

अद्यानतिमिरान्धानां धानांजनशलाकया ।
नैत्रगुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

०५६
२५/५

७०/५५६

सत्यापक

रतिलास त्रिभुवनदास शाल

વડોદરા રાજ્ય અને સુખર્ષ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર કરેલું.

અનુક્રમણિકા

પુ. નં	વૈશાખ : ૧૯૬૫	અંક ૧
૧ નવા વર્ષે	૧
૨ —ને [કાવ્ય] નૌતમ ...	૩
૩ પ્રશ્ન [કાવ્ય] મૂળશક્તિ ભેષી ...	૮
૪ બે મહોત્સવો પ્રમા ...	૪
૫ શાનદેઈઃ ક્રાન્તિકારી ચીની યુવતી...	... રતિલાલ મહેતા ...	૯
૬ વાંછા [કાવ્ય] નૌતમ ...	૧૩
૭ જાપાનની પ્રગતિનું સાચું રહસ્ય...	... ત્રિભુવન વીરજી હેમાણી ...	૧૪
૮ નાટકિયો [નાટક] ઈ. ન. ...	૧૮
૯ બનાવટી બાદશાહો [વાર્તા] ન-સિંહ ...	૨૩
૧૦ સાહિત્ય અને જીવન વાસુદેવ વિનાયક ભેષી ...	૨૮
૧૧ મહુઆ રમણિક મેધાણી ...	૩૨
૧૨ ચિત્રાંગદા : રસદર્શન બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ ...	૩૭
૧૩ ગાયત્રી	૩૯
૧૪ નોંધ	૪૩
૧૫ અન્યપરિચય	૪૫

લવાજમ :

હિંદમાં :
માર્ચિક રૂા. ૩) ટપાવખર્ચે રૂા. ૩

હિંદ બહાર :
ટપાવખર્ચ સાથે શિ. ૬

જાહેર ખખરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનુ	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	બેઝ કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૬% વધારે.

સુવાસ

સુવાસ કાર્યાલય, રાવપુરા વડોદરા

૫૧ પહેલું	૬૩ વાર્ષિક અનુક્રમણિકા ૬૩	સંવત ૧૯૮૪-૮૫ વૈશાખ-ચૈત્ર
--------------	---------------------------	-----------------------------

૧ વિષયક્રમ

ચિત્રો

આટલું ઘપર ઉપર

ચાલુ પ્રક્રિયામાં

સુવર્ણ-વથ	અઠ ધીમે	દળાણ દળીને	પૃષ્ઠ ૭૨
લક્ષ્મી	„ ગ્રામી	તળાવ ખોદતાં	„ ૧૧૧
સત્તા	„ છકો	ખેતરો, 'પરજીવાની'	„ ૧૩૨
એક સુવાસ ત્યાં આંચો	„ આંચો	વિચાર નિદ્રામાં	„ ૧૭૧
મયાજીરાવ ગીત [રેટા]	„ અગિયારમો	ખેતી લાંચો	„ ૧૧૫
કલિકાસ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ લેખચન્દ્રાચાર્ય	„ આંચો	ધ્વજવદન	„ ૨૨૯
અને શુભચિંતક કુમારપાળ	„ આંચો	સાપેક્ષ ચિત્રો	„ ૪૬-૫૦-૫૧-૫૨ ૫૩-૫૪ અને ૭૧૮
		છાતીમાં પેસી ગયું	„ ૭૧૨
		બજતનો વહેવાર	„ ૪૩૮

કાંચો

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
સોનેટ		અનન્ય પ્રાર્થના	૧૫૪
શુભચિંતક	૫૧	શ્રદ્ધા કલ્પના	
જ્ઞાનો કલ્પના			
પૂજારિણી	૯૮	ધાર્મિક	૧૯૪
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		સોનું	
ગૌરવની સખીને	૧૨૭	સોનું	૧૯૬
સિવમ્		સૌન્દર્ય	
		સૌન્દર્ય	

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તારાનું આધાસન	૨૯૧	નિર્ઝરણી	૯૯
જેઠાલાલ ત્રિવેદી		કતૂર્તા કુસુમાકર:	
પિતાને	૨૯૯	હૈયાના મહેલ	૧૦૦
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		નરહરિપ્રસાદ બટ	
ગાંધી પરીક્ષા	૩૪૬	વાદળી	૧૪૭
ચિવંમ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
ઉત્તમ ભાવના	૪૦૨	પ્રીતમ દીકા	૧૬૩
રોડાંશુ		મૂળજીભાઈ શાહ	
ફાલરે યુક્તાઈ ન ખરે ?	૪૨૮	દીવરી	૧૭૬
કતૂર્તા કુસુમાકર:		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
નિષ્કૂટ	૪૬૦	આદર્શ ને વાસ્તવ	૧૭૭
જેઠાલાલ ત્રિવેદી		કતૂર્તા કુસુમાકર:	
હેત	૪૬૦	અવની મનોવ્યથા	૧૯૫
કલ્પ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
માઈકોફાઈનને	૪૬૧	વૈભવ વિપાદ	૧૯૬
મોહન કક્કર		શંકરરામ આરોટ	
સરસ્વતીને	૫૧૫	કાવ્યકુંજ	૧૯૬
વિવિત્ત		નરહરિપ્રસાદ બટ	
ન જાને	૫૨૫	મને વહાલું	૨૪૩
મોહન કક્કર		બાલમુકુન્દ દવે	
ચાંદુ ઉગરવા	૫૭૨	બુની શાળા	૨૪૩
સારથિ		પ્રતાપ બ્યાસ	
રમકડાં	૫૮૨	રંગમાં રમતી'તી	૨૪૪
મહેન્દ્ર દેસાઈ		મૂળજીભાઈ શાહ	
		સમભાવ	૨૫૪
		કતૂર્તા કુસુમાકર:	
અર્પણ	૩	ફાલ્ગુનિતો	૨૭૨
કર્પાત		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
કોડ	૭	ભાવના	૨૭૬
સ્વપ્નસેરી		રસેન્દુ	
સોહાગલુ	૮	તમે કે' ના જાણો	૨૯૨
મૂળજીભાઈ શાહ		મનાતન	
માનના બ'સીનાદ	૯	કોણ જે લેશે સંભાળ	૩૫૦
કતૂર્તા કુસુમાકર:		મૂળજીભાઈ પી. શાહ	
અમારી પિછાન	૫૨	ફાલ્ગુનિતા	૩૫૦
મૂળજીભાઈ શાહ		કેશવલાલ પટેલ	

卐

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અખંડ શ્રદ્ધા	૪૦૧	મનનું મામવી	૫૧૫
મોહન હક્કર		મોહન	
પરિવર્તન	૪૦૨	સુંગી શાહાદત	૫૧૨
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		મોહન હક્કર	
વ્યોમહુદય	૪૧૧	અર્ધું શું અર્જાલ અર્ધ	૫૬૩
શશિન્ આજા		જ્ઞતાં કુસુમાકર:	
વાંછના	૪૬૭	હિમ-રમૃતિ	૫૬૨
રસેન્દુ		મૂળજ્ઞાઈ શાહ	
અદ્વયારી	૪૮૧	ચેતન પ્રદીપ	૫૧૧
રમણલાલ વ. દેસાઈ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
યૌવન	૪૯૭	સંદેશ	૫૧૧
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		મોહન હક્કર	

નાટક

સુખ શોધતાં	૧૦૫	દીક્ષા	૨૫૧
રમણલાલ વ. દેસાઈ		ચન્દ્રવદન કોન્ડાકટર	

સંદેશ—પત્રો

સંદેશ	૨	શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભમૂરિ	
ગોવિન્દલાલ હાથીભાઈ દેસાઈ		જ્ઞતાં કુસુમાકર:	
સંદેશ	૨	નવું સામયિક ફેલું હોયું જોઈએ ?	૬
અનીલ ક. ચન્દ		કેશવલાલ હિ. કામદાર	
અભિનંદન	૬૯	જીવન સુવાસ	૧૫
લાલચન્દ લ. ગાંધી		આનંદકુમાર	
પત્ર-મંજુષા (અભિનંદન)	૧૮૯	એક પત્ર	૨૨૪
		રમણલાલ વ. દેસાઈ	

જીવનચરિત્ર

લેખસ્વરૂપે	કાપણક	૩૬૧-૪૨૪
રણજીતરામ	૧૬	શ્રીમનલાલ
વિદ્યાર્થી		
યામુનાચાર્ય	૨૦૩	ક્રેય સાહિત્યસમ્રાટ આનાતોલ ફ્રાન્સ
ભિલ્લ		૪૬૨
શ્રી રવીન્દ્રનાથ અન્ન તેમની		રમણિક ત્રિવેદી
સાહિત્ય-ગંગા	૨૬૧-૩૨૨	ભાસ્કર ન. માંડલ
શ્રીમનલાલ		શ્રીમન્ત સયાજીરાવ
		પ્રમા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
હેમચન્દ્રાચાર્ય-સંસ્કારસ્વામી તરીકે	૫૬૫	શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય	૩૯
ભદ્રાશુલાલ મો. મજમુદાર		તંત્રી	
કલિકાલસર્વજ્ઞ	૫૭૬	ઈક્ષ્વાલ મહુમદ	૮૭
જગજીવનદાસ દ. મોદી		તંત્રી	
શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય	૫૯૭	હીરાલાલ પારેખ	૧૩૫
મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ		તંત્રી	
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય	૬૦૪	રાધ્વકવિ (બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય)	૧૮૭
ચતુરભાઈ શં. પટેલ		તંત્રી	
હેમચંદ્ર	૬૦૭	પંડિત આત્મારામજી	૨૩૩
રમણલાલ વ. દેસાઈ		તંત્રી	
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય	૬૧૧	બે મહારથી	૩૮૫
ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ		[કમાલપાશા અને શૈક્ષતબ્દી]	
નોંધરૂપે (સુખ્યત્વે 'મંડપ' વિભાગમાં)		તંત્રી	
ચુનીલાલ વ. શાહ	૧૪	કેળવણીકાર [બળવંતરાય પ્ર. કકોર]	૪૯૬
તંત્રી		તંત્રી	

વાર્તા

લાંબી	શાન્તિચિત્ર ગેહિની	૧૯૭
મંચુ ખવાસણ	ચુનીલાલ વ. શાહ	
ઈ. ન.	ઈશ્વરના બોલ	૨૧૦
તક્ષ્મીના લાડકા	ઈ. ન.	
પ્રમા	લતા	૨૪૫
રાજનો સાળો	રતિલાલ ઉ. પટેલ	
૫૬૫૬	શાંતિ	૨૭૦
ધ્વજચંદન	પ્રમા	
૧૩૦, ૧૬૪, ૨૨૭	વેત્તકાર	૩૧૦
સ્વપ્નસેવી	ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	
જ્ઞાનયજ્ઞ	ચંપા	૩૮૦
બાલચન્દ્ર મ. પરીખ	પ્રમા	
નાયકિયા	છાનાં રુદન	૪૦૫
ઈ. ન.	નિરંજન	
૧	૧૦ આ ભવમાં	૪૩૭
વ.	ગુલામસિદ્દ. બારદ્દ	
૧૫૫	કલિપત સમાજદ્રોહી	૪૭૭
પ્રમા	રતિલાલ ઉ. પટેલ	

ટૂંકી

ભાષા-સાહિત્ય

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
સાહિત્યમાં અણુખેડાયેલ પ્રદેશ	૫૮	વસંતાનુજ	
જગજીવનદાસ દ. મોદી		સાહિત્ય	૩૪૫
વાર્તાસાપના પ્રકાર	૭૧, ૧૧૮	ચ.	
ભદ્રાચુલાલ મો. મજમુદાર		સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ	૪૦૩, ૫૧૬
આજનું બાલસાહિત્ય (અન્યપરિચય)	૧૮૪	રમણલાલ વ. દેસાઈ	

શિક્ષણ-સંસ્કૃતિ

રશિયાની કેળવણીપ્રથા	૨૦૭	ચન્દ્રિક	
ચ. મ.		આધુનિક સંસ્કૃતિ	૩૫૬
શિક્ષણનાં સામાજ્ય	૩૨૯	ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	

કલા-કુદરત

તુષારખિન્દુ	૯૭	પ્રકૃતિ દર્શન	૨૦૦
ચ.		બાલચન્દ્ર મ. પરીખ	
કલા અને જીવન	૧૧૫	જીવનસત્ય	૫૧૩
રણછોડલાલ પરમાર		પ્ર.	

રસદર્શન

રાસકવિ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી	૧૦૧, ૧૪૮	આપણું રાસસાહિત્ય [પ્રાચીન]	૩૫૧, ૪૨૬,
ચતુરભાષ શં. ખેલ		ચતુરભાઈ શં. પટેલ	૫૨૬
જગતસાહિત્યમાં શૃંગાર	૧૨૨, ૧૮૧,	પ્રિય પ્રવાસ	૩૭૭
નરસિંહ	૨૩૦, ૨૭૬	જેડાલાલ જોશી	
યશોધરાનું અવલોકન	૧૬૯	ચિત્રાંગદા	૪૧૨, ૪૬૮, ૫૫૦
જેડાલાલ જોશી		બાલચન્દ્ર મ. પરીખ	

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન

ધર્મ	૧	જીવન	૨૮૯
રમણલાલ વ. દેસાઈ		ચ.	
પુરુષ અને પ્રકૃતિ	૪૯	અરવિંદ ઘોષનું નમ્રસત્ય	૪૨૧
ચ.		વાહીલાલ મો. શાહ	
કિંમત	૧૪૫	ત્રિ. વી. હેમાણી	
ચ.		આનંદ	૪૫૭
અહિંસા	૧૯૩	ન.	
ચ.		યોગીશ્વર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય અને	૬૦૯
પ્રેમ	૨૪૧	ધ્યાનનિરૂપણ	
ચ.		શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	

જીવન-સમાજ

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
એક પાતું	૫૬	દામ્પત્યજીવનનું જીવંત ઝરણું	૨૭૩, ૩૦૦
વ.		રાજરત્ન વાસુદેવ વિનાયક જોશી	
પત્ની અને સંતાન	૧૨૭	જીવન-દર્શન	૨૦૨
શ્રીમનલાલ		પ્રમા	
બારમાસેકાનું ગુજરાતી સમાજજીવન ૧૫૯		યુગવર	૫૬૧
નાગકુમાર મકાની		વ.	
માણઈનાં દુઃખ	૨૧૬	સોલંકીયુગ અને જૈન સમાજ	૫૮૩
છોટાલાલ મા. કામદાર		કેશવલાલ ડિ. કામદાર	

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન	૬૫	સાઈફિસ	૨૪૯, ૩૧૭
શ્રીમનલાલ		કા. અ. દામલે	
વીજળીક પ્રયોગો	૧૭૮	ગ. પુ. સાને	
તંત્રી		ગર્લ પૂર ચન્દ્રની અસર	૨૬૫
		રમેશ અમીન	

અર્થશાસ્ત્ર-રાજકારણ

અર્થશાસ્ત્રનું વસ્તુ	૮૪	ઉત્પાદન	૪૮૨
ન. દ. વ્યાસ		ન. દ. વ્યાસ	
અર્થશાસ્ત્રની વ્યાપકતા	૧૩૩, ૧૬૭	હુંડિયામણુ [ચર્ચાપત્ર]	૪૯૮
ન. દ. વ્યાસ		નરસિંહ	
અર્થશાસ્ત્રની વિચારશ્રેણી	૨૧૯	બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન	૫૧૮
ન. દ. વ્યાસ		પ્રાણશંકર જોશી	
અર્થશાસ્ત્રમાં રાષ્ટ્રપ્રયોગો	૩૦૬	હિંમચન્દ્રાચાર્યનું રાજકારણ	૫૬૯
ન. દ. વ્યાસ		નાગકુમાર મકાની	
ઉપલોગ	૩૬૬, ૪૩૪		
ન. દ. વ્યાસ			

ઇતિહાસ-સંશોધન

એક આખ્યાયિકાનું મૂળ	૩૨	લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી	
મંજુલાલ ર. મજુદાર		સોપારના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ	૫૭૩
વિશેષ વક્તવ્ય	૩૭	રણુહોડલાલ ધ. રાની	
લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી		આચાર્ય શ્રી હિંમચન્દ્ર	૫૮૫
હિંદમાં ઇસ્લામનાં પ્રથમ પગલાં	૫૩	લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી	
રમણલાલ વ. દેસાઈ		ગુજરાતની અસ્થિતા	૬૦૨
દરના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો	૨૬૧, ૩૧૩, ૩૬૯, ૪૧૭, ૪૭૩	પ્રમા	

विनोद-कटाक्ष

विषय	पृष्ठांक विषय	पृष्ठांक
गालो देवानी हगा विषे	गुप्त	४६१

प्राणीसृष्टि

पक्षीज्माणां प्रत्यक्षयन पाठ्या ज्येष्ठ अक्षिपु त्रिभुवन पी. हेमाचारी	३७३
---	-----

प्रशीर्ण

हृष्टि अभ्युत्थनं	४	नोथ [राजकोष, सामाजिक के सांस्कृतिक गमे
तंत्री		ते तत्कालीन विषय पर विचारणा]
हताभी योजना	८६, १४०, १७७	तंत्री ४५, ८१, १४१, १६०, २३६,
अभ्युत्थि (स्व. श्रीमन्त मयाछरायने) पृ. १, २		२८५, ३३२, ३६०, ४४३, ५००, ५५३,
तंत्री	(अ अंक १०)	६१५
अंश [तत्कालीन ज्ञाननोधि के मध्यमार्गद्वी		संज्ञितो प्रतिष्ठास [शुद्धरात, द्विद अने
प्रसंगो के दृष्टकाओ वगैरे]		जगतना द्वरेके विषयमां दृष्टकावीने-तारवेला
तंत्री ३६, ८७, १३५, १८७, २३३,		ते ते भदिनाना समायार]
३८५, ४६६		तंत्री ४७, ६४, १४२, १६१, २३६,
		२८७, ३३६, ३६२, ४४७, ५०३, ५५६,
		६१४

अभ्युत्थि [अग्रसोक्तनाथे आवेक्ष ग्रन्थो		Specimen extracts from
के सामयिकानो परिचय]		Ancient India Vol II ३३७,
तंत्री ४३, ६३, १३७, २३७, २८०,		३६३, ४४६, ५०५, ५६१ (अ) ६१७
३२७, ३८८, ४४१, ५५७		T. L. Shah

२. लेखककर्म

१ अनिल क. यन्द	२	१२ गजानन पु. साने	२४६, ३१७
२ आनंदकुमार	१५	१३ गुप्त	४६१
३ छ. नं. २३, ७४, २१०, ४८६, ५३३		१४ गुलाबसिंह आरुह	४३७
४ डिमिष	२०३	१५ गोविन्दभाई हाथीभाई देसाई २, ६११	
५ अतुल कुसुमाकर: ६, ५१, ६६, १५४,		१६ अ. १०, ४६, ६७, १४५, १६३, २४१	
१७७, १८६, २५४, ४२८, ५६३		२८६, ३४५, ५६१	
६ कपोत	३	१७ अतुरभाई शंकरभाई पटेल १०१,	
७ कल्प	४६०	१४८, ३५१, ४२६, ५२६, ६०४	
८ डॉ. अ. शमले	२४६, ३१७	१८ अ. म.	२०७
९ कुमार	१६५, ५८२	१९ अन्धवदन कोन्दाकर	२५५
१० देशवलास पटेल	३५०	२० अन्दि	३२६
११ देशवलास द्वि. कामदार	६, ५८३		

૨૧ ચીમનલાલ સંઘવી	૬૫, ૧૨૭, ૨૬૬, ૩૨૨, ૩૬૧, ૪૨૪	૪૫ ભારતર ન. માંકડ	૪૧૨
૨૨ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૧૯૭	૪૬ ભોળીલાલ જયચંદ સાંડસરા	૩૫૯
૨૩ ચૈતન્યકુમાર કાષ્ઠમુનિ	૧૯૯	૪૭ મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ	૯૮, ૧૪૭, ૧૭૬, ૨૭૨, ૨૯૯, ૪૦૨, ૪૯૭, ૫૬૪
૨૪ છોટાલાલ માનસિંહ કામદાર	૨૧૬	૪૮ મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	૩૨
૨૫ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૫૮, ૫૭૯	૪૯ મૂળજીભાઈ પી. શાહ	૮, ૫૨, ૧૬૩, ૨૪૪, ૩૫૦, ૫૬૩
૨૬ જોડાલાલ જોશી	૧૬૬, ૩૭૭	૫૦ મોહન ઠક્કર	૪૦૧, ૪૬૧, ૫૧૫, ૫૨૫, ૫૬૨, ૫૬૪
૨૭ જોડાલાલ ત્રિવેદી	૨૯૧, ૪૬૦	૫૧ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	૫૬૭
૨૮ તાંત્રી ૪, ૧૪, ૩૯, ૪૩, ૪૫, ૪૭, ૮૬, ૮૭, ૯૧, ૯૩, ૯૪, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૧, ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૮૦, ૨૮૫, ૨૮૭, ૩૨૭, ૩૩૨, ૩૩૬, ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૨, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૪૭, ૧. ૨ (જ. અંક ૧૦) ૪૯૬, ૫૦૦, ૫૦૩, ૫૫૩, ૫૫૭, ૫૫૯, ૬૧૪, ૬૧૫		૫૨ મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	૬૦૯
૨૯ ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ હેમાણી	૩૭૩, ૪૨૧	૫૩ રણછોડલાલ-પરમાર	૧૧૫
૩૦ ન.	૪૫૭	૫૪ રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાની	૫૭૩
૩૧ નરહરિપ્રસાદ ભટ્ટ	૧૦૦, ૧૯૬	૫૫ રતિલાલ ઉકાસાઈ પટેલ	૨૪૫, ૪૭૭
૩૨ નરસિંહ ૧૨૨, ૧૮૧, ૨૩૦, ૨૭૬, ૪૯૮		૫૬ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૧, ૫૩, ૧૦૫, ૨૨૪, ૪૦૩, ૪૮૧, ૫૧૬, ૬૦૭
૩૩ નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ	૮૪, ૧૩૩, ૧૬૭, ૨૧૯, ૩૦૬, ૩૬૬, ૪૩૪, ૪૮૨	૫૭ રમણિક ત્રિવેદી	૪૬૨
૩૪ નાગકુમાર મકાલી	૧૫૯, ૫૬૯	૫૮ રમેશચંદ્ર અમીન	૨૬૫
૩૫ નિરંજન	૪૦૫	૫૯ રસેન્દ્ર	૧૯૪, ૨૭૬, ૪૬૭
૩૬ પ્ર.	૫૧૩	૬૦ લાલચંદ ભગવાન ગાંધી	૩૭, ૬૯, ૨૬૧, ૩૧૩, ૩૬૯, ૪૧૭, ૪૭૩, ૫૮૫
૩૭ પ્રતાપ વ્યાસ	૨૪૩	૬૧ વસંતાનુજ	૧૮૪
૩૮ પ્રમા ૬૧, ૧૦૯, ૧૫૫, ૨૭૦. ૩૦૨, ૩૮૦, ૫૩૯, ૬૦૨		૬૨ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૪૨૧
૩૯ પ્રાણશંકર જોશી	૫૧૮	૬૩ વાસુદેવ વિનાયક જોશી	૨૭૩, ૩૦૦
૪૦ ઘ.	૫૬	૬૪ વિજયવલ્લભસુરિ	૧૮૯
૪૧ બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	૨૦૦, ૨૯૩, ૩૫૪, ૪૧૨, ૪૬૮, ૫૫૦	૬૫ વિદ્યાર્થી	૧૬
૪૨ બાલમુકુન્દ દવે	૨૪૩	૬૬ વિવિત્સુ	૫૧૫
૪૩ ભદ્રામુલાલ મોતીલાલ મજમુદાર	૭૧, ૧૧૮, ૫૬૫	૬૭ શશિન્ આઝા	૪૬૧
૪ ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	૩૧૦	૬૮ શંકરરામ આરોડ	૧૯૬
		૬૯ શિવમ્	૧૪૭, ૩૪૯
		૭૦ પદ્મ	૧૨૫, ૧૭૨
		૭૧ સનાતન	૨૬૨
		૭૨ સારથિ	૫૭૨
		૭૩ સ્નેહાંશુ	૪૦૨
		૭૪ સ્વપ્નસેવી	૭, ૧૩૦, ૧૬૪, ૨૨૭
		૭૫ T. L. Shah	૩૩૭, ૩૯૩, ૪૪૯, ૫૦૫, ૫૧૧ (જ), ૬૧૭

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
 નેત્રમુન્મોલિતં યેન તંસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ જી.]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : વૈશાખ

[અંક ૧]

નવા વર્ષે

આ અંકથી 'સુભાસ' તેના બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે.

પહેલા વર્ષના તેના અનુભવો ધાર્યા કરતાં કંઈક વિશેષ કડવા છે. સાહિત્યકારોએ એને વધારી લીધું, વર્તમાનપત્રોમાં એની પ્રશંસા થવા લાગી, પ્રથમ પંક્તિના, પ્રતિષ્ઠિત ને ભિગતા તેજસ્વી લેખકોના એને સહકાર મળ્યો; છતાં આદરો તરફથી નેઈએ એવો થોડો ઉત્તર તે નથી મેળવી શક્યું. કેટલાક બંધુઓએ આદરક થવા સંજોગો હા લખીને ને કેટલાકોએ આખા વર્ષના અંકો સ્વીકારી લીધા પછી—ધવાજમ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ઉત્તર આપવાની ગૃહસ્થાઈ પણ વીસારી દીધી છે. કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ, યાચનાકર્તા કે સંસ્થાઓને અમે 'સુભાસ'ના અંકો મોકલાવેલા અને સાથે જ ને તેમની આદરક બનવાની ઈચ્છા ન હોય તો ના લખી મોકલવાને અમારાં કાર્ડ્ઝ જોડેલાં, છતાં ધણાઓએ ના ન લખી મોકલાવી એટલું જ નહિ પણ અમને એમની 'આજ્ઞા' વિના 'સુભાસ' મોકલાવવા માટે ઠપકો આપ્યો. અમે આ બધું શાંતિથી જોયા કર્યું છે. અને જેમણે અમને સહકાર આપ્યો છે અને જેઓ એ આપી રહ્યા છે એમના ટેકાથી અમે ગમે તેવા અનુભવો છતાં બીજા વર્ષે વધારે વિકાસ સાથે આગળ વધવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. અને જે બંધુઓ કે સંસ્થાઓ તરફથી પહેલા વર્ષે અમને અધિક કે અલ્પ અંશે પણ કંઈક સહયોગ પડ્યું છે તેઓ આ વર્ષે અમને એનો ખુલ્લો ચોક્કસ વાળી આપશે એવી અમે એમના પાસેથી પણ આશા રાખીએ છીએ.

‘સુવાસ’માં પહેલા વર્ષે કેટલીક અનિવાર્ય બાબતો પણ રહી જવા પામી છે. તેનાં ચિત્રો જોઇએ એવા આકર્ષક નથી બન્યાં; તેના લેખો ઘણાકને વિશેષ પડતી ઉચ્ચકોટિના લાગ્યાં છે; તેની ભાષા કેટલાકને વધારે ગદ્યના, અલંકારિક ને અધરી લાગી છે. આ વર્ષે અમે એ બધું મર્યાદિત કરી ‘સુવાસ’ને પ્રજા અને સાહિત્યકારો—બંનેનું એક સરખું માનીતું બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

પણ આ વર્ષના શરૂઆતના અંકોમાં અમારી આ નવી પ્રધાને પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવામાં કેટલીક સુરકેલીઓ નડે એમ છે. ગયા વર્ષની બેએક લેખમાળાઓ ને ત્રણેક લેખમાંથી જે કંઈ બાકી છે તે અમારે, લેખકો ને વાંચકોની સગવડતા સામ્યવવાને, આ વર્ષમાં પણ પૂરું કરવું જ પડે. ને આશા રાખીએ છીએ કે શરૂઆતનાં ત્રણ-ચાર અંકોમાં નવી પ્રધાના વાંચનની સાથે જ થોડુંક એ પ્રકારનું વાંચન પણ કાઢને પ્રતિકૂળ નહિ જ થઈ પડે.

વાંચકોની ઈચ્છાને અનુસરી કવિતાનું પ્રમાણ અમારે ઘટાડી નાંખવું પડે છે. વાર્તાના પ્રસંગો ઉપરથી છૂટક છૂટક ચિત્રો અપાતાં તે ઘટાડી તેના બદલામાં આટપેપર પર થોડાંક પણ સુંદર વિવિધરંગી ચિત્રો કે જગતવિખ્યાત નરવીરોના મહાવવા યોગ્ય ફાટાઓ આપવાની અમે યોજના ધરી છે. કહીન કે શાસ્ત્રિય વિષયોના લેખોનું પ્રમાણ હવેથી ઘટાડી નાખવામાં આવે છે. અને તેને ઠેકાણે રસિક અને સુંવાદ્ય વાર્તાઓ, જાણવા અને અનુસરવા યોગ્ય વિવિધ વિષયો, અસરકારક જીવનચરિત્રો, સુંદર અને વિરલ પ્રસંગચિત્રો, પરસ્પર વિરુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુઓ ચર્ચા પ્રજ્વળે શિક્ષણ આપે એવાં ચર્ચાપત્રો, દેશવિદેશની રામાયક દહીકતો, બાળકો અને સ્ત્રી-ઉપયોગી વિષયો, અને સાહિત્ય—વિજ્ઞાન વગેરે પ્રજાપ્રિય વિષયોમાં હિંદના કયા કયા પ્રાન્તો અને જગતના કયા કયા દેશો કેવો વિકાસ સાધી રહ્યા છે—એવા સર્વસામાન્ય ઉપયોગી લેખોને વધારે પસંદગી આપવામાં આવશે. અને આમ છતાં શુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિષયમાં ‘સુવાસ’નું ઉચ્ચ સ્થાન તો જળવાઈ જ રહેશે.

આ અંકે કવચિત્ર તૈયાર ન થઈ શકવાથી બદલી શકાયું નથી અને ખીજું પણ અમારી ઉપરની બાવનાઓને યોગ્ય જે કંઈ બાકી રહી ગયું છે, તે સંબંધમાં ત્વરાએ અનુકૂળતા મેળવી લઈ, તે વ્યવસ્થિત અને સુંદર સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવાની જાડી આશા રાખીએ છીએ.

ગયા વર્ષે જેમ જગતે તેમ ‘સુવાસે’ પણ અનુભવે જો એવા છે; અનેક અનુભવો કર્યા છે. સહાસકારક-મંડળમાંના ઘણાકને સહકારની જાહેરો પણ ન વાળી શકાય એટલી દરે મળ્યો છે. લેખકો અને પ્રાદ્યક્ષાન્ધુઓના પણ અમે એટલા જ આભારી છીએ. ને એ સર્વે પ્રથમ જેટલો મીઠો સંબંધ આ વર્ષે પણ જળવી રાખે એવી અમે એમના પાસેથી જાડી આશા રાખીએ છીએ.

મુહિણી ! હાવાં ફાગટ માગે હૈયા સાટે હૈયું,
સમય-વહી ગયો, ગહુ જ મોડું થયું, કેમ શકું કે'દે હું ?
હતું એકદા, -કબૂલ-ઉર મુજ નમણી કેા કલિકા થું
ને અંતર-પાંખડીઓ વચ્ચે પરિમળ-ઓલા ખાતું !
કિન્તુ હવે એ કળી રહું ના, ખીલી ફૂલ થયું એ
પરિમળ એના પસર્યા યોગમ, ના કેાનુંય રહું એ !
પ્રીમિયાગરની પાસેયે કેા પ્રીમિયો એવો છે જે
પસર્યા પરિમળને પાછું એ ફૂલમહી લાવી દે ?
ઉર મારું મારુંય રહું ના, થયું હવે એ સૌતું
કેમ કરી તુજને જ એકલીને એ આખી દેા હું !*

* સંચિત.

પ્રશ્ન

મૂળશંકર જોષી

[મિશ્રોપનતિ]

હું તો જાન્યો છો પરતંત્ર, કિન્તુ
જનાવવા પ્રકૃતિનેય હું સમી
રે ! કાં મથું માનવતા તણ દઈ
હું માનવી (?) ?

પંખી જની મત્ત વને ઉડન્તાં
મેં પીંજરામાં પકડી પૂરી દીધાં
પશુય જે સુક્ત ઘૂમી શકન્તાં
મેં લોહની જળજર સાંકળે જડયાં.
અહંતવનાં ભારણથી દબાયલે
મેં એદીએ વાપરી દોષદિ' નહીં
વિધિ-દીધી કર્મ કુકર્મ પ્રીછવાં
વિચાર ને યુદ્ધિ તણી મહા તુલા.
ગણ્યો મને સજનનો શિરોમણિ
એ ભૂલ થું ના જળરી વિધિ તણી ?

એ પ્રસંગે સર જેમ્સ ઓગે જનાજ મહમદઅલી ઝાલિયા વિષે લગવા મૂરમાં રહેલું, “દિંદી રાજકારણમાં તેઓ રાજકીય પ્રેટા ગાર્મેન્ટું સ્થાન સાચવે છે.” આ જ ઉપમા એ મુંબઈ ઈલાકાના પ્રગતીય જીવન સંબંધમાં વાપરવાની દોષ નો ને સહેજે મા. મુનશીને લાગુ પાડી શકાય.

નાની વયે તેમનામાં તદ્દસતી ઈર્મિઓ અને તેજસ્વી લાવનાઓ કીકગતી. લેને શબ્દોમાં ઉતારવા તેમણે અંગ્રેજી કવિતાઓ રચવા માંડી. પણ એ વિષયમાં તો શ્રી. અરવિંદ થોળે તેમને મૌનની શિખામણ આપી, ને તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેમની પ્રાથમિક વાર્તાઓ પણ તેમને માટે અમર થઈ વરી લાવી. તે પછી તો સામાન્યિક કે રાજકીય-જે જે ક્ષેત્રમાં તે પ્રવેશ્યા ત્યાં ત્યાં ને ચમકના શિનારાની જેમ ઝગડી લાડ્યા. પણ તે પ્રસંગે આર્યો અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે જોનોના પૂત્ર નરવીરો ને તેમની ધાર્મિક પ્રયાઓની તેમણે પોનાની કલ્પનાના મળથી માપણી કરેલી અને પ્રગતને એ મજા ખૂબજ અનુચિત જણાયેલા. પરિણામે આજમુધી મનાતું હતું કે ધાર્મિક ક્ષેત્રનાં દાર તો હવે તેમને માટે સદાવનાં ગંધ નહેશે. પણ એ દાર પણ કુચળ અજિનેતાની કળાથી તેમણે પાટણમાં ઉજવાયેલ હેમસારસ્વતસત્રપ્રસંગે ખોલી નાખ્યાં છે.

નડિયાદ-સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી ડૉ० આનંદચંદ્ર શ્રવે એમને વિષે રહેલું કે, “એમનામાં સંસ્કારી બદ્ધે કંઈ પણ સંવદન લાગેજ નહીં.” કવિ ન્હાનાવાંલે એમના સર્જનને રસ-અપ્રતાની ઉપમા આપેલી-છતાં ગુજરાતને મન તો એ સદાય પ્રાણપ્રિયજ રહ્યા છે, મુંબઈના ગૃહમયિવ થયાંને પૂરે વર્ષે પણ વીત્યા પહેલાં એમની કરંચી-સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવી. ને એ પ્રમુખપદેથી તેમણે ત્યારે ગુજરાતના વચસ્ત્રી ને મહાન લ્યોતિધર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યને સારસ્વતસત્ર ઉજવવાની યોજના ઘડી ત્યારે ગુજરાતના સંઘમી વર્ગે પણ માન્યું કે, “મુખ્ય આ પ્રસંગ છે કે ત્યારે ધડાતા ગુજરાતનો તેજસ્વી સાહિત્યકાર ને અજિનવ સંસ્કૃતિનો લ્યોતિધર તરફ, વયે કરેલી સત્યાનિદામી કલ્પનાઓના પ્રાથક્ષિકને આ રીતે પણ માનં શોધે છે.”

હાથધરેલ કામને વચસ્ત્રી રીતે પાર ઉતારવાની શ્રી મુનશીની પ્રતિજ્ઞાનાં તો ના. ગર્વનેરે પણ શુભગાન કર્યા છે. સારસ્વતસત્રની યોજના બહાર મૂકી-તો એ પાર ઉતારવીજ નેઈ એ. પણ મુસ્લેલીઓ પણ ઓછી નહોતી. શ્રી મુનશીને સત્ર ઉજવવો હતો પાટણમાં, પાટણ જોનોનું મુખ્ય ધામ; ને એ પાટણ ને જન પ્રગતને તો એમણે, પાટણ વિષેની નવલકથાઓનાં, કલ્પિત જંતાચાર્યને લોપણ ખૂનીના સ્વાંશમાં ચિતરીને, મહાન જોન વિઝૂનિ હેમચંદ્રને માનવસ્વભાવ-લક્ષણના બહાના નોંધે કલ્પનાની મુંઝરીના અંતમાધુર્વમાં અંતરોને, હંવાસે-મરો ધા કરી દીધો હતો. પણ આ પ્રસંગે શ્રી મુનશીએ એવી કળા અને ખૂબીથી કામ લીધું, કે જેમ કરતું ને કરીને વિચલ પામવો એ તેમણે ધડેલા મુસ્લિમ-સિદામણી મુંઝલને માટે પણ લારે ચર્ધ પડ્યું હોત.

પાટણના એક મુંબઈવાસી લક્ષ્મીનંદન શ્રી હેમચંદ્રભાષને પિતાની સ્મૃતિ જળવવાને પાટણમાં એક જ્ઞાનમંદિર બંધાવવાની ભાવના હતી. આ જ્ઞાનમંદિર સાથે જો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ જોડવામાં આવે ને: તેને સારસ્વતસત્રપ્રસંગે જ જો ખુલ્લું મૂકવામાં આવે તો પ્રજાને આકર્ષવાનું તે એક પ્રબળ સાધન થઈ પડે. હેમ-સત્રની સાથે સાહિત્ય પરિપક્વતા ખાસ બેઠક તો પહેલેથી જ યોગ્યેક્ષી-એટલે વિદ્વાનોનો સહકાર તો સહેજે સાંપડી શકે. ને એ રીતે હેમચંદ્રનો સારસ્વતસત્ર ઊગ્ગર્ભ જન્ય. પરિણામમાં-જૈનોના હૃદયમાં રહેલા હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતના ખૂબીભર્યા સાંસ્કૃતિક સિંહાસને સ્થાપી શકાય; શ્રી મુનશી પ્રત્યેના જૈનોના બિનજરૂરી વિરોધને શાંતિનું અમીસિયન મળે; મુંબઈમાં હેમચંદ્રાચાર્યના નામે સાહિત્ય-પરિપક્વતા એક સુંદર મકાન બંધાઈ જાય; ને હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રન્થોના પુનર્મુદ્રણની યોજનાદ્વારા એ ગ્રન્થોમાં કેવું બાકીમાં આવ્યું છે અને જૈનત્વ પ્રત્યે કેટલો અંધ પશુપાત દાખવવામાં આવ્યો છે એ પણ શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દર્શાવી શકાય. આ બધું અહીં તો કેવળ ગણાત્રાય છે પણ એને વિજયકલ્પગી સાથે પાર ઉતારવાનું તો શ્રી મુનશી સિવાય ખીન માટે તો અસંભવિત જ થઈ પડે.

બધી યોજનાઓ પરસ્પર ગૂંથાઈ ગઈ. જ્ઞાનમંદિર પણ બંધાઈને તૈયાર થયું. ને જર્મન-અર્થનિષ્ણાત ડૉ. શાંટ આ ઉનાળામાં સ્વીઝર્લેન્ડનું મધ્યમધતું વાનાવરણ મૂકી જેમ હિંદની ગળતી રેતી ખૂંદવાને આવ્યા છે એમ વિદ્વાનોની દારમાળા મુંબઈનો મધુર દરિયાકાંઠો મૂકી પાટણની ધગધગતી રેતીમાં એક વિદેહવીરની પુણ્યસ્મૃતિ ગળવવાને ચાલી નીકળી. આ હર્ષના ઊભરાથી ટ્રેઈન પણ કંઈક મોડી પડી ને તમસર્વ-સ્નાનથી નીનરતા પરસેવે સર્વેએ પાટણની પુણ્યભૂમિ પર પાવન પગલાં મૂક્યાં. તે પ્રસંગે શ્રી મુનશીનું સ્વાગત પાટણને માટે તો અદ્ભુત, અસંભવિત ને બેનમૂન હતું.

બપોરે શ્રી મુનશીના હરતે જ્ઞાનમંદિરનું ઉદ્ઘાટન થયું. તે પ્રસંગે એક જૈન લેખક શ્રી. મુનશીને, પહેલાં તેમણે શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર વિષે લખે ગમે તે લખી નાંખ્યું હોય, પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિથી હલે તેઓ પોતાની જૂલ સુધારી રહ્યા છે એ માટે અભિનંદન આપ્યાં. પણ રાત્રે મહેમાનોની મંડળીમાં અને બીજે દિવસે જાહેરસભામાં શ્રી. મુનશીએ પોતાની સાહિત્યકૃતિઓમાં એવી કાંઈ જૂલનો, સુધારાનો કે જ્ઞાનવૃદ્ધિથી પોને બદલાવાની વાતનો ઈન્કાર કર્યો. ને અમદાવાદમાં જેમ ગાંધીજી સામે એમ પાટણમાં આ પ્રસંગે જૈનોની સામે પોતાની માન્યતા, પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને કલાકારની સ્વૈરવિહારી ભાવનાનો ખચાવ કરતા શ્રી મુનશીની પ્રતિષ્ઠા અલૌકિક તેજથી ઝળહળી ઊઠી. ને શ્રી. મુનશીને જૂલ સુધારતા માની પધારેલાંઓના મુખ પર 'વહેંતિયાં'ની છાયા પથરાણી.

શ્રી. મુનશીને રાત્રિપિં બતૂહરની એક પંક્તિ ખૂબ જ ગમી ગયેલી લાગે છે. 'વરગુણ ક્યમૈ: સ્વાન્ ગુણાન્ દયાપયન્ત' [પારકાનાં ગુણગાન વડે તે વાસ્તવિક રીતે તો પોતાના ગુણની જ પ્રખ્યાતિ કરે છે.] આ પંક્તિ તેમણે 'ગુજરાતનો નાથ'માં, કે ત્યાં ત્યાં તેમનાં ગુણગાન થયાં ત્યાં ત્યાં તે ગુણગાન કરનારાઓને ઉદ્દેશીને વાપરી છે એટલું જ નહિ પણ પાટણમાં પણ તેમણે પ્રસંગિક પ્રજાને અતુલક્ષીને એ જ પંક્તિ વાપરેલી; જીવનમાં પણ તેમણે એ જ પંક્તિ વણી દીધી લાગે છે.

તેમની પ્રેરણાથી નર્મદજયંતિ ઊગ્ગર્ભ, કલાપિ જયંતિ ઊગ્ગર્ભ, હેમચંદ્રાચાર્યનો સારસ્વત-સત્ર ઊગ્ગર્ભ. ત્રણે પ્રસંગમાં તે તે વિદેહ વ્યક્તિઓને જ કંઈ મળ્યું છે તે કરતાં શ્રી મુનશી તેથી વિશેષ ઝળહળ્યા છે. પાટણમાં તો સમગ્ર પણ મહેાતી પડતી કે આ તે

હેમચન્દ્રાચાર્યનો મારસ્વતસત્ર ઊગવાય છે કે શ્રી. મુનશીનો પ્રદીપામહોત્સવ. સત્રના પ્રમુખ મુનશી, પરિપદના પ્રમુખ મુનશી, ઉદ્ધાટન પણ મુનશીનાજ હાથે; માન તો પણ મુનશીને જ, પ્રશંસા તો પણ મુનશીની, વરરાગ તો પણ મુનશી. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રશંસા આ પ્રસંગે પાટણમાં નહોતી થઈ. એમ તો નજ કહેવાય. પણ તે કંઈક અંશે સુરોપના સર્વસત્તાધીશ પ્રધાનો, રાગને સિંહાસન પર સ્થાપી, પોતાના અનુયાયીઓ સાથે જોવી એ રાગની પ્રશંસા કરે છે એવી ગણી શકાય. તે જોઈથી વાસ્તવિકતાથી દૂર હતી એટલીજ દેવાથી પણ દૂર ભાસતી.

કલ્પનાઓ અને ઉપમાઓમાં તો આ સંગે હજાર ઓળંગી છે. કોઈ કે શ્રી. મુનશીને નવયુગના હેમચંદ્ર કહ્યા તો એક જણે શ્રી. મુનશીને અંસીધર કૃષ્ણ ને હેમચંદ્રભાષ્ટને હેમચન્દ્રની ઉપમા આપી. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યને તો સર્વધર્મસમભાવી તરીકે લગભગ દરેક જ ઓળખાવ્યા. વસ્તુસ્થિતિમાં આમાંનું કયું હતું નહિ તેમ હોઈ શકે પણ નહિ. શ્રી. મુનશી નથી મધ્યાહ્નિન વિરાટમૂર્તિ લગવાન હેમચન્દ્ર કે નથી ગોપીઓનો વહાલો ને સગરવિજેતા કન્યો. ને હેમચંદ્રભાષ્ટ-હેમચન્દ્રાચાર્યનું સર્જન તો દૂર રહ્યો પણ એમણે જે કયું છે ને જે લખ્યું છે તે પણ તેઓ કીકી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ને શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યને સર્વધર્મસમભાવી કહેવા એ પણ એટલું જ અરથાને છે. શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય કેવળ સાચાજ નહિ બલકે સુસ્ત જૈન હતા--અર્જુનોને ધર્માનું કારણ થઈ પડે એવા એ જૈન હતા. સોમનાથ-મંદિરની મુક્તાકાંત પ્રસંગે પોતાનું વચ્ચેસવ સાચવી રાખવાને ક્યારે સોમનાથની સ્તુતિ નેમને માટે અનિવાર્ય થઈ પડે છે ત્યારે પણ તેઓ એ મૂર્તિમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ જીનેશ્વરના ગુણોનું આરોપણ કરીને પછી જ સર્વસામાન્ય શરતી નમસ્કાર કરે છે.

કેટલાક વિવેચકોએ કહ્યું કે, 'Guj & its Lit.' માં તો શ્રી મુનશીને હેમચંદ્રાચાર્યના સર્જનનું મૂલ્ય નથી સમજાયું, પણ હવે સમજાયું લાગે છે. પણ ખરી રીતે એમાંનું કંઈજ નથી. મા. મુનશી, પોતાના અભિપ્રાયો ફેરવ્યા કરે એવા સામાન્યજન નથી, તેમજ અભિપ્રાય ફેરવવો પડે એવી અનિશ્ચિત દશામાં તેઓ કંઈ બોલી કે લખી નાંખતા પણ નથી. પણ માનવતા વિષે એમનું જે માપ છે, સંસ્કૃતિ વિષે એમનો જે ખ્યાલ છે, સાહિત્ય વિષે જે જો ભાવના છે, ઇતિહાસ વિષે એમનું જે ધોરણ છે, રસ વિષે એમની જે દૃષ્ટિ તે આર્યોને અને મહદ્ અંશે જૈનોને માન્ય નથી અને સંવર્ધણનું મુખ્ય કારણ પણ એ જ પણ 'એ માન્ય નથી' એ જોઈતું સાચું છે એટલું જ નહિ બલકે એથી પણ વધુ શ્રી. મુનશી પોતાના એ ખ્યાલો બદલી શકે તેમ નથી એ પણ ચોક્કસ જ છે.

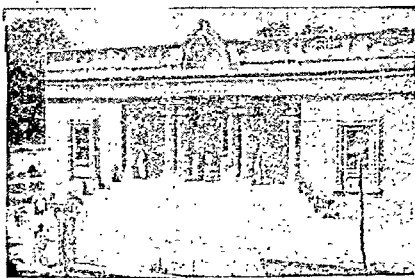
શ્રી મુનશી લોહી ઉછાળતાં પાત્રો માગે છે, નીતિ આદર્શ પાત્રોની છે; શ્રી મુનશી એકામ વ્યક્તિત્વ માગે છે, નીતિ સંયમની છે; શ્રીમુનશી ધાર્મિક સમભાવ માગે છે, નીતિ સ્વધર્મે સુસ્તતાની છે; શ્રી મુનશી પોતે આકેલા માપથી પુરુષવરોને માપવા ઇચ્છે છે, એ માપ પશ્ચિમે સર્જવેલું છે. રસરાજની કાલિદાસે 'વેદાભ્યાસ ૪૩' જેવા પ્રયોગો કર્યા છે, રસનીતરતાં પાત્રો આલેખ્યાં છે પણ એમનાં વિશિષ્ટ કે પૂર્ણનિક પાત્રો તો તેમને પગે પડવાનું મન થાય--તેમનામાંથી જીવનનું અમૃત ઝીલવાની ભાવના જગાવે એવાં હોય છે; વિકારી કે અધટિત મહત્વાકાંક્ષી પાત્રો પણ ઘણા જ રસરાજનીઓએ આલેખ્યાં છે. પણ તે તેમના પ્રતિ ઘૂણા-ઉપગમે એવાં. પણ શ્રી મુનશીનાં વિકારી પાત્રો

તેમના જેવાં થવાની ભાવના જન્માવે એવાં ને એમનાં પૂજનિક કે વિશિષ્ટ પાત્રો મસ્કરી કરવાનું કે પછી એમનાથી દૂર રહેવાનું મન થાય એવાં હોય છે. સંભવિત છે કે આ માપ ક્યાંક યોગ્ય મનાતું હોય; વિગ્ન્ય થનગનાટ કે એકામપણું જ વરી લાવતું હોય. પણ દિંદી પ્રજાના મોટા વર્ગે હલ્લુ એ નીતિ સ્વીકારી નથી.

'દોષિત જ દોષ વિશેષ જોઈ શકે છે' એ નીતિવાક્ય પણ આ પ્રસંગે અનુભવવા મળ્યું. શ્રી મુનશીની પ્રશંસા લગભગ દરેક વક્તાએ કરી. કેટલાક મદાનુભાવેને આ પ્રશંસા વિશેષ પેડતી જળાતાં પ્રશંસકોને એમણે ભાટની ઉપમા આપી. પણ એ ઉપમા આપતી વખતે ઉપમા આપનારાઓએ જ શ્રી. મુનશીની પ્રશંસા તો એટલી બધી કરી નાંખી કે એમની ઉપમા ઉપમેય કરતાં એમને પોતાને જ વિશેષ લાગુ પડે. અન્યને ભાટ કહેવાથી પોતાની પ્રશંસા તટસ્થ બની જાય છે એવો પણ કેટલાકેના મનમાં ખ્યાલ રમી રહ્યો હોય છે. ઠીક છે કે શ્રી. મુનશી આ બધું જ સમજી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. એમણે એક પ્રસંગે જૈનોની વલણ સંબંધમાં ખુદલા દોલે કહી પણ દીધેલું કે, "નથી હું ફેરવાયો, કે નથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે મારો અભિપ્રાય ફેરવાયો. પણ પહેલાં માઈ જે ક્યન તેમને અરુચિકર થઈ પડતું એ જ ક્યન આજે સંયોગો બદલાયા હોઈ તેમને રુચિકર થઈ પડે છે."

પહેલા દિવસની સાંજે મહેમાનવર્ગ પુરાતન પાટણ અને સદઅઝીઝ તળાવનાં દર્શન કરી આવ્યો. રાત્રે રંજનનો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાયો. બીજો દિવસે સવારે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો સારસ્વતસત્ર જીજ્ઞાસો—જે પ્રસંગે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ તે મહામુનિવર સંબંધમાં અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો વાંચ્યા. બપોરે શ્રી. મુનશીને પાટણના નાગરિકો તરફથી ગાનપત્ર—અપાયું—તે પછી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની બેઠક મળી ને સાંજે પૂજાક્રાંતો મહેમાનવર્ગ મોઢેશનાં દર્શન કરી આવ્યો. ત્રીજો દિવસે સવારે પૂર્ણાહુતિ થઈ—જેમાં વડોદરાના ના. દિવાન સાહેબે પણ હાજરી આપી. નમતા પહોરે ગાર્ડનપાર્ટી, સાંજે ક્લબપાર્ટી ને રાત્રે સીનેમાપાર્ટી ગોઠવાણી. આ રીતે એ બન્ધ પ્રસંગ જન્મ્યો, જીવ્યો અને આચમી ગયો. ગાનમંદિરના ટકાય અર્થે શ્રી હેમચંદ્રભાઈ તરફથી અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની અમર રમ્મિ જાળવવાને અન્ય લક્ષ્મીનંદનો તરફથી કેટલાક હળવર રૂપિયા પણ એકત્ર કરાયા.

આ ઉત્સવની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ રમ્મિ-પટે કાયમ રહી જાય એવી છે. પાટણની પ્રજાએ તો ત્રણ દિવસનો ખરેખરો મહોત્સવ માણ્યો છે. મહેમાનોએ પણ સાચી અને હૃદયંગમ મુલાકાતી ને મહેમાનગીરી માણ્યાં છે. એ ઉત્સવમાં ગાનવો હાનાં;

મહામાનવો હતા; સાહિત્યકારો હતા, મુત્સદ્દીઓ હતા, લક્ષ્મીનંદનો હતા, વીરો કે સેવકો હતા; સંગીત હતું, જલસો હતો; ભાવના હતી, મધુરતા હતી; સંપ હતો, સ્નેહ હતો, ભવ્યતા હતી, આદર્શ હતો. ને સૌથી હેલ્થે છતાં પ્રથમ ને શ્રેષ્ઠ મુનિવરો હતા; સાધ્વીઓ હતી. તે મહોત્સવ પરમ પ્રસંગ હતો: જો તે જ બાહ્યરીતે ઊજવાયો છે, એટલી જ આંતરિક ભવ્યતા ધરાવતો હોય; જો વિરલ પરિણામની આશાઓ તેમાં દર્શાવાઈ છે એવી અર્ધા પણ શુભ પરિણામનાં તેણે સાચાં મૂળ રાખ્યાં હોય.

જાનમંદિરની બાંધણી ધણાકને નથી રચી. તેનું સ્થાપત્ય તેમને કામ પણ પ્રકારની ભાવનાહીન લાગ્યું છે. પણ એ વિષય હવે બૂતકાળનો બની ગયો છે.

પ્રથમ મહોત્સવની મીકાશ ગળેથી નીચે જીતરે એ પહેલાં જ ગુજરાતને અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે વડોદરાને બીજો મહોત્સવ માણવા મળ્યો છે. અને તે ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવનો રાજ્યારોહણ પ્રસંગ.

બંને મહોત્સવો વચ્ચે જો કે વિશાળ અંતર છે: એક વિદ્વતાપ્રધાન, બીજો રાજકારણ પ્રધાન; એક વ્યક્તિની પ્રેરણામાંથી જન્મેલ, બીજો માંગલિક પ્રસંગ તરીકે ઊજવાયલ; એકમાં વિદેહ મુનિવરના યશઃદેહમાં પ્રભુએ પોતાના પ્રેમને કેન્દ્રિત કર્યો, બીજામાં સિંહાસને વિરાજતા નૃપવર અને પ્રજાના પરસ્પર સ્નેહનાં દ્વાર ખોલાયાં; છતાં બંનેમાં કેટલુંક સામ્ય પણ છે: બંનેએ શુદ્ધ બનતી જતી પ્રજાને આનંદનો પ્રસંગ આપ્યો, બહારના ઝમકાર, ચમકાર કે યશસ્વને પાછળ ખાણી અંખવાઈ પ્રણાલિકા પ્રવેશતી નય છે; વિરાટપૂજનને પણ પ્રસંગે વ્યક્તિપૂજનનું સાધન બનાવાય છે એ પણ એ હિતસેવામાંથી ઝાંઝવેલે અંશે અનુભવવાનું મળ્યું.

જગતયશસ્વી શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવના અવસાન પછી શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવે જો પ્રજાપ્રેમ દાખવેલો એ જોતાં એમના રાજ્યારોહણનો આ મહોત્સવ પ્રગટે પણ પ્રિય યદ્યપ્ત પડશે એવી બાંધાયેલી અને તે મહદઅંશે ફળિયૂત થઈ છે. દેવનગરીની સ્પર્ધા કરતું અને રાશનીથી જળહનું વડોદરા શણગારવામાં એટલી જ હેમત રાજ્ય તરફથી ઉઠાવાયેલી એટલી જ ખર્ચે પણ ઉઠાવેલી.

રાજ્યભરમાંથી હજારોની સંખ્યામાં આવેલા આમંત્રિત પરેલોનાં નજરાણાં પાછા વાળવા સાથે એમને પાંચડીઓ બંધાવીને શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવે, આ યુગમાં અને આજની પરિસ્થિતિમાં, સુંદર રાજકુતેહ દર્શાવવા સાથે જ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું પણ યોગ્ય માન સાચવ્યું ગણી શકાય.

શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવ રાજગાદીએ બેઠા છે; પ્રજાએ દેવો મહોત્સવ માણ્યો છે. આ મહોત્સવની સ્મૃતિ જીવનના સદૈવ હિતસવ સ્વરૂપે રાજ્યના પ્રત્યેક કુટુંબમાં ને પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જો જળવાઈ શકે તો રાજ્યના સેકડો કાર્યક્રમો કે લાખો-કરોડો દીવાઓથી તે જગલખ્યો છે એ કરતાં પણ વિશેષ ઝગહળી બિડશે. ને એને એ રીતે દીવાવંવાની શક્તિ સાથે સિંહાસને વિરાજતા શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવ પામેથી એ આશા અંખતી પ્રજા રાજ-દંપતીનાં દીર્ઘાયુષ્યની ભાવના ગજવી રહી છે.

શાનદેઈ : ક્રાંતિકારી ચીની યુવતી

રતિલાલ મહેતા

શાનદેઈ ચીનના હુનાન પ્રાંતમાંના શ્રીમંત જમીનદારની પુત્રી હતી. તે પાંચ વર્ષની નહેતી થઈ ત્યાં તો તેના છુવનમાં ક્રાંતિકારી ઘટના જનવાની શરૂઆત થઈ. નાનપણમાં તે શાળામાં ગએલી ત્યારે રેશમી કપડાં પહેરેલાં. અને શાળામાંથી પાછાં ફરતાં એક દિવસ તે ફાઉન્ટેનપેન લેતી આવી. આ માટે તેને તેના પિતાએ શિક્ષા કરી હતી.

તેની માતા હતી કંઈક અંશે જીનવાણી વિચારની, પણ પિતા તો ખૂબ જ. માતા આત્માધારિણી પત્ની હતી તેમ બંડખોર સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાના પુત્રની જેમ પુત્રીને પણ બંધુવા જવા છૂટ આપવા પતિ સાથે કળિયો કર્યો. તે જ કારણે બાઈ સાથે પણ તેને મન બેસું કરવું પડ્યું. તેમની સાથેની લડાઈમાં તેનાં શસ્ત્રો હતાં અશ્રુ, વિનંતિ, અને હક. તેનો આખરે વિજય થયો. છોકરીને શિક્ષણ આપવાનું નક્કી થયું, પણ તેમાં બે શરતો હતી: એક, શાનદેઈનો શિક્ષક-સ્ત્રી હોય, તે જીના વલણનો હોય અને ખીજી, શિક્ષક ધરે બણાવવા આવે. તેના પગના પંઝા ચીની રિવાજ મુજબ તે પાંચઠ વર્ષની થઈ ત્યાંસુધી બાંધી રાખવામાં આવેલા. અને તેનું મગપણ એક ભારે શ્રીમંત જમીનદારના પહેલવાન ચિરંજીવી સાથે કરવામાં આવ્યું. આ છોકરાના બાપને કેટલીય રખાત ઓળો હતી!

શાનદેઈ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પહેાંચી ત્યાંસુધી તેને કંઈ કંઈ દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં. એટલામાં તેના પિતા મરણ પામ્યા. તેના દશમા દિવસે માતાએ પુત્રીના પગના મંજાને પાટિયાના બંધનથી મુક્ત કર્યાં. આમ તેણે પોતાની એક ઈચ્છા પૂરી કરી. ખીજી ઈચ્છા પૂરી કરી પુત્રીને શાળામાં મોકલીને. તેની ત્રીજી ઈચ્છા પુત્રીનું સગપણ તોડી નાંખવાની હતી. પણ તે સાંભળે પૂરી થાય એમ નહોતું.

ચીનની સરકારે જાળસગળાને મંજૂરી આપી હતી. તે ફેક કરવામાં આવે તો ફેબ્રુઆરી કાયદા મુજબ સખ્ત શિક્ષાને પાત્ર થવાય; પરંતુ શાનદેઈની માતા આ ભુદમનો કોઈ પણ રીતે સામનો કરવા તત્પર હતી. તેના આ પ્રકારના વલણથી સમાજ ચીડાયો. તેણે તેની પર બંડખોરનો આરોપ મૂક્યો. વધુમાં માતા પુત્રીને બંડખોર બનાવે છે એવી બંબેરણી શાળાના અધિકારીને કરી શાનદેઈને શાળામાંથી કાઢી મૂકાવી. શાનદેઈ પણ બંડખોર હતી. તેણે શાળામાં એક વિદ્યાર્થીમંડળ રચાયું હતું. આથી તેને શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી. માતાએ તુરત યાંસેનદી પરની 'યુયુંગ'ની આધુનિક પદ્ધતિએ ચાલતી શાળામાં તેને દાખલ કરાવી. આ વખતે તેની ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. ત્યાં તે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની નેતા બની. આ શાળામાં સહશિક્ષણ અપાતું.

હવે તેને લામ કરવાનો સમય થયો હતો. ત્યાંના રિવાજ મુજબ તેને આટલી ઉંમરે લામ કરવું જ પડે, પણ તેની માતા 'જેટલી લામની મુદત લંબાય તેટલી ખરી,' એ જ ઈચ્છા સેવતી. આથી શાનદેઈના અસુરપણે વિનાશરણે લામ મુલતવી રાખવાના કારણે ફરિયાદ નોંધાવી.

શાનદેઈની માતાએ સુંદર દલીલો કરી પોતાનો બચાવ કર્યો કે મારો ધરદો બિલકુલ લમ લંગાવવાનો નથી જ. મારી ઈચ્છા તો એ જ છે કે લમ ફક્ત બે વર્ષ માટે મુક્તવી રહે. કોર્ટ આ દલીલમાં વિશ્વાસ મૂકી લમ બે વર્ષ સુધી મુક્તવી રહેશે એવું ફરમાન કાઢ્યું અને તે નિર્દોષ કરી.

શાનદેઈની માતા આ પ્રમાણે કોર્ટની ચૂંગાલમાંથી છટકી શકી, પણ તેના શ્રીમંત વેવાઈની ચૂંકમાંથી નહોતી છટકી શકી. કોર્ટ તરફથી શાનદેઈના સસરાને કોઈ દાદ ન મળતાં પોતાનાં માણસોનો મદદ વડે શાનદેઈને જામરદસ્તીથી પોતાને થરે ઘસડી લાવવાની તેણે ગોઠવણ કરી. એક વખત શાનદેઈ શાળામાં જતી હતી ત્યારે તેની પાછળ તેને ઊંચકી જવા કેટલાક માણસો ગયેલા, પણ તે આગાદ રીતે છટકી ગઈ. આવી રીતે તે બીજી વખત પણ બચી હતી. આમ બે વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. બીજાં વર્ષ પૂરું થતાં જ શાનદેઈની માતા મૃત્યુ પામી. શાનદેઈની ખાતર તેણે વેંકટાં શારીરિક અને માનસિક કષ્ટોએ તેની બિંદગીને અંત આણ્યો હતો. શાનદેઈ હંમેશાં કહેતી કે મારી માએ મારી ખાતર આત્મબલિદાન દીધું છે.

શાનદેઈની શાળામાંના તેના મિત્રોએ તેને તેના ગામ તેની માતાની ઉત્તરક્રિયા કરવા જવા સલાહ ન આપી કેમકે જો તે તેના ગામે જાય તો તેના શ્વસુરના હાથમાં ઝડપાઈ જવાનો મોટો ભય હતો, પણ તેણે કહ્યું, મારી માએ મારા સ્વાતંત્ર્ય-રક્ષણ ખાતર બલિદાન આપ્યું તો હું મારા જીવના બેખમ પણ મારા ગામમાં જઈને મારી માતાની ઉત્તરક્રિયા કરીશ. તેને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો કે બે વખત તો બચી ગઈ છું તો ત્રીજીવાર પણ અવશ્ય બચીશ. શાનદેઈનો મક્કમ વિચાર બદલા ગાદ તેના મિત્રોએ એવું ઠરાવ્યું કે અમુક સમય બાદ શાનદેઈ તેના ગામથી પાછો ન ફરે તો સમજવું કે તે તેના સસરાના માણસોના હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ છે અને તેના છુટકારા માટે પ્રયત્ન કરવો.

તેણે ગામમાં જઈ માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. ક્રિયા સંપૂર્ણ થતાં તેના સસરાના ચૂંકાઓ તેને ઊંચકી ગયા. ત્યાં તેને વધુ-વેશ પહેરાવવામાં આવ્યો. પછી તેને એક કાટડીમાં પૂરી. પણ એ સ્વમાનો ને ઘણી લાગણીવશ હતી. તેણે ત્યાં પાણી અને અન્નનો ત્યાગ કર્યો. આમ એક અકવાડિયું ચાલી ગયું. આ સત્યાગ્રહથી જમીનદાર-સસરાના સર્ગમાંનાં બીજાં માણસોની મદદ વડે તે અકલ્પ્ય મુક્તિ પામી !

એ મુક્તિ અપાવનાર એ જમીનદારની પ્રથમવારની પત્ની હતી. એને શહેરમાં બધાં 'માજી' કહીને બોલાવતાં. માજી શાનદેઈનો બંદખોર સ્વભાવ એાળખી શકી. તેની હૃદયદ્રાવક રિયતિ બેખમને તેનામાં સ્ત્રીસુન્નલ સહાનુભૂતિ ઉદ્ભવી અને શાનદેઈને બંગલાના કંપાઉન્ડમાં દરવાફરવા જેટલી છૂટ તેણે જમીનદાર પર પોતાની લાગવગ વાપરીને અપાવી. આ પછી શાનદેઈએ દિવાલ ફેંદી નાસીઝૂટવાનો ધાટ ઘડ્યો, નાણું ને તેના માટે બચકય હતું. મારણુકે દિવાલ ઊંગી હતી, ખૂબ ઊંચી હતી.

આ વાતની ખબર તેના મિત્રોને-એક સ્ત્રી અને બે જુવાનોને પડતાં, મિત્રોએ જમીનદારના નોકરને લાંચ આપી પોતાનો મંદિશો શાનદેઈ પર પાડ્યો, અને યોજના મુજબ એક રાત્રે શાનદેઈ કંપાઉન્ડની દિવાલ વટાવી નાસીઝૂટી.

સને ૧૯૨૬ના ઉનાળાના દિવસો હતા. જીનગરમાં કાન્તિનું મોજીનું બેરશોરથી ઉજાળા મારી રહ્યું હતું. ટૂંક સમયમાં વૃત્તિગત સંન્યની જરૂર પડી એટલે શાનદેઈએ શાળા છોડી

અને રણક્ષેત્રમાં જવા તે તૈયાર થઇ. તે ક્રાંતિકારી યુવાન-અંધની સભ્ય ગઇ. સમયગત્તાં અહીં જ તે એક બહાદુર ક્રાંતિકારી વિગારવાળા કિસાન કાર્યકર્તાના પ્રેમમાં પડી. તેણે ફરિયાદો બધી કરી સર્ગા અને આપતજનોની ખડગી વહોરી તે કિસાન જોડે લગ્ન કર્યું. આમ તેના નિશ્ચય અને ખોટી ટીકા માટે બેપરવાભર્યા સ્વભાવનો છાપ તેની આખી જિંદગીમાં પડેલી દેખાય છે. તે અત્યંત ગરીબ કિસાનના જીવનમાં સમરસ થઇ છે. કિસાન સ્ત્રીનો તે વેશ પરિધાન કરે છે. તેની સાથે જ રહીને યુદ્ધમાં અંતરે છે. અનેક લડાઇઓમાં તે ધૈર્યથી લડી છે. સગર્મા છતાં લડાઇમાં જતાં ન ગભરાતી અને પુત્રવતી થતાં પુત્રને ખભે બેરવેલી ઝોળીમાં નાંખી અવિરતપણે પોતાને સોંપાયેલું કાર્ય તેણે પાર પાડ્યું છે.

તે વખતે કોમીગ્ટાંગ અને ચીનમાંના સામ્યવાદી પક્ષે મહાકારપૂર્વક કામ કરતા તેથી કોમીગ્ટાંગની સ્ત્રી-શાખાના પ્રમુખ તરીકે શાનદેઈની વૃત્તિ આતે નિમજૂક કરવામાં આવી. ક્રાંતિવિરોધીઓની ખબર લાવવી, જમીનદારોની જમીન ખાલસા કરીને તે ગરીબ કિસાનોને આપી દેવી, વગેરે કાર્ય માટે વૃત્તિમાં એક કાર્યદક્ષ મડળ હતું. તેના સભ્ય તરીકે તેને પણ લેવામાં આવી. તેણે પોતાની અને પોતાના એક વખતના સસરાની સધળી જમીનો જપ્ત કરવામાં દરેક પ્રકારની મદદ કરી !

ચીનની રાજદ્વારી ક્રાંતિએ સામાજિક ક્રાંતિનું સ્વરૂપ પારણું કર્યું કે તુરત કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ અને કોમીગ્ટાંગ પક્ષમાં ફાટ પડી. અને લશ્કરી અમલદારોએ રાજસત્તા કબજે કરી. શાનદેઈના અગાઉના સસરાના લાગણ ધરાવનારા સંઘર્ષીઓએ કોમીગ્ટાંગ પક્ષના હોદ્દાદારો પાસે શાનદેઈને અટકમાં લેવાનો દુકમ કરાવ્યો. આ દુકમની બજતવાણી કરતાં તેને અને તેના બાળકને ખૂબ નાસ આપવામાં આવ્યો. તેની સાથે પકડાયેલી બે સ્ત્રીઓ ઉપર ગુજરેલા રીતનમ અમાનુષીય હતો. સ્ત્રીઓનાં રતનને છેદી નાખવામાં આવ્યાં અને ત્રણે પુરુષોનાં માથાં ઘડથી જુદાં કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ આપત્તિમાંથી શાનદેઈની મુક્તિ કામદારોના એકનિષ્ઠ પ્રેમને લઈ ને મઈ એમ કહેવામાં દરકત નથી. કામદારોએ મુડાં લઈ જવાની પેટીમાં કાણાં પાડ્યાં જેથી તેની અંદર દવા આવતી કરી સંક. મછી ને પેટીમાં શાનદેઈને અને તેના બાળકને મુકાડ્યાં. અને તે પેટી લશ્કરી માંડમાંથી મુખરૂપ શહેરની બહાર લાવી મૂકી. ફરી એક વખત પ્રવાસમાં રૂંકા કપાવેલા કેશને લઈ ને તેના પર સંકટ ઊતર્યું. તેના માથા, પરના એ કેશને લઈને તે ક્રાંતિકારક હોલી બેઈએ એવા વહેમ ઉપરથી તેને અટકમાં લેવામાં આવી, પરંતુ તેના કામજ બાળકને બેઈ ને તેને છોડી મૂકવામાં આવી.

શાનદેઈ વૃત્તિ પહોંચી કે તુરતજ દુનાનના ખેડોતોની-તેમણે ફરિયાદો પ્રાંતમાં-જારી ધાવાની આજ્ઞા તેને સામ્યવાદી પક્ષે કરી. કિસાનોએ સશસ્ત્ર સામનો કરીને મહેસૂલ આપવાની ના પાડી જમીનદારોની જમીન જપ્ત કરી હતી. આ પ્રકારની ઉગ્ર પરિસ્થિતિ દુનાનના પશ્ચિમ વિભાગમાં પ્રવર્તતી હતી. આ કોટકટીમાં શાનદેઈએ કિસાનો સાથે જંગલમાં રાતવાસો કર્યો. આખરે સરકારે પ્રત્યેક મદદ વડે કિસાનોનો પરાજય કર્યો. હવેના કિસાનોની નિર્દયપણે કતલ કરવામાં આવી અને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા !

શાનદેઈ ત્યાંથી પાછો ફરી, જાગુ નેને આરામ નેંદોતો. ફરીથી તેને યુદ્ધના મોખરે કરવામાં આવી. આ વખતે તે કોમીગ્ટાંગ પક્ષની સભ્ય હોવાથી તે ખુશી રીતે કામ કરતી, તે દરમિયાન એક મુખ્ય લશ્કરી અધિકારીની હકુમત નીચેના શહેરમાં તે કામ કરવા ગઇ. આ

શહેરમાં બંડખોર કિસાનેનું સૈન્ય હતું. આ જ અરસામાં એક લશ્કરી અધિકારીનું દિલ તેના પર ચોંટ્યું. તેણીએ તેનો લાલ ઉઠાવવાની તક સાધી, જે કે તેના પર તેને ખૂબ રોષ હતો; પરંતુ તે રોષ દેખાવા ન દેતી, ઉલટું પ્રેમ બતાવતી, જ્યારે બીજા બાળુએ તે અધિકારી પાસેથી બાતમી મેળવી કિસાનેનેતા કનેથી જાણવાયોગ્ય માહિતી મેળવતી.

છેવટે એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે કિસાનેસૈન્યે શહેર પર હલ્લો કર્યો. શાન-ફૈર્ફ એ ધૈર્ય રાખી કરેલા પ્રચારને લીધે શહેરમાંના સૈન્યાધિકારીને કેદ કર્યો, અને તેને ફાંસીની સજા ફરમાવી. તેણે આ હકીકત તેના પર મોહિત થયેલા અધિકારીની જાણમાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરી. તે તેની પાસે આવ્યો. તેના શબ્દોમાં વિશ્વાસ રાખી તેને રક્ષણ હેઠળ શહેરની બહાર મોકલી આપી. આ લડાઈમાં જીવતા છૂટીને આવેલા માણસોમાં એક તેનો પતિ પણ હતો.

લડાઈ પત્યા બાદ શાનફૈર્ફએ પોતાના પક્ષ માટે છાપખાનાનું કામ કર્યું. તે એક બાળુએ પોતાના નાના બાળકને ટેબલ પર બેસાડી કામ કરતી. આ દિવસો દરમિયાન તેના પતિની ગેરહાજરીમાં લશ્કરે તેના પર છાપો મારી તેના નિર્દોષ બાળકને પાણીની ખાઈમાં ફેંકી દીધો. પાછળથી ખાઈમાંથી ગૂંગળાઈ ગયેલા બાળકનો મૃત દેહ જ મળી આવ્યો. શાનફૈર્ફનાં અશ્રુ તેના પતિએ પોતાના હાથ વડે લુછ્યાં અને બંને જડહૃદયનાં બની કાર્યમાં મંડ્યાં. આ એક આઘાતને લઈને હજુ તેનાં આંસુ સુકાયાં નહોતાં ત્યાં તો બીજો નિષ્કૃષ્ટ આઘાત તેના પર પડ્યો. તે એક દિવસ પોતાના અગાઉના ઓળખાણવાળા પ્રિન્સિપાલને મળવા માટે ઘેરે ગઈ. અને રાત્રીભર ત્યાં જ રહી. અંટલામાં ધરની બહાર મોટો કેલાહલ મચ્યો. અને તે જાગી ગઈ. આ કેલાહલમાં તેના પતિનો અવાજ આવતો હોય એવો લાસ થયો. તે સ્વરથ ચઈને બેઠી અને તેના કાન પર સ્પષ્ટપણે અવાજ પડવા લાગ્યો—“અમે સામ્યવાદ માટે આત્મજલિદાન કરીએ છીએ. ક્રાંતિ ધણું જીવે.” તેની બહેનપણીએ જૂઝ પાડી: રોજ-રોજ સામ્યવાદીને પકડી લાવીને અહીંયાં તેની અમાનુષી રીતે હત્યા કરવામાં આવે છે. તે જાણે, તેમનું કતલખાનું બન્યું છે.

ગતનબેદી અવાજેથી સાફ આકાશ હાલી ગિડ્યું અને પછી અર્ધફણમાં ત્યાં રમશાન-ક્રાંતિ-સ્વપાઈ. શાનફૈર્ફ બીડી કતલખાના આગળ દોડી. લશ્કર જતું રહ્યું હતું અને કેટલેક દૂર બાધા સરખાં માણસો ત્યાં લાંબેસુધી પડેલાં મૂંઝાંને જોતાં બિલાં હતાં. શાનફૈર્ફ શાંતપણે પગલાં પાડતી જઈ રહી. છેવટે તે પોતાના પતિના મૃતદેહ પાસે આવી પહોંચી.

આ લશ્કરી અમલના જીલમમાંથી શાનફૈર્ફ છૂટી ન થઈ શકી. વૃદ્ધાનમાંથી તેને હલપારીનો હુકમ મળ્યો. તેણે તે પ્રાંત છોડી યાંગત્સી પ્રાંતનાં શહેરોનાં કારખાનામાં ફરી ત્યાંની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓનું સંગઠન કર્યું; તેના પગની નબળાઈને લીધે યંત્રની જેમ બિલા રહીને બરાબર ચૌદચૌદ કલાક કામ કરવું અશક્ય હતું આથી તેને કારખાનું છોડવાની નોટીસ મળી. એક કારખાનામાંથી બીજા કારખાનામાં અને એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં એમ સતત તેણે બટકવા માંડ્યું.

૧૯૨૯ ના ઉનાળામાં તે ફરીથી હુનાનના કાસાનેને મળી. યાંગશા ખાતે એક દિવસ તેને જે સામ્યવાદી પુરુષો સાથે પકડવામાં આવી. તેમાંનો એક કિસાનેનેતા હતો. છ માસ તેણે જેલ ભોગવી. અને અમરકારિક રીતે તેનો છૂટકો થયો. જુના લશ્કરી અધિકારીની સામે કોઈ નવા અધિકારીને વિજય મળ્યો, અને તેણે સત્તા હસ્તગત કરી. આ બનાવ દરમિયાન કેટલાક

કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમાંની શાનદેઈ એક હતી, પણ તેની સાથે પકડાયેલો ખેડૂત-આગેવાન છૂટ્યો ન હતો. શાનદેઈ જેલના હવાલદારને લાંચ આપીને ખેડૂતનેતાની મુલાકાત લઈ શકી. તેની ગરદન, હાથ, છાતી અને કમર પોલાદી સાંકળવડે બાંધી રાખવામાં આવ્યા હતાં. આવી રીતે ચીનની જેલમાં જકડાયેલો કેદી બે વર્ષથી વધારે કાળ જીવતો રહેવા ન પામતો. શાનદેઈને આ પ્રકારની બેડી નાંખવામાં આવી નહોતી, પણ જેલમાંથી છૂટતાં જ તેનું શરીર અનેક રોગોનું ધર બની ગયું. તે ફરીથી ખેડૂતોની લડાઈમાં સામેલ થઈ અને તેમને મદદ કરવા મેંડી. ૧૯૩૦ ની સાલમાં અરવામાં આવેલી અખિલ ચીન સોવિયેટ કોંગ્રેસમાં તે પ્રતિનિધિ તરીકે આવી હતી. ત્યારપછી તેના કેટલાક મિત્રોની મદદ વડે શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી. આ વખતે તેણે સામેયવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનું ભાષાંતરવાળું પુસ્તક પોતાના ઉશીકા નીચે રાખ્યું હતું. અને તે કોઈ કોઈ વખત કહેતી: “હવે મને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે ખરી કુરસદ મળી છે.”

પણા લોકો પ્રશ્ન કરે છે: “શાનદેઈ સુવાન અને સુંદર છે?”

• શાનદેઈનું વય અત્યારે ૨૫ વર્ષનું છે. તેનું શરીર સતત પરિશ્રમને લઈને કાળું પડી ગયું છે. અને તેનો અહેરો પણ સૂકાઈ ગયો છે. કપોલપ્રદેશ પર હાડકાં ઉપસી આવ્યાં છે અને આંખો રાત્રી જેવી કાળી ભભગે છે; પરંતુ તેમાંથી સર્વત્ર જોઈ શકાય છે, એટલું ચમકદાર છે કે, ચીનમાંના અંધકારની પેલી પાર શું પડેલું છે તે પણ તે વાટે દર્શિગોચર થાય છે. તેની શરીરચરિત્ર એકાદ ચીની કિસાન જેવી ભવ્ય અને ચોરસ આકારની છે. રહેણીકરણીમાં તેની સાદાઈ તરી આવે છે. કૃત્રિમપણાનો જરીયે અંશ નથી. કિસાન ચળવળમાં તેના પગ એટલા દૃઢ ખૂંપેલા છે કે જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી જે તેને દલાવી શકે, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અને તે સુંદર? એને સુંદર કહેવાય કે કેમ, કોણ જાણે? સહિ સુંદર છે?

વાંછા

નોતમ

: પૃથ્વી :

અદીઠ અણબળ આમ જરા જીવવા દો મને
અને નિધન આવી દિવ્ય સદને જ્યે નોતરે
ન શોક કર્યો, ન અશુ પણ લાવશે લોચને
—વને પમરતું અપ્રીત ઋણ દૂલ કેવું ખરે!—
ચહું ત્યમ હું જે અપ્રીત પમરી જવા જીવને!

ને ખરેખર ઉત્તમોત્તમ તરીકે ઓળખાવી શકાય, પરંતુ સાથેસાથ સુ-રાજ્ય પોતે કંઈ ઓછું ઉપયોગી કે કલાલુકારક છે એમ-લાગે જ કહી શકાય; અને ખરેખરા રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રને પ્રગતી વિવિધ જરૂરિયાતોનો સાચો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે આપી શકે છે.

૭. ફરજિયાત કેળવણી

છેલ્લાં સાઠ વરસના ગાળા દરમ્યાન જાપાનવાસીઓએ તેમની માતૃભૂમિમાં કેળવણીનો અગળ જોવો ફેલાવો કરી દેખાડ્યો છે. સૌ કોઈ કબૂલ કરે એવી એ સાદી વાત છે કે જાપાનની ઉન્નતિનું સાચું હાર્દ એ ફરજિયાત કેળવણીમાં સમાવલું છે. તેની કેળવણી એટલે સાચા નાગરિક બનાવનારી તાલીમ, નહિ કે ફેશનના ગુલામ બનાવનારી અગર તો ગુલામ માનસ (Slave Mentality) ઉત્પન્ન કરનારી કેળવણી.

૮. સસ્તામાં-સસ્તો રેડિયો

જાપાનમાં મળી શકે છે એટલી સસ્તી કિંમતે જગતભરમાં કોઈ સ્થળે રેડિયો મળતો નથી. એશિયાના એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં રેડિયો તો સાર્વજનિક શિક્ષકની ગરજ પૂરી પાડે છે; ત્યાં તો રાજકીય શિક્ષણ તેમજ મગજશક્તિ તેમજ હૃદયશક્તિની તાલીમના પાક એ રેડિયો દ્વારા અચ્છી રીતે પહોંચાય છે. તે ઉપરાંત અઘતન બ્યાપારી સમાચાર તેમજ વર્તમાનસાર પણ એ રેડિયો દ્વારા જ પાકવવામાં આવે છે. મશિનગતો તથા એરી વાયુ કરતાં પણ વધારે ઉપયોગી શાસ્ત્રરૂપે સમસ્ત જાપાનમાં એ રેડિયો ફરી વળ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના અભ્યાસીઓના તો ખ્યાલમાં જ હશે કે છેક ગયે વરસે જ એ રેડિયોની મદદવડે પ્રગલ્ભવણીના શુભ પગલુદ્વારા એ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોમાં રાજક્રાંતિ થવા પામી હતી. આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે જાપાનમાં રેડિયોની માસિક ફી ખ્યાસ સેન એટલે લગભગ ૭ આના છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં તેનાથી દશગણા કરતાં પણ વધારે દામ અર્થવાધી રેડિયો રાખી શકાય છે. આટલી હદીકત જ એ રેડિયોની ઉપયોગિતા સમજાવવાને પૂરતી છે.

૯. સાનુકૂળ કુદરત

સૌ કોઈ જાણે છે કે જાપાનમાં કુદરતી સૌંદર્ય તો અતુલ્ય છે, જેને લઈ ને રંખ્યાગંધ મુસાફરા ત્યાં જવા આકર્ષાય છે અને એ રીતે પણ ત્યાંના બ્યાપારને આગળ ધપાવવામાં એ સૌંદર્ય મદદરૂપ નીવડે છે. ખનિજદ્રવ્ય પણ ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીકળે છે. વળી સમુદ્ર, સરિતા, માછલાં, જંગલો ઇત્યાદિ જોતાં કુદરતની સાનુકૂળતાનો સાચો ખ્યાલ આપી શકે છે. એ રીતે કુદરતની કૃપા જાપાન પર અનેકમણી છે, તોપણ ક્યારેક ક્યારેક ધરતીકંપ તેમજ દરિયાઈ વટોળ (Typhoon) ના રૂપમાં કુદરતનો કોપ પણ ઉતરી આવે છે એ પણ જાણીતું છે. પરંતુ એ ધરતીકંપો તેમજ વટોળચક્કોઓ તો તેમના રાષ્ટ્ર પર હુમ્મી રીતે ઉતરતા આશીર્વાદની ગરજ સારે છે, કારણ કે તેમની માતૃભૂમિ પર આવતી એ આફતો જ સમસ્ત દેશને એક થવાને તેમજ એક જ કાર્ય પાછળ લાગવાને પ્રેરે છે. છેલ્લા ધરતીકંપ પછીનાં બાર વરસ દરમિયાન આખાદી પામેલાં ટોકિયો તેમજ યોકોહામા એ માતની સાદી પૂરે છે.

૧૦. સૌથી સસ્તું વિદ્યુતબળ

દુનિયાભરમાં સસ્તામાં સસ્તી કિંમતે વિદ્યુતબળ મળે એવો કોઈ દેશ હોય તો તે માત્ર એક જાપાન છે. સાચી વાત જ એ છે કે એ રાષ્ટ્રના વિધિવિધ ઉદ્યોગોના વિકાસમાં સસ્તી કિંમતે મળતાં વિદ્યુતબળે પૂરેપૂરો ભાગ ભજબ્યો છે.

૧૧. સસ્તામાં સસ્તું વાહન

એ પ્રકારનું વાહન વ્યાપાર તેમજ ઉદ્યોગ એમ બન્નેને માટે આશીર્વાદરૂપ છે. જાપાન તથા હિંદ વચ્ચે આ બાબતમાં સરખામણીનો અવકાશ જ રહેતો નથી; કારણ કે મુંબઈથી જાપાન સુધી એક પાર્સલ મોકલવામાં જે દામ જેસે છે તેના કરતાં વિશેષ ખર્ચ મુંબઈથી અમદાવાદ સુધીના પાર્સલ માટે ખર્ચે છે.

૧૨. સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા

જાપાનભરમાં સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાની પ્રથા છે. એને લીધે જાપાનવાસીઓને સાચા સહકારનું શિક્ષણ મળે છે અને કુટુંબનાં સહીયારાં દિવસની ખાતર આત્મભોગનો સાચો દિરસો પણ ફેળવાય છે. આપણા ભારતવર્ષમાં પણ સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા છે જ, પરંતુ શુકાળી તેમજ નિર્ધનતારૂપી બલાઓએ આપણને ધણા જ અવનત કરેલ છે.

૧૩. પ્રામાણિક તેમજ ચાતુરીયુક્ત મજૂરી

પુદ ઈંગ્લેંડે પણ જેની સરસતાનાં મુક્તકંઠે અનેક વખત વખણ કર્યા છે તેવી એ મજૂરીને પરિણામે જ જાપાનમાં આજે વિવિધ પ્રકારના સંખ્યાબંધ ઉદ્યોગો જન્મવા પામ્યા છે અને એને માટે જગતનાં ઈતર રાષ્ટ્રોને આજે એ જાપાનની અદ્યેષાર્થ યદ્ય આવે છે.

૧૪. અનુકૂળ થઈ જવાનો સદગુણ તથા વ્યાપારમાં સાચા સહકારનો જીવરસો

જાપાનમાં ખૂબ ખૂબ રીતે પ્રચલિત એવી આ જાતે વસ્તુઓ જગત સમક્ષ દૃષ્ટાંતરૂપે ધરાવેલી છે. જાપાનવાસીઓની શોધકશુદ્ધિ તેમજ વ્યાપારી પદ્ધતિ માટે પિષ્ટપિજન્ય કરવું એ તદ્દન નિરુપયોગી છે.

૧૫. સ્વાત્મભોગી મહિલાઓ

જાપાનની આત્મભોગી પુત્રીઓનો ઉલ્લેખ પણ થયો નેઈએ. તેમની માતૃભૂમિની પ્રગતિ માટે પોતા તરફના ક્ષણાર્પે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવીને આત્મભોગો આપવામાં એ જાપાની મહિલાઓએ કમીના રાખી નથી. આધુનિક જાપાન એ ત્યાંની માતાઓના આત્મભોગનું પરિણામ છે.

૧૬. સૌથી સસ્તાં વર્તમાનપત્રો

સૌથી વધારે સસ્તાં તેમજ અદ્યતન (up-to-date) વર્તમાનપત્રો એ પણ જાપાનની અનેરી વિશિષ્ટતા છે. ત્રીસ ત્રીસ લાખે પ્રતોના પ્રચારવાળાં તેમજ ત્રણ ત્રણ સેન એટલે દોઢ પૈસાની કિંમતે વેચાતાં વર્તમાનપત્રો જગતભરમાં જાપાન સિવાય બીજે ક્યાંય મળતાં નથી. એ પત્રોની લાગવગ સમસ્ત પ્રગતિ પર અગ્ન્ય પ્રકારની છે અને જાપાનના લાગ્ય નિર્માણનાં કાર્યમાં એ પત્રો ધણો જ અગત્યનો લાગ બજાયે છે.

આવી આવી જાપાનની મદદતા દર્શાવનારા એ પુસ્તક વિશે એક ખાસ વસ્તુ એ નોંધવા જેવી છે કે શ્રી. ચમનલાલે રાજકારણની દૃષ્ટિએ આડીઅવળી ચર્ચાચર્ચાના જંગ મચાવે એવા પૂર્વગ્રહોથી નવગજના નમસ્કાર કર્યા છે અને જાપાનની સાંસ્કૃતિક પ્રગતિશીલતાનો પરિચય દરાવવા જતાં જગતની બીજી પ્રગતિઓ સાથેના પરસ્પર સંબંધનો નદિ જેવો ઉલ્લેખ સરખો પણ કર્યો નથી. દૂકમાં એશિયાના એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે કયા પ્રકારની પ્રગતિ સાધી છે અને એ પ્રગતિને કયી કયી વસ્તુઓ આગળ ધપાવી રહી છે એ જાણવાના એક સાધનની ગરજ એ અંગ્રેજી પુસ્તક અમ્મી રીતે પૂરી પાડે છે. આમ હોવાથી પ્રત્યેક રાજકારવાંચ્છુ વ્યક્તિને એ પુસ્તકના મનનપૂર્વકના વાચનથી રીતસરની પ્રેરણાનું પાન થવા પામે એ નિઃસંદેહ છે.

[ગયા વર્ષના અંક ૧૧ માંના પૃ. ૫૩૮ થી ચાલુ]

ધનશ્યામના હૃદયમાં અફે મેધન જગ્યું. મેટ્રીકમાં ઊંચે નંબરે પાસ થયા બદલ તેને શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી. પણ એ રકમ મેળવવા માટે તો તેણે કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા જવું જોઈએ.

તેનું ભણવાનું ખર્ચ તેની શિષ્યવૃત્તિમાંથી કાપડે તેમ હતું, અને કદાચ પાંચ-સાત રૂપિયા તૂટે તો તેના પિતા તેને માટે તેટલું ખર્ચ કરવા તૈયાર જ હતા.

બેનની રજા લઈ ધનશ્યામ ઘેર આવ્યો.

“મારે હવે શું કરવું? ઘેર આવી ધનશ્યામે તેના પિતાને પહેલોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“શું?”

“ભણવાનું.”

“ભણવું. ખીજું શું.” ધનશ્યામના પિતાએ કહ્યું.

“પણ શી રીતે?”

“કેમ? તને સ્કોલરશીપ મળવા પી છે તેટલામાં જે પૂરું ચાલે તેમ નહીં હોય તો હું મહીને પાંચ-છ રૂપિયા મોકલીશ.”

“ના-ના. હું પૈસાની વાત નથી કરતો.”

“ત્યારે શેની વાત કરે છે?”

“હું એમ કહું છું કે બેન આટલી દુઃખી અને મારાથી કેમ ભણાય?”

“બેન માથે તો દુઃખના કુંચર ઊતરી પડ્યા છે, બિચારી બહુ દુઃખી થઈ ગઈ; પણ હવે શું ચાલે? હવે ધર સાચવીને એસે એટલે બસ! એને કાંઈ રોટલાની ચિંતા થોડી છે.”

“એ જ તો હું કહું છું ને?” ધનશ્યામ બોલ્યો.

“શું?”

“કે બેનના ધરની સ્થિતિ તમે માનો છો તેટલી સદ્દર નથી.”

“હૈં.” તેના પિતાએ નવાઈ પામતાં કહ્યું.

“બેનનાં બધાં ઘરેણાં વેચીને તેણે ધરનો વ્યવહાર અત્યારસુધી ચલાવ્યો છે...”

“તો મોટાભાઈને ક્યાંક મોકરીએ વળગાડી દોને!” તેના પિતા વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા, “કે એ છોકરાઓ બિચારી બેનને ગાંડતાજ નથી?”

“અત્યારે તો બેન એ ઘરમાં દેવીની માફક પૂજાય છે, પણ બેન ચોતે જ મોટાભાઈને મોકરી કરવાની ના પાડે છે.”

“કાં?”

“તમે તમારી દીકરીને નથી જાળવતા. મોટાભાઈને ભણતર મુકાવી દે તો બધા એમ કહેને કે, પ્રતાપરાય જતાં તેનું ઘર વેરણુંછેરણું થઈ ગયું...”

“હા, પણ, તેમાં તું શું કરવાનો છે ?”

“હું બેનને આ કટોકટીના સમયમાં મદદ ન કરી શકું ?”

“હજી તું નાનો છે. અને આપણી સ્થિતિ પણ કેવી છે તે તું જાણે છે. તેમાં બેનને મદદ કરવાનું તો ક્યાંથી જ બને !”

“હું કાંઈક નોકરી કરું તો ?”

“નોકરી ? લાણવાનું મૂકીને ?”

“હા.” ધનસ્યામે શાંતિથી કહ્યું.

“તને વીસ રૂપિયાય ફાણ દેવાનું છે ?”

“જેહ તો ખરો !”

“મારું માનતો હો તો તું લણીગણીને સારી પાયરીએ ચડે ત્યારે બેનને મદદ કરજો ને !”

“ત્યાંસુધી બેનને દુઃખી કેમ જોવાય ? જો બેનને આશરેજ હું મેટ્રિક થયો. તે બેન દુઃખી હોય ત્યાંસુધી મને તો લણતું નહોતું ગમે, હું નહોતું લણું !”

પિતાની અનિચ્છા છતાં ધનસ્યામે નોકરી માટે ફાંફાં મારવાનું શરૂ કર્યું પણ લાગ-વગનાં આ જમાનામાં ધનસ્યામ-સમાં હોકરાનો એમ સહેલાઈથી પત્તો ક્યાંથી ખાય ?

એક દિવસ ધનસ્યામને એકાએક યાદ આવ્યું કે તેણે ગળું મુંદર છે. શા માટે નાટક કંપનીમાં નોકરી ન લેવી ?

તેના પિતાએ ધનસ્યામનો નાટકિયા થવાનો વિચાર સાંભળી તેને ખૂબ ધમકાવ્યો, તેની સાથે એણે લેવાની ધમકી આપી, પણ ધનસ્યામ તો એકનો બે નજર થયો.

ધનસ્યામના મુરીલા ગળાએ તેને ૫૦ રૂ. ની નોકરી અપાવી, પણ નોકરીમાં દાખલ થયા પછી ખીજે જ, ગદીને તેનો પગાર ૧૦૦ રૂ. કરી દેવામાં આવ્યો.

“બેન !” નાટકિયો બન્યા પછી બે મહિને ધનસ્યામ વેણી પાસે ગયો.

“કેમ ?” વેણીએ સહેજ કંટાળો દર્શાવતાં કહ્યું. ધનસ્યામે લાણુતર છોડી નાટકિયા થવાનું પસંદ કર્યું તે તેને નહોતું ગમ્યું.

“આ દ્યે,” ધનસ્યામે સો રૂપિયાની નોટો બેન પાસે મૂકતાં કહ્યું.

“આ શું ?” વેણીએ સવિરમય પૂછ્યું.

“બેનને લાઈ તરફથી બેટ.”

“આટલા બધા રૂપિયા ક્યાંથી કાઢ્યા ?”

“નાટક કંપનીનો પગાર...”

“તે આટલા માટે લાણવાનું મૂકી દીધું ?” વેણી ધનસ્યામ સામે પ્રશ્નસામુદ્ધ મેત્રે જોઈ રહી.

ધનસ્યામ ચૂપ રહ્યો.

“લાઈ તું હજી નાનો છે. મોટો થા ત્યારે જરૂર મને મદદ કરજો. પણ અત્યારથી તું નાટકિયો બન્યો તે મને નથી ગમતું.”

“બેન, કાંઈ બોલો તો તમને મારા સોગમ. મોટાભાઈ ભાગી રહેશે એટલે હું આ બંધો મૂકી દઈશ, પણ ત્યાંસુધી તો તમને પાળવાનું મારા પર જ !”

વેણીએ ધનસ્યામને જુદી જુદી રીતે શંગમતી જોયો પણ તે એકનો બે ન થયો. પોતાને ખાતર આટલો ઉમદા આપભોગ આપતો લાઈ જોઈ વેણીને ખૂબજ આનંદ થયો !

પણ ભાઈને આપભોગનું જે મૂલ્ય ચૂકવવું પડ્યું-તે પર વિચાર કરતાં તેને ગ્લાનિ પણ થઈ. આપણા સમાજમાં નાટકિયાનું સ્થાન શું? ધનસ્વામ ધણી સરળતાથી બી. એ ને એમ. એ. માં ઉંચે નંબરે પાસ થઈ કોઈ કોલેજમાં પ્રોફેસર બની શક્યો હોત. જે કોઈ નિયમમાં તે નિષ્ણાત થવા ધારત તેમાં તે નામ કાઢી શકત એવી તીવ્ર તેની બુદ્ધિ હતી. એક બાળુ અનેકવિધ મહત્તાઓભર્યું જીવન અને બીજી બાળુ માત્ર પૈસાને ખાતર પોતાની ઈચ્છાવિરુદ્ધ પોતાના મુરીલા ગળાનું વેચાણ? પહેલી બાળુ બેનનાં દુઃખ પ્રત્યે આંખમીચામણું કરવા જેટલું કંઈ જુદું જોઈતું હતું; બીજી બાળુ બેનનાં દુઃખમાં સક્રિય હાથદર્દી બતાવવા જીવનની સમસ્ત મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ વીસરવાની વાત હતી!

ધનસ્વામે પોતાની પસંદગી કરી લીધી હતી. બેનની આંખનું આંસુ લૂછવાની લાયકાત મેળવવા તેણે પોતાનું સઘળું હોમી દીધું હતું.

તેના બાપુજીએ તેની સાથે બોલવાનો વ્યવહાર બંધ કર્યો હતો; અને બેનને મળવા પણ તે ચોરીછુપીથી જ શકતો.

પણ જે સમાજ તેને પોતાની અંદરની એક વ્યક્તિ તરીકે હલકો માને તે જ સમાજ-તેનાં ગાયનો પર આકરીન પૂકારતો.

આપણા સમાજનું માનસ કેટલીક વખત ન સમજી શકાય તેવું હોય છે.

દાખલા તરીકે જે કોઈ વિધવા જરા રૂપાળી દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે, કે નૈસર્ગિક જીવનનો ઉલ્લાસ માણવા ઉત્સુકતા દર્શાવે તો સમાજ તેને ધોંખી નાખવા તત્પર બને છે. પણ જે એ જ સ્ત્રી વૈધવ્યનો કાળો ડાઘ જૂંસી સીધી વેસ્થાસદનમાં પહોંચી જાય તો તેને ધિક્કારનારામાંના મહાનુભાવો જ તેનાં પગનાં તળિયાં આંપવામાં ય કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગે છે. તે ક્યાં નવી વાત છે?

એવુંજ નાટકિયાનું! એક વ્યક્તિ તરીકે સમાજમાં તેનું સ્થાન શું? અને છતાંય તેને રંગભૂમિ પર નિહાળવા લોકો કેટલાં તૈયાર!

ધનસ્વામ લોકોનો માનીતો નટ હતો. તેનો પગાર પણ ફૂદકે ને જૂસકે વધ્યો, ૧ એક વર્ષમાં તો તેનો માસિક ૩૦૦) રૂ. નો પગાર થયો હતો.

વેણીના ઘરની સાલગી તો પ્રતાપરાયના વખતમાં હતી તેવીને તેવીજ રહી. એટલાજ ાકરો. રસોયો પણ ખરો. અને મોટાભાઈ તથા રસિક પણ ખૂબ જ હહેરથી રહેતા.

જગત જાણતું કે પ્રતાપરાયની ગેરહાજરીમાં વેણીને કેળવી ખાતાં આવડે છે. એવી તો કોઈનેય ખબર ન હતી કે વેણીની વટ ટકાવવા કાળે તેનો નાનો ભાઈ નાટકશાળાનો નટ બન્યો હતો.

અને તેથી જ તો સહુ કોઈ કહેતું કે, વેણીએ પોતાના ભાઈને આગળ ન ભણાવ્યો તે બહુ સારું ન કર્યું. ભણેને સો રૂપરડી પગાર મળતો હોય, પણ આખરે તો નાટકિયોને! ભણ્યો હોત તો કુળને ઉજાળે એવો એ હોકરો હતો.

“ભાઈને ન ભણાવ્યો એટલી વેણીની ખામી!” એમ સહુ કોઈ કહેતું.

રસિકનાં સારે ટેકાણે લગ્ન થયાં: પૂરતી ધામધૂમથી! વેણીને માત્ર એટલો ખ્યાલ ન રહ્યો કે ભાઈની મૂડી પર વધારે કાપ કરી તે તેને વધારે વખત અણગમતી જિન્દગીમાં રોડી રાખતી હતી, પણ મોટા વેવાઈ સમક્ષ દરિદ્રતા તો કેમ જ દેખાડાય?

મોટાભાઈ ત્રણ વરસે વજીલ થયા. અને શ્રુત પિતાની લાગવગને જોરે સાકે રૂપીયામાં રેવન્યુ-ખાતામાં નીમાયા. રસિક હજી ભણતો હતો.

વેણીનું ઘર જાતિમાં ટાચે ગણાતું.

ધનસ્થામનું ઘર આમેય નહાતું તો હતું જ. તેમાં વળી તે નાટકિયો થયો એટલે તો તે અધમ કક્ષામાં મૂકાયું હતું.

લોકો વેણી અને ધનસ્થામનું નામ એકસાથે લેવામાં મુશ્કેલી સમજતાં. ક્યાં ઘરરણુ, ડાહી, સંસ્કારી વેણી અને ક્યાં લખાડ નાટકિયો ધનસ્થામ !

બેનનું મધ્યદરિયે તૂટેલ વહાણ સહોસકામત દિનારે પહોંચાડ્યા પછી, ધનસ્થામને પાછું લાણવાનું મન થયું. વેણીએ તેની એ ઈચ્છાને સમર્થન આપ્યું. મોટાભાઈએ પણ 'મામા' ને લાણવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

માત્ર ધનસ્થામના પિતાએ તેની સાથેના અબોલા ન તોડ્યા. તેમને તેની વર્નાશૂદ્ધી બહુ જ માહું લાગ્યું હતું. તેણે પોતાનો સ્વાર્થ જગાડ્યો એટલું જ નહિ પણ તેના નાના ભાઈના વિકાસનો માર્ગ પણ પોતાના ગેરવર્તનથી અવરોધ્યો હતો, એમ તેમનું માનવું હતું.

પણ હવે ધનસ્થામને પૈસાનો પ્રશ્ન તો રહ્યો જ ન હતો. તેના પગારમાંથી તેણે પૂરતું બચાવ્યું હતું.

ધનસ્થામ કોલેજમાં ગયો ત્યારે કોલેજનો દરેક વિદ્યાર્થી તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. કેટલાક વિદ્યાર્થી ને વિદ્યાર્થીનીઓ તેના ગળાનું અનુકરણ કરતાં હતાં. ધનસ્થામ તેમને મન કંઈપણના પાત્ર સમો હતો. તેને રૂબરૂ જોતાં સર્વની કુતૂહલ વૃત્તિ જાગૃત થઈ.

પણ ધનસ્થામ કોલેજમાં લાણવાનો છે એ વાત પ્રસરતાં તો કોલેજમાં જાળજાગાટ થઈ ગયો. નાટકના શોખીનોએ માન્યું કે હવે કોલેજના ગેધરિંગમાં જોર રસ જામશે. અને અભિનયકલાના અભ્યાસીઓએ આશા બાંધી કે ધનસ્થામ સાથે કામ કરવાની તક મળવાથી તેમને ઘણું શીખવાનું મળશે. પુરૂષ ગોપજ લાઈબ્રેરીના મંત્રીસાહેબે ધનસ્થામના ગળાનો સારો વંકરો કરવાની મુરાદ બાંધી.

પણ બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે ધનસ્થામ કોલેજની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ન લેતો.

“તમે આપણા ગેધરિંગમાં ભાગ લેશો ને ?” ગેધરિંગનાં મંત્રીએને ધનસ્થામને પૂછ્યું. ધનસ્થામને મનાવી લેવાનું તેણે બીકું ઝડપ્યું હતું.

“ના જી.” ધનસ્થામે કહ્યું.

“એ નહીં ચાલે.”

ધનસ્થામ શાંત રહ્યો.

“તમારે અમારું માન રાખવું જ પડશે.”

“પણ.....”

“પણ-જાણ કંઈ નહીં. તમારા જેવો કુરાળ નટ આમ આનાકાની કેમ કરે છે તે જ મને નથી સમજતું.”

“હું નટ નથી રહ્યો.”

“એ તો અમારે જોવાનું છે ને !”

“ગાફ કરજો. પણ હું એમાં ભાગ નહીં લઉં.”

“તમે તો કેવા વિચિત્ર છો !”

“તમને જેમ લાગે તેમ, પણ મારાથી કશામાં ભાગ લઇ શકાય જ નહિ.”

એ બેન હાર્યા. તેની દલીલો, તેના કાલાવાલા અને તેની રીસ એમાંથી કશાની ધનસ્થામ પર અસર ન થઇ.

બધાંએ ધનસ્થામને વાપડો અને અભિમાની ગણી કાઢ્યો. તેના પ્રોફેસરોને પણ થોડું માફું લાગ્યું.

પરંતુ ધનસ્થામ જ્યારે પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં ૫ પ્રથમ આવ્યો ત્યારે તો બધાંની આંખ ઉઘડી ગઈ. અને કોલેજના સાડાતણ મહીનાના લાંબા વેકેશન પર ઘેર જતાં છોકરા છોકરીઓએ પોતાનાં વર્તુલમાં અડધું વેકેશન તો ધનસ્થામની જ વાતો કર્યા કરી.

મોટાભાઈ તેના ખાતામાં ધીમેધીમે વધે જતા હતા. તેના પિતાની માફક ને પણ ધીમેધીમે જ્ઞાતિના અગ્રણી થતા જતા હતા.

“ મોટાભાઈ. આપણી સર્પા માટે હવે કોઈ મૂરતિયો શોધવાનો છે. ” મોટાભાઈના કુટુંબની ખાનદાનીમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવતા એક ગૃહસ્થે કહ્યું.

“ સૂંખાળા કેવડી યછ ! ”—“ સોળ વર્ષની. ”

“ શું લાગે છે ? ”—“ જઢી. ”

“ કેનો વર જોઈએ ? કુળવાન કે લણેલ-ગણેલ ? ”

“ હવેના જમાનામાં તો કેળવણી પરજ વધારે ધ્યાન અપાય છેને ! ”

“ તમારી ઈચ્છા હોય તો એક મૂરતિયો ખતાવું. ”

“ કેવડો છે ? ”—“ બાવીશ વર્ષનો. ”

“ શું લાગે છે ? ”—“ કાલેજમાં. ”

“ લણવામાં કેવોક છે ? ”—“ પહેલો નંબર જ આવે છે. ”

“ કોણ છે એ ? ”—“ તમારી ઈચ્છા થતી હોય તો વાત કરું. ”

“ હા. હા. આવો સારો છોકરો હોય તો શી હરકત ? ”—“ ધનસ્થામ... ”

“ તમારો મામો ? ”—“ હા. ”

“ ના. ના. એ તો નહીં. ”

“ કેમ ? ”

“ છેવટ તો નાટકિયોને ! આપણે તો તમારા જેવા ખાનદાન કુટુંબ સાથે સંબંધમાં વાનું પમંદ કરીએ. ”

“ એ મ મારો મામો જ છે ને ! ”

“ અરે, તમારા ખામાં અને તેનામાં તો હાથીથોડાનો ફેર ! એવા ધરમાં તમારા બા જેવું રતન પાકયું તે ઇશ્વરની લીલા જ ! તમારી ખાનદોની એ જ નીભાવી અને જીરવી શકે. ધનસ્થામ જેવી હોત તો કુટુંબને બદો લગાડત બદો ! ”

મોટાભાઈ ન કહી શક્યા કે તેના ધરની ખાનદાની તો ધનસ્થામનાં આત્મભોગ પર જ નિર્ધાર છે; અને પેલા ભાઈ નાટકિયા ધનસ્થામનું નામ પોતાની લાડપી દીકરીના ઉમેદવાર તરીકે સૂચવાયું, તેથી કટાણું મોઢું કરી ચાલ્યા ગયા.

ધનસ્થામ ખી. એ. ગાં ફર્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો, પણ તો મ તે નાટકિયો ન મટ્યો. તેને દીકરી દેવા કોઈ નાતીલાએ ઉત્સુકતા ન દેખાડી.

સર્પા કોઈ લીમીટેડ કંપનીમાં કારકુન તરીકે ત્રીસ રૂપિયાના પગારથી કામ કરતા બીજવરને પરણી એ બચ્ચાંની માતા થઈ હતી.

થોડાક સમય પૂર્વે અમેરિકાની એક પ્રકાશન-સંસ્થાએ હીટલર વિષે પ્રગટ કરેલ એક પુસ્તકમાં જાણવેલું કે જર્મન સરમુખત્યાર હર હીટલરનું તો મ્યુનીચ કરારના આગલા દિવસેજ ખૂન થયું છે અને અત્યારે જે હીટલર તરોડે ઝોળખાય છે તે તો બનાવટી હીટલર છે. મ્યુનીચ કરાર પછી હર હીટલરે જે પરાક્રમો કરી બનાવ્યાં છે એ જોતાં આ વાત વલ્લુભરી જણાતી નથી. પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં આ સ્થિતિ અસંભવિત નથી. જર્મનીમાં બનાવટી હીટલર મંજૂરી શકે તો તે જર્મન પ્રજાના સંગઠિત શત્રુ અને ઉત્સાહને ટકાવી રાખવાને અને તે પણ નાઝીવર્ગના પૂર્ણ ટેકા સાથેજ. પણ યુરોપનો ઇતિહાસ-અંગત અથવા તો અંશિક વર્ગના લાભને ખાતર—બનાવટી બાદશાહો, રાજપુરુષો, રાજરાણીઓ કે ઉમરાવોની જમાતથી બરપૂર છે. તેમાંના થોડાકનું દર્શન અહીં પ્રસંગોચિત લેખારો.

બ્રિટનના મહાન અને ઉચ્ચ શાસક ચાર્લ્સ પહેલાંએ લીંગેઝમાં એક લખ્ય ઉત્સવ આદર્યો હતો. ઉત્સવની શરૂઆતમાં તો મહારાણી મેરી લંડનમાં દતાં પણ અધવચમાં તે લીંગેઝ જઈ પહોંચ્યાં. ઉત્સવના રાજવંશી મંડપના દરવાનોએ તેમને શાહી સલામી આપી; રાજનીએ સામાં આવીને તેમને જોળામાં બેસાડ્યાં. મહારાણી ક્રાન્સનાં રાજકુંવરી દતાં એટલે ઉત્સવમાં પધારેલ ક્રાન્સના રાજપ્રતિનિધિએ. પણ તેમને જરૂરી સન્માન આપ્યું. પણ ઉત્સવ પૂરો થતાં જ્યારે આ મંડળી લંડન પહોંચી અને રાજમહેલમાં રાહ જોતાં મહારાણી રાખને લેવાને સામાં આવ્યાં—

ત્યારેજ આ રાજવંશીઓને ખબર પડી કે કોઈક સુંદર ફ્રેન્ચ યુવતિએ તેમને આબાદ બનાવ્યા છે. રાખએ એ બનાવટી મહારાણીને પકડવા હાથ લંબાવ્યો, પણ તે તો કોઈક અનુકૂળ તકે છટકી ગયેલી જણાઈ. ચાર્લ્સને ક્રોધ બેફામ બન્યો. બનાવટી મહારાણી કેવળ તેના ઓખડોના આસ્વાદ કે રાજવંશી સન્માન જ નહોતી લઈ ગઈ—સાથે કિંમતી બેટા પણ લેતી ગઈ હતી. ધૂંધવાવસ ચાર્લ્સે તેને પકડવાને બ્રિટન અને ક્રાન્સની પોલીસ રાષ્ટ્રી અને બંનેની અથાગ જહેમતને પરિણામે એ યુવતીને પકડીને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવી.

જેલ ગમે તેવી હોય, પણ પ્રખ્યાતમાં થોડાક દસાદનું પણ મહારાણીપદ એ યુવતિને શું વધુ હાજર નહોતું ?

ફ્રેન્ચ-રાજ્યશાંતિના પરિણામે ક્રાન્સનાં કમનસીબ રાજરાણીને જ્યારે સૂણાએ ચટાવવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમને એક નાની વયનો કુંવર હતો. આ કુંવરનું શું થયું એ તો ક્રાન્સનાં ખૂબ થોડાંજ માણસો જાણતાં હતાં એટલે જ્યારે જ્યારે છુદા છુદા માણસો પોતાને એ કુંવર તરોડે ઝોળખાવી, ક્રાન્સની રાજબાદી પરનો પોતાનો હક્ક જાહેર કરવા સામ્યા ત્યારે ક્રાન્સની પ્રજા અર્થબામાં ગરકાવ બની ગઈ.

ઉક્ત રાજકુવરના ચહેરા સાથે આખાદ સામ્ય ધરાવતા હવેંગોલ્ટ નામના એક દરજીપુત્રે રાજકુમાર તરીકે પોતાની જાહેરાત કરી. સંખ્યાબંધ ઉમરાવો અને ધનીકોનો તેને ટેકો મળ્યો. પણ એ સમય પ્રગતિસત્તાનો હતો. જુકો કે સાચા રાજકુવરોની ત્યાં કેશી કિંમત જ નહોતી. એટલે આ રાજકુમારને ગાંઠો ગણી ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો.

પ્રગતિસત્તાના પતન પછી લુઈ ૧૮મો ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો. એ સમયે ફ્રેન્ચ નગરમાં એક યુવાને પોતાને ફ્રાન્સનાં મૃત મહારાણીના એકનાએક પુત્ર અને ફ્રાન્સની રાજગાદીના સાચા વારસ તરીકે જાળખાવતાં જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં. આ કુમારને યુક્તિથી પકડીને જ્યારે તેની સામે કેસ ચલાવવામાં આવ્યો ત્યારે જજ્જાચું કે તે ખૂનો નામનો ખેડૂત હતો. તેને નામાંકિત વ્યક્તિઓના નામે ગોઠવાઈ જવાની અજળ અને સફળ ટેવ પડી ગઈ હતી. તે એક ઉમરાવજાદીના ગ્રુમ ચયેલા પતિ તરીકે રહી ચૂક્યો હતો; અમેરિકામાં તે નામાંકિત કર્નલ તરીકે રહી આવ્યો હતો અને ધ્વાજીલની રાજકુવરીએ તેને બે મૃત્યુવાન હીરા બેટ બદલા દત્તા; તેની પાસે ત્રણેક લાખ લગભગની મિલકત થઈ હતી; ફ્રાન્સનાં મૃત રાજકુવરોના રસોયાના સંસર્ગમાં આવી, રાજકુવર અને કુમાર વિષેની બધી હકાકતો જાણી લીધા પછી તેને રાજકુમાર તરીકે જાળખાવવાની ઊર્મિ થઈ આવી હતી. આ બધું જાહેર થયા છતાં જ્યારે તેને જલમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે ફ્રાન્સનાં હજારો સ્ત્રી-પુરુષો આંખમાંથી આંસુ સારતાં હતાં અને આ રાજકુમાર માટે ઈશ્વરની કૃપા ગુજરતાં તેના પર દ્રવ્યનો વરસાદ વર્ષાવતાં હતાં. તેની સંસ્મૃતિઓ જાળવવાને એ સમયે કેટલાક ગ્રન્થ પણ પ્રગટ કરવામાં આવેલા.

હર્બર્ટ નામના એક ત્રીજા યુવાને પણ ફ્રેન્ચ રાજકુમારનો આખાદ વેશ લગવેલો. તેને જ્યારે કેદમાં પૂરવામાં આવ્યો ત્યારે જલરને એણે ફ્રાન્સની રાજગાદી મળતાં જ રાજમહેલના રક્ષક તરીકે નીમવાની આશા આપેલી. જલર એ આશામાં અને આશામાં અર્ધજમિતે બી ગયેલો.

નન્ડોઈ નામના એક ચઢી યુવાને પણ પોતાને ફ્રેન્ચ રાજકુમાર તરીકે જાળખાવેલો. તેના સંસર્ગમાં આવતાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોએ ઉજ્જવળ લાવિની આશાએ તેને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દીધેલું. અને જ્યારે ઉક્ત ખનાવટ સાબિત થતાં તેને કેદમાં પૂરવામાં આવેલો ત્યારે પણ તેવાં સ્ત્રીપુરુષોએ તેના પરનો પોતાનો વિશ્વાસ છોડ્યો નહોતો.

ઈલીઝેર નામનો એક રેડ ઈન્ડિયન પણ એ રાજકુમારને આખાદ મળતો આવતો હતો. ફ્રાન્સની રાજગાદી ઉપર ખીજા નંબરે હક્ક ધરાવતા એક ફ્રેન્ચ રાજવંશીએ આ ઈલીઝેર પાસે ફ્રાન્સની રાજગાદી ઉપરનો હક્ક તે જતો કરે છે એવું લખાવી લઈ બદલામાં તેને પુષ્કળ નાણાં અને ખીજ પણ અનેક લાલચો આપેલી.

—તે જેના નામે આ કાવાદાવા ચાલતા હતા એ ફ્રેન્ચ રાજકુમાર તો માતપિતાના ખૂન પછી એક દેવળમાં ઝૂરી ઝૂરીને સાડાદશ વર્ષની વયે જ અવસાન પામ્યો હતો.

૧૭૪૮ ના યુદ્ધપ્રસંગે એક ફ્રેન્ચ વ્યાપારી વહાણની પાછળ ધ્રિટનનાં લશ્કરી જહાજ જઈ પહોંચતાં એ ફ્રેન્ચ વહાણના કેપ્ટને વહાણ પરનાં મુસાફરોને ફ્રેન્ચ વેસ્ટ ઈન્ડીઝના એક ટાપુ પર હિતારી દીધાં. એ મુસાફરોમાં ટાર્નડ નામના એક લગ્ન, તેજરવી અને સત્તાની મધમઘાટ ફેલાવતા યુવાને ટાપુવાસીઓનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. તેઓએ કેપ્ટનને એ મુસાફર વિષેની

માહિતી પૂછી તો એટલું જ જણવા મળ્યું કે રામચંદ્રના એક આપારીએ ‘આ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે’ એટલું કહી એ સુવાનને વહાણ ઉપર મૂક્યો હતો.

આ વૃત્તાંતથી ટાપુની પ્રગ્ન વધારે આશ્ચર્યચકિત બની. જે બંદરે એ ઊતર્યો એ બંદરના ઉપરીએ તેને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપ્યો ને પોતાનું સર્વસ્વ તેની સેવામાં અર્પણ કર્યું. આ બધાનો લિખિત ઉપકાર માનતાં ટાર્નડે એ ઉપરીને લખી આપેલ પત્રની નીચે ડીસ્ટે નામથી સહી કરી.

હવે ડીસ્ટે એ મોડેનાના રાજકુમારનું લાડકું નામ હતું. પરિણામે બંદરના ઉપરીએ તેને એ રાજકુવર તરીકે સન્માની લીધા અને એ ઉપરીના, ફ્રેન્ચ લશ્કરમાં રહી આવેલ શાળાએ આ એજ રાજકુવર છે એવી ખાતરી આપનાં પ્રગ્નએ પણ એને વધાવી લીધા.

આ સમયે એ ફ્રેન્ચ ટાપુઓના ગવર્નર તરીકે નીમાયલ ઉમગવ પેસેન્ટેકે તમ રિથ-તિનો હોઈ પોતાની ખાતરી આવક વધારવાને તે ગિનકાપેસર બધાઓને પણ ખાતરીમાં આવવા દેતો અને સ્ટ્રોડિયાઓ પાસેથી કમીશન ખર્ચ જરૂરી ચીજોના ભાવ વધારી મૂકવામાં પણ તે તેમને સલાયક બનતો. પરિણામે દેશમાં, ખાધાખોરાકીની પૂરતી ચીજો હોવા છતાં તે પૈસાદારોએ પોતાને હવાલે રાખેલ હોઈ, દુકાળ જેવી મોંઘવારી થઈ પડી હતી.

ટાપુની પ્રગ્નએ નવા રાજકુવરને આ સંબંધી ફરિયાદ કરી ને કુવરે ગવર્નર પર સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા માટે કપકાનો પત્ર લખ્યો. ગવર્નરે આ સંબંધમાં ટાર્નડને પોતાની મર્યાદા જાળવી રાખવાનો ઉપદેશ દીધો. પરિણામે ટાર્નડે એને સત્તાહરતો પ્રત્યુત્તર આપી પોતાને મળી જવાનું લખ્યું. ને ગવર્નર મળવા ન આવતાં ટાર્નડ પોતે જ પાટનગર સેંટ પીર ગાદ્યો અને એની પ્રતિબાધી અંગત ગયેલ ગવર્નર તેને જોયા પણ વિના ત્યાંથી પલાયિત થઈ ગયો.

ટાર્નડે હવે એ દેશનો સત્તાવાર કબજો લીધો. રાજકુમારની અદાથી તે ત્યાંનો અધિ-ષ્ટાતા બન્યો. રાજ્યમાં તેણે યુક્તિ અને પ્રતિભાના બળે અપૂર્વ વ્યવસ્થા આણી. જરૂરી ચીજોના ભાવ ઘટી જઈ તે પૂરતા પ્રમાણમાં મળવા લાગી. ડીસ્ટેના રાજવંશી અને લશ્કરીવંત કુઆની એ પ્રદેશમાં આવેલી લાખો પાઉંડની મિશ્કત એ કુઆના એજન્ટ તેને હવાલે કરી એ એજન્ટ ખૂબ જ પ્રામાણિક ને પોતાના શેકના કુટુંબ વિષે રજોરજ માહિતી ધરાવનાર હોઈ આ નવા નામદારના હોદ્દા વિષે કોઈને જ શક ન રહ્યો.

નાસીછટેલા ગવર્નરે આ સ્થિતિમાં શી રીતે વર્તવું એ પુછાયતો ફ્રેન્ચ સરકારને વિગત-વાર પત્ર લખ્યો. ફ્રેન્ચ પાર્લામેન્ટ ચકિત બની. તેણે તપાસ કરાવરાવી ને રાજકુમારની આ લશ્કીત કેવળ બનાવટ જણાતાં છ મહિના સુધીના સૂક્ષ્મ વિચાર પછી ગવર્નર પર એ કુમારને પકડવાનો આદાપત્ર લખ્યો.

પણ અહીં રાજકુમાર પણ પોતાનું ભાવિ ચેતી ગયો હતો. ને તે સાતેક માસનું શાહી ગવર્નરપદ બેગવી, હવાફરના બહાને, તોપોની રાજવંશી સલામી સાથે, પદબદ્ધ ગવર્નરને ફ્રેન્ચ પાર્લામેન્ટનો પત્ર મળે એ પહેલાં જ ફ્રેન્ચ ટાપુઓથી વિદાય થઈ ચૂક્યો હતો.

એ ટાપુઓ પછી તે પોર્ટુગાલ અને સ્પેનમાં જઈ પહોંચ્યો. અંતે સ્થળે તેને રાજવંશી માન આપવામાં આવ્યું. તે વિરલ શાહી દેએ રહેવા લાગ્યો. પણ છેવટે ફ્રેન્ચ છૂપીપોલીસની વ્યવસ્થાથી સ્પેનમાં તેને પકડીને જેલના સજિયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવ્યો.

જેલમાં પણ તે રાજવંશી અદાથી રહેતો. મોરોક્કોના સુલતાનના બાદશહે તે જેલમાં

તેની મુલાકાત લઈ તેને સ્પેન સામે લડવાને, તૈયાર થાય તો તેને મોરોક્કોનો સેનાપતિ બનાવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. પણ ટાર્નહે એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો.

થોડાક સમય વીતતાં તે-સ્પેનની જોરમાંથી નાસીશૂટયો. પણ ભૂમિ પર તેને જોલ સિવાય બીજું સ્થાન ક્યાંય અંબવિત ન દેખાતાં તે એક વડાણમાં ચડી એકો અને એ વડાણને તેણે દરિયાનાં આગાધ મોઝાઓમાં ખડેલી દીધું. તેનું શું થયું કે તે કાણ હતો તે જાણતે હજી પણ જાણ્યું નથી.

ફ્રાન્સ ગાંધાધૂનીના સમયમાં ત્યારે ફ્રેડ્રિકા ઉમરાવો ફ્રાન્સ છોડી જવા લાગ્યા ત્યારે ફ્રાન્સના શહેનશાહે એ ઉમરાવોની જાગીર જામ કરી તેનેમનાં સર્ગામેયંથીઓને સોંપી દેવાનું ફ્રાન્સના બહાર પાડ્યું. આ રિથતિમાં ફ્રાન્સ છોડી સ્વીઝર્લેન્ડ જઈ વસેલ એક ઉમરાવ અને એના પુત્ર ઈઝાબેલા મિલકતહક્ક તેમનાં સર્ગાઓને સોંપી દેવામાં આવ્યા.

પણ થોડાક સમય પછી ફ્રાન્સમાં પોતાને ઉત્તર ઉમરાવના પુત્ર તરીકે ઓળખાવી એક યુવાને એ ઉમરાવની વિશાળ જાગીરનો કબજો માગ્યો. ત્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે તે પાછો શા કારણે કર્યો છે ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે તે પોતાના પિતાથી કંટાળી ગયો છે અને ફ્રાન્સના રાજવીની છત્રછાયા નીચે રહેવું પસંદ કરે છે.

ફ્રાન્સના અમલદારવર્ગને આ ઉત્તર ગમી ગયો. તેમણે એ યુવાનને-ઉમરાવની જાગીર સોંપાવી અને તેનાં એક ખૂબસુરત ઉમરાવમદો વેરે લક્ષ ઉજવાયાં.

ત્યારે સ્વીઝર્લેન્ડમાં આ વાતના સમાચાર પહોંચ્યા ત્યારે જૂના ઉમરાવે આ યુવાનને તર્ફટી ગણી એની સામે પ્રાન્ત-પાર્લામેન્ટમાં કેસ માંડ્યો. એ પ્રસંગે એ ઉમરાવે જાહેર કર્યું કે આખું ફ્રાન્સ જાણે છે એમ પોતાને એક જ પુત્ર ઈઝાક હતો અને તેને તો મરી ગયાંને પણ ત્રણેક વર્ષ થઈ ગયાં છે. પણ નવા ઉમરાવની પત્ની સાથે અંબધ ધરાવતા પાર્લામેન્ટના જાહેરો લાંચા સમયસુધી અને પસોને સાંભળ્યા પછી નિર્ણય આપ્યો કે આ યુવાનજ એ ઉમરાવનો સાચો પુત્ર છે.

આ પછી તો આ યુવાનના તર્ફટી લેખાવાનો જરીકે સંભવ નહોતો. પણ તેણે કરેલાં વાં-લગેજ તેને પોઢા આપ્યો. એ લગને ઉમરાવપદ પહેલાં તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો તે સ્ત્રી પોતાના પતિનાં નવાં લક્ષથી ઉરેદારાઈને આગળ આવી અને તેણે આ યુવાનની એક સામાન્ય માનવી તરીકે વિગતવાર ઓળખ આપી તેને પોતાના પતિ તરીકે જાહેર કર્યો.

ફ્રાન્સના શહેનશાહે આ વિગત સાંભળ્યા પછી ઉક્ત કેસને ફરી વિચારી નેવાની જરૂરિયાત જણાણી. તેણે પેરિસની પાર્લામેન્ટને એ કામ સોંપ્યું.

પેરિસની પાર્લામેન્ટે મહિનાઓ સુધી આ કેસ ચલાવ્યો. અને પશોએ ગ્રોતપોતાના સમર્થનમાં હજારો લુગ્યાનીઓ રજૂ કરી. અહીં પણ આ યુવાન છત્તી જવાનો સંભવ હતો. પણ તેની પ્રથમ પત્નીની લુગ્યાની અને સ્વીઝર્લેન્ડના સત્તાવાળાઓએ જૂના ઉમરાવના મૃતપુત્ર ઈઝાકની રમસાનયાત્રામાં પોને આપેલી હાજરી વિષે સપ્રમાણ ખાત્રી આપી ત્યારે સુકાદો યુવાનની વિરૂદ્ધ ટળી ગયો.

આ પછી પણ આ કેમની પુનર્વિચારણાનો પ્રસંગ ઝીમો થયેલો. પણ આ બનાવટી ઉમરાવ તે દરગિયાન જેલમાં મૃત્યુ પામી જતાં તેનો પૂર્ણાંત બાકી રહી ગયો.

ગ્રિન્ટના રાજવી જ્યોર્જ ગ્રીમના પુત્ર ક્યુક ઓફ કંબરલેન્ડની પૌત્રી તરીકે ઓલાઈવ

નામની સુવર્તિએ એ ડ્યુકની મિત્રતા પર ૧૮૬૬માં પોતાનો દાવો નોંધાવ્યો. ડ્યુકની આ પાત્રી વિશે કાંઈને કશો ખ્યાલ નહોતો. કેમકે ડ્યુકનાં વિખ્યાત પત્નીનાં સનાનો સર્વેની ગણતરીમાં હતાં. પણ આ કન્યાએ જણાવ્યું કે ડ્યુકે પોતાનાં જાહેર લગ્ન પહેલાં ખાનગીમાં પોતાની દાદી સાથે લગ્ન કર્યા હતાં, અને તે ગ્રંથંધી જરૂરી દસ્તાવેજ પુરાવા પણ તેણે રજુ કર્યા. આ પુરાવાઓ જોતા દેરવવાનું ધિતનના મહાનમાં મહાન વડીલો માટે પણ ભારે ચર્ચા પડ્યું. પણ રાજવંશી લગ્નો જાહેર રીતે, સત્તાધીશોની અમુક પ્રકારની ગંભીર પછી એને રાજવંશીઓની સાથે જ થઈ શકે એ કાયદોનો આશ્રય લઈ તેમણે કન્યાને ખાટી દેરવી. ને ત્યારે કન્યાએ કહ્યું કે, “આ લગ્ન તો એ કાયદો ધડાયા પૂર્વે થઈ ચૂક્યા હતા” ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો કે, “તમારી મા જે ડ્યુકનાં પુત્રી હોય તો તે પણ રાજવંશી તો ખરાં જ ને. તેમણે સત્તાધીશોની સંમતિ વિના એક સામાન્ય માનવી સાથે લગ્ન કરેલ હોઈ તમે, તમે કહો છો તેમ જો સાચાં હો તોપણ, રાજવંશી હક્કો માટે અપોગ્ય ફરી ચૂકો છો.”

કર્નલ રીસરને ત્યારે રસિયાની લડાઈમાં જતું પડ્યું ત્યારે પોતાના બાળપુત્ર જેમ્સને તે પોતાના એક મિત્ર જેરનને આશ્રયે મૂકતો ગયો. આ જેરન અને એની સ્ત્રી એવાં લાજાં હતાં કે તેઓએ જેમ્સને પોતાના પુત્રની જેમ ઉછેર્યો.

જેમ્સ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેની વૃત્તિઓમાં લાલસા ને લોભ કેસરાવા લાગ્યાં. તેણે પોતાને પાળનાર દંપતીના સ્વભાવની નજળાઈ ઓળો અભ્યાસ કરી લીધો અને પછી તેમની સાથે રમન આદરી.

જેરનપત્નીનું તો જેમ્સ પર વહાલજી લાગરાઈ જતું. યુવાનીમાં રમતા જેમ્સે પણ એના સૌન્દર્યને રસ લૂંટવા માંડી, એનાં નાણાંનો સુંદર સદુપયોગ કરવા માંડી, એ વહાલનો અચ્છો બદલો વાળ્યો. જિયારા જેરનને મન તો જેમ્સ એક પુત્ર સમાનજ હતો.

જેમ્સે જેરનપત્નીને એક પ્રમંથે ગુપ્ત વાત કહેતો હોય એ રીતે કહ્યું કે પોતે ખરી રીતે કર્નલનો પુત્ર નહિ પણ ડ્યુક આફ્ સન્સવીકનો પાટવીકુંવર હતો. પણ કેટલાંક રાજકીય કારણોસર એના જન્મની વાત છુપાવી તેને આ રીતે ખાનગીમાં ઉછેરવામાં આવતો હતો.

ભોળો જેરનપત્નીને ગમે આ વાત તરતજ ઊતરી અઈ. તે જેમ્સને રાજકુમારે તરીકે સન્માનવા ને પ્રેમથી પૂજવા લાગી. જેમ્સ પણ જાણે પોતાના રાજવંશી પિતા તરફથી આવતા હોય એ રીતના બનાવટી પત્રો યોજતો અને તે આ જેરનદંપતીને મોટેથી વંચાવતો. જેરનપત્નીને તેણે પોતાના પિતા તરફથી આવેલી કીમતી બેટ તરીકે બનાવટી હીરાનો એક હાર બક્યો. એ દંપતીના લશ્કરમાં નોકરી કરતા એકનાએક પુત્ર માટે તેણે રાજવંશી કન્યાની લાલચ આપી અને એ કન્યાને મોકલવાના અલંકાર વગેરે તેને સોંપવામાં આવ્યા.

આ સર્વે યુક્તિઓથી જેરનકુટુંબ દરિદ્ર બની ગયું. તેની રહીસડી કેટલીક મિત્રકત આ રાજકુમારની ગોજનાને અનુસરી ચોરાઈ ગઈ. એક વખતે જેમ્સને બ્યલિયારના ગુન્દા માટે પોલીસે પકડ્યો ત્યારે આ જેરનદંપતીએ તેની ગુપ્ત રાજવંશીયતા આગળ કરી અને રાજવંશીઓ માટે બ્યલિયાર સ્વાભાવિક છે એમ માની પોલીસે તેને છાંડી મૂક્યો. પણ છાંડે એકે પર બનાવટી સડી કરવાના આરોપસર તેને પકડવામાં આવ્યો અને એ પરપકડ છતાં ગરીબ બની ગયેલ જિયારા જેરનદંપતીને અને એના પાંડેશીઓને મન તો તે લવિષ્યનો બાદશાહજી હતો.

સાહિત્ય અને જીવન*

—એક ચર્ચા

રાજરત્ન વામુદેવ વિનાયક જોશી.

બી. એ., એલ એલ. બી.

સાહિત્ય એટલે માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ જીલનાર અરિસો. એ અરિસાએ સ્વતઃનું બિંમ્બ નિર્માણ કરવાની લાલસા અથવા તે. નિર્માણ કર્યાની અકાશ મારવી નિરર્થક છે. પણ આજકાલ વિવેક અને ભવ્યતાથી વિમુખ થઈને વાચાળતામાં સરકતી લલિત-વાચ્યમયિન વિદ્વાતા માનવજીવનની ઉત્ક્રાન્તિ સંખ્યાનો દાવો યુક્તિથી આગળ ધરે છે. પણ તે સમજતી નથી કે માનવજીવનને યોગ્ય રીતે દોરનાર શક્તિઓ એટલી ચંડપ્રચંડ છે કે એની સામે સાહિત્ય (ને તેમાં પણ મુખ્યત્વે લલિતવાદ્યમય)ના બાળકમાં તો આંખ પણ માંડી શકવાનું થઈ નથી, એનું આકલન કરવાની એની તાકાત નથી, અને એનું ચિત્રણ કરવાની હજી એને હિંમત નથી આવી.

લૅંગ્વિઝ આકર્ષણ, પ્રજ્વેતપાદન, અપત્યપ્રેમ, સ્વપ્નરસણુ, સ્પર્ધા, પરાપહાર, બધી જાતની જૂખ જેવી પ્રકૃતિનિષ્ઠ સહજપ્રવૃત્તિ અનાદિ કાળથી પોતાના તરફથી માનવજીવનને તોડાની વેગથી હાંકી લઈ જાય છે. અને એમાંની અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ અગર વ્યક્તિના જીવનની બેદરદારી વર્તનથી સમાજ અને માનવવંશનો ઉચ્છેદ ન થાય એટલા માટે નીતિ, કાયદો અને રીતની લગામ એ જીવનને સરળ માર્ગે દોરે છે. આ સર્વ કાર્યશક્તિની ભઠ્ઠીમાંથી બહાર પડનાર ... નમાં કેટલાય અનંત રસોનું મિશ્રણ હશે અને કેટલાય અનંત આકર્ષણના ગુંદરથી ... પરમાણું એકમેકની સાથે કાયમનાં ચોટી ગયાં હશે' એનું પૃથક્કરણ સર્વ ... નની અંબુકત પ્રયોગશાળામાં કદાચ શક્ય બને. અને આ બધી ગડબાજમાં સાહિત્યનો હસો હોય તો, માપ લખી મૂકવા પૂરતો; એ જીવનનાં વારંવાર ચિત્રો ચિતરવા પૂરતો.

સાહિત્યને જીવન વલણ આપે છે કે જીવન સાહિત્યને એ વાદનો પ્રશ્ન છે. સાહિત્ય માનવજીવન પર અસર કરે છે એવી સાહિત્યકારોની હક છે. વ્યવહારિક. મનુષ્ય કહેશે કે જીવન જ સાહિત્ય ધકે છે, જીવન એ બિંમ્બ છે, સાહિત્ય તો જીવનનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. કેવળ સાહિત્યનો કોટડીમાં પૂરાર્થને વિચાર કરનારને સાહિત્ય કાન્તિ કરાવી શકે એમ લાગે છે; પણ માનવજીવન પર પ્રભુત્વ ભોગવનાર અનંત ખરી કાર્યશક્તિઓ વિચારનારને સાહિત્ય પેલી ઉત્ક્રાન્તિની ફક્ત નોંધ લેતું જ લાગે છે.

જગતને ઘડવાનો સાહિત્યનો દાવો જૂના પુરાવા વિનાનો છે. જે પુરાવા છે તે પ્રતિ-પત્નને મદદ કરનારા જ છે. હિંદમાં આટલી કાન્તિઓ થઈ ગઈ, તેમાંથી કેટલી લેખિનીના

* આ વિષય ચર્ચાત્મક હોઈ એમાં નિરૂપિત મતો માન્યતા સાથે તંત્રી સંબંધ છે એમ માની લેવાનું નથી. તંત્રી.

ફંટકાથી કે સાહીબા રેલામાંથી નિર્માણ થઈ? અહુરનસમાજ નિરક્ષર—અગ્ની; શિવાજી જેવા યુગકર્તા—સ્વરાજ્યસંસ્થાપક અને પેશવાઈના ધૂમકેતુમાંના પરાક્રમી તારાનાં જૂડ પણ સો ટકા સાહિત્યવિમુખ. જે વખતે સાહિત્યપ્રસારનાં મુદ્દલાદિ સાધનોનો સંપૂર્ણ અભાવ હતો તેવે વખતે સાહિત્યથી ક્રાંતિ થવાનો સંભવ અથવા પુરાવો શો હોઈ શકે? તે છતાં સાધુસંતોએ સ્વરાજ્યની નવી ભૂમિકા શિવાજી પહેલાં તૈયાર કરી મૂકી હતી એવા કંઈશોય કરી રાજ્યક્રાંતિનું શ્રેય વારકરી અને રામદાસી પંથની ઝોળીમાં નાખવા આપણે તૈયાર ન! સાધુસંતોના, સાહિત્યમાં રાજકીય ગત્યતિનો રાશ્વ પણ ભૂલેચૂકે ન જડે, કેવળ સામાજિક નોંધ તરીકે સુદાં રાજકીય શુભામગીરીનો ઉદ્દેશ ન મળે, છતાં આપણે બધા સન્તપુરુષોના સક્ષાટમાં પરાક્રમનું તિલક બળાત્કારે ઘોડીએ જ છીએ, અને એમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે જેવા પણ સામેલ! સન્તકવિઓનો રાજક્રાંતિમાં ચર્ચિત્વિત પણ હાથ હતો એમ પૂરવાર કરવાનું આદવાન હજી પણ નિરક્ષર પડ્યું છે. ખુદ સાધુસંતોનું સાહિત્ય ને તેમની પરંપરા, આજસુધીની પ્રવૃત્તિ તપાસતાં જણાય છે કે, ઈરીછોકરાં ને માખાપને બાણુએ મૂકી કેવળ એકલાએ મોક્ષ સાધવાનો બોધ, ભુદ્ધમનો પ્રનિકાર ન કરતાં મુંજે મોટે તે સહન કરવાની શક્તિ, ને બધી વ્યક્તિક આગતો પ્રત્યે સંપૂર્ણ ઓદાસિન્યમાં હતી. આવી રિયતિમાં સાધુસંતોએ રાજકારણમાં માથું ઘુસાડવું પણ શક્ય નથી. ખુદ સન્તકવિનું ઉદાદરમ્ લેતાં તેમના સમયમાં તે એટલા અપ્રિય અને અપ્રસિદ્ધ હતા કે ગામના સદલિધુકા પણ તેમને હેરાન કરી મૂકતા. ભુદ્ધી ઇસ્લામી સત્તા સામે એક શબ્દ સરખો ઉચ્ચારતાં આખા ગામનું આવી બને એ નક્કો. એટલે તેમણે રાજ્યક્રાંતિને મદદ ન કરી હોય તે સ્વાભાવિકપણે યોગ્ય જ હતું. ગત્યતિના પ્રવાહ સાથે આલનાર રામદાસી પંથ પ્રત્યક્ષ રાજ્યક્રાંતિમાં કેટલા ઉપયોગી થયો? ખુદ શિવાજી-રામદાસનું મિલન થયું હતું કે નહિ અને થયું હોય તો ક્યારે એ વાદ્યસ્ત વિપ્રાય છે. શિવાજીના પદારથી રાજકારણની ધ્વજના ભગવા રંગની વિશેષ દેણગી ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબિત થઈ શકતી નથી. મરાઠાસાહીની ઘડો વિખરાઈ; ફરી બેસાડાઈ, તે ઉપર પેશવાઈની ઇસ્તી ફરી, એ બધું રામદાસીપંથથી અપરોક્ષ જ થયું. તેથી ઐતિહાસિક સમયમાં વાદ્યમે સમાજક્રાંતિ શક્ય બનાવ્યાનો પુરાવો નથી એ દેખીતું છે.

અંગ્રેજી રાજ્યઅમલ પછી પણ લોકમાન્યતિનું કામ સાહિત્યે કર્યું નથી એમજ કહેવું પડશે. સાહિત્યને બગલમાં મારી ચીવટથી પ્રત્યક્ષ ચળવળ કરનાર લોકમાન્ય તિલકે રાજકારણનો અશ્વ દોડાવી આખા હિન્દના પ્રાંતોમાં તેને અગ્રસ્થાને સ્થાપન કર્યો. તિલકના વખતમાં ઇતરત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલ સાહિત્ય બહુ તો તે ગત્યતિની નોંધ બતાવશે.

ઉપર કહ્યું છે કે સાહિત્યના બાળકને જીવનની કાર્યશક્તિ તરફ જોવાનું ધૈર્ય નથી, તેને આકર્ષન કરતાં આવડતું નથી અને એનું ચિત્રણ કરવાની એનામાં હિંમત નથી. આ વિશે સાહિત્યકારો એકસામટો કોલાહલ કરી મૂકે એ સંભવિત છે. જીવનના પ્રમાણમાં સાહિત્ય પાછગયી જન્મેલું એટલે તેને બાળક કહેવામાં શું બગડ્યું? એમાંથી લલિતવાદ્યમયમાં સર્વ જીવન શક્તિના પ્રવાહનું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી એમ નવો અને જૂનો ઇતિહાસ કહે છે. તે ઉપરથી સાહિત્યને તેનું આકર્ષન થતું નથી એમ ન કહેવું તો શું કહેવું? એનું ચિત્રણ લખાણને બેદુકમી કાવ્યની સાજુશીમાં પકડાવી દેનાર! એટલે એ જોખમ આજનું સાહિત્ય લેતું નથી. હિન્દુસ્તાનના સમાજની સાથેસાથે દીનકીન રિયતિ, તેને કમ્પનાઈ

પારતંત્ર્ય: એ વિશે નિડરપણે લખાયેલું સાહિત્ય ક્યાં છે? જો કોઈ એવું લખે તો કાયદો એને મકાશ ક્યાં નેરા દે છે? નાટક-સિનેમામાં પણ પ્રયોગ બંધ પાડવામાં ન આવે એવી અગમચેતીથી મુસલમાનબંધુનું પાત્ર ધીરોદત્ત ચીતરવું પડે છે. પૈંગળરી ધર્મનું શિક્ષણ હિન્દુ ધર્મથી પણ ક્રેન્ડ છે એમ હૃદયવિરુદ્ધ અને અનુભવવિરુદ્ધ પણ હમેશ લખવામાં આવે છે. એ આખા સાહિત્યકારોનાં ધૈર્યનો નમુનો!

સાહિત્ય સર્જન કરનારા સ્વયં લેખકનાં જીવનનો સાહિત્યની અસર થતી નથી તો વાંચનારના હૃદય પર અસર થવાની વાત નો બાળુએ જ રહી! પ્રસિદ્ધ નિબંધલેખક લોર્ડ ખેફ્ટન મોટે લાંચખાઉ હતો. વિવિધસુખના અતિરેકથી વૈરાગ્યનાં કિસ્મિત મગાડનાર લોર્ડ બાંધરનું બન્ને બાજુએ એ યુવતીઓ લઈ લખવા એસતો. અખ્યાત નાટક 'એકથ-પ્યાલા' ના લેખક ગડકરી પોતાના જીવનનું ચિત્ર રચૂ કરતા, કે શું?—કાણ જાણે! એવો પ્રવાદ છે ખરો. ઉત્તમોત્તમ ગણિત સાહિત્યનો સર્જક મેક્સીમ ગોકો લુગાર અને દાર્ડનો બંદો-શુલામ હતો. મદાન નાટ્યકાર રેક્સપિયર પર મુકાયેલ વ્યભિચારનો આરોપ હજી ખોટો પુરવાર કરી શકાયો નથી. વેરાંતી કાઉન્ટ લિયો ટોલસ્ટોય દરાચારી હતો. મહાન લેખક ગોરકર વાઇકક સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કર્મ કરતાં સખ પામ્યો હતો. ગેટ અને શેલી પ્રેમના નામે વ્યભિચારને અનુસરતા. રસકવિ જગન્નાથ મુરલીમ રૂપસુંદરીના કંદમાં મરતાંમુધી ફસાઈ પડ્યો હતો. 'પૈથીમાંનાં રોગણાં' પૌરાણિકો મોઢે કહે છે, કૃતિમાં પણ ઉતારી બતાવે છે. એક જણ લખે, બીજો વાંચે, ત્રીજો ફસાય; ન ચોથો હસે એવી તો છે લલિતસાહિત્યની પરંપરા અને એને જ જીવન ઉપર સાહિત્યની અસર માનવાની કે શું?

અને વાંચકાના મન પર અસર ક્યાંમુધી લાગે છે એ મુદો પણ વાદ્યરત છે. કાસિકાસના 'શાકુન્તલ' એ 'ખાળની 'કાદમ્બગરી'એ લવબૂતિના 'ઉત્તર રામચરિત્ર' એ સમાજજીવન પર એવી કર્મ કાયમી છાપ પાડી છે? સ્વયં લેખક એનું ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે કે તેનું કહેવું લોકોએ વેદવાક્ય માની પાળવું એ પણ દારાચરપદ જ છે. જે લેખકને એ ટક પેટનો ખાડો પૂરવા જેટલું વેતન કે કેવળ ઉત્તેજન પણ મળવાનાં ફાંફાં, ખાસી પ્રતિષ્ઠા હોવાની આભારી તે લોકમતને નાથી જ શી રીતે શકે? માનવજીવન પર અસર કરી તેને ધડનેરાં જો તો છે શાસ્ત્રિય શોળખોળ, કાયદા અને જીવનકલ્પના જુદા જુદા ઉગ્ર હલ્લા; અને કે કરવું જેનાથી શક્ય અને તે હલે જીવન પર અસર કરવાની બડાશ મારે. વડોદરામાં ગઈ સાદીમાં ચયેલી સુધારણા કોણે કરી? શ્રી. સયાજીરાવે કે કોઈ સ્તુતિપાઠક રાજકવિએ કે ભાટ બનેલા ગદ્યલેખકે? લેખકોની કક્ષમ વાચકોની—ખાસ કરીને સુરેન્દ્રકૃત વાચકોની—આરાધના કરે છે, છતાં બહુજનસમાજમાં એવાં લોક કેટલા ને એમના અનુયાયીઓ કેટલા?

સમાજમાં લલિતવાક્યમયું ઉત્તમ વેચાણ એટલે પહોંલે વર્ષે હમર-આસો ને બીજા પાંચ વર્ષમાં તેટલાં જ બીજાં પુસ્તકોનું ને! પચીસ હમરની ગ્રાહકોખ્યા ધરાવનાર કોઈ માસિક હોય તો કેટલા હંગેરે એક વાચકનું પ્રમાણ આવે? અને એવા હમરમાં એક વિચાર કરનાર, એવા હમરે વિચાર કરનારમાં એક નિર્ધારો, એવા હમરો નિર્ધારીમાં એકાદ કાર્યકારો. આ પરંપરા જોતાં જ જીવન પર અસર કરવાની એની બડાશ ખોટી ફરે છે. જીવનની જરૂરિયાતો અને અડચણો જ માનવજીવનને આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વક્ષણ લગાડે છે. લલિતવાક્યમય માત્ર તેની નોંધ રાખે છે. જેમ નામાના ચોપડા જતે પૈસા કમાતા નથી, ખર્ચતા પણ નથી તેમ લલિતવાક્યમયી જીવનનો ઉર્ધ્વ કે અપર્ધ્વ શર્ષ શકતો નથી.

જીવન ઉપર ઊપ પાડનારી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓ તરફ જોઈએ તો પણ એ કૃતિઓ તે તે સમયની પરિસ્થિતિમાંથી જ નિર્માણ થએલી જાયો. રસો અને વહેંદરના અન્યથા રાજ્યકાન્તિ યર્ષ એક કહેવું સર્વોચ્ચ ખરું નથી. જે વિકટ રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે વહેંદર અને રસોને આગભર્યા લખાણો લખવાની સ્ફૂર્તિ યર્ષ એ પરિસ્થિતિ દરેકને એક સરખી રીતે જ દઝાડતી હતી. એ અન્યક્ષતાઓએ અલગલગ અને ભાવનોદીપક ભાષામાં જે વિચાર રજુ કર્યા તે સામયિક માલિકીના દત્તા, દરેકના મનમાં ધૂમવાદ રહેલા દત્તા. અર્ધનાં મન ધૂમવાદેમાં દત્તાં એટલેજ એ બંનેએ દારૂબર્ષા કાંકરમાં પોતાનાં પ્રકાશનેની સરખાતી ચાંપી દીધી. તે સિવાય એક મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કે એ બંને લેખકોએ રાજકારણ વિષેજ અન્યથા લખ્યા દત્તા. વિધાયક અને મંદારક રાજકીય રીકાને લીધે પ્રગ્ન એહોશ યર્ષ અને તેણે રાજ્યતંત્રની ધાંસરી ફાગી દીધી. એનું શ્રેય એ અન્યથાના સાહિત્યિક ગુણ કરતાં તેમાં પ્રતિષ્ઠાદિત કરેલા રાજકીય કાર્યક્રમને આપનું પડશે. ટોલસ્ટોય આજના રશિયાનો વિધાયક છે એવી ખોટી કલ્પના હતી. આજનું રશિયા નિર્માણ કર્યાનું શ્રેય નિષ્કૂર અને ભુદ્ધિમતી કારણોને આપનું પડશે અને આજના રશિયાના ઘડતરનું શ્રેય લેખકો લેનીન કે રેલ્કોનને આપનું પડશે.

પ્રુદ સાહિત્યમાં એનું કરવાની કશી શક્તિ નથી એનું એકજ માત્ર ઉદાહરણ: ક્યો લેખક પોતાના કાળમાં અગ્રેવાન દત્તા? લેખકનું ગૌરવ તેના મરણ પછી જ થાય છે. લેખકમાં ન હોય એવા ગુણ અને સ્વપ્ને પણ અલભ્ય એવી પ્રતિષ્ઠા લેખકોના પર લાદી દે છે. નાટ્યમંદાટ રોકસપિયર, બાલકાક, ઇન્સન: એમનાં લખાણોની કરમણુક સિવાય જીવન પર શી અસર થઈ? રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે હિન્દી પર શી અસર કરી? પળ પચ્ચીસ વર્ષ પછી એમના તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજકારણને આપણી ઉત્પત્તિના મૂળ તરીકે ચોક્કસ ઓળખાવવામાં આવશે, એ ભુદી વાત છે.

જીવન ઉપર અસર કરવાના ઉદ્દેશથી લખેલું ધ્યેયાત્મક સાહિત્ય પણ નિષ્ફળજી કરે છે. ધ્યેયાત્મક સાહિત્ય એ કેવળ અનુમાનધક્ષથી લખેલું લખાણ હોય છે. જે ધ્યેય ખોટાં કરે એવા ધ્યેયાત્મક લખાણોની શી દસા?

ફાઈડ માર્કસના અંથોએ અમૂનપૂર્વ કાંતિ કરી નાખી એનું કહીએ, તોપણ તેમના અંથો એ સાહિત્યકૃતિઓ જ નથી. શાસ્ત્રિય લખાણ કેવળ શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતની પદ્ધતી જીવન પર ઊપ પાડે છે. જે જે બોલાય અમર લખાય તેને સાહિત્ય ગણીએ તો પણ પાછળ 'શાસ્ત્રિય' શબ્દનું મુંઝડું લાગેલું હોય છે જ. અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ભૌતિક શાસ્ત્ર એ પોતપોતાની રીતે જીવનને ઘડે છે પણ તે સિદ્ધાંતોથી, 'માનવજરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના વિધાયક દૃશ્ય કાર્યક્રમોથી. કાર્ષ અન્ય જાને પડે પણ, આવ. ગીતા નીતિશાસ્ત્રમાં અને વેદાંતમાં આવે અને સાહિત્ય તરીકે તેનું મૂલ્ય ઉચ્ચકારિનું જ કરે. પણ તેનો પ્રતિપાદ્ય વિંધય વેદાંત જ હોઈ તેનું લાપાસોન્દર્ય ગોણું જ ગણાય છે. આ ગોટાળો ન થાય એટલા માટે લેખની શરૂઆતમાં લખિતવાદમય એ જ અભિપ્રેન વિંધય હોવાનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પડી છે.

આથી સાહિત્યનો જીવનઘડતરમાં ફિરસો છે એવો દાવો કરવો એ અરથાને છે. કાર્ષ અસાહિત્યકારે આ લખ્યું હોત તો સાહિત્યકારો એના ઉપર મીઠાંની માફક તૂટી પડ્યા હોત. પણ હું કાર્ષ તદ્દન અસાહિત્યકાર નથી: ફિલ્લાનો છૂપો રસ્તો દુશ્મનને જાણેલા મજે તો તે ફિલ્લામાંના સૈનિક મારફત જ. તે નિરુપયોગી મનાતા ફિલ્લાની દિવાલોમાંનાં ગાંધાં બતાવનાર શીતૂરી કરે પણ શી રીતે?

પ્રથમ અંગાળનાં પ્રશંસા પામેલાં કથાગીતોમાંનું એક કથાગીત તે આ મહુઆ.

એક વેળા એ અંગાળના કથા-ગાયકો દ્વારા અંગાળના ધેરધેર પહોંચી ગયું હતું. જે કે એની ભાષા અક્ષય ગામડિયાઓની હતી, જ્યાંએ એમાં સાદિત્યની શરૂઆત અને ગંગીતની મધુરતા જળવાઈ રહી હતી. એમાં ગૂંચાયેલ પવિત્ર પ્રેમ માટેના અલિદાનની ઉચ્ચ ભારના અંતરને ગમગમીયે એવી છે.

આ કથાગીતનું નામ 'મહુઆ' એની મૂળ્ય નામિકા મહુઆના નામ પરથી પડ્યું છે. પોતાના અંગમરોડ અને દેહની સમતોલતાના પ્રયોગો અદ્વર દોરડા ઉપરના નૃત્ય વગેરે દ્વારા બતાવતાં ને જનસમૂહ ઉપર સૂરનાં જનકુ બિછાવતાં ગામ-પરગામ અને દેશ-વિદેશ ભ્રમતા એક જીરેટી ટાળાનો નાયક હોમરો એક દિવસ એક જ મહિનાની આજીવન બાળકોને ચોરી કરી ઉઠાવી ગયેલો. તેનું નામ એણે રાખ્યું હતું મહુઆ. મહુઆને હોમરાના જ ઘરમાં ખૂબ લાલનપાલનપૂર્વક ઉછેરવામાં આવતી. નૃત્ય વગેરે કળાઓ પણ તેને શીખવાતી. સોળ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાં તો મહુઆ એ કળાઓમાં પ્રવીણ થઈ ગઈ. વળી એ એક અતિ રૂપવતી અને મોહક સુંદરી હતી. જેને જોતાં જ હૃદયમાં પ્રેમ જાગે એવી એ નિર્દોષ દેખાતી. એને સાથે લઈને જ હોમરો રથભરેલો જતો ને પોતાના ખેલો કરતો.

એક દિવસ આ જીરેટી નેદરચંદ નામના એક ધનિક રાજવંશી આજીવન યુવાનને ત્યાં પોતાના ખેલો દેખાડવા આવે છે; ને નેદરચંદ અને મહુઆ પ્રથમ દષ્ટિએ જ, ખના પહેલા જ પલકારે અન્યોન્યને પોતપોતાનાં કરવા દમ્પ્ત છે; તેઓમાં મધુર નિઃશ્વસ થાય છે.

પોતાના મુખથી પ્રેક્ષકો ઉપર સૂરના જનકુ બિછાવતી ને પોતાના દેહને પાતળા વાંસ પર ડોલાવતી-ઝુલાવતી મહુઆ ત્યારે છેક વાંસના છેડા પર આવે છે ત્યારે નેદરચંદ ત્રીસ પાડી બેઠો છે: "અરે! અરે! હમણાં જ એ વાંસ પરથી નીચે પડશે ને મ...રો...જ...રો."

આમ બોલતાં તે સામાન્ય પ્રેક્ષક નહોતો રહેતો. તેના મુખ પર ને આંખોમાં પ્રણયીની ચિંતા પથરાતી. એક ત્યારે નિર્વિદ્ધે પૂરો થતો ત્યારે જ એ શાંતિ અનુભવતો. આનું એક માત્ર કારણ એ જ હતું કે એ મહુઆને હૃદયના ઊંડાણથી ચાહતો હતો. ને પોતાના સર્વસ્વના ભોગે પણ એ એને પોતાની પ્રેમિકા બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. આવી જ પ્રેમ-ભાવના મહુઆના હૃદયમાં પણ નિઃશ્વસ થઈ હતી.

ત્યારે એક પૂરો થતો ત્યારે એ નેદરચંદ પાસે જાહેર ધનિમ તો માગતી. પણ મનમાં તો સમજતી કે "એની પાસે મને હવે આપવા જેવું શું બાકી રહ્યું છે? કારણ—એનું હૃદય તો હું જીતી ગઈ છું. હવે શું લેવાનું રહ્યું છે? એ શું દઈ શકે?"

અહીં આપણે જોઈએ છીએ એ આત્માઓને પહેલી જ વાર પ્રેમમાર્ગ પર સાથોસાથ કદમ મિત્રાવીને ચાલતાં—જે એક બીજાને પ્રથમવાર નિહાળતાં પરસ્પરના ચર્ચ ચૂક્યા છે. જાણે કવિવર ટાગોરના ચંદ્રોમાં એ કહી રહ્યાં છે કે—

“યુગે યુગે ને જન્મે જન્મે, હજારો વાર ને હજારો રીતે તારી સાથે પ્રેમ કર્યો હોય એવું લાગે છે.”

એ આજે પણ એવા જ પ્રતિત થાય છે-જેવા કેટલાયે જીવનમાં હતા. એમનો વિશુદ્ધ પ્રેમનો કુવારો વિસ્મૃતિના વેરાન રણમાંયે અદ્રશ્ય નહોતો થઇ શક્યો.

ગમે તેમ હોય, પણ મહુઆ આખરે એક સ્ત્રી હતી. ને તેથી એ સ્ત્રી-સહજ એવી લક્ષ્મણ અને શરમાળ હતી. ને તેથી ત્યારે એ નેદરચંદના આગ્રહને વશ થઇને એક દિવસ રાત્રે ચંદને મળવા નદીકિનારે આવી ત્યારે એણે લક્ષ્મણની શરમાઈને ચંદને કહ્યું—

“રાજકુમાર તમે એક અજાણ્યા પુરુષ છો. તમારી સાથે વાતચીત કરતાં મને મંદાય માય છે. હું કંઈક બાકુળતા અનુભવું છું.”

મહુઆનું મગજ એ પ્રાકૃતિક ભાવનાઓથી ભર્યું ભર્યું હતું જે પોતાના પ્રેમી પામે પ્રથમવાર પ્રેમ વ્યક્ત કરતી વેળા કોઇ પણ જાણમાં હોય છે. પોતાની એ વાતચિત દરમિયાન જ્યારે એણે જાણ્યું કે ચંદ હજી અવિવાહિત છે, ત્યારે એણે દયા અનાયવા કહ્યું કે, “તમે ખૂબ કઠોર હૃદયી લાગો છો ને તમારાં માતાપિતા પણ તેવાં જ હોવાં જોઇએ. આટલા સમજી અને ઉત્તરલાયક થયા છતાં હજીયે તમારાં લગ્ન નથી થયાં એ શું તેની સાબિતી નથી?”

ને ચંદે પણ ખરાબ જ જવાબ વાળ્યો કે “પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે જો હું તમારા જેવી કોઈને મારી કરી શકું તો હું હવે વધુ સમૂચ કઠોર નહિ રહું. પણ એક કોમળ હૃદયનો પ્રેમીપતિ બની જઈશ.”

આપણા મગજમાં લગભગ હંમેશાં ઘણા ઘણા વિચારો અને ઘણી ઘણી આશાઓ ને ભાવનાઓ રમી રહી હોય છે. પણ કોઈ કોઈ વેળા શબ્દોમાં એને પ્રગટ કરતાં આપણે શરમ અનુભવીએ છીએ. આજે મહુઆની પણ એજ રિધિત હતી. એ ભાવનાઓના મંધર્થમાં પડી હતી. ચંદની ઉત્સુકતા અને પ્રેમભરી દૃષ્ટિ જોતાં એ કહે છે—

“આવું બોલતાં તમે નિર્લજ્જ યુવાન દેખાઓ છો. આ કરતાં તો એક ધડો ગળે બાંધીને નદીમાં ડૂબી મરે એ વધારે સારું.”

વાસ્તવિકરીતે એ કોઇ જીપ્સીદળની છોકરી નહોતી જ. કેટલા માન અને પ્રેમથી એ આ શબ્દો ઉચ્ચારતી હતી!

અને ચંદ, જેના પર પ્રેમરૂપી જાદુ સ્વાર થયું હતું તેણે જવાબ વાળ્યો:

“સાચું છે સુંદરી! તમે કરેલી સગા સહન કરવા હું તૈયાર છું. ફક્ત હવે તમે એક જળપ્રવાહ બની જાઓ. હું તેમાં ડૂબી મરવા આતુર છું.” કેટલા સુંદર અને અજોડ છે આ શબ્દો! ચંદના પ્રેમનાં મૂળ ખૂબ ખૂબ ઊંડે પહોંચ્યાં હતાં. એના જીવનમાં આ પ્રેમે એક ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. પ્રેમ-દરિયાવમાં ડૂબકી મારવા એ ઉતાવળો થયો હતો.

મહુઆ અને ચંદનો પ્રેમ દેહનાં ચુંથણાંને નહિ પણ વિશુદ્ધ પ્રેમ હતો. પવિત્ર આત્માઓનો એ પવિત્ર પ્રેમ હતો. બંગીય કવિ ચંડીદાસનાં કાવ્યોમાં આવા વિશુદ્ધ પ્રેમના ઘણા ફિરસાઓ આપણે જોઇ શકીએ છીએ. એવા આત્મિક પ્રેમની વાતો ત્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રસન્નતાના પૂરમાં તણાઈને કાઈ અકથ્ય આનંદ અનુભવતા હોઈએ એવું લાગે છે.

સ્ત્રીઓને સહજ એવી શરમથી મહુઆ એ દિવસે પોતાના હૃદયના વિચારો સાફ સાફ રીતે પ્રગટ ન કરી શકી. પણ ત્યારબાદ જે કંઈ વાતો એણે પોતાની સખી પ્રવા-

નકાને કહી, એ ઉપરંથી આપણે તેના પોતાના પ્રેમની પવિત્રતાનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. એ પલાનકાને કહે છે, “ પલાનકા, જો હું એ યુવાનને એક દિવસે પણ ન જોઉં તો આપ ગેજે જ મરી જાઉં એવું મને લાગે છે; ” ને ફરી એ કહે છે, “ મારી વડાક્કી સખી, સંદે, ચંદ્ર, અને તું આ વાતનાં સાક્ષી રહેજો કે આ બાલ્યુ યુવાન જ મારા હૃદયનો સ્વામી છે, મારા સાચો પ્રિયતમ છે. બીજા કોઈ જ નહિ. ”

.. ચંદના હૃદયમાં કંઈક અવનવી લાગણીઓ જાગણા મારતી હતી. રાત્રીની નિરવ શાંતિમાં એ એકાએક નિદ્રામાંથી ઝાંખાને જાગી જતો અને જોતે એ જાણી પણ નહોતો શકતો એવી કંઈક અદ્રશ્ય શક્તિઓનો દોરવાયો દોગાદને અધીરે બનીને બંસી બમ્બવતો, ગાનો ગાનો એ નદીતીરે જતો ને ત્યાં પોતાની પ્રેમિકા મહુઆને મળતો. અને ચંદની બંસીના મધુર સ્વરથી મહુઆ પણ જાગી જતી, ને ચંદની દિશામાં પ્રયાણ કરતી. ને નદી તીરે પહોંચતાં એ જોતી કે ચંદ ત્યાં જોમી મસ્તીભરે ગીતો લલકારી રહ્યો છે. થોડીવાર વાનો ક્યાં બાદ ચંદ મહુઆને કહેતો કે—

“ હું તારે માટે માફ સર્વસ્વ કુર્યાન કરવા તૈયાર છું, મહુઆ ! ” ને મહુઆ પણ આવું જ કંઈક કહેવા ઇચ્છતી કે—

“ હું તમને અત્યંત ચાહું છું પ્યારા ! મારા એક મિત્ર લેખે નહો, પણ પતિ તરીકે હું તમને ચાહું છું, બહાલા ! ” પણ એ એક સ્ત્રી હતી. એના માર્ગે આવે હજારો મુશ્કેલીઓ હતી; ને તેથી એ વિચારતી કે, “ હું તો પિંજરે પૂરાયેલા એક પંખી જેવી નિઃસહાય છું; જો તમે કોઈ ફૂલ હોત તો તો હું તમને મારા વાળમાં ચંતાડી રાખીને પણ મારી સાથે જ રાખત. ને મને લાગે છે કે જો હું તમારી સાથે નહીં જ રહી શકું તો મારી આ જિંદગીનો અંત લાવીશ. અગર તમેજ મારા જીવનનો અંત લાવી દો, કારણ તમારા વિના કોઈ પણ રીતે હું જીવી શકું એમ નથી જ. ”

ફેલાક દિવસસુધી મહુઆ અને ચંદની આ પ્રેમચેષ્ટા હોમરો જોતો રહ્યો. પણ તેને આ બંને આમ પ્રેમમંથનથી જોડાય એ નહોતું રહ્યું. મહુઆને આજપણથી એણે પોતાને ને જ મોટી કરી હતી. એ એને પુત્રીવત ચાહતો હતો. ને તેથી તેને એ પોતાથી અજાગી નહોતો ઇચ્છતો. બીજું પણ એક કારણ હતું ને તે એ કે તેના ખેડોનું મુખ્ય આકર્ષણ મહુઆ જ હતી. મહુઆ જો નેદરચંદ સાથે લગ્ન કરી પોતાના દળમાંથી ચાલી જાય તો પોતાને ખૂબ સહન કરતું પડે તેવી સ્થિતિ હતી. આ વિચારથી આખરે હોમરાએ પોતાનો પડાવ અહીંથી ઉઠાવવાનું નક્કી કર્યું.

આ પછી મહુઆ અને ચંદ મળ્યાં ત્યારનું દ્રશ્ય કરણ હતું. મહુઆ દુઃખમાં પૂખી ગઈ છે. આર્દ્ર સ્વરે એ ચંદને કહે છે કે, “ હું હવે તમારું ગોઠું જોવા વિના કેમ જીવી શકીશ ? હવે શું વધુ વખત હું તમારો મુદર ચહેરો નહીં જોઈ શકું ? મારા માલિક, શું હવે હું વધુવાર તમારા પ્રેમભર્યા ગીતો ને બંસીના મધુર સ્વર નહિ સાંભળી શકું ? ” આ શબ્દોમાં આપણે મહુઆના નેદરચંદ પ્રત્યેના અગાધ પ્રેમ અને તેને અંજો તેને ચતું દુઃખ, ને તેની અંતરવેદના સાંભળીએ છીએ.

છાંખીઓનું ટાળું ગામમાંથી એકાએક ચાલ્યા ગયાના સમાચાર સાંભળતાજ પ્રિય-જનના વિગોગના દુઃખે નેદરચંદ લગભગ ગાંડા જેવો બની ગયો. ને એક દિવસ અંધારી રાત્રિએ નિરવ શાંતિને ગમમે એણે ચૂપચાપ ઘર છોડ્યું ને એક નાચીઝ છાંખી બાળાની શોધ માટે પાગલની જેમ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે, ગામ-પરગામ ભટકતો જંગલો ખૂંદતો

ને પહોડો ચડતો-ઊતરતો આગળ વધવા લાગ્યો. રસ્તે મળતાં માનવીઓને એ પૂછતો,
 “જોયું છે તમે કોઈ છુપ્પીટોળાને? જંગલમાં મળતાં પંખીઓને એ પૂછતો:

“આ જંગલનાં પંખીઓ: તમે તો ઝડપથી ઊડનાં અહીં તહીં, દૂર ને પાસે ફરો છો. સાંભળ્યું છે કે તમે દૂર દૂર સુધી ભેઈ શકો છો, તો તમે મને કહેશો કે છુપ્પીઓનું દળ કય તરફ ગયું છે? કયે માર્ગે ગયું છે? દેશો કોઈ વાવડ, મને, મારી પ્રિયતમા ‘મહુઆના’?”

અને ખૂબ લાંબી સફરને અંતે-જાડુ જાડુ તકલીફો વેઠ્યાં બાદ છ મહિના પછી ચંદ મહુઆને મળે છે. મહુઆ આમ ફરી પ્રિયમિલન થવાથી અત્યંત આનંદિત બને છે. હોંશો હોંશો પોતાને હાથેજ સરસ સરસ રસોઈ તૈયાર કરે છે. ને પછી ચંદ પોતાના ગનિના ગૌરવની જરા પણ પરવા કર્યા વિના મહુઆની સાથેજ બેસીને આનંદપૂર્વક સુખમદરી અનુભવતાં ભોજન કરે છે. પ્રેમને ખાતર એણે પોતાનું ગનિસ-માન, કુટુંબકીલો, ગૌરવ અને સર્વસ્વ તબ્યું હતું.

હોમરાએ ચંદને ફરી મહુઆ સાથે પ્રેમજોષી કરતો જોયો ને એ ક્રોધાવમાન થયો. ને રાત્રિકાળે ઘોર નિરવતામાં એ એક ખંજર મહુઆને આપે છે ને એ વતી ચંદને મારી નાંખવાની સૂચના કરે છે. મહુઆ ક્ષણવાર તો આભી બનીને ઊભી જ રહે છે, પણ આખરે તે હોમરા પાસેથી ખંજર લે છે ને તે એ ઠંકાણે જઈ પહોંચે છે જ્યાં ‘હિનજ’ વૃક્ષ નીચે ચંદ મીડી ઊંઘ લઈ રહ્યો છે. એની પાસે બેસીને એ નિરવ આક્રંદ કરે છે ને એ ખંજરથી પોતાનો શ્રવ આપી પોતાના પ્રેમીને અચાવવાનો નિશ્ચય કરે છે. જેની એ પોતાની છાતીમાં ખંજર ડુલાવવા છરો ઊંચો કરે છે તેવામાં જ ચંદ જાગી જાય છે ને આ દ્રવ્ય જોતાં જ ‘મહુઆ’ નો ખંજરવાળો હાથ પકડી તેને આત્મઘાત કરતાં રોકે છે. બધી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ થયા બાદ એ કહે છે કે—

“મહુઆ, ‘મે’ મારાં માતાપિતા અને કુટુંબ તબ્યાં છે. નીતિનું ગૌરવ પણ ઊડ્યું છે. એ બધું મેં, શા માટે કર્યું છે તે જાણે છે? તારે ખાતર. તારે ખાતર જ હું દેશ્યો ખૂણેખૂણે ફરી વળ્યો છું. ને એ પછી પણ જો હું તને ન જ મેળવી શકું તેમ હોય તો મારું જીવ્યું જીવતાં ચે મોત જેવું છે. માટે હવે આ ખંજરથી આત્મઘાત કરવાનો વિચાર છોડી દઈ એથી મને જ આ દુનિયામાંથી રજા આપ. મરતાં મરતાં એ મને મંત્રાપ થશે કે મારી પ્રિયતમાને હાથેજ મારા જીવનનો અંત આવે છે. માટે હવે ઉઠાવ આ ખંજર ને તારા રસદસ્તે જ તારા દુઃખી પ્રિયતમને સફારે માટે શાંતિ આપ.”

મહુઆ જવાબ વાળે છે—‘ના, ના, મારા હૃદયેધર, એ કદીજ નહિ જાની શકે. હું આ ક્ષણે જ મારાં મા-આપ ને ધરને છેલ્લા સલામ કરી દઉં છું. ચાલો આપણે કોઈ દરેકરના પ્રદેશમાં આહ્યાં જઈએ. ત્યાં મુખેદુઃખે પણ આપણે સાથે જ રહીયું.”

ને તુરત જ એ ધનધોર ભીપણ અંધારી રાત્રે મહુઆ ને ચંદ આલી નીકળે છે. -કોઈ એવા પ્રદેશની શોધમાં, જ્યાં હોમરાની આગવરસાવતી આંખો પહોંચી. ન શકે, જ્યાં કુદરતના મુક્ત વાતાવરણમાં એ બન્ને સ્વર્ગ રીતે વિહરી શકે. એકબીજાનાં ચર્મ ને રહી શકે.

- પોતાના શદમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો મહુઆ અને ચંદ ગદાદૂરીથી ગામનો કરનાં, જંગલો ખૂંદનાં ને પહોડો વટાવનાં જામનાં જામનાં એક દિવસ એક પહોડી ઝરણા પાસે આવી પહોંચ્યાં. એ સ્થળ સકામત લાગવાથી ત્યાંજ પહોડીની એક ગાજીએ એમણે ઝૂંપડું બાંધ્યું. ને ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. એમને કોઈ ચીજની અપેક્ષા નહોતી. ટક્કો પર પાકતા

ફળો અને ઝરણાંનું મીઠું પાણી એમને માટે પૂરતું હતું. હરિયાળી ધરતી, સુંદર અને સુંઘી ફૂલો, પંખીઓનો મધુર કલરવ, મીઠું સંગીત અને કુદરતનું અપાર સૌંદર્ય એ બધું આ મુક્ત પ્રાણોને વધુ સુખી બનાવતું હતું. હવે એક એવા વાતાવરણમાં આ બેનું વિચરતું હતું કે જ્યાંના જાણિયાં પણ અંધારનું નામનિશાન નહોતું દેખાતું. જ્યાં બધુંજ વિશુદ્ધ, આનંદમય અને સુંદર હતું.

પણ એવું સુખમય જીવન વધુ વાર ન ટક્યું-આખરે એક દિવસ એમની શોધ કરતો કરતો હોમરો ત્યાં આવી એમની સામે જ ખડો થઈ ગયો. એની આંખમાંથી ક્રોધની આગ ઝરતી હતી. તેણે મહુઆને ખજર આપ્યું અને એ દ્વારા ચંદને પોતાની સમક્ષ જ મારી નાંખવા તથા પોતાના દળના એક મુવાન-સુગન સાથે પરણવા ક્રોધપૂર્વક હુકમ કર્યો.

ક્ષણવાર માટે મહુઆ દિગ્મુદ જ બની ગઈ, પછી એણે દ્રઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો :
“મારા પ્રેમિક પતિનું ખૂન હું પોને જ કેમ કરી શકું ? હું સુગન સાથે કદાપિ લગ્ન નહિ કરી શકું. ક્યાં મારા પતિનો તમ સુવર્ણ જેવો, સૂર્ય ને ચંદ્ર જેવો ચહેરો ને ક્યાં તમારા આ સુગનનો આગિયા કીડા જેવો ચહેરો ?”

મહુઆ ચંદને ચાહતી હતી. ચંદને એણે હૃદયથી પોતાનો કર્યો હતો ને પોતે ચંદની બની હતી. હવે એ કોઈ બીજાને પોતાનો કરવા અશક્ત હતી. સાથેસાથ એ સમજી ગઈ કે પોતાના વહાલા પતિ ચંદનું જીવન હવે લયમાં છે, કારણ હોમરો અત્યંત કોપાયમાન બન્યો હતો. પોતાની આંખો સામે જ પોતાના પ્રિયજનને મરતો જોવો એ એને માટે અસહ્ય હતું. તેણે પોતાના હાથમાંનું ખજર પ્રેમના પવિત્ર પ્રકાશમાં હસતા ચહેરે અને ચમકતી આંખો સાથે પોતાની છાતીમાં ડુલાવી દીધું. હોમરાની આઝાથી નેદરચંદનું જીવન પણ એ સ્થળે જ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું. ને તે ત્યાંજ પ્રિયતમાની સન્નેડે સદાને માટે પોઢી ગયો.

ચંદ પોતાના મૃત્યુ સમયે મરતી પ્રેમિકા મહુઆના હસતા ચહેરા તરફ નિહાળી રહ્યો હતો. એને મૃત્યુનો જરાએ લય નહોતો. એ તો શાંતિના સામ્રાજ્યમાં વિચરવા જતો હતો.

આ દુઃખાંત કથામાં આપણને પ્રેમની મહત્તા અને આદર્શ બલિદાનનાં દર્શન થાય છે. મહુઆ અને ચંદ પ્રેમની દીપશિખા ઉપર હસતા ચહેરે પોતાનાં બલિદાન આપ્યાં.

કવિવર ટાગોરના કાવ્યોમાંથી જાણે કે એમના હૃદયોનો પ્રતિધ્વનિ આવે છે કે—

—“પ્રિયતમ ! હું મૃત્યુથી નથી ડરતો. હું મારા જીવનનો ભુગાર ખેડીને પણ તને મેળવ્યે જ રહીશ. મને તો બધાં સત્યોમાંએ સત્ય લાગે છે મારો પ્રેમ. અને મૃત્યુ રહિત છે એ પ્રેમ.”

પ્રથમ દષ્ટાદષ્ટ મળતાં જ એ બંનેમાં અન્યોન્ય માટે પ્રેમ જાગ્યો હતો. બન્ને એકબીજાનાં યંત્ર ચુક્યાં હતાં. એમનાં હૃદય પ્રેમથી એકત્રીત બન્યાં હતાં. અને અંતે એ પ્રેમને કારણે જ એ બન્નેએ પોતાનાં બલિદાન પણ દઈ દીધાં.

ખજર નથી કે એમના રાહમાં કેટકેટલાં દુર્લાભનાં વાદળો આવી ગયાં. પણ પ્રેમના એ પવિત્ર પ્રકાશ પર કશીયે અસર ન થઈ, એમના સારાએ જીવનમાં પ્રેમની જગાણા ધધકતી રહી. એમણે મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો. મૃત્યુ પણ એમને વિપ્લવ ન પાડી શક્યું. એમનો પ્રેમ મૃત્યુરહિત, પવિત્ર, અને દૈવી હતો.

(શ્રી. કલ્યાણકુમાર સોમના લેખ પરથી)

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન

આસંચંદ્ર મણિલાલ પરીખ

-(ગતાંક-૨૧ પૃ. ૫૫૨ થી ચાલુ)

૭

આ સલાહ માન્ય રાખી ચિત્રા અર્જુન સાથે પ્રેમોત્સવમાં સમય વીતાવે છે; પણ તેનું અંતર તો અંદરથી વલોવાતું હોય છે. નવું મેળવેલું સૌંદર્ય પાછાયાની માફક તેને વળગતું તેના વિકસ્વર જીવનને પરિત્રાસ થવા દેતું નથી. તે જાણે છે કે હૃદયને ભરી દેતી એ અતૃપ્તતાને તૃપ્ત કરવા, જીવનના સાફલ્યને સિદ્ધ કરવા પોતાના નિગૂઢ સત્ય સ્વરૂપને પ્રગટ કર્યા સિવાય તેનો આશ નથી; છતાં સંયોગોની સાનુકૂળતાને અભાવે મોન સિવાય બીજો માર્ગ નથી. અત્યારે તો પ્રિયતમના સુખને ખાતર, ભ્રામર હૃદયે અંતરની પ્રવળ વ્યથા મનમાં ને મનમાં જ સમાવી, સમયની પરિપક્વતાની દૂધી આશા સેવતાં તે દિવસો પર દિવસો પસાર કરે છે.

અર્જુન એકદિવસ ચિત્રાને માળા ગૂંથતાં નિહાળતાં જાઓ હોય છે ત્યારે તેની એકાગ્રતાથી આકર્ષાઈ ચિત્રા પૂછે છે—

‘ મને આમ કેમ નિહાળો છો મારા રણવીર ? ’

પ્રશંસાનાં મધુર પુષ્પ વેરતાં અર્જુન ઉત્તર આપે છે—

‘ આ ફૂલમાળા તું કેવી રીતે ગૂંથી રહી છે, તે હું જોઉં છું. કૌશલ અને લાલિત્ય, જોડે જન્મ્યાં બંધુભગિનિનાં તારી અંગુલિને ટેરવે રમી રહ્યાં છે. હું જોઉં છું અને વિચારું છું. ’

સાચેજ, કૌશલ અને લાલિત્યે ગૂંથાતી મંગલ જીવનજ્યોતિ પ્રકટાવવામાં જ આર્ય-રમણીનું સાફલ્ય રહેલું છે, એ ભારતવર્ષની મહામાયાનો પ્રતિધોષ, ફૂલમાળા ગૂંથતી ચિત્રાંગદામાંથી નથી જાડતો શું? પણ જરૂર-આગળ વધતાં—

ચિત્રા : ‘ શું વિચારો છો નાથ ? ’

અર્જુન : ‘ હું એમ વિચારું છું કે સ્પર્શ અને માધુર્યની તરલતાથી તું મારા વનવાસના દિવસો વેર પાછા ફરતી વેળા મારા મરતકે આરોપવાની એક અમર પુષ્પ-માળામાં ગૂંથી રહી છે. ’

વનવાસના એ સુકાન્ત દિવસોને પોતાના જીવનવ્યક્તિત્વની પરિમલથી મધુર, રસમય બનાવનાર, જીવન સર્વસ્વના સારરૂપ આ કલ્યાણમૂર્તિમાં, શું ભારતવર્ષની આર્ય-સંસ્કૃતિના પ્રાણમયી ઓજસ્વિનિ કુતહીપિકાનું આર્પદર્શન નથી પ્રગટતું? એ દર્શનને પ્રત્યક્ષ કરતા, પ્રિયતમાનાં સાંકડા અને લાલિત્યના ચિત્રમાં કેન્દ્રિત અનેકી પ્રેમની પ્રશાન્ત

પ્રતીતિમાં અર્જુન મસ્ત છે. પણ નિજ સૌંદર્યને અને તેની પારિજામિક પ્રજ્વલ્યમાંને મદનના વરદાનને કારણે જગતની વાસ્તવશ્રમિથી પર, સ્વપ્નવત લેખતી ચિત્રાના મુખમાંથી સદસા હિદ્ગાર સરી પડે છે—

‘ઘેર ? પણ આ પ્રેમ ઘર માટે નથી.’

યયું. ફૂલના ઢગલામાં દાડણુ અમ્મિ પડે, અને સુકુમાર પુષ્પપાંદરીઓને માય તેમ અર્જુનની માનસસૃષ્ટિ પર અણુધાયો વજ્રાઘાત થાય છે; તે તો ચિત્રાને પૃથિવીકન્યા માનતો હોઈ તેને પોતાની વાસ્તવસ્વરૂપી પ્રિયતમા નરીકે જ લેખે છે. વનવાસને અંતે વનમાં જન્મેલા પ્રજ્વલ્યને ઘેર લઈ જઈ, ગૃહમંદિરના સિંહાસને સ્થાપનાનો લાવિ પ્રસંગ તો તેણે સામાન્ય માન્યો છે. ચિત્રાનાં વેધક વચનોથી તેના હૃદયમાં પ્રથમવાર આજે શંકા જન્મે છે. આજપૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલ દ્વિધાનો તેને ચિત્રામાં લાસ થાય છે ને નિરાશાનું ઔદાસિન્ય ધીમે ધીમે તેના પર પ્રસરતું જાય છે. પ્રિયતમા હાયમાંથી સરી જતી હોય તેમ હૃદયના ઊંડાણમાંથી ને ખોલી ઊડે છે—

‘ઘર માટે નહિ !’

પણ તે જ મક્કમતાપૂર્વક ચિત્રા—

‘ના એની કદી વાતજ ન કરશો...’

પોતાના સૌંદર્યની અનિવાર્ય અરૂપશ્ચિત્તાને લઈ ચિત્રાને સ્વાભાવિક રીતેજ અર્જુનના પ્રેમ પ્રત્યે શકાભાવ જન્મે છે—સૌંદર્ય જતાં તે પણ શું ક્ષણિકલાવ નહિ દાખવે ને ? તેથીજ—

ચિત્રા : ‘એ નાનકડા વનપુષ્પને જ્યાં જન્મ્યું હતું ત્યાંજ રહેવા દો. જે વસ્તુઓ ક્ષય પામી વિસ્તૃત અને છે તેમને માટે જેને જરાય કશું નથી એવા તમારા રાજશુવનના શિલાતલ પર પટકવા તેને ન દર્શ જલો.’

અહીં એક વસ્તુ યાદ રાખવી ઘટે કે મદનનો આશય ચિત્રાને એક વર્ષનું સંપૂર્ણ સૌંદર્ય ગણી પછી તેનું શ્વન નષ્ટ કરી નાખવાનો નથી તેણે બચેતો એક વર્ષનો સૌંદર્ય કાળ, તેના વરદાનની સમયમર્યાદા નહિ, પણ ચિત્રાએ યાચેલા એક દિવસના સૌંદર્યના પ્રત્યુત્તરમાં વસન્તે દાખવેલું તેનું અમાપ ઔદાર્ય જ સ્પષ્ટ છે. તેનો પ્રધાનહેતુ તો વિકૃત પૌરુષિતામાં જડકાયેલી ચિત્રાંગદાને સ્ત્રીના હૃદયમાં સતત વહેતાં રસ, રનેહ, ને માર્દવની મધુરપે લીધી, સૌંદર્યનો આપ આપી, સુકુમાર-લાક્ષિત્યમાં વિકસતી સર્વાંગ-સંપૂર્ણ સુંદરી બનાવવાનો છે. કલાપૂર્વક તેણે અર્જુન સાથે તેનો મંથેાગ અને પ્રજ્વલ્યસ આપ્યાં છે. હવે માત્ર શાશ્વતતાના મંગલ કલશથી એ આત્મલક્ષનો અમર અભિષેક કરવાનું જ બાકી રહ્યું છે. યૌવનસૌંદર્યની વીનેલી વસંતમાંથી ફળાનુમાં પ્રવેશેલી ચિત્રાને જે કણે અર્જુન વર્તમાન પ્રેમથી પરિતૃપ્ત થઈ, તેના મૂળ સ્વરૂપમાં હૃદય પામતી જોશે અને સનાતન ફલિત સત્ય પ્રગટાવતી ચિરંજીવ ચિત્રાનો પુનઃ હૃદયસ્વીકાર કરશે તે ક્ષણ પરિસમાપ્તિની હશે. ક્ષિએ આ પરિસમાપ્તિને વિદાસ-કેવી રીતે સાધ્યો છે તે હવે જોખએ.

[આણ]

ગોચરી

જર્મની અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચેનાં વેર અને તેનાં શમન અંગેના રાજકીય પ્રયાસો રસિક અને રોમાંચક છે. હિતિદાસ અને ખાનગી દિપોટીમાં પ્રગટ થયા પ્રમાણે—

મહાન ફેડરિકના મુખ્યમાં અને નેપોલિયનયુગમાં જર્મન-સામ્રાજ્યનો મુખ્ય પ્રદેશ પ્રશિયા અને ઈંગ્લાંડ પરસ્પર ગૈરી ધરાવતાં. તે પછી તેજસ્વી જર્મન મંત્રી પ્રોન્સ ગિસ્માર્કે વ્યવસ્થિત જર્મન સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું ને ઈંગ્લાંડ તેની વિરુદ્ધ ફ્રાન્સ સાથે જોડાયું.

ગિસ્માર્કને ઈંગ્લાંડની દુશ્મનાવટ ખૂબ ભારે થઈ પડતી તેણે કોઈ પણ ઉપાયે ઈંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સને વિખૂટાં પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. પ્રથમ તેણે નવળા ફ્રાન્સને લલચાવવાનો ઉપાય અજમાવ્યો. ઈંગ્લાંડની વિરુદ્ધ જર્મની સાથે મિત્રતામાં જોડાવાની ફ્રાન્સ જો લિખિત ખાત્રી આપે તો મીસર અંગ્રેજો પાસેથી ઝૂંટવી લઇને તે ફ્રાન્સને સોંપી દેવાની તેણે તૈયારી બતાવી. ફ્રાન્સ આ સુકિતમાં ફસાઈ ગયું ને તેના પ્રધાને ગિસ્માર્કને મૈત્રીમાં જોડાવાની એવી ખાત્રી લખી આપી. ગિસ્માર્કને ફ્રાન્સની તો ગણતરીજ નહોતી. તેણે ખાત્રીને લગતો આ દસ્તાવેજ ઇંગ્લાંડને બતાવી તેને ફ્રાન્સની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂકવાની યોજના રચી.

આ યોજનાની અંગ્રેજ એલચીદારા ફ્રાન્સના એક રાજદ્વારીને ખચર પડતાં તેણે કોઈ પણ ઉપાયે એ દસ્તાવેજ, અંગ્રેજ પ્રધાનને તે બતાવાય તે પહેલાં જ ગિસ્માર્કના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ માટે તેણે જર્મન શહેનશાહ ફૈસરની સ્વભાવગત નબળાઈનો લાભ લેવા બાજુ ગોઠવી.

ફૈસર ખૂબ જ મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો. ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીએ જ્યારે એને જણાવ્યું કે ગિસ્માર્કે તેની ગણબદારજ એક બંધકર કરાર કર્યો છે ત્યારે તેને ગિસ્માર્ક પર ચીડ ચડી. કોઈ પણ ઉપાયે એ કરાર ગિસ્માર્ક પાસેથી મેળવી લેવાની ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીની મજાદ તેને ઉચિત લાગી. પણ ગિસ્માર્ક જરૂરી દસ્તાવેજો પોતાની ગુપ્ત પેટીમાં રાખતો અને ફૈસરનું તેના પાસે કંઈ આસે એમ નહોતું. પણ ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીએ એને ગિસ્માર્કને તે પેટી સાથે રાજમહેલમાં નોતરવાનો, અને એ પેટી દિવાનખંડમાં જ પડી રહે એ રીતે અકસ્માત તેને બીજા ખંડમાં ખેંચી જવાનો, અને એ પ્રયત્ને આ રાજદ્વારી ફૈસરને માટે એ દસ્તાવેજ ઉઠાવી લે એ રીતે વર્તવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો. ફૈસરને એ માર્ગ ઊચિત જણાતાં તે તેને અનુસર્યો અને પરિણામમાં ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીએ એ દસ્તાવેજ મળાચી મુક્યો. ગિસ્માર્કની યોજના ઊંધી પળી.

આ પછી ૧૯૧૪ ના યુદ્ધ માટે, હેટ્લા 'ક્વાર્ટર્સ રીન્યુ'માં ડૉ. વેન બેસલરના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ફૈસર નહિ પણ પ્રોન્સ ખૂબો જવાબદાર હતો. તેણે ફૈસરને ઊંધુચતુ સંમળવીને, અતેક બનાવટી ખતપત્રો બીનાં ફરીને ને ફૈસરની ગેરદાજરીમાં જ જર્મનીને ઇંગ્લાંડની વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં સંડોવી દીધું હતું. ફૈસર તો અંગ્રેજો સાથે હંમેશની મિત્રતા ઇચ્છતો અને નિરૂત છતાં દુશ્મ ઇચ્છે છે.

આ પછી દયાર્દ્ર ગયેલ જર્મનીના પ્રમુખ લીન્ડ-બર્ગે લીટલરના બાપક-બદારવટિયા બળને કેળવાવા દીધું, એ બળને તોડવાના બહાના નીચે સત્તાવાર બળ પણ વધાર્યું અને જ્યારે જર્મની સશક્ત ભૂમિકા ઉપર આવી હતું ત્યારે તેણે એ બંને બળોને જોડાવા દીધાં.

ને હીટલર જર્મનીનો સર્વસત્તાધીશ બન્યો. તેણે જર્મન સામ્રાજ્યને અનેક યુક્તિઓદ્વારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભૂમિકા પર લાવી મૂક્યું. આજે તે ફરી ઇંગ્લાંડનો સમોવડિયો થઈ બિન્ને છે.

ઇન્ડિયા ઓફીસ—લાયબ્રેરીના આસી. ક્યુરેટર મી. એ. જી. આર્ચરીએ, હિંદી વજર માકર્થોસ ઓફ એટલેન્ડની પ્રસ્તાવના સાથે, પ્રગટ કરેલ 'India Office Library' નામના પુસ્તકમાં એ લાયબ્રેરીની ઉત્પત્તિના કસુ ઇનિદાસ સાથે એ લાયબ્રેરી સંબંધી બીજી પણ વિગતવાર માહિતી આપી છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદમાં અસંખ્ય અને અમૂલ્ય હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની હયાતિ જોતાં તેનો સંગ્રહ કરી લેવાને ચાર્લ્સ વીલકીન્સની નિમગ્ન કરી. તેણે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિ-ગોશ્થી દળરો હસ્તલિખિત ગ્રન્થો કબજે કરી. મહાન શાસક ટીપુ મુસનાનની હાર પછી એના ખમ્મનામાંથી પણ કંપનીને અરબિક અને પર્શિયન ભાષાના દળરોની સંખ્યામાં બહુમૂલ્ય ગ્રન્થો મળી આવી. આ બધી કાગદેસર છૂંટમાંથી એ લાગ લાયબ્રેરીની સ્થાપના થઈ. ઇન્ડિયન પ્રેસએક્ટ પછી હિંદમાં પ્રગટ થતા દરેક પુસ્તકની પણ અંકે નકલ તેને મળવા માંડી. આ બધા મહત્તિયો સંગ્રહ આજે બ્રિટનનો એક બહુમૂલ્ય ખમ્મનો ગણાય છે. તેમાં ૨૦૦૦૦ કિંમતી હસ્તગ્રન્થો અને ૨૩૦૦૦૦ છપાયેલ પુસ્તકો સચવાઈ રહ્યાં છે.

સર વિલિયમ બાર્ટને તાજેતરમાં North West Frontier નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં હિંદી સરકારને સરહદી બંનેડાઓ પાછળ ને કરોડો રૂપિયા અને બેહદ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે તે બચાવી લેવાને તેને અફઘાનિસ્તાન સાથે મિત્રતાભર્યો અને સહર રાજકીય સંબંધ બાંધવાની; સરહદી પ્રમ્મમાં કેળવણી, સુધારો, અહિંસા ને શક્તિઘાતક સામાન્ય ઉદ્યોગોનો પ્રચાર કરવાની; ને તેના હાથમાંથી ઓસ્તે આસ્તે મુક્તિ-પૂર્વક હથિયારો છીનવી લેવાની મસાહ આપવામાં આવી છે.

'રેશનાલીસ્ટ એન્યુઅલ'માં સી. ઈ. એમ. જોડ 'નિરર્થક કેળવણી' નામે લેખમાં લખે છે કે, 'પહેલાં હું આધુનિક કેળવણીનો ઉપાસક હતો, હવે ધિક્કારનાર છું. વિદ્યાન શક્તિઓનો વિકાસ શીખવે છે; તે ક્યાં ને કેટલી મર્યાદાપૂર્વક વાપરવી તે નથી શીખવતું. તે તો ધર્મ અને નીતિ શીખવી શકે.....ને જ્યાંસુધી માનવી પોતાની શક્તિઓનો સદુપયોગ કરનાં ન શીખે ત્યાંસુધી તેની શક્તિઓ ઓછામાં ઓછી હોય એ વધારે સુંદર છે.'

એ જ પત્રમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય થી. અર્નેસ્ટ ઘર્ટલ 'પ્રેસ અને સત્ય' એ વિષય ઉપર લખતાં કહે છે, "છાપાં અને છાપખાનાંઓએ તો ધર્મગુરુઓ ને રાજ્યોનો સ્વૈરવિહાર પણ બુલવાવી દીધો છે. તેમણે શાહીવાદ કરતાંએ બીજાનું એકદમ વિચારવા જન્માવ્યો છે." ને છાપાંઓના સત્ય સંબંધમાં તેઓ એક સુંદર દાખલો ટાંકે છે, "૧૯૪૨માં સરકારે જ્યારે સોનાનું ધોરણ ઓડવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રોએ તે સામે શોરબોર મચાવી મૂક્યો. થોડાક દિવસ પછી સરકારે દરેક પત્રોને ધોરણ ઓડવાની તરફેણમાં જ પ્રચાર કરવાની ચેતવણીપૂર્વક સૂચના કરી કે બીજા જ દિવસથી દરેક પત્રોમાં સોનાનું ધોરણ ઓડવામાં શા-શા લાભો સમાયા છે તેની કટારો બરાબ લાગી."—આ ક્યાં પ્રકારનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય ?

અંધ અને શાબ્દિક રૂઢિવાદ માટે હિંદની વજોવણી જગજાહેર બની છે. પણ બૂલી જવાય છે કે પશ્ચિમની અંધતા આગળ તે એ તૃણુસમાન પણ નથી.

સ્પેનના જંગમાં જનરલ ક્રાન્કોની એક ટુકડોએ કોરનાના ગવર્નરને મારી તેની પત્નીને ક્રેડ કરી. પણ એ પત્ની ગર્ભવતી હતી, ને ટુકડોને સરદાર સાચો ખિસ્તિ હતો. ગર્ભવતી સ્ત્રીને મારવાનો ધાર્મિક પ્રતિબંધ તેનાથી તોડી શકાય એમ નહોતું. પરિણામે એ સ્ત્રીના શરીરે ઓપરેશન કરાવી ચાર માસના ગર્ભને તેણે દૂર કરી દીધો અને પછીજ એ બિન-ગર્ભવતી સ્ત્રીને કબરમાં સૂવાડી તેને ગોળીઓથી વીંધાવી.

* સત્તાવાર રીતે જગતના સોનાનો ૫૮ ટકા ભાગ અમેરિકા પાસે, ૧૧ સિટન, ૧૦ ક્રાન્સ, ૫ હોલોંડ, ૩ બેલ્જિયમ, ૨ સ્વીઝર્લેન્ડ, ૨ આર્જેન્ટાઇના અને બ્રાઝીલના આઠ ટકા ભાગ બ્રાઝીલના જગત પાસે છે. હિંદને ભાગે કદાચ અડધેએક ટકા આવે ૧૭૫૭ પહેલાં જગતના સોનાનો સિત્તેરેક ટકા ભાગ હિંદ પાસે હતો.

દક્ષિણ અમેરિકાના લોકો નજીકના એક તળાવમાં ફેટલાંક ઝાડ તૂટી પડ્યાં અને ગાંભીરતાં માંદાં ઢોર એ તળાવનું પાણી પીતાં સાગ્ગ જનવા લાગ્યાં. તે પછી એક ભરવાડ પણ એ પાણી પીને સાગ્ગે બન્યો. ત્યારથી એ દવા રેડ ઇન્ડિયનોમાં જાણીતી થઈ; તે પછી પેરુના માંદા સ્પેનીશ સોલ્જરના તાવ પર એના સફળ પ્રયોગ પછી એ યુરોપમાં પ્રવેશી; અને ચાર્લ્સ બીજા પરના સફળ પ્રયોગ પછી એ જગવિખ્યાત બની. તાવ માટે અકસીર દવા તરીકે જાણીતી ઇવીનાઈનિનો આ ઇતિહાસ. તળાવમાં તૂટી પડેલાં ઝાડ સંકોનાનાં હતાં.

જગતની ઘણીખરી શોધો એક યા બીજા પ્રકારે અકસ્માતમાંથી જ થઈ છે; ને ફેટલાંક તો ઉલટી બૂલમાંથી: કાગળની બનાવટમાં તેને ચીકણાશ આપતો પદાર્થ નંખાવે રહી ગયો ને બ્લોટીંગ બની ગયું. હેલિયમ ગેસને બાળવાના વપરાશમાં લેવાના પ્રયોગો થયા અને એ કોઈ રીતે ન બળતાં ફાયરબૂક્સ-ગેસ તરીકે એની ઉપયોગિતા એ કરતાં પણ વિશેષ કિંમતી થઈ પડી.

૧૮૧૫ માં મધ્ય એશિયામાં એક જખ્ખર ધરતીકંપ થયો અને પરિણામમાં ૪૪ માર્ચલ લાંબુ, ૧ માર્ચલ પહોળું અને ૧૮૦૦ ફીટ ઊંડું સરોવર પ્રગટી નીકળ્યું.

ન્યુયોર્કના બચ્ચ મેળામાં પાંચ કરોડ લગભગ માણસોની મુલાકાત અને પંદર કરોડ ડોલરના ખર્ચની ગણતરી છે.

દ્વીત્તમ-ઉદ્દોગમાં પહેલાં મૂક ચિત્રો શોધાયાં, પછી બોક્ષતાં ચિત્રપટો, તે પછી રંગીન અને હવે સુગંધી પણ સાથે જ પ્રસરી શકે એવાં ચિત્રો માટે પ્રયોગો ચાલે છે. ને તે કંઈક અંશે સંકળ પણ થઈ ચૂકેલ છે.

ડચ ટપાલખાતાએ રેકોર્ડિંગની સહાયથી હવે સ્વમેળે જ બોક્ષતા કાગળો લાવવા લઈ જવાની શરૂઆત કરી છે.

કેથેરાઈન બ્લોગેટ ફિરલો પસાર ન થઈ શકે એવા કાચની શોધ કરી છે.

હાડકાના દર્દમાં અત્યારસુધી અદલાઅદલી માટે પ્રાણીઓનાં હાડકાં વપરાતાં. પણ હવે પ્રો. હે. ક્રોએ એમાં નુક્સાન દર્શાવી માણસના અંગમાંનાં, ખાસ જરૂરી નહિ એ સ્થળનાં, હાડકાં કે તેના ભાગ બગડી ગયેલા જરૂરી સ્થળે સાંધી શકાય એવી શોધ કરી છે.

હેલન કેલરને આંખ નથી, કાન નથી, જીભ નથી છતાં તે બધો બ્યવહાર સરળતાથી ચલાવે છે; અને કુભાષાઓ બાળે છે.

*

*

*

પ્રાન્તિક સરકારોની સફળતા અને ફેરેશન સંબંધી પરદેશી સામયિકોએ પ્રાણ લેવા પ્રેરણા કર્યું છે :

‘એશિયાટિક રીવ્યુ’ના ગયા એપ્રિલના અંકમાં લોર્ડ લોધિયનનો ‘હિંદમાં નવીન રાજ-તંત્રનો અમલ’; લુધાઈના અંકમાં વાર્મકાઉન્ટ સેમ્યુઅલનો ‘વર્તમાન હિંદની રાજકીય પંચિચિત્તિ,’ અને સર આલ્ફ્રાન્ડ ગેનરલનો ‘ડોક્ટરટરશીપ યાવ પ્રેક્ષી ઇન ઇન્ડિયા’; તથા ઓક્ટોબરના અંકમાં સર વિલિયમ રટ્ટનો કરેલી મહામહાવાદી પ્રધાનમંડળોની પ્રશંસા; ‘કોન્ટેમ્પરરી રીવ્યુ’માં ‘પ્રેસપેક્ટ ઇન ઇન્ડિયા’ અને ‘પોલીટીકલ ક્વાર્ટર્લી’ના છેલ્લા અંકમાં ‘ઇન્ડિયા ઇન ટ્રાન્સિસન’ વગેરે લેખો એ વિષયના અભ્યાસીઓએ જોઈ જવા જેવા છે.

‘કોન્ટેમ્પરરી રીવ્યુ’ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં દિલ્હી વિધેના લેખમાં શ્રી દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ કહે છે કે—

‘હિંદની વસતી બેહદ વધી રહી છે. કન્યાઓની લગ્નવય વધારવામાં આવે, કે સંતતિ-નિયમનનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો આશ્રય લેવામાં આવે; અગવા તો પછી ૧૮-૧૯ જેવી કાર્પ કુદરતી સંહારક આકૃત આવી પડે એ સિવાય એ મર્યાદામાં રહેલી મુશ્કેલ છે...નીચગિરિની ટક્કરીઓની પ્રજા સૈકાઓથી પોતાની ચાલી આવતી રીતિનીતિઓ પાળી રહી હતી, પણ મહાત્માજીના યુગે તેની પાસે એ જવા અમલ રૂઢિવાદ રૂઢાવરાવી દીધો છે.’

‘એશિયાટિક રીવ્યુ’ના ઓક્ટોબરના અંકમાં હિંદના શિક્ષણ વિષે લખતાં એ. ઇ. વોટસન કહે છે કે, ‘હિંદમાં હવે સર્વ સ્થળે સહશિક્ષણ પ્રત્યેનો વિરોધ શમી ગયો છે.’ ને હિંદીઓને તેઓ ઔદ્યોગિક કેળવણી લેવાનો આમંત્ર કરે છે.

‘જૈન એન્ટીકવરી’ના છેલ્લા અંકમાં, ‘તામિલ ભાષામાં જૈન સાહિત્ય’ને ‘દેવાનુગ્રિય શબ્દની વ્યાખ્યા’ ધ્યાનયોગ્ય લેખો છે.

‘પ્રસ્થાન’ના છેલ્લા અંકમાં એમ. એસ. સૈયદનો ઇસ્લામમાં અલિસા નામનો લેખ ઇસ્લામની માનવતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

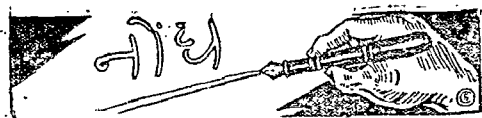
‘ફાર્જસ ત્રૈમાસિક’ના છેલ્લા અંકમાં ‘પરમ માહેશ્વર કુમારપાળ’ નામના લેખમાં એ શૂપતિએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યાની આજ્ઞાતનો વિગતવાર અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

‘રૂપજીવિની’ના લેખક ‘કલમ કિતાબ’કારની કલ્પના પ્રમાણે શ્રી રમણભાઈ દેસાઈ નહિ પણ એમનાજ સમાંતર હોદ્દાના, જેમને જાહેરાત પસંદ નથી એવા, વડોદરા રાજ્યનાજ યુગરાતી અમલદાર છે. આ તેમનું પ્રથમ જ પુસ્તક છે.

ડૉ. ફ્રેડ ‘The Future of Illusion’ નામના પોતાના છેલ્લા ગ્રંથમાં જણાવે છે કે ધર્મ એ ટોંગ છે, તેની ઉત્પત્તિ ભવમાંથી થઈ છે. ને તેનો વિકાસ અંધશ્રદ્ધામાંથી ઉદ્ભવ્યો છે.

ઈ. એમ. ઓલન આજના અધર્મના મૂળ તરીકે કાર્લ માર્ક્સને ઓળખાવે છે. પેટ્રીક લેસીના મતે પંડિત જવાહરલાલનું દિંદી શુદ્ધ નહિ પણ ઉર્દુમિશ્રિત છે. ‘વિમાન બનાવનાર બલે મહામાનવી હોય, પણ તેનો કબજો માનવવાદમાંથી જ હાથ જાય છે.’ એચ. ઇ. વેલ્સ.

મહાન અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાની હોપ્કિન્સના મતે રાજ્ય ન્યાય અને અન્યાયનાં બંધનોથી પર છે. ‘પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને તેની પોતાની અંદર જ રહેલાં એરી મૂળિયાંથી ઉખડવા દેવામાં આવશે.’ ઇ. કે. આસ, ‘હીબર્ટ જર્નલ.’

નોંધ

આખરે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝે રાષ્ટ્રપતિપદેથી રાજીનામું આપ્યું છે. આ રાજીનામું જરૂરી છે કે બિનજરૂરી એ ભલે. મોવડીવર્ગની ચર્ચાનો વિષય હોય; પણ એ રાજીનામું મહાસભાની શુદ્ધિ અને તેની એકતંત્ર વ્યવસ્થા જળજી રાખવામાં મહાયક બનવું જો અસંભવિત હોય તો પ્રગ્નને માટે એ દુઃખનો વિષય ગણાય કે ચૂંટાયેલ પ્રમુખને, કદાચ મીટાવી પણ શકાય એવા, મતભેદને કારણે પોતાનું પદ છોડવું પડે છે.

શ્રી. બોઝે દેશને માટે જેલો વેઠી છે, સુખ અને શાંતિનો ભોગ આપ્યો છે, એમનું આ રાજીનામું જો દેશના કલ્યાણમાં નીવડશે તો તે પણ એક આવકારપાત્ર ભોગ જ લેખાશે. પણ જો એ રાજીનામાથી પ્રગ્નમત અને તેની શક્તિ કેવળ સામસામી વહેંચાઈ જ જતી હશે તો દેશને માટે તેના જેવો દુઃખદ પ્રસંગ બીજો નહિ હોય.

શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને રાજીનામું આપવું પડ્યું એ કરતાં બંને પક્ષો જો એકમાર્ગ પર આવી ઊભા હોત, દેશના દરેક પ્રગ્નકીય વર્ગોને મહાસભામાં કેન્દ્રિત કરી લેવાયા હોત તો તે પ્રગ્નદષ્ટિએ વધુ આવકારદાયક યર્થ પડત. છતાં મોખરે મહાત્માજી છે. શુભ પરિણામ એમની ગણતરીમાં જ હશે. એટલે પ્રગ્ન આ રાજીનામું શાન્ત વ્યથાપૂર્વક વધાવી દેશે છે. પણ સાથે જ તે એટલી તો આરામ રાખે જ છે કે આજના ગૃંથવાચક આંતરરાષ્ટ્રીય ગ્રંથોગોનો લાભ દિંદને જેટલો વિશેષ મળી શકે એટલો મેળવી લેવામાં આવા મતભેદોને અંતર્યામી નહિ જ બનવા દેવામાં આવે; અને મહાસભાને મૂઠ-પુરુષોની જળજી કે સ્વાર્થ-ઓના પ્રપંચથી દૂર કરી-વિશુદ્ધ બનાવી, તેને દિંદની એકમાત્ર ઉર્જા અને વિજયી સ્વાતંત્ર્યસંસ્થા બનાવશે.

પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે હીટલર અને મુસોલિની ઉપર યુરોપના કેટલાક નાનકડા દેશોના સ્વાતંત્ર્યની ખાત્રી માગતો સંદેશ મોકલ્યો છે. આ દેશોમાંના કેટલાક તો એવા છે કે જેમની પ્રગ્નસંખ્યા વીશ લાખની પણ લાગે જ હશે, જેમનું નામ જુગોળના લલમલા અબ્બાસીઓ પણ મુશ્કેલીથી જાણતા હશે. આવા દેશોના સ્વાતંત્ર્યરક્ષણની પ્રેસીડેન્ટની માગણીમાં યુરોપના કહેવાતા પ્રગ્નસત્તાવાદી દેશોની જેમ હિંદી વર્તમાનપત્રોને પણ શાન્તિ અને શુભેચ્છાની ભાવના જણાણી છે.

જો જમિની મૂળ પ્રગ્નને કચરીને ગોરી પ્રગ્નનો વંશવેલો ત્યાં ફાંસ્યોફાંસ્યો છે, જે દેશમાં રૂંધાયેલ લક્ષ્મીની ઊંચો ઊછળી રહી છે, જે દેશના લક્ષ્મીનંદનોએ પોતાનાં શસ્ત્રો ખાપાવવાને જગત પર યુદ્ધના દેવોને નહોતર્યા છે એ દેશના સત્તાધીશના હૃદયમાં પારકાંઓના સ્વાતંત્ર્યની લામણીઓ, કહેવાય છે એ સ્વરૂપમાં, જો જન્મી હોય તો એ ખરેખર દર્પજનક છે. પણ જો એ એક પ્રકારની રાજકીય આજીવ દોષ તો તેની પ્રસંશા કરીને તેની તરફેણમાં પ્રગ્નમત કેળવતાં શુદ્ધ ન્યાયને ક્ષતિ પહોંચવા સંભવ છે.

વોશિંગ્ટનથી રૂઝવેલ્ટ-અમેરિકાના પ્રમુખોની દારમાગામાંના કોઈને યુદ્ધામથીએ વધારે દુઃખો ભોગવતી દિંદની કરોડોની પ્રજા પ્રત્યે દમદર્દો ઉઠાવી છે ખરી? એ પ્રગ્નના સુખ કે સ્વાતંત્ર્ય માટે એમણે કોઈ પ્રસંગે વેળ ઉઘાડ્યા છે ખરાં? પ્રેસીડેન્ટ વિદ્યમનના આત્મ-નિર્ણયના અધિકારના મુદ્દાને કાળી પ્રગ્નમાં ક્યાંય અમંદમાં મૂકવામાં આવેલો? યુરોપનાં નાનાં રાજ્યોના રક્ષણ માટે પ્રમુખમાં જે ભાવના જળી છે એવી ભાવના એમણે પોતાના

મહારાજની આસપાસ આવેલાં ન્હાનાં રાજ્યો, પોતાના જ પ્રદેશમાં ભૂખે મરીને-ખળીને પથ્થુ થતી એ જ પ્રદેશની મૂળ પ્રજા કે એ મહારાજ સાથે જોડાયેલ ટાપુઓ સંબંધમાં પણ દર્શાવી છે ખરી? ક્યાંય ન જંગતી અન્યના સુખની ભાવના આ પ્રસંગે જ ક્યાંથી જાગી ઊઠી? એખિસિનિયાના સંહાર પ્રસંગે પણ ન જાગી એ ભાવના આ રાજ્ય પરિવર્તન પ્રસંગે શી રીતે જાગી ઊઠી?—

કેમકે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અમેરિકાના વેપારને સ્વાર્થ રહેલો છે. ઇટલિ અને જર્મની વધતાં જાપાન પણ વધારે સશક્ત બને છે, ને તેથી પેસિફિક મહાસાગરના તેના ઇન્કાર પર પણ અસર થવા સંભવ રહે છે. ને સૌથી વિશેષ તો એ કે એ નાનાં રાજ્યોને ગળપ કરી જવાનું કામ તેના મિત્રોના શુભ હસ્તે નહિ, પણ અમિત્રોના અશુભ હસ્તે થઈ રહ્યું છે.

આમ હોઈ એ તો દેખીતું જ છે કે સર્વે પોતાપોતાના સ્વાર્થની ખાજી રમે છે અને વાતો ન્યાય અને શાંતિની કરે છે. જેમ લશ્કરવાદી ઇટલિ, જર્મનિ કે જાપાનના હાથ ઊગળા નથી એમ મુઠીવાદી અમેરિકા, બ્રિટન કે ફ્રાન્સના હાથ પણ ઊગળા નથી જ. સર્વેને ખીજાને લૂંટીને જ ફાલવું છે. લાલે ફાલેફૂલે-ફૂલીને ફૂટવું એમના નશીબે લખાયું હશે.

પણ હિંદી પ્રજાએ આ પ્રસંગે પોતાની હમદર્દીને એક બાજુ ઢળવા દઈ પોતાની ન્યાયપુલાને અશુદ્ધિના છાંટા નથી ઉડાડવા બેઠતા. યુરોપની શાંતિમાં એનું સુખ નથી, યુરોપના યુદ્ધમાં એનું દુઃખ નથી. એણે તો તટસ્થ રહીને જોવા કરવું બેઠ્યું. યુરોપની અધઃમણ્ડલમાંથી એનાં સુખ અને સ્વાતંત્ર્ય જન્મો કે ન જન્મો. પણ રાજકર્તાઓના અપ્રતિહત કે વિકસતા સામર્થ્યમાંથી તો એ નથી જ જન્મવાનાં.

—o—

આ મહિને—

પાટણમાં ઊગવાયલો હેમ-સારસ્વતસત્ર. ફેડરલ-કોર્ટના ન્યાયાધિશના મહાત્માજીની તરફેણના ચુકાદા પછી પણ રાજકોટમાં રમાયેલી અનેક કુટિલ રાજરમતો અને મહાત્માજીએ ભારે હૈયે તે પ્રકરણમાંથી લીધેલી વિદાય વડોદરામાં શ્રીમંત પ્રનાપસિંહરાવનું રાજ્યારોહણ. ગતમનગરમાં ગુંડાગીરી. રામદુર્ગ ને રંગપુરમાં અહિંસક લડતમાંથી જાગેલી હિંસા અને અંતમાં ખૂન-મારકાડ અને સત્તાધિશેની ગોળીઓથી લડનારાઓનાં ખેદજનક મરણ. પેટગમાં ભરાયેલું હિંદુ-સંમેલન; અને રાજ્યારોહણના પ્રસંગે નંખાયેલી બ્રાડકાસ્ટીંગ રેશનનો.

યો ને જીમખાનાની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. શેઠ મનસુખલાલના નવ લાખ, શેઠ મુંગલાલના ૭ લાખ, ૭ લાખ મધ્યસ્થ સરકારના અને વીરોક લાખ મુંગઈ સરકારના—એમ ચાળીસ લાખના ખર્ચે ખેડા જિલ્લામાં, આખા એશિયામાં પ્રથમ નંબરનું સ્થાન શોભાવે એવી, ખેતી-વાદી વિદ્યાર્થીક બંધારો, મુંગઈ ઈલાકામાં પ્રગતિ સાધતો પ્રૌઢશિક્ષણ-પ્રચાર સિંધમાં ખોરદ્વીની દાણચોરી માટે વેપારીઓનો ચયેલો આઠ લાખનો દંડ. કલકત્તામાં મહાસમિતિની બેઠક, બાજુ સુભાષચન્દ્ર બોઝનું રાજનામું, શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદની નવા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટણી અને પંડિત જવાહરલાલ, સુભાષ બોઝ અને શરતબોઝને બાદ કરતાં, જુના જ પ્રતિનિધિઓની બનેલી નવી કારોબારી. ઇટલિએ જીતેલું આદેબેનિયા. મેમલના કબજા પછી હોટલરે માગેલ ડાન્ડીગનો કબજો. તેમણે તોડી નાખેલા બ્રિટન સાથેના નૌકાકરાર. પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ, હોટલર અને મુસોલિની પાસે યુરોપનાં નાનાં રાજ્યોની સહોસદ્ધામતીની માગણી કરે છે અને એ બંને સરસુખત્યારો રૂઝવેલ્ટની એ માગણીની પદ્ધતિ પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવી શાંતિ માટેની પોતાની મહેરજા જાહેર કરે છે. આગામી યુદ્ધને પૂરેપૂરું સંભવિત માની બ્રિટને સ્વીકારેલું ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીનું ધોરણ. લંડનના માજી કમીશનર હિંદના હવે પછીના વાઇસરોય નીમાવાનો સંભવ. મુંગઈમાં ચાલતી સીનેમા-પરિવદો.

* 'સાંધ્યગીત'નો કાવ્યપ્રવાહ

અમારાં કાવ્યોનાં

ખાતરે કે વાટે કદિ ન કંઈ મૂલ્યાંકન થશે,
કિંવા જોઈને કે સ્વરૂપ મુખપૃષ્ઠથી કળશે
કદી ના કર્તાના ઉરઉમળકા, જામિં, સ્ફુરણા
કશુંયે, જ્ઞાનીઓ નિજ ભુવનપ્રાસાદ ત્યજીને
અમારાં કાવ્યોનાં નહિ જ કરશે દર્શન કદિ !

જો પંક્તિઓમાં સાંધ્યગીતના કવિહૃદયનો સદગ્ર સંકેત અને સ્વાભાવિક આશંકા રજુ થઈ છે. કુમાર-કાર્યાલયનું સુશોભન આ સંગ્રહને નથી મળ્યું છતાં કવિની મૌલિક કલા પીછોએ તેને શણુગારીને સૌ કોઈને પરવડે એટલી કિંમતથી આ કાવ્યગ્રંથ ગુજરાતને ચરણે ધર્યો છે. “પારિજાત”ની સૌરભ પ્રસારનાર પૂજનલાલને સન્માનનીય હકાર જેવા હરેલ પ્રકૃતિના બાગ્યાન મેળવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, જ્યારે ‘સાંધ્યગીત’ના મધુરને સુરખીભર્યા, માર્દવનીતરતા, રક્તવર્ણા ગાંધકાળના સૂર્યશા જીવનસંધ્યાએ પહોંચેલા ખખરદારનો મધુરો જ્ઞાપ મળી ગયો. હજુ તો જીવનની પહેલી પચ્ચીસી પણ પૂરી નથી કરી અને જન્મનાં કાવ્યો થોડા સમયથીજ દેખાવા લાગ્યાં છે એવા ઊત્તરના કવિનો કવનકાલ ધરતો આ સંગ્રહ અન્ય કવિઓને જરૂર પ્રેરણા આપશે.

અર્ધપ્રધાન કાવ્યોનાં આશ્રય તળે આપણા નવીન પેઢીના કવિઓ પોતાની કેટલીક નિર્બળતા અને કચારા છુપાવવા મધી રહ્યા છે તેના વિરોધ રૂપેજ આ કાવ્યો રચાયાં હોય એમ જણાય છે. કાવ્યભાષા તરીકે સંસ્કૃતપ્રચૂર કેવળ લીસા ચળકતા શબ્દોનો નિરર્થક પ્રયોગ, ભાવને અરપટ રાખે એવી અટપટી વાકચરચના, માધુર્ય કે પ્રસાદની સાથે જોને હાડવેર છે એવી ગદ્ય જેવી કાવ્યપંક્તિઓ વગેરે અર્વાચીન કવિતાની ઉણપો સામે ‘સાંધ્ય ગીત’ના કવી-કકળી જાડતા હોય એમ આ સંગ્રહ વાંચતાં જ જણાશે. કવિ એક કાવ્યમાં જણાવે છે તેમ સાચે જ આ કાવ્યોમાંથી ચાકેલાં પ્રવાસીને નિર્ભળ સુધા પ્રાપ્ત થશે અને જગતથી ત્રાસેલાંને તે ક્ષણભર મધુર શાંતિ અર્પશે.

સાંધ્યગીતના આંતરદેહતી મધુરપ અને નૈસર્ગિક સૌંદર્યને તપાસીએ તે પહેલાં તેમાં પ્રયોગશીલ દશામાંથી પ્રાપ્ત થતી કેટલીક અપૂર્ણતાઓને તપાસીશું. પ્રથમ તો ભાષાવિષયક દોષો જોતાં કેટલાક ખોટા શબ્દપ્રયોગોના નમૂના આ સંગ્રહમાંથી નીચે મુજબ મળે છે:

કિસલ	૫. ૯	પંક્તિ ૧૫	રસધાણ	૪૧	૬
નૂન	૧૪	૧૪	વાહરીશું	૪૯	૫
હજી	૪૦	૧	હજીયાં	૬૩	૪

* ‘સાંધ્યગીત’ કર્તા કોલક

૧-૪-૦ માધુરી કાર્યાલય : વીરપારણે—મુંબઈ.

શિખાડતો	૮૪	૨	સ્વર્ગગા *	૧૧૧	૧૧
પ્રાઇ	૧૦૦	૧૪	હાથે	૧૧૪	૪
વદનગર્વિણી	૧૦૫	૧	(હિન્દી) કઠોં તક	૪૨	છેલ્લી

ઉપરનાં વિરલ ઉદાહરણો બાદ કરતાં એકંદર શુદ્ધ શબ્દો વાપરવામાં કવિએ સાવધાની રાખી છે. હવે કેટલાક નોંધણીવિષયક દોષો અને અરુચિકર શબ્દપ્રયોગોનાં પણ થોડાં નમૂના સાથે સાથે જોઈ લઈએ.

‘કદી’ ને બદલે ‘કદિ’—પૃ. ૯, ૧૧૦ ‘કંઈક’ „ કુંક પૃ. ૨૫
 ‘મીઠાં’ „ ‘મીઠાં’ પૃ. ૧૦ ‘ગુંથી’ ને બદલે ગુંથી પૃ. ૧૦૭
 ‘મહોં’ „ ‘મહિં’ પૃ. ૧૭, ૨૧, ૧૦૮ ‘મૂંગા’ „ મૂંગા પૃ. ૧૧૨
 ‘અહોં’ „ અહિં પૃ. ૨૨

ઉપરાંત ‘ત્યાર’, ‘ક્રિયે’, ‘હવાં’ ‘અયિ’, ‘દા’ડની’ વગેરે અનુચિત શબ્દપ્રયોગો પણ ખૂંચે છે. વળી આ સંગ્રહમાં એક બીજા પ્રકારના દોષ પણ દેખાય છે. પ્રપત્નતર (Accent) પર ભાર મૂકનારા કેટલાક પ્રયોગોથી હંદોલંગના દોષમાંથી બચી જવામાં સહાય મળે છે. એનાં ઉદાહરણો અહીં મારી સંખ્યામાં મળે છે. આપણી ભાષામાં કેટલીક લઘુશ્રુતિ વ્યંજનના જેવી શાંત કે દ્રુત ઉચ્ચારાય છે આ પ્રકારના બખરદારના અમુક અંશે વ્યાજબી આગ્રહના પરિણામે અગર બીજા ગમે તે કારણે અહીં લેખકે તેનો વધારે પ્રમાણમાં લાલ લીધો જણાય છે. તેનાં થોડાં ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે:

ગુંથી દેશે એને નહિ, તદપિ કહેલો સહુ ભલે...પૃ. ૯
 કયા આ કારમી રહેલી કેવી રીતે, કયહોં હરો ? પૃ. ૧૧
 ધૂમો રહેતી અવનિ પણ ત્યાં અમુકીની યદને: પૃ. ૨૨
 આવીને હાં કંઈક રસિકો જોઈ રહે નિત્ય ન્યાયે પૃ. ૨૩
 વીતી ગઈ કેંક કનુણ કુહાણી પૃ. ૨૫
 નીચે, છેલ્લી પગથી પર ત્યાં બસીને જોઈ રહેતો પૃ. ૪૯
 કોક વેળ કહે જાણા કવિ ! શી પુસ્તકની બલિદારી ! પૃ. ૯૨
 અમકી ભગી જોતાં ત્યાં તો અધારાં રહે ડંખી ! પૃ. ૯૨

આ પ્રકારની છૂટ કેટલે અંશે ન્યાય છે એ નિશ્ચિત કરવું એ કપરું કાર્ય જણાય છે. છતાં પણ ભાષાવિષયક દોષો અને કેટલીક ઉપરોક્ત છૂટો પ્રમાણમાં શ્રી. કાલકે જોઈ લીધો છે એ તો સૌ કોમ આ સંગ્રહ વાંચતાં જોઈ શકશે. હવે આપણે આ સંગ્રહમાં રહેલ આકર્ષક તત્વો તરફ વળીશું.

પ્રથમ તો આ સંગ્રહમાં મૂકેલાં ઘણાંખરાં કાવ્યો શુદ્ધગેય કાવ્યો હોવાથી આપણા હૃદયને અત્યંત સ્પર્શે છે. પહેલું જ કાવ્ય ‘સાંધ્યગીત’ તેના આ ગેય તત્ત્વથી અને સાથે સાથે કવિની ઉન્નત ભાવના અને મધુરી કલ્પનાથી અમુક વાતાવરણ જમાવે છે અને કાવ્યને અંતે પહોંચતાં તો—

મીઠા મધુર મારા જીવનની કુંજના
 તારુચે ઉર કંઈ જોણી જાણે!
 મારા જીવનકેરી રંગભરી સાંજના!
 મોંઘા મધુર! કંઈ જોણી જાણે!

* ‘સ્વર્ગગા’ અને ‘નૂતન’ શબ્દ સાચા છે. અવલોકનકારની સરતચૂક થઈ શકે છે, અને અહીં દર્શાવાયેલ ઉપરાંત વિશેષ ભૂલો પણ ‘સાંધ્યગીત’માં છે, તેની.

એ પંક્તિઓ પ્રત્યેક વાચકના હૃદય સાથે ચોંટી જાય છે અને કણે કણે તેનું રટણ કરવા સૌ કોઈ ઇચ્છે છે.

‘કલ્પનાની પાંખ પર’ શિર્ષક એક ખીલું ગેયકાવ્ય પણ તેની મનોહર કલ્પના અને આકર્ષક ઉકાવને અંગે એક ભુદીજી ભાવનાવાળું, ઉમાશંકર જોશીનું, ‘લેમિયા વિના મારે’ એ કાવ્યની સ્મૃતિ જગાડે છે. તેની કલ્પનામાં રહેલ ચારુતા મારે તીચેની પંક્તિઓ જૂઠી શકાતી નથી—

ઉપાની મુંઢીએ હોરાતો જડવા
જૂઠા ખાતાં ફેર આવેજ રે!
સ્વાતિની સેજમાં ને દિશાના દ્વારમાં
મારે એકાંત નહિ ફાવેજ રે!

કોણકનાં કાવ્યોમાં સંગીતની સાથે પ્રકૃતિનો આછો પટ સુમગ વાતાવરણ ખડું કરે છે. સંધ્યાનાં અગમ્ય આકર્ષણોથી એમનાં ધણાંખરાં કાવ્યો આપણા અન્ય કાવ્યગ્રન્થોમાં ન મળે એવાં રંગભાંટણાંથી શોભી રહ્યાં છે. સંધ્યાને મૂર્તસ્વરૂપે રજુ કરતાં ‘સંધ્યા અને ચંદ્ર’, ‘સીમની સંધ્યાને વદાય’, ‘ચાલી જતી સંધ્યાને’ આ ત્રણે કાવ્યો કવિની વર્ણન શક્તિ અને ઉત્તત કલ્પનાશીલ માનસનો યોગ્ય પરિચય કરાવે છે. પ્રથમ કાવ્યમાં ચંદ્રના આગમન સંમયે અદ્રશ્ય થતી સંધ્યાને જોઇને કવિ કલ્પના કરે છે કે ચંદ્રિકા અને સંધ્યા એ બંને બહેનોમાં મોટી બહેન ચંદ્રિકા પોતાની તાની બહેન સંધ્યાને સાસરિયે વળાવે છે ત્યારે નગરનાં ફૂલ સંધ્યાની વેણીમાં ગૂંથે છે. આકાશમાં રહેલા સફેદ તારાઓને નગરના ફૂલની સાથે સરખાવવામાં સુંદર કલ્પના કવિએ કરી છે. સંધ્યાને વળાવતાં ચંદ્રિકા કહે છે:

પાછાં ફરી જોન, ફરી આ વાટમાં
આનંદે ભર્યા અહીં મળશું વળી;
કહેજે તું ત્યારે મને પ્રીતમની વાતથી,
છાનીમાની વાત હશું મળી.

ખરેખર! આખુંયે કાવ્ય સુકોમળ ભાવથી નીતરતું હોય એમ લાગે છે. ‘સીમની સંધ્યાને વદાય’ એ સોનેટઅંધ, શિખરિણી હંડમાં યથાર્થ રીતેજ સંધ્યાનું વર્ણન કરે છે. શિખર પર છવાયેલ સુવર્ણરંગી સંધ્યા, ઘાસનાં ખીડ જાણે તેને વંદન કરતાં હોય, મસ્ત અનિલો સમસ્ત આકાશને ખૂંદી વળતા હોય, ઘર તરફ પાછાં ફરતાં દોર જાણે ઘાસ ચરતાં ચરતાં સંધ્યાની પગદીને એકા સાથે ચૂમતાં હોય અને ધૂળના ગોટાથી છવાયેલા ચૂવર જાણે મૂંગાં મૂંગાં ચરણ સુધી એળા ફેલાતાં મૂરી રહેતા હોય—એ આખું ચિત્ર સજીવતાથી કવિએ ખડું કર્યું છે. અને સોનેટના પૃષ્ઠમાં અત્યંત મનોહર કલ્પના મૂકી છે. તેની ત્રણ પંક્તિઓ આ રહી:

પનિહારીઓએ પણ સરિતમાં પાપ ભોજવી
નિહાજ્યો પશ્ચિમે અવરજન કો કુંભ ભરતો
મહાબ્ધિ-ઓવારે કનકજળમાં શાન્ત નયને;

સરિતામાંથી પાણી ભરતી પનિહારીઓએ સંધ્યાના જળમાંથી અસ્ત થતા સૂર્યરૂપી કુંભથી પાણી ભરતા કોઈ વિરાટ આત્માને જોયો. આ કલ્પના ખરેખર ભવ્ય છે. માત્ર સોનેટની ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાંથી સ્પષ્ટભાવ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતો નથી એટલું જ તેમાં લાંબન છે.

(અપૂર્ણ)

રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ

પત્ર-પરિચય

માધુરી (ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક)—તંત્રી : મંગેનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ; માધુરી કાર્યાલય, ખાનગર રોડ, વીલેપાર્લે. વા. લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦.

જીવનના બીજા ૪ વર્ષમાં આ ત્રિમાસિકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનું અભિ-
રચન જમાવી દીધું છે. ગુજરાત પાસે 'માનસી'—એક જ ત્રિમાસિક હતું. 'માધુરી' એની
સમાંતર આવી જીવું છે. ગમે તેવા પત્રના તંત્રીને પણ મુશ્કેલ થઈ પડે એવો નામાંકિત
લેખકોનો સહકાર આ પત્રના તંત્રીને સહેજે વરી ગયો છે.

બીજા વર્ષના પ્રથમ અંકમાં વિખ્યાત કવિઓનાં કાવ્યો ઉપરાંત કવિવર ખરદારે લખેલ
'સાંધ્યગીતનો પ્રવેશક' ખૂબજ અભ્યાપૂર્ણ લેખ બન્યો છે. તેમાં 'સાંધ્યગીત' ના અવલોકન
સાથે ગુજરાતી કવિતાનું પણ થોડુંક સદ્ભાવલોકન વણાઈ ગયું છે. બીજા અંકમાં 'શેખનાં
કાવ્યો'—ની હીક ખબર લેવાઈ છે.

નવરચના—સંચાલક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. વા. લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦.
ઓછા લવાજમે સરળ અને સુંદર વાંચન પૂરું પાડતા માસિક તરીકે આ પત્ર સારો
ફલાવો પામી રહ્યું છે.

સ્ત્રી બોધ—તંત્રીઓ : પુતળીઆઈ કાબરાઈ, શ્રી કેશવપ્રસાદ દેસાઈ; મંત્રી : ચન્દ્રકાન્ત
જીવનલાલ મહેતા; પીરમશા રોડ, અમદાવાદ. વા. લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

સ્ત્રીઓના માસિક તરીકે જાણીતું બનેલું આ પત્ર દિવસે દિવસે વિકાસ સાધતું ગય
છે. તેના દરેક અંકમાં સ્ત્રીજીવનનાં પ્રત્યેક અંગમાંથી કોઈક ને કોઈક વિષય પર તો કંઈક
અભ્યાસપૂર્ણ લખાણ હોયજ. સાહિત્યક્ષેત્રે કદાચ ખૂબ જીવે ન રહેતું હોય. પણ સ્ત્રીઓ ને
ખાળકો માટે તો તે સુવાચ્ય છે જ.

ખાસ અંકો

પ્રજાબન્ધુ (ત્રિપુરી મહાસભા-અંક) : મૂલ્ય—બે આના. ઓછી કિંમતે પણ આ અંક
મહાસભા સંઘી પૂરતી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આર્ય સદેશ—(સ્વ. પં. આત્મારામજી સ્મારક-અંક)—તંત્રી : નાગજીભાઈ આર્ય,
આર્યકુમાર આશ્રમ, કારેલી આગ, વડોદરા, મુલ્ય—આઠ આના.

એડવરટાઇઝર (સ્વ. આત્મારામજી લેખ-અંક)—પ્રકાશક : જયદેવ બ્રહ્મસે, વડોદરા,
મુલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

રાજસ્થાન (કોંગ્રેસ-અંક) સંપાદક ઋષિદત્ત મહેતા, કચેરી રોડ, અજમેર. મુલ્ય—
દોઢ આનો.

સ્વીકાર

ઉનેવાળ જાતિનો ઇતિહાસ, યજ્ઞોપવિત મિમાંસા, ગૃહઉદ્યોગ પ્રદર્શન માર્ગદર્શિકા:

ફ્રાન્સ ત્રિમાસિક, જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર, New India, Man in India, Fe-
derated India; પ્રસ્થાન, બાલજીવન, બાલમિત્ર, સ્ત્રીબોધ, યુવક, કમર, ફેરમ, ગુજરાત
શાળાપત્ર, વ્યાયામ, વિશ્વવિજ્ઞાન, ગુપ્ત સદાય, બાલવાહી, ગ્રામસેવા, અનાવિલ જગત,
અનેકાન્ત, ખેતીવાહી વિજ્ઞાન, ઉનેવાળ બન્ધુ, ઉત્તિ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, આત્માનંદ પ્રકાશ,
શિક્ષણ પત્રિકા, વૈદ્ય કલ્પતરુ, કચ્છી દેશા ઓસવાળ પ્રકાશ, ક્ષત્રિયમિત્ર, કલ્યાણ, નવરચના,
ઓસવાલ, ઓસવાલ નવયુવક, દુ-દુખિ, પ્રજાબન્ધુ, ગુજરાતી, જૈન, સ્ત્રીશક્તિ, ગુજરાતી
પંચ, Sunday Times (London), જૂથ સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન.

અહેવાલો: શ્રી જૈન એપરકર મંડળ, સ્પોર્ટ્સ જૈન મંડળ બોર્ડિંગ.

—[‘અવન્તિનાથ, ‘મહાલસા’ વગેરે પુસ્તકો અને નવાં સામયિકોનો પરિચય, સ્થળ
સંજ્ઞાઓ કોરજે, આવતાં અંકો.]

अज्ञानतिमिरांधानां ज्ञानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

सत्यानंद

शतिलास त्रिभुवनदास शाह

વડોદરા રાજ્ય અને સુબર્ષ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર કરેલું.

અનુક્રમણિકા

પુ. નં	જેઠ : ૧૯૮૫	અંક ૨
૧ દર્શન	ચં.	૪૯
૨ ઊર્ધ્વગતિ [કાવ્ય]	વિવિત્સુ	૫૦
૩ જીવનમંગલા [કાવ્ય]	નૌતમ	૫૧
૪ સ્નેહ-સ્વરૂપ [કાવ્ય]	મનુભાઈ ત્રિવેદી	૫૧
૫ કચ્છી સાહિત્ય	હરસુખરાય ગોરધનદાસ માંડલીયા	૫૨
૬ શ્રીવલ્લભાચાર્ય	કેશવરામ કાશીરામ ચાત્રી	૫૬
૭ જનાળાસુખી	રમણલાલ વસંતરાય દેસાઈ	૬૧
૮ જનસંખ્યા	નર્મદારોકર હ. વ્યાસ	૬૬
૯ ચિત્રાંગદા : રસદર્શન	બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	૭૦
૧૦ વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	લાલચંદ્ર બ. ગાંધી	૭૫
૧૧ જીવન અરણ્ય	પ્રમા	૭૬
૧૨ યોગીશ્વર શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ	મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	૮૫
૧૩ રત્ન-રસાયણ	શાન્તિલાલ ખાવીસી	૯૧
૧૪ અન્થપરિચય	ચ, રતિલાલ ઉકાશાઈ પટેલ	૯૩
૧૫ ગોચરી	૯૭
૧૬ ચર્યાપત્ર	૧૦૧
૧૭ નોંધ	૧૦૩
૧૮ તારા-તણખા	૧૦૫

લવાજમ :

હિંદમાં :

વાર્ષિક રૂ. ૩) ટપાલખર્ચ રૂ. ૩

હિંદ બહાર :

ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૬

જાહેર ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢ ભાવ
૧ પાતું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૧૫-૬-૩૬

વડોદરા રાજ્ય અને મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણીખાતાએ લાયબ્રેરીઓ અને શિક્ષણ-સંસ્થાઓ માટે મંજૂર કરેલું અને ગુજરાતના નામાંકિત વિદ્વાનોના સહકારથી વડોદરામાંથી જ નીકળતું ગુજરાતનું એક અગ્રેજ માસિક

સુવાસ

વાર્ષિક લવાજમ

રૂ. ૩—૩—૦

સુવાસ કાર્યાલય,

રાવપુરા; વડોદરા.

વિનંતિ—સૂચના પત્ર

પુસ્તકાલયો (લાયબ્રેરીઓ) ને—

પહેલા વર્ષે અમે આપને બાર અંક મોકલાવ્યા. જો ગ્રાહક બનવાની ઈચ્છા ન હોય તો અંક પાછા (Refused) મોકલવાની દરેક અંકે અમે આપને સૂચનાઓ કરી. છતાં ન આપે અંક પાછા મોકલાવ્યા, ન ‘ના’નો પત્ર લખ્યો. પરિણામે આપ ગ્રાહક બનવા ઈચ્છો છો એમ માની ગયો અંક. અમે આપને વી. પી.થી મોકલાવ્યો. એમાંથી જેણે જેણે એ વી. પી. પાછાં મોકલાવ્યાં એમને બીજું તો શું કહીએ? પણ સૂચનાઓ કર્યા છતાં દરેક અંક લીધા જ કરવા અને છેલ્લી વખત વી. પી. પાછાં ધકેલવાં એમાં નથી બંધુભાવ, નથી સાહિત્યસેવા કે નથી સહૃદયતા. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે પણ ગ્રાહક બન્યા સિવાય એક કરતાં વધારે અંકો રાખી શકાતા નથી. છતાં જે થયું તે થયું. પણ હવે અમે એ દરેક પાસે એટલી આશા તો જરૂર રાખીએ કે પહેલા વર્ષ પેટે તેઓ પોતાથી બનતું કંઈક મોકલાવી આપે, અને બીજા વર્ષે ગ્રાહક બની અમને પ્રથમ વર્ષે થયેલ નુકશાન અને અન્યાયને ભૂંસવા પ્રયાસ કરે.

જેમને અંકો આ વર્ષે નવેસરથી મોકલાય છે તે પુસ્તકાલયો પાસે પણ ‘હા’ ‘ના’ના તરત ઉત્તરની અમે આશા રાખીએ છીએ. સાથે એ યાદ આપીએ છીએ કે વડોદરામાંથી જ નીકળતા, અને અનેક વિદ્વાનોએ, સામયિકોએ અને પ્રબંધો વધાવી લીધેલા આ માસિકને ઉત્તેજનની ખાસ જરૂર છે. અને વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની તો એમ કરવાની પહેલી ફરજ છે. તે બજેટમાં પસાર કરાવવાને પણ તેમને માથાફૂટ કરવી પડે એમ નથી. કેમકે ‘સુવાસ’ના ગુણો અને તેની પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષાઈ, અને તેને ઉત્તેજન આપવાની ભાવનાથી, રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાના અધિકારી સાહેબે એને નવાં, અને જરૂર હોય તેને માટે વધારાનાં, બજેટમાં પણ તરત જ પસાર કરવાની

તત્પરતા યાતાવી છે. એનું લવાજમ પણ દરેકને પોપાઈ શકે એટલું ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે. અને એના દરેક અંકમાં સામાન્ય અને કેળવાયલ દરેકને માટે કંઈક ને કંઈક તો રસપ્રદ સામગ્રી હોય જ છે.

શાળા—કૉલેજોને—

નમુના દાખલ આપને આ અંક મોકલાવીએ છીએ, અને હજી બીજા બે મોકલાવીશું. દરમિયાનમાં આપ ગ્રાહક બનવું કે કેમ એનો નિર્ણય કરી લેશો એવી આશા રાખીએ છીએ. બજેટના સમયને અંગે મુશ્કેલી હોય તો તેમ જણાવશો. અમારા જ માસિક વિષે વિશેષ અમે શું કહીએ? આપ જ તે જાણો, તેના વિષેના અભિપ્રાયો ને અવલોકનો વાંચીને નિર્ણય કરશો અને આપને તેમાં કંઈ સત્ત્વ જણાય—તે ઉત્તેજનને લાયક લાગે તો એના ગ્રાહક બનવામાં નહીંવા લવાજમના પ્રશ્નને આગળ નહિ ધરો એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગૃહસ્થાને—

દરેક નામાંકિત ગૃહસ્થને અમે નમુનાના ત્રણ ત્રણ અંકો મોકલાવીએ છીએ. તે દરેકને અમે વિનંતિ એકજ કરીએ છીએ કે પહેલા બે અંક જોયા પછી પણ આપને જો ‘સુવાસ’ ન ગમતું હોય અથવા ગમે તે સંયોગોમાં આપની ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા ન જ હોય, અને ‘ના’ જણાવવાને માટે એક કાર્ડ લખી મોકલવાની પણ આપની લાવના ન હોય તો ત્રીજો અંક આપ પાછો (Refused) મોકલાવી દો, આપને એક પાછો પણ ખર્ચ નહિ થાય, ને અમને વ્યવસ્થા જાળવવામાં અને નિર્રર્થક ખર્ચમાંથી બચાવી લેવામાં આપ એ રીતે પણ સહાયક બની શકશો.

આમ છતાં જો ગૃહસ્થો અંકો ઉપર અંકો સ્વીકાર્યા જ કરે અને આઠ-દશ કે બાર અંકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી છેવટમાં વી. પી. પાછું ધકેલી દે એમને અમે શું કહીએ?—એટલી જ આશા રાખીએ કે તેઓ હજી પણ કંઈક વિચારે અને નવેસરથી ગ્રાહક બનીને, કોઈને ગ્રાહક બનવાની પ્રેરણા કરીને અથવા ગમે તે રીતે પણ અમને કંઈક બદલો વાળી આપે.

પ્રત્યેક વાંચકને—

આપ ‘સુવાસ’ ખિસા ખર્ચાને વાંચતા હો, પુસ્તકાલયમાંથી વાંચતા હો કે ગમે તે રીતે. પણ ‘સુવાસ’ આપને ગમ્યું જ હોય તો આપની ફરજ છે કે તેને અંકેક ગ્રાહક તો ગમે તે રીતે પણ વધારી આપવો.

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે.

આરમી તારીખ સુધીમાં અંક ન મળે તો વડોદરા-જોડિસના સરનામે ફરિયાદ કરવી.
નમુનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટો ખીડતી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની યોગ્યતા પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૫ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવો પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વધે ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાંસિયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી સાત દિવસની અંદર પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના આદક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું આદકપદ ચાલુ રહી રાકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રિન્ટસ’ મોકલાશે.

તક્ષરપદ્ધતિ, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાચ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોડણી સમયમાં લેખકોએ ગુજરાત-વિદ્યાપીઠના કોષને અનુસરવું. અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અકવાડિયાની અંદર પહોંચે આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જે અમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જે લેખકો ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થોને અગે ‘ગ્રન્થ પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના ગ્રન્થોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ અંખંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગૌરવતા તથા મહત્ત્વતા જાણવી હોય—
અનુભવવી હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ. કૃત

ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીનો
૧૦૦૦ વર્ષનો

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

ત્યારે તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હોવા જોઈએ
ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

અગાઉથી આદક થનારને પાંચ ભાગના આખા સેટના રૂ. ૨૨૫
ત્યારપછી અને છુટક આખા સેટના રૂ. ૩૦)

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતા	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અધ્યાત્મના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વલેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહઅવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ જલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ ગ્રહુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વલેગર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ઘરેણાનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફેર્ષ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિધવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઓધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોજા (કાળુ ગુલામ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ ઝરણા (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ જરા આઢ મુકળે	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બાધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસોનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રાજીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્તવનું સાત્ત	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧.૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. નર જુદું.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

—: થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ નેહુએ એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વંચાય બેવી પેલી મંત્રીઓએ કંઈ નેહુએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવા પ્રબ્ધ હપયોગી પુસ્તકને રાજ્ય અને હયોગીના પ્રચાર માટે હયી યયેલી સંસ્થાઓએ હત્તેજન આપી, ગ્રામ હયોગને સજીવન કરવામાં સાય અને સહકાર આપવો નેહુએ...

“ગ્રામ જીવન, સહકાર્ય અને જેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગરુ હુત્રોનાં આ નતનાં દેખાતાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડયાં છે, અને હેજી યે ગમે તેવી નહેરતોનાં એકઠા સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમા મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી. પણ બુદ્ધા બુદ્ધા વિધ્યાના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંગ્રહોને આ પુસ્તકને વિવિધતા લર્ચુ બનાવવામા આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” રાષ્ટ્રતાલિક. (મુંબઈ.)

.....આવું સાચીય પુસ્તક બે રૂપિયાની કિંમતે મળે એ બરેબર સસ્તું જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (મુરત)

મુંબઈ. પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ધેર જેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નહાકારક હુત્રો

ભાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા

વિવિધ હુત્રોથી ભરપુર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક મુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એટીક કાગળ અને મુંદર છપાઈ જત કિંમત માત્ર ર રૂપીઆ, ટપાલ ખર્ચ માફ મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબાર-કચ્છ)

માલનું વેચાણ મોટા પ્રમાણમાં કરવા માટે નહેરંબખર જ સર્વોત્તમ સાધન છે.

સાહસિક વેપારીઓને ખુશખબર

સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં

સસ્તા ભાવે નહેરખખર

છપાવવા આજે જ લખો:—

વ્યવસ્થાપક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા. (અંબાર-કચ્છ)

બાળક કોઈ પણ પંત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કંઈ મળી રહેશે.

રીતે

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

૧૭

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

વરસ

બાળક

થી

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક

પ્રગટ

વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

થાય

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

છે

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે ઇવન ગળતું હોય

આતમથી ઇવન ગુલરું હોય

કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય

—: અને :—

વચર પૈસો વેપાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં

આજેજ દાખલ થાય, અને રીવલ તથા

વેતરણ શીખી લે.

વેતરણના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’

અથવા ‘ટ્રાઇટેક્સ’ કિંમત: રૂ. ૨-૧૨-૦

પોસ્ટલ ૦૦-૭-૦ પરદેશ સિલીંગ ૭.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ—વડોદરા.

તા. ક. સેવા આનાની ટિફિડ બીડી સુચિપત્ર

મંગાવો.

અદ્વાનતિમિરાન્ધ્યાનાં દ્વાનાંજનશલાક્યા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : ૭૬

[અંક ૨]

દર્શન

૪

એક મંદિર હતું. મંદિરની મધ્યમાં એક દેહીપ્યમાન હીરા જગમગતો. એ હીરામાંથી છૂટતાં તેજકિરણો મંદિરની ભીતેભીતે પથરાઈ જતાં; ને ભીંતના અણુએઅણુમાંથી પ્રતિબિંબિત થઈ તે પુનઃ હીરામાં બાળી જવા ઝંખતાં. પણ ભીંતો માટીની હતી. એકએક કિરણ એ ભીંતોના અંકેક અણુમાં અટવાઈ જતું.

પણ હીરા સામાન્ય નહોતો, કિરણો સામાન્ય નહોતાં. જંનેમાં દેવી આત્મતેજ જગહળતું. પરિણામે અણુએઅણુએ અટવાયેલ કિરણ હીરામાં જઈ બાળવાને એ અણુને પ્રતિબિંબક-હીરાની પ્રતિમા સમું બનાવવા મથતું. ને અણુમાં આંતરિક કે બાહ્ય વેગ પ્રગટતો; તેનામાં હીરા સરીખાં બનવાની ભાવના જન્મતી.

ને પ્રતિબિંબક બનવાની આ ભાવના ને ક્રિયા એ ભીંતોનો જીવનક્રમ બનતો.

ભીંત ક્યાંક સપાટ હોય તો ક્યાંક વિશેષ ખરબચડી પણ હોય; પણ જીવનના પરમ. તેજથી પ્રત્યેક અણુ ધડાધડને-ઓગળીને પણ ઊજળો, ચકચકતો ને હીરા સમો બનવા મથતો. ને એ રીતે ચકચકિત થતો ભાગ ખરબચડાને પોતાના સમો બનવામાં સહાયક થતો.

ચકચકિત-પ્રતિબિંબક બનતા જતા ભાગમાં પૂરાયેલ કિરણો સ્વતંત્ર બનતાં; હીરા સાથે તે એકરૂપ થઈ શકતાં.

સૃષ્ટિ પણ કંઈક એવીજ છે. પ્રભુના તેજકિરણથી ત્યાં પ્રત્યેક પ્રાણીને જીવન મળ્યું છે; પણ એ કિરણને તેણે પોતામાં કેદ કરી દીધું છે. પરિણામે ત્યાંસુધી પ્રાણી નિર્ભય થઈ પ્રભુ સાથે સમરૂપ ન બને, પ્રભુના કિરણને પ્રભુ સાથે એકતાર ન બનાવે, ત્યાંસુધી તેને જીવનના ભરતીઓટ હોય છે. પણ ત્યારે તે તે કિરણનાં પ્રતિબિંબક બને છે, શુદ્ધ નિર્ભય ને તેજસ્વી બને છે, પ્રભુની ને તેના પરમ તેજની કેવળ પ્રતિમા સમાં બની જાય છે—પ્રભુની જેમજ તેઓ મુક્ત બને છે.

પ્રભુ કોણ ?

‘કાલમાની ખાણમાં હીરા કોણ ?’—એ પ્રશ્ન જેવોજ એ પ્રશ્ન છે. ને કંઈક અંગે એના ઉત્તર સમોજ એનો ઉત્તર હોય.

—o—

શિર્વગતિ

વિવિત્સુ

[૫મી]

હવે પુનિત કેડિયો સ્વરગની સજે ! ખૂંદવી,
ધરૂં ડગ દરેક આગળ, અને ઉરે કોરવી
પ્રતિજ્ઞા દઢ મંગલા; નહિ જ વાત વિધામની.

સર્વો ઉર થકી સર્વો સહુ પ્રમાદવાધા નયો
ધર્યા વજર બખતરો મુદ્દા નિશ્ચયોનાં, સજી
વિરાટ અભયે; નલે પ્રબળ બાથને ભીડવી.

કરાળતમ કંદરા ગહન એહ ઝોળંગવી
અભીત મનથી કરૂં મરણનો ખરો સામનો
અને સર હું શૂંગ સૌ દુષ્ટિત ડુંગરોનાં કરૂં.

ભરી રગરગે અધાગ નવ જોમ તારુણ્યનું
બની મનુષ્યોષ્ઠ કૈં ભવકરાળ જંગે ધૂમું;
ખરો મરણવો બની, અતળ મૃત્યુ ખૂંદી વણું.

હવે ‘મનુજ મત્ય’ એ પ્રબળ ભાવના સંત્યજું
કરૂં વિહ્વલ આત્મમાં કંઈ અનંત જ્ઞાનાંડ હું
અસીમ વિભુના સમો ગગન-પૃથ્વીને આવડું.

ગાઉં કહો શી વિધ એ સખીને ?
 ઉલ્લાસિની, જીવન આ સમસ્તની.
 છે શાંતિ સુન્દરતા સ્વયં જે !
 પાદામ્બુજે અર્ધ ઉશમિ મસ્તની.
 સૌન્દર્યશ્રી નિત્ય કુમારિકા એ
 દૂકી જરી હાસ્ય હસી અધૂકડું;
 ને ચૂમું ના ચૂમું લટે, સરી એ,
 સરી ગયું સોણલું આવી દૂકડું !
 ગાઉં કહો શી વિધ એ પ્રિયાને ?
 હુંચે ભરી મૂક વ્યથા, નિરાશા:
 એ વર્ણનાતીત મનોરમાને
 ગાઉં કઇ મંગલ ગીતિકામાં ?
 નેણે છલ્યું ગૌન અનંત આભનું:
 ગવાઈ ગ્યું અંતરગીત આકુંડું !

સ્નેહ-સ્વરૂપ

મનુભાઈ ત્રિવેદી

અભ જાની ધૂમું વ્યોમ ધરાતલ,
 જીવન ધ્યેય ધરું એક મંગલ;
 -અંતર ધૂમ્ શી ભિમિ ગજારો-
 ન્યાં તું ત્યાં કરું છાંયડો મારો.
 એત જાની રમું અદ્રિ ઉછંગે,
 ચંદી સમી રમ આભ ઉમંગે,
 ઝીલી લઈ તવ રૂપની છાયા
 હું ય ધડીક જનું નભ રાયા ?
 અદ્રિ જનું સિંધર પાય ધરામાં,
 ઘોર જાળે નભ મેઘ દહામા
 વીજ તું, ઝીંક પ્રહાર શિરે તે
 ઝીલી જનું કટકા અતિ હેતે.

કચ્છી સાહિત્ય

હરમુખરાય ગોરખનદાસ માંડવીયા.

‘કચ્છ’ દેશ હિંદુસ્તાનનાં પ્રથમ શ્રેણીનાં દેશો રાજ્યો (First class Native States) માંનો એક છે. અત્યારે તે અસામાન્ય એવા બે ખાસ હક્કો બોગવે છે: (૧) કચ્છી ચલણી સિક્કો; (૨) કચ્છ દેશની પોતાની—‘કચ્છી’—ભાષા.

કચ્છ દેશનું સાહિત્ય એટલે અંકુશિત અર્થમાં કચ્છી ભાષામાં રચાયેલુંજ સાહિત્ય; કચ્છી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે પુરાતન કાળથી ગવાતાં આવતાં કાવ્યો, લોકગીતો, વાર્તાઓ, દુહાઓ વગેરે. કચ્છી ભાષામાં લિપી છેજ નહિ; તેથી ગદ્યરચના હોઈ શકે નહિ. ભાટ, ચારણો, કવિઓ, રજારીઓ તેમજ ભરવાડો વગેરેએ રચેલાં મૌખિક કાવ્યોમાંજ કચ્છના પુરાતન સાહિત્યનો કે કચ્છના લોકસાહિત્યનો ઘણાખરો સમાવેશ થઈ ગય છે, એમ કહીએ તો ખરું ચાલે.

સિંધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. વળી હાલાર અને કાઠિયાવાડનાં થોડાંએક દેશો રાજ્યો જેવાં કે ગોંડળ, જુનાગઢનો થોડો ભાગ (નાથેર સિવાયનો) કે ત્યાં મેમણ લોકો ‘મેમણસાહી’ ભાષા બોલે છે તે ભાષા અને કચ્છી ભાષા વચ્ચે પણ સારું જેવું સામ્ય છે.

સિંધી ભાષાના નિકટના સંબંધથી કચ્છી ભાષા જાણનાર સિંધી ભાષા થોડી મહેનતે સમજી શકે છે. વળી એક બીજે પણ કાયદો છે: કચ્છી ભાષા જાણનાર બનતાંસિંધી ભાષા જાણતો જ હોય. આથી તે સિંધ જેવા પ્રદેશમાં જ્યાં ગુજરાતીઓનું સારું નેર છે ત્યાં સિંધીઓ તેમજ ગુજરાતીઓ સાથે, બન્ને ભાષા વચ્ચેનું અંતર દૂર બહુ સહેલાઈથી હળી મળી શકે છે.

કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ: કચ્છી ભાષા—હાલની કચ્છી ભાષામાં ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનો સારો જોશો વપરાય છે; પરંતુ કચ્છી ભાષાને એક ‘સ્વતંત્ર ભાષા’ તરીકે સાબિત કરી આપવાના ઘણાં સફળ પ્રયાસો થયા છે. સ્વ. શ્રી મુરારજીભાઈ માવજી કામદારે ગયે વર્ષે કચ્છમાં ઐતિહાસિક સંશોધનો કર્યા બાદ કહ્યું કે, “કચ્છી ભાષા આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બોલાતી હોવી નોઈએ.” આ વિશે કચ્છના આજના પ્રખ્યાત કવિ અને સાક્ષર ધીયુત દુલેરાયભાઈ કારાણીને પત્રદ્વારા પૂછાવતાં તેઓ જવાબમાં લખે છે:—

‘કચ્છી વાણી પાંચ હજાર વર્ષ—જૂની હોવાનાં તો કંઈ પ્રમાણો હોય તેમ લાગતું નથી. પણ હજાર વર્ષના જૂના દુહાઓનાં પ્રમાણો તો છે અને એ સમયે ગુજરાતી ભાષાનું તો કંઈ કેદાણુંજ ન હતું.’

તેઓ તેમના એક બીજા પત્રમાં લખે છે:

‘કચ્છી ભાષાનો આ દુહો ત્હમે સાંભળ્યો હશે:

લાખે ખરચી લખખ, કેરે કોટ ચડાયો,
ગંઢો હુવે ગરચ, ત પદ્ધર ચડાય પુંચરા !

ભાવાર્થ:—લાખા ફૂલાણીએ લાખો ખરચીને કેરા કોટ ચણાવ્યો; હવે, હે પુંચરા જામ’ને ત્હારી ગાંઠમાં પેસા હોય તો તું પણ કોઈ એવો ગઢ ચણાય.

જામ લાખો અને પુંચરા પછી ૫૦-૧૦૦ વર્ષે આ દુહો તૈયાર થયો હશે. આ દુહો ખૂબજ જૂનો અને પ્રચલિત છે તો એને તૈયાર થયે લગભગ સાતસો વર્ષ જરૂર થયા હશે એમ મહાર્ મનાવું છે. આવા ખીજ પણ જૂના દુહા મળી શકે. દૂંઢામાં, કચ્છી ભાષા ગુજરાતી કરતાં જૂની જરૂર છે.’

આ પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાના નિકટના સંબંધને લઈને કચ્છી ભાષામાં ગુજરાતી શબ્દોની ઉમેરણી પાછળથી થઈ હોય.

મ્હે ઘણાંએને કહેતાં સાંભળ્યા છે કે:—‘કચ્છી ભાષા અમને તો નીરસ અને કડીન લાગે છે !’ આ માટે મ્હને તો બે મુખ્ય કારણો જણાયાં છે: (૧) કચ્છી ભાષામાં ક્રેન્ચ અને હિંદી ભાષાની માફકજ નાન્યતર જાતિ નથી; (આથી ભાષામાં નરમાસ ન જણાય એ એટ્ટેખીતું છે.) અને (૨) કચ્છી ભાષા પુરાણી હોઈ જરા અણુધડ અને અણુખેડાયલી રહી જવાથી બહુ કંઈપ્રિય ન હોઈ શકે. તેમ છતાંય કચ્છી ભાષામાં જે આસિયતો છે, તે ગુજરાતી જેવી ખીજ કોઈ ભાષામાં જણાઈ નથી. કવિશ્રી કારાણી તેમના એક કાવ્ય-પુસ્તક ‘કારાણી કાવ્યકુજ ભા. ૧’ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:—

‘આપણી કચ્છી ભાષા ભલે અણુખેડાયલ કે અણુધડ હોય તો પણ જે વેધસ્તા અને સચોટતા કચ્છી ભાષામાં ઊતરી શકે છે, તથા જે ભુરસો અને જમાવટ કચ્છી ભાષામાં જામી શકે છે તે ગુજરાતી જેવી અન્ય અનેક ભાષાઓમાં કોઈ કાળે પણ આવી શકવાનાં નથી, આ વાત કચ્છી ભાષાથી પરિચિત ઘણા ગુજરાતી સાક્ષરે પણ ખુદલા હૃદયે કમળે છે.’

કચ્છી ભાષાનું સ્થાન: ત્યાંસુધી આજની આપણી વિદ્યાર્પિડો કચ્છી ભાષાને એના જેવી ખીજ અનેક—Indian Vernaculars—હિંદીભાષાઓ જેવું અગત્યનું સ્થાન ન આપે એટલે કે પાલી, તેલુગુ, સિંધી વગેરે ભાષાની જેમજ પદ્ધતિસરની ‘ફરજિયાત ભાષા’ (Compulsory Vernacular) તરીકે સ્વીકારવા જેટલું મહત્ત્વ ન આપે, ત્યાંસુધી કચ્છી ભાષાનું સ્થાન હાલ તો ચોક્કસ ન કહી શકાય. છતાંય કચ્છી ભાષા કચ્છમાં હજારો વર્ષ થયાં બોલાતી આવી છે અને હજુ પણ એ ભાષા કચ્છીઓની જગ્યાનમાં એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે કે ગમે એટલા સુધારાઓ કચ્છમાં દાખલ થાય તો પણ એ જૂની પુરાણી ભાષાનો કંદિ નાશ થવાનો સંભવ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી બોલાતી રહેશે. શહેરો કરતાં કચ્છનાં ગામડાઓમાં કચ્છી ભાષાની કિંમત વધારે છે. ગામડામાં રહેનારે તો કચ્છી ભાષા પૂરેપૂરી જણી લેવી આવશ્યક છે. કદાચ સુધારાના પ્રવનથી શહેરમાં કચ્છી ભાષાને જાહેલે ગુજરાતીમાં સઘળાજ વહોવેલો ચાલે તો તે શક્ય છે ખરું; પરંતુ ગામડાઓમાં તો કદી કચ્છી ભાષાનું આકર્ષણ, માન અને સ્થાન ઓછાં થશેજ નહિ.

કચ્છમાં પ્રથમ આવનાર કે કચ્છી ભાષાથી અપરિચિત માણસને સૌથી પહેલાં ખાસ કરીને 'હચેરા' શબ્દ આડ્યો છે. તે શબ્દનો અર્થ 'કચ્છ નરેશ (રા) ધણુ હવો (હચે)' એવો થાય છે. વળી 'હચેરા' એ કચ્છ રાજ્યનું ચિન્હ (Symbol) પણ કહી શકાય.

કચ્છનું લોકસાહિત્ય : અગાઉ કહ્યું તેમ કચ્છનું લોકસાહિત્ય-સંકુચિત અર્થમાં- કચ્છી કાવ્યોમાંજ સમાયલું છે એમ સમજી લઈએ. પુરાતન કાળની લગાઈનાં આગેદગી વર્ણનો તેમજ ઐતિહાસિક બનાવો સપગાંય કાવ્યોમાંજ ગૂંથેલાં છે. આ કાવ્યોમાંનાં ઘણાં જ અત્યારે પ્રચલિત છે. તેમાંનાં કેટલાંએક એકાં કરી, ગુજરાતી ભાષામાં ભાવપૂર્ણ ભાષાંતર કરી, કચ્છના ઇતિહાસનો અમુક સાગ કલમ દ્વારા આપણી સમક્ષ મૂકવાનો એક સફળ પ્રયાસ શ્રી હુસેરાય કારાણીએ કર્યો છે: તેમણે 'કચ્છના કળાધરો' નામનું એક ખૂબ મોટું અને સુવાચ્ય પુસ્તક તૈયાર કરી કચ્છી સાહિત્યની સાચી સેવા બજાવો કહેવાય.

કચ્છી કાવ્યો મોટે ભાગે "કચ્છી સંજર"ની યોગ્યતામાંજ રચાએલાં હોય છે. 'કચ્છી સંજર'ની પદ્ધતિ કલાત્મક છે: તેની પ્રત્યેક કડીમાં પહેલાં બે દુદાઓ આવે. બંને દુદા :રેક બળે પંક્તિના હોવા જોઈએ. દરેક પંક્તિમાં ૨૪ માત્રા હોવી જોઈએ. પંક્તિના પ્રથમ અર્ધમાં ૧૩ અને બીજા અર્ધમાં ૧૧ માત્રા હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે બે દુદાઓ પૂરા કરી પછી એક પંક્તિના બે ભાગ ઉલટાવીને મૂકવા જોઈએ, એટલે એની એક કડી થઈ. પહેલી કડીનો દેશી લગભગ અર્ધ ભાગ એ જોશ કડીની સરજાનમાં પ્રથમ પંક્તિના પ્રથમ અર્ધ તરીકે આવવો જોઈએ. આમ એ અર્ધો પંક્તિ બેરડારી જોઈએ. આ પ્રમાણે સાંકળની કડીઓની માફક જોડાયેલી રહે છે એ માટે એનું નામ 'સંજર' (સાંકળ) પાડવામાં આવ્યું છે. આવી પદ્ધતિમાં રચાએલાં કાવ્યો વાદ ગબવાં જલુ સહેલાં થઈ પડે છે. કચ્છી કાવ્યોમાં તે સિવાય લુલ્લ લુલ્લ રાગ પણ છે. ઠા. ન. 'કચ્છી કારી, કારાઈડા મારઈ, મુસદસ વગેરે. આ ઉપરથી જણાશે કે કચ્છી ભાષા પુરાણી હોવા છતાં કવનમાં તાજ, માત્રા, રાગ-રાગજાતિને પણ રચાન તો છેજ.

કચ્છી કાવ્યોના પ્રકારનયો કચ્છનું ધણું લોકસાહિત્ય પ્રકારમાં આવ્યું છે. હજુ ધણું જહાર લાગી શકાય તેવું છે. એક ગુર્જર સાહિત્યકાર-પંચકારના શબ્દોમાં કહ્યું તો "ગુજરાત અને કશિયાવાડનું ધણુંખર્ડું લોકસાહિત્ય તો મેવાણી અને રાયસુરાએ વીણી લીધું છે. બાકી હવે કચ્છનું જહાર આવે ત્યારે ખર્ડું!" આમ કચ્છના લોકસાહિત્ય પર મોટી આરા બંધાયેલી છે.

કચ્છી ભાષાના કવિઓ-લુના અને નવા: કચ્છી ભાષાના આઠ કવિઓમાંના બે પ્રખ્યાત વીરોનાં નામ આજે પણ વાદ કરાય છે: (૧) રવ. કવિશ્રી રાધવ; (૨) રવ. કવિશ્રી નિરંજન. કવિ રાધવની કાવ્યકૃતિઓમાંની મોટે ભાગે ધીરામજનના 'ચાત્રખા'ને મળતી છે. એટલે સમાજની અનિષ્ટ પ્રજ્જ્વલિકાઓ પર કટાક્ષો છે.

હાલ જે રીતે ગુજરાતી ભાષાના કવિઓનો- 'જણા ગણાય નહિ ને વીણા વીણાય નહિ,' એટલો મોટો રાફડો ફાટ્યો છે તેવું કયું કચ્છી ભાષા માટે નથી. કેમકે કચ્છી ભાષામાંજ કાવ્યો રચનારા 'જણા ગાંધા'જ છે. તેમાંના પ્રખ્યાત કવિઓ (૧) શ્રી હુસેરાય એવ. કારાણી, (૨) શ્રી મળજીનાર્થ લક્ષ્મીદાસ ચંપટ, (૩) 'કચ્છી કાવ્યા મૃત'ના કર્તા શ્રી શીવજીભાઈ, (૪) શ્રીયુત લાલજી નાનજી જોષી વગેરે છે.

તે સિવાય ગુજરાતી તેમજ કચ્છીમાં લખી શકે તેવા ધણાય સાહિત્યકારોમાંથી કેટલાકને ગુજરાતી સાહિત્યે લગભગ પોતાનાજ મજા કરી લીધા હોય ની ! દા. ત (૧) સ્વ. સાક્ષર શ્રી નારાયણ વિસનજી. કક્કર, (૨) સ્વ. મુરારજીલાલ માવજી કામદાર, (૩) શ્રી. હુમરશી ધરમશી સંપટ, (૪) કવિશ્રી ચમન, (૫) ડૉ. શ્રી. મૂળજી જોષી, (૬) શ્રી. લાલજી મૂળજી જોષી, (૭) શ્રી. લાલજી નાનજી જોષી, (૮) યુવાન નવલકથાકાર શ્રી રસિકલાલ જોષી, (૯) શ્રી. પુરુષોત્તમ સુંદરજી ગોર, (૧૦) શ્રી. રાયસિંહજી રાઠોડ, (૧૧) શ્રી. યુનીલાલ પાટડીઆ, (૧૨) સ્વ. પુરુષોત્તમ મૂળજી શેઠ વગેરે. આ સિવાય અનેક બહાર પડી ચૂકેલા અને ભવિષ્ય માટે સારી આશા આપતા ઊગતા કચ્છી લેખકો અને કવિઓનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો છે.

આટલા પ્રાથમિક છતાં સર્વીંગો વિવેચન પછી હવે આપણે કચ્છી સાહિત્યનાં મૂળમૂલ અંગો—દુહાઓ, કહેવતો, ઉખાણાં, રસકવિતો—વગેરેનાં દર્શન કરીએ.

કચ્છી દુહાઓ:

કક્કલે કાઠો રખેઓ, રખેઓ કાઠરા

કાં વિચાણી મલ્લણી, કાં અકળર મા.

ભાવાર્થ: 'કક્કલ વીરોએ કચ્છનું અને કચ્છના ધણીનું રક્ષણ કર્યું એથી અકળર બાદશાહને જન્મ આપવાને એની માતાને એટલું માન થયે છે તેટલુંજ માન આ કક્કલ બાળકોને જન્મ આપનાર તેમની માતા મલ્લણીને પણ થયે છે.'

રાજકુમારોના રક્ષણનું વચન પાળવાને પોતાનાં છ છ બાળકોને રહેસાનાં ભેદ રહેનાર કચ્છના કીર્તિમુગટ સમાં કક્કલદંપતીના સ્વાર્પણના આ કરુણ દ્રશ્યને કચ્છી કાવ્ય દ્વારા વર્ણવી શ્રી. કારાણીએ કચ્છી જાનની મીકાશ, પ્રાસની ખૂબીથી, તેમના એક સંગેય કાવ્ય 'કુરબાની'માં બતાવી છે:

"...જંગલ રૂનાં, ઝાડી રૂની, ઝાડે'મથે પનપન રૂનાં,

પંખી પરંદા ને પશુ, વનરાઈ વનવન રૂનાં,

રણવીર રાવળ જામજા, ને ગામજા જામજા રૂનાં,

આશ્માન ને ધણી રૂનાં, માટું રૂનાં, મનમન રૂનાં,

કવિતા કરે કારાણી રૂનું, કલમ કામર કે છડે'

લિકડો ન કક્કલ રૂનું, જે'ન લાલ લલિયર બાલડે."

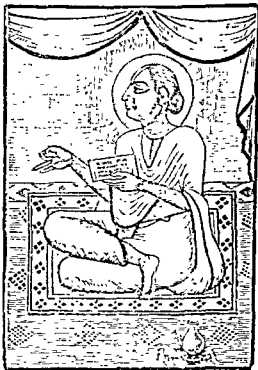
ભાવાર્થ:—આવા અસાધારણ બતાવથી અને કરુણ મૃત્યુથી જગત એટલું તો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ઊઠ્યું-કે, જંગલે જંગલની ઝાડીઓએ રુદન કર્યાં, ઝાડો પરનું પાંદડે પાંદડું રડી ઊઠ્યું; પક્ષીએ પક્ષી અને વનગાંહેની એકેએક વરતુ રડી ઊઠી. રણવીર રાવળ જામ અને ગામે ગામના માણસો સમગ્ર રડી ઊઠ્યાં. એટલુંજ નહિ પરંતુ આકાશ અને પૃથ્વી પણ મજા હમદર્દી બનાવતાં રડી રહ્યાં હોય એવું લાગ્યું: માણસે માણસનાં મન રડી ઊઠ્યાં. કવિશ્રી કારાણી પોતે પણ કલમ અને કાગળને બાબુએ રાખી એ ધડી આંસુ સારી રહ્યા પરંતુ જેના છ છ બાળકો કુરબાનીના યસમાં હોમાઈ ગયા હતા એવા એકજ કક્કલ વીરની આંખમાંથી આંસુ સર્યું નહિ.

પ્રાચીન વૈષ્ણવાચાર્ય શ્રીવિષ્ણુસ્વામી: તેમની પરંપરામાં યથેચ્છા ગોવિંદાચાર્ય નામે એક વૈષ્ણુવાચાર્યના શિષ્ય વલ્લભમહત્તના વંશમાં. આંધ્ર દેશના કાઠૂરપાંદુ કે કાંઠરવાર નામક ગામમાં, પૂર્વે, કૃષ્ણવલ્લુવેદીય તંત્રીરીયશાળી ભારદ્વાજ મોત અને આપરતંત્ર સૂત્રના, વેદવતાડુ કુટુંબના, શ્રીયતનારાયણ નામે એક વિદ્વાન તૈલંગ વ્યાઘ્રાણુ રહેતા હતા. તેમના પુત્ર ગમાધર ભટ્ટ તેમના મળપતિ ભટ્ટ ને તેમના વલ્લભ ભટ્ટ; વલ્લભ ભટ્ટને લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને જનાર્દન ભટ્ટ નામના બે પુત્રો થયા. આ કુટુંબ સોમયાજી હતું અને તેથી તેની શાખજ સોમયાજી પડી ગમ્મ હતી. શ્રીયતનારાયણ ભટ્ટથી માંડી શ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટ સુધીમાં સો સોમયજ પૂરા કરવામાં આવ્યા હતા. એમ મનાતું આવ્યું છે કે જે કુલમાં સો સોમ-યજ પૂરા થાય તે કુલમાં જગત્સરત દેવાંથી પુરપનો જન્મ થાય. એ પ્રમાણે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને ત્યાં તેવા દેવાંથી પુરપના જન્મની ઝંખાવના કરવામાં આવતી હતી. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીનાં વિગ્નયનગરના રાગ્યુરુ શ્રીસુશર્માનાં ઇલ્લમાગાર નામક એન સાથે લગ્ન થયાં હતાં. તેમાં તેમને શ્રીનારાયણ ભટ્ટ નામક એક પુત્રનો અને બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રણ બાળકોના જન્મ પછી શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને પ્રયાગ નિવાસ કરવા જવાની ઇચ્છા થઈ. પુત્ર શ્રીનારાયણ ભટ્ટને કાઠૂરપાંદુ ગામમાં જ પોતાના ભાઈ જનાર્દન ભટ્ટજીને ત્યાં રાખી પોતાની બે પુત્રી અને પત્ની સાથે યાત્રા કરવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાને ગામથી વિદાય થયા. તેઓ તીર્થત્રમણ કરતા કરતા બીમરથી નહીને કિનારે ચંપારણ્ય નામક સ્થાનમાં આવ્યા. અહીં શ્રીહરભાગાજીને એ ૧૫૨૯ ના ચૈત્ર (મગ વૈશાખ) વદિ ૧૧ ને શનિવારની રાત્રીએ સાત માસે પુત્રજન્મ થયો. (કોઇ મં. ૧૫૩૫ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ રવિ અને કોઇ તે તિથિ-માસ-વર્ષ પણ વાર ગુરુવાર કહે છે. ગીતાની રત્નિદંબી નામક ટીકાકાર શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટજી પોતાના કલ્લોલ નામક ગ્રંથમાં વર્ષ ૧૫૨૯ ને વાર શનિ કહે છે, જે મણિતની દષ્ટિએ ખરાબર છે. સૌથી જૂનો વર્ષનો ઉલ્લેખ શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટજીનો છે. ગૌડિયા સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ આ જ વર્ષ મળે છે.) બાળક અધૂરે માસે જન્મતાં ક્ષણભર મૂર્છા રહી, પરંતુ પછીથી પરમ તેજસ્વી મદાન અત્રૌકિક સુંદર બાલકનાં દર્શન થયાં. આ જ બાળક તે શ્રીવલ્લભ. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ બાળક અને પત્નીને લઈ નિકટના ચૌક ગામમાં આવ્યા અને ત્યાં મતકર્મીદિ સંસ્કારો કર્યા. ત્યાં દોઢ બે માસ રહ્યા પછી આ નાનું કુટુંબ આગળ વધ્યું અને કેટલાંક તીર્થોમાં યાત્રા કરતાં કરતાં પ્રયાગમાં નિવાસ કરી રહ્યું. અહીં પ્રયાગમાંજ ત્રણ વર્ષ બાદ શ્રી. રામકૃષ્ણ નામક બાળકનો શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને ત્યાં જન્મ થયો.

હવે ત્યારે શ્રીવલ્લભ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી કાશી જઈ રહ્યા. ત્યાં હનુમાન ધોટ ઉપર એક મંદાન બાંધે લઈ એમણે કાપમી નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી

ધ્યાસમય શ્રીવલ્લભને યજ્ઞોપવીતમંડકાર કરાવ્યો અને બાળકના વિદ્યાભ્યાસનું કાર્ય મધ્ય-મંદ્રદાયી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી નામક પંડિતને સોંપ્યું. થોડા સમય ઉપર જ રચપાચેલી શ્રીમાધ-વેંદ્રપુરીની પાઠશાળા એ વખતે કાશીમાં એમની વિદ્વત્તાથી વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. અહીં શ્રીમાધવેંદ્રપુરીજી પાસે બાળક વલ્લભના અભ્યાસનું દોઢેક વર્ષ કાર્ય ચાલ્યા પછી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં પ્રજ્ઞમાં ગયા અને પાઠશાળાનું કાર્ય શ્રીમાધવતીર્થ નામના વિદ્વાનને સોંપતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણને યજ્ઞોપવીતમંડકાર થયા પછી શ્રીમાધવતીર્થ પાસે ભણવા મુકવામાં આવ્યો. થોડા જ સમયમાં બંને બાળકો સારા વિદ્વાન થયા. આ બાળકોને દાર્શનિક જ્ઞાન અપાવવાની ઇચ્છાથી બંને પુત્રોનાં લગ્ન પતાવ્યા પછી સં. ૧૫૪૨ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ બંને બાળકો અને પત્ની સાથે દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદીને કિનારે આવેલા અને ન્યાં પોતાના સાળા સુશર્મા રહેતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ વિજયનગર નામના નગરમાં આવ્યા. ત્યાંના સરસ્વતી-ભંડારમાં પૂર્વ અને ઉત્તરગીર્ણાસાને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાવવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીએ બંને બાળકો સોંપી આપ્યા. જે વર્ષ સુધી મન લગાવી ત્યાં અભ્યાસ કર્યા બાદ શ્રીવલ્લભની ભારતવર્ષના દાર્શનિક પંડિતોમાં ગણના થવા લાગી. આ જ સમયમાં શ્રીવલ્લભે "તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ" નામક સર્વ શાસ્ત્રોના મંદોદરૂપ ગ્રંથની રચના કરી, પોતાના પિતાજીને ભેટ આપ્યો.

શ્રીવલ્લભના અધ્યયન પછી સં. ૧૫૪૫ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી ફરી તીર્થયાત્રા કરવાને માટે વિજયનગરથી નીકળ્યા. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એઓ શ્રીલક્ષ્મણ બાલાજીમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી સ્વધામ પધાર્યા. કુટુંબનો ભાર ૧૬ વર્ષના બાળક શ્રીવલ્લભ ઉપર આવી પડ્યો. મોટાભાઈ શ્રીનારાયણ ભટ્ટ શ્રીવલ્લભથી મોટા હતા, પરંતુ કાંકરવાડમાં પૂર્વે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી યાત્રા કરતાં આવી અટકેલા ત્યારે તેમની ભક્તિપરાયણતા જોઈ શ્રીમાધ-વેંદ્રપુરીએ તેમને દીક્ષા આપી ગોપાલગંગ્ર આવ્યો હતો; અને કૃષ્ણપુરી એવું નામ પાડ્યું હતું. શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની સાથે તેઓ ગ્રંથરત-દશમાં રહેવા લાગ્યા હતા. શ્રીમાધવેંદ્રપુરી કાશી આવ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણપુરી ધર્મપ્રચાર-નિમિત્ત તીર્થયાત્રામાં નીકળી પછી મુકર શેઠમાં જઈ રહ્યા હતા. ગૌડિયા મંદ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણપુરીનું માન અસાધારણ હતું. આમ એ વિરક્ત થઈ ચૂકેલા હતા.

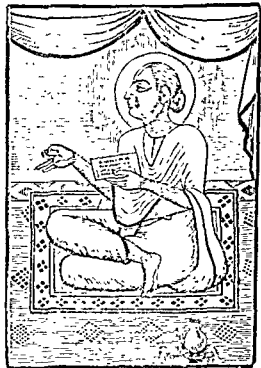
શ્રીવલ્લભ પિતાનો અંત્યેષ્ટિવિધિ પૂર્ણ કર્યો પછી, નાનાભાઈ અને માતાની સાથે કાંદૂરપાંદુમાં આવ્યા અને પોતાના કાકા શ્રી જનાર્દનભટ્ટ સાથે રહેવા લાગ્યા. થોડો સમય

પ્રાચીન વૈષ્ણવાચાર્ય શ્રીવિષ્ણુસ્વામી: તેમની પરંપરામાં યથેચ્છા ગોવિંદાચાર્ય નામે એક વૈષ્ણુવાચાર્યના શિષ્ય વલ્લભભટ્ટના વંશમાં, આંધ્ર દેશના કાઠૂરપાંદુ કે કાંકરવાર નામક ગામમાં, પૂર્વે, કૃષ્ણચલ્લુવેંદીય તૈત્તિરીયશાખી ભારદ્વાજ ગોત્ર અને આપસ્તંભ સૂત્રના, વેદલનાડુ કુટુંબના, શ્રીયત્તનારાયણ નામે એક વિદ્વાન સૈવંગ બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમના પુત્ર ગગાધર ભટ્ટ તેમના ગણપતિ ભટ્ટ ને તેમના વલ્લભ ભટ્ટ: વલ્લભ ભટ્ટને લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને જનાર્દન ભટ્ટ નામના બે પુત્રો થયા. આ કુટુંબ સોમયાજી હતું અને તેથી તેની શાખજ સોમયાજી પડી ગઇ હતી. શ્રીયત્તનારાયણ ભટ્ટથી માંડી થી લક્ષ્મણ ભટ્ટ સુધીમાં સો સોમયજ પૂરા કરવામાં આવ્યા હતા. એમ મનાતું આવ્યું છે કે જે કુલમાં સો સોમ-યજ પૂરા થાય તે કુલમાં જગત્સ્ત દેવાંશી પુરુષનો જન્મ થાય. એ પ્રમાણે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજને ત્યાં તેવા દેવાંશી પુરુષના જન્મની સંભાવના કરવામાં આવતી હતી. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજનાં વિજયનગરના રાજયુરુ શ્રીસુશર્માનાં ઇલ્લમાગાર નામક બેન સાથે લગ્ન થયાં હતાં. તેમાં તેમને શ્રીનારાયણ ભટ્ટ નામક એક પુત્રનો અને બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રણ બાળકોના જન્મ પછી શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજને પ્રયાગ નિવાસ કરવા જવાની ઈચ્છા થઇ. પુત્ર શ્રીનારાયણ ભટ્ટને કાઠૂરપાંદુ ગામમાં જ પોતાના ભાઈ જનાર્દન ભટ્ટજને ત્યાં રાખી પોતાની બે પુત્રી અને પત્ની સાથે યાત્રા કરવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજ પોતાને ગામથી વિદાય થયા. તેઓ તીર્થત્રમણ કરતા કરતા બીમરથી નદીને કિનારે અંપારણ્ય નામક સ્થાનમાં આવ્યા. અહીં શ્રીઈલ્લમાગારજીને સં ૧૫૨૬ ના ચૈત્ર (વ્રજ વૈશાખ) વદિ ૧૧ ને શનિવારની રાત્રીએ સાત માસે પુત્રજન્મ થયો. (કોઇ સં. ૧૫૩૫ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ રવિ અને કોઇ તે તિથિ-માસ-વર્ષ પણ વાર ચુરુવાર કહે છે. ગીતાની રસિકરંજની નામક ટીકાકાર શ્રીઈલાણ ભટ્ટજ પોતાના કહેલોલ નામક ગ્રંથમાં વર્ષ ૧૫૨૬ ને વાર શનિ કહે છે, જે ગણિતની દૃષ્ટિએ અરોગર છે. સૌથી નૂનો વર્ષનો ઉલ્લેખ શ્રીઈલાણ ભટ્ટજનો છે. ગૌડિયા સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ આ જ વર્ષ મળે છે.) બાળક અપૂરે માસે જન્મતાં ક્ષણભર મૂર્છા રહી, પરન્તુ પછીથી પરમ તેજસ્વી મહાન અસીકિક સુંદર બાલકનાં દર્શન થયાં. આ જ બાળક તે શ્રીવલ્લભ. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજ પોતાના આ બાળક અને પત્નીને લઈ નિકટના ગ્રામ ગામમાં આવ્યા અને ત્યાં ગતકર્મોદિ સંસ્કારો કર્યા. ત્યાં દોઢ બે માસ રહ્યા પછી આ નાનું કુટુંબ આમળ વધ્યું અને કેટલાંક તીર્થોમાં યાત્રા કરતાં કરતાં પ્રયાગમાં નિવાસ કરી રહ્યું. અહીં પ્રયાગમાંજ ત્રણ વર્ષ બાદ શ્રી. રામકૃષ્ણ નામક બાળકનો શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજને ત્યાં જન્મ થયો.

હવે ત્યારે શ્રીવલ્લભ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજ કાશી જતા રહ્યા. ત્યાં હનુમાન ધોટ ઉપર એક મહાન ભાડે લઈ એમણે કાવમી નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી

ધ્યાસમય શ્રીવલ્લભને યજ્ઞોપવીતમંરકાર કરાવ્યો અને બાળકના વિદ્યાભ્યાસનું કાર્ય મધ્ય-ગ્રંથાલયી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી નામક પંડિતને સોંપ્યું. થોડા સમય ઉપર જ રચપાચેલી શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની પાઠશાળા એ વખતે કાશીમાં એમની વિદ્વત્તાથી વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. અહીં શ્રીમાધવેંદ્રપુરીજી પાસે બાળક વલ્લભના અભ્યાસનું દોઢેક વર્ષ કાર્ય ચાલ્યા પછી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં વ્રજમાં ગયા અને પાઠશાળાનું કાર્ય શ્રીમાધવતીર્થ નામના વિદ્વાનને સોંપતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણને યજ્ઞોપવીતમંરકાર થયા પછી શ્રીમાધવતીર્થ પાસે ભણવા મુકવામાં આવ્યો. થોડા જ સમયમાં બંને બાળકો સારા વિદ્વાન થયા. આ બાળકોને દાર્શનિક જ્ઞાન અપાવવાની ઇચ્છાથી બંને પુત્રોનાં લગ્ન પતાન્યા પછી સં. ૧૫૪૨ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ બંને બાળકો અને પત્ની સાથે દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદીને કિનારે આવેલા અને ન્યાં પોતાના સાળા સુશર્મા રહેતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ વિજયનગર નામના નગરમાં આવ્યા. ત્યાંના સરસ્વતી-ભંડારમાં પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાવવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીએ બંને બાળકો સોંપી આપ્યા. એ વર્ષ સુધી મન લગાવી ત્યાં અભ્યાસ કર્યા બાદ શ્રીવલ્લભની ભારતવર્ષના દાર્શનિક પંડિતોમાં ગણના થવા લાગી. આ જ સમયમાં શ્રીવલ્લભે "તત્ત્વાર્થદીપનિગ્રંથ" નામક સર્વ શાસ્ત્રોના ગદ્યોદ્દેશ્ય ગ્રંથની રચના કરી, પોતાના પિતાજીને ભેટ આપ્યો.

શ્રીવલ્લભના અધ્યયન પછી સં. ૧૫૪૫ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી ફરી તીર્થયાત્રા કરવાને માટે વિજયનગરથી નીકળ્યા. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એઓ શ્રીલક્ષ્મણ બાલાજીમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી સ્વધામ પધાર્યા. કુદુંબનો ભાર ૧૬ વર્ષના બાળક શ્રીવલ્લભ ઉપર આવી પડ્યો. મોટાભાઈ શ્રીનારાયણ ભટ્ટ શ્રીવલ્લભથી મોટા હતા, પરંતુ કાંકરવાડમાં પૂર્વે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી યાત્રા કરતાં આવી ચઢેલા ત્યારે તેમની ભક્તિપરાયણતા જોઈ શ્રીમાધવેંદ્રપુરીએ તેમને દીક્ષા આપી ગોપાલગંધ આવ્યો હતો; અને કેશવપુરી એવું નામ પાડ્યું હતું. શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની સાથે તેઓ મંન્યસ્ત-દશામાં રહેવા લાગ્યા હતા. શ્રીમાધવેંદ્રપુરી કાશી આવ્યા પછી શ્રીકેશવપુરી ધર્મપ્રચાર-નિમિત્ત તીર્થયાત્રામાં નીકળી પછી મુકર શ્વેતમાં જઈ રહ્યા હતા. ગૌડિયા ગ્રંથદાયમાં શ્રીકેશવપુરીનું માન અસાધારણ હતું. આમ એ વિરક્ત થઈ ચૂકેલા હતા.

શ્રીવલ્લભ પિતાનો અંત્યેષ્ટિવિધિ પૂર્ણ કર્યા પછી, નાનાભાઈ અને માતાની સાથે કાંકરપાંદુમાં આવ્યા અને પોતાના કાકા શ્રી જનાર્દનભટ્ટ સાથે રહેવા લાગ્યા. થોડો સમય

રજા બાદ કાકાની રજા લઈ ફરી તીર્થયાત્રામાં નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં દામોદરદાસ દરસાની અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મેઘન નામક બે શિષ્યો થયા. બાલક શ્રીવલ્લભ અને લગભગ સમવયસ્ક એ બે શિષ્યો આગળ તીર્થો કરતા કરતા મારવાડમાં આવ્યા. ત્યાં જારખંડ નામક રથમાં શ્રીવલ્લભને કાર્મ અર્ચિત્ય દેવત વ્રજમાં બોલાવતું હોય તેવું થયું; એટલે શ્રીવલ્લભ વ્રજમાં જવાનો નિશ્ચય કરી-ઉત્તરેનમાં આવ્યા. ત્યાં મં. ૧૫૪૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૧ ને દિવસે શિખ્રા નદીના તટ ઉપર એક મુંદર રથમાં શ્રીભાગવતનું પારાયણ કર્યું: (આ દિવસે ત્યાંના નરાત્તમ નામના બ્રાહ્મણગોરને તીર્થગોર તરીકે કબૂલ કર્યાનું તેવા એક ખતથી માનવામાં આવે છે. આ ખત થોડા વર્ષો પૂર્વે "શુદ્ધદૈત" માસિકમાં છપાયેલું છે.) ત્યાંથી તીર્થો કરતા કરતા તેઓ ગોકુલ આવ્યા. એમ માનવામાં આવે છે કે ગોવિંદચાટ ઉપર મં. ૧૫૪૮ ના શ્રાવણ સુદિ ૧૧ ને દિને પ્રભુ શ્રી ગોવર્ધનધરણે સાક્ષાત પ્રકટ થઈ શ્રીવલ્લભને ભક્તિ-માર્ગીય દીક્ષા આપી અને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી "અલખંત"નું દાન કર્યું. શ્રીવલ્લભે બેટ અને પવિત્રું ધરાયું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે સૌથી પ્રથમ દામોદરદાસ દરસાનીને અને પછી બીજા અનેક વ્રજવાસીઓને શ્રીવલ્લભે શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી "બ્રહ્મસંમંથ" એ નામે સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિમાર્ગીય દીક્ષા આપી.

તે જ રસે સદ્ગુરુ નામના અન્યોદ્ધના એક વ્રજવાસી બ્રાહ્મણે આવી ગિરિરાજ પરંત ઉપર શ્રીગોવર્ધનનાથજીના પ્રાદરણની દકીકત કહી. એમ કહેવાય છે કે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં કાશીથી વ્રજમાં આવેલા ત્યારે ત્યાં એક શ્રીગોપાલનું સ્વરૂપ એમણે શ્રીગિરિરાજ ઉપર એક મંદિર કરી પધરાવેલું. આ મંદિર પૂર્વેમ્ભ નામના ક્ષત્રિયે કરાવી આપેલું એમ ગોરિયા ગંધાલયવાળા માને છે. મં. ૧૫૩૮ માં તેઓ એ પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે જગન્નાથજીમાં કૃષ્ણચંદન લેવા ગયા અને સં. ૧૫૪૦ માં ખાજા દૂરે એ પૂર્વે જ ઉત્કલ દેશમાં રેમુળા નામના રથમાં પ્રયુધામવાસી થયા. શ્રીગિરિરાજમાં વ્રજવાસીઓ એ ગોપાલસ્વરૂપની સેવા કરતા રતા. શ્રીવલ્લભે જે જાનતો અવાજ જારખંડમાં માંભળ્યો હતો, તેવો જ અન્યોરમાં આવી ફરી સાંભળ્યો. તેથી તેમને ખાત્રી થઈ કે પ્રભુ અત્રે જ બિરાજે છે. સદ્ગુરુ સાથે શ્રીગિરિ-રાજ ઉપર જઈ એ શ્રીગોપાલ-શ્રીગોવર્ધનધરણનાં દર્શન કરી શ્રીવલ્લભને અત્યંત આનંદ થયો. ત્યાં સેવાપ્રકાર યથાર્થિય કરી એઓ પાછા પોતાના વતનમાં આવ્યા. થોડા દિવસો ત્યાં રહી સં. ૧૫૪૮ (આષાઢી) ના વૈશાખ વદિ ૨ ને દિવસે શ્રીવલ્લભે સ્વનંત રીતે ભારતવર્ષની પરિક્રમાનો આરંભ કર્યો અને સૌથી પ્રથમ ગોદાવરીના તીર ઉપર ઉત્કલ પ્રદેશમાં આવેલા એક બીજા વિદ્વાનશર નામક નગરમાં ભાગવન ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે ગયા. ત્યાં તે વખતે રામભદ્ર નામક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની સહાયતા વાદ થયા પછી શ્રીવલ્લભને વિજેતા તરીકે સુવર્ણાભિષેક કરવામાં આવ્યો. (ભુજો. મોડગજ-નરસીના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથ "પ્રતાપવંશ વર્ણન" મે ૧૦ મે તરંગ શ્લોક ૨૫-૪૦.) અહીંથી શ્રીજગન્નાથજી જતા ત્યાં પ્રસાદનું માદામ્ભ યથારી છેક સેતુમંધરામેશ્વર સુધીનાં તીર્થોમાં ખમળું કરતા કરતા અને અનેક શિષ્યો કરતા કરતા તેમ જ મુંદર રથમાં ભાગવન-પારાયણ કરતા કરતા વ્રજમાં આવ્યા, અને શ્રીગિરિરાજ પર આવી શ્રીગોવર્ધનધરણનાં દર્શન કર્યા. મં. ૧૫૫૪ નો અન્નદુટ-ઉત્સવ ત્યાં મામપૂમયી બિઝની, મુજરાન અને કાઠિયાવાડમાં તીર્થ-પરિક્રમણ કરી, ત્યાંથી કન્ક-મિંઝ અને છેક અરિકાશ્રમ થઈ, શ્રીજગન્નાથ અને ઉત્કલના વિદ્વાનશરમાં થઈ પોતાના વતન કાંદરખાંડમાં આવ્યા. અહીં મં. ૧૫૫૪ ના વૈશાખ સુદિ ૩

ને દિવસે પ્રથમ પરિક્ષા પૂર્ણ કરી. એ પછી ત્યાં માતા તેમજ કાકા પાસે એક વર્ષ રહી ગાં. ૧૫૫૫ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ થી બીજી પરિક્ષાનો આરંભ કર્યો. લગભગ એ જ ક્રમે ઉત્કલના વિદ્યાનગર અને તે પછી સેતુબંધરામેશ્વર, પંદરપુર, ઉત્તરવંગેરે સ્થળોમાં યદ્ય શ્રીવલ્લભ વ્રજમાં આવ્યા.

આ સમયે ઉત્તર ભારતવર્ષ ઉપર સિદ્ધર લોદીનું શાસન હતું. મથુરા પ્રદેશમાં તેના કેટલાક હાકેમોએ દિંદુઓ ઉપર ભારે ભુદ્ધિ આદર્યા હતા. શ્રીવલ્લભ આવ્યા ત્યારે એ ભુદ્ધિઓ આજી કતા; મદિરા તોડી- પાડવામાં આવતાં અને તીર્થો બ્રષ્ટ કરવામાં આવતાં. કોઈ દિંદુને તીર્થસ્નાનાદિ પણ કરવા દેવામાં આવતાં નહોતાં. શ્રીવલ્લભની આજ્ઞાથી એમના શિષ્યસમૂહો અને તેને અનુસરી મથુરાની ભાવિક દિંદુપ્રજાએ એ હુકમોનો અનાદર કરી વિશ્રામઘાટ ઉપર યમુનાસ્નાન કર્યું; અને પછી શ્રીવલ્લભ વ્રજમાં આવ્યા ગયા. ત્યાં જઈ ભુદ્ધિ છે તો શ્રીગોવંદનધરજીનું મદિર નાટ કરવામાં આવેલું. શ્રીકલનદાસ વગેરે પ્રભુને “ટીક કે ઘના” નામક રચનામાં પધરાવી ગયા હતા. એ પછી પૂંછરી નામક રચના નજીક શ્યામઘાટમાં પધરાવી ગયેલા. સ. ૧૫૫૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ ને દિને ત્યાંથી પધરાવી શ્રી મહાપ્રભુજીએ તૈયાર કરાવેલા નવા મદિરમાં પ્રભુને પધરાવ્યા. અને જે વર્ષ પર્વત ત્યાં રહી પ્રભુની સેવા કરી એજ ગાળામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની પ્રભુતાથી આકર્ષાયેલા સિદ્ધર લોદીએ હોનદાર નામના ચિત્રકાર પાસે શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેમના ત્રણ શિષ્ય દામોદરદાસ હરસાની, કૃષ્ણદાસ મેઘન અને માધવભટ્ટ કારમીરીનું સમૂહચિત્ર આલેખાવ્યું, જે અત્યારે દિશનગરના દરબારમાં મોજૂદ છે. એ પછી યાત્રા અપૂર્ણ રાખી શ્રીવલ્લભ પ્રભુના આદેશે પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથજી યદ્ય પોતાના વતનમાં આવ્યા. ત્યાંથી માતાજીને સાથે લઈ કાશી આવ્યા અને ત્યાં સં. ૧૫૬૦ (આષાઢી) ના આષાઢ સુદિ ૫ ને દિને શ્રીદેવન ભટ્ટની મહાલક્ષ્મી નામક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા. માતા અને પત્નીને ત્યાં જ રાખી શ્રીવલ્લભ પ્રથમ શ્રીગિરિરાજ આવ્યા. ત્યાંની વ્રજયાત્રા પૂર્ણ કરી પછી સુરસેનમાં જ્યાં મોટાભાઈ શ્રીકેશવપુરી હતા, ત્યાં આવી પ્રજામાદિક કરી પછી પાછા શ્રીવલ્લભ કાશી આવ્યા. ત્યાં થોડા મંસ ગિરાજ પછી બીજી યાત્રાનાં બાકી રહેલાં તંત્રોનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. આ વખતે ફરતા ફરતા શ્રીવલ્લભ દક્ષિણમાં આવ્યા. કહેવાય છે કે ત્યાં તુંગભદ્રાના તીર પર આવેલા વિજયનગરમાં તે વખતના રાજા વીરનૃસિંહના સમયમાં તેના નાના ભાઈ કૃષ્ણરાય રાયજીના આગ્રહથી દરબારમાં ચાલતા એક શાસ્ત્રાર્યમાં ભાગ લેવા શ્રીવલ્લભ આવ્યા. અહીં શાસ્ત્રાર્યમાં વિજય મળતાં તેમને સં. ૧૫૬૦ના ચૈત્ર સુદમાં સુવર્ણાભિષેક કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી શ્રીવલ્લભ તીર્થમયજી કરતા કરતા ગૂંજરાત-કાઠિયાવાડ-કન્જ-સિંધ-બદરિકાશ્રમ વગેરે તંત્રોમાં યદ્ય સં. ૧૫૬૪ માં કાશીમાં પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યા. કાશીમાં રિથર થયા પછી ત્યાંના કેવલાદ્વૈતી સંન્યાસીઓ સાથે અનેક વાદવિવાદના પ્રસંગ આવ્યા. વાદીઓને નિરત્તર કરવાને માટે પત્રાવલમ્બન નામક વાદગ્રંથની રચના કરી શ્રીવલ્લભાચાર્યે શ્રીવિશ્વેશ્વરના દ્વાર પર બાંધ્યા. છતાં ઉપદ્રવ સાંત ન થવાને કારણે મિત્રો અને ગ્રંથધીઓની સલાહથી સં. ૧૫૬૭ માં નજીકના, ગંગાકિનારા પર આવેલા અડેલ નામક ગામમાં જઈ ત્યાં કાયમી નિવાસ કર્યો. અહીં મળેલી શાંતિના સમયમાં પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસાનાં ભાષ્યો, ભાગવત ટીકા-સુબોધિની, અને પ્રકાશ પ્રકરણગ્રંથોની રચના કરી. અહીં સં. ૧૫૭૦ ના કાર્તિક વદિ ૧૧ ને દિને પ્રથમ પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનો અને સં. ૧૫૭૨ ના માગશર (વ્રજ પોષ) વદિ ૬ ને દિવસે શ્રીવિક્ર્મનાથજીનો જન્મ થયો. (કોઈ શ્રી ગોપીનાથજીનો જન્મ સં. ૧૫૬૭ માં પણ માને છે; પણ શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટ “કલ્પલ”માં ૧૫૭૦ જણાવે છે, જે ખોટો હોવા કારણ નથી.)

અહીં સં. ૧૫૮૭ સુધી બિરાજ્યા. તે પછી પ્રભુની આજ્ઞાજગતના ત્યાગની થનાં ત્રિદંડ સંન્યાસ ધારણ કરી, કાશીહનુમાનઘાટ ઉપર જઈ ત્યાં પુત્રોને અંતિમ શિક્ષા (જે શિક્ષા-શ્લોક તરીકે સાઝનણ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે, તે) લખી આપી સં. ૧૫૮૭ (આપાદી)ના આપાદ સુદિ ૨ ઉપર ૩ ને દિને મધ્યાહ્ન સમયે ગંગામાં દેહ છોડ્યો તે વખતે કહિ બોલ્યાં જનોએ અગ્નિનો એક મોટો તેજઃપુંજ આકાશમાં જતેઝ બોલ્યો, કહેવાય છે.

શ્રીવદ્વલભાચાર્યજીએ નિર્ણય લક્ષિતમાર્ગની સર્વ વર્ણના જનો માટે સ્થાપના કરી, દિવેને માટે શુદ્ધદેવત નેદાંતનો ઉપદેશ કર્યો છે. અનન્ય સ્ત્રી પ્રભુનું સરણ અર્પણ વિચારવું, અને દુઃસંગ, પ્રભુને ક્યાં વિનાના પદાર્થોનું સેવન તેમજ મિત્રતા ભાવજનો ત્યાગ કરવો, એ એમનો પ્રમાન ઉપદેશ છે.

શ્રીવદ્વલભાચાર્યજી પછી શ્રીગોપીનાથજી આચાર્ય તરીકે આવ્યા. એઓ શ્રીગોકુલમાં આવી રહ્યા. એમને એક પુત્ર થયો. એ બંનેના સ્વધામપ્રયાણ પછી નાના પુત્ર શ્રીવિદ્વલનાથજી આચાર્ય થયા. એઓશ્રીએ કાવ્યની નિવાસ મથુરામાં કર્યો હતો. મોગલ સમ્રાટ અકબરને શ્રીવિદ્વલનાથજી માટે ઘણું માન હતું. એણે જ એમને 'ગોસ્વામી' એ ગિરુદ આપ્યું હતું, જે અદ્યપિ પર્વત એ વંશમાં ચાલુ છે. શ્રીવદ્વલભાચાર્યજીના મથોમાંથી અત્યારે ઉત્તરગીમાંસા-બળુમાયના અદી અધ્યાય, પૂર્વગીમાંસાના ભાવાર્થપાદનું જાળ, સુગોપિની (ભાગવત) દીકાના ૧-૨-૩, ૧૦, પૂર્ણ અને ૧૧ મા રકથના ચાર અધ્યાય પર દીકા, ૧૬ પ્રકરણમથો, થોડાં સ્તોત્રો અને 'નરનાયદીપનિર્મળ' (જે પ્રકરણ પૂરાં પર અને ત્રીજા ભાગવત પ્રકરણના પાંચ રકથ-અપૂર્ણ પર એમની જ પ્રકાશ-નામક દીકા સાથે), ચાટલા મથો મળે છે. ચાલુભાષ્યનો અધૂરો રહેલો ભાગ શ્રીવિદ્વલનાથજીએ પૂર્ણ કર્યો છે. એ ઉપરાંત શ્રીવિદ્વલનાથજીએ "નિદ્ધ-મડળ" નામનો સ્વતંત્ર વાદમંગ, લક્ષિતદંડ, ભક્તિદેવ નિર્ણય, મૃગારસજાડન (કાવ્ય), સુગોપિની-૧૦ મા રકથના ૩૨ મા અધ્યાય પર દિપ્તિપૂર્ણ ઉપરાંત કેટલાંયે સ્તોત્રો, શ્રી વદ્વલભાચાર્યજીના નવરત્ન, સિદ્ધાંતમુક્તાવલી અને યમુનાદેવ પર દીકા, ગીતાના પહેલા અધ્યાય પર દીકા, વગેરે મથોની રચના કરી છે.

શ્રીવિદ્વલનાથજીના વંશમાં અનેક સમર્થ પંડિત વંશજો થયા છે, તેમાં તેમના મોઢા પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજી, બીજા પુત્રના પુત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજી, તે પૌત્ર શ્રીહરિરાયજી, ત્રીજા પુત્ર શ્રીઆસુકૃષ્ણજીના વંશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી, ઉપરાંત શ્રીગોપી ગોપેશ્વરજી વગેરે મુખ્ય છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ બળુમાય ઉપર લખેલી "પ્રકાશ" નામક દીકા બધા ભાષકારોના મતનો ઉદ્દેશ આપી તુલનાત્મક દષ્ટિએ લખાણેલી છે. એના ઉપર શ્રીગોપી ગોપેશ્વરજીએ "રશ્મિ" નામક સમર્થ દીકા લખી છે.

આ સંપ્રદાયમાં પૂર્વે સંસ્કૃત સાહિત્ય નહોતું, એમ માની કેટલાકોએ ભાષાસાહિત્યને આધારે વિરોધીઓએ ઊંઠા ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો; પણ છેલ્લી બે પચીસીઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યે આચાર્યના નિર્ણય લક્ષિતમાર્ગની વિશુદ્ધિનો વિદ્વાનોમાં આવે પરિચય કરાવ્યો છે.

જ્યાં ભાષકારોમાં સૌથી ઊંચલા ભાષ્યકાર આચાર્ય શ્રીવદ્વલભાચાર્ય થયા છે; એમથી ભાષ્યકારોના મર્મનો પરિચય મેળવવામાં શ્રીવદ્વલજીને નેદાંતભાષ્ય સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. શ્રીવદ્વલજીએ પદ્યસૂત્રના અર્થોની ખેંચનાણ કર્યા વિના અવિદ્યુત પરિણામવાદને સ્વીકારી એવું જ આ જગતકે પરિણામું છે, એ પ્રાચીન શ્રોત સિદ્ધાન્તનું દર્શન કરાવે, માત્ર અનન્ય સરણથી જ જીવ પ્રભુને પામી શકે છે, એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો છે.

‘સૌ અને પુરુષના દક્ષ સમાન હોઈ શકે?’
દુષ્ટ જગત-જગનના વિધાયકો-આ પ્રશ્નો ઉઠેલ નથી કરી શક્યા તો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉઠેલ લાવી શકે?

‘જતાં વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રશ્ન ઉઠેલવા મથે છે તો ખરા જ. સંસારવિધાનમાં તેમનો ઘણો ફાળો છે, અગર તેમણે ઘણો ફાળો આપવાનો છે એવી માન્યતા તેમના હૃદયના ઉડાણમાં વસતી હોય છે. એટલે તેમની વક્તૃત્વસભાઓમાં આવા પ્રશ્નો ખૂબ ચર્ચાય છે. કૉલેજમાં એ પ્રશ્ન ઉપર વાતવિવાદ રાખવામાં આવ્યો હતો.

કેટલાક પ્રશ્નો જ રસમય હોય છે. ‘ગામડાનો એટલું કેમ હવે છે?’ ‘કૉલેજનું ભણતર ગામડાં માટે નિરુપયોગી છે,’ ‘વિદ્યાર્થીઓ અને ‘વ્યસન’ એવા એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા સલાહના મંત્રી રાખવાની જૂલ કંડે તો ચરમા પહેરેલા સુકા વચ્ચાર વિદ્યાર્થીઓ અને છંદગીથી કંટાળી ગયાનો દેખાવ કરતો એકાદ પ્રોફેસર સભાગૃહમાં ફાળર હોય. પરંતુ ‘લગ્નની જરૂરિયાત,’ ‘સૌપુરુષતા દક્ષ,’ ‘સન્નારીઓનું સત્યાગ્રહમાં રથાન’ એવા એવા રસનિર્જર વિષયોનું નિરૂપણ થવાનું હોય તો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓથી સભાગૃહ એટલું જિજ્ઞાસુ જાય કે ઘણાને જિભા રહેવાનું રથાન પણ ન મળે.

ઉપરાંત શિક્ષણ માટે ઓછામાં ઓછી તકલીફ લેઈ વધારેમાં વધારે પગાર જેથી જવા જતાં શહીદીનો સદાય દેખાવ કરતા ગંભીર પ્રોફેસરો પણ વધારે સંખ્યામાં આવા ચર્ચાપ્રસંગે ફાળર રહી શકે છે. આ તેવોજ પ્રસંગ હતો.

વિદ્યાર્થીઓ ધક્કાધક્કી કરતા, હસતા, લડતા, જૂઓ પાડતા, વિચિત્ર નાટ્યપ્રયોગો કરતા આખા સભાગૃહને હવંત ખતાવી દેતા હતા. ધડીકમાં તાળીઓ પડતી, ધડીકમાં પગધગકારા થતા, ધડીમાં રણજગર્જનાને બૂલાવે એવી સીસેટીઓ વાગતી, તો ધડીમાં માનવી કે પશુ-પક્ષીમાંથી કોઈને પણ ન આવડે એવા વિચિત્ર ઉદ્ગારોથી વિદ્યાર્થી-સભ્યોમાં હાસ્યનાં મોખ્ખં જીજ્ઞાસાં. આંખ મીંચીને આવનાર એમ જ જાણે કે અહીં કોઈ મહાસંભામની તૈયારી થઈ રહી છે; ફરજિયાત શારીરિક કેળવણીથી ભય પામતા વિદ્યાર્થીઓ આવા પ્રસંગોમાંથી કેવો વીરરસ કેળવે એ સમજી શકાય એમ છે.

સજાના અમલાગના એક વિભાગમાં કૉલેજની વિદ્યાર્થીનીઓનું એક જૂથ જેટલું હતું. સોમન ખાઈ શકાય એવી સાદાર્થ પાછળ આકર્ષણની અદ્ભુત મળ મૂંચવાની આવડનવાળી

* શ્રી ‘સયાઈવિજય’ના હવે પડી પ્રગટ થનાર બેટપુસ્તક ‘સોમના’નું પહેલું પ્રકાશન-
શ્રીમાત્ પ્રભાકરના સૌમન્યથી.

વર્તમાન સુવર્તી વિદ્યાર્થીઓના આવા ધાંધળી બહુ વ્યાકુળ બનતી નથી. કવચિત્ હસતી, કવચિત્ નાખુશી બતાવતી, કવચિત્ ઉપેક્ષા કરતી વિદ્યાર્થીનીઓ વિદ્યાર્થીઓની અર્થહીન વેવલાસ અને નિરંકુશ છતાં પોકળ જાભરાઓમાં હજી સમાન હજી માગતી હોય એમ લાગતું નથી.

પ્રાંદેસરે પ્રાંદેસરે વિદ્યાર્થીઓ તાળીઓ પાડના. કેટલાક પ્રાંદેસરે પોતાને મળતી તાળીઓથી હસના, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના છિછટલા વર્તનથી ગંભીર બની જતા અને કેટલાક સાચા વેદાન્તી પ્રાંદેસરે તાળીઓની માયાને મિથ્યા માની અલિપ્ત જ રહેતા.

કોલેજને આપણાં વિદ્યાર્થાને હોય, પાઠશાળાઓ આપણા સંસ્કારની ગંગોત્રીઓ હોય અને પ્રાચીન ગુરુકુળ અરે ગયા સુગતી જ કોલેજને કોઇ સિક્ષિત પુરુષ વર્તમાન સમારથાને લુએ તો તેને પ્રથમ દર્શને એમ જ લાગે કે આજનાં વિદ્યાર્થાનેની વિદ્યા વંદી ગઈ છે અને સંસ્કારગંગોત્રીના મૂળમાં કાંઈ વિષ રેડાયું છે.

છતાં એ જ વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓના સંઘની પાછળ જગતનું લાવિ ધડાવે જાય છે, અને તે ધડતરમાં વિષ રેડાયું હોય તો ક્યાંથી રેડાયું એ પ્રશ્ન જોગો જ રહે છે. વિદ્યાર્થી અવરથા પટાવી ગયેલી આગતો પેઢીને વિદ્યાર્થીઓ ધડનાં આવડયું નથી એમ આરોપ આવે પણ ખરે.

ખાત્ર તોફાનોની પાછળ આ જ વિદ્યાર્થીવર્ગ એક મદાપ્રશ્ન વિચારી રહ્યો હતો: હસને હસતે વિચારી રહ્યો હતો કે, સ્ત્રી અને પુરુષના હજી સમાન હોઈ શકે !

નિવૃત્ત ચવાની અણી ઉપર આવેલા એક વિદ્યુર પ્રાંદેસર સહાના પ્રમુખરથાને ગિરાજતા. સ્ત્રીના હજી પુરુષ જેટલા રાજવાથી તેમને હવે કાંઈ દરકત આવે એમ નદતું-ધરમાં તેમ જ નોકરીમાં. અશાન્ત વિદ્યાર્થીઓને શાન્ત રહેવાનો ઉપેક્ષા પામતો જોધ કરી તેમજે સમાનું કામ આગળ ચલાવ્યું, અને ચર્ચા માટે મુખ્ય વક્તાને ચાચના કરી.

સસાઓ તાળીઓ પાડવા માટે, હસવા માટે, ખૂંચો પાડવા માટે અને જોડકો ઠોકવા માટે જ હોય છે એમ માનતા વિદ્યાર્થીઓએ મુખ્ય-વક્તાના વ્યાખ્યાનના થોડા દુકડા સાંભળ્યા અને મોટા ભાગને મેંધાટમાં ફૂંચાવી દીધો. સ્વમાનજંગ મચ્છેલો એ વક્તા એક ઝોડા ધા પાળી જોસી ગયો. સ્ત્રી અને પુરુષના હજી સમાન ન હોઈ શકે એવો પક્ષ એજે લીધો હતો.

સાચો વાદ કરવાને એક બીજે વિદ્યાર્થી જોગો મયો. તેને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં તાળીપ્રદાન મળ્યું, એટલું જ નહિ, પરંતુ વ્યાખ્યાન-રથાન પાસે જતાં તેને આછી ઠોકર વાળી એટલે તાળીઓનાં પૂર જાભરાયાં. વિદ્યાર્થીજગત દૂર અને અન્યની વિટંબણમાં ખૂબ દરતી શકે એવું નિર્દય બની ગયું છે એવો વિચાર આવતાં પ્રમુખે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સામા વાદમાં શું કહેતાયું તે કાર્મના પણ સાંભળવામાં આવ્યું નહીં. પ્રમુખે પ્રથમ દરસીને, પછી ગાંબીરથી, ત્યારબાદ મેજ ઉપર મુકો ઠોકારને અને અંતે અત્યંત કોપપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓને શૂદરચાઈ વાપરવા વિનંતી કરી. જગતમાં શૂદરચાઈ હોય તો વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તે આવે ને ! રહોસલો શૂદરચાઈના દુકડો સળાશૂદમાં થોડી રણે માટે પ્રવેશ પામ્યો, અને એક આકર્ષક મુવકે જટાપણુ શોભ વગર વ્યાખ્યાનરથાન ઉપર પગ મક્યો. શાન્ત રહેલી વિદ્યાર્થી જનતાએ પાછો ઠોકર શરૂ કરી દીધો. અદ્ય વાળી જાબા રહેલા એ મુવકે વિદ્યાર્થીઓના જાભરાને જાભરાઈ જવા દીધો. સમુદનાં જાજળનાં મોખાં ખડક રહામે અચકાઈ રહ્યાં. પરંતુ ખડક ખરચો નહીં. મુવક આઝા રિગનસડ જોગો જ રહ્યો.

સહજ શાન્તિ ફેલાતાં તેણે રિથરતાભર્યો ઉચ્ચાર કર્યો :

“ પ્રમુખ સાહેબ,

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના હક્ક સમાન કદી ન હોઈ શકે...”

વિદ્યાર્થીઓએ તાળીઓ પાડી, પરંતુ આગળ સાંભળવાની સહુને આછી લાલચ થઈ.

યુવકે તેનો લાલ લીધો. અને અસરકારક ભાષામાં તેણે ચર્ચા કરી. સ્ત્રીએ જગતના

વિકાસમાં કશો જ ફાળો આપ્યો નથી, અને પુરુષ દોરે તેમ દોરવાનો તેનો ધર્મ જ છે એવો

તેના વક્તવ્યનો ખુનિ હતો.

સહુએ તેને શાન્તિથી અને વખાણની તાળીઓ રદ સાંભળે વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને

વેગ મળે એવી ઘણી ઘણી રસપ્રદ બાબતો એમાં હતી.

પરંતુ વિદ્યાર્થીનીઓને આ વ્યાખ્યાન રુચ્યું નહીં. તેમની મંજૂર આછી હતી એ વાત

ખરી; વિદ્યાર્થીઓ જેટલું તોફાન તે કરતી નહીં એ વાત પણ સાની. પરંતુ એનો અર્થ

એમ નહીં કે વિદ્યાર્થીનીઓની મંજૂર ભવિષ્યમાં વધી વિદ્યાર્થીઓની ગરાબરી ન કરી શકે.

અને તેમ થાય તો તોફાનની શક્તિમાં પુરુષવર્ગ કરતાં હિતરતું સ્થાન લેવાનો તેમની તૈયારી

ન જ હોય. પુરુષો વિરૂદ્ધની અનેક દલીલો વિદ્યાર્થીનીઓના હૃદયમાં સળવળી રહી. ચંપક

પછાડવા માટે તેમના પગ વેગવાન બનતા હતા, અને જરૂર પડે ક્યુટેક્સથી રંગી લાલ

બનાવેલા અને ખાસ ઓઝરથી સ્વચ્છ અને અણીદાર બનાવી આગળ વધારેલા કલામય

નખ આમુધ તરીકે ન જ વાપરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હતી.

પરંતુ હજી સ્ત્રીજાતિએ પુરુષ સરખા હક્ક માગ્યા છતાં ઘણા હક્ક વાપર્યા નથી.

હૃદયના ભાવ વિદ્યાર્થીનીઓએ આછા રિખત નીચે છૂપાવી રાખ્યા. માત્ર એક વિદ્યાર્થીનીના

હૃદયે તેના પગને વેગ આપ્યો. તેણે ઊડી વ્યાખ્યાનસ્થાન તરફ જવા માંડ્યું.

પાછો તાળીઓનો વરસાદ વરસ્યો. એ વરસાદ માનવાચક ન લાગ્યો. વિદ્યાર્થીનીઓ

પ્રજ્વળી ઊડી છતાં શાન્ત રહી શકો. પ્રમુખે હાથ ઊંચા કર્યા, સહુને શાન્ત પડવા વિનંતિ

કરી, ધમકી આપી, મેજ પછાડ્યું અને સભા હોડી જવાની બહુ થોડા સાંભળી શકે એવી

બ્લીક બતાવી. એટલામાં એ વિદ્યાર્થીની જરાપણ ભય વગર પ્રમુખની પાસે આવી બેસી રહી.

તેણે પણ તાળીઓના વરસાદને વરસી જવા દીધો. સહજ શાન્તિ થતાં પ્રમુખે કહ્યું:

‘ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સભાએ વધારે સાફ વર્તન રાખવું જોઈએ. ’

‘ ના ’ ‘ ના ’ ના પોકારો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઊઠી ગયા. ‘ સમાન હક્ક, ’ ‘ સરખા

હક્ક, ’ ‘ સરખું વર્તન ’ એવા જવાબ પ્રમુખને મળ્યા.

‘ હું પુરુષોની તકપૂર પણ મહેરબાની માગતી નથી, પ્રમુખ સાહેબ, ’ વિદ્યાર્થીનીએ

પોકારો વચ્ચે પોતાના વ્યાખ્યાન માટે સ્થાન મેળવી સરખાન કરી. ‘ જેસી બન, ’ ‘ બહુ

થયું, ’ ‘ પરણ્યા પછી જોશજો ’ જેવા વિદ્યાર્થીજાતની શિષ્ટતા દર્શાવતા ઉદ્દેશો મંબળાતા

હતા છતાં તેમને ન ગણકારી તેણે સહુના ધ્યાનને ખેંચવા માંડ્યું, અને જોતજોતામાં તેણે

સહુના ધ્યાનને સર ક્યું. તેનો રજુકારભર્યો મધુર અવાજ, છટારહિત છટા, પુરુષજાતિ

ઉપરના પ્રકારો અને સ્ત્રીજાતે માનવસંસ્કારમાં આપેલા ફાળાનો ઇતિહાસ તેના વ્યાખ્યાનને

આકર્ષક બનાવી રહ્યાં હતાં. તેણે સાળિત ક્યું કે સ્ત્રીઓને પુરુષની દોરવણીની જગ્યા જરૂર

નથી; એટલુંજ નહીં, પણ પુરુષ સર્વદા સ્ત્રીથી દોરોનો છે. અને જેટલે અંશે એ સત્ય તે

સમજશે તેટલે અંશે જ તે અને તેની દુનિયા સફળ થશે.

વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં સુધી પૂરી શાન્તિ જળવાઈ રહી. વિદ્યાર્થીનીને પણ સાચા વખાણની તાળીઓથી સહુએ વધારી લીધી. પરંતુ તેમાંથી પાછી અન્યવચ્ચા શરૂ થઈ ગઈ.

પ્રમુખે મદુના મત માગ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ સમાન દક્ષની તરફેણમાં પણ હાથ ઊંચા કર્યા અને વિરૂદ્ધમાં પણ હાથ ઊંચા કર્યા. વ્યાખ્યાન માટે કોઈને ગંભીરતા હતીજ નહીં, એથી કોઈના જ્ઞાનમાં વધારો થાય એમ લાગતું નહોતું. જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની ઇચ્છાથી ભાગ્યે જ કોઈ વિદ્યાર્થી ભણે છે. ભણવાની જરૂર છે, ભણવાની ટેવ પડે છે, ખીન્ન ભણે છે માટે દેખાદેખી વિદ્યાર્થીઓ ભણે જાય છે.

કેશો દરાવ પસાર થયો નહીં અને પ્રમુખે પોતાનો આભાર માનવાની તક ન આપતાં સભા બરખાસ્ત કરી. સભા બરખાસ્ત થતાં રાક્ષસી ખૂમાખૂમ, પછાડપછાડ, ભાંગતોડ અને ધક્કાધક્કી સહ આ દિલ્લા-જળનના ભવિની કૂંગી ધારણ કરનારો વિદ્યાર્થીવર્ગ વ્યાખ્યાન-મૃદની બહાર નીકળવા લાગ્યો. સમાન દક્ષ માગતી કન્યાઓએ પોતાના દક્ષને બાલુએ રાખ્યો. અને પુરુષ—વિદ્યાર્થીઓને પહેલા બહાર નીકળવાની તક આપી.

બહાર શયનાન ઝાઝળતો હતો. અંદર વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું ધીમેધીમે દરવાજા તરફ આગળ વધ્યું. -

‘શોભના, ત્હે બહુ સારો જવાબ આપ્યો.’ એક યુવતીએ વ્યાખ્યાન આપી ચૂકેલી વિદ્યાર્થીનીને કહ્યું.

‘હ,’ તિરસ્કારથી શોભન એ માનતો સ્વીકાર કર્યો. એનો તિરસ્કાર એની સડીપણી પ્રત્યે નહતો. વિદ્યાર્થીવર્ગનો અવિનય તેને જરૂર ખૂંચતો હતો.

‘પાછું રસ્તે એનું એ જ થશે.’ બીજી યુવતીએ કહ્યું. સહશિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે તીવ્ર બની છે અને શીર્ષની કક્ષા નીચી ઊતરી છે એમ કોઈ આશય મૂકે તો તેના પુરાવા કોલેજ અને કોલેજની બહાર છેક ન મળે એમ કહેવાય નહીં. છોકરીઓને નિહાળવાની તક મળે એવા ઉદ્દેશથી સરસ્વતીપૂજન કરતો વિદ્યાર્થીવર્ગ છેક ન્હાનો નહીં હોય!

‘હું તો ગંપણ જ લગાવી દઉં’ બીજી યુવતીએ કહ્યું. એ પ્રમાણે બને કે કેમ એ લુહો વાત છે. પરંતુ પુરુષોના ભબુતરની સાથે વર્તનનું ઘનર ગંપણને પાત્ર છે એવો અભિપ્રાય તો મણી વિદ્યાર્થીનીઓ ધરાવે છે. સહુને બહાર નીકળવા દેઇ શોભના શેઠી બહાર આવી.

બારબા પાસે દસબાર યુવકો લટાર મારી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓને નિહાળવાની સજ્જતમૂની પુરુષવેંડાજી અભગ્યાંશ્રમમાં પણ ભચૂકલા લાગે છે. કોઈએ તીરછી આંખે, કોઈએ સીંધી નાગરે, કોઈએ હરિતે, કોઈએ સદગ દટાર બનીને બહાર નીકળતી વિદ્યાર્થીનીઓ તરફ નાગર નાંખી.

પગથિયા પાસે એક ગમકની મોટરકાર ઊભી હતી. મદનાની બાવના સાથે જગ્યા અનેક યુવકયુવતીઓને ગંચડા બનાવતી આ કહેવાતી જડ માડી પાછળ દિલ્લી રસિકાને પ્રતિદાસ પણ રચાતો જાય છે. માડીમાંથી એક યુવક છટા અને દવચ્છાથી બહાર નીકળ્યા આવ્યો. એણે જ સ્ત્રીઓના સમાન દક્ષ વિરૂદ્ધની દલીલ કરી હતી. પહેલો પાવનનો, રેશમી પહેરણ, સફાઈદાર ચરમા, અને અતરિયન રીતે અન્યવચિત રાખેલા તાજાં સોડા-મણે દેખાતો એ યુવક જરા પણ ગંધાચ વગર શોભનાની પાસે ગયો.

‘મારી કાર ખાલી છે. આપને એમાં હું મૂકી આવું.’ યુવકે કહ્યું.

‘ના. મને ચાલવાની ટેવ છે.’ શોભનાએ જવાબ આપ્યો.

‘ટેવનો સવાલ નથી. સગવડ છે તો બેસી જાઓ. સંધ્યાકાળ થાય છે.’

‘હરકત નહોં. મારી બેઠે વિની, તારિકા અને રંભા છે.’

‘એ બધાંય એમાં આવી શકશે.’

‘ચાલો ત્યારે. બેસી જઈએ વળી.’ રમતિયાળ બાળકો જેવા અભિનય કરતી સહજ રમૂલ તારિકા બોલી ઊઠી, અને ખગથિયાં નીચે આવતાં યુવકે ગાડીનું આરણું બોલી અંદર બેસવાનું લાક્ષિત્યમય મૂકે આમન્ત્રણ ત્યારે સાહેલીઓને આપ્યું.

બહાર મારતા યુવકોનાં ટોળાંએ મોટેથી હસવા માંડ્યું. ‘બેસો, બેસો,’ ‘હરકત નહોં,’ ‘હું સાથે આવું?’ વગેરે ઉચ્ચારો પણ વર્તમાન શિષ્ટતાને શોભાવતા સંભળાવા લાગ્યા. હારય દડીલાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા આકરિમક આમન્ત્રણથી કદી પણ કારમાં ન બેસે એવી ગર્વિષ્ઠ શોભનાને પણ યુવકોના હારયનો જવાબ આપવા કારમાં બેસવાની દૃઢ ઈચ્છા થઈ. ચીઢવીને સુધારવાની રીત નિષ્ફળ નીવડી છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ ચીઢવીને પણ સુધારવા ક્યાં માગતા હતા? તેમને પણ યુવતીઓની સોજત બેઠેલી હતી. ગરકરી કરવા છતાં યુવતીનો સંગ ગળી જાય તો તેમને ગમે એમ હતું.

‘આપનો આભાર માનું છું. આપના આમન્ત્રણનો લાભ લઈએ જ,’ શોભનાએ જવાબ આપી પોતાની સહીપણીઓને અંદર બેસાડી.

‘આપ આગળ બેસો. હું ચલાવીશ.’ કદી યુવકે શોભનાને કારની આગલી બેઠક ઉપર બેસાડી. કારનો હાંકનારો બારી પાસે બેઠો હતો તે ખસી ગયો. તેને યુવકે કહ્યું:

‘તું પાછળ આવ. હું ગાડી લેઈ જાઉં છું.’

સદાઈપૂર્વક શોભનાની સાથે બેસી યુવકે ગાડીનું સુકાન હાથમાં લીધું. ગાડીમાં જીવ આવ્યો દેખાયો.

એકાએક કાઈ વિચિત્ર ખાદીધારી યુવક ગાડી પાસે આવી શોભનાને બેતો ત્યાંથી પસાર થયો દેખાયો.

શોભના એ યુવકને બેઠે રહી. સહજ આશ્ચર્ય તેની આંખમાં રમી રહ્યું. કારના માલિકે ગાડી આગળ ધપાવી. તેણે પેલા ખાદીધારીને બેગો નહોતો.

‘કાણુ હતો એ બખૂચક?’ તારિકાએ પૂછ્યું.

‘કોની વાત છે?’ રંભાએ પૂછ્યું.

‘પેલો આગ ગયો તેની.’

‘એવા કૈંક ફરે છે, ગમશે!’

શોભના કાંઈ બોલી નહોં. કાર આગળ વધી કોલેજના વંડાની બહાર નીકળી. મુચક તાળીઓ અને હુદ્ગારો વચ્ચે થઈ તે પસાર થઈ.

યુવકયુવતીના આ જગતમાં ઉત્સાહ, ઉન્માદ, અશિષ્ટતા, અદેખાઈ, અહંકારપણું, અને અતંત્રતા ત્યારે પાસ દેખાયા કરતાં હતાં. એ વંટોળિયા વચ્ચે થઈ ઝડપથી આગળ વધતી ગાડીમાં એ જ યુવકયુવતીનો એક વિભાગ અત્યંત નિયંત્રણપૂર્વક આગળ વધતો હતો. જવાબામુખીના દુકાઓ વ્યવસ્થિત અને નિયમનભર્યા વાહનને જ વશ વર્તતા હતા.

કે પછી નિયમન માગતા વાહનને જ એક જવાબામુખી દોરતો હતો?

‘મારી કાર ખાલી છે. આપને એમાં હું મુકી આવું.’ યુવકે કહ્યું.

‘ના. મને ચાલવાની ટેવ છે.’ શોભનાએ જવાબ આપ્યો.

‘ટેવનો સવાલ નથી. સગવડ છે તો બેસી જાઓ. મંધ્યાકાળ થાય છે.’

‘હરકત નહીં. મારી બેઠે વિની, તારિકા અને રંભા છે.’

‘એ બધાય એમાં આવી શકશે.’

‘ચાલો ત્યારે. બેસી જઈએ વળી.’ રમતિયાળ બાળકો જેવા અભિનય કરતી સદ્જ રમૂસ તારિકા બોલી બિડી, અને પગથિયાં નીચે આવતાં યુવકે ગાડીનું બારણું ખોલી અંદર બેસવાનું લાલિત્યમય મુકે આમન્ત્રણ ત્યારે સાહેલીઓને આપ્યું.

હટાર મારતા યુવકોનાં ટોળાંએ ગોટથી દસવા માંડ્યું. ‘બેસો, બેસો,’ ‘હરકત નહીં,’ ‘હું સાથે આવું?’ વગેરે ઉચ્ચારો પણ વર્તમાન શિષ્ટતાને શોભાવતા મંભાળાવા લાગ્યા. દારૂ દડીલાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા આકર્ષક આમન્ત્રણથી કદી પણ કારમાં ન બેસે એવી ગર્વિષ્ઠ શોભનાને પણ યુવકોના દારૂનો જવાબ આપવા કારમાં બેસવાની દટ ધમ્મિયા થઈ. ચીટવીને સુધારવાની રીત નિષ્ફળ નીવડી છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ ચીટવીને પણ સુધારવા ક્યાં માગતા હતા? તેમને પણ યુવતીઓની સોજત જોઈતી હતી. મશ્કરી કરવા છતાં યુવતીનો સંગ મળી જાય તો તેમને ગમે એમ હતું.

‘આપનો આભાર માનું છું. આપના આમન્ત્રણનો લાભ લઈએ જ,’ શોભનાએ જવાબ આપી પોતાની સહીપણીઓને અંદર બેસાડી.

‘આપ આગળ બેસો. હું ચલાવીશ.’ કદી યુવકે શોભનાને કારની આગલી બેઠક ઉપર બેસાડી. કારનો હાંકનારો બારી પાસે બિભો હતો તે ખસી ગયો. તેને યુવકે કહ્યું:

‘તું પાછળ આવ. હું ગાડી લેઈ જઈ છું.’

સફાઈપૂર્વક શોભનાની સાથે બેસી યુવકે ગાડીનું સુકાન હાથમાં લીધું. ગાડીમાં જીવ આવ્યો દેખાયો.

એકાએક કાઈ વિચિત્ર ખાદીધારી યુવક ગાડી પાસે આવી શોભનાને જોતો ત્યાંથી ખસાર ગયો દેખાયો.

શોભના એ યુવકને જોઈ રહી. સદ્જ આશ્ચર્ય તેની આંખમાં રમી રહ્યું. કારના માલિકે ગાડી આગળ ધપાવી. તેણે પેલા ખાદીધારીને જોયો નહતો.

‘કાણું હતો એ બજારક?’ તારિકાએ પૂછ્યું.

‘કાની વાત છે?’ રંભાએ પૂછ્યું.

‘પેલો આમ ગયો તેની.’

‘એવા કેંક ફરે છે, ગમારો!’

શોભના કાંઈ બોલી નહીં. કાર આગળ વધી કોલેજના વંડાની બહાર નીકળી. મુચક તાળીઓ અને ઉદ્ગારો વચ્ચે થઈ તે ખસાર થઈ.

યુવકયુવતીના આ જગતમાં ઉત્સાહ, ઉન્માદ, અશિષ્ટતા, અદેખાઈ, અછડાપણું, અને અતંત્રતા ત્યારે પાસ દેખાયા કરતાં હતાં. એ વંદોળિયા વચ્ચે થઈ ઝડપથી આગળ વધતી ગાડીમાં એ જ યુવકયુવતીનો એક વિભાગ અત્યંત નિયંત્રણપૂર્વક આગળ વધતો હતો. જવાબામુખીના દુકાડાઓ વ્યવસ્થિત અને નિયમનબળાં વાહનને જ વધ વર્તતા હતા.

કે પછી નિયમન માગતા વાહનને જ એક જવાબામુખી દોરતો હતો?

વધતી જતી જનસંખ્યા મુખ્યત્વે બે રીતે અંકુશમાં આવે છે. કુદરતનો કાનુન જ એવો અજળ છે કે ઉત્પાદન અને જનસંખ્યા આપોઆપ જ સમતોલ રીતિમાં રહે છે. વધતું જતું જનસંખ્યાનું પ્રમાણ કાં તો રોગચાળાને પરિણામે અથવા તો જૂખમરાથી કે વિગ્રહોને પરિણામે કાબૂમાં આવી શકે છે. તેમજ જનતા આપોઆપ સમજીને જનમનું પ્રમાણ ઘટાડી જનસંખ્યાને મર્યાદિત કરી શકે છે. આમ કરવાને માટે કાં તો લગ્ન મોટી ઉંમરે કરવાં પડે અથવા તો અંતતિનિયમન કરવું પડે. માલ્યસે જનતાને બીજી જનતા પ્રકાર ગ્રહણ કરવા આગ્રહ કરેલો. જેમ અને તેમ મોટી ઉંમરે પરણવું અને પરિણીત જીવનમાં પણ સંયમ જાળવી જેમ અને તેમ ઓછી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી. જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો આ માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો જગતનું કેટલુંય દુઃખ આપોઆપ આટોપાઈ જશે. પણ આ રસ્તો ગ્રહણ કરવામાં ન આવે અને અમર્યાદિત રીતે જનસંખ્યા વધતી જાય તો પછી કુદરત પોતાનો ભાગ ભજવવાની યત્ન પરિણામે જનતામાં દુઃખનો આશંકા નથી રહેતો, જૂખમરો વધે છે, રોગચાળો વધે છે અને મહાન વિગ્રહોમાં પ્રજાનું ઘણુંમે સારું તત્વ દહાડાઈ જાય છે.

જગતની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એવી છે કે સાધારણ રીતે જનતા બીજા પ્રકારના માર્ગ-Preventive checks-ગ્રહણ કરી શકતી નથી. આ માર્ગ ત્યારે જ શક્ય અને સુલભ અને જ્યારે સમસ્ત પ્રજા સમજી, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત હોય. ત્યાંસુધી જનતાના મોટા ભાગ અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી હોય ત્યાંસુધી આ માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી સમાજને હાનિ થાય છે. કારણ કે પ્રજાનો ઉપલો થર ને ભણેલો અને સંસ્કારી હોય છે તે પ્રજેત્પતિનું પ્રમાણ ઘટાડે છે. જ્યારે પ્રજાના નીચલા થર ને મોટેભાગે અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી હોય છે તે અમર્યાદિત રીતે પ્રજેત્પતિ કમ જાય છે. પરિણામે પ્રજાનો ઉપલો થર-સમાજનો શિક્ષિત અને સંસ્કારી વર્ગ ઘટતો જાય છે જ્યારે સમાજમાં અણધાર માણસો વધતાં જાય છે. જેટલું કુદરત પોતાનો ભાગ ભજવે છે અને વધતી જતી જનસંખ્યા રોગચાળાથી, બેક્ટેરીયાથી, જૂખમરાથી કે લગાઈની કતલ-Possitive checks-થી કાબૂમાં આવે છે.

માલ્યસે પોતાના યુગમાં વધતી જતી જનસંખ્યાના પ્રમાણનું નિરિક્ષણ કરીને જે ભય ઉત્પન્ન થયેલો, તેવો ભય આજે વાસ્તવિક નથી લાગતો, કારણ કે આજે વિજ્ઞાનની શોધજોગને પરિણામે અર્થશાસ્ત્ર રાષ્ટ્રીય મટી આંતરરાષ્ટ્રીય અને સર્વવ્યાપી બન્યું છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ ઘટતી જતી વેદાસના નિયમની રીથિતરથાપકતા પુરવાર કરી છે અને પરિણામે જનસંખ્યાના પ્રમાણ સાથે ઉત્પાદનના પ્રમાણને સમતોલ કરી શકાય છે તેની ખાતરી આપી છે.

આજે જગતમાં કેળવણી વ્યાપક બનેલી છે. જગતની પ્રજાઓ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બનતી જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જનતા સમ્યક્તામાં જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની પ્રજનનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે. માનવજાત શુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં તેમજ નીચના ક્ષેત્રમાં જેમ જેમ વિકાસ સાધે છે તેમ તેમ તેની ફળદ્રુપતા ઓછી થતી જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં અમર્યાદિત જનસંખ્યા થઈ જવાનો સંભવ નથી રહેતો કારણ કે માનવજાત પ્રત્યેક દિવસે પ્રગતિને પંથે પગલાં પાડી રહી છે.

આજનો સમાજ પોતાનું આર્થિક જીવન ધણી જ સમગ્રજાતિપૂર્વક જીવે છે. આર્થિક સમગ્રજાતિને પરિણામે સમાજમાં જનસંખ્યા મર્યાદિત બને છે. જૂના જમાનામાં વધારે વિશાળ

કુટુંબ હોવામાં ગર્વ મનાતો, આજે કુટુંબને મર્યાદિત કરવામાં ગર્વ મનાય છે. x જીવનનું ધોરણ સ્થિતિસ્થાપક છે, પ્રત્યેક દિવસે જીવન વધારે સગવડતાઓ અનુભવવું થવું જોઈએ અને પરિણામે કુટુંબને મર્યાદિત કરવું જ પડે છે. મધ્યમવર્ગનાં લોકો અને સુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં તો સારેયે જનસમુદાય પોતાના કુટુંબોમાં સંખ્યા જેમ અને તેમ ઓછી રહે તેવી કોશિશ કરે છે. આધુનિક સમયમાં જીવનનું ધોરણ જેમજેમ જીવું ને જીવું જતું જાય છે તેમ તેમ કુટુંબમાં સંખ્યા મર્યાદિત થતી જાય છે. વાસ્તવમાં કાર્થ પણ રાષ્ટ્રમાં ઉત્પાદનના પ્રમાણ કરતાં જનસંખ્યા વધારે યદિ નથી.

જનસંખ્યાનો વધારો બે રીતે થાય છે. એક તો કુદરતી રીતે એટલે કે જન્મનું પ્રમાણ મરણના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય, અને તેથી થતો જનસંખ્યાનો વધારો. બાકી તો ન્યારે લોકો બહારથી કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વસાહત કરવા આવે છે અને તે રીતે જે વધારો જનસંખ્યામાં થાય છે તે કુદરતી રીતે જનસંખ્યા વધવાનો આધાર આબોહવા ઉપર, સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો ઉપર, જીવનના આર્થિક ધોરણ ઉપર તેમજ જન્મમરણના પ્રમાણ ઉપર છે. ગરમ પ્રદેશોમાં લગ્ન ન્હાની ઉંમરે થાય છે-જેમકે હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં લગ્ન બહુ નાની ઉંમરે થાય છે. લગ્નની ઉંમરનું પ્રમાણ જેટલું નાનું તેટલું વસતી વધવાનું પ્રમાણ મોટું, અને લગ્ન જેટલાં મોડાં તેટલું પ્રજનનું પ્રમાણ ઓછું. લગ્નસંસ્થાનું ધડતર દેશના સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યાં એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરવાની છૂટ હોય છે, ત્યાં જનસંખ્યા એકદમ વધે છે. ધાર્મિક માન્યતાઓને અંગે પણ લગ્ન ન્હાની ઉંમરે કરવામાં આવે છે. હિન્દુશાળાને માટે પહેલી વીસીમાં જ લગ્ન આવશ્યક મનાય છે.

આજે સામાજિક કે ધાર્મિક માન્યતાઓ લગ્નમાં જેટલો ભાગ ભજવે છે તેના કરતાં આર્થિક પરિસ્થિતિ વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જેટલા પ્રમાણમાં જીવનનું આર્થિક જીવન દરજ્જાનું હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં લગ્ન મોટી ઉંમરે થાય છે. યુવક અને યુવતી ત્યારે જ લગ્નગ્રન્થીથી નોડાય છે જ્યારે તેઓ તેમના દંપતીજીવનમાં અમુક જીવન ધોરણ પ્રમાણે જીવી શકે છે.

જેવી રીતે જન્મના પ્રમાણ ઉપર જનસંખ્યાનો આધાર છે તેવી રીતે મૃત્યુના પ્રમાણ ઉપર પણ જનસંખ્યાનો આધાર છે. મૃત્યુનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું હોય છે તેટલું વસતીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જે દેશો આરોગ્યતાની ખાખતમાં તેમજ આર્થિક સમજણમાં પહોંત હોય છે તે દેશોમાં જન્મનું પ્રમાણ જીવું હોય છે પણ સાથે સાથે મૃત્યુનું પ્રમાણ પણ અધિક જીવું હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્તાન કરતાં જન્મનું પ્રમાણ ઓછું છે પણ મૃત્યુનું પ્રમાણ તેથી ય ઓછું છે. પરિણામે જેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધતી નોંધએ તેટલા પ્રમાણમાં, જન્મનું પ્રમાણ ઓછું હોવા છતાં, ઇંગ્લાંડમાં વસતી વધે છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોવા છતાં, મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધતી નોંધએ તેટલા પ્રમાણમાં વધતી નથી.

x આ વિચારણામાં સપ્તાહનું પરિવર્તન થવું જાય છે. હવે જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાન્સ જેવા રાષ્ટ્રોમાં પ્રજોત્પત્તિ વધારવા માટે રાજ્ય તરફથી જોરજોરે આંદોલન કરવામાં આવે છે.

આજની સમ્યક્તામાં શ્રીમંત વર્ગમાં તેમજ મધ્યમ વર્ગમાં કુટુંબને કૃત્રિમ રીતે મર્યાદિત બનાવવાની વૃત્તિ બહુ મજબૂત રીતે જણાય છે. આ વૃત્તિને પરિણામે સમાજ અને રાષ્ટ્રને જખરજસ્ત હાનિ પહોંચે છે; પ્રજાનું અધઃપતન થાય છે, નીચી કક્ષાના લોકો સંખ્યામાં વધે છે અને તેમ ન થાય તો જનસંખ્યાનો ખેદદ ઘટાડો કદાચ આખીયે જાતિના નાશમાં પરિણમે છે.

સાધારણ રીતે શ્રીમંત વર્ગના લોકો મોટી ઉંમરે પરણે છે, તેમને પ્રજા ઓછી થાય છે અને જે પ્રજા થાય છે તેમાંના પણ કેટલોક ભાગ તો કુદરતી રીતે જ શક્તિ અને તેજમાં કમ હોય છે; શ્રીમંતાઈને લીધે તેમની ઉછેર પણ એવા પ્રકારની હોય છે કે જેથી તેમનામાં હિંમત કે સાહસિકવૃત્તિ ખીણતાં નથી. પરિણામે યુવુની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજા અવનન થતી જાય છે.

ત્યારે જનસંખ્યા ખેદદ પ્રમાણમાં ઘટી જાય છે ત્યારે સારીયે જાતિનો લોપ થઈ જવાની ભીતિ રહે છે. પ્રજાનો ઘટાડો એટલે દેશની આર્થિક, રાજકીય, અને રૂનિકશક્તિનો પણ ઘટાડો. રાજકીય દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ રીતે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો અને યંત્રનિયમનનાં સાધનોને ઉપયોગ બહુ નુકશાનકારક છે. આજે યુરોપના બધાજ રાજ્યોમાં યંત્રનિયમન વિરૂદ્ધ જખરજસ્ત આદોલન ચાલી રહ્યું છે તેની પાછળ મુખ્યત્વે આ રાજકીય હેતુ છે. *

જનસંખ્યા કેટલા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ તે બાબતમાં આજની સાસ્ત્રિય વિચારણા એવી છે કે કોઈપણ રાષ્ટ્રની આર્થિક સંપત્તિ તેમજ ઉત્પાદનશક્તિનો વિચાર કરી અને તેટલી આર્થિક સંપત્તિથી તથા ઉત્પાદનશક્તિથી કેટલા માણસોને નભાવી શકાય તેનો વિચાર કરી જનસંખ્યાની મર્યાદા કે પ્રમાણ નક્કી થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક તરફ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ અને ઉત્પાદક શક્તિને મૂકવામાં આવે છે અને બીજી બાજુ તેના પ્રમાણમાં જનસંખ્યા નક્કી કરવામાં આવે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ જનસંખ્યા હોવી જોઈએ. સંપત્તિના પ્રમાણ કરતાં જનસંખ્યા ઓછી હોય તો તે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક છે કારણ કે જેટલી જનસંખ્યા ઓછી તેટલી ઉત્પાદનશક્તિ ઓછી અને જેટલી ઉત્પાદનશક્તિ ઓછી તેટલી સંપત્તિનો સમૂહ સંકુલ્યોગ કરવાની તક પણ ઓછી. જેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિ હોય તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં જનસંખ્યા હોય તે વળી આર્થિક દૃષ્ટિએ વધુ નુકશાનકારક છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જનસંખ્યામાં જૂનમરો આવે છે, રોગચાળો આવે છે, જીવનનું ધોરણ નીચું જાય છે—પરિણામે પ્રજા શક્તિહીન અને નીચી કોટીની સંભવે છે. આ સિદ્ધાન્ત—optimum theory of population—નું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રની જન સંખ્યા તે રાષ્ટ્રની કુદરતી સંપત્તિના પ્રમાણસર નક્કી થવી જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે લાંબેગાળે જનસંખ્યા એક યા બીજી રીતે કુદરતી સંપત્તિના પ્રમાણમાંજ આવી રહે છે અને એક વખત સમતોલપણું પ્રાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે અસાધારણ સંબોગો ઉપરિચ્છેદ થયા વિના તે સમતોલપણું નાશ પામતું નથી.

* જર્મનીમાં હેર હીટલરે શુદ્ધ તત્વાચાર્ય ન રોવી શકતી સાધ્વીઓને પછી જઈ પ્રજા ઉત્પત્તિ કરવાની આજ્ઞા કરાવતી છે, એટલુંજ નહિ પણ, ગત મહાયુદ્ધમાં હોમાઈ ગયેલા લાંબા નરવીસના કાસ્ટે, તે દેશમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં હોઈ, તેણે, લગ્ન મટિ પુરુષ ન મેળવી શકતી મોટી વયની સ્ત્રીઓને, શુદ્ધ ને સશક્ત આર્ય જર્મનો સાથે સંયોગમાં આવવાની ફરજ આપી, તેમની સંતતિને કાયદેસર ગણવા દર્શાવ્યું છે.

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન

બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ

(ગ્રનાંક પૃ. ૩૮ થી ચાલુ)

પ્રકૃતિની ગોદમાં પ્રદુરગતું, નિરક્ષિતમાં
વિકસતું, આનંદ અને વિપાદના તેજ-
અન્ધારમાં વિહરતું નવદમ્પતી વિલાસતૃપ્તિને
આરે આવીને ઊભું છે. પ્રેમલસનું એક
વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે. વર્ષાઋતુ આવી
રહી છે. ધોધમાર વર્ષતી મેઘધારાને નિહા-
ળતા અર્જુનને આવા સમયે ખજાનજોશાં
નદીનાળાં ઝાળંગી બનારે પાંચે પાંધવો,
વનો વીંધેલા, ગિરિગર્જિતો ભેદતા, મૃગયા
રમવા નીકળતા ત્યારનો પ્રસંગ સ્ફુરી આવે
છે. મયૂરના કેકારવધી ગાજતા ચિત્રકવનના
પ્રદેશો, અરુણસિંહ વર્ષની મેઘધારાના નાદ,
બોમમાં વિહરતાં પયોધરના ગમ્ભીર નિયોપ,
વનમાં વિચરતાં પશુઓ, એકે કહે છેકાકાતાં
નદીનાળાં, અને તે ગધાના દસને ઓપ્રાસાથે
ધજકતાં પાંધવવહ્નિઓ, એ સર્વના રમરણે
પ્રગટતી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અર્જુન વર્તમાનને
શૂલી જઈ તદ્દલીન બને છે. એ અદ્ભુત
સૃષ્ટિની મોહકતા તેનામાં પ્રજ્વળિતકંઠા જળાવે
છે અને મૃગયા ખેલવા નીકળવા તે ચિત્રા સમીપ પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે; પણ ચિત્રા તો
અધવચથીજ તેને કાપી નાંખે છે:

‘પહેલાં જે શિકારની પાછળ પડ્યા હો તેને જ ઝપ્પે કરો. તમે નજીકમાં નજીક
ધારતા હો ત્યારે તે વનપશુ તમારી પાસેથી હંમેશાં સ્વઘવત્ છટકી જાય છે. જુઓ, ગાંડાતુર
વરસાદ સહસ્ત્ર બાણ ફેંકતો વાયુ પાછળ ધાવ છે પણ તે તો સદાય મુક્ત અને અગ્રેય
આલ્લો જાય છે.’

અને વર્ષા અને વાયુના આ પ્રકૃતિદર્શનના રૂપકને પોતાના જીવન સાથે ઘટાવતાં
તે ઉમેરે છે—

‘આપણી કોડાં એ, પ્રાણુનાથ ! એવી જ છે. તમે સૌંદર્યના વિદુદ્ભવિત આત્માની
પાછળ, તમારી પાસે છે તે એક એક બાણ ફેંકતા, ધાઓ હો, છતાં આ જનુઈ દરજ્જા
સદાય મુક્ત અને અરુણ દોડ્યા કરે છે.....’

‘ચિત્રાંગદા’—જગવિખ્યાત રસનાટિકાના મહાન
લેખક—કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

આમાં અર્જુનને ચિત્રાના વાસ્તવસ્વરૂપની કંઈક ઝાંખી થાય છે. તેનામાં તે કાંઈક સ્થાયી તત્ત્વને પકડવા મથે છે પણ ચિત્રા તો હરિણીની પેઠે સદાય અસ્પર્શ્ય રહે છે. ગમે તે બાલુથી વાસ્તવને સ્પર્શવા તકપતો અર્જુન સીધો જ પ્રથ કરે છે—

‘ પ્રિયે જ્યાં સ્નેહાળ હૃદયો ત્હારા પ્રત્યાગમનની વાટ જોતાં હોય એવું તારે એકે ગૃહ નથી ?—એવું ગૃહ, જેને તે તારી સુમન સેવાઓ વડે એકવાર મધુરું બનાવ્યું હતું, અને, ત્યારે તું આ અરણ્યમાં આવવા તે તજી નીકળી ત્યારે જેનો જીવનદીપ હોતવાઈ ગયો હતો ? ’

કેવી હૃદયંગમ ભાવમયતાથી અર્જુનના મુખમાંથી નીકળતાં આ કામળ વચનો રવીન્દ્રનાથના પ્રિય ગૃહજીવનના પ્રભાવન્ત આદર્શને મૂર્તિમાન કરે છે ! ભારતવર્ષના એ સંસ્કૃતિક મહાગૌરવને પ્રગટાવતા આ ચિત્રદર્શનમાં વિલસતી પુણ્યપ્રભા, ભારતની પ્રાચીન મદત્તા પર એક એવી તેજસ્વતી દીપ્તિઓ ધરી રહે છે કે જેના પ્રકાશમાં આપણને આર્યાવર્તના આર્ય જીવનધર્મનો, ઉર્જસ્વલ આદર્શનો, પવિત્ર સંસ્કૃતિનો, ઉત્કૃષ્ટ માનવતા ને ગૌરવશીલ સંસ્કાર રિતોનો પરમ સાક્ષાત્કાર થાય છે. ’

પણ આપણી ચિત્રાંગદાનું અસ્વાભાવિક જીવન ગૃહજીવનના આદર્શને અનુરૂપ રિથિતિ હજી પામ્યું નથી. અર્જુનના હૃદયવેધક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે—

‘ આ પ્રશ્નો શા માટે ? અણુવિચારતા વિલાસના દિવસો શું વહી ગયા ? તમે તમારી આગળ મને જુઓ છો તે કરતાં હું કશું વધારે નથી તે તમે નથી જાણતા ? ’

આ વિલાસ દશાનું તાત્પર્ય હવે અર્જુનને કંઈક સમજવા માંડે છે. કૃતતા માણસ પેઠે તે પ્રિયતમાને પકડી રાખવા મથે છે. પણ તેથી તો તેનું જીવન એક સતત સંગ્રામનો ઝંઝાવાત અનુભવવા માંડે છે.

અર્જુન : ‘ અહા એટલેજ તું મારી પાસેથી સરકી જતી હોય તેવું ભાસે છે. મારું હૃદય અનુભ છે, મારા ચિત્તને શાંતિ નથી. હજી પાસે આવ ઓ અપ્રાપ્ત ! નામ, ગૃહ અને કુળનાં બંધન રીંકારી લે; મારા હૃદયને સઘળી બાલુઓથી તને સ્પર્શવા દે અને પ્રેમના પ્રશાન્ત પ્રત્યયમાં તુજ સદા મને જીવવા દે. ’

પ્રજીવોનું આ કરુણ આકંઠ જાણે તેના હૃદયને ચીરીને ખદાર નીકળવા મથતું હોય તેવી દાણ બાલભેદના પ્રગટ કરે છે. આશા અને નિરાશા, સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મૃત્યુ—એ આકંઠ પાછળથી ઊડતી એક ઊડી આદમાં અસલ બધારૂપે જલ્દી રવાં છે. એકજ આસે જાણે તેનું આખું જીવન લટકી રહ્યું છે !

ને ચિત્રાનો પ્રત્યુત્તર—

‘ વાદળોના રંગ, વીચિમાલાનાં નૃત્ય, પુષ્પોની સૌરભા—એને ઝાલી રાખવાના આ નિરર્થક પ્રયત્નો શા માટે ? ’—

ચિત્રામાં સનાતન સત્ય મહત્ત્વ કરવા, તેને પોતાના હૃદયકમળ પર સ્થાપવા ઝંખના અર્જુનને આ ઉત્તર શી રીતે અંતોળી શકે ? તેથી તે પ્રુનઃ તેની તે જ અભ્યર્થના ઉચ્ચારે છે—

‘ પ્રિયે, પ્રેમને આકાશકુસુમોથી શાંત કરવાની આશા ન સેવીય. મને એનું કાંઈક આપ જેને હું વળગી રહું—એવું કાંઈક જે વાતનાઓમાંથી પસાર થવા છતાં અગર રહી શકે. ’

પણ રિચર આત્મા વગરની આ અસહાય યૌવના શું કરી શકે? કયી રીતે તે પ્રિયતમના પ્રેમને વાસ્તવિક પ્રેમથી તૃપ્ત કરી શકે? કયી રીતે તેની સહ તે અખંડ-અવિલામ્બ-અંતરંગ એકતા સાધી શકે? એટલેજ, વરદાનને કારણે અરિચર અનેલા જીવનમાં જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાંથી શક્ય રસ ચૂસી લેવાની ન્યારે તે અર્જુનને પ્રેરણા આપે છે ત્યારે તેમાંથી માનવીના દીર્ઘ છતાં નિચુદ્ધિત વિકાસકાળ કરતાં વધારે મોઢક, વધારે આકર્ષક, પુષ્પના અદ્ય છતાં મુક્ત—નિર્ગન્ધ જીવનકાળની અમૃતઝરતી મધુરતા ટપકી રહે છે—

‘મારા વીર, હજી તો વર્ષ પણ પૂરું નથી થયું એટલામાં તમે યાત્રી બે ગયા! હવે મને ખબર પડે છે કે પુષ્પ અદ્યાય છે તે સ્વર્ગના આશીર્વાદને લીધે છે. આ મારો દેહ ગર્ભ વસન્તનાં પુષ્પો સાથે કરમાઈ મર્યો હોત તો જરૂર તે ગૌરવસદિત મૃત્યુ પામ્યો ગણાત. છતાં તેના દિવસો ગણાઈ ચૂક્યા છે, નાથ! એમાંથી કશું બાકી ન રાખશો; સધળો રસ એનામાંથી ચૂસી લ્યો કે પાછળથી તમારું યાચક હૃદય, ગ્રીભપદ્મલો ધૂળમાં કરમાવનાં પડ્યાં હોય, ત્યારે તમારું મધુકરની પેઠે, અતૃપ્ત કામના સહ, વારંવાર ને વખતે વખતે, પુનઃ તેની પાસે પાછું ન આવે.’

૯

વર્ષનો છેલ્લો દિવસ. નવવર્ષનું પ્રભાત અને ચિત્રાનું જીવન કે મૃત્યુ. મદન તેને કાળ-સમાપ્તિની ચેતવણી આપે છે પણ સાથેસાથે એટલી આશાય આપે છે કે તેનું બહેલું સૌંદર્ય વસન્ત મંદિરે પાછું ફરતાં તેની દેહલતાને નવસૌંદર્યનાં બાલકુસુમો પ્રગટવાં શરૂ થશે. આ છેલ્લી રાત્રિ માટે ચિત્રા ફરી એકવાર મદન પાસે ખુઝાતા દીપકની ન્યોત જેવું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવનું અપૂર્વ સૌંદર્ય માગી લે છે અને તેની અવ્યર્થનાનો સ્વીકાર કરી મદન તેને વાસ્તવિક વિકાસની પરિશીમાએ અધિષ્ઠિત કરે છે.

*

*

*

*

આ અરસામાં અર્જુનને એકાએક ગ્રામ્યજનો પાસેથી તે પ્રદેશ પર આવી રહેલી હારવટિયાઓની ધાડના સમાચાર સાંપડે છે. તેનું જ્ઞાનતેજ બમૂકી ઊઠે છે, તેનાં અંગેમાં વીરત્વનું જોમ ઊભરાય છે, અને સત્વર ગામના રક્ષણે જવાની તે તત્પરતા દર્શાવે છે. રાજકુમારી ચિત્રાંગદાનાં સૌંદર્ય, શક્તિ અને પ્રતિભા વિશે લોકોએ સુબુલેલી પશસ્તિ તેના હૃદયના સદ્ભગમાં સદ્ભગ તારને પણ અણગણાવી મૂકે છે. પણ ન્યારે પ્રિયતમાના મૃત્યુ સ્વરૂપથી અજ્ઞાત અર્જુનને ચિત્રા જણાવે છે કે યાત્રાએ જતાં પહેલાં રાજકુમારી ચિત્રાંગદાએ સરહદના રક્ષણુનો પાકો બંદોબસ્ત કરી દીધો હોઈ કશો વાસ્તવિક ભાવ નથી, ત્યારે તો લોકપ્રશસ્તિએ તેનામાં પ્રેરણા તેની પ્રત્યેના માનમાં જોર વધારે થાય છે. ચિત્રાએ અજ્ઞાત અર્જુન! કહ્યુનાપ્રદેશની એ વીર રાજકુમારી પ્રત્યે તે ધીમેધીમે અગમ્ય આકર્ષણ અનુભવતો મ્લચ છે—જે અંતે તીવ્ર બનતાં મોઢમાં પરિણમે છે, અને તેનું રટણ જ તેનો એકમાત્ર વિશ્વ બની રહે છે. પણ ન્યારે તેની આ ચિત્તગદ્ગતિનું કારણ જણાવા માગતી પ્રિયતમાના તલસાટભર્મી કાલાવાલાનો ઉત્તર આપતાં અર્જુન રાજકુમારી ચિત્રાંગદાના વીરત્વની અનદદ પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે ચિત્રા એક વેધક બાણ ફેંકે છે—

‘પણ તે સૌંદર્યવતી નથી. તેને મારા જેવાં મનોહર, મૃત્યુસમાં કાળાં ભમ્ભર નયનો નથી.’

પણ અર્જુનને તેના રૂપની પરવા નથી. તે તો તેની ક્ષાત્રપ્રભાથીજ અંગ્રામ ગયો છે—
(અર્જુન) ‘લોકો કહે છે કે શૈશ્યમાં તે પુરુષ સન્માન છે. અને યુદ્ધતામાં સ્ત્રી સન્માન’.
હવે ધીમેધીમે સહજ અરપદ્ય ને લાક્ષણિક બ્યંગપૂર્વક ચિત્રા તેની સત્ય રિયતિ ખોલે છે:—પણ તેમણે સાથેસાથે અર્જુનના વલણને પારખવાની ઈચ્છા તો જાહેર રહેલી જ છે—

‘એ જ એનું સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય છે. જ્યારે સ્ત્રી એ માત્ર સ્ત્રી જ રહે છે, જ્યારે પુરુષના હૃદયની આસપાસ તે તેનાં રિમત, રદન, સેવાઓ, અને આલિંગતી પ્રેમ-ચેષ્ટાઓ દ્વારા વિરજાઈ રહે છે ત્યારે જ તે મુખી થાય છે. વિદ્યા અને મહાન સિદ્ધિઓ તેને શા કામનાં?’

પછી સ્ત્રીવેષે અર્જુનને પોતે પ્રથમ શિવમંદિરમાં મળી હતી તે પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં તે ઉમેરે છે—

‘વનધંયની ખાલુએ આવેલા મહાદેવના મંદિરમાં તમે તેને ગઈ કાલેજ જોઈ ચક્રના ફોત તો તેની તરફ નજર પણ નાખ્યા વિના તમે પસાર થઈ જાત. પણ શું તમે સ્ત્રીના સૌંદર્યથી એટલા બધા કંટાળી ગયા છો કે તેનામાં પુરુષનું બળ વાંછી રહ્યા છો?’

સાચે જ ચિત્રાના હરિણગતિ સૌંદર્યથી અર્જુનને કંટાળો ઉપજ્યો છે. એવા મિથ્યા-સૌંદર્ય કરતાં તો શસ્ત્રસન્નિજત રાજકુમારી ચિત્રાંગદા તેને વધારે આકર્ષે છે. વિલાસનો વૈરાગ્ય તેને શૈશ્ય તરફ વાળે છે. રાજકુંવરીની વીરતા સાંભળી તેના રોમેરોમમાં નવચેતન પહેલા માંડે છે, ને વિનયકીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા સમરાંગણમાં જવાની તે ચિત્રા પાસે અનુમતિ વાંછે છે.

ચિત્રા, તેના સત્યસ્વરૂપથી અનલિપ્ત અર્જુનની નિર્દોષ અસત્તા પર મનમાં હસતી હશે કે એ સત્યસ્વરૂપને જીલવાને ઉત્સુક પ્રિયતમના તલસાટથી અંતરમાં દર્પની દરો ? મને તેમ, તે તેની છેલ્લેમુખી કસોટી કરી લેવા ઇચ્છે છે એટલે તેની સામે મુક્તિનો બાનુ પ્રગટતો હોવા છતાં કૃત્રિમ સૌંદર્યની માયારજની પ્રત્યે અર્જુનને હલુ કાંઈ મોહ રહ્યો છે કે નહિ તે ચકાસી જોવા તે નિજ સૌંદર્યનું આકર્ષણ વધારે વિસ્તારતી જાય છે—
આશા અનુભવવા છતાં બેપરવા નિરાશા વ્યક્ત કરે છે, એટલા માટે કે પાછળથી પરતાવું ન પડે—

ચિત્રા:—‘તમને જવાની ના પાડું તો ? મારા બાહુપાયમાં તમને વોટી રાખું તો ? તો શું સમ્પ્રતાર્થી મુક્ત થઈ, મને તજીને ચાલ્યા જશે ? જાઓ, ત્યારે.....’

જેને આપણે સ્ત્રીસહજ હણકો કહીએ છીએ તે નારીની અમોઘ આકર્ષણ-મોહિનીનું આનાથી વધારે સરસ દ્રષ્ટાંત ખીલું કયું હોઈ શકે ?

પણ તરતજ મૂળ વાત પર આવતાં—

ચિત્રા:—‘પ્રાણનાથ ! જરી અહીં બેસો. ક્યા બેસેન વિચારો તમને મતાને છે ? કાણે તમારું મન ચોરી લીધું છે ? ચિત્રાએ ?’

જરાએ છપાવ્યા વિના કેવી સરળતાથી અર્જુન ઉત્તર આપે છે !—

‘હા, ચિત્રાએ, મને આશ્ચર્ય થાય છે—ક્યા મનની સિદ્ધિ સાડે તે યાત્રાએ નીકળી હશે ? તેને શું જરૂરિયાત હોઈ શકે ?’

ચિત્રા:—‘તેને શું જરૂરિયાત હોઈ શકે ? એ અજાગી સ્ત્રીને કદી હતું જ શું ? તેના મુજો જ તેના હૃદયને ખાલી કાચકામાં બંધી રાખતા કારાવાસની દિવાલો સમા છે. તે અંધારમય છે, અનુભ છે. તેના નારીય પ્રેમને સીંધરાં પહેરી સંતોષ માનવો પડે છે.

સૌંદર્ય તેને બક્ષાયું નથી. તે તો સ્વામ અબ્રોથી નાશ પામેલા ઉજ્જવિનાશી, કે શિલામય ગિરિશૃંગ પર બેઠેલી-નિરુદ્ધાસ પ્રભાતના આત્મા સમી છે. મને એના જીવન વિષે પૂછશે નહિ. પુરુષના કાનને તે કદી પ્રિય નહિ લાગે.'

કેવી બંગાલક વિશદતાથી ચિત્રાએ તેનું સ્પર્શ દારિદ્ર્ય પ્રગટ કર્યું છે! સૌંદર્ય, સૌભાગ્ય તે પ્રેમવિહોણા જીવનનાં વહેણ પલટાવવા તેણે જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો તે આવી નિરર્થકતામાં પરિણમે એ તેના અંતરને કેટલું દુઃખકર નીવડ્યું હશે! અતઃ અર્જુનને સર્વે પરિસ્થિતિ જણાવી તે પ્રત્યે તેનું કેવું વલણ રહે છે, તે પર હવે તે પોતાના ભાષિ પંથનું નિર્માણ કરવાની આશા બાંધે છે.

અર્જુન રાજકુમારી ચિત્રાંગદાનું કલ્પનાચિત્ર દોરે છે. વિજયદેવી શી એપતી, શ્વેત અશ્વ પર સવારી કરતી, ધનુર્ધારી રાજકુમારી તેના મનને હરી લે છે. નિકટની પ્રિયતામાં હવે તેના જીવનનો સૂર્ય નથી રહ્યો, ને નથી રહ્યો તેના પ્રેમને પ્રદીપ્ત કરતી પૂર્વની ચૈતન્ય-જ્યોતિ. એ ચાર વનખંડો, એ એકાન્ત ગિરિમંદિરો, એ ગાદ કુંજનિકુંજો, મનોરમ પુષ્પ-ગૃહો, સોહામણ લતામંડપો—પૂર્વનાં એ પ્રેમનિકેતનો હવે તેને અપ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેનું ખ્યાન વનમાંથી, જ્યાં રાજકુમારી ચિત્રાંગદા પ્રવાસ કરી રહી છે તે કલ્પનાપ્રદેશમાં કેન્દ્રિત થયું છે. પણ ચિત્રાને સદ્ભાગ્યે તેમાં તેના અંતિમ સુખનો ઉદય થાય છે. જે વસ્તુ તેની પોતાની જ છે. જેના પર બીજા કોઈના પ્રભાવની છાયા નથી, જે નિમલભાગમાંથી, ફૂલમાંથી સુગંધ ફેરે તેમ સ્વભાવતઃજ પમરે છે, તે પ્રતિનું અર્જુનનું આકર્ષણ તેનામાં હર્ષ સિવાય બીજું શું ગ્રેરે? છતાં સૌભાગ્યના ઉદય સામે રહેવી દુર્ભાગ્યની સંભવિતતા તેને આખી વસ્તુસ્થિતિ મૂળથી ચોક્કસ કરવા ગ્રેરે છે—

'અર્જુન, મને સાચું કહો; અત્યારે હું કોઈ જાદુથી આ વિહારી માર્દવતા, જગનના આરોગ્યવર્ધક, પરમ સ્પર્શથી અંચકાતી આ નિર્માદ્ય સૌંદર્યપ્રભા મારા પરથી ખેંચેરી નાખી મુક્ત બની શકું અને તેને મારા દેહ પરથી ઉછીનાં વસ્ત્રોની જેમ ફેરી દઇ શકું—તમે તે સહન કરી શકશો? આલિંગી નિર્મળતાની ક્ષાન્ધાતુરીઓને તિલાંજલી આપી, સાદસી હૃદયના નેમસહ સખળ, ટદાર જાબી રહું; વેલ પેટે ધૂળમાં ઢસરડાતાં નહિ, પણ ૧૪ ઊંચા ગિરિ-ફર-વૃક્ષ પેટે માંડે શિર જીચુ ધરી રાખું તો પુરુષનાં નયનને આકર્ષશે? ના, તમારાથી તે સહન નહિ થાય.'

સૌંદર્યનાં મધુ પી પી ધડાઇ ગયેલો તેના સત્યસ્વરૂપને આવકારી શકે તે ચિત્રાને અશક્યવત્ લાગે છે. અને છતાં એ પણ એટલુંજ ચોક્કસ છે કે આ ચંચળ લાવણ્ય કોઈ પણ હિસાબે અક્ષુબ્ધ, સ્થાયી મુખ જન્મમાંથી શકવાનું નથી, કેમકે જેની મધ્યમાં તેને જીવવાનું છે તે જગત સાથે તેને કશો સંબંધ નથી, સૃષ્ટિનાં નિયમોથી તે અસ્પર્શ્ય છે. માનવજીવનનાં તરવોથી વિયુક્ત છે. અર્જુનના શબ્દોમાં તે કોઈક વિહારી દેવના પ્રમાદથી પૃથ્વી પર પડેલા સ્વર્ગના એકાદ ખંડ સમું છે; એટલેજ એ સત્ય નથી, માયાસ્વરૂપ છે. તેનો બાહુપાશ વસગો છે પણ સત્યને જીરવવું તો તેથીયે અઘરું છે. એટલે વર્તમાન જીવનથીજ સૌંદર્ય પામવાનો સંકલ્પ કરતાં ચિત્રા અર્જુનને કહે છે—

'ખેતર છે કે હું મારી આસપાસ ચંચળ ચૌવનની સવળી લલિત કીડાસામગ્રી પાથરી રાખું; અને ધૈર્યથી તમારી વાટ જોઉં. જ્યારે તેમને પાછા આવવાની પ્રતિજ્ઞા થાય, ત્યારે રિમતબેર, તમારા સાડ, આ લાવણ્યમય દેહના પ્યાલામાં હું આનંદ-મદિરા રેડીશ, એ મદિરાથી જ્યારે કંટાળી જાઓ, પરિતૃપ્ત થાઓ, ત્યારે તમે કામ પર જઈ શકો છો, અથવા કીડા માખી શકો છો.'

[અપૂર્ણ]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો

[પં. લાલચંદ્ર લ. ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૬]

વિ. સં. ૧૬૩૮માં આશ્વિન વ. ૧ શુક્રવારે વાચનાચાર્ય મદિમાસાગરે વટપદ્ર લખાયેલી પ્રતિયો નગરમાં લખેલી મયજ્યુરેહા (મદનરેખા) મદાસતીના પ્રબંધની પ્રતિ અમદાવાદમાં વિજયવીરસૂરિના ગ્રંથમાં છે.^૧

કવિ ઋષિવર્ધનસૂરિએ વિ. ગં. ૧૫૧૭માં રચેલ નલ-દવદની-રાસની વિ. ગં. ૧૬૫૦માં વૈશાખ શુ. ૭ રવિવારે વટપદ્ર નગરમાં લખાયેલી એક પ્રતિ અમદાવાદના શેઠ અણ્ણદેવ કલ્યાણજીની પેઢી હસ્તકના પાલીતાણાના જૈન પુસ્તકલંકારમાં છે.

રાધેનશાહ અકબ્બરથી 'જગદ્ગુરુ' ગિરફદારા સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ હીર-વિજયસૂરિએ સમ્રાટ અકબ્બરદ્વારા સર્વપ્રાણિ-હિતકર પરાપકારનાં અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં,

તેમાં સમાજના હિતનું શત્રુજ્ય તીર્યના ફરમાનનું કર્તવ્ય પણ વડોદરાનો સંઘ ગણાવી રાકાય. દૂર દેશથી સૂરિએ મોકલેલા મંદેશ-વચનથી તેમના શત્રુજ્યમાં પ્રતિનિધિ પં. ભાનુચંદ્ર દિમ-કબોટાની પરવા કર્યા વિના, કાશ્મીરના માર્ગને શોભાવનારા 'જયનલકંકા' નામના દસ યોજન (૪૦ કોશ)

પ્રમાણવાળા મનોહર સરોવરમાં વદાણુ-નીકાવિદારથી મોઝ માણતા પાતશાહે અરજ કરી હતી. શત્રુજ્ય તીર્યના યાત્રિકોને વચ્ચેના ગમ્યમાં ફર વિગેરેથી કનડગન થઈ પણ કાઢે ઈષ્ટદેવતાં દર્શન થતાં, એ દષ્ટ ગર્વયા દર કરવાનો સમયક યુગપ્રધાન એ મદાત્માનો દૂરદેશી-ભયો દૂરદર્શી સુવચસ્વી પ્રયત્ન સફળ થયો હતો. પ્રતિવર્ષ ૭ મેહિના અને ૬ દિવસ સમરત દેશોમાં સર્વ પશુ, પક્ષી, જલચર પ્રાણિગણને અભયદાન આપ્યાનું અને ગુજરાતના જગ્યા નામના અનિષ્ટ કરને દૂર કર્યાનું ફરમાન, વાચક શાંતિચંદ્રના હાથે બેઠ મોકલાવી પાતશાહે હીરસૂરિના પ્રસન્ન અંતઃકરણની શુભાશિષ મેળવી હતી અને પં. ભાનુચંદ્રના પ્રયત્નથી શત્રુજ્યનો કર મુક્ત કરી સૂરિને શત્રુજ્ય સમર્પણ કર્યાનું ફરમાન બેઠ ધરી એમાં જદિ કરી હતી.

રાધનપુર(ગુજરાત)માં વિજયસેનસૂરિ સાથે ચોમાસું રહેલા હીરવિજયસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ લાહોર(પંજાબ)માં પાતશાહ પાસે રહેલા પં. ભાનુચંદ્રને વચનદ્વારા ઉપાધ્યાયપદથી સન્માનિત કર્યા હતા. પાતશાહ અકબ્બરે હીરવિજયસૂરિના પદધર-વિજયસેનસૂરિને દર્શનાર્થે લાહોરમાં બોલાવી એ ઉપાધ્યાયપદનો મહોત્સવ કર્યો હતો અને વાદમાં વિજયી થયેલા વિજયસેનસૂરિને 'સવાઈ વિજય'પદથી વિશેષ માનનીય કર્યા હતા.

આ તરફ હીરવિજયસૂરિ, શત્રુજ્ય-સમર્પણનું ફરમાન મળ્યા પછી ઘણા યાત્રિકોના સંધો સાથે શત્રુજ્યની યાત્રાએ પધાર્યા હતા અને ત્યાં પાંસાતના ઓમસવાળ શીમાન

૧. પ્રકટ થયેલ પ્રસ્તિત-સંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૧૩૦)માં વટપદ્રને બદલે વિટપદ્ર એવું અશુદ્ધ લખાયેલ છે.

તેજપાલશાહે ઉદ્ધાર કરી નવા કરાવેલા મૂલમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિગેરે સત્કાર્યો કર્યા હતાં. હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય વિગેરે ગ્રંથોમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, તથા તે સમયની કવિ હેમવિજયે રચેલી પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ત્યાં વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૬૫૦માં શત્રુજયની યાત્રાએ હીરમુનીશ્વર આવ્યા, તે વખતે ત્યાં ૭૨ સંઘવી આવ્યા હતા, તેમાં વડોદરાનો સંઘ પણ હતો.^૧ એમ ખ્યાલતના આવક કવિ ઋષ્યભટ્ટાસે વિ. સં. ૧૬૮૫માં રચેલા હીરસુરિ-રાસમાં જણાવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૬૭૯(૯૭)માં પુરહાનપુરમાં કવિ ઠશનવિજયે રચેલા વિજયતિલકસુરિ-રાસમાં પણ વટપદના આવેલા આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે. શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરવા અને હીરસુરિને વંદન કરવા આવેલા માણસોની સંખ્યા બે લાખ કવિએ સાંભળી હતી, તથા હીરવિજયસુરિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં આ યાત્રા કરી હતી-તેમ જણાવ્યું છે.^૨ ખરી રીતે વિ. સં. ૧૬૪૯માં તૈયાર થયેલા ઉપર્યુક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૫૦માં હીરવિજય-સુરિના હસ્તે થયેલી હોવાનું ત્યાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

સિદ્ધપુર(ગુજરાત)ના વણિક રામજી અને રમાદેના સુપુત્ર ભાણજી, કે જેને આપ્તન-ધ્વજ-અકબરીમાં-અકબરના દરબારમાં માન્ય વિદ્વાનોના વર્ગમાં ભાણજીંદ નામથી યાદ કર્યા છે, તે પૂર્વોક્ત શત્રુજયકરગોચર વિગેરે સુક્રતોથી અને સૂર્યસહસ્રનામ, ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રનું આગમન વસંતરાજ (રાકુનશાસ્ત્ર), કાદંબરી, સારસ્વત; કાવ્યપ્રકાશ, નામભાલા, વિવેકવિલાસ વિગેરે ગ્રંથો પર વિદ્વત્તાંભરી વ્યાખ્યાઓ રચવાથી વિખ્યાત થયેલા ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર, તેના સહકારી વિદ્વાન શિખ સિદ્ધિચંદ્ર સાથે જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં વિ. સં. ૧૬૬૫ લગભગમાં ૨૩ વર્ષે ગુજરાતમાં આવ્યા, ત્યારે વટપદ (વડોદરા)માં પણ પધાર્યા હતા-એમ એ સિદ્ધિચંદ્રે રચેલા સં. ભાનુચંદ્ર-ચરિત મહાકાવ્ય^૩ (પ્રકાશ ૪, શ્લો. ૨૦૯) પરથી જણાય છે.

૧. "એહલો પ્રશિષ્ટુને જ્યાહિ, હીર મુનીશર આવ્યા ત્યાહિ;
જોહોતરી સંઘવી આવ્યા તસિ, સંઘત સોલ પંચાસો જસિ. x x x
મદિમદાવાદ ખારેજી નેય, વડોદરાનો સંઘ તિહાં હોય;
આમોદ સિનોર કેસ જન, જખસર નર નારી ધન.
—હીરસુરિરાસ (આનંદકાગમહોદધિ મૌ. ૫ દે. લા.)

૨. "સૂરતિ દીવિ જાદિરનો વલી, વટપદ ભરઅયિ તેમાંદિ બલી;
x x એમ અનેક સંઘ આવ્યા ઘણા, યાત્ર કરેવા સોદામણા.
શીશત્રુજય તીરથ તણી, વલી શીહીર વહેવા બણી;
માણસની સંખ્યા ઝિ લાખ, મુણી તેહની મિ કહી એ ભાપ.
હીરવિજયસુરિ કરી ભત્ર, એમણુપંચાસઈ ગુલુ-પાન;"

—વિજયતિલકસુરિરાસ (ગા. ૩૪૬ થી ૩૪૭) [ઐતિહાસિકરાસસત્ત્રંદ બા ૪ થો પૃ. ૨૭ ચ. વિ. મં.]

૩. "વટપદ્રેડ્ય ગન્ધારે કૃત્વા જ્યેષ્ઠસ્થિતિ પુનઃ ।
વાચકારતે વતુર્માસીમાસીનાઃ પત્તનેડન્યદા ॥ "

આ મહાકાવ્ય, અગ્રહારા રમેલી સાક્ષર શ્રીયુત મોહનલાલસાહ દ. દેસાઈદ્વારા સંપાદિત ધર્મ પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે. આ સંબંધમાં 'શાસન-પ્રભાવક ગુરુ-શિષ્ય ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર' નામનો એમનો લેખ આત્માનંદજનમ-સંતાબ્દી-સ્મારક ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલો છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગચ્છમાં મહોપાધ્યાય 'ધર્મસાગરના શિષ્ય પં. પદ્મસાગર વિદ્યાન વાદી, વ્યાખ્યાકાર અને કવિ ચર્ચા ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૬૩૩માં તિલકમેજરી જેવી ઉત્કૃષ્ટ જૈન ગદ્યકથાની વ્યાખ્યા રચી હતી, દાદા પાર્શ્વનાથ તથા નવપ્રકાશ (સટીક સં. ૧૬૩૩), શીલપ્રકાશ, યુક્તિપ્રકાશ, પ્રમાણપ્રકાશ (સટીક), ધર્મપરીક્ષા, યશોધરચરિત્ર, અને જગદ્ગુરુ-કાવ્ય (મંગલપુરમાં વિ. સં. ૧૬૪૬માં), ઉત્તરાધ્યયન-કથા (સં. ૧૬૫૭), જેવા ગ્રન્થોની રચના કરી હતી; તેમના શિષ્ય રાજસુંદર(? સાગર) કવિએ ભક્તામર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનસ્તોત્રનાં પદોનાં પ્રથમ ચરણો લઈ બીજાં ત્રણ ત્રણ ચરણોથી પાદપૂર્તિ કરી વટપદ્ર(વડોદરા)ના દાદાપાર્શ્વનાથને ઉદ્દેશી નવીન ભક્તામર સ્તોત્ર રચ્યું હતું.

તપાગચ્છમાં થયેલા કવિ શાંતિકુશલે વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-નામમાલા (૧૦૮ નામોવાળા) સ્તવનમાં, ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં રહેલા પાર્શ્વનાથ (મૂર્તિ)ના સ્મરણમાં, વડોદરાના પાર્શ્વનાથને પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨

વિ. સં. ૧૬૭૦માં માર્ગ. શુ. ૩ લૌએ વટપદ્ર મહાનગરમાં મુનિ દીપવિજયે લખેલી સારસ્વત વ્યાકરણની એક પ્રતિ વડોદરામાં પ્રવર્તક લખાવેલી પ્રતિયો કાન્તિવિજય મુનિરાજના સાસ્ત્રગ્રંથમાં છે.

વિ. સં. ૧૬૭૭માં ફાગણ શુ. ૧૦ ચુરતારે વટપદ્ર નગરમાં લખેલી ચૈત્યવંદનાદિ ભાગ્યવધની પ્રતિ, ઝીંજુતાડામાં જૈન પુસ્તક-ઝંડારમાં છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં જૈન શ્વેતાંશર-સમાજમાં તપાગચ્છમાં અંદર અંદર અનિચ્છનીય વૈમનસ્યે ઉગ્ર રૂપ લીધું, ત્યારે એ શમાવવા રાજ્યના શાણા અધિકારીઓએ ગુજરાતમાં લેખો મોકલવાતાં આવેલ લેખ આ વટપદ્રમાં પણ લેખ આવ્યો હોય-એમ કવિ દર્શનવિજયે વિ. સં. ૧૬૭૮માં રચેલા વિજયતિલકસુરિરાસમાં જણાવ્યું છે.^૩

૧. વર્તમાનમાં વડોદરામાં નરસિંહજીની પોળમાં દાદાપાર્શ્વનાથનું જૈન દેહરું પ્રસિદ્ધ છે. અહમમદાવાદનિવાસી હવેરી મોહનલાલ મગનલાલના પ્રયત્નથી વિ. સં. ૧૯૭૯માં પ્રકટ થયેલ, મણિલાલ ન્યાયચંદ શાહે લખેલ 'પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ' પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે—'ઉપર્યુક્ત મંદિર મહારાજ કુમારપાલે બંધાવ્યું હતું.' પરંતુ અહારા ધારવા પ્રમાણે તે મંત્રીશ્વર તેજપાલની કારકીર્દીમાં બન્યું હશે. આ જિનમંદિરમાં મૂલનાથક તરીકે બિરાજમાન દાદા પાર્શ્વનાથની પ્રૌઢ પ્રભાવક પ્રતિમા લેખમય વેશુની છે. સંરક્ષક શ્રાવકોની વસતિને અસાધે આજ સદીમાં પાવાગઢથી આવેલી ભીરભંજન પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ આ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે. આ દેહરાને જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૬૭૩માં લગભગ એક લાખ રૂપીયાના ખર્ચે કરાવ્યો જણાવાય છે. સંદૃગત સુધારાથી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઉપર્યુક્ત પ્રસંગમાં દાદાપાર્શ્વનાથનાં દર્શનથી જૈનજનતાને આનંદિત કરી હતી.

૨. "તું ભર્યાછિ તું ઈંદરમ્, ખૂઆડિ હો તું હિ જ ગુણ-ખાણિ;

તું દેસવાઠમ વડોદરઈ, હુંગરપુરે હો ગંધારિ વખાણિ.

—પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ (ય. વિ. મં. બા. ૧, પ. ૧૯૬, ગા. ૧૪).

૩. "આરાતના સાગરા જેઠ કરવા, દીવ ભૂપ સીખામણ ખરીય દુસતા;

તર આવીઆ ચુન્નવરેસિ લેખા, રાજનથર સૂરતિ વટપદ્ર એખા."

—વિજયતિલકસુરિરાસ અ. ૧, ગા. ૧૩૧૬ [ઐતિહાસિકાસંગ્રહ બા. ૪થો, પ. ૧૧૦ ચ. વિ. મં.]

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે—
તે સમયમાં—આજથી ત્રણસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં જૈનોનો એક જ્ઞાનભંડાર(ચિત્રકોપ)
હતો. સહેનશાહ અકબરથી સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જગદ્ગુરુ
વડોદરાનો પ્રાચીન હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય-પરિવારે આ ભંડારમાં પોથીઓ મૂકી
જ્ઞાનભંડાર હતી. હીરવિજયસૂરિના હસ્તદીક્ષિત એક પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વાયક
કીર્તિવિજય નામના વિદ્વાને વિ. સં. ૧૬૬૦માં (આસો શુ. ૪)
વિચારરત્નાકર નામના ગ્રંથની સંકલના કરી હતી; જેનું લેખન, તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય
પં. વિનયવિજયે કર્યું હતું. આ ગ્રંથની એક પ્રતિ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકાર કીર્તિવિજય વાયકના
શિષ્ય કાંતિવિજયે વટપદ્રુપુરના પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારમાં મૂકી હતી, જે હાલ છાણીના
જૈનભંડારમાં (ઉ. વીરવિ. શાસ્ત્રસંગ્રહમાં) છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્વાનભરી
મૃત્યુનાઓથી વિખ્યાત થયેલા જૈન શ્રે તપાગચંદ્રના બહુચુત ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે જોધપુરથી
કવિ વિનયવિજયે તપાગણપતિ(વિજયદેવસૂરિ?) તરફ મોકલ્યો હતો. મહાકવિ
કરેલ વર્ણન કાલિદાસના મેઘદૂતની પદ્ધતિએ ૧૩૧ મંદાકાંતા છંદોમાં રચાયેલા
આ ઈન્દુદૂત કાવ્યમાં ઈન્દુને ત્યાં જવાનો માર્ગ સૂચવતાં જોધપુર,
સુવર્ણગિરિ(સોનગિર), ઝાલોર, શિરોહી, આખ, અચલગઢ, સિદ્ધપુર, સાગ્રમતી,
અહમ્મદાવાદ, વટપદ, ભૃગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વિગેરે સ્થળોનું કવિએ સુંદર વર્ણન
કર્યું છે. તેમાં પ્રસ્તુત વટપદ (વડોદરા)નો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે:—

“તસ્માદ દ્રઙ્ગાચ્છમનકકુમિ પ્રસ્થિતરયાન્તરા તે

સ્વર્ગાકારં નગરમપરં લાટદેશસ્ય પુણ્દ્રમ્ ।

દર્શી દર્શી મનસિ પરમપ્રીતિરામસ્થતે યત્

નાનાલક્ષ્મીસચિરવપુપાં તત્ર વાસો જનાનામ્ ॥

લક્ષ્મી શઙ્ખાં મનસિ દધતી તોયરાશૌ મમજ્ઞા—

સીતે દગ્ધ્યો વસતિ ચ પદે હન્ત ! વસ્ત્રોક્તારા ।

પાતાલ પ્રાવિશદપમદા સાડપિ મોગાવતીમાં

દમ્ભા રમ્યામનુપમતમાં વાટપદ્રોમમિચ્યામ્ ॥

મધ્યેડસ્તયત્ર પ્રચુરસુપમો મણ્ડપોડત્યન્તતુન્ન—

સ્તત્ર સ્થિતા ચતસ્રુ દિશાસ્વીક્ષ્ણોઃ સ્વચંદો ! ।

દશાસિ દાક્ શ્રિયમનુપમામસ્ય વિશ્વકુ પુરસ્ય

રમ્યં રોતચ્છુચિહચિ ચતુર્દાર્ધૈત્યાનુકારમ્ ॥ ”

—ઈન્દુદૂત (સં. ૭૬-૮૧ નિ. સા. ડાગમલા શુ. ૧૪)

—[અપૂર્ણ]

૧૧. “પ્રીતિવિજયવાચકવિનેશ્વરેણ કાન્તિવિજયેન ।

ધીવટપદ્રુપસ્થિતચિત્રકોશે પ્રતિરિયં મુક્તા ॥ ”

જીવન ઝરણાં

પ્રમા

[જયતમાં મહાન પુરુષો તેા હનરોની સંખ્યામાં યદ ગયા છે. પણ તે દરેકનાં વિરત જીવન ચરિત્રો વાંચવાનો પ્રભને અવકાશ ન જ હોય. પરિણામે એવા મહાપુરુષોના જીવનમાં બનેલા સમય-સૂચક, રોમાંચક, સાહસિક, આર્મિક કે વિનોદમય પ્રસંગોને ખૂણેખાંવરેથી ખોળી છાટી, કે પરબાપાનાં અલગ્ય કે કિંમતી અન્યત્રનોમાંથી તાડીને, સુવાચ્ય શૈલી અને જરૂરી શબ્દોમાં, પ્રસંગે પ્રસંગે આ પાનાંઓ પર અપાતા રહેશે.]

સી ઝર એક પ્રસંગે દરિયાઇ સહેલગાહે નીકળ્યો. અધવચ પડેાચતાં સમુદ્ર તોફાને ચડ્યો ને હીરા-મોતીએ મટેલી સીઝરની શાદો હોડી દરિયાનાં કિછળતાં મોર્મ પર ફૂલની જેમ ઝૂલવા લાગી. હોડીનો કમાન રામનપતિની સહોસલામતીની પોતાના પર આવી પડેલી નેખમદારીથી ગભરાઇ બેઠ્યો. પણ સીઝરે તે પ્રસંગે પ્રભાવપૂર્ણ વદને શાંતિથી કહ્યું, “કમાન, ગભરાઓ નહિ. હોડીમાં પૃથ્વીપતિ સીઝર એકલો નથી, સાથેજ તે પૃથ્વીપતિનું ભાગ્ય પણ છે.” ને સીઝરનાં એ સમયસૂચક પ્રભાવવચનોએ ગભરાયલ કપ્તાનમાં જેમ, ઉત્સાહ ને આત્મભાન પ્રગટાવ્યાં. અણુધાર્યા તોફાનની વચ્ચેથી પણ હોડી તરીને પાર બિતરી.

રશિયન શહેનશાહ ઝાર અલેક્ઝાંડરે પણ આવો જ એક પ્રસંગ અતુભવેલો: ગ્રીષ્મ-ઋતુની એક સાંજે તે હોડીમાં સરોવરની સહેલગાહે નીકળ્યો. થોડેક જતાં તોફાનની આંધીએ ચડી. કમાન પોતાની ગંભીર જવાબદારીથી બેચાકળો બની બેઠ્યો. પણ અલેક્ઝાંડરે પણ પારખી કહ્યું, “કમાન, હું શહેનશાહ છું એ જુલૂની જાઓ. મને તમારા પોતાના કરતાં જરીકે પણ મોટા ન માનો. ને જે પગલાં તમારા જવાબ માટે લઈ શકાય એ જ પગલાં મારે માટે હોયો.”

નેપોલિયન ન્યારે ઈંગ્લાંડ પર ચડાઇ લઇ જવાને બોલેાન બંદરે ધૂમ તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો ત્યારે અંગ્રેજ વહાણો વારંવાર ત્યાં અકસ્માત આવીને ઉપદ્રવ કરી જતાં. એક પ્રસંગે નેપોલિયન તેમની સાથે દરિયાઈ યુદ્ધ માટે પોતાના વહાણમાં બિતરી પડ્યો. આ વખતે શહેનશાહને ખૂબ ભયમાં જેઈ શાહી નૌકાદળના અધિકારીએ વહાણનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું, ને વહાણને તેણે સહીસલામત રથજે દોરવા માંડ્યું. ફેન્ય વહાણે પણ નેપોલિયનના વહાણની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યાં. નેપોલિયન તે વખતે બરાડો બોલતા, “મને નહિ, પ્રસંગે જુઓ.” ને હસીને તેણે આગળ વધી અંગ્રેજ વહાણોને સહેલાઇથી મારી હાકાવ્યાં.

*

એક સમયે ગ્રીન્સ બીરમાર્કે વર્ષાઋતુમાં, ગામડામાં, બે મિત્રો સાથે દૂર દૂર ફરવા નીકળી પડ્યો. કેટલેક દૂર જતાં એક ઠેકાણે કાદવવાળી જમિમાં બેમાંતા એક જાડા મિત્રના પગ ખૂંપવા માંડ્યા ને થોડાજ વખતમાં તે તે કાદવમાં ખભા સુધી ડૂબી ગયો. તેમાંથી નીકળવાના તેના પ્રયાસ નિષ્ફળ જવા લાગ્યા. તેણે બીરમાર્કને મદદ માટે વિનંતિ કરી, ને ઉત્તરમાં બીરમાર્કે બંદુક સજ્યા માંડી.

“આ શું કરેા છો?” ડૂબતા મિત્રે ગભરાઇને પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ” બીરમાર્કે શાંતિથી તેના કપાળે સામે બંદુક તાકતાં કહ્યું, “તમને

અચાવી શકાય એમ છે જ નહિ, ને તમે આવું દુઃખદ મૃત્યુ પામે એ મને પસંદ નથી. એક જ ગોળી ને તમે શાંતિથી સીધા સ્વર્ગે જઈ પહોંચશો.” ને બીરમાઈે બંદુકના ધોડા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો.

હૂબતા માણસે ક્યાંય આરા ન જોયો. પરિણામે પોતે કાદવમાં ડૂબ્યો છે એ વાત જ વીસરી જઈ ગોળીથી અચવાને તેણે નાસી છૂટવાને એક જોરનો ઊછાળો માર્યો, અને ખરેખર એ ઊછાળો અકલ્પ્ય નીવડ્યો. તે કાદવમાંથી બહાર ફેરી પડ્યો ને નક્કર શ્રુમિ પર ઘડતાં તેણે બીરમાઈેને મિત્રધર્મ બૂલવા માટે ઠપકા દીધો.

“ઠપકા ખુશીથી આપો,” તેના ખભા પર શાંતિથી હાથ મૂકતાં બીરમાઈે હસીને કહ્યું, “પણ બૂલી ન જાઓ કે એ મિત્રે જ તમને બચાવ્યા છે.”

“એમ !” મિત્રે વ્યંગમાં કહ્યું.

“હા જી” બીરમાઈે બોલ્યો, “ગોળી તમને મારવાને નહિ, તમારી આત્મશક્તિ ઉશ્કેરવાને તાકવામાં આવી હતી. અમારી આશામાં તમે તમારું સ્વત્વ ગૂમાવી દીધું હતું. તમે સમજી ન શક્યા કે મદદ કરવા જતાં તો અમે પણ સાથે જ ડૂબીએ એમ હતો. પણ જ્યારે તમે જોયું કે તમારું કાઈ જ નથી—તમારી સમગ્ર શક્તિએ એકી સાથે ઊછાળો માર્યો.

ને એ એક જ પળમાં બીરમાઈે અને મિત્રોને જીવનશક્તિનો નવો જ પ્રકાશ આપ્યો.

*

રશિયન સામ્રાજી કેથેરાઇન પાસે રશિયાની પ્રજાનું પ્રતિનિધિમંડળ જવાબદાર રાજ તંત્રની માગણી કરવાને ગયું. રાણીએ તેમને અવસરે યોગ્ય ઉત્તર આપવાનો દિલાસો આપ્યો.

બીજે દિવસે તેણે પ્રધાનોને રાજ્યનાં જુનાં દફતરો તપાસવાની ને તેમાંથી જુનાં વખતમાં ચર્ચ ગયેલા રશિયાના લેખાંડી રાજની મહાન પીટરે આવા કાંઈક પ્રસંગે આપેલા ઉત્તરની નકલ જોળી કાઢવાની આજ્ઞા કરમાવી.

થોડાક મહિનામાં પ્રધાનોએ એ નકલ જોળી કાઢી; ને તે વાંચી મહારાણીને કહ્યું : “દેવીજી, ઉત્તર તો મળ્યો છે, પણ તે એટલો કડક ને કટાક્ષભર્યો છે કે આપને તે વંચાવતાં તમને શરમ આવે છે.”

“મારે વાંચવાની કંઈ જ જરૂર નથી,” દેવીજીએ બેપરવાઈથી કહ્યું, “પ્રતિનિધિમંડળને એ ઉત્તર મોકલાવી દો.”

*

પ્રીન્સ બીરમાઈેના એક અંગ્રેજ મિત્રને એક ઉમરાવતની સાથે મિત્રાચારી હતી. તે ઉમરાવતનીની માગણીથી તે અંગ્રેજ મિત્રે તેને માટે બીરમાઈે પાસે તેના હસ્તાક્ષરની માગણી કરી.

ઉત્તરમાં બીરમાઈે એ ઉમરાવતની પર પોતાના જ હાથે સીધો પત્ર લખીને જણાવ્યું. “વહાલાં શ્રીમતીજી, મને મારા હસ્તાક્ષરો કાઢને પણ આપવા સામે ખૂબ જ ચીડ છે. એટલે એ હું કાઢને કોઇ વખત આપતો જ નથી. સદાય આપનો કૃપાકાંક્ષી—બીરમાઈે.”

બનાડ શૌ સંબંધમાં પણ કંઈક અંશે આવો જ એક પ્રસંગ બનેલો—

એક સામાન્ય રિયતિની છતાં જીદિમાન સ્ત્રીને શાનું ‘જીદિમતી સ્ત્રી-દોરવણી’ નામનું પુસ્તક જોઈતું હતું, પણ તે ખરીદી શકવા જેટલી તેના પાસે જોગવાઈ નહોતી. તેણે શૌ પર એ પુસ્તક જો પોતાને ભેટ મોકલવામાં આવે તો ખૂબ જ ઉપકાર થશે એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો. ને ઉત્તરમાં શૌએ આવી રીતે પુસ્તક મફત જોગવાઈની માગણી

કેટલી અનુચિત છે, દરેકે પોતાના જળ અને સુદ્ધિથી જ પોતાને નોંધતી વસ્તુ મેળવી લેવી નોંધએ વગેરે જણાવતો પત્ર લખ્યો.

સ્ત્રી ચાલાક હતી. યર્નાડ શૌના બે-પાંચ શબ્દના અભિપ્રાયની પણ કેટલી કિંમત અંકાય છે તે તે જણાતી હતી. પરિણામે શૌનો પત્ર લઈ તે એક પત્રકાર પાસે ગયું અને તેના વર્તમાનપત્રમાં શૌનો આ પત્ર છાપવા દેવાના મૂલ્ય તરીકે તે તેના પાસેથી બે ગીની લઈ આવી. તેમાંથી તેણે પોતાને નોંધતું પુસ્તક ખરીદ્યું અને યર્નાડ શૌ પર તેણે પોતે પોતાના કેવા સુદ્ધિજળથી એ પુસ્તક ખરીદી લીધું છે એ દર્શાવતો પત્ર લખ્યો.

*

નેપાળના પ્રધાન સર જંગબહાદુરને લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરીયાએ જંગી મિજબાની આપેલી. તે પ્રસંગે ખાણના ટેબલ પર તરેહતરેહની વાનીઓ ગોઠવવામાં આવી. પણ જંગબહાદુર તેમાંથી એકને હાથ પણ ચડાડ્યા વિના જાડી ગયા. મહારાણીએ તેમને દસીને આનું કારણ પૂછ્યું. જંગબહાદુરે મક્કમતાથી કહ્યું, “ હું દિંદુ છું.”

એક સમયે સમય જંગાળી સાહિત્યકાર દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય લંડનમાં એક સભા પાસેથી પસાર થતા હતા. સભામાં લાપણ કરતા પાદરીને આ કાળા માણસને નોંધ પાતો ચડ્યો. તેણે રાય સામે તાકી મોટી કહ્યું, “ ઓ મૂર્તિપૂજક ! સેતાન તારા મોં સામે તાકી રહ્યો છે.” રાયે હસીને કહ્યું, “આપ તાકો જ છે ને !” ને આખી સભાએ પણ એ હાસ્યને વધાવી લીધું.

એક પ્રસંગે ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના અભ્યાસખંડમાં અચાનક એક ખિરિત અમલદાર આવી ચડ્યા. રાનડે તે વખતે તરવરાનનાં કેટલાંક પુસ્તકો જોતા હતા અને એ પુસ્તકોના ઢગ પર બાઈબલ પડ્યું હતું. એ જોઈ અમલદારે કહ્યું, “ હર્પની વાત છે કે આપ બાઈબલને સૌથી ઉપર રાખો છો.”

ન્યાયમૂર્તિએ ઢગની નીચેથી ગીતા કાઢી તે બતાવતાં શાંતિથી કહ્યું, “ પગ મૂળમાં તો આ છે.”

*

પીલ પાર્લામેન્ટમાં જુદા જુદા અભિપ્રાયો ને ફકરાઓ ટાંકીને લાંબુ બાપણ કરતા હતા. તે વખતે એક સમયે વડા પ્રધાન ડીઝરાયલીને પૂછ્યું, “ આપને તેઓ નામદારના બાપણમાં કંઈ ખામી જણાય છે.”

“ જરીકે નહિ,” ડીઝરાયલીએ ગંભીરતાથી કહ્યું, “તેઓ નામદાર આ જ પાર્લામેન્ટમાં આ પહેલાં બોલાઈ-પસાર થઈ ચૂકેલ જ હોય એ સિવાય કંઈ જ નથી બોલતા. પછી એમાં ખામી સંભવી જ શી રીતે શકે ?”

એક વખતે એક અંગ્રેજ મૂડોદાર-ડીઝરાયલી પાસે આવ્યો અને પોતાને ઉમરાવ બનાવવા માટે તેણે તેને ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો.

“ દિલગીર છું કે કેટલાંક કારણોસર હું આપને ઉમરાવ નથી બનાવી શકતો,” ડીઝરાયલીએ કહ્યું. અને પછી શાંતિથી ઉમેર્યું, “ પણ આપ આપના મિત્રોને ખુશીયો કહી શકો છો કે મેં આપને ઉમરાવપદ લેવાની વિનંતિ તો કરી હતી પણ આપે તેનો અસ્વિકાર કર્યો છે. આથી આપનો દરબાને અને માન ઉલટાં બેવડાં વધી જશે.”

પોતાની યુવાનવયમાં ડીઝરાયલી એક પ્રસંગે નાણાંની તંગ સ્થિતિમાં આવી પડેલો. તેણે એક અંગ્રેજ મૂડોદાર પાસે હજારેક પાઉંડ ઉછીના માગ્યા. મૂડોદારે પૂછ્યું, “ અડાણ-

વટમાં શું મૂકો છો ? ” “ માફે મગજ અને છુદ્ધિ. ” ડીઝરાયલીએ મક્કમતાથી કહ્યું. અને એ મૂડીદારે એ અડાણવટનો સ્વીકાર પણ કર્યો.

એ જ અરસામાં લોર્ડ મેલ્બોર્ન તેને એક પ્રધાનના સેક્રેટરીની જગ્યા ધામવા માંડી. ડીઝરાયલીએ સાંતિથી કહ્યું, “ સેક્રેટરીપદે શું વળે ? હું તો પ્રધાન જ બનીશ. ” અને થોડાં જ વર્ષો પછી એ સામાન્ય પ્રધાન જ નહિ, બ્રિટીશ સરકારનું વડો પ્રધાન બન્યો.

એક મિત્રે ડીઝરાયલીને તેના પ્રતિસ્પર્ધિ અને મહારાણી વિક્ટોરિયાના અણુમાનીતા મહાન વડાપ્રધાન બ્લેન્ફિલ્ડ વિશે પૂછ્યો. ડીઝરાયલીએ કહ્યું, “ બ્લેન્ફિલ્ડ ખરેખર મહાન છે. પણ તે રાણી સાથે વાત કરતાં બૂલી બન્યો છે કે એ એક સ્ત્રી છે. હું તે માફ રાખું છું. રાણી રાતને દિવસ કહે તોપણ હું તેના વિરોધન કરું. ”

*

જર્મનમંત્રી પ્રીન્સ બીસ્માર્કે સુવાનવચે એક બન્ધ હોરેલનો થોડોક ભાગ ભાડે રાખેલો. તે ભાગમાં-બીસ્માર્કના બેકડખંડમાં નોકરને બોલાવવાને ઘંટડીની વ્યવસ્થા નહોતી. બીસ્માર્કે એ ત્રુટિ તરફ માલિકનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ માલિકે કહ્યું કે, ‘ ઘંટડીની જરૂર હોય તો તે ભાડુઆતે પોતે વસાવી લેવી જોઈએ. ’ બીસ્માર્કે એ વખતે તો કંઈ ન બોલ્યો પણ રાત્રે તેણે બંદુકના ઉપરાઉપરી બહાર કરવા માંડ્યા. મકાનમાલિક હુલ્લડની બાંકિ એ ખંડમાં ધસી આવ્યો ને ગોળીબહારતું કારણ પૂછ્યું.

“ ગભરાઓ નહિ, ” બીસ્માર્કે હસીને કહ્યું, “ બંદુકમાં ગોળી ભરેલી નથી. આ તો નોકરને બોલાવવાને માટે આ ખંડમાં એક ઘંટડી નથી દેખાતો એટલે નોકર સાથે મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે મારે તેને બોલાવવો હોય ત્યારે મારે ખાલી બંદુકના બહાર કરવા. ”

તે બીજા દિવસનું સવાર બેગે એ પહેલાં જ બીસ્માર્કના ખંડમાં ઘંટડી ગોઠવાઈ ગઈ.

અંગ્રેજ એલ્બી લોર્ડ રસેલે બીસ્માર્કની મુલાકાતના પ્રસંગે એક વખતે તેને પૂછ્યું, “ આપે મુલાકાતોથી તો ખૂબ જ કંટાળી જતા હશે ? તેમાંથી બચવાને આપે કોઈ ઉપાય શોધ્યો છે ખરો ? ” “ હા જી ” બીસ્માર્કે કહ્યું; ‘ મારાં કૃપાળુ પત્ની મુલાકાતના ખંડમાં આવી ગમે તે બહાને...’ અને તે વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં જ તેમનાં પત્નીએ તે ખંડમાં આવી મધુર ને નિર્દોષભાવે કહ્યું, “ આપનો દવા પીવાનો સમય ક્યારનો થઈ ગયો છે-એ બૂલી ન જતા. ”

રસેલ જાણતો હતો કે બીસ્માર્ક માંદો છે જ નહિ-માદો હોય તોપણ દવા પીએ તેમ નથી. તે હસીને બેગે થઈ ગયો.

એક પ્રસંગે બીસ્માર્કે અંગ્રેજ એલ્બીને ખાણું આપ્યું. તે વખતે બોજન કરતાં એલ્બીનાં પત્ની લેડી એમીલી તરફ જોઈ તે સ્મિતપૂર્વક બોલ્યો, “ તમારા બાપ મરી જવાના સમાચાર જોવા ખુશીના સમાચાર મેં મારી છંદગીમાં બીજા સાંભળ્યા જ નથી. ” લેડીને તો ચમકે આવી ગઈ. પણ પછી બીસ્માર્કે ઉમેર્યું, “ જો તે જીવતા હોત તો તેમણે મને બહાણું યુદ્ધ અટકાવી દીધું હોત. ”

અનેક જર્મન આગેવાનો ફેસરને મળવાને આવતા. બીસ્માર્કને તે સર્વની ફેસરને જોળણ આપવી પડતી. પણ જોળણ આપવાના આવા પ્રસંગોએ બીસ્માર્કનું મગજ એવી ગૂંચોથી ભરેલું હોતું કે તેને આવનારનું નામ યાદ કરવામાં સુરક્ષી પડતી. પરિણામે તેણે

એવો શીરરતો રાખ્યો કે જેનું નામ તત્કાળ યાદ ન આવે તેને વિશે, “નામદાર કાઢિ-ટ ફલાણા ફલાણા”-તરીકે ઝોળખ આપવી. ફેસર એવા કાઢિ-ટાને ઝોળખતો હોય નહિ, અને આવનારને પણ પોતે કાઢિ-ટના ઈલકાળે ઝોળખાવાથી મગફરીનો મોકો મળે.

*

સાહુ જીવપતિને સાદાર્થ ખૂબ પ્રિય હતી. એક વખતે મોગલ દરબારમાં રહેતો એક મરાઠા સરદાર અલંકારોના કાકમાક સાથે તેમની મુલાકાતે આવ્યો. જીવપતિએ તેનું સ્વાગત કરવાને મોકલેલી સાદી મંડળી સાથે પોતાના પ્રિય કુતરા ધોંડુને પણ અરઝવેરાતથી લાદીને એક શેભાપમાન ગાડીમાં મોકલ્યો. તે પછી બપોરે દરબાર ભરવામાં આવ્યો ત્યારે સાહુ મદારાજે શાંતિથી કહ્યું, “આજના આપણા દરબારમાં બે જ વ્યક્તિઓ અલંકારથી શોભી રહી છે. એક આપણો પ્રિય ધોંડુ ને બીજા આપણા વઢાલા મહેમાન.”

માધવરાય પેશ્વાના સેનાપતિ સમશેર બહાદુર પરશુરામ ભાઉને એક વખતે હનુમન કાવત્તાં અરજો વાગ્યો. ભાઉએ હનુમને તે સંબંધી સંભાળ રાખવા મૂચના આપતાં અટક-આળા હનુમભાઈએ કહ્યું, “સેનાપતિશ્રી, અસ્ત્રાથી આટલા ડરો છો તો લડાઈમાં તરવારના ધા શી રીતે સદાતા દરો?” સેનાપતિ એ પળે તો શાંત રહ્યા. પણ પછી હનુમત પૂરી થતાં તેમણે એક ભાલો મેગાવ્યો અને હનુમનના પગ પર પોતાનો પગ દાખી તે પર એવા બેરથી એ ભાલાનો ધા કર્યો કે તેનું ફટું બનેના પગ સોંસરતું બિતરી ગયું. હનુમે તો ચીસે ચીસ પાડવા માંડી. પરશુરામે પૂછ્યું, “કાં હનુમભાઈ, ભાલો તો બનેના પગમાં પેડો છે. રાડો કેમ નાંખો છો?”

લખનૌના રાજમહેલની સમીપમાં એક ફકીર બાંગ પોકારતો હતો, “જસકો ન દે ખુદાતાલા ઉસકો દે આસકુ ઉદીલા.” ને નવાજ આસકુ ઉદીલાએ તે ફકીરને બોલાવી દીરામોતીથી ભરેલું એક તરબૂચ બેટ આપ્યું.

કેટલાક દિવસ બતાં એ ફકીર પુનઃ નવાજની દૃષ્ટિએ પડ્યો. નવાજે તેને પૂછ્યું, “કાં સાંઝ્યાવા, તરબૂચમાંથી શું મળ્યું હતું?”

“એ તો મેં બે પૈસે વેચી દીધેયું.” ફકીરે ગમકાને કહ્યું.

“હું તો તમને દીરામોતી આપવા ઈચ્છતો હતો,” નવાજે શાંતિથી કહ્યું. “પણ ખુદાતાલાને એ પગે નહોતું. તેણે તો તમને બે જ પૈસા અપાવ્યા. માટે દવેથી બાંગ ફરતી નાંખો ને કહો કે, “જસકો ન દે ખુદાતાલા-ઉસકો ન દે આસકુ ઉદીલા.”

તાનસેનના વૃદ્ધ યુરતું સંગીત સાંભળી અકળે તાનસેનને પૂછ્યું, “તાનસેન, તું દિદુરતાનનો અદિતિય ગર્વ્યો છે. પણ તારા સંગીતમાં મને તારા યુરના સંગીત નેટલી મધુરપ કેમ નથી બજાતી?”

“રાજન્” તાનસેને વિનયથી ઉત્તર દીધો, “મારી કળાને મેં નવાચી બનાવી છે. હું આપને-પૂર્વીપતિને રીઝવવા ગાઉં છું. મારા યુરની કળા તો કેવળ પ્રભુસ્તુતિમાં મસ્ત રહે છે.”

ધીયોસોશીના જગદ્ગુરુ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિએ ધીયોસોશીસ્ટાની સભામાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું, “કાઈ જિજ્ઞા ન થયો. આપણે સર્વે સમાન છીએ; બન્ધુભાવજર્વા છીએ. કાઈને વધારે મહાન માનવાની જરૂરિયાત નથી.”

‘બીજી વખતે સલાના સર્વે સભ્યો બેસી રહ્યા. પણ ડૉ. કઝીન્સ બિલા થયા. કૃષ્ણ-મૂર્તિએ તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ડૉક્ટરે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો, “આપના જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કોઈએ વિચારપરવશતા ન રાખવી જોઈએ. આપ બેસવાનું કહો ત્યારે અમારે શું બેસી જ રહેવું? મને આપના પ્રત્યે માન છે અને તે માટે હું સ્વાભાવિક રીતે બેસો થયો છું?”

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતિને વાદનું આદવાન આપતાં કાશીના એક પંડિતે હાથમાં છરી બતાવી કહ્યું, “જે હારે એનાં નાકકાન કાપી લેવાં.” મહર્ષિએ કહ્યું, “એકલાં નાકકાન જ શા માટે?” ને હથેળીમાં ચપ્પુ રમાડતાં ઉમેર્યું, “આ ચપ્પુથી ભેગી જીલ પણ કાપી લેવી.”

રુકકન કોલેજના પદવીદાન—સમારંભ પ્રસંગે ડૉ. ભાંડારકરે અંગ્રેજોનાં ગુણગાન ગાતાં કહ્યું, “ને અંગ્રેજો ન હોત તો દિંદની પ્રગતિ અંભવિત ન બનત. દાખલા તરીકે હું પોતે—ક્યાંક અગ્નિજ્વાળા ખૂણામાં આચમન કે સંધ્યા કરતો બેઠો હોત.” સમારંભના પ્રમુખ પ્રિન્સીપાલ બેઠને ઉમેર્યું, “અને શિવાજી હોત તો તે આ યુગમાં અચ્છો ક્રિકેટર બની શક્યો હોત. નાના ફક્તવીસે પણ ટેનીસમાં એકાદ લવસેટ જીત્યો હોત.”

*

ટેપલની કુશાગ્ર બુદ્ધિ કોઈ પણ વિષય પર નવો પ્રકાર ફેંકી શકતી, પણ જ્યારથી તેણે એડીસન પાસેથી ફેટલાક પાઉંડ ઉછીના લીધા ત્યારથી તે તેની સાથેની ચર્ચામાં હંમેશાં મૂક સંમતિજ દાખવવા માંડ્યો. એડીસને એવો એક પ્રગંગ જોઈ તેને કહ્યું, “જનાજ, કાં તો મારી સાથે રીતસરની દલીલ કરો અથવા તો પછી મારા પાઉંડ મને પાછા આપો.”

એડીસન સાથેની વાનચીત પછી એક સ્વરૂપવતી રમણીએ તેને કહ્યું, “તમે ખૂબજ ગંભીર અને ઝોઝાઝોલા છો.” “દેવીજી,” એડીસને ખીશામાંથી નવ પેન્સ કાઢી તેને હથેળીમાં ધરતાં કહ્યું, “મારા ખીશામાં આ નવજ પેન્સ છે. પણ એમો અર્થ એ નથી કે મારી તિબેરીમાં પણ નવજ પેન્સ છે.”

શ્ચિટનના વડા પ્રધાન પીટ સાથે એક પ્રસંગે બોજન લેતાં બર્કે ફ્રાન્સના વધતા જતા બળ અને તેના ભયજનક પરિણામ પ્રત્યે તેનું ધ્યાન દોર્યું. પીટે ગર્વથી કહ્યું, “આ દેશનું ધારણ અને તેની આગાહી તો દિને કયામત સુધી સત્તામત છે.” બર્કે હસીને ઉત્તર દીધો, “હું દિને કયામતના ભયની વાત નથી કરતો.”

*

રશિયાના સુશોભિત રાજમહેલમાં એક દિવસે જંગી મહેશીલ ગોઠવાઈ હતી. તે પ્રસંગે રાણી કેથેરિન પોતેજ દરેક વિષય પર દેખરેખ રાખતી હતી. બોજન વખતે એક નોકરની જરૂર જણાતાં તેણે ખૂબો મારવા માંડી. પણ અનેકમાંથી એકે નોકર ત્યાં ન દેખાયો. તે પોતે નોકરોની શોધમાં ચાલી. થોડીક પળામાં તેણે એક નોકરને તો બોજનખંડમાં મોકલાવી આપ્યો, પણ સાથે તે ન આવી શકી. એક રાજવંશી મહેમાન રાણીની શોધમાં ચાલ્યો. તેણે નોકરોના ખંડમાં જઈ જોયું તો રાણી નોકરો સાથે બેસી પાનાંની રમત રમતી હતી.

“આ શું?” રાજવંશીએ સ્તબ્ધ થઈ પૂછ્યું.

“બધાજ નોકરો રમતે ચડ્યા હતા,” રમતમાંથી જિંચું પણ જોયા વિના રાણીએ ઉત્તર દીધો, “તેમની રમતમાં લંચ પાડવો મને બ્યાજબી ન લાગ્યો; પણ એક નોકરની તો અનિવાર્ય જરૂર હતી. એટલે એને તમારા ખંડમાં મોકલી હું એનો દાવ સાચવી રહી છું.”

યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ

લેખક: મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી
બી. એ., એલ. એલ. બી. સોસાયટી

[અનુસંધાન અંક ૧૨ પૃ. ૬૧૦ થી આગળ]

અનિત્યતા આદિ બાર ભાવના ભાવવાયો નિર્મમત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી સુખદુઃખ, ક્ષાણ-હાનિ, જ્ઞ-પરાજ્ઞ, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, સફળતા-નિષ્ફળતા વગેરે દ્વેષથી મનુષ્યને ક્ષેપિત થતો નથી અને સમત્વ સિદ્ધ થાય છે અને એમ રાગ અને દ્વેષ છતાંય છે. રાગદ્વેષનો જ્ઞ થતાં મનની શુદ્ધિ થાય છે, તેથી ઇન્દ્રિયનો જ્ઞ થાય છે, અને પરિણામે કપાય છતાંય છે. આ પ્રકારે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય છે.

પછી છઠ્ઠા યોગમાં 'ધારણા'ને તેઓ વર્ણવે છે ને તેને ધ્યાનના કારણરૂપ કહે છે. તે ધારણાનાં યોગ્ય સ્થાનો તરીકે નાભિ, હૃદય, નાસાગ્ર, કપાળ, ભ્રૂં, તાળવું, નેત્ર, મુખ, કર્ણ તથા મસ્તકને તેઓથી બતાવે છે. ધારણાના પાર્થિવી, આગેયી, માટી, વાદળી, તથા તત્ત્વ એવા પાંચ પ્રકાર તેઓ ત્યારપછી વર્ણવે છે. પરંતુ તે ધારણાઓનું સ્વરૂપ અન્ય યોગ ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યું છે તે કરતાં ભુદ્ધ છે.

ધ્યાનનો વિષય સાર કરતાં પહેલાં ધ્યાનને માટે યોગ્ય સ્થાન તથા ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલુ રાખવા માટે ઉપયોગી ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કરીશું.

તીર્થંકર ભગવાનના જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન, અથવા મોક્ષની કલ્યાણકૃત્તિઓ તીર્થરૂપ છે તે સ્થળો તથા તેના આસપાસે જ્યાં પણ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત હોય ત્યાં અથવા પવિત્રતા શુદ્ધિ વગેરે સ્ત્રી-પશુરહિત નિર્જન સ્થાન ધ્યાન માટે યોગ્ય છે, એમ આચાર્યશ્રી કહે છે.

'યેષ્ઠ સંહિતા'માં યોગ્ય સ્થાન સારા દેશમાં, ધાર્મિક રાજ્યમાં, જ્યાં વિદ્યા મુલ્યવાન હોય, ને જ્યાં ઉપદ્રવ ન હોય ત્યાં કહ્યું છે; અને સાથેસાથે કહ્યું છે કે:—

દુરદેશે તથા ડરગે રાજધાન્યાં જનાંતિકે ।

યોગારંભં ન કુર્વતિ કૃતો ન સિદ્ધિરો ભવત્ ॥ પ્ર. ૫ ટી. ૩

એટલે દૂરના દેશમાં, જંગલમાં, રાજધાનીમાં, જ્યાં ગદ્ગદ માણસનું આવવું જવું હોય એવે સ્થળે યોગારંભ ન કરવો; જો ત્યાં કરવામાં આવે તો સિદ્ધિ આપવાવાળો થતો નથી, કારણ કે દૂર દેશમાં વિશ્વાસ રહેતો નથી, જંગલમાં રક્ષા થઈ શકતી નથી, અને નગરમાં પ્રકાશમાં આવવાથી વિશેષ થાય છે.

ધ્યાન અમુક સમય પર્વત આગુ રહી શકે છે, તેથી વચ્ચે વચ્ચે તૂટતા ધ્યાનને ધ્યાનના નવા પ્રવાહ સાથે જોડવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય તથા માધ્યમ એ ચાર ભાવનાઓ ઉપયોગી છે.

ધ્યાનના ધર્મ અને શુદ્ધિ એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં ધર્મધ્યાન માટે આ ભાવનાઓ ઉપયોગી છે. સામ્ય વિના ધ્યાન થતું નથી, અને જ્ઞાન વિના સામ્ય થતું નથી, સામ્યને લક્ષને ધ્યાન નિશ્ચળ થાય છે, તેથી તે બંને અન્યોન્યના કારણરૂપ છે. મોક્ષ સકળ કર્મના ફળથી થાય છે, અને તે આત્મજ્ઞાનથી થાય છે. આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય છે માટે ધ્યાન આત્માના હિત માટે છે.

ધ્યાન કરવા ઇચ્છનારે ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ફળનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. ધ્યાતા (ધ્યાનનો અધિકારી) તે જ યર્થ શકે કે જે પ્રાણનાશના પ્રસંગે પણ સંયમ ત્યજતો નથી, અન્યને પોતાના જેવાં જ ગણે છે, પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાંથી ચ્યુત થતો નથી; દાઢ, તડકો, પવન વગેરેથી સંતાપ પામતો નથી; ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વગેરેથી જેનું મન દુષ્ટિત થતું નથી; જે આત્મામાં જ લીન છે; સર્વ કર્મોમાં નિર્લેપ રહી કામભોગથી વિરત થયો છે; પોતાના શરીરની પણ મમતા જેણે મૂકી દીધી છે; જે વૈરાગ્યમાં નિમગ્ન છે અને સર્વ પ્રત્યે જેને સમભાવ છે; જે રાગ દેમજ રંકનું સરખી રીતે કલ્યાણ ઇચ્છે છે, અગાધ કરુણા વાળો છે, સંસારેસુખથી પરાડમુખ છે, મેરુ જેવો અચળ છે, ચન્દ્ર જેવો આનંદકારી છે, અને પવન જેવો નિઃશંગ છે એવો બુદ્ધિમાન ધ્યાતા પ્રસંસાને પાત્ર છે.

પછી ધ્યેયના પિણ્ડરથ, પદરથ, રૂપરથ, અને રૂપાતીત એ ચાર પ્રકાર ધ્યાનનો આલંબન તરીકે આચાર્યશ્રી આમ વર્ણવે છે:—

વિષદસ્ય ચ વદસ્ય ચ રૂપસ્ય રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્થા ધ્યેયમામ્નાતં ધ્યાનસ્યાલંબનં લુપ્તૈઃ ॥ પ્ર. ૭ શ્લો. ૮

પિણ્ડ એટલે શરીર-તેમાં રહે તે પિણ્ડરથ ધ્યેય; તેના ચાર્ણિયી, આગ્નેયી, માૃત્તી, વાૃણી, તથા તત્ત્વ જો પાંચ ધારણારૂપ પાંચ પ્રકાર આચાર્યશ્રી વર્ણવે છે. તેની વિગતમાં આપણે અત્રે નહિ જિતરીએ. આના સતત અભ્યાસ કરનારે યોગી પર મેલી વિદ્યાઓ, મંત્ર, તથા મંડળની શક્તિઓ ચાલતી નથી; શક્તિની, હુદ્ર યોગીનીઓ, તથા માંસલેક્ષી પિશાચો વગેરે તેનું તેજ સહન ન થવાથી ત્રાસ પામી નાશી જાય છે; અને દુષ્ટ દ્વિષક હાથીઓ, મિહો, શરબો, અને સર્પો પણ દૂરથી જ સ્તંભિત થઈ જાય છે.

જે પવિત્ર પદરૂપ ધ્યેયના આલંબનથી ધ્યાન થાય છે તેને સિદ્ધાંતનો પાર પામેલાઓ પદરથધ્યાન કહે છે. એટલે જે ધ્યાનમાં અમુક મંત્રાક્ષર કે મંત્રપદના જ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે તે જ પદરથ ધ્યાન જુદા જુદા મંત્રપદના જ્ઞપ્તિથી જુદાં જુદાં ફળ થાય છે તે આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારથી યોગશાસ્ત્રના આઠમાં પ્રકાશમાં પદરથ ધ્યાનનું વિવરણ કરતાં દર્શાવ્યું છે.

આ પદરથ ધ્યાનનું વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રીએ વિવિધ મંત્રોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે પરથી જોઈ મંત્રવાદનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. એ મંત્રવાદનો પ્રવાહ અત્યંત પુરાતન છે. તે તથા તેનું મૂળ જોઈ આગમનાં પ્રાચીન પૂર્વ નામના ભાગમાંના વિદ્યાપ્રવાદમાં છે, તે યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોકો પરથી સિદ્ધ થાય છે:—

જ્ઞાનવદ્ધિઃ સમામ્નાતં વજ્રસ્વામ્યાદિમિઃ સ્ફુટમ્ ॥

વિશ્વાવાદત્તસમુદ્ધૃત્ય વીજમૂતં શિવપ્રિયઃ ॥ પ્ર. ૮ શ્લો. ૭૪

કર્મદાવહુતાશસ્ય પ્રશાન્તિનવચારિદમ્ ।

ગુરુપદેશાદ્વિજ્ઞાય સિદ્ધચક્રં વિચિન્તયન્ ॥ પ્ર. ૮ શ્લો. ૭૫

इति गणधरपुत्र्याविकृतान्मुष्कृतानि प्रवचनजलराशेस्तत्परत्नान्यमूनि ।

हृदयमुकुरमध्ये धीमतामुल्लसन्तु प्रचित्तमवशतोऽप्यङ्गેશनिर्नाશहेतोः ॥ પ્ર. ૮ શ્લો. ૮૧

“વજ્રસ્વામિ વગેરે જ્ઞાનીઓએ વિદ્યાપ્રવાદમાંથી ઉદ્ધરી મોક્ષ લક્ષ્મીના ખોજરૂપ,

કર્મદાવાસિને જ્ઞાન-ત કરવામાં નવા મેધ જેનું સિદ્ધચક્ર, સારી રીતે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યું છે તે ગુરુના ઉપદેશથી જાણી ચિંતવ્યું.” શ્લોક ૭૪-૭૫.

“એમ ગણુધરમુખ્યે પ્રકટ કરેલા સિદ્ધાન્ત સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધરેલાં આ તત્ત્વરત્નો બુદ્ધિમાનોના હૃદયરૂપ દર્પણમાં સેંકડો ભવોનાં સંચિત કલેશ-પાપના નાશ માટે ઉદ્ધાસ પામે—” શ્લોક ૮૧.

પદ્મસ્ય ધ્યાનનું વર્ણન કરતાં મંત્રાધિરાજ-અર્થ, પંચ પરમેષ્ઠિમંત્ર, પ્રણવ-ચક્રાર, માયાળીજ હીકાર, સૂરિમંત્ર પ્રથમપીઠમય વલ્લ્વયુક્ત અપ્રતિચક્ષા વિદ્યા, પાપનાશિની સારસ્વત વિદ્યા, સિદ્ધચક્ર વગેરે ધ્યાનયોગ્ય કમલની રચના સાથે આચાર્યશ્રીએ બતાવ્યા છે—એટલે મંત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક જાપ વર્ણવેલ છે.

પદ્મસ્ય ધ્યાન ચર્યતા યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં કેટલાક મંત્રો તથા શ્લોકો આચાર્યશ્રીએ શ્રીભદ્રશુભાચાર્ય વિરચિત “અનુભવસિદ્ધ મંત્ર દ્વાનિશિક્ષા” નામનો ગ્રંથ જે “શ્રીભરવ પદ્માવતી કલ્પ” નામક મુદ્રિત ગ્રંથના ૩૦ મા પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રકટ થયો છે તે ઉપરથી શબ્દશઃ કે છાયારૂપે લીધા છે, તે કંઈક અંશે કુટનોટમાં* નિર્દિષ્ટ શ્લોકોની સરખામણી પરથી માલગ પડશે. વિશેષ ચર્યા લેખકની ઉક્ત ‘શ્રીભરવ પદ્માવતી કલ્પ’ની પ્રસ્તાવનામાં છે.

રૂપસ્ય ધ્યેયને આશ્રયીને કરવામાં આવે તે રૂપસ્ય ધ્યાન. સમવસરજમાં રહેલા સર્વ અતિશયોથી યુક્ત, કેવળજ્ઞાનથી દીપતા, ચતુર્મુખ, અરિહંત બળવાનના રૂપનું આલંબન કરી જે ધ્યાન કરવામાં આવે તેને રૂપસ્ય ધ્યાન કહે છે. આ રૂપસ્ય ધ્યાનના અભ્યાસથી તેમાં તન્મય થયેલો યોગી વીતરાગ યદ્ય મુક્ત થાય છે; અર્થાત્ વીતરાગના ધ્યાનથી ધ્યાના પણ ધ્યેયરૂપ વીતરાગ થાય છે અને પરિણામે મુક્તિ વરે છે.

ધેરણ સંહિતાના નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવેલું ધ્યાન તે ‘રૂપસ્ય’ જ છે, જો કે ત્યાં તેને ‘રૂપલ ધ્યાન’ કહ્યું છે—

“યસ્ય દેવસ્ય ચદ્રૂપં યથાભૂષણ-વાદનમ્ ।

તદ્રૂપં ધ્યાયતે નિત્યે રૂપલધ્યાનમિદં વિદુઃ ॥” ૩૦ ૬ શ્લોક ૮

‘ધેરણસંહિતા’માં ધ્યાનના રૂપલ, જ્યોતિ, તથા સૂક્ષ્મ એમ ત્રણ બેદ પાડ્યા છે. કુલાર્ણવમાં ધ્યાનના રૂપલ અને સૂક્ષ્મ બે જ બેદ પાડ્યા છે, છતાં ત્યાં પણ પરમેશ્વરનું તેજોમય ધ્યાન કરવાનો ઉદ્દેશ છે (જુઓ કુલાર્ણવ, ઉદ્ધાસ હમે). શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય પણ નીચેના શ્લોકમાં રૂપલ ધ્યાનમાંથી સૂક્ષ્મધ્યાન કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. સૂક્ષ્મ ધ્યાન તે જ રૂપાતીત ધ્યાન છે, જે હવે પછી વર્ણવવામાં આવશે.

“અલક્ષ્યં લક્ષ્યસંવધાત્ રૂપલાતસૂક્ષ્મં વિચિન્તયેત્ ।

સાલમ્બાચ્ચ નિરાલંબં તત્ત્વવિત્તત્ત્વમંજસા ॥” ૩૦ ૧-શ્લોક ૫

“લક્ષ્યાના ગ્રંથંધયો અલક્ષ્યનું, રૂપલમાંથી સૂક્ષ્મનું, સાલંબન પરથી નિરાલંબન તત્ત્વનું તત્ત્વ જાણનાર ધ્યાન કરે.”

નિરાકારનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન, અમૂર્ત-નિરાકાર, ચિદાનંદરૂપ, નિરંજન સિદ્ધ

* અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાનિશિક્ષા પ્રથમ અધિકાર યોગશાસ્ત્ર અષ્ટમ પ્રકાશ

શ્લોક. ૬ શબ્દાર્થ = શ્લોક ૩૧

શ્લોક. ૮ તથા ૧૫ છાયા તથા શબ્દાર્થ = શ્લોક. ૭૪-૭૫ (૭૫૧ આખ્યા છે.)

શ્લોક. ૯ થી ૧૪ શબ્દાર્થ = શ્લોક. ૧૦ થી ૧૫

પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે. આવાં ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલા મુનિનું મન સમગ્ર જગત્તો સાક્ષાત્કાર કરે છે ને આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને છેવટે ધ્યાતા અને ધ્યાનના અભાવે ધ્યેયની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે.

આમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર વર્ણવી, જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મધ્યાન તથા શુદ્ધ ધ્યાન એમ ધ્યાનના બે ભેદો પાડી, ધર્મધ્યાનના આરાવિચય, અપાવિચય, વિપાકવિચય તથા સંસ્થાનવિચય એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવી શુદ્ધધ્યાનના પણ ચાર પ્રકારો વર્ણવે છે, કારણકે મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્ કારણ તો શુદ્ધધ્યાન જ છે.

હવે અમ્મ એ ઉપરિચય થાય છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર પિંડરથ, પદરથ, રૂપરથ અને રૂપાતીત વર્ણવ્યા છે તે તેમની પૂર્વના કાઈ પણ જૈનગ્રંથમાં વર્ણવેલા છે કે નહિ. નિઃશંકપણે તેમની પૂર્વનો કહી શકાય એવા કાદ્યપણ જૈનગ્રંથમાં તેવો ઉલ્લેખ લેખકને ઉપલબ્ધ થયો નથી.

જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથમાં તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પહેલાં રચાયો હોય એવું નિશ્ચયાત્મક પ્રમાણ નથી મળતું. એટલું જ નહિ પણ તે ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પછીનો છે એમ લેખકનો મત છે, જે ‘શ્રી ભેરવ પદ્માવતી કલ્પ’ની તૈયાર થતી પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તૃત ચર્ચાપૂર્વક દર્શાવ્યો છે.

શ્રીજિનદત્તસરિકૃત ‘વિવેક વિલાસ’માં ધ્યાનના આ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. પણ એ યોગગચ્છના શ્રીજિનદત્તસરિ યોગશાસ્ત્રકાર શ્રીહેમચંદ્રસરિ પછી આશરે ૩૬ વર્ષ બાદ થયા છે. વસ્તુપાલ મંત્રીના શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલ ગ્રંથમાંના આચાર્યોમાં તેમનું પણ નામ માલમ પડે છે તેથી સંવત્ ૧૨૭૭માં પણ તેમનું અસ્તિત્વ હતું એમ સાબિત થાય છે. તેમણે યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ધ્યાનના નવીન ચાર પ્રકાર અનુસાર જ ઉક્ત વર્ણન કર્યું હોય એમ લાગે છે. તે વર્ણન સંક્ષિપ્ત હોવાથી અત્રે આપીએ છીએ:—

વિવેકવિલાસ ઉદ્ધાસ ૧૧—

“રૂપરથં ચ પદરથં ચ વિષ્ણુરથં રૂપગર્જિતમ્ । ધ્યાનં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં સંસારાર્ણવતારકમ્ ॥” ૧૬

“રૂપરથ, પદરથ, વિષ્ણુરથ અને રૂપાતીત એવા ચાર પ્રકારનું ધ્યાન સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનારું છે.”

“વદ્યતિ પ્રથમં રૂપં સ્તૌતિ ધ્યેયં તતઃ તન્મયઃ પદૈઃ સ્વાત્તતઃ પિન્ડે રૂપાતીતઃ ક્રમાદ્ભવેત્ ॥” ૧૭

“ધ્યાતા પ્રથમ ધ્યેયનું રૂપ જુએ, પછી પહેલવડે ધ્યેયની સ્તુતિ કરે, પછી સ્વશરીરમાં તન્મય (ધ્યેયરૂપ) થાય અને પછી ક્રમે રૂપાતીત થાય.”

“યથાવસ્થિતમાલેખ્ય રૂપં ત્રિજગદીશિતુઃ । ક્રિયતે ચમુદ્રા ધ્યાનં તદ્રૂપરથં નિગચ્છતે ॥” ૧૮

“ત્રિલોકના નાથનું જેવું છે તેવાંજ રૂપનું આલેખન લઈ પ્રગાદપૂર્વક ધ્યાન કરવું તે રૂપરથ ધ્યાન કહેવાય.”

“વિશાયાં ચદિ વા મગ્ને ગુદ્દેવસ્તુતાવપિ । પદરથં કથ્યતે ધ્યાનં પવિત્રાન્યસ્તુતાવપિ ॥” ૧૯

“વિદ્યા કે મેત્રનું, શુરદેવની સ્તુતિનું, તથા અન્ય પવિત્ર સ્તુતિનું ધ્યાન તે પદરથ ધ્યાન કહેવાય.”

“યત્કિચન શરીરરથં ધ્યાયતે દેવતાદિકમ્ । તન્મયીભાવશુદ્ધં તત્ત્વં વિષ્ણુરથં ધ્યાનમુચ્યતે ॥” ૨૦

“શરીરમાં કાદ્યપણ દેવતાદિકનું તન્મયતાથી શુદ્ધ જે ધ્યાન તે વિષ્ણુરથ ધ્યાન કહેવાય.”

“ નિર્લેપસ્ય નિરુપસ્ય સિદ્ધસ્ય પરમાત્મનઃ ।

ચિદાનન્દમયસ્ય સ્વાધ્યાયનં રૂપવિવર્જિતમ્ ॥ ” ૫૪ *

“ નિર્લેપ, નિરાકાર, ચિદાનન્દમય સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપાતીત કહેવાય. ”

સગભગ આવીજ ધ્યાન-વિતાનની પરિભાષા એ જીનેતર અંથોમાં લેખકના જોવામાં આવી છે. તેમાંનો એક અન્ય શિવસંહિતા છે;^૧ અને બીજો કાશ્મીરક ત્રિકમતનું માલિની વિજયોત્તરતંત્ર છે.^૨ બન્ને અન્યોના સંબંધ ધરાવતા ઉતારા કૂટનોટમાં આપ્યા છે.

‘માલિની વિજયોત્તર તંત્ર’ જૂનું છે પણ તે ચોક્કસ ક્યારે રચાયું તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી; પણ એમ માનવાને અણગ કારણ મળે છે કે ધ્યાનના આવા પ્રકાર પાકી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલું વર્ણન, આચાર્યશ્રીનું મનમંત્ર અત્યેનું વચન બોલતાં, ધણ કરીને તાંત્રિક અન્યોને આભારી છે. જ્યારે તેમની પૂર્વેના કાઈ પણ જાન આચાર્ય ધ્યાનના વિષયમાં

* સરખાવો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની યોગશાસ્ત્રમાંની રૂપાતીતની વ્યાખ્યા:—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્દરૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરુપણસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાન સ્યાદવવર્જિતમ્ ॥ પ્ર૦ ૧૦ શ્લોક ૧

તથા

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની જ્ઞાનાર્જુવમાંની રૂપાતીતની વ્યાખ્યા:—

ચિદાનન્દમયં શુદ્ધમમૂર્ત પરમાક્ષરમ્ ।

સ્મરેચ્છાસ્મરણમાનં તદ્રૂપાતીતમિચ્યતે ॥ પ્ર૦ ૪૦ શ્લોક ૧૬

ઉપરના શ્લોકોમાંનાં નીચેનાં બેઠા ખાસ સરખાવો:—

ચિદવિસાસ યોગશાસ્ત્ર જ્ઞાનાર્જુવ

પરમાત્મનઃ } = પરમાત્મનઃ } = પરમાક્ષરમ્
સિદ્ધસ્ય } = સિદ્ધસ્ય

નિર્લેપસ્ય = નિરુપણસ્ય = શુદ્ધમ્

ધ્યાનમ્ = ધ્યાનમ્ = સ્મરેચ્છાસ્મરણમાનમ્

ઉપર નિર્દિષ્ટ “અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વિત્રિશિષા” માંના શ્લોકોની યોગશાસ્ત્રમાંના શ્લોક સાથેની સરખામણી પરથી તેમજ આ સરખામણી પરથી સુદ્ધ વાંચકને ખ્યાલ આવશે કે યોગશાસ્ત્રમાં સામે “અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વિત્રિશિષા” હતી અને ચિત્રવિચારકાર તથા જ્ઞાનાર્જુવકાર સામે યોગશાસ્ત્ર હતું. એકે ઢાયા લીધી છે પણ તે ટાંકવા પ્રયાસ કર્યો નથી ત્યારે જ્ઞાનાર્જુવકારે ઢાયા લીધી છે પણ તે ટાંકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. શિવસંહિતા, પ. ૫ શ્લોક ૧૩:—

પિન્ડસ્થં રૂપસંસ્યં (પરસંસ્યં?) ચ રૂપસં રૂપવર્જિતમ્ ।

પ્રત્યેતન્મતાવસ્થાં હૃદયં ચ પ્રશામ્યતી ॥

‘રૂપસંસ્યં’ ને ખરે શુદ્ધ પાડમાં બીજો જ શબ્દ દોષો જોવાએ કારણ કે ઉપર પછી ‘રૂપસં’ આવે છે; જનવાજોન છે કે તે ‘વદસ્ય’ દોષ.

૨. માલિનીવિજયોત્તરતંત્ર, વિરોધિકાર: ૫. ૧૩૭—

અથ પિન્ડાદિગેદેન શાકં વિજ્ઞાનમુચ્યતે ।

યોગિનાં યોગવિરુદ્ધં સંકેષાત્ તુ વિસ્તરત ॥૧૧॥

મન્ત્રાદિને, પદ્મસ્થ ધ્યાન તરીકે ધ્યાનનો એક મુખ્ય વિભાગ પાડી, એટલું મહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ માલમ પડતું નથી, ત્યારે આપણને એવું અનુમાન દોરવાને પ્રયત્ન કારણ મળે છે કે આચાર્યશ્રી ઉપર મન્ત્રાદિના પ્રભાવની ઊંડી અસર થયેલી અને તેમણે મન્ત્રયોગને તેથીજ અપનાવ્યો. એ નોંધવા જેવું છે કે શિવમંદિતામાં યોગના મન્ત્રયોગ, હડયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવી મંત્રને આવું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે.* ગોરક્ષ પદ્ધતિ આદિ ખીન્ન પણ યોગમન્ત્રોમાં પ્રણવ-ઝંકારના ગ્રંથ પર ભાર મૂક્યો છે. આચાર્યશ્રીએ આ બધાનો સંગ્રહ કરી જૈનોના પ્રાચીન મંત્રવાદ સાથે મુંઢર સમન્વય કર્યો છે. આ સમન્વય જો જૈન શાસ્ત્રોને મન્ત્રયોગ અસંમત હોત તો શક્ય ન જ થાત. વસ્તુતઃ જૈન શાસ્ત્રોમાં મૂળથી જ કંઈકે મર્યાદાપૂર્વક મન્ત્રવાદ સ્વીકૃત છે તે લેખકની શ્રી હૈરવ પદ્માવતી કદાપતી થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ઈંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં બતાવ્યું છે.

આચાર્યશ્રી છેલ્લું યોગાંગ સમાધિ તથા મોક્ષ વર્ણવી છેવટે પોતાના જ અનુભવથી મેળવેલું યોગજ્ઞાન વર્ણવે છે. તેમાં મનની—વિશિષ્ઠ, યાતાયાત, મિલિષ્ટ તથા સુધીન એવી ચાર અવસ્થાઓ વર્ણવી ઉન્મત્તીભાવ તથા લયયોગ પર યોગસિદ્ધિ માટે ભાર મૂકે છે.

પિષ્ઠં શરીરમિત્યુક્તં તદ્વચ્છક્તિ-શિવાત્મનોઃ ।

મદ્ધાનન્દો બલં તેજો વીર્યમોજઞ્ય કીર્ત્યતે ॥૨॥

x

x

x

તેનાવિર્ભાવ્યમાનં તત્પૂર્વાવસ્થાં પરિત્યજત્ ।

યાઃ સંવિત્તૌરવાપ્નોતિ તા અઘસ્તાત્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪॥

તદેવ પદ્મિચ્છન્તી સર્વાર્થાવગતિર્યતઃ ।

તસ્માત્સંજાયતે નિત્યં નિત્યમેવ શિવાત્મનોઃ ॥૫॥

તદેવરૂપમિત્યુક્તમાત્મનઘ વિનશ્ચરમ્ ।

રૂપાતીતં તદેવાનુવૃત્તોઽક્ષાવિપયં પરમ્ ॥૬॥

હવે પિષ્ઠ આદિ બેદથી શાક્તવિજ્ઞાન, યોગીની યોગસિદ્ધિ અર્થે, વિસ્તારથી નહિ પણ, સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે. ૧.

પિષ્ઠ એટલે શરીર, તેની જેમ શિવશક્તિનો બદ્ધાનન્દ, બલ, તેજ, વીર્ય તથા જ્ઞાનશુ કહેવાય છે. ૨.

x

x

x

તેની પૂર્વાવસ્થા ઊડતાં તેનાથી આવિર્ભાવ પામતાં જે જે સંવેદનો મેળવે છે તેનીયે વર્ણવ્યાં છે. ૪

“ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન એથી તે જ પદ ઉપર છે, તેથી શિવાત્માનું નિત્ય-સ્થાયિત્વ નિત્ય વદ્ધાવે છે.” ૫.

“ આત્માનું તેજ નશ્વર રૂપ છે અને તેજ રૂપાતીત છે, કાત્મક કે પરમ (નત્વ) ઇત્રિયથી અજોગર છે.” ૬.

* મન્ત્રયોગો દૃઢત્વ લયયોગાતૃતીયકઃ ।

ચતુર્થો રાજયોગઃ સ્વાત્મ દ્વિભાભાવવર્જિતઃ ॥ શિવસંહેતા, પટલ ૫ જીઠ ૧૪

હુવાફેર નિમિત્તે અમે થોડા દિવસ ચાચ્યાસા ગયેલા. ત્યાં એક માસ્તરસાહેબ સાથે અમારો પરિચય થયેલ. સાહિત્ય અને સાહિત્યકો પ્રતિ તેમને અતિ પ્રેમ હતો. આવતા વેંત તેઓની પ્રથમ ચર્ચા સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો વિષેની જ હોય. જાણે એ જ એમનો ધંધો હોય. તેઓ હંમેશાં વક્તા હોય અને અમે શ્રોતા.

તેઓની વાગધારા શરૂ થતાં તે ક્યારે અટકશે તે કહી શકાય તેમ નહોતું. ગીત કોઈને લાગે બોલવાનું આવતું જ નહીં !

માસ્તરસાહેબને સાહિત્ય વિષે ટૂટકું જ્ઞાન હતું તે તો ખબર નથી. પરંતુ સાહિત્ય-કારો વિષે, તેઓ અવશ્ય થોડું ઘણું જ્ઞાન ધરાવતા. કદાચ તેમના મત પ્રમાણે તે તેઓની રંગરંગના જાણકાર હતા એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમના નક્ષત્ર સુધાં જાણુતા.

સાધારણ જનતામાં મહાપુરુષો, સાક્ષરો, કવિઓના આંતરજીવનને-જીવનરહસ્યને જાણવાનું કંઈક કૌતુહલ હોય છે. સ્વભાવતઃ તેઓને તેમના જીવન વિષે કંઈ જાણવાનું દિલ રહ્યા કરે છે. એટલે માસ્તરસાહેબને શ્રીતાઓની ક્યારેય ખોટ જાણાતી નહીં.

એક દિવસ વાતચીત થતાં કવિવર સ્વૈંદ્રનાથ વિષે વાત નીકળી. માસ્તરસાહેબે કહ્યું, 'હું તો ઘણા દિવસ કવિ સાથે શાંતિનિકેતનમાં રહ્યો છું !'

કવિના જીવન વિષે કંઈક નવું જાણવાને અમે અધારે, આતુરતાપૂર્વક, તેમને આગ્રહ કર્યો, ને માસ્તરસાહેબે વાગધારા છોડી:

'ઉત્તરાયન' નામના આરસપહાણના એક રાજપ્રાસાદમાં કવિ રહે છે. તેમના રામનખંડ ઉપર બિલોરી કાચનો એક વિશાળ ધુમટ છે. રાત્રે સ્વચ્છ રેશમી ચાદર બિછાવેલી મધ્યમલની રાખ્યા ઉપર સુતા સુતા કવિ એ ધુમટમાંથી ચંદ્ર-તારકજડિત આકાશની શોભા નિહાળે છે.

ચંદ્રનાં અજવાળાં આવી તેમના રામનખંડને સૌમ્ય, ઉજ્જવળ અને શીતળ બનાવી જાય છે.

પુષ્પ, ધૂપ, વગેરે સુગંધીથી ગદ્યમધતા તે રામનખંડમાં ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં રાત્રે તેઓ સંગીત અને કવિતા રચે છે. અને સવારે વાર્તા, નિબંધ અને નવલકથા લખે છે.

ઉપકાલ થતાં જ સુંદર બાલિકાઓનું એક ટોળું આવી મધુર સ્વરે ગીતાંજલિનું ગીત ગાઈ કવિને નિદ્રામાંથી જાગાડે છે.

કવિ હાલતા સીધાજ રંગાનગૃહમાં ચાલ્યા જાય છે. રંગાનગૃહની વિશાળ દીવાલો ચોતરફ અરીસાથી મટેલી છે.

આરસપહાણની ચોકી વચ્ચે તણ જળરજસ્ત 'બાથ-ટબ' ગુફામાં આવેલ છે. એકમાં ગરમ પાણી, એકમાં ઘરફું હંફુ પાણી અને એકમાં સુગંધી શુક્રાખજી ભર્યું રહે છે.

રંગાન કરી આવ્યા પછી કવિ નાસ્તો કરવા બેસે છે. ચા, પાઉરોટી, કોદી, ઈંડાનો રસ, બીમનાગના સંદેશ, એસ્ટ્રેલિયન સફરજન, ઈટાલોના જડદાણ, બદામનું સરખત, ગાયનું અરધો શેર દૂધ અને તે સાથે થોડા 'પામ' ગિરકાટ આ તેમનો સવારનો નાસ્તો છે.

આ દરમ્યાન, માલતીકુંજમાં આવી જળરચી ચાંદીથી મટેલ હોકામાં સુગંધી તમાકુ ભરી જાય છે. જરીભરેલ હોકાની નળી પચાસ હાય લાંબી છે !

કુંજમાં આવી હોકા ગડગડાવતા કવિ ટપાલથેસી ખોલે છે; આવશ્યક, પત્રો લખે છે. અને એ પત્રોની સંખ્યા ?—કાઠીબંધ હોય છે. તેમનો ખાનગીમંત્રી પાસે જ હોય છે. ઘણા ખરા પત્રોનો જવાબ તે જ લખે છે, માત્ર કૌટુંબિક અને સ્ત્રીઓના પત્રોના જવાબો કવિ પોતે જ લખે છે. જગત ઉપર એકેય એવો દેશ નથી, જ્યાંથી કવિ ઉપર પત્રો ન આવતા હોય ! તેમના સેક્રેટરીને તો ખૂબ મજા ! દરેકદેશની ટિકિટો તેને મફત મળે. તેનું ટિકિટોનું આદ્યમ પણ એક જોવાજોવી ચીજ છે !

કાગળપત્રોનું કામ પતાવ્યા પછી કવિ નિબંધ કે વાર્તા લખવા બેસે છે. ચંદનના લાકડાના સુગંધી મેજ ઉપર, મોરોઝોના કોમતી પૂઠાથી બાંધેલી, જુદા જુદા પ્રકારની ત્રણ ચોપડીઓ પડેલી હોય છે. કવિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેમાંથી એકાદ ચોપડી લે છે. ક્યારેક એકસાથે તેઓ ત્રણચાર જાતની રચના પણ કરી નાંખે છે.

બપોરે તેઓ બરોજર બાર વાગ્યે ભોજન માટે બેઠે છે. તેમની પુત્રવધૂ પ્રતિમાદેવી પોતે જ કવિનું બપોરનું ભોજન તૈયાર કરે છે. પ્રત્યેક વેળા તેઓ બાદશાહી ભોજન લે છે. તે રાત્રે અંગ્રેજી દળનું ખાણું લે છે. તે તેમના પોતાના રસોડામાંથી જ તૈયાર થઈને આવે છે.

બપોરે ભોજન લીધા પછી કવિ થોડો થોડો વખત આરામ કરે છે. અને એ સમયે જ કવિ વાચન પણ કરે છે. મોટા મોટા ગ્રંથો તેઓ એકાદ કલાકમાં જ પૂરા કરી નાંખે છે. આપણે પુસ્તક ઉધાડી એકાદ લાઇન વાંચીએ ત્યાં કવિ આખું પાનું પૂરું કરી નાંખે છે.

તેમની આવી ઝડપથી નવાઇ પામી મેં એક વખત પૂછ્યું, 'ગુરુદેવ ! આખું દળદાર પુસ્તક તમે આટલા જ વખતમાં કેવી રીતે વાંચી લીધું ? માત્ર એકવાર આંખ ફેરવી ગયા હો તેમ જ લાગે છે !' કવિએ હસતાં હસતાં જવાબ દીધો, 'ના, હું તો પૂરેપૂરું વાંચી ગયો છું. પરીક્ષા કરવી હોય તો કરી લુઓ.'

મને તો કુતૂહલ થયું. ચોપડી હાથમાં લઈ તેના ગસોસતાણુંમે પાને શું છે, તે મેં પૂછ્યું. તમને સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, કદાચ માનવામાં એ નહીં આવે પણ કવિ પાનાનો પહેલેથી છેલ્લો અક્ષર ગડગડાટ ખોલી ગયા ! તેઓની સ્મરણશક્તિ અત્યુત છે ! ક્યારેક ક્યારેક બપોરે તેઓ ચિત્રો પણ દોરે છે ! બપોર પછી તેઓ તેમના સ્નેહીજનો સાથે ચાપાણી પીએ છે. સાથે થોડાં પાકાં મીઠાં ફળો અને કાફી પણ લે છે. આ સાથે તેઓ એવેલડીન, કોકો, કે સેનેરાજનનું પણ સેવન કરે છે. આલફન્ડો કરી તો તેઓ માટે બારે મહિના ખાસ પેક થઈને આવે છે.

સાંજે તેઓ કલાલવનમાં આવી નૃત્યગીતોનો પ્રોગ્રામ શરૂ કરે છે. પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને તેઓ પોતે જ નૃત્યગીત શીખવે છે. રાત્રે સાડાઆઠ વાગ્યે ભોજનનો સમય થતાં, તે માટે ચાલ્યા જાય છે. કવિનું એકેએક કામ ધડિયાળના કાંટા પેઢે ચાલે છે. તેમાં જરાયે ફેરફાર થતો નથી.

ભોજન સાથે તેઓ હંમેશાં શેરી કે સેમ્પેઈન લે છે; અને ખિસ્તીઓની પેઢે, ભોજન પહેલાં તેઓ મેજ ઉપર બેસી પ્રાર્થના પણ કરે છે. સુવા જતાં પહેલાં થોડીવાર તેઓ કાંઈક ગાય છે !

અમે માસ્તરસાહેબનું આ સંભાળપણ નવાઈ સાથે સાંભળ્યું. વયમાં વયમાં મારી પત્ની એક-જે વખત વિરોધ કરવા તૈયાર થયેલ પરંતુ તેમ કરતી મેં તેને વારી.

અવન્તીનાથ—લેખક : શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ. પ્રકાશક : ઇન્દ્રવદન બળવંતરાય કાકોર; ‘પ્રગ્નગંધુ’ પ્રેસ, રેવડી બજાર; અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨.

“પ્રગ્નગંધુ”ના ગ્રાહકોને ૧૯૩૯ની બેટ’ તરીકે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. એના નામાંકિત લેખક શ્રી. સુનીલાલ શાહ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તો વર્ષોથી લખે છે પણ છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી તેમની તે નવલોમાં સંસ્કારિતા, સુરેખ પાત્રવિધાન અને વસ્તુ મૂલ્યભૂતિની કલામયતાનો જે સુમેળ જળવાઈ રહે છે તે લેખકને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વાર્તા-કારોમાં સહેજે ઉચ્ચસ્થાન અપાવે એવો છે.

‘કર્મગોળી રાજેશ્વર’ અને ‘રાજહત્યા’ એ બંને નવલકથાઓએ એમને ગુજરાતના વિજ્ઞાની વાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવ્યા. ‘અવન્તીનાથ’ એમને પ્રથમ પક્ષિતના ત્રણચારની દરોળમાં લાવી મૂકે છે.

અવન્તીપતિ બોજ : સરસ્વતીનો અને સરસ્વતીસેવકોનો તે પ્રિયતમ બને છે, પણ એનાજ પરિણામમાં તે રાજકારણમાં પૂરું લક્ષ નથી આપી શકે; તેને કાર્તિકાત્મકતાનો એપ વળગે છે. એ લાલસામાં તે મહાકવિ-પંડિત ધનપાળને ગંભીર અન્યાય કરી બેસે છે, પણ એ અન્યાયનો પગલાપ તેની લાલસાને જ ડુંગે છે. તેને ભાટ-કવિઓ પ્રત્યે પ્રણા ઉપજે છે. તે અરસામાં તે વિજયા નામની એક રસોયણપુત્રીના ચમત્કારિક બુદ્ધિવૈભવથી આંખાય છે; અને નીલપટેશ્વર નામના એક ભૌતિકવાદી ગોળીના તર્કવાદમાં ચટવાઈ ને જડવાદના પંથે પડે છે. પણ પછી ધનપાળ અને તેના શિષ્ય કાલિદાસનાં સુવચનોથી તેની બુદ્ધિ ખૂલે છે. તે પુનઃ સંસ્કારવાદ-નિર્ગળ વિકાસવાદ અપનાવે છે. દરમિયાનમાં ધનપાળપુત્રી તિલકા અને રાજપુત્રી અરુ-ધતિના કાલિદાસ સાથેના પ્રેમપ્રસંગો, તિલકાએ અરુ-ધતીની તરફેણમાં આપેલું પોનાના રનેહનું બળિદાન; બોજ અને વિજયાનું લગ્ન; પ્રાસંગિક અને માર્મિક કથાનકો; રાજકીય પ્રયોગો; ગુજરાતની છત; તૈલંગ, ચેદી અને ગુજરાતનો માળવા પરનો દેવ અને અંતમાં એ ત્રણેએ એકત્ર થઈ બોજના મૃત્યુપ્રસંગે માળવાની જડસંપત્તિ પર મેળવેલા વિજય; કામર મહેતાની આતુરી-વગેરે વિષયો અને વસ્તુની પાછળ આખીયે કથા ભૂનાં ભૂનાં રમણીય દરજો વેરતી ગૂંથાય છે.

આ નવલકથામાં-વિજયાનું બેકામ છતાં ગર્વાદિત, તેજસ્વી છતાં મૃદુ, રંગીલું-ચરીલું માધુર્યઋતું સ્ત્રીત્વ; ધનપાળનું કરુણ છતાં ભગ્ય છવન; તિલકાનું વિરાદ-દિવ્ય-સદ્વિધ્યાના-

ત્યારપછી કવિ પાસે જઈ મે’ તેમને જણાવ્યું કે, ‘તમારા વિષે તમારા પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવેલાઓ આવી વાતો ફેલાવે તેનો પ્રતિકાર કરી રીતે કરવો ?’

તેઓ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે હસીને બોલ્યા ‘તેમાં ખરાબ પણ શું છે? આવી સાહેબી કેટલાકના ભાગ્યમાં હોય છે? મારા વિષેની આથીયે કેટલીક વિચિત્ર વાતો મેં પણ સાંભળી છે.-તમે એ બધીનો સંગ્રહ કરી શકો તો એક સુંદર પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય, અને તે પુસ્તકનું નામ આપનું—’ રવિ રસાયણ.’

[શ્રીમતી રાધાજીદેવી તથા શ્રી. નરેન્દ્રદેવના બંન્નગી રૂપ વપરાયી]

વધારે બિંમલ બની જતા હોય એવું સ્પષ્ટ લાગે છે. 'દેહનું ગીત' તેની સાક્ષી પૂરશે. એ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ જોઈલી બન્ધ છે તેટલી જ ઉર્મિલ પણ લાગે છે.—

‘કપડાં ફાટ્યે ચીંગડાં મૂછોએ, ઢાંકિયે ફળજાં ડિલ;
ડિલનાં આમડાં ભય દૂદી તો મોત કરે છે દીલ!
અમેને માનવમનનાં પાપ

કહાંતક વેડાવો માળાપ ?

અહીં છેલ્લી પંક્તિમાં ‘કહાંતક’ એ શબ્દપ્રયોગ પણ યથાર્થ નથી. આ ઉપરાંત “તાજમહાલ અને યમુના” ને લગતાં બે કાવ્યો, ‘અજીતનાંંગા પરજીત’, ‘મનો ઝરખો’, ‘હું એકલો’, વગેરે કાવ્યો તેની આંતરિક વસ્તુની નવીનતા કરતાં પણ તે વસ્તુને, કાવ્યદેહે અવતારવામાં રહેલ કૌશલ્યને અંગે દષ્ટિગોચર થતી કવિપ્રતિભાના વિશિષ્ટ ચમકારાથી આપણને આકર્ષે છે. એ કાવ્યોનો ઉપાડ અને અંત મનોહર છે, તેમજ તેની બાવનાઓ અને તેનું આલેખન પણ ઉદાત્ત છે.

આ સંગ્રહનાં કાવ્યોની બાપા સરળ, વિશદ અને પ્રાસાદિક છે. એ એનો સૌથી મોટો ગુણ છે તેમજ તેની ગુણરીમા પણ એ બાપાનો પ્રચાર વધે એવા સવિકલ્પ પ્રયત્નમાં રહેલ છે. કાવ્યની વાણી (Poetic Diction) અત્યંત સરળ, સુખદ અને સામાન્યજન સમંજ શકે એવી હોવી જોઈએ એ આગ્રહ જરૂર પ્રશંસનીય છે પરંતુ બાવાનુંકુળ ઉન્નતબાપા પણ કાવ્યને માટે અનિવાર્ય છે. આમ ન કરવાથી ઉપજતાં અનિષ્ટોનાં થોડાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાંથી જ મળી રહે છે. અડચાર નદી પરનાં કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ આ રહી:

‘એકા સાંધપદથી તુજ વારિસ્થાને
આ આભને અવનિનાં હર થાય આજે,
એ સાંધ્ય રંગથી બરી તુજ યાજ ધાજે
પૂર્વે, અતી! અરધવા લગતી ઉપાજે.’

અહીં છેવટની પંક્તિમાં ‘અતી’ અને ‘અરધવા’ એ શબ્દો જરૂર ખૂંચે છે. ‘તાજ-મહાલ અને યમુનાની ગાથા’ એ કાવ્યમાં યમુના કહે છે:

‘પ્રેમગ્રસ્તાં હરયુગલનું એકતું અધુભિન્દુ,
દૈયે મારે નિત રજનિએ લેગતો સૌમ્ય ઈન્દુ!
નજો એની રજતગૂંથતી રનેહની સાંકળીએ
બંધાઈને ક્લેશધબકા આપણે સાંભળીએ !

અહીં છેલ્લી પંક્તિમાં રહેલ ‘ધબકા’ શબ્દ પ્રથમની નજો પંક્તિમાં રહેલ બાવ અને માધુર્ય પર આક્રોશ પ્રહાર કરતો હોય એમ નથી લાગતું!

પરંતુ આવી ત્રુટીઓ તો બહુ વિરલ પ્રમંજે જ મળી. રહે છે જોટલે એકંદર તો આ કાવ્યસંગ્રહથી આપણને ઘણું ઘણું મળ્યું છે. તદ્દન ગદ્ય સમી કવિતાઓથી ન્યારે આપણું કાવ્યસાહિત્ય ગૂંચળામણ અનુભવી રહ્યું છે તે ફાળે મધુર ગેય કાવ્યોની દિશા તરફ દીવા-દાંડીની ગરજ સારે એવો આ કાવ્યસંગ્રહ તેમાં રહેલ નૂતન કાવ્યવાણી (Poetic Diction), મનોહર કલ્પના, આકર્ષક પદ્ધતિસિત્ય, ભક્તિતરસનું નવું પ્રમાણ, પ્રબલ ભાવદર્શન અને ખળરહારની મંગલવાણીથી આપણા કવિઓને પ્રેરક થઈ પડશે. શ્રી કાલક પણ એમના કાવ્યોમાં રહેલ પ્રયોગશીલ તત્ત્વ તરફ વિશેષ જાગૃત બની એમની કાવ્યવાણીને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાએ મૂકી ગુજરાતમાં મધુરતા પ્રસારે એટલું ઈચ્છી વિરંગીશ.

નતિલાલ ઉદાસાર્થ પટેલ.

ગોચરી

લંડનના 'World Review' ના એ મહિનાના અંકમાં, 'હિંદ અને બહારની દુનિયા: બ્રિટનની ઓછી થતી આગ' નામના લેખમાં, એડવર્ડ થોમ્સન લખાવે છે કે, "ગાંધીજી મહાત્મા અને અહિંસક છે. જવાહરલાલ જો સાદું પ્રજાકીય બ્રિટિશ રાજતંત્ર હોય તો સ્વતંત્રતા કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વચ્ચે બહુ બેદ બુદ્ધિ એમ નથી. સુબાપચંદ્ર બોઝ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યવાદી છે." અને મહાત્માજીના રાજકોટના ઉપવાગ વિષે એ જ લેખમાં કહે છે, 'સામાન્ય અંગ્રેજને મન ગાંધીજી આશ્ચર્યમૂર્તિ અને કંઈક અંશે હાસ્યપ્રેરક છે. રાજકોટના તેમના ઉપવાસ એ આપઘાતનો એક પ્રદારનો પ્રયાસ છતાં તેમનું રાજકીય સ્થાન વિચારી નમતું પડેલું.' ને એ સંબંધમાં તેઓ એક દૃષ્ટાંત નોંધે છે: '૧૮૫૭ના બળવા પછી જ્યારે રાજપુતાનામાં કેળવણી અંગ્રેજી કર નાખવામાં આવેલો ત્યારે ભીનાઈ રાજની ચિતાએ ચડતી સતીએ તે સંબંધમાં શ્રાપ આપેલો અને એ શ્રાપ બિનકાયદેસર છતાં કર તો દૂર કરવો જ પડેલો.'

'Fortnightly' ના એ મહિનાના અંકમાં એચ. વી. હસન 'હિંદમાં સત્તા માટે બેચેનતાણુ' નામના લેખમાં લખાવે છે કે: 'હિંદમાં એક કરતાં વધારે મહારાજાવાદી આગેવાનોએ મને લખાવેલું કે ૧૯૩૫ના બંધારણમાં મૂળભૂત ફેરફારો કર્યા સિવાય પણ ફેરફાર સકીમમાં તે સ્વીકારી શકાય એવો મુદ્દારો થઈ શકે તેમ છે...જેમાં બંને કોમોને એક સરખુંજ સોચવાતું હોય એ સિવાયના એક પણ પ્રશ્નમાં હિંદુ મુસલમાનો કોઈ પણ કાળે મિત્ર બની શકે તેમ નથી. મુસ્લીમ લીગ જો કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે ખૂબ આતુર છે: તેની કાર્યવાહક સભાએ સર સિકંદર સામે, તેમણે આગામી યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરકારની પડખે ઊભાવાનું કહેવા માટે, જો કે કપકાનો દરાય પણ પસાર કરેલો છતાં કેટલાક મુસ્લીમ આગેવાનો અંગત મહત્વાકાંક્ષા અને દ્વેષથી જ દોરવાઈ રહ્યા છે. મુસલમાનોએ જેમ પંજાબ, કાશ્મીર, સરહદી પ્રાંતો, અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને સિંધનું સંયોગીકરણ કરી ઉત્તર હિંદને પાકીસ્તાન બનાવવાની અને બંગાળમાં અને ગિજામમાં સ્થાન જમાવી રાખવાની યોજના વિચારી છે એમ હિંદુઓએ પણ 'પ્રજાકીય સૈનિક દળ'ના નામે એવો તકતો ઝોકવ્યો છે કે જે પંજાબમાં મુસલમાનોની સહર અને અનુકૂળ રિયતિ પર ધા સમાન ધબ પડશે.'^૧

૧. આ ઉપરાંત 'Asia' ના એ મહિનાના અંકમાં પંડિત જવાહરલાલનો 'આતુર હિંદ'; 'Asiatic Review' ના એપ્રિલના અંકમાં મીસીસ માર્ગરેટ મીલવર્થનો 'નેપાળ-સ્વર્ણસીમા', અને લેફ. ફર્લ એ. ઇ. મુરહેડનો 'હિંદ ને બ્રહ્મદેશની તાજેતરની મુસાફરી'; 'Twentieth Century' ના એ ના અંકમાં આર. એન. નાગરનો 'મરાઠી સ્ત્રીનો વિકાસ' અને જુનના અંકમાં 'હિંદુ-મુસ્લીમ સ્થાપત્ય'; 'Nineteenth Century and After' ના એપ્રિલ-મેના અંકમાં, પ્રો. એલ. એફ. રસયુક વિલિયમ્સનો 'હિંદના બંધારણીય પ્રશ્નો'; 'Science and Culture' ના જુનના અંકમાં 'હિંદની પ્રાથમિક પ્રત્યો'; 'Research and Progress' ના મે-જુનના અંકમાં, 'હિંદની સલામતી'; 'Current thoughts' ના

નવા ફેડરલ બંધારણ પ્રમાણે દિંદની વડી ધારાસભામાં ૩૭૫ બેઠકો રાખવામાં આવી છે. તેમાંથી ૧૨૫ દેશી રાજ્યો માટે; ૮૨ મુસ્લીમો માટે; ૬૩ શીખ, એંગ્લો ઇન્ડિયન્સ, ખ્રિસ્તીઓ, યુરોપિયન, સ્ત્રીઓ, મલુરો, જંગીરદારો, વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે માટે; ૧૯ પછાત વર્ગો માટે; અને ફક્ત ૮૬ બેઠકો ખુલ્લી ચૂંટણી માટે રાખવામાં આવી છે, એ ૮૬માંથી ચોવીસ કરોડ હિંદુઓ જે કંઈ મેળવી શકે એ એમને! અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સમાં ૨૬૦ બેઠકોમાંથી ૧૦૪ દેશી રાજ્યો માટે, ૪૯ મુસ્લીમો માટે, ૩૨ ઉપર જણાવેલ ખાસ વર્ગો માટે અને ૭૫ ખુલ્લી ચૂંટણી માટે. એ ૭૫માંથી હિંદુઓને ફાળે જે કંઈ આવે તે! કેમ્પીન અને ત્રાવણકોર અને હિંદુ રાજ્યો છતાં તેમની વસ્તીનો અનુક્રમે ૨૮ અને ૩૨ ટકા બાગ ખ્રિસ્તી જાતી મળે છે.

*

*

*

૧૯૨૧માં હિંદમાં હિંદુ વિધવાઓ દળને ૧૯૫ હતી, ૧૯૩૧માં તે દળને ૧૬૯ જાની અને ૧૯૩૮માં આશરે ૧૫૦ થઈ છે. અને જૈન વિધવાઓ ૧૯૨૧માં દળને ૨૫૩ હતી, ૧૯૩૧માં ૨૨૧ જાની અને ૧૯૩૮માં આશરે ૨૦૦એ પહોંચી છે. આ પટાડો પુનર્જનને આભારી ગણાવવામાં આવે છે!

	૧૯૦૧	૧૯૩૮
હિંદમાં—ગાંડાઓની સંખ્યા—	૬૬૨૦૫	૧૨૦૩૦૪
મૂર્ગા—ગહેરાં —	૧૫૩૧૬૮	૨૩૦૮૯૫
આંધળાં —	૩૫૪૧૦૪	૬૦૧૩૭૦
લંગડાં —	૯૭૩૪૦	૧૪૭૯૧૧

આભાર !

x

x

x

હિંદમાં બોલાતી ભાષાઓનું પ્રમાણ—

		રાજસ્થાની	૧૪૦૦૦૦૦૦	માણસ
હિંદી	૭૨૫૦૦૦૦૦	માણસ		
બંગાળી	૫૨૫૦૦૦૦૦	કોનેરીઝ	૧૧૦૦૦૦૦૦	„
તેલુગુ	૨૬૫૦૦૦૦૦	ઓરિયા	૧૧૦૦૦૦૦૦	„
મરાઠી	૨૧૦૦૦૦૦૦	ગુજરાતી	૧૦૮૦૦૦૦૦	„
તામીલ	૨૦૫૦૦૦૦૦	મલાયલમ	૯૦૦૦૦૦૦	„
પંજાબી	૧૬૦૦૦૦૦૦	પશ્ચિમ પંજાબી	૭૫૦૦૦૦૦	„

જુનના અંકમાં 'બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હિંદીઓ'; 'New Indian Antiquary' ના એપ્રિલના અંકમાં ડી. બી. કીસલ્કરનો 'કાઠિયાવાડના શિક્ષાવેખો'; 'Indian Review' ના જુનના અંકમાં, શ્રીનિવાસ રાવનો 'આપણા દરિયાકાંઠાનાં છપન'; 'Indian Review' ના જુનના અંકમાં, સી. એફ. એન્ડ્રુસનો 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ' અને સુર્જનારાયણ શાસ્ત્રીના 'પશ્ચિમમાં હિંદુ સંસ્કાર'; 'Scientific America' ના મેના અંકમાં, થોમસ એસગ્રુડનો 'પ્રવાહી દેલિયમ'; 'Modern Review' ના મેના અંકમાં, 'ચટ્ટોપાધ્યાયના હિંદુનિવાસ સાથે લાલખતી' અને કલ્યાણના જુનના અંકમાં રામીન્દ્રનાથ સાન્યાલનો 'આધુનિક વિજ્ઞાન એક હિંદુ ધર્મ' અને ચાર્લ્સ મિત્રનો 'નારી'—(જેમાં સીતાવત્ પૈતૃતિક પૃથ્વકરજી કરી અભિનવ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદના પ્રશ્નને ચર્ચવામાં આવે છે) વગેરે લેખો તે તે વિષયના અભ્યાસીઓએ અવશ્ય લેઈ જવા જેવા છે.

અમેરિકાના પાટનગર વાશિંગ્ટનની લાયબ્રેરીમાં ૯૮૪૧૫૦૦, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ ૪૪૫૦૦૦૦ અને પેરિસ લાયબ્રેરીમાં ૪૫૦૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. હિંદની મોટી ગણતરી લાયબ્રેરીઓમાંથી કલકત્તામાં ૨૦૪૫૦૦ અને વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં ૧૦૧૭૮૧૯ પુસ્તકો છે.

x

x

x

‘London Mercury’ અને ‘Bookman’ ને જેની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં છે તે ‘Life and Letters To-day’ના છેલ્લા અંકમાં તેના તંત્રીએ, ઈંગ્લેન્ડનાં એ બંને પ્રતિષ્ઠિત પત્રોની આર્થિક સ્થિતિ અને વાંચકવર્ગના વલણ વિષે લખેલ નિવેદનમાંથી ગુજરાતી પ્રજા અને પત્રકારોને ઘણું જાણવાનું મળે એમ છે.

‘Life and Letters to-day’ના એ નવા અંકમાં ૩૨ પાનાં કેવળ રંગબૂગ્મિ અને રીનેમા વિષેના લેખ-ગ્રંથાચારમાં રોકવામાં આવ્યાં છે.

*

લોર્ડ ન્યુશીલ્ડે પોતાના જીવનકાળમાં લાખો પાઉન્ડનું દાન આપ્યું છે. હમણાં થોડા સમય અગાઉજ તેમણે સંન્યતે માટે વિનોદ-વિહાર અંગે પાઉન્ડ પંદર લાખનું દાન કરેલું. થોડીસ રાજમરીન-હોનારત અંગેના ફંડમાં તેમણે પાંચ હજાર પાઉન્ડ લખ્યાં છે. થોડાક મહિના પહેલાં ઑક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીને તેમણે અમુક સંશોધનો ને સ્કોલરશીપો માટે લાખો પાઉન્ડ ભેટ આપેલા. હવે તેઓ સામ્રાજ્યનાં પાંચ હજાર લગભગ દવાખાનાંઓને લોખંડી ફેફસાંની ભેટ કરવાના છે જેની સહાયથી, પક્ષાઘાત કે એવાં બીજાં દર્દોમાં શ્વાસ અટકી જતાં, દર્દીઓને બનાવટી શ્વાસ આપી અચાવી લઈ શકાશે.

જાપાનનાં મહારાણીએ ત્યાંના ક્ષયનિવારણ ફંડમાં પોતાની ખાનગી આવકમાંથી પાંચ લાખ ચેન લખ્યાં છે.

કવિ શ્રી ખજારદારને લાવનગર રાજ્યે હરસો રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું છે.

સર રાધાકૃષ્ણ ગાંધીજીને તેમની સિત્તરમી વર્ષગાંઠે ભેટ આપવાને, તેમની મદત્તા પર, એક ગ્રંથ તૈયાર કરી રહ્યા છે. તે ગ્રંથમાં પ્રે. રૂઝવેલ્ટ, મુસોલિની, રોમાં રોલાં વગેરે પણ પોતાનો ફાળો આપશે.

*

અમેરિકાના અભિનવ વિશ્વમેળામાં અનેક અવનવી વસ્તુઓ રજુ કરવામાં આવી છે. તેમાં બનાવટી માણસ, યુગેયુગની પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવતું ઘડિયાળ અને ટાઈપરાઈટરમાં ચાલીઓ દબાવ ને અક્ષરો છપાય છે એ રીતે ચાલીઓ દબાવ અને શબ્દો બોલાના બંધ એનું ધ્વનિયન્ત્ર વગેરે મુખ્ય છે.

જુરીયના જગવિખ્યાત માનસશાસ્ત્રી ડૉ. જુરીયના મતે જગતમાં હિંદી સ્ત્રીઓનો પોષાકજ સર્વોત્તમ છે.

ખરતર (મધ્યપ્રાંત)માં ખોદકામને અંગે નળવંશી રાજ્યોના જુના શિક્ષાઓ મળી આવ્યા છે. ને બહેરોજજોસો પાસે હાલના શિક્ષકશાસ્ત્રીઓને પણ અચ્છો પડાડે એવા ૨૦૦૦ વર્ષ જુના શહેરના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

અમેરિકામાં ૧૯૩૦ માં વાર્ષિક અઢીલાખ ઉપરાંતની આવકવાળાં ૧૫૦૦૦ માણસો હતાં. ૧૯૩૮ એવાં ૫૦૦૦ જ રહ્યાં છે.

રશિયામાં ૧૦૦ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરનાં ૨૯૦૦૦ માણસો છે.

જાણો છો ? —

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એ એક સાધારણ વકીલનો છોકરો નહિ પણ ફ્રાન્સની રાજગાદીનો સાચો વારસ હતો.

લોખંડી શુરખાધારીના નામે વિખ્યાત બનેલ નરવીર ફ્રાન્સના રહેનશાહ લુઇ ઓદમાનો સગો ભાઈ થતો. એ ભાઈ બોનાપાર્ટ નામે પોતાના યજમાનની સ્વેચ્છવતી પુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. તેની સાથે તેણે લગ્ન કર્યાં. એ લગ્નથી જે સંતતિ થઈ તે બોનાપાર્ટના નામે ઓળખાઈ. ફ્રાન્સમાં અગવડતા પડતાં તે કુટુંબ કોર્સિકા રહેવા ગયું. ત્યાં તે કુટુંબમાં જ નેપોલિયનનો જન્મ થયો. અને છેલ્લા લુઈના વધ અને તેના સંતાનના અવસાન પછી ફ્રાન્સની રાજગાદીનો ખરો હક્કદાર એ જ હતો.

ઈંગ્લાંડના વડાપ્રધાન ડીઝરાયલીએ પોતાની પાંત્રીશ વર્ષની વયે ૫૦ વર્ષની ઉંમરનાં વિધવા લેડી વીડહામ વેરે લગ્ન કર્યાં હતાં. અને તે પણ કેવળ પૈસાને ખાતર.

હીટલર કે મુસોલિની દારૂ-ભાંસ વાપરતા નથી. મુસોલિનીને તો આ-કાશી કે તંબાકુ પણ પસંદ નથી. પીણા તરીકે તે ટુળસીનો ઉકાળો કે નારંગીનો રસ લે છે.

હીટલરના મતે ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ યહુદિઓનો અને ગુલામોનો ધર્મ છે.

કુચિલ્દારના રાગએ એક હોટેલમાં પોતાની નજરને પસંદ ન પડતા જમને પડાવી નાંખવાને લાંડનમાં એક હાનર પાઉંડની હોળી કરી હતી.

‘ગુડથ્રુક્સ’ના કહેવા પ્રમાણે ગાંધીજીનું અંગ્રેજી અત્યાદમ લીંકનના અંગ્રેજી જેવું શુદ્ધ છે.

પંચગમમાં લરકરી ખર્ચ અને પેન્શનો પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૧૦ કરોડ ખર્ચાય છે.

ઈંગ્લાંડના એક મહાન રાજદારીએ પૂછેલું: ‘હિંદુઓ એ મુસલમાનોની કઈ જાતિ છે ?’

ઈંગ્લાંડનું પ્રથમ પંક્તિનું ‘ટાઇમ્સ’ પત્ર સર તેજ બહાદુર સમુને મહાસબાના સભ્ય અને વાઈસરોયની કાઉન્સિલના મેમ્બર તરીકે ઓળખાવે છે.

ઈંગ્લાંડમાં નોકરીના બહાને દરવર્ષે ૪૦૦૦૦ કન્યાઓને ફસાવાય છે.

વિયેનાની એક સુરતિએ પોતાના પ્રિયતમને ૩૦૦૦ પાનાનો પ્રેમપત્ર લખેલો.

ફ્રાન્સમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે યોગ્ય પુરુષોને પતિ તરીકે મેળવવા સ્ત્રીઓ લાખો પાઉંડ ખર્ચાં નાંખે છે એટલું જ નહિ-તેઓ મહિમાઢિ દંદપુદ્ધ પણ કરે છે.

ઉત્તરકેશીનના એન્થ્રીકાકે ગામમાં એક બાળિકાને પુનર્જન્મનું તાદસ જ્ઞાન થયું છે. હવે તે પોતાનાં નવાં માથાપને છોડી પૂર્વજવનાં માથાપની સાથે રહે છે.

જૂની-પુરાણી ટીપ્પરોના હાનરો પાઉંડ તો ઉપજે છે. પણ હવે હસ્તાક્ષરોની કિંમત પણ એ હદે પહોંચી છે. જાટન ગીનેટના હસ્તાક્ષરની કિંમત ૧૦૦૦૦ પાઉંડ ઉપજેલી. ડીકન્સના હસ્તાક્ષરના ૨૦૦ અને ડીઝરાયલીના ૫૦૦ પાઉંડ ઉપજે છે.

ચર્ચા પત્ર

૧ ભાવ બૃહસ્પતિને વ્યભિચારી કોણે કહ્યો છે ?

શ્રીમાન તંત્રી મહારાજ,

મા. મુનશીએ, પાટણમાં, તા. ૭ મી એપ્રિલની રાત્રે, અમદાવાદી સાહિત્યકારોના ઉતારે, શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અન્યમાળા વિષે વાતચીત કરતાં કહેલું કે, “અન્યમાળા માટે જૈનો પાસેથી આપણે પૈસા ઉધરાવીએ. પણ એમને અન્યો અમુકજ રીતે સંપાદિત કરવાનું વચન ન આપી શકીએ. અસત્યો પર પણ આપણે પ્રકાશ પાડવો જોઈ એ. દા. ત. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો સંભાવડિયો ભાવ બૃહસ્પતિ: મહાન લેખાત્તા જૈન અન્યકારોએ એના પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યો છે.”

કોઈ પણ જૈન અન્યકારે ભાવ બૃહસ્પતિ પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યાનું સ્મરણમાં નહોતું. છતાં ‘દયાશ્રય મહાકાવ્ય’ ‘પ્રગ્નંધ ચિન્તામણિ’ વગેરે અન્યો કરી તપાસી લીધા. પણ ક્યાંય વ્યભિચારનો આરોપ ન જણાયો. પણ મૂળ સંસ્કૃત લખાણનો ખોટો અર્થ કરીને કેટલાક વર્તમાન પ્રાણી છતિદાસકારોએ ભાવ બૃહસ્પતિ પર પોતાની મેળેજ વ્યભિચારનો આરોપ ઓઢાડી દીધેલો જોયો.

‘પ્રગ્નંધ ચિન્તામણિ’માં ભાવ બૃહસ્પતિ વિષે લખતાં કહેવાયું છે:

‘બૃહસ્પતિ નામા ગચ્ઠઃ કામપ્યરતિ કુર્વાણઃ ।’

‘બૃહસ્પતિ નામે ગચ્ઠ (કામ ભવિ ભરતિ કુર્વાણઃ) કંઈક દ્રેપ (જેનો પ્રત્યે) કરતો હતો.’ રતિ એટલે પ્રેમ, ભરતિ એટલે દ્રેપ. રતિ એ સ્ત્રીલિંગનો શબ્દ હોઈ એના વિશેષણ જન્મને સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય લાગી જામ્ રપ બન્યું છે.

પણ ગુજરાતના ખૂબ જવાયઢા છતિદાસકારે અને ‘કાર્ત્ત્વિય ત્રિમાસિક’ ના હેમ્લા અંકમાં, ‘પરમ માહેશ્વર રાગ કુમારપાળ’ નામના લેખમાં, કુમારપાળને સદૈવ અજૈન પુરવાર કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરનાર દરિયાંકર શાસ્ત્રીએ આ શબ્દોનો અર્થ—‘બૃહસ્પતિ ગચ્ઠ કોઈક સ્ત્રીની સાથે રતિ (વ્યભિચાર) કરતો હતો’—એ પ્રમાણે કર્યો છે.

આ અર્થ કયા વ્યાકરણથી સિદ્ધ થાય છે તે તો તે કરનારાઓ સમજાવે ત્યારે. પણ શ્રી મુનશી જેવી જવાબદાર વ્યક્તિ આવા અશુદ્ધ અર્થો પરથી જૈન અન્યકારો પર અયોગ્ય આક્ષેપો ઓઢાડી દે એ તેમને માટે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિના અભાવનું સ્પષ્ટ બની જવા સંભવ છે.

તે આપવામાં આવે છે ત્યારે પ્રગ્નમાં એવાં દૃષ્ટાંતો અને નાજાઈઓ પ્રવેશે છે, તેનું માનસ એવું પલટાઈ જાય છે કે તે સત્વ ગુમાવી નૈનનતાનો મોહમાં ફસાય છે; પોતાની ગૂંચોના ઉકેલ તરીકે તે વિજેતાઓની સંસ્કૃતિ અને તેમનાં સામાજિક નિયમોનાં સ્વાભાવિક જરૂરિયાત માની અનુકરણ કરે છે. પણ ખરી રીતે એ ગૂંચો અને એ અનુકરણ બંનેનું ઉગમસ્થાન વિજેતાઓએ ચોળેલ શિક્ષણ અને કૃત્રિમ વિરોધ કરી કરીને વિકસાવેલ પરાક્ષ પ્રચારમાં રહેલું હોય છે. જ્યારે આવાં પરિવર્તનો માટે રાજકર્તાઓનો આશ્રય લેવામાં આવે છે ત્યારે પ્રગ્નનો ધર્મ, તેના સંસ્કાર, તેની સંસ્કૃતિ, તેનાં સામાજિક નિયમો દરેક વિષય પર રાજકર્તાઓનો કાબૂ આવી જાય છે; અને રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુલામ પ્રગ્ન સંસ્કારથી પણ ગુલામ બને છે. એ સાથેજ એને ધીમેધીમે સ્વરાજ્યના દુકકાઓ બક્ષવામાં આવે છે: દાંત અને પંગત તૂટી ગયા પછી સિંહ પાંજરે પૂરાતાં એને જોગ સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવે એમ.

નેપોલિયને, તેના સમકાલીન ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહ ફ્રાન્સિસે અને મેકાલેએ આ નીતિ કબૂલી છે એટલુંજ નહિ, હિંદના મહાન દેશશક્તિ લાલા હરદવાળે ત્રીશ વર્ષ પર 'ગોડર્ન રીવ્યુ'ના એક અંકમાં 'હિંદુ જાતિનો સામાજિક વિજય' નામના લેખમાં એનું રેખાંકન પણ કરેલું. આ નીતિથી મૂળ સંસ્કૃતિ અને મૂળ પ્રગ્ન ધીમે ધીમે હુમ્મ થઈ વિજેતાઓને અનુકૂળ પ્રગ્ન અને ગુલામ સંસ્કૃતિ વિકાસ પામતાં જાય છે. ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા તે જેનેડાનાં દૃષ્ટાંત એ માટે મોબુદ છે.

સ્વીકાર —

પુસ્તકો : પાંખડી; કુમારનાં કાવ્યો; કલ્યાણચન્દ્રજીનું જ્ઞાનચરિત્ર.

ત્રૈમાસિકો : માનસી; ફર્બસ ત્રૈમાસિક; દેશી રાજ્ય; જૈનસિદ્ધાન્ત લાસ્કર; કુસુંભ; માધુરી.

નાસિકો : ચારદા; યુવક; પ્રસ્થાન; બાલમિત્ર; બાલજીવન; બાળક; સ્ત્રી-મોધ; કમર; નવરચના; ઓસવાલ; દીપક; જૈન સત્યપ્રકાશ; આત્માનંદ પ્રકાશ; ફારમ; ગુજરાત શાળાપત્ર; વ્યાયામ; શિક્ષણ-પત્રિકા; વૈદ્યકલ્પતરુ; ખેતીવાડી વિજ્ઞાન; કન્હી દશા ઓસવાલ પ્રકાશ; બાલવાડી; ગીતા; પ્રગતિ; અનાવિલ જગત; ક્ષતિયમિત્ર; અતેકાન્ત; વિશ્વવિજ્ઞાન; ગુપ્ત સહાય; કલ્યાણ.

પાક્ષિકો : ઓસવાલ નવયુવક; જ્યોતિર્મર; દુન્દુભિ.

અઠવાડિકો : પ્રગ્નઅન્ધુ; ગુજરાતી; ગુજરાતી પંચ; જય સૌરાષ્ટ્ર; જૈન; જૈન જ્યોતિ; સ્ત્રી શક્તિ; લોકસેના.

[પૂર્વે અને અહીં સ્વીકારાયેલ પુસ્તકો કે નિયતકાલિકોમાંથી બાજીનાંનો પચિસ ઢને પણ]

સુધારો

આ અંકના પૃ. ૫૧ પર 'સ્નેહ સ્વરૂપ'ની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું.

	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પંક્તિ ૧.	ધૂમું	ધૂમું
" ૫.	સોત	સોત
" ૬.	ચંદી	ચંદ્રી
" ૮.	રાયા ?	રાયા ?
" ૧૨.	પ્રદાર	પ્રદાર

શ્રી સુભાષભાઈ સ્થાપેલા નવા ફોરવર્ડ પક્ષ કવિચર ટાગોર બાપુ સુભાષને શાંતિ માટે અભિનંદન મોકલાવે છે. પરદેશી પત્રો સુભાષ સામે અધીષ્ટની જીતને વખાણી હયે છે. સુભાષ—મહાત્માજી પર બ્યવહારનું પ્રકાશન, વેલોરમાં હિંદુ-મુસ્લીમ અયુઠામણ, લખનૌમાં શિયા-મુન્ની ઝગરો. પ્રાંતિક મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખપદેથી સર સિકંદર શોલાપુરમાં હિંદુઓ અને મહાસભા સામે બખાળા કાઢે છે. જંદાવનમાં બાંધી સેવાસંપત્તી બેઠક, સાર્દારશ્રી કહે છે, 'ગાંધીજી કરતાં બીજી મોટી હીટલર મેં નથી જોયો.' મુંબઈમાં દારૂનિષેધક સભાઓ અને પ્રાંથિક મુંબઈ સરકારના વેચાણ વેરા સામે વેપારીઓનો વિરોધ. ગયામાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણ. માછ વરા પ્રધાન ખરે ગાંધીજી પર આશ્રેષ્ઠો કરતાં તેમને પોતાની સામે મૂંઝલીમાં બીમા રહેવાનું આહવાન આપે છે ! સીમલામાં મૂંઝમંત્રીઓની પરિપદ. સિદ્ધપુરમાં હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડ. ઓરિસ્સાના પોલીસીકલ એજન્ટના ખૂનને માટે ત્રણને ફાંસી, આડને દેશનિકાલની સજા. 'મુંબઈ વિદ્યાપીઠની છેલ્લી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ૨૧૧૦૩માંથી ૧૩૨૭૩ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થાય છે. મુનશીજી કહે છે, 'મને છૂટ મળે તો નદી તીરે જઈ બેસું. અહિંસાની કલ્પના ને તેના પ્રયોગે હિંદને અમર બનાવ્યું છે, એ સિદ્ધાંત સારા જગતમાં અમર બની રહે છે.' ચંપારણ્યમાં વડાધિધાન મા. ખેર કહે છે, 'જનતા પ્રધાનેના રાજ ૩૫ છે.' કચ્છમાં જેલમાં અને જેલખંડાર માનપીટ. મહાત્માજી રાજકોટમાં. વ્વાયર ચૂકાદાને ફગાવી દઈ તેઓ મૂલ કબૂલે છે. સમાધાન અને શાંતિ. લાવનગરમાં પ્રેત પરિપદની બેઠક વખતે હુલ્લડ. હિંદ-બ્રિટન વેપારી કરાર !

આફ્રિકામાં એશિયાવાસીઓ સામે કાળો કાયદો. તેની તરફેણમાં બોલતાં ધારાસભ્ય કહે છે, 'અલગ-પણાનો સિદ્ધાંત તો હિંદમાંથી આવ્યો છે.' (હિંદ એ ઉત્તર આપે કે 'આર્ય', કોમવેલ, વોશિંગ્ટનનો ઇતિહાસ અમને ઇચ્છાંડે શીખવ્યો છે, તો ?) બ્રિટન છ જર્મનીને હલપાર કરે છે; જર્મની છ અંગ્રેજને કાઢે છે. રશિયાના ખરેદશમત્રી લોટ્વીનોફનું રાજનાથું, તે સ્થળે મોસોટાવની નિમણૂક. જર્મન-ઇટાલિયન પરદેશ મંત્રીઓ પરસ્પરની મુલાકાતે ને બંને દેશો વચ્ચે થયેલ લશ્કરી કરાર. જર્મની-ઈટાલિયા વિમાની દળને જોડા દેવાની ચોજના. જર્મની રશિયા સામેના વિરોધને ફગાવી દઈ—તેની સામે મિત્રતા બાંધી બ્રિટનને કદાચ પડકારે પણ ! આલ્બેનિયાના વિજય પાછળ ઈટાલિયે ૪૮ કરોડ લીરાનો મૂમટો કર્યો છે. ટયુક ઓફ પોંડરનું વફૂર ખાતેથી જોડકાજી વાપણ, અને કેનેડા અને બ્રિટનમાં તે સામે પ્રતિબંધ. [સ્વતંત્રતા વાદીઓને ધન્યવાદ !] રોલિયેટ સાથે કરાર કરવાની બ્રિટનની હોંસ અને ધીમી પ્રગતિ. જર્મન-ઇટાલિયન ખરીમાં યુગેસ્લેવિયા જોડાય છે. પેલેરટાઈનની ચોજના ઇજીપ્ત અને આરબો બંનેને નાપસંદ છે. [પણ બ્રિટનને પસંદ છે ને !] ફ્રેંચાંડે ડોક્ટરલેવેકિયાનું સાડ લાખનું અનામન સોનું જર્મનીને સોંપે છે. [હિંદને પણ એનું કંઈક ન સોંપે ?] રહેનરાહ જ્યોર્જ કેનેડા અને યુનાઈટેડ સ્ટેટસના પ્રવાસે. રિશાલન આવકાર. તેઓ નામદાર વોશિંગ્ટનની કબર પર ફૂલ ચડાવે છે. ['જીવતાં જીતાં-મર્થ' પુખ્તની કહેવત સાચી લાગે છે.] લોર્ડ શેમ્પુલ ફ્રેંચનની તરફેણમાં વહે છે.

અવજી-બેલગોલમાં જગતની મહાનમા મહાન વિરાટમૂર્તિ—બાહુબલિના અભિષેક પ્રસંગે તેની કીર્તિ સેવાશે. મુંબઈની કીર્તિ પરિપદમાં સીનેમા દ્વારા શિક્ષણની સલાહ અપાય છે એ જ પ્રસંગે કેટલીક નદીઓ 'સીનેમામાં આલિત સુંબવિતું નથી,' એવાં આત્મવ્રતાંત બહાર પાડે છે. જાપાનમાં નીતિબોધક સિવાયની દરેક શીલ્પો સામે જાળદો અને યુવાનો માટે પ્રતિબંધ.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી મુખી સાંચવી રાખી છે. તેના અમલેખો, ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
લેખો એકંદરે સારા :..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુણેશ્વર પ્રસાદજી, ખજાંદાર
લાગે છે કે ‘સુવાસે’ સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દષ્ટિવાળું પત્ર થશે. તેના લેખોની પસંદગી ધણા ઊંચા પ્રકારની છે.

—પ્રહલુનાં કુસુમાકર :

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો કાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘યથા’ નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસે’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો ખર્ચ સામયિકાવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષિતિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

, જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજિવિજય

‘સુવાસે’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દર્શીરાગ્ય

‘સુવાસે’ના કેટલાક અમલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગેર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસે’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાદી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૬૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા અમલેખોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. પ્રમુખીએ છીએ કે શિશિત ગુજરાત ‘સુવાસે’ જેવા અત્રપ્રવાસને આવકારે, પોતે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ब्रह्मात्मतिमिरान्धानां क्षान्तांजलिशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

संशालक

रतिलाल त्रिलुपनदास शाह

૧	સુખ-દુઃખ	ચ.	૧૦૭
૨	ઝડો [કાવ્ય]	કેશવલાલ પટેલ	૧૦૮
૩	નરકેસરી રાણા જંગમહાદુર	...	ચમનલાલ	૧૦૯
૪	ચુડલી [વાર્તા]	નિરંજન	૧૧૫
૫	આવી ગઈ! [કાવ્ય]	મોહન ઈક્કર	૧૨૨
૬	કવિ અને કવિતા [કાવ્ય]	...	નૌતમ	૧૨૨
૭	કાકાની ઉક્તિ [કાવ્ય]	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૧૨૨
૮	કચ્છી સાહિત્ય	હરસુખરાય ગોરધનદાસ માંડલીઆ	૧૨૩
૯	ક્ષ-કિરણો [એક્સ રેઈઝ]	...	શ્રી. ચીમનલાલ સંઘવી	૧૨૭
			કાશીનાથ અર્નત દામલે	
૧૦	ચિત્રાંગદા : રસદર્શન	બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	૧૩૧
૧૧	સંજીવની [કાવ્ય]	વાસુદેવ જાની	૧૩૫
૧૨	શ્રમ	નર્મદાસંકર હ. વ્યાસ	૧૩૬
૧૩	વટપદ્ર (વડાદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો	...	પં. લાલચંદ્ર બ. ગાંધી	૧૪૧
૧૪	જીવન-ઝરણાં	પ્રમા	૧૪૫
૧૫	ચર્યાપત્ર—ઐતિહાસિક જુઠાણાં	...	નરસિંહ	૧૪૭
૧૬	નોંધ	૧૫૧
૧૭	ગાયત્રી	૧૫૨
૮	તારા-તણખા	૧૫૪

લવાજમ :

હિંદમાં :

વાર્ષિક રા. ૩) દપાલખર્ચ રા. રૂ

હિંદ બહાર :

દપાલખર્ચ સાથે રા. રૂ

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ

જે ગ્રાહક ગન્ધુઓએ બીજા વર્ષનું લવાજમ કહ્યું, પુરી ન થોડાં જોડ્યું હોય તેઓ આ અઢ મુજબ પછી તેનું મનીઓકંડરથી લવાજમ મોકલી આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ. જેમનું લવાજમ તા ૧-૮-૩૯ સુધીમાં નહિ મળી જાય તેમને આવતો અઢ લો પી થી મોકલવામાં આવશે જે ગન્ધુઓ ડાઈ પર્સ મચે તોમા ગ્રાહક રહેવા ન જ છૂટતા હોય તેઓ તરત જ તે સબધી અમને લખી જણાવી લી પો ના નિર્ધારક ખર્ચમાંથી જગ્યાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

જેમને 'સુવાગ' નમુનાના અઢ તરીકે મોકલવામાં આવે છે તે ગન્ધુઓ અમને તરત જ પોતાનો ગ્રાહક બનવા ન બનવા વિષેનો નિર્ણય જણાવી, પ્રિન્તાનાવી મુજબ કરે એમ ઠરવીએ છીએ. તે માટે સ્વતંત્ર કાર્ડ લેખવાની, જેમની ઇચ્છા ન હોય તેઓ પોતાનો નિર્ણય અમારા (જુદાં છુકપોમમાં મોકલાવેલા) વેપારી ઠાકમાન લખી જણાવે, અથવા ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા પોઈ પૂછા ક્યોપોમમાં જે ન જ હોય તો આવતો અઢ પાછો (Refused) મોકલોવે એમોંત્રી આ વિનંતિને એક પથ ગન્ધુ ધ્યાન ખેંચાર નહિ કાઢે એવી ઠાકી આશા રાખીએ છીએ.

જે મુલકાવયો કે શિશુસત્વાઓની ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની અથવા નવા ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા હોય અથવા તરતમા તે માટે બજેટની અનુકૂળતા ન હોય, તો તે સબધી અમને જણાવી તેઓ ગ્રાહક બનીને છે અને લવાજમ, બજેટ પ્રગો મોકલાવી શકે છે.

સંગ્રહ ના નમુનાનુસાર
આવું છે તે છે

“રવિવાર” સાપ્તાહિક (મુમર્શ)
આર્ટ સાપ્તાહિક પુરક જે શિપિયાની કિમતે
મળે એ ખરેખર સરકાર જે ખર્ચાય

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે.

ખારગી તારીખ સુધીમાં અંક ન મળે તો વડોદરા-જોડિસના સરનામે ફરિયાદ કરવી. નમુંનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની યોગ્યતા પ્રમાણે પાના દીકરું. વા થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવે પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જોમને વાંધો ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાંસિવામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી માત્ર ત્રિવર્ગની અંદર પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું ગ્રાહકપદ ચાલુ રહી શકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રિન્ટસ’ મોકલશે.

તત્કરપર્ણો, ને બાપાશુદ્ધિ ને ટલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાસ લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોણી સંખ્યામાં લેખકોએ મુજબાન-વિલાપીકના કાપને અનુમત્તું અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો લખ કાયમ રહેશે. સ્તીકાર્ય લેખોની એક અઠવાડિયાની અંદર પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જો અમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જો લેખકો ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ અન્ધોને અમે ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના અન્ધોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ મંબંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

—: થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ નોંધ્યે એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વચાચ એવી પેરવી મંત્રીઓએ કરવી નોંધ્યે...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવા પ્રખ ઉપયોગી પુસ્તકને સન્ન્યે અને ઉચોગોના પ્રચાર માટે લખી વચેલી સન્ન્યા-જોણી ઉત્તેજન આપેલી, માત્ર ઉત્તેજને સન્ન્યા કરવામાં સાચ અને સદકારે આપવો નોંધ્યે...

“ગ્રામ ઉત્થન, સ્વદકાર્ય અને એતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગયું હુમરોના આ ભતના દેખાના પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડ્યા છે, અને હજી એ ગમે તેવી બહેરાનોના થોડકા સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી. પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિષયોના સાત્ર અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને અંગ્રહોને આ પુસ્તકને વિવિધતા બર્તુ બનાવવામાં આગ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આવું સાસ્ત્રીય પુસ્તક એ ફરિયાની કિમતે મળે એ જરેખર સરકું જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (સુરત)

ગુણર્ધ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા સન્ન્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ધર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નક્કા કારક હુન્નરો

લાગ પહેલો

નિખળાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ હુન્નરોથી બરપુર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક મુખસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. ઉમદા એટીક કાગળ અને સુંદર ઉપાર્ધ છતાં કિંમત માત્ર ૨ રૂપીઆ, ટપાલ ખર્ચ માફ. મળવાનું ટેકાણું:—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

- પોસ્ટ સીલુગર, (અંતર-કચ્છ)

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અમલોએ ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરેશર દુરામણ ખળદાર

લાગે છે કે ‘સુવાસે’ રવ. મદુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર, દૃષ્ટિવાળું પત્ર મશે. તેના લેખોની પસંદગી ઘણા જોયા પ્રકારની છે.

—ઋતુનાં કુસુમાંકર :

ગુજરાતને એક સાફ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રમણ સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—સુવક

આ નવો ક્ષણ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેતા જેવો નથી. ‘યથા નામો તથા’ ગુણો ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કક્ષાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વનો ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી ચિંત્રાન

‘સુવાસે’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું વળે છે તે જોઈ આનંદ થાય છે... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચેરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષનિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સંયાજીવિજય

‘સુવાસે’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

‘સુવાસે’ના કેટલાક અમલોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસે’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી બાબાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

વડોદરાથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચમાર્ગી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક ધીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે... જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી... મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. હમ્મીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસે’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ મતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધગાના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહબ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાયણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભાવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ બાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદગી અને માનવત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણાનો શોખ	૦-૧
૧૩ દોષ	૦-૪	૪૮ પારસી મતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કાને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુવડતો અને સુદરતા	૦-૮	૫૨ માસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કામગનું અવધાન	૦-૧
૧૯ છુતના ભાડા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગગની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિપવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ મામિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા માથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ચુલાન)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તાગ (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાના ક્રીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મુકળે"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેગીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ મામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપવટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ધો (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનત્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધાસુન્દરા	૦-૩
૩૦ મોર્ચામીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જન્મમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ મસાદદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ બ્રહ્મમાતા આનંદમઃ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્વપ્ન શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ માર્યા મહેદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે ૩૩ ડરમાં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે તો જુદાં.
લખો: ત્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજનો પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, ગવપુરા-વડોદરા.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય

આરામથી જીવન ગુજારવું હોય

કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય

— અને —

વનર પૈસે વેપાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં

આજેના દાખલ થાય, અને શીવણ તથા

વેતરણ શીખી લે

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’

અથવા ‘હોમટેક્સ’ કિંમત રૂ ૨-૧૨-૦

પોસ્ટલ ઓર્ડર નંબર ૭૭૭૭૭૭

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા ક. સવા આનાની ટિકિટ બીડી સુધિપત્ર મળે

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ શ્રોતુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ છું]

વિ. સં ૧૯૮૫ : સ્થાપાઠ

[અંક ૩

સુખ-દુઃખ.

વ

સુખ કેવળ પુણ્ય નથી, દુઃખ જો કેવળ પાપ નથી. સુખ હાંપડો છે તો દુઃખ તડકો છે; સુખ ભરતી છે તો દુઃખ ઓટ છે; સુખ સૂર્ય છે તો દુઃખ ચન્દ્ર છે; સુખ સ્ત્રી છે તો દુઃખ પુરુષ છે; બંને જીવન અને જગતનાં જરૂરી અંગો છે.

સુખથી માનવી મહત્તા વરે છે તો દુઃખ એને માનવતા તે થમ શીખવે છે; સુખથી તે લેજરવી બને છે તો દુઃખ એને નમ્રતા સમગ્રવે છે. ધરતીને જેમ તડકા સાથે હાંપડો પાણી જરૂરી છે તેમ માનવીને સુખ સાથે દુઃખ પણ જરૂરી છે. કેવળ તડકે જેમ ધરતી તપી જાહે-કેવળ દુઃખથી માનવી ગભરાઈને જીકળી નાવ; કેવળ હાંપડે જેમ ધરતી તેજ સુમાવી બેસે-કેવળ સુખથી માનવી શુણે સુમાવી બેસે જીવનોનાં જીવનો જો કેવળ સુખ સંમુદિમાં વાટે તો માનવીમાં એક પણ શુણ વિકાસ ન પામી શકે. ગમે તેવો બુદ્ધિમાન કે શુણીજન પણ આજીવન સુખમાં દુઃખીનાં દુઃખ પૂરાં નથી સમજી શકતો; પરિણામે નથી એનામાં સાચી હમદર્દી કેળવાતી, ને નથી, એના અનુભાગી શુણે વિકસતા.

પ્રકૃતિ અને માનવી દરનિશ અને દરપણે વિકાસ સાથે છે. તેમ કરવાને પરિવર્તન જો મુખ્ય ચાલી છે. સૂર્ય પછી ચન્દ્ર, અને જો ચન્દ્ર પછી પુનઃ સૂર્ય જેવો વહાલો લાગશે એવો સદૈવ સૂર્ય કે સદૈવ ચન્દ્ર વહાલો નહિ લાગે; ભરતીને રથને ઓટ થઈ ત્યાં પુનઃ ભરતી જેવી આદુસાદક જાણાશે એવી સતત ભરતી નહિ જાણાય; શ્રીખ પછી વર્ષા વહાલી

લાગશે એવી હરનિશ વર્ષા નહિ લાગે; અંધાર પછી ઉપા જેવી સોહામણી જણાશે એવી સતત ઉપા નહિ જણાય—એમ સુખમાંથી દુઃખમાં અને દુઃખમાંથી સુખમાં વિચરતો માનવી જેવો વિશુદ્ધ બનશે એવો સદૈવ સુખી કે સદૈવ દુઃખી માનવી નહિ બની શકે.

પાણી ઊઠળીને ઠરે અને બો વારંવાર એમ દરવામાં આવે તો ગમે તેવું અશુદ્ધ પાણી પણ જેમ મધુર ને નિર્મળ બની જાય છે એમ માનવી સુખદુઃખના ક્રમો અનુભવી મધુર ને વિશુદ્ધ બને છે.

ને તત્ત્વથી તો સુખદુઃખ જેવી કોઈ વસ્તુ પણ નથી. જેમ પ્રકૃતિ એક, અનંત ને અગમ્ય છે; ઉપા ને મંખા, ભરતી ને ઓટ તેની લીલા છે.—તેમ આત્મા પરમ છે; સુખ દુઃખ તો લીલા છે. બને વચ્ચે વારતવિક્ષે ભેદ કંઈજ નથી; એકનું સુખ બીજાનું દુઃખ હોઈ શકે; બીજાનું દુઃખ એકનું સુખ પણ હોઈ શકે. બને વચ્ચેનો બાહ્ય ભેદ એ આભાસ ને માનસિક અનુભવ છે. અને જીવનવિકાસમાં એ અનિવાર્ય છે.

શિયાળો, પછી ઉનાળો, પછી વર્ષા ને પુનઃ શિયાળો એ જેમ એકજ પ્રકૃતિનો ક્રમ છે, એમ સુખ, પછી દુઃખ, પછી આર્દ્રતા—આંસુ ને પુનઃ સુખ એ માનવજીવનનો ક્રમ છે. વર્ષા જેમ સમુદ્રના ક્ષારને ગાળી જળને મધુર બનાવે છે, આંસુ ને આર્દ્રતા માનવ-જીવનના ક્ષારને ગાળી તેને વિશુદ્ધ બનાવે છે.

પ્રકૃતિમાં જેમ વૈવિધ્યતા ગમે છે,—જીવનમાં પણ એમ વૈવિધ્યતા—સુખદુઃખને વધાવી લેવાં જોઈએ.

ઝંડો

કેશવલાલ પટેલ

આલો અહા ! ફરફરે છ ત્રિરંગ ઝંડો,
રાયે ધરી મુદ્, શું કે ઉર શુદ્ધ બંકે;
હૈયે કરી ભૂતતણી રમૂતિઓ જવંત,
નિત્યે સમીર સહ એ ગૂઢ કે' કવંત.
જેણે હશે બલિ બની નિજ દેશ કાળે,
એકલા, હરે, જીવનખેલ ધરી તમત્તા;
આજે બધાં ફલસમાં કુમળાં જતોની,
ગૂંઢે લઈ ગરવ એ ઉર શૌર્ય ગાધા.
હૈયે મહા સુલગ લાગે ભરી ઝગતો,
ખાદી તણો રથૂલ નહિ કંકડો પરંતુ,
આઝાદ ભારત તણી જનતા તણો એ
છ પ્રાણ, ને પ્રતીક સંપ્રિય પ્રેરણાનો.

એથી ઝરે છ ઝરણો નવચેતનાનાં,
પાયે સલિલ સહુને શુભ વીરતાનાં;
મંત્રો વદે છ નિજના પ્રતિ તાંતણેથી,
જાગે સાહુ-હૃદય સત્ય, દયા, અહિંસા.
એ ચેતવે હૃદય દિવ્યજ આત્મસ્ફુતિ,
જોઈ, ઊગે છ પ્રતિ રોમ સ્વદેશપ્રીતિ;
દેશાત્રિતિ લલત ચીજ સ્વદેજ પાપી,
હોંશે વદે છ મૂક ચેતન દેશ આયુ.
ઝંડા ! વહો વિમલ કોટિક દિવ્યધારા,
તુંથી ભરે હૃદય ચેતનના કુવાર;
હે પ્રેરણાત્મક, તું ભારત પ્રાણ પ્યારા,
ગાઓ રહી અમર મન્ત્રજ શાન્તિ તારા.

બાળપણમાં રોમાંચક સાહસો ખેડનાર, યૌવનમાં અપૂર્વ શક્તિના પરિચય કરાવનાર અને વિરલ સુતસદીગીરીથી સ્વતંત્ર નેપાળનું પ્રધાનપદ ધારણ કરી યુરોપમાં અમત્કારિક પ્રતિભાના વિજયડંકો વગડાવનાર—આધુનિક નેપાળનો ભાગ્યવિદાતા—

નરકેસરી રાણા જંગબહાદુર

અમનસાલ

ચૈદમી સદીના અંતમાં, ઉદેપુરના કેટલાક રાજવંશીઓ વચનોથી કેટાળોને નેપાળમાં જઈ વસેલા, ત્યાં તેમણે અપૂર્વ પ્રતિભા, અને વિરલ યુદ્ધનિપુણતાથી ધીમેધીમે મહત્વનું રચાન મેળવવા માંડ્યું. તેઓ ત્યાંની પ્રજા સાથે જો કે ભગી ગયા છતાં પોતાની રાણા અટક તેમણે જાળવી રાખી. ૧૮ મી સદીના અંતમાં એ રાખામાં બલનેરસિંહ નામે એક વીર પુરુષ થયો. તેણે નેપાળનાં તે સમયના રાજવીના ખૂનીને ઝખ્ખે કરી, તેને મૃત્યુદંડ દઈ યશસ્વી રચાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ને તે કામના બદલામાં તેને ન્યાયાધિકારીનું વંશપરંપરાગત પદ આપવામાં આવેલું. આ ન્યાયાધિકારીની ખીજ પત્નીને પેટે, ૧૮૧૭ ના જુલાઈની ૧૮ મીએ જંગબહાદુરનો જન્મ થયો.

બાળકના જન્મને છઠે દિવસે પક્ષીપૂજન કરવામાં આવ્યું. નામાંકિત જોષીઓએ તે પ્રસંગે લાવિષ્ય બાખ્યું કે, 'આ બાળક સ્વપરાક્રમથી મહારાજ્યનો સ્વામી અને વિધાયક થશે.' અગ્યારમે દિવસે જાતકર્મસરકાર કરી તેને વીરનંસિંહનું નામ આપવામાં આવ્યું. પણ બાળકના મામા માતંગેરસિંહને જોષીઓ પર ખૂણું વિશ્વાસ હતો. એટલે તેના સૂચનથી, બાળકનું એ નામ ફેરવીને, જોષીઓના કથનને અનુસરી તેને જંગબહાદુરનું યુદ્ધવિજયી નામ આપવામાં આવ્યું.

ત્રણ વર્ષની ઉંમરે બાળકનો કર્ણવેધ કરવામાં આવ્યો. તે પ્રસંગે નેપાળનાં મહારાણી લલિતત્રિપુરાસુંદરીએ બાળકને માટે કિંમતી કુંડલો બેટ મોકલાવ્યાં.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે જંગને માટે શિક્ષક રોકવામાં આવ્યો. પણ ભણતરમાં તેણે ખૂબ ઓછી પ્રગતિ કરી. પુરતકો તેને પસંદ નહોતાં. તેને તો સાહસિક જીવન ગમતું. કાઈ વખતે તે લગામઝૂટ થોડા પર સ્વારી કરી આવતો. તો કાઈ વખત ઝેરી સાપને મોટ્ટેથી પકડી તે તે પિતાને જતાવતો. એક વખતે તે બાગમતી નદીના રાક્ષસી પ્રવાહમાં તરવાને પડ્યો, ને માંડમાંડ ઢૂંચતો બચાવી લેવાયો. છતાં તે એજ બાગમતીમાં તરવાનું તો શીખ્યો જ. નાગપંચગીની મદલકુરતીઓમાં ભાગ લઈ લઈ તે મદલવિદ્યા ને દંદ્યુદ્ધ શીખ્યો.

અગ્યાર વર્ષની વયે તેનાં લગ્ન થયાં. તે પછી પિતાની બદલી ધનકૂટના સુખા તરીકે થતાં તે ત્યાં ગયો. ને ત્યાં શિકાર, જુદા જુદા પ્રકારનાં યુદ્ધ, બાણવિદ્યા વગેરેનો તે તીક્ષ્ણ અનુભવી બન્યો. થોડોક સમય જતાં તે લશ્કરી મોકરીમાં જોડાયો, અને તેમાં અનેક પ્રકારની રમતગમતો ને દરિકાઈઓમાં તે અનેક રહેવા લાગ્યો. પિતાને પણ તે અર્જુનોવ સહાયક બન્યો.

પણ તેની વીશેઝ વર્તની વગે નેપાળમા આતંગિઝ બગવા ફાટી નીકળ્યો તે સમયે તે દેશમા બે મુખ્ય ગઝકીય પક્ષો હતા એક થાપા, બીજો પાન્ડે અત્તાગમ્મથી થાપા પક્ષ કર્તાહત્તા હતા પણ આ બગરામા નેપાળના મુખ્ય પ્રધાન અને થાપાઓના નાયક બીમસેનનું ખૂન થતા પાન્ડે પક્ષ આગળ આ ચો તેના આગેરાનોએ થાપાઓને મત્તા પગથી દૂર કર્યા અને બલનેગસિંહ પણ એ પક્ષનો હોવાથી તેને અને જગને નોકરીમાથી રૂખસદ આપવામા આવી

બલનેગસિંહ આઠ પુત્રો અને બે પુત્રીઓનો પિતા હતો નોકરી જતા કુટુંબની હાલત ડેડાડી થઈ પડી બલનેગના ઉદાર રત્નલાવથી પણ કુટુંબને કંઈક ગોપડુ પડ્યું નોકરી તૂટવાના સમયે તે બાગમતી નદી પર પૂલ બનાવતો હતો આનંદ બધ થતા તે કામમા પૈસાની તાણ પડી પોતાના એક કુટુંબી પાસે તે અગે તેણે પદ્મ હન્ટર રૂપિયા ઉછીના માગ્યા કુટુંબીએ ઉપહાસમા પૂછ્યું ' આઠ પુત્રોના પિતાને કર્તવ્યમોનગીરી ઉપર રૂપિયા ધીરવા ?' બલનેગે ગર્વથી ઉત્તર દીધો, ' એ આઠ પુત્રોના ભવિષ્યમા નેપાળના રાણીધણી બનશે ' ને આમ ઉશ્કેરાટમા બોનાયેનો એ વાત સમજ જતા ત્રાચી પડી જગમહાદુરે પણ પિતાનો ઉપહાસ કરનાર એ કુટુંબી કે તેના મતાનો ભવિષ્યમા આગળ ન આવના હઈ એની એ ફૂર મરજરીનો ચોગ બદલો લીધેનો

એ અરસામા નોકરીના અભાવે જગ જુગારની નતે ચડ્યો એક પ્રમગે તે તેમા ૩ ૧૧૦૦ હારી ગયો પૈસા ન ભરે પણ ચાલી રાકે તેમ હતુ, પણ એકનયની જગ, દૂર આવેલા પાટણુ ગામે જઈ, પોતાના એક ભગવાડ મિત્ર પામેથી પૈસા ઉછીના લઈ આ ચો અને ઋણુ તેણે તરતજ ચૂકવી આપ્યું ભગવાડનું દેણું ચૂકવવાને તેગઈના જગનમાથી કેટલાક હાથોઓ પકડી તેમને વેચારની તેણે યુક્તિ મિચારી એક વર્ષ જુધી તે તે જગનમા રખડ્યો, પણ તેગઈના રાક્ષસી હાથોઓ એકયે હાથે પમ્પડા ગભરિત નહોતા પરિણામે તે નિગશ થઇ પનાગસ ચાલ્યો ગયો ને ત્યાં એકદ વર શાતિમા ગાળી ફેની સાહસો માટે તે નેપાળમા પાડો કર્યો

આ વખતે તેની પહેલી પત્ની મરી ગઈ હતી પરિણામે તેણે બીજાના લગ્ન કરી લગ્નપ્રસંગે તો તેની હાલત જો કે ડેડાડી હતી પણ વય પડી તેના નરીયનો પારો ચડવા માડ્યો, નવી પત્નીના સ્ત્રીધનમાથી તેણે ભગવાડનું દેણું ચૂકવી આપ્યું ને અવનવા સાહસો માટે તે જગલોમા લમવા લાગ્યો

નેપાળના મહારાજા ગજેન્દ્રવિક્રમને હાથોઓના તિાગનો ખૂબ શોખ હતો તે માટે થોડાક સૈનિકો સાથે રાખી તેઓ કેટલીકરા જગલમા ચાલી નીકળતા એવા એક પ્રમગે જગ પણ સૈનિકાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જગલમા સૈનિકો એક હાથીને ઘેરી વળ્યા પણ તેને કેદ કરામા તેઓ નિષ્ફળ ગયા એ વખતે જગ આગળ આ ચો, અને છવના જોખમે એમ દોગડાનો પાત્રો નાખી હાથીને તેણે કેદ કરી લીધો મહારાજા ખૂબખૂબ ચર્ચ ગયા, તેમણે ત્યાને ત્યા જ જગને કેદનનો હોદ્દો આપ્યો આ પ્રમગ પડી જગનુ પ્રાગમ્ધ ત્રિવલ્લભગીઓથી ગોપના લાગ્યું

એક વખતે તેણે જગલી પાડાની સાકમારીમાથી વીંફીને નાસી છૂટે ૥ ગણગી પાડાને એક કામગી ને દોગડાથીજ વશ કરી લીધો, બીજી વખતે સગમી જોકેલા ઘરમાં સપગઈ

અગેય કોઈક સ્ત્રી અને કેન્નાને જીવના જોખમે જમાવી લાગ્યો; ત્રીજી વખતે કોઈક ગરીબ કુટુંબના ઘરમાં લગાઈ ગયેલા વાઘના માથામાં ટોપલી પહેરાવી દઈ, તેને વશ કરી, તેણે તે જીવતો ને જીવતો જ પાટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને બેઠ મોકલાવી આપ્યો; ચોથી વખતે તે મનોહરા નદીના ઝડપી પ્રવાહમાં તણાતી જે સ્ત્રીઓને જીવના જોખમે કાંઠે લઈ આપ્યો; તે પાંચમી વખતે, મહારાજન સાથેના શિકારમાં, એક સૈનિક પર ધસ્યા આવતા ચિત્તાને પોતાની સામે વાળી તેણે તેના એકજ ઝટકે જે કકડા કરી નાંખ્યા. આવાં આવાં અનેક પરોપકારી સાહસોથી તેણે નેપાળના હૃદયે યુવાનોનાં હૈયાં હરી લીધાં.

એક પ્રસંગે નદી પર વીફરેલો રાજદાથી મહાવતને મારો નગરના માર્ગે દોડયો. મદમરત રાજદાથીઓ વરા થવા સંભવિત નહોતા. છતાં રાજનની આજ્ઞા લઈ જંગ એ રાક્ષસી દાથીને વશ કરવા આદ્યો. દાથીને આવવાના રસ્તે તે એક ઊંચા છાપરા પર ચડી બેઠો; ને જેવા દાથી ત્યાંથી પસાર થવા ગયો કે તે તેની પીઠ પર ફૂટી પડ્યો. દાથીએ તેને નીચે પછાડવા ખૂબ ફાંફાં માર્યા પણ જંગની અનન્ય શક્તિ પાસે તેનું કંઈ ન થાયું. દાથી વધારે વીફર્યો. પણ જંગે યુક્તિથી અંકુશ વાપરી તેને ગામ બહાર કીધો. દાથી માર્ગે આવતાં માણસોને ઉઠાળતો નદીને માર્ગે દોડયો. જો એ નદીના પૂલ પર ચડી જાય તો પૂલના કકડા ઊડી જાય ને સાથે જંગના પણ ભૂક્ષા નીકળી જાય. આવી અવાનક કટોકટીની પળે પણ જંગે દાથી પર શાંતિથી તીક્ષ્ણ અંકુશનો ઉપયોગ કર્યા કર્યો. ને જ્યાં દાથીને પકડવાની યોજના રચાણી હતી ત્યાં વાળી તેણે તેને જળમાં ફસાવી દીધો. તેનું આ સાહસ સાંભળી રાજાએ કહ્યું, “જંગને હેલુંજ નથી.”

એક વખતે જંગ જંગલમાં શિકારે ગયેલો. ત્યા પોતાના પર ધસી આવતા રીંછને તેણે એવું ફસાવ્યું કે ચીસો નાંખતું રીંછ પાછું નાસવા માંડયું. એ સમયે શિકારના શોખમાં તે એક ઊંચી બોળડ પર ચડી ગયેલો અને ત્યાંથી પગ લપસતાં તે સાક ફૂટ નીચે નદીના પથરાયેલ કાંઠે ગળડી પડેલો. છતાં તેને ઈશ્વર ન જેવીજ થયેલો. અને એમ છતાં તે શિકારને પકડ્યા પછીજ પાછો ફરેલો.

સ્વતંત્ર દેશોમાં કોઈ પણ કારણે જ્યારે જે પક્ષો વચ્ચે લડાઈ ફાટી નીકળે છે ત્યારે ઘણી વખત તે સશસ્ત્ર બની જાય છે. એવી લડાઈએ સમાવવાને રાજસત્તાઓને મોટે ભાગે લશ્કરી પગલાં લેવાં પડે છે. પણ નેપાળમાં એ વખતે ફાટી નીકળેલી કેટલીક સામાન્ય અને એક ગંભીર લડાઈને પણ જંગે યુક્તિ, શક્તિ ને પ્રતિભાથી સમાવી દીધી એટલુંજ નહિ-સાચા પક્ષકારોને સદકાર આપી કુષ્ટોને તેણે યોગ્ય નસિયત આપવા માંડી.

નેપાળનો પાટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમ ‘અંધેરી નગરી તહાં ગંડુ રાજા’ કરતાંએ વધારે એક હતો. એક વખતે તળિયત સુધારવાને તેણે ત્રિશુલી નદીને કાંઠે પડાવ નાંખેલો. ત્યાં એક દિવસે દૂરથી ઘોડા પર ચડી આવતો એક અમલદાર સરતચૂકથી તેને જોઈ ન શકવાથી ઘોડેથી નીચે ને જતયો. રાજકુવરે તરતજ સૈનિકોને તે અમલદારને ઘોડા સાથેજ પૂલ પરથી નદીમાં ફેંકી દેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ઘોડેસ્વારે આજીજી કરી પોતાની સરતચૂક મોટે હાથ મારી. પણ રાજકુવરે કહ્યું, “એમાં શું ? નદીમાં પડવાથી તું ઓછાજ મરી જવાનો છે ?” અમલદારે તે પ્રસંગે સમયસૂચકતા વાપરી કહ્યું, “એથી ફૂટ ઊંચા પૂલ

પરથી ઘોડા સાથે બેખડાળ નદીમાં ઝપનાવીને છવતો તો એક જગમહાદુરજ રહી શકે.” કુમારે તરતજ એ સૂચના ઉપાડી લીની તેણે જગમહાદુરને ઘોનાવગતી અમનદાગને બંને તોજ અમલદાગના ઘોડા પર ચડી પૂવ પગથી નદીમાં ઝપનાવનાની આજ્ઞા ફરમાવી

જગ તરત તયાર થયો તેના નયનમાં આહસતુ તેજ ચમકી ગયું ને અમનદાગના ઘોડા પર ચડી જીઆ પૂવ પગથી તેણે ગણસી ઝડપે દોડતી બેખડાળ નદીમાં ઝપનાવ્યું પણ ઝપનાવતા પહેલા તેણે પેગડામાંથી પા કાઢી લીધેલો એણે નદીમાં ઘોડો અને તે બંને જુદા જુદા પડ્યા નદીના પ્રવાહમાં એકાદ માલ ન મુધી ખંચાઈને જગ છવતો પાછો આવ્યો

સુરેન્દ્રવિક્રમની હડીનાઈને તેની ધૂનને, તેના ઘડપણને ને માનવાને હાથે થતાં રાક્ષસી ઢામો કે તેને થતી વેદનાઓને નજરે નિહાળવાની તેની બેહુદી વાનસાઓને પાર નહોતો તે જગને જુદા જુદા સાહસિક ઢામો માટે આજ્ઞા ફરમાવતો અને જગને તે અમનમાં મુકનાજ પડતા

એક વખતે જગને તેણે લીડા, પુગણા ને મૃત પનુઓના હાડકા નાખવાને વપગતા ફૂવામાં ઝેંઝેથી ફૂદી પડવાની આજ્ઞા ફરમાવી જગે ફૂવામાં છૂપી મીને કેટલુક ર પથગરી એ આજ્ઞા બે કે અમલમાં મુકી જના એક ધારદાર હાડકાની તીચું અણી વાગતા તેના ઘૂટણ પર આછવન ઘા થયો કુવરે એ સાહસની પ્રતિસા કરતા કંઈ કે આજ્ઞા સાહસમાં તો તે પોતે પણ ગહેનાઈથી ઝપનાવી શકે

આ પડી જગના પિતાએ કુવરથી કટાળી તેની બીજા પ્રદેશમાં ન્યાયાધિકારી તરીકે નિર્ણય કરી અને જગને ત્યાં તે જાતાનો મુંગ અનુમતિ મળ્યો

૧૮૪૧ ના ઝાકટોયરમાં નેપાળના મોટા મહારાણી લલિતકિપુગમ્બુ રી અવસાન પામ્યા મહારાણા રાજેન્દ્રવિક્રમ નિર્તેજ રનમારતા હોઈ નેપાળમાં ખડ સાગન તે જના મહારાણીનુજ આનુ. પણ તેમના અવગાનથી રાજ્યની લગભ નાના ગણી રાગ્ત ને પાટનીકુવર એમ જણેના હાથમાં એકીસાથે જઈ પડી તણે જણ મનરની ને પરરપગવિરોધી આજ્ઞાઓ ફરમાવના મડયા આથી કટાળી ગયેન પ્રગ્ન અને પ્રધાનોએ રાગ્તને એનાજ હાથમાં સત્તા રાખવાની આગ્રહમરી વિનંતિ કરી ને રાગ્તએ સત્તાની લગભ નાના ગણી લદમી રીના હાથમાં મોપી

લક્ષ્મીદેવી કહીયોપેદ્રાની જેમ ઝેરીલી કાલિન રનજાવની ને આગિસિધિન જના પ્રજાનરનીન હતી તેને આપાઓ પ્રત્યે પક્ષપાત હોઈ તે પક્ષના વડા માતમેગસિંહને તેણે નેપાળનો વડો પ્રધાન બનાવ્યો પણ તેને પાટનીકુવર સુરેન્દ્રવિક્રમને ગમે તે રીને ફર કરી પોતાના પુત્ર રાજેન્દ્રવિક્રમને સિંહાસને સ્થાપવો હતો માતમેગ એ અનીતિમાં ગણી સાથે સદમત ન થઈ શક્યો રાગ્તો તો પડ્યેથી જ માતમેગ પ્રત્યે બા હનો આમ રાગ્ત ગણીથી કટાળેના માતમેગે કુવરનો સાથ મોપ્યો અને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી તેણે પાટનીકુવરના હાથમાં રાગ્તની રીમી સત્તા મોપાવી લક્ષ્મીદેવી રાગ્તદિ. (Queen Regent)ના પુર સ્થપાણી

સુરેન્દ્રવિક્રમના હાથમાં રાગ્તદેવો મોપાસથી રાગ્તમેગની સત્તા રધી પણ તેનાજ પગિણામે રાગ્ત અને ગણી પણ પોતપોતાનો પક્ષ ખેંચવા માડયા માનમેરે આ વિગ્રાધને

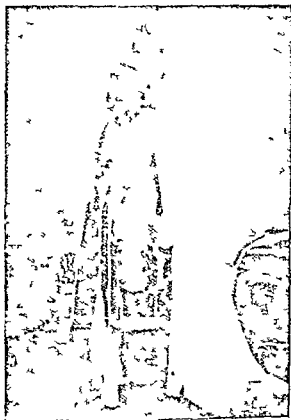
પહેાંચી વળવા પોતાનાં જ માણસોની ત્રણ નવી લશ્કરી ટુકડીઓ લીધી કરી. રાજ્યની રાજસભા (Council) ને પણ તેણે પોતાને અનુકૂળ બતાવી. જંગમહાદુર પણ એ પ્રસંગે રાજસભામાં નીભાયો.

એક સમયે ખેતીના પાકને તીડાથી બેહદ નુકશાન પહોંચ્યું. ખેડૂતોએ તે પ્રસંગે મહેમુલમાં રાહતની માગણી કરી ને માતબેર તેમને તે વિષયમાં સીધી ના અંબળાવી પણ આ પ્રશ્ન રાજસભામાં ચર્ચાતાં જંગમહાદુરે ખેડૂતોનો પક્ષ લીધો. રાજ્ય અને કુંવર બનેએ તેને ટેકો આપ્યો. માતબેરના વિરોધી તરીકે રાણીને પણ તે ગમી ગયો. પ્રજાપક્ષે હોવાથી પ્રજામાં પણ જંગનું માન વધ્યું. પણ માતબેરને, તે જંગનો મામો છતાં, પોતાના ભોજે વિકસતી જંગની આ રાજ-પ્રજાપ્રિયતા ન ગમી. તેણે તેને રાજસભાથી દૂર રાખવાને સુરેન્દ્રવિક્રમની સેવામાં મૂક્યો.

સત્તા વધવાથી સુરેન્દ્રવિક્રમનું ગાંડપણ અને તેની મનસ્વીતાઓ પણ વધવા માંડી. તેનો પક્ષ કરવાથી માતબેર પોતાની ઉજ્જવળ ક્ષતિ શુભાવી બેઠો. જંગને પણ એની સાથે રહેવાથી એની દૂર ઘેલછાઓ સંતોષવાને વારંવાર જીવલેણ સાહસોમાં અંતરભાવનું પડતું. સુરેન્દ્રવિક્રમની નફ્ટ-પાશવી વૃત્તિઓને પણ હદ નહોતી. તે માણસોની મૃત્યુચીસો સાંભળવાની મોજ માણવાને સામાન્ય ગુન્હેગારોને પણ હાથીને પગે ખેંચાવીને કચરાવતો. પોતાની રાણીઓને પણ તે, અભિનવ દશ્યો બોવાને, પાલખી સાથે બાગમતી નદીમાં ફેંકાવી દેતો અને નદીનાં પાણી સારી રીતે પીવરાવ્યા પછી જ તે તેમને બહાર કઢાવતો. કેટલીક વખત તે નદીમાં રનાન કરતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં કપડાં ઉચ્ચકાવીને સળગાવરાવી દેતો અને પરિણામમાં તે ટાઢથી ધૂળતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં નમ્ર અંગો અવલોકવાને આનંદ લૂંટી શકતો. કેટલીક વખત અધિકારીઓને તે મોં પર મેલ યોપડી-એકજ સાંકળે બંધાઈ રાજમાર્ગો પર લાઇનસર ચાલવાની ફરજ પાડતો.

પણ રાણી લક્ષ્મીદેવીની મનસ્વીતા તો સુરેન્દ્રવિક્રમની ઘેલછાને પણ આંટી જતી. તેનામાં ગાંડપણ નહોતું પણ ચારિત્રની શિથિલતા ને દ્રેષ એ કરતાંએ વિશેષ બંધકર હતાં. તેની તહેનાતમાં હજારેક યુવાન પરિચારિકાઓ રહેતી. લક્ષ્મીદેવીની તેઓ કૃપાપાત્ર લેખાતી. ને લક્ષ્મીદેવીની મીઠી નજરના તરસ્યા હજારે નેપાળી અમલદારો કે યુવાનો આ પરિચારિકાઓ સાથે પ્રેમ બાંધતા. કેટલીક સ્વરૂપવાન ને લક્ષ્મીદેવીની ખાસ કૃપાપાત્ર પરિચારિકાઓ તો સંખ્યાબંધ તેજસ્વી યુવાનોને પોતાના મોહપાશમાં જકડી લેતી. નેપાળના તે સમયના રાજમંદિરમાં ગમે તે ખૂબસૂરત તેજસ્વી યુવાન પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિનો ઉપયોગ અનેક પરિચારિકાઓ સાથે પ્રેમ બાંધી તેમના દ્વારા લક્ષ્મીદેવીની કૃપા મેળવવામાં કરી શકતો; તો કોઇ ખૂબસૂરત પરિચારિકા લક્ષ્મીદેવી પરની પોતાની લાગવગના પ્રભાવે સંખ્યાબંધ મોહક યુવાનો સાથે આનંદ લૂંટી શકતી. પરિચારિકાનો પ્રેમ તુચ્છકારનારનું જીવન બોખમાઈ જતું. લક્ષ્મીદેવી પોતે જ ગગનસિંહ નામના એક ગુલામ સાથે પ્રેમમાં પડેલી. અને તે ગુલામને તેણે પ્રધાનને દરબજે ચડાવ્યો હતો. આ સ્થિતિમાં જંગમહાદુરને પણ લક્ષ્મીદેવીની સતત તહેનાતમાં રહેતી તેની મુખ્ય ને ખૂબસૂરત પરિચારિકા સાથે પ્રેમ બાંધવો પડ્યો.

જગજહાદુરનો એક પિત્રાઈ ઉપીગહાદુર રાજ્યમા પ્રતિષ્ઠિત અમલદારનો હોહો ધરાવતો હતો પણ લક્ષ્મીદેવીની એક પરિચારિયો પોતાના પ્રેમિકને માટે ગણી પામેથી એ હોહો લખાવી લીધો ઉપીને આ ફર ફારના સમાચાર મળે એ પહેલા જ તે પ્રેમિકે દુઃખારમા આવતા ઉપીને ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો ને તેની પાસેથી હોદ્દાનો સાદ ને તનના જૂટવી લીધા ઉપીએ આ અખધમા ન્યાય-મદિગમા ફરિયાદ કરી પણ લક્ષ્મીદેવીનો લેખિત દુઃખ નેતા ન્યાયાધિકારીએ ફરિયાદ મટી નાખી ઉપીને આ જોષ કાપ અટક્યો તેણે કોપમા જ ગણી ને ગગનસિંહના સળધ પર કટાક્ષ કરી રાજમ દિરની કેટલીક કુટિલતાઓ બહાર મૂકી બધા જ એ જાણુતા હતા, પણ બોલતુ કોઈ નહિ ઉપીને એવા સાહસ માટે ફરિયાદની સગ થઈ જગે વડાપ્રધાન માતબેગને આ અન્યાય અટકાવવા વિનંતિ કરી પણ રાણીની સત્તાથી ગળનાતા માતબેગે એને અદર ઉડા યો ત્યારથી જગ અને માતબેગ વચ્ચે વૈર મધાયુ ફરિયાદે ચડતા ઉપીગહાદુરને અને સતી થનારો ચિત્તાએ ચડતી એની પત્નીને જગે આ અન્યાયનો બદલો લેવાનુ વચન આપ્યુ મતીએ એને આશીર્વાદ આપ્યા

જગજહાદુર

ગણીના યાગ ગગનસિંહને તેજસ્વી વડા-પદ ન માતબેગની સત્તા ખૂંચતી હતી તે લક્ષ્મીદેવીના પુત્રને ગાદીએ લાવવાની બાગત પર ધ્યાન નહોતો આપતો એ વિગતને આગમ કરી તેણે રાણીને પણ પાનો ચડા યો ગણીએ માતબેગનું ખૂન કરાવવાની યોજના રચી ગગને તો માતબેગ પહેલેથી જ પગદ નહોતો એટલે એ મિયવમા ગગની મરતિ પણ સહેજે મેગવી લેનાઈ અને જગ અને માતબેગની મકાસ જાણુતા ગગને, ગામ અને ગણીના પીડબળ સાથે જગને એ કામ મોખ્યુ પરિણામે માતબેગને, ખામ બહાસર, એની લશ્કરી ટુકડીઓથી જુદો પાડી મહેવમા બોનાવવામા આ યો અને જગે એને પગધિયા પર જ વીધી નાખ્યો

આ પ્રમથથી જગ સરનાથી ગણીનો પ્રેમ છતી ગયો છતા ગણીને ને પોતાના યાર મિવા ખીજ કોઈની પર વિશ્વાસ નહોતો પણ ગગ તે યાગની સખન વિશ્વ હતો તેણે આ મટામીની પગનો લાભ લઈ પોતાના મરતિા ફતેહજગને મુખ્ય પ્રધાનપદે નિહાત્યો ગણીને આવી બલીગ પરિગિચિતિમા નાગનો વિગદ મરવો અવાગતવિ

ત્રેમાળ ગામતીએ પતિ પાસે હોંશમાં જે માગી, અને પતિ જેની સાથે હૈયું
પણ તેજસ્વિની માલતીને ત્યાં ભૂલી આવ્યા તે—

ચુડલી

નિરંજન

‘આનીકાર કાચું બોર કાચું બોર
આની કેર પાકું બોર પાકું બોર
અન મારી ખૂન દે’ગલે રમે બાઈ
દે’ગલે રમે.....’

આં ગણામાં બેડી બેડી છત્રી લગીછત્રી રમાડી રહી હતી. પારાફરતી એક એક
હાથ લઈ છત્રી ‘કાચું...બોર...પાકું બોર’ કરતી અને જ્યારે ‘મારી ખૂન
દે’ગલે રમે’ બોલતી ત્યારે તો નાની બાળકી ખડખડાટ હસી પડતી. જવેરાની માફક
પીખાઈ જતા વાળને દોરીથી બેગા કરી બાંધ્યા હતા. જ્યારે તે કૂદકા મારતી ત્યારે તો
પેલો વાળનો મોરલો નાચી ઊઠતો.

‘અન ખૂન વાવા ખતાય જે.’ છત્રી નાની કીકી માફક કાણું બોલી પૂછતી. પેલી
બાળકી જવાબમાં હાથની જંગડીએ ખતાવતી હતી ત્યાં છત્રી હર્ષમાં બોલી બિડી:

‘એ લાઈ આયા,’ નાની લગીછત્રી ઉપાડી ધરમાં પેસતાં ફરીવાર હર્ષથી બિનારાતી
ખૂસ મારી, ‘ઓ...મા. લાઈ આયા.’

રસિક ધરમાં પ્રવેશે તે પહેલાં તો ધરમાં ‘લાઈ આયા’ ‘લાઈ આયા’ ચર્ષ ગયું.
જેટલાં હાજર હતાં તે બધાં મામે આવ્યાં ને બાબીએ તો લાઈના હાથમાંથી બેગ
પણ લઈ લીધી.

‘શરીર તો દાઈ છન લાઈ’ મા રસિકના મોં પર હાથ ફેરવી પૂછતાં હતાં. તેમની
આંખમાંથી કંઈક બિલારાઈ રહ્યું હતું.

ધરનાં બધાં લગીની ખજર ખૂંટી રહે તે પહેલાં તો પાકોશીએ પણ ‘લાઈ દાઈ
છ ક ?’ કરતાં આવવા લાગ્યાં. રસિકના આગમનથી ધરમાં અત્યાર જેવો આનંદ
રેલાવા લાગ્યો.

થોડીકવાર રસિકના લજતરની, તેના શરીરની, તેની પરીક્ષાની વાતો થઈ. ગમાવાર
પૂછી ખીજત તો ધીમેધીમે વીખરાઈ ગયાં. રસિક અને તેના ધરનાં બધાં ધરની
ઓસરીમાં બેઠાં.

‘અલી સમુડી જે કાકા આયા.’ પેલી નાની છોકરીને રમાડતાં રસિકની મા કહેવા
લાગ્યાં; ‘પૂછતો ખરી, તારા એલે ચું ખાવાનું લાવા છૂ.’ રસિક સમુડી સામે તાકી રહ્યો.
સમુડીની બા ‘એક બાલુ બિભાં બિભાં હરખાતાં હતાં.

‘તે લાઈ તમે તો સમુડીન ધાવણી હતી તાણ બેઈ હશે.’ તેમનાથી બોલાઈ જવાયું.

‘હોવરતો. પણ તો બાધને બાળવા જવાનું થયું.’ રસિકની માએ જ જવાજ વાળ્યો.
‘મારી સમુદી તો હોંશિયાર છ હોંક. જૂન મને છેકી તણાવોને?’ માએ કહ્યું, ને સમુદીએ મુઠ બે આંગળાં બેગાં કરી માતા નાકે અડાડ્યાં. આ વખતે તો રસિક પણ હસી પડ્યો.

‘જૂન આ બેકા એમને ઝોળખ છે કે? એ તો દાકા ચાય હોં, કાકા.’

આ વાતચીત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન રસિકની આંખો કોઈ ને શોધતી હતી. મા તેની નજર વરલી ગયાં ને ધીમે રહી બોલ્યાં, ‘ગોમતીવડુ પાણી ગઈ છ ખરા કે?’ અને જીવીએ માયું હસાવ્યું.

રસિકે તો વડુને નહિ જોઈ હોય પણ ગોમતીએ તો ‘તેમને’ જોયા હતા;—પાણી ભરવા જતાં નેળિયામાંથી નીકળતા રસિકને જોયો હતો. લાજ કાઢેલી હતી છતાં એકબે વાર પાછું વળીને તેણે જોઈ પણ લીધું હતું. અગવળનાં તેના પગ પણ ધડીક ધંભીને ઝડપથી ઊપડ્યા હતા. કુવા પર પણ મોરિયો નંદાઈ જશે તેની પરવા કર્યા વગર ઝડપથી તે પાણી ખેંચતી હતી, એક બાઈએ ટકાર પણ કરેલી:

‘જોતીએ નય કે. હમણાં મારો મોરિયો નંદાઈ જત ને!’

‘દેશાવરથી વર આવવાના છ એટલે જવાની ચઢી હશે.’ એક આધેડ વયની બાઈએ મશકરી કરી. ગોમતીને કહેવું હતું:

‘એ તો આઈએ ગયા. મેં જોયા ને!’ પણ હોટે આવેલા શબ્દોં પાછા જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાંજ સમાઈ ગયા.

ખેડું ઉપાડી ગોમતી રાજ કરતાં કંઈક જુદી જ ચાલે ચાલતી હતી. થોડા-દિવસથી તો તે રસિકની મેહની પેડે રાહ જોતી હતી. ‘તેમને’ રમઝો પડી ગઈ છે તેની તેને અજ્ઞ થઈ ગઈ હતી. પહેલાં તો રમઝો પડે કે એક-બે દિવસમાં રસિક ઘેર આવશે જ હોય. પરંતુ આ વખતે તો એએક કાગળ લખ્યા ત્યારે ભાઈ આવ્યા. તેના પિતાએ છેલ્લા પત્રમાં તો કપકોએ લખ્યો હતો ‘ખેડું કહીએ તો ગોમતીની ખાતર પણ તારે આવ્યું જોઈએ,’—એવો પત્રનો ધ્વનિ હતો. એકલા સસરાને કેમ, ઘરનાં બધાંને ગોમતીવડુ તરફ સહાનુમુદી હતી. સાસુ તો વડુને આડકતરી રીતે કહેતાંએ ખરાં:

‘દરે આ ડાળા પછે, એટલે તો જાણે એક-બે દાંડામાં આવે, જણે, માં આવે, પળા. બાપ આંખડીએ ઉતારી નાખે તો. આ તો છાકરમન કહેવાય. તેને કાંઈ ધરતું ભાન છ?’ આવું આવું સાસુજી ઘણું કહેતાં. અને તેમની ભવિષ્યવાણી ખરીએ પડી. કપકાવાળા પત્ર પછી તો રસિક તુરંતજ ઘેર આવવા નીકળ્યો.

‘કેવો થઈ ગયા હશે? મારા માટે શું શું લાગ્યા હશે? મારી મંગાવેલી સુડલી લાગ્યા હશે કે નહિ? મને શું પૂછશે?’ આવા આવા પ્રશ્નો ગોખતી ગોમતી ઘરના આંગણે આવી પહોંચી. રાજ તો બોલતી:

‘જીવી આ જરા ઉતરાવજો.’ પણ આજે તો જીવ ચોંટી ગઈ. માત્ર હદય તારૂંનીને ખૂંચો મારતું હતું.

‘અને જીવથી, વડુ મ્યારની ઊભી રહી છ ન?’ માએ કહ્યું અને જીવી દોડતી ગઈ અને ખેડું ઉતરાવ્યું. ઉતરાવ્યું એટલુંજ કેમ—ધીમે રહી રહી પણ લીધું કે, ‘ભાભી મારા ભાઈ આઈ જ્યાં.’

ગોમતી કમાડની તડમાંથી 'તેમને' ધારીધારીને જોઈ રહી હતી. ગોમતીને રસિકનું શરીર તો સારૂ લાગ્યું. ટાપટીય હતી તેથી વધેલી પણ લાગી. ધરાતો ન હોય તેમ ગોમતી તો 'તેમને' જોઈ રહી હતી. એકવાર પકડાઈ જતાં જોડાણીએ કહ્યું મોં કરી બોલેલાં, 'આં હાં હાં. બળ્યું આવી તે શું અધીરાઈ આવતી દશે! પણ નહિ જોવાય તે?' અને ગોમતી-શરમાતી આરડામાં ભરાઈ ગઈ.

રસિક સાચે જ રસિક હતો. ગામને આંજી નાંખે તેવાં ભણકાખંધ કપડાં પહેરતો. સાચે કેમરા તો હોય જ. છોડરાં તો મોં જોઈ શકાય તેવાં ખૂટ જોઈ જ રહેતાં. ગામમાં લીલાંછમ દાતણ મળે તો પણ મોડા મોડા ઊંડી રસિક ક્ષત લઈને ઝોટડા પર બેસતો. કોલેજમાં કદાચ ચલાવી લેતો દશે પણ અડી તો રોજ સાબુથી નડાતો. મધમધી ઊંઠે તેવું તેલ નાખતો. કપડાં ચીપીચીપીને પહેરતો. આમ રસિક ગામથી લુહો તરી આવતો હતો.

સંયુક્તા કુટુંબની કમાણી પર રસિકના આ રોજ નમતા હતા. ખેતીમાં સારી ઝેલી આવક હતી. ઉપરાંત તેના પિતા ધીરધારમાં પણ કંઈકનાં ખેતર, કંઈકનાં ઘર ચોખડામાં ગડાવી દેતા. એટલે રસિકનો ખર્ચ તેમને ભારે પડતો નહિ. આમ તો કદાચ ભારે પડે, પરંતુ; 'મારો રસિક તો મોટો સાચ્ય થશે ને કાચળી ભરીને મહીને કમાશે,' એ આશામાં તેમને આ ખર્ચ ખૂંચતો નહિ.

અને ગોમતીવડુ આવા અલબેલા વરને જોઈ મલકાય તેમાં કંઈ નવાઈ ન હતી. તેના પિયરમાં વાત નીકળતાં ગોમતી કોઈકવાર 'તેમનાં' વળાણ પણ કરી દેતી. તેની બેનપણીએને તો 'તેમની' રજેરજ વાત કરતી. તે જ્યાં આ છપાં આવે તેવા ધણીની વાત સાંભળી એટલું જ કહેતાં, 'એ તો તારા ગયા ભવનાં પુન્ય તે આવો-ધણી મળ્યા છે.'

ગોમતી પણ 'તેમની' કાળજી રાખવામાં કંઈ કમીના રાખતી નહિ. તે ઊંઘી જાય ત્યાંસુધી તો તે પવન ઢોળતી. તેઓ નિરાને સૂઈ શકે માટે એકબાબુ જ પડી રહેતી. તેમની ઊંધ ન બગડે તેટલા માટે તો તે હળવે રહી પડખું ફેરવતી. તેને તો તેમની' સેવા કરવામાં જ આનંદ આવતો. તેમાં માત્ર એકલો આનંદ જ ન હતો, ગોમતી તો સેવાને ધર્મ સમજતી.

રસિક ગમે તેવો હોય પરંતુ ગોમતીની આ સેવા એને સ્પર્શ કર્યા વગર રહે? ગોમતી ગમી જાય તેવી હતી. તે દરેક જાખતમાં તેની કેવી કાળજી રાખતી. 'તે' કહે તે તો જોડું હોય જ નહિ એમ માનનારી ગોમતી રસિકની નજીક આવતી ગઈ. ગોમતી સાધારણ બણેલી હતી પરંતુ તે એવું કંઈક જાણતી કે જેથી રસિકને અણગમો થતો નહિ. વાત કરવામાં તો તે પાછી પડે જ નહિ. 'તેમને' પણ મૂંઝવી નાખે તેવા પ્રશ્નોની પરંપરા ચલાવતી. ભારી જીવનનાં સ્વપ્નાં રચવામાં તો કેટલીકવાર તે રસિક કરતાંએ આગળ વધી જતી હતી. આખા દિવસના શ્રમથી થોડેલી હોય છતાં ગોમતી વાન ચાલતી હોય ત્યાંસુધી તો ઊંધને નકારે જ. રસિક આંખો ખીડતો હોય તો ધીમે રહી કહે, 'બસ ઊંધી ગયા ને?'

રજતએ પૂરી થવા આવી ત્યારે તો બે જળાં મોડી રાત સુધી કંઈક મણમણટ કરે જતાં ગોમતીને તો વાતો જ ન ખૂટે રસિક પણ ખીડતો અને વાતોડી વડુને ખીસાવતો. છેલ્લા દિવસે તો રસિકે જ પૂછ્યું:

'જોલ તારા માટે શું સાનું?'

‘તમારે જે લાવવું હોય તે લાવજો ને.’

‘ના ના, તું કહે તે લાવું. બોલ તને શું ગમે છે?’

‘હો. હારી મજાની સુડલી લાવજો તાણ.’ એકાએક ગોમતી બોલી. તેની દુનિયામાં સુડલીનું મહત્ત્વ ઘણું ગણાતું હતું; અને રસિકે કહ્યું:

‘જસ સુડલી જ. સાર ત્યારે તારે માટે સુંદર સુડલી લાવીશ હોં.’ આ સાંભળી ગોમતી કેવી ખુશખુશ થઈ ગઈ હતી તે તો કાણ કહી શકે?

પરંતુ રસિક તે પછી વધારે વાતો કર્યા વગર પડ્યો રહ્યો. ગોમતીને લાગ્યું કે ‘તેમને’ હાથ આવતી હશે એટલે તે પણ ગોળ્યા વગર પવન દોળવા લાગી.

રસિકને જાંડે જાંડે એમ થવા લાગ્યું કે માગીમાગીને તેણે સુડલીજ ન માગી? જાંઘા શિખર પરથી ગળડી પડ્યો હોય એમ તેને થવા લાગ્યું. તેની નજર આગળ કાલેજિયન છોકરીઓ તરવા લાગી. તેમની ચાલવાની છટ્ટા, મીઠું હાસ્ય વેરતી આંખો, દિલને ગમી જાય તેવી દેહલતા રસિક યાદ કરવા લાગ્યો. એ ક્યાં ને આ ગોમતી ક્યાં?

વર-વહુ બેમાં વહેલું કાણ જીંધો ગયું તે તો કાણ કહી શકે? પણ રસિક સવારમાં જાડી ખારીમાં બેઠો ત્યારે તો ગોમતીવહુ રોજની માફક જાણ ભરતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે ચોરી-છપીથી ખારી સામે નજર કરી લેતી. પણ આજે રસિકને ગોમતી આકર્ષક ન લાગી. જાણને ચૂંથતી, બાડાં-જાણથી ખરડાયલાં કપડાં પહેરેલી ગોમતી એવી જ ગંદી લાગી. પોષણ જેમ ચંદ્ર સામે હસી રહે તેમ ગોમતીવહુની બે આંખો રસિકની સામે હસી રહી હતી, પણ રસિકને તે ન હસાવી શકી.

ફરીવાર પણ રસિક ગોમતીની કાલેજિયન છોકરીઓ સાથે સરખામણી કરી લીધી. તે કેટલી ગંદી, કેટલી કદરૂપી, કેટલી ખરજટ અને કેટલી અસંસ્કારી લાગતી હતી? ‘શું મારે આખી જિંદગી આની સાથે જોડવાની?’ તેણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો ને બરાબર ભારે પગલે નીચે જતર્યો.

*

રગ્નજો પડી છે તે સાંભળ્યું ત્યારથી ગોમતીને સુડલી યાદ આવવા લાગી. કોઈકવાર પધારીમાં મીઠું હસી પડતો: ‘તેમને વળી સુડલી લાવનાં ક્યાં આવડશે? મારા હાથના માપ વગર એવી લાવશે? હું એ ગાંડી તો ખરીજ તો, મારે નાં આવડ્યું. એમને વળી શેક્યો પાપડે ક્યાં ભાગતાં આવડે છ.’

રસિકે રગ્ન પડતાં લખ્યું કે, ‘હમણાં કામમાં છું. નહિ આવી શકાય.’ ત્યારે તો ગોમતીએ કંઈની કંઈ કટપનાઓ કરેલી:

‘રગ્નજોમાં તે વળી શું કામ દશે? દરવખતે આવતા ને આવખતે શું કામ આવી પડ્યું દશે?’ તેના મનમાં ગડમથલ થતી હતી. ઘણીવાર સાસુજીને પૂછવાનું મન થતું પણ કદાચ ટોડશે એ બાંકે તેનું મોં શીવાઈ જતું. પણ જ્યારે સસરાએ કપકાનો પત્ર લખ્યો છે એ જાણ્યું ત્યારે તેણે જાંડે જાંડે નિરાંત અનુભવી. ઘરમાં રસિકના જાપનું જ ચલણ હતું. તેમની પ્રવંજાવિરૂદ્ધ કંઈજ થઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે ગોમતીવહુને ખાતરી થઈ ગઈ કે ‘હવે તે આવ્યા ગયા.’ અને રસિક આવ્યો.

પિતા અને ભાઈઓ ખેતરથી આવ્યા પછી બધા સાથે જમવા બેઠાં. તેના પિતાએ તેના અજાસને લગતી થોડીક વાતચીત કરી. તેને શું કામ હતું તે પણ પૂછ્યું. પણ

રસિકે ગોળગોળ જવાળા આપી પિતાજીને સમજાવી દીધું. તેના આપના મનમાં પણ એમજ કે 'ગમે તે કામ હોય ના. હવે આગ્યો એટલે પત્યું.' આમ થોડીકવાર વાતચીત થઈ અને તેના આપાજી બોલ્યા:

'હીક હીક. જલભઈ, તું તારે ઉપર આરામ કર.' અને રસિક મેઢે ચડી પથારીમાં પડ્યો.

કામતું બહાનું કાઢી ગોમતીને ઉપર જવાનું મન થયું પરંતુ જોડાણી પાછાં ટકોર કરશે ને હસશે એ બીક તે ઉપરતો ન જ ગયો.

ભાઈ ઉપર ગયા છે તે તક સાધી જીવી જોરડામાં જઈ ભાઈની બેગ ફેંદવા લાગી. ભાભી માટે કંઈક લાગ્યા દશે? અંદર શું શું રાખે છે? આવી કુતુહલચિત્તી પ્રેરાઈ તે બેગ જોવા લાગી. અંદર એક ફોટો જોયો. ભાઈ કોઈક અજાણી સ્ત્રીના ખભા પર હાથ મૂકી બેસા દતા. જીવીએ ધારીધારીને જોયું ને ખાતી કરી જોઈ કે તે ભાભી તો ન જ હતી. જીવી મા પાસે દોડી.

'મા, મા, ભાઈની પેટીમાં ફોટો છે.'

'તે હોય એમાં શું? તને કપ નાં થઈ ખરા? એ જાણશે તો પછ અડવાએ નહિ કે.'

'પણ આતો કોક બાયડી બેડી છે ને ભઈ એના ખભા પર હાથ દઈ બેસા છે.'

'ચૂપ મર. કોક તે વગી કુણ હોય? હશે તારી ભાભી.'

'ના, આ ભાભી નાં હોય. આતો રૂપરૂપનો કટકો છે. હું ભાભીન નાં જોળયું.'

'હવે છાંનીમાંની બેસી કે. નકામે બજાડ કર છે તે?'

જીવીની વાત ત્યાંજ રહી.

ગમે તેમ હોય પરંતુ રસિક આ વખતે અનડો અનડો રહેનો દનો. મેડા પર એકલો બેસી રહેતો. ચોપડીનાં પાનાં ફેરવનાં ફેરવનાં આંગળા બીડી પડ્યો. રહેને કે પછી આંટા મારતો. ગોમતી રસિકની ગંભીરતા જોઈ ફરી ગઈ હતી. તે ચુંડલી ન માગી શકી. ગોમતી ઉપર આવે તે પહેલાં તો રસિક જીવી ગચ્છોજી દેખાવ. કાલે વાન યશે એમ મનને મનાવી ગોમતી બાધી ગએલા વરને પવન દોળતી અને 'તેમને' સમજાવવા એકરી કરેલી વાતો એમને એમજ રહેતી.

રસિકની મા પણ તેની ઉદાસીનતાને કળી ગયાં હતાં. એકવાર નો ઝોસરીમાં બેઠાં બેઠાં રસિકના બાપને કહી દીધું:

'તમે માંનો ન માંનો પણ છોકરો બહલાઈ ગ્યો લાગ છે. જુઓને આખો દા'ડો મેડી પર પડ્યો કે છે. પહેલાં તો એવી દસીને વાતો કરતો, એવો ખેતરમાં ફરવા જતો. આતો છૂનમૂન બેસી કે છે.'

'શહેરમાંથી આવોને. એટલે થોડા દા'ડા નાં જોઠે. એ તો પછ હતો એવાને એનો.'

કહી રસિકના આપાએ વાતનું સમાધાન કર્યું.

પરંતુ અધ્યાત્મિક થયું ત્યાંસુધી તો રસિકની ઉદાસીનતા ન બીડી તે નજ બીડી. ઘેરાયેલા આકાશ જેવું તેનું મોં ગોમતીને ચૂપ કરી દેતું. ગોમતી આ ચહેલું મોં જોઈ રાતું રાતું થઈ જતી.

રસિકની માએ તો તેને આ પરિવર્તનનું કારણ પૂછેલું પણ ખરું. રસિકે દૂંકમાં એટલું જ કહ્યું: 'મને કંઈ થયું નથી. એ તો તમને એમ લાગે.'

ગોમતી રાજ નિશ્ચય કરી મેડી પર ચઢતી. 'જસ આજ તો એમની દારી વાત કરવીજ છે.' પરંતુ તેના નિશ્ચય રસિકની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ આગળી જતો. સવારે ઊંઘતા રસિક સામે મીટમાંડી જોઈ રહેતી. તેનાં બુદ્ધિમાં આગળાં પરોવવાનું મન થતું હતું, તેના મોં પર હાથ ફેરવવાની ઇચ્છા થતી હતી પણ તેમની ઊંઘ જગડે એ વિચારે તે અટકી જતી.

'જસ આજ સાંજે તો ઊંઘી ગયા હોય તોએ જગાડીને વાત કરવી છે. ચુલ્હી તો માગુંજ,' બળપતી બળપતી ગોમતી નીચે ઊતરી.

પણ તે જ દિવસે કોઈકેનો તાર આવ્યો. તાર વાંચી રસિક બહુ ગંભીર બની ગયો, અને ગોમતીને ફાળ પડી. માલતી આશુ જવા બિપડી હતી ને તેને રોશનેથી સાથે ચર્ચ જવા જણાવ્યું હતું.

માલતી તેની સાથે બણતી હોકરી હતી. કોઈ કારણસર રસિકને તેની સાથે બોળ-બાણ ચર્ચ હતી ને સંગંધ વધતો ચાલ્યો હતો. માલતી સાથે મત્રા કરવા તો તે ત્યાંજ રોકાવાનો હતો પણ પિતાજીના ઇપકાવાળા પત્ર પછી એક પણ દિવસ વધારે રોકાવાની તેની દિમિત ચાલી ન હતી.

રસિકને શું કરવું તે એકદમ તો ન સમજાયું. તે જવા તક્કસતો હતો. પણ તેના પિતા રજા આપે તેમ જણાવું ન હતું. તેમને સમજવવા રહે તો તો ગાડી ચૂકે તેમ હતું. ગાડીનો ટાઈમ થઈ ગયો હતો. જરા પણ વખત ગુમાવે પાલકે તેમ ન હતું. અને 'ગયા વગર કંઈ ચાલે? ન જાય તો માલતી શું ધારે? તેની મેત્રી પછી તૂટીજ જાય ને? માને ગમે તેમ કરી સમજવી દેવાનો એક વિચાર આવ્યો, અને એ મા પાસે આવ્યો.

'મા. આજે મારે બહારગામ જવું પડશે.'

'પણ ક્યાં જવાનું છે?'

'આશુ' રસિકથી એશિતા સાચું બોલાઈ ગયું

'પણ ત્યાં તો તું જઈ સાલજ જઈ આવો છન ભઈ.'

'પણ મારા મિત્રોએ તાર કરી ખાસ બોલાવ્યો છે. હવે કંઈ ગયા વગર ચાલે? અને થોડા દિવસમાં પાછો આવીશ.'

'તારા બાપા ખેતરમાં જવા છન? ભઈ એમને પૂછીને જજે. નું તો કાંઈ નાં જાણું.'

'પણ તમને કંઈ બળર પડતી નથી. ગાડીનો તો ટાઈમ ચેવા આવ્યો. અને હું ન જાઉં તો પછી તે શું ધારે?'

'તું જાણે તારે! 'ગાએ ભારે અચાજે જવાજ દીધો.

'આ તો ગયા વગર ફૂટકો ચાવ તેનો નથી. મારા બાપાને તમે સમજવનો. મારે તો ગાડીનો ટાઈમ ચાવ છે.'

રસિક થોડીવાર ત્યાં મૂંઝાતો બિભે. રહ્યો ને પછી ધીરે રહી ત્યાંથી ખસી ગયો.

એણે ઝટપટ બેગ-મિસ્ત્રો તૈયાર કર્યા, અને જતે જ એ ઉપાડી બહાર નીકળ્યો.

'ફીક મા, ત્યારે હું જાઉં છું હાં.' કહી રસિક લાંબાં પગલાં ભરતો ચાલ્યો ગયો.

તેની મા કંઈ બોલી શક્યાં નહિ. ઓસરીમાં જ તે બેસી રહ્યાં. હીંદણીની દાગડી એમને એમ હાથમાં રહી ગઈ.

ગોમતી આજ પધારીમાં આજોટલી હતી. એક પડખે ધસધસાટ ઊંઘતી ગોમતી આજ આખી પધારી ધસતી હતી છતાં ઊંધ આવતી ન હતી. તે આમ ઝોમિતા કેમ ગયા દશે એની જ ગડમથલ ચાલતી હતી.

‘શુધીયા કહેતાં’તાં એ હાથુ દશે ? કાના હારી ફોટો પડાયો દશે ? અન આ વખત તો મારી સામે આં નેથુંએ છે ?’ ગોમતીના હૃદયમાં શંકાઓ ઘેરાવા લાગી.

પોતે દિમત કરી ‘તેમની’ સાથે વાત ન કરી શકી તે માટે પરતાયો થવા લાગ્યો. શા માટે તેણે છૂપી રોતે ફોટાએ ન જોયો ? શા માટે ‘તેમની’ ઉદાસીનતાનું કારણ ન પૂછ્યું ? ગોમતી પોતાની જાતને વારંવાર કપોડે આપવા લાગી. ને મીઠો મીઠો તેની આંસુ-બીની આંખો ઘેરાવા લાગી.

—ગોમતી ના પાડતી હતી છતાં પેલી સ્ત્રી કેમ તેની સુડહી પડાવી લેતી હતી ?
 ‘એમ તો હું કંઈ જાણતે નથી’ કહેતી ગોમતી બીબી ચંદ્ર અને પેલી સ્ત્રીને ધક્કો માર્યો.
 ‘મારી સુડહી લેવા આવી છ ? રાંડ,’ કહી ગોમતી દાંત કચકચાવીને પાટુ મારવા જતી હતી ત્યાં ‘તે’ દેખાયા.

‘કેમ પાછી ધમાલ કરે છે ? ચાલ કાઢી આપ સુડહી.’

‘નહિ કાઢી આણું.’ ગોમતી બોલી.

પેલી સ્ત્રી બીબી ચંદ્ર પાછી સુડહીને કાઢવા મથતી હતી. રસિક ગોમતીને દખાવી રહ્યો હતો. ગોમતી જોર કરી હલંગ મારી બીબી ચંદ્ર ગઈ.

‘આપ રાંડ તન સુડહી અલાઈ ?’ કહી ગોમતી પેલી સ્ત્રી પર તૂટી પડી, પણ ત્યાં તો રસિક સોટીએ સોટીએ ગોમતીને મારવા લાગ્યો. ગોમતી ચીસો નાળે છે પણ કેમ છોડતો નથી ? ગોમતીના બરડામાં લોહીની શેરો ફૂટવા લાગી. રસિક માર્યો જ જાય છે. આ લોહી લોહી.....

ગોમતી કળકળતી હતી એ દશામાં પેલી સ્ત્રીએ ગોમતીની એક સુડહી કાઢી લીધી. બીજી કાઢવા જાય છે ત્યાં મારની પણ પરવા કર્યા વગર તે પેલી સ્ત્રીને પગથી લાતો મારવા લાગી. એ સ્ત્રી ઢળી પડી. આ જોઈ રસિક વધુ ખીજ્યો ને જોરથી ત્રાડ મારો.

‘હવે ન માને તો ફાંડી નાખને !’ આમ કહી રસિકે જાતે જ તેના જમણા હાથ પર સોટી મારી અને સુડહીના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. ગોમતીથી વેદનાની એક ચીસ પડાઈ ગઈ.

એજાકળી ગોમતી બેડી ચંદ્ર ગઈ. તેણે ચારે બાજુ આંખો ગોળગોળ ફેરવવા માંડી, ત્યાં તો કોઈ ન હતું. પેલી સ્ત્રી અને રસિક નારતી ગયાં હતાં. ગોમતીએ આંખો ઓળી કંટ સુડહી સામે જોયું. નવી નહિ તોય જુની સુડહી તો હાથ પર હતી; એણે વધુ ખાત્રી કરવા બિર્ધા ચંદ્ર બરડામાં હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં તો કંઈ જ વાગ્યું ન હતું. લોહીનું નામનિશાન ન હતું.

સત્તારસુધી ગોમતી સુડહીનો, ‘તેમનો’ અને સ્વપ્નનો વિચાર કરતી જાગતી બેસી રહી.

આવી ગઈ!

કવિ અને કવિતા*

નૌતમ

મોહન લક્ષ્મી

આછી આછી એક આવી'તી વાદળી,
અંતરનાં અમરત અરપી ગઈ;
સૂકી વેરાન મારી જીવનની ભોમકા
સૌથી સંજીવની ધરપી ગઈ! આછી.

*
મીઠી મીઠી એક મ્હોરી'તી મંજરી,
અંતરનાં પરિમળ ઝરતી ગઈ;
મુકી સુગંધદીપ્તી જીવન સુસાગરને,
ફેરમથી મ્હેક મ્હેક કરતી ગઈ! મીઠી.

*
ઝીણી ઝીણી એક ઝખ્ખી'તી તારણી
અંતરનાં તેજ-અગ્નિ દાળી ગઈ;
સૂતા, અંધારલપાં જીવનના બ્યોમને
ચેતન-અગકારે જીભળી ગઈ! ઝીણી.

કવિની પાંપણને પારણિયે પોદતી
કવિતા હું કે સ્નિગ્ધ સ્વપ્નશી પ્રેમના;
અભિનવ રંગી કલ્પન અંગે ઓદતી,
સત્ય, સનાતન સુંદર, શિવની ખેવના!

પરોદિયેથી સાંજસુધી એ ન્યાળશે,
સૂર્યકિરણિયાં ગિરગિર દસતાં નીરમાં;
કમળ-પાંખડીના પરિમળમાં મ્હાલશે,
(૩) તીજુશે સાગર-સોણાં-છીપલાં તીરનાં!
કિન્તુ એમાંથી મેં એ સંજો જશે,
સર્જન સાચાં, ચિરંજીવ મનુષ્યથી,
સંજીવની સીમ્યાં સે સર્જન મ્હેકશે
સત્ય, સનાતન સુંદર સૌરભ આસથી!

* શેરોના એક આંગ્રહ ગીતની કેટલોક પંક્તિઓ
પરથી સૂચિત.

કાકાની ઉક્તિ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

[મંદાકાન્તા-વર્ણનતિલાકા]

“તારા જેવી પ્રિય નવ મને ચીજ કે અન્ય લાગે,
“સાથે રાખું નિશ્ચિન તને, શોકન પત્ની ગણે છે;
“ચૂસુ તારું મુખ ધરી ધરી ઝાડકારો અગીના,
“આથે ને હું ભૂલું જગતની અન્ય જંગળ સર્વે.
“લોકો ફેરી હક, સમિતિ વા હો ગભા કે કચેરી,
“વાત્રામાં મેં પણ પ્રિય મને અંગ તારો, ગણે છે
લોક ઘેસો મને મી.

“કરૂં તું, જમ કરું પણ રૂપ તારાં
“પીધા વિના અધર અમૃત કે ન ગણે.
“શિષ્ટો અસિષ્ટ ગણના તુજને અશુદ્ધ,
“હું અમિત્રી અધિક શુદ્ધ તને પ્રમાણું.
“તારું મીઠું મિશ્રન, લોક નિંદે જાણે છે,
“ડોસો ધરો પણ ન મોહ ધરે, વળે છે.”
હુક્કાની ને મુખ ધરી સડકો લગાવી
કાકા કહે: “શકું ન તુજ શુભો ગણાવી.”

[ગાંઠ પૃ. ૫૫ થી આરંભ]

હવે કચ્છી કહેવતોના થોડા નમુના જોઈએ:—

નીચેની કહેવતો પરથી જણાશે કે કચ્છી કહેવતોમાં પ્રધાનતઃ ગમ્મત છે અને તે સાથે જ્ઞાન અને ભાવવાણી અર્થ પણ છે જ.

(૧) અકરમીન ખટલા વીચાન્ન=અકરમીનો પરિવાર ઝાઝો હોય!

(૨) ધરમે શુંગણુ નેમજેને મુંગણુ-વતપીએ=ધરનો કલેશ ને માંકડ બને લોડી પીએ (હાલિયો) (ખાટલો) (માડડ) (લોહી)

(૩) ચોમાસે જે વસથે માં, ઉનારે જે તપથેડી,
સીચારેજ પાછલી રાત, અલમ મડીજ હિંગલુજ તાત.

(અર્થાત) 'વરસાદ વરસતો હોય, ઉનાળાનો ધોમ ધીખતો હોય' અને કડકડતી કંડી પાછલી રાતે પડતી હોય ત્યારે, 'ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કહે છે કે—'હે પ્રભુ! અમને દિશાએ જવાનું ન થાય એ જોજે!'

(૪) 'જુડો લખખણુ લખ્યા રો અકરમી ન અડ
નિધર વડી, નિભ લગમી, ભમે શરે ભડ,
આંકથો વા ઉચો, મુરે ન અથે હોડો
પરાય અડણુ વીડો, તાખુતો કરે ખોડો
જ થોએ હોડો ત અધરાતે (લગી) કથીએ ન.' ("કચ્છી કહેવતો" માંથી)

અર્થાત: અકરમીનાં આઠ લક્ષણુ ક્યાં છે, જેવાં કે ઘણી ઊંધ, છબ લાંબી, ગમે તે વખતે ગમે ત્યાં રખડવું, સવળું કહો તો પણ ભસે ને અવળું કહો તો પણ ભસે, વિચારની ખામી, પારકે આંગણુ ખીલાની માફક ખૂપીને બેસવું અને થાક લાગવાથી દીલો યઈ પડે તો અર્ધી રાત લગી પણ જોડે નહિ!

(૫) ધાંગેજ ધરા, ને બડેજ બાયડી=નળિયાના એ ભાગ.

હવે એકાદ એકાંતો નમુનો લખ્યો:

સાધારણ રીતે કહેવાય છે કે કચ્છના જાટિયાલોડો તેમના પુત્રોને 'કાકુ'નાં લાડકા નામ (Pet Name)થી ખૂબ લાડ લડાવતા અને આગ્રહા જનારી મૂકતા; તે એટલે સુધી કે તેમના છાંદરાઓ જાણે પોતાને જન્મસિદ્ધ દક્ક હોયની તેમ કહેતા:—

'આંઠ મણી કે ચાં: મુકે કેર ચે ત આંક રૂઈ પાં=હું બધાને મને ફાવે તે કંઠી યકુ; મને કોઈ કહે તો હું રડી પડું (મતલબ કે મને કોઈ કંઠી શકે નહિ.)

(૨) એક વધુ એકું લખ્યો: કચ્છમાં ચાલતી લાંચકશતની નીતિને ત્રણ સખ્તોમાં રમૂજ રીતે દર્શાવી છે: (૧) મીઠી ખાળેડી; (૨) ખારી ખાળેડી; (૩) દડકઈ ખાળેડી.

(૧) 'મીઠી ખાન્નેટી' એટલે પોતાના હક્ક પૂરતી જ અને અનાયાસે આવી પડતી લાંચ લેવી તે; (૨) 'ખારી ખાન્નેટી' એટલે પોતાના હક્ક-નાહકનો વિચાર નહિ કરતાં જ ખાલુએથી લાંચ મળે તે ડાઘ પણ પાછી નહિ ઠેલતાં સ્વીકારવી તે; અને (૩) 'હડકધ ખાન્નેટી' એટલે પોતે લાંચ માટે ચોપાસ કરે વર્તાવી જેમ આવે તેમ, ન્યાંત્યાંથી 'લાવો લાવો' એવી રીતની લાંચ સ્વીકારવાની નીતિ અખત્યાર કરવી તે.

હવે થોડી કાવ્યપ્રગાદી—

‘ચાય અને છાય’

(શ્રી. દુલેરાય કારાણીના આ કાવ્યમાં ચા અને છાસ વચ્ચેનો એક કાંપનિક રમૂજ સંવાદ ગૂંથેલો છે)

ચાય અચી ચેં છાય કે, “ખલુ તોજે પારો,
આંઈ હુવાં તિત તું નવે, ઈ મુંજે ધારો
ટાણે મો—દારો
કર છાણે કચ્છડે મિલ.”

(અર્થાત) ચાએ આવી છાસને કહ્યું કે, “હવે ત્હારા ‘પોટલાપોટલી’ સંભાળી લે! કેમકે ‘ન્યાં હું હોઈ ત્યાં તું ન હોયો નેહએ’ એવો મહારો રિવાજ છે. આથી જ કહી દઈ છું કે હવે તું સમયસર કચ્છમાંથી ટળી જઈ મહારા માર્ગમાંથી દૂર થા!”

ચા અને છાસ એક બીજાના દોષ કાઢી લેડે છે:—

છાસ : ફૂલાણી-ફૂતીયા અને, અખડાળી આજુમંગ,
રોખ્યા રણ વીરેં મિતે, ઝારે નેડા જંગ,
તોજે પેઓ પ્રસંગ
ત કુમાર કેં તું કચ્છ જા

ભાવાર્થ: જે કચ્છના શૂરવીરો જેવાકે ફૂલાણી, ફૂતેહમહમદ જમાદાર (કચ્છનો કોમવેલ) ‘વગેરેએ ‘ઝારાતું યુદ્ધ’ જેવાં પ્રખ્યાત યુદ્ધો ચોળ્યાં તે કચ્છના પણ ત્હારે શરણે આવવાથી કે હાલહવાલ કરી નાખ્યા!

કલબુચ છું કાલકા, ફેર છન ચેં ન જરા,
કોપ—રકાળી—કીટલી ખપ્પર તોજા ખરા.

ભાવાર્થ: આ કલિયુગના પ્રતીકરૂપ તું ખરેખર કાલકામાતા જ છો; ત્હારા ખપ્પરરૂપે ત્હેં કપ-સોસર ને કીટલી ધારણ કર્યા છે!

ચા : અઠવેં છટારી છાયતું, આઈ અમીરી ચા,
કારી મુંજ બેણને, કાવો મુંજે બા,
અચ આશીલુ અસાંજે, સગો વડો બાપા.

ભાવાર્થ: તું તો દુર્ગંધ ભારતી છાસ છે ન્યારે હું તો ‘અમીરી ચા’ કહેવાઈ છું કે જેની કાશી ખૂદેન છે, કાવો ભાઈ છે ને અશીલુ જેવો મ્હોટો વડીલ છે!

ચા : મુઠ્યા મુંજે ના સુણી, લભા ચીએં અલભત !

ભાવાર્થ: મ્હાઈ નામ સાંભળીને તો રમશાનનાં મુઠાં પણ ખડાં ચર્મ નંપ છે!

અંતમાં આ બંને વચ્ચેનો સંવાદ પૂરો થતાં કવિ કહે છે કે આ લોકોનો કનિગો સાંભળીને-દોડી આવેલા માણસોને ચા કહેવા લાગી:—

‘માનુડેં કે ચાય ચેં, દાણે દિત ન રાં

મીબા મોડાં છાયલ, આંકે કરેલા સાં

‘મુંજી મનજી ગાલસે, ચોકખી આં કે ચાં,
કઢો છોકરી ઢાય કે, કાં ત આંકે મરાં
વિર્ગો વાય મેં પાં,
પાછી ન વરાં પેચ પણુ ૨૧

સાવાર્થ: હવે હું અહીં રહીને ઢાસના મેણું-ઝોડાં સાંભળવાને તૈયાર નથી; ગદારે શા કારણે એ સઘળું સહન કરવું ? હું ગદાર દિલ ખોલીને ખરેખરી હકીકત કહી દઉં છું કે કે કંતો આ ‘છોકરી ઢાસ’ને કાઢો અથવા તો ગદને મરવા દો. જો હું કૂવે પડવા ગઈ તો કદી પણ પાછી ફરવાની નથી !

કવિ આગળ કહે છે:—

ચાય હલઈ તાં નરેંજી, હથમેં રઈ નાડી,
કોક કરો તા “વેચમા ! મુકારોં માડી”
ભૂલ થી વછ બારી
ફરો ન અમતું ઢાય કે

સાવાર્થ: જ્યારે આ ચાલવા લાગી ત્યારે માણસોના જીવ હાથમાં ગદા નહિ; અને સઘળા ‘વેચ મા !’ ‘મરી ગયા’ એવી ખૂમો પાડવા લાગ્યા. પછી લોકોએ ચાને સાંતવન આપતાં કહ્યું કે, “માતાજી, અમારી ગભીર ભૂલ થઈ; અમને માફ કરો: આજથી અમે કદી ચાને અડકતું પણ નહિ !”

આ પ્રમાણે ચાની ઢાસ પર થયેલી જીતનું રમૂજ વર્ણન કવિએ સુંદર અને મીઠી શૈલીમાં આપ્યું છે.

તદુપરાંત, આ જ કવિએ પોતાના આઠ આઠ લીંટીના ન્હાનકડા રમૂજ ટુચકાઓ ગૂંથી જનાવેલાં કાવ્યો તેમના એક પુસ્તક “કચ્છી કિરસા બાવની” દ્વારા પ્રગટ કર્યા છે.

કચ્છના યુવાન કવિશ્રી મૂળજી લક્ષ્મીદાસ સંપતની કૃતિઓમાંથી એક કદી લઈએ:—
(‘કચ્છી કાવ્યકુંજ’ માંથી)

“જેજે ફદય મેં દાડ, પિંઢજે દેરાસા નતી વસે
ક માફ કરતા પઢાડ જો પાણો ન થો કો પૃથ્વી તે ?
પાણો ત ખાસો હન કના, જે સિત મેં પણ કમ અગે;
પાણે યછી પણ વ્યો અને પાણી શુભાગેં પૃથ્વીતે !

આ કાવ્ય “Breathes there a man, with Soul so dead...” એ ભાવને મળતું છે. કવિ કહે છે કે દેશદાઝ વગરના માણસ કરતાં પાણા તરીકે અવતર્યો હોત તો સાફ; કેમકે, એવા માણસ કરતાં એ પાણો સારો કે જે ભીંત ચણવામાં કામ આવે. અરે, એવા માણસો તો પાણાથી પણ ગયા અને આ પૃથ્વી પર પાણી શુભાગ્યું.

હવેનું કાવ્ય ગદાઈ જ જનાવંહું છે, તો પણ તે કાવ્યની પહેલી બે-કડીઓ કચ્છના કવિશ્રી કારાણીએ મિત્રભાવે સુધારી આપી છે તેમનો હું આ સ્થળે ધન્ય છું. કદાચ આ કાવ્યમાં કવિજોને જોઈએ તેવું શબ્દલાલિત્ય કે સાક્ષરોને જોઈએ તેવું અર્થગાંભીર નહિ મળે તો પણ એ અદ્વૈતનું સાહસ્યતાયી સ્વીકારી લેવાશે એવી આશા રાખું છું.

તાજમહાલ

(કચ્છી સંગર)

તું અચ્છા ને ઉજારે, આરસ ને અવંતાર,
જમ્માને ને ભેરસેં કુંજે તો કુંજાર,
કરીએ પ્રેમ-પૂકાર

હોમો હોમો તું આશમેં..... (૧)

ભાવાર્થ: અહો! મુંદર તાજમહાલ! તું ભારતમાતાના આશ્રયણરૂપ છો. તું ત્હારા ધુમ્મટના ઘેરાવાથી ખૂબ અમકે છે. વળી તું ઉજળો અને ઝોજસવંતો છે કેમકે તું આરસનો જ અવતાર છો. ત્હે વર્ષોથી કાળના બળ સામે ઝઝૂમ્યા કર્યું છે અને તું આકાશમાં હોમો હોમો પ્રેમ—પૂકાર કર્યા કરે છે.

હોમો હોમો તું આશમેં, ધરીએ કેલે ધ્યાન ?
કેલે નેહ નિધાનન, કરીએતો ગુણગાન ?
તું મુમતાજ મહાહલે, સચ્ચો નેહ—નિશાન,
આરણે કે આકાશમેં, માશક મથે મકાન
જેટો શાહજહાન,

તેટો તાજમહાલ તું (૨)

ભાવાર્થ: આકાશમાં નિરાદિન હોમો હોમો તું કેાનું ધ્યાન ધરી રહ્યો છે? અને કાનાં નેહનિધાનનાં ગુણગાન ગાઈ રહ્યો છે? ખરે! તું મુમતાજમહાલની યાદગીરીરૂપ છો. ને આશકે આકાશમાં જ જાણે માશક ઉપર મકાન ચણાવ્યું એવા શાહજહાન જેવો જ તાજમહાલ તું પણ લાગે છે.

તેટો તાજમહાલ તું, સલે જગતમેં સર,
જગતજ સતનવાધમે, હડડો તું ખરેખર,
પરદેશી બોરા અચે, તેંજ તાણેં નજર
હયો ન લો 'હુ' કો વટા, ન તોકે કેલે ડર
નાં કરે તા અમર

શાહ જેટા દિ જગતમેં... .. (૩)

ભાવાર્થ: તાજમહાલ! તું તો દુનિયાની 'સાત નવી નવાઈ' (Seven wonders of the world) માંનો એક હોઈ શ્રેષ્ઠ છો પરદેશીઓને પણ તું ટોળાગંધ આકર્ષે છે, તું કોઈથી ડરતો નથી. શાહજહાન જેવા આત્માઓ આ જગતમાં પોતાનાં નામ અમર કરી લય છે.

હ શાહ જેટા દિ જગતમેં, જિંઝાં નતાં પાકન,
દિ જગમેં જુડે કોક, પ્રેમ-મેલા રાજન
હડડો રાજ એકવર્ડ, શાહ લો બધો રતન
તોજ સજ સર્જમેં, વાવરેં તન—મન—ધન
કરી તો ને સર્જન

અમર થીએ જગતમેં (૪)

ભાવાર્થ: એ શાહજહાન જેવા પ્રણયધેલા રાજવીઓ આ જગતમાં બહુ નથી. રાજ એકવર્ડ અને ખીન્ને શાહજહાન એ બને રતન ખરા. શાહે તો ત્હારાં સર્જન પાછળ તન મન ધન ખર્ચી પોતાના નામને હંમેશ માટે અગર કર્યું છે.

અમર થીએ જગતમેં, હ છડી તોજે ભાર!
અહેબો થીએ તું જિંઝા, ચીન ને સાવકાર!
કો કુંજ ન તો તું કી, તોમેં કુંડ અપાર,

અનેક અદર્શોને દશ્ય બનાવતી આધુનિક વિજ્ઞાનની એક અજબ શોધ ક્ષ-કિરણો [એક્સ રેઈઝ]

લેખક :

શ્રી સીમનલાલ સંઘવી અને
કાશીનાથ અનંત દામડે બી. એસ સી.

૧૮૯૫ ના એપ્રિલના એક પ્રભાને જર્મન ડૉક્ટર પ્રો. રોન્ઝન દ્વારા ખાલી કરેલી કાચની નળીને કાળા પૂડાથી લાંડી તેના પર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા. એ પ્રયોગ માટે તે નળીને તેમણે જ્યારે પીગળીનું બેડાણુ કર્યું ત્યારે દૂર પડેલો એક પદાર્થ ઝળાંકી બેઠો. ઓરડીમાં તેજનું નામનિશાન નહોતું. ત્યારે એ ઝળાંકાટ આવ્યો ક્યાંથી ? -ને ડૉક્ટરે જ્યારે ઝીણવટભરી તપાસ કરી ત્યારે તેમને જણાયું કે એ ઝળાંકાટ કાળા પૂડાને બેદીને નળીમાંથી આવતા ઇર્ષક અદર્શ્ય કિરણોને આભારી હતો. ઊંડી તપાસ પછી તે એ કિરણોને ઝડપી શક્યા. એ નવીન કિરણોને તેમણે ક્ષ-કિરણો [એક્સ રેઈઝ]નું નામ આપ્યું. સામાન્ય તેજકિરણો કાચ વગેરે જે પદાર્થોને બેદી શકે છે તે ઉપરાંત ખીન્ન પદાર્થોમાંથી પણ પસાર થઈ શકે એવાં કિરણોની ઘણા સમર્થ વિદ્વાનો વર્ષોથી શોધ કરી રહ્યા હતા. તેનો યશ ડૉ. રોન્ઝનને ફાળે ગયો.

‘ માંદા માણસો, સરીરનો ફેટો (છાયાચિત્ર) લેવાય છે ’ એ તો ઘણાખરાના અનુભવની વિગત છે. પણ એ ફેટો પ્રો. રોન્ઝનનાં આ-ક્ષ-કિરણોની મદદથી જ લેવાય છે અને,

ભગો દેઓ દિન લાખ, હુસ્તે ને સરધાર !

માઠ કે' હું ધરાવ, મુંગો મુંગો જિભો જૈયે... (૫)

ભાવાર્થ : શાદજહાન પોતાના નામને અમર કરી, રવર્ગમાં ચાલી ગયો. પણ ત્હને કેમ અહીં છોડતો ગયો ? તું એને ભારરૂપ લાગ્યો ? તું તો બહુ અદેખો લાગે છે; અથ, ચીનના શાહુકાર ! હજી તું બોલતો કેમ નથી ? ત્હારામાં જરૂર લુચ્છાઈ છેજ. શું તું આટલા માટે જ આટલો લાંબો તાર થયો છે કે ? આટલું (ચીડવવા—) કહેવા છતાં, તું તો ધરાવ શાંત થઈને, જાણે મૌનવત ધારણ કરીને જિભો જ રહ્યો છે !

મુંગો મુંગો જિભો જૈયે' યકે નથો ધીનરાત,

વીજલી તાપ સદ્ય ગીને, પથરે'હું હું જાત;

ઠમો રોજ ઇ અચલ હું, રખી વટ ભલો ભાત,

છાંબાસ તોકે મહાલ, ભલે' જિભો હું તાત :

અસાં ને સિરતાલ

મેતો “ હરમુખ ” હસ્ત ને... (૬)

ભાવાર્થ : જેમ હમણાં વિજળી-તાપ-વરસાદ સર્દાને પણ તું મુંગો મુંગો જિભો છે, તેજ રીતે હંમેશ માટે તું તારો વટ કાપમ રાખીને જિભો રહેજે. ખરેખર ! તાજમહાલ ! તું અમારા (હિંદીઓના) માયાના મુગટ સમો છે.

જીવનમાં તેમજ જગતમાં, ક્ષ-કિરણોના એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ચમત્કારિક ઉપયોગો છે એ હકીકત ખૂબીવાળી છે.

પ્રકાશનાં ચાલુ કિરણો કાચમાંથી પસાર થાય અને તેની મદદથી જેમ આપણે એ કાચની પાછળ શું રહેલું છે એ જોઈ શકીએ તેમ ક્ષ-કિરણો જે જે પદાર્થોમાંથી પસાર થઈ શકે એ પદાર્થની પાછલાં શું રહેલું છે તે પણ આપણે એ કિરણોની મદદથી જોઈ શકીએ. પણ પ્રકાશનાં કિરણોની મદદથી આપણે દરેક વસ્તુ જોઈ શકીએ છીએ તે એ કિરણોમાં રહેલા પરાવર્તન [Reflection]ના ગુણને લીધે. ક્ષ-કિરણોનું પરાવર્તન કે નબી-ભવન (Refraction) નથી થતું. એટલે ચાલુ પ્રકાશની જેમ ક્ષ-કિરણોની મદદથી નરી આંખે વસ્તુ ન જોઈ શકાય. દાખલા તરીકે આપણી હથેળી-હથેળીનાં માંસ ને ચામડામાંથી ક્ષ-કિરણો પસાર થાય ને હાડકામાંથી ન થઈ શકે. પણ એથી કંઈ હથેળીની અંદર શું શું છે તે આપણે નરી આંખે ન તપાસી શકીએ. પણ જો હથેળીની પાછળ એકસરે-પ્લેટ [આ પ્લેટ ફોટોગ્રાફમાં વપરાતી પ્લેટ જેવી જ હોય છે: ફેર ફક્ત એટલો કે ફોટોગ્રાફ-પ્લેટ કરતાં આ પ્લેટ ઉપર સીસ્વર ઓમાર્ફડનું સેલ્યુલોસન વધારે જાડું લગાડેલું હોય છે] ધરી રાખીને હથેળીમાંથી ક્ષ-કિરણો પસાર કરવામાં આવે તો એ કિરણો હથેળીના માંસલ ભાગ-માંથી પસાર થઈ પ્લેટને જઈ સ્પર્શે છે અને પ્લેટ પર હથેળીનાં હાડકાંની છાયા પડી જાય છે. એ છાયા પરથી હથેળીના અંદરના ભાગની તપાસ થઈ પણ પ્રકારની વાહકાપ વિના કરી શકાય.

આ જ રીતે શરીરના કોઈ પણ ભાગનું હાડકું જગડ્યું હોય, ક્યાંક બંદુકની ગોળી વાગી હોય, કોઈક ભાગમાં નક્કર ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હોય કે કોઈ માણસ ગમે તે ધાતુની ગમે તે ચીજ ગળી ગયું હોય તો આ કિરણોની મદદથી તેની તપાસ કરી શકાય છે.

વીજળીની જતીઓ જેમ નેંગેટીવ અને પોઝીટીવ બે પ્રકારના તારના જોડાણથી પ્રકાશી હોય છે તેમ આ ક્ષ-કિરણો પેદા કરવામાં પણ એ બે પ્રકાર આવશ્યક હોય છે. દયા ખાત્રી કરેલી નળીમાં નેંગેટીવ અને પોઝીટીવ બે પ્રકારના પોલ રાખવામાં આવેલા હોય છે. જ્યારે એ નળીને વીજળીના તારનું જોડાણ કરવામાં આવે-વીજળીને પસાર થવા માટે દયા જરૂરી હોય છે. જ્યારે આ નળીમાં દયા તો નજીવો જ રહી ગઈ હોય છે. એટલે દીવા પ્રગટાવવાને જેટલી વીજળીક શક્તિ વપરાય છે એ કરતાં ૫૦૦થી ૮૦૦ ગાંઠું વધારે વીજળીક જળ અહીં વાપરવું પડે છે.)-ત્યારે વીજળીક શક્તિ પેદા થઈને પોઝીટીવ પોલમાંથી નેંગેટીવ પોલમાં જાય છે અને એ-નેંગેટીવ-પોલમાંથી એક સેકન્ડે ૧૬૦૦૦ માર્ફલનો વેગ ધરાવતાં કિરણો પેદા થાય છે. આ કિરણો જ્યારે કોઈ પણ ધાતુ સાથે અથડાય-અને એની અથડામણ માટે નળીના એક ભાગમાં પ્લેટીનમ નામની ધાતુ રાખવામાં આવી જ હોય છે-ત્યારે તેમાંથી ક્ષ-કિરણો ઉત્પન્ન થઈને સામે જોડેલા પદાર્થ (ધાતુઓ, હાડકાં અને ચાક કે ચુનામાંથી બનાવેલી વસ્તુઓમાંથી આ કિરણો સામાન્ય રીતે પસાર થઈ શકતાં નથી)માંથી પસાર થાય છે અને એ પદાર્થની પાછળ જે 'એકસરે-પ્લેટ' જોડેલામાં આવી હોય તો તેના પર એ પદાર્થના જે ભાગમાંથી એ કિરણો પસાર ન થઈ શક્યાં હોય અથવા ઓછેવધને અંશે થયાં હોય (ધન કરતાં વિરલ પદાર્થોમાંથી આ કિરણો વધારે સહેલાઈથી પસાર થઈ શકે છે) તેની, તે પ્રમાણમાં, એ પ્લેટ પર છાયા પડે છે.

પ્લેટ પર છાયા હમેશાં પદાર્થના જે ભાગમાંથી કિરણો પસાર થઈ શકતાં હોય એની નહિ પણ જે ભાગ પર એ પડતાં હોય-તેમાંથી પસાર ન થઈ શકતાં હોય-તેની પડે છે.

આથી જ્યારે જેમાંથી આ કિરણો પસાર થઈ શકે, એવા ભાગની પણ જાણ લેવી હોય ત્યારે તે ભાગ સાથે કિરણો પસાર ન થઈ શકે એવો ભાગ બેળવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે આપણું શરીર. હાડકાંમાંથી કિરણો પસાર નથી થઈ શકતાં અને હૃદય-ફેફસાં વગેરે કઠણ ભાગોમાંથી પણ તે સહેલાઈથી નથી જઈ શકતાં, એટલે એમની જાણાઓ તેા આપણને મળી શકે. પણ આપણે જો કોઈની હોજરી કે તેના આંતરડાની જાણ ઉનારવી હોય તો તેને જો બિરમથસ કે બેરિયમ નામના પદાર્થ ખવરાવવામાં આવે તો એ પદાર્થ-માંથી કિરણો પસાર ન થઈ શકવાથી એની, પેટના કે આંતરડાના આકાર પ્રમાણે, જાણ પડે છે તે તે ઉપરથી તેની હોજરી-આંતરડાં વગેરેની સ્થિતિ મગજ શકાય છે. જાણા જીતાર્થે વિના જ પદાર્થનું જો નિરીક્ષણ કરવું હોય તો કિરણો પસાર કરતી વખતે પદાર્થની પાછળ 'એક્સરે પ્લેટ'ને બદલે બેરિયમ પ્લેટીનો સામનાર્મક લગાડેલા પડો ધરવામાં આવે છે અને તે પર પદાર્થના કઠણ ભાગના પડછાયા દેખાય છે. હૃદયના ધબકારા, હોજરીમાં જીતરતો ખોરાક વગેરે જોવામાં એ રીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ક્ષ-કિરણોની પદાર્થમાંથી પસાર થવાની શક્તિને ક્ષયતું આ વિવેચન સામાન્ય કેટિનાં ક્ષ-કિરણોને અનુલક્ષીને છે. એ કિરણો ઉત્પન્ન કરતી વખતે વીજળીક શક્તિમાં જેમજેમ વધારો કરવામાં આવે તેમતેમ તેમની બેદનશક્તિ વધતી જ નાય છે. જો ૨૦૦૦૦૦ વોલ્ટ દબાણનો વીજળીક પ્રવાહ જોડવામાં આવે તો એવાં ત્રીજ ક્ષ-કિરણો પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે જે ધાતુમાંથી પણ પસાર થઈ શકે.

ક્ષ-કિરણો દૃષ્ટિગોચર નથી હોતાં. તેની બેદનશક્તિ જો કે સામાન્ય સંયોગોમાં પણ અતિરક્ત કિરણો કરતાં વિશેષ હોય છે છતાં તેનું બહુચંતર (Wave of length) અતિનીલલોહિત (Ultra Violet) કિરણો કરતાં પણ ઓછું હોય છે.

રેડિયમ (Radium) ધાતુમાંથી 'ગામા' નામનાં કિરણો નીકળે છે. એમની બેદનશક્તિ ક્ષ-કિરણો કરતાં પણ અનેકગણી વિશેષ હોય છે. પેલાદના ૧૫ દંચ બનક પતરામાંથી તે પસાર થઈ શકે છે. ક્ષ-કિરણો ઉત્પન્ન કરવાને વીજળીક યંત્ર વગેરેની જરૂર પડે છે. પણ 'ગામા' કિરણો માટે એવી કશીજ જરૂરિયાત રહેતી નથી, કારણ કે એ કિરણો રેડિયમમાંથી સતત નીકળ્યાજ કરે છે.

જીવડાં વગેરે કેટલાક પદાર્થો એવા પણ હોય છે કે જેના અંદરના કોઈ પણ ભાગ પર પડ્યા વિના ક્ષ-કિરણો તેમાંથી સીધેસીધાં પસાર થઈ નાય અને જેમની સાથે ક્ષ-કિરણો પસાર ન થઈ શકે એવો પદાર્થ બેળવી પણ ન શકાય: આવી વસ્તુઓનાં જાણાચિત્રો લેવાને 'મેન્ડ' નામનાં કિરણો વયરાય છે.

આ કિરણોની બેદનશક્તિ ક્ષ-કિરણો કરતાં ઓછી હોય છે. ક્ષ કિરણો જેમાં ઉત્પન્ન કરાય છે એવી કાચની નળીમાંથી આ કિરણો બહાર પણ નીકળી શકતાં નથી. તે જો જગ્યાએથી પસાર કરવાની ઇચ્છા હોય તે જગ્યા પર પાતળો કાચ વાપરવો પડે છે. કાચ, ચામડાં, કાપડ, પાંદડાં, ફૂલો અને જીવડાં ઇત્યાદિ પદાર્થો અને પ્રાણીઓનાં જાણાચિત્રો લેવામાં આ કિરણો અતીવ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

કેટલાક લોકો ક્ષ-કિરણોની મદદથી પત્તી જાગાઓ માટે ફોટોગ્રાફ સંબંધ વાપરે છે તો કોઈ વળી પ્રકાશચિત્ર (Photo-graph)ને માટે જાણાચિત્ર સંબંધ વાપરે છે. કેટલાક

તો વળી ફોટોગ્રાફ કે છાયાચિત્ર વચ્ચેનો ભેદજ નથી સમજતા. પણ આ કિરણોની મદદથી પડતા પડછાયાઓ માટે છાયાચિત્ર (Shadowgraph-Shadow=છાયા, graph=લેખન-ચિત્રણ) અને કેમેરાની મદદથી જે છબીઓ પાડવામાં આવે છે તેને માટે પ્રકાશચિત્રો (Photograph-Photo=પ્રકાશ, Graph=લેખન-ચિત્રણ) એ શબ્દોજ્ઞ સુયોગ્ય છે.

છાયાચિત્રો ફોટોગ્રાફ જેવાં સરતાં પણ ન હોઈ શકે. કેમકે કાં તો એ 'ગામાકિરણો' ને નહિતર 'ક્ષ-કિરણો' ની મદદથી જ પાડી શકાય. 'ગામાકિરણો' ઉત્પન્ન કરતું રેડિયમ તો આખી દુનિયામાં થઈને પણ અદ્વંધાજ જરૂરમાં છે; લાખો રૂપિયા ખર્ચે પણ તે મળવું મુશ્કેલ બને છે. અને 'ક્ષ-કિરણો' ઉત્પન્ન કરવાને હજારોની કિંમતનાં વીજળીક સાધનોની જરૂર પડે છે. એટલે વસ્તુ કે કિંમત ગેમાંથી એક પણ દૃષ્ટિએ આ બંને ચિત્રોને સમાંતર ગણવાં એ અયોગ્ય છે.

ક્ષ-કિરણો શોધાયાં ત્યારે તરતતરતમાં તો તેનો ઉપયોગ વૈદ્યક્ષેત્રમાં જ વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલો. સડી કે તૂટી ગયેલાં હાડકાં, શરીરમાં પેસી ગયેલી ગોળી, દાંત કે પેદાંઓનો સડો વગેરે તપાસવામાં અને તે સંબંધી ઉપાય લેવામાં આ કિરણોએ અણુભ્રમણ સહાય કરી છે. રણુભ્રમણ ઉપર તેનો ઉપયોગ અતીવ મહત્વનો સિદ્ધ થયો છે. શરીરમાંની નાલુકાં, પેશીઓમાં ક્ષયથી થયેલાં સૂક્ષ્મ પરિણામ પણ આ કિરણો દર્શાવી શકે છે, અને એ રીતે એ બંધકર રોગનું નિદાન શોધવામાં પણ આ કિરણો સહાયક બને છે.

પણ ધીમે ધીમે ક્ષ-કિરણોના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર વધવા માંડ્યું છે. તેનાથી ધાતુનાં ભરતકામોની ઝીણવટભરી પરીક્ષા થઈ શકે છે, ભરતકામમાં રહી ગયેલ ફોટો કે પોલાણો અંતેતટલાં ન જેવાં હોય તો પણ આ કિરણો તે શોધી કાઢે છે. તેથી એ કામને ધસતું, સંધ્યા ઉપર ચડાવીને એને છાલી નાંખતું, ધાલીશ કરતું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓમાં પૈસા અને વખતનો નિરર્થક ખર્ચ નથી થતો. ક્ષ-કિરણોથી કરેલી ભરતકામની પરીક્ષા યાંત્રિક (Mechanical)

રાસાયણિક (Chemical) પરીક્ષાઓ (Tests) કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ ને ચોક્કી અર્થજાણ હોય છે.

વિમાનો અનાવવાનાં કારખાનાંમાં ક્ષ-કિરણોથી કરેલી પરીક્ષાજ છેલ્લી અને વધુમાં વધુ વિશ્વસનીય ગણાય છે. વૈજ્ઞાનિકોની સત્તામતિનો મહત્વનો આધાર ક્ષ-કિરણોજ ગણાય છે.

આ ઉપરાંત કાતુસો બરાબર ભરેલી છે કે કેમ તે તપાસવાને શરૂ થતા અનાવવાનાં કારખાનાંમાં; દરિયાઈ કે અલોમાં તારોની સત્તામતિ જોવાને, અને શંકાસ્પદ પાર્સેલો કે કવરોને ખોલ્યા વિનાજ અંદરથી તપાસી જવાને પોસ્ટખાનામાં; લીફ્ટોના તારોની સ્થિતિ સમજવાને ખાણોમાં; દડાની અંદરની ગોળાઈની ચોક્કસાઈ કરવાને ગોદકના દડા અનાવવાનાં કારખાનામાં; જોડામાં પગ મુંદરમાં મુંદર રીતે બેસી રહે છે કે કેમ તે તપાસવાને જોડા અનાવવાનાં, કારખાનાંમાં; સીમારેટો બરાબર ભરેલી છે કે તેમ તે જોઈ જવાને સીમારેટોના કારખાનાંમાં; પદાર્થો તાજ ને ગોચર રીતે ભરેલા છે કે કેમ તે તપાસવાને પાઉન્ડરી અને ખાદ્ય પદાર્થો અનાવવાના કારખાનામાં; ખરાં-ખોટાં મોતી ઓળખવાને ઝવેરી ખજારમાં અને અસલી કે નકલી ચિત્રો પારખી કાઢવાને ચિત્રકલામાં ક્ષ-કિરણોનો ઉપયોગ હવે તો સદૃશ અને મુંદર પરિણામદાયક થઈ પડ્યો છે.

ચિત્રાંગદાઃ રસદર્શન

. ખાલચન્દ્ર મણિલાલ પરીખ

[ગત્રાક ૫. ૭૪ થી ચાલુ]

ચિત્રા મમજે છે કે આ રીતે પણ તે વારનવશૂગિ પર અગર ગ્રેમનો અભિરેક કરતા તલસતા કાન્તને પૂર્ણ તૃપ્તિ અર્પી શકે તેમ તો નથી જ, છતાં તેણે પગદ કૂચો છે તે માર્ગ સૌથી સરળ, નિર્ભર, ને સલામત છે તેની તેને લેશમાન શંકા નથી. તેને અપનાવવા જતાં સર્વ સંભવિત દુઃખોને આવકારી લેવાની જ્યારે તે તૈયારી થતાવે છે ત્યારે તેને પોતાના દુઃખની તો કશી જ વિગત નથી. પણ પ્રાણુથીયે અધિક સ્વાગીનું શું ? સુખના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચેલા હૃદયનાથના લબ્ય અભિલાષના પોતાને કારણે ચૂરેચૂરા થતા જોઈ તેનું આર્થ સતીહૃદય ચીરાઈ જાય છે. સર્વસ્વની કુરબાની કરતાં પણ પ્રિયતમનું શ્રેય થતું હોય તો તે કરવાને હિતસુક આ અસહાય યૌવના પાસે જોઈ નીજે માર્ગ નથી. પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી તેને અર્જુનના ચરણે ધરવું અને જે પરિણામ આવે તે સત્કારી લેવું એ પ્રથમ માર્ગ; બીજો માર્ગ—છે તે જ સ્થિતિમાં રહી, અર્જુનને સત્ય સ્થિતિથી અસાત રાખી, શક્ય સુખ અર્પનાં જીવન વીતાવવું. પ્રથમ માર્ગ જોટલો વધારે ઇષ્ટ છે તેટલો જ તે વધુ દોહલો છે. તેને અપનાવવા જતાં બીજી કાંઈ નવી જ આપત્તિ આવી પડવાનો ભય હંમેશાં લટકતો રહેવાનો. જ્યારે બીજો માર્ગ સરળ છે. તે દ્વારા જોડે પૂર્ણતા પ્રતિ વધવાની આશા વૃથાજ છે, તેમજ જંખનાની ભાવના હંમેશાં અતૂઠ રહ્યા જ કરવાની—જીવન, પરિણામે, હંમેશાં અસ્થિર ને અવિશ્રાન્ત જ રહેવાનું. છતાં પણ જોટલું તો ખરૂં કે તેમાં કશું વધારે શુભાવવાનું નથી. ભલે વિશેષ ન મળે, એકંદરે આ માર્ગ ચિત્રાને પ્રથમ કરતાં વધારે હિતાવદ્ લાગે છે. તેના સ્વીકારમાં પોતાનું જીવન કેટલું કરણ, એકલ અને અસહાય દશે તેની કદમના તે કેવા પ્રશાન્ત મારગીર્વંધી ઉચ્ચારે છે !—

‘અને જ્યારે હું વૃદ્ધ થાઉં ત્યારે મારે માટે જે ખૂણો રહ્યો હશે તે હું આભારસહ વિનમ્રભાવે સ્વીકારી લઉંશ.’

નથી લાગતું કે પ્રિય પાત્રના સુખને ખાતર જીવનસર્વસ્વના સમર્પણને દર્પભેર વધાવી લેનાર ભારતીય સતીહૃદય આ જ્વલંત ત્યાગમાં મખડી રહ્યું છે ? નથી લાગતું કે ભારત-વર્ષનું જગજૂનું જીવન્ત ગૌરવ રત્નદર્ભા ત્યાગના મંગલપંથમાં પ્રેમકુમકુમની તેજ્યન્તી પગલીઓ પાડતી આ આર્થ લક્ષનામાં મૂર્તિમાન થયું છે ?

‘થોડા વખતથી ચિત્રામાં જન્મેલાં અસાધારણ આંતર્ય ને બાહ્યતા અર્જુનના પ્યાન બહાર રહી શકતાં નથી. ચિત્રામાં રહેલી કાંઈ ઊંડી ઉણપ જ તેના કારણમૂલ છે તેની પ્રતીતિ થતાં તે મૂંઝવણ અનુભવવા માડે છે. હેલ્લાં મંભાપણોમાં જેમજેમ તે ઉણપ વધારે અને વધારે પ્રગટ સ્વરૂપ લેતી જાય છે, તેમતેમ તેની મૂંઝવણ પણ વધુને વધુ તીવ્ર અને

છે, અને આખરે એક બીપણુ મનોવ્યથા પ્રગટાવે છે. ચિત્રામાં રહેલા નિગૂઢ સત્યને બેદવા તે અયાગ પ્રવત્ન કરે છે. તેની આછી ઝાંખી કાઈકવાર તેને થાય પણ છે, પણ દર્શન પ્રધાનતઃ આવરણયુક્તજ હોય છે. ચિત્રાની વેદના તે સમજે છે, તેમની ધનંતેની વંચે પ્રવર્તતી વિલિનતાથી પણ તે અનલિન નથી, પણ એ બધાના મૂળમાં રહેલા પ્રેરકબળને તે સ્પર્શી શકતો નથી. અપાર મંથન પછી એકજ માર્ગ જરૂર છે. પોતા પર થયેલી તેના સહયોગની અસર ચિત્રાને દર્શાવી તે દ્વારા તેના હૃદયમાં પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરવો. તે પ્રમાણે આખરે અડગ દિમ્બતથી જન્મે વચ્ચે રહેલો ગાયાવી પડેલો તે ચીરે છે.

અર્જુન—‘‘યથાર્થ સ્વરૂપે હું તને કદી ઓળખતો લાગતો નથી. મને તું કોઈ સુવર્ણ પ્રતિમામાં છૂપાયેલી દેવી જેવી લાગે છે. તારી મહામોહી કૃપાઓનો યથોચિત અદતો હું વાળી શકતો નથી. આમ મારે પ્રેમ અપૂર્ણ રહે છે. કેટલીકવાર તારી વિપાદમય દષ્ટિના માર્ગિક ઉડાણમાં, પોતાના જ અર્થની મશ્કરી કરતા હોય એવા તારા રમતિયાળ શબ્દોમાં, રિમતના બાબાવરણમાંથી દુઃખની પુણ્યબાલામાં નીકળી પડવા, દેહના વિલાસશિલિ લાલિત્યને વિદારવા મથતી તારી આત્મલક્ષતાની ઝાંખી થાય છે. છૂપાયેલે તે નિજ વદનના પ્રતિ સંચરે છે; પણ એક એવો સમય આવે છે જ્યારે અલંકાર ને દુકલો ફગાવી દઈ તે નેમ ગૌરવતામાં સુદાતી ઊભી રહે છે. હું એ અંતિમ તુંને-સત્યની એ અપરિહિત ઝલુતને ઝંખું છું.’

દમ્પતીના અંતરમાં જલતી વ્યથા અર્જુનના ઉદ્દોધનમાં કેવી હૃદયંગમ કરુણતામાં શબ્દરેહ પામે છે ! કેવી હૃદયદ્રાવક હશે, ચિત્રાની ઊડી જડાઈ ગયેલી એ વિપાદપૂર્ણ દષ્ટિ ! કેવી અપાર્થિવ ભવાનકતા પ્રસરાવતા હશે, પોતાના જ અર્થની મશ્કરી કરતા તેના રમતિયાળ શબ્દો ! ને વિલાસી માર્દવતા નીચે ઊભરાતાં આંસુની હૈયાવરાળને ખંખેરી નાખી, સનાતન દુઃખની પવિત્ર અગ્નિબાલામાં પ્રગટ થવા મથતી ચિત્રાંગદાનું દર્શન કેવું મર્મેભેદી, કેવું બીપણુ હશે !

જે કે અર્જુનનાં વેણુ ચિત્રાના હૃદયસોંસરાં ઊતરી જાય છે, છતાં એ કારમાં શબ્દોમાં વાદળાંના આછા આવરણમાંથી પ્રકાશતા સૂર્યની પેઠે નિકટવર્તી સુખની આશા ચમકી રહી છે એ તે સારી પેઠે જાણે છે. જે અર્પવા તે તૈયાર છે તે નેમ ગૌરવતાને અર્જુન હવે ઝંખી રહ્યો છે. પણ નિશા-ધકારયેવાં માનવી પર, મધ્યાહ્ન—રવિના ઝગઝગતા પ્રકાશની જેમ, સુખનો આ અણુધાર્યો ઉદય તેના પર એક તીવ્ર આઘાતની અસર નીપજાવે છે—પણ એ આઘાતની નીચે સુકિતની સરિતા વહી રહી છે. હર્ષ અને શોક, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા, એ આઘાતમાં એકમેકમાં મળી જાય છે. તેમાંથી ઉદ્ભવતી હૃદય-વ્યથાનો ભાર આખરે એક તીવ્ર પરિતાપમાં વિલય પામે છે. ચિત્રાને આશ્વાસન આપતાં અર્જુન કહે છે—

‘આ આંસુ શા માટે વ્હાલી ? હાથરતી મુખ ઢાંકવાનું શા માટે ? મેં તને દુઃખ દીધું છે, પ્રિયતમે ? મેં કેહ્યું હોય તે ચૂલી જા.....હું વર્તમાનથી જ સંતોષ પામીશ. અન્ધારના અદૃષ્ટ ગાળામાંથી મંગીતઅંદેશ લાવતા કે બેદી પંખો પેઠે ભલે મને સૌંદર્યની પ્રત્યેક બિંબ બિંબ ક્ષણ મળે. લલ્લે સાક્ષાત્કારને કિનારે મારી આશ ધરી હું સદાકાળ એસી રહું અને એમ મારા દિવસોં વીનાનું.....’

અર્જુનની આ વિસર્જનભાવનાએ કંઈ જોતીતેવી નથી. આકાંક્ષાપ્રાપ્તિને ડિનારે આવી પહોંચેલા માનવી માટે તેના અંતિમ લક્ષ્યમાંથી પરિહરનું કેટલું દુષ્કર હશે ! પાણીની મધ્યમાં રહ્યા છતાં પાણીને સ્પર્શવાને અસમર્થ, અને તેને સ્પર્શવા જતાં તે દૂર અને દૂર લાગે ત્યારે તૃપ્તિ જલતા, અલિશ્મ ટેન્ટેલસની સંતપ્ત તલસાટ-વેદના તેના સિવાય અન્ય કાણ જાણી શકે ?—અરે કલ્પીએ શકે ?

આમ અર્જુન-ચિત્રાની અન્યોન્ય પ્રેમભાવનામાંથી સમર્પણની કલ્યાણકારી ભાવના જન્મી. પ્રેમ ભણે પૂર્ણ ન થાય, પણ પ્રેમના પ્રાણ સમી અર્પણભાવનામાં આનન્દતાં પ્રણયી પ્રણયસિદ્ધિમાં ચર્ષ શકત તે કરતાં ઓછાં કૃત્કૃત્ય નથી યતાં !

(૧૦)

મદને મિલન સાધ્યું. વસન્તની સહાયથી રસ પૂરી તેને વિકસાવ્યું. પ્રેમ પરિપૂર્ણ થયો ન થયો એટલામાં દમ્પતી વચ્ચે સૂક્ષ્મ વિભક્તભાવ જન્મ્યો. ધીમેધીમે તે પ્રમળ બનતાં બનેના અંતરપ્રવાહ લુહા પડ્યા. પણ અન્યોન્ય સ્નેહને લઈ અંતે તેઓ ત્યાગ અને સમર્પણની મંગલભાવનામાં પુનઃ આત્મલક્ષ્મી સમશ્મિકા પર આવી બેસ્યાં. હવે એ લગ્ન પરિપૂર્ણ કેમ થાય છે તે જ જોવાનું માત્ર બાકી રહે છે.

અર્જુનની તેના સત્યસ્વરૂપને ઝાંખીકાર કરવાની ઉત્કટ આકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ નવતરેના પ્રભાતે ચિત્રા એ ચિરસ્થિત માયાનો પડદો વિહારી લેશ પણ કોણ વિના તેના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતાં કહે છે—

‘મારા હૃદયના દેવ, તમને પૂજવાને સ્વર્ગવાટિકામાંથી હું અનુપમ સૌંદર્યનાં કુસુમો લાવી. ક્રિયાવિધિ સમાપ્ત ચર્ષ હોય, પુષ્પો કરમાઈ ગયાં હોય, તો લાત્રો તેમને હું મંદિર-માંથી બહાર ફેંકી દઉં (મૂળ પુરાણેષમાં પ્રગટ ચર્ષ) હવે કૃપાસીત્ર નયને તમારા પૂનરીને નિહાળો.....’

‘જે પુષ્પોથી હું તમારી પૂજન કરતી તેમના જોતી હું સૌંદર્યમાં સંપૂર્ણ નથી. મારામાં ધણીય દોષો, ધણીએ ક્ષતિઓ છે. મદાન વિશ્વધંયની હું તો એક પ્રવાસી છું. મારાં વસ્ત્રો ગંદાં છે. મારા પગમાં કાંટા બોંકાઈ લોહી નીકળે છે. કુસુમસૌંદર્ય—એક જ સણનું એ નિષ્કલંક લાવણ્ય મને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ગર્વપૂર્વકે હું તમારી સમીપ જે ઉપહાર લાવું છું તે એક સ્ત્રીનું હૃદય છે. અહીં સર્વ સુખ—દુઃખો, એક મર્તાતનયાની આશાઓ—નિરાશાઓ ને શરમ ભેગાં મળ્યાં છે. અહીં જ અમર જન્મગાની સારૂ ઝૂમતો પ્રેમ ઊભી નીકળ્યો છે. અહીંયાં જ એક અપૂર્ણતા રહેલી છે—જે ભય અને ઉત્તેજ છે. પુષ્પચર્ચા પૂરી-ચર્ષ હોય તો, મારાં નાથ ! આનો તમારા લવિષ્યના દિવસોની સેવિકા તરીકે સ્વીકાર કરો.’

આમ પૂર્વની સ્વર્ગીય—અંચળ કલ્પનાસૃષ્ટિ અદૃશ્ય બનતાં આ દમ્પતી હવે નકર વારતવશ્મિ પર આવી બેસ્યાં છે. ચિત્રા જન્મદેવને હવે નવયૌવનમાં ખીલતી તેની એ કમનીય દેહલતા ધરી શકે તેમ નથી. તેની પાસે જે કાંઈ રહ્યું છે તે એક જન્મ માનવી સ્ત્રીહૃદય છે, અને જીવવથી તેને તે પ્રિયતમના ચરણે ધરે છે. એ સ્ત્રીહૃદય પ્રથમના મિલને છૂટું તેનું પૌરુષમય નથી. ચિત્રાંગદાનું એ સ્વરૂપ તો પ્રતિભાયાની ગાદમાં, સૌંદર્ય અને પ્રેમના વિકાસમાં, આત્મ-આત્મના સ્નેહલક્ષમાં, ક્યારનુંયે ઓગળી ગયું છે. હવે તો તે

મધુરતાએ સીંચ્યા નારીત્વપૂર્ણ બન્યું છે. માત્ર ચંચળ સૌંદર્યનો માયાપટ જ દૂર થયો છે. પૂર્વજીવનનું ચિત્રદર્શન આલેખતાં ચિત્રા આગળ ચલાવે છે—

‘હું રાજતનયા ચિત્રા છું. કદાચ તે દિન તમને યાદ હશે, ત્યારે એક સ્ત્રી અલંકાર અને પ્રસાધનસામગ્રીથી લદાયેલી શિવમંદિરમાં તમારી પાસે આવી હતી. પુરુષ હોય તેમ તે બેશરમ સ્ત્રી તમને રનેહ અર્પવા આવી. તમે તેનો અસ્વીકાર કર્યો; તે તમે સાફ કર્યું. મારા સ્વામી ! હું તે જ સ્ત્રી છું. તે મારો વેશપટ્ટો હતો. પછી મેં દેવોના વરદાનથી એક વર્ષ લગી મત્યોએ કદાએ ધારણ ન કર્યું હોય તેનું ઉર્જસ્વલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું, અને એ માયાના ભારથી મારા વીરનું હૃદય કંટાળી નાખ્યું.....ચોક્કસ હું તે સ્ત્રી નથી જ.....’

ચિત્રાના જે જીવનકાળની આપણે સમીક્ષા કરી તેમાં જે મહાપરિણતિઓ સમાયેલી છે. અર્જુનના પ્રથમ દર્શને પુરુષત્વ કચરાતાં, કામદેવના વરદાનથી ચિત્રા પુનઃ નારીત્વની દીક્ષા પામી સ્ત્રીયોગ્ય સૌંદર્ય ને સુકુમારતાએ વિશ્લેષિત અને છે. આ પ્રથમ પરિણતિ-જેના વિના તેનું જીવન ગ્રીષ્મઋતુમાં સુકાઈ ગયેલા સરોવરમાં તરફડતા માછલાના સમુ જની રહેત, તેને નૈસર્ગિક વિકાસ આપવા ગ્રંપૂર્ણ સૌંદર્ય અનિવાર્ય બન્યું; પણ તે પોતામાં તો હતું જ નહિ એટલે દેવોની મદદ યાચવી પડી. આમ તેના જીવનનો પૂર્વદોષ બૂંસાઈ ગયો. પણ દેવોનું બક્ષેલું દિવ્ય ને પરમ તોય માયાસ્વરૂપી સૌંદર્ય છેવટે અકાઈ ચર્મ પડ્યું. એ સૌંદર્યના યોગે પ્રેમનું જે નિર્દોષ, જીવંત ઝરણું ફૂટ્યું હતું તેને માયાના પ્રચંડ તાપમાંથી બચાવી લેવા સત્યને પ્રગટ કરવા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ. તેમાંથી બીજી પરિણતિ જન્મી જેના વડે પ્રથમનું માયાતત્ત્વ દૂર થવા છતાં તેના યોગે ચિત્રામાં પ્રગટેલું નારીહૃદય તો પેલા પ્રેમઝરણાનું જળ પીપી કુસુમિત જ રહ્યું. પ્રથમ પરિણતિના આ બન્ની ગયેલા ચિરંજીવ તત્ત્વે કલ્યાણકારી દ્વિતીય પરિણતિ પ્રગટાવી જેમાં ચિત્રાનું નારીત્વમય છતાં પુરુષધર્મથી અભિસ શુદ્ધ ક્ષાત્રરમણીનું સત્યસ્વરૂપ પ્રગટ થયું—

અર્જુનને ઉદ્દેશીને ચિત્રા: ‘હું ચિત્રા છું. નયો કાઢ પૂજવાની દેવી ને નયી પતંગિયાની પેઠે બેપરવાઈથી હડસેલી દેવાનું લોકકરુણાનું પાત્ર. ભય અને સાહસના પંથમાં મને તમે તમારી બાજુમાં રાખવાની કૃપા કરશો, તમારા જીવનનાં મહાન કર્તવ્યોમાં ભાગ લેવાની મને રમ્યા આપશો, ત્યારે તમે મારા સત્યસ્વરૂપને પિછાનશો. જેને હું મારા ગર્ભમાં પોથી રહી છું તે તમારો બાળપુત્ર જન્મશે તો હું તેને બીજે અર્જુન બનતાં શીખવીશ, અને સમય પાકશે ત્યારે તમારી પાસે મોકલીશ, અને ત્યારે છેવટે તમે મને યથાર્થ ઓળખશો. આજ તો હું તમને માત્ર રાજસુતા ચિત્રા જ અર્પી શકું છું.....’

વસન્તે પૂર્વે ભાષેલા આ સનાતન ફક્ત ગંગલ સત્યને સ્વીકારતાં અર્જુન તેનો હર્ષ આનાથી વધુ મુંઝર કયી રીતે વ્યક્ત કરી શકે ?—

‘પ્રિયે માફ જીવન પરિવૃત્ત છે !’

+

+

+

+

“ચિત્રાંગદા”નું રસદર્શન એટલે જીવન, પ્રેમ અને સૌંદર્યનું કલાત્મક વિકાસદર્શન. એ વિકાસદર્શનને ફૂલગૂંથણીમાં ભરી લેતાં રસ અને માધુર્ય, કદપના અને કવિતા, ભાવ અને ભાષા, કલાકૃતિશીલ અને જીવનદર્શન એટલાં વ્યાપક ને વિરાટ, સચ્ચ, ભવ્ય ને તેજસ્વન

છે કે તેમનું સંપૂર્ણ—સુરેખ દર્શન તો એ મહાકલાકૃતિમાં એકતાન બન્યે જ થઈ શકે. અહીં તો તેમનું પ્રતિબિંબ દર્શાવવાની અભિલાષા હતી, તે કેટલે અંશે સિદ્ધ થઈ છે તે તો તત્ત્વજ્ઞો કે રસદ્રષ્ટાઓ જ કહી શકે છે.

આ રસદર્શનની રસઆતમાં પ્રસંગોપાત શાકુન્તલનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી હવે અંતમાં, ચિત્રાંગદા અને શાકુન્તલ એ બે રસકૃતિઓ વચ્ચે રહેલા એક સામ્યનો નિર્દેશ કરીને વિરમીશું.

બાહ્યદષ્ટિએ દુર્વાસા ઋષિના આપથી નિરસ્ત બનેલો શકુન્તલાનો પ્રણય જેમ વસ્તુતઃ ઋષિના આપમાં મૂર્ત થયેલા, આચારધર્મના ઉલ્લંઘનમાંથી પરિણમતા સનાતન દૈવી શાપે શપાયેલો છે, તે જ પ્રમાણે દેવવિકિત સૌંદર્યના સ્વીકારમાં રહેલા માયાના સ્વીકારને કારણે ચિત્રાના પ્રણયેન્દુને વિધાતાના પરાક્ષ અભિશાપનું ગ્રહણ લાગ્યું છે, જેને લીધે અમાપ સૌંદર્યસમૃદ્ધિ મળવા છતાં તે તેનો વથેચ્છ ઉપભોગ કરી શકતી નથી. બંનેના આપમાં એકજ તકાવત છે: શકુન્તલાના વિષયમાં તે અત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ચિત્રાના છવનક્રમ સાથે તે પરાક્ષભાવે ગૂંથાઈ બંધ છે. પણ આ બેદ તો ઉપરનો જ છે, તળિયે બન્નેય સમ-રૂપ છે. બંનેના આપના પરિણામમાં પણ સામ્ય છે. અતિશિધર્મના વ્યક્તિક્રમને ટાળવા શકુન્તલાને પતિનો વિયોગ વેડી ઉઘ્ર તપશ્રર્વા કરવી પડે છે; ચિત્રાને પતિનો વિરહ સહેવાનો નથી તેમજ દૈહિક તપશ્રર્વામાંથી પસાર થવાનું નથી તે ખરું, છતાં પતિના સાન્નિધ્યમાં તેને અનુભવવો પડતો માનસિક પરિતાપ જોહો દારણ નથી. શકુન્તલાનો આપ તપશ્રર્વાના હુતાશમાં ભરમીમૂત બનતાં જેમ દુષ્યન્તસહ અંતે તેનું પુનઃ મંગળમિલન થાય છે, તેમજ, વ્યથાપૂર્ણ આત્મવલોવણ પછી દુઃસહ માનસિક તપશ્રર્વાને બાંતે, ત્યારે ચિત્રા માયાને વિદારી સત્યસ્વરૂપે ગ્રંગટ થાય છે, ત્યારે તે અર્જુનસહ પુનઃ વિશુદ્ધ-ઉન્નત પ્રેમના કલ્યાણબંધને સંસગ્ન થાય છે; અને ત્યારથી, દુષ્યન્ત-શકુન્તલાની પેઠે અર્જુન—ચિત્રાંગદાનો પ્રેમ પણ, સત્યમાં વિરાગતો ચિરંજીવ બની રહે છે.

સંજીવની

વાસુદેવ જાની

દિવસના ઉંઘમાંત રાખ્યા પછી,	નવ છૂપાવી કદી તુજથી સખી,
વિરંસ વેળ કદી તવ બોળલે;	હૃદયમાં ઊઠતી સૌ વેદના;
વિરમીને લઉં શાન્તિઅધિકતા,	નસનસે તવ બોલોતિ ફરી વળી,
જીવન-સંજીવની મમ છા તમે.	સ્મરણમાં તવ યાદ ભરી પડી:

દિન, પડ્યો બસ યાચન એટલું,
નવ ખસો મમ નેમ સમીપથી: .

[મહેનત-મજૂરીને સુંદર અને સફળ બનાવવાને, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, પ્રવ્રણતા દરેક વર્ગમાં-પ્રૌઢો અને મજૂરોને પણ શિક્ષણ અને સંસ્કારની-સુખ અને સગવડોનાની શી જરૂરિયાત છે તે આ લેખ સમજાવે છે.]

શ્રમ એટલે માનવીએ હિંદાવેલ કાંઈ પણ જગતની શારીરિક તેમજ માનસિક મહેનત કે મજૂરી. જીવનમાં માણસોને ડગલેને પગલે પરિશ્રમ કરવો પડે છે. પરિશ્રમ સારાએ સંસારના સંચાલનની ચાવી છે. જગતમાંથી શ્રમનું અસ્તિત્વ નાબૂદ થાય એટલે જગતનો પણ અંત આવી જાય. શ્રમ તો સંસારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ-આર્થિક, રાજકીય, નૈનિક, ધાર્મિક, સામાજિક વગેરે વગેરેનો પ્રાણવાયુ છે.

શ્રમ એટલે સાધારણ રીતે આપણે મહેનત કે મજૂરી સમજીએ છીએ. પ્રથમ તો માત્ર શારીરિક મહેનત કે મજૂરીનો જ શ્રમમાં સમાવેશ થતો હતો. પણ શ્રમની અર્થમર્યાદા ધામેધીમે વિસ્તાર પામવા લાગી અને આજે તો શ્રમનું ક્ષેત્ર એટલું વધું વ્યાપક અને વિશાળ બની ગયું છે કે જગતની કોઈ પ્રવૃત્તિ-સ્થૂળ યા સૂક્ષ્મ-શ્રમરહિત નથી, અમથી પર નથી.

સૃષ્ટિનાં મુખ્ય બે અંગ-પ્રકૃતિ અને પુરુષ. પ્રકૃતિ ને પુરુષના સમન્વયથી સંસારનો અવિર્ભાવ થાય છે. એ સમન્વયમાં શ્રમ રહેલો છે. સંસારના મૂળમાં શ્રમ છે. શ્રમરૂપી પાયા ઉપર સમગ્ર સંસારની આલીશાન ઈમારત ખડી છે. માનવી વિનાની પ્રકૃતિ એકલી ૮૩ છે, અને પ્રકૃતિ વિનાનો માનવી ઉપભોગરહિત-ચેતન વિનાના પથ્થર સમાન છે. પ્રકૃતિથી પુરુષનું જીવન છે, સંસાર છે, સંસારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ છે; પુરુષથી પ્રકૃતિ રળિયામણી છે, ઉપભોગદાય છે. પ્રકૃતિ ને પુરુષ સંસારનાં બે-જમણું ને ડાણું-પાસાં છે.

માનવી જીવનના સર્જનથી તે અંતઃસુધી જીવવાને માટે પ્રકૃતિનો ઉપભોગ કરે છે, અને તે ઉપભોગ માણવાને માટે માનવીને પરિશ્રમ હિંદાવવો પડે છે. પ્રત્યેક જગતના ઉપભોગ પાછળ પ્રકૃતિનું પરિવર્તન-ઉત્પાદન રહેલું છે અને ઉત્પાદનનાં પ્રાણુસમૂહો શ્રમ તેની સાથે સંકળાયેલ છે.

સૂજનજૂના કાળથી માનવી શ્રમ કરતો આવ્યો છે, પણ શ્રમની સમજણ શાસ્ત્રિય પદ્ધતિ પ્રમાણે જેમજેમ સમય પસાર થતો ગયો અને વિચારવિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમતેમ બરાબર તર્કાનુસાર થતી ગઈ. પહેલાંના વખતમાં અમુક જનના શ્રમને જ ઉત્પાદક શ્રમ તરીકે ગણવામાં આવતો. ને શ્રમના પરિણામે સ્થૂળ વસ્તુના જગ્યામાં વધારો થાય તેને જ માત્ર ઉત્પાદક શ્રમ સમજવામાં આવતો. જેમકે ખેતીવાડી પાછળ, શિકાર કરવામાં, ખનીજ પદાર્થો કાઢવા પાછળ કરવો પડતો શ્રમ ઉત્પાદક શ્રમ ગણાતો. શ્રમની આ સમજણ ઘણી સંકુચિત હતી. એ વિચારણા ક્રમશઃ વિસ્તૃત બનતી ગઈ. એક સમય નામના અર્થશાસ્ત્રીએ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ઉપરાંત જેને પદાર્થોનું જરૂરિયાત પ્રમાણે પરિવર્તન કરવું પડે છે અને પરિવર્તન પાછળ જે શ્રમ હિંદાવવો પડે છે તે યથો શ્રમ પણ ઉત્પાદક જ છે તેવું

જાહેર કુર્ચ, આટલી વિચારણા પણ હજી પૂરેપૂરી સંતોષકારક ન હતી. શ્રમને પરિણામે ત્યારે સ્થૂળ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ શ્રમ ઉત્પાદક હોઈ શકે, એ સમજમાં આવે જગત્સત્ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. આવે તો શ્રમ એટલે જે મહેનતથી સ્થૂળ યા મુક્ત જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પાદક મજૂરી ગણાય છે. આ વ્યાખ્યા એટલી બધી વ્યાપક બની ગયેલ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની અને સમગ્ર સંસારની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પાદક શ્રમના સ્વરૂપમાં જ સમજી શકાય. અહીંયાં એક વસ્તુ ખાસ સમજવા જેવો છે. ઉત્પાદક શ્રમની વ્યાખ્યામાં, જે મહેનતથી જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય તે મહેનત ઉત્પાદક કહેવાય છે એમ જોયું. હવે જરૂરિયાત એટલે માત્ર એક જ વ્યક્તિની નહીં પણ સમગ્રિની અને કદાચ એક જ વ્યક્તિની હોય તો પણ બીજી વ્યક્તિના બોગે પ્રાપ્ત થયેલ નહીં. જે જરૂરિયાત સમાજના ભલામાં ન પરિણમતી હોય તે જરૂરિયાત પાછળનો શ્રમ ઉત્પાદક ન કહી શકાય. જેમકે ચોરે ઉઠાવેલ શ્રમ, લુગારીએ ઉઠાવેલ શ્રમ, ડાકુ, લૂટારાઓ, ચુંડાઓ જે જાતનો પાપશ્રમ ઉઠાવે તે તે જાણે જ ઉત્પાદક શ્રમ કહી શકાય, કારણકે તે શ્રમમાં સમાજના હિતને યદ્યપે અહિંત રહેયું છે, એ લોકોની પ્રવૃત્તિમાં સમાજને અનર્થ થઈ રહેલો હોય છે. એ લોકોના શ્રમથી એમની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત પાર પડતી હોય પણ તેથી તેમના શ્રમને ઉત્પાદક ન કહી શકાય કારણકે તેઓ સમાજને અનર્થ કરી રહ્યા છે.

ઉત્પાદક શ્રમને સમજવો હવે ગિલકુલ સહેલ છે. સમાજમાં રહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિનો શ્રમ જે શ્રમને પરિણામે કોઈ પણ વ્યક્તિને તેમજ સમાજને નુકસાન નથી થતું તે ઉત્પાદક શ્રમ છે. પ્રત્યેક માનવો પૃથ્વીને પગથાર શ્રમજીવી છે, શ્રમજીવી હોવો જોઈએ. જે પોતાને શ્રમજીવી નથી ગણતો તે સમાજનો દ્રોહી છે, સમાજ ઉપર ભારરૂપ છે અને સમાજનું અહિંત કરનાર છે. સમાજમાં રહેતા પ્રત્યેક માનવીનો શ્રમ ઉત્પાદક છે. જેમકે સુધારનો, લુહારનો, મોચીનો, ધાંચીનો, શિક્ષકનો, વકીલનો, ન્યાયાધિશનો, ધારાસભીનો, કારકુનનો, ગાયકનો, ચિત્રકારનો, સાહિત્યકારનો તેમજ કોઈ પણ જાતના કલાકારનો શ્રમ ન્યાયસુધી કેવલ વ્યક્તિગત જ નહીં પણ સમાજને હાનિ ન થાય એ દૃષ્ટિગિદ્ધ રાખી શ્રમ કરે છે ત્યાંસુધી એ ઉત્પાદક શ્રમ છે.

શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિનું માપ કાઢવા માટે શ્રમ કરનાર લોકોની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક રિયત કેવા પ્રકારની છે તે તપાસવું પડે છે. ઉત્પાદક શક્તિનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને આબોહવા, શ્રમજીવીઓના જાતિગુણ, શ્રમજીવીઓનું આર્થિક જીવનધોરણ, તેમની શુદ્ધિમત્તા, ઈચ્છાશક્તિ, કાર્યશક્તિ, પ્રામાણિકતા તેમજ કાર્ય કરવાની સતત ધગશ અને નૈતિક ગુણો ઉપર રહે છે. આશરપદ જીવન, સ્વતંત્રતા અને કાર્યની ઢબમાં યથોચિત ફેરફારો પણ ઉત્પાદક શક્તિને વધારે છે. મજૂરીનું વળતર કેટલું અને કેવા પ્રકારનું મળવાનું છે તેના ઉપર પણ ઉત્પાદક શક્તિ વધવાપટવાનો સંભવ રહે છે. શ્રમની વ્યવસ્થા ઉપર પણ ઉત્પાદક શક્તિનો જગત્સત્ આધાર છે.

આબોહવા ઉપર શારીરિક બંધારણ તેમજ શારીરિક શક્તિનો આધાર રહે છે. અતિશય ઉષ્ણ તેમ જ અતિશય ઠંડી આબોહવામાં ઉત્પાદક શક્તિ ઘણી કમ માત્રા પડે છે, ત્યારે સમશિતોષ્ણ આબોહવામાં ઉત્પાદક શક્તિ ખૂબ સરસ હોય છે. આબોહવા ઉપર જીવનની

આવશ્યકતાઓનો આધાર છે અને જેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યકતાઓ વધારે હોય કે ઓછી હોય તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદનશક્તિ વધે કે ઘટે છે.

ગમે તે પ્રકારની આબોહવા હોય પણ મજૂરાનું આર્થિક જીવનધોરણ જે સંતોષકારક ન હોય તો ઉત્પાદક શક્તિ ખિલકુલ ઓછી હોવાની. ઉત્પાદક શક્તિનો આધાર મજૂરને કેવા પ્રકારનો અને કેટલા પ્રમાણમાં ખોરાક મળે છે, તેની રહેણીકહેણી કેવા પ્રકારની છે, તથા તેને આરોગ્યવાળાં-ખુદ્દલી હવા અને ઉગમસવાળાં નિવાસસ્થાન મળે છે કે નહીં તેના ઉપર રહે છે. જે મજૂરોને પેટપૂરતું ખાવાનું પણ ન મળતું હોય, શરીર ઢાંકવા પૂરતાં-ઝટપટોના આક્રમણમાંથી શરીરને રક્ષવા પૂરતાં કપડાં પણ ન મળતાં હોય, તેમને રહેવાનાં ઝુપડાંઓ ગંદકીમય જગ્યામાં હોય, તો પછી તે મજૂરોની ઉત્પાદક શક્તિ જોવા પ્રકારની કેવી રીતે થઈ શકે ? હિંદુસ્તાનનો મજૂર ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા કે જર્મનીના મજૂર કરતાં ઓછી ઉત્પાદક શક્તિવાળો હોય તો તેનાં કારણ, ઉપર જાનાર પ્રમાણે, જીવનનું આર્થિકધોરણ બેઠદ ફગાલ, સમાજ અને રાજ્યની તેના જીવન માટેની બેદરકારી અને કંઈક અંશે આબોહવા છે.

આબોહવા સારી હોય, જીવનનું આર્થિકધોરણ જોવા પ્રકારનું હોય તો પછી ઉત્પાદક-શક્તિનો આધાર મજૂરોની સુદ્ધિમત્તા ઉપર રહે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સુદ્ધિ કુશાસ્ર અને માનસિક શક્તિઓ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલ તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદક શક્તિ વધારે હોય છે. માનસિક શક્તિઓની ખીલવણીનો આધાર કેળવણી ઉપર હોય છે એટલે જેટલા પ્રમાણમાં કેળવણી વધારે વ્યાપક અને વ્યવહાર તેટલા પ્રમાણમાં મજૂર વધારે કાબેલ અને હોંશિયાર બને છે. પરિણામે તેની ઉત્પાદક શક્તિ પણ વધે છે. યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનના શ્રમજીવીઓની ઉત્પાદક શક્તિ હિંદુસ્તાનના મજૂર કરતાં અનેકગણી વધારે છે કારણ કે હિંદુસ્તાનનો મજૂર નિરક્ષર છે, અભણ છે. જ્યારે પેલા કેળવાયેલા અને વ્યવસ્થિત છે. કેળવણીથી વિચારશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ ખીલે છે, અને ઉત્પાદક શક્તિ કલ્પનાશક્તિને આભારી છે. જગતમાં આજે અતુલ ઉત્પાદક શક્તિ માલુમ પડે છે તેનું કારણ વિજ્ઞાનની અસાધારણ શોધખોળો અને એ બધી શોધખોળો કલ્પનાશક્તિ તેમ જ વિચારશક્તિનું પરિણામ છે. કેળવણી સાથે સંસ્કાર, પ્રાપ્ત થાય છે અને સંસ્કારથી ઈષ્ટાશક્તિ, પ્રામાણિકતા, કાર્યક્ષમતા તેમજ નૈતિક ગુણોની ખીલવણી થાય છે.—જેનાથી મજૂરાનું જીવન ઉત્તમ બને છે તેમજ ઉત્પાદન શક્તિને ખૂબ વેગ મળે છે. પરિણામે દેશની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ કારણે જ હિંદમાં આજે પ્રૌઢ શિક્ષણનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે.

મજૂર ખિચારો કામ કરીને મરી જતો હોય અને તેની મજૂરીના ખદલામાં તેને ધાર્યા પ્રમાણે ન્યાયપૂર્વક, પેટપૂરતું વખતસર ન મળતું હોય તો તેની ઉત્પાદક શક્તિ ધીમેધીમે ક્ષીણ થતી જાય છે. સ્વતંત્ર મજૂરોની ઉત્પાદક શક્તિ કરતાં ગુલામોની ઉત્પાદક શક્તિ અનેકગણી ઓછી હોય છે તેનું કારણ આ છે.

[અનુબંધાન પૃ. ૧૧૪]

લાગ્યો. પરિણામે તેણે ક્ષેત્રજંગલને આવકાર્યો પરંતુ કોઈના પણ હાથમાં પૂરી સત્તા રાખવાને બદલે તેણે તે ક્ષેત્રજંગલ, ગગનસિંહ, સેનાપતિ અભિમન ને જંગ વચ્ચે વહેંચી નાંખી. વડા-પ્રધાનનું પદ જો કે ક્ષેત્રજંગલને આપવામાં આવ્યું પણ લશ્કરી બળનો મોટો ભાગ ગગનને સોંપી બાકીનો બીજા ત્રણે વચ્ચે વહેંચી દેવાયો.

આ અરસામાં પંચગામાં અંગ્રેજો અને શીખો વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. શીખોએ નેપાળની મદદ માગી અને નેપાળની રાજસભાએ પૂરતી મદદ આપવાની ક્ષમ્બા પણ દર્શાવી; પણ જંગબહાદુર અને ગગનસિંહે અંગ્રેજો સાથે નિર્મર્શક વેર બાધવામાં કંઈ સાર ન બોલ્યો. તેમણે શીખોને મદદ આપવાની બાબતમાં વિરોધ કર્યો. રાજા-રાણીએ પણ શાંતિને માટે એ બંનેને જ ટેકા આપી તટસ્થતાની નીતિ સ્થાપી રાખી.

પણ ગગનસિંહની આ રીતે દિવસેદિવસે વધતી જતી સત્તાએ રાજાને ઉશ્કેરી મૂક્યો. તે પોતે તો ગગનને કંઈ પણ કરી શકવાને જોડે અશક્ત હતો પણ રવ. મહારાણીના અને પુત્રો-સુરેન્દ્રવિક્રમ અને ઉપેન્દ્રવિક્રમને તેણે રાણી સાથેના ગગનનો નીચ સંબંધ સમજાવ્યો અને ગગનના ખૂન માટે તેમને આગ્રહ કર્યો. પરિણામે બંને કુમારોએ, રાજકુટુંબની કીર્તિ પરના કલંકને ભૂંસી નાખવા, ક્ષેત્રજંગલ વગેરેને વિશ્વાસમાં લઈ, ગગનના ઘરની સમીપમાં જ રહેતા, લાલજહાં નામે માણસની મદદથી, એક રાત્રે, આક્રમક રીતે ગગનનું ખૂન કરાવી નાંખ્યું; ને લાલજહાંને તેમણે હજારો સોનામહોરો આપીને એ પ્રદેશની બહાર સહીસલામત સ્થળે પહોંચાડી દીધો.

રાણીને આ ખૂનના સમાચાર મળતાં જ તે અડધી રાત્રે ઉઘાડી તલવારે નીકળી પડી. ગગનના શય પાસે તેણે આ વેરનો બદલો લેવાના શપથ લીધો. પોતાના એ પ્રિય-તમના શયને અને તેની સ્મશાનયાત્રાને રાજવંશી સન્માન આપવાને તેણે રાજતિજેરીમાંથી એક લાખ રૂપિયા આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ને તે સીધી કાટ-કે જ્યાં લશ્કરી બાબતોનું નિરાકરણ થતું ત્યાં જઈ પહોંચી. તેણે રાજ્યના દરેક અમલદારને તે જ વખતે ત્યાં બોલાવી મંગાવવાને લશ્કરી શંખ ફૂંકાવ્યા.

આ પ્રસંગે સૌથી પ્રથમ આવી પહોંચનાર જંગબહાદુર હતો. રાણીએ તેને વિશ્વાસમાં લીધો. ઘણાખરા અમલદારો અને સેનાપતિઓ આવી પહોંચતાં રાણીએ ખૂનીની તટકાળ માગણી કરી, અને એક અમલદાર ઉપર શક જતાં તેને ત્યાં જ ઉઠાવી દેવાની તેણે સેનાપતિ અભિમનને આજ્ઞા ફરમાવી. આ બધી ધમાલ જોઈ ગભરાતો રાજા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે અમલદારના વધને વડા-પ્રધાનની ગંભીર સિવાય ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યો. વડા-પ્રધાન હજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા નહોતા. તેમને બોલાવવાના બદલાને, રાણીથી ડરતો રાજા ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો; ને ક્ષેત્રજંગલને ત્યાં જઈ તેને બધી વિગત સમજાવી. ક્ષેત્રજંગલ યોગ્ય તૈયારી સાથે કાટમાં આવવા નીકળ્યો. રાજા સલામત આશ્રય માટે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટની કોઠીએ જઈ પહોંચ્યો પણ રેસીડેન્ટે રાત્રિને વખતે મુલાકાત આપવાની ના પાડતાં તે રેસીડેન્ટને ગાળો ભાંડતો ભાંડતો રાજમંદિરે પાછો ફર્યો.

ક્ષેત્રજંગલે કાટમાં પહોંચી રાણીને પૂરતી તપાસનું આશ્વાસન આપ્યું. પણ રાણીએ તો

તે જ વખતે ખરા ખૂનીને શોધી કાઢવાનો ને શકદારોને ઉઠાવી દેવાનો આગ્રહ કર્યો. અને તેમ થતાં પહેલાં કાંઈ પણ વ્યક્તિને કોટની બહાર નહિ જવા દેવાનો તેણે નિશ્ચય દર્શાવ્યો. ક્તોહજંગ રાણીની એકે માગણી સાથે સંમત ન થઈ શક્યો. તેણે અભિમન સાથે મસલત કરી રાણી સામે ખુદલા વિરોધનો નિર્ણય કર્યો.

પણ એકલા ક્તોહજંગ કે અભિમનથી કંઈ વળે એમ નહોતું. કોટની બહાર રહેલાં તેમનાં લશ્કરોને સંદેશ પહોંચાડી તેઓ તેની સશસ્ત્ર મદદ ન મેળવે ત્યાંસુધી તેઓ નિરુપાય હતા. ને કોટનો ચોક્કો પહેરો જંગબહાદુરને હસ્તક હતો. અભિમન એ પહેરો વટાવી બહાર નીકળવા ગયો કે તેને રાણીના હુકમથી તરતજ ત્યાં વીધી નાખવામાં આવ્યો. મરતા અભિમને ગગનસિંહના ખૂની તરીકે જંગબહાદુરનું નામ દીધું.

ક્તોહજંગનો રોષ પણ હવે જંગબહાદુર તરફ વળ્યો. આ પ્રસંગનો બધો જ દોષ જંગ પર ઢોળી નાખવાને તે એળાકળો બની રાણીની પાસે દોડ્યો. પણ રાણી પાસે પહોંચી તે રાણીને જંગબહાદુર પ્રતિ શંકાશીલ બતાવી શકે, એ પહેલાં જ જંગની પ્રેમિકાના પ્રબંધથી તેને પગથિયા પરજ વીધી નાખવામાં આવ્યો.

આ પછી તો ક્તોહજંગના પક્ષે, પાન્ડે પક્ષે અને સાતબેરના ખૂનના કારણે કેટલાક થાપાઓએ પણ જંગનો એકત્ર સામનો કર્યો. જંગને પણ પોતાનો મોટો પક્ષ હતો. અને વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ બન્યું. પણ વિરોધી પક્ષો અવ્યવસ્થિત હતા. જ્યારે જંગ તો પહેલેથીજ ભાવિનું માપ કાઢી પૂરતી લશ્કરી તૈયારી સાથે આવ્યો હતો. તેના બહાર રહેલા લશ્કરને કોટમાંની ગંભીર પરિસ્થિતિના સમાચાર મળતાં તેણે અંદર ધસારો કર્યો. ગગનનું સૈન્ય પણ જંગના પક્ષે ઊભું. ક્તોહજંગ ને અભિમનનાં સૈન્યોએ સેનાપતિઓના અવસાન પછી રાણી કે જંગનો વિરોધ કરવામાં કંઈ સાર ન જોયેક. પરિણામે વિરોધીઓએ નાસલાગ આદરી. કોટના ઝગઝગમાં રૂધિરની નીકા રેલાવતાં હજારો શબોની ભવાનકે દારમાળા જામી. રાણીએ સુરેન્દ્રવિક્રમને એ દશ્ય બતાવી તેને કરાવવાની જંગને સૂચના કરી. જંગે સુરેન્દ્રવિક્રમને દશ્ય તો બતાવ્યું, પણ વીઝેથી કાનમાં કહ્યું, “અહીં તમારા વિરોધીઓજ ખતમ થયા છે.”

આમ અનેક બળવા ને હજારોનાં લોહી રેડાયા પછી નેપાળનું સુકાન એકજ વ્યક્તિના હાથમાં મૂકાયું. રાણીએ તે જ રાત્રે જંગબહાદુરને નેપાળના મુખ્ય સેનાધિપતિ ને વડા પ્રધાનને પદે નીમ્યો.

[જંગબહાદુરના રસિક અને યશસ્વી ઉત્તરજીવન માટે આવતો અંક જુઓ]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૭]

કુવિ વિનયવિજય^૧ ઉપાધ્યાયે વિઠ્ઠલની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વડોદરાની મનોહરતા જોયા પછી તે ગ્રંથમાં પોતાના કવિત્વભર્યા ઉદ્ગારો ઉપર્યુક્ત શ્લોકોદ્વારા પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે,—

૧. આ કવિ, તેજપાલ અને રાજક્રીના સુપુત્ર અને ઉપર્યુક્ત કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. તેઓએ પોતાની જનનીના ગ્રેય માટે ચિત્કોશમાં મૂકેલી કથાસંગ્રહ, માતાસૂત્ર વિગેરે ગદ્યોની પ્રતિયોષાટ્ણના જૈન ગ્રંથભંડારમાં જોવામાં આવે છે. આ કવિએ પોતાના જીવનમાં અનેક તપાગચ્છપતિઓના સમયમાં ગદ્યોનું લેખન, સંશોધન, અવગાહન અને રચનાકાર્ય કર્યું જણાય છે. તેમના ગુરુ-બંધુ કીર્તિવિજય સંવેગ-રસાચન બાવળીમાં કરેલા ગુરૂચન પ્રમાણે તેઓએ એ લાખ શ્લોક-પ્રમાણ રચના કરી સમાજને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું હતું, જે દ્વારા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા પર પણ તેમનું પ્રૌઢ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. સંવત્ના સૂચનવાળી તેમની મુખ્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે જણાવામાં આવી છે—

વિ. સં. ૧૬૮૪ માં ચૈત્ર વ, ૧૦ રામચંદ્રદ્રુત શ્રીશેષી નૈપથ-વૃત્તિનું લેખન (એ. ઈ. નં. ૧૨૦૬).

વિ. સં. ૧૬૮૭ માં ચંત્રરાજ ગ્રંથનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૮૯ માં ઇ. ભાવવિજયે રચેલી ઉત્તરાચયન-વૃત્તિનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૬૯૦ માં ઉપર્યુક્ત ગુરુ કીર્તિવિજય-દૂત વિચાર-રતનાકરનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૯૬ માં જેઠ શુ. ૨ તપાગચ્છપતિ વિજયધનદસૂરિના સમયમાં કલપસૂત્ર-વૃત્તિ (સુખોપિકા), જે જૈન-સમાજમાં પ્રતિવર્ષ પર્વજલ્પમાં વંચાય-સંભળાય છે.

વિ. સં. ૧૬૯૭ માં ધન્યત્રયોદશીએ દ્વારપુર(આદેશ)થી, સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)માં ચોમાસું રહેલા તપાગચ્છપતિ વિજયધનદસૂરિ તરફ લખેલ વિદ્વાતાભર્યા ચિત્રહાસમય પાંચ અધિકારવાળો આનંદ-લેખ સં. વિજ્ઞાપન. (જૈનસાહિત્ય-પ્રદર્શન પ્રસારિતસંગ્રહ ભા. ૧ ભાના અંતમાં આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો છે, ત્યાં 'વાર્ધિ' રાખ્ઢયો ચાર સંખ્યા લઈ આનો રચના સમય (વિ. સં. ૧૬૯૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ વિ. સં. ૧૬૯૬ માં રચેલી કુખોધિકાનો તેમાં ઉલ્લેખ હોવાથી 'વાર્ધિ' રાખ્ઢયી અધિ' ૭ સંખ્યા લઈ આનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૯૭ સમજવો યોગ્ય ગણાશે).

વિ. સં. ૧૬૯૯ (૬૮) માં તપાગચ્છપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં રચેલી સૂર્યપુર(સૂરત)ની ચૈત્ય-પરિપાટી; જેમાં સૂરત અને તેની આસપાસનાં જાગેર (રાંદેર), વડસાલ (વલસાડ), ઘણીલીવિ (ગણદેવી), નવસારી અને હાંસોટ વિગેરેમાં રહેલાં તે સમયનાં જિન-ચૈત્યો(જૈન-મંદિરો)નો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

વિ. સં. ૧૭૦૧ (૧) માં તપાગચ્છપતિ પૂજ્ય આચાર્યના આદેશથી જોધપુરમાં ચોમાસું રહેતાં તેમના તરફ સૂરત લખેલ ઉપર્યુક્ત ઈંદુદ્ધત કાવ્ય-લેખ (કવિએ આના ૧૯૫ પદ્યમાં વિનય અને ૧૨૬ માં શ્લોકમાં વિનયવિજય એવું નામ સ્પષ્ટ સૂચવ્યા હતાં, સન્ ૧૬૦૬ માં નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૪ માં આ કાવ્ય ત્યાં સંપાદિત કરવા છતાં સંપાદકને તેના કર્તાનું નામ સ્ફુટ ઉપલબ્ધ થયું ન હતું. સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ સંપાદિત 'વિજ્ઞાપિત-ત્રિવેણી'ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭ અને ૧૮)માં

“ હે ઇદુ ! તે દ્રંગ(અહમ્મદાવાદ)થી દક્ષિણ દિશામાં પ્રરથાન કરતાં વચ્ચે સ્વર્ગના આકાર જેવું બીજું નગર લાહરેશનું તિલક નેધનેછને તને મનમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે; કેમકે વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી—શોભાથી મનોહર શરીરવાળા મનુષ્યોના ત્યાં વાસ છે.

રમણીય અર્થત અનુષ્ઠાન પદપદ્ર નામની આ નગરીને નોઈ, મનમાં શંકા ધારણ કરતી લંકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ, અને અલકા(કુળેરની રાજધાની) દષ્ટિ ન પહોંચે તેવા સ્થાનમાં વસે છે, અને ભોગાવતી, મદરહિન યર્ષને પાતાલમાં પેસી ગઈ લાગે છે.

તથા એને અનુસરીને બીજા કેટલાક લેખકોએ અન્યત્ર જણાવ્યું છે કે આ ‘ઈન્દુદત’ કાવ્ય વિજયપ્રભ-સંસ્કૃતિને હૃદયેશીને લખાયેલ છે, પરંતુ આતર અવલોકન અને વિશેષ વિચાર કરતાં તે વિજયદેવસૂરિને હૃદયેશીને લખાયેલ હોય-એમ જણાય છે.)

વિ. સં. ૧૭૦૫ માં ધનતેરશે ખંભાતના શ્રીસંઘ તરફથી ચોમાસા માટે ખંભાત પધારવા વિજ્ઞપ્તિરૂપ, રાજનગરમાં રહેલા વિજયદેવસૂરિ તરફ લખેલ ગુજરાતી કવિતા-લેખ.

વિ. સં. ૧૭૦૬ માં ભાદ્રવામાં વિજયસિંહસૂરિના આધિપત્યમાં મેમિનાથ-ભગવત ગીત.

વિ. સં. ૧૭૦૭(૧)મા દીવળદરમાં વિજયદેવસૂરિ તરફ અને વિજયસિંહ ગુરુની તુષ્ટિ માટે સં. નયકસુમાંજલિ (નયકજીકા)

.....ધનતેરશે દેવકપત્તન (પ્રભાસ પાટણ)થી, ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં ચોમાસું રહેલા પૂજ્ય વિજયદેવસૂરિ તરફ પૂર્વાર્ધ પ્રાકૃત અને ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃત પદોવાળું છટાદાર રચી મોકલેલ વિશિષ્ટ નિવેદનવાળું પશુપણપર્વ-વિજ્ઞપ્તિપત્ર.

તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞા લઇને પ્રારંભ કરેલ, અને વિજય-સિંહસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં વિજયપ્રભસૂરિ પદ્મદર તરીકે પ્રકાશમાં આવનાં (૧) વિ. સં. ૧૭૦૮ માં વૈરાગ્ય શ. ૫ જુનાગઢમાં પૂર્ણ કરેલ રોડો પ્રગણિવાળો ૧૭૬૨૧ શ્લોક પ્રગણ અતિવિસ્તૃત દ્રવ્ય, શેત્ર, કાક, ભાવ લોકવિપક્ષ લોકપ્રકારા નામનો મહાન્ સં. ગ્રંથ.

વિ. સં. ૧૭૧૦ માં જોડ શુ. ૬. વિજયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુજયના શિખર પર થયેલ સ્ફૂટ (૧૦૦૮ જિનગિજવાળો) તીર્થની પ્રતિષ્ઠા (વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞા અને આ. વિજયપ્રભ-સૂરિના નિર્દેશથી કર્યાનું) શિલાલેખમાં સૂચન છે.)

વિ. સં. ૧૭૧૦ માં રાજધન્ય(રાધન)પુરમાં, તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં તેમના પદ્મદર વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં યુવરાજ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં ક્રાંતિવિજયગણિ માટે હૈમચાકરણ-લઘુપ્રક્રિયાની રચના.

વિ. સ. ૧૭૧૩ (૧) માં વિજયપ્રભસૂરિ-પર્યન્ત પદ્મલક્ષી-સન્નિગ્રહ.

વિ. સં. ૧૭૧૬ માં સૂરતમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં ધર્મનાથ-વિજ્ઞપ્તિરૂપ ઉપમિતિ-લવ-પ્રપચ સ્તવન.

અનેક જિન-સ્તવનો, ચોવીશી, વીશી, સ્વાધ્યાયો, પદો, વિનયવિલાસ વિગેરે.

વિ. સં. ૧૭૨૩ માં ગંધપુર (ગંધાર)માં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકારમાં શાંતસુધારસ ભાવના-પ્રબંધ (સં. ગેય દેશીઓમાં મધુર સંગીતમાં ઉતારેલ હવ્ય જૈન ભાવનાઓ.)

વિ. સં. ૧૭૨૩ (૩૨)મા ગંધારમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં પાંચ સમવાય-કારણ સ્તવન, પદાવરચક સ્તવન, ઉપધાન વિધિ-સ્તવન વિ.

વિ. સ. ૧૭૨૬ માં ઉ. યરોવિનયે રચેલ ધર્મ-પરીક્ષા ગ્રંથનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૭૨૮ માં રાનેરમાં રાજુલ-નેમિ-સંદેશ (ખારમાસ).

વિ. સં. ૧૭૨૯ માં વિજયદશમીએ રાનેરમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં પુણ્યપ્રકારા (આરાધના) સ્તવન (જૈન-સમાજમાં અતસમય પર આરાધના માટે બહુધા વંચાતું અને સભગાવાતું).

વિ. સં. ૧૭૩૧ માં ગંધારમાં જિનસહસ્રનામ-સ્તોત્ર.

આ નગર(વટપદ્ર)માં મધ્યમાં વિશાલ મુખમ (ચોતરફથી સારી રીતે સમઘાટ-વાળો) અત્યંત ઉંચો મંડપ (માંડવો) છે, ત્યાં રહીને તારે ચારે દિશામાં જોઈ શકાય છે. આ પુરની ચારે બાજુની અનુપમ લક્ષ્મી-શોભાને તું જાણી જોઈશ, પહેરખર આ નગર, પવિત્ર કંતિવાળા ચારદ્વારવાળા ચૈત્ય(જિનમંદિર)નું અનુકરણ કરનારું હોય સ્પષ્ટીય છે.” ‘અહિંથી અત્યંત પાસે ભુવપુર(ભરૂચ) છે.’ એમ એ પછીના શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નિઝાલસ વિલિટિંગ્ટન (Withington) નામના પરદેશી મુસાફરે ઇસ્વીસન ૧૬૧૨થી ૧૬૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં ફરી માહિતી મેળવી ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર તરફ લખ્યું હતું, જે લખાણ પ્રિન્ટિંગ પ્રિસ્ટિશનમાં રાખ્યું હતું, તે પ્રકારમાં પરદેશી મુસાફરોએ આવતાં જણાવ્યું છે કે, ઉપર્યુક્ત મુસાફરે પ્રિ એન્ટ એન્ટરવેય કરેલા ઉલ્લેખો સાથે ઈ. સન ૧૬૧૩ અક્ટોબરમાં (વિ. મં. ૧૬૭૮માં) સૂરત તરફથી અદમ્યતાવાદ જતાં આ વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી. અહિંથી વેપાર માટે માત્ર ખરીદી હતો. આ નગરને બ્રોથરા (Brothra), બ્રોદ્રા (Brodra) નામથી જાણવાની તેને સારા ગિરદોશવાળા નાના નગર તરીકે જણાવ્યું છે. તે વખતે આ શહેરનો ગવર્નર મુસદ્દખાન ૨૦૦૦ ઘોડાઓ તથા પાવન વગેરે સૈન્ય સાથે ખેડી વાસદ તરફ રજપૂત સામે યુદ્ધ માટે રોકાયો હતો જેમાં પાછળથી અને વન્ને મંધિ યથ્ હતી. વિલિટિંગ્ટનને વાસદથી નડિઆદ જતાં સામાન વિ. ઉપાડવા મુસદ્દખાને ૨૦ ઘોડાઓ અને એક હાથી આપ્યો હતો.^૧

મંખેડેરલો નામના મુસાફરનો ઈ સન ૧૬૩૮-૩૯નો જે અહેવાલ પ્રકટ થયો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેણે ઈંડ્ય મિત્રો અને અંગ્રેજ એન્ટ સાથે ભરૂચથી આવી સન ૧૬૩૮માં તા. ૭મી અક્ટોબરમાં (વિ. મં. ૧૬૮૫માં) પોતાના ફેશના ફેશમાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી. અહિં તેણે અંગ્રેજ એન્ટને ત્યાં હિંદુ નાયનારીઓના નામો જોયા હતા. અહિં મળજૂત દિવાલવાળો સારાં જુરનેવાળો કોટ તથા ચાર ખુદ્સા અને એક બંધ રહેતા દરવાજા સાથે પાંચ દરવાજા તેણે જોયા હતા. અહિં વણાટ અને રંગારી-છીપા કામમાં ઉઘમી મુખ્યત્વે હિંદુવસતિની તેણે નોંધ કરી છે.^૨

વિ. સં. ૧૭૩૨-૬માં વિજયરત્નસુરિના અધિકારમાં મુલસ્થાનક સ્વરૂપ (વીરરૂપન).

વિ. સં. ૧૭૩૭ માં વિજયદશમીએ વિજયરત્નસુરિની આજ્ઞાથી રતલામના ચોમાસામાં હૈમપ્રકાશ (હૈમપ્રકાશ-વિવાહ) વિસ્તૃત વ્યાકરણ-ગ્રંથ-રચના.

વિ. સં. ૧૭૩૮ માં રાનેરમાં ભગવતીસુત્ર-સન્ડાય.

વિ. સં. ૧૭૩૮ માં રાનેરમાં શ્રીપાલ-નારા (૭૫૦ ગાથા પર્યંત, અપૂર્ણ) મૂળી સ્વર્ણરથ યાત્રા યાત્રીઓ શામ, તેમના વચનથી મુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય યશોવિજયે પૂર્ણ કર્યો; જે આશિન-પૈત્રમાં તથ-પદ ચારાધન-પ્રસંગમાં જૈન સમાજમાં બહુરાં વચાય-અચાય-સંજાવાય છે).

૧. ‘અર્ધો દેવદાસ ઈન્ દિયા (૧૫૮૩-૧૬૧૬)’ આંકર્સ્ટ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ઈંગ્લંડ વડોથી સન ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયેલ પુસ્તક (પૃ. ૨૦૫).

૨. ‘મંખેડેરલો જૂંદહસ દન વેરર્ન ઇન્ડિયા’ ઇસ્વીસન ૧૬૩૮-૩૯ (આંકર્સ્ટ યુનિવર્સિટી પ્રેસ તરફથી ૧૯૩૧માં પ્ર. પૃ. ૧૫, ૧૬).

વિક્રમની અઢારમી સદીમાં

વિ. સં. ૧૭૨૧માં તપગચ્છપતિ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં તેમના આજ્ઞાધારક, પં. વડોદરાના કૃપાવિજયના શિષ્ય પં. મેઘવિજય નામના વિદ્વાને દીવચંદરમાં પાર્શ્વનાથનાં સ્મરણો એમાસુ રહી રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથની નામમાલામાં વડોદરાના પાર્શ્વનાથનું પણ સ્મરણ કર્યું છે.^૧

તપાગચ્છમાં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકાર-સમય(વિ. સં. ૧૭૧૩ થી ૧૭૪૯)માં પં. ચારિત્રસાગરના શિષ્ય પં. કલ્યાણસાગર કવિએ રચેલી પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટીમાં વડપદ્મના પાર્શ્વનાથ(મૂર્તિ)નું સ્મરણ કર્યું છે.^૨

તપાગચ્છમાં વિજયરાગસૂરિના અધિકાર-સમયમાં પં. શિવવિજયના શિષ્ય શીલવિજયે વિવિધ દેશોમાં યાત્રા કરી વિ. સં. ૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાલા(સ્તવન)માં વડપદ્મ(વડોદરા)ના દાદા પાર્શ્વનાથ દેવનું સ્મરણ કર્યું છે.^૩

વિક્રમની અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં લુંકાગચ્છમાં ચર્ચાગ્રણેશ્રી પૂજ્ય ગણીશ્વર કેશવચુરના શિષ્ય મુનિ તેજસિંહગણિએ સં. ૯૫૮ાંતશતક તથા બીજી ડેટલીક લઘુ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં રચેલી જણાય છે. જેમણે વિ. સં. ૧૭૨૭માં જલોરમાં શ્રદ્ધાસ્તવન નેમિનાથનું સ્તવન (હીરાવેધ), વિ. સં. ૧૭૩૩માં છુરાહાનપુરમાં શાંતિજિનસ્તવન, તથા વીર જિનસ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૪માં રતનપુરીમાં જિનસ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૫માં નાંદસામાં આંતરાનું સ્તવન, ૧૭૪૮માં વીરમગામમાં સીમંધર-જિનસ્તવન રચ્યાં હતાં; તે કવિ તેજસિંહે વિ. સં. ૧૭૧૧(?)માં વડોદરામાં નેમિનાથનું સ્તવન રચ્યું હતું.^૪

[આણ]

૧. "જેસલમેરજ નિન મનમોહન કલિકુંદ, ઈશોરજ અનિશય વડોદરઈ પરચંડ;
હુંગરપુર-ઈડર ઉદયપુરજ નિનરાય, ધવલકંઠ નવસારી વાણુરસી વરદાય."

—ભાગીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૨ ચ. વિ. ગં.)

૨. "હુંગરપુરમે દીપતો વડપદ્મે હો વાદિ રખવાલ."

—પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટી (પાર્શ્વનાથ તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૭૭ ગા. ૯).

૩. "હબોઝ પાસ, વડપદ્મિ દેવ દાદો નિન સોહિ નિતુમેવ;
આંપાનેરિ નેમિ નિજુંદ, મહાકાલી દેવી સુંખ-કંદ."

—ભાગીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૨૨, ગા. ૧૧૬).

૪. "તસ શિવ તેજસિંહ, સ્તવન રચો વડોદરા મઝાર એ, ૫
સંવન રૂદ અસ્વ(સ)રાસી સહી દીવો સો પ્ર(દ)સામ)સ સાર જો;
શ્રીનિમપ્રણુજની સ્તુતિ કીધી, સંઘ સહુ જયજયકાર એ. ૬

ગા. ૬. દશાઈ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૦)

બર્નાર્ડે શ્રી સુસ્ત શાકાહારી છે. શરીરે પણ તેઓ જિંયા ને એકવડિયા છે.—જ્યારે સ્વ. મહાન વાર્તાકાર ચેસ્ટરટન માંસાહારી અને શરીરે પણ સશક્ત ને ભરાવદાર હતા. એક વખતે આ બંને નામાંકિત સાહિત્યકારો માર્ગમાં અકસ્માત એકઠા મળ્યા.

તે પ્રસંગે ચેસ્ટરટને શ્રી સામે બોધ કર્યું, “તમને બોધને કાંઈ ચોક્કસ એમજ ધારી બેસે કે ઇંગ્લાંડમાં દુકાળ પડ્યો છે.”

“ને, નામદાર!” બર્નાર્ડે શ્રીએ જોયું “આપને બોધને એ ચોક્કસ એમજ માની બેસે કે ઇંગ્લાંડના દુકાળનું કારણ આપ છે.”

*

પ્રશિયન રાજકુમારની રાણીને છૂટાછેડા પછી એક ગામમાં નગરકેદીની જેમ રાખવામાં આવેલી. તે રાણીએ એક પ્રસંગે પરદેશથી કિંમતી માલ મંગાવ્યો. પણ જકાતી અમલદારે જકાત ન મળવાથી માલ રોકી રાખ્યો. રાણીએ એ અમલદારને માલ લઈ પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. ને તેને તમાચા ચોડી તેના હાથમાંથી માલ પડાવી લીધો.

અમલદારે આ અપમાન વિષે શહેનશાહ ફેડરિકને ફરિયાદ કરી ફેડરિકે ઉત્તરમાં લખ્યું, “જકાતી નુકશાન મારા નામે ચડાવવું. માલ જેણે લીધો હોય એ બલે સાચવે. તમાચા જેને મળ્યા હોય એ પોતાની પાસે રાખે. ને અપમાન!—એક સુંદર રમણીના સુકે.મળ ગુલાબી હાથ અમલદારનું અપમાન કરી શકે?—એ તો પુષ્પ કહેવાય.”

મહાન ફેડરિકના એક અંગરક્ષકે યુદ્ધના વખતે પોતાની રમણીને પત્ર લખતાં જણાવ્યું, “ઓ વ્હાલી! ધૂરકતા ધરડા રોંઝતી સેવામાં દિવસો વધારે વીતે એમ હોઈ તને મળતાં મોકું થશે.” એ કાગળ અકસ્માતથી ફેડરિકને હાથ જઈ ચડ્યો. ફેડરિકે એ અંગરક્ષકને બોલાવી તેને લખતાં આવડે છ કે કેમ એ વિષે શાંનિથી પૂછપરછ કરી અને ઉત્તરમાં સૈનિક પોતે સુંદર લખી જાણે છે એમ જણાવતાં ફેડરિકે તેને ટેંગલ પાસે લખવા બેસાડ્યો અને એનો જ પત્ર એને મોટેથી વાંચીને લખાવવા માંડ્યો. અંગરક્ષક મભરાઇ બેઠ્યો. ફેડરિકે પત્ર પૂરા કરાવી પૂછ્યું, “મૂળે છે કેમ?” હવે એ પત્રની નીચે એક નવી લીટી પણ ઉમેરે કે, “ઓ પ્રિયતમે! એજ ધરડા રોંઝે હવે મને જેલમાં મોકલેલ હોઈ તને મળતાં મહિનાઓ વીતી જશે.”

પણ રસિક ફેડરિકે થોડા જ દિવસમાં એ અંગરક્ષકને છોડી મૂકી તેને તેની રમણીને મળવા મોકલી આપ્યો.

જર્મનીના એક નગરના ન્યાયાધીશે એક લોકસેવકને ઈશ્વરનું, રાગનું ને કાર્તનું અપમાન કરવા માટે એ વર્ણની સખત સજા કરી. આ મંજૂરમાં શહેનશાહ ફેડરિકને અપીલ થતાં તેણે ન્યાયાધીશના રિપોર્ટ નીચે તોંધ કરી: ‘ઈશ્વરને એ ઝાળખતો નથી એટલે ઈશ્વરનું અપમાન કરે એ સ્વાભાવિક છે. મારું અપમાન હું માફ કરું છું. ને નામદાર ન્યાયાધીશના

અપમાન માટે અડધા કલાકની સખત કેદની સખ ને વિશેષ પડતી લાગે તો તેમાં ધડાડો કરવાને તેઓ નામદાર સ્વતંત્ર છે. ”

એક પ્રસંગે નગરમાં ફરવા નીકળેલા ફેડરિકે એક હાંત પાસે લોકાનું ટોળું મળેલું જોયું. તેણે પાસે જઈ જોયું તો જણાયું કે જાંચે હાંત પર પોતાનાજ લોશની મસ્કરી કરતું કઠાચિત્ર ચોડાયું હતું અને લોકો તે જાંચે માથે જોઈ રહ્યાં હતાં. તેણે શાંતિથી પોતાની સાથેના અંગરક્ષકને કહ્યું, “ભાઈ, ચિત્ર જરા નીચે ચોડ કે જ્યાં લોકો તે સહેલાઈથી જોઈ શકે.”

તે એ શબ્દો સાંભળી શરમીદા બનેલા લોકોએજ તે ચિત્ર તરત સળગાવી મૂક્યું. ફેડરિકે સાથેના સુદમાં જર્મેન સૈન્યનો વાવટો સાચવનારે એક વખત શૂલથી વાવટો નીચે મૂકી દીધો. તે જોઈ ફેડરિકે એ વાવટાનો દારો લઈ અમલદારની પાછળ પડ્યો. અમલદારે માન્યું કે ચીડાયેલ ફેડરિકે પોતાને મારવા આવે છે અને તે તો નદીનાળાં કે પૂલ કૂદતો લાગવાજ માંડ્યો. તેની વિરલ ઝડપ આગળ હારીને અને તે પર મુઘ્ધ બનીને ફેડરિકે આખરે પાછો ફર્યો.

સવારમાં તે અમલદારના ઉપરીએ ફેડરિકેને અમલદારનું રાજીનામું બતાવ્યું. ને ફેડરિકે અમલદારને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું “ભક્ષા માણસ, હું તમને તમારો વાવટો, નાવકપદ ને બિલ્લો આપવા દોડ્યો પછુ તમે એ વખતે એવા લાગ્યા કે મારા ધરડા પણ તમને પહોંચીજ ન શક્યા. કંઈ નહિ—હવે એ સંભળી લ્યો.”

*

હિંદી ફોર્મ—ઉદ્યોગના સ્થાપક દાદા સાહેબ ફાળકેના તેજને ન સાંપી શકવાથી ફોર્મ કંપનીના માલિકોએ કામ પોતેજ સંભાળી લીધું. પણ પરિણામમાં ફોર્મો જોઈ એ એવી વખણાઈ ન શકી. એ પરથી માલિકોએ જૂના નોકરોને બોલાવી તેમને ફોર્મો સંબંધમાં ફાળકેની યુક્તિ—પ્રયુક્તિ વિશે પૂછ્યું. તે પ્રસંગે એક ચાક્ષાક નોકરે જવાબ દીધો, “સાહેબ, તેઓ તો હંમેશ રાત્રે ફોર્મોને દૂધથી સારી રીતે ધોઈ નાંખતા.”

“ઓહ સમજાયું.” માલિકોએ કહ્યું. ને તેમણે ફોર્મો ધોવાને હંગેશ રત્ને સારી રીતે દૂધ મોકલાવવા માંડ્યું. ફોર્મોને બિચારોને તો દૂધની જરૂર નહોતી. પણ એ રીતે નોકરોને વગર ખર્ચે હંમેશની મહેફીઝ ગોડતાર્થ મળી.

ફાળકે ઈંગ્લાંડમાં એક શાકાહારી અંગ્રેજ કુટુંબમાં જિતરેલા. ગૃહપતિની કન્યા મીસ રોઝ હિંદી પાકશાસ્ત્રમાં પૂબજ રસ ધરાવતી. તેણે ફાળકે પાસે કોઈ નવો વાની શીખવાનો આગ્રહ કર્યો ને ફાળકેએ એને ભગિયાં બનાવવાની રીત શીખવી તેમાં નાંખવાની વસ્તુઓનું પ્રમાણ લખી આપ્યું.

તે પછી મીસ રોઝે ભગિયાં બનાવ્યાં ને ફાળકે જમવાં બેઠા. એક ભગિયું ચાખીનેજ ફાળકે તો ભડકી બેઠ્યા ને તેમણે ભગિયાં પાસેના ટેબલમાં પધરાવવા માંડ્યાં. ચાખી ખાલી જોઈ મીસ રોઝે માન્યું કે ફાળકેને ભગિયાં માફક આવી ગયાં છે ને તે તો હસીને વધુ ને વધુ જ મૂકતી ગઈ.

હવે ફાળકેએ ચાકીને ટેબલના ખાનામાંથી ભગિયાં કાઢીને એનો ટમ્બો કર્યો એ જોઈ ગભરાઈ બેઠેલ મીસ રોઝને એમણે સમજાવ્યું કે તેણે શેર વેસનમાં ચમચીબર હળદર નાંખવાને બદલે ચમચીબર વેસનમાં શેર હળદર મેળવી હતી.

માન્યવર તંત્રી શ્રી—

ઈતિહાસની એ એક દરજ્જા દશા નથી લાગતી કે એમાં ફેટલાક નવલકથાકારો તે ફોર્મલ રસિકતાપ્રેમીઓ. ફેટલાક રાજદાનીઓ તે કોઈક ઉપદેશો પોતપોતાની મનિષા પ્રમાણે પ્રસંગોની વધવટ કરી નાંખે છે, અથવા ફેટલાક સંશોધકો પૂરતાં પ્રમાણે વિના જ અમુક માન્યતાઓને ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારી લે છે? જગતના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં ઓછેવધતે અંશે વિકૃતિ પ્રવેશી જ ચૂકી છે અને એના મૂળ તરીકે મને તો ઉપરનાં જ કારણો જણાય છે.—કેમકે વધવટ કરનાર કે માન્યતાઓ સ્વીકારનારે ગમે તે ઉદ્દેશથી એમ કંઈ હોય પણ સમય જતાં એવી વધવટ કે એ માન્યતાઓ શુદ્ધ ઇતિહાસને ડોળી નાંખે છે અથવા એના સંશોધનમાં આડખીલીફે જોવા થાય છે.

જૂતકાળના પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય લેખકો પ્રજામાં નીતિ, સંસ્કાર કે શક્તિ ખોલવાને ઇતિહાસનો આશ્રય લેતા. વર્તમાન લેખકો ઇતિહાસને એ રીતે વિકૃત કરવા માટે તેમના પર જો કે દોષ તો ઢોળે છે પણ દિલગીરીની વાત એ છે કે તેઓ પોતે જ પ્રજાની અમુક પ્રકારની રસવૃત્તિઓ સંતોષવાને ઇતિહાસને એમના પૂરોગામીઓ કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ચૂંધી નાખે છે; ને જુલો જય છે કે ભવિષ્યના ઇતિહાસકારોના માર્ગમાં તેઓ એ રીતે કંટક વેરી રહ્યા છે.

આજે આપણે જાણીએ છીએ કે વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની ફેટલીક ઐતિહાસિક નવલ-કથાઓને વાસ્તવિક ઇતિહાસ સાથે કશો જ સંબંધ નથી, તે પ્રજાની વિવિધ પ્રકારની રસવૃત્તિઓ સંતોષવાને જ લખવામાં આવી છે. છતાં ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો એમાં પણ ઇતિહાસ શોધવાનો પ્રયાસ નહિ કરે એની કંઈ ખાતરી? પુરાણો, પ્રબંધો કે ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ જેવાં પુસ્તકો રચાયાં હોય તે સમયની પ્રજા કે લેખકો જાણતાં જ હોય કે આ રચનાનો આશય કેવળ ઇતિહાસ નથી છતાં આજે આપણે એમાંથી જ ઇતિહાસ જોણીએ છીએ ને? આ સ્થિતિમાં ઇતિહાસને ચૂંધતા કોઈ પણ લેખકને અટકાવવો એ શું પ્રજાનો ધર્મ નથી?

ઐતિહાસિક વ્યક્તિને વાસ્તવિક કરતાં વિશેષ જિંદે ચડાવવા કે વધુ નીચે પડકવા માગતા લેખકો એમ કરવું એને કલાકારની સ્વતંત્રતા માને છે. પણ જુલો જય છે કે એમ કરીને તેઓ દેશના શુદ્ધ દર્શનને ચૂંધી નાખે છે અને ભવિષ્યના સંશોધકોને મુશ્કેલીમાં ઉતારે છે. કેવળ હિંદનાં જ નહિ પણ જગતના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં આ કે એવાં બીજાં કારણોએ ઓછેવધતે અંશે ગોટાળા વળી જ ગયા છે.

ઈજમ ને યુરોપના લેખકોએ કવીયોપદ્રાની રસિકતાને વધારે દિવ્ય દેખાડવાને લખ્યું કે તે દારૂને અમૂલ્ય બનાવવાને તેની સાથે મોતી મેળવીને પીતી. પણ રાસાયણિક દ્રવ્યોથી સિદ્ધ થયું છે કે કોઈ પણ પ્રકારના દારૂમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં મોતી મળી

શકતાં જ નથી. ગ્રીક, રોમન, અને તેમના અનુગામી ઇતિહાસકારોએ નીરોને વધારે દુષ્ટ ચીતરવા લખ્યું કે, 'તેણે પોતાની માતું ખૂન કરાવ્યું હતું; અને રોમ સળગી ઊઠ્યું તે વખતે તે વાંસળી વગાડતાં વગાડતાં 'દ્રોણું દહન' નામનું ગીત ગાતો હતો.' પણ એ એવો દુષ્ટ હતો જ નહિ. તેની માતાનું ખૂન તો કોઈ ખીજી વ્યક્તિએ અકસ્માતમાં જ કરી નાંખેલું; રોમમાં વાંસળીના પ્રવેશ તો નીરોના મૃત્યુ પછી સો કરતાં પણ વધારે વર્ષ વીતી ગયા કેડે થયેલો; ને 'દ્રોણું દહન'—એ ગીત તેને આવડતું જ નહોતું. દ્રોણનો ઘેરો એ એક દંતકથા જ છે કેમકે પેરિસ હેલનના પ્રેમમાં પડે છે તે વખતે હોમરના જ કથન પ્રમાણે હેલનની ઉંમર ૧૦ કરતાં પણ કંઈક વિશેષ વર્ષની હોય છે. થર્મોપલી ૩૦૦ માણસોથી નહિ પણ ઓછામાં ઓછાં સાત હજાર ને વધુમાં વધુ બાર હજાર માણસોથી રક્ષાયું હતું. બેબિલોન સંગ્રામમાં 'મૂલતા બગીચા (Hanging gardens)' શબ્દપ્રયોગ વાંચી ઇતિહાસકારોએ ફેરવ્યું છે કે બેબિલોનમાં જગતના અજૂતપૂર્વ બગીચાઓ આવેલા હતા, પણ સમકાલીન લેખકોના ઉદ્દેશો ને અન્ય સંશોધનોથી જણાય છે કે ત્યાં બગીચાઓ નહોતા પણ દિંદી રથાપર્યનું અનુકરણ કરી બેબિલોનના રથપતિઓએ ત્યાંના મહાલયોમાં પુવારા અને ફૂલ-કુંડોઓ ગોઠવી શકાય એવા અપૂર્વ ઝરૂખાઓ રચેલા ને તેને 'મૂલતાં બાગો'ની ઉપમા અપાયેલી. અલેક્ઝાંડરે જગત છૂટી સ્વર્ગ છૂતવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવી હતી એ વાત ગલત છે કેમકે તેણે જગત જીત્યું જ નહોતું.—દિંદમાં તેણે સનજડ હાર ખાધી હતી. કોલંબસ વિષે કહેવાય છે કે તેણે થોડા વખત પછી થનાર ગ્રહણની ગણતરી પરથી અમેરિકાની અસ્ત્રાન પ્રગ્નને તેમના પર પ્રભુનો કાપ ઉતરવાનો છે અને એની સામિતીમાં ચન્દ્ર રીસાઈ જવાનો છે એ દર્શાવી વશ કરેલી. પણ આ પ્રસંગ જે વખતે ગણાયો છે એ ૧૫૦૪ની સાલમાં જગતમાં કે અમેરિકામાં એકે ગ્રહણ હતું જ નહિ; અને અમેરિકાની મૂળ પ્રજા એ પહેલાં પણ ગ્રહણ વિષેની માહિતી ધરાવતી જ હતી. વિલિયમ ટેલ વિષે કહેવાય : કે તેણે પુત્રના માથા પર રહેલા લીંબુને તીરથી વીંધી નાખ્યું હતું, પણ સ્વીસ ઇતિહાસકાર તપાસતાં જણાય છે કે ત્યાં વિલિયમ ટેલ નામની કોઈ વ્યક્તિ જ થઈ નથી. કોન્સ્ટે-ડાઈન મહાન સંન હતો એ વાત ખોટી છે કેમકે તેણે પોતાની સ્ત્રીનું અને બે છોકરાંનું ખૂન કર્યું હતું. મહાન આદ્રેડે છૂપાવેશે ડેનીશરૂપની મુલાકાત લીધી હતી એ વાત પણ એટલી જ ગલત છે, કેમકે આદ્રેડને ડેનીશ ભાષા આવડતી જ નહોતી. રાણી એલીઝાબેથ શાંત કે મધુર સ્વભાવની નહિ ઉલટી ક્રોધી અને ક્રૂર હતી. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનો તેના બાપ સાથેનો સાચની કુહાડીવાળો જગવિખ્યાત પ્રસંગ બનેલો જ નથી. એના ચરિત્રકાર મેસન વીમ્સે તે અમેરિકન પ્રજાની નીતિ કેળવવાને જ ઉમેરેલો છે. આવાં આવાં તો યુરોપ—અમેરિકા કે મંજીમના ઇતિહાસમાં અનેક ભુકાણાં પ્રવેશી ગયાં છે અને તે જેને લેખકોની સ્વતંત્રતા ગણવામાં આવે છે એ મનરચી સ્વચ્છંદતાના પરિણામે જ.

હિંદના ઇતિહાસની પણ કંઈક એવીજ સ્થિતિ છે.

સેનાપતિ અલેક્ઝાંડર પંજાબમાં સેન્ડ્રોક્રાટસ નામના જે મગધપતિને મળ્યો તે ચન્દ્રગુપ્ત ગણાય છે. પણ ખરી રીતે તે અશોક હતો. કેમકે ચન્દ્રગુપ્ત પંજાબમાં ગયેલો જ નથી. અલેક્ઝાંડરનો સુબો સેલ્યુકસ પોતાની કુંવરી સેન્ડ્રોક્રાટસને આપે છે પણ ચન્દ્રગુપ્ત યવનકન્યા પરણ્યો જ નહોતો બ્યારે અશોકે યવનકન્યા સાથે લગ્ન કર્યાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે. અલેક્ઝાંડર

ચન્દ્રગુપ્તના શાસનના પૂર્વભાગમાં હિન્દમાં આવ્યો હોય તો તે વખતે સિંધમાં સિંધુનેશુ, કાશ્મીરમાં પુષ્કરાક્ષ ને પ્રાસીકાના રાજ તરીકે મેઘાક્ષ હતો;—જ્યારે અલેક્ઝાંડરના સમયમાં સિંધ અને પશ્ચિમ-ઉત્તરહિંદમાં પોરસ ને પ્રાસીકાના રાજ તરીકે એન્ડ્રાસ હોરાનું જણાવાય છે. ને જો અલેક્ઝાંડર ચન્દ્રગુપ્તના પાછલા શાસનકાળમાં આવ્યો હોય તો તે વખતે ઉત્તર-હિંદમાં બાર વર્ષનો સખત દુષ્કાળ હતો જ્યારે અલેક્ઝાંડરની સવારી પ્રસંગે તો નદીનાળાં ભરપૂર હતાં. અલેક્ઝાંડરનો સમકાલીન એલ્ઝી મેગેસ્થીનીસ હિંદનું જે વર્ણન કરે છે તે ચન્દ્રગુપ્ત કરનાં અશોકના સમય સાથે વિશેષ મળતું આવે છે.

પૃથ્વીરાજ વિષે કહેવાય છે કે તે ગુજરાતના રાજા ઓમ લીમદેવ સાથે અયડામણમાં આવ્યો હતો, તેણે ગંધુકતાનું હરણ કર્યું હતું, શાહજુદીન ધોરીને તેણે સાતવાર હરાવ્યો હતો, ગંધુકતાના મોહપાશમાં લપટાઇ તે છેલ્લા યુદ્ધમાં રણમૃતિ પર ન જઈ સક્યો, તેણે એકજ બાણથી સાત તાવડા વીધી તેની ઉપરના ઝરખામાં બેઠેલા શાહજુદીન ધોરીને વીધી નાંખ્યો હતો. પણ આમાં શાહજુદીન ધોરીને તેણે સાતવાર હરાવ્યો હતો તે સિવાયની એક પણ બાબત સાચી લાગતી નથી.

૧૨૩૩ માં ગાદીએ ગેસી ૧૨૩૫ માં ગુર્જરપતિ બાળ મૂળરાજ મૃત્યુ પામ્યો. ને તેનો નાનો ભાઇ લીમદેવ ગીજે ૧૨૩૫ માં ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. મૂળરાજ જ્યારે બાળક હતો ત્યારે લીમદેવ તો કેટલો નાનો બાળક હશે એ સહેજે સમજાય. ને પૃથ્વીરાજનો ૧૨૪૮ માં તો વધે સાચ છે ને ૧૨૪૦ માં તે દિલ્હીનો સમ્રાટ હોય છે જ્યારે દિલ્હી રાજ્યોને રંજડતા શાહજુદીન સામે પગલાં લેવાની તેને વિનંતિ કરવા પૂર્વ અને ઉત્તરહિંદના રાજ્યોનું પ્રતિનિધિમંડળ મહારાજા ચન્દ્રરાજની સરદારી નીચે તેને મળવા આવે છે. નાના બાળકને સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ સાથે, અને તે પણ એક કન્યા સંગંધમાં, અયડામણ શી રીતે ગંભવી શકે ? પૂરાવો નોંધએ તો પૌરાણિક પદ્ધતિએ લખાયેલ એક ‘પૃથ્વીરાજ રાસો.’

પૃથ્વીરાજને ગંધુકતાનું હરણ કરતું પડે એ રિયતિમાં જ્યયંદ્ર હતોજ નહિ. ને ગંધુકતાને પરણવાની પૃથ્વીરાજની ઇચ્છા પછી આખા હિંદમાં એક પણ એવો રાજા નહોતો કે જે તેની પ્રિયતમાના સ્વયંવરમાં ભાગ લઇ શકે. ‘મહાભારત’ની સ્વયંવર કલ્પના ઉપરથી ચંદ્ર અરદાઈ એ બોડી કાઢેલા રસિક પ્રસંગ સિવાય એની બહુ કિંમત નથી.

જ્યયંદ્રના દેશદ્રોહની વાત પણ એટલી જ ગલત છે. કેમકે શાહજુદીન જ્યારે છેલ્લી વખતે પૃથ્વીરાજની સામે આવે છે ત્યારે તે દિંદ બહારના મુસ્લીમ શહેનશાહોનાં સૈન્યોને પણ સાથે લેતો આવ્યો હોય છે છતાં પૃથ્વીરાજ સામે ખુદ્શા યુદ્ધમાં લાખ રહેવાની તેની દિગ્મત ચાલતી નથી. જો એક હિંદુ રાજાની તેને મદદ હોત તો એમ ન બનત. ને જો જ્યયંદ્ર દેશદ્રોહી બન્યો હોત તો પૃથ્વીરાજની પાછળ હોમાનારા માત્રવપતિ ઉદયરાજ વગેરે અનેક રાજ્યો તેનું વેર લીધા વિના ન રહેત.

પૃથ્વીરાજ ગંધુકતાના પ્રેમમાં યુદ્ધ વીસરે છે એમાં પણ કંઈ વલુદ નથી. મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ એક હિંદુ સમ્રાટને બદનામ કરવા ગોઠવેલા તૂટ સિવાય એની કશી કિંમત નથી. સાતસાત વખત દાર્યા પછી છેલ્લી વખતે શાહજુદીન જ્યારે બિનદિંદી મુસલમાન સમ્રાટોની મદદ સાથે પૃથ્વીરાજ સામે આવી પહોંચે છે ત્યારે પણ વિજય વિષે શંકા જણાતાં તેણે યુદ્ધના નિયમોનો ભંગ કરી, રાત્રિને વખતે સ્તેષા દિંદુ સૈન્યમાં ને પૃથ્વીરાજના

તંત્રુમાં નીચ યુક્તિઓ ગોઠવી, યુદ્ધની સરખાત પણ ઘટ શકે તે પહેલાંજ પૃથ્વીરાજને કપટથી પકડી તેને તેજ વખતે દિલ્હીમાં જવતો ને જવતો કિલ્લામાં ચણી લીધાની (દુર્ગાન્તરે-૬ જે ચિત્ર) આપતનું 'હમ્મીર મહાકાવ્ય'ના કર્તા જે તટસ્થ વર્ણન કરે છે તેને આજુએ રાખી ચંદની હપ્તકત ક્રમ તે રસિક હોવાના કારણેજ સ્વીકારી લેવી ?

ચંદ જણાવે છે કે સાત તાવડા વીધીને અંધ પૃથ્વીરાજે શાકજીવીને માર્યા. શું એક હિંદુ સમ્રાટ પોતાની શક્તિનું દુશ્મન સામે એવું પ્રદર્શન કરવાને તૈયાર થાય ? અને થાય તોપણ જે દુશ્મનને એની નાલાયકી જાણવા છતાં સાતસાત વાર દરાવીને એણે છાડી દીધો એને જ તે એવી રીતે મારે ? જે પૃથ્વીરાજને શાકજીવીને મારી નાંખ્યો હોય તો પૃથ્વીરાજના વધ પછી માલવપતિ વગેરે શાકજીવીનની સાથે યુદ્ધ કરે છે એ શાકજીવીન આખો ક્યાંથી ?

સિદ્ધરાજ અને જરમા એડણનો પ્રસંગ પણ એટલેજ ગત્ત છે. કેમકે જે વખતે એ પ્રસંગ મોંઘાયો છે એ વખતે સિદ્ધરાજ પાટણમાં જ નહોતો.

કરણ વાઘેલાની પત્ની કૌસાદેવી અને પુત્રી દેવળદેવી સંબંધમાં જોડાયેલ વાતો પણ એટલી જ ખેદદાયક છે, કેમકે કરણને કૌસાદેવી નામે પત્ની નહોતી અને પુત્રી તો સમૂળગી જ નહોતી.

આ રીતે આવાં કે કલકતાના કારાગૃહ જેવાં કેટલાંક જુઠાણાં વિધર્મીઓએ જાણી નોંધીને ફેલાવેલાં હોય છે-જે અટકાવવાં ખૂબ મુશ્કેલ અને છે. પણ આપણા જ લેખકો એ પરથી તારવીને કંઈક લખવા બેસે, કે કલાકારની છૂટના ચક્રાને ગમેતેમ લખી નાંખે એ અસહ્ય છે. 'કરણધેસો' છે કેવળ નવલકથા; છતાં કરણ વાઘેલાના વૃત્તાંત સંબંધમાં એનાં પણ જેમ આજે પ્રમાણે અપાય છે, એમ આજની નવલકથાઓનાં જ્યારે પ્રમાણે અપાશે તે ઇતિહાસની શી દશા થશે ?

નરસિંહ

સ્વીકાર

ત્રૈમાસિકો : માનસી; કાર્જસ ત્રૈમાસિક; દેશીરાજ્ય; જૈન સિદ્ધાંત ભારકર; કુસુમ; માધુરી.

માસિકો : શારદા; યુવક; પ્રસ્થાન; જાલમિત્ર; જાલજીવન; જાળક; સ્ત્રી-ઓધ; કમર; નવરચના; દીપક; જૈન સત્ય પ્રકાશ; આત્માનંદ પ્રકાશ; ફેરમ; ગુજરાત સાળાપત્ર; વ્યાયામ; શિક્ષણ પત્રિકા; વૈદ્યકલ્પનરુ; ખેતીવાડી વિજ્ઞાન; કચ્છી દશા ઓસવાળ પ્રકાશ; જાલવાડી; ગીતા; પ્રગતિ; અનાવિલ જગત; ક્ષત્રિયમિત્ર; નિશ્ચિન્નજ્ઞાન; યુગ સદાય; ગાંડીવ; વેપાર ઉદ્યોગ; ઉનેવાળ જન્મ; શ્રીમાળી શુભેચ્છક; વિશ્વજ્યોતિ; ઉત્પત્તિ; ક્ષિર્ણેશ્વર; કમ્તાન; કમ્યાળ; અનેકાન્ત; New Book Digest; Indian Review.

પાક્ષિકો : બોસવાલ; દુન્દુભા.

અઠવાડિકો : પ્રજાજન્મ; ગુજરાતી; ગુજરાતી પંચ; જ્ય સૌરાષ્ટ્ર; નૌકા; જૈન; જૈન જ્યોતિ; સ્ત્રી શક્તિ; લોકસેવા; રાજસ્થાન.

નોંધ

હું મણાં હમણાં મુસ્લીમ લીગના આગેવાનોએ હિન્દમાં જાણે મુસ્લીમ રાજ્ય સ્થાપવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. તેઓ શુદ્ધ ગાંધિય હીંદુઓમાં પણ સહકાર આપવાને ગદ્યે એનો સામનો કરી ખેંચે છે; જુદે જુદે રચણે લશ્કરી 'અથ જમાવવાની' તેઓ યોજનાઓ ઘડે છે, હિન્દની હિન્દુ પ્રજા પર આધિપત્ય મેળવવાને તેઓ ગિનહિન્દી મુસ્લીમ પ્રજાઓ કે રાજ્યો સાથે પણ સહકાર સાધે છે; જુદાગદાર રાજ્યો પણ જે મુસલમાન હોય તો તેઓ તેમને સાથ આપવા દેડે છે; ઉત્તર હિન્દને પાકીરતાન બતાવી પૂર્વ અને દક્ષિણમાં પણ પોતાનો પગ જમાવી રાખવાની તેઓ યુક્તિઓ વિચારે છે; તેમનાં વર્તમાન પત્રો જગતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને મહાન હિન્દુ પ્રજાને માટે 'ગેર કામ' સિવાય બીજો શબ્દ નથી વાપરનાં; અને પાનગના વડા પ્રધાન સર સિકંદર ને મુંબઈ ધારાસભાના વિરોધ પક્ષના નાયક સર દહેલવી જેવી જવાબદાર વ્યક્તિઓ જાહેરમાં બોલે છે: 'રાજ્ય કરવાને તો મુસલમાનો જ સર્ગીયા છે. બનિવાઓનું એ કામ નથી. જસો-વણ્યો મુસલમાનોએ હિન્દ છતી લીધું હતું. બીજા મુસ્લીમ યુવાને સિંધ છત્યું હતું; તો નવ કરોડ મુસલમાનો શું ન કરે?'—આવાં સાંવિધાનક ભાષણો પરથી ઇ તો એમ માનવું જોઈએ કે એ નાયકો ઇતિહાસ કે રાજકારણના મૂળાક્ષરો જાણતા જ નથી; અથવા તો પછી તેઓ જાણી જોઈને કામી ઉશ્કેરણી ફેલાવી રહ્યા છે.

આખા જગતના ઇતિહાસકારોએ કબૂલેલું એ સત્ય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. ૧૮૦૦ સુધી આખા જગતમાં વધારેમાં વધારે લશ્કરી અથવા તેજસ્વિતા હિન્દુ પ્રજાએ જ દાખવ્યાં છે. જે સિકંદર સ્વર્ગ છતવાના કોડ સેવતો હતો એ—જગતનો મહાનમાં મહાન ગિનહિન્દુ સેનાપતિ પણ—હિન્દમાં આજુકાઠી શીકરત ખાઈ ને હતાશ બની ગયેલો. ગુર્જરપતિ બીમદેવે અહ્ય સૈન્યની મદદથી સિંધના યવન સમ્રાટને તેના લશ્કર સાથે મહાસાગરમાં દડસેલી મૂક્યો હતો. મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયાની મદદ પર ઝંખૂમતા શાહજહાનને પૃથ્વીરાજે દાતસાત વાર નમાવ્યો હતો. બાળ બાદલે આખા મુસલમાન સૈન્યને તોળા પોકરાવેલી. વિક્રમનારાયણ કરતાં પાંચપાંચ ગણું સૈન્ય ધરાવવા છતાં જલાલુદ્દીન તેની સામે બીજો ન રહી શકતો. મુસલમાનો હિન્દમાં વિજય વર્ષો છે તે લશ્કરી બળથી નહિ પણ ધર્મયુદ્ધ ને શસ્ત્રમર્યાદાની નીતિ સાચવી રાખનાર હિન્દુ પ્રજા સાથે કપટ રમીને. ઉદાર હિન્દુ રાજવીઓને નીચતાપૂર્વક કિલ્લાઓમાં ચણી દેનાર, નાનકડાં બાળકોનાં લોલો વદાવનાર, સ્ત્રીઓના ગર્ભો ચીરાવનાર મુસલમાનોએ હિન્દમાં શુદ્ધ લશ્કરી વિજય નથી મેળવ્યો; સત્ય ઉપર અસત્યનો ક્ષણિક વિજય મેળવ્યો છે.

ને, વાણિયા-ખાદાણુ રાજ્ય ન કરી 'શકે કહેનારે આજુકાંથી માંડી ચાંપો, વિમળમંત્રી, શાન્તુ, ઉદયન, વરતુપાળ, તેજપાળ, હેમુ, લામાશાહ, અમરજી, ઘેલાશા વગેરેની પરંપરાનો

ગોચરી

‘Inside Europe’ ના જર્જનિષ્યાત લેખક જહોન ગન્થરે તાજેતરમાં ‘Inside Asia’ (એશિયાની બીતરમાં) નામે એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેમાં શ્રી મહાત્મા ગાંધીજીને શુદ્ધ પછીના હિન્દનાં મહાનમાં મહાન પુરપૂર્ણ તરીકે ઓળખાવતાં તેમના વિષે તે લખે છે: ‘ગાંધીજી કે જેઓ બ્રિટિશ સલ્તનત સામે શાંતિની લડત લડ્યા છે તેઓજ હિન્દમાં બ્રિટનના સૌથી મહાનમાં મહાન મિત્ર છે. હમણાં હમણાં પ્રગ્ન એમ ધારી બેસે એમ છે કે તેઓ તેમનાં છેલ્લાં મહાન વીરા વર્ષોમાં બની ગયા છે; તેમની હિન્દમાં કરી ગણતરી નથી. પણ એના જેવું બુદ્ધાણું બીજું એકે ન હોઈ શકે. તેઓ હજી પણ જીવંત હિન્દીઓમાં અદ્વિતીયપણે વધુમાં વધુ મહત્વની બાંધે છે.....તેઓ માનવોને ને પ્રગ્નઓને વશ કરી શકે છે. તેઓ દ્રઢ સિદ્ધાંતવાદી છે.’

બર્નાર્ડ શોના એક ભત્રીજાએ હમણાં ‘Bernard’s brethren’ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં શો ના કુટુંબ અને તેના પૂરોગામીઓ વિષે રમિક વિગતો આપવામાં આવી છે. શો કોમવેલ સાથે લોલોનો મંગલ ધરાવે છે. બર્નાર્ડ નામ એ સંબંધમાંથી જ બીતરી આવેલું છે. શોના ધણીય પૂર્વજો સાહિત્યકારો હતા. એક બે જણે એન્કા રથાપેલી. ઑસ્ટ્રેલિયામાં પ્રથમ જઈ પહોંચનાર શોનાજી પૂર્વજો હતા. શોનો દાદીએ બાવીશ વર્ષમાં પંદર તેંદુરસ્ત સંતાનોને જન્મ આપેલો. શોનો જન્મ ૧૮૫૬ ના જુલાઈમાં થયેલો. તેનું બાળપણ ગરીબાઈમાં વીતેલું. વીશ વર્ષની ઉંમરે તેણે લખવાની શરૂઆત કરી અને ત્રીશ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તે કુલ ૬૮ રૂપિયા કમાયો. તે પછી સુક્ષિપ્તપ્રકૃતિઓથી તે લેખક તરીકે વિખ્યાત બન્યો. તેણે નોબલ પ્રાઇઝની સલાહ બાળની રકમનો અરવીકાર કર્યો. એક અમેરિકન ક્રાંત્યાધિપતિએ એની કૃતિઓના રીતેમા હક માટે પચીશ લાખ રૂપિયા ધામ્યા તે પણ તેણે નકાર્યા. તે પછી તો તે એટલો નામાંકિત બની ગયો કે તેના હરતાદર માટે પણ લોકો ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂપિયા આપતા.

રોયલ ઓસ્ટ્રોનોમીકલ સોસાયટીએ ઇંગ્લેન્ડમાં આવે એટલો સમય સૂર્ય ગ્રહણ ટકાવી રાખવાની શોધ માટે બર્નાર્ડ લ્યોટ નામના ફ્રેન્ચ વિદ્વાનને સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો છે.

અમેરિકન લેખકોના મિત્રમંડળ તરફથી હર્બર્ટ ક્રાઉઝને તેની ‘Wind without Rain’ નામની નવલકથા માટે એક હજાર ડોલરનું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

અબ્યાસ કરી લેવો જોઈએ. મોગલ શહેનશાહો દિલ્હોપતિઓ કહેવાતા હશે પણ એમનું રાજ્ય તો ગિરજા-ટોડરમજ જેવાં અનેક વણિકરત્નોને આભારી હતું.

આ કથન મુસ્લીમ કામ સામે નથી; પણ શ્રી. હડસનના શબ્દોમાં ‘પોતાના અંગત સ્વાર્થ કે મહત્વાકાંક્ષાથી ધેરાયેલા’ જે કેટલાક કોમીવાદી આગેવાનો મુસ્લીમ પ્રજાને અને સાથે જ હિન્દને પણ ખાડામાં પાડી રહ્યા છે તેમની સામે છે. આજે તો બંને કામોએ પોતાનું જીવન ટકાવવાને પણ એક યઈ સામાન્ય દુસ્મન સામે ઝૂમવાનું છે. એ પ્રસંગે ઔતરિક ધુરધુરાટ અરથાને ગણાય.

અમેરિકાના જુલિયા એલીસવર્થ ફોડ મંડળે જાળકા અને તરણોને માટે અતીવ ઉપયોગી ગ્રન્થ તા. ૧૫ જુલાઈ સુધીમાં લખી મોકલનારને માટે ૨૦૦૦ ડોલરનું ઈનામ જાહેર કર્યું છે.

રશિયન સરમુખત્યાર રેલીન પોતાની આત્મકથા લખે છે. ઝેકારલેવેકિયાના માછ પ્રમુખ બેન પ્રગતંત્ર ઉપર એક પુસ્તક લખે છે.

તાજેતરમાં એક હિન્દી યુવાને જર્મનીમાં બાદશાહી અદાથી એક નાઝી મંડળની મુલાકાત લીધી. ત્યાં તેણે હોટલરના ગરીબો માટેના ફંડમાં પંદર લગ્નર પૌન્ડ બપોં ને તરતજ એક ફાડી આપ્યો. મંડળે એને નિઝામના લગ્નિગ્ન તરીકે માની આવી મુંદર બેટ માટે આભાર માનવાને એક પ્રતિનિધિ મંડળ હૈદરાબાદ મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ ૧૬ી પોલ જણાતાં, ને યુવાન નજરે ન પડતાં એક ફાડી નાખવામાં આવ્યો.

૧૯૩૮ ના મે માસમાં હિન્દમાં પરદેશથી બાર કરોડ પીરતાળીશ લાખને માલ આયાત થયો; બાર કરોડ બે લાખની નિકાસ થઈ. ને ૧૯૩૯ ના મે માં ચૌદ કરોડ ખાસકં લાખની આયાત ને પંદર કરોડ બત્રીશ લાખની નિકાસ થઈ છે. એમાં નિકાસ મુખ્યત્વે બંદરે વધી છે; આયાત કલકત્તા બંદરે વધી છે.

ચલચિત્રોથી થતા લાભલાભનો અહેવાલ તૈયાર કરવાને અમેરિકામાં નીમાયેલી સત્તાવાર સમિતિએ ચાર વર્ષ સુધી એ વિષયનું નિરીક્ષણ કરી ઠરવું છે કે ચલચિત્રોથી થતા લાભ નહિવા છે; ત્યારે દેશમાં વધતાં દુપણોનો મોટો ભાગ એમને આભારી છે.

ન્યુયોર્કમાં ખુદ્દું મુકાયલું જંગી વિશ્વ પ્રદર્શન જે જગ્યાએ રચવામાં આવ્યું છે તે ૧૨૧૬ એકરની જમીન પર પહેલાં ન્યુયોર્કનો કચરો કલવાતો. પ્રદર્શન નિમિત્તે એ જગ્યાને, ૭ કરોડના ખર્ચે, સપાટ અને સુશોભિત બનાવી, ૧૦૦૦૦૦ વૃક્ષોથી તેને અલંકૃત કરી, ત્યાં બે સુંદર કૃત્રિમ સરોવરો બાંધવામાં આવ્યાં છે.

પ્રકાશની ગતિ સેકન્ડે એક લાખ છયાશી લગ્નર માઈલની હોય છે ત્યારે પીજળીની ગતિ સેકન્ડે દશ લગ્નર માઈલની હોય છે.

ઇરેલેન્ડ રાઈસ નાગે વિખ્યાત અમેરિકન લેખક હિંદ વિષેના પોતાના એક તાજેતરના લેખમાં જણાવે છે કે: 'હિંદ જગતની જનની છે. આજે ત્યાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ કે અસમાનતાના કારણે જે સામાન્ય ઝગડા થાય છે એનાથી હિંદની સાચી દિમન ન આંકી શકાય. પણ એણે જગતને આપેલું અમૂલ્ય તત્ત્વજ્ઞાન, જે સમૃદ્ધિએ આખા જગતને તેના પ્રત્યે આકર્ષ્યું એ તેની દૈવિ સમૃદ્ધિ, તેની ભવ્ય ગંરુતિ, તેનું વિરલ સાહિત્ય, તેની અપૂર્વ સામાજિક વ્યવસ્થા, તેની મહાપ્રજ્ઞ અને એ પ્રજ્ઞના પુનિત સંસ્કાર અને પરમ નીતિ એ જગતે તેની પાસેથી મસ્તક નમાવીને શીખવાની વસ્તુઓ છે. આજે ઇંગ્લેન્ડ હિંદની શક્તિનાં વિકાસને સંભવિત નથી, બનવા દઈ શકતું નહિતર સશક્ત હિંદ આખા જગતનું મુગટમણી અને ચુર બની શકે. બીજા દેશો-અને ખાસ કરીને અમેરિકા તો હિંદની પાસે હજી બચ્યું છે.'

મુંબઈમાં અખિલ હિંદ મહાસંમિતિની બેઠક. મહાસભાને સહો સારું કારવાને ધરાવેલા સખત કાનુન જેમાં પરદેશી કાયદા કે દારૂ વેચનાર કે વાપરનાર મહાસભાને રુકાવ કે અધિકારી ન થઈ શકે એવા નિયમનો પણ સમાવેશ. નર્મનીએ કરેલા હિંદી ચક્ષુઓ સ્વીકાર. મહાસભાને સમાજવાદી પણ આંતરરાષ્ટ્રિય બોલશેનીક દોરવણી નીચે છે એમ દર્શાવી એ પદનાત્વાર સભ્યએ આપેલ રાજીનામાં. શ્રી સુભાષબાબુના ફોરવર્ડ બ્લોકનું આમળ વધતું કામ: મુંબઈમાં સુભાષબાબુનું બાદશાહી સ્વાગત; કરાચી ખાતે સ્વામી ગોવિંદાનંદે ફીફ્થરેલું એ પક્ષનું પ્રમુખપદ; પુનામાં એ પક્ષની પરિષદ; તેમાં દાય, બાપટ વગેરેની મહાભાષ્ટ સામે હુમલા; મુંબઈ-પરિષદમાં પણ એમ જ. તાલમહાલમાં ચોક દાલમિયા દેશી રાજ્યોને સિખામણ આપે છે. સાબરમતી પર જુદાં સુકાયલ નહે પૂવ. બંગાળમાં ચરકારી નોકરીમાં સુસલામોને પગ ટકાવી પસંદગીને ત્યાંના પ્રધાનમંડળે કરેલા નિર્ણય. (કોમીવા-દનો અવાવ તે આનું નામ!) બંગાળ અને પંજાબનું પ્રધાનમંડળ હૈદરાબાદ જતા આર્થ સત્યાગ્રહી-ઓને રોકવાનો નિર્ણય હચ્ચારે છે, (હૈદરાબાદમાં હિન્દુઓ જન્મે જ નહિ એવો ધર્મરત્ને આરેશ કર્યો હોય તો?) મદ્રાસને કાઠે દેખાયેલી નર્મન સ્ટીમર. પ્રેમાસપાટણમાં કચ્છસ્તાનની જગ્યાએ ખ્રિસ્તિ દેવળ બાંધવાની અપાયેલી છટ. લીડરના તંત્રી સી. વાય. ચિન્તામણિને સરનેં છલકામ. (અભિનંદન!) લખતૌમાં સિયા-સુતોનું ગણીતે તોફાન. પશ્ચિમ હિંદના દેશી રાજ્યો ફેડરેશન સામે વિરોધ પેદાકે છે; દક્ષિણના રાજ્યો તે સ્વીકારવા તલપાપટ બન્યા છે. [બ્રિટિશ સસતતને બનેલી કિંમત સરખીજ છે.] મદ્રાસની, મધ્યપ્રાંતની ને મધ્યસ્થ સરકારે બગી કરેલી નથી લેતો [હિંદી ધનીકોને ખાદે એ ધણેજ સુવાળો માર્ગ છે.] સિયોન-દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે સ્થળે હિંદીઓની કફોડી રિપનિ [ચરીબધી જેર સબકી બાબી.] પંડિત જવાહરલાલ સિયોન જશે. આસામમાં શોએઈ તેલકંપનીના હલનાળ. ખ્રિસ્તના પરદેશમત્રી હિંદના ના. વાઈસરૉયની પ્રશંસા કરે છે; ખ્રિસ્તનાં વર્તમાનપત્રો પરદેશ મંત્રીની પ્રશંસા કરે છે. [પરસ્પર પ્રશંસાંતિ અદોરપમ્ અદોરવનિ.] ગ્લોસિયર-નરેશ જવામદાર સામંતના આપે છે. [એ પણ એક તુરખો છે.] દિલ્હી-ફહેરાહન ટ્રેડનને બંગીર અકસ્માત. (દેલે કંપનીએ સહામતિની ખાતી ક્યારે આપી છે?) કાનપુરની કાઠરટ ચર્ચ કોંગ્રેસમાં છેડીના પંડિતોને લેવેથી છાકરીએને દાખલ કરવામાં નહિ આવે. [સત્યનો માર્ગ હંમેશાં ધીમે જ હોય છે.] બાબેજીવળીના પિતા શ્રી ગિજુબાઈનું શોકકનક અવસાન.

ડાન્ડીનનો સખન બનતો ઘેરો. [વિપરોદ દશે દિશાએથી સાથે જ આવે છે.] ડાન્ડીનનો ઉમ બનેલો માગલો. અમેરિકન રોનેટ ગ્રેસીડન્ટની વિરુદ્ધ જાણ લશ્કરી સામગ્રીની નિપાસ સામેનો પ્રતિબંધ કાયમ રાખે છે. [જેમાંથી વધુ રાષ્ટ્રિયાલક કાળ?] ઇંગ્લેન્ડની વેટીકન વછી દલસેનો ટીનીફ દખે છે. લંડનમાં આજ અને ધરાણ. ખ્રિસ્તનાં સાદાં, શાન્ત ને સાથે જ લીખનમનમનાં લાયજોની હાલમાયા. સોનીયેટ અને જપાની વિમાનો વચ્ચે અપરાધમળ. હીટલર-સોસોલિની હુમ મંત્રણા ચીનના પરદેશમંત્રી બોટકાસ્ટ લાયજોમાં યુરોપને જાણાને છે કે જપાન યુરોપિયન હિંદોને ચીનમાંથી હાંધી કાઢવા માથે છે. (આપ રાખવાને માગતા દશે.) પૂર્વમાં ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ નૌકાદળનું જોરામ. રશિયન પરદેશમંત્રી જાણે છે કે તેમની સાથે સમાવતાના પોતણે સમિ કરવાની ખ્રિસ્તની તૈયારી નથી લાગતી. હીટલર ડાન્ડીગની મુલાકાત લેશે. [ધાસમાં એક જ તણખો બસ હોય છે.] ધરાનના રાજવી રેકારાહ પહેલવી બાદીતમાગ કરશે. [સાતિની કિંમત સિંહાસનથી થે વિશેષ છે.]

‘હીટલરનું ખૂન’ અને ‘હીટલરનો ખૂન’ નામની બે ચોપડીઓની બે મહિનામાં જ લાખો નકલો બપોરે ગઈ છે. [પ્રજની સાહિત્યશક્તિનું એ સચોટ દિગ્દર્શન કરાવે છે.] સાગર શીલમ કંપની ના. યુનશીની પ્રતીકવસ્ત્રક નવલકથાને સીનુમાપટ કગારો; હંસની ‘લાન્ડી ચી બેટલ’માં હિન્દુ ધર્મવિવાદો, દારૂકે દારૂનિષેધ એમાંથી દોની મશ્કરી કરવામાં આવી છે એ જ કાળને નથી સખતવું.

अक्षतानिभिरगन्धानां सानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

संशालः

रतिलास त्रिभुवनदास शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

આવણુ : ૧૯૮૫

અંક ૪

૧	ચન્દે માતરમ્	ન.	૧૫૫
૨	સંસ્મરણુ	મોહન વ. કક્કર	...	૧૫૭
૩	સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશી [વાર્તા]	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	...	૧૫૮
૪	વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી	...	૧૬૩
૫	રાણા જંગમહાદુર	ચીમનલાલ સંઘવી	...	૧૬૭
૬	મજલિસમાં [કાવ્ય]	તૌતમ	...	૧૭૮
૭	રંગીન પ્રજાઓ.	નરસિંહ	...	૧૭૯
૮	અમ-વહેચણી	ન. હ. વ્યાસ	...	૧૮૫
૯	સૌદામિની [કાવ્ય]	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	...	૧૮૮
૧૦	શ્યવન સુવાસ	પ્રમા	...	૧૮૯
૧૧	પરદેશી આંખે [ચર્યાપત્ર]	ચ.-લ.	...	૧૯૩
૧૨	ગાયત્રી	૧૯૫
૧૩	અન્યપરિચય	૧૯૭
૧૪	નોંધ	૧૯૯
૧૫	તારા-તણખા	૨૦૧

લેન્ડાળખ :

હિંદમાં :

હિંદ બહાર :

ગાંધી ૩૧. ૩) દપાલખર્ચ ૩૧. ૩

દપાલખર્ચ સાથે શિ. ૬

જાહેર ખર્ચના ભાવ.

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બેમળો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૨% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ મુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૧૧-૮-૩૧

સૂચના-વિનંતિ

જે જે ગ્રાહક બન્ધુઓએ હજી સુધી 'સુવાસ'નું બીજા વર્ષનું લવાજમ મોકલાવી આપ્યું નથી તેઓ તરત જ લવાજમ મોકલાવી આપી અથવા હા-નાનો તરત ઉત્તર આપી અમને બી. પી. ની મુશ્કેલીઓમાંથી બચાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

જે જે ગ્રાહક બન્ધુઓ કે પુસ્તકાલયોને નમુનાના અંક મોકલાય છે તેમણે ગ્રાહક બનવા વિષેનો પોતાનો નિર્ણય અમને તરત જણાવવો જોઈએ અથવા કોઈ પણ સંજોગોમાં જો ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા ન જ હોય તો આ કે છેવટે આવતો અંક પાછો (Refused) મોકલાવી આપવો જોઈએ. ઉત્તર માટે વેપારી કાર્ડ પહેલેથી જ મોકલાયેલ છે.

ઘણી ખરી લાયબ્રેરીઓ અને વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને આ મહિને બજેટનો પ્રસંગ છે. દરેકને અમે નમુનાના બે બે ત્રણ ત્રણ અંક મોકલાવેલા જ છે. તેઓ આ પ્રસંગે 'સુવાસ'ને યોદ્ધ કરી તેને બજેટમાં શોષસ પસાર કરાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમારા જ માસિકનાં વખાણ અમારા મહોંએ ઠરીએ તે ઠીક નહિ! પણ ગુજરાતના નામાંકિત વિવેચકોએ ને વિદ્વાનોએ સવા વર્ષની વયમાં જ તેને ગુજરાતનાં વર્ષોથી બમેલાં ચાર પાંચ મુખ્ય માસિકોની દુરોળમાં ગણાવ્યું છે. તેનું લવાજમ પણ શોધું છે. આ સર્વનો લાભ ગુજરાત બપટલોર ઉઠાવશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સુવ

કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અર્થે

ખારખી તારીખ સુધી

નમુનાનો અંક મંગાવના

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા

ર. ના થી ૧ સુધી આપવામાં

લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા

‘સુવાસ’ના આહક ગણી તેમને મળતા

વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને

તલસ્પર્શો, ને લાપાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક

ઉચિત સ્થાન છે. જોડણી સમ્બંધમાં લેખકોએ

લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે.

પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય ને

સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં

તરતમાં પ્રગટ થયેલ પ્રશ્નોને અમે

‘સુવાસ’ મંજૂરી પત્રવ્યવહાર કરતી

‘સુવાસ’ને લગતો બધો પત્રવ્યવહાર

નિયમો શરનામે કરશે—

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

—: યોડાક અભિપ્રાયો :-

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોતું જ નહીં પરંતુ તે વિશેષ વંચાય નથી જેથી મંત્રીઓએ કરવી જોઈએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવા પ્રજા ઉપયોગી પુસ્તકને રાખી અને ઉદ્યોગોના પ્રવાર માટે ઉભી થયેલી સંસ્થાઓએ ઉદ્દેશ્ય આપી, ગ્રામ ઉદ્યોગને સહયોગ કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો જોઈએ...

“ગ્રામ ઉદ્યોગ, સહકાર્ય અને ખેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગણ્યુ હુનરોના આ નવતા દેખાતા પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણા બહાર પડ્યા છે, અને લઈ ચે ગો તેવી નહોતીના ચાકડા સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રયોગો જ માન નથી. પણ જુદા જુદા વિષયોના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંમિલન આ પુસ્તકને વિવિધતા બધું બતાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ)

.....આવું સાહ્ય પુસ્તક જે રૂપિયાની કિંમત મળે એ ખરેખર સરદાર લેખાય...

“કમર” માસિક. (મુંબઈ)

પાંગળી તારીખે પ્રગટ થશે.

મળે તો વડોદરા-ઓશ્મિના શરનામે કરિવાદ કરવી.

આનાની ટિકિટો ખીડવી.

લેખના લેખકને લેખની ચોગળતા પ્રમાણે પાના દીઠ

આવે. આવી પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વાંધો ન

હોય તેમજો પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાસિયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવે.

લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને

‘સુવાસ’ના આહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું માહકપદ ચાતુ મહી રાકે એટલું

વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રીન્ટસ’ મોકલાશે

તલસ્પર્શો, ને લાપાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુરામ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં

ઉચિત સ્થાન છે. જોડણી સમ્બંધમાં લેખકોએ મુજરાત-વિદ્યાપીઠના ફારને અનુમન્ય અમુક

લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અડવાડિયાની અંદર

પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય ને શ્રમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો ને ઉચિત નોંધ

સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે મિત્રાલના લેખો ને લેખકો ટપાલ ખર્ચે

મોકલી એક માહનાની અંદર પાછા નહિ મંગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ પ્રશ્નોને અમે ‘અન્ધ પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના

અન્ધોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ મંજૂરી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું

‘સુવાસ’ને લગતો બધો પત્રવ્યવહાર નીચેના શરનામે કરશે—

મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને

વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે

મંજુર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નફાકારક હુન્નરો

લાગ પડેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલ

વિવિધ હુન્નરોથી બરખેર પુસ્તક

જેની ઉત્તમતા વિશે અનેક સુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ

સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એટલી કાળજી અને મુદત છપાઈ છતાં

કિંમત માત્ર રૂ. ૩નીઆ, ટપાલ ખર્ચે માફ

મળવાનું કેમકે—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકાલય

પોસ્ટ - ૭

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

ગટ

ત્ય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે નોંધાયેલું થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના/પાઠ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કંઈક મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

ખાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ ખાલુડા ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા.

‘સુવાસ’ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષનું જીવનફૂલ છે.

ખેડકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વનિર્માણે જીવન આગવું હોય
આશામયી જીવન સુન્દર હોય
દાર્દ્રતા તાબેદાર ન રહેવું હોય

— અને —

વજર પૈસો વેચાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં

આજેના દાખલ થાય, અને શીવણ તથા
વેતરણ ગીબી લો.

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘લોમટેક્સ’ કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટલ ૦-૭-૦ પરેશ સિદ્ધીંગ ૭

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા. ક. સવા આત્મી દિગ્દિ બીડા સમિપત
મંગાવો.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માનુષ્યેષ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પાગમી લગનગીતો	૦-૬
૩ કાલદામાં શ્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને મુખ	૦-૬
૬ ખાંચાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ અલિહાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુછ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્ઞાના પત્રો (કસોટીમય લગન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિનો પક્ષદગી	૦-૪	૪૬ વાનનું વલેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેરી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણે ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુઘડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાચુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાલમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિપર્યક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુછ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રાજા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય કરણાં (રમુછ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મુકલો”	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમોડા	૦-૧૨
૨૬ મરખાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ મામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યજીવા	૦-૩
૩૦ ચોર્વાસીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમડ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં મહોદર	૧-૮
૩૫ શ્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. તર જુઠું લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુણેશ્વર પ્રસાદ જયપુર

વડોદરાથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૬૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાક તરીકે નીકળ્યો છે.. જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળની શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રપાસને આવકારે, પોષે અને અપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે

—માનસી

ગુજરાતને એક સારૂ માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જનમજુભિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી ‘યથા નામા તથા ગુણ’ની જેમ ખાસ વાચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને ભેદભૂતિ આપેલી છે.

—ખેલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકાવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે

—ફરિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે

—મયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીશાસ્ત્ર

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો મયોગ ટાંગેર સિવાય કયાય નથી અનુભવ્યો

—બ. મ. પરીખ

લાગે છે કે ‘સુવાસ’ સ્વ. મહુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દષ્ટિરાણ પત્ર થશે તેના લેખોની પસંદગી ધણા ઊંચા પ્રકારની છે.

—જનુનાં કુસુમાવર :

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમ ॥

પુસ્તક ૨ બું]

વિ. સં ૧૯૮૫ : શ્રાવણ

[અંક ૪

વન્દે માતરમ્

૧

માતાને વદન

પશુ માતાનો અર્થ નથી કેવળ ભૂમિ, તેમ નથી કેવળ જનની. વદનનો અર્થ ન હોય કેવળ પૂજન-અર્ચન-સ્તવન

માન્યતે इति માતા એ માતાનો વ્યુત્પન્ન અર્થ, એનો ૩૬ અર્થ જનની પણ એનો સંસ્કારિત અર્થ તો ' જે જીવનસત્ત્વ બક્ષતું હોય એવું પૂજનીય સ્ત્રીતત્ત્વ '

વદનનો શબ્દાર્થ બહે સ્તુતિ કે અભિવાદન હોય. પણ એનો સગ્રાગ્તિ અર્થ તો વદના રક્ષણની જવાબદારી પણ ચોતામા જ અમાવી દે છે જનનીને પ્રતિદિન નમન કરનાર પુત્ર જનની પર આવી પડતી આફનના પ્રભંગે બે ગૌન સેવે તો તે કરતા નમન ન કરનાર છતાં એ આફતને વિદાગ્નાર પુત્રના વદન વધારે સાચા લેખાય છે સરસ્વતી કે સરકૃતિના પૂજન તો હમેશા હળવે કરતા હશે પણ એને ગળવવા જીવનના એન એનનાર પ્રતાપ કે શિવાજીના જ પૂજન ઝીલાયા છે જન્મભૂમિને વદન તો લાખો દગ્તા હશે પણ નોધપાત્ર વદન તેમના જ લેખાય છે જેમણે ભૂમિના રક્ષણ માટે કુરબાની કરી હોય.

સંકુચિત દૃષ્ટિના માનવીને મન માતા એટલે જનની, ગદ્ગદ દૃષ્ટિના માનવીને મન માતા એટલે જનની ઉપગત જન્મભૂમિ; મહાત્માને મન માતા એટલે જગતનું પ્રત્યેક સ્ત્રીતત્ત્વ આમા પરમ વિશુદ્ધ ભાવના તો મહાત્માની છે, પણ દરેક માનવી મહાત્મા ન બની શકે છતાં જીવનના, સંસ્કારના, દેશના, ધર્મના, પ્રગ્નના શુદ્ધ સ્વાર્થના રક્ષણને ખાતર ઓછામાં ઓછા ચાર સ્ત્રી-તત્ત્વોને તો દરેક માનવે માતા તરીકે સ્વીકારી લેવા અનિવાર્ય છે એ ચારે એને જીવનનું સત્ત્વ બક્ષે છે એમની વિશુદ્ધિ અને એમના સંસ્કૃત્યમા જ એના જીવનની કિંમત છે.

ગર્ભમાં પોષનાર, જન્મ આપનાર, જોળે ઉછેરનાર, અમૃતસમાં દૂધ પાનાર, બાળ-પણને સંસ્કારથી સિંચનાર જન્મદાત્રીનો માનવી ગર્ભપુત્ર છે. માતા પણ જ્યારે દૂધ ન પાઈ શકે, યૌવન ઊછળતું હોય કે જીવનનાં સુસ્વેદન સુસાઈ ગયાં હોય, હાથમાં સમરોરે રમતી હોય કે પગનું કૌવત પણ આધમી ગયું હોય ત્યારે પણ જે એવા એકને જ નહિ અનેકને નિરંતર દૂધ પાયા કરે છે; જે માનવીની જ નહિ, પૃથ્વીમાતાની પણ માતા છે; સંતાનધેણીના પૂર્વસંસ્કાર સંતોષવાને જેને પ્રાણીની છતાં જગતમાતાની પવિત્ર જાતિમાં જન્મ મળ્યો છે; જેનામાં શાંતિ-ગૌરવ-સદ્વિધ્યુતા માનવમાતા કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ઝળહળે છે તે ગાયમાતાનો માનવી દૂધપુત્ર છે. જેણે આજીવન સંસ્કાર સિંચ્યા, તેજ બદ્યું; માનવતા શીખવી, ધર્મ સમજાવ્યો; અનેકોને જેણે એક સાંકળે ગૂંથ્યાં, અદ્યમાં પણ જેણે આત્મજ્ઞાન પ્રેર્યું; કલા અને સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને શૃંગાર-જીવનનાં અનેક મધુર અંગો જેની સહાયથી ઝગમગ્યાં એ અદેહી છતાં પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજતી સંસ્કૃતિ-સરસ્વતી માતાનો માનવી સંસ્કારપુત્ર છે. જે જડ છતાં ચેતનમાનવો આધાર છે, કુદરતની રમણીય લીલાઓનું મંદિર છે; જે જળ પાય છે, જીવન રહે છે; જે મૃત્યુ પછીની પણ ચયનભૂમિ છે; સમસંસ્કારી બંધુઓની સાથે વસવાનું જે ગૃહમંદિર છે એ જન્મભૂમિનો માનવી દેશપુત્ર છે. આ ચારે માતાઓ પ્રત્યે માનવીની સમાન જવાબદારી છે. એ ચારેમાંથી એકની કિંમત ઓછી આંકનાર બાકીનાંની વિશુદ્ધિ પર ત્રાપ મારે છે.

જનની અને જન્મભૂમિને તો જગતનાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોએ વંદનીય ગણેલ છે. પણ એ બાવનાએ કેવળ એ લાલસાજ જન્માવી જેને અનુસરી તેમણે ઘડેલાં નિયમોને સંસ્કૃતિનું નામ આપ્યું-જે સંસ્કૃતિ આજે જગતની વિરલ પ્રજાઓને ચક્ષીમાં પીસી રહી છે. પણ હિંદે જનની અને જન્મભૂમિ ઉપરાંત ગાય અને સરસ્વતી-સંસ્કૃતિને પણ વંદનીય ગણ્યાં. ગાયને માતા ગણવાથી હિંદની મહાન પ્રજાને આજીવન માતાનું દૂધ મળ્યું-જેણે એના જીવનમાં અન્યાયને આવતો અટકાવ્યો, જેના વિશુદ્ધ પ્રભાવથી એનામાં શિશુનો સમભાવ ને માધુર્ય ફેળવાયાં. સંસ્કૃતિને માતા ગણવાથી તેનામાં એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું જે હજારો વર્ષોના આક્રમણ અને નીચ યુક્તિઓ સામે હજી પણ કેટલેક અંશે અવનત ઊભું છે. અને હિંદની સંસ્કૃતિ વધારેમાં વધારે ઉન્નત, સંરક્ષણીય અને પ્રભાવશીલ એ માટે છે કે તે કેવળ લાલસાઓ સંતોષવાને કે અન્યને લલકવાને નહિ પણ સંસ્કાર, ન્યાય ને તેજને ખીલવવાને, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે બંધુભાવ ફેળવવાને, ભૂમિને રક્ષવાને, સમૃદ્ધિને વિકસાવવાને, માનવતા જાળવવાને રચાય છે.

હિંદની મહત્તા જેટલી એના ભૂમિ-સ્વાતંત્ર્યમાં છે એટલી જ એ એના ગાય પ્રત્યેના માતૃભાવમાં, જનનીપૂજમાં ને સંસ્કૃતિરક્ષામાં છે. જયપરાજય તો લાગ્યને આધીન છે. પણ માનવીની કિંમત તો ન્યાયની, સંસ્કૃતિની, પવિત્રતાની કે સંસ્કારની જાળવણી માટેની એની તમજામાં છે. અને જ્યારે એ તમજા પૂરેપૂરી ઝગમગી ઊઠે ત્યારે જ—

-વન્દે માતરમ્ પદની બાવનાને તે સાર્થક બનાવી શકે.

છવનનું એક મોંઘુ અને મધુર છતા હળવુ અને કનચુ

સંસ્મરણ

મોહન વ દક્ષર

કોલેજમાંથી છૂટીને મપોરે ધરભણી નળતો હતો ત્યા ખજૂર ભરેલી ટેવજુગાડી ઠેલી જતા કોઇ વૃદ્ધ રેરિવાનો સા- માટે કાને પડ્યો ' ખજૂર હ્યો મરકતી ખજૂર . '' અને અધમધરાતે વાચતાવાચતા એકાન્ત ઝોતુ આવતા હાથમાનું પુસ્તક સરીને બોધે પડી જાય એમ માત્રુ વૈવન સરી પડ્યુ, હું ચારપાય વગસનો શિશુ ચર્ધને પેલી ટેવજુગાડીના ખાલી ભડકિયામાં પોઢી ગયો !

ખા તો મને ધાનજીો મેલીને જ ધામમાં ચાલી ગઈ 'તી એટલે મારે મન તો જા કે બાપા જે કહો તે એક અધા'જ હતા વ્હેવી પરોઢે હજુ તો મોરઝણું માડ થયુ હોય ત્યા, શિયાળાની શુલાળી ટાઢમા એમની હૃદયળી ગોઢમા અર્ધા જાગમા, અર્ધા જાગતો-
' મારે ઘેર આવજો માવા, સવારે ઢેનરા ખાવા '

એ મધુર પરભાતિયુ સાભળતો પડ્યો રહેતો અને હજુ આજેય મને એ પરભાતિયુ અંતે એના ગાનાર હેતાગ અધા' મને, ગેવા ને એવા જ સાંભરે છે !

મિશનગઢ પરના વાઢમા એક ઘટાઘગ લીમડાની મીઠી છાયે ચુણપાટ, ખપાટિયા અને પતરામાંથી જીભી કરેલી નાનીરી ખૂ પડીમા અમે બાપડીકરો સુતે રહેતા !

સવારમા વ્હેલા જાડી દાતજુપાણીથી પરવારી, સૌપહેલુ કામ અધા'ની આગળાએ નળગી કે એમને ખાધેલીએ ચડી, લીમા કદાઈની હાટથી ગરમાગરમ ફડકડિયા ગારિયા અને મો નયાળ લેતા જતુ એ ! મને તારેય મો નયાગ ખૂમ ભાનતો મોહન ખગેને ! અને 'અધા' નેય ચરીણની ગોળી પઢી એ હુગો ઠીક માફક આવતો !

ઘેર આવી અધા મગાળા ઉપર ઝટપટ બે રોટલા પીઠી કાઢતા ને હુગગીનું ડચકુ ને રોટલાનુ બટકુ સીગલી ગામમા ફેરીએ જાપડતા ટેવજુગાડીના થાગા ઉપર ખજૂરનું વાડિયું ગોઢવાતુ ને નીચે ભડકિયામાં બઢા ! ' ખજૂર હ્યો મરકતી ખજૂર ' આમ સાદ દેતા બાપા શેરીએશેરીએ ઘૂમતા હોય ને હું ભડકિયામા આરામથી ઘોગી ગયો હોઈ !

ધોમ ધખ્યા હોય, ત્યારે કોઇ વડ કે લીમડાને છાયે ગાડી જીભી રાખી 'અધા' ઘડીક પોરો ખાતા હું જાગ્યો હોઈ ને ખૂખ લાગી હોય તો, સામેની હોટલમાંથી ચા-ગારિયા મગાવી રોઢો કરતા, અને પાછા ફેરીએ જાપડતા ! દિવસ નમતા હુંય ટેલજુગાડીના થાગા ઉપર બેઠો બેઠો ' ખજૂર હ્યો મરકતી ખજૂર ' ની ઝીણી ખૂમો પાડતો

સાજે પાગી-દફતર ઉનાગતા નિશાળિયાએ નિશાળમાંથી નીમરી પામગ ઘેર જતા મને ગાડીના થાગા ઉપર બેઠો બેઠો એકલો 'દુઝાન દુઝાન' રમતો જોઈ તાનુન થતા ! કોઈ પૂછતા 'વલુકાકા આને રોજ સાથે જ કા ફેરવો, ઘેર કેમ નથી ગખતા ?'

કોઈ ધરાક વળી પૂછતું આ તમારો દીકરો કે, કાકા ?'

'દીકરો તો પ્રયુતો ભાઈ, આપલે તો ગોવાગિયા ગ્લા ગોવાગિયા !' અધા જવાગ વાગતા એમની આ વાતો મમજી રડું એટલો સમજણો ત્યારે નો તો થોા એટલે હું તો મારી સોગારેટના ગોગ ડખ્યાના ઢાકણા ને સાગીકડાની નાનંદી તાકડી ને પપગ-પીકરાના તોવા વડે દુકાન દુકાન' રમવામા જ વડુ મોજ માણતો

આજે, વીસવીસ વગમ પછી, જ્યારે એ બધુ સભારવા મેમું હુ ત્યારે આખમા ઝળઝળિયા ભગઈ આવે છે ' પ્રયુના બાગક'ને લાડકોડથી ઉછેરનાર એ 'ગોવાગ' આજે નથી, છે, હૈયામાં સદાને માટે જડાઈ રહેલુ એનું મધુર સંસ્મરણ !

પંચાંગલેખકો ઉપર હરેન મળ્લુદારને મૂળથી જ સ્વાભાવિક રોષ હતો. ભગવાને સરજેલા દિવસોમાં રાખની વાહકાપ કરનાર ડોક્ટરોની પેઠે મથેચ્છ કાપકૂપ કરવી એ હરેનની દષ્ટિએ અયોગ્ય લાગતું: વિષ્ણુડો, વ્યતિપાત, રાનિની દશા વગેરેમાં હરેનઆશુ ખિલકુલ માનતા નહિ. એવા કુસંસ્કાર અને વહેમમાં એમના જેવો વિદ્વાન માણસ આસ્યા રાખે તો યર્ષ રહ્યું ? જે રીતે હરેનઆશુ પંચાંગમાં લખેલા નિષેધદિને માનતા નહિ, તે જ રીતે તેમાં ઉલ્લેખ કરેલા શુભ દિનોમાં કામ કરવા માટે પણ ઈચ્છા રાખતા ન હતા. પોતે કોઈ કામ માટે બહાર નીકળે તે વખતે કોઈ તેમને કહે કે ‘આજ સારો દિવસ છે તેથી કાર્યસિદ્ધિ થશે,’ તો તે જ વખતે તેઓ કુદ્ધ થઈ ઘેર પાછા ફરતા. પછી તે દિવસ તેમને કામ કરવા માટે નકામો સમજતો.

આ વિષયમાં તે તેમના સાહિત્યક બંધુ પ્રમથને કેટલો બધો ચીડવતા ને સમજાવતા તેની તો ગણની જ ન થઈ શકે. ઊગતા લેખક હોવા છતાં પ્રમથ, એવા વહેમમાં માને છે એ તેમનાથી સદન યર્ષ શકતું નહિ. પરંતુ હનુરાવાર પ્રવર્તન કર્યા છતાં પણ તેઓ પ્રમથને પોતાના પક્ષમાં બેળવી શક્યા નહિ.

હરેન પોતે પણ લખતા હતા. એ વિષયમાં તેઓ પ્રમથ પાસેથી પ્રેરણા પણ મેળવતા હતાં. પરંતુ અઘાપિપર્વત પત્રસંપાદકોના કૃપાલાભ તેમને નસીબે લખાયો હોય એમ લાગતું નહિ. તેમણે લગભગ એ ડઝન ટૂંકી વાર્તાઓ લખી, બધીએ એક પછી એક તમામ પ્રચલિત માસિક પત્રોના તંત્રીઓ તરફ મોકલાવી હતી. પરંતુ બધાની તરફથી તે વાર્તાઓ “સાબાર પ્રસત”ના શેરા સાથે પરત કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તેથી હરેન હારી જાય તેમ ન હતું. આ વખતે તેમણે પત્રના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરના રૂપમાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખવાની નવી રીત શોધી કાઢી. એ નવી વાર્તા એમને એટલી ગમી ગઈ કે, હવે તે વાર્તા કોઈ સંપાદક પાછી નહિ મોકલે એવી દૃઢ ધારણા તેમના મનમાં બંધાઈ ગઈ. પરંતુ ભૂતકાળની નિષ્ફળતાની સ્મૃતિ તેમના મનમાંથી હજી ખુસાઈ ગઈ ન હતી. આથી તે વાર્તા રવાના કરતાં પહેલાં તેઓ એકવાર પ્રમથની પાસે ગયા ને પૂછ્યું: “તું શું ઉપાય કરે છે કે તારા કોઈ લેખ પાછો આવતો નથી ? જેવો મોકલાવે છે તેવો જ હંપાઈ જાય છે. તેનું કારણ શું ?”

પ્રમથ સંરળ ભાવે બોલ્યો: “ભાઈ હું કાંઈ ઉપાય-બુપાય જાણતો નથી. પરંતુ એટલું ખરૂં કે, શાસ્ત્રવાક્યમાં વિશ્વાસ કરીને સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીને દિવસે હું મારા લેખો રવાના કરું છું.”

“એ બધા કુસંસ્કાર” કહીને હરેને દલીલ ચલાવવા ઈચ્છા કરી. પણ સામો માણસ પ્રતિવાદ કરવા તૈયાર ન હોય ત્યાં દલીલ શી રીતે ચાલી શકે ? હરેન છાનોમાનો ઊડીને ઘર તરફ વિદાય થયો.

થેર આવીને હરેન વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘શું પ્રમથ તેના લેખ ત્રયોદશીને દિને રવાના કરે છે માટે પાછા નહિ આવતા હોય ? ત્યારે ખરેખર એ નિયિમાં કાંઈ રહસ્ય હશે ? ત્યારે પોતે પણ તેની ખાત્રી કરવા માટે પોતાનો લેખ એકવાર ત્રયોદશીએ રવાના કરે તો ?’ પરંતુ ખીજી જ ક્ષણે તે મન સાથે બોલી બિહારો: ‘તેમ ન થાય. એતો વહેમ. કુસંસ્કાર ! કુસંસ્કાર !’

કેટલાક દિવસ મુધી એ જાને વિશેષી વિચારોમાં તેનું મન ઓલાવા લાગ્યું; પરંતુ માસિકમાં વાર્તા છપાવવાનો નશો તેના પર કાળ જમાવી બેઠો હતો. તે મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘પોતે તો તિથિ-નક્ષત્રમાં ખરેખર માન્યો જ નથી. પરંતુ એકવાર પરીક્ષા તો કરી જુએ ! એમાં હોય શું ?’ આ રીતે છેવટે સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીનો જ જન્મ થયો. જનજીવા પ્રમાણે હરેને પહેલીજવાર પંચાંગ બોલી તિથિ જોઇ, એક આનાની પોષ્ટ-ટિકિટ સાથે પોતાની લખેલી નૂતન વાર્તા એક પ્રખ્યાત માસિકના તંત્રી તરફ રવાના કરી દીધી.

સાધારણ રીતે વાર્તા પાછી આવવાનો સમય પસાર થઈ ગયો, પરંતુ વાર્તા આ વખતે પાછી આવી નહિ. હરેનજાણુના મનમાં આશાનો સંચાર થવા લાગ્યો. હરેને માન્યું કે, પોતાની વાર્તાનો આ વખતે સ્વીકાર થયો છે. ખરેખર ત્રયોદશીમાં સિદ્ધિદાનની શક્તિ છે. પરંતુ આનંદદાયક સમાચાર ન આવે ત્યાંમુધી નિશ્ચિત થવાય નહિ. હરેજ મધ્યાહ્ને તે પ્રોષ્ટમેનની પ્રજ્ઞાક્ષા કરતા બેસતા. એ પ્રમાણે બે માસ વીતી ગયા હતાં તે સંપાદક તરફ ઉધરાણી કરવાનો વિચાર કરતા હતા. પરંતુ ‘એક દિવસ વધારે રાહ બેઠને લખીશ’ એમ વિચાર કરતાં કરતાં રાત દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ એકાએક એક પોલીસ કમચારી હરેનજાણુ પાસે આવ્યો. તે હરેનજાણુને વોરંટ દેખાડી પકડીને ચાલુમાં બેસી ગયો ને ત્યાંથી કચેરીમાં લઈ ગયો.

કચેરીમાં ગયા પછી હરેનજાણુએ જાણ્યું કે, એક યુવકે કેટલાક દિવસ પહેલાં આત્મ-હત્યા કરી હતી. એ સંજોગે તપાસ કરતાં તે યુવકના ઘરમાંથી હરેનજાણુએ લખેલો પત્ર મળી આવ્યો હતો. હરેન આ વાત જાણતાં જ બોલી બિહારો કે, ‘આ પણ એક મતની હીટકરીય વાર્તા છે કે શું ?’

નિર્દિષ્ટ તારીખે મુકદ્દમાની શરુઆત થઈ. હરેનને કોર્ટમાં લઈ જઈ આરોપીના પોજરામાં બેસાડવામાં આવ્યો. સર્વેથી પહેલાં સપથ આપવામાં આવ્યા. પછી ન્યાયાધીશે હરેનનું નામકામ વગેરે પૂછ્યા બાદ પ્રશ્ન કર્યો: “તમે મહિમય રોય નામના કોઈ યુવકને જાણો છો ?”

હરેન બોલ્યો: “ના જી.”

ન્યાયાધીશ:—જે યુવકે પલાશપુરમાં આત્મહત્યા કરી છે તેને તમે જાણતા ન હતા ?

હરેન:—ના, જી.

ન્યાયાધીશે તુરત એક પત્ર બતાવી હરેનને પૂછ્યું: “જુઓ આ લખાણ આપના હાથે લખાયું છે કે નહિ ?”

હરેન પત્ર દેખી સંબલિત થઈ ગયો. તે તેણે છેલ્લીવાર લખેલી ટૂંકી વાર્તા છપાવવા ગોકલી હતી અને જે પાછી નહિ આવવાથી તે એમ માનેતો હતો કે, માસિકના સંપાદકે તે સ્વીકારી છે, તેનું એક પૃષ્ઠ હતું. તેમાં એક જગ્યાએ લખેલું હતું:—

નિવાસની ઇચ્છા દર્શાવી. જંગે તેને વાંચ્યો પછી તે ન માનતાં તેને પણ, રાણી સાથે કાઠ કાવત્રામાં સામેલ ન થવાની ચેતવણી આપી. કાશીએ વળાવ્યો. "પણ ઘેલો રાજ થોડક દિવસ કાશીમાં ગાળી પાછો નેપાળને મારે વલ્યો."

પણ એ સમયે રાણીએ, તેના મળતિયાઓએ ને જંગના વિરોધીઓએ તેને જંગની સામે કાવત્રામાં સામેલ થવા લલચાવ્યો. રાજા ફરસાઈ પૂછ્યો. ને નેપાળની સરહદ પર જાવણી જમાવી; કાવત્રાંગાળેની પ્રેરણા પ્રમાણે, નેપાળની તિબ્બેટીમાંથી જ મળેલ નાણાંની મદદથી તે, જંગની સામે ધસી જવાને, સૈન્ય એકત્ર કરવા માંડ્યો.

જંગને આ સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા. તેણે રાજાને તરત જ પાટનગરમાં પાછા ફરવાનો વિનંતિપત્ર મોકલ્યો. પણ રાજાએ તે ન ગણુકારતાં ઉલટું એ મારાઓને પોતાની ક્ષિપ્ત આજ્ઞા સાથે જંગનું ખૂન કરવા મોકલ્યા. એ મારાઓ જંગના નસસેતા હાથમાં પકડાઈ જતાં તેમણે ખૂનનું કાવત્રું કબૂલી તે સંબંધી રાજાને આજ્ઞાપત્ર રજુ કર્યો. જંગ એ આજ્ઞાપત્ર લઈ નેપાળના સૈન્યની સામે જાઓ દેલો અને રાજાની આ ખૂની આજ્ઞા તેમના માથે મોન્ય છે કે કેમ તે વિષે પૂછપરછ કરી. આખા સૈન્ય એકે અગાળે એ આજ્ઞાને અસ્વીકાર્ય જણાવી જંગે તે જ ક્ષણે રાજાને પુદ્ગલિત બનેલો કરી પોટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને નેપાળનું મિલ્લાસન સોંપ્યું.

આ રીતે શાંત રાજકાન્તિ પછી જંગે નેપાળના ૩૭૦ જવાબદાર અમલદારોની સહીથી માછ મહારાજાને એક પત્ર મોકલાવ્યો. જેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે, અનેક ખૂની પ્રપંચોમાં લાંબા લઈ મહારાજાને પોતાની માનસિક તબીબાઈ પ્રદર્શિત કરેલી છે. એ રિયતિમાં તેમને નેપાળના સિલ્હાસને ચાલુ રાખવા એ ક્ષયભરેલું હોઈ તેમના પાટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને પ્રગ્ન એ પોતાના મુગટમણિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. મહારાજાની ઇચ્છા જે નેપાળના જવાર વસવાની હોય, તો તેમને સાંઈ લર્ગીસન આપવામાં આવશે અને જે તેમને પાટનગરમાં વસવું હોય, તો તેમની માછ મહારાજાને યોગ્ય સેવા ઉદાયણમાં આવશે.

પણ હઠીલો રાજા ન માન્યો. તેણે નેપાળની સરહદ પર પોતાની લશ્કરી હિલચાલ ચાલુ જ રાખી. જંગે નહોતકે પોતાના મુખ્ય સેનાપતિને સામગ્રી સાથે રાજાને કાજમાં વેંચાને મોકલ્યો. એ સેનાપતિએ રાજાની લશ્કરને મારી હાલવતાં તેના ખુશામતિયા હાથમાં રાજાનો જે કંઈ આવ્યો તે લઈ નાંસી ગયા. સેનાપતિ રાજાને એક પાલખીમાં બેસાડી સન્માનપૂર્વકે પાટનગર ખટમંકુ લઈ ગયો. ત્યાં તેને નિવાસ મારે એક સ્વતંત્ર મહેલ આપવામાં આવ્યો. પણ છતાં રાજાની કાવત્રાંગાળ ચાલુ રહેતાં એ જ મહેલમાં તેના પર સન્માનનીય નગરકેદીને યોગ્ય અખત દેખરેખ ગોઠવાણી.

રાજાને આ રિયતિ છતાં રાણીએ, તેના મુખ્ય મદદગાર યુરુપ્રસાદે અને તેના મળતિયાઓએ જંગના ખૂનને મારે હરેક પ્રયાસ ચાલુ જ રાખ્યા. પણ જંગની કુનેદખાલથી એવા એક પણ પ્રયાસ સફળ ન થઈ શક્યો. વિરોધીઓએ મોકલાવેલ મારામાંથી કેટલાકને જંગે એવી કડક રાજ કરી, તેને ઝેર આપવાનો પ્રયાસ કરનાર ફૂટેલાં દાસદાસીઓની તેણે એવી કડકી રિયતિ કરી કે પછી ગમે તેટલી લાલચો છતાં પણ વિરોધીઓને મારાઓ મળવા જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. રાણી નિરાશ બની. મળતિયાઓ વિખરાઈ ગયા. યુરુપ્રસાદ કંટાળીને જંગને શરણે આવ્યો. જંગે તેને લશ્કરમાં યોગ્ય હોદ્દો આપ્યો.

આ વખતે જંગમ ભાગ્ય સોજે કળાએ પીસી નીકળ્યું હતું. શક્તિ અને પ્રભાવ, સમૃદ્ધિ અને સત્તા, વિજય અને કીર્તિ તેના મુગ્ધમાં મેલ્યાં હતાં. રાજ્ય તેના હાથમાં રમકડું હતો; પ્રજા તેના પર મુગ્ધ બની હતી; તેના વિરોધીઓ કચરાઈ ગયા હતા. યશસ્વી પગલે તે નેપાળના ભાગ્યવિધાતાને પહે ચડી રહ્યો હતો. તેનું મધુર અને સ્વાભાવિક આનંદ પશુ તેને તેમાં સહાયક બનતું.

એક વખતે તે પાતાને માટે થાપયલી મહેલની આસપાસ એક મુંદર જેળીએ બનાવતો હતો. તે અંગે એક માળીની આલિટીની થોડાક એકર જમીનની તેને જરૂર પડી. રોજબરોજ ચાલુ નિયમે તે જમીનની આકાંક્ષી કાવતાં તેની કિંમત રૂ. ૭૦૦ હતી. પણ માળીએ ખરીદનાર અમીરસેવક વડાવચ્ચર છે. એ ગણતાર રૂ. ૧૫૦૦ માગ્યા. જંગે એ કબજાના માળીએ ૩૦૦૦ માગ્યા; ૩૦૦૦ કબજાના પાંચ માગ્યા; તે કબજાના પાંચ ઉપરાંત પોતાના સાતે દીકરાઓ માટે તેણે એક ઘર પણ માગ્યું જે જંગે પોતાની પાસે બોલાવી, મીઠાશયી સમજાવી રૂ. ૫૦૦૦થી તેને મંત્રાપ પમાડ્યો. માળી જંગેના મુખપૂજક બન્યો.

કાંઈ પ્રસંગે તે શિકારથી પાછા ફરતાં તરમ લાગવાથી એક ઝુપડી મંમોપે જઈ થોભ્યો. આરણ્ય બેઠેલ ડાશી પાસે તેણે પાણી માગ્યું. ડાશીના મુખ પર હતામીનતા હતી. પણ અજાણ્યા મુસાફર-મહેમાનને જોતાં જ, તેણે રિમંતલયાં બિટીને તેને મધુર પાણી પાડ્યું. જંગ ડાશીની આદરવૃત્તિ પર મુગ્ધ બન્યો. તેણે સુકિતથી ડાશી પાસેથી તેની દર્દભરી કથની કહાવી. તે એ દર્દને દૂર કરી, એની કંગાલિયતને પાછી લઢાવી. એને અને એના કુટુંબને સ્થાનમાં રમતું જોયા પછી જ તે મહેલે પાછો ફર્યો.

એક દિવસે નેપાળમાં સંક્રાંતિથી ભયાનક લેખાતા માર્ગ પર એક જનન લુટાયાના જંગને સર્માચારે મળ્યા. આવા જનાવા એ પ્રદેશમાં અને તેમાં પણ એ પન્થ પર તે સામાન્ય યર્ષ પડ્યા હતાં. પણ જંગે તરતજ એ લુટારાએને પકડવાનો, અને એ રસ્તા પર પાછા સેડક બંધાવી પ્રજાની સલામતિનો બદોબરત કર્યો.

એ અરસામાં જંગને માથે એક ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. બીજા શીખવિગ્રહમાં રણજિતસિંહની દાર પછી તેમનાં મહારાણી મંદકુવરને સુનારના કિલ્લામાં કેદ પૂરવામાં આવેલાં ને રણજિતસિંહ સંસારત્યાગી-સાધુ બની નેપાળની ટુંગેલોમાં ચાલ્યા ગયેલાં. કેદ પૂરાયલાં મહારાણીને પતિનાં સમાચાર મળતાં તે અંગ્રિજોની આંખમાં ધુળ નાંખી નેપાળ નાસી આવ્યાં. રણજિતસિંહ સાધુ બની ગયેલ હોઈ તેમની પંચાતક નહોતી. પણ નાસી આવેલાં મહારાણીએ તે નેપાળની મરહૂં પૂરથી રાણા પર પડેલ લખી રણજીની ઉલટી માગણી કરી. નેપાળને અંગ્રિજો સાંધે મિત્રતા હતી ને શીખવિગ્રહમાં તો અંગ્રિજોને મંદ કરવાને તે તત્પર પણ બનેલ. છતાં રાજવંશી અતિથિની માગણી તરછાડવામાં જંગને અધર્મ બંધાયો તે મંજૂર થયું, પણ ઉવટે તે સત્યને જ કળગી રહ્યો. મહારાણીને તેણે દિલાસાપૂર્ણ પત્ર લખ્યો અને તેમના સન્માન માટે દોષી સાક્ષીઓ, ગેનવી ટૂકડી વગેરે સામાં મોકલાવ્યાં. મહારાણી માંદા હોઈ તેમની સારવાર માટે તેણે વૈદ્યો પણ સાથે જ મોકલાવ્યાં. થોડાક દિવસમાં તેણે ખટમકુ આવી પહોંચતાં જંગે તેમને ઘટિત સન્માન આપી, ઘર બંધાવવાની આર્થિક સગવડતા કરી આપી રૂ. ૩૦૦૦૦ વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. અંગ્રિજ એલબીએ બ્રિટિશ શહેનશાહના એવા અગત્યના અને નાસીશ્ટેલા કેદીને મંદરેલા

માટે સુલેહ તૂટવાની જગતે ગેતવણી આપી. પણ જંગ અતિથિધર્મમાં મક્કમ રહ્યો. અંગ્રેજ અધિકારીએ છેવટે મહારાણી કંઈ કાવતું ન ગાવે એની જવાબદારી જંગને માથે ઝાઝાડી સંતોષ માન્યો.

નેપાળમાં પોતાની સત્તાના મૂળ જતમી જતાં જંગે પરદેશી પ્રતિ પોતાની દૃષ્ટિ દોગતી. ગોરી પ્રજાનું રાજકારણ તેનો સ્વભાવ, તેની સ્થિતિ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવાની ને તે પ્રજા પર છાપ પાડી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાની તેને ઘણા સમયથી હોશ દેતી. તે હોશ પૂરી પાડવાનો હવે તેને અનુકૂળ અવસર જણાયો. બ્રિટનના મહારાણીને નેપાળની મિત્રતાની ખાતરી આપવાના ને બંને પ્રજાઓ વચ્ચેના સંબંધને વધુ ગાઢ બનાવવાના બહાને તેણે ઇચ્છાંડ જણાવતો નિર્ણય કર્યો. ને થોડા જ સમયમાં ચોગ્ય સાધનસામગ્રી ને રસાણા સાથે તે મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો.

કલંકતો સધી જમીનમાર્ગે અને ત્યાંથી ચોગ્ય સ્થળોએતાં જળમાર્ગે ઇચ્છાંડ પહોંચવાનો તેનો કામ હતો. કલકત્તા, મદ્રાસ, કાલમ્બો, એડન વગેરે સ્થળે અંગ્રેજોએ તેને સ્વતંત્ર રાજ્યના રાજવંશી પ્રતિનિધિ સરખું માન આપ્યું. જંગ અનેકવાર અંગ્રેજ અમલદારોના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો, તેણે નેપાળમાં કેટલાક મુદ્દાઓ ક્યાં હતા, પરદેશની મુસાફરીનું તેણે સાદસ પણ ખેડ્યું હતું છતાં ગમે તેવા પ્રસંગે પણ એક પણ હિંદુ રિવાજને તિલાંજલિ આપવાને તે તૈયાર નહોતો. તે બ્રિટિશ અમલદારોનું સન્માન સાચવતો પણ કામની સાથે પાણી મુઠ્ઠાં ખેંચી પીવા ન ખેસતો. જમીન પર જીતયાં વિનાં તે ખોરાકને સ્પર્શતો પણ નહિ. સ્ટીમરમાં કેવળ દૂધ-ફળથી જ ચલાવી લેતો. તેણે પોતાની સાથે ગાયો-લીંધેલી અને પોતાના જ માથાસો સિવલ બીજને હાથે તે તેમને દહોવા પણ ન દેતો. કલંકતો મદ્રાસ વગેરે નગરોની પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે નોંધ લીધી છે. પણ તે તેમનાં પરદેશી નામે નહિ-કાલિષાટ, મીનાપટ્ટન વગેરે મળ હિંદુ નામે.

એડન મુઠ્ઠી સ્ટીમર સુએઝને બારે જઈ જમી. સુએઝની નહેર સદ્દમાએ એ વખતે ખોદાયેલ નહોતી. પરિણામે જમીનમાર્ગે તેમણે ઇજીપ્તમાં પ્રવેશ કર્યો. સાંઢ અંગ્રાસિપાસાએ જંગને ધરિત સન્માન આપી તેને તેજવન્ત આરમ થોડાની એક જોડ બેટ ધરી; જંગે શાહને ચરણે કરતુરીનાં બાર ઘડા ને એક નેપાળી અંગરની વળતી બેટ મૂકી. ઇજીપ્તપતિએ જંગને ઉતારે બીજી પણ રાજવંશી બેટા મોકલાવી. ત્યાં થોડાક દિવસ થોભી, સત્તાધીશો માંથે મિત્રતા દેખવી, જેવા જેવું જોઈ લઈ જંગે ફરી સ્ટીમરની મુસાફરી શરૂ કરી. આ વખતે તેને અંજર પડી કે પોતાની સ્ટીમર પર પણ સ્ટીમરનાં માથાસોનાં ખોરાક માટે માથો પકાવ્યો છે. તેણે તરત જ સ્ટીમરના કમાનને પોતાની પાસે બોલાવી જણાવ્યું કે સ્ટીમર પર ને ગાયો કપાવાની હોય તો તેઓ આ સ્ટીમર ખાલી કરી બીજી સ્ટીમર શોધી લેશે. કમાને તરત જ ગોવધ બંધ કરાવ્યો.

થોડાક દિવસમાં તેઓ બ્રાહ્મણ મઠ ઇચ્છાંડના શાહધેમ્પટન બંદરે પહોંચ્યા. બંદરના નેકાંતી અમલદારોએ આમાન તપાસવાની માગણી કરી પણ જંગે બિનહિન્દુઓ પોતાના પવિત્ર સામાનને અડકે એ પસંદ નહોતું તેમ તેને એ પ્રકારના સ્વવહારમાં માનહાનિ પણ જણાઈ. તેણે પોતાના છ સિનિયને ઉઘાડી તરવારે મામાન સાચવવાની આજ્ઞા કરી ને બંદરના અધિકારીએને તેણે જણાવી દીધું કે ને તેઓ સામાન તપાસવાની હડ નહિ છેડે

તો તે બીજી જ સ્ટ્રીમરમાં અહીંથી પાછો ફરી જંગે અધિકારીઓએ મુજાબને વડાઅધિકારીને પૂછાવ્યું તે તેના તરફથી અનુમતિ મળતાં તેમણે મામાન તપાસવાની હાં છોડી દીધી. કહેવાય છે કે ઇંગ્લાંડને જંગ પાસેથી જકાત નહોતી લેતી, તેને તો નેપાળના એ વીરનું પાણી જ માપવું હતું.

જંગ થોડાક દિવસ ત્યાં જ રોકાયે અને પોતાના માણસોને તેણે લડનમાં પોતાને માટે શી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેની તપાસ કરવાને મોકલ્યા ત્યારે, તેને ખબર પડી કે પોતાનો ઉતારો, રીયમંડ ટેમ્પ નામના એક લગ્ન મહેલમાં રાખનામાં આવ્યો છે અને તેને થોડા મનમાન મળવાનું છે ત્યારે જ તે લડન ગયો.

લડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ થોડા જ દિવસ પહેલાં પુત્રમે જન્મ આપેલ હોઈ તેઓ પડે હતા; એટલે તેમની મુલાકાત તરત ન થઈ શકી. પણ બીજી નામાનિ બામિઓ કે મર્યાઓએ જંગને પોતાને ત્યાં નહોતરવાનો તાલ ઉડાવવા માંડ્યો જંગને એ રીતે ત્યાં ત્યાં જુલુ પસદ નહોતું હતું તેને ઇન્ડિયા ઓશીસ લડનના મુખ્ય નાટ્યગૃહો, થોડોડાનું મેદાન, ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન ને બીજા કેટલાક સેનાપતિઓ, થોડાક ઉમરાવો વગેરેનાં આગેજી સ્વીકારવાં પડ્યાં.

થોડોડાનાં મેદાનમાં કેટલાક ઉમરાવોએ દોડતા થોડાઓ સામે લોઈ જંગને પૂછ્યું: “આપ આમોંથી કયો થોડો આગળ આવી શકે એમ મારો છો?” જંગે એક તેજસ્વી છતાં અબુધાયાં થોડા સામે આગળી ચીધી અને પ્રધાની અગમણી વચ્ચે એ જ થોડો આગળ આવ્યો. એક અબુસરત ઉમરાવજીએ જંગને પોતાને ત્યાં આવવાનું આમત્રણ આપ્યું, પણ પોતાને સમય ન હોઈ તેણે પોતાના ભાઈઓને ત્યાં મોકલ્યા. ઉમરાવજીએ તો બાદશાહી દાડમાઈથી ખાણુતાં ટેબલો તૈયાર કરાવેલા પણ જંગના ભાઈઓએ મુશ્કેલી ટાળવાને ઉમરાવજીના અગમતા રૂપની પ્રસંસા કરતાં કહ્યું. “અમારાં નયન લાભ થયાં છે, બુખ જરીકે નથી રહી.” ઉમરાવજી કઈ સમજી ન શકી. પણ પાસે બેઠેલા કેપ્ટને તેને સમજ પાડી કે, “તેઓ હિંદુ છે, આપણી સ્પર્શ વસ્તુઓ તેમનાથી ખાઈ ન શકાય.” ત્યારે ઉમરાવજીએ હસીને તેમની પ્રશંસા કરી.

એક દિવસે જંગે લડનના કેટલાક તખેલાઓની મુલાકાત લીધી તે પ્રમંગે તેણે કેટલાક થોડાઓની ખરીદી કરી. ત્યાની એક ગોશાળામાંથી તેણે કેટલીક ગાયો પણ ખરીદીને એક ટકાણે ખાનગી વેપારીના એક તેજસ્વી થોડાએ તેનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. તેણે તેના માલિકને તેની કિંમત પૂછી તો તે ૩, ૬૩૦૦ જાણવામાં આવી. જંગે થોડો કેવુ ફૂદી શકે છે એ તપાસના પ્રયત્ન પછી માલિકે, જણાવ્યું કે એ મહેલમાંથી થોડો હોઈ આવ્યું ફૂદી ન શકે. છતાં જંગે એ થોડાને કુદાવવાનો આમદ સેવતાં જંગના ભાઈએ દુ એક ખુટડી સગવાર રાખીને થોડાને નુકસાન થાય તો કિંમત ભરી આપવાની શરતે, માલિક પાસે થોડાને છૂટા મુકાવ્યો. બધા પ્રેક્ષકોની અગમણી વચ્ચે થોડો તેજવાર ફૂદાવી ગયો દરે માલિકે ગોંધા થઈ તેના ૩, ૮૪૦૦ માગ્યા. જંગે હસીને કહ્યું, “દરે તો તમને એના ૪૨૦૦ રૂપિયા જ મળશે અને તેમાં પણ જો દીવ કરશે તો કિંમત પીગેધીમે ઘટતી જ જશે.” ગુપ્તવાદને ગર્હસ્ત્રાંતરમાં કરતા એ અંગ્રેજ વેપારીએ છેવટે ૩, ૨૧૦૦માં જંગને જ એ થોડો વેચ્યો. જંગે તેને ૩, ૫૦૦ની ખસીસ આપી.

બીજે દિવસે જંગે લંડનની મુખ્ય વ્યાપારશાળાની મુલાકાત લીધી. ત્યાં લંડનનો એક અદિતીય મદલે પોતાની અનુપમ શક્તિનાં બજારોમાં ફૂટતાં જંગે પોતાની સાથેના એક કુસ્તીબાજને એની સાથે અખાડામાં બીટારો અને એ નેપાળીએ ઇંગ્લાંડના મદલનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાંખ્યાં. જંગે એ મદલ ઉપર દયા લાવી તેને થોડીક સેનામહેશો બક્ષી.

આ પછી જંગે એક ઓફ ઇંગ્લાંડ, ટેમ્પલ, લંડનનાં નવાખાનાં, ખાગળગીઆ, સંપ્રદાયનાં, લંકરી દુકડીઓ વગેરેની મુલાકાત લીધી. કેટલેક રથજે બજારોની મુશોભિત વ્યવસ્થાએ તેને મુગ્ધ કર્યો. તેણે કેટલીક નોંધો ટપકાવી લીધી. એ પ્રમુખે તે હિંદના માજી વાઈસરોય, ઇંગ્લાંડના પરદેશમંત્રી વગેરેના સંસર્ગમાં આવ્યો.

એક દિવસે જંગે અંકેરમાત ગાદો પડ્યો. તે પ્રસંગે તે સમયના ઇંગ્લાંડના નામાંકિત વૈદ્ય સર બેન્ગમીનને બોલાવવામાં આવ્યા. બેન્ગમીનને સુંદર સારવાર કરી જંગને બે ત્રણ દિવસમાં જ સાજો કરી દીધો. જંગે વૈદ્યને ૭૫૦૦ રૂપિયા ક્ષામવા માંડ્યાં પણ વૈદ્યે પોતાની ફીના રૂ. ૧૫૦૦ ઉપરાંત વિશેષ લેવા ના રહી. આવા કેટલાક પુરુષોએ જંગના મન પર ખિટન અને તેની પ્રજા વિષે સુંદર છાપ પાડેલી.

આ સમય દરમિયાન મહારાણી વિક્ટોરિયા પ્રસન્નભવન છોડી બહાર આવીં ચૂક્યાં હતાં. તેમની સાથે તરત જ જંગની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી. જંગે પતિની સાથે દિવાનખંડમાં બેઠેલાં મહારાણીને નમન કરીને બેટણું ધર્યું. મહારાણીએ વળતી નમન કરી. હંસીને જંગનું સન્માન થયું; ને તેની સાથે ખુદલા દિલે વાતચીત કરી. જંગને મહારાણી ખૂબ જ પ્રભાવશાળી ને આકર્ષક લાગ્યાં.

બીજે દિવસે પણ મુલાકાત ગોઠવાઈ. તે વખતે મહારાણીએ જંગને બાલકુવરની સંસ્કારવિધિમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. જંગે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી પ્રસંગ પર હાજરી આપી. મહારાણીએ તેને પોતાની સમીપ જ બેસાડ્યો. અહીં તે બલિષ્ઠના જર્મન શહેનશાહ પ્રીન્સ વિલિયમ સાથે સંસર્ગમાં આવ્યો. મહારાણીએ જંગને નેપાળની પ્રાકૃતિક લીલા સંબંધી પૂછપાછ કરી. તે પછી બાલકુવરની સલામતિમાં દારૂની રંગરેલ ચાલી પણ જંગે પોતાનો પ્યાલો સાથેના કેપ્ટનને આપી દીધો.

થોડાક દિવસ બાદ મહારાણીએ એક જંગી મહેફીલ ગાડવી તેમાં તેમણે જંગને પોતાની સાથે જ નમવાનો આગ્રહ કર્યો પણ જંગે વિનયપૂર્વક એ રીતે જગવાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવી.

તે પછી જંગે મિજબાનીઓ કે મુલાકાતો, બેટ ને જુદી, જુદી આકર્ષક કળાઓ-દરેક રસ્તે લંડનમાં મિત્રોનું જુથ જમાવવા માંડ્યું. મહારાણીનો માનીતો મહેમાન હોષ અનેકોએ તેની સાથે મિત્રતા કેળવવામાં ગૌરવ જોયું. પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ લેલિંગ્ટન ને મહારાણીના પતિ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ પણ તેની સાથે રહેલાં બંધને સંજ્ઞાવા. જંગના ભાષણોએ પાલમિન્ટના મુલાકાત લઈ ત્યાં પણ પોતાની છાંપ પાડી. સ્ટીમર પર બ્યારે તેમને જંગી મહેફીલ અપાણી ત્યારે થેકરીએ આ નેપાળી મહેમાનોના માનમાં પોતાની જગલિખ્યાત સન્માનકવિતા રચેલી.

છેલ્લે દિવસે જંગે રાણીની મુલાકાત લીધી. તે પ્રસંગે મહારાણીએ તેને સ્વતંત્ર રાજ્યના અધિપતિ સરીખી વિદાય આપી. ઉમરાવો, ઉમરાવગદીઓ ને મંત્રીઓથી મિત્ર દિવાનખંડમાં મહારાણીએ જંગના શૌર્યની, તેની પ્રતિભાની, તેની મમતાની પ્રદીપ્ત કરી. જંગે આ રીતે

નેપાળને માટે ઇંગ્લાન્ડનું હૈયુ હતુ પણ દિંદના કમનસીમે તે પોતાનું હૈયુ પણ ઇંગ્લાન્ડને આપતો આવ્યો મહારાણીએ તેના મન પર ઇંગ્લાન્ડ એટલે સ્વર્ગખંડ અને તેની પ્રજા એટલે દેન એવી છાપ પાડીદીધી એ છાપ ઇંગ્લાન્ડને સત્તાવનના બગવા પ્રમગે કામ લાગી

ઇંગ્લાન્ડ છોડી જંગ ફ્રાન્સ આવ્યો ત્યાં પણ તેને બાદશાહી મનમાન મળ્યું. ફ્રાન્સના પ્રમુખે તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું, અને જંગની સાથે ફરી પેંગેસ અને ફ્રાન્સના જોવાનાયક મંત્રહસ્થાનો, ક્વાભવનો, મહેનો કે બાગમગીચા બતાવ્યા મહાન નેપોલિયનની દગ્ગાદની જંગના મન પર ઘણી ઊંડી છાપ પડી નેપોલિયનના ભાઇની પણ તેણે મુલાકાત લીધી. ત્યારે તેને ફ્રાન્સના એક લાખ સૈનિકોની નિગ્લ કવાયત બતાવવામા આવી ત્યારે તેણે ઊંડો મંતોષ ને ફ્રાન્સને માટે મધુર પ્રેમ અનુભવ્યો

ફ્રાન્સની વિદાય પછી જંગ મીગર અને એકન યદ્ય મુર્ત બદરે ડાનરોં અહીં પણ તેનું શાહી સન્માન થયું અહીંથી તે દ્વારકાની મુલાકાતે ગયો ને ત્યાં પ્રજુયગ્ણે રૂ ૫૦૦૦ની ભેટ ધરી તે પછી ગમેશ્વરનાં દર્શન કરી ત્યાં પણ ૫૦૦૦ની ભેટ મૂળી તે કાલમો યદ્ય કવકતા પ્રહોય્યો

કવકતાથી બનાગસ પહોચી ત્યાં તેણે કાશીવિશ્વનાથનું ભાવભર્યું પૂજન કર્યું અહીં વસંતા નેપાળના માથા મહારાણી અને તેમના કુરો વચ્ચે ચાલતી તકગાને તેણે નીવેડો આપ્યો અને પછી તગતજ તે નેપાળને પન્થે પડ્યો એક વપની ગેગદાગરી પછી તે ખટમંડુના પોતાના નામાકિત મહેલ ચાપચવીમા આવી પહોચ્યો

જંગ આ રીતે પરદેશથી નિગ્લ ક્યાર્તિ વરોને આવ્યો જતા કાવનામાજે હજી જાયા નહોતા પરદેશમાં તેની માથે રહેનાર એક સાથીએ ગુપ્ત અક્ષર ઊઠાડી કે જંગે ખિસ્તિઓ સાથે બોજન લઈ દિંદુત્વને કવક લગાડયુ છે જંગ જેના નગીગને દિંદુ મમાજની બદાગ કરવો સ્લભિત નહોતો, એવે તેના ખૂનની યોજના રચાણી અને તે યોજનામા જંગના જ બે ભાઈ ઉપગત નાતો ગાગુમાર ગેરે મામેન થયા પણ એક ભાઈનું હૈયુ પીગમી જવાથી યોજના બદાગ પડી ગઈ તે કાવનામાજેને કેદ કરી સિટિશ હદમા મોકલી દેવામા આવ્યા

આ પછી નેપાળમા જંગ મિનહરીફ બન્યો તે જ નેપાળનો નામો ગહેનશાહ ગણાવા લાગ્યો રાણા મુરેન્દ્રવિંકમે તેના વર્ચસ્વથી દટાળી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કર્યો પણ જંગે તેને યુક્તિથી સિદ્ધામન પર ટકારી ગાખ્યો પ્રજામા તેણે જરૂરી મુધાગ કર્યા કાપદાને અવરિધન બનાવી દેશમા તેણે મુખ્ય અરે શાંતિની ગ્થાપના કરી

જંગમહાદુર સ્વભાવે દયાળુ જતા નિર્દયતાના કેસોમા તે ઝડક ન્યાયાધીશ દતો એ પ્રમગે એક મોચીની સાથે પ્રેમમા પડેલી કાર્કે સ્ત્રીએ પોતાનું દુષ્કરિન છુપાવી ગાખવાને પોતાના બાગપુત્રને મારી તેનું જ મામ પતિને પીગરયુ પતિને શક જતા તેણે નપામ કરાવગવી ને પાપ બદાર આવતા તે કેમનો હેનટનો ફેમયો જંગની સમીપ આવ્યો જંગ આ નિર્દયતા ન સહી શક્યો તેણે તે સ્ત્રીને ભૂખ્યા વાધના પોંજગમા ધોલી દેવાની આજ્ઞા ફગમવી પણ વાધ એ જોને ન અડચ્યો જારે એને ખૂન ઉરકેગવામા આવ્યો ત્યારે તેણે એને ચૂંધી નાખી પણ દિવસો મુધી ભૂખે મારા જતા એ સ્ત્રીના મામને તો તે ન જ સ્પરચો જંગને આ પરથી પ્રાણીચોના સ્વભાવ, તેમની શુદ્ધિ તેમની મદત્તા વગેરે વિષે માન પેદા થયુ

જંગમહાદુરની પિરન મેરાથી આકર્ષાઈ નેપાળની પ્રજાએ તેનું સમારક જીશુ કરવાની મહેચ્છા દર્શાવી જંગે પહેના તો વાધો જીમગ્યો પણ પછી ખૂન આમદ થતા,

એક હાથમાં તરવાર અને બીજા હાથમાં ન્યાયગ્રન્થ પકડેલી જંગની આરસની પ્રતિમા, તેની અનુમતિથી, કયાયતબ્દિ ઉપર ખુલ્લી મૂકવામાં આવી.

આ પછી જંગે નેપાળના રાજકારણમાં પોતાની પ્રતિભા અવિચલ જતાવવાને સુરેન્દ્ર વિક્રમની કુંવરી વેરે પોતાના મોટા પુત્રના લગ્ન લીધાં. લગ્ન પ્રસંગે વરની હિંમર આઠ વર્ષની ને કુંવરીની હિંમર છ વર્ષની હતી. લગ્ન પછી તરત જ રાજકુંવરી પોતાના પતિગૃહે રહેવાને ગઈ. તે પોતાની સાથે લાખોનો કરિયાવર લાવેલી. એ રીતે જંગની મિલકતમાં પણ અપૂર્વ વધારો થતો ગયો. એ જ મહીનામાં જંગે પોતે પણ સ્વ. વડાપ્રધાન કુતેહજંગની પુત્રી ને પોતાના વિરોધી પક્ષના સરદાર ગુરુપ્રસાદની નાની બહેન વેરે લગ્ન કર્યાં. અને લગ્નો પ્રેમ કરતાં રાજકારણપ્રધાન હતાં. એ બંનેથી જંગનું બળ નેપાળમાં અદિતીય બન્યું.

આ રીતે આંતરિક એકતા થઈ જતાં જંગની નજર, બહારના પ્રદેશો પર પડી. તિબેટની સાથે નેપાળને થોડાક સમય જતાં ઝગડો જાગ્યો હતો. વર્ષો પહેલાં ત્યારે નેપાળ ને તિબેટ વચ્ચે ઝગડો જાગ્યો ત્યારે તિબેટની મદદે ચીનની શહેનશાહત આવી પહોંચવાથી નેપાળને નમતું મૂકવું પડેલું ને પોતાનો થોડાક પ્રદેશ ચીનને દસ્તક સોંપવો પડેલો. તે વખતે તિબેટ અને નેપાળ બંને ચીનનાં ખંડિયાં ગણાયેલાં. તે પછી કંઈક શાંતિ હતી. પણ થોડાક વખતથી તિબેટના સત્તાધિશો અને ત્યાં રહેતો ચીનનો એલચી નેપાળી બાંધારીઓ અને મુસાફરોને સતાવવા માંડવા લાગ્યા. આ માટે જંગે વિધિસર વંધો જાહેરો પણ તેનો કંઈ નિકાલ ન આવતાં તેણે યુદ્ધને આશ્રય લીધો. ચીનમાં આ સમયે આંતરિક ઝગડો ચાલતો હોઈ ત્યાંથી તિબેટને મદદ મળતી સંભવિત નહોતી. એટલે જંગને આ યુદ્ધમાં પાછલું કંઈક જૂંસી નાખવાની પણ આશા બંધાઈ.

તેણે તરતજ લશ્કરમાં જરૂરી વધારો કરી તેમના હાથમાં અશ્વિનય રાત્રી મૂક્યાં. દરેક ટુકડી પર તેણે વિશ્વાસુ અને વીર સેનાપતિની નિમણૂક કરી. લશ્કરી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ પણ જોતજોતામાં ઊભી થવા લાગી. સર્વેને નેપાળની વિજયધ્વજ ફરકાવવી હતી. શરૂઆતમાં તો તિબેટ સામનો કર્યો પણ તેનું બળ છેવટે ઘટવા માંડ્યું. નેપાળના હાથમાં તિબેટના કિલ્લા, થોડાઓ, લશ્કરી સરંજામ ને સગૃહિ આવવા લાગ્યાં. એક ટુકડાણેથી ૪૫ મણ તેજતુરી (સોનાની રેતી) મળી આવી. ચીનની મદદ ન મળી શકવાથી તિબેટ છેવટે તરમ પડી ચલાહની માગણી કરી. ને નેપાળે દશ લાખરની વાર્ષિક ખંડણી, નુકસાનનો બદલો વગેરે લઈ તિબેટની સાથે મિત્રતાના કરાર કર્યાં.

આ રીતે સર્વત્ર વિજયી બનેલ જંગે હવે પોતાના ભાઈની તરફેણમાં નેપાળના પ્રધાનપદેથી રાજનામું આપ્યું. પણ નેપાળી પ્રજાને એ ન રુચ્યું. તેણે જંગને એ પદ સાચવવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ ત્યારે જંગે ન માન્યું ત્યારે તેમણે જંગને 'સુરેન્દ્રવિક્રમની અનુમતિથી, કરકી અને હાંજંગ નામે બે પ્રાન્તનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો; તેને મહારાજાનો ઇત્કાળ બદલ્યો; નેપાળના સર્વસત્તાધિકારીના તેને અધિકાર આપ્યા; નેપાળપતિને પણ કબજામાં રાખવાની તેને સત્તા આપી ને નેપાળના વડાપ્રધાનનું પદ તેના વંશમાં કાયમ જતાવ્યું.

એકાદ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદ બોગતી જંગનો ભાઈ અવસાન પામ્યો. તે પછી જંગે ફરી એ પદ સંભાળી લીધું. પણ હવે તો તે નેપાળનો ખરેખરો ચક્રવર્તી સમ્રાટ બની ગયો. આ અરમામાં હિંદમાં સત્તાવનતો બળવો ફાટી નીકળ્યો. છત્રાંડ જઈ આવ્યા પછી જંગે પોતાનું હૃયું તો હિંદનને ચરણે ધરી દીધું હતું. બળવાના સમાચાર મળતાં જ તેણે

પોતાની શક્તિ અને સત્તા, સૈન્ય અને મમ્મદ્દિ અંગ્રેજોની મેવામાં ધર્યા; છ હજારના ગુરખા સૈન્ય સાથે તે હિંદી જીતવાને કચરી નાખવા દોડી આવ્યો. પણ વાઘમરોએ તેની મેવાનો અસ્વીકાર કરતાં તેને વીલા યુગે પાછા ફરવું પડ્યું. એ સમયે કેટલાક સ્વદેશ-ભક્તોએ તેને કચરી નાંખવાની યોજના ઘડી પણ યુક્તિબાજ જગ સહેજે બચી ગયો. તે અંગ્રેજો ત્યારે હિંદમાં ખરેખર મપડાઇ ગયા ત્યારે જગ ફરી તેમની મદદે દોડી આવ્યો ને પોતાની અનુપમ સેનાથી પડતા સ્પિટિશ સામ્રાજ્યને તેણે બચાવી લીધું.

તેની એ સેવા અનેકવિધ હતી કેટલેક ઠેકાણે તેના સૈન્યે બળવાખોરોને પાછા હમવ્યા તો કેટલેક સ્થળે અંગ્રેજમિત્રોનો છૂટકારો કર્યો, કેટલેક ઠેકાણે તેમણે ઝતલ ચલાવી તો કોઇક સ્થળે લૂટફાટ પણ કરી. અનૂની બળવાખોરોની મામે તો જગ અંગ્રેજોને ફેવદૂત મમે ચર્મ પડ્યો. કેમકે તેનું સૈન્ય હિંદી સુદ્ધકળાથી પરિચિત હતું ને બળવાખોરો અંગ્રેજો મામે લાડે એવા અનૂનથી તેની મામે લાડી સકતા પણ નહિ કેટલાક હિંદી ગઝાઓને પણ અંગ્રેજોના પક્ષે એમાંડવામાં તેણે મહસ્વનો ભાગ ભજવ્યો. ઔધના નવાબે તેને બળવાખોરોને પક્ષે બળવાની કરેલ વિનનિતા જવાબમાં તેણે તે નવાબને અંગ્રેજોના ચરણે જઇ દળવાની દીધેલી મલાહ કરુણાજન્ક છ અંગ્રેજોએ તેને એ મદદનો તારકાવિક બદલો પણ આપ્યો. લખનૌની કાયદેમગ જગી લૂટમાં જગને અને તેના સૈન્યને ભાગ પડાવવાની છૂટ આપવામાં આવી. મરોડોનું જવાહિર, કિમતી કાપડ, અગણિત નાણું, સોનાચાદીના વાસણો, અમૂલ્ય કાંચાસામગ્રી અંગ્રેજ-ગુરખા લૂટારાઓના હાથમાં જઇ પડી. બિચાગ લડાયક ગુરખાઓને તો અમૂલ્ય વસ્તુઓનું ગાન પણ નહોતું. મોતીની માળાઓમાંથી સોનાના તાગ ખેંચી લેવાને તેમણે લાખોની કિંમતના મોતી ગરતે પરી નાખ્યા, અમૂલ્ય ચત્કંચલોને બોય પર પાથરી તેઓ તેના પર આઘાતર્થી લાગ્યા.

હિંદી બળવાની આ રીતે ઘોર ખોદી વિજયી જગ નેપાળ પાછો ફર્યો અંગ્રેજોએ તેને પોતાના લાડીલા મહાયક તરીકે અલિનદનના મંદેશ મોકલ્યા. હિંદી વાઘસગાય લોર્ડ કેનિંગે જંગનાં યુજીગાન કરતો પત્ર લખી, તેની અનુપમ મેવાના બદલામાં, નેપાળનો જે થોડોક પ્રદેશ સ્પિટિશ હિંદમાં બેળતી દેવામાં આવ્યો હતો તે તેને પાડો મોખ્યો. સ્પિટનના સત્તાધીશોને લાગ્યું કે કચરાયલ નેપાળ કરતા સ્વતંત્ર નેપાળ તેમને વધારે લાભદાયી છે પરિણામે નેપાળને તેમણે સન્માન્ય મિત્ર રાજ્ય તરીકે કબૂલ્યું. સ્પિટનના મહારાણીએ જગ પર ભારેમા ભારે ધડકાખોની નવાજેશ કરી મહારાણીના પતિ પ્રીન્સ આઠર્વે અલિનદનપત્ર લખી તેની પ્રશંસા કરી.

બળવાની નિષ્ફળતા પછી બળવાખોરોમાના કેટલાક નેપાળની મરહદમાં ભગવા. સ્પિટનના મિત્ર તરીકે તો જગ એ બધાને અંગ્રેજોને સોંપી દેત પણ હિંદુઓનો પવિત્ર અનિયધર્મ તેનાથી છોડાય એમ નહોતું. ઔધના નવાબ અને તેની માતા જેવી કેટલોક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને તેણે વર્ધામન બાધી આપ્યું, કેટલાકને નિવાગની ગોડવણ કરી આપી, તોફાને ચડ્યા એને પૂરા કર્યા, ને જે લોડો ફાજદારી રીતે યુ-હેગાર કરતા હતા, તેમને તેણે અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. બળવાખોરોના હાથમાં કેટલાક અંગ્રેજ કેદીઓ હતા તેમને તેણે મુક્તિ અપાવી.

જુના ભારતીય રાજવીઓની જેમ જગ ઘણી વખત યુધ્ધેશ નગરની નવાજૂની મજબૂતા નીકળતો. એ પ્રસંગે કાંઈ યુધ્ધ વીરો, સાચા સેવકો કે દેશભક્તોનાં ભાગ્ય ખૂંચી જતાં,

ન્યારે દ્રોહીઓ અને દંભીઓના પટ ચીરાઈ જતા. કેટલીક વખત તે ભુગારખાનામાં જઈ ચડતો અને પોતે પણ ગુમરીતે રમવા બેસી જતો. એવાં સ્થળે તેને ઘણું જાણવાનું મળતું. તે જીત પણ સહેલાઈથી મેળવી લેતો. એક દિવસે તેણે એક જ રમતમાં રૂપિયા ૨૫૦૦ મેળવેલા.

હિંસક પ્રાણીઓના શિકારને તેને વિશેષ શોખ હતો. તે માટે અનેક વખતે તે જીવલેણ સાહસોમાં પણ ઝંપલાવતો. ઘણી વેળા તે ભાઈને પ્રધાનપદ સોંપી દિવસોના દિવસો જંગલમાં ગાળતો. એ સમયનાં એનાં સાહસો એવાં રોમાંચક હતાં એટલી સંખ્યામાં છે કે તે બધાંની નોંધ ઘણી લાંબી ચર્ચ પડે.

સાહસી હોવા સાથે જ તે સાહિત્ય અને કલાનો પણ એટલો જ પૂજક હતો. સાહિત્ય-કારો અને કલાકારોને તે અવનવાં ઉત્સેજન આપતો. તેણે તે પ્રદેશનાં પંખીઓ અને પશુઓની ભુદી ભુદી જતોનાં તેમજ કુદરતી લીલાનાં લેવરવેલ ચિત્રો દર્શાવવાનું પણ સચવાઈ રહ્યાં છે. અન્યલંકારો પણ તેને અતિ પ્રિય હતા. રાજ્યના મુખ્ય અન્યલંકારમાંથી ગોરા વિદ્વાનોએ અમુક અલગ્ય પ્રતો પચાવી પાડ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે ઉસ્કેરાઈ ગયેલો. તેણે કાર્ષ્ણ પણ ઉપાધે એ અન્યો કે તેની નકલો મેળવવાનો આગ્રહ કર્યો. અને ગુંમ થયેલમાંથી ઘણાખરાની નકલો તેણે એ રીતે પાછી મેળવાવી પણ લીધી. તેમાં કેટલાક તાંત્રિક અન્યો, મુદ્રારાક્ષસ, સિદ્ધાન્ત દીપિકા, શુદ્ધ સમાજ, મેઘસૂત્ર, વજ્રસૂત્રિ, વરાહમિહિરકૃત જ્યોતિષ વગેરે મુખ્ય હતા.

તેને સ્વભાવ પણ એટલો જ ઉદાર હતો. તેણે બાલ્યોને દાનમાં હજારો ગાયો આપી, સુવર્ણનો રથ આપ્યો, રત્નધેનુ આપી. નાનાં છોકરાંઓને સાહસિક દરિદ્રાઈઓમાં ટ્રેડી તે તેમને સુંદર ઇનામો આપતો. એક પ્રસંગે એક ગરીબ ધણુલીનું કાપડ ખપતું નહોતું ને તે જિયારાને દેશ પાછા જવું હતું, તે વખતે જંગે પોતાને ખિનજરૂરી હતાં તેનું ખાંડુ જ કાપડ ખરીદી લીધેલું. નેપાળનાં કેટલાંક દેવાલયો શૈક્ષણિકો જીર્ણો ચર્ચ-રહ્યાં હતાં તે તેણે ચીનથી કુશળ ઇન્જનેરો બોલાવી લાખોના ખર્ચે સમરાવી દીધાં. એક પ્રસંગે તે દરિદ્ર છત્રના મેળામાં ગયેલો. ત્યાં વેપારીઓને ખટાવવા તેણે એક જ રાતમાં રૂ. ૩૫૦૦૦ ની ચીન્નેની ખરીદી કરી.

તેની ન્યાયપ્રિયતા પણ એટલી જ ઉજ્જવળ હતી. એક શહેરીએ તેના પિતાને ચોવીશ વર્ષ પૂર્વે, તેની ગરીબ સ્થિતિમાં, ગુસ્સે રીતે, રૂ. ૨૩૦૦ આપ્યા હોવાની વાત કરી ને જંગે તરત જ તેને વ્યાજ સાથે તે નાણાં ચૂકવી આપ્યાં. એક ગામના જમીનદારે ન્યાયાધીશને ફાડી એક કેસનો ચુકાદો પોતાની તરફેણમાં મેળવેલો. જંગ તરત જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને ઊંઘી તપાસ કરી જમીનદાર દોષિત જણાતાં તેને દંડ કર્યો. નિર્દોષને બદલે આપ્યો, ન્યાયાધીશને નાળિયેર પરખાવ્યું. મહારાણા સુરેન્દ્રવિક્રમે એક નિર્દોષ અમલદારનું અપમાન કરતાં તેણે મહારાણાની પણ ધૂળ કાઢી નાંખી. સત્તાધનના વીર સેનાપતિ નાનાસાહેબનાં નેપાળમાં વસતાં મહારાણાને એક ઝવેરીએ તેમની બે દીરાની બંગડીઓના વેચાણમાં છેતરેલાં. જંગને એ સમાચાર મળતાં જ તેણે ઝવેરીનો દંડ કરી મહારાણાને યોગ્ય બદલો અપાવ્યો. એક સ્થળે એક સ્ત્રીને રડતી જોઈ તે તેના ઊંઘાણમાં બિનયોગ્ય અને તેમાં સ્ત્રીના ધણીનો દોષ જણાતાં તેણે તે ધણીને ધમકાવ્યો એટલું જ નહિ પણ કાર્યદોષ કર્યો કે કાર્ષ્ણ પુરુષ પોતાની પત્નીને વિશેષ પડતી હેરાન કરે તો તેને એવી કડક સજા કરવામાં આવશે.

કે જેમાથી તેની સ્ત્રી તેને માણી ગયે તો જ થોડી દૂરછા મળી ગઈ કેટલાક સનિકાએ કંઈક ચોરી કરતા તેણે તેમને લાખી મખત કેદમા ધકેલી દીધા એ કે મિહાગમાંથી આવેલા થોડાં લોકોને નેપાળમાં કંઈ સ્થાન નહોતું તેઓ કાચેભાચે હેવાતા ને અત્યજ લેખાતા જંગે તેમને દરબારમાં નહોતરી પોતે જ તેમના હાથે પાણી પીધું ને નેપાળમાંથી એ જ પળે અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ એ સ્ત્રીએ ઘરમાં ધસી આવેના એ વાધ સામે ટક્કર પીનેની તેને તેણે સુદર ઇનામ આપ્યું એ જુદા મદિગની કેપનીક જાગીરે ગળ્યે જમ મરી પલ તેના દાનનું તામપન મળી આવતા તેણે તે તરત જ પાછી મોપાની તેનકર્મમાં ચતી કેટની ચોરીઓની પાછા ત્યાના સુમેદારનો હાથ જળાતા તેણે તને મખત કેદમાં હાસેની મૂક્યો બાકીના નાચન સૂચાએ પોતાના પ્રદેશમાં સુદર વ્યવસ્થા જાગરતા તને તેણે તરત જ જીવે દરજ્જે ચડાવ્યો આમ દોપિનને શિક્ષા ને ગુણુનાનને યોગ્ય નામ દ્વારા તેણે અધાધૂધી ભર્પા નેપાળને થોડા જ સમયમાં સુદર વ્યવસ્થાના શિખરે ચડાવી દીધું

નેપાળનો મર્વમત્તાધીશ છતાં સિપાઈથી માડી મહારાણા મુનીની બધી જગ્યાગરીગો તેને શિષ્ટે લટકતી બધા જ કાર્યો પર તેને દેખરેખ રાખવી પડતી બધી જ જાગનોમાં તેની સલાહ મગાતી તે પરાદમાં બીડી પ્રભુપૂજન ને તો પછી નારતો કરી ન્યાયાસન સભાજતો ભોજન પછી બીજા ગજકીવ કામે પર તેને દેખરેખ રાખવી પડતી

હિંદનનો દોસ્ત છતાં તે સ્વદેશપ્રેમી ને ધર્મનિષ્ઠ હતો તેને આયુર્વેદ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી તે માટે તેણે હિમાલય અને પશ્ચિમ હિંદમાંથી અનેક જાતના છોડ મગાવેના તેણે કેટલાક ભારરૂપ થઈ પડેલા રિવાજો જો કે બધા કર્યા છતાં તે રીતગિનાજનો નુસ્ત ઉપાસક હતો તેની કિંમત તે સમજી શકતો ચીનના સહેનશાહે જ્યારે તેની પ્રશસા કરી યોગ્ય મંદકાબ આપ્યો ત્યારે હિંદનના ગમે તેવા મોટા ઈંદમો કરતા તેણે તેની કિંમત વધારે આકા

થોડાક સમય પૂર્વે પોતાના નાના પુત્રનું લગ્ન તેણે નાની રાજકુવરી વેરે કરેલું આ અરસામાં તેણે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન નેપાળના પાટવીકુવર ત્રૈનાક્યવિક્રમ વેરે કર્યું આમ નેપાળના રાજવંશ માથેનો તેનો સમય અતૂટ બન્યો

હવે તે ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રવેશતો હતો તેણે માતાને એ પત્નીઓને એક પુત્રને એ ભાઈઓ ને રમશાને વળાવ્યા હતા તેની સ્વાભાવિક શક્તિ એટલી જ પ્રભાવશીન છતાં અતઃપ્રમાથી તે ત્યાગી મતી રહ્યો હતો એ વખતે તો તેને સાધુ બની જતો માડ અટકાવાયેલો

૧૮૭૫ માં તેણે બીજી વખત યુરોપ જવાની વ્યવસ્થા મરી થોડા જ સમયમાં યોગ્ય રસાયા સાથે તે નેપાળથી નીકળી ચૂક્યો અદહાબાદમાં તેને એ રમલા માથે ત્રિવેણી સ્નાન કરવાની ઈચ્છા થઈ પણ લેફ મર્વનરે સશસ્ત્ર સૈનિકો સાથે નદી પર જવાની અનુમતિ ન આપતા તે ખીજ્યો વાર્ધસરેશવને એ સમાચાર મળતા જ તેણે દિલગીરી દશાવી બધો અનુકૂળતા કરી આપી પણ જંગે એ વખતે સ્નાન ન જ કર્યું

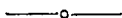
ત્યાથી તે ગોદાવરી-નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈ ત્યાં પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી મુગધ પહોંચ્યો પણ મુગધમાં થોડાના અકસ્માતથી શારીરિક ઇજા થતા તેને તરત જ નેપાળ પાછા ફરવું પડ્યું

આ અરસામાં હિંદનના પાટવીકુવર હિંદની મુનામતે આ રા જંગે પણ પોતાના ભાઈને સામે મોકલી તેમને નેપાળમાં શિકારે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું કુવરે એ આમ

ત્રણનો સંહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. જંગે તેમની સાથે ત્રણેક અડવાડિયાં સુધી તેરાઇના જંગલોમાં ઘૂમી હિંસક પ્રાણીઓના શિકારની તેમને કળા શીખવી. કુવર અતીવ આનંદ પામી શુભેચ્છા સાથે પાછા ફર્યા.

જંગનું સ્વાસ્થ્ય હવે, ધીમેધીમે લથડતું જતું હતું. એ જ અરસામાં એનો બીજો પુત્ર અવસાન પામ્યો. તેને અપાર વેદના થઈ. તે શાંતિ માટે જંગલોમાં શિકારે ચાલ્યો. પણ તખિયત વધારે લથડી. તેને તરત જ પાછો દેરવવામાં આવ્યો. પણ રસ્તે તેની આંખોનું નૂર ઓલવાઈ ગયું. ને પછીના બેત્રણ દિવસમાં જ બાગમતી નદીને કિનારે, પથરઘાટમાં, ૧૮૭૭ના ફેબ્રુઆરીની પચીશમીએ તે અવસાન પામ્યો. તેની પાંચ પત્નીઓમાંથી મોટી ત્રણ તેની પાછળ સતી થઈ, નાની બેને કુમળાં સંતાન હોઈ તેમને તેમ કરતાં વિનિતિપૂર્વક અટકાવવામાં આવી.

આમ જંગ ગયો, પણ નેપાળમાં એની છવનપ્રજા હજી છવતીજગતી છે. નેપાળની ગાદી પર, ત્યાંના પ્રધાનપદે તેના જ વંશજો શામે છે. સુસાફરો ત્યાંથી કેઈક ને કેઈક તેનીજ સ્મૃતિ લઈ પાછા ફરે છે.

મજલિસમાં—

નૌતમ

“અહો ! શા દિવ્ય સંગીતે આલ-ચાલી છલી રહે,
કિત્તર કંઠ આ કોનો નીરવે માધુરી ઝરે ?

સ્વર હિલોળ ચગે, નભ નીલમાં
મધુરિમા લસી મેઘકમાનની;
સુભગ સાંજની ગાદક લાલિમા
ઢપી ઢીંચે સૂર-માધુરી ગાનની !”

“સુરીલાં ગાનતાને કો દેહવલ્લરી નાગતી,
અંગની બંગિમા દેખી નેનપલ્લવી રાગતી !

લાવણ્ય અંગે લસતાં અનંગનાં,
લાલિત્ય એ લાસ્ય તણાં અનૂપાં,
સંગીત ને નૃત્ય-લીના સ્વરૂપ
ભૂલે દિશા, જેમ દીવે પતંગિયા !”

ગામને ગોંદરે સાંજે જામી છે મજલિસ, ત્યાં
ગદબરાજ ને જોડે સંગીત નૃત્ય આદર્યા
“જોત ! બહા ! ખૂણ ! ડુળારા !” પ્રસંશાની પુરંપરા
ચાલી અન્યોન્ય માટે ત્યાં : “અહો રૂપમ અહો દેવનિ !”

નંગતને જેણે સંસ્કાર આપ્યા-સમૃદ્ધિ આપી, પયગંબરો આપ્યા-તત્વજ્ઞાન આપ્યું, ઠંડા આપી-સંસ્કૃતિ આપી છતાં આજે હિંદમાં જે શુભામ છે, ન્યુઝીલેન્ડ કે ઑસ્ટ્રેલિયામાં જે ભૂંસાઇ ગઇ છે, અમેરિકામાં આજ સુધી જેને બાળી દેવામાં આવી છે, ચીનમાં જેના પર બોંબ અને અગ્નિ વર્ષે છે, આફ્રિકામાં જેના પર ગુન્દેશા અમાનુષિક અત્યાચારો માટે રાખેલા નથી એ-નંગતની

રંગીન પ્રજાઓ

નરસિંહ

દક્ષિણ-આફ્રિકામાં મહાત્માજીને ઝાડની ડાળી પર ફાંસીએ લટકાવી દેવાની યોજના અને ના. શાસ્ત્રીજી અને શ્રીમતી સરોજિની દેવી સામે ચચેલ ગોરા હુમલાઓએ હિંદી પ્રજાનું એ પ્રદેશ પ્રત્યે ઠીક ઠીક ધ્યાન આકર્ષ્યું છે. આજે ફરી એ પ્રશ્ન હિંદના પ્રગ્નકીય સ્વમાનને મૂંઝવી રહ્યો છે. ત્યાં વસતા હિંદીઓએ વર્ષોથી અધિષ્ટિત અપમાનો સહ્યાં છે, અસહ્ય શુભામી વેડી છે, મજૂરી ફરીફરીને ગોરાઓને પેસા કમાવી આપ્યો છે-આજે એ ગોરાઓ કંઇક વર્ષોથી ધડેલી પોતાની યોજના પ્રમાણે હિંદી વસાહતીઓને પાછા હસેલવા માગે છે, અથવા એમના ન જેવા હક્કો મૂંઢવી લઈ એમને અંત્યજ્ઞવાડામાં મહેલી દેવા માગે છે.

આ પ્રશ્નને દક્ષિણ-આફ્રિકામાં હિંદીઓના સ્થાન વિષેનો વિચાર ખાસ જરૂરી છે; પણ તે કેવળ હિંદી દષ્ટિએ નહિ પણ સમસ્ત રંગીન પ્રજાની દષ્ટિએ. કેમકે દક્ષિણ-આફ્રિકાની આ દ્રેષનીતિ-જો કે એના પરિણામે શોષવાનું તો મોટે ભાગે હિંદીઓને છે છતાં-કેવળ હિંદીઓ સામે નહિ, પણ મોટા ભાગની એશિયાવાસી રંગીન પ્રજા સામે આદરવામાં આવી છે; અને તે પણ ગોરી પ્રજાની આખી રંગીન પ્રજા પ્રત્યેની વલણનું એક પ્રકરણ જ છે.

ગોરી પ્રજાના બીપણ અત્યાચારો અને રંગીન પ્રજાની કરુણતમ સ્થિતિને ઉમેળતાં પહેલાં એ જોઈ જવું જરૂરી છે કે ગોરી કરતાં અનેકમણી મોટી રંગીન પ્રજા ગોરા પાશમાં શા મોટે અંધાધ રહી છે?—અત્યારે તો એમ કવાનાં તણુ કારણો જણાય છે: એક ગોરી પ્રજાનું દાનવી ચતુષ્પળ; બીજું હાથચડેલી રંગીન પ્રજામાં કેળવવામાં આવેલ કુસંપ, નિર્બળતા અને સંસ્કારબદ્ધતા; અને ત્રીજું ગોરી પ્રજાની રાક્ષસી અને કુટિલ વૃત્તિઓને સંમજવાની રંગીનોની અશક્તિ. ગોરી પ્રજા જ્યારે રંગીનોને પડખે લે છે ત્યારે રંગીનો કુલાહ જન્ય છે, સમજતા નથી કે આ કોઇક નવી સોગડાળાજી છે. એક ગોરા અમલદારે દક્ષિણ-આફ્રિકાની ધારાસભામાં ગોરી પ્રજાનું માનસ વ્યક્ત કરતાં ખરું જ કહ્યું છે કે “દશ હજાર દેશીઓ કરતાં એક ગોરાની કિંમત વધારે છે.” જર્મની સ્થિતનું દુરમન છતાં હારીને પણ વીસ વર્ષમાં પાછું ટટાર બન્યું છે, કેમકે તે ગોરું છે. પણ યુદ્ધમાં સ્થિતને પડખે રહી એના પગ ચાટતાં ચાટતાં સમરબૂમિ પર આજોટનારાઓની પ્રજા પોસે આજે રાટલો નથી, કેમકે એ રંગીનો છે. દક્ષિણ-આફ્રિકામાં બેર યુદ્ધમાં મદદ ફરી, હિંદીઓએ અંગ્રેજોને ક્ષેત્રો સામે વિજય આપ્યો; આજે હિંદીઓને હાંડી કાઢવામાં એ જ અંગ્રેજો ને ક્ષેત્રો એક બન્યા છે; કેમકે બંનેની આમડી ગોરી છે. પણ રંગીનો એક નથી બની શકતા.

દક્ષિણ-આફ્રિકાની ગોરી સરકારે એશિયાવાસિઓ સામેની પોતાની દૃષ્ટીનીતિમાંથી જાપાન અને સિરિયાને જુદાં તારવ્યાં છે, કેમકે એક બળવાન છે; ખીજું પાકેલું મોગદું છે. પરિણામે એ બંનેને રંગીન પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની વિશેષ જવાબદારી કશી નથી જણાતી. જે સ્ત્રીને હિંદુ યુગોથી પોતાનું મિત્ર ગણતું આવ્યું છે એ સ્ત્રીને ગોરાઓને ચરણે પડે છે કે, 'અમને એશિયાવાસી ન ગણો.' હિંદીઓ ત્યાંની કચરાઈ ગયેલી મૂળ પ્રજા સાથે એક બનવાને બદલે પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરી ગોરાઓ સાથે સમાધાન વાંચે છે. કાંઈને વિચારવાનો અવકાશ નથી કે ગોરી પ્રજાને મન રંગીનોની પવિત્ર ભૂમિ એટલે શિકારનું મેદાન, જંગલો કે સંસ્થાનો વસાવવાનું સ્થળ, વેપારી ચૌદું કે લૂંટ ચલાવવાની કે અત્યાચારો ગુજરવાની જગ્યા છે. એની સાથેનું સમાધાન એ મિત્રતાના કરાર નથી પણ ભીખનો દુકડો છે. એવા દુકડાઓથી પ્રજાનાં સત્ત્વ, સાહસ ને તનમનાટ ચૂસાઈ જાય છે; એ સ્વાર્થ જુએ છે, સ્વમાન નથી જોઈ શકતી. પરિણામે સમાન પ્રજાઓ પર ગુજરેલા કે ગુજરતા ગમે તેવા અત્યાચારોથી એને કમકમાટી નથી ઉપજતી.

કાંઈ કમભાગી પણ ગોરા સાહસિકોના મનમાં નવનવા દેશો શોધી કાઢવાનો તલસાટ જન્મ્યો. અને તે જ દિવસથી પોતપોતાના પ્રદેશોમાં સુખે વસતી રંગીન પ્રજાઓના ગળે ગોરાઓના સ્વાર્થની છૂરી આવી લટકી. આ માટે સાહસિકોને દોષ ન દેવાય. મહાન પુરુષોની મહેનત કે મહત્તાનો ઉપયોગ હંમેશાં દુષ્ટોને હાથે હજાહજ સ્વાર્થમાં જ ચાય છે. પણ બીજાનું સાહસિકોને એ ખૂબ મોટું સમજાય છે. આફ્રિકાના અનેક પ્રદેશોનો સંશોધક હર્બર્ટ વોર્ડ ત્યાંની પ્રજા પર ગુજરતા અત્યાચારો સાંભળી દુઃખથી ઘેસો બની ગયેલો, પોતાના એ શ્રમ પર તેણે આંસુ સાર્યાં. આફ્રિકાની પ્રજા પર ગુજરતા અત્યાચારોનાં કરણ સમારકરે તેણે દાનવોની આંખમાંથી પણ આંસુ સારે એવી એક પ્રતિમા જાંબી કરી છે. દેવ્ય કોંગોના સંશોધક અને એ પ્રદેશની પ્રજા સાથે મીઠાશ કેળવી ફ્રાન્સને તે પ્રદેશ અપાવનાર ડૉ. બ્રાઝએ જ્યારે એ દેશની નિર્દોષ પ્રજાનાં લોહી વહેતાં જોયાં ત્યારે તેનું હૈયું ફાટી ગયેલું.

અમેરિકા શોધાયું, ઓસ્ટ્રેલિયા શોધાયું, ખીજા અનેક ટાપુઓ શોધાયાં. આજે ત્યાં ગોરી પ્રજા મહાલી રહી છે. પણ ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓ ક્યાં છે? - તેમની સ્થિતિ શું છે? ગોરાઓ પાસેથી જગતને તો એટલું જ જાણવા મળ્યું છે કે તે તે પ્રદેશોમાં, છૂટીછવાઈ માણસખાઉ પ્રજાઓ વસતી હતી અને તે ધીમેધીમે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. એમ તો જગતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહાન હિંદી પ્રજા વિષે પણ પરદેશોમાં કહેવાય છે કે અહીંના લોકો કાચું માંસ ખાય છે અને જ્યારે હિંદ અંગ્રેજોને હસ્તક પડ્યું ત્યારે તેની વસતી દશ કરોડની હતી. [બિચારાઓને લાગ્યું હશે કે એથી ઓછો આંકડો તો ગાંડાઓની છરપીતાલ સિવાય ખીજે ક્યાંય માન્ય નહિ થાય.] સ્ત્રી આજે અશીલ્પી ગણાય છે. પણ એને અશીલ્પી બનાવ્યું કાણે? ત્રણેક મહિના પર સાંધાઈના એક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીની પત્રમાં પ્રગટ થયેલ સમાચાર જો બોટા ઠેરવવામાં ન આવે તો એમ માનવું રહે છે કે, 'હિંદમાં અશીલ્પનું ઉત્પાદન વધારી સ્ત્રીને નજીક બનાવવાને ને તેનું નાણું ખેંચી લેવાને ત્યાં યુક્તિથી ઉલ્લા એ સૈકામાં અશીલ્પનો પ્રચાર વધારવામાં આવ્યો છે. ત્યાંનાં ખ્રિસ્તિ દેવજોમાં બિચારના અખાડા ચાલે છે અને અનેક પ્રકારની લાલચોથી સેંકડો સ્ત્રીઓને તેમનું સ્વત્વ હણવાને

ધ્રિસ્તિ બનાવી દેવામાં આવે છે. આવા માણસો ગોરી અને ધ્રિસ્તિ પ્રગ્નની તરફેણમાં પ્રચાર કરવામાં એવી રાગની ગરજ સારે છે. ચીનમાં ગોરી પ્રગ્નએ ઠેર ઠેર પોતાનાં ચાણુ નંમાવ્યાં છે. તે ચીનનું રાજતંત્ર અડાણુવટમાં લખાવી તેને નંપાનની સામે લડવાને નાણું ફીરે છે. એનો મૂળ ઉદ્દેશ તો ચીન-નંપાનને અંદરોઅંદર લડાવી બંનેને ખોખરાં કરવાનો છે.

અમેરિકાની મૂળ રેડઇન્ડિયન્સ પ્રગ્નને તો આજ સુધી જીવતી ને જીવતી બાળા દેવામાં આવી છે. એ જગમહેર વાત છે. ગોરાઓ કહે છે કે એ પ્રગ્નઓ તો પશુપથી હલકા છે. કાણે માપ કાઢયું ? ઇતિહાસ તો એમ પૂરવાર કરી શકે એમ છે કે ઉત્તર રશિયાને માર્ગે થઈ આર્યોની કેટલીક ટુકડીઓએ અમેરિકામાં જઈ ત્યાં વસવાટ જમાવેલો. અમેરિકાનો મહાન ઇતિહાસકાર પાર્કમેન તો ત્યાંની મૂળ પ્રગ્નએ ખેલેલાં અદિતીય યુદ્ધોની પ્રશસ્ય નોંધ લે છે. તે અમેરિકામાં મળી આવતા પુરાતત્ત્વના લગ્ય અવશેષો શું હોવા ત્રણસો-ચારસો વર્ષથી ત્યાં જઈ વસેલી ગોરી સંસ્કૃતિએ લીલા કરેલા છે ?

ઇંગ્લાંડમાં જેને માટે કંઈ સ્થાન ન રહ્યું હોય એવાઓને ઑસ્ટ્રેલિયા ધકેલી ધકેલી એ સંસ્થાનની ખીલવણી કરવામાં આવી છે. પણ એ ખીલવણી શું કેવળ એવા જીતરેલ ગોરાઓએ જ કરી છે ? ગોરાઓએ જ્યારે ઑસ્ટ્રેલિયા કે ન્યુઝીલેન્ડ પર પોતાનો વાવટો અડાવ્યો ત્યારે તે પ્રદેશની પ્રગ્ન જેવી અને જે સંખ્યામાં હતી તેવી અને તેથી અડધી સંખ્યામાં પણ આજે છે ?

આફ્રિકા પરના અત્યાચારો વિષે તો વિચાર કરવાને પણ પત્યરી હેયું જોઈએ. ઈ. ડી. ગ્રોરેલ જેવો નામાંકિત અંગ્રેજ લેખક પણ કહે છે કે, 'એ કાળા અત્યાચારનાં લોહિયાળ પાનાં ઉઠેલવાની દિશત નથી. એ દિંદના વિનય જોટલાં જ લોહીથી રંગાયેલાં છે.'

આફ્રિકા વિષે એક ભ્રમણા એ ફેલાવવામાં આવે છે કે ત્યાંની પ્રગ્ન પણ જેવી અને ખિનસંસ્કારી હતી અને ગોરાઓએ ત્યાં જઈને પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે. પણ આ અને હળાહળ જુઠાણું છે. ગોરાઓએ તો ત્યાં જઈને લોહીની નદીઓ જ વહાવી છે. અને ત્યાંની પ્રગ્ન યુગોથી સંસ્કારી હોવાનાં પૂરાં પ્રમાણ છે.

પુરાણમાં આફ્રિકાને કૌય દ્વીપના નામે ઓળખવામાં આવે છે. હિંદી સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ એશિયાને માર્ગે થઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ લગભગમાં ત્યાં પહોંચેલી. ઝીઆખવેનાં લગ્ય ખંડેરમાં આજે પણ તેના અવશેષો નજરે પડે છે. ખંડના અનેક ભાગોમાંથી મળી આવતાં ખંડકચિત્રોને તો ગોરા સંશોધકોએ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ લગભગનાં ઠેરવ્યાં છે. મીસરના રાજવંશનો સ્થાપક રાજા મેનીજ (અસમેન્સ) ચક્રવર્તી સગરનો પુત્ર હતો. મેગિલોનનાં ચક્રવર્તી સમ્રાટો પણ આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં જતાં દાર ખાઈ જોડેલા. એચ. વેલ્સના મતે ઇ. સ. ૫૨૦ માં હિંદી પ્રવાસીએ દક્ષિણ-આફ્રિકાની મુલાકાત લીધેલી. પૂર્વ-આફ્રિકામાં તો હિંદીઓ સદીઓથી જઈ વસ્યા હતા અને વારકો ડી ગામાએ ત્યાં તેમને જોયેલ હોવાનાં પણ પુરાવા છે. હિંદ-વિરોધીઓમાં અગ્રપદ ધરાવનાર મી. ચર્ચિલના મતે પણ હિંદીઓ આફ્રિકામાં ગોરાઓ પૂર્વે ઘણાં વર્ષ પહેલાં જઈ વસ્યા હતા. આમ આફ્રિકા અંધારખંડ હતો અને ગોરાઓએ એને શોધીને અજવાળામાં મૂક્યો એ વાત વલુદભરી નથી જણાતી. એ ખરૂં છે કે લૂંટફાટની નીતિ ગોરાઓએ જ ત્યાં પહેલવહેલી અજમાવી.

ઐદમી સદીના મધ્યાન્હમાં પોર્ટુગલના રાજા હેનરી ધી નેવીગેટરની સહાયથી કેટલાક ગોરા શોધકોએ પશ્ચિમ આફ્રિકાને કંઈ યગ મૂક્યો. તેમની નજર ત્યાંના સુરિસોન્ટર્થ પર ન કરી પણ કેટલાંક ખેલતાં-ફૂટતાં કાળાં માનવો પર જઈ ચોંટી. તેમણે એ માનવોમાંના

કેટલાક સચક્ત પુરુષોને ગુલામો તરીકે ઉઠાવવાની યોજના થઈ. પરિણામે જંને પણ વચ્ચે થઈ થયું. પણ શસ્ત્રધારી ખ્રિસ્તિઓએ અનેક કાળો સ્ત્રી-પુરુષોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. તે પછી વિજય માટે તેમના વહાલા પ્રભુની સ્તુતિ કરી ખાર ગુલામો લઈ તેઓ પોર્ટુગલ પાછા ફર્યા.

એ પછી કોલંબસ રંખડતો રંખડતો અમેરિકા જઈ ચડ્યો. શરૂઆતમાં તે પ્રદેશ સ્પેનને હસ્તક આવ્યો. તેને ત્યાં ધાતુઓ અને કુદરતી ખનનનાની વિપુલતા જણાણી. પણ ત્યાંની મૂળ સ્વમાની પ્રજા તેને માટે મજૂરી કરવા તૈયાર થાય એમ નહોતી. પરિણામે તેને પરદેશી ગુલામોની જરૂર જણાણી. પોર્ટુગલ તૈયાર જ હતું. તેણે સ્પેનને ગુલામો પૂરા પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો. અને ઇશુખ્રિસ્તના પવિત્ર નામ પર આફ્રિકામાંથી રોજાબંધ ગુલામો ઉઠાવીને તેમને અમેરિકાને કાઢે ખડકવા માંડ્યા. ગુલામોને પકડવામાં કેટલું લોહી રેડાતું હતું, કેટલાં નિર્દોષ યુવાઈ જતાં હતાં, મુસાફરીમાં કેટલા ગુલામો મરી જતા હતા તેનાં ખ્યાલ રાખવાની પોર્ટુગલને જરૂરત નહોતી.

પણ પોર્ટુગલને આ રીતે લાડવો ખાટી જતું નેઈ યુરોપના ખીજ દેશોની દાઢ મળકી. ૧૫૬૨ માં ઇંગ્લાંડનાં મહારાણી એલીઝાબેથની ખાનગી ભાગીદારી સાથે હોકીન નામના અંગ્રેજે પણ એ પવિત્ર કામ ઉપાડી લીધું. એ પછી તો બધા દેશો વચ્ચે તે ધંધામાં હરીફાઈ ચાલી. સ્પેને પોર્ટુગલ સાથેના કરાર રદ કરી ખીજ દેશોને પણ એ સફળ ધંધામાં નેડાવા દીધા. પણ સાથે જ તેનું અમેરિકા પણ ખીજઓ ખાઈ જવા માંડ્યા. આ બધા ધંધા, હરીફાઈ ને વિજયોમાં વધુમાં વધુ ભાગ ઇંગ્લાંડને ફાળે ગયો.

ઈ. સ. ૧૬૬૬થી ૧૮૦૦ના ગાળા દરમિયાન યુરોપની ગોરી પ્રજાએ આ રીતે અમેરિકાને કાઢે ૧૦૫૯૧૧૫ ગુલામો ઊતાર્યા. આમાં સાઠ લાખ લગભગ તો એકલા ઇંગ્લાંડે જ તાર્યા. એ બધાને પકડતાં રેડવું પડેલ લોહી, તેમનાં કુટુંબોના હાલહવાલ, રસ્તે દુઃખ કે ખયી તેમાંનાં લાખોનાં કરુણ મૃત્યુ એ કશાનો તો દિસાળ જ નથી. એક ગાળા દરમિયાન ત્રી લાખ લગભગ ગુલામો રસ્તે દુઃખથી ક્યારાઇને મરી ગયાની નોંધ લેવાઈ છે. આ બધા ગુલામો મોટે ભાગે પશ્ચિમ-આફ્રિકામાંથી જ ઉઠાવાયેલા.

આ વેપારમાં નેડાનાર પેઢીઓની સાથે જ રાજ્યોને અને વંદાણુવટાના વેપારીઓને પણ એટલો જ આર્થિક લાભ થયેલો. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં સ્થિતનના સંસ્થાનમંત્રીએ પાર્લામેન્ટમાં જવાબ આપતાં કહેલું કે, 'આવો ઉમદા લાભદાયી ધંધો દેશથી ન છોડી દેવાય.' ઇંગ્લાંડનો વંદાણુવટાનો ઉલોગ પણ એ અરસામાં ફાલી ફૂલી નીકળ્યો. ગુલામોના એ વેપારમાં એકલાં લીવરપુલનાં વંદાણુ જ વાર્ષિક રૂ. ૧૬૭૬૪૭૦૫ નો નફો કરતાં હતાં. નફામાંનો કેટલોક ભાગ કાળી પ્રજામાં ઉમદા ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચાર માટે મીશનરીઓને સોંપાતો.

અમેરિકામાં ઉતારવામાં આવેલા ગુલામોની દસ વર્ણવી જાય એવી નથી. તેઓ કામ કરવાને અચક્ત જનતાં તેમને મારી નાંખવામાં આવતા, તેઓ સામનો કરે તો શરીરનું લોહી નીતરવા માંડે એ હદે તેમને ચાળખા મરાતા. કામ ન કરનાર કે ઓછું કરનારને દિવસો સુધી ઝાડ સાથે બૂખ્યા ખાંધી રાખવામાં આવતા. ડચ-ગિયાના ને સ્થિટિશ વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં તો તેમને જીવતા સળગાવી દેવામાં આવતા, તેમનાં ગુલામોએ હદી નાંખવામાં આવતાં કે તેમને ખાંડના ઝિકળતા તાવડાઓમાં ફેંટી દેવાતા. તેમના દેશમાં તેમનાં કુટુંબોની સ્થિતિ તો પ્રભુને આધીન હતી.

ગોરી પ્રજ્વળે આફ્રિકાના દેશો સર કરવામાં વાપરેલી કૂરતા અને અધમતાનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ કરુણ છે. ગોરાઓને મન બિનગોરી ચામડી એટલે સંહાર કરવાનું ટેકાણું. એમના ભગવાન ઇશુ યહુદી કોમમાં જન્મેલા એ ખાતર એશિયાઈ યહુદીઓને પણ તેઓ ગોરા ગણે છે. ઇશુની જન્મભૂમિ એશિયામાં આવેલી છતાં એને એઓ બિનએશિયાટીક ગણે છે. ગોરી ચામડી સિવાયનું જગત એમને મન પરજુગત છે. અને એના પ્રત્યે તેઓ પોતાની કશી કરુણ નથી માનતા.

આફ્રિકામાં દેહ લાખ ગોરમમાર્ફલ લ્હાલગતા વિસ્તારનો દક્ષિણ રોડેશિયા નામે પ્રાન્ત છે. ત્યાંની પ્રજ્વળ તંદુરસ્ત અને ચ્વાંદી ગણાતી. એ પ્રાન્તના રાજા લોખેન્ગ્યુલાને અંગ્રેજો હાંપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તે એક અંગ્રેજ મીસતરી સાથે મિત્રનાધી મેકળાયો; પરિણામે અંગ્રેજ વેપારીઓ ત્યાં આવતા જતા થયા. એ વેપારીઓને તે પ્રદેશની ખનીજસંપત્તિ અખૂટ અને અમૂલ્ય જણાઈ. તેમણે અંગ્રેજ ન જાણતા એ રાજા પાસે, તેને ભુદી જ રીતે સમજાવી, એક કરાર પર સહી કરાવી લીધી. જ્યારે રાજાએ જાણ્યું કે તે કરાર તો માસિક રૂ. ૧૫૦૦ના બદલામાં દેશની બધી ખનીજસંપત્તિ પરના હક્કો ખૂંટવી લેના હતા ત્યારે તેણે મહારાણી વિક્ટોરિયાને તે કપટ મંથંધી લખી જણાવ્યું. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેના અંગ્રેજોને બિન-મત્તાવાર જણાવી તેમની સાથે જોડેને વર્તવાની રાજાને સલાહ આપી; પણ પછી તો રોડેશિયામાં અંગ્રેજ કંપનીઓ સ્થપાણી. ને તે સિદ્ધનના પીડબળ સાથે નવાનવા હક્ક મેળવતી જ ગઈ. પછી તેમણે ભુદાં ભુદાં બહાનાં કાઢી ત્યાંની મૂળ પ્રજ્વળ સાથે ઝગડવા માંડ્યું. ને છેવટે હત્તરો માણસો ને દોરોનો સંહાર કરીને એ પ્રદેશ પડાવી લીધો. તે પછી તેમણે મૂળ પ્રજ્વળ સાથે કડકમાં કડક કાનુન કરી બધી જમીન ખૂંટવી હાઈ તે પ્રજ્વળે વાડાઓમાં ધોડેલી મૂકી. તેના પાસે મરજીમાં આવે એટલું વળતર આપી ફરજિયાત મજુરી કરાવવા માંડી. અંગ્રેજો પર વિશ્વાસ રાખનાર રાજા લોખેન્ગ્યુલાના વંશજોએ સમ્રાટ જ્યોર્જ પર પોતાની કરુણ સ્થિતિ મંથંધી લખેલો કકળતો પત્ર કંઠે હેવાને પણ વ્યાસ સરાવે એવો છે.

વીશમી સદીની સરચાતમાં સ્થિત દક્ષિણ-આફ્રિકામાં જોઅર યુદ્ધમાં મેડોવાયું હતું. આ વખતે ફ્રાન્સને મોરોક્કો ગળી જવાનો તલસાટ જાગ્યો. તેણે મોરોક્કોના વિલાસી સુલતાનને થોડાંક નાણાં ધીરી તેના પર કાબૂ જમાવ્યો. પહેલાં તો ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સની વિરુદ્ધ પડ્યું પણ પછી જર્મનીની વિરુદ્ધ ફ્રાન્સનું બળ કેળવતું જરૂરી હોઈ તેણે ફ્રાન્સને યુદ્ધ કરારથી મોરોક્કો ગળી જવાની છૂટ આપી. જોટા આરોપો જીભા કરવામાં તો ગોરી પ્રજ્વળ નિષ્ણાત જ છે. એવા ભુદા ભુદા આરોપો જીભા કરી ફ્રાન્સે મોરોક્કોના એક નગર કેસેમ્બેલેન્કા પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. હમ્બરોની કતલ થઈ. ને થોડા જ વખતમાં મોરોક્કો ફ્રાન્સને હસ્તક જઈ પડ્યું.

આ જ રીતે ઇંગ્લાંડની એવરી ત્રેવરી રમતોથી પ્રેરાઈ ફ્રાન્સે ટર્કી પાસેથી ટયુનિસ પડાવી લીધું, છટાલીએ ટ્રીપોલી પડાવી લીધું. એ બંનેનો કબજો લેતાં જ સંહાર થયો એ ગણ્યો જાય એમ નથી. છટાલિએ થોડા જ સમય પૂર્વે લીધેલા એખીસીનિયાના કબજાથી એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

એલિજયમના રાજા સિયોપોલ્ડના મનમાં પણ સંસ્થાનવાદની દુષ્ટ લાવના જાગી. તેણે ગોરી પ્રજ્વળને પોતાના સંસ્થાનમાં વેપારી લાભો કરી આપવાનું વચન આપ્યું, મધ્ય આફ્રિકાની પ્રજ્વળને અનેક જાતના સુખની લાલચો આપી; ને આફ્રિકન પ્રજ્વળને પ્રિય થઈ પડેલા મુસાફર સ્ટેન્લીને

મદદમાં લઈ કેંગો ફી સ્ટેટ નામે સંસ્થાન વસાવ્યું. પણ પછી એ સંસ્થાનમાં ગુજરેલા અત્યાચારોની સીમા નથી. એ પ્રદેશમાં રખજર ને કાચીદાંત બેની પુષ્કળ પેદાશ છે. પણ ગોરા વેપારીઓ પોતે તો એ કામ કરી ન શકે. તેમણે ત્યાંની મૂળ પ્રજા પર એ ફરજ નાંખી. અને એ ફરજ અદા કરાવતાં તેમણે હજારોની કતલ કરી, સેંકડોને શિકારી પ્રાણીઓના મોઢામાં ધકેલી દીધા, હજારોને ફાંસીએ લટકાવ્યા, સેંકડોને ભૂખથી મારી નાંખ્યા. તેમને મારી નાંખવામાં બંદુકની ગોળાઓ નકામી વપરાઈ ન જાય એ ખાતર તેઓ સેંકડોને ઝાડ સાથે બાંધી ભૂખ-તરસ કે શિકારો પ્રાણીઓના શિકાર તરીકે મરવા દેતા. પુરુષો પાસે કામ કરાવવાને તેઓ તેમનાં સ્ત્રી-બાળકોને પકડીને કડક સગ કરતા, તેમનાં અંગ હેદી નાંખતા, તેમને દિવસો મુઠી જુએ મારતા, ઝાડ સાથે બાંધી રાખતા, તેમનાં ગામો સળગાવી મૂકતા, તેમને મારી નાંખી તેમનાં માંસની ઉમ્મણી કરતા. આ રીતે એ દારૂણ ગાળામાં તે પ્રદેશનાં ૨૦૦૦૦ માણસો હોમાઇ ગયાં.

આલાક રાજ લિયોપોલ્ડે આવા ધોરવર્તન માટે પોતાના પર દુનિયાનો રાષ ને જીતરે એ માટે ફ્રેન્ચ-કેંગોમાં પણ આજ નીતિ અમલમાં મૂકાવી. તે દેશના સારી વિકાગમાં, એ નીતિની રૂએ, એક જ દિવસમાં ૫૮ સ્ત્રી-હોકરોને નાની કોટડીમાં પૂરી મારી નાંખવામાં આવેલાં. સેંકડો સ્ત્રીઓને તેઓ ધગધગતા સળિયાથી કંપાવતા. કોર્ટ સિસ્ટમમાં તેમણે ૧૧૯ સ્ત્રીઓ અને કુમળી કન્યાઓને એક જ દિવસમાં એ રીતે મારી નાંખેલી.

અંગ્રેજો પણ આ વિષયમાં જીતરતા નથી. થોડા જ દિવસ પહેલાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલો કે સિયેરાલીયોન નામના બ્રિટિશ સંસ્થાનમાં કેંગાળ બની ગયેલી પ્રજાને કર ભરવાને પોતાનાં સંતાન વેચવાં પડે છે અને સરકાર તરફથી કર ન ભરનારાઓ પર અંગઘર્ષણ જેવા જુદા જુદા અત્યાચાર થાય છે એ વાત સાચી છે?—તેના ઉત્તરમાં ... થોમસ ઇન્સ્કીપે કબૂલ કરેલું કે ગેરવર્તાન અગ્રાવવામાં આવે છે ખરો. હિંદમાં એમણે શું કર્યું એ તો જગજગણીતી વાત છે.

દક્ષિણ-આફ્રિકાનો ઇતિહાસ, ગાંધીજીના પ્રતાપે, હિંદને વિશેષ જણાવેલો છે. ત્યાંની મૂળ પ્રજા બાન્ડુ. તે પછી ત્યાં ડચો જઈ વસ્યા. તેમણે બાન્ડુઓને અનેક રીતે ફસાવી, તેમના પર અત્યાચારો કરી, કેટલોક પ્રદેશ પડાવી લીધો. પછી ત્યાં અંગ્રેજોને બાન્ડુઓનાં આકર્ષણ. તેમણે મૂળ પ્રજાને વિશ્વાસમાં લઈ ડચોને ફૂટવા માંડ્યા. ડચો ઉત્તર તરફ આગળ વધતા ગયા. આફ્રિકાની ડચ પ્રજા બોઅર નામે ઓળખાય છે. તેનું અનૂન પણ અગ્રજ ગણાય છે. તેની અને અંગ્રેજોની વચ્ચે ભવંકર યુદ્ધ થયું. પણ છેવટે અંગ્રેજો ફાળ્યા ને બન્ને વચ્ચે સમાધાન થયું. સમાધાન થતાં જ અંગ્રેજો મૂળ પ્રજાને અને યુદ્ધમાં મદદ કરનાર હિંદીપ્રજાને વીસરી ગયા; ૧૮૪૩ માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ બહાર પાડેલ પ્રજાસમાનતાનો ઢંઢેરો જૂલી ગયાં. મૂળ પ્રજાને ડચોએ ધણે અંશે તો કચરી નાંખી હતી. હવે બંનેએ સાથે મળી તેને વિશેષ કચરવા માંડી.

હિંદીઓ ત્યાં વણનહોંતયા ગયા પણ નહોતા. બંને ગોરીપ્રજાઓ કરતાં આફ્રિકા પર તેમનો વિશેષ હક્ક હતો. અને મોટાભાગના હિંદીઓને તો નાતાલમાં ૧૮૬૦માં શેરડીનું પાવેતર કરવાનું હતું ત્યારે નહોંતરવામાં આવેલા. પણ કામ સર્ચું કે વેઇ વેરો. બંને ગોરી પ્રજાએ અંદરથી એક થઈ હિંદીપ્રજાને મૂળ પ્રજાની જેમ કોઈ પણ જાતના હક્ક વગર અત્યજવાડામાં ધકેલી દેવાની અથવા હિંદ પાછી કાઢવાની યોગ્યતાઓ રચવા માંડી. હિંદીપ્રજા

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું એક પ્રકરણ—

શ્રમ-બહેંચણી

૧. હ. વ્યાસ

મનુષ્યના જીવનમાં શ્રમને બેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે તેટલું જ બદકે તેથી પણ વિશેષ શ્રમની યોગ્ય બહેંચણીને સ્થાન છે. પ્રત્યેક માનવીને શ્રમ કરવો પડે છે; પણ તે માત્ર ગમે તે ઢંગથી શ્રમ કરીને મુક્ત નથી થતો; તેને અમુક જ પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે; પોતાની પરિસ્થિતીને અંગે જે પ્રકારના શ્રમનું નિર્માણ થયું હોય તે પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે. આ રીતે પ્રત્યેક માણસને વિવિધ પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે.

આર્થિક જીવનની શક્યતા માટે માનવીના જીવનમાં શ્રમ અનિવાર્ય છે. પણ જીવનનો સમગ્ર જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે, વિવિધ પ્રકારનો-પ્રત્યેક જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને શ્રમ કરતો નથી. તે તો માત્ર સારીયે હંદગી સુધી એકજ પ્રકારનો શ્રમ હિસાબે છે અને છતાં તે શ્રમના બદલામાં તેનું સારીયે આર્થિક જીવન શક્ય બને છે, તેમજ બધી જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ શ્રમની-બહેંચણી છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં બ્યારે માનવી આજના જેવા નિવમળદ આર્થિક સમાજમાં નહોતો વસતો ત્યારે શ્રમની બહેંચણીની હરતી નહોતી, તેનો ખ્યાલ પણ ન હતો. જગત પ્રગતિશીલ છે, જગતમાં વસતો માનવી પણ પ્રગતિશીલ છે. વ્યક્તિજીવનમાંથી કુટુંબ જીવન આવ્યું, કુટુંબજીવનમાંથી સમૂહજીવન આવ્યું, સમૂહજીવન સ્થિર થતાં ગ્રામ જીવન પ્રાપ્ત થયું અને ગ્રામજીવનમાંથી ગ્રામીણ, રાષ્ટ્રો અને આજે, માનવી આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનના ધ્યેય તરફ અપદભેર, જઈ રહ્યો છે. આ બધી પ્રગતિના મુળમાં શ્રમની-બહેંચણી રહેલી છે. શ્રમની બહેંચણી વિના પ્રગતિ આકાશ કુસુમવત્ છે. શ્રમની બહેંચણી બેટલી વિશેષ તેટલી અગતિ વિશેષ. શ્રમની બહેંચણીનો વ્યાપકતા, પ્રગતિનું માપ કાઢવાનું સાધન છે.

માનવી તેની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પોતાની બધી જરૂરિયાતો માટે-અવગત જરૂરિયાતો ઘણી અર્થાદિત હતી-જેટલા પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે તે બધો શ્રમ કરતો. જેમકે છુધાશાન્તિ માટે પોતાના ખોરાકનું સાધન તેને પોતાને જ તૈયાર કરવું પડતું; શરીરના રક્ષણ માટે કેપડાઓ પોતાને જ તૈયાર કરવાં પડતાં-જે પ્રકારનાં કેપડાંઓ પ્રચલિત હતાં તે-પોતાનાં આણુધો-શબ્દો; પોતાને રહેવાનું ઘર વગેરે વગેરે બધી જરૂરિયાતો મેળવવાને માટે તેને પોતાને જ દરેક જાતનો શ્રમ કરવો પડતો. એકજ માણસ પોતે શિકારી, મચ્છીમાર,

પ્રત્યે તેમણે તીવ્ર વૈર કેળવ્યું. હજી સુધી એ કમ ચાલુ છે. હવે તેને જીવાળ આવ્યો છે. અને સરકારે જાપાન-સિરિયા સિવાયની આખી એશિયાઈ પ્રજા સામે એ કાયદો અમલમાં મૂકવા કરાવ્યું છે.

આ પ્રસંગે રંગીન પ્રજાના દરેક વર્ગો પોતપોતાનો જીવો સ્વાર્થ જોલે એ કરતાં આખી પ્રજા એકમેકને માટે એકજ અવાજ રજુ કરે તો એના પર પ્રજાના વધારે હિંસા આશિર્વાદ ઊતરશે.

રસોઇ પકાવનાર, કપડાં તૈયાર કરનાર, સુતારી કામ કરનાર, મકાન બાંધનાર વગેરે અનેક પ્રકારના શ્રમ કરનાર હોતા.

પણ જેમજેમ માનવી સમાજમાં રહેતો ચલે અને સમાજજીવન દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ પામવા લાગ્યું, તેમતેમ સમાજમાં તેમ જ વ્યક્તિના જીવનમાં શ્રમની હેંચણીને સ્થાન મળ્યું. શ્રમની હેંચણી આવતાં અમુક માણસો ખેડૂત બન્યા, કાંઈ મચ્છીમાર બન્યા, કાંઈ દરજી બન્યા, કાંઈ ગોચી, કાંઈ ધાંચી, કાંઈ સુતાર તો વળી કાંઈ લુહાર બન્યા, એમ અનેક પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે વિવિધ પ્રકારના ધંધાઓવાર શ્રમની હેંચણીના સિદ્ધાન્ત ઉપર આખાથે સમાજનું આર્થિક જીવન શક્ય બન્યું. શ્રમની હેંચણીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલતું સમાજજીવન વધારે સુગમ, સંરળ, સંગીન અને સુખ આપનારું પણ પરિણમ્યું.

હજી આ તો શ્રમની-હેંચણીની પ્રાથમિક ભૂમિકા જ હતી; હેંચણી માત્ર સાદા સ્વરૂપમાં જ હતી. જેવી રીતે પ્રત્યેક કુટુંબમાં અને ખાસ કરીને નવાં અવિભક્ત કુટુંબની પ્રથા છે ત્યાં કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યને ભાગે અમુક પ્રકારનું કામ આવી જાય છે અને આખુંયે કુટુંબજીવન સરળતાથી અને સહેલાઈથી ચાલે છે; તેવી જ રીતે સમાજમાં રહેતા પ્રત્યેક માનવીને ભાગે અમુક અમુક પ્રકારનું કામ-અમુક પ્રકારનો શ્રમ-કરવાનું આવે છે અને સારાથે સમાજનું આર્થિક જીવન સુંદર રીતે સુગમતાથી ચાલે છે.

પણ આજે તો શ્રમની-હેંચણીનો વિકાસ અને તેની વ્યવસ્થા નોંકવી શકાય તેટલાં આગળ વધેલાં છે. વિદ્યાને યંત્રો આપ્યાં અને યંત્રોથી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ આવી. આ યંત્રની સફળતાના મૂળમાં તેમજ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના વિજયના મૂળમાં શ્રમની-હેંચણી છે. આ શ્રમની-હેંચણીનો પ્રકાર ઉપર નોંધેલ ગયા તે સાદી શ્રમની-હેંચણી કરતાં જુદા છે. અર્થશાસ્ત્રમાં આ શ્રમની હેંચણીને સંયુક્ત શ્રમની હેંચણી કહેવામાં આવે છે.

સંયુક્ત શ્રમની-હેંચણીનો આધાર યંત્ર અને જરૂર્યાબંધ ઉત્પાદન ઉપર જ છે. મળીને કહીએ કે યંત્રની હસ્તિ તેમજ જરૂર્યાબંધ ઉત્પાદનની શક્યતા કેવળ શ્રમની હેંચણીને આભારી છે તો તે પણ બિલકુલ સત્ય છે. સાદી શ્રમની હેંચણી આજના સામાજિક જીવનની જેટલી વાસ્તવિક ઘટના છે તેટલી જ, બરફ તેથી પણ વિશેષ સંયુક્ત શ્રમની-હેંચણી યાંત્રિક ઉત્પાદનની વાસ્તવિક ઘટના છે.

ગૃહઉદ્યોગના યુગમાં, હજી ન્યાંસુધી યંત્ર ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યું નહોતું ત્યાંસુધી, પ્રત્યેક ઉદ્યોગમાં ખતી જુદી જુદી વસ્તુઓને, બનાવનાર સર્ગી રીતે પહેલેથી છેલ્લે સુધી તેની બધી વિધિ પોતાના જ શ્રમથી સંપૂર્ણ કરી તૈયાર કરતો. જેમકે આપણો ગોળી પગરખાંને, સર્ગી પોતાના શ્રમથી તેના બધા ભાગોને તૈયાર કરી; બનાવે છે; તે જ પ્રમાણે લુહાર, તે જ પ્રમાણે સુધાર. પ્રત્યેક કારીગર જે યંત્રનું અવલંબન નથી લેતો પણ હાય કારીગરીથી કામ કરે છે તે તૈયાર કરવાની વસ્તુને સર્ગી પોતે જ તૈયાર કરે છે.

પણ યાંત્રિક ઉત્પાદનમાં ન્યાં સંયુક્ત શ્રમની હેંચણીનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ જ વ્યાપક અને છે ત્યાં તો બનાવવાની વસ્તુના અનેક ભાગ પાડી નાખવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક ભાગ જુદા જુદા માણસથી-મજૂરથી તૈયાર થાય છે, અને છેવટ બધા ભાગોનું સંયોજન એક જગ્યાએ થઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ બહાર આવે છે. જેમકે ખૂટના કારખાનાઓમાં આખા ખૂટ એક માણસ નથી બનાવતો પણ એ ખૂટના લગભગ એકી

જેટલા વિભાગો કરી નાખવામાં આવેલા હોય છે અને પ્રત્યેક વિભાગ જુદો જુદો તૈયાર થઇ છેવટ બધાએ વિભાગોનું સંયોજન થઈ ખૂટ તૈયાર થાય છે. પ્રત્યેક મજૂર માત્ર ખૂટનો અંશીયો ભાગ જ હરહંમેશને માટે બનાવ્યા કરતો હોય છે. આ પ્રમાણે શ્રમની વહેંચણી જેટલી વધારે સૂક્ષ્મ તેટલી ઉત્પાદનની શક્તિ વધારે. એટલે ઉત્પાદનની શક્તિને વધારવા માટે શક્ય હોય ત્યાંસુધી શ્રમની વહેંચણીને વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવવામાં આવે છે; ઉત્પાદનની વસ્તુના શક્ય હોય તેટલા વધારેમાં વધારે વિભાગો પાડી નાખવામાં આવે છે. આમ કરવામાં કામ કરનારાઓને વધારે સંખ્યામાં રોકવા પડે છે અને તે ત્યારે જ બની શકે જ્યારે ઉત્પાદન જરૂરયાનંદ કરવાનું હોય તેમ જ જરૂરયાનંદ તૈયાર થતા ઉત્પાદન માટે વિશાળ બજાર હોય. માત્ર જરૂરયાનંદ ઉત્પાદન અને વિશાળ બજારને પરિણામે શ્રમની વહેંચણીને સૂક્ષ્મતમ બનાવી શકાતી નથી પણ ઉત્પાદન સતત ચાલુ રહેવું જોઈએ. જો ઉત્પાદન સતત ચાલુ ન રહે તેમ હોય તો કાંઈ પણ એક વસ્તુનો સોમો કે હજારમો ભાગ માત્ર બનાવવા પૂરતો મજૂર કામ કરવા તૈયાર નહિ થાય. ખેતીવાડીના ધંધામાં યાંત્રિક ઉત્પાદન કરતાં સંયુક્ત શ્રમની વહેંચણી બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં શક્ય અને છે તેનું કારણ આ જ છે. યાંત્રિક ઉત્પાદન જેટલો કૃષિઉદ્યોગ સતત હોતો નથી.

ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં સંયુક્ત શ્રમની વહેંચણીમાંથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો હોય તો પ્રત્યેક મજૂરને એકજ પ્રકારના કામ ઉપર—અને તે કામ ઉત્પાદનની વસ્તુનો શક્ય હોય તેટલો નાનો વિભાગ—સતત લગાડવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રત્યેક મજૂરને તેની શક્તિ અને યોગ્યતા પ્રમાણે જુદા જુદા અક્ષેપે વિભાગનું કામ આપવાથી તે વિભાગ તૈયાર કરવામાં અસાધારણ કુશળતા, તે મજૂર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરિણામે કામ વધારે સાફ અને સચોટ બને છે. પ્રત્યેક વિભાગ તૈયાર કરવા પૂરતું યંત્ર પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું થવું જાય છે.

શ્રમની વહેંચણીને પરિણામે ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ ફાયદાઓ થાય છે. જેમકે પ્રત્યેક મજૂરને તેની શક્તિને યોગ્યતા પ્રમાણે કામ આપી શકાય છે. સ્ત્રી-મજૂરો અને બાળ-મજૂરો ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં શ્રમની-વહેંચણીના સિદ્ધાન્તને પરિણામે જ પ્રવેશી શક્યાં છે. એકજ પ્રકારનું કામ સતત કરવાથી કાર્યમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે; વખતનો, મૂડીનો, સાધનોનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ સુધી શકે છે. તેટલું જ નહિ પણ ધણા લાભથી ઉપયોગ કરી શકાય છે. યંત્રનો ઉપયોગ ખૂબ જ વ્યાપક બનાવી શકાય છે.

ઉપર જોયેલા શ્રમની વહેંચણીના ફાયદાઓ માત્ર ટાંકની એકજ બાજુ છે. ટાંકની બીજી બાજુ—તેનાથી થતા ગેરફાયદાઓ કેટલા ભયંકર છે તે ઉઠાણથી વિચાર કરતાં કમકમાં આવે તેવા છે. શ્રમની વહેંચણી ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં જ્યાં સ્ત્રી-મજૂરો અને બાળ-મજૂરોને લાવે છે કે તેની જ સાથે એકાંત, અનીતિ, કુટુંબજીવનનો વિનાશ અને શૈશવનો નિર્દોષ આનંદ અને વિકાસ હણી નાખે છે.

એકજ પ્રકારનું કામ આખી જિંદગી સુધી કરતાં કદાચ તે કામ પૂરતી કુશળતા પ્રાપ્ત થાય પણ સાથે સાથે તે મજૂરનો જીવનમાંથી જીવનની તેમજ શ્રમની બીજી બધી બાજુઓ બંધ થઈ જાય છે. તેના જીવનમાંથી વિવિધતા અને રસ ઊડી જાય છે, તે યંત્રની સાથે માત્ર યંત્રવત બની જીવન પસાર કરે છે, અને સદાને માટે મૂડીદારનો શુભામ બની રહે છે કારણ કે એક વસ્તુનો સોમો કે હજારમો ભાગ બનાવવા સિવાય તેને કેંઈ આવકનું નથી.

યંત્રનો ઉપયોગ અલગત શ્રમની બેંચણીને પરિણામે ખૂબ જ વ્યાપક બને છે પણ યંત્રની વ્યાપકતા સાથે માનવીના શ્રમની જરૂર ઓછી થતી જાય છે જેથી યંત્ર પેલે જ માનવીનું સ્થાન હેતુ જાય છે અને માનવી કામ વિનાનો બેકાર રખડે છે. જ્યાં હજારો મજૂરોની જરૂર પડતી ત્યાં આજે યંત્ર એક આવી ચલાવનારથી હજારો મજૂરોનું કામ કરે છે. આખા જગતભરમાં માનવીના આર્થિક જીવનને બેકારીનો પ્રશ્ન આજે ગૂંચળાવી રહ્યો છે અને એ પ્રશ્ન માટે શ્રમની-બેંચણી ઓછી જોખમદાર નથી.

શ્રમની બેંચણીને સિદ્ધાંત તરીકે તેમજ ઉત્પાદનને તે જે વેગ આપે છે તે દૃષ્ટિએ અવગણી શકાય કે વખોડી શકાય નહિ પણ મૂડીદારના કાર્મમાં એ સિદ્ધાન્ત મજૂરોના રોષણુ અર્થે વપરાય છે તેટલા પૂરતી એ પ્રથા લખકર છે. આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ, માનવ જાતનું આર્થિક હિત સધાય અને માનવીનું આર્થિક કંચાણુ થાય તે રીતે કરવામાં આવે તો તે ખરેખર આશિર્વાદરૂપ છે.

ઉપર જોયેલા શ્રમની બેંચણીના બે પ્રકાર-સાદી અને સચુક્ત-ઉપરાંત ત્રીજો પ્રકાર ભૌગોલિક શ્રમની બેંચણીનો છે આ પ્રકાર સાદી શ્રમની બેંચણીનું વિશાળ સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક દેશની પ્રાકૃતિક સંપત્તિ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનું ઉત્પાદન થાય અને તે પ્રમાણે, પરસ્પર રાષ્ટ્રો, આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારથી રાષ્ટ્રની બધી જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે. વિનિમયના સાધનોને પરિણામે આ પ્રકારની ભૌગોલિક શ્રમની બેંચણી શક્ય બને છે અને તે શક્ય બનતા આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારનો અને આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યવહારનો જન્મ થાય છે. જેમકે કૃષિપ્રાધાન્ય દેશ ખેતીનું જ ઉત્પાદન કરે, ઉદ્યોગપ્રાધાન્ય દેશ યાંત્રિક ઉત્પાદન જ કરે, પ્રત્યેક દેશ પોતાની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્પાદન કરે. આ પ્રકારને પરિણામે જગતનું આર્થિક જીવન વધારે સુગમ અને સરળ બને છે. માનવીની દરેક પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પડે છે.

સૌદામિની

[રાગ તિલક-ચિત્રાલ]

મહેન્દ્રકુમાર દસાઈ

મંદ મંદ મલકે માનિની,

ઉલ્લસતી, મધુ સ્ફુરતી નંદિવ,

દોર દમામથી મોહિની દામિની

મંદ મંદ મલકે માનિની.

પ્રણયશિખ સોહત મોહતિમિરે,

કૃષ્ણ-મેઘ મહી વીજ સોહિની,

પરમાનંદે નાચે ચતુરા,

પુલકિત કાળજકાય યામિની,

મંદ મંદ મલકે માનિની.

મહાન શિવાજીના પિતા શાહજી બીજાપુરના નવાબના સરદાર હતા. નવાબે સરદારના પુત્રને સલામીએ બોલાવ્યા. પણ શિવાજીએ ગોવધ ચલાવનારના દરબારમાં જવાની ચોકખી ના સંભળાવી. નવાબે ગોવધની બંધી ફરમાવી; સાદાં કતલખાનાં પણ તેણે ગામ બહાર લેવરાવ્યાં. ગોવધ કરનારને માટે તેણે જ્યારે મૃત્યુની સજા જાહેર કરી ત્યારે જ શિવાજી તેના દરબારમાં ગયા.

એક વખતે બીજાપુરના ચૌટામાં એક વીકરેલ ખાટકીએ ગામ પર તરવાર ઉગામી. તે તલવાર ગાયના ગળાને સ્પર્શે એ પહેલાં જ ત્યાં અકસ્માત આવી પહોંચેલ શિવાજીએ ખાટકીનો એ હાથ કાપી નાખ્યો.

શિવાજીના બગીચામાંથી બાગવાનની રમત સિવાય કોઇએ કંઇ તોડવું નહિ એવું શિવાજીના ગુરુ કોણડેવે ફરમાન કાઢેલું; પણ એક પ્રસંગે બૂલથી ગુરુ કોણડેવ પોતે જ થોડાંક ફળ તોડી બેઠા. એ બૂલ માટે તે તરત જ પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખવા. તેમણે બન્યા. પણ એ પહેલાં ત્યાં આવી પહોંચેલ શિવાજી વગેરેએ તેમને પગે પડીને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. છતાં ગુરુએ એ બૂલની ચાઢીરી માટે પોતાના પહેરણની જમણી બાંધ તો હમેશને માટે કાપી જ નાંખી.

શિવાજી મુસલમાનોના કદાંક દુશ્મન હતા, તેમના પિતા શાહજી મુસલમાની નવાબના સરદાર હતા. એક પ્રસંગે શાહજી શિવાજીના પ્રદેશમાં ખંડોખાનાં દર્શને આવ્યા. શિવાજીએ સામે જઈ તેમનું ભક્તિભાવથી સન્માન કર્યું. ખંડોખાના મંદિરથી જેલુરી ગામ સુધી પિતાને રાજવંશી પાલખીમાં લઈ જવાની, તેમણે વ્યવસ્થા કરી. ને તે પોતે હાથમાં બેઠા ઝાલી પાલખીની સાથે સાર્થી ચાલ્યા.

છત્રપતિ શિવાજી એક પ્રસંગે સંત તુકારામના ભજનમાં ભસ્ત થઈ ડોલવા માંડ્યા. તે વખતે મોગલ સૈન્ય તેમને ઘેરવાને આવી પહોંચ્યું હોવાની ખબર પડી. પણ મહારાજ ભજનની ધૂનને વળગી રહ્યા. આ કટોકટીની પળે એક મરાઠા સરદારને એક સુક્તિ જડી આવી. ને મહારાજા પ્રતાપને જેમ રાજા માનસિંહે બચાવી લીધો હતો, ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજને જેમ શ્રી. મુનશીનો બનાવટી કાક બચાવી લે. છ એમ. છત્રપતિ શિવાજીને બચાવવાને તેણે તેમના માથા પરનો મુગટ ઉઠાવી લીધો. તે મુગટ પોતાના માથા પર મૂકી તે ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યો, ને મોગલ સૈન્યે તેને જ શિવાજી માની તેનો પીછો લીધો.

*૨

નેપોલિયનની સાત વર્ષની વયે તેના કાકાને ત્યાંથી ફળતો એક કરડિયો આવ્યો. તેની નાની-મોટી બે બહેનોએ તેમાંથી કેટલાંક ફળ ઉઠાવી લઈ ચોરીનો આરોપ નેપોલિયન પર દાખ્યો. પિતાએ નેપોલિયનને ચાંચખાંની સજા કરી, તેને ત્રણ દિવસ બૂબે માર્યો. નેપોલિયને

એ બધું શાંતિથી સલા કર્યું. છેવટે બહેનો લાઈની આ કરુણ સ્થિતિથી ખીગળી લીડી. તેમણે પોતાની જૂલ કબૂલી. ન્યારે નેપોલિયનને આ સંબંધી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, 'તેઓ સ્ત્રી છે, મારી બહેનો છે, કામળ વયની છે. તેમને સગ્ન કરવામાં આવે તે કરતાં મને થતી સગ્નથી એમને વધારે શીખવાનું મળ્યું છે.'

નેપોલિયને ટુઇલેરીસ-મહેલના સ્નાનખંડમાં મરામતની કેટલીક વ્યવસ્થા કરેલી. મહેલના અધિકારીએ તે વિભાગમાં ફાંસના સર્વોત્તમ ચિત્રકારે પાસે કેટલાંક સુંદર ચિત્રો દોરાવ્યાં. ખડ તૈયાર થઈ જતાં નેપોલિયને ન્યારે સ્નાન કરવા માટે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં દોરાયેલ ચિત્રોમાં કેટલાંક સ્ત્રીચિત્રો તરફ તેની નજર ખેંચાઈ. તે તરત સ્નાન કર્યા વિના જ ત્યાંથી બહાર આવ્યો. મહેલના અધિકારીને પોતાની સમીપ બોલાવી તે બોલ્યો: "સ્ત્રીઓનું સન્માન જાળવો."-ને ન્યારે એ ખંડમાંથી સ્ત્રીચિત્રોને જૂંસી નાંખવામાં આવ્યાં ત્યારે જ તેણે તે ખંડમાં સ્નાન કર્યું.

સેનાપતિ સોલ્ટને નેપોલિયને સ્પેનના યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પણ સોલ્ટની સ્વરૂપવતી અને નેજરવી પત્નીને એવા જોખમી પ્રદેશમાં જવું ન ગમ્યું. તેણે સોલ્ટને દયાવી દીધો. નેપોલિયનને આ સમાચાર મળતાં તેણે સોલ્ટની પત્નીને પોતાની સમીપ બોલાવી. ને રૂપરૂપના અંગાર વર્ષાવતી એ ઉમરાવજીદી નેપોલિયનની સમક્ષ આવી ધડાધડ પોતાની મુશ્કેલીઓ વર્ણવવા માડી.

"શીમતીજી," નેપોલિયને શાંતિથી કહ્યું, "હું તમારા પતિ નથી કે મારી સાથે જમનેમ બોલો છો. ને જો પતિ હોત તો તમે આ રીતે બેલનાં શીખ્યાં પણ ન હોત. યાદ રાખો, શાસકની આજ્ઞા એ સેનાપતિનો ધર્મ છે; પતિની આજ્ઞા એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે. મેં તમને અહીં શિખામણ લેવા નથી બોલાવ્યાં. જાઓ, તરત સ્પેન ચાલ્યાં જાઓ."

ખિચારી ઉમરાવજીદી તો દડીગાર બની ગઈ. બીજે જ દિવસે તેણે પતિની સાથે સ્પેનનો રસ્તો પકડ્યો.

મુલાકાતે આવનાર પ્રત્યેક સ્ત્રીને નેપોલિયન પણ પ્રશ્ન પૂછતો: 'તમે ક્યા કુળનાં છો? તમારી વય શું? તમને કેટલાં મંતાન છે?' આ પણ પ્રશ્નોની ક્રમિક ઉત્તર ગોખી એક વૃદ્ધ અને બહેરાં મેડમ નેપોલિયનને મળવા ચાલ્યાં. મેડમ ક્રેમલોએ નેપોલિયને એ જ પ્રસંગે પોતાના પ્રશ્નોમાં ફરફાર કર્યો.

તેણે પૂછ્યું, "આપ મૃત સેનાપતિનાં લાભી થાઓ?"

મેડમે કહ્યું, "હું ધિસેક..."

"આપને કઈ મંતાન છે?" નેપોલિયને પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન સમજતાં પૂછ્યું.

"બાવન" વૃદ્ધ મેડમે હસીને ઉત્તર દીધો.

આટલાં બધાં સતાનની લાગ્યશાળી મોના તો નેપોલિયનના ધ્યાન બહાર રહી શકે જ નહિ એટલે એણે વિશેષ ખુલાસા માટે પૂછ્યું, "આપની ઉંમર?"

"સાત" વૃદ્ધાએ ગર્વથી ઉત્તર દીધો.

નેપોલિયન પહેલાં તો ડુંચવાયો. પણ પછી પરિસ્થિતિ સમજાઈ જતાં તેણે વૃદ્ધાને હસીને વિદાય આપી.

સેનાપતિ મોન્થોલે બે વખત છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની નેપોલિયન પાસે મંજુરી માગી. નેપોલિયનને છૂટાછેડાની પદ્ધતિ દૂષણભરી લાગતી. પોતાના સેનાપતિઓ એવી સ્ત્રી સાથે પરણે એ તેને ન રમ્યું. પરિણામે તેણે એવી અનુમતિ આપવા ના કહી. પણ મોન્થોલને તદ્દન નિરાશ ન કરી નાંખવાને તેણે ઉમેર્યું, “તમે પ્રેસીડેન્ટ સેગરની ભત્રીજી સાથે પરણો એ વધારે ચોગ્ય છે.” પણ કમઝાએ નેપોલિયને પ્રેસીડેન્ટની જે ભત્રીજીનું સૂચન કર્યું એ ભત્રીજીજી બે વખત છૂટાછેડા લેનાર અને મોન્થોલની ઉક્ત પ્રિયતામા હતી.

નેપોલિયનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ખીજાયો. તેણે કહ્યું, “મારી ન્યાય-સભામાં છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રીઓને માર્ટે રવાન નથી.” ને સેનાપતિ મોન્થોલને તેણે પોતાની પત્ની સાથે વર્જબર્ગની કોર્ટમાં પ્રવેશવાની મના ફરમાવી.

એક વખતે નેપોલિયન ફ્રાન્સમાં બળવાનાં મૂળ રોપનાર રૂસોની પ્રતિમા પાસેથી પસાર થતો હતો. તે પ્રસંગે એ પ્રતિમા સામે જોઈ એ બબડ્યો, “આ માણસ જો પાક્યો જ ન હોત તો ફ્રાન્સની શાન્તિ વિશેષ જળવાત.”

પાસે લિબેલ કેટલાક પ્રગળજોએ આ સાંભળી પૂછ્યું, “નામદાર આપ આમ કેમ બોલો છો ? બળવાને લીધે વધારેમાં વધારે લાલ તો આપને થયો છે.”

“હું જાણું છું,” નેપોલિયને દુઃખપૂર્વક શાંતિથી કહ્યું, “પણ હું એ પણ જાણું છું કે રૂસો ન થયો હોત, બળવા ન થયો હોત કે હું પણ ન થયો હોત તો ફ્રાન્સની અને જગતની શાંતિ વિશેષ જળવાત.”

એક પ્રસંગે એક મેલાધેસો ચિત્રકાર નેપોલિયનને મળવાને આવ્યો. નેપોલિયને રાજ-આતમાં તો એના પ્રત્યે કશું ધ્યાનજ ન આપ્યું; પણ જ્યારે નેપોલિયન સાથે થોડાક સમય ચિત્રકલા સંબંધમાં વાતચીત કરી ચિત્રકાર જવાને બાક્યો ત્યારે નેપોલિયન તેને બારણા સુધી વળાવવા ગયો.

ચિત્રકારે વિનયપૂર્વક આ ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું. નેપોલિયન બોલ્યો, “માણસ આવે છે ત્યારે કેપાંથી ઝાળખાય છે. જોઈએ છે ત્યારે ગુણથી.”

ગુરુ ચૈતન્યદેવ એક પ્રસંગે બોટમાં એક મિત્રની સાથે જળવિહાર કરતા હતા. એ પ્રસંગે તેમણે તરતમાં પોતાને રૂસોનાં ન્યાયનો અદ્ભુત અન્ય મિત્રને જોવાને આપ્યો. પણ અન્ય જોઈને તો મિત્રની આંખમાંથી બલદાં આંસુ સરી પડ્યાં.

“કેમ ?” ચૈતન્યદેવે ચંચકીને પૂછ્યું.

“ભાઈ,” મિત્રે દુઃખ જણાવતાં કહ્યું, “મેં પણ અમરકીર્તિ કેમાવાને ન્યાય પર એક અન્ય લખ્યો છે. પણ આ અન્ય જોતાં જણાય છે કે મારા એ અન્યનો કોઈ કશો ભાવ પણ નથી પૂજવાનું.”

“એમ !” ચૈતન્યદેવ હસીને પોતાનો અન્યને સરિતામાં પધરાવતાં બોલ્યા, “હવે તો ભાવ પૂજશે ને !”

એક પ્રભાતે ગુર્જરપતિ બીમદેવના સામંતો રાજની દાગરીમાં એક નિશાન તાકતા હતા. પણ તે નિશાન કાઢી બેઠાં નહોતું. એ પ્રસંગે ત્યાં મેલાધેસા વેશમાં એક અગણ્યો

‘શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય’ નામના પોતાનાં અનુવાદગ્રન્થમાં કવિનું નામ લખ્યું, ‘અષાડ’ બિચારાનું નામ બદલ્યું તો બદલ્યું પણ એના ‘કવિસભાશૃંગાર’ના બિરુદને પણ ‘કવિસભા મંત્રણ’ કરી દીધું. એ જ ગ્રન્થમાં મહારાણી જૈતલદેવી ‘Jayataladevi’નું નામ બદલાયું ‘જૈતલાદેવી’.

ટાંડે વસ્તુપાળની પત્ની લલિતાદેવી વિશે લખ્યું કે, “લલિતાદેવી વસ્તુપાળ કે તેજપાળ બેમાંથી એકની મા, પત્ની કે છેવટે દીકરી હતી.” આ પરથી કાંઈકે એને દીકરી ઠેરવી તો કાંઈકે એને મા ઠેરવી.

‘મુદ્રાબ્યાપાર’નો અર્થ થાય રાજમત્રીનો વ્યવસાય. પણ અણગણ પરદેશીઓએ તેનો અર્થ ક્યો શરારી પધો. ને એ અર્થને અનુસરી આપણા સંગ્રહકાળે કેટલાય મંત્રીઓને શરારુ ઠેરવી દીધા.

દ્વાર્મસની રાસમાળામાં પાનેપાને ગેરસમભૂતીઓ ભરેલી છે. તેની વિરૂદ્ધ બીજી પ્રમાણે શ્રુત હકોક્તો પણ મળી રહે છે. છતાં એ ગ્રન્થ જાણે ગુજરાતના ઇતિહાસનો એક માત્ર અદ્ભુત ગ્રન્થ હોય એમ એની આગળ એવી વિશેષ આદરણીય હકીકતોને ઠોકરે મારવામાં આવે છે.

ટાંડે લખ્યું કે, ‘સંવત ૧૨૩૪માં કુમારપાળના શાસનકાળ દરમિયાન તેના મત્રી વસ્તુપાળે.....મદિરાની પ્રતિષ્ઠા કરી.’ કુમારપાળ ૧૨૩૦માં અવસાન પામેલ અને વસ્તુપાળનો ઉદય ૧૨૭૫ પછી થયો છે એ નગદ ઇતિહાસ છે. છતાં આ હકીકત પરથી ડૉ. અસ્તેકર જેવા અનેક વસ્તુપાળને કુમારપાળનો મત્રી ઠેરવી દીધો.

આપણાં ભૌગોલિક નામોની વિકૃતિએ તો એ હદે સીમા વટાવી દીધી છે કે એને હવે સ્પર્શવું જ નિરર્થક જણાય છે.

શ્રમણ-સંસ્કૃતિના બે મહાન સ્થંભો-શ્રી બુદ્ધ અને શ્રી મહાવીર. તેમાં જો તટસ્થ દષ્ટિએ જોવા જઈએ તો વધારે કસાયલ ને વધારે ભવ્ય જીવન શ્રી મહાવીરનું લાગે છે. છતાં એડીન તોર્નેસ અને બીજા ઝાંઝેજ લેખકોએ બુદ્ધને ઝડપ્યા અને આપણે બુદ્ધને જ સર્વસ્વ માની બેઠા. બુદ્ધનું જીવન આપણે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી નથી લીધું, વેસ્ટ કે આર્નોલ્ડ જેવાએ આપ્યું છે એ લીધું છે;—મળ બૌદ્ધ ગ્રન્થો કરતા કેટલાય વિકૃત સ્વરૂપે ન પૂગવ્યા જેની કેટલીયે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને આપણે પૂજીએ છીએ; પૃથ્વીગજ જેવી કેટલીયે મહાન વ્યક્તિઓને તરછાડી બેઠા છીએ.

આજે આપણી દષ્ટિ હીહરી બની ગઈ છે. એક પણ વિષયના ઊંડા અભ્યાસ વિના અનેક વિષયોમાં માથું મારવાને આપણે તલપાપડ બની જઈએ છીએ પુરાણોની પંદર લીટીનો પણ શુદ્ધ અર્થ ન કરી જાણનાર આજે પૌરાણિક સાહિત્ય પર વિવેચન લખવા બેસી જશે; વેદોનાં બે સૂક્તોને પણ સમજી ન શકનાર વૈદિક સાહિત્ય ઉપર નિમ્નધો લખવા બેસશે; જૈન ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનું ડીટ ન જાણનાર આખા જૈનતત્ત્વનો પૂર્ણ અભ્યાસી હોવાનો ડાળ કરશે; ને શાંત-ભવ્ય તટસ્થતાપૂર્વક લખવા બેસી જશે કે ‘જૈનોના પહેલા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે આમ ક્યું’ કે ‘જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર આદિનાથે આમ ક્યું.’

પણ હવે આપણે આ બધું દૂર કરી વધારે વિશુદ્ધ બનવું જોઈએ.

ગોચરી

હીટલરના બાલમિત્ર રેઈનહોલ્ડ હેનીશે હમણાં પોતાનાં સંસ્મરણો લખ્યાં છે, જે જર્મનીના એ માન્યાતાના પ્રભાવ અને તેના વિકાસના મૂળ પર સારો પ્રકાશ માંખે છે.

અમલદાર-પિતાના મૃત્યુ પછી હીટલર અનાય અને કંગાડ બન્યો. તે સ્થિતિમાં તે વિયેનાના અનાયાત્રમમાં જઈ વસ્યો. ત્યાં ડેનીશને એની મુનાકાત થઈ. ભૂખથી જ્યાપલા હીટલરને ખાવાનું આપી ડેનીશે એને વિશ્વાસમાં લીધો. ડેનીશ બગર ચિતકાગ હતો; હીટલર પાંખ કંધક ચિતકામ બણતો. બંનેએ ભાગીદારીમાં એ કામ આદર્યું.

હીટલરના પિતાના અવસાન પછી, તેની સુંદર સેરાઓના બદલામાં, સરકારે તેના કુટુંબને માસિક ૫૦ ક્રોનનું પેન્શન બાંધી આપેલું. એ નાણાં હીટલરની પરિણીત બહેન લઈ લેતી. હીટલર એ વિષે પરવા પણ ન કરતો. પણ શિયાળામાં જ્યારે તે ટાટથી થરથરી બેઠ્યો ત્યારે ડેનીશના કહેવાથી તેણે ગરમ કોટ ખરીદવાને બહેન પાસેથી થોડાક પૈસા મંગાવ્યા.

ડેનીશ અને હીટલર બંને ભાગીદારીમાં કામ કરતા, પણ હીટલરને આ સામાન્ય કામ જરીકે ગમતું નહિ. તે તો સમાજ, સંસ્કૃતિ ને રાજકારણની વાતો કર્યા કરતો અથવા ગહન પુસ્તકો કે છાપાં વાંચવામાં જ વખત વીતાવતો. પરિણામે ડેનીશને બેઠાં તે બારરૂપ સ્વર્ગ પડ્યો.

તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો. રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેને ખૂબ જ રસ પડતો. અનાયાત્રમના નિવાસીઓ તેના આ સ્વભાવની ઘણી વખત મશ્કરી પણ ઉઠાવતા. તે જ્યારે ચર્ચા કરવા બેસે ત્યારે તેઓ તેના પહેરણનો પાછળનો ભાગ યુમ રીતે પાટલી સાથે બાંધી નાખતા અને પછી તેઓ ચર્ચામાં હીટલરને એવો ઉશ્કેરી મૂકતા કે તે મુઠ્ઠીઓ ઉગામી બીમો થયાં જતો તે સાથેજ પાટલી પણ બિછળી પડતી.

ધર્મને તે ખૂબ જ જરૂરી માને છે. કોઈ પ્રચલિત ધર્મ ન હોય તો નવો સર્જાવીને પણ પ્રગળે તેના પર પ્રેમવતી કરંવી નોંધએ એવો તેનો અભિપ્રાય છે. પાપ-પુણ્યને પણ તે સમજે છે ને માને પણ છે. તે સંબંધમાં તે વારંવાર વોલ્ટરનું દૃષ્ટાંત ટાંકતો: 'નાસ્તિક વોલ્ટરને એક વખતે કેટલાક ગામડિયાઓએ લૂંટી લીધો. વોલ્ટર ચીડાઈ ગયો. ગામડિયાઓએ કહ્યું, 'જો પાપ-પુણ્ય હોય નહિ તો આમાં હોય શો છે? તમારા પાસે બચત નાણું હતું, અમારે તે નોંધવું હતું ને અમે તે લઈ લીધું.' આ પરથી વોલ્ટરની આંખ બિધડી ગઈ ને તે હમેશ દેવળમાં જવા લાગ્યો!'

ક્રેથોલિક-ખ્રિસ્ત ધર્મનો તે ખૂબ જ વિરોધી છે. દુનિયામાં જે લોકો રેડાયું છે તેમાંનો મોટો ભાગ તે એ ધર્મના નામ પર ચડાવે છે. હજુના કેટલાક સિદ્ધાંતો એ માને છે. સુસંસ્કૃત હિંદુ પ્રત્યે એને ખૂબ જ પ્રેમ છે. હિંદુને તે સંસ્કૃતિઓની જનેતા માને છે. ઇશુ સંબંધમાં તે કહેતો કે, 'તે હિંદુમાં રહેલ હોવાનું નોંધએ, તેની પર ભુલ, ધર્મની બાંધી અસર છે.'

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ વિષે એનો અભિપ્રાય ધણો જ હલકો છે. તે કહેતો, 'પશ્ચિમને સંસ્કૃતિ જેવું કેઈ હતું જ ક્યાં? એ તો બધું ધર્મયુદ્ધ (ફ્રીડમ) ના પ્રસંગે પૂર્વમાંથી આપાત કરેલું છે.'

સ્ત્રીઓ વિષે તેનો અભિપ્રાય લગભગ નેપોલિયન જેવો છે. તે કહેતો, 'સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું પણ એમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપરાયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.'

તે પોને ઘણો જ અતડો હતો. એક અમલદારના પુત્ર સાથે એને મિત્રતા બંધાયેલી. તે મિત્રની ખૂબસૂરત બહેન અને તે-જુને હૃદયથી પ્રેમમાં પડ્યાં, પણ બંને એકમેકને શબ્દોમાં તો તે કોઈ દિવસ ન જ કહી શક્યાં. એક પ્રમંગે એક ગોવાળકન્યા એની વાઝધારા પર મુગ્ધ બની ગઈ. તેણે તેના પાસે પ્રેમની માગણી કરી. તે હીટલરને પોતાના એકાંત ઘરમાં પણ લઈ ગઈ. પણ હીટલર તેને સ્પર્શ્યા પણ વિના ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો.

ગમે નેવા મહન વિષયોમાં પણ તે માથું માગતો. પણ એક વખતે શોપનહેગને લગતા વિષયમાં તેની કચાશ પકડાઇ જતાં પૂરું અભ્યાસ વિના કોમ પણ વિષય પર ન બોલવાનું તેણે મત લીધું.

અન્યાયનો તે ઉગ્ર વિરોધી હતો. એક વખતે એને લાગ્યું કે કેનીશ તેની સાથેના કામમાં તેને છેતર્યો છે કે તરતજ તેણે વર્ષોજૂના મિત્રને પણ કોર્ટમાં ધસડ્યો.

આજે તે જર્મનીનો સર્વસત્તાધીશ છે પણ તેના જીવનનું ઘડતર ઉપરના સાધારણ પ્રમંગેને આભારી છે.

સાપેક્ષતાના નવા સિદ્ધાન્તના મંથોધક અને મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા એઈન્સ્ટીનને તેના એક મિત્રે તેના નવા વાદની ટૂંકી વ્યાખ્યા પૂછી. એઈન્સ્ટીને કહ્યું :

'સુંદર-ચુલાળી યુવતી પાસે એક કલાક એક મિનિટથીયે ઓછો લાગશે, ભડિયારા પર એક મિનિટ કલાક કરતા પણ વધુ લાંબી જણાશે.....આનું નામ સાપેક્ષવાદ.'

અમેરિકન મ્યુઝિયમમાં નેચરલ હીસ્ટરીના સાયન્સના પ્રોફેસર કહે છે કે, 'માનવી વધ્યા જ કરે છે. પાંચ લાખ વર્ષમાં એ રાક્ષસી જિંયાઇએ પહેંચશે.' ખીન કટલાક વિદ્વાનો એથી બલશે જ અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમનું એમ કહેવું છે કે, 'લાખો વર્ષ પૂર્વે માનવી રાક્ષસી કદનો હતો. ધીમેધીમે તે ઘટતો જ આવ્યો છે.' તે તેમની એ માન્યતાની સાબિતીમાં હમણાં વોશિંગ્ટનની બેક ડાયમન્ડ કોલસાની ખાણ પાસેથી તેમને માનવીનું માદાચણ ફૂટ લાંબું પગલું પણ મળી આવ્યું છે.

ક્રેપ્ટન કરીના જન્મ વખતે એનો બાપ એટલો બધો ખૂશ થઈ ગયેલો કે તેણે પોતાના પુત્રને હિંદી સૈન્યના બધા જ અંગ્રેજ ક્રેપ્ટનોનાં નામ એકી માથે આપી, દીધાં. એ અન્યથે ક્રેપ્ટન કરીનું ખરું નામ 'ઓસ્કર વીલિયમ ફ્રી ઓગ્રીસ શીટ્ઝ એલન જોહન ડોન પેટ્રો ઓલ્ફ્રાનલ્સ મેલટાર ગુસ્ટાફસન ટટલ સ્ટેપ કાર્લ કરી' છે.

નીમિત્તમિતિમાં એમ મનાય છે કે મોઢામાં જો ચાંદીનાથું રાખવામાં આવે તો ભૂતપ્રેત વળગનાં નથી. એને અનુમરી ન્નેન વેબ્સ્ટર નામના નીમિત્તે ૪૪ વર્ષ સુધી સતત પોતાના મોઢામાં ચાંદીનો ડોલર રાખેલો. તેમ કરતાં ત્રણ ડોલર તો ચમત્કાતને ખલાસ થઈ ગયેલા.

જગતના મોઢામાં મોટા મહારાના જેણે ઠેકાણે પહેલાં જળ હતું. શોષબોળ કરતાં તેના ભૂગર્ભમાંથી કાઢી માહલીઓ માથેના દુવાઓ મળી આવે છે.

ત્રણ કાવ્યગ્રંથ

૧. પાંખડી—કર્તા: જોડાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી. પ્રકાશક: અયુભાઈ રાવત, કુમાર, કાર્યોદય, રાયપુર; અમદાવાદ. કિંમત બાર આના.

૨. કુમારનાં કાવ્યો—લેખક: મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ. પ્રકાશક: જી. એમ. દેસાઈ, અમદાવાદી પોળ, કડના શેરી, વડોદરા. મૂલ્ય એક રૂપિયો.

૩. મદાલસા—લેખક: ગોવિંદ હ. પટેલ. પ્રકાશક: ગોરધનભાઈ કાશીરભાઈ પટેલ, વડોદરા. કિંમત દસ આના.

જેટલાં સ્વરૂપ કુદરતનાં છે એટલાં જ કવિતાનાં છે. કવિતા સાગરની જેમ ગર્જતી હોઈ શકે, સરિતાની જેમ રૂપેરી પટે દોડતી પણ હોય; મેઘધનુષ્યની જેમ સુરમ્ય રંગપ્રધાન હોય તો અરમર વર્ષતી વર્ષાની જેમ તે આહવાદક પણ હોઈ શકે; મોતીની જેમ ચમકતી હોય તો મોતીમાળાની જેમ ગૂંથેલી પણ હોય; અમૃતબિંદુની જેમ મધુર હોય તો પુષ્પ-પાંખડીની જેમ સુગંધકારતી પણ હોય. મેઘદૂતને સહેજે મોતીની માળાની ઊપમા આપી શકાય.

એક શ્લોક કે આજામાં આછી પંક્તિઓમાં એક જ ભાવ કે દર્શનને વાણીમાં મોતીની જેમ પથરાવતી, પૂજનના યાગમાં પુષ્પપાંખડીની જેમ સોદાવતી કે અમૃતબિંદુનો સ્વાદ બક્ષતી કવિતાને મુક્તા કહેવાય છે. 'પાંખડી' એવાં મુક્તાકોનો સંગ્રહ છે.

'કુમારનાં કાવ્યો'માં મુક્તકો છે; ભાવ, દર્શન કે આત્મમંથનને વિકસાવતી કે વર્ણવતી લાંબી કવિતાઓ પણ છે.

'મદાલસા' એ એક પૌરાણિક પ્રેમપ્રસંગનું ભાવ-ચિત્રદર્શન કરાવતું સંગ્રહ અને સંવાદમય કાવ્ય છે.

ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોમાં આયુષ્ય પણ ગુજરાતના ત્રણ જાણીતા વિવેચકોએ લખ્યો છે. 'પાંખડી'માં શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, 'કુમારનાં કાવ્યો'માં શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ અને 'મદાલસા'માં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

શ્રી રામનારાયણ પાઠક પોતાના કથનમાં મુખ્યત્વે મુક્તકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ 'કુમારનાં કાવ્યો'ના ગુણદોષ વર્ણવે છે; શ્રી ત્રિવેદી 'મદાલસા'નું અવલોકન કરતાં સાથે રસપાન પણ કરે છે.

પ્રાચીન યુગ કવિતાને પ્રકૃતિમાં બાંધવા મથતો; અર્વાચીન યુગ તેને વિજ્ઞાન અને જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નોમાં બાંધવા મથે છે. આ ત્રણે કાવ્યગ્રંથો અર્વાચીન કરતાં પ્રાચીન સ્વરૂપને વિશેષ પ્રમાણમાં અનુસરે છે એટલે સંભવિત છે કે અર્વાચીન યુગ-પ્રદાયાઓને એ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન આકર્ષે; છતાં ત્રણેમાં કવિત્વના માધુર્યગર્ભો ચમકાર આજેવધતે અંશે પણ છે જ.

આ ત્રણે પુસ્તકોમાં મૌલિક ચિંતન, રમ્ય શબ્દગૂંથણી, 'મુસક્લિત' પ્રવાહ, ચિત્રાત્મક

ગયો છે એ જાણીતો વાત છે. એને કાયદાપૂર્વક ઘટાડવાની વાત પણ ચર્ચાઈ રહી છે. આમ પ્રોપર્ટી-ટેક્સ અને ભાડાનો ઘટાડો અનેના પરિણામે, પૈસાદારો નવાં મકાનો આંધવાને બદલે ખોતાની મૂડીને બેંકામાં સલામત રાખવી વધારે લાભદાયી ગણશે. પરિણામે જે મૂડી હરી નફરતી અને વહેંચાતી રહેતી તે સ્થિર અને, દેશી સરકારને મદદકર્તા બનવાને બદલે ઊલટી પ્રજાના વ્યવસાય પર કાપ મૂકશે ને બેંકા કે લોનોનાં વ્યાજના દર ઘટાડવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે.

ભાડાના વધારાનાં અનેક કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે પ્રજા કેટલા પ્રમાણમાં શહેરો પોંજી ધસી રહી છે એટલા પ્રમાણમાં ત્યાં મકાનો ન હોઈ જોયો વધારે ભાડાં આપવાને તત્પર બને છે તેમને જ ભાડાનાં મકાનો મળી શકે છે. એટલે ઉપરના બંને કાયદાઓના પરિણામે નવાં મકાનો બંધાનાં જે અટકી ગયાં તો પ્રજા કંગાલ ગામડાંઓમાં પાછી નહિ ફરે, પણ ગુપ્ત રીતે પણ વધારે ભાડાં આપવાને તૈયાર બની શહેરમાં વસવાની હરીફાઈ આદરશે.

આને બદલે પ્રોપર્ટી-ટેક્સમાંથી જે ભાડાનાં મકાનોને બાદ કરવામાં આવે તો પૈસાદારોને એવાં મકાનો આંધવાને ઉત્તેજન મળે, એની હરીફાઈના પરિણામે ભાડાં સ્વાભાવિક રીતે ઘટી જાય, એ હરીફાઈ મકાનોને પણ સારાં અને સ્વચ્છ બનાવવામાં મદદકર્તા થઈ પડે, મૂડી ફરતી રહે, ધુધો ખીલતો રહે પ્રજાની અરીદશક્તિ ટકાવી રાખે, સરકારને જમીનનું સારું વેચાણ થાય અને સરકારી કાગળિયાં કે બેંકામાં પડી રહેતી મૂડી ધલાશની સ્થાત્ર મિલકતમાં વધારો કરી પ્રજાનાં ધને તરીકે વહેંચાઈ જાય.

આ ઉપરાંત પ્રજાનો કીર્તિપ્રેમ વિકસાવી આવકને કેટલાક સ્વૈચ્છિક માર્ગે પણ વધારી

કલા-સંસ્કૃતિ—હવાદાર શ્રી. યજ્ઞેશ્વર. ક. શુંકરનાં દેશી સમ્માન કરે છે. [હિંદુ દિવસ પછી કરો.] કાન્સની સરકારે નહેરુ બની, બચેલી સાહિત્યકૃતિઓના પ્રકાશન પર કર નાંખી તેમાંથી ગંદીય લેખકને મદદ કરવાનું ઉચ્ચ છે. સર રાધાકૃષ્ણનું પ્રિટિસ-એકેડમીના ફેરો 'તરીકે' ચૂંટાયું છે. અલીગઢ યુનીવર્સિટીએ બનાઈ શા અને કોચ. જી. વેલ્સનાં પુસ્તકો પોતાની કાન્યાસયમંથી ખેંધાર કટાવી માંખ્યાં છે. સ્કુલ ઓફ મેઈન ટ્રેનિંગ બુલ્ડો મુકતા મા. મુનશીએ ટ્રેનિંગ—સાહિત્યને આપેલી અર્જસિ. દિમાહ્ય-આરોહણમાં બે પોલાંરવાસીઓનું મૃત્યુ. સસ્તું, સાદું ને સલામતીભરેલું વિમાન બનાવવા માટે ટ્રેનિંગ સરકારે નહેરુ કરેલું ત્રીસ લાખ કાન્સનું ધનામ. શેઠ આનંદીલાલ પોદારે મુંબઈમાં આયુર્વેદિક કોલેજના મહાન ને દેવેંદ્રીલાલ મંટે કરેલું સાહિત્ય લાખનું દાન. કુમારી શાન્તા અપ્પાદેના પ્રભાત-શીર્ષમ કૃષ્ણી સોમિ ઉપવાસ. [સમખાણ હતાનું !], ને ઉપવાસ છોડવા છતાં એટલે તંગ માંમેલો. [સમનું બાણ પછી એક વખત તો નિષ્કળ મથુંજ હતું ને !] હિંદી દર અવારિયે રૂપ લાખ લગભગ રોનું પરદેશ ચરે છે. [હિન્દ એટલે જ કામધેનુ છે ને ?] મહાત્માજી બિંમર ડુવિ ખળદારની મુલાકાત હવે છે. કકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં કવિશ્રી ખળદારનું વ્યાખ્યાન ગોડવાયું છે. જોડસદ્દ શુની-વર્સિટીએ બાણીતા હાસ્યલેખક પી. જી. લુહાંઉસને ડોક્ટર, જોડ સીટરેચેની પ્રદેવી આપી છે. નગત—પુસ્તકમંડળે નહાન સ્ટેઈનબેકની એપ્સ એફ રોપ નાંગની નવલકથા—એના શીલ્પક. માટે લેખકને ૭૫૦૦૦ ડોલર આપવામાં આવ્યા છે—ને એગસ્ટે માસના સિંક પુસ્તક સ્તરીકે નહેરુ કરી છે. ઉંચાંડમાં વાર્ષિક ગર્ભપાતની સરેરાશ દોઢ લાખની આવી છે. કાન્સે સ્વરૂપતી જીઓનું સંગ્રહસ્થાન ખોલનાર છે. [પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં બંને વિકાસચિહ્નો છે.] ખસીર-આસામમાં કાલસા ને લાંખડની નવી ખાણો ખોળી આવી છે. [હિંદનું આકર્ષણ વધ્યું.]

દેશ—પંતબના હિંદી પ્રિન્સિપોના સમજને બે સુધ આવી પડે તો પ્રિટનને મારેલું પોતાની સેવા પહેલેથી જ ધરી દેવાનો કાલ પસાર કર્યો છે. [પર્મદ્યાન્યવના ને આનું નામ—એક ગાસે નમાનો પડે તો બીજે આગળ ધરવાને કચરેકે દેનારે સ્વયંબોધકે પૂજ આજકાળાં કુપરે સ્વપાત મન થાય એવી.] શ્રી. મુભાપચંદ્ર બોલે મહાસમજા પ્રિન્સેના નિમમન, સોમે દશોવેલી-દેશવ્યાપી વિરોધ [સિવાય દેશમાં બીજું છે મણુ શું ?] મુંબઈ-સરકારના આકાર કરો સોમે શ્રી. સુભાષને પોદાર. [પોદાર ધણી વખત યુધ્ધોની મરજ સારે છે.] મહાત્માજીએ મુભાષબાણના પલટાપલ ચર્તન સંબંધમાં દાખવેલો ખેદ. મહાત્માજીને લાગે છે કે પ્રબલેજનું સ્વૈચ્છિક સ્વરૂપે છગરથી શુદ્ધ અહિંસાને અપનાવી નથી. [મનુથી માંડીને ઔર્ણક્ય અને કાલિકાચાર્યથી માંડીને હેમચંદ્રાચાર્ય સુધીના દરેકને એમજ લાગેલું.] બંગાળના ફેડીઓના ઉપવાસ. દેશભરમાં તેમના છટકારા-માટે મળવળ. મહાત્માજી તેઓના ઉપવાસ સંબંધમાં કહે છે, 'બૂખમરાની લડત અવગમ્ય છે.' સરકાર ઉપવાસ છોડવા પહેલાં છટકારો પ્રથ દાય ધરવાની તના કહે છે. છવટે બોજબધુઓના અંગદ અને બાહેધરીથી ઉપવાસ મુલતવી રખાયો છે. સિલોનમાં હિંદીઓની હાડમટ્ટીઓનો નિકાલ આણ્વણે પડિત જવાદરલાલ સિલોનની મુલાકાતે. પણ સિલોન હિંદીઓને ધૂભારવામાં મેક્રમ છે. [ગોરા સંસ્થાનવાદની ખૂચી જ એ છે-કે જે પ્રદેશને સંસ્થાનના દિવ્ય સ્વાતંત્ર્યદક. આપેલોમાં આવે ત્યાંની પ્રજા પોતાના મૂળ સંસ્કાર લીધરી ગદ દોષ છે એટલું જ નહિ પણ ગોરાઓને આજવત સ્વામી ને મિત્ર માની લોકો ને

સંકારનો સંખ્યા ધરાવતી, યુગલની-મિત્રપ્રેમીઓને, તરછાડવાને પણ તે તપ્તર અનેની દોષ છે. ને જ્યારે તે એવી અને છે ત્યારે જ તે સંસ્થાનને લાચર લેખાઈ દોષ છે.] ઇન્દ્રાણી ઉમરાવસાચીએ લોહી સિંહાને તદ્દમરાવેલક સ્વીકાર્યો છે. [સંવિચ્છમા કામ લાગ્યું.] ટાન્સવાલ-સત્યાગ્રહ મુલતવી રહ્યો છે. કોળી-કોલેન્ગમા હડતાળને લોકીમાર. [યુદ્ધના મેદાનો સુખસામ ભેઈ હિંસાદેવીએ સરકાર અને સંસ્કૃતી-મંદિરોના આગ્રમ લીધો. લાગે છે.] હિંદને મુસલમાની અમલમા લાવવા આકસાર ચળવળ આગળ વધે છે. [એ. બિટલીએ ન લેતો તે બદલને મળે ૩૨૧ રીતે ૬] હિંદીમા ટામ-હડવાળાં એમદાવાદની કેટલીક શિખાલ-સંસ્થાઓને પક્ષિમેદ કડવાલાગે છે. [એમ ન માય તેા ખ્રિસ્તીઓને સમાન સામાજિક દરજ્જા મળી પણ સ્ત્રી રીતે શરૂ ?] યરોલા-જેવમા તેફાન. ગરાજ મહેન્દ્રપ્રતાપને હિંદ આવવાની અનુમતિ નથી મળતી. [હિંદ હિંદીઓને નથી એ વાત કઈ નવી નથી.] સર દોડમસજી એલનવાળાનું અવસાન. મેવાડના એક દેવે શ્રીમંતે પોતાના પુત્રને ખ્રિસ્તી બનતો અટકાવનારને માટે ૧૫ લાકડાનું દર્જીને લહેર કર્યું છે. [ખ્રિસ્તી પ્રચારકોને હિંદીઓની શક્તિનું મૂંઝા કાઢવાનો અવકાશ મળશે.] મુઝઈમા તિલકજીવંતે ને સારાભાઈના મંગલાચરણ દિંદી મીલકલોમ પર રૂપમતો લેય, ગાંધીને અડવાડિયામા બળે દિવસ અર્ધ રાખવાની વિચારાવી ધોળના [મળતોને અને એમના કુટુંબોને બોલે દિવસ કેપવાસ કરી મિત્ર બનવાનો અવકાશ મળશે.] દિંદી સરકાર મુલાયા ને કેરી બરો [તંદન સ્વાભાવિક.] સમવાયતની અનુકૂળતા માટે વડી ધારાસભાની મુદત ફરી એક વર્ષ માટે લખાણી છે. [પ્રાન્તિકતત્ત્વ, સામેના, બખાળા જેમ પોવા હતા એમ સમવાયતની સામેના બખાળા પહેલું ખિટનને એવાજ લાગે છે.] મુખઈમા સામાન્ય દુલસ અને શાન્તિ. શુભરાતમા કુષાળનો ઉચ ખેનતો લેય [રાત કાલસ્ય કારણેમ].

દેશી રાજ્ય-સાચાવંદના દરજ્જા પ્રદલ્લ-યાં છે. [દાકતરો પણ અંગેને સડવા હઈને પછીને તેના પર વાઢકાપ કરે છે.] રાજકોટમા ચાર નવી આલ્મશાલિકાઓ [બન્યાય.] વીરાવાળા સોન. મેળવવી માટે દોડાદોડ કરે છે. એ પણ ધનકૌંઠ્ય! [લુણાવાડા રાજ્યમા એફતો પર ફમન. વાંતેપુરમા સોંચો સત્યાગ્રહને પચે, ધામીની ન્યાય માનવા આવતી પ્રજા પર ગોળીબાર [ન્યાયના નિર્ણય] થતાં ગયતાંના ખૂંચે એ સ્વાભાવિક છે.] રાજ્યોને લડનટણસ ચેતવણી આપે છે. સંમય. પાકી હરો. હૈદરાબાદમા સુધારો લીડીના યુવરાજ કહે છે, સ્વાતંત્ર્ય એ તેા પ્રલનો જન્મેસિદ્ધ છે. [જને સમાન નુસ્ખા છે.] હૈદરાબાદના સુધારા સામે ત્યાગી મુસલમાન પ્રલનો વિરોધ [અમેજી વ્યાપારીઓ પણ હિંદને આપી દેવાયેલા સ્વરાજ્યનો વિરોધ કરે છે.] પત્રિયાળા જેવેમા ૨૦૦૭ કેરીઓના ઉપવાસ.

પરદેશ-ડેન્ડીગનો તંબ બનતો મામલો [લગાલગ સ્વાર્થની અમલામલો એવીજ દોષ છે.] ચીન-જાપાનમા ખિટનવિરોધી દેખાનો. સીએન્ડીન સર્વધર્મા ખિટને સ્વીકારી લીરેલી જાપાની સારો; પણ પછી એવીજ હમ પત્રિચિતિ ચીન-જાપાન યુદ્ધની અસરઆતથી આજમુધીમા સવાન્ય લાખ નાણાનીઓ મુદ્દબાગી પર સૂતા. કાન્ડે સિયાનો રોચનની મુંવાકાતે રોચન-હિંદીસની મિત્રતામા થતો જતો વધારો. આચરિશ રીપબ્લિકનોએ લટનમા ચક્રાવેલા મૂમપડાકા [તે માટે નાખ્યાની મદદ એમને ખિટનના મિત્ર અમેરિકામાથીજ મળે છે.] ચીનાઈ દોરારની કિમતમા પડાડો. [એ પણ જાપાનનો એક વિચલન છે.] એઓ-ફ્રેન્ચ-રેશિયન મુલાકાતને નડયા કરતાં એક અપશુકનો. એક અમલ પોડ આપીને પણ ખિટન કદાચ જર્મનીની શાન્તિ ખરીદે. [પ્રત્યાપાતનાં મુશ્ય આપવાને તેા સી તૈયાર બને છે, આપાત વખતેજ આખ નથી બેઠતી.] રોશિયરમાથી ઈટાલિયરેશીઓને લદપાર કરે છે. અમેરિકા જાપાન સાથેના વેપારી કચર તેડે ૫; જાપાન જર્મનીની સંજોગવા વેપારી કાર કરી વજાર મેળવી લેય છે. ગોવિંદજી ચીનને ગાંધી કોઈ પાકેન્ડી ચેન આપે છે. [અડાળવગમા શું વેવાયું છે એ પણ સાંધેજ લહેર કરવું નિર્ણય દેવું.] અમેરિકાનો પ્રાજ પ્રમુખ દુવર વર્તમાન-પ્રમુખ રજેવેલીની નીતિને વખોડી કાઢે છે. ત્યાગી, પ્રતિનિધિ-સભા પ્રેસીડેન્ટના ચેન્ડીંગ બિલ પર વિચાર સલાવવાની પણ ના પાડે છે.

“अद्यान्तमिरान्धानां धानां दनशयाकया ।
नेषनुन्मीलितं येन तस्मै धीगुर्वै नमः ॥”

संवादः

रत्नलास त्रिभुवनदास शाह

અનુક્રમણિકા

પુ. ૨

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૫

૧	યુગદર્શન	ચ.
૨	નિન્દાખોર [વાર્તા]	શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી
૩	રિવાજનો અવાજ	એલિયા જેથી
૪	બ્રિટિશ પ્રભુસંઘર્ષમાં હિંદનું સ્થાન	પ્રાણુજીવન જેથી
૫	નવું અને જુનું	ગૌતમ
૬	ગોવાળિયો [કાવ્ય]	મૂવજીભાઈ પી શાહ	૨૧
૭	યંત્ર	ન. હ વ્યામ
૮	જીવન સંસ્મરણ	પ્ર.	૨૨૬
૯	મંત્રી દામોદર	વિદ્યાર્થી	૨૩૪
૧૦	વટપદ્ર (વડોદરા) ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	પ લાલચંદ બ ગાંધી	૨૩૧
૧૧	એકાકી [કાવ્ય]	નોતમ	૨૩૭
૧૨	યાંત્રિક દરજીની જીવનકથા	દાશીનાથ અનન્ત દામલે	૨૩૮
૧૩	જીવન ગરજુ	પ્રભા	૨૪૫
૧૪	છુટાં ફૂલ	૨૪૬

લવાજમ :

હિંદમાં :

હિંદ બહાર :

વાર્ષિક રૂ. ૩) દપાલખર્ચ રૂ. ૩

દપાલખર્ચ માથે સિ. ૧૬

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ ન ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ ન. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર ખર્ચ ફેરવાવણી દરેક વખતના ૧૨૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મહિલાલ પુ. મિત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રામખડ, અમદાવાદ.

૨૬-૬-૮૫

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે. જાન્યુઆરી - મુબીના અંક ન મળે તો વડોદરા-ગોધરાના સરનામે ફરિયાદ કરવી. અનિવાર્ય કારણે અંક મેળા બહાર પડતાં તે સંબંધી બહોરાત કે ખુલાસો કરવામાં આવશે.

નમુનાનો અંક મંગાવનાર પાંચ આનાની ટિકિટો બીડની.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની ચોખ્ખતા પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૫ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવે પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વાંધો ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાસિયમાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકોને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું ગ્રાહકત્વ પાછું રદી થકે જોઈતું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રીન્ટ્સ’ મોકલાશે.

તથસ્પૂર્ણ, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાસ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. બોણી સંબંધમાં લેખકોએ ગુજરાત-વિદ્યાપીઠના કોશને અવગમનું. ગ્રાહક લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અકવાડિયાની અંદર પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જે શ્રમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જે લેખકો ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મંગાવી હે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થોને અમે ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના ગ્રન્થોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ સંબંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

‘સુવાસ’ને લગતો બધો પત્રવ્યવહાર નીચેના શરનામે કરવો—

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા.

—: થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ જોઈતું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વચાથ એવી પેરવી મંત્રીઓએ કરવી જોઈએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવાં પ્રભુ ઉપયોગી પુસ્તકને રાખ્યે અને ઉદ્યોગોના પ્રચાર માટે ઉભી થયેલી સંસ્થાઓએ ઉત્તેજન આપી, આમ-ઉદ્યોગને સજીવન કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો જોઈએ...

“આમ જીવન, સહકાર અને જેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર જમ્યુ હુતરોનાં આ બતનાં દેખાનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડ્યાં છે, અને હજી એ જે તેવી બહોરાતોનાં ચોક્કાં સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી, પણ જુદા જુદા વિષયોના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંશ્લેષીને આ પુસ્તકને વિવિધતા બહુ બનાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આવું સાક્ષીય પુસ્તક બે રૂપિયાની કિંમતે મળે એ ખરેખર સરસ જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (સુરત)

મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો?

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિશે અનેક સુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એટીક કાગળ અને મુંદર છપાઈ જનાં કિંમત માત્ર ૨ રૂપીઆ, ટપાલ ખર્ચ માફ મળવાનું ઠેકાણું—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા, (અંગાર-કચ્છ)

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે-

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા.

‘સુવાસ’ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષનું જીવનકૂલ છે.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય
આરામથી જીવન ગુજારવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય
— અને —

ધન્ય પૈસા વેપાર કરવો હોય તો
છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં
આજેના દાખલ થાવ, અને શીવજી તથા
વેતરજી શીખી લો.

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘દોમટેક્સ’ કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ પરદેશ શિલ્પી ૭.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા. ક. સવા આઠાની ટિકિટ બીડી સમિપત્ર
મળાશે.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

સીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વેધા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાશી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતનિનિયમન	૦-૮
૪ અધ્યાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેણી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું. (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુછ વાતો	૦-૪
૮ ભવટિથી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાલી	૦-૧
૯. આ (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોસ્ટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ મોદગી અને મારગત	૦-૪
૧૧ પ્રતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીના શોખ	૦-૧
૧૩ ફેઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધાસતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભૂતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષદ્રુક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુછ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઓધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રાજા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણું (રમુછ)	૧-૮	૬૦ ગેરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા સાહ મુકનો"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીમલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ભાષક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંત્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી ગ્રંથલુંકણા	૦-૩
૩૦ મોર્ચાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ સ્ત્રીયા ભેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમંક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

સીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાયો. કુલ: ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તેમાં ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકશે. નેર જુદાં લખા: સીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે તેના અગ્રણેયો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વર્મતલાલ દેસાઈ

લેખો એકદરે સાગ અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરદેશર દુરામજી ખખરજી

વડોદરાથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી મામિકનો ચૈત્ર-૧૯૬૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે. ..જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રપાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું મામિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જમજીભિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ક્ષાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે

—ખેલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના અંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો જ્યાં સામયિકોનાળા સ્વીકાર કરે તે જ અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રમિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે

—ફાવિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોપપ્રદ છે

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના જંધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાબક

જીવન, દયા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે

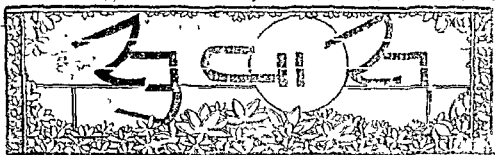
—તંત્રી-દશીરામજી

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક મૂલ્યો મેળોગ ટાંગોર સિત્રાય કચાય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠિલુ સાહિત્યગમિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં ચેન નસ્ત્રમ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ જી]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : ભાદ્રપદ

[અંક ૫

યુગદર્શન

૧૫.

ઉપાનાં ગુલાબી ચીરને કામળ અંગુલિથી દૂર કરી બાવગવિ બ્યારે આઠાં મોતેરી કિરણો વર્ષાવતા મુખે દર્શન દે છે—માનવી તેને પૂજવા દોરે છે; પળીઓ કિવકિવાટ કરે છે; પ્રકૃતિમાં સૌન્દર્ય ઉભરાય છે, પાન સુમદ બને છે, જીવનમાં તાજગી પ્રગટે છે, પદાર્થ-માત્રમાં ચેતનના કુવારા ઊડવા માંડે છે.

પણ એ જ રવિ બ્યારે જગતને ઉગ્મળા, દિવસના ધમધી ચાક્રી, આરામ માટે સંધ્યાની સોડમાં ભરાઈ મચ્છુરને જોણે જઈ પોટે છે—નથી કોઈ એને અર્થ આપના દોડતું, નથી કોઈ એનો પ્રભાવ સ્મરતું, નથી પ્રકૃતિમાં હાસ્યના મોજાં ઊછળતા.

યુગ-સંસ્કૃતિ-મહામાનવતાની પણ એ જ સ્થિતિ છે ઊગતાં એને મૌ કોઈ પૂજે છે, આયમતાં નથી કોઈ અંજલિ આપતું, નથી એની મીઠ મૃતિ જીવન્ત ગણવાની કોઈ ભાવના દર્શાવતું. એની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા જો અમંભવિત હોય તો એને ઊગતાનો અંચળો ઝાઢાડવામાં આવે છે અને એના નામ નીચે પણ પૂજા તો ઊગતાની જ સાથ છે.

પણ સૂર્ય જેમ પ્રતિનિવસે પૃથ્વીની વધુ ને વધુ નજદીક આવી એના વિનાશને વધારે ને વધારે સમીપ આણે છે એમ પ્રનિયુગે પ્રગટતી નવી સંસ્કૃતિ કે નવી મહામાનવતા, નવ-યુગનો એ પ્રાણવાયુ ને પ્રકાશ છતાં, માનવીની પાસથી વૃત્તિઓને ખેંચવાનાં હોતેને વધુ ને વધુ વિચાળ બનાવી તેના વિનાશને તે વધારે સદજ બનાવે છે. આયમતા સૂર્યને અટકાવવાની માનવીની શક્તિ નથી પણ આયમતી સંસ્કૃતિનાં શુભ તત્ત્વોને ગાળી સેવાની, નિર્મેય નજરે એની મહત્તા નીરખી એનાં પૂજનથી પવિત્ર બનવાની, ઊગતા કિરણોને આયમેક્ષના ઊગમ-કિરણો માથે સરખાવી એની કિંમત આક્રાંતી તેનામાં તાકાત છે પણ ઊગતાને પૂજવાની ધૂનમાં એનો તેને ખ્યાલ પણ નથી રહેતો.

આદિયુગમાં માનવી સાદાં, મંયમી, રસિક ને પ્રકૃતિનાં વહાલાં સંતાન સમાં હતાં. પણ ધીમેધીમે એનામાં સ્વાર્થસંરક્ષણભાવના જન્મી ને એ ભાવનાએ લોભ પ્રેર્યો. જગતના આદિ પુરુષવરે એ સર્વને સાંકળી સુખ્યવસ્થા જન્માવી. પણ એ જ વ્યવસ્થાના યોગે અદ્ય માનવી પ્રકૃતિનાં સંતાન મટી એનાં સ્વામી બનવા દોડ્યાં. આદિપ્રજાની સરળ નિર્મળતા તેઓ વીસરી ગયાં. છતાં પુરુષવરના પ્રભાવે એ યુગની સાચી સુવર્ણકાન્તિ જળવાઈ રહી.

તે પછી ચક્રવર્તી ભરતે સ્નેહ ને સંતોષની હદ ઓળંગી જગવિજય આદર્યો. તેના ભાઈ અને પ્રતિસ્પર્ધી બાહુબલીએ તેને પકડાર્યો, પોતાની અપ્રતિમ શક્તિનાં તેણે એ જગવિજેતાને દર્શન કરાવ્યાં; પણ એને હરાવવામાં તેણે એ શક્તિ નહિ, આત્મભોગ વાપર્યો. ને તલપતી સંહારદેવીનાં બારણાં અધબુલાં રહ્યાં, માનવીમાં પ્રગટેલી દાનવી વૃત્તિ લગ્નવાદને છૂપાઈ ગઈ.

પણ એ વૃત્તિ ફરી ઊછળી. ક્ષત્રિયોનાં જ્ઞાનતેજે તાંડવનૃત્ય આદર્યાં, રાવણ જેવાની વિરલ શક્તિએ મંયમનાં બંધન ઓળંગ્યાં—ને પરશુરામ ને રઘુપતિએ શુદ્ધ શક્તિતેજથી તેમને સંહાર્યાં. વિરોધીએને આત્મભોગથી ઓળાળવાનો એ સમયે મંયોગ નહોતો, એમ ક્યારેયી શુભ પરિણામ આવે એટલી યુગવિશુદ્ધિ પણ નહોતી. છતાં એ વિજયોથી, એક કે અન્ય પક્ષના કારણે પણ, મહત્તામાં માનવજાતે એક વધુ પગથિયું તો ગુમાવ્યું જ.

તે પછી શ્રી કૃષ્ણે દુષ્ટોના સંહારમાં બળ સાથે શુદ્ધિ પણ અજમાવી; ને સંહારનું શસ્ત્ર જે શુદ્ધ બળ હતું તેની સાથે શુદ્ધિ, સચ્ચ ત્યારથી એ જ સ્વરૂપે ઉમેરાઈ. માનવીમાં જેટલી ત્રેમ અને સર્જનની ઉત્કટ ભાવના રહેલી છે એટલી જ એનામાં દ્રેષ ને સંહારની તમન્ના તો પ્રગટી ચૂકેલી. પરિણામે ધર્મણ ને યુદ્ધ અનિવાર્ય બનેલાં. પણ એનાં સાધનો જેમ વધુમાં વધુ મર્યાદિત ને વધારે સાદાં-સીધાં એમ સંહારલીલાની હદ વધુ ને વધુ ઓછી. પણ કૃષ્ણયુગ યુદ્ધદેવીના ચરણે એક જ પરશુથી ખેલવાની પરશુરામની એ ભાવના ત્રીક્ષવામાં નિષ્ફળ ગયો. તેનાથી વીસરાઈ ગયું કે પોતાને ન્યાયી માનતો પક્ષ જ્યારે યુદ્ધનાં સાધનો કે નિયમોની મર્યાદા ઓળંગી વિજય વરે છે ત્યારે તે ભાવિના ગર્ભમાં રહેલા એવા અનેક ન્યાયી પક્ષોની સામે અન્યાયીઓએ એ જ ઉપાય લેવાનો માર્ગ ગોઝળો કરે છે. ને વસ્તુ-સ્થિતિમાં તો અન્યાયી પક્ષ પણ યુદ્ધ તો પોતાને ન્યાયી માનીને જ કરતો હોય છે. એટલે યુદ્ધના નિયમો ઓળંગવામાં એ પણ ન્યાયીઓના જેટલો જ ઉત્સાહ દાખવી શકે છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં મોટેભાગે એમ જ બન્યું. બળ ને શુદ્ધિથી મત્ત બનેલા મંદારે એ યુદ્ધમાં અભૂતપૂર્વ તાંડવનૃત્ય ખેલ્યું.

પણ પૃથ્વીનાં ભાગ્ય એ સમયે સતેજ હતાં. તેણે પ્રભાવશાળી તત્ત્વદષ્ટાઓ જન્માવ્યા —જેમણે સંહારલીલામાં બળ અને શુદ્ધિ બંનેને મર્યાદિત કર્યાં. વીર અને પૂજક પ્રજાએ એ મર્યાદા કબૂલી. ને સંહાર કર્ષક કાળમાં આવ્યો.

પણ સ્વાર્થલોહુષ શુદ્ધિનું નયન ચિરંજીવ ન બન્યું. જીવનના સ્વાભાવિક વેગમાં ઊઘડી કંઈક અંશે કૃત્રિમતા પ્રવેશી. દાનવી શસ્ત્રો જૂઠાઈ ગયાં, પણ શુદ્ધિ પોતાનાં દાનવી સ્વરૂપો શોધવા માંડી. તેની લાલસાએ સીમા ઓળંગી. એ યુગમાં શુદ્ધ-મહાવીર પ્રગટ્યા. તેમણે અદિસા ઉપદેશી સંહારને મર્યાદિત કર્યો, સંયમ ઉપદેશી લાલસાને નાથી, સત્ય ઉપદેશી શુદ્ધિને નર્કમાં પડતી અટકાવી. પણ સ્વાર્થ અને વિકૃતિએ માનવહૃદયમાં ધીમેધીમે એવું રથાન જમાવી દીધું હતું કે એ મર્યાદાઓ એના મૂળ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપી ન બની.

માનવનજાણ્યોને નિર્બંધ, બનતી અટકાવવાને કૃષ્ણયુગે રસનાં અને વિજ્ઞાનાં, પ્રભાવનાં અને શક્તિનાં, સ્વાર્થશુદ્ધતાનાં ને આનંદનાં જે મંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં એ મંદિરોમાં પ્રવેશોલી વિકૃતિ એ યુગમાં કંઈક અંશે આછી બની. પણ જીવનની છલોછલતા સ્વભાવ-વિહારીને બદલે અનુગામી બની. પરિણામે મર્યાદામાં પ્રાણુ જઈ કૃત્રિમતા પ્રવેશી; રસ જઈ અનુકરણ પ્રવેશ્યું.

તે પછી આણુકે જીવિના નૃત્યથી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. પણ એ નૃત્ય આખા ભારતવર્ષ પર ફરી વળ્યું. વીસરાયેલી શસ્ત્રદાનવતા ફરી ન જન્મી પણ જીવિનો દાનવતા પ્રગટી નીકળી. રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેની સંધિઓ સજીવ ધર્મબંધનો મટી શબ્દની રમત બની. પ્રેમભાવ આયમી તકભાવ જન્મ્યો. ને પરદેશી આક્રમણકારોને બારણેથી જ વિદાય દેવામાં સ્વર્ગીય ભારત નિષ્ક્રમ ગયું.

છતાં ભારતનાં ભાગ્ય સમૂળમાં આયમ્યાં નહોતાં. નરપતિ વિક્રમ, સેનાપતિ સમુદ્ર-ગુપ્ત, નરવીર કાલિકાચાર્ય, રસાવતાર કાલિદાસ કે જીવનરક્ષક ચરક જેવા પ્રતાપી પુરુષવરોએ એનો પ્રભાવ જળવી રાખ્યો. તેમણે નવો સુવર્ણયુગ સ્થાપ્યો. છતાં ગયેલા સ્વતંત્ર પ્રાણુ ને નિર્દોષ છતાં તેજસ્વી જીવનની પુનઃસ્થાપના તો તેઓ ન જ કરી શક્યા.

તે યુગ પછી તો ભારતે સ્વતંત્ર પ્રાણુ કે જગત્પ્રાત્મભાવ ધણું ઓછાં અનુભવ્યાં છે. બોજનું અવંતી, હર્ષનું કનોજ, કર્ણનું ડારી, સોલહીયુગનું ગુજરાત, સેનવંશનું બંગાળ કે પૃથ્વીરાજનું દિલ્હી—સિવાય જીવનની પ્રકૃષ્ટતા પણ એને ખૂબ ઓછી માણવા મળી છે. પ્રાચીન યુગમહત્તાને તેણે તરછોડી નહિ છતાં એ મહાયુગની પ્રાણુભવ્યતા ઝીલવામાં કે તેને સર્વાંશે સમજવામાં પછીના યુગની પ્રગ્નઓ નિષ્ક્રમ ગઈ. રસમંદિરોને એણે વિલાસમંદિર બનાવ્યાં, જીવનલીલાને એણે રાસલીલા બનાવી. દેવોના મુગટમણિ સમા શ્રી કૃષ્ણ કેવળ પ્રેમમંદિરની મૂર્તિ બન્યા. માનવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી મહાવીરની તેજભવ્યતાને પણ કયાંક કયાંક નિર્જાતાની ઢાલ બનાવ્યાઈ.

આમ ક્રમિક ધસારા છતાં એ યુગો સ્વતંત્ર હતા. એમને વરેલી ઉણપોમાં નિસર્ગે પણ મહત્વનો ભાગ ભજવેલો—કેમકે શક્તિમાં, તેજમાં, નિર્દોષતામાં, નિર્બંધનામાં માનવો સ્વાભાવિક રીતે પણ ધીમેધીમે અદ્ય બનતાં હતાં. પરિણામે તે તે યુગના નરપુંગવોને પ્રગ્નની અદ્યતા કે તેનું સ્થાન વિચારી સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિઓ ધડવી પડી. એ સંસ્કૃતિઓમાં આદિયુગની મહત્તા નહોતી છતાં તેમાં દૈર્ઘ્યદષ્ટિ હતી, સ્વયંભાવના હતી, પ્રજ્ઞના સતેજ જીવનને લખાવવાની તમજા હતી. તે યુગોની પ્રગ્ન આદિયુગના પ્રાણુ ન ઝીલો ચડી છતાં તેની પૂજા તો તેણે ન જ પોસારી.

પાછલા 'પરતંત્ર યુગને શીખવવામાં આગ્યું છે એમ એ સંસ્કૃતિઓ નિષ્પ્રાણુ નહોતી, સ્વાર્થમય નહોતી. નરપુંગવોના ઊંડા મંથન અને નિર્ભજ ત્યાગનું તે પરિણામ હતું. જીવનનાં પ્રત્યેક અંગોને અને કાળની ગતિને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચારી તેમણે તેની રચના કરેલી—તેમણે સ્ત્રી અને પુરુષની નૈસર્ગિક શક્તિઓ અને તેમનાં સ્વરૂપ વિચાર્યાં. સ્ત્રી તેમને સંસ્કાર, લક્ષ્મી ને સૌન્દર્યની દેવી લાગી; પુરુષ શક્તિનો પ્રિયતમ જણાયો. પરિણામે દેહના સંસ્કારરક્ષણની જવાબદારી સ્ત્રીને સોંપવામાં આવી, સ્વાતંત્ર્યની જવાબદારી પુરુષને મોંપાણી. સ્વતંત્રતાની રક્ષામાં જેમ લાખો પુરુષોનાં શિરની કિંમત ન ગણાય એમ સંસ્કાર કે પવિત્રતાના રક્ષણમાં સ્ત્રીનાં જીવનની કિંમત ન અંકાવી ઘટે. એ જાવનામાંથી સતીત્વની પ્રથા જન્મી.

પણ પરંસ્કારની અસરથી જ્યારે વંશવિશુદ્ધિની પરંમ વાંચના કંઈક નિર્ભળ બની, પવિ-
ત્રતાએ સ્વૈચ્છિક સ્વરૂપ છોડ્યું, પુરુષો દેશની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવામાં નિષ્ફળ ગયા -
સ્ત્રીને માટે પણ સામાન્ય છૂટછાટ મૂકવામાં આવી. છતાં સંસ્કાર, રક્તવિશુદ્ધિ, સ્વચ્છતા,
સુખ, સૌન્દર્ય, કલા, રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ, મંત્રિતિ અને નૈસર્ગિક ધોરણે આર્થિક બહેચણી
વગેરે અંગે સાચવવાને સ્ત્રીને માટે ગૃહરાજીપદ કાયમ રખાયું.

સમરભૂમિ પર પોઢતા લાખો વોરથી વધી પડતી સ્ત્રીસખ્યાની સાંસ્કારિક વ્યવસ્થા
જાળવવાને તેજ, સમૃદ્ધિ, સત્તા ને શક્તિસપત્ર પુરુષો પર એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓને પત્ની
તરીકે અપનાવવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી; છતાં જેમ જેમ પુરુષે વીરતા ત્યાગી
નિર્ભળતા સ્વીકારી, સ્વાતંત્ર્ય તથા પરધૂંસરી ભરાવી - એ જવાબદારી ધીમેધીમે ઓછી
કરી નાંખવામાં આવી.

પવિત્ર અને જવાબદાર ધધાની વ્યવસ્થા પૈસાના પ્રમાણ પર નહિ પણ સ્વૈચ્છિક
ગરિબાઈના ધોરણે થતી ઘટે, રાષ્ટ્ર અને પ્રજા-રક્ષણની જવાબદારી ધર્મરૂપ અને પ્રતિજ્ઞ
સહજ હોવી જોઈએ; બહારનાં શિક્ષણ કરતાં કૌટુંબિક શિક્ષણ વધારે સાચાં, સુધરેલું,
વ્યવહારમય અને રાષ્ટ્રને ઓછા ભારરૂપ બની શકે; લોહીનો વારસો માનવજાતમાં
મહત્વનો ભાગ ભજવે છે-એ સર્વના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ ને નિર્ભળ પૃથક્કરણમાંથી વર્ણ-
વ્યવસ્થા જન્મી.

વધી પડતા ઉત્પાદનથી આર્થિક સુરક્ષિતો ન આવી પડે તે માટે તેને મર્યાદિત અને
યોગ્ય બહેચણીના ધોરણ પર રખાયું. અને એ નિયમ અને સંહારમર્યાદા જાળવી રાખવાને શુદ્ધ,
વાહન કે ઉત્પાદનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં અગ્રિમા ગણેલી ધાતુઓના યાત્રિક ઉપયોગો પર પ્રતિબંધ
મુકાયો. દેશની વસતીનું સુપ્રમાણ જાળવી રાખવાને સામાજિક વ્યવસ્થામાંજ પુત્રની
જરૂરિયાત સ્વીકારાઈ, ને માયકાંગલા સ્વરૂપે પ્રજા વધી ન પડે માટે અનેક નિયમોની ગૂંથણી
કરવામાં આવી. પ્રજામાં નિર્દોષ આનંદ અને ઉત્સાહનાં પૂર જાળવી રાખવાને પર્વોત્સવો અને
ઉત્સવોની સ્થાપના થઈ. ન્યાયની વિશુદ્ધિ જાળવી રાખવાને પ્રાણીમાત્રને સમાન ગણી
નિર્દોષોને અભયદાન અપાયું.

દેશદેશ વચ્ચેના મંબધા આદિયુગમાં મોકળા હતા. પણ માનવી જેમજેમ લોભી
બનતો ગયો-તેના લોભની લીલાશ્રૂમિ તરીકે મરહદ બાંધવાને વધુ પડતા દેશાટન
પર પ્રતિબંધ મુકાયો.

આમ પ્રજા ધીમેધીમે ધસાતી છતાં તેની સાંકૃતિક રચનામાં અપૂર્વતા અને દીર્ઘદષ્ટિ
હતાં. આજના પરતત્ર યુગનાં રંગીન અસ્ત્રોને જ્યાં જ્યાં દોષો દેખતાં કેળવવામાં
આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં-તે સર્વની પાછળ પણ ઊંડા ઉદ્દેશો હતા. આવી સાંકૃતિક વ્યવસ્થા કેવળ
હિંદમાં જ જન્મેલી ને જળવાયેલી છતાં પરધર્મો કે પરભૂમિઓએ પણ સમુદ્રપર્યટન, વિજ્ઞાન
કે યુદ્ધનાં નિયમોને જેવી કેટલીક મર્યાદાઓ તો સ્વીકારી હતી. પણ જગતને ને અંધ
સાહમિકાને પૂજતી ને ગર્વમાં ઘેલી અનેલી નવનવા યુગની પ્રજાએ એનાં તાત્પર્ય વીસરી ગઈ.

સિંદૂરે રાષ્ટ્રીય સીમા ઝાળગલાના પ્રતિબંધ તોડી જગતની ત્રીજા ભાગની પ્રજાનું
સત્યાનાશ વાળ્યું અને પૂજક પ્રજાએ તેને નરવીર તરીકે વધાવ્યો; મુસ્લીમ શાસકોએ એ
નિયમ તોડી હિંદની ગુલામીના મૂળ નાંખ્યાં. યુરોપના દેશોએ ચોદમી સદી સુધી તો સમુદ્ર
પર્યટનનાં નિયમન સામાન્ય અંશે જાળવ્યાં પણ પછી સ્પેન અને પોર્ટુગાલે છૂટછાટ મૂકી;

અને ત્યારથીજ આજની આંતર-રાષ્ટ્રીય મુશ્કેલીઓનાં મૂળ નંખાયાં. સ્વાર્થલોભપ્રમુસાર-ટોળાંએ જ્યાં ત્યાં બંધેડા જગાવ્યા, પ્રજાઓને નિર્બળ કરી, કલહ કરાવ્યા ને પરિણામમાં જગતની પોણા ભાગની પ્રજા પા ભાગની પ્રજાના વિલાસો પોષવાને ગુલામ બની.

યુરોપની પ્રજાએ સમુદ્રપર્યટનની સાથેજ સુદ્ધનાં નિયમોની, શુદ્ધિના સ્વૈરવિહારની હદ પણ ઓળંગવા માંડી. તેણે તાર્કિક વિજ્ઞાનના મૂળ નાંખી જગતમાંથી શ્રદ્ધા, સંતોષ ને નિર્દોષ સુખને દેશવટો આપ્યો; વિલાસ ને વિજયનાં સાધનો વધાર્યાં; મૂડીવાદને વધારે વ્યાપક બનાવ્યો. નેપોલિયન સુદ્ધના સ્વીકૃત નિયમોનો ભંગ કરી ક્ષણિક વિજયો વર્યો, ઇંગ્લાંડે પવિત્ર સધિઓને કાગળના ચીથરાં બનાવી સામ્રાજ્ય વધારવા માંડ્યું; પૂજક પ્રજાઓએ આ વિજયોને કુસુમભાળથી વધાવ્યા. જગત ગોરી પ્રજાને બારણે ગુલામ બન્યું. એ સ્થિતિથી આજની ગોરી પ્રજા ભલે પોતાને સુખી માનતી હોય.— પણ એ સુખ નથી; વિનાશનાં મૂળરૂપ સ્વચ્છંદ છે. પાંચસાત ગોરા દેશોએ પોતે અખંડ વહાણરૂપ રહી જગતનાં અનેક વહાણોને કાણાં કરી આજે પોતાની સાથે બાંધી રાખ્યાં છે; પણ અર્વાચીન યુગની સ્વચ્છંદ-લીલા જો થોડોક સમય આમ ને આમ ચાલુ રહી તો કાણાં વહાણો તો ફૂંચશે, સાથે જોડનારને પણ કુબાડશે.

વિજ્ઞાન કે શુદ્ધિના સ્વૈરવિહારને પોતાની ઊજળી બાલુ હશે, પણ માનવઅદ્યતા અને યુગનિર્ભળતાએ એનો ગેરલાભજ ઉઠાવ્યો છે. હિંદી નરપુંગવો એ પહેલેથીજ સમજી ચૂકેલા. ને પરિણામે તેમણે સમાજ, રાજનીતિ, આર્થિક વ્યવસ્થા, ધર્મ, પ્રજાવિશુદ્ધિ, મર્યાદા વગેરેનાં ચોક્કસ નિયમોનાં ધડમાં.

હિંદી પ્રજા જ્યાંસુધી સ્વતંત્ર હતી, પરમંસ્કાર ને પરશિક્ષણે એને લલચાવી નહોતી ત્યાંસુધી તો ધીમેધીમે નિષ્પ્રાણ બનવા છતાં તે એ નિયમોને ઓછેવધતે અંશે પણ વળગી રહી. પણ 'મુસ્લીમ ને મોગોલિયન વિજેતાઓએ એના આંતરિક ને બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય પર ઝાટકા માર્યા, ખ્રિસ્તી ને ગોગ વિજેતાઓએ તેના બાહ્ય સ્વાતંત્ર્યના કપટથી દૂર્યા ઉઠાવી એના આંતરિક ને સંસ્કારસ્વાતંત્ર્યને મીઠાં ઝેર પાવા માડ્યાં. જે નિર્ભળતા સ્વાભાવિક રીતે કેળવાતી હતી તેમાં યુક્તિનાં બીજ રોપાયાં; ને પ્રજા ઝડપથી પટકાવા માંડી. પણ એ પછડાટથી એની આખો ખૂલી ન જાય માટે એને શિક્ષણનું એવું ઘેન પાવામાં આગ્યું કે અધોગતિને પણ એ ઉર્ધ્વગતિરૂપે જુએ.

ને વસ્તુસ્થિતિ પણ કંઈક એવી જ છે. પૂર્વની મહાન સ્વતંત્ર હિંદી પ્રજા કે તેના નરપુંગવોની તે કેવળ પૂજાજ વીસરી નથી ગઇ, તેમના પ્રત્યે તે કેવળ ઉપેક્ષાજ નથી દર્શાવતી—તે તેમની કેકડી ઉઠાવે છે, તેમની સાંસ્કૃતિક રચનામાં એને અંધશ્રદ્ધા ને હળાહળ સ્વાર્થ જણાય છે. તેણે એ સૂત્ર ગોખી રાખ્યું છે કે, 'યુગેયુગે નિયમોનાં કે સંસ્કૃતિઓ આવશ્યક પરિવર્તન માગે છે; પણ એ એ નથી સમજતી કે એવું પરિવર્તન સ્વયંસર્જિત હોવું ઇટે. જ્યારે પ્રજાને નિઃસત્ત્વ બનાવી ગુલામી માનસ કેળવવા માગતા પરશિક્ષણનું એ પરિણામ હોય છે, વિજેતાઓની ગૃહ દોરવણી નીચે એ વિકાસ પામે છે ત્યારે પ્રજા પ્રગતિના નામેજ વિનાશના પંજમા જઈ પડે છે. પણ નવસંસ્કૃતિની પૂજામાં એને એ જોવાની દરકાર નથી. એ વિચારતી પણ નથી કે જે સંસ્કૃતિ આજે ઊગી રહી છે એના પ્રમાણમાં આયમતીનું ઉગમસ્વરૂપ કેવું હતું, આજે ઊગતો સંસ્કૃતિ વિકૃત બનીને આયમશે ત્યારે એની દશા શી હશે?—

કેમકે ઊગતાની પૂજા એ પ્રજાઓનો સ્વભાવ છે.

અખીલ લેખનનો શિક્ષક હતો. તેની પુત્રી નર્મદાનું તેણે ઇતિહાસ-બુદ્ધિગાનના શિક્ષક રોમેશ સાથે લગ્ન લીધા હતા.

લક્ષ્મીના ધામધૂમ પૂરજોશમાં ચાલતી હતી જોરડો ગાનતાન, મંગીત અને નૃત્ય કરતાં પદોના અવાજથી ગાજી રહ્યો હતો. કાળા ડગલા અને ચેતમેલા ગલપટ્ટા પહેરી લાડુતી નોકરો જોરડામાં ગાડાતૂર જોમ આંટા મારતા હતા. ગણિતનો શિક્ષક તારાનાથ, અંગ્રેજીનો શિક્ષક અસુતોષ અને ઉપાધ્યાયક મહેશ મહેમાનો સાથે સોફા પર બેસી વાતો કરતા હતા. તેઓ એકબીજાની વાતમાં વચ્ચે ખોલી હાકતા અને એકબીજાની ભૂલો કાઢી સુધારતા દરેક જણ પોતે ઓળખતા માણસોમાંથી કોઈનું જીવંત થયેલું દૃશ્ય વર્ણવતો અથવા અધ્યાત્મવાદ વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવતો. ત્રણેમાંથી કોઈ પણ અધ્યાત્મવાદમાં માનતું નહિ, છતાં એટલું તો કબૂલ કરતા કે આ દુનિયામાં મનુષ્યની યુદ્ધિને અગમ્ય ધણ છે.

ખીજા ખડમાં સાહિત્યશિક્ષક ડાહ્યાનાથ પોલોસ ક્યા મંજેગોમાં સિવિલિયનો સામે જોળીખાઈ કરી શકે તે સમજાવતો હતો. વાત નજીવી ને નકામી હતી, છતાં રમમય બની હતી સામાજિક સ્થિતિ બિતરતી. હોવાને લીધે અંદર આવવા અસમર્થ કેટલાક લોકો અદેખાઈથી બારીમાંથી ડાક્યાં કરી બેઠા રહ્યા હતા.

બરાબર બાર વાગે ધરધણી અખીલે લક્ષ્મીના જમણ માટે બધું તૈયાર હતું કે નહિ તે જોવા રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો. રસોડામાં તળિયેથી કે છત સુધી રમગુલાં, પેંડા, બગીચા અને ખીજી લુધોતજક વાનીઓની સુવાસ પ્રસરી હતી. જંગી મહેરીલ ગોડની હોય તેમ બે ટેબલ પર બધી સામગ્રી કલામય અવ્યવસ્થામાં પડી હતી. મેજ પાસે કોઈ જોવા પેટવાળી લહેરી રજની કામમાં ગૂંથાયેલી હતી.

“અરે રજની, જરા બરશીને યાજ તો જોવા દે,” અખીલે ખુશ થઈ હથેળીઓ ધમતાં વિનંતિ કરી. “હા! થુ મઝાની ખૂશખો. આખુ રસોડું જ ખાઈ જવાનું મન થાય એવી! લાવ, પેલો યાજ લાવ તો.”

રજની ટેબલ પાસે ગઈ અને તેણે મંજાણપૂર્વક રૂમાલ ખસેડ્યો. નીચે યાજમાં બગીચા સુશોભિત ચોસલાં મધમધૂતા હતાં. તેની ઉપર પાનાં, ચારાળી ને એવળી વેર્ષા હતાં. અખીલ તો તે જોઈ ગૂંઘડથી પાણીપાણી થઈ ગયો. તેના મોં પર ચમક આવી, ડોળા બદાર આવ્યા. તેણે મોં વળી દોડી રીતકાર કર્યો—અરબી લગાડવા વગરના વત્રમાંથી નીકળે તેવો. ઘડો રહી કરીથી તેણે યુવકરો બોલાવ્યો.

“અહા! આવેશભર્યા યુગલનું મંગીત.....અય કોને યુગલ કરે છે? રજનીને?” પાસેના ખડમાંથી અવાજ આવ્યો અને અખીલના મિત્ર સુરેન્દ્રનું મુંડણ કરેલું માથું હાડમાં ટેખાયું.

આ વાર્તાના મૂળ લેખક—

જગવિખ્યાત રશિયન વાર્તાનવેશ

એન્ટની ચેખોવ

“કોનું નશીબ જોર કરે છે? અહા.....મજાનું. ખાખુ અખીલ જાતેજ છે કે? શાખાશ દાદા! સરસ! કંઈ સંગીત ઉડાવો છો ને?”

“હું કોઈને ચૂમતો નથી,” અખીલે ગભરાતાં ગભરાતાં કહ્યું; “તમે શું મારા બાઇ! જરા વિચાર તો કરો! હું તો પેલી બરફીની તાસક નેંધને ખુશ થઇ અમર્યા, ખુશકારા બોલાવતો હતો.”

સુરેન્દ્રના મુખ પર હાસ્યની રેખા ફરકી અને તે જતો ગયો. અખીલ રાતોચોળ બની ગયો.

“સાહેબો! ” તેણે વિચાર્યું. “હવે બાઇ બંધ ફરી મારી વાતો કરવાના. આવી વાતને શહેરમાં ફેલાતાં વાર કેટલી.....ગદી!”

અખીલ શરમાતો ઓરડામાં પાછો ફર્યો અને સુરેન્દ્રને જોવા ઝડપથી ચારે બાજુએ નજર ફેરવી. મહેરબાન તો પિયાના પાસે બેસી સેનિકની અદાથી અધ્યાપકની સામુને કંઈ કહેતા હતા અને તે ખુશ થઇ દસતી હતી.

“મારા વિષે જ” અખીલને શકા આવી. “મારી જ વાત. મા કાચી હરામીની ખબર લે! અને પેલી પણ તેના શબ્દે શબ્દને સાચા માની હસે છે! સાલો મૂર્ખો! ઓ દીનાનાથ! આ કેમ સહેવાય? મારે તેની બાજુ બંધી વાળવા કંઈ કરવું જોઈએ. હું બધાને આ બનાવની વાત કહીશ અને એને નિદાખોર તરીકે ખુલ્લો પાડીશ.”

ડીલ ખજવાળતો અખીલ મૂજાતો અસુતોપ પાસે ગયો.

“હું જરા જમણની વ્યવસ્થા કરવા રસોડામાં ગયો હતો,” તેણે એ અંગ્રેજીના શિક્ષકને કહ્યું; “તમને બરફી બહુ ભાવે છે એની મને ખબર છે. તેથી મેં ખાસ બનાવરાવી છે. હી...હી...હી...! હં અને પછી...અરે, સાલું જૂલી ગયો...અને રસોડામાં હમણાં જ એક મજા થઈ! તમે સમજવાને, હું રસોડામાં પેકો અને વાનીઓ જોવા માગતો હતો. બરફી જોધને તો હું ખુશખુશ થઇ ગયો...કેવી ઉમદા જાત...મેં હોડથી ખુશકારો કર્યો અને પેલો ઘેટા જેવો લખાડ સુરેન્દ્ર અંદર આવીને કહે...હા...હા...હા! અને કહે, “ઓહો! ચુંબન કરો છો?” સાવ મૂર્ખો. જાણે હું રસોયણ રજનીને ચુંબન કરતો હોઉં! અરે એ તો એવી લાગે છે...જાણે...હતારી! એના જેવીને હું ચૂમું? આવા મૂર્ખો જગતમાં પાકે છે! સાવ ડાખો!”

‘એ કાણુ?’ તારાનાથે અંદર આવી પૂછ્યું.

“સુરેન્દ્ર!... જુઓ હું રસોડામાં ગયો હતો...” રજની ને બરફીની વાત ફરી કહેવામાં આવી. “જરા વિચાર તો કરો! હું એક કુત્તાને ચૂમું તો રજનીને ચૂમું.”

પાછું ફરી જોતાં અખીલે ખાખુ મહેશને જોયા.

“અમે સુરેન્દ્રની વાત કરતા હતા,” અખીલે મહેશને કહ્યું, “તદ્દન ઉલ્લુ! રસોડામાં ડાકિયું કરી મને રજની રસોયણ પાસે જોઈ મોટી વાત બોલી કરી, “કેમ, રજનીને ચુંબન કરો છો?”-એમ મને પૂછવા બેઠો. મારા સમ, જરા વધુ ઢીંચો દરો? મેં તો સુણાવ્યું કે રજની કરતાં હું મરઘીને ચૂમવું વધારે પસંદ કરું. અને તેને યાદ આપી કે હું તો પરજોલો છું. તેની મૂર્ખા જેવી કલ્પના તો જુઓ! હજવા જેવું છે ને?”

“શું હસવા જેવું છે?” ત્યાંથી પસાર થતા ધર્મશુર મહેન્દ્રે પૂછ્યું.

“પેલો અક્રમ સુરેન્દ્ર! હું રસોડામાં બરફી જોતો હતો...તમે સમજવા ને?...”

વળી પાછું રામાયણ-આદ્યું. અડધા કલાકમાં તો બધાથે મહેમાનો બરફીની વાતથી વાકેફ થઇ ગયા.

“હવે એ ફાવે તેટલા માણસોને વાત કરે!” અખીલે હથેળીઓ ધસતાં વિચાર્યું; “જન્મ મારે છે! તે જેવો વાત શરૂ કરશે કે હું એને ચોપડાવીશ, “મારા પ્રિય મિત્ર, તમારી જીભને તરદી ના આપશો. અમે બધાં ક્યારનાં ચે ગળીએ છીએ!”

આ વિચારથી અખીલને અત્યંત મંતોષ થયો. તેણે જોઈએ તે કરતાં ચાર પાલીઓ વધારે પીધી. ખાણ પછી તેણે નવપરીણિત યુગલને વધૂના એરડા તરફ દોર્યું; અને તે પથારીમાં પડી લાકડા જેમ ઊંઘવા લાગ્યો.

ખીજ સવારે તો તે બરડીની વાત છેક ભૂલી ગયો હતો. પણ નશીબ એ ડગલાં આંગળ ને આંગળ! માણસ ધારે છે કંઈ અને ધૃશ્વર કરે છે કંઈ! ભૂંડી જીભે અખીલની ચાલાકી કોણ જાણે ક્યાં ઉડાડી દીધી હતી. બરોબર અઢવાડિયા પછી બુધવારે ત્રીજે પાક શરૂ થયો હતો ત્યારે અખીલ વર્ગમાં બેઠો બેઠો વિનુ નામના વિદ્યાર્થીના હસ્તાક્ષરના મરેડ સુધારતો હતો. આ વખતે સંચાલક પ્રવેશ કર્યો અને તેને ખૂણામાં બોલાવ્યો.

“મારા પ્રિય બાણ અખીલ,” સચાલકે કહ્યું, “માફ કરજો...જો કે મારે પંચાત કરવાની જરૂર નથી, છતાંયે મારે કહેવું જોઈએ!...મારી ફરજ છે...તમે જાણતા તો હશે કે શહેરમાં અકવા બીડી છે કે તમારે તમારી રસોયણ સાથે અમુક પ્રકારનો સંબંધ છે... અલબત્ત. મારે તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. હું તો કહું છું કે તમે તેની સાથે રહો, યુગ્મન કરો...ફાવે તેમ મજા ઉડાવો પણ આમ છડેચોક નહિ. હું તમને વિનંતિ કરું છું-તમારી પ્રતિષ્ઠાને બૂલશે નહિ.”

એક ઠંડી ઝણઝણાટી અખીલની કરોડમાંથી વહી ગઈ. તેણે આત્મવિશ્વાસ ગુમાવ્યો. જાણે જંગી મધમાખોનું ટાણું તેને ડબો મારતું ન હોય; અથવા કાષ્ટએ ઉકળતું પાણી તેના પર ન રેડ્યું હોય તેમ તે ધરબણી લાગ્યો. રસ્તામાં તેને આખું શહેર પોતાની તરફ તાકીને જોઈ રહ્યું છે એમ લાગ્યું. જાણે એણે આખા શરીરે ડામર ન ચોળ્યો હોય ને પીછાં ન પહેર્યાં હોય!.....ધેર એક નવી આકૃત તેની રાહ જોતી હતી.

“કેમ ખાતું નથી?” તેની પત્નીએ જમવાના સમયે પૂછ્યું, “કેમ, કાનાં સ્વપ્નાં ફાવે છે? માશુકનાં? રજની પર પ્રેમ જાગ્યો છે? તુરકડા જેવા! હું બધું જ જાણું છું! રી આંખો ઉઘાડો છે! જંગલી જેવા!”

એક તમાચો તેના ગાલ પર સળસળ્યો. તે લાણ પડી જાયો ને તંદ્રામાં હોય તેમ બેશ કે ટોપી પહેર્યાં સિવાય સુરેન્દ્રને ત્યાં ગયો. સુરેન્દ્ર ધરમાંજ હતો.

“નિંદાખોર!” અખીલ તેને જોઈ બરાડો બોલ્યો, “તે દુનિયામાં મારી આજરના કાંકરા ક્યાં છે? મારી નિંદા કરવાનું તારે શું કારણ છે?”

“તમે મને ‘નિંદાખોર’ કહી શું કહેવા માગો છો? તમારા મગજમાં એવો ખ્યાલ ક્યાંથી આવ્યો?”

“ત્યારે શા માટે તમે હું રજનીને યુગ્મન કરતો હતો એમ વાત ઉડાવી? તમે નથી ઉડાવી?...એમ મારે ધારવું, કેમ?”

સુરેન્દ્રની આંખનાં પોપચાં ફફડ્યાં. તેણે વિચિત્ર રીતે મુખ બગાડ્યું. તેણે ખૂણામાં જોઈ ખૂમ પાડી કહ્યું, “બગવાન માંડે મત્યાનાશ વાળે! મા દુર્ગાના સોગમ પાછાને કહું છું કે મેં આ વાતનો ફરીથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. મારો સર્વનાશ થયો જો મેં...”

સુરેન્દ્રની સહૃદયતા માટે હવે શકાને સ્થાન ન રહ્યું. એટલું તો સ્પષ્ટ થયું કે તેણે ગપ ઉડારી નહોતી.

“ત્યારે કોણ ફગે? કોણ?” “જાતીએ મુકો મારતાં અખીલ બળડ્યો અને મનમાં બધા મિત્રોના નામ ગણી ગયો, “ત્યારે કોણ ફગે?”

પ્રત્યેક રીતરિવાજ—જે પૈકી કેટલાક અત્યારે આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગતા હોય તેની ઉત્પત્તિના કારણ અને તેમાં કાંઈક રહસ્ય પણ સમાયેલું હોય છે. આપણા હિન્દુ સમાજમાં લગ્ન-પ્રમંગની ધણીય રીતરસમો હવે અર્થહીન જણાય છે. When the reason of the law ceases, law must cease. [કાયદોનું કારણ બંધ પડે, તો કાયદો પણ રદ થવો જોઈએ]. એ સૂત્રાનુસાર કેટલાક જૂના રીતરિવાજો હવે આપણામાંથી કાળાન્તરે જોડે નીકળતા જાય છે, તોપણ રૂઢિપ્રધાન હિન્દુ-સમાજમાં ઘણાં જૂના રીતરિવાજો અને રસમો હજી પણ પ્રચલિત છે, અને તે પૈકી કેટલાક સકારણ ન્તળથી રાખેલ જણાય છે. તેનું એકાદ પ્રાસંગિક ઉદાહરણ પ્રકાશમાં લાગશે.

આંશરે ચાર દાયકા પહેલાંની વાત છે. અમારા એક લઘુબંધુના લગ્નનો પ્રમંગ હતો. જાન મયુરપુર જવાની હતી. તે કાળે રેલ્વે ચાલુ થઈ ગઈ હતી. ત્રીસ ગાઉનું ભલે અંતર હોય, પરંતુ વચ્ચે બપોળે જંકશનો આવે, અને બાર ગાઉએ બોલી બદલાય તેમ દરેક જંકશને ગાડી બદલવી પડે. અમારે ગામથી જો બપોરની ગાડીએ બેસીએ તો પ્રથમના જંકશનથી મયુરપુર જવાની ગાડી તુરત મળતી અને સઘળું સરખું જિતરે તો સૂર્યાસ્ત સમયે સીધા મયુરપુર પોંચી જવાય ખરું. બીજી ગાડી તો ફક્ત પ્રથમના જંકશનથી જ માત્ર સવારનાં મયુરપુર માટે મળી શકતી. બપોળે સંધ્યાભર્યાનો વજાટાવીને નિર્ણિત સ્થળે વખતસર પોંચવું એ કાંઈ આજની પેઠે બચ્ચાના બેલ નહોતા! એમાં તો વખતે લગ્નનો દિવસ પણ ખડી જાય! જેથી વર અને અમુક જનૈયાઓએ આગલે રાત્ર બપોરની ટ્રેનમાં રવાના થઈ, પ્રથમને જંકશને રાત રોકાઈ, ત્યાંથી સવારે બપોડી બપોરે મયુરપુર પોંચી જવું, અને બાકીનાં તમામ મોટરોએ લગ્નને દિવસે નીકળી સીધાં લગ્ન વખતે કન્યાને ગામ આવી પોંચે એ પ્રમાણે ગોઠવણ થતાં, વરને લઈ હું અને કેટલાક નાનામોટા છોકરાઓ બપોરની ગાડીમાં રવાના થઈ પ્રથમને ટપે જિતરી, અમારા સગાને ત્યાં રાત્ર ગાળી, ત્યાંથી પ્રભાતની ટ્રેનમાં બપોડી બીજા જંકશને જિતરી પડ્યા. સાગી આલુંથી ટ્રેન આવે ત્યારે બન્ને તરફનાં છડિયાં લઈને અમારી મયુરપુરની ગાડી બપોડે. જેથી આ ગ્રંધાણુસ્થાને ત્રણ-ચાર કલાકનો ધામો નાખ્યો. અમે શિરાચ્ચાને હજી અઢી કલાક માંડ થયા હશે ત્યાં બધાના પેટમાં કુરકુરિયાં બોલવા લાગ્યાં. લાડવા-ગાંઠિયા જેવી ચીઠાઈ સાથે હતી. પણ તે કેને લાવે? એટલે બીની રસોઇ આરોગવાનું મન થતાં ખીચડી, રાટલા, કાંદા, બટાકા ઇત્યાદિની વરદી વીશીમાં આપતાં. વરસમેન અમે બધાએ પેટભરીને ખાપટું. હડબડ હડબડ કરતે કાંઠિયું આખરે રાંઠાટાણે મયુરપુર પોંચ્યું. ગામબહાર એક જગ્યામાં અમને હંગામી ઉતારો અપાયો. વેવાઈને ત્યાં કાંઈ ધરકુંબુડું શુભરી ગયેલ તેના ટાંકણે બારે સોગં પાળી બેઠેલા જેથી ત્રણ જેવી કાંઈ ચીજ પણ ત્યાંથી ન મળી. અમે

બધાનાં પેટ તો વળી પાછાં પાતાળ ઊતરી ગયાં, જેથી તે ખાડો ખૂરવા માટે ગામમાંથી ચવાણું મંગાવી કળી, ચેવડો, ચટણી ઇત્યાદિ તીખી-તમતમતી કચુંબર ઉપર વરસમેત બધાએ પુષ્કળ હાથ માર્યો. સ્થસ્તિ થવા આવ્યો તો પણ ટ્રેનના કસા વાવડ નહોતા. અમારા તથા વેવાઈના એક સામાન્ય સગા નામે કચરાભાઈ માંડવા અને જનનીવાસા વચ્ચે હલફ કર્યા કરે; અને વારેઘડીએ માંડવેથી અમારી પાસે આવીને અમને કહ્યા કરે કે— ‘કાં હવે જામને શી વાર છે?’ ‘અમારા વડીલો આવી પોંચે ત્યારે દેવાય’—એમ અમે તેને ઉત્તર વાળતા: વળી કચરાભાઈ આવીને ટપારે કે— ‘મા’જન માંડવે આવી ગયું છે, તો જલ્દી જામ લઇને ચાલો!’ ને કે જામનું જોખમ અમારી સાથે જ લળાવ્યું હતું, પરંતુ વડીલોની ગેરહાજરીમાં અમારાથી તે ક્રિયા કેમ પતાવાય? વળી પાછા કચરાભાઈએ હોંકારો કર્યો કે— ‘ગાડી તો આજ બે કલાક મોડી છે, માંડવે મા’જન બેસી રહ્યું છે, જામ નહીં લાવે તો શેડિયા ઊડી જશે અને આપણી આખર જશે.’ અમારી સાથે કોઈ ધરકું માણસ પણ નહોતું કે ગાડાં વાળે, જેથી અમારી અક્કલ વાપરીને જામ માંડવે દઇ આવ્યા. અને ‘વાહ-વાહ’ કરતું મા’જન ઊડી નીકળ્યું. જરા વારે અમારા વડીલો અને મોટરાંઓ રોશનેથી જનનીવાસે આવી પોંચ્યાં. અને ‘જામ તૈયાર કરો’—એમ તાકીદ અમને થઈ. ‘એ ક્રિયા તો હમણાં જ ઉઠેલી લીધી’—એવું અમે કહેતાં, મારા વડીલની મારા પ્રયે લાલ આંખ થઈ. ‘મૂખાં! આ બધા મોટા માણસોને જામ માટે માંડ માંડ જનનમાં લઈ આવ્યો. અને અમારી રાહ પણ ન જોઈ?’ મારા ઉપર ટાપ ઊતર્યો.

“પણ-ગાડી મોડી છે અને આપણી આખર જાય છે એમ કચરાભાઈએ કહેતાં અમારે આખર જાળવવી જોઈએને?”

“ગધેડો છે; અને કચરા એથી મોટો લંબકર્ણ છે”, અમને ઈન્કાંબ મળ્યા.

જનનમાં આવેલ મોટરાંઓ બધાં જામના દાગીના ગણતાં હશે તેનું આપણને તે કાળે લાન ન હોવાથી હું તો મુંગો થઇ ગયો. મારા વડીલે વેવાઈ પાસે ઘોખા કરતાં વેવાઈએ ખુલાસો કર્યો કે— ‘ભાઈ-સાહેબ! અમે તો તમારી રાહ જોતા હતા. કલાક બે કલાક મોડું થાય એમાં ક્યાં ખાટું મોજું થઈ જવાનું હતું? પરંતુ કચરાભાઈ વારેઘડીએ અમને કહી જતા કે— ‘જામ તૈયાર છે અને શા માટે ઢીલ કરો છો? ગાડીનું કશું ઠંકાણું નથી; અને જનનીવાસેથી ઉતાવળ કરે છે. લાઇલાજે મા’જનને બોલાવી જામ મારે વધાવવી પડી.’ ‘ઓત્તારી!! આતો બધા કચરાના કામા!’ મારા વડીલ બોલી ઊડ્યા. અને મારા માથેથી વાદળ વીખરાઈ ગયું.

અલવા-કલવાની ક્રિયા પતી, અને વરરાજ તોરણે આવ્યા; તે જ વખતે વરના પેટમાં ભારે ચૂંક ઊપડી. બાબ્લેક ઉપર ઊંચા રહેવાની પણ શક્તિ ન મળે! મારા વડીલને કાને એ વર્તમાન પોંચતાં, વળી વાતાવરણ ગરમાગરમ... અને આ વખતે મોટા ઘડાકો થશે એવી ભીતિને લીધે હું તો ત્યાંથી ગચ્છ-ત્તી ઝુરી ગયો! પેનકિલર ઇત્યાદિ દવા આપવાથી ઈશ્વરકૃપાએ પીડા તો-તાત્કાલિક શમી ગઈ, અને લમક્રિયા સમાપ્ત થયા બાદ વરરાજને બે ચાર દસ્ત થયા ત્યારે તેને કાંઈક શાંતિ થઈ. આવી અચખર પીડા થવાનું કારણ બોળવા માટે જનની વાસે સંક્ષિપ્ત તપાસ ચાલી, અને અપરાધી તરીકે મને, પકડી મંગાવી ખડો કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન-

૨

સમુદ્રપારનાં સંસ્થાનો

પ્રાણજીવન જોશી

પંદરમી સદી યુરોપના ઇતિહાસમાં મહાસાગરો ઓળંગી નવા માર્ગો અને નવા દેશો શોધવાના સાહસ માટે પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૪૮૭ માં બાર્થો લોમ્બુ ડાયસ દક્ષિણ-આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી ગયો, ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસે અમેરિકાખંડને પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો, ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં વાસ્કો ડી ગામાએ હિંદનો જળમાર્ગ ટૂંકી કાઢ્યો અને એ જ વર્ષે કેપટે કેનેડાની હસ્તી અમેરિકાના નકશા પર સિદ્ધ કરી.

આ સમયે હિંદમાં સંઘ વંશનો અસ્ત થયો હતો; લોદી વંશના પતનની ઘંટા વાગી રહી હતી અને મોગલાઈના આગમનની તૈયારી ગાજતી હતી. દક્ષિણ-આફ્રિકામાં હોટેન્ટોટ અને બુશમેન નામની જંગલી જાતો અને જંગલી પશુઓ નિરંકુશ રીતે અહીંતહીં ભટકતા હતાં; અને કેનેડામાં રેડ-ઇન્ડિયનો અને એસ્કીમો લોકો નિશ્ચિત જીવન માણતા હતાં.

દક્ષિણ-આફ્રિકા શોધવાનો યશ પોર્ટુગીઝ નાવિકોને છે, ત્યારે કેનેડા શોધવાનો યશ ઇટાલિયન નાવિકને જાય છે. પણ આ નવા શોધાયેલા દેશોમાં એ નાવિકોની માતૃભૂમિનું શાસન નથી થયું એ એક ઐતિહાસિક વિચિત્રતા છે. ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં કેનેડા ફ્રાંસનું કોલોની બન્યું. ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં દક્ષિણ-આફ્રિકા ડચ પ્રજાના શાસન હેઠળ આવ્યું. આ પછી ૨૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ આંગ્લ-ફ્રેંચ સ્પર્ધાનો અને આંગ્લ-ફ્રેંચ યુદ્ધોનો છે. ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડે ફ્રાંસ પાસેથી કેનેડા અને ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં ડચ પાસેથી કેપ પડાવ્યું.

“વરરાજાને આટલી બધી પીડા ઊપડવાનું કારણ શું? શું ઝોરખું હતું?” મને સોધો પ્રશ્ન થયો. પણ મારા ટાંગા બેઠી રમતા હતા; અને જીભ ઝલ્લાઈ ગઈ હતી. ત્યાં એક છોકરો બોલી બેઠ્યો-“દાદા! અમે અહાં વીસીમાં શેટલા, ખીયડી, કાંદાબટાકા, ખૂબ ખાધા’તા, અને આંહી પણ કળી, ચેવડો, ચટનીનો સારી રીતે સ્વાદ કર્યો’તા!”

“હા! ત્યારે પેટ યોળાને પાંસાશળ બની કરી છે એમ કહોની! મૂર્ખા! જે તે હોજરીમાં ઘાલવાયી આવી માંગલિક ક્રિયા વખતે શારીરિક બ્યાધિ ઉત્પન્ન થવા સંભવ; માટે જ લગ્નપ્રસંગે વર-કન્યાને અપવાસ ઉપર રાખવામાં આવે છે તેનું કારણ આ છે. હવે સમજ્યો?” મારા વડીલે મને સંબોધીને પ્રવચન કર્યું.

હું સમજ્યો. આપણા કેટલાક રિવાજોનું મૂળ જાણ્યા વિના આપણે હાંસી કરીએ છીએ તે હું અગુબર સમજ્યો, અને મેં મારા કાન પકડ્યા.

સુધરેલી દુનિયાને ઓસ્ટ્રેલેશિયા ખંડની શોધ સદુથી મોડી થઈ. યુરોપના મધ્યકાલીન યુગ સુધી હિંદી મહાસાગર કેવળ ચારે દિશાએ ધરતીથી વીંટળાયેલો આંતરિક સમુદ્ર છે એવી સામાન્ય માન્યતા હતી. માર્કોપોલો જેવા રડયાખડયા પ્રવાસીઓએજ સાંભળેલું કે એશિયાની દૂર દક્ષિણે મહાન દેશો પડેલા છે. સોળમી સદીમાં પોર્ટુગીઝ નાવિકો આ અગ્નિપ્રવા ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડને “મહાન જાવા”ને નામે ઓળખતા. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં ડચ નાવિકોએ ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ મીટ મોડી. હોલાંડની સરકારે તેને ‘ન્યુ હોલાંડ’ ને નામે ઓળખાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૬૪૨ માં ડચ નાવિક ટાસ્માનની સફર સાથે ઓસ્ટ્રેલિયાની શોધનો નવયુગ શરૂ થયો. તેણે આ ખંડનો ઘણો પ્રદેશ ઢંઢોલ્યો. તેને ત્યાંના દેશીઓ અદેખા અને અનાડી જંગલીઓ જણાયા. તેને આ દેશ વસવાટ અને વેપાર માટે આશાજનક કે આકર્ષક ભાસ્યો નહિ. તેના રિપોર્ટ પરથી ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને “ન્યુ હોલાંડ” નકામી શોધ છે તેના પર વધારે લક્ષ આપવાની કશીયે આવશ્યકતા નથી એવી ખાતરી થઈ. પરિણામે અર્ધી સદી સુધી કોઈએ વિશેષ શોધ કરવાની માયાકૂટ ન કરી.

સત્તરમી સદીની છેક આખરીમાં ઇંગ્લાંડનું લક્ષ તો એ દિશાએ વળ્યું. ઈ. સ. ૧૬૮૮ માં કેપ્ટન વિલિયમ ડેમ્પીયર આ ખંડને કિનારે પાંચ અઠવાડિયાં ગાળી ગયો. તેણે પણ ડચ નાવિકોના જેવોજ ફગાલ મત પોતાના Piracy નામના ગ્રંથમાં દર્શાવ્યો. ત્યારબાદ છૂટાછવાયા નાવિકો ઓસ્ટ્રેલિયાને દક્ષિણ કિનારે આવી ગયેલા. ઈ. સ. ૧૭૦૫ માં ડચ નાવિકોની ટોળી ત્યાં ફરીવાર આવી, અને નિરાશ થઈ ચાલી ગઈ. છેક અઢારમી સદીની મધ્યમાં ફ્રેંચ લેખક ડિ બ્રોસિસે ઓસ્ટ્રેલિયામાં કેદીઓનું ચાણું રચાવવા હિમાયત કરી. અને તેના ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષાંતર થયું. આ પ્રસંગે ઇંગ્લાંડને ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ દુર્લક્ષ ન કરવા હેસાવ્યું.

વિજ્ઞાનપ્રેમી નાવિક કેપ્ટન જેમ્સ કૂક સર જેસેફ બેન્કસ વગેરે વિજ્ઞાનીઓ સાથે ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ આવી ગયો. તે બધા તો આ ખંડની અજળ ફળદ્રુપતાથી અંતર્ધ ગયા. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં એ કેપ્ટન કૂકે એ ઉપસાગરના કિનારાની પ્રકુલ વનરાજી નિહાળી તે ઉપસાગરનું નામ “બોટાની બે” અને દેશનું નામ ‘ન્યુ સાઉથ વેલ્સ’ રાખ્યું.

આ સમયે ઇંગ્લાંડે અમેરિકામાં ભારે પછડાટ ખાધી હતી. અમેરિકાનાં ગ્રંથાનો “પ્રતિનિધિત્વ નહિ તો કર નહિ” એ સિદ્ધાંત પર જળવેા જગાવી ક્ષિટનથી છૂટા થયાં અને ‘યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા’નું સર્જન થયું. ઇંગ્લાંડને આ અસલ ખોટ હજુયે સાહે છે, પણ ઓસ્ટ્રેલિયાખંડની પ્રાપ્તિથી તે પોતાના હૃદયને દિલાસો અપાવી શક્યું છે.

ન્યુઝીલેન્ડનો ગૌરાંગ ઇતિહાસ એક સદીથી વિશેષ દૂર જતો નથી, પણ અંગ્રેજો પહેલાં એ દેશને વસાવનાર માઓરી પ્રજાનો ઇતિહાસ ઓછામાં ઓછો આઠ સદી જેટલો પ્રાચીન છે.

માઓરી પ્રજા ધર્ત્વલુઈ પોલિનેશિયન પ્રજાનું એક અંગ છે. તે શુદ્ધિમાન, તેજસ્વી, પ્રેમ-શૌર્ય ભરી, સાહસિક અને રૂપાળી પ્રજા છે. ન્યુઝીલેન્ડના ભૂરા વસાહતકારોમાં એક

પિતામહ અને પૌત્રની પુણ્ય પ્રેમ-ગાથા જગતના સ્વાર્થત્યાગી પિતાપુત્રોની તુલનામાં ગૌરવભર્યું સ્થાન લે એવી છે. આ પિતામહ અને પૌત્રની સાહસિક પ્રવાસ-કથા કોલમ્બસ, ડાયસ; વારકોડોમામા, ફ્રેંક, ફ્રેંક કે ક્રેમેન્ટનાં પ્રવાસ-સાહસોને પણ ઝાંખાં પાડી દે એવી છે. પ્રેમની દૃષ્ટિએ, એ કથા કવિસભાટ રોકસપિયરના પ્રસિદ્ધ નાટક "The comedy of errors"નાં પાત્ર ઇજ્યન અને એન્ટીફોલસ-પિતાપુત્રની પ્રેમ-કથાને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે.

ન્યારે યુરોપીય પ્રજા પોતાના દેશને આંગણે બેસી, પોતાના પ્રશ્નોમાં પરોવાયેલી હતી; ન્યારે પોર્ટુગીઝ નાવિકોને હિંદી મહાસાગરનું જ્ઞાન પણ ન હતું; ન્યારે કય વહાણવટીઓના પ્રપિતામહ ટાસ્માન જન્મે પછી ન હતો ત્યારે પોલિનેશિયન નાવિકો તુપાર-ભીના આ પ્રદેશને વસાવવા બીજમપ્રતિજ્ઞા સાથે નીકળેલા, તેને ચોતરફ ફરી વળેલા અને તેના ભાગેભાગ બેઈ ચૂકેલા.

૮૦૦ વર્ષ પહેલાંના ઝાંખા ભૂતકાળના યુગમાં હવાઇકી કે ટહીટીના પીકાપીકાઈન્હીટીનાં છીછરાં નીરમાં ભારે નાવ-સમારણ થયેલો. પહેલાં સામાન્ય નાવકાની શરત આવી. પછી સાગર-સફરી વહાણો નૌકા-કૃતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પેમિક્સિક મહાસાગરના વિશાળ હૃદયમાં સંચર્યા. આ સમયે અણુધાર્યુ વાવાઝોડું થયું. શરત-જળપટે પહેલાં વહાણો વિખૂટાં પડી ગયાં, જમીનથી દૂર દૂર ધસાડાઈ ગયાં. આ અકસ્માત ન્યુઝીલૅન્ડના વસવાટના શ્રી ગણેશ ૩૫ નીવડ્યો.

એક નાવનું નામ ટેવેઓ હતું. તેમાં હવાઈકીના એક 'મીક્' ટાઇ-કે-રેકો નો પૌત્ર બેટો-ગા હતો. બેટો-ગાનું વહાણ પાણું ન ફર્યું ત્યારે વૃદ્ધ પિતામહ ટાઇ-કે-રેકોએ પૌત્ર મૃત્યુ પામેલો હશે એમ ધારી કદપાંત ન કર્યું. તેમણે તો તેને ટૂંકી કાઢવા માટે બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી. સાહસિક નાવિકો એકઠા કરી, વહાણ સજ્જ કરી, પિતામહ ઊપડ્યા; ટાપુએ ટાપુએ ભટક્યા. ખ્યારા પૌત્રનો પત્તો ન લાગ્યો, પણ નિરાશા શબ્દ આ વૃદ્ધ દાદાના શબ્દકોશમાં ન હતો. તે સેમેઆ ગયો. બેટો-ગા ત્યાં પણ ન મળે. તે કુક ટાપુઓમાં આવેલ રેરેટો-ગા પહોંચ્યો. અહીં તે 'મીક્' ઇંગીટીલીને મળ્યો અને મંદેશો પાઠવ્યો: "અહોથી હું કુપેએ શોધેલ તુપાર-ભીનો દેશ ટૂંકવા જઈ છું. મારી તપાસ કરતું કાઈ આવે તો કહેજો કે હું દુરના ખુદલા જળપટમાં આવેલ ભૂમિ માટે ઊપડ્યો છું. કાં તો હું ત્યાં પહોંચીશ, અથવા તો સાગરના પેટાળમાં સમાઈ જઈશ."

હવે દાદા ટાઇ-કે-રેકો કંપા (પેસિક્સિક) મહાસાગર, ઔટીરીઆ (ન્યુઝીલૅન્ડ) અને પોતાના પૌત્ર બેટો-ગાની શોધમાં મેદાને પડ્યા. આ પ્રયાસમાં મૃત્યુની ચિંતા તેને જરાયે ન હતી. તેણે પોતાના પ્રયુષ્માં, નાવિક તરીકેની શક્તિમાં અને પોતાના કાર્યની અગત્યમાં વિશ્વાસ મૂક્યો. ઘણા દિવસોના પરિશ્રમ બાદ પોતાના ચાકેલા નાવિકો સાથે તે ચેટલામ ટાપુઓને તીરે ઊતર્યો. હજુ પંથ દૂર હતો. તે ગમરાયો નહિ, પણ થોડો સમય આરામ લઈ, મુખ્ય ભૂ-પ્રદેશ શોધવા નીકળ્યો. પ્રદેશ જડ્યો અને તે બેટો-ગાને ટૂંકવા લાગ્યો. ન્યુઝીલૅન્ડના ઉત્તરના ટાપુએ, ઉત્તર ટેરેનાકી ખાતે તેણે જુદી જાતના કેટલાક દેશીઓને જોયા. પણ આ દેશીઓ ખાસેથી દાદાને પોતાના દીકરાના દીકરાના કથા સમાચાર ન મળ્યા. પછી દાદાજી,

ઉત્તર તરફ પોતાનું વહાણ હંકારી, નવા દેશની ટોચ સુધી પ્રવેશિણા કરી, 'બે ઓફ પ્લેન્ટી' ના પૂર્વ કિનારે ગયા અને ત્યાં વસવાતો નિર્ણય કર્યો.

પિતૃ-રનેહે ઘસડાઈ, અનંત સમુદ્રો ઓળંગનાર આ જુદા પિતામહ ન્યુઝીલેન્ડના પહેલા રાષ્ટ્ર-સર્જક બન્યા. હવે તેનો પૌત્ર આ સમયે સ્વદેશ પહોંચ્યો. પિતામહ ત્યાં નહોતા, પણ પૌત્રનો પ્રેમ પિતામહથી ઊતરતી પકિતનો ન હતો. બેટોંગા ૬૬ સ્ત્રીપુરુષ સાથે, ધાર્મિક વિધિ બાદ દાદાની શોધ અર્થે મંચર્યો. મૌરી લોકોએ આ સફર માટે પ્રાર્થનાઓ કરી, નૈવેદ્યો ધરાવ્યાં, યજ્ઞો કર્યા. બેટોંગાનું વહાણ આખરે રેરોટોંગા પહોંચ્યું. અહીંના 'ચીફ' તેના દાદાનો મંદેશો પાઠવ્યો. તે સમુદ્રની સફર લખાવી ઉત્તર ટેરેનાકી પહોંચ્યો. અહીં દેશીઓના ચીફ તેના દાદા તેને ટુંદવા માટે ઉત્તર તરફ ગયા છે એમ પાઠવ્યું. બેટોંગા એ દિશાએ બિપડ્યો. દાદાને તેણે શોધી કાઢ્યા. છેવટે બંને "બે ઓફ પ્લેન્ટી" આવ્યા. પિતામહ—પૌત્રના પ્રવાસો પાર પડ્યા. તેઓની મહેરુઆઓ મૂર્તિમંત બની. જગતને પિતૃસ્નેહ અને પુત્ર પ્રેમનું ઉજ્જવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મળ્યું. બેટોંગાનો માહસ-પ્રેમ છેવટે તેને આજના સમૃદ્ધ હોકસ બે પાસેના પ્રકૃતિ-સુંદર પ્રદેશમાં વસવા દોરી ગયો.

આ માઓરી લોકોએ ઓગણીસમી સદીના આરંભ સુધી ન્યુઝીલેન્ડ પર નિરંકુશ શાસન કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૪૨ માં પહેલા ગોરા નાવિક ટારમાને ન્યુઝીલેન્ડની ધરતી પર પગ મૂક્યો હતો. આમ છતાં ઈ. સ. ૧૭૬૬ સુધી તે તે યુરોપીય જગતને વ્યવહાર રીતે અપરિચિત રહ્યો હતો. કેપ્ટન કૂકે તેનો પ્રવાસ કર્યા બાદ ઈ. સ. ૧૭૭૭ થી ૧૮૧૪ સુધીમાં ઓસ્ટ્રેલિયાથી નાસી છૂટેલા કેદીઓ અને ભાંગી ગયેલા વહાણોનાં ખલાસીઓ જેવા મુઠ્ઠીભર સફેદ લોકો ત્યાં વસી ગયેલા નજરે પડ્યા હતા. તેઓ સાથે પાદરીઓ પણ પહોંચ્યા અને ત્રીસ વર્ષમાં ઘણાં માઓરી લોકોને ખ્રિસ્તી સપ્રદાયમાં આણવામાં આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં ન્યુઝીલેન્ડને ગ્રેટબ્રિટનના તાબાના એક દેશ તરીકે સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યો, પણ વાસ્તવિક રીતે તે બ્રિટીશ શાસન ઈ. સ. ૧૮૪૦ થીજ શરૂ થયું.

ચોદા, ખેડૂતો, શિકારીઓ, નાવિકો, કવિઓ, કથાકારો અને કળાકારો સરળવાર માઓરી પ્રાણએ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આ સફેદ આક્રમણને છેલ્લો સળંગ સામનો કર્યો. પણ તેઓનું બળ ગોરા આક્રમણકારોની શક્તિ સામે ટકી શક્યું નહિ. તેઓએ છેવટે બ્રિટિશ તાબાને શિરસાવદન કર્યું. માઓરી લોકોને ગોરા સુધારાની અને ગોરા દ્વંદ્વોની તાત્કાલિક માફી અસર થઈ. ૩૫ વર્ષમાં તે તેની અર્ધી વસ્તી થઈ ગઈ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને દ. આફ્રિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડની પ્રાપ્તિથી ઘણો લાભ થયો છે. તે પ્રદેશો વિવિધ ખડમાં વિસ્તરેલા હોવાથી બ્રિટિશ પવનની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી છે. આ પ્રદેશોનાં શાસનને અંગે બીજા અનેક ટાપુઓ બ્રિટિશ જગ હેઠળ મુકાયા છે. અને આ વસ્તુએ જગતે કદી નહિ જોયેલું એવું સમર્થ, સમૃદ્ધ અને સર્વઆપી સામ્રાજ્ય સરજાયું છે.*

જગતમાં સૌથી સહેલામાં સહેલું છતાં મૂંઝવનારું કામ નામ પાડવાનું છે. છોડનાં નામો પાડતી વખતે કેવી મૂંઝવણ થાય છે એ જાણીતી વાત છે. આવી મૂંઝવણ અમને પણ એકવાર થઈ. અમે અમારા નવા મકાનનું નામ પસંદ કરવામાં પડ્યા હતા. અમારી મંડળીના નાના-મોટા દરેક જણે પોતાને ગમતું નામ સૂચ્યું. કોઈએ 'લક્ષ્મી નિવાસ' તો કોઈએ 'સરસ્વતી સદન' સૂચ્યું; તો કોઈએ અંગ્રેજી દળ પ્રમાણે એકાદ પીઢાનું નામ સૂચ્યું. અમારા મોટાભાઈએ દાદાનું નામ ખ્યાલમાં રાખી 'દયાળ નિવાસ' સૂચ્યું; ખીજા બે જણે ધરમાં સૌથી નાના અરુણનું નામ પસંદ કરી એક નામ સૂચ્યું. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા અમારા નાનાભાઈએ આ બધી પસંદગી તરફ અણગમો બનાવી કળાત્મક એવું 'શિષ્યભવન' નું નામ સૂચ્યું.

નામની પસંદગીનો અમારા વાર્તાલાપ ખૂબ ચાલ્યો. એમ કરતાં કેટલીયે અવનવી વાતો નીકળી. એક પછી એક એવાં કેટલાંયે તવાં નામ આગ્યે જ જતાં હતાં અને ઘડી બેઘડીમાં જૂનાં થયે જતાં હતાં.

બધાં વાર્તાલાપમાં મશગૂલ હતાં તે વખતે એક વસ્તુ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહી નહિ. જેઓએ 'કુટુંબની વ્યક્તિઓમાંથી નામ પસંદ કર્યું હતું તેમના બે વિભાગ હતા. એક વિભાગે ગત પેઢીનું નામ પસંદ કર્યું હતું અને ખીજા વિભાગે ભાવી પેઢીમાંથી નામ પસંદ કર્યું હતું. પરસ્પરવિરોધી દેખાતી આ પસંદગી પાછળ શું ખૂબી હશે એ શોધવામાં હું ગૂંચાઈ ગયો.

એકમાં બાપદાદાની સ્મૃતિ રાખવાની ભાવના હતી તો ખીજામાં ભાવી પેઢી તરફનો પ્રેમ અને પક્ષપાત હતો. એકમાં ગત પેઢીને અંગલિ આપવાની શ્રદ્ધા હતી તો ખીજામાં ભાવી પેઢીનું ક્રેય કરવાની કામના હતી. એકમાં ભૂતકાળનો આહ હતો તો ખીજામાં ભવિષ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ હતો. નામ પસંદ કરનારાઓમાં પણ એવોજ મૂળગત ભેદ હતો. એક જૂના વિચારને વળગી ચાલતો હતો તો ખીજો નવા વિચારો પ્રત્યે દોડતો હતો. એક હતો પ્રૌઢ અને ખીજો હતો યુવાન. પ્રૌઢ ભૂતકાળમાંથી પ્રેરણા મેળવતો હતો ન્યારે યુવાન ભાવી તરફ આસાની મીટ માંડતો હતો.

આજે ધણાંય વરસોથી બાપદાદાનાં નામો મકાનો સાથે સંકળાતાં આવ્યાં છે. પણ જમાનો પડકાર્યો છે. કેમ જાણે ભૂતકાળનો અસહ્ય બોલો બેંચતો ન હોય તેથી આજની પ્રજા યાકી જણાય છે. જૂની માલમત્તાને જેમની તેમ છાંડીને તેણે ભાવિ સૂર્યના પ્રકાશને શોધવા ડગ લર્ચી છે. ગત પેઢીને શ્રદ્ધાંજલિ આપીઆપીને આજની પ્રજા હતાશ બની છે, જૂનો પરિક્રમણનો માર્ગ તેને લૂખો સુક્રો અને અર્થવગરનો લાગે છે. જૂનું તેટલું સોનું એમ હવે લાગતું નથી. ભૂતકાળમાંથી મળતી પ્રેરણા આજની પેઢીને તૃપ્તિ આપી શકે એમ

લાગતું નથી, એટલે નવતાના ચમકારામાંથી કાંઈક મળશે એવી શ્રદ્ધા આજની પેઢીમાં જાગી છે. આખી પ્રજા જૂનામાંથી નવા તરફ, જૂનમાંથી ભાવિ તરફ પોતપોતાની ગતિએ પ્રયાણ કરી રહી છે. જૂનું તરવ જાય છે; નવું હાથ લાગ્યું નથી પણ મળશે એવી શ્રદ્ધા છે. પણ આજનો યુગ નવા અને જૂના વચ્ચે મજલ કાપી રહ્યો છે. એનો પંથ પૂરો થયો નથી. જે નૂતન ચમકારાની એધાણીએ આજની પ્રજા ચાલી રહી છે, તે મુગજળ જેવી ન નીવડે એ જોવાનું કાર્ય આજના અને આવતીકાલના સૂત્રધારોના હાથમાં છે. આજનો ચનગનાટ અને આજનું પ્રયાણ આવતીકાલના સૂર્યને દેખશે તેની પ્રજા કીકીતે નવા યુગની રમ્ય વાટિકા રચી શકશે. અને ગઈકાલે કરેલું પ્રયાણ સાર્યક નીવડશે.

વિચારમાળામાં એક પછી એક નવા મણકા ઉમેરાયે જતા હતા અને હલુ કેટલાયે ઉમેરાયે જાત પણ ત્યા ખબર પડી કે નાના અરણ્ય તરફના સૌ કોઈના પ્રેમને કારણે બધાએ તેના નામને પસંદ કર્યું હતું. હાઈના અવાજના ભારી વિચારમાળા તૂટી અને હુએ તેમાં જોડાયો.

ગોવાળિયો

મૂલજીભાઈ પી. શાહ

[હાજા જમુનાને કાંઠે કળાયલ મોરલો]

મહારી તે અંખમાં નાચે ગોવાળિયો;

ગોવાળિયા રે ! તહારાં અલખેલાં અંગ :

મહારા તે ઉરમાં રાચે ગોવાળિયો,

ગોવાળિયા રે ! કીકીમાં જીવનના રંગ.

મહારી૦

સરોવરને કાંઠે કદગળા કેરી છાયા,

ગોવાળિયા રે ! આણું લેવા હું નીર;

મીઠીશી મોરલીની જાગતી માયા,

ગોવાળિયા રે ! થંભુ મુણવા અધોર.

મહારી૦

રમણે ચડત દેખી વહાલપની વેલડી,

ગોવાળિયા રે ! ખેલતો તું જીવનના રાસ;

આશાની મીટ ઘડી માંડું રસધેલડી,

ગોવાળિયા રે ! તહારા બ્રહ્મના વિલાસ.

મહારી૦

મહારે તે અંગ અંગ નાચે ગોવાળિયો,

ગોવાળિયા રે ! બાજે પ્રીતનો સિતાર;

અનસ્ત રંગ અંગ અંગ છાંટે ગોવાળિયો,

ગોવાળિયા રે ! તહારી લીલા અપાર.

યંત્ર એટલે ભૌતિકવિજ્ઞાનની પ્રગતિનું પ્રતીક. વિજ્ઞાને યંત્રને જન્મ આપ્યો અને યંત્રે વિજ્ઞાનને અકલ્પનીય વેગ અને વિકાસ આપ્યાં. આજનું જગત વિજ્ઞાનમય છે, આજના જગતનું ભૌતિકજીવન યંત્રમય છે. માનવજીવનની પ્રત્યેક બાબતને યંત્ર સ્પર્શે છે; જીવન એ હવે સુધી યંત્રપરાયણ બનતું જાય છે કે યંત્ર જાણે માનવજાતને મૂંઝવણી ન નાખતું હોય ? ભૌતિકવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં માનવી અવિરત પ્રગતિ કર્યે જાય છે; યાંત્રિક બળ વડે પ્રકૃતિની અખૂટ શક્તિઓ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવતો જાય છે. આજે તે, ક્ષણભર અટકીને, એ પ્રગતિ અને પ્રભુત્વનું શું પરિણામ આવવાનું છે, તે વિચારવાની દરકાર નથી કરતો; ભૌતિકવિજ્ઞાનનો પ્રગતિ અને વિકાસની મર્યાદાઓને તે ભૂલી ગયો છે; આજે તો તેને એકજ ધૂન છે: અવિરત પ્રગતિની અને અમર્યાદિત વિકાસની.

જગતમાં યંત્ર આગ્યું, યંત્રને પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ ઉદ્ભવી. આ ક્રાન્તિએ જગતના આર્થિક જીવનમાં જળરદરત પડ્યો આણ્યો. ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું. નિર્સર્ગ સાથેનો માનવીનો સીધો સંબંધ એકદમ ઓછો થવા લાગ્યો અને પ્રકૃતિનું પરિવર્તન માનવી પોતાના ઉપભોગ અર્થે અનેક રીતે યંત્રદ્વારા કરવા લાગ્યો. પ્રત્યેક દિવસે માનવી પ્રકૃતિને ખોળેથી દૂર ચર્મ યંત્રને ચરણે જઈ રહ્યો હતો. યંત્ર મોઢક હતું, તેની મોઢિની અદ્ભુત હતી; જોતજોતામાં સમસ્ત માનવજાત યંત્રની જાળમાં ફસાઈ ગઈ. આજે માનવ જાતના જીવન ઉપર પ્રકૃતિનો કાબૂ નથી, યંત્રનો કાબૂ છે. અને એ કાબૂ એટલોબધો મજબૂત તેમજ ભયાનક છે, કે કઈ ક્ષણે વિકાસ પામેલું વિજ્ઞાન અને પ્રગતિની છેલ્લી ટોચે જઈ એકલું યંત્ર માનવજાતનો વિનાશ પોકારે તે કલ્પી શકાતું નથી. પ્રકૃતિની મર્યાદાઓનો લોપ કરી માનવીએ જે વિકાસ સાધ્યો છે તે વાસ્તવમાં વિકાસ નથી, માત્ર વિકાસનો આભાસ છે. આજે જગત કપાટાબંધ ભૌતિકવિજ્ઞાન અને યંત્રદ્વારા વિનાશને પંથે ધંસી રહ્યું છે.

આ યંત્ર એટલે શું ? એમાં એવી તો કઈ અદ્ભુત શક્તિ રહી છે કે જેના વડે સારા જગતના જીવનમાં તેણે પરિવર્તન આણ્યું ? આ પ્રશ્નો સમજવા માટે આપણે યંત્રનું ક્ષેત્ર તપાસવું પડશે તેમજ યંત્રની શક્તિ અને શક્યતાઓને પણ જોવાં પડશે.

આજનું યંત્ર આગળના જમાનાનાં ઓગરો કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું છે. ઓગરો સાદાં હતાં અને માનવી પોતાની શક્તિથી ઓગરો વડે જરૂરી પ્રમાણમાં ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ કરતો. યંત્રનું ક્ષેત્ર, માનવીના શરીરની જેમ, વિવિધ અંગોનું સંયોજન છે. યંત્રનું સ્વરૂપ ધણું જ સંયુક્ત છે. યંત્ર શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા તો કુદરતની શક્તિઓને કાબૂમાં લે છે અને એ શક્તિવડે વેગ પ્રાપ્ત કરી પોતાનાં જ જુદાં જુદાં અંગો વડે જરૂરયાબંધ ઉત્પાદન આપે છે.

યંત્રની શક્તિ અમર્યાદિત છે, અતૂલ છે, અકલ્પનીય છે. યંત્રની શક્તિદ્વારા માનવીએ રેલ્વે, મોટર અને એરોપ્લેન રૂપે વિરાટ યંત્રની ભાવના મૂર્ત કરી છે; માનવીનાં ઉપભોગ સાધન ઉત્પન્ન કરતાં અનેક યંત્રો અને કારખાનાંઓ તેના વિરાટ હાથની ભાવનાનો ખ્યાલ આપનારાં છે; રેડિયો, તાર અને ટેલીફોન માનવીના વિરાટ શબ્દની પ્રતિતી કરાવે છે; ટેલીસ્કોપ, માઇક્રોસ્કોપ, Xray, અને ટેલીવીઝન માનવીની વિરાટ આંખો છે. યંત્રથી માનવીનું સ્વરૂપ વિરાટ બન્યું છે, પણ આ વિરાટ સ્વરૂપનો આધાર કેવળ ભૌતિક જ્ઞાન ઉપર હોવાથી એ અનાશવંત બન્યું નથી, બલકે એ વિરાટ સ્વરૂપનું ભંસણું યંત્રરૂપી રાક્ષસ કચારે કરી જશે તે કળી શકાતું નથી. વિજ્ઞાનના વિકાસથી માનવીએ ભૌતિકજીવનની વિરાટ ભાવનાનો આવિર્ભાવ કર્યો છે પણ તે કેવળ ભૌતિક હોવાથી માનવી વિનાશને આરે જઈ જીવો છે. યંત્રની શક્તિ જેમ ઉત્પાદન કરી શકે છે, તેમ તે જ શક્તિ વિનાશ પણ કરી શકે છે.

યંત્રની શક્યતાઓ તેની શક્તિ કરતાં પણ વિશેષ છે. માનવીથી અલગ્ય અને અશક્ય એવાં ભારે કાર્યો યંત્ર પાર પાડી શકે છે. માનવીના શ્રમ કરતાં યંત્ર એકજ પ્રકારનું કાર્ય વધારે સહેલાઈથી, ઓછા ખર્ચથી તેમજ ખિલકુલ ચોક્કસપણે કરી શકે છે. જેમ જેમ યંત્રનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ યંત્ર વિશિષ્ટ પ્રકારનું, ઉત્પાદનનાં દરેક વિભાગ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારનું બનતું જાય છે. તેમ થવાથી ઉત્પાદન ઘણીજ પ્રગતિ કરી શકે છે.

યંત્ર વરાળશક્તિ કે વિદ્યુતશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને યંત્ર વડે માનવી કલ્પનામાં ન આવી શકે એવાં ભારે કાર્યો કરે છે. હજારો ટનના ભારવાળા હથોડાઓ યંત્ર સિવાય કોઈ દિવસ માનવીથી ઉપાડાવાનાં પણ હતાં? માનવીના શ્રમ કરતાં યંત્ર અનેકગણા વેગથી કાર્ય કરી શકે છે, માત્ર વેગથીજ નહિ પણ ઘણીજ ઓકસાઈથી કાર્ય કરી શકે છે. એકે કલાકમાં વીસ વીસ માઈલ જેટલી લાંબી છાપણી કે એકે કલાકમાં કરોડો દિવાસળીની પેટીઓ યંત્ર વિના માનવીથી કોઈ દિવસ થઈ શકવાનાં હતાં? મોટર, રેલ્વે, એરોપ્લેન, રેડિયો, તાર, ટેલીફોન તથા અનેક જાતનાં ઉત્પાદનનાં કારખાનાંઓ યંત્ર વિના માનવી માટે અલગ્ય અને અશક્ય બનત. યંત્ર અર્વાચીન જગતમાં સર્વવ્યાપી બનેલું છે. માનવીના આર્થિક જીવનના ખૂણેખૂણા સુધી તેણે પ્રવેશ કરેલો છે. યંત્ર અને માનવી પરસ્પર વણાઈ ગયાં છે. આજે માનવી યંત્ર વિના એક પળ પણ ચલાવી શકતો નથી. યંત્રના આધાર વિનાનો માનવી પાંગળો છે, ઠોચ છે. એકજ શબ્દમાં કહીએ તો યંત્રદેવ સમક્ષ માનવીએ સંપૂર્ણ પરતંત્રતા કબૂલ કરી છે. યંત્રના ભાર નીચે માનવી દબાઈ ગયો છે.

યંત્ર માનવીને પરતંત્ર કરી અટક્યું નથી. માત્ર યોતાને આધીન બનાવે ત્યાં સુધી યંત્ર હજી ભયંકર નથી. યંત્રની ખરી ભયંકરતા તો તેની શોષણગાયામાં છે. માનવજાતના મોટા સમુદાયના-શ્રમજીવીઓના શોષણના સાધનરૂપ થઈ પડેલું યંત્ર ખરેખર ભયાનક છે.

યંત્ર, યંત્રને પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ, ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને પરિણામે જરૂરિયાતો ઉત્પાદન, જરૂરિયાતો ઉત્પાદનને પરિણામે મૂડીવાદ, મૂડીવાદને પરિણામે આધુનિક સામ્રાજ્યવાદ, સામ્રાજ્યવાદને પરિણામે નિર્બળ પ્રજાઓ-રંગીન પ્રજાઓનો વિનાશ, નિર્બળ રાષ્ટ્રોનું

સામ્રાજ્યવાદને પુષ્ટ બનાવવા માટેનું શોષણ વગેરે વગેરે જે આર્થિક અને રાજકીય જીવનની પરંપરાઓ યદુ થઇ તે બધાનાં મૂળમાં ચંત્ર છે. મૂડીવાદથી અને સામ્રાજ્યવાદથી જગતમાં થયેલા અનર્થો માટે ચંત્ર ઓછું જોખમદાર નથી. આજે જગતમાં સામ્રાજ્યવાદનો જે વિકાસ થયો છે તેને માટે ચંત્ર આભારી છે. મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને ચંત્રવાદ ત્રણે એક-બીજાનાં પોષક છે અને ચંત્ર એ ત્રણેશોષણનું સાક્ષાત સ્વરૂપ છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછી વર્ષો સુધી કારખાનાઓમાં શ્રમજીવીઓની જે સ્થિતિ રહી, તેનું આલેખન જેટલું કરી શકાય છે તેટલુંજ ચંત્રની ભયાનકતા પ્રદર્શિત કરનારું છે.

ચંત્રના આગમનથી માનવીના આર્થિક જીવનમાં ભયંકર વિરોધભાસ જોવા થયો છે. ચંત્રથી ઉત્પાદન વધ્યું, કામ વધ્યું, છતાં હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં શ્રમજીવીઓ બેકાર બન્યા; ચંત્રથી અનેકવિધ ઉત્પાદન શક્ય બન્યાં, જરૂરિયાતો પુરુકળ વધી, છતાં શ્રમજીવી વધારે ગરીબ બન્યો, કંગાલ બન્યો, આવશ્યક જરૂરિયાતોથી પણ વિમુખ થયો; ચંત્રથી જરૂરિયાત ઉત્પાદન થયું, મૂડીની જોગો જીજગવા લાગી, છતાં શ્રમજીવી સદાયે શોષાતો જ રહ્યો. શ્રમજીવીને માત્ર બેકાર, કંગાલ અને શોષણનું સાધન બનાવી ચંત્ર અટક્યું નથી. ચંત્રથી તો તેનું પોતાનું વ્યક્તિગત જીવન, તેનું કૌટુંબિક જીવન, તેનું સામાજિક જીવન, તેનું નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન ઊંચાંચાં થઈ ગયું. તે શોષણનું પ્રતીક મરી ચંત્રની સાથે કેવળ ચંત્રવત બની રહ્યો-નિર્જીવ અને જીવનરહિત. માત્ર તેના વ્યક્તિગત જીવનની આ સ્થિતિ નથી થઈ, તેની સ્ત્રી અને તેનાં બાળકો પણ ચંત્રના આગમનથી જીવનવિપ્રલંભમાં ધસડાયેલાં છે. ચંત્ર માત્ર પુરુષોના ભક્ષણથી અટક્યું નથી, સ્ત્રી અને બાળકો પણ તેનાં ભક્ષ્ય બનેલાં છે. આજે અસાધારણ રીતે વધી ગયેલી જીવનકલહની તીવ્રતા માટે ચંત્ર આભારી છે. આ પરિસ્થિતિ જીવનની અને ચંત્રની વાસ્તવિકતા બુલાઈ જવાને પરિણામે ઉપરિચિત થયેલ છે. ચંત્ર માનવી માટે છે, માનવી ચંત્ર માટે નથી. ચંત્ર અને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ આખ્યા પછી વર્ષો સુધી આ સૂત્ર વીસરાઈ ગયું અને જાણે કે માનવી ચંત્ર માટે ન સર્જાયો હોય તેવી રીતે ચંત્ર અને ઉત્પાદન પ્રગતિ કરવા લાગ્યાં. શ્રમજીવીની લગભગ પાંચ પેઢી સુધી તો ચંત્ર અને મૂડીદારનાં શોષણ અનિયંત્રિત રીતે આગળ વધ્યાં. કેટલાં કુટુંબો, કેટલા નવયુવાનો, કેટલી સુંદર સ્ત્રીઓ, કેટલાં કુમળાં બાળકો આ અનિયંત્રિત શોષણના પ્રવાહમાં ખતમ થઈ ગયાં હશે તેની કલ્પના કરતાં પણ કમ્પારી આવે છે! એવા દાખલાઓ છે કે શ્રમજીવીઓની લાગલગાટ ત્રણ ત્રણ પેઢી સુધીના કોષ્ટકો સમગ્રે કારખાનાની બહારની દુનિયાનાં દર્શન પણ ન કર્યા હોય! આ બધું ચિત્ર કાર્ત્તવિક નથી, એ તો પૂરેપૂરું વાસ્તવિક છે. તેની વાસ્તવિકતા સમજવાને માટે શ્રમજીવીઓને આપવામાં આવતા મજૂરીના દર, તેમને માટે રહેવાનાં મકાનોની આરોગ્યતા, તેમનાં કપડાંઓની દલા, તેમની પાસેથી ચૌદ ચૌદ કલાક સુધી સેવામાં આવતું કામ, તેમનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બતાવવામાં આવતી બેદરકારી, તેમના હિતના રક્ષણની ભાવનાનો અભાવ વગેરે શ્રમજીવીના જીવનની અનેક ઘટનાઓ તપાસતી પડે. આ ઘટનાઓના લંબાણ વિવેચનમાં, આવા નાના લેખમાં ઉતરવાનું શક્ય નથી.

ઉપર આલેખાયેલી વિષમ ઘટનાઓ માટે કેવળ ચંત્રને જ જોખમદાર ગણવામાં આવે તો આપણે ઢાંસની માત્ર એક જ જાણ તપાસી ગણાય. વાસ્તવમાં ચંત્ર તો નિર્જીવ

એક નામાંકિત સાહિત્યકારની અગ્રગત નોંધપોથીમાંથી ઝડપી લીધેલું

જીવન સંસ્મરણ

સંપાદક : પ્ર.

ત્યારે જીવનનું સુરમ્ય પ્રભાત હતું. નિર્દોષ ને મધુર આનંદ માણતાં માણતાં મેં બાલ્યાવસ્થા વીતાવી. બાલ્યાવસ્થા વટાવી મુગ્ધવર્માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આજે દૂર દૂર કાલોદયમાં વિલીન થયેલા એક દિને, મારા જીવનમાં રમી રહેલા કોઈક ગૂઢ સત્યની મને ઝાંખી થઈ. તે દિને એક તેજસ્વિની બાલિકાની પ્રતિમા મારા હૃદયમાં અંકિત થઈ. તે દિને મને પ્રથમવાર સમજાયું કે મારા હૃદયના સર્વ ભાવો, 'આશાઓ ને જીર્મિઓથી હું એ બાલપુષ્પને ચાહતો હતો. એ પ્રેમ બાલક્રીડાના આતુષ્ટિક સહચારમાંથી નહિ—કેમકે મદ-ક્રીડાનો શયોગ અમને મળ્યોજ નહોતો—હૃદય હૃદયના રનેહાંકુરમાંથી પાંગર્યો હતો. જીવનના ઉપકાલથી હું એને ઓળખતો—નિકટતા છતાં દૂરના સખધથી—એના પ્રત્યે અસાધારણ મમતા પણ ધરાવતો; પણ એનામા પ્રેમનું પ્રથમ દર્શન તો થયું તે અર્ધભૂલાગેલ દિને. વર્ષ પર વર્ષ વીત્યાં. દૂર રહ્યા છતાં મને કુદરતે તેના પર સ્વામીત્વ અર્પી દીધું હોય તેમ નિશ્ચિત ભાવે મેં સમય પસાર કર્યો. કળીમાંથી તે પુષ્પમાં વિકસતી હતી. મુકલપક્ષના શરદચંદ્ર સમો તેનો દેહવિકાસ સાહિત્યપ્રદેશમાં પાર્વતીના વિકાસને સ્મરણે તેવો હતો. બીજની શશિલેખામાંથી વિકસેલા પૂર્ણેન્દુ શી તે મુગ્ધત્વના પૂર્ણ વિકાસમાં ત્રિરાજતી. પ્રણયીની દષ્ટિથી નહિ, તટસ્થ જુદિથી હું કહું છું કે જગત પર મેં તેના જેવું સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ, સૌરભવન્તુ દિવ્ય સૌન્દર્ય બીજું જોયું નથી. સૌન્દર્યની વાસ્તવસૃષ્ટિમાં તાત્ત્વિક દષ્ટિએ હજી તે અપ્રતિમ જ મને લાગી છે. તેની સરખામણીમાં તો સાહિત્ય કે કલાસર્જનની સર્વોત્તમ સુંદરીઓજ ઊતરી શકે એ તો મારા જીવનની—બાલ અને આંતર—શક્તિલા

છે. જે યંત્રે જગતનું અનર્થ કર્યું છે તે જ યંત્ર જગતની ખેનમુન સેવા પણ ખળવી શકે. તો પછી જોખમદાર કેાણુ ? યંત્ર કે યંત્રની ઉપર કાબૂ મેળવનાર માનવી—મૂડીદાર ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય છે. એક રીતે માનવી સંપૂર્ણ રીતે જોખમદાર છે કારણ કે તેણે યંત્રનો સમસ્ત માનવજાતના આર્થિક કલ્યાણ અને સેવાને અર્થે ઉપયોગ નહિ કરતાં, પોતાના સ્વાર્થ માટે અને માનવજાતના મોટા સમુદાયના—શ્રમજીવોઓના, શોષણ અર્થે કરેલ છે. બીજી રીતે યંત્ર જોખમદાર છે કારણ કે યંત્રનો પ્રકાર જ એવો છે, યંત્રનો પ્રભાવ અને શુણ એવા પ્રકારનાં છે કે તેમાંથી અનર્થ ઉદભવ્યા વિના રહેતો જ નથી. માનવીએ યંત્રનું પતન કર્યું પછી યંત્રે માનવીની અધોગતિ કરેલ છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે યંત્રની સાથે જરૂરયાનંધ ઉત્પાદન, શ્રમમહેચ્છી, મૂડીદાર પ્રથા અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલાં છે; પરિણામે જગતમાં વ્યાપેલા આર્થિક અનર્થો માટે યંત્ર સંપૂર્ણ રીતે જોખમદાર છે.

સાધવા નિર્મળો હશે અને પછી કોઈ નિગૂઢ હેતુનો ખ્યાલ આવતાં તેની સિદ્ધિ સારૂ એ પ્રેમસંયોજનને અહર ઉઠાવી દઈ સીધા વિશ્વદર્શનની સાધના સાથે મારા જીવન-ક્રમને સાંકળી દીધો હશે.

એ તેજદર્શન પછી એવા અમંખ્ય દિવસો ને મહિનાઓ ગયા છે, જ્યારે કોઈ અપૂર્વ, વિશ્વવ્યાપી, દિવ્યપ્રકાશથી વીંટળાયેલા મેં પ્રત્યેક પ્રાણીને, સૃષ્ટિના પ્રત્યેક અણને, જે પ્રેમલતાથી હું..... ને ચાહતો હતો તે જ પ્રેમલતાથી એક સરખાં ચાહ્યો છે. એ સુવર્ણકાળમાં, વ્યક્તિપ્રેમની નિષ્કળતામાંથી જન્મેલી હતાશા અદૃષ્ટ થઈ હતી. મારા હૃદયમાં ત્યારે આનંદ-આનંદના ઓધ ઊભરાતા કોઈ અપૂર્વ દર્શન સાથે ત્યારે હું જાણે કોઈ તેજભૂમિ પર વિચરી રહ્યો હતો.

તે પછી.....દિને એના લક્ષ થયાં મને યાદ છે કે ત્યારે સ્વસ્થ દેખાવા છતાં મને અન્ધકાર આવરી રહ્યો હતો. ફરી મથન શરૂ થયું. મારા હમેશના સાથી એ તેજદર્શને પણ વિદાય લીધી. કોઈકે કોઈકવાર ફરી તે પ્રગટતું પણ બહુધા અંધકારને નિરાશા જ જીવનમાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં એ તેજદર્શનના સુવર્ણયુગમાં મેં કદી નહોતી અનુભવી તેવી એકલતા, ઉણપ ને અપૂર્ણતા મારા હૃદયને ભરી ગઈ. તેનું પ્રતિબિંબ સ્થાપી વિપાદરૂપે મારા દેહ પર પડ્યું. મારી વિશ્વદૃષ્ટિ હવે કોઈકે કોઈકવાર જ મારી પાસે પાછી આવે છે, અને તે પણ અદ્ય સમય માટે. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે હું તેને અમરતામાં જડી દઈ રાખીશ.

સ્વગત લાભને ખાતર નહિ પણ તદ્દપ-દર્શનની મારા હૃદયની પૂર્વેની ઉત્કંઠ અભિ-લાષાની તૃપ્તિને ખાતર, પ્રકૃતિપ્રેર્યા મેં જગતમા તેની પ્રતિકૃતિની શોધ—અંતર સ્વરૂપે—કરવામાં કમીના નથી રાખી. પણ જેમ શેલીને તેની કલ્પનામંદરીની પ્રતિકૃતિ જગતમાં : સાંપડી-તેમજ જગતની અસખ્ય ઐત્તર્યબાલાઓ, કુમારિકાઓ, અરે રૂપમંદરીઓ—જેમને મેં આજસુધીમાં જોયું છે—માં મને તેની પ્રતિકૃતિ તો શું, પણ એક આછી રેખા નથી મળી. અને હવે મને મારા જીવનમાં તેની એક પણ રેખા સાંપડશે તોય હું મારૂં અહોભાગ્ય માનીશ.

તેના ગુણદોષની મને ખબર નથી. મેં તો એવા સમયે મારૂં હૃદય અર્પી દીધું હતું કે જ્યારે તે ગુણદોષથી અલિપ્ત એવી અઘ, મધુર બાલ્યાવસ્થામાં સ્વર્ગબાલિકા સમી વિહરતી હતી. પછીથી તેનામાં ગમે તે ગુણદોષોનો વિકાસ થયો હોય—મેં તે કદી જોવાની ઈચ્છા સંધી નથી; મને તે વિષે કશો વિચાર સુઝ્યાં નથી આવ્યો. પ્રકૃતિસૌન્દર્ય ને આત્મસૌરભ મમીપ ગુણદોષની શો કિંમત? સંજ્ઞિત છે કે તેનું આત્મસૌન્દર્ય ધ્યેયહીન જીવનમાં ચૂંચાઈ પણ જાય—તેમ થશે તો ય મને તે વ્યથાકરજ હશે, મારા પ્રેમને તે નહિ ચળાવી શકે. જો કે તેના વાસ્તવિક જીવનક્રમ વિષે હું તદ્દન તટસ્થ જ રહું છું. પહેલાં ઘણીવાર થઈ કે તેના જીવનને હું ગમે તે રીતે ઉજત બનાવું. પણ મને લાય છે કે તેમ કરવા જતાં, મારા પ્રત્યે હું તેને જે અભાનવૃત્તિ—સ્વભાવગત અજ્ઞતા—ધરી રહેલી જોઉં છું—તેમાંથી તે સહેજ પણ ચ્યુત થતાં, ઊઝડું તેના જીવનને ક્ષોભાયમાન કરી મૂકીશ. એટલે હૃદયનો નિર્મળ પ્રેમ છતાં, હું તટસ્થવૃત્તિને જ આવકારી લઉં છું.

મંત્રી દામોદર

લેખક: વિદ્યાર્થી

‘રાણી વાવ દામોદર કૂવો, ન બુએ એ જીવતો મૂવો.’— એ પ્રસિદ્ધ લોકાક્રિત આજે તો પ્રગ્નની સ્મૃતિમાંથી ધીમેધીમે ભૂંસાઈ રહી છે. પણ એ ઉકિતને પોતાનો સ્વતંત્ર ને જીવંત ધલિદાસ છે. ગુર્જરસામ્રાજ્યના પાટનગરને શાઆતમાં એ અગ્નિ જલમંદિરો-રાણીવાવ, દામોદર કૂવો-ની અપૂર્વ મોહકતા એ એક જ પંક્તિમાં વણાયેલી છે.

આજે તો એ પાટણની લાગોળે મૃત અવશેષરૂપે જિલાં છે. તેમની કળા આયમી ગઈ છે; તેમનું સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય કસમાઈ ગયું છે; તેમની સજીવ પ્રજ્ઞા પર કુદરતની કારમી પીછી ફરી વળી છે. પણ એક સમયે એ ગુર્જરપ્રગ્નને મન યાત્રાનાં સ્થાન હતાં. રસિક નયનો એને નીરખી મુગ્ધ સંતોષ અનુભવતાં; કલાકારો ત્યાં પ્રેરણા ઝીલતા. ને કંકણ નયવતા સોહામણા કરે પાટણની કાઠીલી અપ્સરાઓ ત્યાં જ્યારે નીરે સિંચતી ત્યારે તે જલમંદિરની સાથે જ જીવનમંદિર પણ બનતાં.

તેમાંના એકની સાથે ગુર્જરનરેણ બાણુવળી ભીમદેવની રાણી ઉદયામતીની મનહર સ્મૃતિ જળવાઈ છે; ખીજની સાથે એ જ નરેણના મંત્રી દામોદરનું નામ સંકળાયું છે.

ઉદયામતી ગુર્જરપતિની પ્રિયતમા હતી, તેને માટે એવાં જલમંદિર સર્જાવવાં સદન હતાં. પણ દામોદર-એક ગરીબ છાદાણુતો પુત્ર છતાં જ ગુર્જરસામ્રાજ્યના મન્ત્રીપદે પહોંચ્યો; રાણીવાવની લગ્નલગ્ન વાવ કરતાં વધારે અગ્નિ કૂવો બનાવરાવી જો ગુર્જર-મહારાણીનો સમાંતર ગણાયો તે વીરની શુદ્ધિપ્રજ્ઞા જાણવા જેવી છે.

પાટણના એક સામાન્ય છાદાણુકુટુંબમાં, અગ્યારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા સિધ્ધહસ્ત જ્યોતિષી ગણાતો. જન્મ સમયે બાળકનું સૌન્દર્ય અરુચિ ઉપજાવે એવું હતું પણ પિતાને પુત્રની લાગ્યેઆ બળવાન લાગી, તેની શુદ્ધિમાં તેને અલૌકિક તરવો જણાયાં. પુત્રને તેણે યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું; તેની શુદ્ધિને ખીલવાનું સ્થાન મળી શકે એ રીતે રાજરંજનકલા, કૂટનીતિ વગેરે શીખવ્યાં. સમય જતાં એને ગુર્જરપતિ ભીમદેવના સમાગમમાં મુકવામાં આવ્યો. ગુર્જરપતિએ એની શુદ્ધિથી અંગ્રહ એને પર-રાજ્યખાતાના એકઝીવિભાગમાં સામાન્ય દરજ્જે આપ્યો.

તેનો વર્ણ રાધાના પ્રિયતમને મળતો હોઈ તેને દામોદરનું નામ મળેલું. કારણકે તેને લાક કે તિરસ્કારમાં વધારે સૂચક ‘દામર’ ના નામે પણ ઓળખતા.

ભીમદેવ રત્નપારણુ હતો. તે ગુણની કિંમત આંકતો; ને તેમ કરનાં તે વય, રૂપ, જ્ઞાન કે કૌટુંબિક દરજ્જા પર અગ્નિ ઓણું ધ્યાન આપતો. પોતાના મુખ્ય મંત્રી અને દંડનાયક વિમલને તેણે એક સામાન્ય વચ્ચિ-કુટુંબમાંથી જ બોળી કાઢ્યો હતો. દામોદરમ પણ

જેમજેમ તે શુદ્ધિના વધુ ને વધુ તીક્ષ્ણ ચમકાર અનુભવતો ગયો. તેમ તેમ તેણે, તેને આગળ આશુવા માંડ્યો. ને ઘોડાજ સમયમાં ડામરબટ પરરાજ્યખાતાના માનવંત એલચી બન્યા.

તે સમયના ભારતમાં ગુજરાતના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે માળવાનું મહારાજ્ય ગણાતું. ત્યાંના રાજવી બોજ લક્ષ્મી, મરસ્વતી ને શકિતના પ્રિયતમ સમેા હતો; તેની મન્ત્રસભા શુદ્ધિની ખાણ લેખાતી. માળવાનું પાટનગર અવંતી અમરાવતીની ઉપમા પામતું. રાગ્મ બોજની મહત્વાકાંક્ષા પણ અમાપ લેખાતી. એ સ્થિતિમાં એ મહારાજ્યની સમીપ આવેલા ગુજરાત માટે ત્યાંના યંગેગો પર ગુપ્ત દેખરેખ રાખવી આવશ્યક હતી. તે માટે ગુજરાતના એલચીઓ વારવાર અવંતી જતા આવતા; બોજને રીઝવતા; ગુજરાતનાં સાન્નિધ્ય, સામર્થ્ય ને શુદ્ધિની તેના પર હાપ પાડતા, અવતીની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતા. ડામરની તીવ્ર શુદ્ધિના પરિચય પછી ગુર્જરપતિ બીમદેવે માળવાના દરેક પ્રસંગોમાં એલચી, મન્ત્રી કે સાન્ધિવિગ્રહક તરીકે એનીજ પસંદગી કરવા માંડી.

એવા એક પ્રસંગે ડામર એલચી તરીકે અવંતીની રાજસભામાં ગયેલો. તે વખતે ભારતના ચાર નામાંકિત વિદ્વાનો, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં વિજયડંકા વગડાવી, વાદ માટે અવંતીની રાજસભામાં આવી ચડ્યા. પણ અવંતીના વિદ્વાનોએ તેમનું પાણી ઉતારી નાંખ્યું. રાગ્મબોજે એ જોઇ કહ્યું, “પૃથ્વીપર તો શું પણ પાતાળ કે સ્વર્ગમાં પણ એવા વિદ્વાનો નથી જે મારા વિદ્વાનોની તોલે આવે.”

ડામરે એ અવસરે ગુજરાતની કીર્તિ સાચવવા શાંતિથી ઉમેર્યું, “એક ગુજરાત સિવાય.”

“શું?” બોજે ડામરને ડારતાં નયને પૂછ્યું.

“અમારે ગુજરાતમાં માણસો તો શું શીંગડાં વગરનાં પશુઓ પણ એવાં છે કે જે આવા વિદ્વાનોને જીતી લે.”

બોજે ખીજવાઇને એવાં પશુઓને વાદ માટે અવંતીની રાજસભામાં રજુ કરવાની ડામરને આજ્ઞા ફરમાવી.

ડામર તરત પાટણ પાછો ફર્યો. તેણે લોકવ્યવહારથી દૂર-બોંયગંઓમાં રહી શાઓનો અભ્યાસ કરતા ચાર ગ્રંથર પંડિતો શોધી કાઢ્યા. એ વિદ્વાનોને અવંતીની ભાગેળ સુધી મૂકી જવાની એક અમલદારને સૂચના કરી તે તરત અવંતી જઇ પહોંચ્યો. બોજે તેની પાસે શીંગડાં વગરનાં પશુઓની માગણી કરતાં તે બોલ્યો, “ઘોડાજ સમયમાં તે અહીં આવી પહોંચશે.”

કંઈક સમય જતાં, એક સાંજે, ડામર બોજની સાથે ફરવા નીકળેલો. રસ્તે તેમણે ગાડાંનાં પેડાંને ઘોંસરી સાથે બાંધી એ ગાડું ખભે ઉગાડી આવતા ચાર દૂનજતા માણસો મળ્યા. બોજે તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું.

“નરપતિ” તેમાંનો એક ગાડાનો બોજે દૂર કરી પોતાની ઝોળખ આપવા ગયો પણ તેમ કરવા જતાં ગાડું તેના પગ પર પછડાતાં તેને દૂર કરી ખીન પડિતે કહ્યું, “અમે હાલોમવાલી નથી; વિદ્વદ—શિરોમણિઓ છીએ.”

“તે તો દેખાય જ છે,” બોજે દર્શાવે કહ્યું. “પણ તમે આ રીતે ગાડુ કેમ ઉપાડ્યં છો?”

‘દેવ, મેંને દૂરથી આવીએ છીએ. અવંતીની ભાગોળ સુધી તો અમારી સાથે એક ખીજમતદાર હતો એટલે કરી મુશ્કેલી નહોતી. પણ પછી એ ખીજમતદાર ભાગી ગતાં અમારા માથે અનેક ગંભીર જવાબદારીઓ આવી પડી.’”

“શી શી ? બોજે રમ દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“રાંધવાની, આરામ લેવાની, વસ્તુઓ સાચવવાની, નગરપ્રવેશ કરવાની, અને તે પણ બધું શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે.”

“શાખાશ, પણ તમે આમ મૂનને છે કેમ ?”

“કેમકે અમારાં પેટ ભૂખ્યાં છે.”

“કોઈએ ખાવાનું પણ ન આપ્યું”

“ખીચડી તો ખીજમતદારે અમને સોંપી હતી.” પહેલા પંડિતે ઊભા થતાં કહ્યું. “પણ એ પકવવાનું મહાભારત કામ મારા માથે નાંખ્યું. મેં ખીચડી તો પકવવા માંડી પણ હાંડલીમાંથી શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ્યા ન જડે એવા ‘ખદખદ’ શબ્દો મંત્રજાવાં લાગ્યા. હું શબ્દશાસ્ત્રનો જૂઠ્ઠરપતિ—શું એ અપશબ્દો સાંપી રહું ? મેં એકજ લાકડીથી હાંડલીના ભુક્કા ઉડાવી દીધા.”

“ખહાદુર” બોજે તેની પીઠ ચાખડતાં કહ્યું, “પણ તમારા બળદ ક્યાં ગયા ?” “એ સાચવવાનું કામ મને સોંપાયું હતું.” ત્રીજા પંડિતે કહ્યું “પણ મુવમંઝળની ગતિનો વિચાર કરતાં મને ઝોકું આવી ગયું. બળદ ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. મેં ઉડીને કુંડળી મૂકી વિચાર્યું તો જણાયું કે ગયેલા બળદ પાછા મળવાના નથી. એટલે અમે તેમની શોધ માંડી વાળી.”

“ઘણું સરસ કર્યું” બોજે કહ્યું, “પણ તમે ગાડું ખભે શા માટે ઉપાડ્યું છે ? અને તે પણ તેનાં બન્ને ચક્રોને કપાળમાં તિલકની જેમ ઘોંસરી સાથે બાંધીને !”

“રાજન્” ચોથા પંડિતે આગળ આવતાં કહ્યું, “એ આપનો વિષય નથી. ન્યાયશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનનો વિષય છે. અમારે ગાડા સાથે અવંતી પહોંચવું એ અમારો નિશ્ચય હતો, પણ તેમાં, અમારે ગાડામાં બેસીને કે ગાડાને અમારા ખભે ઉપાડીને, એ પ્રશ્નનો સમાવેશ નહોતો થતો. જ્યારે અમે એને અવંતી લાવવાનો જ વિચાર કર્યો ત્યારે વિચાર્યું કે એ કામ સુગમ શી રીતે બને ? પદાર્થનો નીચેનો ભાગ જેમ વધારે પહોળો હોય તેમ ચુરત્વાકર્ષણની અસર વધી જવાથી પદાર્થનું વજન વધી પડે છે, પણ જો એ ભાગ સાંકડો હોય તો વજન ઓછું થાય છે. એ નિયમાનુસાર અમે પૈડાંને એવી રીતે બદલી નાખ્યાં છે કે ગાડાનો અર્ધો ભાગ ખૂબ જ સાંકડો બની ગયો છે.”

“ધન્યવાદ તમારા જ્ઞાનને” બોજે તેમની સૂચક પ્રશંસા કરી. ને પછી બધા પંડિત શિરોમણિઓની પીઠ ચાખડી, તેમના પર દયા આણી, તેમને માટે બોજનની વ્યવસ્થા કરી આગળ ચાલ્યો.

“મહારાજ” સાથે ચાલતા કામરે પૂછ્યું, “આવા મૂખેનિ શી ઉપમા ધરી સકે ?”

“શિંગડાં વગરનાં પણ” બોજને ભર્તૃહરિની પંક્તિ યાદ આવી.

“રાજન્” કામરે સાંતિથી કહ્યું. “ત્યારે એ જ મારાં શિંગડાં વગરનાં પણ છે. તે ચુસ્તરાતના વતની છે. અવંતીના પંડિતો સાથે તેઓ વાદ કરશે.”

બોજ પહેલાં તો ચમક્યો. ડામરે તેનાં ગર્વવચનો સિદ્ધ કરવાને પંડિતોને માટે 'શિંગડા' વગરનાં પશુઓની ઉપમા પોતાના મુખમાંથી જ કઢાવી લીધી તે માટે તે ચીડાયો. પણ પછી આવા મૂર્ખ શિરોમણિઓ અવતીની પંડિત સભાને જીતી શકે એ અસંભવિત લાગતાં તેણે શાંતિ પકડી.

પણ ખીજે જ દિવસે જ્યારે એ વ્યવહારથી મૂર્ખ શિરોમણિ, પણ વિદ્વતાથી પંડિત શિરોમણિઓએ અવંતિના પંડિતોને શાસ્ત્રીય વાદમાં જીતી લીધા ત્યારે બોજને ડામરના બુદ્ધિપ્રભાવ માટે માન ઉપજ્યું. પણ તે સાથે જ ગુજરાતનાં શિંગડાં વગરનાં પશુઓએ માળવાના જંગલવિખ્યાત પંડિતોને હરાવ્યા એ વસ્તુરિચિતિએ તેનામાં ખીજવાટ ટ્રેયો. ગુજરાત જીતવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા વધારે સતેજ બની.

અવંતિને ગુજરાત સાથે વર્ષો જૂનું વેર તો હતું જ. બોજની મહત્વાકાંક્ષાએ તે વધારી મૂક્યું. તેણે ગુજરાત પર હુમલાની ઝડપી તૈયારીઓ કરવા માંડી. નિર્બળ ગુજરાતને કચરવું એ તેને મન રમત વાત હતી. થોડા જ દિવસમાં તે ગુજરાત પર ધસી ગયો, પણ ગુજરાતના સેનાપતિ અને મંત્રી વિમલની અત્રાકિત બુદ્ધિ, તેનું તેજસ્વી શૈલ્ય બળ, અને તેની યુક્તિભરી વ્યુહરચના માસે તે પાછો પડ્યો; છતાં પાછા ફરીને પણ તેણે ફરીથી ગુજરાત જીતવાની વધારે ચીવટથી તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ સમયે અવંતિ અને પાટણ-બંને આર્યાવર્તની આંખો ગણાતી; પાટણપતિ ભીમ, યવનવિજેતા અને દેવસભો સોદામણો હતો; અવંતીપતિ બોજ પુરુષવર લેખાતો. બંને પ્રતિસ્પર્ધી છતાં બંનેમાં પરસ્પરને ભોવાની ઉત્કટા જાગી. બંનેએ ડામરને એ હડીકત જણાવી. ડામરે અનુકૂળ અવસરે એમ કરવાની બંનેને કળ્યાત આપી.

એક સમયે, અવંતીમાં યુદ્ધની તૈયારીઓ કેવી ચાલે છે એ નજરે નીરખવાને ડામર અવંતિ આવ્યો. તેની સાથે એક સોદામણો યુવક પણ હતો. બંનેએ રાજસભામાં જઈ બોજને ચરણે પરવાળાંની માળા મૂકી.

“આ કયા પ્રકારનાં રત્નો છે?” બોજે મસ્કરી કરતાં પૂછ્યું.

“મહારાજ, એની કિંમત રત્નોથીયે વિશેષ છે,” ડામરે શાંતિથી કહ્યું; ને પછી ઉમેર્યું

“આપની સભાને એકે પંડિત ને એ ન જ સમજી શકે તો પછી અમારે અમારાં કમ-લાભ સમજવાં રહ્યાં.”

ખીજે જ પૂણે પંડિત ભાસ્કર ઊભા થયા. પોતાના ગળામાં પહેરેલી પરવાળાંની માળા ખૂંતાવતાં તે બોલ્યા, “મહારાજ, એ બેટ અમૂલ્ય છે. ભક્ષારથી શરૂ થતાં નામોને મંગળનો ગ્રહ સતાવી રહ્યો છે. એની સામે પરવાળાંનો ઉપયોગ અપૂર્વ ને કડયાલુકારી ઉપાય છે. એ તે માટે જ આ માળા પહેરી છે. આપ પણ એ કિંમતી માળા વધાવી લ્યો.”

આ ઉકેલથી બોજરાગને હર્ષ થયો. તેણે ડામર પર પ્રશંસાપૂર્ણ નયન ફેરવ્યાં. ને પૂછ્યું, “મંત્રી, તમારા રાગને ભોવાનો અવસર તો તમે હજી પણ ન આવ્યો. ત્યારે તેમનાં કંઈક વચરૂપ છ તો વર્ણવો.”

ડામરે ભીમદેવની યૌવનમય ને 'તેની અપૂર્વ કાન્તિનું વર્ણન કર્યું. ને પછી ઉમેર્યું, “મહારાજ! એમની પ્રતિકૃતિ જેવી હોય તો આ મારો મુત્તાન સાથી.”

ભીમદેવે યુવક પર નયન ફેરવ્યાં. તેનાં અત્રાકિક લક્ષણોએ તેની આંખમાં ચમકાર

આશ્ચર્યો. તે સંક્રિત નવને તાકી ન રહ્યા. તેની નજર પારખી લઈ ડામરે મુવકને કહ્યું, "ઝા, બીજા બોટાના કરંડિયા લાવવા માંડ." "

મુવક ગયો. ને બીજા ન પળથી ગુજરાતની જુદી જુદી સુંદર બોટાના કરંડિયા સેવકા અંદર લાવવા માંડ્યા. બોજ એ બોટામાં ચરકાવ બન્યો. ઘણો સમય વીત્યા છતાં ડામરનો સાથી પાછો ન આવ્યો. ત્યારે બોજે ડામરને એ વિષે પૂછગાંઠ કરી.

"મહારાજ," ડામરે વિનયપૂર્ણ ઉલ્લાસથી કહ્યું, "એ જ ગુર્જરપતિ બીમદેવ હતા. એમને પણ આપનાં ને આપની સલાખાં રહેવનો અભિલાષ હતો. તે આજે પૂરો થયો છે."

બોજે બીમદેવને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ડામરે જ્યારે જલાશ્ય કે તે તેા એ પછે ગુજરાતની સરહદમાં પણ પ્રવેશી ચૂક્યા હશે ત્યારે તે ખીન્યો; ગુર્જરપતિને ચરણે લાવવાને તેા તે મુદ્દની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો, છતાં ગુર્જરપતિ બેટ મોકલ્યો એનું કંઠ્યાણુ વાંછતો હતો એ વિચારે તેણે શાંતિ પકડી.

અર્વતી જઈ આવ્યા પછી બીમદેવને મુદ્દ વિષે ચટપટી લાગી. પ્રથમ અર્વતિ આજે મુદ્દ વહોરવાની ગુજરાતની તે સમયે તૈયારી નહોતી. પેતાના મહામંત્રી અને સેનાપતિ વિમળને પેતાની જ ઘેજાણી દૂર કરવા માટે બીમદેવને એ વખતે પરતાવો થયો પણ હવે કંઈ ઉપાય નહોતો. તેણે કોઈ પણ ઉપાયે મુદ્દ અટકાવવાનો નિર્ણય કર્યો. ને અર્વતિથી પાછા ફરતા ડામરે કેવળ એ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાનું જ નહિ, સાથે જ પેતાના અપૂર્વ શુદ્ધિચમત્કારથી વિના મુદ્દે જ બોજ પાસેથી દંડ લઈ આવવાનું બીકું ઝડપ્યું.

અર્વતીમાં તેા મુદ્દની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. જ્યારે ડામર ફરી ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બોજ રનાન કરીને ઉઘાડે માથે તાલે જ દિવાનખાનામાં આવેલો. ડામરને જોઈ તેણે હસીને પૂછ્યું, "કાં મંત્રીરાજ, બીમરાત ચું કરે છે?"

બોજ મહાવિદ્વાન હતો. તે 'બીમરાજ'ને જલે 'બોમરાત' ભૂલમાં બોલે એ સંભવિત નહોતું. એટલે એના રાજવેશનો યોગ્ય ઉત્તર આપવાને ડામરે કહ્યું, "બોના મસ્તકવાળાને મુંડવા માટે અસ્ત્રો ધસે છે."

બોજ ચમક્યો. બીમને હળમ કહેવા જતાં તે પોતે મૂંઝતો હતો. છતાં મુક્તિભાગી રાજદો સામે ચીડાવું એ રાજધર્મ નહોતો. તેણે બીમ અને ડામર બંનેની મસ્કરી કરવા ડામરના કુખમાં રૂપને અનુકૂળી પૂછ્યું, "મંત્રીરાજ, તમારા રાજ્યને તમારા જોવા કેટલાક સાન્ધિવિમદ્દો છે?"

ડામરે જરૂરીક અચકાયા વિના ઉત્તર દીધો, "મદારાજ, અમારે ત્યાં ઉપમ, અપમ ને અપમ એમ ત્રણ પ્રકારે સાન્ધિવિમદ્દો છે. તેમાંથી જુદા જુદા રાજ્યો પાસે તે તે રાજની યોગ્યતા પ્રમાણે એક મોકલવામાં આવે છે."

ડામરના આવા લાક્ષણિક શુદ્ધિવૈભવે બોજને આંજી નાખ્યો. તેણે તેને યોગ્ય સન્માનથી નવાજ્યો.

ડામરે હવે બોજને ગુજરાત પર જતો રોકવાને મુક્તિઓ રચવા માંડી. તેણે પૂર્વ દેશના જલસાંક દળાકુરુજ નટોને મુશરોતે અર્વતી નહોતરો તેમને મુક્તિથી બોજની નજરે ચડાવ્યા. બોજે નરાતી રૂળા જોવાની જિજ્ઞાસા દર્શાવી, નરાતી જુદાં જુદાં નેટરો ભજવવા માંડ્યો. તેમાં કંજુટપતિ લેકપને, હાંતમાં તથુ લઈ, બોજનાં પુરોનામી માલવરાજ મુંગરને ચરણે

ઢળતો દર્શાવતું એક દશ્ય આપ્યું. ભોજ એ જોઈ મલકી ઊઠ્યો. ડામરને એણે પૂછ્યું:

“મંત્રી, તમારો સ્વામી તૈલપનો મિત્ર છે. એટલે તૈલપને તો તમે સારી રીતે ઓળખતા હશો. એ જ આ તૈલપને?”

‘રાજાનું દશ્ય તો આજેજૂથ છે,’ ડામરે સાતિથી કહ્યું, “પણ તેમાં એક ઉણપ છે.”

“શી?” ભોજે ઉત્સુકતા દર્શાવી.

“આ તૈલપના હાથમાં મુંજદેવનું માયું નથી.”

ભોજને ચક્કર આવ્યા. મુંજે પૂર્વ વયમાં તૈલપને હરાવેલો, પણ તેના ઉત્તરકાળમાં તો તે તૈલપનો કેદી બનેલો, તૈલપની વિધવાજહેનને ફસાવવાથી તૈલપે તેનું મરતક કાપી ફૂડીની જેમ હાથમાં ફેરવેલું. ગુજરાત જીતવાની ધૂનમાં ભોજ એ બૂલી ગયેલો, પણ ડામરના ટાણાથી તે પ્રસંગ તેની નજર સામે તરી આવ્યો. ને ગુજરાતપર હલ્લા માટે સજ્જ કરેલ સૈન્યને તેણે કચ્છાકટની દિશાએ વાળ્યું.

ડામર ભોજની સાથે જ આવ્યો. તેની ભુદ્ધિ ગુજરાતના વિજયમાટે અવનવી યોજનાઓ ધડપા જ કરતી હતી. ન્યારે માલવસૈન્યે દક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક દિવસે ભોજનો પાસે તેણે, દીન મુખે, પાછા વળવાની આજ્ઞા માગી.

“કાં લડાઈથી ડરો ગયા?” ભોજે પૂછ્યું.

“ડરો તો નથી દેવ, પણ ખીજ લડાઈમાં જવું પડે એમ છે.”

“ક્યાં?” ભોજે ચમકીને પૂછ્યું.

“હો,” ભોજના હાથમાં કાગળ મૂકતાં તે બોલ્યો, “આપ જ વાંચી જુઓને.”

કાગળ વાંચતાં જ ભોજનું મોઝું અંધવાદ ગયું. તેમાં ભોજને દક્ષિણમાં ગયો જણી ગુર્જરપતિ ભીમદેવે અવંતિપર ચડાઈ કર્યાના સમાચાર સાથે, ડામરને ત્વરાએ અવંતિની સરહદે આવી પહોંચવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી.

“હવે શું થાય?” ભોજે ડામરને પૂછ્યું.

“રાજાઓની કૂટનિતિને હદ જ નથી હોતી,” ડામર ગંભીર મુખે બોલ્યો; “ન્યારે જોયું કે આપ હવે તૈલપને હરાવ્યા વિના પાછા ફરો તો, આપને નિર્બળ માની તૈલપ પાછળથી દલોડ કરશે ત્યારે જ ભીમદેવે તક સાધી લાગે છે. મને તો આ પ્રસંગે ગુજરાત અને અવંતિ વચ્ચે માનભરી સુલેહ જ અનિવાર્ય જણાય છે.”

“પણ તક સાધી માળવાપર ધસી આવતા એ મહત્વાકાંક્ષી સાથે મંધિ કરવી શી રીતે?”

“એ કામ મેવકનું,” ડામરે હસીને કહ્યું. “મને આપ થોડીક બેટા. આપો ને હું એ ભોજા રાગને સહેજે મનાવી લઈશ.”

ભોજને ન છૂટકે કીમતી બેટા આપવી પડી. ડામર એ લઈ ત્વરાએ પાટણ જઈ પહોંચ્યો ને ભીમદેવને ચરણે અવંતિપતિનું બેટણું ધર્યું.

ભીમદેવ હર્ષથી ડામરને બેટી પ્રડ્યો. તેણે ગુજરાતપર આવતી આફતને કેવળ ખીમને ખારણે જ નહોતી ધકેલી—પોતાને માટે તે વિના યુદ્ધ વિજયના હક્ક લઈ આવ્યો હતો. બેટાનો મોટો ભાગ તેણે ડામરને જ બક્ષીસ આપ્યો. ને તેના અપૂર્વ ભુદ્ધિચાતુર્યપર આફરીન પોકારતાં તેણે પૂછ્યું:

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

[લે. પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૯]

વિક્રમની ઓગણીશમી સદીમાં

વિજયવદ્યાસૂરિના અનુયાયી વિજયધર્મસૂરિ નામના જ્ઞેન ચં. તપાગચ્છના અધિપતિએ વિ. સં. ૧૮૨૨, ૨૩ અને ૨૪, એ ત્રણે વર્ષોમાં વડોદરા ક્ષેત્રમાં યાતુર્માસ કરવા પે. મુળણવિજયગણિ અને પં. શાંતિવિજયને તથા વિ. સં. ૧૮૩૭માં પં. શુભવિજયગણિને આદેશ-પદ્મ આપ્યા હતા; તેમાં વડોદરા, વડોદર નામ દર્શાવ્યું છે. તે મુનિઓની યાતુર્માસ-સ્થિતતા અર્થે થઈ હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

હિંદુસ્થાનમાં ૧૭ વર્ષો સુધી નિવાસ કરી ગયેલ રૅન્ડેન્ચુ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારી પરદેશી અવલોકનકાર મિ. જેમ્સ ફોર્ગેસે લખેલા પત્રોના સારરૂપે જેમ્સ ફોર્ગેસે કરેલા ઇંગ્લીશમાં 'ઓરિએન્ટલ મેમોયર્સ' નામનાં ચાર ભાગો વૅલ્યુમો ઉદ્દેશ્યો પ્રકાશિત થયેલ છે. સન્ ૧૮૧૩માં લંડનમાં પ્રકટ થયેલા તેમાંના ધો. ૩ ભા(પ્રકરણ ૩૩)માં વડોદરા સંબંધમાં ગણવા લાયક ઉદ્દેશ્યો જોવામાં આવે છે.

જેમ્સ ફોર્ગેસે સન્ ૧૭૮૩ (વિ. સં. ૧૮૩૬)માં-આજથી દોઢસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં વિશ્વામિત્રી નદી ઉપરનો સુંદર સિંદપકામવાળો અપૂર્વ પત્થરી પૂલ (સ્ટેન-બ્રિજ) જોયો હતો, તેનું ચિત્ર દોરી તૈયાર કરાવેલો ફોટો ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫)માં મૂકેલો છે.

ત્યાં વડોદરાને ઓદેરા, બરોડા (Brodera, Baroda) શબ્દોદ્ધારા શુજરાતમાં ગાયકવાડની રાજધાની તરીકે ઓળખાવેલ છે. તે સમયના રાજ્યકર્તા મહારાજા દેવેદાસિંગની તેણે મુલાકાત લીધી હતી. તેમનાં ટાઈટલો, ઓરિએન્ટ, મુજુ-ટોપ સંબંધમાં તથા વડોદરા પરગણાનું વિશેષ સૌન્દર્ય, દરબારની અતિરમ્બવસ્થા, આપના હાથ, વડોદરામાં મળતો ખોરાક, વડોદરાના દીવાન હીરનંદ અને તેમનાં સદ્ગુણી સતી પત્ની વિગેરે જીવન પણ અનેક વિષયોમાં તેણે વિસ્તારથી ઉદ્દેશ્યો કર્યા છે.

બરોડા(દે)રા=વડોદરા પરગણાની મનોહર સુંદરતા સંબંધમાં તેણે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૨૭૪-૨૭૫)માં જણાવ્યું છે કે—

"હિંદુસ્થાનનો સૌથી વધારે સુંદર જોયેલો ભાગ મહારે દર્શાવવાનો હોય તો હું શુજરાત પ્રાંત તરફ અંગુલિ-નિર્દેશ કરું. તે જ પ્રાંતના સૌથી વધારે આદ્લાદકારક પ્રદેશ માટે મહારે નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવે તો જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના ઓદેરા અને તરીઆદના પરગણાંઓ જ પસંદ કરું.

બીજા પ્રદેશોમાં થતા પાક, જાતિમાં અને વિપુલતામાં સરખો હશે, પરંતુ રસ્તાઓને સુશોભિત કરનારાં વૃક્ષોની શ્રેણિ, ગામડાંઓની ચોતરફ આંખાઓની ઘરા, લીલાંછમ વિશાળ આંબલીવૃક્ષોનો ઘેર અસાધારણ સૌન્દર્યથી આ દેશને આગ્રહિત-વિભૂષિત કરે છે. ખરેખર! આવા પ્રકારનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય, પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશોમાં મહારા જોવામાં આવ્યું નથી. જો મને કહેવાની તક મળે તો કહું કે—આ સિવાય ત્યાં વૈધવિક શાંતિ અને વાતાવરણ પ્રશાંત હોય છે. પ્રાતઃકાલમાં ફરવા જતાં અથવા દંડી ઋતુમાં સાંજે ઘોડા પર સ્વારી કરી જતાં રસ્તાઓ પર જે શાંતિ જણાય છે, તે યુરોપમાં સામાન્ય રીતે ખરેખર પશુ નથી.

મહેને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે—કમલોથી આગ્રહિત-વિભૂષિત સરોવરોનું અને સરોવરોને આગ્રહિત કરતાં વટવૃક્ષોનું દૃશ્ય આસપાસના બીજા પ્રદેશો કરતાં ઘણું મનોહર આનંદકારક લાગે છે. મંદ મંદ પવનની લહેરથી ડાલતી તથા બેઠેલા કાળા લમરાઓથી કંપની લાલ, સફેદ અને નીલવર્ણનાં સુંદર કમળોની જાતિ, અને કમલ-પત્રો પરથી ધીમે ધીમે પસાર થતી જલકૂકડીઓ; આ બધું અત્યંત રમણીય લાગે છે.

આ આહલાદ-જનક પ્રદેશના એક ભાગ પર, સરોવરના તીર પર બ્રોદેરા(વડોદરા)ની દીવાલોથી એક માર્ગ દ્વારા અમદારા તંબૂ ડોકવામાં આવ્યા હતા.^૧ તેણે જોગેલાં કમળોનું આકર્ષક આબેહૂજ દોરેલું મનોહર ચિત્ર, ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં (પૃ. ૨૭૪-૨૭૫ વચ્ચે) દર્શાવ્યું છે.

વડોદરાની અંદરના ભાગને ગરમ, ધૂળવાળો અને અસંતોષકારક જણાયો છે, પરંતુ તટપંથી બંદારના પ્રદેશને સુખાવહ તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં બીજાને કેઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે તેવો

૧. "If I were to point out the most beautiful part of India I ever saw, I should fix upon the province of Guzarat. If I were to decide upon the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the purgunnas of Brodera and Nariad."

"The crops in the other districts may be equal in variety and abundance, but the number of trees which adorn the roads, the richness of the mango topes round the villages, the size and verdure of the tamarind trees clothe the country with uncommon beauty, such indeed as I never saw to so great an extent in any other part of the globe. There is, besides, a voluptuous stillness, if I may use the expression, in an Indian landscape, a serenity in the atmosphere and a quietness in the road during a morning walk or evening ride in the cool season, not generally known in Europe. I am almost tempted to say that the lotus-covered lakes and their ever-shadowing banian trees have a more cheerful and brilliant appearance than in the surrounding districts, the sweet variety of the red, white and blue lotos, gently agitated by the breeze or moved by the spotted halcyon alighting on the stalks, with the rails and water-hens lightly running over the foliage, are altogether lovely. Our tents were pitched in one of these delightful situations on the margin of a lake, about a mile from the walls of Brodera."

જળાબ્ધો છે. વડોદરા-પરગણા જેવી ઘટાદાર આમ્ર-રાત્રિ, આનંદકારક ઉદ્યાન-ભૂમિ તથા કમલોથી વિભૂષિત સરોવરો અન્યત્ર તેણે જ્યાં ન હતાં (પૃ. ૩૧૪). ઐરોદરા પરગણાનો દરેક ભાગ પ્રાચીન સૌન્દર્ય જનવતો હતો (પૃ. ૩૩૧). વડોદરાની આસપાસના રમણીય પ્રદેશ કરતાં અન્ય કોઈ સુંદર પ્રદેશ તેના જોવામાં આવ્યો ન હતો. આમ્ર-રાત્રિ અને આંબલીના વૃક્ષોની ઘટામાં રહેલ મરજીત, મકખરા, કપ્પરચાનો જેવાં મોગલ-વૈભવનાં સ્મૃતિ-ચિહ્નો નગરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં જળાબ્ધો છે (પૃ. ૩૩૨, ૪૭૦). ઐરોદરા પરગણાના ધણા ભાગો સુપાક, સુંદર અને સમૃદ્ધ છે (પૃ. ૩૩૮). ગુજરાતમાં તીડનો ઉપદ્રવ, ઐરોદરા પરગણામાં થતી રસદાર શેલડી, મોટી જુવાર, તલ, એરંડા, મહુડાં (જેમાંથી દારૂ બને છે), વિગેરે ઉત્પન્ન થતી મહત્ત્વની વસ્તુઓની જેમ્સ ડૉર્ચસે નોંધ કરી છે (પૃ. ૩૩૯).

ગુજરાતની જમીન ફળદ્રુપ—તમાકુ, શેલડી વિગેરેની ઉત્પત્તિ સારી થઈ શકે તેવી ભૂમિ, ગુજરાતના બગીચામાં થતા સેતુ (જેને રેશમના કીડા ખાય છે, જેનાથી જૂદી જૂદી જાતનું રેશમ ઉત્પન્ન થાય છે તે), તથા અરીજી, શણના છોડ, કપાસ, વાંસ વિગેરેની થતી ઉત્પત્તિની નોંધ કરી છે.

તે સમયમાં અનાજ તથા પશુઓ, લક્ષ્ય અલક્ષ્ય વસ્તુઓ અડુ સોંધી મળતી. ૩. ૧)માં ૩૦૦ પાઉંડ વજન ચોખા અને એથી વધારે સોંધું જુવાર, બાજરી વિગેરે ખીન્તું અનાજ મળી શકતું. જૂદાં જૂદાં પ્રાણીનાં માંસના સોંધા ભાવો પણ તેણે જળાબ્ધો છે (૨૭૩-૭૪).

૫. ૨૭૬ : વડોદરા-પરગણાનાં ગામડાં પ્રાચીન પ્રદેશો જેવાં, એક-બીજાથી એ માધ્યમથી વધારે અંતર પર ફવચિત્ જ હોય છે, લોકો સુરક્ષિત રહેવા બધા સાથે અવિભક્ત રહે છે, તથા જલ-માંગે પ્રવાસ કરવા ગુજરાતમાં નદીઓ ઝોળંગવા માટે માટલાંઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની નોંધ કરી છે.

૫. ૨૭૮ : તે જળાબ્ધો છે કે—ફોર્ટસિંગે પ્રાચીન હિન્દુ રાજાઓની પદ્ધતિ સારી રીતે બદલી નાખી. ફોર્ટસિંગનો વિજયશૂંગ એવો અર્થ કર્યો છે. ગાયકવાડ (ગો-પાલ) તથા સમશિર બહાદુર ટાઇટલની નોંધ કરી છે. મહારાજા ફોર્ટસિંગ ગાયકવાડે સર ચાર્લ્સ મેસેટની મુલાકાત લીધી, ત્યારે જેમ્સ ડૉર્ચસ હાજર હતા (પૃ. ૪૭૦). મહારાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારી જેમ્સ ડૉર્ચસે સાંજે દરબારમાં તેમની મુલાકાત લીધી હતી. મહારાજાનું વય તે વખતે લગભગ ૪૦ વર્ષનું હતું. મહારાજાએ તેનું ઉચિત સ્વાગત કર્યું હતું, પરંતુ તેથી તેને બરાબર સંતોષ થયો હોય-તેમ જણાતું નથી; એથી મરાઠા સરદારના અયોગ્ય અભિમાન અને અનુદારતાની ટીકા કરી, મુસ્લીમ અને મોગલ રાજાઓની ઉદારતાની અને સભ્યતાબરી વર્તણૂકની પ્રશંસા કરી છે. મહારાજા ફોર્ટસિંગે તે સમયમાં થનારા પોતાની પુત્રીના લગ્ન-પ્રસંગે સોનેરી-રૂપેરી થેલીમાં સુશોભિત સુગંધિત આમંત્રણ-પત્રિકા જેમ્સ ડૉર્ચસને પણ મોકલાવી હતી (પૃ. ૨૮૦); પરંતુ જૂદાં જૂદાં કારણો વિચારી તે આમંત્રણનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. પરસ્પર લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર કરવો પડે—એમ દૌઝતરાવ સિંધિયાને ત્યાં ગયેલા બ્રિટિશ એજન્ટનો દાખલો ટાંકી જળાબ્ધો છે. મરાઠા દરબાર પર કૃપણતાનો આક્ષેપ કરી તેણે મોગલોની ઉદારતાનું અને ૧૭૬૫માં લખનૌના નવાબ અસફઉદ્દૌલાના પાટવી યુવરાજ વજીરઅલીના લગ્નપ્રસંગે ગયેલ ઉદારતાભર્યા ભારે જલસાનું રસિક વર્ણન કર્યું છે.

ફતેહસિંહ ગાયકવાડના રાજ્યઅમલ વખતે અર્વાચીન હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે બંધાયેલ કાચવાળું દીવાનખાનું (આયના હોલ) જણાવ્યું છે. વડોદરાની તટબંધી કોટની નાની દીવાલોને હિંદુસ્થાનમાં ખીજા કોટા જેવી, શુરજેવાળી અને અનિયમિત અંતરે બપ્પે દરવાજા (કમાડો) વાળી જણાવી છે. શહેરમાં બે મુખ્ય વિશાલ રસ્તાઓ માર્કેટ પ્લેસ—માંડવા કેન્દ્રમાં + મળતા જણાવ્યા છે. તે(માંડવા)ને મોગલ ઇમારત તરીકે જણાવેલ છે. તેના ઉપર તંજૂ જેવો પેવિલિયન (Pavilion), તેની પ્રત્યેક બાજુએ મોટો સુશોભિત ત્રણ ત્રણ કમાનો, સપાટ છાપર, બેઠકા તથા તેમાં રહેલો ફવારા વિગેરેનું જેમ્સ ફૅર્ગસે વર્ણન કર્યું છે.

દીવાનખાનાંનાં હલકી વાસનાઓને પોષતાં શંગારી, બીભત્સ અનેતિક ચિત્રો મુખ્યમાં દીકા કરી છે. 'હિંદુ [રાજા]ઓને ગ્રેમના શુદ્ધ નાણુક સ્વરૂપનો ખ્યાલ હોતો નથી,' તેમનો ગ્રેમ રસહીન હોય છે. હિંદુ-મુસ્લીમ જનજાતનાં, સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન, એકાંતવાસ, તેમનાં બાલિકા કુદ્ર મનોરંજનો (બાળકો હોવાં, સારાં કપડાં અને આભૂષણોની વિપુલતા), ધાર્મિક રીત-રિવાજો વિગેરે સંબંધમાં દીકા કરી છે.

તે સમયમાં વડોદરા રાજ્યની વાર્ષિક આવક ૬૦ લાખ રૂપિયા હતી. તે સમયે ફતેહસિંહ ગાયકવાડના સદ્ગુણી દીવાન હીરનંદ હતા, તેમની પત્ની સુયોગ્ય વિશિષ્ટ સારા સ્વભાવની રમેહાણ હતી. પતિના કાર્યમાં તેણી સદાયક થતી. કર વિગેરે ઉદ્ધારવામાં ઘણા વૃત્તિ અને ધીરજ દર્શાવતાં તેણી લોકપ્રિય થઈ હતી. પતિ બહારગામ જતાં ઓદરા(વડોદરા)ના રાજ-કારભાર તે ચલાવતી, હિસાબો તપાસતી, લેખન-વ્યવહાર કરતી, ઓશીસરોને મુલાકાતો આપતી તથા પરદેશના પ્રતિનિધિઓનું કથન-શ્રવણ કરતી હતી. નદીઆદમાં રહેલા દીવાન હીરનંદની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળતાં ત્યાં જઈને તેણીએ પતિને અંતકાલ પર ચિત આશ્વાસન આપ્યું હતું, અને પતિના શય સાથે તે ઓદરા આવી હતી. મહારાજા તે સિંગે તેણીને સન્માનપૂર્વક સંરક્ષણ કરવા વચન આપ્યું હતું; પરંતુ તે દીવાન-પત્નીએ પતિ સાથે સ્વર્ગવાસિની થઈ સતી થવાનું પત્રદ કર્યું હતું. ઓદરાના દરવાજા બહાર વિશ્વામિત્રી નદીના તટપર ચિતા રચવામાં આવી હતી. સતી-વેદમાં જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે પતિના શય સાથે જીવતાં બળી મરી, તે સતી સ્વર્ગવાસિની થઈ હતી. જેમ્સ ફૅર્ગસ, આ સમયે આ સ્થળથી ૧૨ માર્ચલ દૂર હતો. સતી થવાની પ્રથા પર તેણે દીકા કરી છે (૫. ૩૨૪-૨૫).

વડોદરાની આસપાસમાં હિંદુ-મુસ્લીમ શ્રીમંતોના દાનને સૂચવતી, ઘણા ખર્ચે બંધાયેલી પથરના થાંભલાઓવાળી અને પાણી સુધી પગથીઆંવાળી વાવડોઓ હતી, તેમાં સૌથી મોટી સોલિમાનની વાવમાં રહેલા પરિયન લિપિમાં લખાયેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે—ગુજરાતના સૌથી ઉચ્ચ અધિકારી રા. રા. ઝીરીખાન બીન વઝલમુલની કૃપાથી વડોદરાના મુખ્ય અધિકારી (ગવર્નર) સોલિમને વિશાળ સંપત્તિ મેળવી હીન્દી સન ૮૦૭ ના રજા મહિનાના પહેલા દિવસે સુંદર, મજબૂત, આશ્ચર્યજનક એ વાવ કરાવી ઉદારતાથી અર્પણ કરી હતી.

અનુસંધાન પૃ. ૨૩૦]

“પણ માળવાની ચડાઈનો કાગળ તે બનાવટીજ ધડી કાઢ્યો હોય એવી ભોજને શંકા પણ ન આવી ?”

“જાસુસીકળા કે ફટનીતિ સમજવાં એ ભોખાં દિલોનું કામ નથી.” આંખ નચવીને ડામરે ઉત્તર દીધો. બીમ સમજી ગયો કે ડામર ભોજની સાથે પેતાના ભોળપણુ પ્રત્યે પણ સૂચક મર્મ ફેંકતો હતો.

ને બીમનું ભોળપણુ હતું પણ એવુંજ, એ ભોળપણુથી તેણે પેતાના મહામંત્રી અને દંડનાયક વિમલને ગુમાવ્યો હતો; એજ ભોળપણુથી તેણે અનેક રાજપુરુષોને મુશ્કેલીમાં ઊતાર્યા હતા. ને ભોળપણુની સાથે જ્યારે હડ કે ચીડ લખતાં ત્યારે તો તે કેટલીક વખત એવું કરી બેસતો કે ગુજરાતનાં નરરત્નોને માટે પણ અકાળે યમનું મોં ખુલી જાય.

ડામર પર પણ તેની અવકૃપા ઓછી નહોતી ઊતરી. પણ ડામર ભક્તિથી ગુજરાતને વળગી રહ્યો, યુક્તિથી તેણે એ અવકૃપાઓને ઊધી વાળી. છેલ્લી વખતે માળવા જતાં ત્યાં શું શું કરવું તે વિષે ડામરને બીમદેવે રાતભર સલાહ આપ્યા કરેલી. ડામરે તેને પાંડ બણાવવા જતાં જતાં કહ્યું, “શેઠની શિખામણુ ઝાંખા સુધી.”

બીમદેવ ચીડાઈ ગયો. તેણે એક ખીજા દૂત સાથે, ડામર માળવામાં પ્રવેશે કે તરતજ તેનું મસ્તક કાપી લેવાનો, ભોજપર ત્વરિત સંદેશ મોકલ્યો. પણ ડામરને ખુલાસો પૂછ્યા વિના વેરી રાખતો ખૂની સંદેશ અમલમાં મૂકવો ભોજને ઠીક ન જણાયેલો; તેણે એ સંદેશ ડામરને વંચાવતાં ડામરની આંખો પળભર ચમકીને ખીજાજ પળે હસી ઊઠેલી.

“કેમ, શી હકીકત છે ?” ભોજે પૂછ્યું.

“મારી જન્મકુંડલી ગુર્જરપતિને હસ્તક ગઈ જણાય છે.” ડામરે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો.

“જન્મકુંડલીને આ પ્રસંગ સાથે શો સંબંધ ?”

“વાત એમ છે,” ડામરે ચાંતિથી કહ્યું, “કે મારા પિતા મહાન જોશી હતા. તેમણે માઈ લાલિ વાંચી જન્મકુંડલીમાં લખેલું કે જ્યાં માઈ લોહી પડે ત્યાં બાર વર્ષનો બંધકર દુષ્કાળ પડે; એટલે બીમદેવે માળવાને ખેદાનખેદાન કરી મૂકવાને આ સહેલો ઉપાય લીધો લાગે છે.”

અને ડામર બચી ગયો એટલુંજ નહિ તેણે ભોજનો પ્રેમ જીત્યો, તેને ખીજાજ દિશાએ વાળ્યો, ગુજરાતને માટે તે વગર સુધ્ધે વિજયવાવટો લેતો આવ્યો.

એક વખતે મનસ્વી લોમે તેની શુદ્ધિનું માપ કાઢવાને તેની સાથે અવંતીપતિને એક શીલબંધ દાખડાની બેટ મોકલાવી. ડામરે અવંતીની રાજસભામાં જઈ ભોજને ચરણે તે દાખડો ધર્યો. ભોજે શીલ તોડાવી દાખડામાં નજર કરી તો તેમાં રખ્યા બંરી હતી. એ અપશુકનિયાળ ચીજ જોતાંજ ભોજની આંખોમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા.

ડામરે પ્રસંગ પારખી ગયો. ભોજ કંઈ ઉત્તર આપે તે પહેલાંજ તે બોલ્યો, “મહારાજ, આવી અમૂલ્ય બેટથી પણ આપનાં નયનમાં આનંદ નથી ઊભરાતો ?”

“અમૂલ્ય !” દાખડો ડામર સામે ધકેલતાં ભોજ બોલ્યો, “ગુજરાતમાં રખ્યાજ અમૂલ્ય ગણાતી હશે !”

ડામર એક પણ થોભ્યો. બીજી જ પળે તેની આંખો તેજથી ચમકી ઊઠી. તે બોલ્યો, “ મહારાજ, એ રાખ લૌકિક નથી, અલૌકિક છે.”

“ એમ ? ” બોજની અશાંતિ વધતી હતી.

“ પ્રભુ, ” ડામરે વિરલ શાંતિથી કહ્યું, “ મહારાજ બીમદેવે સોમનાથના મંદિરે મહાવ્રત આરંભ્યો છે. એ પવિત્ર યજ્ઞની આ અલૌકિક રાખ છે.”

બોજ શાંત થઈ ગયો. મહાદેવનો તો તે પરમ ઉપાસક હતો. તેણે એ મહાદેવના નામપર, ગુર્જરપતિના ચૂલાની ભસ્મ પોતાને કપાળે લગાવી, પંડિતોને તેનો પ્રસાદ આપ્યો, રાણીઓને તે તિલક માટે મોકલાવી; ડામરને તેણે અમૃત્ય બક્ષીસો આપી.

આ રીતે બીમદેવની અવકૃપાઓને, ગુજરાતને તલભાર પણ નુકશાન પહોંચાડ્યા વિના, બોજની કૃપાઓમાં ફેરવતો ડામર તે બંને પ્રતિસ્પર્ધી રાજવીઓને પ્રિય બનતો ગયો. પરંતુ બોજની ગમે તેવી કૃપાઓ છતાં, ડામર એ ન વીસર્યો કે પોતે ગુર્જરપતિનો સેવક છે.

અવંતીના એક સેનાપતિ કુલચન્દ્રે, થોડાક સમય પહેલાં, બીમ અને ડામરની ઝેર-હાજરીમાં, પાટણુ ભાગ્યું હતું. બીમ એ પ્રસંગે તો દૂર ચલે તો સાથે રણુમેદાનમાં ખેલતો હતો. પણ ચલેતો હરાવ્યા પછી અવંતીપર વેર બાળવાને તે તલપાપડ થઈ રહ્યો. પરંતુ વિજયની પૂરતી ખાત્રી વિના યુદ્ધમાં ઊતરવું ડામરને બ્યાજખી ન જણાયું. ને બીમની મહેત્તોને યુક્તિથી શકી રાખી તે માળવાને હરાવવાની થોડી તક શોધવા માંડ્યો.

ડામર જાણતો હતો કે સંસ્કાર, સમૃદ્ધિ ને શક્તિ એ ત્રણ, પ્રભ અને રાષ્ટ્રના કીર્તિકળશો છે. માળવામાં એ ત્રણે બ્યાંસુધી પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકાશતા હોય ત્યાંસુધી તેને હાલેડવામાં તેને કંઈ સાર ન જણાયો. એ ત્રણેમાંથી એકાદ કળશ ઝાંખો પડવાની તે રાહ જોવા લાગ્યો. અને એક દિવસે પાટણુના ઝવેરી બગ્ગરમાંથી માળવાનો એવો એક કળશ ઝાંખો પડવાના તેને સમાચાર પણ મળ્યા.

બોજ સંસ્કારમૂર્તિ ને શક્તિનો પ્રિયતમ હતો. પણ વિદ્યા અને સંસ્કાર વધારતાં તેણે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ સરખો ન રાખેલો. પંડિતોની પાછળ તેણે લખલૂટ ધન કંપના કરી નાંખ્યું હતું. ને જેમ જેમ તે વૃદ્ધ થતો ગયો તેમ તેમ તેની પ્રજાનું દાનદ્રુતિએ એવી સ્થિતિ આણી કે અવંતીના રાજલેડારના જવાહીરને ખાનગી રીતે પાટણુની બગ્ગરમાં વેચાવા મૂકવું પડ્યું. ડામરે ઊડી તપાસ કરી યુક્તિથી જાણી લીધું કે બોજની લક્ષ્મી ખૂટી હતી, તેવું જવાહીર ને તેનો અમૃત્ય રાજમુગટ વેચાણ માટે બગ્ગરમાં આવી ચૂક્યાં હતાં.

હવે ડામરે પણ પારખી લીધી. અવંતીનો રાજલેડાર ખાલી થયો હતો; બોજ વૃદ્ધ થયો હોય તેનો અંગત પ્રભાવ ઘટતો જતો હતો; વિદ્યાવિલાસી વર્ગમાં નાણું વધી ગયેલ હોય શક્તિસંપન્ન વર્ગ પાછલી હરાળમાં ધસતો હતો. માળવા સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાની આ અનુકૂળ તક હતી. છતાં બોજે કેળવેલા માળવાના પ્રભબળને જોતાં તેની સાથે એકલે હાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું તો ડામરને બ્યાજખી ન જણાયું.

ને તેણે બોજના વૈરીઓને શોધવા માંડ્યા; ગુજરાતથી દખાવેલા સામંતો માળવા સાથે મળી ન જાય એની તેણે તકેદારી રાખી. તે પછી ઉત્તરથી ચેદીપતિ ગાંગો, પશ્ચિમેથી

ગુર્જરપતિ જીમ ને દક્ષિણેથી કર્ણાટકપતિ તૈલ—એમ ત્રણે જાણુથી માળવાને સપડાવી તેના સૈન્યને તેણે સમરભૂમિ પર સુવાડ્યું.

આ યુદ્ધમાં ત્રણે મિત્રરાજ્યો વચ્ચે મેળ જમાવવામાં ને તેમને સામાન્ય શત્રુ સામે ઉશ્કેરવામાં ડામરે અનેક સાદસો ઉડાવેલાં, અનેક જોખમદારીઓ વ્હોરેલી. ત્રણેને એકમેકની નિર્મળ છુદ્ધિ પર વિશ્વાસ નહોતો; પણ ડામરની અજબ કુનેહથી બધું પાર જતરું.

માળવાની અંતિમ દાર પહેલાં, ભોજ અવસાન પામી ચૂકેલો. ને એ રીતે નધણિયાતી બનેલી અવંતીના રાજસંકારને પહેલા પહેલા આવી પહોંચેલા મેદિપતિ ગાંગાએ લૂંટી લીધો. પણ એ લૂંટમાંથી ગુર્જરપતિનો ભાગ આપવા તેણે ના કહી. ને એજ પગે કુનેહ-ખાજ ડામરનું સૌર્ય ભમકી ઊઠ્યું. તે સીધો ગાંગાના તંત્રમાં ચાલ્યો ગયો ને તેની છાતી પર અચાનક સ્વારી કરી તેની પાસેથી જીમનો ભાગ લખાવી લીધો.

આ યુદ્ધ પછી વિમ્બહો અને કૂટનીતિથી કંટાળેલા ડામરે નિવૃત્તિ સ્વીકારી. પ્રજાના કલ્યાણમાં તે પોતાની સમૃદ્ધિ વાપરવા માંડ્યો. તેણે લખલૂટ દાન આપ્યાં, સેંકડો સ્થાપત્ય-મંદિરો બંધાવ્યાં, ભવ્ય જળાશયો સર્જવ્યાં. પણ એ સર્વમાં તેના નામને તો પાટણની ભાગોળના એક—દામોદર કુવાએ જ અમર બનાવ્યું છે.

એકાકી

નૌતમ

[દ્રુતવિલંબિત]

નીરવ સાંજ સમે છુટી એકલો

વિજન સાગરની ગમ હું પશું,

દિવસના શ્રમશોરથી વેગળો

જઈ હું અંક નિસર્ગતણે ઢળું.

સુજ સમો નલ-અંક મહીં ઢળ્યો,

નિરખતો રહું એકલ તારલો !

x

દલ પ્રકુદલ ખીલે ઉર-ચાચણું

ઉઘડતાં શુચિ સૌરભ સોણલાં;

સુજ ઉરે ઉઠતા / ધળકારમાં

કવણ ઉર તણા પડયા સુલું ?

અનિલ લહેર વહી, કહી કે જતું,

“તુજ સમું ઉર એકલ મૂરતું !

યાંત્રિક દરજ્જાની જીવનકથા

મરાઠીમાં મૂળ લેખક:—કાશીનાથ અનન્ત દામડે

બી. એસસી.; કળાભવન, વડોદરા

અનુવાદક:—શ. નાનાલાલ રતિલાલ વોરા

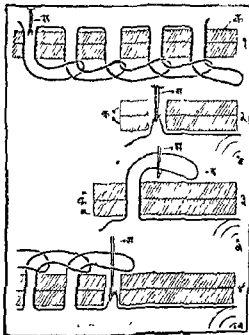
(૧) સીવજી અને સોય:—સોયનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં નીચે પ્રમાણે છે—“ન ભાંગારી સોયથી પડદા સીવો, અને તે સીવેલી વસ્તુ હમરો ધા સહન કરનાર વીરલાઓને આપજો.” શ્રી અરીનાશયંદ્ર દાસના મતે ઋગ્વેદની રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૨૫૦૦૦ વર્ષે થયેલી હોવી જોઈએ; એટલે કે આપણને—ભારતવાસીઓને સોયની ખબર ૨૭૦૦૦ વર્ષોથી છે. ઇન્ડો—યુરોપિયન ભાષાગ્રંથોમાં તેમજ લેટીન અને સંસ્કૃતોદ્ભવ સર્વ ભાષાઓમાં સીવવાનો અર્થ સૂચવવાને રથુ, સીવ, જેવા લગભગ ચારખા ઉચ્ચારના શબ્દો છે. સોયની સુયોગ્ય માહિતી પહેલાં પણ સીવવાની એટલે કે જોડવાની કલા જાણીતી હોવી જોઈએ—એ અનુમાન થઈ શકે છે ન ગણાય. આ બધી સોયો લાકડાની અથવા ઢાઝકાની હતી. હાલ પૈસાની પચીસ મળતી પોલાદી સોયો, ઝોગણીસમી સડીની સંસ્કૃતમાં નીકળી; સીવવાના યંત્રની શોધ થવાને હજી પૂરો એક સેકા પણ વીત્યો નથી.—સત્તાવીસ હજાર વર્ષોની આ પ્રગતિ! ને છતાં હજી પણ યાંત્રિક સીવણ કરતાં હાથસિલાર્થ ચડી જાય છે. ફક્ત એટલું જ કે હાથથી જલદી કામ થઈ શકતું નથી. આજાકમાં આજાક દરજ્જા પણ એક મીનીટમાં ત્રીસથી વધારે ટાંકા મારી શકતો નથી.

આજે ખજારમાં જે સીવણ-યંત્રો આપણે જોઈએ છીએ તે એક જ શોધકની શોધનું ફળ નથી પણ અનેક શોધકોની શોધથી તે વિકાસ પામેલ છે. પૈસા આપીને એકની શોધનો ઉપયોગ ખીજાએ કરેલો હોય છે. કારણ એકની શોધમાં જે વિચિત્રતા હોય છે તે ખીજામાં નથી હોતી. ગમે તેમ, પણ આ રીતે એકખીજાના સહકારથી બધાની શોધોનો પ્રગતિ સુચરિત લાભ મળી શકે છે.

(૨) બજે બાબુએ અણીવાળી સોય:—૧૭૫૫માં ચાર્લ્સ એફ. બ્રાઉનરે બજે બાબુએ અણી અને વચ્ચે દોરો પરાવવાનું નાકું—એવી સોય તૈયાર કરી, તે બાબત અમેસર હક્ક મેળવ્યો. સાદી સોયની વારંવાર દિશા બદલવી પડતી હોવાથી સમયના વ્યય સાથે જ હાથને પણ કામ વધુ કરવું પડેછું, આ સોયે એ મુશ્કેલી દૂર કરી. આ સોય ખાસકરીને ભરતકામ (એમ્બ્રોયરી) સાડ તૈયાર કરી દેતી. આગળ ઉપર તેનો ઉપયોગ સીવવાના યંત્રમાં પણ થવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૦માં એક્સાપ નામના માણસે ભરતકામ જલદી થાય તેવા યંત્રની શોધ કરી. ત્યાર-બાદ ૧૮૦૪માં જોન ડેને એક આજા દાંડાને પાંચ-છ અણીદાર સોયા લગાડી એવું સાધન તૈયાર કર્યું કે જેના ઉપર જલદીથી ભરતકામ થઈ શકે. (આ તરત ઉપરથી જ સીવવાનું યંત્ર નીકળ્યું.) હેઈલમેને આ યંત્રમાં પુષ્કળ સુધારા કર્યા. આ યંત્ર ઘણું દેશણે વપરાતું હતું.

(૩) સેટનું જોડા સીવવાનું યંત્ર:—(ધ. મ. ૧૭૬૦) આ યંત્ર નીચે પ્રમાણે હતું: એક અણીદાર આરી એકદમ નીચે આવી ચામડાને કાણું પાડતી. તે જ વખતે એક ફરતી રીલમાંનો દોરો એક ટચલી આંગળી જેટલી ચીપ વડે, પડેલા કાણામાં બરાબર આડો જતો. દોરો આડો થતાંની સાથે એક આંકડિયા નાકાનો મોથો, કાણા ઉપરના દોરાને કાણામાંથી નીચે દાખી એકદમ ઉપર લાવતો. દોરો નીચે દખાવાથી નીચેની બાલુએ દોરાની આંટી તૈયાર થતી. આ થતાંની સાથે જ ચામડું એક ટાંકા જેટલું આગળ ખસતું, આરી વડે ફરીથી કાણું પડતું, દોરો આડો આવતો, આંકડિયામાં બરાબર અને સોયો એ દોરાને કાણામાં ઘાલતો,—આ પ્રમાણે નવીન ચથેલી આટી પહેલી આંટીમાં મળી જતી. આ જેને સાંકળીનું શીવણ કહે છે તેનું સ્વરૂપ છે. આમાં મોય વાપરવામાં આવી નથી એ વાદ રાખવા જેવું છે.

(૪) દરજીઓનું તોડાન:—(ધ. સ. ૧૮૪૧) એંગલોસમી સદીની શરૂઆતમાં યુરોપમાં ઠેકઠેકાણે ધક્કાધક્કીનો મામલો હતો. સિપાઈઓ સેંકડોની સખ્યામાં કપડાં જલદી શીવડાવવા તલ-

ચિત્ર ૧

૧ સેટના યંત્ર ઉપર કેવી સિલાઈ થાય છે તે બતાવતી આકૃતિ.

૨, ૩, ૪. થીમોનિયરના યંત્ર ઉપર સિલાઈ કેવી થાય છે તે બતાવતી આકૃતિઓ.

'સ'=સોઈ; 'ક'=કાપડ; 'બ'=મુતરની રીલ.

હતું —એના યંત્રમાં સ્ત્રીઓ જે પ્રમાણે બરતકામ માટે સોય વાપરે છે તેવી સોય હતી. (જુઓ ચિત્ર ૧). સીવવાના પાટિયા નીચે દોરાની રીલ હોય, રીલમાંના દોરાનો એક છેડો એક ઠેકાણે મજબુત પકડી રાખવામાં આવતો. ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે

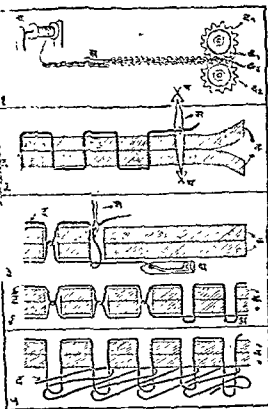
પતા અને પરિણામમાં સીવવાના યંત્રની મોંઘને વિશેષ જોરથી પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ પહેલાં સીવવું, ધાગા મારવા વગેરે કામો કાણું કરીને સ્ત્રીઓ કરતી હોવાથી, પુરુષોએ તે તરફ બેદર-કારી દાખવી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

મને ૧૮૩૦-૩૪ દરમિયાનમાં ગાંધેલેમી થીમોનિયર નામના ફ્રેન્ચ દરજીએ એક સીવવાનું યંત્ર તૈયાર કર્યું અને તેનું પેટન્ટ મેળવ્યું. એણે બનાવેલા યંત્રમાં ઘણોખરો ભાગ લાકડાનો હતો. તે યંત્ર ફ્રેન્ચ સરકારને પણ પમંદ પડ્યું હતું અને લશ્કરી કપડાં સીવવા માટે આવાં ૮૦ યંત્રો થીમોનિયરની ફેબ્રિક નીચે ચાલુ હતાં. દરજીઓને આ યંત્ર પોતાના પેટ ઉપર પગ મૂકે એમ લાગવાથી તેમણે થીમોનિયરના કારખાનાને આગ લગાડી દીધી. થીમોનિયર મરતો મરતો ખરી ગયો. ત્યારપછી વચલા ગાળામાં શું થયું તેની માહિતી નથી. પરંતુ જિવારા થીમોનિયરને ધ. સ. ૧૮૫૬ની સાલમાં દરિદ્રાવસ્થામાં મરતું પડ્યું એવી ખબર પડે છે.

એણે બનાવેલું યંત્ર નીચે પ્રમાણે ચાલતું

સોય કપડામાં કાણું પાડી દોરતે ઉપર એવી લાવતી, જેથી ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૩ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આંટી તૈયાર થતી. આજ વખતે સોય ઉપરના ભાગના ઉવટના છેડે પહોંચેલી હોવાથી તે નીચે ઊતરતાં, આંટી સોયના આંકડામાંથી છૂટી યજ્ઞ જતી અને આટલું થતાં જ કાપડ એક ટાંકા આગળ ખસતું. સોય, જે ફરીથી નીચે ઊતરતી તે પ્રથમની આંટી-માંથી ઊતરતી હોવી જોઈએ એ રહેજે ધ્યાનમાં આવશે. આવી રીતે જેને આપણે સાંકળીની સિલાઈ કહીએ છીએ તે તૈયાર થતી. (ચિત્ર ૧, આકૃતિ ૪) સૈંટના યંત્રની સાંકળા નીચેના ભાગમાં આવે છે, અને થીમોનિયરના યંત્રથી તે ઉપરના ભાગમાં આવે છે—એટલે જ ફક્ત દેર છે; બાકીનાં તરવો એક જ છે. સાંકળીની સિલાઈનો એક દોષ છે, અને તે એ કે તે સહેલાઈથી ઉકેલી શકાય છે, તે વાંચકના ધ્યાનમાં સહેજે આવી જશે.

(૫) હાથ-સિલાઈની નકલ:—હાથસિલાઈથી જેવી સિલાઈ મળે છે તેવી સિલાઈ યંત્રોથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કાઈ પણ શોધકના ધ્યાનમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે અને તેવા

ચિત્ર ૨

આકૃતિ ૧ થી ૫માં 'સ'=સોઈ; 'દ'=દોરેક; 'ક'=કાપડ; 'પ'=પકડ; 'ચ'=ચક્રરડી.

પ્રયત્નો થયા પણ હતા. પરંતુ તે સફળ ન થવાનાં કારણો એ કે, આવાં યંત્રો પર સિલાઈ બહુ ધીમેધીમે થતી અને તે પણ મજબુત ન થતી. હાથની સિલાઈની નકલ કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન, વોશિંગ્ટનના ઓનોંગ નામના ગૃહરથે જોડા સીવવાલા યંત્રમાં કર્યો. તેમાં બહુએથાલની બન્ને બાલુએ અણીવાળી સોયનો ઉપયોગ કર્યો હતો. [ચિત્ર ૨, આકૃતિ ૨] આ યંત્રમાંની એવડી સોયની નીચે અને ઉપરની બાલુએ એક એક ચીપિયો હતો. યાંત્રિક યોજનાથી સોય જમારે એક પકડમાં સપડાયલી હોય ત્યારે બીજી પકડમાં તે છૂટી રહેતી. હવે ધારો કે સોય નીચેની પકડમાં છે; આ જ વખતે બીજી કાઈ પણ યાંત્રિક યોજનાથી સોય ચામડામાં ઘૂસી, બીજી બાલુએ બહાર નીકળે અને ત્યાં બીજી પકડમાં પકડાઈ જાય અને નીચેની પકડમાંથી છૂટે, એટલામાં ચામડું એક ટાંકા જેટલું આગળ ખસે. આવી રીતે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ટાંકા મળી જતા.

દ. સ. ૧૮૪૩માં ન્યુયોર્કના મી. વીને કાપડને લાંબા લાંબા ટાંકા મારવાનું યંત્ર શોધી કાઢ્યું. જેનો રચના ચિત્ર ૨—આકૃતિ ૧માં બતાવેલી છે. દ, વ, દર, આ લાંબાવાળા ચક્રોથી કાપડ ચૂણી થઈને આગળ ખસતું; એમાં 'સ' આ ટેકાણે સોય, ફક્ત એક જ ખોસતાં રડીએ કે લાંબા લાંબા ટાંકા મારી શકાય. આ યંત્ર ધોખી, રંગારી, અને ખડી

કામ કરનારા ધણા વાપરતા. હાથમિલાઈના ટાકા માગવાનું તત્ત્વ, યજમાં વાનવું કેમ અશક્ય થયું તેનું કારણ હવે વાંચકના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

(૬) હન્ટ અને હૈએ, એમનો પ્રયત્ન.—આ પછી સીવણપત્રમાં જે જે મદદની ગોઠો થઈ તે ઘણીખરી અમેરિકામાં જ થયેલી છે. તે સમયે આજના જેટલી જગદી ખબરો પહોંચતી નહોતી, તેથી અમેરિકામાંના પ્રયત્નો રવતત હતા એમ કહેવાને કાંઈ દરકત નથી.

ઇ. ૧૮૩૪માં ન્યુયૉર્કના હન્ટ નામના ગૃહસ્થે પહેલાની સાકળીના ટાકાની કલ્પના છોડી આજની સર્વમાન્ય થયેલી, તાળાના આધારના ટાકાની કલ્પના ગોઠી કાઢી આવા પ્રકારના ટાકાને ઇન્લૉકસ્ટ્રીચ (Lock-stitch) કહે છે તેના યત્રમાંની સૌથ જગત વાકવાળી હોઈ, નાકુ અણીની પાસે જ હોય છે ચિત્ર ૧-આકૃતિ ૩, ૪માં આ યત્રનું તત્ત્વ જતાનવામાં આવેલું છે. તે ઉપરથી એ દોરા મળી સિલાર્થ મળતી હોવાનું આપણા ધ્યાનમાં આવશે. વાંકવાળો સોઈમાંનો દોરો ઉપરનો હોઈ, સોયથી કાણુ પડ્યા પછી સોયની જલદગતી વડે આ ઉપરના દોરાની કપડાની નીચે આટી તૈયાર થાય છે આ આટીમાંથી ચિત્રમાં જતાગા પ્રમાણે એક દોરાવાળી ગરેડી (Shuttle) સામેની બાલુએ જાય અને એટલામાં સોય ઉપર એ ચાઇ જતી હતી સોયના દોરાથી થયેલી આટી બનતે કપડાની વચ્ચેવચ પડતી. પછી કાપડ એક ટોકો આગળ ખસતું ગરેડી પ્રથમના રથને જતી અને ફરીથી ઉપરના પ્રમાણે કૃતિ થતી. ચિત્ર ૨-આકૃતિ ૪, 'લ' આ ઠેકાણે બનતે દોરાનું ખેંચાણ મગખું ન થવાથી કેવી સિવાઈ મળે છે તે જતાવે છે. હાલે ગમે તેમ હોય-પણ હન્ટને પેટ લેવાની બુદ્ધિ વહેલા સૂઝી નહીં. ઓગણીસ વર્ષો પછી તેને આ બુદ્ધિ સૂઝતા એણે અરજ કરી જેના જવાબમાં એને, એનો પેટ લેવાનો દક્ષ જતો રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું.

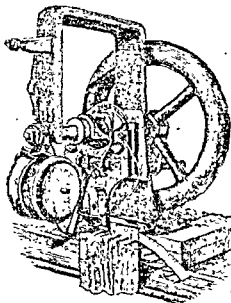
આ જ સમયે હૈએ નામના બીજા એક અમેરિકનનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો એ બોરટનના એક કારખાનામાં યાંત્રિક હતો. તેના માલિક પાસે એક મોટી શ્રીમત વ્યક્તિ રોજ ગર્ખાં મારવા આવતી. સીવણપત્ર કાઢવાથી ખાત્રીપૂર્વક ખૂબ પસંદ મળશે એવી એ વ્યક્તિની સમજ હતી. માલિક મોટા કારખાનાદાર હોવા છતાં પણ એણે આ વાતને દગી દાંડી હતી. પણ હૈએને એ એક દૈવી સંદેશ પ્રમાણે લાગ્યું-અને તે કામે લાગ્યો. એના વિષે બીજા એક રમ્ય વાત પણ પ્રચારમાં છે. એના ઘરની ગરીબીને લીધે, એની બેરીને લોકોના સીવણ, ટીપણ વગેરે કરવું પડતું તેથી એની (બેરીની) મહેનત ઓછી કરવાના હેતુથી તેનું લક્ષ સીવણપત્ર તૈયાર કરવા તરફ લાગ્યું. એટલું ખરૂં કે સીવવાના યત્ર તરફ તેનું લક્ષ વળનાં જ શાધકોને મારું ફરેલા નિયમ પ્રમાણે, લક્ષદિવીએ એના પરથી પોતાની કૃપા ધણી જ ઓછી કરી નાખી. તેની કલ્પના તેના મગજમાં જ રહી જાત-પરતુ તેના એક અભિન્ન તેને આવા મંકટ વખતે મદદ કરી. બદલામાં હૈએએ એને પ્રાપ્તિનો અર્થો ભાગ આપવાનું કબૂલ કર્યું એણે થોડા જ દિવસમાં એક યત્ર તૈયાર કરી તેનાથી પોતાને તથા પોતાના મિત્ર માટે, એક એક ડગલો સીંગો તેના યત્રનું દંટના યત્ર માથે ઘણું માગ્યું હતું પરતુ તેની શોધ માત્ર તેની પોતાની જ હતી એ વાત નિર્વિવાદ છે.

પેલા મોટા માણસે ફરેલા ચિત્ર પ્રમાણે, યત્ર તૈયાર થયા પછી પૈમાનો વગમાદ પડ્યો એવી જે કલ્પના હૈએ કરી હતી-તે જ પ્રમાણે ફેટલાક વાંચકોએ પણ કરી હશે-તે ખોટી હતી. પહેલાં, લોકોને એ એક નવીન વસ્તુ છે એવી વધારે કાંઈ લાગ્યું નહીં. એટલે તેણે પોતાના યત્રની કરામત જતાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો પાંચ દરજી એક કામ જેટલા

વખતમાં કરી આપતા તેનાથી અર્ધા વખતમાં તેટલું જ કામ સહેલાઈથી તે. શરત સાથે કરી ખતાવતો. લોકોને તેની ઉપ-યુક્તતા પસંદ પડી એટલે દરજીઓએ એટલી ધમાલ કરી કે અમેરિકામાં તેવું યંત્ર ચાલુ થવાની તેણે આશા જ છોડી દીધી. ઇંગ્લેન્ડમાં કદાચ એ દાવશે એમ ધારી તે માટે તેણે પોતાના ભાઈને ત્યાંની પરિસ્થિતિ જોવા માટે મોકલ્યો. ભાઈએ ઇંગ્લેન્ડમાંનો પેટન્ટ-હક્ક, કાસેટના વિવિધમ યોમસ નામના કારખાનાદારને ૨૫૦ પાઉન્ડમાં વેચ્યો. તેમાં એક શરત એવી હતી કે હોએ ઇંગ્લેન્ડ આવી, તે યંત્ર ખનાવવાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવા સારૂ નોકરીએ રહેવું જોઈએ. યોમસે તેને યોગ્ય પગારે દાખલ કર્યો. હોએને પોતાનો ધંધો ખરોખર ચાલે છે એમ લાગવાથી તે બેરાં-છોડારને ઇંગ્લેન્ડમાં લઈ ગયો. પરંતુ યોમસને અને તેનો, એક બાબતમાં જલદી મતભેદ પડ્યો તેથી તેને બન્યું નહિ. યોમસ તેને કહુંતા લાગ્યો કે એણે (હોએએ) નાદુરસ્ત યર્ષ આવેલાં યંત્રોની દુરસ્તીના કામ પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. અને હોએને એ ન ગમ્યું. તે પછી ઇંગ્લેન્ડમાં જ રહીને એકદમ જુદા પ્રકારનું યંત્ર તૈયાર કરવાનો હોએએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ આ અદેખાઈને લીધે તેનો આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો અને અમેરિકાનો પેટન્ટ-હક્ક ગીર મૂકી તેને માતૃભૂમિનો રસ્તો પકડવો પડ્યો. અમેરિકામાં આવતાં જ એને સીંગર આદિ અનેકાએ તેના પોતાના હક્કનું ઉલ્લંઘન કરી યંત્રો ખનાવવાનો સપાટો લગાવ્યો હતો એવું દેખાયું. તેથી તે બધાને એણે કાર્ટમાં બેસ્યા અને દાવો કર્યો; જેમાં એ સફળ થયો અને તેના તત્ત્વ ઉપર તૈયાર થનારા દરેક યંત્ર ઉપર સ્વામિત્વધન (Royalty) આપવો, એવો ન્યાયાધીશો હુકમ કર્યો. તેના હક્કની મુદતમાં તેને ૨૦ લાખ ડોલર સ્વામિત્વધનના મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ફ્રેન્ચ-સરકારને પણ તેની શોધ પસંદ પડવાથી સરકારે તેને એક પદક આપી તેનું સન્માન કર્યું.

(૭) હોએના યંત્રની હજી થોડી

વધુ માહિતી:—હાલના બધા યંત્રોમાં સોય ઊભી ચાલે છે એ આપણને ખબર છે જ. જ્યારે હોએના સૌથી પહેલાંના યંત્રમાં સીવવાનાં કપડાં ઊભાં ધરવામાં આવતાં અને સોય, લક્ક ફાડનારાઓની કુદાડી લાકડું ફાડતી વખતે જેમ આગળ પાછળ ચાલે છે, તેવી જ રીતે લગભગ હલનારા એક નાના ઘાંડામાં બેસાડેલી હતી. નાકું. આજના સીવવાના યંત્રમાં વાપરવામાં આવતી સોયો પ્રમાણે, અણી પાસે જ હતું. આધુનિક યંત્રોમાં અને હોએના યંત્રમાં, બીજી બધી બહારની બાબતમાં પુષ્કળ ફેર ફરે તોપણ તેના યંત્રમાંની મુખ્ય કલ્પના એક પ્રયંઝ વૃક્ષનાં મૂળિયાંની માફક કાયમ છે. તે આવી છે:—૧. સોયની અણીની પાસે જ નાકું. ૨. નીચેના અને ઉપરના દોરાની

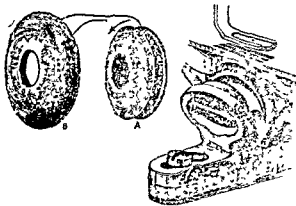

ચિત્ર ૩

હોએનું પહેલું યંત્ર

આંદીથી મળતા તાજાના આકારના ટાંકા (Lock-stitch). ૩. દોરો એની મેજે સીવતો દોર આપોઆપ આવતો જાય અને સીવતો જાય એવી યોજના.

(૮) હોંશિયાર વીલસનની યોજનાઓ:--હૈએ પાવડાથી પૈસો ખેંચવા માંડ્યો

ચિત્ર ૪

(ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ)

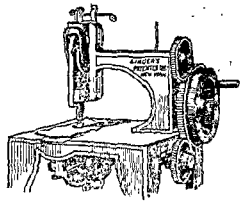
- A. દોરાની બોબીન ઉદ્દે રીલ જેમાં હોય છે તે કવચ
- B. બોબીન ઉદ્દે રીલ
- C. આકડો અને રીલની યત્રમાંની જગા

એ જોતાંની સાથે બીજા અનેકની કલ્પનાશક્તિઓ જનન થઈ, તેમાં વીલસન નામના મુયારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. પ્રથમ એક શોધ હાથ લાગ્યા પછી--તે પછીના શોધકોને પ્રથમના પેટન્ટ-દફતની કોઈ પણ પ્રકારે નકલ (Imitation) ન થાય એવા પ્રકારનું બીજું યત્ર બનાવવું પડતું. એટલે પાછળના શોધકની જુદી, પહેલા શોધક કરતાં વધારે છે એમ કહીએ તો વધારે પડતું ગણાશે નહીં વીચરને ઇ. સ. ૧૮૫૦ની સાલમાં જે બે યોજનાઓ ધડી કાઢી તે ધણી પ્રશસાપાત્ર ઠરી અને તેને હૈએના કરતાં વધુ પૈસો મળ્યો.

પહેલી યોજના:--એક ફરતી ચકતીના પરિઘની બાજુ-ધસીને એવી રીતે બનાવેલી હોય છે કે ચકતી, ગોળ ગોળ ફરતી હોય ત્યારે પરિઘની બાજુ, ઉપરના સોયના) દોરાથી બનેલો આંટીમાં જરાક આધારણપણે ત્રણ ચતુર્થાંશ વર્તુળ સુધી અટકી, આંટીનો વ્યાસ વધારે છે. ત્યારપછી એક ચતુર્થાંશ જેટલા વર્તુળમાં આંટી, ચકતીની કક્ષામાંથી છૂટતી જઈ, બાજુમાં રહેલી--નીચેના દોરાવડે ભરેલી રીલના (Bobbin) કવચ (Case)ની બાજુબાજુ પડતી જાય છે. રીલના કવચની ગતિ અને ચકતીની ગતિ એકબીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. રીલકવચ, એક ગોળ પોલી વાટકી (કાપરાના આકારની) માં બધી બાજુએથી ઘૂરું હોય છે. તેથી ત્યારે આંટી સોયની ગતિ ઉપર હોય ત્યારે ખેંચાઈને બરોબર પીલાયે જાય છે ને ત્યારે આંટીમાં ફક્ત નીચેના જ દોરા પકડાય છે. રીલનું ઢાંકણું (Bobbin case) જરા ઊંચકાય છે અને નીચે પડે છે.

બીજી યોજના:--સીવવાના પાટિયામાં સોયની નીચે એક હાંતાવાળી પટ્ટી ફરતી દેખાય છે તે ધણીને ખજર દશે. આ પટ્ટી જુદી રીતે, ઉપરનીચે અને આગળપાછળ ખસતી હોય છે. શરૂઆતમાં તે ઉપર જાય છે અને કાપડને, સોય-પકડનાર લાંબા દાંડા-માંથી આવેલી નાની પટ્ટીને દાબે છે. તેથી બંને કપડાં સખત (શીટ) બેસવાથી સીવણ મજબુત થાય છે. ત્યારપછી પેલી પટ્ટી સમાન્તર ખસે છે. પટ્ટી ઉપર રહેલા હાંતાને લીધે કાપડ આગળ ખસે છે. પછી પટ્ટી પાટિયાની નીચે નમે છે અને કપડાંને ખસાડતી વખતે જેટલી આગળ આવેલી હોય છે, તેટલી જ ખસીને પાછી પોતાની જગ્યાએ જાય છે, આવી રીતે ગતિ મેળવવા માટે કેમ (Cam) નામના--સામાન્યરીતે પીપળાના પાનના આકારની ચકતીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

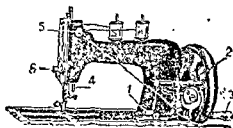
(૬) સિંગરનું યંત્ર એટલે બીજી યુક્તિઓ:—હૌએની કંપનીની નકલ કરનારો સિંગર કંઈ એકદમ ડોળો નહોતો. એણે પણ એક-બે શોધો નોડીને સીવણયંત્રની સુલભતામાં વધારો કર્યો છે. યુરોપીય દેશમાં તો તેણે પોતાની વેચાણ ચાલાકીને લીધે સીવણયંત્ર એ દરેક દરેક ઘરમાંની મામુલી વસ્તુ કરી નાંખી છે. અહીંયા પણ હવે મધ્યમ વર્ગના મુખી ઘરની ઓએને “સીવવાના સંચા”ની જરૂરિયાત બાસવા લાગી છે. ખૂબ જાહેરાતથી, સુશોભિત અને મનોહર વેચવાનાં રચણોથી, હપ્તે હપ્તે યંત્ર મેળવવાની યોજનાથી, તેના યંત્રનો આખી દુનિયામાં ફેલાવો થયો. પહેલાં નીકળેલાં બધાં સીવણયંત્રોને ગતિ આપવા માટે હાથથી જ કામ કરવું પડતું હતું. સિંગરની પહે ગતિ આપવાની યોજના એટલે ઉપરની અને નીચેની દોરીને આંટી પડવાથી, (હૌએની ગરેડીને વીલસનની દરતા આંકડાની યોજના બાદ કરતાં) કાઢેલી અર્ધ વર્તુળમાં-ચકરી અથવા દરતી ગરેડીની યોજના છે.

ચિત્ર ૫

સિંગરનું પહેલું સીવણયંત્ર ધ. ૧૮૫૧

(૧૦) યાંત્રિક શોધોની સમાલોચના:—આધુનિક યંત્ર અને તેની માહિતી કાઢપણુ ઠેકાણે જેવા મળવા જેવી હોવાથી તે વિષે લખતો નથી. ઉપરના લખાણમાં મુખ્ય શોધકોનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દ્રક્ષા આજના યંત્રમાં સેકંડો શોધકોની શોધોનું એકીકરણ થયેલું છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પહેલાંના શોધકોમાં દરજી તો હતા જ-તે સિવાય હૌએ જેવા યાંત્રિક પણ હતા. વીલસન અને ગ્રોવ્વર જેવા, આ યંત્રો સાથે જોમતો દરથી પણ સંબંધ થયો અશક્ય હતો એવા, એકદમ સ્ફૂર્તિ પામેલા લોકો પણ આ શોધકોમાં થઈ ગયા; વીલસન સુધાર હતો બ્યારે ગ્રોવ્વર એકલ હતો.

ચિત્ર ૬

જર્મન બ્રેસ્ટા કંપનીનું હાથ યંત્ર.

કપડાં, નેડા, ટોપીઓ, છત્રીઓ, ગાદીઓ, હોઝિયરી તથા કેનવાસની વસ્તુઓ વગેરે અનેક ચીજો તૈયાર કરવાના કારખાનામાં, જુદા જુદા પ્રકારનાં સીવણયંત્રો ઉપયોગમાં આવે છે. સીવવાના યંત્રમાં એકંદર બે હગ્ગર પ્રકારો છે; એ ઉપરથી સઘળી કંપના આવી શકે.

શારીરિક કષ્ટ ઓછું કરવા માટે હવે વિદ્યુતશક્તિની પણ મદદ લઈ શકાય છે.

ગાદીઓ નેડવાના યંત્રમાં સીવણયંત્ર ગાદી ઉપરથી ટાંકા મારતું મારતું આગળ ખસે છે.

એક એવું પણ યંત્ર છે કે જેમાં એક લાઈનમાં બાર સોળો ટાંકા મારવાનું કામ એકી વખતે કરે છે. આ યંત્ર એક મીનીટમાં વીસ હગ્ગર ઉપર ટાંકા મારે છે.

મહારાણી વિક્ટોરિયાને પુત્ર અનતયા પછી પ્રમત્તેગ એટ નિવેદન બહાર પાડવાનું હતુ મહારાણી પાસે એ નિવેદનની નકલ ગ્લુ કરવામા આરી તેમા જણેતુ હતું, “મહારાણી અને પ્રીન્સ બને મપૂર્ણ સુખશાંતિમા છે ”

મહારાણી એ નકલ લઈ પોતાના પતિ પ્રીન્સ આર્થર્ડ પાસે પહેલ્યા ને તેમની સોડમા લગતા હગીને જલ્લુ, ‘ પ્રિયતમ, લેખકો તદ્દન મૂર્ખ હોય છે ”

“કેમ ?” પ્રીન્સ આર્થર્ડે ચમકીને પૂછયુ

“લુઓને ” મહારાણીએ નિવેદનની નકલ બતાવતા કલ્લુ, “આમા લખ્યુ છે કે, મહારાણી ને પ્રીન્સ બને સુખશાંતિમા છે થુ આ ઉપગ્રથી લોષા એમ ન ધારી બેસે કે મારી માથે આપને પણ સુવાનડ આવેલી હશે ”

પ્રીન્સ આર્થર્ડે હસીને નિવેદનમા પ્રીન્સની આગળ ઈન્ફન્ટ (ગાળત) શબ્દ ઉમેર્યો.

x

x

x

કોશ્યા મગધની નામાકિત ગણિત હતી. તેનુ વાનણ દેવોને પણ વચચાને એતુ હતુ. પણ પોતાના પ્રિયતમ સ્યુલિબદ્રના મમાગત્યાગ પછી તે સન્માર્ગે વળી હતી છતાં મગધ-પતિ ને, તેના એ પંગિતનને ન ગણુમગતા, પોતાની એક વદાવા કવાકાગને એની પાસે મોજ માણવા મોકલ્યો.

કલાકારે બોલુ કે કોશ્યામા ઉલ્યામનો અભાવ છે તેને રીઝવા તેણે ગ્લનગ્લિન પલંગમા પડ્યા પડ્યા ઝડખામાથી એક બાણુ ફેકી, દુ બગીચામા આબા પર મૂવની ફેરીની એક લૂબ વીધી નાખી ને એ લૂબ જમીન પર પડે એ પહેલા જ, અર્ધચન્દ્રાકાર ગતિમા બીજુ બાણુ ફેકી, તેની મદદથી, એ મધમવતી લૂબને બેચી લાગી તે પાસે બેઠેલી કોશ્યાના હાથમા મૂકી.

કોશ્યા કલાકારનો આશય પાગખી ગઈ. તેના નયનમા વીજળીની ચમક ઊભગણી. તેણે તરત જ દર્પણખંડમા મગ્મવનો ટગ બનાવ્યો, તે ટગ પર એક ઝીણી સોય બેગવી, એ સોય પર એક શિરીયપુષ્પ ગોઠવ્યુ ને પછી સોજે અનકાર મછ તે, તે પુષ્પ પર નાચવા લાગી ન સરમન કયા, ન સોય ચમકી, ન કુસુમ છૂદાય

કલાકાર તો મોમા આગળા જ નાખી ગયો.

“ભાઈ,” કોશ્યાએ કલ્લુ, “ચકિત કા બનો ? પરમ કલા પાસે તો આ કલા કરી જ વિસાતમાં નથી ”

“એ પરમ કલા કઈ ?” કલાકારે ઊમિછનકની જિદામા દર્શાવી

“ચંચમ ” સ્મિત ફગતા મુખે કોશ્યાએ ઉત્તર દીધો.

x

x

x

છૂટાં ફૂલ

આખું જગત આજે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. એક પક્ષે કૃત્રિમ લોકશાસન વાદ, અન્ય પક્ષે વિકૃત એકતંત્રવાદ. લોકશાસનપક્ષમાં મુખ્યત્વે બ્રિટન, ફ્રાન્સ, પોલાંડ ને અમેરિકા છે; એકતંત્ર પક્ષમાં જર્મની, ઇટલિ, રશિયા, જાપાન ને સ્પેન છે. તે-તે સ્વતંત્ર સત્તાઓનાં રક્ષિતરાજ્યોની પ્રજા શાસક કેળવેલા વાદને અનુસરનાર હોઈ, પરતંત્ર જગત પોતપોતાના રાજકર્તાઓની મહદે દોડે છે. અમેરિકા, સ્પેન કે જાપાન જેવાં કેટલાંક રાજ્યો આજે ભલે તટસ્થ ગણાય, પણ એમને પણ પોતપોતાનાં રાજકીય ને સાંસ્કૃતિક હિતો જાળવવાને સમાનપક્ષે લગ્યા વિના છૂટકોજ નથી. આ રીતે આખા જગતપર આજે સુદ્ધેવતાનું તાંડવનૃત્ય ખેલાઈ રહ્યું છે.

લોકશાસનપક્ષ પાસે સંખ્યાબળ, કાચો માલ અને દ્રવ્યની વિપુલતા છે; એકતંત્ર પક્ષ પાસે દાનવી જુરસો, યંત્રબળ ને સુદ્ધ પ્રિયતા વિશેષ પ્રમાણમાં છે. પરિણામે કોણુ હારશે? કોણુ જીતશે? કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ આ ધર્પણુ અર્થજગતને ખુવાર કરી નાખશે એની કોઈથી ના કહી શકાય એમ નથી.

આ ખુવારીનાં મૂળ ક્યાં છે?—આજનું જગત અને એનો શાસકવર્ગ ન્યાયનાં મૂળ તરવોને વીસરી ગયાં છે. આજનો લોકશાસનવાદ એ સાચું પ્રગતંત્ર નથી, પણ કોઈ એક વ્યક્તિની શક્તિ, બુદ્ધિ અને સ્વદેશપ્રીતિ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકવાની પ્રગતી અશક્તિનું અથવા તો એવી વ્યક્તિના અભાવનું પરિણામ છે. આજનો એકતંત્રવાદ સર-મુખત્યારોનું એવું સ્વરૂપ સર્જે છે કે જે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, મૌલિક બુદ્ધિવિકાસ કે શાંતિનો વિકાસ નથી થવા દઈ શકે. લોકશાસનવાદ મૂડીવાદને જન્માવે છે; એકતંત્રવાદ લશ્કરવાદને પ્રેરે છે. લોકશાસનવાદી દેશોમાં રાજકર્તાવર્ગની ચૂંટણી ન્યાય, નીતિ, શક્તિ, બુદ્ધિ કે પરમ પ્રેમભર્યા વર્ગમાંથી નથી થતી, પણ જેઓ પ્રચાર કે પૈસાની હોજો ઉડાડી શકે છે તેમનામાંથી થઈ જાય છે. ત્યાં પ્રજાના સદ્ગુણો રાજકર્તાઓને નથી દોરતા, પણ રાજકર્તાઓએ વિકસાવેલા તે દ્રવ્યની કોથળાઓએ જન્માવેલા પ્રચારથી ભરેલાં વર્તમાનપત્રોએ પ્રેરેલી પ્રજા રાજકર્તાઓને દોરવાના ખોટા ગુમાની શિખરે ઊભી, આઝાપાલન અને શ્રદ્ધાનાં તરવો વીસરી જાય છે. એકતંત્રવાદમાં સરમુખત્યારો પ્રજાની ગુણદૃષ્ટિએ પ્રશુ નથી હોતા, લશ્કરી દૃષ્ટિએ આગેવાન હોય છે. તેઓ પ્રજાના સમગ્ર ગુણોનું એકીકરણ નથી કરી શકતા, પ્રત્યેક પ્રજાજનમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડવા મથે છે.—પરિણામે જ્યારે તેઓ આશમી જાય છે ત્યારે પ્રજામાંથી પ્રતિબિંબો અદશ્ય થતાં પ્રજા નિસર્વ અને છે. આમ આજે ન્યાય અને સત્ત્વશૂલી સંસ્કૃતિઓના પરિણામે; પ્રચાર, પૈસા કે દાનવીબળ જગત પર શાસન ચલાવે છે ને નિર્બળ કે ગુણવાન પ્રજાઓને પોતાની ચક્રીમાં પીસી નાંખે છે.

ગત મહાયુદ્ધના વિજેતાઓમાં જે ન્યાયદૃષ્ટિ હોત તો આજનું સુદ્ધ જન્મ્યુજ ન હોત. વર્તમાન સરમુખત્યારોમાં જે શાંતિ અને વિશ્વાસ જન્માવવાની શક્તિ હોત તો એક ડાન્ઝીગને મારે આખા પોલાંડ અને જગતને ન સળગવા દેવાનું પોલાંડના રાજકર્તાઓને

સમગ્રવધામાં તેઓ સહેજે સફળ થઈ શક્યા હોત. પણ આજની મંસ્કૃતિઓનાં મૂળમૂલ તત્ત્વોમાં એટલો વિકાર રમી રહેલો છે કે હુદરતને પાને, પરસ્પર ઘર્ષણથી એમનો નાશ જ નિમિત્તો જણાય છે.

પચાશ કરોડની પ્રજા પર શાસન કરતા ષિટનને આઠ કરોડનું ગંખ્યા બળ ધરાવતું જર્મની હંછેડી શક્યું છે કેમકે જર્મની ગણે છે કે એ પચાશ કરોડમાં માનજ કરોડ જીવતાં છે, તેનાળીશ કરોડ તો મુએલાં છે. જો ષિટને સાચો લોકશાસનવાદ દાખવ્યો હોત, જેના પર શાસન કરે એ દરેકના જીવનસુખની એજે જોખમદારી સ્વીકારી હોત, પ્રત્યેક પ્રજાજનના સ્વતંત્ર વિકાસને સંભવિત રાખ્યો હોત, પ્રજામાત્રને એકજ નજરે નિહાળી હોત; હોંદ નિસત્વ બને એ કરતાં તે સ્વતંત્ર બની ક્તવ એને વધારે ગહેતર ગણ્યું હોત, તો આજે જગતમાં એ અજીત હોત પાંત્રીશ કરોડ ગુલામ દિદીઓના ગ્વામી તરીકે આજે એની કોઇને દરકાર નથી, પાંત્રીશ કરોડ સ્વતંત્ર દિદીઓના મિત્ર તરીકે જગતમાં એનું કોઈ નામ ન લઈ શકત.

આજે પરતંત્ર પ્રજાઓને જીવન નથી, સ્વતંત્ર પ્રજાઓને શાંતિ નથી. એકતંત્રવાદને પ્રજાસત્ત્વ નથી, લોકશાસનવાદને આત્મા નથી. પરતંત્ર પ્રજાઓની લૂંટથી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ એવી ક્ષણી ગઈ છે કે તેમને ધર્મામૂલક આક્રેશ થયો છે. પરિણામે જ્યાંસુધી વિજયનાં ગુમાન ન જુલાય, પરાજિત પ્રજાઓના જીવનના વિકાસની જવાબદારી ન સ્વીકારાય, ગુલામ રાષ્ટ્રોને ગળેથી ધીમેધીમે દૂર કરી વિજેતાઓના ભાર ઓછા ન કરાય, જીવમાત્ર પ્રત્યે રાજપિતૃધર્મ દાખવતો સંસ્કૃતિ-સમન્વય ન મધાય, ત્યાંસુધી જગત પર સુખનો સૂર્ય નથી પ્રગટવાનો. પરસ્પરના સર્વનાશના આશયથી ખેડાતાં યુદ્ધો જગતની કાઈપણ પ્રજાને સુખી નથી બનાવી શકવાનાં.

આજની પરસ્પરવિરોધી મંસ્કૃતિઓ માનવીને દેવ તો નથી જ બનાવતી, પણ એની માનવતા ઝૂંટવી લઈ, ભલટો એને દાનવ બનાવી દે છે. યુદ્ધ માનવી માટે કદાચ અનિવાર્ય હશે પણ યુદ્ધને પણ પોતાની મર્યાદા અને મંચમો હોઈ શકે છે. આજનું યુદ્ધ માનવો નથી લડતા દાનવો લડે છે. તેમાં બિનલશ્કરી પ્રજાઓની પણ સલામતિ નથી જળવાતી, શસ્ત્રનો સંયમ નથી સચવાતો, યુદ્ધના ધર્મ નથી પળાતા. સર્વમંદારની પ્રતિજ્ઞા લઈ ખેડાતાં દાનવી યુદ્ધો એ યુદ્ધ નથી, ખૂનોની પરપરા છે.

x x x

ષિટનનું પ્રજાબળ આજે નીચે પ્રમાણે છે—

ઇંગ્લાંડ	- ૩,૭૩,૫૪૯૧૭	હિંદ	- ૩૫,૧૩,૯૯૮૮૦	ઓસ્ટ્રેલિયા	- ૮૯,૫૬૧૭૯
વેલ્સ	- ૨૫,૯૩૦૧૪	બાકી એશિયા	- ૫૫,૫૭૨૦૩	ઝાસનીયા	- ૪,૧૨૫૪૬
સ્કોટલેંડ	- ૪૮,૪૨૫૫૪	ઉત્તર અમેરિકા	- ૧,૦૬,૬૫૬૨૨		
ઉત્તર આયર્લાંડ	- ૧૨,૫૬૩૨૨	મધ્ય „	- ૫૧૩૪૭	કુલ—	
પરચુરણ ટાપુઓ	- ૧,૪૨૩૬૯	દક્ષિણ „	- ૩,૧૪૦૩૪		૪૯,૪૮,૭૦૧૦૪
બાકી યુરોપ	- ૩૫,૭૨૮૩૯	વેસ્ટ ઇન્ડીઝ	- ૨૦,૫૦૩૫૧		

ગુનાઇટ્ડ કીંગડમ (ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલેંડ, ઉત્તર આયર્લેન્ડ, ટાપુઓ)ની કુલ વસતી આજે તો ૪,૬૧,૮૯૧૭૬ માણસની છે. પણ એ વધારે તો છેટલાં સવાસો વર્ષમાં થયો છે:

ઈ. સ. ૧૮૦૧માં	- ૨,૦૮,૯૩૫૮૪	ઈ. સ. ૧૯૩૧માં	- ૪,૪૭,૬૦૪૮૫
„ ૧૮૬૧માં	- ૩,૧૪,૮૪૬૬૧	વર્તમાન	- ૪,૬૧,૮૯૧૭૬

ઇંગ્લાન્ડની આવક, તેની મર્યાદા, તેના સોનાનો જથ્થો વગેરેમાં પણ છેલ્લા સત્તાસો વર્ષથી
ઘટકો જ વધારો થતો આવ્યો છે તેમાં પણ છેલ્લા કેટલાં વર્ષોથી તે એની હદ જ
નથી રહી ૧૯૦૧નું તેનું મામાન્ય બજેટ ૨૮,૯૬,૪૧૦૬૭ પાઉન્ડ હજુ તે વધીને ૧૯૩૬માં
૧,૯૩,૯૨,૦૪૦૦૦ પાઉન્ડ બન્યું છે

૧૯૩૬મા તેનો સોનાનો જથ્થો ૨૦ ૦૧,૦૦૦૦૦ પાઉન્ડો હતો તે ૧૯૩૭મા ૩૧ ૩૭ ૦૦૦૦૦ પાઉન્ડો બન્યો તે ૧૯૩૮મા તે ૨૨,૬૪,૦૦૦૦૦ પાઉન્ડો હતું પરિણામ

× × ×

પર્વો અને ક્ષમાપના—

જગતનું વાતાવરણ આજે ડહોળાઈ ગયું છે, પ્રેક્ષકો અસ્થિતતાના જવાગામુખી પડેલા છે લોહીની તરસ મિનાય કચાય પીછે ભારના નથી જણાતી—ત્યારે પણ દિંદી પ્રમુખ મેયમ જાગરીને શાંતિનો અને પુણ્યનો સંયમનો અને રસિકતાનો, અદ્વિતનો અને પ્રેમનો ભાગ જીમળી શકે છે, પવિત્ર દિવસોની શાંતિથી ઉપાસના મરી શકે છે એ દિંદી સમાજ બધારણના ધર્મચાર્યોની શુદ્ધિપ્રમાના નિબંધિત છે, શ્રદ્ધાનો અજળ નમુનો છે.

* સ્નાન, દાન તપ, સતમ ને રસપૂર્વક શ્રદ્ધાળુ હિંદુ પ્રગત્યે પવિત્ર અધિક શ્રાવણ માસ જિજ્ઞાસ્યો તે પછી ગોમુલ અષ્ટમી—નંદકિશોરના ગસિક, પ્રમલ અને વીરતાભર્યા જીવંતના એ દિને પુણ્યગાન ગવાયા, હિંદના એ મહામ યોગીવરની હૈયાના દેવ તરીકે વાર્ષિક સ્થાપના કરાય

શ્રાવણ વદ વ્યાગમથી બાદ્રપદ સુદ ચોથ—જૈનોનું પવિત્ર અકવાડિયુ—મહાપર્વ પર્યુષણ, જે પર્વ દરમિયાન શાંતિ અને ગમગ, તપ અને ષ્ઠાચર્ય, ભક્તિ અને પૂજન, ઉત્સવ અને નિર્દોષ આનંદ સમાજની એકેએક વ્યક્તિને પ્રેમભર્યા સસર્ગમા લાવે છે, જે પર્વમા આદિનાયથી માડી પ્રભુ મહાવીર પર્યન્તના પરમ પુરુષરસના સુષ્કગાન ગવાય છે, જે પર્વ ભીઓના-તપસ્વીઓના પૂજન કરાવે છે, મામા-યોગમા પણ સયમ પ્રેરે છે, જે પર્વ આખા ૧ દરમિયાન અણુગણમા પણ થયેલી ભૂતોની ક્ષમા મગાવી માનવ-હૈયા પરથી મેલ ધોઈ જો છે એ પર્વની પવિત્ર સ્મૃતિ સાથે અમે પણ પ્રત્યેક મિત્રની-વાચની-શ્રવમાનની, જાણ્યે અજાણ્યે પણ થયેલી ભૂન માટે, ક્ષમા માગીએ છીએ

પ્રતિભાસો:-

મુખ્ય લેખક અને વ્યવસ્થાપકની અનિવાર્ય ગેરહાજરી તેમજ આવશી તહવારોને અંગે આ બંન્ન પત્રેરૂં દિવસ મોડો બહાર પડે છે, એ જ કારણે આ અકમા ચાલુ-અન્ય પગિચ, તારા તણખા, નોધ આદિ—વિષયો લઈ શકાયા નથી, તેમજ બીજી પબ્લિક ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો—વાચકમિત્રો અને આદ્યજન-ધુઓ એ દગુજર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ આવતા અકે એ બધી ખોટ પૂરી પડશે

चिन्तन्ति—

જે જે સદ્ગૃહસ્થોને કે ગરથાગ્રાને 'મુવાસ' નમુનાના અક તરીકે મોકલા છે તે તે બન્ધુઓ કે સરથાના મચાલકો 'મુવાસ'ના આદ્ય રહેના-ન રહેના મનથી પોતાની ધૃમ્જા તરત લખી જણાવે એ ચાતુ વિનંતિ પ્રત્યે ફરીથી દરેક મિત્રનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ અને એવા દરેક મદ્ગૃહસ્થ પામેથી તે સખથી ત્વરિત ખુનાસાની આશા રાખીએ છીએ

अहानतिमिरान्धानां शानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

संयासक

रत्निलाल त्रिलुप्तनहास शास्त्र

અનુક્રમણિકા

પૃ.નંર

આધિન : ૧૯૮૫

અંક ૬

૧	મિત્ર યુગલને [કાવ્ય] નાતમ. ૨૫૧
૨	કિરણનાં બાણ [કાવ્ય] અરેશર ફરામજી ખનરદાર ૨૫૨
૩	તેલુગુ સાહિત્યનાં બે રત્નો ચીમનલાલ મંધવી ૨૫૩
૪	આપણને હાંકી કાઢશે... બારાસ ૨૫૭
૫	આશા [વાર્તા] બાનુશકર નીલકંઠ આચાર્ય... ૨૫૮
૬	માત્ર કૌમાર-ભંગે [કાવ્ય] મૂળશકર જોશી ૨૬૧
૭	યુદ્ધ અને આર્થિક ઊથલ-પાથલ નર્મદાશકર હ. વ્યાસ ૨૬૨
૮	શ્રામસેવા રમણલાલ વસતલાલ દેશાઈ ૨૬૭
૯	સ્વાતિ-પિન્ડુ કાન્તિલાલ ગાધી... ૨૭૦
૧૦	જીવન ઝરણાં પ્રભા ૨૭૨
૧૧	વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો ૫ લાલચંદ્ર જા ગાધી ૨૭૫
૧૨	લાલચંદનો લાલ [વાર્તા] ઈ ન ૨૭૬
૧૩	નેપાળ-સ્વર્ગસીડી નરમિત ૨૮૨
૧૪	હિંદ-દર્શન નિકાલસ રોરિક... ૨૮૬
૧૫	અન્ધ-પરિચય ૨૮૧
૧૬	ગાયત્રી ૨૮૬
૧૭	તારા-તણખા ૨૮૭

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

વિદ—

ખર્ચા—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કપર પેજ ન ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનુ	૪૦	૨૧	૮	કપર પેજ ન ૪	ખમણો બાંડ
૨ " ૧	૨૭	૧૪	૫	એક કન	ઉપર પ્રમાણે
૩ " ૧	૧૧	૮	૩	બે કપર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારો

મુદ્રક અને પ્રકાશક મણિલાલ જી મિસ્ત્રી બી એ
મુદ્રક અને પ્રકાશનસ્થાન - આદિત્ય મુદ્રણાલય, મુમબઈ, બામદાવાડ.

૧૧-૧૦-૭૭

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ ને પ્રગટ થવાની નિશ્ચિત તારીખ અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી છે. પણ ફેટલાક અનિવાર્ય મંથોગોથી, ગયા અંકની જેમજ, આ અંક પણ પંદર દિવસ મોડો બન્યાર પડે છે. આવતા અંક પણ તા. ૨૦ મી એ બહાર પડશે. આશા છે કે વાચકો આ દીવં માટે અમને દરગુજર કરશે. નિયમિતતા વધુમાં વધુ જરૂરી હોવા છતાં ‘સુવાસ’ એને માટે પોતાના વિશિષ્ટ ધોરણનો ભોગ આપી શકે એમ નથી; પરિણામે એને થોડીક દીર નભાવી લેવી પડે છે.

લેખકોને અને અનેક પ્રકારે સંગવડતાઓ આપી છતાં મોટા ભાગના લેખકો વાંચનાં પણ ફેટાળી જવામ એવી ક્ષાટિની થોડકાંબ વાર્તાઓ કે કવિતાઓ મોકલાવી આપે છે. તે પાછા મોકલતાં કે તેના લેખકો સાથે પત્રવ્યવહારમાં ઊતરતાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડે છે. એટલે એવા લેખો મંજૂરમાં હવે અને, તે પાછા મોકલાવવા માટે સાથે જ ટપાલ-ખર્ચ નહિ મોકલાવેલ હોય તો, કાંઈ પણ પ્રકારની જવાબદારીમાં ઊતરીયું નહિ આજ-સુધીમાં વધી પડેલ લેખોમાંથી કુદક પણ યોગ્યતા ધરાવતા-લગભગ બધા જ, અમારા ખર્ચે, પાછા મોકલી દેવાયા છે. હવે પછી ઉપરનો નિયમ લાગુ પડશે.

‘સુવાસ’ માં સ્થાન મેળવવા ઈચ્છતા લેખકોએ યાદ રાખવું ધટે કે, તેઓ ચૂંટણી મને તે વિધવની કરી શકે છે પણ તેમાં તલસ્પર્શતા, જાણસુદ્ધિ ને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે. વિદ્યારીક્ષના કોશને ન સ્વીકારનાર પીઠ લેખકોને પોતાની સ્વતંત્ર નોંધણી માટે છૂટ આપવામાં આવતી હોવા છતાં મામાન્ય મંથોગોમાં તો કોશની નોંધણીને જ અતુસરનું નોંધ્યે. જવાબ આપવામોગ્ય સ્વીકાર્ય લેખોની એક આવાગિયાની અંદર પહોંચે અપારો. ને અમૂર્ત્યક તૈયાર થયેલા કે સ્વીકારી શકાય એવી સ્થિતિના છતાં અવકાશના અભાવે એક-બે મહિનામાં પ્રગટ ન કરી શકીએ એવા લેખો અમારા ખર્ચે પાછા મોકલાશે.

લેખક, ગ્રાહક અને મહાવક-મિત્ર કે વાંચક-એ ત્રણે કોર્મ પણ સામાયિકનાં આવરણક અંગો છે. એ ત્રણેના માર્ગ વધારે સરળ બને અને એ ત્રણે એકમેકને તેમજ માસિકને મદદરૂપ થઈ પડે એવી મેળીન યોજનાઓ ઘડવાની અમારી ઉમેદ છે. એની પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે એ ત્રણેનાં વિશિષ્ટ મડળો સ્થાપના વિચાર્યું છે.

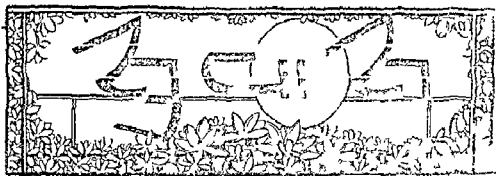
લેખકમંડળ—‘સુવાસ’ ના અત્યારસુધીના અંકોમાં જે લેખકો યોજામાં યોજાં પંદર પ્રાનાં લખ્યાં દરો અથવા સર્વોત્તમ ક્ષાટિનો ગણી શકાય એવો એકાદ પણ લેખ લેખકો દરો તે દરેકને ‘સુવાસ’ ના લેખકમંડળમાં ગણી શકાશે. નવા લેખકોમાંથી જે એમાં

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વેધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	
૨ ડાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ દાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિનિયમન	૦-૮
૪ અધોગત્રા (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૬
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજી વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૬
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૬
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોસોટીમય લખન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પમંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૬
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૬
૧૩ ફાઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૬
૧૫ નિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૬
૧૬ કોને પ્રેરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૬
૧૭ સુધકતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણી	૦-૬
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવ્યનું અગ્નિ	૦-૬
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિપ્રલક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજી)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔષધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૬
૨૩ વીર રોઝા (કોળી ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે-ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમુજી)	૧-૮	૬૦ ગોરખાનાં ગીતો	૦-૬
૨૫ "જરા સાદ મુકમે"	૧-૦	૬૧ મેકમ ડેમીકા	૦-૬
૨૬ ગરબાવળી (રમુજી)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપટ્ટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયક ગૃહિણી	૦-૬
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૬
૨૯ ભરત ગૃથલુ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધિકા	૦-૩
૩૦ ચોખ્ખાંસીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ મંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિષેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઝ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રત્નનું શસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સુહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમાં ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકે. ૧૨ પૈસા.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

અજ્ઞાનતિમિગન્ધાના જ્ઞાનાજનશલાખ્યા ।
નેત્રમુન્મીલિત યેન તસ્મ શ્રીગુરવે નમ ॥

પુસ્તક ૨ જી]

વિ મ ૧૯૮૫ : આશ્વિન

[૫૫ ૬

મિત્ર યુગલને-

નોતમ

(વમતનિન ।)

બહાલા ! તમે નવ હજૂ પ્રણયી તમારા
છો હોય મુગ્ધ ઉર, જોળન બહાર ન્યારા,
માનો ભલે ઉભય અતર એકતારા
સવાઈ સાધી રટતા 'પિયુ', 'પ્રાણુધ્યારા !'
હોયે કને પથર, ટાકણુ ને હથોડો
તેથી જ શુ બની જઈશ હુ શિલ્પી થોડો ?
કે સાબળયે મધુર ચડુલગાન કડુ
શેલે સમે અમર શાયર ધૈશ હુ શુ ?
બહાલા ! તમે નવ હજૂ પ્રણયી ભલે ના !
કિન્તુ ભવિષ્યમહીયે તમ આત્મતાએ
ના જાય મૂક થઈ, ચેતનનો કુવાએ
જો રે' વહત કલકૃજત એકધારો,
ને ધૈર્ય ને પ્રણયથી મન, દેહ, હૈયા
અદ્વાભર્યા સનત ડેળવવા મથો, તો
માધુર્ય, માર્દવ અને ઉર મૌઞ્યમાથી
દકારી આપ શકશે નમૂનો કલાનો !

કેરણનાં બાણ*

અરદેશર ક્રામણ ખખરદાર

(ગગ માઠ-તાલ દાદરો)

અહો ! આવે અંધારાં ઊડતાં,

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !

અહો આલ આ આલ્યાં ખૂડતાં

કોઈ તારે તણાતા પ્રાણ !—

ધ્રુવ.

સૂર્ય શું અતે દૂખ્યો સદાનો,

દૂખ્યા શું સર્વ પ્રકાશ ?

આલનાં અંતરબળ શું ખૂટ્યાં ને

ખૂઝાયા હૃદય હુતાશ રે ?

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

દિવ્યતા દિનની શું આખર દટાઈ,

સૂકાયા જ્યોતિના ધોધ ?

અંધારે એવો શું આંટિયો કે આ

ભોંય પડ્યો દિનજોધ રે ?

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

વાદળની ખરી પાંદડી, ને

ઊડ્યાં સૌ અવનિનાં તેજ;

આલ ઊનાં ઊનાં આંસુ વરસશે:

આખર એ જ શું ફેજ રે ?

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

અંધારે અવનિ ને આલ ઢંકાશે,

ઢંકાશે આત્માનાં નૂર;

જ્યોતિની પાંખ શું એમ કપાશે ?—

હાથ ! વિધાતા ફૂર રે !

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

તારલા, આવો ! ચંદ્ર, પધારો !

રાખો ઉર જ્યોતિની યાદ !

જ્યાં સુધી અંધારાં વીધી ન ઉતરે

પાછો એ સૂર્યપ્રસાદ રે !

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

તેલુગુ સાહિત્યનાં બે રત્નો

શ્રીમનસાલ સંઘવી

શ્રીનાથ—‘ઓ આંધ્રપતિ ! મને અંબર ને કરતુરી, કવંડર ને અતરો આપ. ને હું—સંગીતના સૂર રેલતી મોઢક કન્યકાઓનાં ઝીણાં ચીરમાથી દોરતી એની માઢક સુવાસમાં ઝીલ્યા કરીશ.’

પોતાન—‘કવિતા બાલકુમારી છે, આંબાની મંજરી સમી સુકામળ છે. એને હુણ રાગઓને ન વેચો. એ સરમભર્થા વેચાણની રસવતી માણવાને બદલે કવિ બેઠૂત બને, બાળબચ્ચાંનાં પેટ પૂરવા મગ્નુર થઈ ખેતરોમાંથી કંદમૂળ ઉખેડે એ વધારે ઉમદા છે.’

ઉપર પ્રમાણે પરસ્પરવિરોધી વૃત્તિઓ દાખવનાર, એક રસરાગવી તો બીજો ભક્તરાગ, એક સરસ્વતીનો પ્રિયતમ તો બીજો ઝોનો પુત્ર, એક નરપતિઓની સાથે જન્મનાર તો બીજો ‘પ્રભુ, પ્રભુ,’ પોઝારતાં જંગલોમાં રોટલાના દુકાથી સંતોષ પામનાર, એક શ્રીનાથ બીજો પોતાન—બંને તેલુગુ સાહિત્યનાં ઝળદળતાં સમકાલીન રત્નો છે. શ્રીનાથ ઇ. સ. ૧૩૬૫માં જન્મી ૧૪૪૦માં પંચત્ય પદ્યો, પોતાન ૧૪૦૦માં જન્મી ૧૪૭૫માં સ્વર્ગે ગયો.

ચૌદમી—પંદરમી સદીમાં આંધ્રદેશની જાહોજલાલી અનુપમ હતી. ત્યાં રેડીવંશના રાજવીઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજવંશ કલા અને સાહિત્યનો, પ્રેમ અને લક્ષિતો, વીરતા અને સૌંદર્યનો, રચાપત્ય અને સંસ્કૃતિનો, શ્રમ અને મહત્તાનો પૂજક હતો. આંધ્રદેશ અને પ્રગતના વિકાસમાં એ રાજવંશનો ફાળો અવન્ય છે. જે જે દ્રવ્ય કે કલાની પોતાના દેશમાં તેમને નૈસર્ગિક ઉછુપ જણાયેલી તે તે કલા કે દ્રવ્ય જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાંત્યાંથી ખેંચી લાવી સ્વદેશમાં તેમણે તેનાં મૂળ રાખેલાં. ઉતરેથી અતરો, પંગળમાંથી કપૂર, ગોવાથી કરતુરી ને દક્ષિણેથી મોતી લાવી—સંભવિત ઉદ્યોગોની દેશમાં રચાપના કરી આંધ્રને તેમણે સર્વોચ્ચ સુંદર બનાવેલું.

એ રાજવીઓ કલા કે સાહિત્યના કેવળ પૂજક જ નહોતા. તેઓ પોતે પણ કલાકાર કે સાહિત્યકાર હતા. પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં થયેલા વૈનભૂપાળ નામના રાજવીએ શંકરાચાર્ય કૃત ‘અમરકાવ્ય’ની દીકા લખેલી છે. કુમારગીરી નામના રાજાએ એક વૃક્ષના પ્રયંડ થડને કારી એમાંથી એક સ્વર્ગીય આનંદમહેલ બનાવેલો. પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવવાની એ રાજાઓની બાવના હતી, અને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ થઈ. આવા રાજાઓના શાસનકાળમાં કવિ, કલાકાર કે સાહિત્યકારોને મારે વિકાસનાં દરેક દાર ખુલ્લાં રહે એ સ્વાભાવિક છે.

આ રાજાઓની વિદ્વત્સલા, વિક્રમ કે ભોજની રાજસલાની જેમ કવિરત્નોથી ફરહંમેશ ભરેલી જ રહેતી. પણ એ બધા કવિઓમાં અમર નામના રાજા જન્મી પોતાની પાછળ અપૂર્વ વૃત્તિઓ મૂકી જનાર શ્રીનાથ ને પોતાનનું સ્થાન તો અનોખું જ છે.

શ્રીનાથ તેજસ્વી, સોહામણો, વિદ્વાસી, મળતાવડો ને મર્દની મૂર્તિ સમો હતો. પોતાન સાંત, વૈરાગ્યશીલ, સમભાવી ને એકાંતવૃત્તિનો હતો. શ્રીનાથે બાળપણથી જ કવિતાદેવીને

ચરણે ઝૂકાવ્યું. પોતન સંસારથી વિરક્ત થઈ શિશુ વયે જ સંયમ સાધવાને જંગલમાં ચાલ્યો ગયેલો—જ્યાં એક યોગીની પ્રેરણાથી તેના હૃદયમાં છૂપાયેલી સરસ્વતી પ્રભુના નામે પ્રકટી નીકળી, અને તેલુગુ ભાષાને પ્રેમભક્તિભરી કવિતાનો ભંડાર મળ્યો.

શ્રીનાથની પહેલી કૃતિ સમસતિ—જેણે આંધ્રના વિદ્વાનોને ચક્રિત કરી મૂકેલા. તે પછી તેણે યુવાનવયે જ શ્રીહર્ષના સંસ્કૃત મહાકાવ્ય નૈપથનો “શૃંગારનૈપથ”ના નામે તેલુગુ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો; ને તેની કીર્તિ હિંદભરમાં ફરી વળી.

તે સમયે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોને અપૂર્ણ લેખાતી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં મૂળનો ગૂઢાર્થ, શબ્દઅમત્કૃતિ, રંગદર્શન, કવિત્વપ્રવાહ, પ્રયુક્તતા અને સુમધુર પ્રભાવ જળવીને, ઉતારવાં અસંભવિત ગણાયેલાં; અને આજ સુધી એ ગણતરી કાયમ જ છે. અને તેમાં પણ નૈપથ મહાકાવ્ય તો અર્થઆદુલ્યમાં એટલું અનેકરંગી છે કે તેને ખીજી ભાષામાં ઉતારવું તો સું, સંસ્કૃત ભાષાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ અને કાવ્યઝીલનશક્તિ વિના મૂળમાં જ એને સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આ કાવ્યનો શ્રીનાથે કરેલો અનુવાદ કેવળ ભાષાંતર જ નહોતું, મૂળનું સુમધુર પ્રતિબિંબ હતું. ક્યાંક ક્યાંક તો એ મૂળની છટાને પણ ટપી ગયેલું છે. ગુજરાતીમાં જે સ્થાન કેશવ હ. ધ્રુવના ‘ગીત ગોવિન્દ’ના અનુવાદનું છે તે કરતાં પણ તેલુગુમાં ‘નૈપથ’ના એ અનુવાદનું વિશેષ સ્થાન છે. શ્રીનાથના યુગમાં મૂળ કાવ્યમાં દૃટસ્થિત અશુદ્ધિઓ કે ત્રુટિઓ પ્રવેશી ચૂકેલી પણ પાછળથી એનું સંશોધન થતાં જણાયું છે કે શ્રીનાથનો અનુવાદ એ ત્રુટિઓવાળા કાવ્ય કરતાં સંશોધિત કાવ્યની વધારે સમીપ છે.

નૈપથના એ અનુવાદ પછી તો શ્રીનાથ આંધ્રનો પ્રિયતમ થઈ પડ્યો. આંધ્રપતિએ તેની ભિત્રતામાં ગારવ નિહાળ્યું. શ્રીનાથની કલમને પણ ઉત્સાહભર્યો વેગ મળ્યો. તેણે ‘મરૂતરાત ચરિત્ર’, ‘ભીમેશ્વર પુરાણ’, ‘કાશીખંડ’, ‘પંડિતારાધ્ય ચરિત્ર’, ‘શિવરાત્રી માહાત્મ્ય’, ‘હરવિલાસ’, ‘વલ્લભાબ્જુદય’, ‘શૃંગારદીપિકા’, ‘વીદિ નાટક’ અને ‘પલ્નાટી વીર ચરિત્ર’ વગેરે ગ્રન્થો એક પછી એક તેલુગુ સાહિત્યને ચરણે ધરવા માંડ્યા.

આ દરેક ગ્રંથમાં વીર કે કરુણ, શૃંગાર કે વિનોદ—રસ. તેના પરમસુંદર સ્વરૂપમાં વહે છે. ક્યાંક તે સરિતાની જેમ શાંત બને છે, ક્યાંક સાગરની જેમ ધૂધવી જાહે છે. શ્રીનાથની એકેએક કૃતિનું દર્શન કરાવવાને તો એકાદ અ-થ જોઈએ; એટલે તેલુગુ સાહિત્યમાં અમર અને અપૂર્વ લેખાતી તેની એ મૌલિક કૃતિઓ—‘વીદિનાટક’ અને ‘પલ્નાટી વીર ચરિત્ર’નાં દર્શનથી જ સંતોષ પામીશું.

‘વીદિનાટક’ વારાંગલની સામાજિક સ્થિતિ વર્ણવે છે. તેમાં ત્યાંનાં રસમંદિરો ને ગણિકા-ગારો, કુસુમઅગ્નરો ને વિલાસમવનોનું આબેહ્વાજ ચિત્રદર્શન કરાવાયું છે. તેની પંક્તિઓમાંથી કૃત્તી માદક શૃંગારની ખુશબો પ્રકુલ ને મોહક લાગે છે. ક્યાંક ક્યાંક કવિ શૃંગારને છેલ્લે પાટલે જઈ બેસે છે. કુસુમનાં બાણ ગૂંથતી લલનાઓનાં વદનને પ્રેમભરી નયોતે ચમકાવતાં તે વિલાસની પણ દદ બોળાંગી જાય છે. હારવરસ પણ આ કૃતિમાં એટલો જ ખીલી જાહેલો છે. પ્રેમાઓનાં ગાંભીર્યને કે રક્ષિકાઓના ઉકળાટને વિનોદથી મહવાની કવિની કલા સિદ્ધહસ્ત જણાય છે. કવીનાં રસ અને લાલિત્ય, પ્રભા અને માધુર્ય, શૃંગાર અને વિનોદ આ કાવ્યમાં તેના પરમસુંદર સ્વરૂપમાં ખીલી જાણ્યાં છે. કાવ્ય આટલું રસભર છતાં તેનો પ્રવાહ સરિતાની જેમ મધુર-રૂપેરી પડે વહા કરે છે. શૃંગારિક છતાં તે ક્યાંય પણ વિશેષ પડતાં વર્ણન કે અલંકારની હારમાળાથી લચકાંધ નથી જતું.

‘પન્નાટી વીર ચગિત્ર’ એ વીરગમથી જન્મી ગીતકાવ્ય છે એમા વર્ણનારન વીરાની પૂજા ગન્તુ પ્રદેશમા હજી પણ ગ્રામ્યપ્રજાને મન વાર્ષિક ઉત્સવનો વિષય છે કાવ્યનો પ્રધાન વિષય એ ગજવશો વચ્ચે ખેલાયલ યુદ્ધ છે ગાન્યમાના કેટલાક સ્ત્રીપાત્રો ને કેટલાક પ્રમગો અપૂર્વ અને નિરાદ કલાના પ્રતીક મમા છે કાવ્યની હૃદયના એટલી મધુર છે કે ગેયકાવ્ય તરીકે એનું સ્થાન અનન્ય છે. કાવ્યમાના વીરો દત્તચાઓમ થી ચૂંટાયન હતા એ વિષય પર તેનુગુમા કશુ જ પુરોગામી માહિત્ય ન હોઈ આ કાવ્ય એ શ્રીનાથની ગ્વનન-મૌલિક કૃતિ છે

આ ગાન્યના એ સ્ત્રીપાત્રો તેનુગુ માહિત્યમા અપ્રતિમ સ્થાન ધરાવે છે એક નાયા-કુરાતુ, ખીજુ મચાલા નાયાકુરાતુ એ તેજસ્વી અને પ્રાદ નોન્નર્વવગ્તી અને પ્રતાપી વ્યક્તિત્વે અમકતી રેડીરાજવશિની માલનિવ્વા છે તેની સુકુમાગ્તા વિચ્ચા વચ્ચ નર દગ્માઈ ગઈ છે, રૂપરતી તરીકે તેનુ આકર્ષણ અમલવિત હોય છે જા તેના પ્રભાવથી ખેચાલ્ય અને ખીજવાયલ ખીજ ગજવશ માથે રેડીવશને યુદ્ધમા જીતગ્તુ પડે છે નાયાકુરાતુનો ગાવો પ્રચડ ને વિશાળાય છે, તેના નયનમાથી ફાડતો પ્રતાપ વપ છે યુદ્ધમા વેરીઓને ન્યારે એક પરંતધાટમાથી પસાર થરાતુ હોય છે ત્યારે ટેકરી પર જીએની એ તેજસ્વિની સ્ત્રી સૈન્યને એવી અચૂક દોગ્વણી આપે કે, એટલુ વ્યક્તિગત શોર્ દાખવે છે અને એટલો વિચક્ષણતા દર્શાવે છે કે દુરમનમૈન્ય તોગા પોતારી નય છે આ યુદ્ધ પ્રમંગે શ્રીનાથે દોરેલો એના વ્યક્તિત્વનો નિગમ ગજુચડી અને દેવાગનાના પ્રભાવિક મુમેગ મમે લાગે છે

મચાલા એક અજળ મૌન્દર્થમૃતિ છે તેની મોહમ્તા તેનુ ધૌરન ને તેની તેજભરી સુકુમારતા ચોગીને પણ ચળાવવાનુ મામર્ય ધરાવે છે પણ ગજકુમાર-પતિએ તેને પગણીને તરત તજ દીધેલી છે યુદ્ધના અસરે ન્યારે મન હોમાઈ ગયુ હોય છે ને કુવાન કુમારોને પણ સમરભૂમિ પરથી તેકુ આવે છે ત્યારે તેનો પતિ યુદ્ધમા જતા, તે પ્રદેશના આચાર પ્રમાણે, પત્નીની અનુમતિ લેવા આવ છે તે પજે એ પતિને મચાલાનો મૌન્દર્થ પ્રભાવ અમળ્ય છે હવે પત્નીથી એક પણ વિષ્ટુટા પડરાને તે અમમર્થ અને છે. મચાલા એક ક્ષણ માટે આનદાશુ અનુભવે છે, પતિની સાથે તે તન્મય અને છે પતિ તેને ગજમહેલના આતરિક ભાગમા ખેચી નય છે. મચાલા તેને રાયનબવન સુધી અનુમરે છે, તે પતિની સોડમા ભરાય છે, પણ ખીજુ જ પજે ભાનભૂદ્યો પતિ યુદ્ધથી વિમુખ રઈ ગ્તો છે તે જ્નેતા જ, તેને પોતાનો ધર્મ સમગ્નય છે તે તરતજ પ્રતાપી વ્યક્તિત્વે દગ્ડાડતી દેવાગના સમી અને છે, પતિને વીરગમથી હવકતી વાણીમા તેની નૈતિક ફજ સમજવે છે ને પગિણામમા પતિને એને સ્પર્શ્યા પણ વિના સમગ્ભૂમિ પર દોડતુ પડે છે. આ પ્રમગ્તુ શ્રીનાથે દોરેલુ શબ્દચિત્ર એટલુ આમેહ્ન ને અપૂર્વ છે કે તેનુગુ માહિત્યમા તેનુ સ્થાન મોખરે છે એ વર્ણને અનેક બાધયાઓને પુરુષ બનાવ્યા છે, વિહારીઓને વીર બનાવ્યા છે, જડ્દયાને શૂગાર અને વીરગસનો આગ્વાદ કરાવે છે

શ્રીનાથનુ જીવન ખીજુ પણ અનેક રીને અપૂર્વ છે દ્રેન્ય માહિત્યમા વોલ્ટેર કે અંગ્રેજીમા બર્નાર્ડ શોની જેમ તીખા-તમતમતા શબ્દાઓથી તે પુરોગામી ને સમકાલીન લેખકોની ટેકડી ઉડારતો તેની વન્નત્વશક્તિ પણ અજળ હતી ગજ્જઓની એને મિત્રતા ગમતી પણ જો તેઓ સ્વામીપણોનો દાવો કરવા આવે તો એમની પણ પગવા ન કરવા જોડેલો એ તેજસ્વી હતો

એ સમયના આંધ્રમાં ડોંડીમ ભટ્ટ નામે એક વિદ્વાન વસતા. તેઓ સાહિત્યિક અને વ્યાકરણી તરીકે પોતાને અનન્ય લેખતા અને લેખાવતા. પોતાનું એ અદ્વિતીય અને વિજ્ઞાની સ્થાન સચવવાને તે પોતાની સાથે શંખ ને ઢોલ દેરવતા. રૂઢિવાદી સાહિત્યકારોના એ નાયક હતા. શ્રીનાથ એક સમયે ચિરંજીવ સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની એક કૃતિમાં વ્યાકરણની હદ ઓળંગી ગયો. રૂઢિવાદી સાહિત્યકારોએ એ કૃતિને ઉતારી પાડી કવિને વાદ માટે આહવાન આપ્યું. સાહિત્યકારોનું આ માનસ જોતાં શ્રીનાથનો તેજસ્વી સ્વભાવ ભ્રમણા ઊઠ્યો. તેણે રાજસભામાં ડોંડીમ ભટ્ટ અને તેના પક્ષકારો સાથે કલાકો સુધી વાદ કર્યો અને તેમને હરાવી-તોળ્યા પોકરાવી, પોતાના પર મુકાયેલ દોષને ઉખેડી નાંખી તેણે ડોંડીમ ભટ્ટનું નગારું ફાડી નાખ્યું, તેના શંખ તોડી નાંખ્યો.

શ્રીનાથનો વૈભવ પણ દેવોને છાજે એવો હતો: રાજભવન સમા પ્રાસાદમાં તે નિવાસ કરતો; સોનાના વાસણોમાં ભોજન કરતો; ઉપવનમાં ટહેલતો; અતરોથી સ્નાન કરતો; અપ્સરા સમી સુંદરીઓના મંસર્ગમાં રહેતો. પણ એનો અંત કરણ નીવડ્યો. લાંબા આયુષ્યે પણ એને દગો દીધો ગણાય. એના રાજવંશી મદદગારો એક પછી એક અવસાન પામતાં એને નભાવનાર કાઈ ન રહ્યું. એનું દેવું વધી ગયું. તેણે સાહિત્યકારો તો એના પર કચવાયેલા જ હતા. પરિણામે દેવા અંગે એને બેડીઓ પહેરાવી અગરમાં ઘસડવામાં આગ્યો. છતાં એનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ એ સમયે પણ મંદ ન બન્યો. એ પ્રસંગે, મૃત્યુને નજદીક ને નજદીક નિહાળી તે બોલ્યો:-

'શ્રીનાથ પંચત્વ પામે છે. સ્વર્ગના કવિઓનાં હૈયાં એને આવતો સાંભળતાં જ ફૂંદી ઊઠ્યાં છે, અપ્સરાઓ એને વધાવવાને હાર ગૂંથી રહી છે.'

અને આ રીતે, મહાકવિ માધની જેમ, આજીવન વૈભવી છતાં અંતમાં દરિદ્ર એવો, આંધ્રનો આ મહાન રસકવિ ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યો.

રસકવિ તરીકે તેણે સાહિત્યમાં જે સ્થાન શ્રીનાથનું છે એ જ સ્થાન ભક્તકવિ તરીકે પોતાનું છે. નાની વયે જ તે વનવાસી બન્યો. તેના હૃદયમાં છૂપાયેલ કવિતાનું ઝરણ એક યોગીની પ્રેરણાથી ખીસી નીકળ્યું. તેણે ભાગવતનો તેણે અનુવાદ કર્યો. રસિકને શ્રીનાથના નૈવધના અનુવાદ જેટલો જ ભક્તોને ભાગવતનો આ અનુવાદ પ્રિય થઈ પડ્યો. હિંદીમાં જે સ્થાન તુલસીકૃત રામાયણનું જ છે એ જ સ્થાન તેણે પોતાનું ભાગવતનું છે.

પોતાની ભાષામાં કાન્તિ છે, પ્રભુત્વ છે, ઊજળતા સાગર સમું જેમ છે. એના શબ્દે શબ્દે શ્રદ્ધા અને પ્રાણને જગવતો સુમધુર રણકાર ઊઠે છે. ભક્તિ અને ચૈતન્ય સિંચતી એની સજીવ કવિતા મધુર. ગેયતાથી આંધ્રના લાખો કુટુંબોમાં જીવનનું ગાન થઈ પડી છે. એ કવિતામાં પ્રભુના ચરણને સ્પર્શતું પ્રેમઝરણ પરમ રમણીય સ્વરૂપમાં વહા કરે છે. પોતાને, આણની જેમ, સમાસગૂંથણી પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ જણાય છે. પરિણામે તેની કવિતા કેટલેક કેટલે એવી ગદ્ય બની ગય છે કે અખંડ વિચારધારાને પણ તે ઝુંચવાની નાખે.

છતાં ભાગવતના દશમસ્કંધનો અનુવાદ એ કાવ્યના સુરેષ નૈસર્ગિક ઝરણનું આગ્રહજ પ્રતીક છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણની શિશુલીલા, નિર્દોષ આત્મજનતા અને યમુનાતટની મોહક રમણીયતા એવા સરસ સ્વરૂપમાં વર્ણવાયાં છે કે ગમે તેવાં રસિક હૃદયોને પણ તે મુગ્ધ

બનાવી દે. પોતાની કવિત્વશક્તિનો એ મુદ્દો નમ્મો છે, તેલુગુ સાહિત્યનું એ સર્વ-શ્રેષ્ઠ અકિતકાવ્ય છે.

પોતાને ભગ્ન છતાં પોતાની કવિત્વશક્તિનું તો તેને ચોતાયના બેટલુન અભિમાન હતું. સરસ્વતીપુત્ર સમા કવિઓને રાગ્નયોના છત્ર નીચે નિવસતા જોઈ તેને આત્મા કંકળી બેઠો; તે સરસ્વતીને ઉદ્દેશીને વારંવાર કહેતો—

‘ઓ મા, સરસ્વતી ! તારી વીધાયલ છાતીને ક્ષારથી ભોળવતા તું વારંવાર આમુઓ કેમ સારે છે ?’ હું તો તને રાટલાના ટુકડા માટે ભૂખિતઓને નંદિ જ લેયું !’

તેણે પોતાની આખી જિન્દગી પ્રભુકડિતમા વીતાવી શ્રોનાથે વૈભવ જોયો, એમ દરિદ્રતા પણ જોઈ પોતાને જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી પ્રભુપૂજનનેજ પાતાનું ઐશ્વર્ય માન્યું x

આપણને હાંકી કાઢશે*—

મુશોભિત રથાનિક હોડીઓમાં અને દ્વિદ-પોન્ડીચેરીના રમણીય કાઠે બેઠ્યા તે જ પળે ભૂતકાળમાં અનુભવેલી અમારી બધીજ મુશ્કેલીઓ વીમરાર્થ ગઈ. ત્યાંની આરોગ્યવર્ધક અને સુખદ સુમદ આમોહવાએ અમને સ્વર્ગને અનુભવ કરાવ્યો—અમારી એક ઉમેદ એણે અણપૂરી ન રાખી.

અહીં જ અમને મહાન પ્રગ્નની લાક્ષણિકતાઓનો—સ્વર્ગીય ભૂમિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવ્યો. આ નગરની બાધણી ભવ્ય અને કયાનીતગતી છે તેના રસ્તાઓ સુંદર, પહોળા અને ખંતે કિનારે અમૃતમય જાણા વર્ષાવતા રમણીય વૃક્ષોથી ગૂંથી લોભેલા છે નગરજનો સૌજન્યશીલ અને મામાળુ સ્વભાવના છે. ખરી રીતે તો તેઓ મપૂર્ણતાની એ દૃદ પહેાચ્યા છે—જે દૃદ કાષ્ઠ પણ સુસંસ્કૃત રાષ્ટ્રને એના પરમ રમણીય—તેજસ્વર ગ્વરૂપમાં કળાકારે

આ આખી પ્રજા વિરલ શાન્તિથી ઓપતી છે અને એનામાં ઠકાસના બીજ રોપવાને સુરોપીય પ્રજા અહીં જો ન બેઠે તો તે સુગો સુધી સુખ અને આનંદમાં મહાવતી જીવી શકત વહેવા યા મોડા, આ મહાન પ્રજા, પરધૂસરી વડવાને અશ્રમ યર્ષ, એવો સજીવ બળવો જગાવશે જે આપણને એમના સ્વર્ગીય દેશમાંથી હાંકી કાઢશે.

બારાસ

x આ લેખમાં મુખ્ય આધાર, પ્રો. રાયપ્રોહ મુળા રાવની, ‘Triteni’માં પ્રમટ થતી, Leader and Landmarks of Telugu Literature નામની લેખમાળામાંથી લેવાયે છે

* નેપોલિયનને જોયે લાવનાર ફ્રાન્સના મહાન સેનાપતિ અને ફ્રાન્સના બારાસે દ્વિદશવત્સ દરમિયાન, તા. ૨૧-૫-૧૭૭૭ ના દિવસે, લખેલી પોતાની ખાનગી નેપોલિયનથી.

“કુમાર.....કુમાર.”

“કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ.

“કુમાર.....” ફરીથી સાંકળ ખખડી.

“કોણ ?” નિદ્રામાંથી ઊઠેલ યુવકનો તિરસ્કારભર્યો અવાજ સંભળાયો.

“આશા.”

“અત્યારે, મધ્યરાત્રીએ ! કેમ મને મારવા આવી છે ?”

“નહિ ! તને બચાવવા આવી છું.”

“આલી જા. મને જીવન કે મરણ કશાની પરવા નથી.”

“કુમાર...છશ્વરને ખાતર ઉધાક. મ્હારું સાંકળ.”

ખારણું ઊઘડ્યું. એક યુવતીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. અવ્યવસ્થ કપડાં, અનિશ્ચિત રીતે ફરતી ચક્ષુઓ, અને ધલેકટ્ટીકના દોપકમાં ચમકતું તેનું તામ્રવર્ણ મુખ તેના હૃદયમાં બળતી વિદ્યુજ્વલાની જ્વાલાનાં સાક્ષો હતાં. મ્હાની શી ઝોરડીમાં કુમાર એક ખાટલા પર બેઠો હતો.

“કુમાર ! હજી ઊંઘે છે ? આજે સાંજે બે-કમાં ચોરી થઈ છે, મેનેજરને તારા પર શક છે; અત્યારે જ મેનેજરને મળી આવ અગર તો સવારમાં પોલીસ તને કેદ કરશે.”

“આશા ! હું પોલીસથી ડરતો નથી. આજે હું નિર્ભય બન્યો છું. હવે કદાચ પોલીસ મારાથી ડરશે.”

“એટલે ?”

“એટલે એ જ કે હવે હું મનુષ્ય મટીને પિશાચ થયો છું. આશા ! બેવફા સ્ત્રી ! મેં તને ઈશ્વરની માફક પૂજી; ત્હારા પર પ્યારનો અભિષેક કર્યો. તારે ખાતર મારી ઇજાત અને અભિલાષાઓને મેં ઠોકરે મારી; અને આખરે તું તારા-નારી જાતિના સ્વભાવ પર ગર્ષ.” ખાટલા પરથી ઊડી બચ્ચરાઈને કુમારે કહ્યું.

“કુમાર તું ખરેખર ચોર છે ?”

“હા ! દશ હજારની ચોરી મેં કરી છે. કુમાર કુમાર ન કર. તારો કુમાર તો અદૃશ્ય થયો છે, આજે તો આ નરપિશાચ તારી સમક્ષ ઊભો છે.”

આશાના હૃદયના ચૂરા કરવાને આ શબ્દો પૂરતા હતા. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં; એકદમ ઘોડી તે કુમારના પગે પડી.

“કુમાર ! મને માફ કર. મેં તો મારી ફરજ બજાવી હતી.”

“તારી ફરજ ! શું ?”

“એ જ કે મારે ખાતર તારી ઇજાત પાપમાલ થતી જોઈ મેં તારાં માતૃપિતાને પ્રસન્ન કરવા અનિચ્છાએ પણ તારો અનાદર કર્યો; તારી પાસે અસંબંધિત માગણી કરી.”

“હીક, તો સાથે ખીજી ફરજ પણ ખતરી લે ”

“શી ?”

‘લે આ દશ હજારનું બડલ, તારા દેહ અને મંગીત બનેનું મૂલ્ય, પરંતુ ધ્યાનમાં ગણજો કે માંગ મૃત્યુ પછી કોઈની પાને પણ તારે ‘હિડોળ’ ગાવો નહિ ”

એક બડલ આશાના ખોળામાં પડ્યું

“કુમાર”

“બસ, કોઈ પણ એવ્યા સિવાય હવે મહાર ચાલી જત ”

“નિર્મય ન થા, માર હંદા કારી ગય છે, ” તે ગડી પડી

“રડવુ હોય તો બહાર જઈ રડ. આ છેલ્લી રાત્રી મને શાંતિથી સૂવા દે ” મખત અવાજથી કુમારે કહ્યું

બહુ ધીમે પગલે તે મહાર નીડળી, અને મહારની ધનધોર રાત્રીની શાંતિમાં અદશ્ય થઈ. આથે ઊભેલો ભિયોજ પણ પાછળ પાછળ ચાલી ગયો

x

x

x

અરવિંદકુમાર એક ઉચ્ચ કુટુંબનો યુવક હતો B Com ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને એક બેન્કમાં નોકરી મળી હતી મુબમ્બા તે એક ખોશીમાં રહી એકાતમાં સુખી જીવન ગાળતો એક સમય તે સીનેમાં જોવા ગયો ઇન્ટરવલ સમયે જુએ છે તો પોતાની બાલુની સીટમાં એક યુવતી આજે લૂછી રહી હતી તે અમકથો ‘કાણુ હશે ? શા માટે રડતી હશે ?’ તેના હૃદયમાં અનેક પ્રશ્નોએ સ્થાન લીધું, આખરે હિંમત કરી તે યુવતીને તેણે રડવાનું કારણ પૂછ્યું.

“તે જાણવુ હોય તો માંગ મકાન પર આવજો ” બહુ જ વિવેકભરી રીતે યુવતીએ હુંકમાં પતાવ્યું

ખીજો દિવસે તે યુવતીએ જણાવેલ સ્થળે ગયો. ફરીથી તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો

યુવતીએ આત્મકથા કરી ગભળાવી પોતે એક માનપિતાવિહોણી માળા હતી શા કારણે તેને અનાયાજમમાં ત્યજ દેવામાં આવી હતી તે તેને ખબર ન હતી તેના માતપિતા કાણુ હતા તે પણ તેને ખબર ન હતી. ફીટમમાં તેના જ પ્રકારની વાત જોઈ તેને પોતાની નિર્ગાહાર સ્થિતિ યાદ આવી અને તેથી આસુ આપ્યા

અરવિંદકુમારને તેની વાતમાં રસ પડ્યો ખીજી અનેક વાતો થઈ, એકબીજાના નામ પૂછાયા અને એક દિવસમાં તો ગાઢ પરિચય થઈ ગયો

દરરોજ નોકરીથી સુક્ત થઈ સાંજે અરવિંદ આશાને ત્યા આવતો થોડા દિવસ પછી તેને ખબર પડી કે પોતે જેના આકર્ષણમાં હતા તે તો એક ગાનારી નાવિકા હતી પરંતુ તેથી પોતાનું હૃદય તે પાછું વાળી શક્યો નહિ તે તો કાર્યક્રમ મુજબ દરરોજ માંજે આવના લાગ્યો. આશા રાહ જોતી બારીએ ઊભી જ હોય અરવિંદ ઉપર જતો. બન્ને માથે આ નારતો કરતાં, દ્વિચકા પર મૂલતા અરવિંદ સૂતો અને આશા તેને જુવાવતી મધુર સ્વરથી ગાતી.

“જૂને જૂલે હિડોળે મોગ સ્વામ,

કરે આત્રકુળ કોકિલ ટહુકાર રે..... ..જૂલે

પુષ્પનો મંડપ મ્હારો બેલે રમેતો,
ફૂલે રમેયો છે દિડોળ.....મૂલે.
અંતરે રાજે મ્હારે મૂર્તિ મુરારી,
ઉપવન ખેલે મુજ પ્રાણ.....મૂલે.

“કુમાર! સંગીત ગમે છે?”

“ના.”

“હું ગમું છું?”

“ના.”

“ત્યારે શ્વદો કેમ આવે છે?”

“પગ લગ આવે છે માટે.”

બન્ને હસી પડતાં.

x

x

x

‘ગાનારી નાયિકા અને વેશ્યાતો બેદ ન સમજનાર મંડકારી અને પવિત્ર સમાજમાં અરવિંદકુમારની વાતો થવા લાગી. કોઈક પગપકારી પુરુષે પરમાર્થ ખાતર પણ પોસ્ટ ટીકીટનું ચાર પૈસાનું ખર્ચ કરી અરવિંદનાં માતૃપિતાને આ સમાચાર જણાવ્યા. બેન્કના મેનેજર તથા સાથે કામ કરતા નોકરો પણ અરવિંદ બદાર જાય ત્યારે કોઈકે જાનું જાનું હસી લેતા.

ઉચ્ચ કુટુંબનો યુવક વેશ્યાના પ્રેમમાં! કેટલું બધુંકર? ધરતી ને આસમાનનો છેડા જ આવી ગયો! રળતા કમાતા યુવકને ધસી ધસી કન્યા આપવા આવતા સાતિજનો પણ આ ૧ સાંભળી, જે પગલાં પાછા હડી જતા. પરંતુ અરવિંદને તો તેવી ‘આખર’ અમર તો ૧નતી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં આશાના પ્રેમ અને ‘દિડોળ’ ની કિંમત અધિક હતી.

આજે અરવિંદે આવી ઉપર જોયું તો આશા બારીએ ન હતી. તે ઉપર ગયો તો આશા દિડોળે એકલી દોંચતી હતી. અરવિંદના આગમનની કશી પરવા ન કરતો તે તો બેસી જ રહી.

“આશા! કેમ બોલતી નથી?”

પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. અરવિંદ દિડોળે બેસી ગયો.

આશા જરા આંધે ખસી. અરવિંદે તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. હાથ તરછોડાયો.

“કેમ બોલતી નથી; કાંઈ તોઈએ છે?” અરવિંદે ઉત્કુષ્ઠતાથી પૂછ્યું.

“હા.” આશાએ મૌન છોડ્યું.

“શું?”

“રૂપિયા દશ હજાર. તે મારા ઘર તરફ આવવું શરૂ કર્યું ત્યારથી મારા ઘણા મેં બંધ કર્યો છે. તો ‘દિડોળ’ સાંભળવાની કિંમત રૂપિયા દશ હજાર તારે આપવા પડશે.”

રૂપિયા દશ હજાર! પચીસ રૂપિયાના પગારથી જીવનનિર્વાહ કરનાર ખાસે રૂપિયા દશ હજાર ક્યાંથી હોય? અરવિંદ વિચારમાં જ પડી ગયો.

“તેટલી રકમ લઈને જ હવે મારા મકાન પર પગ મૂકજો, જાવ આત્મા જાવ” તિરસ્કારથી આશાએ હુકમ કર્યો.

ધીમા પગે અરવિંદ દાદર જીતરી ચાલ્યો ગયો

x

x

x

“હીલીંગિયમ-ટાઈફોઇડ છે, નહિ બચે” ડોક્ટરસાહેબે નિર્ણય આપ્યો.

ડોક્ટરસાહેબના આ નિર્ણય પછી અરવિંદને જેનમાથી મગકારી છુપીતાનમા ખસેડવામા આવ્યો.

“બૂલે.. દિંડોળ. સ્વામ...રૂપિયા દશ હજાર ’ અરવિંદ મેલાનમા બોલતો હતો, અતે આ ગખ્તે સાથેજ તેના મુખમાથી છેડ્ડો આન નીકળ્યો મગમા નગકથી તપામ કગના કોઇ પણ અરવિંદના રાગનો કળને લેના આવ્યું નહિ

x

x

x

“બૂલે બૂલે દિંડોળે મોગ સ્વામ ” એમ લિખારણ બગતી ચિનાથી થોડે દૂર ગાઇ ગઈ હતી

બીજો દિવસે તે જ હકાણે ભરમના ઢગના પર પેલી માડી જેની દેખાતી ભિખાગજુનું શમ પડ્યું હતું પોલીસે શમ કમળે ડ્યું પણ પાસ ગળું ગગતા ‘ અતિશય ટાઢમા મરી ગઈ છે ” એમ નિર્ણય થયો.

તેનો અગિસરકાર પણ તે જ રથને ઢગવામા આવ્યો.

માત્ર કૌમાર-ભંગે

મુળાંકર નેશી

[મ દા]

પહેલી વહેલી શુભ મિલનની જિન્દગીથી જડેલી પ્રિયા ! પેલી રજની સ્મરતી પ્રેમગગા વહેલી ચદા જેની નલ નિવસતી સાક્ષીરૂપે અકેલી !
જે કે આલે ટમકતી હશે તારિકાઓ અસખ્ય ને વધાં ચે અહીં તહીં ફરી ફૂદડી દેતો રમ્ય,
કિન્તુ જેવા પ્રણય ઝરવા શક્તિશાળી મયક વિતા કોઇ નવ જનો ગાકે ખુલ્લી ખારી મહીંથી એ રાત્રિથી અજબ પલટો જિન્દગીમા થયો કે એ રાત્રિની મુલગ પણ એ એક માહે મટી ગયા જોતે હું-તું કુવર-કુવરી તે દિ’ સુધો હતા જે બેઠા આજે બની પુરુષ-સ્ત્રી માત્ર કૌમાર-ભંગે.

જેટલી વાસ્તવિક અસર આ ક્ષેત્ર ઉપર થવાની તેટલી હદે તો નાણાંની સ્થિતિ અને કિંમતમાં તેમજ વ્યાપાર અને બજારભાવોમાં ફેરફાર થવાના જ. કારણ કે યુદ્ધને લીધે ઉત્પાદનનાં ક્ષેત્રો બંધ થઈ જવાનાં; આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર ખેડતાં અનેક જગ્યાએ ઠૂપી જવાનાં; નાણાંનો આંતર રાષ્ટ્રીય ત્રિભુજ ખોરંજો પડવાનો; આંતરરાષ્ટ્રીય સમાચારો ઉપર સખત અંકુશ મુકવાનો; ટૂંકામાં આખું જગત જોડે શ્વાસે અને અસ્થિર મને વિકટ દિવસોમાંથી પસાર થવાનું.

નાણાંની કિંમત ઘટી જવાનું કારણ યુદ્ધના દિવસોમાં સરકારને નાણાંની પુષ્કળ જરૂર હોવાથી રાજ્ય નાણાંને કૃત્રિમ રીતે વિસ્તૃત—inflate કરે છે. પરિણામે નાણાંની સંખ્યા વધી જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં નાણાંની સંખ્યા વધે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાણાંની કિંમત ઘટે છે, તેની ખરીદશક્તિ ઓછી થાય છે અને કુદરતી રીતે જ બજારભાવો વધે છે. નાણાંને સોનદ્વારા તેમજ કાગળની નોટોદ્વારા વિસ્તૃત—inflate કરવામાં આવે છે.

જનસંખ્યા:—જનસંખ્યા ઉપર યુદ્ધની અદ્ભુત અસર થાય છે. જનસંખ્યાની પ્રગતિ બહુપ્રમાણથી થાય છે અને સાધારણ રીતે વીશ વર્ષે જનસંખ્યા બેગણી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વધતી જતી જનસંખ્યા બે રીતે કાબૂમાં લાવી શકાય છે. પહેલી રીતમાં કુદરતથી, સુધ્ધ દ્વારા, રોગચાળાથી, બેકારીથી, દુષ્કાળ અને પ્રલયથી, જનસંખ્યાને કાબૂમાં લાવવામાં આવે છે; બીજી રીતમાં બહુઅર્થથી, મોડાં લગ્નોથી, તથા સંતતિનિયમનથી જનસંખ્યા મર્યાદિત બનાવવામાં આવે છે. માનવીએ ભૌતિકવિજ્ઞાન, અર્થવિજ્ઞાન અને રાજ્યશાસ્ત્રના વિકાસને પરિણામે કુદરતનાં, રોગચાળાનાં, બેકારીનાં, અને દુષ્કાળનાં હથિયાર છુટાં કરી નાખ્યાં છે; બીજી રીતે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવા વિરુદ્ધ આજે દુનિયાનાં બધાં રાષ્ટ્રોની નીનિ છે. ત્યારપછી જનસંખ્યા મર્યાદિત થવા માટે બાકી કુદરતનો પ્રલય અથવાતો યુદ્ધ જ રહે છે. એટલે જો કુદરતનો પ્રલય ન થાય તો યુદ્ધ અનિવાર્ય મને છે. જેમ અમુક વર્ષો સુધી દુનિયા ઉપર દર દશ વર્ષે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારિક આફતનું મોનું—Periodical industrial crises—ફરી વળતું તેમજ જગત ઉપર દર વીશ વર્ષે યુદ્ધની આફત આવવાની છે. અને આ પછી દરેક વખતે માનવજાત નિર્માદ્ય બનતી જવાની. યુદ્ધની અંદર પ્રજાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્ગ—ઐહારથી ચાળીસ વર્ષની ઉમરના સશક્ત પુરુષો એટલે કે પ્રજાનો ખરેખરો ઉત્પાદક વર્ગ—હણાઇ જાય છે. જગતની શરૂઆતથી જ યુદ્ધો ચતાં આવ્યાં છે અને દરેક યુદ્ધ પછી માનવી નહાતો ને નહાતો બનતો ગયો છે. માનવી ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરતો જાય છે પણ જેટલી પ્રગતિ ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં થાય છે તેટલો તે પોતે પોતાના વિકાસમાંથી પીછેહઠ કરે છે. યંત્ર અને વિજ્ઞાનદ્વારા અનેકો વિરાટ માનવી વાસ્તવિક રીતે જ્ઞેતિયો બનતો જાય છે. કહેવાય છે કે મહાભારતના યુદ્ધ પછી ભારતની સરેરાશ ઉંમર એક જ્ઞેત ઘટી ગઈ અને આયુષ્ય વીશ વર્ષનું ઓછું થઈ ગયું. દરેક વિમલથી માનવજાત ઉપર સખત આઘાત પડે છે. અને આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતો વચ્ચે અચકાતી માનવજાત રમૂળ દટિએ પ્રગતિ કરતી હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તો પીછેહઠ જ કરી રહી છે. યુદ્ધ માનવીના રજમનું, માનવીની અંદર રહેલા દિસાના અને જંગલીપણાના તત્વની પ્રતિતિ કરાવનારું છે.

ગ્રામસેવા

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

હિંદુ ગામઠું બહુ જ મહત્વનું, જરૂરનું અને ઉપયોગી છે; નમંદાશંકરે કહ્યું છે કે

ગામડાંને શહેરો ખાઈ જાય છે, તે કથન સાત્ત જ છે. ગામડાં કેન્દ્રસ્થાનો છે, કારણ કે ૮૦ ટકા લોકો ગામડાંમાં વસે છે અને કુલ ૮૫ ટકા લોકો ગામડાં સાથે

ગામઠું મંબંધ ધરાવતાં હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં બધાં મળીને સાત લાખ ગામડાં છે, અને તેની અંદર ૪૦ કરોડ માણસો વસે છે. આ રીતે હિંદની વસતીનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે, અને નહિ વસતો ભાગ ગામડાં માથે સંબંધ રાખે છે.

આપણી આર્થિક રિયતિ ગામડા ઉપર જ અવલંબીને રહેલી છે. ગામડાં શહેરોને પોષે છે; રાજ્યોની—પ્રાન્તિક, મધ્યસ્થ કે દેશી રાજ્યોની—આવકનો મોટામાં મોટો ભાગ જમીનમહેસૂલ છે; અને જમીનમહેસૂલની મોટામાં મોટી આવક

દેશનો આધાર ગામડાંમાંથી જ આવે છે. વ્યાપારીઓ વ્યાપાર પણ ગામડાં ઉપર જ કરે છે. ગામડાંમાં થતા પાક અગર ગામડાંમાં થતી વસ્તુઓની ચાળવણી, ફેરફાર, અવરજવર અને વેચાણવ્યવસ્થા એ જ વ્યાપારનો મુખ્ય વિષય હોય છે. ખેડૂતના માત્ર ઉપર જ ધીરધારની વ્યાપક પ્રથા બીની ચર્મ છે. એટલે રાજ્ય, વ્યાપાર તથા ધીરધારના ધંધા પણ ગામડાં ઉપર જ અવલંબી રહ્યા છે. ગામડાં શહેરો અને ખડું જોતાં આખા દેશને પોષે છે. તેના બદલામાં આપણે તેમને શું આપીએ છીએ? ગામડાંને જોઈતું કંઈ પણ આપણે આજસુધી આપી શક્યા નથી. લશ્કર, સરકાર, કેળવણી, કલા રાજ્યોનાં ખર્ચ, પોલીસ, ન્યાયાધીશ અને આખા મૂડીવાદી વર્તુલને પૈસા આપનાર અને તેમનું પૂરું કરનાર ગામડાં જ છે. તેમને બદલામાં શું મળે છે? મજૂરીમય જીવન, રસદીન જીવન, નિરાશામય જીવન!

પહેલાંનાં ગામડાં અને આજનાં ગામડાંમાં બહુ જ તફાવત પડે છે. પહેલાંનાં ગામડાંની સરખામણી નંદનવનની સાથે કરવામાં આવે છે. એ ખડું હોય કે નહિ. પરંતુ આજના કરતાં વધારે સાધનો ગ્રામજીવનની આબાદીને પોષનાં હતાં એટલું જુનાં અને તો સમજાય એમ છે. પહેલાં ગામડાંમાં ધાર્મિક સંસ્કારોનાં કાંધને આજનાં ગામડાં કાંઈ સાધનો હતાં. દરેક ગામડાંમાં એકાદ મંદિર કે મસ્જિદ હોય જ. અને તેની સાથે જોડાયેલો પૂજારી કે મુઝાવર ગામનો ગુરુ બની રહેતો. પહેલાંના ગામડાંમાં પોપણ ચર્ચ શકે તેવી આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા હતી.

આમ પહેલાંનું ગામઠું સંસ્કારી હતું અને તેની અંદરથી દરેકને કપડાં, ખાવાનું અને નાનું સરખું ધર મળી રહેતાં. પહેલાંનું ગામઠું સ્વાશ્રયી, સ્વપોષક—Self contained—હતું.

ઉપયોગી દરેક વસ્તુ ગામની અંદર જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી. પહેલાંના ગામડિયાઓમાં આત્મ-અભિમાન હતું. પોતાના ગામની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ધોક્કા પહોંચે એવું એક પણ કામ તેઓ કરતા નહિ અને કરવા દેતા નહિ. પહેલાંનાં ગામડાંનાં લોકોને ભજનો, દુહા, રાસડા, કવિતા વગેરેનો શોખ હતો. પહેલાં ગામડાંની અંદર એક વૈદ્ય પણ રહેતો હોય. અને તેમની શ્રી દાણાના રૂપની હતી. એ રીતે ત્યાં આરોગ્યરક્ષણને પણ સ્થાન હતું. ગામડાંના લોકો શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ હતા. અને માણસો પણ આજ્ઞાદ હતાં.

આજનાં ગામડાંમાંથી સંસ્કારો દૂર થયા છે. સાધુ, પુરાણી, સંન્યાસી કે ગુરુના હવે કામમ વસવાટ નથી કે જેથી ગામના સંસ્કાર જાગ્રત રહે. આજનાં ગામડાંમાં મરિજાં અને મંદિરો ખંડિયેર ચર્ચ ગયાં છે; હાલનાં ગામડાંમાં લોકોને કપડાં અને અનાજના પણ સાંસા પડે છે. અનિશ્ચિત ભાવવાળા ખેતી મૂડીવાદીઓને કંડણુ ગનાવે છે, અને ગ્રામજનતા પ્રત્યે જે મમત્વ અને સમભાવનાના અંશો રોકે, શાહુકાર અને ધીરધાર કરનારમાં હતા તે હવે બદલાઈ ગયા છે. રહ્યાં છે માત્ર અવિશ્વાસ, લોભ અને વધારેમાં વધારે નફો ખેંચી લેવાની વૃત્તિ. હાલ ગામડાંના લોકો એકબીજામાં હવે વિશ્વાસ પણ રાખતા નથી અને સંગઠનને બદલે ગામડાંમાં કલેશ-કંકાસનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. હાલનાં ગામડાંમાં બધે અજ્ઞાન ફેલાયેલું છે. ગામડિયાને જ્ઞાનનો પ્રકાશ મળતો નથી અને ગ્રામલોકો દિવસે દિવસે પશુવત બનતા જાય છે. ગામડાંની અંદર રોગ વધી ગયા છે, અને તેમની માવજત કરનાર પણ કોઈ રહ્યું નથી. વૈદ્યો, હાઈમે અને દાયણોનો ગામડાંમાં હવે દુકાળ પડી ગયો છે. લોકો કંગાલ અને નિર્બળ બની ગયાં છે. હાલનાં ગામડાં એટલે કચરાથી ભરપૂર ઉકરડા. નથી ત્યાં સંસ્કારસાધન; નથી ત્યાં આરોગ્યરક્ષણ; નથી ત્યાં જ્ઞાન, નથી ત્યાં સંપત્તિ; જો કે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સંપત્તિનો પાતાળી કૂવો તો ગામડું જ છે. પણ એ ગામડાને જ સફૂએ લૂંટી લીધું છે. હાલનાં ગામડાંની જિંદગી શોષાઈ ગયેલી અને નિરાશાથી ભરેલી છે. આ ગામડાંનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે કરવો ?

આ દુર્દશાનું સુખ્ય કારણ તો દેશનો પરાધીનતા જ છે. પરંતુ એ પરાધીનતા લાવનાર પણ આપણે જ હતા ને ? એ પરાધીનતા ટાળવી હોય તો આપણે આપણા પાપના પ્રયાત્નાપ તરીકે પણ ગામડાંને સચેત બનાવવાં જોઈએ. જેમનામાં જ્ઞાન છે, જેમનામાં શક્તિ છે, જેમની પાસે સાધન છે, તેમની તો પ્રથમ ફરજ છે કે એ જ્ઞાન, શક્તિ, અને સાધનોના દાતા ગામડાં તરફ લક્ષ રાખવું. નહોં તો એ જ્ઞાન, શક્તિ અને સાધનો સદાય પાંગળાં જ રહેવાનાં.

પરાધીનતા ટળે નહિ ત્યાંસુધી ખેસી રહેવાય એમ પણ નથી, કારણ ગ્રામોત્થતિ એ જ પરાધીનતા ટાળવાનું એક મહાન સાધન છે.

ત્યારે આપણે ગામડાંની સાથે એકરસ બની જઈએ, તેમના સુખદુઃખમાં સમભાગી થઈએ, તેમના સ્વાર્થને આપણે સ્વાર્થ બનાવીએ ત્યારે જ તેમની ઉન્નતિ થઈ શકે. આપણા મનને પ્રથમ તો ગામડાં તરફ સહાનુભૂતિવાળું બનાવવું જોઈએ.

કમનસીબે ભણતર, સંસ્કાર અને સંપત્તિ હિંદવાસીને ગામડાંથી વિમુખ રાખે છે. ભણેલા ઐત્યુએટને ગામડું ગમતું નથી. જમીનદાર ગામડું છોડી શહેરમાં મોજ કરવા રહે છે. ધનિકો ગામડાંમાંથી ધન ખેંચી લાવી શહેરમાં જ ભરે છે. કોઈને ગામડું ગમતું નથી. ગામડે જતાં ઐત્યુએટો પણ ગભરાઈ જાય છે.

આની વૃત્તિ માનવીને શ્રામ-અભિમુખ નથી જ કરતી ધર્મ તરીકે અગર સ્વાય તરીકે પણ આપણે ગામડામાં, ગામડિયામાં, કૃષિમાં રમ લેવો જ પડે એને જો કે ગામડું ભાગ્ય છે છતાં આપણે માનીએ છીએ એટલું તે થું નિગમ હોય કે? બુદ્ધિમાન યુવકો શ્રામજીવન માટે શું રસ ન ઉપજાવી શકે? ગામડું રમ અને અભ્યાસને ચોગ્ગ છે એની આખી બુદ્ધિમાન યુવકને કેમ થતી નથી?

ગામડામાં દુદગતી યોદ્ધા ચાલે પામ વિસ્તરી ગયું છે ત્રલો, મેતો, ખેનગ અને વનશ્રી ગામડાને સૌંદર્યમય જનાવી ગહ છે, ગામડાની આજુબાજુ મજબૂત ઝગણા અને નીનાના એ સૌંદર્યને આપ ચકાવ કે બના, બોળા અને નિર્દોષ

આકર્ષક અંગે ગામડિયાઓ માથેની વાતચીત મૂજ ઉત્પત્ત કે એવી હોય છે ગામડાની પગેણાગત આજ પણ આપણને આપના લાગે એવી હોય છે વળી ગામડાના વહેમનો કંઈ વિચાર થોઈ છે? કેઈ ઝાડ આગળ જીન ગહેતો હોય? કેઈ ફાં આગળ મુડેય ગહેતો હોય? કેઈ ધરમાં જૂન ભગાયેયુ હોય? આ રહેમોની પાઠળ ગહેયુ માનમ અભ્યાસ માગે છે અને કૌટુંબિક સત્કાર્યો, પ્રાચીન કથાઓ, વડા-ઓના પગક્રમો, ચોરી, લૂટ, અને ધાડના પ્રમગો તથા જનજરોની સમીપના ઇતિહાસ અને સાહિત્યને પોષે એના રમમય ની શકે એમ હોય છે દેવગો, પાગિયા અને તજારનો પથરે પથર રસ લેનારના કાનમાં ગુજન કરી જાય

ગામડાની સામાજિક રચના પણ મમજના જેવી હોય છે બાહ્ય વાણિયા, પાટીદાર ગ્યારી, દેડ વગેરે કેમો શ્રામજીવનના ચોકડામાં કેવી રીતે સમાઈ જતી તેનો અભ્યાસ દેડ પણ કેળવાયના શ્રેયુએટની બુદ્ધિને રસે એમ છે

અને ગામડાની કળા, રમતગમન અને રજાઓ આનંદના સાધનો મરની મરતી શ્રામજીવનના ચોડા શ્રામ આપી ગયા છે આ બધું સમજવાની, જોવાની, અનુભવવાની ખૂબ જરૂર છે માત્ર આપણે આપણને શ્રામ-અભિમુખ બનાવના જોઈએ પછી જરૂર લાગશે કે ધર્મ, ફરજ અને સ્વાચ આપણને આપણા ગામડા તરફ જોવા પ્રેરે છે

આપણે ધારીએ છીએ તેટલા ગામડા નિરમ નથી જો આપણે દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ગામડાનો ઉદ્ધાર કરવો જ પડે સાતવાખ ગામડાને કળાહીન, આગમ, અજ્ઞાન, ગરીબ અને માદના ગામીને આપણે આગળ વધી શકવાના જ નથી જ્યાંમુધી આપણે તેમની સાથે રહીએ નહિ ત્યાંમુધી તેમની ઉન્નતિ માટે આશા જ નથી

શ્રામજીવનના સૌંદર્યતત્ત્વો તરફ નજર કરી શ્રામજીવનને દેશના સપ્તિભાગ તરીકે નિહાળી, શ્રામને ગજકીર કે સામાજિક લડતના વ્યૂહનું એકમ માની એને જીવન, જગમત, આનંદ અને હમતુ જોવા મળેયુ એનું નામ શ્રામમેવા એ સેવા મોટાઈથી નહિ થાય ઉપકારની દૃષ્ટિથી એ સેવા નહિ થાય. શ્રામમય જની જગાય તો જ એ સેવા થાય એ વગર શ્રામ-ઉન્નતિ નથી અને શ્રામ-ઉન્નતિ ન હોય ત્યાં દેશ પણ ઉન્નત કેમ થાય? બનેને પછી શહેર કે શહેરનાસી પોતાને ઉન્નતિની ટોચે પહોંચેના માને! એ ટોચના પાયા ડગમગી ગયેલ છે x

સ્વાતિ-ખિન્દુ

કાન્તિલાલ ગાંધી

પ્રભા ! તારી શોધમાં હું મંદિરે મંદિરે આથડ્યો, પરંતુ તું ત્યાં ન જડ્યો. તારા બક્તોએ તારાં પ્રાર્થનામંદિરને લૂટારાને રહેવા લાયક ગુફાસમું બનાવી દીધું હતું. તારા નામે ત્યાં અનાચારો પોષાતા હતા.

હું જંગલમાં ચાલ્યો. ત્યાંનાં ઝાડવાને મેં પૂછ્યું: “મારો પ્રાણ ક્યાં છે?” પરંતુ જવાબ ન મળ્યો. એ વૃક્ષો તો તું મળ્યાના આનંદમાં સમાધિસ્થ હોય જાણે!

આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓને મેં પૂછ્યું: “પ્રભુ ક્યાં છે?” પરંતુ એ ઊડી ગયાં. તેમને, તને મળવાની, મારા કરતાંય વધુ ઉત્કંઠા હતી.

હું આથડ્યો, બધે આથડ્યો પરંતુ તું ન જડ્યો.

—જિંદગતું એ પ્રભાત હતું. તારા પૂજનની પૂર્વ તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. આકાશમાં કુંકુમના સાચિયા પુરાણા હતા. નવું તેજ બરી, અનંતકોટિ રશ્મિઓ રેલાવતો સૂર્ય તારા પૂજનને માટે ક્ષિતિજ પર દેખાયો. અને એ અનંતકોટિ રશ્મિઓ વચ્ચે મેં વાંચ્યું:

“પ્રભુ ક્યાંય નથી. નથી એ મંદિરમાં કે નથી એ મરિજદમાં, નથી એ એકાંતમાં કે નથી એ માનવોના સમૂહ વચ્ચે. એ ક્યાંય નથી, છતાં એ ક્યાં નથી?”

પવનની એક લહેર આવી મને સ્પર્શી ચાલી ગઇ. હું બ...બ...ડ્યો:

“મને મારો પ્રાણ મળ્યો!”

x

x

x

જ્યાં સહજજ તારી વિરભૂતિ યદ્દ જાય છે, જ્યાં અનીતિને પોષણ મળે છે, જ્યાં ખીર્નઓનાં દુઃખ ભૂલાર્થ જાય છે, જ્યાં માનવતા વિસારે પડે છે અને જ્યાંથી જીવનનો સાચો આનંદ અદશ્ય બને છે એવી સુખ-સમૃદ્ધિની છાજો વચ્ચેથી, ઓ નાથ! મને ખેંચી લેજે અને જ્યાં હમેશાં તારું સ્મરણ કરવાનું મન થાય છે એવા દુઃખની ગતિમાં મજલ્લી દેજે.

x

x

x

મારી ચોગેર ગાઢ તિમિર હતું. તિમિરથી વોટળાયેલો હું, સાગરકંઠે બેઠો બેઠો, છિપોલિયાં બેગાં કરતો હતો.

બેગાં કરેલાં છિપોલિયાંનો ઢગ જોઈ મને થયું: “અઢાઢા! મેં કેટલાં બધાં છિપોલિયાં બેગાં કર્યાં છે! આટલાં તો કોઇયેય બેગાં નહિ કર્યા હોય!”

પ્રકાશનું એક કિરણ આવ્યું અને મારી પાસે યદ્દને આગળ ચાલ્યું. એના પ્રગટ-પથમાં મેં જોયું કે મારાથી થોડેક દૂર, કોઇક માનવે મારા કરતાંય મોટો એવો છિપોલિયાનો ઢગ કર્યો હતો. અને હવે અંતથી એને વધારે જતો હતો.

કિરણ આગળ ચાલ્યું અને આગળે આગળ જતા એવા પ્રકાર—પથમાં, મેં, એક પછી એક વધુને વધુ મોટા દેખાતા છિપોલિયાનાં ઢગ જોયા અને એ દરેક ઢગલા પાસેનો પુરુષ એને વધુ ને વધુ મોટા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

હું ભેઈજી રહ્યો. મારી અસ્પતાતું મને લાગ ચલું.

*

*

*

જ્યારે મારું હૃદય જીવનતાપની પ્રચંડ ઝાળોથી રણ સમું બની ગય—

જ્યારે સુખરૂપી સૂર્યની પ્રચંડ ગરમીથી મારું ભક્તિ-દક્ષ સુકાઈ ગય—

જ્યારે જગતના કલહો અને દુઃખો વેડી વેડી મારું હૃદય પત્યર સમું કંકણ બની ગય—

ત્યારે અવાજે, ઓ નાચ ! અને તારા રિમતરૂપી અમૃતની વર્ષા કરી મારા જીવનને ભક્તિરસથી ભરી દેજે, મારા તોફાની જીવને શાંતિના રાહે ચડાવી દેજે અને મારા હૃદયને કામળ બનાવી દેજે.

*

*

*

પ્રભો ! તું જીવન છે; તુ મૃત્યુ છે...તું મેમ છે. તુંજ...અર્ચસ્વ છે...

*

*

*

સાગર ખૂંદી, મહામહેનતે મેં પાંચેક રત્નો મેળવ્યાં. ગીમઓ આગળ મારા આ પરાક્રમની વિજયગાથા ગાવા હું સાગરનીરે ચાલી નીકળ્યો.

સામેથી એક માણસ આવતો દેખાયો; એનાં કપડામાંથી જળ નીતરતું હતું. તેણે મને પૂછ્યું: “કેમ લાઈ, ક્યાં ચાલ્યા ?”

મેં કહ્યું: “આ સાગરમાંથી મહામહેનતે મેં પાંચેક રત્નો મેળવ્યાં છે. મારા એ વિજયની જગતને જાણ કરાવવા માટે હું નીકળ્યો છું.”

“લજા માણસ ! મેં એવાં તો પચાસેક રત્નો મેળવ્યાં છે, અને દલુષ હુતો વધારે રત્નોની શોધમાં ભૂલેલું. રત્નાકર તું પાંચ કે પચાસ રત્નોજ આપી શકશે ?”

—અને તે મારાથી દૂર-સુદૂર ચાલ્યો ગયો.

એના નિખાલસતાભર્યા સબ્દો મંહારનાં આજ્ઞેય મને લાગે છે, પ્રભો ! કે તે તારો મોકલેલો દૂત હતો.

અવતીપતિ ભોજ નગરજનોનાં સુખદુઃખ જાણવાને રાત્રે ધણીવખત ગુપ્તવેશે રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી પડતો.

એવા એક સમયે નદીકિનારે તેણે એક દરિદ્ર છતાં તેજસ્વી જણાતું બાલકુ કુટુંબ સ્તોતું જોયું. કુટુંબની પુત્રવધૂના અસૌકિક સૌન્દર્યે તેને મોહિત કર્યો. તે તે કુટુંબથી થોડેક છેટે જઈ સંપૂર્ણ રહ્યો. ને અપ્યરાત્રિ થતાં, ચાલાક પુત્રવધૂ જાગતી જણાતાં, તે સાંભળે એ રીતે તે બોલ્યો, “આ અસાર મંસારમાં સાર તો કેવળ મૃગનયની રમણીઓનાં અંગમાં ઊભરાય છે.”

પુત્રવધૂએ ભોજને પારખી જઈ સૂચક વાણીમાં કહ્યું, “જેની કુસીધી, હે ભોજરાજ! આપ સમા નરપુંગવો જન્મે છે.”

ને ભોજની આંખો તે જ પળે ખૂલી ગઈ; પુત્રવધૂને પગે પડતાં તે બોલ્યો, “આજથી જ તમે મારી માતા છો.”

x

x

x

જર્મન રાજકુંવરી મેરી એન્ટીનોટનું ફ્રાન્સના શહેનશાહ સાથે લગ્ન લેવાતાં તે ફ્રાન્સ આવી. ફ્રાન્સની સરહદમાં પ્રવેશતાં નગરના ન્યાયાધીશે તેનું જર્મન ભાષામાં સન્માન કર્યું; રાણીએ કહ્યું, “જર્મન ભાષા ન વાપરો. આજથી હું ફ્રેન્ચ સિવાયની એકે ભાષા નથી જાણતી.”

એક સમયે તે સખીઓ સાથે ફરવા નીકળી. તેને ગધેડાની સ્વારીનો ખૂબજ શોખ ઈઈ તે ગધેડાપર બેઠી, સખીઓ ખુલ્લી જગીઓમાં બેઠી. થોડેક દૂર જતાં, હરિયાળી મિ આવતાં, ગર્દભરાજને ત્યાં મહાલવાનું મન થયું; ને રાણીને નીચે પછાડી તે જમિ પર આગોટવા લાગ્યા. રાણીએ જમીન પર પડ્યાં પડ્યાં જ, સખીઓને સમીપ બોલાવી પૂછ્યું, “ફ્રાન્સની સામ્રાજી ને એનો ગર્દભ—અને બોલ પર પડી જતાં પહેલું કાણુ બેઠે?”

એક સ્વમાની ફ્રેન્ચ લેખકને ૫૦૦ સોનામહોરોની અનિવાર્ય જરૂર પડી. એણે મર્ષ પાસે એ મંજૂંધી માગણી તો ન જ કરી પણ પોતાની જરૂરિયાત કાઢ જાણી ન જાય એની તે કાળજી રાખવા લાગ્યો. પણ એક વાતોડિયાએ રાણી મેરીને હાથવેથી એ લેખકની ગર્વભરી મુશ્કેલી જણાવી દીધી.

રાણીએ જોયું કે લેખકને લુગારનો હીક હીક ગ્રેમ છે. તેણે એને પોતાની સમીપ બોલાવી હસીને લુગાર રમવા નહોતયો. ને થોડીજ મીનીટમાં ૫૦૦ સોનામહોર કારી જઈ તે ત્યાંથી ઊડી ગઈ.

૨૫. શ્રીમન્ત સવાજીરાવે લોકમાન્ય તિલકને, ઉપર પ્રમાણે જ, તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ એવું લાપાંતરનું કામ સોંપી દસપંદર હજાર ખટાવવા વિચાર કર્યો. પણ લોક-

માન્યને એ વિચારની ખચર પડી જતાં તેમણે કહ્યું, “મારે લખીને દ્રવ્ય નથી ખાતરું, લોકો નીચોવીને દેશની સેવા કરવો છે.”

x

x

x

રશિયન સમ્રાટ મહાન પીટર લંડનની મુલાકાતે આવતાં એને લંડનનું વડું ન્યાયમંદિર ખતાવવામાં આવ્યું. ત્યાં સેક્રેટરી ગૃહસ્થાને જોડા કામમાં પરોવાયેલ જોઈ પીટરે પૂછ્યું, “આ બધા ઉદ્યમશીલ સદ્ગૃહસ્થો કેણુ છે?”

“એ આ ન્યાયમંદિરના વકીલો છે.” સાથેના મંત્રીએ તેમને વકીલોની ઝોળખ આપી.

“ઓહ!” પીટરે હસીને કહ્યું, “મારા આખા રશિયન સામ્રાજ્યમાં તો એ જ વકીલો છે. તેમાંના એકને સ્વર્ગે વળાવવાના પ્રશ્નને તું વિચારી રહ્યો છું; પણ હવે કદાચ જાતેના પ્રશ્ન વિચારવો પડશે.”

x

x

x

એક અંગ્રેજ રમણીએ છટલીમાં એક કિંમતી ઘડિયાળ ખરીદ્યું. પણ જ્યારે ઇશ્ત્રાંડ પહોંચી તેણે તેની તપાસ કરાવરાવી ત્યારે જણાયું કે એ ઘડિયાળ સામાન્ય કિંમતનું છે; ને તેને હગવામાં આવી છે.

તેણે તરત જ છટલીના સરમુખત્યાર સિતાર મુસોલીની પર ઠપકાનો પત્ર લખ્યો. વળતી જ ટપાલે મુસોલીની તરફથી તેને દિલ્લગીરીના ઉત્તર સાથે નુકશાની પેટેના પૈસા મળ્યા.

બીજે દિવસે ઘડિયાળ વેચનાર વેપારી તરફથી એ રમણીને આજીજીકર્યો પત્ર મળ્યો. તેમાં લખેલું કે, ‘અમારી બૂલ માટે ખરા દિલ્લથી માફી આહીએ છીએ. હવે મહેરબાની કરીને આપ બે અમને લગ્નામણુપત્ર આપો તોજ અમારી દુકાન બિપરે—વેપારમાં અનીતિ કરવાના આરોપસર અમારી દુકાનને સીલ લગાવવામાં આવ્યાં છે.”

ને જ્યારે એ રમણીએ વેપારીને માફ કરી તેને લગ્નામણુપત્ર લખી આપ્યો ત્યારેજ તેની દુકાન ફરી ખૂલી શકી.

x

x

x

કાશીનાં મહારાણી કરુણા જ્યારે નદીમાંથી સ્નાન કરી બહાર નીકળ્યાં ત્યારે તેમની કાયા ટાટથી કંપતી હતી. તેમણે નદીકાંઠે તાપ કરવાને પાસેની કેટલીક ઝૂંપડીઓ સળગાવી મૂકવાની સાથેની સખીઓને આજ્ઞા કરાવી. આજ્ઞાનો તરત અમલ થયો.

ઝૂંપડીનાં ગરીબ રહેવાસીઓ રાગ પાસે ફરિયાદ દોડ્યાં. રાગએ રાણી પાછાં ફરતાં તેમની પાસે એ અન્યાયનો જવાબ માગ્યો.

“મારા સંતોષ કરતાં ઝૂંપડીની કિંમત વધારે? કંડી દૂર કરવા એ સળગાવી એમાં શું ઘોર અન્યાય થઈ ગયો?” રાણીએ જણાવ્યું.

“કાશીનાં મહારાણીપદે તમને એની કિંમત નહિ સમજાય, ” રાગએ શાંતિથી-વૃદ્ધતા હેથે રાણીને બહાર વળાવતાં કહ્યું, “આજથી એક વર્ષ પર્વત તમે હવે કાશીનાં મહારાણી નથી. બીજા માગોતે-મજૂરી કરીને તમે પૈસા રજો. એનાથી એ ઝૂંપડીઓ ફરી બંધાવી આપજો. ને પછી રાજસભામાં આવી કહેજો કે ઝૂંપડીઓની શી કિંમત છે? એ સળગાવતાં શો અન્યાય થાય?”

x

x

જર્મનપતિ ફેડરિક ખૂબ લોકી સ્વભાવનો હતો. એક મુદ્દ દરમિયાન તેણે સૈન્યમાં ફરમાન કહેલું કે, 'કામકાજ પતી જતાં રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી ડાઈએ મીણુખતી બાળવી નહિ."

ખિચારો એક સૈનિક દિવસોથી પોતાની પ્રિયતમાને પત્ર લખવા તલસતો હતો. પણ દિવસે તેને સમય ન મળતો, રાત્રે અંધારું નહતું. છેવટે એક રાત્રે તો તેણે ફરમાનનો ભંગ કરી-મીણુખતી ચેતાવીને પત્ર લખ્યો, " પ્રિયતમે, છેલ્લી વિદાય. તને પત્ર લખવાને અત્યારે હું લશ્કરી ફરમાનનો ભંગ કરું છું; સવારે મને મોતની સજા થશે."

x

x

x

ખેતીવાડી ખાતાની બોર્ડ સ્થાપનાથી ઇંગ્લાંડને કેવા અગણિત લાભ થઈ શકે એ વિષે સર સૉંકલેરે વડા પ્રધાન પીટને વારંવાર શિખામણ આપ્યા કરી. પીટ કંટાળાને એ બોર્ડની સ્થાપના કરી તેના પ્રમુખ તરીકે સૉંકલેરની નિમણૂક કરી.

થોડાક સમય જતાં, ઉમરાવ બનવાની લાલસા સેવતા સૉંકલેરે પીટને પૂછ્યું, "આપને એ શું વધુ વ્યાજખી નથી જણાતું કે ઇંગ્લાંડની ખેતીવાડી બોર્ડનો પ્રમુખ ઉમરાવ હોય?"

"જણાય જ છે ને!" પીટ તીક્ષ્ણ સ્વરે કહ્યું; "ને એ ખાતર તો મેં હવે પછી એ પદ સાચવવાને બોર્ડ (ઉમરાવ) સમરવીલની નિમણૂક કરી છે."

x

x

x

કેન્ય પ્રીન્સ નેપોલિયન એકવખતે ઇંગ્લાંડના ટ્રાર્ક પરગણાની મુલાકાતે ગયો. તે પ્રસંગે કેન્ય ભાષાના પોતે અખંડ અભ્યાસી હોવાનો દાવો કરતા એ નગરના મેયરે નેપોલિયનના માનમાં કેન્ય ભાષામાં સડસડાટ બાપણ કર્યું. પ્રીન્સે તેના ઉત્તરમાં ગેલા થઈ શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં બોલતાં જણાવ્યું: "નામદાર મેયરે કરેલા ભાષણથી હું ખૂબજ પ્રતુષ્ટ થયો છું. આયરિશ ભાષા ન જણતો હોવાથી તેમણે ભાષણમાં શી શી વિગતો થઈ તે નથી સમજી શક્યો-તે માટે દિલગીર છું, છતાં એમાંથી એ તો સમજી શક્યો છું કે તેમને મારા પ્રત્યે ધણો જ પ્રેમ બિઠરાઈ રહ્યો છે, ને એમની વિદ્વતા અગાધ છે."

x

x

x

સ્વ. ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેનું બાળપણ ગરિબાઈમાં વીતેલ હોઈ તે શાખની ઘણી મીઠેચી અનુભવા હતા: તેઓ કોલેજમાં પ્રોફેસરપદે આવ્યા પછી થોડા જ સમયમાં કોલેજના એક સમારંભમાં આઈસક્રીમ જરૂરી હોઈ એક ખંડમાં તેની તૈયારી ચાલતી હતી. ગોખલે અકસ્માત એ ખંડમાં જઈ પહોંચ્યા. ને આઈસક્રીમનો સંચો નોઈ પાસે બેઠેલ પ્રોફેસરને પૂછ્યું, "આ શું છે?"

"આઈસક્રીમ" પ્રોફેસરે કહ્યું.

ગોખલેએ જીવનમાં આઈસક્રીમ નોચો જ નહોતો. તેમણે પૂછ્યું, 'એ કેવો બને?" પ્રોફેસર જરા ટીખળો હતો. તેમણે સંચામાંથી ચમચો ભરી મીઠાનું પાણી કાઢી તે ગોખલેને આપ્યું.

"ને આઈસક્રીમ આવો ખારોજ હોય," ગોખલેએ તે આખતાં કહ્યું, "તો આપણને તો એ ન લાગે, બાઈ."

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[લે. પં. લાલચંદ્ર લગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

[૧૦]

દોહસો વર્ષો પહેલાં જેમ્સ ફોર્બસે જેને સોલિમાનની વાવ જણાવી હતી, તે હાલમાં નંવલખી વાવ તરીકે ઓળખાય છે અને શ્રીમંત સરકારના લક્ષ્મી-વિદ્યાસ પેલેસ-રાજ્ય-મહાલયમાં વિદ્યમાન છે. તેજ જણાય છે. તેના પર હીજરી નવલખી વાવ સંવત્ ૮૦૭ (ઈ. સન્ ૧૪૦૫ = વિ. મં. ૧૪૬૧)નો પરિચય લિપિમાં શિલાલેખ છે, તેની નકલ પહેલાં એપિગ્રાફિઆ દિન્ડિયામાં પ્રકટ થયે હતી. તથા હાલમાં બેરોડા રોટના આર્કિયોલોજિકલ ખાતાના ડાઇરેક્ટર સાહેબ રા. રા. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીએ ૧૯૩૪-૩૫ ના એન્થ્રોપોલોજી રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરાવી છે અને નિઝામ રોટના આર્કિ. ડાઇરેક્ટર સાહેબની સહાયતાદાર તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેમ્સ ફોર્બસ પહેલાં લગભગ દોહસો વર્ષ પહેલાં હોલ્ડ-ડ-નિવાસી એક પરદેશી મુસાફરે ઇ. સન્ ૧૬૨૫ = વિ. મં. ૧૬૮૧ લગભગમાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી, તેના ફોટા સાથે તેણે કરેલું વડોદરાનું વિસ્તૃત વર્ણન ૧૯૩૬-૩૭ના અંગ્રેજી એન્થ્રોપોલોજી રિપોર્ટમાં ઉપર્યુક્ત ડો. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીદ્વારા ગત વર્ષે પ્રકાશમાં આવેલ છે. તેમાં પણ વડોદરાની ઉપર્યુક્ત વિખ્યાત વાવનું વર્ણન છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિ. મં. ૧૬૬૬ માં વટપદ્ર(વડોદરા)માં પ્રાગ્વંશી (પારવાડ) શાહ હુંસરાજની પત્ની હુંસરતેએ પ્રેમજી નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો; જેને સોળ વર્ષની વયમાં વિ. સ. ૧૬૮૨ માં જૈનયે. વાચક વિજયતિલકસુરિના શિષ્ય વાચક ઇંદ્રવિજયે આપેલી દીક્ષા દ્વારા પ્રેમવિજય પ્રેમવિજય નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમને વાચક ભાવવિજય પાસેથી શિક્ષા મળી હતી. તેમણે વિવિધ તપશ્ચર્યા અને દેશ-વિદેશ વિહાર કરતાં શત્રુજય, ગિરનાર, આબૂ, શંખેશ્વર, અંતરિક્ષજી તીર્થોની યાત્રા કરી હતી; તેમને વિજયાર્જુનસુરિએ વાચકપદ આપ્યું હતું. વિજયગુણસુરિની આજ્ઞા સ્વર્ગવાસ થયો હતો. ૧૭૧૭ માં વટપદ્ર(વડોદરા)માં આવ્યા પછી આવળુ શુ. ૧૧ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. એમ તેમના શિષ્ય વૃદ્ધિવિજયે રચેલા નાના નિર્વાણ-રાસ પરથી જણાય છે.^૧

વિ. મં. ૧૭૯૦ (શક સંવત્ ૧૬૫૫ = સન્ ૧૭૩૪) નો ૪૩ પંક્તિવાળો એક પદ્યમય

૧ 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૩ કા. મા. અંક (પૃ. ૮૬-૮૭) માં તેની એ નોંધ પ્રકટ કરી છે.

ખડોદિયા.
દરવાજો

મરાઠી^૧ શિલાલેખ ડબોઈના કિલામાં વિદ્યમાન છે, જેમાં જન-
દંયાના મંગલાચરણ પછી દમાજી ગાયકવાડનું સ્મરણ છે-
“તથ ચરણિ તત્પર, પિલાજિ-સુત નિરંતર ।
દમાજી પ્રતાપ ‘સમશેર, ચાહાદુર’એસે બોલતિ ॥૫॥
મહાપ્રતાપિ પુરંધર, જગપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ વીર ।
કલિયુગમાજિ સમશેર, કીર્તી જાલી ભૂમંહલી ॥૬॥

તે શિલાલેખના ૨૪મા પદમાં ખડોદિયા દરવાજાનો ઉલ્લેખ છે.—

“ તેયે દરવાજા નિયોજિ નિપુણ, વડોદિયા નામામિવાન ।

છેદિ પરચકાચે માન, પશ્ચિમ દુર્ગ પામતિ ॥ ૨૪ ॥ ”

વિ. સં. ૧૮૦૧ માં રાજનગરમાં જૈનચે. તપાગચ્છના પં. ન્યાયસાગરના શિષ્ય
જયસાગરે રચેલી તીર્થમાલા(સ્તવન)માં વડોદરાના દાદા

દાદા પાર્શ્વનાથ પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ છે, કે તે સર્વની આશા પૂર્ણ કરે છે.^૨

વિ. સં. ૧૮૪૫ માં અને ૧૮૬૬ માં જૈનચે. તપાગચ્છપતિ વિજયજિનેદ્રસૂરિએ

જૈન મુનિઓનાં તથા તેમના શિષ્યો પં. સુગણવિજયના શિષ્યો પં. હિતવિજય અને પં. હંસવિજયને

ચોમાસાં વડોદરામાં ચાતુર્માસ કરવા આદેશપદ્ધતિ આપ્યા હતા (જૈન-

સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૧, અં. ૪; પૃ. ૧૫૩, ૧૨૧; શ્લોકાદેશપદ્ધતિ

૨, ૬); તે પ્રમાણે તે વર્ષોમાં તેમની ચાતુર્માસ-સ્થિરતા અદ્વિ યથા હશે અને તેમના
ઉપદેશાદિનો લાભ જન-સમાજને મળ્યો હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિરાજ *દીપવિજયે રચેલ

વટપદ્ર નગરની ગજલ

દૂહા

સેવકને ઘરઁદાશ(વિ)ની, મગિની શસી બવલ;

*પ્રણમી^૫ વટપદ્ર નગરની, ^૬કહેલું^૬ એક *ગજલ. ૧

* વટપદ્ર(વડોદરા)ની આ હિંદી ગજલ, કવિ દીપવિજયજીએ વિ. સં. ૧૮૫૨માં પોતાના પુત્ર
(અચ્છનામક-વિજયલક્ષ્મીસૂરિ)ને લેખે લખાવું જણાય છે. એથી ૬૦મી ગાથામાં વર્ણવેલ વડોદરાનગરને
ચરણથી પાવન કરવા અને ૬૧મી ગાથામાં ચોમાસું કરવા આવવા થી પુત્રને સંધ તરફની વિનંતી સૂચવી
છે. ૬૨ ગાથા પછીના કલશ સવૈયા કાળમાં આગર શુ. ૧ સનિવાર સૂચવ્યા છે અને તેમાં પોતાના પ્રતિયક્ષમાં
ઉદય(વિજયોદય)સૂરિના પદ્મપ આકાશમાં ઉદય પામેલા સૂર્ય જેવા લક્ષ્મીસૂરિ(વિજયલક્ષ્મીસૂરિ)નું
અને પોતાના ગુરુ પ્રેમરતનનું સ્મરણ કરી તેમના આજ્ઞાક્રિત સેવક તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે.

૧ આ શિલાલેખ ખડોદિ રાજ્યદક્ષિણતીલ ઐતિહાસિક વંશ (પુ. ૧, પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૪) માં
પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨ “વડોદરે દાદો પાસે, તે સહુની પૂરે આસ;” (ગા. ૧૯)

—જૈનપુત્ર ૧૯૮૫ આવાહ પૃ. ૪૪૨

૩ ક. વાચિની ૪. ક. હંસ છે ૫. ક. વટપદ્ર ૬. ક. કરવા ૭. ક. ગજલ

ગજલ

વટપદ્ર ક્ષેત્ર હૈ વીરાક્, તટળી વહત હૈ નીરાક્;
 ૧ ફિરતી ગિરદ દો કોશા(સા)ક્, ૨ ક્વૌ રહે શત્રુકિ હોયાંક્ ? ૧
 ૩ આયું રાવ દામાઝીક્, જેસા ૪ ન્યાદ રાનાઝીક્;
 મોલા ૫ નાલસે સઘ્યાક્, ફિહ્લા તેતના કંચાક્. ૨
 ફિહ્લા સૂઘ હૈ ૬ કંચાક્, ટિ(સી)સામારમ મિચાક્;
 ગાઢાવટ્ટે ૭ ચૌઢાક્, ઉંચા નુરજ હૈ ૮ પ્રોઢાક્. ૩
 ધુરજે નાલક પાંત્યા(તા)ક્, નિરસ્ત હોત હૈ સાંત્યા(તા)ક્;
 ૯ વાકા માન નવ ગઝાક્, દૂઝી સહુત હૈ સઝાક્. ૪
 ચાઠ ચ્યાર દરવાઝેક્, અલકાનયરકે લાઝેક્;
 ગાયકવાલ(હ) સીઆ(યા)ઝીક્, ગંગા માત હૈ માઝીક્. ૫

જે વિજ્ઞપ્તિ-પત્રમાં આ વડોદરાની ગજલ છે, તે મૂળ ચિત્રાકિત-વડોદરાનાં વિવિધ દરયાથી વિભૂષિત હોઈ વડોદરા-નિવાસી (હાલમાં પાટણવાસી) વૈષ્ણવક ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મહારાજ પાસે હોવાનું જણાતા ત્યાંથી મંગાવતા હજી આવ્યું નથી, એટલે બીકાનેર(મારવાડ)ના દાન-સાગરજી ભંડારમાંની બેપત્રવાળી પ્રતિ પરથી ઇતિહાસપ્રેમી શ્રીમાત્ અગરચંદજી નાહરાએ સખી મોકલેલી નકલના આધારે આ ગજલ અહિં ઉતારવામાં આવી છે.

પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજના સંગ્રહના ચિત્રાકિત વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર(દીપણી)ના આધારે મિ. લોગીલાલ જયચંદ માંડેસરા દ્વારા 'દીપવિજયકૃત વડોદરાની ગજલ' 'સાહિત્ય'ના સન્ ૧૯૩૨ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રકટ થઈ છે, તેમાં પાઠાતરો સાથે ઘણી અશુદ્ધિઓ જણાય છે, કેટલીક અહિં ક. નિરાણી દ્વારા જણાવેલ છે. તેની અંતિમ કહીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉદયસાગરસૂરિના શિષ્ય પુણ્યસાગરસૂરિ નામવાળો ફેરફાર જેવામાં આવે છે, તે પાછળથી ટોળ્યે મુધારેલ હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યાં વિજયસદ્ભૂમીસૂરિનું નામ ઉચિત લાગે છે. જી. પ્રતિના આધારે આપેલા પાઠમાં અહીં જેવામાં આવશે, તથા તેમનો યોગ્ય પરિવર્તન પણ અંતમાં જણાવીશું. એથી સ્પષ્ટ થશે કે-આ વિજ્ઞપ્તિપત્ર, ઉદયસાગરસૂરિ તરફ નહિ, પણ વિજયસદ્ભૂમીસૂરિ તરફ મોકલેલું માનવું ઉચિત છે.

રાજમાન્ય કવિરાજ દીપવિજય, વિક્રમની અદારમી સદીના મધ્યભાગને શોભાવી ગયા. તેમણે જૈન શ્લોકે. તપાગચળની એક સાખા વિજયનાનંદસૂરિ-પદ્મ(ગચ્છ)ના નાયક શ્રીપૂજ્ય વિજયસદ્ભૂમીસૂરિ (સ્વ. વિ. સં. ૧૮૫૮)ની સ્તુતિમાત્રા (હાલ ૧૦) પણ રચેલી છે. તેમણે ગજલો, સ્તવનો, પૂજણો, સ્વાધ્યાયો તથા બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં કાવ્યો ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં રચેલાં જણાય છે. તેમણે રચેલ સ્તૂત્યસદ્ભૂમી નવરસ (લે. સં. ૧૮૪૦), શિદિણી તપસ્તવન (સં. ૧૮૫૬) વડોદરાની ગજલ (સં. ૧૮૫૨), બરેલ(શિ)ની ગજલ, જંબૂસરની ગજલ, સુરતની ગજલ, (વિ. સં. ૧૮૭૩), ખંભાતની ગજલ તથા ઉદયપુર (મેવાડ)ની ગજલ (આગરાના શ્રીવિજયધર્મ-લક્ષ્મી-જ્ઞાનમંદિરમાં) જણવામાં આવેલ છે.

આ જૈનચર્ચકવિ દીપવિજયજીને શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડે 'કવિરાજ' એવું બિરુદ આપ્યું હતું; તેમ તે કવિએ રચેલ અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં અડી હાથ લાંબા અને પોણા બે હાથ પહેળા કપડા ઉપર સ્વહસ્તે લખેલ રાડોડ મહારાજ માનસિદ્ધના કીર્તિ-ગુણસમુદ્રબંધ આશીર્વાચન કાવ્યના ચિત્રમય પટ્ટમાં કરેલા ઉદ્દેશપત્રી જણાય છે—

“ઈતિ શ્રીમત્તપાગળ-શ્રીવિજયનાનંદસૂરીગચ્છે રાજશ્રીગાયકવાડવત-‘કવિરાજ’

૧ ક. લાંબી ગી. ૨ ક. વ્યા હૈ ૩ ક. બાવો ૪ ક. ન્યાય ૫ ક. નારસે
 ૬ ક. હેળાક્. ૭ ક. દોઢાક્ ૮ ક. નીરજન ૯ ઉત્તર

गोवंदराव हे राजाक, ^१ज्या(जा)का सेन हे ताजाक;
 मयगल झुलते मातेक, ^२गोपति-सेन्य सोमातेक. ६
^३नीके चरणमें तोडेक, मुंडे कमलके (डो)डेक;
 पाखर खूब सुकलांताक, घोडां लाख टकुरांताक. ७
 पाटवी राव आनाजीक, दूजा राव ^४कांनाजीक;
^५वा हे शस्त्रसे सु(श.)राक, न्याइ(वी) न्यायसे(में) पूराक. ८
 राउवा हे दीवानाक, अपनि बुधसे दानाक;
 सेवक ^६बहुत ले लारोक, नित्ये जात ^७दरबारीक. ९
 केते रहे(ह)त उहां बैठेक, नाहि मिलत ए केठेक;
 केते धरत ^८नजरांताक, खावंद देत ^९फूरमानाक. १०
 शी(शि)वाराम रंगीलाक, ^{११}ज्याका खूब बंगि(गी)लाक;
 फत्तेसंघके वारेक, दीनि(नी) दोलतां भारेक. ११
^{१२}तिण दिन मान धा वासेक, म(स)वया मान है तासेक;
 सर(खंड)नी देसकि लावाक, हाथि देत सरपावांक. १२ [आधु]

विरद जती पं. दीपविजयकविराजेन विरचितं श्रीराठोडकुल-गगन-भान-महाराजाधिराज-
 महाराजश्रीमानसिंहमहोपालकीर्ति-गुनसमुद्रवध आसिरवचन श्रेयः ।

संवत् १८७७ वर्षे शके १९४२ प्रवर्तमाने श्रीआसोजसुदिविजयादशम्यां लिखितं
 स्वहस्ते पं. दीपविजय कविराजे । ”

—आ चित्रभय पट्ट, पठोदराभा आत्मारामछ नैन हानभंदिरभां विद्यमान छ, तेभां जने आनू
 आनूदाभिर(सूनुसुपुत्री)धर, छत्रधर, छडीदारो, यमरधर, मोरचंद-धर ६ राजसेवकां आने तखवारनां
 भणी ७ रंजीन भनोदर चिनो छ, ते पक्ष कविअे तैयार कर्थां दुशे, तेभ अनुमान थायछ.

आ' सिवाय तेभनी अन्य कृतियो—पंचवधावाञ्छित पार्श्वनाथ-स्तवन (ले. सं. १८८०),
 गोडीपार्श्व-स्तवन, शरापक्षी पार्श्व-स्तवन, नंदीचरद्वीप-पूज (ले. सं. १८८१), अथभ-शोभा स्तवन
 (सं. १८८६), महावीरगिन शोभा स्तवन, संघ-शोभास्तवन (सं. १८८७), इषिबानी शोभा (ले. सं.
 १८८९), आदसक आभमपूज (ले. सं. १८८९), अष्टापदपूज (राहेर जंहरभां संधना आग्रहणी
 सं. १८८२भां मढोतसव-प्रसंगे), सोदुग्म(सौधर्म)कुड-पट्टावली-भास, गौतमस्वामि आदिनी गड्डुंसी
 चंद-गुणावली-वेप(पद्यभां) वि. वि. कृतियो दार्जिली विगेरेना नैनग्रंथ-जंठातोभां भणी आवे छ.

आ दीपविजय कविराज, वि. सं. १८८०भां आ पठोदराभां निवास करता छता, त्थारे तेभने
 प्रायशे मद्दानिशीयसुत्र संधभा प्रश्नो कर्थां छता, नेनो गुनरातीभां आपेयो तेभने लिखित
 प्रत्युत्तर सं. ३०० प्रमाण यथा छतो, ते अहिना नैन हान-भंदिरनी प्रवर्तक हांतिचित्रभय मुनिराजनी
 प्रति पश्यी नैनसाहित्य शोधक (अ. ३, अ. ३, पृ. २६२-२७२)भां प्रकट यथ अथे छ; तेना
 प्रारंभ आने प्रातभां नीगेना छल्लेयो छ—

१ क. उनका सेन न रहैता जाक; २ क. गहावत वां न केतावेक. ३ क. नीके
 चरणमें तोटाक मुंडे ४ क. कहानांकि; गुर्जर प्रांतने चावाक, कांजुराव हें जावाक. ५ क. ओ तो
 ६ जीन दिन अतवारी जावेक, राखरा शहेर सोहायेक. राखला हे ७ क. बहोत हें न्याराक,
 ८ क. दरबाराक ९ क. वज्र १० क. परमानाक ११ क. उनका बहोत १२ क. तेगे दीनमान
 या जेसाक, सब या मान हें तेसाक; परना देसकी लावाक, हाथी होत

એક હજુ રેખાચિત્ર—

લાભચંદનો લાભ !

ઈ. ન.

લાભચંદ પચીસ વર્ષનો સુવાન હતો. ગામનું તે નાક ગણાતો. કોઈ પણ બહારગામનો માણસ પોતાના ગામનાં જડાં માણસની વાત કાઢતો ત્યારે અમે લાભચંદના દૃષ્ટાંતથી તેને પળવારમાં હંફાવી શકતા. અને એ રીતે અમારા ગામની એ વિષય પૂરતી મરોપરિતા ટકાવી રાખતા.

લાભચંદ જડો તો હતો જ, પણ એટલો બધો જડો હતો કે તેને 'કાડી' કહેવા જઈએ તોય તેની જડાઈને અન્યાય થાય તેમ હતું.

અમારા મિત્રોમાં અમે કોઈના પર બહુ ગુસ્સે થતા ત્યારે તેને કહેતા, “જા તને આશીર્વાદ આપું છું કે તું લાભચંદ જેવો થા !” પેલો મિત્ર બાપડો હાથ જોડી કહેતો, “લાહ; મને ફાંસીની સજા કરવી હોય તો કરો. પણ કૃપા કરી લાભચંદ જેવા થવાનું ના કહો.”

આવી રીતે લાભચંદની સ્થૂલતા કહેવતરૂપ બની ગઈ હતી. બહો ખિચારો લાભચંદ ભલભલાં ગામ પર જડાઈમાં વિજય મેળવી ગામનો કીર્તિધ્વજ અણનમ રાખતો હોય છતાં, ગામનાં નમણું લોકો લાભચંદની કદર કરી શકતાં જ નહિ.

લાભચંદને કયાંય બહાર જવું હોય અને વાહન મંગાવે તો ગાડીવાળો તેની આખી ગાડીમાં તેને એકલાને બેસવા દે એટલું જ નહિ પણ તેની પાસેથી આખી ગાડીના ભાડા કરતાં અમણું ભાડું પણ વસૂલ કરે. ચાર માણસો કરતાં લાભચંદનું વજન વધારે નહોતું જ હોય. લાભચંદનું વજન બહુ બહુ તો સાત-સાડાસાત મણ ! ગાડીમાં બેસનાર છડિયાનું સરેરાશ વજન અડીમણ ગણીએ તોય ચાર જણનું વજન દસ મણ. તે ચાર જણ પાસેથી કુલ ૪ આના લેનાર ગાડીવાળાઓ લાભચંદ પાસેથી બાર આના આગળથી વસૂલ કર્યા પછી જ તેને ગાડીમાં બેસવા દે એ વાત અન્યાયની પરાકાષ્ટો નથી લાગતી ?

દરજી પણ લાભચંદનાં કપડાં સીવવાનાં આવે ત્યારે દોઢાં દામ જ માગતો. શરીરની જડાઈને અંગે લાભચંદને અમણું કાપડ તો ખરીદવું જ પડતું, પણ ખૂંડા દરજીઓ પણ તેના પર લુપ્ત કરતા એ ઘણું અશ્વત્થ થતું.

દરજી તો ઠીક, પણ હજામેય બપોરે લાભચંદની દાઢી કરવાના દોઢા દામ માગતો ત્યારે તો સફ થઈ જતી હોય તેમ લાગતું.

લોકો પોતા પર આવી દ્રેષદષ્ટિ રાખે છે તે જાણી લાભચંદને ઘણો શોક થતો. શોક દરવાનું એક બીલું પણ કારણ હતું ! આવા અન્યાયોની સામે આત્મા કંઈથી લોકે અને તેની અસરથી થતા અનુતાપના પરિણામે વજન ઘટે તો સાફ, એ હતી લાભચંદની ગણતરી. પણ તેના વજનમાં અનુનાપનું વજન ભગવાથી તે તો હિંદાનો જડો મવા લાંગરો. પોતે કુખી

પર કાબૂ જમાવી તેણે કાંતિપુર-ખટમંડુને રાજધાની ઠેરવી અને એકચક્રે નેપાળ પર શાસન ચલાવવા માંડ્યું.

પૃથ્વીનારાયણસિંહ કુનેહબાજ ને યશસ્વી નૃપતિ હતા. પણ તેમની પછી ગાદીએ આવનાર તેમના વંશજોમાં કલહ, સ્વચ્છંદ, ધમંડ અને સત્તાલોભનાં ખીજ રાષાયાં. તેમાં ૧૮૦૫ માં રાણા રાયબહાદુર શાહનું ખૂન થયું. તેમની પછીના ગાદીપતિ ગીર્જાજીયુદ્ધ વિક્રમશાહનો શાસનકાળ ૧૮૧૪-૧૬ ના નેપાળી વિગ્રહ માટે પ્રખ્યાત છે. તેમના અવસાન પછી તેમનો બાલપુત્ર રાજેન્દ્રવિક્રમશાહ ગાદીએ બેઠો. શરૂઆતમાં તેની નાની વયનો લાભ લઈ અને પાછળથી તેના મનસ્વી અને નિર્બળ સ્વભાવની ઢાલ નીચે ધણાય મહારવાકાંક્ષી-ઓએ સર્વસત્તા કબજે કરી લેવા યુક્તિઓ રચી, અને પરિણામમાં તેમાંના કેટલાકનાં ખૂન થયાં. છતાં મોટાં મહારાણી લલિતત્રિપુરાચુંદરીના હાથમાં રાજ્યની લગભગ જળવાઈ રહી. પણ તે મૃત્યુ પામતાં નાનાં મહારાણી લક્ષ્મીદેવીએ અનેક સ્વચ્છંદ બેસ્યા. તેમાં હજારોનું લોહી રેડાયું અને અંતમાં રાજ્યની તમામ સત્તા, ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં, જંગબહાદુર નામે પ્રધાનના હાથમાં ચાલી ગઈ. *

જંગબહાદુર પ્રગળ મહારવાકાંક્ષી વીર હતા. તેણે મહારાણા રાજેન્દ્રવિક્રમને પદબ્રષ્ટ કરી તેના પુત્ર સુરેન્દ્રવિક્રમને રાજગાદી સોંપી. યુરોપની મુલાકાત લઈ પરદેશોમાં પણ તે પોતાની છાપ પાડતો આવ્યો. નેપાળમાં તેણે કેટલાક જરૂરી અને બિનજરૂરી સુધારા દાખલ કર્યા. સત્તાવનંતા બળવામાં અંગ્રેજોને પૂરતી મદદ કરી તે બ્રિટનનો લાડીસો બન્યો. તેની કાર્તિકી આકર્ષાઈ નેપાળનાં રાજપ્રજાએ તેને મહારાજનો ઈલકાળ આપ્યો, તેનું પ્રધાનપદ વંશપરંપરાગત બનાવ્યું. રાજવંશ સાથે સગપણનો સંબંધ બાંધી તેણે એ પદ ઉપરાંત નેપાળની ગાદી પર પણ આડકતરો કાબૂ જમાવ્યો. તેણે રાજવી સુરેન્દ્રવિક્રમના બાલપુત્ર વેરે પોતાની પુત્રી પરણાવી ને સમય જતાં એ પુત્રીના વંશજો નેપાળના ગાદીપતિ બન્યા. તેના સમયથી નેપાળના પ્રધાનો મહારાજના નામે ઓળખાય છે અને ગાદીપતિ મહારાજાધિરાજ કહેવાય છે. મરાઠી સામ્રાજ્યમાં પેથા સરખું નેપાળમાં પ્રધાનોનું સ્થાન ગણાય છે. વર્તમાન મહારાજ યુદ્ધ સમયે જંગબહાદુર જંગના પોતાના, અને મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવન વીરવિક્રમ શાહદેવ તેની પુત્રીના વંશજ છે. આમ ૧૮૫૦ ના સમયથી નેપાળનો ઇતિહાસ એટલે જંગબહાદુરના કુટુંબનો ઇતિહાસ બની ગયો છે.

૧૮૭૭ માં જંગબહાદુર અવસાન પામ્યો ને ૧૮૮૫માં નેપાળમાં ફરી આંતરિક બળવો ફાટી નીકળ્યો. અંગ્રેજોએ પણ એ દેશને કબજે કરવા સંકલિત કુનેહ અને શક્તિ અજમાવેલાં, પણ બહું નિરર્થક જતાં નેપાળ સાથે કાયમી મુલેહ કરવામાં આવી. તે સમયથી નેપાળ સ્વતંત્ર છતાં અંગ્રેજોનું અફર મિત્રરાજ્ય બની રહ્યું છે. બંનેએ પરસ્પરને મુશ્કેલીના પ્રસંગે મદદ કરી છે. ચાલુ મહા યુદ્ધમાં નેપાળે અંગ્રેજોને ચરણે ધરેલી પોતાની સેવા એ એનું છેલ્લું પ્રમાણ છે.

નેપાળની પ્રગ આજે એક અને અમેઘ છતાં તે જુદીજુદી પ્રતિઓમાંથી ઊતરી આવેલી છે. એના ઈતિહાસ, સામાજિક દરજ્જે, વ્યક્તિત્વ, વ્યવસાય વગેરેમાં તફાવત રહેલો છે.

ગુરખા તરીકે જગતભરમાં નામાંકિત અનેલી લડાયક કામ એ મહારાણા પ્રતાપની વંશજ ને નેપાળની આગળ પડતી પ્રજા છે. શરીરે હીંગણી છતાં કાંડામાં તે અનુપમ ગણાય છે. તેનું સ્થાન હિંદમાં રજપૂતોના સ્થાનને સમાંતર છે. એ કામનો જુદાંમાન વર્ષ રાજતંત્ર ચલાવે છે; શક્તિમાન વર્ગ સૈન્યમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે ઉપરાંત નેવાર, કિરાતી, ભૂટિયા, માગર વગેરે કામોનો પણ ત્યાં વસવાટ છે. નેપાળની મૂળ-જૂની પ્રજા તે આ પાછલી કામો છે અને તે મોગીલ જાતિમાંથી જિતરી આવેલી છે.

નેવારો નેપાળમાં નવમી સદીમાં જઈ વસેલા ગુરખાઓ આગળ વધતાં એ કામ કંઈક પછાત પડી, છતાં નેપાળના બધાજ વૈશ્ય ધંધાઓ હજી એ કામને હસ્તક છે. નેપાળના સંસ્કાર, મંત્રકૃતિ, સમૃદ્ધિ, કલા, કારીગરી, શિર્ષ, સ્થાપત્ય વગેરે એ જ કામ સાચવી રહી છે. નેવારી સ્ત્રીઓ રૂપાળી અને કળાની દેવી સમી ગણાય છે. કિરાતી લોકો શિકારી તરીકે પ્રખ્યાત અનેલા છે. તેઓ ગુરખા કરતાં પણ હીંગણા અને વધુ અપટા અહેરાના હોય છે. ભૂટિયા જાતિ મોટેલાગે પહાડોમાં જ વસે છે અને તળતોડ મજૂરી કરી આજીવિકા રજે છે.

આ રીતે નેપાળી પ્રજા જુદી જુદી જાતિમાંથી જિતરી આવેલી અને સંસ્કાર, વ્યક્તિત્વ, વ્યવસાય વગેરેમાં બેદર ધરાવતી છતાં તેમના રીતરિવાજો, ધર્મ, તહેવારો, પહેરવેશ વગેરે લગભગ એકસરખાં છે.

બહુ પત્નીત્વ બધી જાતિઓમાં સામાન્ય છે. સ્ત્રી જો કુમારો વળે તો એને સંખતમાં સખત સખ કરવામાં આવે છે, ને તેને એ માગે વાળનાર પુરુષ પણ લગભગ મૃત્યુની સખને પાત્ર યાય છે. સતિપ્રથા પણ હજી ત્યાં સદંતર ગંધ, ચંઈ નથી. પહેલાં ત્યાં ગુલામીપ્રથા હતી પણ તેરેક વર્ષ ૫૨, મહારાજા ચન્દ્ર સમશેરજીંગ બહાદુરના સમયમાં, એ પ્રથાને તિલાંજલિ આપવામાં આવી. ત્યાંના બ્રાહ્મણો કોઈ પણ સંયોગોમાં માંસાહાર કરતા નથી.

નેપાળની જાતિમાં નેવારી જાતિનો હિસ્સો વધુમાં વધુ અને દુબર, ઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે એ જ કામને હસ્તક છતાં એ પ્રજા જિનલડાયક હોઈ તેનું સ્થાન એ દેશમાં ઘણું જિતરતું ગણાય છે. એ કામની લગ્નપ્રથા પણ કંઈક વિચિત્ર છે. કન્યાનું લગ્ન નાનપણમાં એક પવિત્ર વેલના ફળ સાથે કરી એ ફળને નદીમાં તરવું મૂકી દેવામાં આવે છે. ફળનું બાવિ જણાવું અસંભવિત હોઈ તે કન્યા આજીવન અવિધવા બની જાય છે. પછી મોટી વયે તેનું લગ્ન ગોઝ્ય પુરુષ સાથે કરવામાં આવે છે અને એ પુરુષ ન ગમતો હોય તો તેના જોશીકા નીચે એક સોપારી મૂકી તે કન્યા બીજા પુરુષ સાથે જોડાઈ શકે છે.

વર્તમાન નેપાળી પ્રજા મુખ્યત્વે હિંદુધર્માવલંબી છે. અણુ પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં ત્યાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પણ મહોજલાલી મોગવેલી. ત્યાંના અન્યભંડારમાં હજી પણ તે ધર્મોને લગતા હિંદમાં અપ્રાપ્ય એવા અનેક મંથો જળવાઈ રહ્યા છે. તે પ્રદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મને વધારે વ્યાપક જનતો જોઈ શ્રીમદ્ સંકરાચાર્ય ત્યાં જઈ પહોંચેલા અને તેમણે ત્યાં હિંદુ ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરેલી. તે પછી નેપાળમાં, પ્રજાના થોડાક ભાગ જુદા જુદા ધર્મને વળગી રહેવા છતાં, રાષ્ટ્રધર્મ તરીકે તો હિંદુ ધર્મ જ કાયમ બન્યો છે.

સંસ્કારથી એ પ્રગ્ન હિંદની હિંદુ પ્રગ્ન સાથે જોડાયેલી છે. હિંદમાં ઊજવાતા દર્શના-
દિવાળી વગેરે તહેવારો ત્યાં ઊજવાય છે. તે ઉપરાંત મત્સ્યેન્દ્રઉત્સવ, બાબરાયોગિની,
સીદીયાત્રા, ઘંટાકરણ વગેરે તહેવારો વિશેષમાં ઊજવાય છે. સીદીયાત્રામાં મુખ્યત્વે કૃત્રિમ
યુદ્ધો ખેલવામાં આવે છે.

ત્યાંના નીલકંઠ નામે પવિત્ર યાત્રાસ્થાનમાં એક મુશોભિત સરોવરના જળમાં
મૂતેલા આખેદૂબ વિષ્ણુનાં દર્શન થાય છે. પ્રગ્ન ઉત્સવ ઊજવી એ તીર્થનાં દર્શને જાય
છે. પણ રામથી એ તીર્થનાં દર્શન ન કરી શકાય. જો કરે તો તરત મૃત્યુ પામે. પરિણામે
રામને માટે એ તીર્થની પ્રતિકૃતિ ઊભી કરવામાં આવે છે. અને રામ એ પ્રતિકૃતિનાં
દર્શન કરી સંતોષ મેળવે છે.

પહેરવેશ આખી પ્રગ્નનો લગભગ સરખો છે. ચોરણો, તે પર ઝખ્ખો તે કમ્મરે
પ્રિય હથિયાર કુકરી. શિખોને કાંરપાણુ જોટલુંજ નેપાળીઓને આ કુકરી પ્રિય હોય છે.
મુરોપના રણમેદાન પર હાથોહાથના યુદ્ધમાં આ કુકરીએ તોળા પોકારાવેલી.

સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ખાસ ફરક નથી હોતો. પણ તેમના ચોરણમાં કાપડ વધારે
પ્રમાણમાં વપરાય છે. નેપાળી સ્ત્રીઓના અંકેક ચોરણ પાછળ ૨૦ થી ૩૦ વાર લગભગ
કાપડ રોકાય છે. તે રાજવંશિની સ્ત્રીઓ તો ૩૫ થી ૪૦ વાર કાપડનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

નેપાળમાં જુદી જુદી ૭ ભાષાઓ બોલાય છે. તેમાં પરઅતિયા-સંસ્કૃતને મળતી
આવતી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા ગણાય છે. જુરીયા જ્વતિ તિબેટી ભાષા બોલે છે.

નેપાળની રાજ્યવસ્થા એકંતરવાદી છે. પહેલાં ત્યાં રામ સર્વસત્તાધીશ ગણાતો, હવે
પ્રધાન ગણાય છે. રાજ્યચુરુનું સ્થાન અને માન પણ ઇર્ષા ઉપજાવે એવું હોય છે. નેપાળની
: પર લાગવગ ધરાવનારો બોને વર્ગ એ બ્રાહ્મણ અને જોશીઓ છે-જેમને પ્રગ્ન
છે, સન્માને છે અને જેમનાં વચન પર એને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે.

નેપાળમાં ગામડાંઓ અને સામાન્ય નગરો અનેક છતાં નોંધધોઅ મુખ્ય નગરો તો
ત્યાં ત્રણજ છે: ખટમંડુ, પાટણ અને લાટગામ. ત્રણે નેપાળી ખીણમાં જ થોડે થોડે અંતરે
આવેલાં છે. તેમાં વર્તમાન રાજધાની ખટમંડુ છે, અને જૂનામાં જૂનું ઐતિહાસિક
નગર પાટણ છે.

ખટમંડુ પહાડની તળેટીમાં ગોળાકારે વસેલું છે. ઇ. સ. ૭૨૩ માં રામ કામદેવે તે
વસાવેલું. પહેલાં ત્યાં એકજ વૃક્ષના લાકડામાંથી એક ધર બંધાઈ રહેલું અને તે પરથી તેનું
નામ ખટમંડુ-કાષ્ઠમંડપ-પડ્યું છે. આજે પણ ત્યાં લાકડાનાં ઘરો વિશેષ પ્રમાણમાં છે. તે
નગર બાગમતી અને બસુમતી બંને નદીઓનાં સંગમ પર વસેલું છે. તેની પૂર્વે મનોહરા
નામની નાની નદી વહે છે. ખટમંડુથી એએક માઈલ દૂર શંખમૂળ સ્થાને એ ત્રણે
નદીઓનો મનોહર સંગમ થાય છે. આજે પણ એ નગરનું આકર્ષણ જોટલું જ અદ્ભુત છે.
દૂરદૂરથી દળતી દિમાલવની રમ્ય હાયા, પહોળા રસ્તા, સુંદર કાતરણીવાળાં મકાનો,
લગ્ન મહેલો અને કલાકૃતિ સર્માં મંદિરો એ નગરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આજે ત્યાં
પેચાવન હમરની વસતી છે.

પાટણનું મૂળ નામ લક્ષિતપટ્ટન છે. તે એ વખત વસેલું. પહેલાં તે પ્રિયદર્શનની પુત્રી
ચાક્રમતીએ વસાવેલું. ખીજી વખત રામ વીરદેવે વસાવેલું. તે પણ ખટમંડુની પેઠે ગોળાકારમાં

વસેલું છે. ત્યાં નેપાળીઓના અધિદેવતા મન્દેન્દ્રનાથનું ભવ્ય મંદિર આવેલું છે. નેપાળીઓ ત્યાં મોટા ઉત્સવ ઊજવે છે. આ મંદિર પહેલાં બુદ્ધનું હોવાનું મનાય છે.

ભટગામ ડમરના આકારમાં વસેલું છે. ઈ. સ. ૮૬૫ માં રાગ્ન અનંગમદ્દે તે વસાવેલું. નેપાળનાં પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્ય અહીં વિશેષ પ્રમાણમાં જળવાઈ રહ્યાં છે. શહેરની આસપાસ પુષ્કળ તુંળાવો છે. થોડાક સમય માટે આ નગર પણ નેપાળની રાજધાની બનેલું. તે સમયે તેની જાહોજલાલી અનુપમ હતી. નગરનાં સંખ્યાબંધ તળાવોમાં ચીનથી મંગાવેલે સોનેરી-રૂપેરી રંગની માછલીઓ વસાવવામાં આવેલી. શહેરની મધ્યમાં નગરના બે મહાન વીર પુરુષો જયમલ અને રૂદ્રાની સુંદર પ્રતિમાઓ ઊભી છે. ત્યાંનું સુવર્ણદ્વાર એ જગતની એક અદ્ભુત કલાકૃતિ ગણાય છે. નગરની વસતી બત્રીસ હજાર લગભગની છે.

પ્રાચીન યુગમાં નેપાળ કલા, શક્તિ અને સમૃદ્ધિનું મંદિર ગણાતું. બહુમૂલ્ય ગણાતી રત્નકંબળો ત્યાં જ બનતી અને હિંદમાં તેની આયાત થતી. ત્યાંના મહેલો, મંદિરો ને વિશિષ્ટ કોટિનાં ઘરો કલા અને કારીગરીના સુંદર નમૂના છે. ચીનના જગવિખ્યાત પેંગોડા હિંદમાં જન્મેલા, નેપાળમાં વિકસેલા, ને પછી તેનું ચીનમાં અનુકરણ થયેલું. સમ્રાટ પ્રિયદર્શીને પણ એ ભૂમિનું અર્જ્ય આકર્ષણ હતું. તેણે ત્યાં ધર્મસત્રો કોતરેલા છ ભવ્ય સ્થંભો-સ્તૂપો બિલા કરેલા—જેમાંના ચાર પાટણના ચાર ખૂણે હજી પણ વ્યવસ્થિત લાલનમાં નગરે ચડે છે. સ્વયંભૂનાથ અને બોદ્ધનાથ બે મોટા સ્તૂપો પણ નેપાળના આશ્ચર્યજનક છે. તેમાંના સ્વયંભૂનાથ ૬૦ ફીટ ઘેરાવાનો અને મૂળ કમળમાથી પ્રગટેલી એક ટેકરી પર આવેલો છે. તેરાઇના જંગલમાંથી મળી આવેલા પ્રિયદર્શીના એક સ્થંભ પર લખેલું છે કે 'બુદ્ધ-શાક્યમુનિ અહીં જન્મેલા હતા.'

નેપાળના એકેએક પ્રાચીન અવશેષો પૌર્વાત્ય કલાના પ્રતીક સમા છે. જૂના રાગ્નઓનો, 'હનુમાનધોકા' નામે છ માળનો, ઘેરા લાલ રંગનો, ભવ્ય મહેલ ત્રાવણકારની સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાપત્યકલાનાં દર્શન કરાવે છે. એ મહેલનું સાક્ષાત્ હનુમાન રક્ષણ કરે છે અને તેની મધ્યમાં કાળભરવની સભા આવેલી છે. પણ હિંદની જેમ નેપાળમાં પણ કેટલાંક પાશ્ચાત્ય ઝરણો તો પ્રવેશી ચૂક્યાં છે. નવા રાગ્નઓએ પોતાના નિવાસ માટે બંધાવેલા 'સોંગ બર્ગર' નામના મહેલમાં અર્વાચીન ફ્રેન્ચ સ્થાપત્ય ઉમેરાયું છે. મહેલના સન્માન-ભવનમાં ઢેરઢેર રાગ્ન જ્યોર્જ, મહારાણી ગેરી અને જુદી જુદી જાતનાં શિકાર-ચિત્રો નગરે ચડે છે.

નેપાળમાં આજસુધીમાં એક પણ ધ્રિરતી, કે મુસલમાન મીરાંનરી પ્રવેશી શક્યો નથી અને એમને પ્રવેશવા દેવામાં આવે એ સંભવિત પણ નથી. પરદેશીઓને પણ ત્યાં જતું વસમું લાગે છે; છતાં ત્યાંની મુસાફરી મનાય છે એટલી તો અધરી નથી જ. પશુપતિનાથના મેળામાં ભાગ લેવાને હિંદુસ્તાનના અનેક હિંદુઓ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. નેપાળમાં કેટલાક હિંદી વેપારીઓનો કાયમી વસવાટ પણ છે. ગોરી પ્રજાનો ત્યાં, એક અંગ્રેજ રેસીડન્ટ અને તેના સાથી અમલદાર સિવાય, વિશેષ વસવાટ નથી.

ત્યાં જતાં, રક્સૌલ, રોશને ગાડી અટકે છે અને તે પછી નેપાળની સરદાર શરૂ થાય છે. પાસેના જ સમૃદ્ધ નેપાળી નગર વીરગંજમાંથી તે દેશમાં પ્રવેશ માર્ગના પાસપોર્ટ મળે છે. ત્યાંથી ખટમંડુ સુધી ઉંચ માઈલની પાટી સડક છે.

વીરગંજ છોડી, આગળ વધતાં તેરાઈનું જંગલ અને તે પછી હિમાલયની ગિરિમાળાઓ શરૂ થાય છે. ત્યાંથી થોડે દૂર જતાં રસ્તો સાંકડા શીશાગદી ધાટમાં વળે છે. ત્યાં ૨૩૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલા એક જળ્ય કિલ્લા પર નેપાળી લશ્કરનું મજબૂત યાણું છે અને ત્યાંથી જ નેપાળી સૈનિકાની આકરી યોદ્ધા શરૂ થાય છે. તે પછી જુદા જુદા ચડતર માર્ગો વટાવતાં, પ્રકૃતિની રમણીય લીલાનાં દર્શન કરતાં નેપાળની ખીણમાં પ્રવેશાય છે અને હિંદુ-ઓના એક માત્ર સ્વતંત્ર દેશ અને તેનાં સમૃદ્ધ નગરોનાં ત્યાં દર્શન થાય છે.

યુરોપના સંસર્ગથી ત્યાં કેટલાક અનિવાર્ય સુધારાઓ દાખલ થઈ ચૂક્યા છે છતાં સાચા હિંદુત્વનાં દર્શન-તે પ્રદેશ સિવાય ખીજે ક્યાંય સંભવિત નથી. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય બંને સંસ્કૃતિઓનું નેપાળ એ સ્વતંત્ર ગંગમસ્થાન છે. ત્યાં શાળાઓ છે, કોલેજ છે; હાઈકોર્ટ છે, ધારાસભા છે, ટંકશાળ છે, ટપાલ છે, ઇસ્પીતાલ અને ઇજનેરી કામનાં કારખાનાં છે; નળ અને વીજળી છે; પશ્ચિમની છેલ્લી દબ અનુસારની લશ્કરી શાળા છે; દારૂગોળો અને હથિયાર બનાવવાનાં કારખાનાં છે—જેમાં જાપાનમાં કેળવાયેલ નેપાળીઓની દેખરેખ નીચે રાષ્ટ્રસંસ્થામ તૈયાર થાય છે. છતાં ત્યાં હિંદુ-મર્યાદા છે. નેપાળની નવાણું ટકા કન્યાઓ કેળવાયેલી છતાં ત્યાં એક પણ જાહેર-કન્યાશાળા નથી, સહશિક્ષણને અનિવાર્ય માનતી મહાશાળાઓ નથી. દરેક કન્યાને તેનાં માનપિતા તરફથી ધરકામ, મંત્રતિથિછેર, સૌન્દર્યવિકાસ અને કુલર હિલોચ શીખવવા ઉપરાંત ઘેર જ જરૂરી કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ થયેલો હોય છે. નિદાર્થોઓ ત્યાં એટલાં પુસ્તકો જ નથી ગોખતા—સાથે લશ્કરી તાલીમ લે છે, તેજસ્વિતા વિકસાવે છે. હિંદનાં કેટલાક ગુલામ દેશી રાજ્યો કરતાં પણ ઓછી-વાર્ષિક દોઢ કરોડની-આવક પર નજનું આ રાષ્ટ્ર જગતભરમાં અદિતીય એનું ૪૦ લાખનું સૈન્ય ધરાવે છે.

નેપાળના મહારાજા કે મહારાજાધિરાજ ગિરિશૃંગની દવાઓનાં શોખીન નહિ પણ પણ પ્રજાના દૈયે વરાનાર ભક્ત અને દુઃખીઓના બેલી હોય છે. તેઓ પોતાના કુટુંબ સાથે સાદા નિવાસમાં રહી, એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું તંત્ર ચલાવે છે. મહારાજા ચંદ્રસમશેર જંગ-બદાદુરના ગમગથી પ્રધાનનું સ્થાન પ્રજાના દેવસમું છે.

વર્તમાન મહારાજા પોતાની બંને રાણીઓ સાથે એક સાદા ઘરમાં રહે છે. ૧૯૩૩નો ભયંકર ધરતીકંપ કે જેણે નેપાળને ખેદાનખેદાન કરી નાંખેલું, ૪૨૯૬ માણસોનો જેણે ભોગ લીધેલો, એક પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન મકાન જેણે ચીરાડ વિનાનું ન રહેવા દીધેલું, અનેક પ્રાણીઓનો જ્યારે દાટ વળી ગયેલો—ત્યારે હિંદના ના. વાઈસરોયે મહારાજાને તેમના કુટુંબ સાથે હિંદ આવી પહોંચવાને સાત વિમાન મોકલાવેલાં; પણ મહારાજાએ એ વિમાનોને પાળાં વળાવતાં લખ્યું, "જ્યાં મારી પ્રજા ત્યાં હું". જ્યાંસુધી નેપાળનો મમસ્ત પ્રજાના નિવાસ અને નસાવની યોગ્ય વ્યવસ્થા પૂરી ન થત ત્યાંસુધી તે બદાર ખેદાનમાં એક તંજુ નાંખી પડી રહેલા. ત્યાં જ તેમનું કુટુંબ વસતું, ત્યાંથી જ તેમણે દેશનું તંત્ર ચલાવેલું.

જીવનના બાલપણથી હું એશિયાના દાર્દ પ્રતિ આકર્ષિત હતો. મેંગોલ-મહાકાવ્ય અને હિંદના સમૃદ્ધિ-ભંડારોએ મારી કબજાને આજ નાંખેલી. પૌરાણ્ય પ્રદેશો સાથેના અમારા મેળો પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારોએ વર્ણવ્યા કરતાં વધારે મઠ દના. એશિયાનું હૃદય એ જગતનું હૃદય છે, કેમકે સોને અને ધુવ્વિતું એ અદિતરણ છે. હિન્દ-અમેરિકાના ઇન્ડિયન-શું એશિયાના જ વારસો નથી?

અમારા કુટુંબનો એશિયા સાથેનો મીઠા મેળ હંમેશ માટે જ નિર્માણ થઈ ચૂકેલો. એશિયામાં જેમણે નોકરી કરી હોય અથવા એના વિષે માહિતી ધરાવતા હોય એવા મિત્રોનો અમારે ત્યાં આજ અવરજવર હતો. મારા બાલપણથી, એશિયાની રમતિ, મારી જિન્દગીને જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોએ અસર કરી છે તેની સાથે એક સરખી સંકળાપેલી છે.

હિંદ સાથે તો, મને લાગે છે કે, હું શિશુવયથી જ સંકળાઈ ગયો છું. કવિવર ટાગોરે અમારી જાગીરના 'ઈશ્વર' નામને એક સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલ. કેથેરાઈનના રાજ કાળમાં અમારી સમીપમાં એક હિંદી રાજવી વસતો અને નજીકના ભૂતકાળ સુધી ત્યાં મોગલ મુગલા-વનના અવશેષો હતા. અમારા ઘરમાં હિમાચલદિત શુંગનું એક રમણીય ચિત્ર હતું. પાછળથી મને જણાયું કે એ કાંચનગંગાનું હતું. મારાં 'દેવધિ', 'લક્ષ્મી', 'ભારતમાર્ગ', 'રાજસરદદ' 'કૃષ્ણ', 'હિંદનો પુત્ર', 'રથુનગરો' વગેરે ચિત્રો મેં, હિંદમાં આવ્યા પહેલાં જ ચીતરેલાં.

* આ મહિનાની શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં જેની કલાકૃતિઓનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું છે એ અપૂર્વ કલાકાર, ગદ્યન તત્ત્વચેતા અને હિમાચલના પુત્ર સમા મહર્ષિ નિકોલસ રોરિક અને એમની ક્લાનો આ પહેલાં પણ ગુજરાતને સામાન્ય પરિચય તો દોનો જ. મેં પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં ટોચ નજરામ કચોન્સે એ આર્ષકલાકારની વિશિષ્ટતા, તેમનું અલૌકિક વ્યક્તિત્વ અને તેમની નિઃસ્ર્જપ્રિયતાનાં શબ્દદર્શન કરાવ્યાં. આમ આજના ગુજરાતને આ મહર્ષિ કલાકારનું નામ મોટે ઘઉં થઈ ગયું છે.

રશિયામાં જન્મેલા મેં નાસ્તિક યુગમાંથી પસાર વેયેલા ૬૫ વર્ષની જીવનના એ બુદ્ધિમંદ તપસ્વી આજે પચાસ પચાસ વર્ષથી હિમાચલને ખેલે ખેલે પ્રકૃતિને પૂજે છે, પરમ કલાની સાધના કરે છે. આવા એક મહર્ષિનું હિંદ વિષે કેવું દષ્ટિબિન્દુ છે, હિંદે તેમને કેવું સન્માન આપ્યું છે, તેમની લેખનશૈલી કેવી છે એ જાણવાની ગુજરાતની સારકારિક પ્રતિષ્ઠા નજી એ સ્વાભાવિક છે. પરિણામે તેમની તૈયાર થતી ઇવનકથામાંથી હિંદ વિષેનો રાજઆવેનો ભાવ તારવીને નીચે આપવામાં આવે છે—

તેમની ઇવનકથાનું લખાણનું પ્રકરણ જોતાં જણાય છે કે તેમની શબ્દસંકલનામાં કાવિ, માધુષ્ય કે આનુષ્ય ખૂબ ઓછાં છે. છતાં એમાં એમની ચિત્રકલાની જેમ એવી એક વિશિષ્ટતા છે જે એમના આત્માને હૃદય, મનજ અને કલમ વચ્ચે ગુલાટો ખવડાવવાને બદલે એમનું હૃદય જે બોલતું હોય તે સામાન્ય શબ્દરૂપે એમના ખાસે પ્રતિબિંબિત કરાવી લે છે.

૧૯૨૩ થી અમે હિંદનિવાસ સ્વીકાર્યો, અને ત્યારથી એ દેશ વિષેનું અમારું જ્ઞાન, તેના પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ, અને અમારા હિંદી મિત્રો વગેરેમાં વૃદ્ધિ થતી આવી છે. ૧૯૨૦માં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે લંડનમાં અમારી મુલાકાત લીધી ને અમને હિંદ નહોતર્યા. તે પછી ‘મોડર્નરીવ્યુ’ માં મારી કળા પર એક વિસ્તૃત લેખ પ્રગટ થયો—જેણે હિંદને મારી ઓળખ આપી.

તે વર્ષમાં અમે હિંદનાં મુખ્ય આકર્ષક સ્થળો—એલીફન્ટા, આગ્રા, ક્ષેત્રપુરસીદ્ધી, બનારસ, સારનાથ વગેરે—ની મુલાકાત લીધી. તદુપરાંત અમે સ્વામી રામકૃષ્ણના આશ્રમો, અદ્યાર, મદુરા, સિલોન વગેરે સ્થળે રૂપાં અને તે તે દરેક સ્થળે અમને ભાવભર્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના કુટુંબ ઉપરાંત અમારે સ્વામી રામદાસ, શ્રી. વસવાણી, સ્વામી આંકાર, રત્નામી જગદીશ્વરનાંદ, અને સ્વામી શ્રી સદાનંદ સરસ્વતીનાં કુટુંબો સાથે સંબંધ બંધાયો. શ્રી જગદીશ બોઝ અમારા મિત્ર બન્યા. બંગાળિક ધર્મપાલ, રામાનંદ ચેટરજી, કે. ઈશ્વરદત્ત, સુનીતિકુમાર ચેટરજી, સી. વી. રામન વગેરે સાથે અમે પત્રવ્યવહાર કર્યો. અશીતકુમાર હળદર, અવર્નાદ્રનાથ અને જોગેન્દ્રનાથ ટાગોર, વીરેશ્વરસેન, મુકુલદેવ રાવલ વગેરે કલાકારો અને ગાંગુલી, મહેતા, બસુ, ટંકન, ભટ્ટાચાર્ય, ચતુર્વેદી, તામ્પી, શ્રીવર્ધન વગેરે કલાવિવેચકો સાથે અમારે મીઠા સંબંધ બંધાયો.

બોઝ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, બંગાળનો રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી, મહાબોધિ, નાગરી પ્રચારિણી સભા, પૌર્વાત્ય કલાઓની હિંદી સભા વગેરેએ મને માનદ અથવા આજીવન સભ્ય નીમ્યો.

રાયરામકૃષ્ણદાસની સલાહથી ભારતકલાભવનમાં અને રાયબહાદુર વજ્રમોહન બાસની બલામણીથી અફઘાબાદ મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમમાં મારા ઉપયોગને સારું સ્વતંત્ર ખંડની વ્યવસ્થા થઈ. જે. એચ. કઝીન્સના મિત્રકૃત્યથી ત્રાવણકોરની સરકારે પોતાના શ્રી ચિત્રાલયમ નામના રાત્ર્યચિત્રભવન માટે મારો આખો ચિત્રસંગ્રહ ખરીદ્યો. હૈદરાબાદે એનું અનુકરણ કર્યું. કેટલાંક રાત્ર્યોએ પ્રદર્શનોની સૂચના કરી. હિંદી મહાસભા, દિલ્હી-વિદ્યાર્થીમંડળ, બોયરકાઉટ, મહાબોધિ, સ્ત્રીધર્મ, શાંતિભવન વગેરે લુદી લુદી ગ્રંથાલો ને નવનવાં સ્થળેથી અમને હૃદયસ્પર્શી સંદેશાઓ કે પત્રો મળ્યા છે.

કુતુબાખાન, તેજસિંહ, મોહનલાલ, કસ્યપ, ભાનુસિંહ, ગુપ્ત વગેરે કલાકારોનાં પ્રકાશનોમાં અમે પ્રસ્તાવનાઓ લખી આપી.

હિંદે અમારા મંસ્કારમંડળને માયાળુ અતિથિધર્મથી આવકાર્યું છે—હિંદને હાર્દિક અભિનંદન.

જુદ્ધ અને કેતકી-કર્તા : વિજયરાય
કલ્યાણરાય પેઢ. પ્રકાશક-એન. એમ. ત્રિપાડી.
મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રથમ 'કૌમુદી' ના ને હમણાં 'માનસી' ના તંત્રી તરીકે નામાંકિત અનેલા અને કડક છતાં સાચા વિવેચક તરીકેનું બિરુદ ધરાવતા ભાર્ગવિજયરાયથી ગુજરાતની સાહિત્યજનતા સુપરિચિત છે. પૂર્વે જુદાં જુદાં સામયિકમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલ તેમનાં ૩૪ લઘુ વિવેચનોતો આ સંગ્રહ તેમણે, મુખ્યત્વે, 'માનસી' ના આદરને ચાલુ વર્ષના બીજા-ત્રીજા અંકના રણનર પેટ આપવાને પ્રગટ કર્યો છે. પ્રગટ થતા ગુજરાતી સાહિત્યનો અર્થ ભાગ પ્રજાને ભારરૂપ છતાં આજે ન્યારે એક પણ ગ્રંથની ચોગ્ય સ્વરૂપમાં કડક સમાલોચના નથી થતી ત્યારે, આશા છે કે, કડકતાનો આ પ્રતિનિધિ-સંગ્રહ આવકારદાયક થઈ પડશે.

ભાર્ગવિજયરાય સામેશાય કડક છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે પણ તે કડક કહેવાય છે કેમકે જેમનું કાર્મ નામ પણ ન લઈ શકે એવા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની જે કોઈ અદ્યપદ્ધતિ નીકળી આવે તો એને એમણે ઉઘાડી પાડી છે અને પરિણામે એવા પ્રતિષ્ઠિતોના ભક્ત-જનોમાં એમણે ખીજવાટ પ્રેર્યો છે. પણ એ કારણે એ શુણ્ણપૂજક નથી એમ તો ન જ કહેવાય.

આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થતાં વિવેચનોનાં વિવેચનો પણ પ્રગટ થઈ ચૂકેલ હોઈ એની પુનરાવૃત્તિ જરૂરી નથી લાગતી પણ, ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કર્તાએ ખુલાસો કરી દીધેલ હોવા છતાં, એ કલા વિના નથી જ ચાલતું કે સમય

અને વ્યક્તિથી પર બનેલી વધારે તટસ્થ દષ્ટિએ આ વિવેચનો કરી તપાસી જઈ એને જે ચોગ્ય, સુધારાવધારા સાથે, પ્રગટ કરાયાં હોત તો તે ગુજરાતી સાહિત્યને માટે આશિર્વાદ સમાન થઈ પડત. વિવેચનો ઐતિહાસિક બન્યાં હોય તો પણ એ ઈતિહાસને કાળની મર્યાદા તો હોય જ. ને છતાં મૂળ સ્વરૂપે તો તે તે સામયિકોમાં એ જળવાઈ પણ શકત. પણ એમનું ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ તો અમર અને વિવેચકની ન્યાયદષ્ટિને વધારે યશ અપાવે એવું બનવું જોઈતું હતું.

ને એમ થયું હોત તો કવિશ્રી ખજરદાર, બળવંતરાય કે ન્હાનાલાલમાં જે વારતવિક દોષો વિવેચકને જણાયા છે એ જ દોષો, એક યા બીજા સ્વરૂપે, ઓછા યા વધતા પ્રમાણમાં, જે લેખકો કે લેખિકાઓને એમણે પ્રસંશ્યાં છે એમનામાં પણ મળ્યા વગર ન જ રહેત. ને શ્રી ખજરદાર કે ન્હાનાલાલના દોષ દાખવવા જતાં એ દોષદર્શને કટલેક સ્થળે ખરપરૂપ બની તે તે કવિઓના નૈસર્ગિક શુણ્ણોનો પણ થોડોક ભોગ લઈ લીધો છે તેને તેઓ સહેજે નિવારી શકત.

આપણા દેશનો ઈતિહાસ-ખ્રિષ્ટિય યુગ. (પૂર્વાર્ધ) લેખક-ન્હાનુભાઈ કુંવરજી દેસાઈ; પ્રકાશક-લૉંગમેન્સ, ઝીન એન્ડ કંપની લી. નિકલ રોડ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૬-૦.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ મેટ્રીકના વિદ્યાર્થી-ઓને ન્યારેથી દિંદના સમગ્ર ઈતિહાસના અધ્યયન અભ્યાસને બદલે ગમે તે એક યુગના જોડા અભ્યાસ બાબુ દોષ ત્યારથી દિંદના

ઈતિહાસના વિધવિધ યુગો પર કીકડી પ્રમાણમાં પ્રકાશ ફેંકાઈ રહ્યો છે. આ પુસ્તકમાં બ્રિટિશ યુગના પૂર્વાર્ધ-યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં બીજાથી માંડી સત્તાવનના બળવા સુધીની હકીકત—ની સંકલના કરવામાં આવી છે. આશા રહે છે કે ઈતિહાસ વિષયમાં એ યુગ ખસેડ કરનારને તે સારી રીતે માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

અંચની શૈલી સરળ ને સુવાચ્ય છે. ખૂબ જાણીતા પ્રકરણો ને પ્રશ્નો આ પુસ્તક વાંચતાં ફરી નજર સામે તરી આવે છે. યોગ્ય સ્થાને ચિત્રો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પૂર્વે લખાયેલ ઇતિહાસો કરતાં અહીં દૃષ્ટિની ઉદારતા વિશેષ જણાય છે અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ પણ તદ્દન વીસરી નથી જવાયું. કલકત્તાનું કૃત્રિમ કારાગૃહ; હેસ્ટોંગની લૂંટ; બર્કનું ભાષણ; અંગ્રેજ અમલદારોનાં પકાણી કૃત્યો; હૈદર, ટીપુ ને રણજીતસિંહની વીરતા વગેરે વિષયો પર યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે.

શરૂઆતનાં સવાત્રણસો પાનાં ઉપરના ઇતિહાસ પાછળ રોકાયાં છે, પાછળનાં પચીસમાં રાજબંધારણ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રચલિત ઇતિહાસો કરતાં આ પુસ્તકને વિશિષ્ટ બનાવવાનો ઉદ્દેશ છતાં, ને ભાષા કે જોડણી-શુદ્ધિ માટે કેટકે કાળજી રખાપલ છતાં, પરમ રાષ્ટ્રીય કે શુદ્ધ ભાષાદષ્ટિએ તો એમાં પણ વિશેષ પડતી લીણપો રહી જવા પામી છે, અંગ્રેજઅમલનાં અનેક કાળાં કૃત્યો ને વિતાસક પરિણામોમાંથી ફક્ત પ્રચલિત બની ગયેલનેજ અહીં સ્થાન અપાયું છે. અને પાંડ્યપુસ્તકોમાં જોડણીની એક પણ અશુદ્ધિ ભારૂંપ ગણાવી જોઈએ એને બદલે, કાળજી જણાવ આવતી હોવા છતાં, આ ગ્રંથમાં એવી ભૂલો સોડાની ગ્રંથમાં રહી જવા પામી છે. ઘણેક સ્થળે તો સાચાખોટાં અને પ્રકાર વાપરવામાં આવ્યા છે. કેટલાંક ઉદાહરણો—

જમીનમાર્ગે-દરિયા માર્ગે, ચુકી-ચુકી, મુલક-મુલક, કોલંબો-કોલંબો, એશિયા-એશિયા, નિમાયુંક-નિમાયુંક, જિઓ-ઉઓ, એક-દર્યુ-એક દર્યુ, હુંદતા-હુંદતા, પોંદિશરી-પોંદિશરી, પેશવા-પેશ્વા. આ ઉપરાંત ભાષા અશુદ્ધિ-‘દુઝાંકની પ્રજાનો મોટા ભાગ પ્રોટેસ્ટાં હતા,’ ‘હિંદીઓની પંચ’; શબ્દ અશુદ્ધિ-‘કુસુમ’, ‘નૌકાનયન’; કે પ્રૂક અશુદ્ધિ-‘વિદ્યાપીઠો’—વગેરે વાંચનના પુસ્તકમાં કદાચ ચલાવી લેવાય પણ પાંડ્યકમના પુસ્તકમાં તો તે ગંભીર ભૂલો ગણાવી જોઈએ; ને ત્યારે જ બિગતી પ્રજા પોતાના અભ્યાસક્રમનાં પુસ્તકોમાંથી પણ ભાષાશુદ્ધિ શીખી લઈ શકશે.

જતિ-કર્તા: ડૉ. એમ. ડૉ. સરંયા, ઓન્ટિક ચેમ્બર, ૨૭, અપોલો પિયર, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

૨૫. ગોવર્ધનરામ, કલાપિ કે નરસિંહરામ વહીવટ જેવાઓ જેને સ્વભાષામાં ગાવા લલચાયા એ અંગ્રેજ મહાકવિ ગોદડગીચના, ૨૬૦ લીટીના, ‘હરમીટ’ નામે કાવ્યનો આ સમસોડી ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે એટલો સરળ, સુવાચ્ય, ગ્રેય અને મધુર બન્યો છે કે એને વાંચતાં અનુવાદકને સહેજેજ અભિનંદન આપી દેવાય.

‘ને મૈત્રી તો માત્ર ભરમ છે, મેન બની હાલરડાં ગાય; છાંય બને ધન-યશ પાછળ પણ, દુખિયાને રાવા તણ જાય.’—એ શ્લોક બોણતાં કે ‘કુસુમકલી ખુલતી દિન બોગે’ કે ‘જોસ, કુસુમ તરુવર પર ચળકે’—જેવી પંક્તિઓ ગાતાં એ યાદ પણ નથી રહેતું કે આ અનુવાદ છે.

દરેક દષ્ટિએ સુશોભિત ભાગતો આ ગ્રંથ કર્તાનો સાહિત્યપ્રેમ અને એ માટે અર્થ ઉકાવવાની એમની ધમશ સૂચવે છે. પણ એ જ પ્રેમના બળે જો એની કિંમત ઓછી ઠેરવાઈ હોત તો હરકોઈ ગુજરાતી તે ખરીદવાને લલચાઈ શકત.

મંજરી-માલા:—લેખક: ભાર્ગલાલ વ. બક્ષી. રાજપીપળા. કિંમત-૫૫૨ આના.

મુખ્યત્વે સામાજિક છતાં જુદાં જુદાં દષ્ટિ-બિંદુએ લખાયેલી સત્તર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. શૈલી કંઈક સંવાદપ્રધાન છે; ને વાર્તાઓમાં અપૂર્વ ચિત્રદર્શન, તેજસ્વિતા કે છલકતું માધુર્ય શોધવા જનારને કદાચ ક્યાંક અટવાઈ પશુ જતું પડે. —એમ છતાં ઝડપી વાંચનમાં વાર્તાઓ અણગમતી થઈ પડે એવી તો નથી જ. કેટલાંક પાત્રોની ખીલવણી સારી થઈ છે. વિચારવર્તુલ સાંકડું છતાં પ્રગટ થતા ધણાય સામાન્ય વાર્તા સંગ્રહોમાં આ સંગ્રહ સાઈ રથાન ધરાવી શકે એમ છે.

મંદાગ્નિ, બ્રહ્મચર્ય, માણસ માંદો કેમ પડે છે ?—લેખક : ડૉ. જટારાકર નાન્દી. પ્રકાશક—આરોગ્યરક્ષક જ્ઞાનપ્રચારક સેવા સમાજ, બુધાભાઈનો બંગલો, હરિજન આશ્રમ પાસે, સાળરમતી, અમદાવાદ. કિંમત પહેલાં બેની બખ્તે આનાં, છેલ્લાની એક આનો.

જીવનપ્રકાશ ગ્રન્થમાળાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા મણકા તરીકે પ્રગટ થયેલાં આ ત્રણે પુસ્તકો નામ પ્રમાણે જ વિષયની સુંદર છણાવટ કરે છે. પહેલામાં અપચાનાં કારણો અને તે અટકાવવાના ઉપાય; બીજામાં બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, તેની શક્તિ અને તેનું સ્વરૂપ; અને ત્રીજામાં માંદગીનાં બાર મુખ્ય કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. સરતી કિંમતે પ્રગટ થતાં આ ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રજામાં સહેજે આવકારદાયક થઈ પડવાં જોઈએ.

સંવાદ-સંગ્રહ : સંપાદક સોમચંદ ડી. શાહ, વડવાણ શહેર. મૂલ્ય ૦-૬-૦. જુદી જુદી ચૌદ બક્તિઓએ લખેલા સોળ સંવાદોનો આ સંગ્રહ છે. પ્રાણ, કલા, માધુર્ય કે નાટ્યતત્ત્વનો તો એક પણ સંવાદમાં જરૂરી વિકાસ નથી થઈ

શક્યો પણ ઓકરાઓને સામસામાં બોલવ માટે અને સામાન્ય પ્રજામાં ધર્મ અને નીતિને પ્રચાર કરવાને તે ઠીકઠીક ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. સંગ્રહમાંના પહેલા સંવાદ-સામાજિક પ્રશ્નોમાં વિજ્ઞાન-માં તર્કસરણી વધારે વિશુભ અને અસરકારક છે. લેખકની અસામાન્ય બુદ્ધિમતાના સૂચન સાથે જ એ સંવાદ અધોગામ પ્રવાહો સામે લાલગતી ધરી શકે એમ છે.

પરમાર્હુત મહારાજ શ્રી કુમારપાળ-લેખક—મુનિ મહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી.

‘દાર્પસ ત્રૈમાસિક’ના એપ્રિલ-જુનના અંકમાં પ્રગટ થયેલ અને પછી જુદી પુસ્તિકા રૂપે છપાયેલ ‘પરમ માહેશ્વર રાજ કુમારપાળ’ નામે શ્રી. હરિશંકર શાસ્ત્રીના લેખના બીજા પદ્ધતિમાં જ ગોઠવી શકાય એવી આ પુસ્તિકા ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ જૈનધર્મો હોવાનાં પૂરતાં પ્રમાણો આપવા સાથે શ્રી. શાસ્ત્રીના લેખમાં રહી ગયેલી કેટલીક ત્રુટિઓનો ઉત્તર મેળવી લેવામાં પણ સદાયક બને છે.

યજ્ઞોપવિત મીમાંસા-સંશોધક મણીલાલ વનદવારણ ત્રિવેદી. પ્રકાશક—દલસુખરામ ચં. ભટ્ટ. મામુનાયકની પોળ, અમદાવાદ.

સરળ અને સુવાચ્ય શૈલીમાં યજ્ઞોપવિતની મહત્તા, તેની જરૂરિયાત અને તેનાં કલ્યાણકારી પરિણામ જણાવતો આ નિબંધ યજ્ઞોપવિત મંત્રકારના ભક્ત કે વિરોધી-દરેકે વાંચી જવા જોતો છે.

કૃષ્ણેરદત્તા-લેખક : ચીમનલાલ નાયાલાલ શાહ. પ્રકાશક—શ્રી વિજયદાનસુરિશ્વરજી જૈન ગ્રન્થમાળા, ગોપીપુરા, સુરત. કિંમત ૦-૧-૦. કંઈક ગંભીર છતાં સરળ, સુવાચ્ય અને સંકલિત શૈલીમાં લખાયેલી આ નાની વાર્તા વાંચકના દિલ ઉપર સારી અસર જમાવે છે. કિંમત પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે.

સામયિક-મંડળ

વિશેષાંક-

કલ્યાણ [ગીતા-તત્ત્વોંક] ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.

હિંદનાં માસિકોમાં વધારેમાં વધારે પ્રાદેશ સંખ્યા ધરાવતું અને હિંદુ સંસ્કૃતિની રક્ષાને જીવનધર્મે માનતું આ માસિક દર વર્ષે ગમે તે એક ધાર્મિક વિષય પર દળદાર ભેટ આપે છે.

આ વર્ષનો ગીતા-વિશેષાંક ૧૧૭૦ પાનાં, ૮૬ ચિત્રો ૩ સોનેરી ચિત્રો અને ૯૨ એક રંગી ચિત્રોથી પહેલી જ નજરે ધ્યાન આકર્ષી લે છે. તેમાં રાષ્ટ્રઆતનાં ૧૭૫ પાનામાં પ્રાથમિક-બૃહિકાર્ષણ જુદા જુદા લેખો અપાયા છે. તે પછીનાં ૮૦૦ પાનામાં દિદી ટીકા સમેત ગીતા અને પછીનાં સો પાનામાં પુરવણી સમાન લેખો અપાયા છે. લેખો નામાંકિત સાહિત્યકારો કે ભક્તોના હાથે લખાયેલ હોવા ઉપરાંત તે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી ગીતાની અર્થપૂર્ણતા સમજાવ્યામાં પણ સહાયક થઇ પડે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના પ્રાચીનત્વ અન્ય પર પ્રકાશ પડે છે. આ વિશેષાંક કોઈ પણ હિંદુ ધરના યજ્ઞ પડે એમ છે.

ઉપરનો દળદાર એક ખંડ પહેલા ક પ્રગટ થયેલ છે. માસિકના સપ્ટે. ને ઇટેના એકા એ વિશેષાંકની પુરવણી-ખીન્ત ખંડ તરીકે યોજાયેલ છે. સપ્ટે.ના એકમાં મુંદર ચિત્રો ઉપરાંત શ્રી. અરવિંદ ધોષ વગેરેના ગીતા પરના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો મનન યોગ્ય છે. ત્રણે ખંડની કિંમત રૂ. ૪.

બાહ્યજીવન (બાળક-અંક) વડોદરા. બાળકોને પ્રિય થઇ પડેલ આ માસિકનો સપ્ટે. માસનો એક ખાસ બાળક-અંક તરીકે નીકળ્યો છે. તેમાં નાનાં નાનાં બાળકોના સચિત્ર લેખો પ્રગટ થયા છે. મુંદર ચિત્રોથી તે શોભાયમાન બન્યો છે.

શ્રીમાળી શુભેચ્છક—(બાળક-અંક) સુરજેન્દ્રસ, અમદાવાદ. દિદી અને ગુજરાતી બંને વિભાગ પ્રાપ્તતા આ જાનિવરના દરેક અંકમાં બાળ-વિભાગ

આપવામાં આવે છે. પણ એનો જીવન મહિનાનો એક વિશિષ્ટ બાળક-અંક તરીકે નીકળ્યો છે. તેમાં જુદા જુદા લેખકોના રસિક-ટૂંકા ખાસો-પયોગી લેખો પ્રગટ થયા છે.

વિદ્યાર—ના. લહેના પ્રમુખપદે આસતા મુંગઈના જૈન વિદ્યાર્થી-સંઘના મુખપત્ર તરીકે પ્રગટ થતા આ પત્રના જુલાઈના અંકમાં ના. લહેનો સંદેશ અને મા. મુનશીના મઘનિષેધને લગતા બાળજી ઉપરાંત જુદા જુદા સ્ત્રી-પુરુષ સમ્યોના વિવિધ વિષયોને લગતા લેખો પ્રગટ થયા છે.

પ્રગતિ-પ્રગતિસંઘ (મુંગઈ)ના મુખપત્ર તરીકે પ્રગટ થતા આ માસિકના રાષ્ટ્રઆતના બે અંકમાં તે સંઘના ઔદ્યોગિક અને બેકારી નિવારણના કાર્યક્રમને મદદરૂપી થઇ પડે એવા ટૂંકા લેખો આપવામાં આવ્યા છે.

ત્રૈમાસિક—

ક્રાંતિસ ત્રૈમાસિક: જુલાઈ-સપ્ટે. ખાસ લેખો—ગુજરાત અને શિપિકદગ્ધ, લેખન-સાહિત્ય તથા અક્ષરશિક્ષણ; ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ; નર્મદનું ગદ્ય. બુદ્ધિપ્રકાશ: જુલાઈ-સપ્ટે. પ્રેમાનંદી નાટકનું મંત્રાધન; ધીરસુનું કવન; ભવજીતિ કોણ હતો? મનુષ્યવાણીની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ. જૈન સિદ્ધાન્ત લાસેકર: સપ્ટે. તામિલમાં જૈન સાહિત્ય. માધુરી: જુલાઈ. વર્તમાન કવિતામાં અવિશદ્ધતા; રામો રખારીનાં પ્રતિકાવ્ય; રનેલ-સંભ્રમ. કુમુદ: જ્યેષ્ઠ. ચારદત. દેશીરાજ્ય: જીવન. લાવનગર રાજ્યમાં ખેતી-સુધારાની પ્રવૃત્તિ.

માસિક—

પ્રદેશન—ભાદ્રપદ. ખજારદારનું માર્ગદર્શન: રાષ્ટ્રભાષાનો સ્વાધ્યાય. શારદા: સપ્ટે. દર્બાર હુમલા માટે બચાવ; કાલંભોથી કારમોર. નવરચના-સપ્ટે. સાહસિક જમાલ: દિદી લગનવિચેદ બીલ. પુસ્તકાલય-સપ્ટે. પરદેશી સાહિત્યનું અવનવનું; પરદેશી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ. ગુજરાત-શાળાપત્ર: ઓક્ટો-નવે. વધોચોજના પ્રમાણે પાઠ. શિક્ષણ-પત્રિકા: ભાદ્ર. બાળકો

માટે વિકાસના માધનો રક્ષાકેવીય સપ્ટે
કોણ વીગ ? બાલમિત્રઃ એકો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી
એડીમન બાળક-એકો જાનની ઝમનસીય
કહાણી, તાનમેન ફોરમ એગ્રાઈ બાલવાડી
સપ્ટે કિમ્મત એકો મુતરદી કે સત ?
ક્ષત્રિયમિત્રઃ એકો વપાત અને તેના
શહેનવાદ બ્યાયામ મપ્ટે અછા એ-ઉત્તમ
ફળ કમ્પી દ એસવાળ પ્રકાશ-એકો
અનાવિલ જગત એકો મુલાવ ગાધીકુડવી
ખેતીવાડી વિજ્ઞાન સપ્ટે કમર એકો
વેપાર-ઉદ્યોગઃ એકો જૈન મત્યપ્રકાશ
આત્માનંદ પ્રકાશ-જૈન ધર્મ પ્રકાશ-ભાદ્રપદ
સાગરચતજીવન ઉત્તતિ, વિદ્યવિજ્ઞાન વિદ્ય
જ્યોતિ, ગુપ્તસહાય, અનેકાન્ત, ઉનેવાળ
બન્ધુ, ગીતા કેળવણીકાં, ગિષ્ટ સાહિત્ય
સંઘ પત્રિકા

Journal of Indian Merch
ant's Chamber-Sep અગ્રેજમા-રવ
લક્ષ્મીદાસ ગ્વજ તેગશી, દિલ્લો પ્રાચીન જોખ.
ઉદ્યોગ, ગુજરાતીમા-હનાઈ હુમનાથી બચવા
યુ કમ્પી ? દિલ્લો કાપડનો ગૃહઉદ્યોગ
Triveni: એગ્રાઈ-મપ્ટે મરસ્વતી Hind-
ustan Review. એગ્રાઈ એડમડ મ-
અને દિલ્લો Educational Review
એગ્રાઈ નિબલમ રાગિકનો 'દીય' મળથી
લેખ Advertiser ગોમન્સજી New
Book Digest ફિલોસોફર એકો
આધુનિક ધન્વનગિ કે દાદાગાહેબ ભાડકમમ્,
કુલો અપગિદાય શા માટે ?

પાત્રિકા—

ગાડીય મપ્ટે વિજ્ઞાનવી રાની નૈયો
દુન્દુલિ જોમવાલ.
મપ્ટુદ જૈન આચાર પુનર્વિધાન

સાપ્તાહિક—

મજબુદ, મપ્ટે રેતીન-દીટવરનું પચ-
નાર્ધિ પ્રણયારાધન, વર્તમાન દિના મુરલીમ
ચુરકની નજરણ, મોયોટાવ, મર્ચોન, ગોર્ગ-
ગના ગ્રેખાચિનો એકો સોગરીઝ અને
મજનોટ માર્કનનો પાંગચન, સોગમડ
કાર્કનું રેખાચિત્ર, મદર્પિ નિકાનસ રાગિક
મળથી કે કીન્મનુ બાપજી ગી—ગકિત
મપ્ટે ગોડુળાખી અન્મા પ્રાટ થયેના
ત્રીટુણ મળથી જુદા જુદા સુવાચ લેખો
ગુજરાતી મપ્ટે કૃષ્ણકમા પ્રગટ થયેન
અભ્યાગપણ કે ગમિ લેખો એકો વીશમી
સદીનું નારીજીવન જ્યદ્દન મપ્ટે, ગ્વ.
લક્ષ્મીદાસ ગ્વજ તેગશી મળથી જુદા જુદા
લેખો જૈન. જૈન જ્યોતિ ગુજરાતી
પચ નૌકા. રાજસ્થાન

પરચુનુ—

જૈન ધાર્મિક કેળવણીખાતાનાં ઉપ
વર્ગ— જૈન એ મૂર્તિપૂજક મના મંગલજીવાદી
વગ તરફથી મહેમાણામા ચાનની શ્રીમદ્
પ્રજોતિજ્યજી નરદન જૈન પારશાળા-જ્યા જૈન
ધાર્મિક શિક્ષકો તંવાગ થાય છે-ને શ્રી જૈન
એવરડ મડગ—જ્યાથી જૈન ધાર્મિક પૂતકો
મસ્તી કિંમતે પ્રગટ થાય છે-ની ઉપ વર્ષની
સેવાઓને લગતો આમા ટૂંક પરિચય આપ-
વામા આપો છે

હવે પછી—

છત્રપતિ ગિવાઈ, ગુર્જરકવિમચ્છાઈ
જ્ઞાપિ, માનવશરીરવિકાસ, ગોલાના;
વીણાના ચર, ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો ઇન્દ્રિયાસ,
વિદ્યાગ્રિગુર્જન; ગુલાપિત-પત્ર-ગ્વનાકર;
હેમચંદ્ર વચનામૃત, મન્દુત પ્રાચીન સ્તવન
સદાહ, શ્રી વ્યાજુલચરજી જીવનચરિત્ર;
ચતુર્થ અંક

ગોચરી

મ. ગાંધીજીને તેમની ૭૧મી જન્મજયંતિના પ્રસંગે સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણે 'Mahatma Gandhi' નામે એક સમૃદ્ધ ગ્રન્થ અર્પણ કર્યો છે. તે ગ્રન્થના સંપાદક સર રાધાકૃષ્ણ પોતે છે. ને તેમાં આદ્વૈત, એઈસ્ટીન, રોમે રોલાં, પર્લ બક, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, લગવાનદાસ, દીનબંધુ એન્ડુઝ, રેવ. હોમ્સ, જ્યોર્જ લેન્સબરી, જનરલ સ્મિથ, ગાંધર્થ મૂરે વગેરે ૬૦ જગતસર્વી લેખકોના લાવપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા છે.

આ ગ્રન્થની લાંબી પ્રસ્તાવનામાં સર રાધાકૃષ્ણ જણાવે છે કે, "માનવી એના આધિકૌતિક વિગ્રયથી કે સામ્રાજ્યો આધિવાથી અમર નથી બનતો. પણ સત્ય, પ્રજુતા, પ્રેમ અને અદ્વિતીની શોધમાં એના આત્માએ અનુભવેલ સંવેદનો કે વરેલા પ્રકાશથી એની મહત્તા અંકાય છે. રહેનશાહો ભૂલી જવાય છે, સન્તો નથી ભૂલાતા. ગાંધીજીની મહત્તા એમના અદ્વિસક યુદ્ધ કરતાં પણ એમના ચારિત્રમાં વિશેષ છે."

દીનબંધુ એન્ડુઝ પોતાના લેખમાં કહે છે, 'આદીકાર્યક્રમના સંશોધક ને સત્યાગ્રહના સર્જક તરીકે મહાત્માજીની નામના યુગો સુધી જળવાઈ રહેશે.'

એઈસ્ટીન જણાવે છે, 'રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું સ્થાન અનન્ય છે. આવો સમકાલીન મહર્ષિ મેળવવા માટે આપણે ભાગ્યશાળી ગણાઈશું.'

રોમે રોલાં કહે છે, 'લાવિ સુવર્ણયુગને ઝળકાવનાર જે માનવતાની આપણે ઝંખના રી રહ્યા છીએ તેને તેઓ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે.'

ટાગોર—'બીગ્ગઓ કરતાં વિશિષ્ટ સ્થાનના એ અધિકારી છે કેમકે એ નિઃસ્વર્ગ-નિઃસ્વાર્થો છે.'

રેવ. હોમ્સ કહે છે, 'અત્યારસુધી નરપુંગવોએ જેને વ્યક્તિગત સાધના તરીકે ઝાળખાવેલ તેને ગાંધીજીએ જગતની મુક્તિ માટે સામાજિક કાર્યક્રમ તરીકે અપનાવેલ છે.'

લગવાનદાસ—'હિંદનું પ્રાચીન જ્ઞાન સામાજિક રચનામાં બૌદ્ધિક બળોને જે સ્થાન આપે છે તે જો તેમનામાં ઉમેરાય તો હિંદને ઉગારી લેવામાં તેઓ સફળ બનશે.'

હીટલરની 'મેઈન કેમ્ફ'ની ફરફાર સાથેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે. તેમાં જર્મનીના અનાદિઅનન્ત શત્રુ તરીકે ફાસિને બદલે ઇંગ્લાંડનું નામ ગોઠવાનાર છે. તે પછી 'જર્મનીના પ્રયત્નો', 'યુરોપના પ્રયત્નો' અને હવે 'મુક્તિ' નામે પુસ્તક લખવાની હીટલરની ઉમેદ છે.

મદારાણી વિક્ટોરિયા વિધવાવિવાહનાં ખૂબ જ વિરોધી હતાં. નેપોલિયન છૂટાછેડાનો વિરોધી હતો.

નેપોલિયનને મંદિરના ઘંટનાદ ખૂબ જ પ્રિય લાગતા...એશ્યાના નિવાસ વખતે તેણે મુખ્ય વાંચન હિંદી સાહિત્યનું હતું. હજી પણ ત્યાંના પુસ્તકાલયમાં તેણે એ વખતે ઉપયોગમાં લીધેલ પુરાણો અને હિંદી સાહિત્યના બીજા પણ કેટલાક મન્યો સચવાઈ રહ્યા છે.

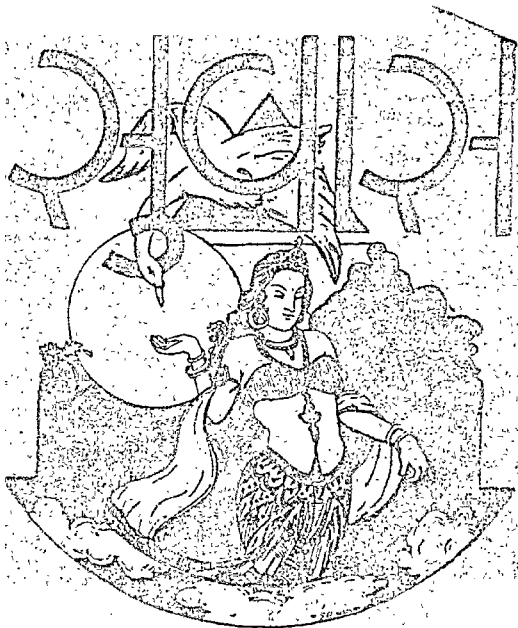

સ્વદેશ—ખંભાતમાં શીના વધારાને કારણે હડતાળ પર ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ પર લાડીચાર્જ;
 [બ્રિટિશ હિંદમાં હમણાં એ બેવસાય બંધ હોઈ દેશી રાજ્યો એની આચલ કરવા વલ્લયાય એ
 સ્વાસ્થાવિક છે] પંખળની સરકાર આગેવાદારક ખાતાઓ બંધ કરશે [એ સિવાય યુરોપોદ્યાર સંબંધિત
 નહિ હોય] પોતાની રાણી પર કારમા અત્યાચારો ગુજરાતના હાથોરા નગરીના રાજ પર એ રાણીના ખૂનને
 આરોપ સાબિત થાય છે [દેશી રાજ્યો માટે બળ અજમાવવાના સ્થાન રહ્યા છે ત્રણ—રાણી, દેવત
 ને દેશી નોકરો. તેમાંથી એકાદ પર તે અજમાવે ન ને ?] મહાત્માજી, ઝીણા, સાવરકર, જવાહરલાલ,
 સમુ, બાળુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સુભાષ બોઝ વગેરે ના. વાહસરોયની મુલાકાતે દેશીરાજ્યો, પ્રાન્તિક સરકારો
 ને મધ્યસ્થ સત્તાએ, લડાઈને અંગે વધુ પરતી નફાખોરી અટકાવવા, કરેલું બાવનિયમન સ્વ. સર
 નગરીના બોઝના પત્ની લેડી અબાવાએ, વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં શોધ માટે જે શિષ્યવૃત્તિઓ ચલાવવાને,
 ખંખળની સરકારને રૂ. ૫૦૦૦૦ આપ્યા છે. અમદાવાદમાં શ્રી લલ્લુભાઈ મહેતાનું અવસાન ને
 એમના સ્મરણાર્થે એમના પત્ની ને પુત્રોએ કરેલ રૂ. દોઢ લાખની સંભાવત. આવતા ટીસે વરમાં
 ભજવાનાર પેડિત માલવિયાજીની ડ-મી નનમન્યતિએ એમને પદર લાખની થેલી અર્પણ કરવાની
 યોજના. [હિંદી સમવાયત્રતની યોજના હમણાં નેવે મૂકાણી છે. 'લોકશાસનવાદ મંરેશજીની બાવનાનું
 એકાદ ઝરણું હિંદ પ્રત્યે પણ વાળવામાં આવે તો હિંદને મિટનની આરાયશુદ્ધિ સમનય' એવા મહા-
 સભાના નિવેદનની લોઈ જેટલેન્ડે કરેલી દીકા ને પડિત જવાહરલાલ વગેરેએ કાઢેલી એ દીકાની ઝાટકણી.
 પહેલી ઓગસ્ટના તોફાન પ્રસંગે, જે પારસી છાપાઓ પર, અમુક પ્રકારની દીકાઓ છાપવા સામે,
 મુકાવલ પ્રતિબંધ અધારિત હોવાના, મુંબઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદા પછી, મુંબઈના પત્રકારમેંડળે
 એ છાપાઓને અબિન દન આપવા સાથે મુંબઈ સરકારના એ હુકમ મામે દાખલેલા વિરોધ બ્રિટનની
 સરકારને દેશી રાજ્યોએ મોકલવા માટેવા વકાદારીના મદેશા. કેટલાક ગુજરાતી છાપાઓમાં તે મંબંધી
 દોરતા મુદત કટાક્ષિયો: [પણ પહેલા હિરલરને વીર તરીકે બોળાવનાર એ છાપાઓ અત્યારે એ
 બિચારાના નામની આગળ વારંવાર બિનજરૂરી ગાળો—ફુલ, રાક્ષસ, દત્યારો, અમાનુષિક, દાદો, નફરૂટ,
 પાગલ, લંડારો, માનવસંસ્કૃતિહિતશત્રુ, ગુરો, મવાળી, લોહીતરસ્યો—નો વરસાદ વર્ષાવે છે એના
 કટાક્ષિયો દોરાય તો ?] મહાત્માજીએ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ પ્રત્યે દર્શાવેલી નૈતિક સહાનુભૂતિ. રશ્મી
 તારીએ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ભજવાયેલી દયારામ-ન્યતિ. હિંદુઓથી ગભરાઈને મુસલમાનો લોકશાસનવાદ
 નથી ઇચ્છતા, મુસલમાનોથી ગભરાતા કેટલાક હિંદુ આગેવાનો ને વર્તમાનપત્રોએ અજવા માટેલું અંમેજેનું
 અનાદિ-અનન્ત ચરણ [બ્રિટિશ રાજનીતિના વિનય ત્યાજ છે.] મીરતમાં ગંબીર કોમો રમખાણ
 શ્રી. લક્ષ્મીદાસ સ્વછ તેરસીનું અવસાન. બિનધંધાદારી પન્દેશી શ્રીઓના મોહ સામે વિદ્યાર્થીઓને મુખઈ
 સરકારની ચેતવણી. કાનપુરમાં હડતાળ મુજબના કલેક્ટર મી. જોશીએ માનસિક અસ્વસ્થતાના કારણે કેટલાક
 સરકારી હુકમોની અવગણના કરતા મુંબઈ સરકારે, ડોક્ટરોની સૂચનાથી, મી. જોશીને રજા પર તરવાની
 કરેલી ભલામણને કેટલાક વર્તમાનપત્રો અયોગ્ય હુકમની અવગણના કરનાર નરવીર જોશીને મુખઈ
 સરકારના આડા ટેરવવાના પ્રયાસ તરીકે વર્ણવે છે: [વર્ણન કરનારનું ભેજુ ટ્રિટકીવ વર્નાઓના વાયનથી
 ભમરાઈ નહું દૂરો.] વીકુલભાઈ—વીલ-કેસમાં શ્રી સુભાષ બોઝની દાર. મુંબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે
 બધાતા રાજમાર્જ પ્રત્યે મરાઠી પત્રોનો હકળાટ. લખનાતા મહિલા—ગૃહમાંથી લગ્નને યોગ્ય બાર
 ઠાકરીઓ લાગી ગઈ છે. [અબિન દન !] પેલાપુરના ઠાકોર પદ્મશ્રી થયા છે. બિનસરકારી માધ્યમિક

ગાળાઓના શિક્ષકો માટે પ્રાવીણ્વ-પદવી યોજનાને મુખ્ય સરકારે આપેલી ચ નુરી. યુદ્ધ અને વિદેશ તરીકે મુંબઈના કામદારોએ પાઠેલી હકીકત કાનપુરમાં આજુ હડતાળ. મુંબઈમાંનાસકામાં પસાર થયેલાં ગણેત અને છટાછેલાં બીજાં સાંઠાઆઠ ટકાની વસ્તી ધરાવતા મુસ્લીમોની વતી મુસ્લીમ લીગ મુંબઈ ક્ષવકામાં યામી નેત્રેણે ૨૦ ટકાની નેત્રીની માગણી કરે છે ન હાંજીરીતુ વિરોધી કઈ એકલા હીટલર ન રજીસ્ટર્ડ નથી કરાવ્યું.] બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રો, હિંદી મહાસભાની માગણીના જાણના જણાવે છે કે, 'હિંદી પ્રજાને સ્વરાજ્ય માટે જે કંમે તૈયાર કરવામાં આવે છે, એ જ કંમ આજે રાખેલાં જોઈએ' : કમને કરેલા સિદ્ધને છટા કરવાને લાયક ગણતા એના દાત તરી જવા, પંચ ધસાઈ જવા, તેમ ચૂસાઈ જવું, સ્વત્વ હણાઈ જવું, રાજીત આપમી જવા એ કંમ આવરક ન હોય છે.] લીગ અને મહાસભાના વિરોધીઓ તથા વિનીતોએ લીગ કે મહાસભાને હિંદની પ્રતિનિધિત્વ સ્થા ન ગણવાની બ્રિટિશ સરકારને વિનતિ કોત્ર નિવેદન બહાર પાડ્યું છે; લીગે મહાસભાને ન ગણવાની વિનતિ કરી છે; મહાસભા પોતાને દુક સર્વોપરી માને જ છે.] આનું નામ રાષ્ટ્રીય એકતા.] જગમગા હેરડર ડાગવાયતી આધી જશંતિ. ના વારંસરોત્રની હિંદને યોગી જવાની મવાહ.

પરદેશ-રશિયા-જર્મન મૈત્રીનું આગળ વધતુ જાય. [સિંહ અને મગધુ દાયગા દાય મીલાવી આગળ વધતા હતા—સસલાની ઉમેર હાતી સિંહને કુવામાંના સિંહની સાથે બસાડવાની.] તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે હીટલરને ડાન્ઝબ-પ્રવેશ તથા બ્રિટનને પડકારતુ તીખું નતમતમળ આપણુ; તેમાં લેવી રાજને લક્ષ્યે : [વિદ્યાને, માનવત્વ માટે ધણુ કર્યું છે, તેમાં એકનો વધારો.] હીટલર કહે છે—'જર્મનવિનય વિના પોલીસ પ્રજા પચારા વર્ષમાં જ ગતી બની જત.' [એમને પણ હિંદ વિષે એમ જ કહેવા હતા અને કહે છે, પણ બેમાથી એકનો વાત કાઢ માન્ય જ નથી કરવું.] વારસોનું પતન અને પોલાડના યુદ્ધમાં રશિયાનો પ્રવેશ : [વધેથી હાદબારી કરીને હીટલરે વાધુ, સ્ટેલીને તેમાથી આડું જમીલવાની મહેનત કરી.] જર્નાઈડ યા કહે છે. 'સ્ટેલીને હીટલરને દોષીનું નાજિયેર બનાવેલા છે' : [યુરોપીય યુદ્ધને આનાથી દૂકા પરિચય અસંભવિત છે.] પોલાડમાં લશ્કરી કાષ્ઠો : [ગારી સરકૃતિતુ પ્રથમ ચિન્હ.] રમાનિયન વરાધવાનું ખૂન : એસ્ટ્રિયાના માછ આન્સેવર યુદ્ધનીમો વધ [નાડી સરકૃતિનો પરિચય.] નિયતિ પોલાડના પ્રમુખ અને સેનાપતિને નતરકેહ કર્યા છે. [રાજાગવને ગોર અજયદાન!] મી.

રેડન અને મો. દવાદિયર, અને હીટલરના પરસ્પરવિરોધી શાંતિચાહક બાપણે, તેમાં એકમેક આરોપ : [યુરોપિયન રાજનીતિની વિશુદ્ધતાએ એ વિનયમાન છે.] હીટલરને સસ્થાનો અને જગનની ભાગ જોઈએ છે, મુસોલિનીને મહાસભા પહેવાનો દરજ્જો પકડી રાખે એ નથી જાણતું. હૂટમાં બાજ પડાવવાને લુટાળે લુટાળે કહેવા નીકળ્યા છે કે લૂટ સહેલાઈથી નથી પચી રાખતી.] હીટલર કહે છે—'જર્મને લેવી શાંતિપ્રિય પ્રજા આપા જગતમાં બીજા એકે નયો' : [પોલાડનો દાખરો મોજુદ છે.] ઉગ્વાડ ને ક્રાન્સ જગતની મુક્તિ માટે લડે છે એ દાવા કેટલાકને મનુર નથી. [તેરો નાજુના દોવા જોઈએ કે બે હંગાર અને ક્રાન્સ પોતાના જ ખીગા ખ ખેથી નાખે તો પણ આડું જગત તો મુકા બની જાય.] નીજ બોક્ટેબર હીટલરને વારસોમાં પ્રવેશ [એક વખતે નેરોસિમને પણ બની જમા પ્રવેશ કર્યો હતો.] મી. ગેમ્બરેયેનના રાખેલા, 'બ્રિટનની મેમ જર્મનીએ બીજા દેશોને કેન્સ અગ્રામને બદલે લેવાની છે' : [જર્મની પણ એવો જ વજોતા ઉત્તર આપે તો ?] બ્રિટન કહે છે : 'આમને જર્મન પ્રજા સામે વિરોધ નથી, નાજીન વ સામે છે' : [નેપોનિયન સામે વાજાયત ગબોનું અફરશ પ્રતિબંધ.] જર્મનીએ જીતેલ પ્રદેશોમાં ફારી નીકળતા બજવા : [સમાચાર તદન સ્વાભાવિક છે.] હીટલરની ટેકાએ પોવેડના વિનયમાં બાજલેલા અપર્વ દિરંસાથી આકર્ષાઈ અમેરિકાએ પણ એવી સમ્બાધ ટેકાના બોર્ડર આપવા માડયા છે [હીટલરના પોલાડના વિનયથી આટલું સુર રીખવાનું મન્યા છતા અમેરિકા હજુ પોલાડપરનો હીટલરનો વિનય તો કબૂલ નથી જ કરવું] રશિયા દંડરી, બકઝેરિયા, ઘરથેનિયા, લેટવિયા, લિથુઆનિયા, ટર્કી, શીન્ગેડ વગેરે દેશો પર આકાતરો કાળ જમીલવા માડ્યું છે. [જર્મનીને ત્રિયન મૈત્રી ફોર્મો કે નહિ, રશિયાને તો જર્મન મૈત્રી ફોર્મો મળે છે.] જગતમાં ફોર્મો કહે છે કે મુંબઈમાં રશિયાનો પ્રવેશ એ જીતિજનક છે. ઉગ્વાડ-ક્રાન્સ અમેરિકાને જ ક્રોડ પોડના વિશાનેનો બોર્ડર આપ્યા છે [દિંદને જે ખીલવા હીધું દોત તો દિંદ માય ક્રોડને બોર્ડર પૂરો પાડી રાખ ને નાજુ રહેત સામાજ્યની હદમાં.] હોવ રીજમે : ફોર્મો અવરુપ. મુંબઈમાં પશ્ચિમ ગોખરા પર યહ ચૂંટેલી બચક મુદ્દની ચરમાત.

अद्यानतिमिरान्धानां शानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रोमुख्ये नमः॥

नेत्राय

इतिज्ञान त्रिभुवनं तदा थाद

અનુક્રમણિકા

પુ. ૨

ક્રાંતિક : ૧૯૮૬

અંક ૭

૧	૧૯૮૬	૧૧	ચ	૨૬૯
૨	અજાણ્યા! [કાવ્ય]	૧૨	નૌતમ	૩૦૨
૩	ધની [વાર્તા]	૧૩	કૃષ્ણરાવ મોદિસે	૩૦૩
૪	જીવનઝરણુ	૧૪	પ્રમા	૩૧૦
૫	માલા [કાવ્ય]	૧૫	પ્રભુલાલ શુક્લ	૩૧૪
૬	વટપદ (વડોદરા) ના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો	૧૬	પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી	૩૧૫
૭	નાગર ગૌરવ	૧૭	જગજીવનદામ દ. મોદી	૩૧૯
૮	પ્રેરકને- [કાવ્ય]	૧૮	પ્રભુલાલ શુક્લ	૩૨૩
૯	જવાહિર	૧૯	નરસિંહ	૩૨૪
૧૦	કૂલકાને- [કાવ્ય]	૨૦	નૌતમ	૩૨૬
૧૧	આમોત્સવ	૨૧	રમણલાલ વસનલાલ દેગાધી	૩૩૦
૧૨	નવો કવિ [કાવ્ય]	૨૨	રમણલાલ ભટ્ટ	૩૩૨
૧૩	રેલવેનું સંચાલન	૨૩	નર્મદાશંકર દ. વ્યામ	૩૩૩
૧૪	અન્ય પરિચય	૨૪	૩૩૬
૧૫	જુદાં કૂલ	૨૫	૩૩૯
૧૬	નોંધ	૨૬	૩૪૧
૧૭	તારા-તણખા	૨૭	૩૪૫

લવાજમ

અંકો અને ભેટના દપાલખર્ચ સાથે--

હિંદ--

ખર્ચ--

પરદેશ--

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

બહાર-ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	કોટા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

બહાર-ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મહિલાલ પુ. ગિત્રી બી. એ.

મુદ્રા અને પ્રકાશનગ્રામ : આદિત્ય મુદ્રાખાલય, રાયમડ, અમદાવાદ.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક રહ્યું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : કાર્તિક

[અંક ૭

૧૯૮૬

૫.

નવલવર્ષને લેલે કુંકુમ-કુસુમથી વધાવીએ, દીપકની માળથી શણગારીએ, કેસર-અક્ષતથી પૂજીએ પણ નવનનાં નીર પણ ઓછાં પડે એ ભારતની રિયતિ છે. મહાન વિક્રમની ઉજ્જવળ સ્મૃતિને જીવંત રાખતો એનો યશસ્વી સંવત્સર તો સૈકાઓથી આથમી ગયો છે. હેઠ્ઠી કેટલીક સદીઓનો ઇતિહાસ એ તો ભારતીય પ્રજાની કરુણતાનો, તેની હૈયાવરાળનો, તેનાં લોહીનો ઇતિહાસ છે.

તે પુણ્ય પ્રસંગ-કે જ્યારે મહાન વિક્રમે પરદેશીઓને ને પ્રજાનાં અણુને, સમાજની અદ્ય ત્રુટિઓને કે દેશની નજીવી દરિદ્રતાને પણ દૂર કરી, ભારતમાતાના કંદમાં વિજયની વરમાળ પરીધી, સેવત્સરની સ્થાપના કરી-ને ૧૯૮૫ વર્ષ વીતી ગયાં છે. તે સમયે ભારત પાસે સત્તા હતી, શક્તિ હતી; પ્રેમ હતો, પ્રભુતા હતી; કલા હતી, સંયમ હતો; સરસ્વતી હતી, રસ હતો. ધર્મ, સંસ્કૃતિ, રાજ્ય, પ્રજા ને રાષ્ટ્ર એકપ્રાણરૂપ લેખાતાં; જગતની પ્રજાઓ મુગ્ધભાવે એની પૂજા-પ્રશંસા કરતી.

સૈકાઓ સુધી ભારતવર્ષની એ પ્રભુતા જળવાઈ રહી. સંવત્સરની સ્થાપનાનો દિન-નવલવર્ષનાં પૂજન જીવનનાં પૂજન બની ગયાં. ભારતીય પ્રજાએ કલા ને સાહિત્યમાં, પ્રેમ ને ઉલ્લાસમાં વિકાસ સાધ્યો. જગતને મન ભારત સ્વર્ગ બની રહ્યું.

પણ ધીમેધીમે, પ્રજાનાં પુણ્ય ઓછાં ચતાં કે એનામાં અદ્યના પ્રવેશતાં, ભારતની મહત્તા ઘટતી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓએ પગપેસારો આદર્યો; છુદ્ધિદોનો તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિની અસર નીચે લેવા માંડ્યા. તેમની સંખ્યા વધતી ચાલી. પણ ભારતનો ઉજ્જવળ વિશ્વપ્રેમ, એની દયા, એનો અગ્ર આત્મગર્વ ને એની શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ એ પ્રગતિનાં ઝેરીલાં બીજ ન પારખી શકી. ભારતીય પ્રજામાં પ્રવેશતા કલહે એ પ્રત્યે કંઈક આંખમાં આમણ્યાં પણ સેળ્યાં.

સરસ્વતીમેદિરેથી, મહાલયોથી મદી લે; ભારતની લૂંટાયેલ સપત્તિ જે પાછી લઇ આવે, જેના શાસનમાં નિર્દોષ એવું કુદ્ર પ્રાણી પણ જરૂર ઈશ્વર ન અનુભવે, દુષ્ટ કે દોષિન એવા રાજપુરુષ પણ સજા પામ્યા વિના ન રહે; અમે જેને કહીએ, ‘ઓ વીર! અમને વિજય અને કાર્તિને માર્ગ દે.’

—તે એ મહાવીરનો નવો સંવત્સર સ્થાપી અમે પ્રતિ નવલ વર્ષ એનાં દેવાનાં તેજથી, ઉલ્લાસથી મંગલપૂજન કરીશું.

અન્તર્યામી !

નૌતમ

નન્નને એવા કયા સળંગ સર ઉંચાં મન થયાં,
અન્તર્યામી જાગ્યે કાં ઉરવહન આઘાં વહી ગયાં !
ઢળે સંધ્યા છાયા, ઉભય પડછાયા સમ અહીં
મળી જાતાં આજે વિજન, અણુધાર્યા, પથ મહીં !
ઉભાં એકાકીયાં ઉભય, રજની ગાઢ ઉતરે,
“મનીષા જંનેની નીંદરતી પડી શાંત હૃદયે—
કુદી ખેલી અંતે નીંદર—ઢળતા કલાંત શિશુશી.
ગયું બૂઝાઈ આ ટમટમ ચતું કોડિયુ વળી !
તમે ઘેરી લીધું સદન મમ સૂનું, વિરમિયાં
બધાં ગીતો, સૂરો, અનુરણુ મેળુલ શમિયાં,
“અન્તર્યામી પંથીઓ ! કંઈ નવ હનૂ સાંભળ્યું તમે ?
ગયાં છે સૂકાઈ ઝરણ, કલગાનો નવ ઝમે !”
ધુપાયુ માળે કો જગ લવી રહું દીન વઢને,
છવાઈ આકાશે ગમગીની, ઉભાં આપણ તમે !
અને તાકી રેતાં નયન-નયનો મૂક સમજે
ન કે’વાનું કાંઈ અધિક રહું બાકી, ઉભયને પ્રિ

ધની એક ગરીબ મજૂરણ હતી. પોતાના ચારપાંચ વરસના બાળક સાથે એ એક ઝૂંપડીમાં રહેતી. એની ઝૂંપડી શહેરના ગંદા ભાગમાં આવી હતી. સાંકડી ગલી, કાદવકચરાથી ભરેલી, ત્યાં વીજળીના દીવા તો ક્યાંથી હોય ? પરંતુ પોતાની કર્તવ્ય-પરાયણતા દેખાડવા માટે, મ્યુનિસિપાલિટીએ મૂકેલા બે-ત્રણ ગ્યાસલેટના દીવા આખી રાત જળુકતા. એ લતામાં લગભગ બધા મજૂરવર્ગજ રહેતા. આખા દિવસના પરિશ્રમથી થાકી ગયેલા બિચારા મજૂરો, વાળુ કરી બેઠેલાજ સૂઈ જતા. રાતનાં બાળકોના રડવાથી, મચ્છરોના ગણગણવાથી અને લાસતા કૂતરાના અવાજથી આખાથે મહોલ્લાનું વાતાવરણ ભીપણ બનતું. ધનીની ઝૂંપડી નાકા ઉપર આવી હતી. અર્ધું છપ્પર પડી ગયેલું, અર્ધો ભોંત તૂટેલી;—એવી એ ઝૂંપડી, કાંઈ ધવાયેલી વીરાંગનાની પેઠે દૃઢતાથી ઊભી હતી. ને છતાં એ ગલીમાં આદર્શરૂપ ગણાય એવી તો એક એ ધનીની જ ઝૂંપડી હતી. એના મહેનતુ સ્વભાવે, એની ઝૂંપડીને સ્વચ્છતાનું રૂપ આપ્યું હતું. મહિનામાં એક-બે વખત તે ઝૂંપડી લીંપતી ને સવારસાંજ વાળીઝાડી અને તેટલી સ્વચ્છતા રાખવા મથતી.

ધની બહુ રૂપાળી ન હતી; પણ એની ન્યાતમાં એ સૌથી સુંદર લેખાતી. એની આંખોમાંથી નિર્દોષતા અને માતૃ-સ્નેહનાં કિરણો વરસતાં. એને જગતમાં બહાલામાં બહાલી વસ્તુ એકજ હતી; અને તે એનો પુત્ર—છનીઓ. એને બોધ એનું હૈયું નાચતું ને રાચતું; એને નિહાળી એ સંતોષ માનતી ને પોતાનાં દુઃખોને વિસારતી. એ ન્હાનકડો બાળક એનો આશા-દીપક હતો. એ દીપકને ઝાલી એ સંસારયાત્રાના રસ્તે વિહરતી. એ સૂતો હોય ત્યારે ધડીઓની ધડીઓ સુધી, ધની એની સ્દામે એક નજરે નિહાળતી; નયનોથી સ્નેહાશ્રુનાં ઝરણાં ઝરતાં, હૃદય સ્તબ્ધ થતું. બાલ્ય જગતનું લાન ખૂલી તે ચેતનરહિત બની ઊભી રહેતી; ત્યારે આરસની પૂતળી જ ન હોય ! ન્હાનકડા બાળકની મુખાકૃતિમાં પતિની રૂપરેખાઓ એ સ્પષ્ટ રીતે નોંધ શકતી. પતિના સ્નેહની અવશેષ રહેલી એ પ્રસાદી છે એમ એને લાગતું; દામ્પત્યપ્રેમની એ સ્મરણસંહિતા છે એમ એ માનતી.

ધનીના પતિને ગુજરી ગયે બે-ત્રણ વર્ષ ચર્ષ ગયાં હતાં. બાળકના મુખમાં એના વિરહનું દુઃખ કંઈકે ઓછું થયું હતું. ધનીને ફરી લગ્ન કરવા એનાં સગાંબહેનોએ તેમજ ન્યાતીલાંઓ કહેતાં. એ કામે જતી ત્યાં પણ એને બધાં એકજ પ્રશ્ન પૂછતાં, “ ધની, તમારા લોકોમાં તો નાતરાનો રિવાજ છે, પછી તું નાતરૂં કેમ નથી કરતી ? ” એનાં લગભગ બધાંજ ઓળખીતાંઓ આ પ્રમાણે પૂછતાં. આ પ્રશ્નથી ધનીને અસહ્ય દુઃખ થતું. લગ્નની વાત સાંભળી, વીસરી જવા માંડેલાં જૂનાં સ્મરણો ફરી તાજાં થતાં, એના પતિની સ્નેહાળ મૂર્તિ એની નજર સમક્ષ ખડી થતી. બધાંને એ એકજ ઉત્તર આપતી: “ મારા લાગ્યમાં સુખ હોત તો મારા પતિ મને શા માટે છોડી ગયા હોત ! હવે બધું માફ મુખ છનીઆમાંજ,

સમાવહું હું દેખું છું. લગન કરે તો મારા છનીઆનું શું થાય ? મારે લગનગન કરવાં નથી.” આવો એના તરફથી એકનો એક ઉત્તર અનેક વખત મળવાથી, બધાએ એ બાબત ફરી પૂછવાનું છોડી દીધું.

દિવાળી આવી તે પહેલાં એક-બે મહિનાથી જ, છનીઆએ દિવાળીના દિવસોમાં કેવી કેવી મઝાં લેવી એની નોંધ કરવી શરૂ કરી. ધની કામ ઉપરથી આવતી કે પહેલી છનીઆને એક બચી લેતી અને પછી ખાવાનું તૈયાર કરી બંને જમતાં. જમતાં જમતાં મા-દિકરાની વાતો ચાલતી.

એક દિવસ ધનીને કામ ઉપરથી આવતાં જરા મોડુ થયું. છનીઆ એની રાહ ભેતો હતો. કેટલીક વખત તો એ બહાર એટલા ઉપર આવી ધણું દૂર સુધી નજર નાંખતો પણ એને એની મા ન દેખાઈ. “આજ કેમ મોડુ થયું” એનો વિચાર કરતો એ એક ફોટો ગોઠડી ઉપર પડ્યો. એટલામાં ધની આવી. ધનીએ ઉબરામાં પગ મૂક્યો કે છનીઆએ કહ્યું, “બા. તું આવી ! આજ કેમ મોડુ થયું ?”

“બેટા, આજ જરા કામ વધારે હતું,” ધની બોલી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પુત્રને તેણે એક બચી લીધી અને તે ખાવાનું કરવા લાગી. છનીઆ એની પાસે ગયો. ધનીએ ભાંગેલા પાટલો-પાંદિયું આપ્યું તે ઉપર એ બેઠો.

“બા. આજે આટલું બધું શું કામ હતું ?” ધનીઆએ પૂછ્યું.

“હું કામે જઈ છું ને ત્યાં એક તારા જેવો કોકીલાઈ છે. એની આજ વરસગાંઠ હતી એટલે એના ગોઠિયાએને એણે ચા પીવા બોલાવ્યા હતા.”

“એના ગોઠિયાએને એકલો ચા જ પાયો !”

“ના. સાથે ખાવાનું પણ હતું.”

“બા. હું પણ મારા ગોઠિયાએને દિવાળીમાં ચા પીવા બોલાવીશ હં.” છનીઆ ધની તરફ નેઢ રહ્યો.

“હા બેટા, બોલાવજે હં. એટલામાં તારી તબિયત પણ સારી થશે. હજી દિવાળીને દોઢ મહિનો છે.” ધનીએ હસતાં હસતાં કહ્યું. એની આંખમાં વાતસલ્યગ્યોત તરવરી ઊઠી.

છનીઆને હજી અશક્તિ ઘણીજ હતી. બે માસ સુધી એણે સખ્ત માંદગી ભોગવી હતી. એની માંદગીના દિવસોમાં ધનીનો હવે ઊંડો ગયો હતો. એ એના તરફ નેઢ નેઢને રડતી. કામે જવાનું પણ ગમતું નહિ; પણ કરે શું ? કામે ન. જાય તો ખાવાનું ક્યાંથી લાવે ? દવા-દાર મારે પૈસા ક્યાંથી મળે ? એટલે બિચારીને નહૂટકે કામે જતું પડતું. એક બે જગ્યાનું કામ છોડી દીધું; માત્ર એક જગ્યાએ કામ રાખ્યું હતું. બાળકની માંદગીના લીધે કરજ ઘણું થયું. દવાના પૈસા, દ્રવના પૈસા, એમ એનો ખર્ચ વધ્યો ને આવક ઘટી. લોહિા એને જે જે કહેતાં, તે તે બધું એ કરતી. માનતાઓ રાખી, ભગન બોલાવ્યા, અને ગરબરની દવા તો ચાલુજ હતી. એને ન હતું દુઃખ પૈસાનું કે ન હતો ચિંતા કરજની; હતી એને કાળજી માત્ર એક છનીઆની—એના હવ ને પ્રાણની. દુઃખના દિવસોમાં જૂનાં દુઃખનાં સ્મરણો તાજાં થાય છે તે પ્રમાણે પુત્રની માંદગી નેઢ એને એના પતિની માંદગીના દિવસો યાદ આવતા, અને દુઃખ બમણું વધતું. જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ એની ધીરજ ખૂટતી ગઈ. પરંતુ ધનીને એ દુઃખદ પ્રસંગ ભેવાનો ન હતો. છનીઆની

તબિયત સારી થવા માંડી. છનીઓ સાન્ને થયો, માન અશક્તિ હજી હતી. છનીઆની તબિયત સારી થઈ એટલે એક પછી એક માનતાઓ એણે ફેડવા માંડી, અને એના પરિણામે કરજમાં ઘણો વધારો થયો. મોદીની દુકાને એ જતી; તો મોદી કહેતો, “ ધની, પૈસા બહુ થયા છે. લગભગ દશબાર રૂપિયા થયા હશે. હવે એ બધા તું ક્યારે ભરીશ ? ”

“ ભરીશ, શેક સાહેબ ભરીશ. મારો છનીઓ સારો થયો એટલે ખસ; પૈસાની ચિન્તા રાખશો નહિ. ” એમ એ ઉત્તર આપતી. બ્યારે બ્યારે છનીઓ દિવાળીની વાત કરતો, ત્યારે ત્યારે એને ઘણું દુઃખ થતું. છનીઆને તો ઘણી મઝાઓ માણવી હતી, પણ એ ન્હાનકડા બાળકને ક્યાંથી ખબર હોય કે એની બા પાસે પૈસા નથી ! આ વખે છનીઓ મરતાં મરતાં બચ્યો. જાણે એનો નવો અવતાર જ ન થયો હોય એમ ધની માનતો. છનીઆને મનગમતી દિવાળી કરવાનો હોંશ હતો. એની હોંશ પૂરી પાડવા પોતાના સિવાય બીજાનું કોણ છે એવો ધનીને વિચાર આવતો. એ મહિના પહેલેથી એ દિવાળી માટે પૈસા ભેગા કરવા લાગી.

“ બા, હવે તો હું સાન્ને થયો. તાવ પણ નથી આવતો, નહીં ! ”

“ હા બેટા, પણ થોડી અશક્તિ છે. હવે તું થોડા દિવસમાં એકદમ સારો થઈશ અને પછી દિવાળીમાં તને બહુ મઝા પડશે. ”

“ ફટાકડા પણ લાવી આપશે ને ? ”

“ હા, બેટા હા. ”

આમ વાતો કરતાં, જમી-પરવારી, મા-દિકરો સર્પ ગયાં. થાકેલી બિચારી ધનીને ધસધસાટ ઊંઘ આવી. છનીઆને તો ઊંઘમાં પણ દિવાળીનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં : “ ઓ ! બા, ફાક્યો. ” એવું કાંઈક એ બડબડ્યો. ધનીએ જાગીને પૂછ્યું, “ શું છે બેટા ? ” પણ છનીઓ તો ધસધસાટ ઊંઘતો હતો. એને લાગ્યું કે કંઈ સ્વપ્ન આવ્યું હશે. પાસું ફરીને એ સૂતી.

જેમ જેમ દિવાળીના દિવસો પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ છનીઆનો હર્ષ માતો ન હતો. હવે તો એની તબિયત પણ સાવ સાજી થઈ હતી. એનામાં શક્તિએ આવી હતી ને હવે એ ગોઠિયાઓ સાથે રમવા પણ જતો. “ દિવાળીના દિવસે બધાએ મારે ત્યાં આવવાનું છે. ” એમ બધા ગોઠિયાઓને પહેલેથી જ એણે આમંત્રણ દીધું હતું. “ દિવાળીને કેટલા દિવસ રહ્યા, બા ! ” એમ એ ધનીને રોજ પૂછતો, ને આંગળીના વેટાએ દિવસો ગણતો.

દિવાળી આવી. દિવાળીના આગલા દિવસથી છનીઆના હૃદયમાં આનંદની રેણી રેલાવા લાગી. ધની કામ ઉપરથી આવી કે એણે પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “ બા, કાલે દિવાળી ને ? ”

“ હા. ”

“ ફટાકડા લાવી ? ”

“ ના. ફટાકડા કાલે લાવશું. ” ધની ખાવાનું તૈયાર કરવા આવી ગઈ.

“ બા મેં મારા બધા ગોઠિયાઓને દિવાળીના દિવસે આ પીવા બોલાવ્યા છે. ” છનીઆએ હસતાં હસતાં આનંદથી જણાવ્યું.

“ સાઈ. બેટા. તું છે તો તારા ગોઠિયા છે ને ? ”

બીજે દિવસે રહવારે વહેલાં બીડી, દાતણપાણી કરી, આંગણમાં સાથિયા પૂરી ધની કામે ગઈ.

“બા, ફટાકડા લેવા જાય છે?” છનીઆએ પૂછ્યું.

“ના હમણાં હું કામે જઈ છું.”

“કેમ આજ જોલોડી! ફટાકડા ક્યારે લાવીશ!”

“આજે દિવાળીને! જોલોડી કામે જઈ જોલોડી આવીશ. પછી તને ફટાકડા લઈ આપીશ. જો ક્યાંય જતો નહિ, હું જોલોડી આવીશ.”

“હું ગમના સાથે રમીશ.”

“વાર, લાઈ.”

ધની કામે ગઈ. વાળીઝાડી, વાસણ માંજ્યાં. ધનીનું કામ પૂરું થયું એટલે શેઠાણીએ કહ્યું, “ધની, કાલે પણ વહેલી આવજો હં.”

“ભાભી, કાલનો દિવસ તો મને રજા જોઈતો હતો.”

“કેમ છોકરો મદિા છે કે શું?”

“ના પણ કાલે દિવાળીને?”

“તમારા ભોકને પણ દિવાળી ખરી કે? દિવાળીમાં તું શું શું કરવાની છે?”

“તમારા જેવી દિવાળી કંઈ અમ જેવા ગરીબથી થોડી જ થાય!”

“પણ, કાલે તો તારે આવવું જ પડશે. એમના મિત્રો આવવાના છે.”

“ભાભી, મારે ત્યાં પણ છનીઆના મિત્રો આવવાના છે. તોપણ તમે કહો છો એટલે હું આવી જઈશ.”

“એમ!” શેઠાણી હસતી હસતી આવી ગઈ. અને ધની ઘેર આવી.

ઘર આગળ છનીઆ એની રાહ જોતો હતો. ધની આવી કે એણે પૂછ્યું:

“બા આવી!”

“હા, ચાલ, હવે તને ફટાકડા અપાવું.” ધનીએ છનીઆને ફાટકું પણ સ્વચ્છ ખમીસ પહેરાવ્યું, ખાદીની સફેદ ટોપી આપી અને બંને ઘર બહાર નીકળ્યાં. ફટાકડાની દુકાનોની દારોની દારો બેઠી હતી. દુકાન આગળ આવી, ‘શું લેવું ને શું ન લેવું’ એ પ્રકારની ગડમથલ છનીઆના મનમાં સર થઈ.

“બા આ શું છે?” છનીઆએ પૂછ્યું.

“એ કાઠી છે.”

“આપણે કાઠી લઈશું?”

“ના એ તો બહુ મોંઘી આવે છે. પણ તને ન્હાની કાઠી લઈ આપીશ.”

“બા કાઠિયું પણ લેવાનું હં.”

“વાર.”

છનીઆ ફટાકડા લઈ ઘેર આવ્યો. હવે ક્યારે રાત પડે છે ને ફટાકડા ફેડવાની મજા મળે છે એમ એને થવા લાગ્યું. છનીઆને ખાવાનું આપી, ધની પાછી બાજરે ગઈ અને ઘી, ખાંડ, ને રવો લઈ આવી. ઘૂંધરા એણે રાતનાં કરવાનો વિચાર રાખ્યો. પરંતુ એ દિવસે એને સખત તાવ ભરાયો અને એ બિંદી પણ ચકા નહિ, એટલે રાતનાં એનાથી ઘૂંધરા થઈ શક્યા નહિ. બીજે દિવસે છનીઆના ગોડિયા આવવાના હતા ને તેમને ખાવાનું તો આપવું જોઈએ. હવે કેમ કરવું એનો વિચાર એ કરવા લાગી. રહવારે બિંદીનાં પણ

મોહું થયું. એ દિવસે એ કામે ન જઈ શકી. છનીઆના મોઢિયાઓ આવ્યા, બધાને ખાવાનું ધનીએ આપ્યું. બધા હોઝરાઓ ખાતા ગયા ને વાતો કરતા ગયા. ધની છનીઆને દૂરથી જોઈ રહી. હૃદયમાં માતૃસ્નેહ ઊભરાવા લાગ્યો, અને એ ઊભરાના પૂરાવારૂપ એ આંસુ એની આંખોમાંથી સરી પડ્યાં.

“બા, કેવી મજા આવી!” છનીઓ જોલ્યો.

“વાહ! બહુ જ મજા પડી.” ધનીએ એક યુગ્મન લીધું ને એના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

“બા, પેલો રામો કહેતો હતો કે એને ત્યાં કાલે લાડુ કરવાના છે. આપણે ત્યાં પણ તું લાડુ કરીશ ને!”

“વારૂ કરીશું હં.” ધની વિચારમાં પડી. આવતીકાલે લાડુ કરવાનું એણે છનીઆને કહ્યું, પણ લાડુ શેના બનાવવા? જે થોડા પૈસા એણે એકઠા કરી રાખ્યા હતા તે બધા ફટાકડા લાવવામાં અને ઘૂઘરા બનાવવામાં ખર્ચાઈ ગયા. હવે એક પાછ પછ રહી ન હતી. થોડો વખત વિચાર કરી એ બહાર જવા નીકળી.

“બા ક્યાં જાય છે?” છનીઆએ પૂછ્યું.

“મોદીને ત્યાં જઈ છું. જો ઘરમાં જ રહેજે.”

“કેમ મોદીને ત્યાં?”

“કાલે લાડુ બનાવવા છે ને! એના માટે ઘી-ખાંડ લેવા જઈ છું.”

ધની મોદીની દુકાને આવી કે મોદીએ પૂછ્યું, “કેમ ધની બાકી પૈસા આપવા આવી છે? કેટલા પૈસા લાવી છે?”

“બાકી પૈસાને તો શેઠ-સાહેબ થોડા દિવસ વાર લાગશે. પણ હું તો થોડો માલ લેવા આવી છું.”

“બાકી પૈસા ચૂકવ્યા સિવાય તને કાંઈ માલ મળી શકે નહિ.”

“સાહેબ, આમ શું કરો છો! આ તો દિવાળીના દહાડા છે. મારે તો ઠીક છે પણ મારા છનીઆને તો દિવાળી કરાવવી જોઈ એ ને? કાલે લાડુ કરવા છે!”

“ત્યારે છનીઆને દિવાળી કરાવવી હોય તેમાં મારે શું? મને તો મારા પૈસા જોઈએ.”

“આમ ન કરો, શેઠ! આટલી વખત જ આપો પછી પૈસા આપ્યા સિવાય હું માલ લેવા નહિ આવું. છનીઆને લાડુ ખાવા છે.” ધનીએ હાથ જોડ્યા.

“તારા છનીઆને લાડુ ખાવા હોય તેમાં હું શું કરું? પૈસા ચૂકતે ક્યાં સિવાય તને એક પાછતો પણ માલ મળવાનો નથી.”

ધની હતાશ થઈ ઘેર આવી. છનીઆની હોંશ કેવી રીતે પૂરી પાડવી એ એક જ વિચાર એના મનમાં ચાલી રહ્યો. એ આવી એટલે છનીઆએ પૂછ્યું, “લાવી, ખાંડ ને ઘી!”

“ના.” ધનીનો અવાજ ગંભીર બન્યો.

“કેમ?”

“મોદીના પૈસા આપવાના છે. તે આપ્યા સિવાય એ માલ આપવાની ના પાડે છે.”

“ત્યારે હવે લાડુ નહિ કરવાના?”

“કરીશું.”

“ક્યાંથી?”

“તું ખેસ, હું આપણા શેડને ત્યાં ગઈ છું. ને મારા પગારના એ રૂપિયા ચડ્યા છે તે લઈ આવું છું.”

“વાહ! વાહ! ત્યારે તો લાડુ મળવાના.” છનીઓ કૂદવા લાગ્યો. ધની શેડને ત્યાં ગઈ. ધનીએ બારણામાં પગ મૂક્યો કે શેડાણી ઘૂરક્યાં, “કેમ ધની, તું આજ વહેલી આવવાની હતી ને? આટલું બધું મોકું કેમ કર્યું!”

“ભાભી, કાલે મારા દિલમાં સારું ન હતું. સખત તાવ લરાયો હતો.”

“ચાલ હવે આ વાસણ માંજ આપ,” શેડાણી અંદર ગઈ, ધની બિચારી લાડુના વિચાર કરતી, વાસણ માંજવા બેઠી.

“કેમ માંજ રહી કે વાસણ!” ભાભીનો સત્તાવાહી અવાજ આવ્યો.

“જી હાં, ભાભી”

“હવે કાલે પણ વહેલી આવજો. હું”

“ભાભી, એક કામ છે.” ધની અચકાતાં અચકાતાં બોલી.

“શું?”

“એ રૂપિયાનું કામ છે. મારા છનીઆને લાડુ ખાવાનું મન થયું છે. કાલે લાડુ કરવા છે.”

“એમ!” શેડાણીએ એ રૂપિયા આપ્યા. “પણ જો કાલે વહેલી આવજો. તારે તો આજ છનીઓ માંદો છે તો કાલે તું માંદો છે, પરમ દિવસ છનીઆના ગોઠિયા આવવાના. તો એવે દિવસે છનીઆને લાડુ ખાવા છે; ને અમારે પૈસા આપીને કામ હાથે કરવું છે. હવે એમ નહિ ચાલે. તમને તો વળી મોટા લોડના શોખ પરવડે?”

“વાર. ભાભી, વહેલી આવીશ,” કહી ધની ચાલતી ચર્મ. એ રૂપિયામાંથી, એ ખાંડ, ઘી ને રવો લઈ આવી. અને છનીઆ માટે લાડુ બનાવ્યા. એ દિવસે પણ ધનીને સખત તાવ લરાયો. દિલમાં તાવ હતો જ છતાં એ બિચારી વહેલી બિડી. વાળી-ઝાડી, સાથિયા પૂરીને કામે ગઈ.

ધનીની તબિયત દિવસે દિવસે વધારે બગડતી ગઈ. કામ છોડે તો ખાવાના સાંસા પડે એટલે કામ પણ છોડ્યું નહિ. તાવ લરાયો હોય તો પણ એ કામે જતી અને આમ હદ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવાથી, ધની સખત બિમાર થઈ. હવે એનામાં બિડવાની રે ચક્રિત રહી ન હતી. કામ છૂટી ગયું. ત્રણ ત્રણ દિવસના અપવાસ મા-દિકરાને થયા. પધારીમાં પડ્યે પડ્યે પણ એને છનીઆનો જ વિચાર આવતો: “મારા છનીઆનું શું થશે?” એ એક જ વિચારે એનું હૃદય રડી રહેતું.

તાવ અને બ્રૂમરાથી એ કરણ દિવસ પાસે આવી લાગ્યો. ધનીનો હેવટનો શ્વાસ ચાલતો હતો. એણે આંખો ઉઘાડી. પાસે એનાં મર્ગાંઘાલાઓ ગોળ કુંડાળુ કરી બેઠાં હતાં. “પાણી.” ધનીના મુખમાંથી ધીમે અવાજ નીકળ્યો. એની માસીએ એના મોંમાં પાણીનાં બે ટીપાં મૂક્યાં.

“મારાં શેડાણીને જરા બોલાવશે કાઈ! મને એમનું કામ છે.” આટલું બોલતાં તો એનો શ્વાસ લરાયો. માસીને એની દયા આવી. શેડાણી પાસે એ ગઈ ને બધી વાત

એને જણાવી. “ભાભી, ધનીને તમારી સાથે કંઈક વાત કરવી છે. એ તો બિચારી મરવા પડી છે. આવો તો સાઈ.” ધનીની માસી હાથ જોડી ઊભી રહી. શેઠાણી વિચારમાં પડી. ગરીબ મજૂરણુને ત્યાં મોટાં લોકથી શી રીતે જવાય!—એવો વિચાર આવ્યો. “મારાથી નહિ અચાચ. પરે જરા કામ છે.” શેઠાણીએ કહ્યું.

“ભાભી, એમ શું કહેા છે. એ બિચારી મરવા પડી છે.” ધનીની માસીએ કરગરતાં કહ્યું. એના સાદ ગળગળો થયો. એ બંનેની વાતો ચાલતી હતી ત્યાં શેઠાણીની દિકરી નિર્મળા આવી. નિર્મળા દિવાળી કરવા પીયેર આવી હતી. “શું છે બા?” એણે પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ. એ તો ધની માંદો છે તે મરવા પડી છે. તો મને બોલાવવા આવી છે.”

“તો જાને. એમાં શું થયું?” નિર્મળા બોલી.

“આપણા જેવા મોટા લોકથી એમ ગરીબને ત્યાં જવાય?”

“વાહ! કેમ ન જવાય? તું ન જાણ તો હું જાઉં છું, ચાલ હું આવું છું,” ધનીની માસી તરફ ફરીને એ બોલી. નિર્મળા તૈયાર થઈ ધનીને ઘેર જવા નીકળી.

પચારી ઉપર ધની સૂતી હતી. કોઇની રાહ જોતી હોય તેમ પાંચ પાંચ મિનિટે પ્યારણા તરફ એ નિહાળતી. નિર્મળાને અંદર પ્રવેશતાં જોઇને એ બોલી, “બહેન, આવ્યાં! ઉપકાર કીધો.”

“ધની, ઉપકારની વાત જવા દે. તારે જે કહેવું હોય તે કહી નાંખ.” નિર્મળા ધનીની પચારી પાસે બેઠી.

“બહેન એક ઉપકાર કરશો?” ધની દયામણી નજરે નિર્મળા તરફ જોઇ રહી.

“શું?”

“મારી તો આ છેલ્લી ધડી ચાલે છે. મારી કાંઈ ઇચ્છા પણ રહી નથી. મને આવે છે માત્ર એક જ વિચાર; ને તે મારા જીનીઆનો. બહેન, એક ઉપકાર કરશો?”

“શું છે? તારા જીનીઆને મારે ત્યાં લઈ જાઉં?”

હા એ જ બહેન. મારા જીનીઆને તમે સંભાળજો. ખાતાંપીતાં એ તમારું કામ કરશે; હોદરાં રમાડશે ને બજારનું કામ કરશે. એને તમારે ત્યાં રાખજો. પણ બહેન, હજી એ ન્દાનો છે. બહુ કામ એને નહિ સોંપતાં. પછી તો એ તમારો જ છે, ને તમારી જ નોકરી કરશે.” ધની નિર્મળા તરફ અનિમેષ નજરે જોઈ રહી.

નિર્મળાના બે વરસના બાળકને રમાડવા માટે એક હોકરાની જરૂર એને હતી; એટલે એણે જીનીઆને લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું. “વારૂ. ધની, તું કહે છે તે પ્રમાણે હું જીનીઆને લઈ જઈશ ને એ મારા હોકરાને રમાડશે. બસ હવે બીજું કાંઈ કહેવું છે?”

“બીજું કંઈ નહિ બહેન. તમારો ઉપકાર” ધનીએ જીનીઆનો હાથ લઈ નિર્મળાને સોંપ્યો. “બહેન, એને સંભાળજો.” અંત વખતે એના હૃદયમાં વાત્સલ્યસ્નેહ ઝળહળી ઊઠ્યો; આંખો નાચવા લાગી; અને હૃદયનું મંદુર હાસ્ય મુખ ઉપર પ્રગટ્યું. એની આંખો બંધ થઈ; શ્વાસ થંબ્યો. ધની—સ્નેહાળ માતા સદાને માટે જગતને છોડી, પ્રભુને ત્યાં ચાલી ગઈ. જીનીઆને લાડુ તો મળશે, પણ સ્નેહાળ માતાનું હૃદય ફરીને મળશે ખરૂં?

જીવન ઝરણું

પ્રમા

થોડાક શીખ સૈનિકો સાથે ગુરુ ગોવિન્દસિંહ ચમકૌડના કિલ્લામાં ઘેરાયા. કિલ્લાની આસપાસ વિરાટ મોગલસેના પથરાઈ વળી. છૂટવાનો એકે માર્ગ ન રહ્યો.

ગુરુએ એક પછી એક તીરે બહાર નીકળી મોગલસેના અને સેનાપતિઓને હંકારવાની નીતિ સ્વીકારી, ને તેમના મોટા પુત્ર અણ્ણતસિંહે પહેલ કરવાની આજ્ઞા માગી.

“ ધન્ય બેટા. ” ગુરુએ હસીને વિદાય આપી.

અણ્ણતસિંહ થોડા જ સમયમાં લડતાં લડતાં સ્વર્ગે સિધાબ્યો. ને તરત જ તેમના, ચૌદ વર્ષની વયના, બીજા પુત્ર બુઝારસિંહે પિતા પાસે સુદે ચડવાની આજ્ઞા માગી.

“ શાખારા, બેટા ” ગોવિન્દસિંહે પુત્રની પીઠ ચામડી.

“ પિતાજી ” પુત્ર ઘોડે ચડતાં બોલ્યો, “ તરસ લાગી છે. થોડુંક પાણી હશે ? ”

“ પાણી ! ” ગોવિન્દસિંહે શાંતિથી કહ્યું, “ પાણી તો સમરભૂમિ પર સૂતેલાં તારા લાંબની પાસે હોય. ત્યાંથી પી લેજે. ”

*

*

*

પુનામાં ધારાસભાની બેઠક મળી હતી. તે સમયે લોકમાન્ય તિલક સભાગૃહમાં પ્રવેશવા જતાં બારણે બેઠેલા નોકરે સામે લટકાવેલ પાટિયા સામે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે પર લખેલું હતું: ‘માનવંત સભ્યો સભામંદિરમાં પ્રવેશતાં જો તેઓ ફૂલ ટ્રેસ (કાટ-પાટલુન-મોનન ખૂટ)માં ન હોય તો મહેરબાની કરીને તેમણે પોતાના જોડા અહીં ઉતારી દેવા.’

લોકમાન્યે સાદું ધોતિયું અને ચંપલ પહેર્યા હતાં. તેમણે ચંપલ કાઢીને એક ખૂણામાં જોડાવતાં નોકરને કહ્યું, “ જરા સભાના મુખ્ય મંત્રીને અહીં બોલાવ તો. ”

નોકર માનવંત મંત્રીને બોલાવી લાવ્યો. તિલકે પોતાનાં ચંપલ સામે આંગળી ચીંધી તેને કહ્યું, “ હું સભામાં હોઉં ત્યાંસુધી અહીં મારાં ચંપલ સાચવતા બેસો. ”

મંત્રી અવાજ ધઈ ગયો. પણ ધારાસભા અંગેના કામકાજમાં મંત્રીનું સ્થાન સભા અને સભાસદોના નોકર સરખું હોય છે. તે તિલકનાં ચંપલની સમીપ બેસી ગયો.

તિલક સભામાં ગયા. સભાનું કામકાજ શરૂ થતાં તેની નોંધ લેવાને ગવર્નરે મુખ્ય મંત્રીની તપાસ કરવા માંડી. તિલકે શાંતિથી કહ્યું, “ એમને તો મેં મારા જોડા સાચવી રાખવાને બારણે બેસાડ્યા છે. ”

ગવર્નર અમકયા. પણ તરત જ તે પણ પારખી ગયા. તે જાણતા હતા કે મંત્રીની હાજરી સિવાય સભાનું કામકાજ આગળ વધી શકે નહિ; ને પ્રખર કાયદાબાજ તિલક આ વિષયમાં પાછા પડશે નહિ. તેમણે તરત જ ધોતિયું પહેરનારે જોડા ઉતારવાના નિયમને રદ કર્યો. ને ત્યારે જ મંત્રી સભાગૃહમાં પાછા ફરી શક્યા.

*

*

*

કાશલપતિના ત્યાગ અને પ્રેમે, તેના દાન અને તેની ઉજ્જવળ કીર્તિએ કાશીપતિના હૃદયમાં દ્રેષ પ્રગટાવ્યો. તેણે ભયંકર સૈન્ય સજ્જ કરી કાશલ પર ચડાઈ કરી અને તે સુખી પ્રદેશને જિજ્ઞાસુ કરી નાખ્યો. કાશલપતિ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

પણ પરિણામ ધાર્યા કરતાં ઊલટું આવ્યું. કાશલપતિનાં કીર્તિગાન સાથે જ હિન્દલમાં કાશીપતિની નિન્દા વધવા લાગી. ને ખીજવલ કાશીપતિએ કાશલરાજને પકડી લાવનાર માટે એક હજાર સોનામહોરનું ધનિામ જાહેર કર્યું.

થોડાક સમય જતાં કાશીપતિની સભામાં એક જટાધારી જોગી આવ્યો. તેની સાંથે એક ગરીબ લાગતો ગૃહસ્થ હતો.

“કાણુ છો? કેમ આવવું થયું?” કાશીપતિએ હસીને પૂછ્યું.

“હું વનવાસી કાશલરાજ,” જોગીએ શાંતિથી કહ્યું, “મને પકડવાને તમે હજાર સોનામહોરનું ધનિામ જાહેર કર્યું છે. આ સદ્ગૃહસ્થને દ્રવ્યની જરૂર છે. મને એમના હાથે પકડાયલ ગણી એ ધનિામ એમને આપો.”

કાશીપતિની આંખો ચમકીની બની. તેને કાશલપતિની કીર્તિનાં સાચાં મૂળ સમજાયાં. સિંહાસન પરથી ઊઠી, પોતાના એ મહાન પ્રતિસ્પર્ધિને બેટી પડી, એના માથા પર મુગટ મૂકતાં એ બોલ્યો, “કાશલ તમારું છે. સૈન્યથી તમે મને બંધે હરાવો. ગુણથી કદી ન હરાવશો.”

x

સિકંદર પંજાબમાં વિજયની ધૂનમાં આગળ વધતો હતો. હિંદીઓને હાથે માર ખાતા પોતાના સૈન્યની પીછેહઠની વલણને તે હસી કાઢતો.

તે અરસામાં, પૌતે જીતેલા એક નગરમાં, તેણે કેટલાક બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો નહોંતર્યાં. તેમની સાથે તે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોમાં પરાવાયો. તેને લાગ્યું કે આ વિદ્વાનો તેના ગુરુ ઐરિસ્ટોટલ કરતાં પણ કંઈક વિશેષ જાણે છે.

વાતચીત પૂરી થતાં એક યુવાન બ્રાહ્મણ સિકંદરને એક બાલુએ લઇ ગયો. ત્યાં પહેલેથી પથરાવેલ ચામડા પર તે આમથી તેમ લમવા લાગ્યો. સિકંદર પર સૂચક નજર નોંધી તે વારાફરતી ચામડાના ચારે ખૂણે બિંબો રહ્યો; છેવટે વચ્ચે જઈ બિંબો. જ્યારે એ ખૂણાઓ ઉપર બિંબો રહ્યા ત્યારે સિકંદરે આક્રીના ચામડાને બાજીને યુવાનની ઉપર જ ધસતું જોયું; જ્યારે તે વચ્ચે બિંબો ત્યારે ચામડું ફગાઈ ગયું.

“આનો અર્થ?” સિકંદરે પૂછ્યું.

“અર્થ એ જ કે,” બ્રાહ્મણે તીક્ષ્ણતાથી કહ્યું, “રાખનો ધર્મ રાજ્યની મંજૂમાં રહેવાનો છે. ને તો જ તે રાજ્યને સાચવી શકે. જો એ જગત જીતવાની ધૂનમાં આડાઅવળો કે રાજ્યની બહાર ફરતો રહે તો તે પોતાનું પદ ધુમાડી બેસે છે. તેનું રાજ્ય પણ તેના સામું ધસી આવે છે.”

સિકંદરની વિજયધૂન એ જ વખતે ઝોગળી ગઇ. સૈન્યની આગળ ન વધવાની ઈચ્છાને તે તાબે થયો. ને તરત જ ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો.

x

ઈડરપતિ પ્રતાપરાવ રાત્રે ગુપ્તવેશે નગરદર્શને નીકળ્યો. તે વખતે એક ધરંમાં તેણે કાઈ અત્યાચારીને એક સ્વરૂપવાન યુવતી સાથે અનાચાર કરતો જોયો. તેણે ધરનું ટેકાણું યાદ રાખી લીધું.

સવારમાં યુવતીને તેણે ન્યાયમંદિરમાં બોલાવી. પૂછ્યું, “અત્યાચારી કોણ હતો?”

“મહારાજ હું એને નથી ઓળખતી.”

“આ સભામાંથી ઓળખી કાઢ”. ઇડરપતિએ આજ્ઞા કરાવી.

યુવતીએ પ્રતાપરાવની સમીપ બેઠેલા એક તેજસ્વી રાજપુરુષ તરફ આંગળી ચીંધી. પ્રતાપરાવે જલ્દા પાસે તરત જ એ પુરુષના કંકડા કરાવી નાખ્યા. —એ રાજપુરુષ પ્રતાપરાવનો મિત્ર અને તેની બહાલામાં બહાલી પુત્રીનો પતિ હતો.

જમાઇના વધથી જરાકે વિહ્વળ બન્યા વિના રાજવીએ યુવતીને પૂછ્યું: “તું અનાચારને તાબે કેમ થઈ?”

“મારા પર બળાત્કાર ગુજર્યો હતો” યુવતી બોલી.

“બળાત્કાર!” પ્રતાપરાવ ગળ્યો, “શિયળ કરતાં જીવનને વધારે મોઢું ગરુણું? મરીને શિયળ ન સાચવી શકી! તું ઇડરની રમણી ગણાવાને લાયક નથી.”

તે પ્રતાપરાવે એ રમણીને ફરી એ બળાત્કારને વશ ન બની જાય એવો પાઠ લખાવ્યો.

x

x

x

લોકનતું ઘર ધણેજ નાનું ને ઝાપડું બેસી ગયેલું હતું. પણ એ બેદરકાર વીરને એની કશી જ ગણતરી નહોતી.

એક સમયે તે ચીકાઓ—ન્યાયમંદિરમાં ગયો. પાછળથી તેની પત્ની અને એક મિત્રે મળી એ ઘરનો ઉપરનો ભાગ પાડી નાખ્યો.

લોકન માછો ફરતાં તે ગૂંચવાઈ બેઠો. તેણે એક પાડોશીને પૂછ્યું, “આ મહોલ્લામાં લોકન મહાશયનું ઘર ક્યાં આવ્યું?”

પાડોશીએ હસીને પડી ગયેલા ઘર સામે આંગળી ચીંધી. એ ગૃહમંદિરના અવશેષો નહાળતાં લોકનને સમગ્રતું કે પોતાને માટે એક સાદા સુશોભિત ઘરની જરૂરિયાત છે.

તે થોડાજ સમયમાં નવા મકાનનો પાયો નંખાવ્યો.

એક સવારે દરવા જતાં લોકન બિંડા વિચારમાં દૂરને દૂર નીકળી પડ્યો. તેના પગ ચાકો ગયા ત્યારેજ તેને ખબર પડી કે પોતે ઘણો છેટે નીકળી પડ્યો છે.

તે વખતે ત્યાંથી ગાડો હંકારી જતા એક સફૂદરથ તીકળ્યા. લોકને પોતાના કોટ તરફ આંગળી ચીંધી એને પૂછ્યું, “ભાઈ, મારો આ કોટ જરા રાહરેમાં લપ્પ જશે?”

“ઘણીજ ખુશીથી,” સફૂદરથે કહ્યું, “પણ પછી તમે એ પાછો શી રીતે લઈ જશો?”

“હું એ કોટમાં છું એ જ સ્થિતિમાં પૂરાઈ રહેવા માગું છું. એટલે તમે એ કોટને જુદો સાચવવાની મુશ્કેલીમાંથી રહેજો બિગરી જશો.”

સફૂદરથના મનની ઇચ્છા ગમે એ હોય પણ એણે હસીને લોકનને ગાડીમાં આવકારે તો આપ્યો જ.

એક દિવસે લોકને ન્યાયમંદિરમાં એક કેસ ચલાવ્યો. પણ ન્યાયાધીશ તેના પક્ષની વિરુદ્ધ પડી અસરકારક ભાષણ કર્યું.

લોકને ભોંયું કે બસુરીના ગૃહરથો ન્યાયાધીશના ભાષણથી દોરવાઈ ગયા છે. તે તે જ્ઞાતમકે હાથે બોલ્યો:

“આપણા માનવતા ન્યાયાધીશ સાહેબ આદેશ છે, વકીલ તરફે સફળ નીવડી શકે એવા પથ છે. પણ એમની અવળી કળાએ એમના મગજ પર પણ અસર કરી જણાય છે.”

ન્યાયાધીશ ધૂંધાંધૂં થઈ ગયા. લોકને તેના મંદુરશ્વર સામે આંગળી ચીંધી. બધાંએ એ તરફ નજર કરી તો જણાયું કે ન્યાયાધીશ સાહેબે તે વચ્ચે ઉતાવળમાં અવળું પહેરી નાંખ્યું હતું. છાતીનો ભાગ વાંસામાં ચાલ્યો ગયો હતો, વાંસાનો ભાગ છાતી પર શોભતો હતો.

તે બધા ધીમું દસી ઊઠ્યા. ન્યાયાધીશને પણ ક્રોધભરી ગભરામણ છૂટી. તેમના બાપણની અસર એકલાઈ ગઈ, ને જ્યુરીએ લોકનના પક્ષની તરફેળમાં યુકાદો આપ્યો.

લેમન નામનો એક નામાંકિત અમેરિકન વકીલ હંદુદનો ખૂબજ રસિયો હતો. એક પ્રસંગે કચેરીના બારણેજ તેને યુદ્ધનું આન્હાન મળતાં તે તરત પાછો ફરી અખાડામાં યુદ્ધ ખેલવા લાગ્યો. પણ પ્રતિરૂપથી કંઈક સમજા જણાયો. એણે યુદ્ધમાં લેમનનું પાટલૂન ચીરી નાંખ્યું.

તે સમયે ન્યાયમંદિરમાંથી તેના નામની ખૂસ પડતાં તે તત્કાલ કચેરીમાં દોડ્યો. ને એ જ સ્થિતિમાં પોતાના અસીલના બચાવમાં બાપણ કરવા લાગ્યો.

કચેરીના ટીખળી વકીલોએ એ વખતે એના ફાટેલ પાટલૂન પર નજર નાંખી એક નવા ફંડની શરૂઆત કરી. મથાળે તેમણે લખ્યું, “નામાંકિત છતાં ગરિબાર્થી પીડાતા વકીલ લેમનને માટે એ પાટલૂન ખરીદવાને” એ ફંડમાં બધા વકીલોએ યોગ્ય રકમો ભરી એ કાગળ ગુપ્ત રીતે અંદરોઅંદર ફેરવવા માંડ્યો. તેમાં છેલ્લો વારો લોકનનો આવ્યો. લોકને લખ્યું :

“હું કોઈ પણ ફંડમાં છેલ્લો ફાળો નથી નોંધાવતો.”

એક સમયે અગીયામાં ફરવા નીકળેલા પ્રમુખ લોકનને એક સૈનિક મળી ગયો. પ્રમુખને તે ઓળખતો નહોતો. બંને વચ્ચે વાતચીત થતાં સૈનિકે પ્રમુખથી માંડી સેનાના સરદારો સુધીના દરેકની ખબર લઈ નાંખી.

“પણ છે શું?” લોકને દસીને પૂછ્યું.

“હું ગરીબ સૈનિક છું. મારો પડનાં મને સૈન્યમાંથી કાઢી મૂક્યો. ને મારો પગાર આપવાની પણ કોઈ ને દરકાર નથી.”

“એમ !” લોકને ચમકીને કહ્યું, “હું વકીલ છું. તને કાઢી મૂકવા સંબંધીના સરકારી કાગળો મને બતાવે તો કંઈક રસ્તો નીકળે.”

સૈનિકે લોકનના હાથમાં કાગળો મૂક્યા. લોકને તે તરત તપાસી જઈ, તેની પાછળ યુદ્ધ વિભાગના સેક્રેટરીને આ દેસ ફરી તપાસી જોવાની મુજબના કરી, તેની નીચે પોતાની દૂકાક્ષરી સહી કરી. તે લઈ સૈનિકને તેણે સેક્રેટરી પાસે પાછા જવા સૂચ્યું.

પ્રમુખના બે મિત્રો આ વખતે દૂર રહી ગુપ્ત રીતે આ પ્રસંગ જોઈ રહ્યા હતા. સૈનિક તેમના પાસેથી પસાર થતાં તેને તેમણે પૂછ્યું, “કાણે હતા એ?”

“હતો કોઈ બેડાળ ઉડ્ડુ. કહે છે કે હું વકીલ છું. મને નકમો ધક્કો ખવરાવે છે.”

“હીક, અમે પણ તારી સાથે આવીએ છીએ.” મિત્રોએ કહ્યું. ત્યારે તેઓ યુદ્ધ-વિભાગની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે જ સૈનિકને ખબર પડી કે પોતે કેવો ભાગ્યશાળી હતો. તે પછી તેણે પોતાના મદદગાર વકીલની ધણી તપાસ કરી. પણ એનો તેને પત્તો ન જ મળ્યો.

પ્રમુખ વોશિંગ્ટનના મહેલમાં લગ્ન દરબાર ભરાયો હતો. સેનાપતિ ઝીન એ દરબારમાં મુખ્ય મહેમાન હતો. તે પ્રસંગે એટલી રસિક ચર્ચાઓ ગમી કે સલાજનમાત્ર ચર્ચામય બની ગયાં.

સલા વીખેરાતાં સેનાપતિ ઝીને પોતાની ટોપી અઢીથી તહીં શોધવા માંડી. ને મહેમાનો તરતજ મુખ પર રૂમાલ દાખી છૂંધું હસી ઊઠ્યાં. પણ વોશિંગ્ટનના મુખ પર મધુર શાંતિ સિવાય કંઈજ ન જણાયું. તેમણે સામેના આયના પર આંગળી ચીંધી, ધીમેથી કહ્યું, “વહાલા મિત્ર, જરા લુઓ તો ખરા. તમારી ટોપી કોઈક નખરાંબાળે પેલા આયનાની પાછળ છૂપાવી લાગે છે.”

“ઓહ” કહેતાં ઝીને આયનામાં જોયું, ને તેને જણાયું કે તેની ટોપી આયનાની પાછળ દેખાતી હતી ખરી પણ તે તેના પોતાના માથે મૂકેલી સ્થિતિમાં.

દિવસો થયાં વોશિંગ્ટનનું એક લગ્ન ચિત્ર દોરાતું હતું. પણ ધાર્યો સમય પસાર થવા છતાં ચિત્ર પૂરું ન થયું. વોશિંગ્ટને ચિત્રકારને તે મંથંધી કપડા આપતાં ચિત્રકારે કહ્યું, “નામદાર! ફલક (ચિત્રપટ) ત્યાંસુધી પૂરું સૂકાય નહિ ત્યાંસુધી ઉતાવળ અસંભવિત છે.”

ખીજે દિવસે ચિત્રખંડમાં આવી ચિત્રકારે ફલક તપાસ્યું તો તેને ઝાળ લાગી હતી. તેણે વોશિંગ્ટનને બોલાવ્યો. વોશિંગ્ટને તપાસની કડક આજ્ઞા ફરમાવતાં જણાયું કે તેના નીચા નોકરે ફલકને ચૂલા પર ધર્યું હતું.

વોશિંગ્ટને નોકરને ધમકાવતાં તે રડતાં રડતાં બોલ્યો, “સાહેબ, ગંધ કાલે ચિત્રકારે કહેલું કે ફલક સૂકાય તો આપની ઈચ્છા તરત પાર પડે. મેં તેમ કરવાને તેને ચૂસે તપાવેલું.”

“ચાલ્યો જા, હરામી. ન સમગતી વાતમાં માયુ મારતાં શરમ નથી આવતી?” વોશિંગ્ટન ક્રોધમાં બોલી ઊઠ્યો.

પણ ખીજે જ દિવસે વોશિંગ્ટને તે નોકરને પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. ને તેના હાથમાં ચાંદીનું એક સુંદર ધડિયાળ મૂકતાં કહ્યું, “ભાઈ લે આ ધડિયાળ. ક્રોધની એક ક્ષણમાં થયેલી ભૂલ માટે હું માશી માયું છું—એની તું એ જ ધડિયાળથી વાદળીરી રાખજે.”

માલા

પ્રભુલાલ શુક્લ

[પૃથ્વી]

દોઢી કનક ઓઢણી સખી ઉપાતણી આલ પે.
જતાં કરથી ઝેચવા તરલ કોર એ સાળુની
પડવો સખડિયો તદા અદોઠ લોમ પે આયડયો.
હવે નથી જ એપણા સુભગ સાળુના સ્પર્શની
ચહું કિરણ દોરમાં કંવિત ફૂલડાં ચૂંચીને
સદા જગત કંડમાં કવન હાર આરોપવા.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[લે. પં. લાલચંદ્ર ભગવાત ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

[૧૧]

૧ સિંધિ(સંધી) ગારદિ(ગાઢરી) વઢેક, દુકમે મોરવેં બઢેક;

કેકિ-પંક્તિમેં જાજાક, સાયે કરત બઢવા(વા)જાક. ૧૩

કેડિ બંધિ કઢારાક, મટ-ગણ રેહેત બઢારાક;

કેતે ઢાલસે રમતેક, પટ્ટા खेलते नमतेक. ૧૪

રેનિકી હયોટે(ઠે) ધોં(ધુ)પાક, પટ્ટા મઢત હે હું(હું)પાક;

ધો(ધુ)પાંદાર મદમસ્તાક, ઢુળા દેત હે દસ્તાક. ૧૫

એસે ચ્યાકું દરવાજેક, વેઠે ગારદી છાજેક;

પોહોરાય દોતરપાંક, જિ(જી)નકી સૂચ દે કુ(કો)રપાંક. ૧૬

નિકા ધાઝ દરવાનાક, વહે વ(વો)હોત જરવાં(ચાં)નાક;

૩ જાતિ(તી) પલકકું છાલેક, દાણિ(ળી) ઢાળસે છાલેક. ૧૭

ફનલે(ફળસે) સરે તમાસાક, વરતું(વળું) નગરકા સાસાક;

નિકી પટોલ્યા ૪ પોલ્યા(લાં)ક, વામેં(ઝંનમે) પોલકી બોલ્યાક. ૧૮

તામેં સાંકડી સેરીક, વામેં લોક હે લઢેરીક;

મિ(મી)લ્લે કંદોરે મારી(રી)ક, રેસમ(મી) વોહોત હે ચારીક. ૧૯

બાઝા(લા) સા(પા)ન ૫ ડહારાક, વિજયાનંદ મનોહારાક;

મિ(ની)તારય હે સંતાક, વાકા શિષ્ય મુવિનોતાક. ૨૦

આદિમાં—“શ્રીમન્નૃપતિવિક્રમસમયાત્ સંવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૫ પ્રવર્તમાને શ્રીશુભ(ભૂ)રેદેશ વડોદરાનગર સ્થાઈ શ્રીતપાગચીપત્રીવિજયાનંદસૂત્રિપદે દીપવિજય કવિરાજ તેમને સુભાવક પ્રણયપ્રભાવક ગાંધી દુર્લભદાસ ઝવેરચંદ, સાં ઝવેરચંદ દેવચંદ, સાં ઠાકાનદાસ નરસીદાસ, સાં નયુ ગોવિંદજી તેમજે પૂચ્છા કરી ને મહાનિશીયસૂત્ર x x”

અંતમાં—“હતિ શ્રીતપાગચી વિજયાનંદસૂત્રિપદે દીપવિજયકવિરાજ ઉદ્ધરિત મહાનિશીયસૂત્ર —સેરામાત્ર ભાવાર્થ. સંવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૬ પ્રવર્તમાને શિષ્યમહારજે પૂચ્છાકારક આવજ્યંદે [સ્વપરોપકારકે] શ્રીશુભ(ભૂ)રેદેશમાં વડોદરાનગરમધ્યે એ ગ્રંથ રચ્યો છે. વાંચીને વાઙ્મય યાંચ્યો. હતિ મહાનિશીયના બાલ સમગ્ર. શુભં ભવતુ ગ્રંથગ્રં ૩૦૦”

૧ ક. સંધિ, ગાઢરી વઢેક, ૨ ક. નિકિયોટે ધૂપાંક, પટ્ટા ૩ ક. જાતી ૪ ક. પોલાંક, ઝંનકો પોનલકી બોલ્યાંક. મીલતે ૫ ક. ડહારાક, સાગરગચ્છન મોહારાક, વાવક રહતે સંતાક(ક), ઝનકા સીત મુવિની(ની)તાક(ક)

मनमोहन-प्रासादाक्, मुरति(मूरत) री(रु)पभ अन्हा(आह्ला)राक्;
 १ भवियां भावसे वंदेक्, भवका पाप निकंदेक्. २१
 शांतिनाथ(चिन्तामण) भगवानिक्, रहे वे मुगतिका आनाह्;
 ३ अभयादानका दाताक्, जगकुं देत सुख-शाताक्. २२
 साभरगच्छका आलाक्, गुहसे नमत हैं बालाक्;
 ४ वाचक रहे चोमासाक्, करते ग्रन्थ अभ्यासाक्. २३
 ऐसी पोलकी(के) अगोक्, भंडी दांणकी जगोक्;
 छापां करत है दाणीक्, दूसरी देत ५ सहनाणीक्. २४
 कणकि(की)-पि(पी)ठ हे भासोक्, कणकी ब्रह्मोत है रासोक्;
 पोटां लात घणजा(नसा)राक्, ६ कणि(ण)या करत व्यापाराक्. २५
 बेठे बहु(हु)त पसारीक्, मि(मी)सरी सकर सोपारीक्;
 गीरव्यां एलची भंजी(तज्जी)क्, फोफल(चारोली) खारकां ७ वजी(जा)क्. २६
 खसखस सुठ विर(वरी)हालीक्, पुडि(पूडी)आं देत है बालि(बाली)क्;
 ओले हाट तम्मा(मां)मांक्, बिजां देत अम्मा(मां)मांक्. २७
 अगो(गो) मांडवा नि(नी)रखेक्, देखत बार ही हरखेक्;
 चेठे सराफी भोजि(मोजी)क्, नाणां परखे(ख) वं(वं)चोजीक्. २८
 सकें(कैं) नवनवे दगो(गो)क्, नाणावटिकें(नाणांवटिके) अगोक्;
 घिंटे बहु व्यापारीक्, हुंडी चलत हजारीक्. २९
 सका(कां) सूब १० भइअची(चनी)क्, हुंडयां(हुंडां) देत है नची(जच्ची)क्;
 जंबूवर सुरति(सुरती) सकां(का)क्, ११ परखा(खा)दार है पकाक्. ३०
 १२ सोह्वा(आ)साहि(ही) नही चे(हे)राक्, ज्याके सके(जीनके सके) समसेराक्;
 बलगा ब(बो)होत है १३ दूजीक्, गागोवंतकी भूजीक्. ३१
 पेते भाव १४ परमाने(माणे)क्, लेते १५ लोक उन ठाने(णे)क्;
 उहां मिलत बीदेसीक्, कागद पत्र संदेसीक्. ३२

त्यां संपादक साक्षर श्रीनिबिन्धनयथोऽपि दीपविजयने। पश्चिथ कदापनां नृणांयुं छे के
 मदाराल अउरावे तेभने कविणडाहुरने छेकाल आभ्यां छेतो, परंतु ते क्या आधार नृणां छे,
 ते त्यां स्पष्ट सूचयुं नथी.

आमथी सो चर्चा पहेलां—वि. सं. १८६२मां चटोदराना भावसुधे सुरतमां रहेला कविराज
 दीपविजयने पूछावेत् भर्तिपूज विगेरे २९ प्रसीवाणी प्र. कर्तविजयथ मदाराने दावमां म्दारी
 तरि भोक्छेदी ४ पत्रवाणी जीथ प्रतिमां वल्लेज छे—

१ क. भा २ क. देते मुक्तिका ३ क. विजयानंदका आलाक्, सापसेन मत है
 ४ क. गीतार्थ ५ क. सेंहे ६ क. बोत ७ क. कणका ८ क. बहोत तपसारीक ९ क.
 वज्जकि १० क. मरां अक्षीक, हुंडां ११ क. परखां १२ जो आता हीनकी घेराक, जिनके
 सिके १३ क. हुंजीक, भांगां १४ क. रागेक १५ क. लोक उन गलेक, गंदी छोड

गंठी-छोड़ उहां केतेक, लाडवा-हरागी तेतेक;
 भंगी भंगते ^१मातेक, कैफी कैफते ^२रातेक. ३३
 वेठे तंबोलि(ली) साजेक, बिडे(बोडे) देत हैं साजेक;
 नागरबेलि(ल) गंगेरिक, चेवली पान ^४चंगेरिक. ३४
 नीकी खांदी(ड)कुं घोइक, मुखडी करत कंदोइक;
 मगदल जलेवी खाजाक, करफी लेत हैं साजाक ३५
 पेडा लाहुआ(डूवा) भावाक, खलकां लेत हैं खावाक;
^५ऊंची मरत(भव्य) हवेल्याक, खांची हाटकी ओल्याक. ३६
 गुजरीमें वस्त ज मिलति(जे मीलती)क, ताकुं ^६वरनकुं(डुं) तहतिक;
 धोति ^७रेसमकी कोरां(री)क, दुपटे ^८कसबी लेइरां(री)क. ३७
 मि(मी)सह मि(मी)सजर ^९मोहोंघाक, रंगत वख हे ^{१०}सोहोघाक;
 पाघी दोरीया(भा) बि(बी)कतेक, अदल मुं(मुं)ल ही करते(तें)क. ३८
 नकली बोहोत द्रैताराक, ^{११}करते दंत-व्यापाराक;
 जोड़ हाथका मापाक, चूडा देत हैं छापांक. ३९
 धागो(गों) घरत हैं चूडाक, आपे रु(रु)दयका गूदा(दा)क;
^{१२}रंगे नग इसी इसीआरीक, मुखसें देत हैं गारीक. ४०
^{१३}नि(नि)की पोल घडीवालीक, हवेल्यां सुख मतवालीक;
 फतेसिचकी भारीक, गोखू गोरांमें ^{१४}बारीक. ४१
 नरसिंह(सीं)राव(यह) चरघोडेक, तलकां निरखवा दोडेक;
 काति(त्तिक)-पूचमें मेलाक, रसीआ लेत हैं(हें) खेलाक. ४२
 दीपक-माल हे ऊं(उं)चीक, वा तो गगनसे पोह(पीहो)चीक;
 दीपक-प्रेणि(ण) हे साजि(जी)क, बामे जोत हैं(हें) साजे(जी)क. ४३
 दादा पास हे पासौक, पूत मभकी आसौक;
 अं(आं)गी होत नव अंगिक, भावि(बी) रतवत एकौक. ४४
 वीरचंद साहका नेहाक, जि(जी)नसे ^{१५}रसत हे नेहाक;
 आगम प्रण(स्त)से कर्ताक, आणा पासकी घर्ता(रता)क. ४५

“स्वस्थि श्रीमुरतयद्विर् भाद्रपदमस्तथाने पूज्याराधयतामस्तु ५३५ पूज्याराधनीयान् सप्तशृणु-
 निधान अनेकशृणुकादिउपमाविराजमान शुद्धसाद्वेय पंचास दीपविनयशुद्धिबिराज्यमान् श्री
 ५८६२ापी तपित सहासेवक आह्लादारी आंधी हुलमदास अवस्थंद, सा अवस्थंद हवस्थंद, मोही
 भुराव आला, सा नयु जोविंदल. सा कौटानदास नरसिदास, सा हृदयंद लभवानदास प्रभुध

१ क. आतेक २ क. मे ३ क. चेलकी ४ क. मं...दूरातांड जंघोदक ५ क. पंवर,
 सकरपारेक(क), मा(म)मग-सेवहे सारेक ६ क. नर्ण...तीक; ७ क. घोडी रेगमी ८ क. घडी
 ९ क. मोघाक १० क. मोघाक, पाघी ११ क. उनहा पथ हे न्यातक; नगरजनवामी हे
 मोलाक(क), देवें द(दां)तका मोलाक(क) १२ क. नग रंगत हे गारीक, १३ क. घीची
 घीयालीक १४ क. बारीक, कातिह १५ क. रहत

केवल साह है(हे) धर्मिक, श्रोता सूय है(हे) मर्मिक;
 संघमें बहु(बोहो)त सावासि(वासी)क, नरसिंह पोलका वासीक. ४६
 हरखजी शाह ^१हन(र)रोजांक, बंदे ऋषभजिन^२ मोजांक;
 रंगत सूय उहै जमा(ना)लाक, मंडप चोक वि(धी)सालांक. ४७
 मेहेता पोलकी वस्ति(स्ती)क, ^४वाको लोक है मरित(स्ती)क;
 विजयादेवका आलाक, उंचा गोख है ^५मालाक. ४८
^१भद(हर) मारि(री) कमठाना(ठाणां)क, लगा ब(बो)होत ^७बां(उंहो) नाणांक;
 कि(की)ना राव मानाजि(जी)क, ^८जाकि मांडणि(णी) ताजि(जी)क. ४९
 गंडा ^९बाघ ने चिताक, ^{१०}जोत होत है मित्ताक;
 निकि(की) मोज इण सहैराक, सरखर ^{११}वरनउं गहेराक. ५०
 सरवर खूब सरसि(सी)आक, ^{१२}पाजौ बंधसे कसीआक;
 सुरेसर बूसरा न्याराक, पांनी भरत ^{१३}पनि(नी)हाराक. ५१
 सरवर अंबूसे मरिआक, मातुं सायरा दरीयाक;
 बृंदा चलत है दाराक, मातुं रभ अनुहाराक. ५२
 पनघट(ट्ट) पंघसे ब(वे)हेताक, सहि(ही)से करत सकेताक;
 झुलर झुलरां जाति(ती)क, अपने रंगमें माति(ती)क. ५३
 जाति नारिआं लारेक, अपनि(नी) यात संगारेक;
 हसति(ती) हाथसे मालि(साली)क, देति(ती) मुं(मू)हो ^{१४}गालि(ली)क. ५४
 सीआचाग है व(ब)डाक, फसेवाग हिं(हे) अड्डाक;
 मस्तुचाग है मोटाक, ^{१५}वाका उर्ध्व है कोटाक. ५५
^{१६}सेहेतुत(र) झमरखांक, फल पोस्त कमरखांक;
 इधु(धू) अनार असासाक, श्रीफल नीच फना(ना)वाक. ५६
 चंपक जु(जू)हवी अंवाक, मोगर केवडा किबाक;
 मरभा मालती जाइक, दमणा ^{१७}गुलनेराइक. ५७ [आलु]

समस्त परपदा संघनी वंदना पांचवी. जी. संघमां आवकने प्रथम सूत्र्यां ते बाष्पुया अक्षरे
 लपतां अनो मातर हीक न्यावे नही भट्टे शास्त्री अक्षरे लप्यावीने पानां सादेल पासो मोक्षथां उ
 ते धारी विचारीने पाछा उत्तर लप्योने. तुमने न जेसे तो जिन पंडित जीतार्थ सुख सादेल तथा
 समस्त श्रोता आवकथी धारी विचारीने जेहना पाछा उत्तर लप्योनाछ.”

१ क. नरो जांक, २ क. ऋषभजी नमो जांक; ३ क. जना लाक, ४ क. उंहो के
 मोत है मस्तीक; वी. ५ क. महालाक. ६ क. भदरवारी कमठाणाक, ७ क. उंहो. ८ क. जीनदी
 ९ क. बायन १० क. जोतां जो(हो)त है मीताक; ११ क. वरनउं प(धि)हेरांक. १२ क. मीलते
 मोत हा(हो) उंहो) रसीआंक; १३ क. पनीहाराक. जाति जोरीयां १४ क. गालीक
 पनघट पंघसे वहेताक, सहोसे करत सकेताक;
 झुलर झुलरां जातीक, अपने रंगमें मातीक.
 १५ क. उनका उर्ध्व १६ क. सेहेतुत झमरखांक, फलें अंबीर १७ क. गुलने राइ.

બધી જાતના ધર્મીઓમાં નાગરો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુઓની સર્વ જાતિઓમાં શ્રેષ્ઠપદ ભોગવે છે. એ એમની શ્રેષ્ઠતા તેમણે પરાપૂર્વથી સાચવી રાખી છે. દેખાવમાં, આચાર-વિચારમાં, સુધરતામાં, સ્વચ્છતામાં, ચાતુર્યમાં, બાપાશુદ્ધિમાં, વાણીમાધુર્યમાં, સાર્મિકતામાં નાગરો બીજા બધી જાતો કરતાં ચડી જાય છે. નાગરો એટલે આર્ય સંસ્કૃતિનું પ્રત્યક્ સ્વરૂપ સંસ્કારભૂતિ તે નાગરો. રૂપ-સૌંદર્ય તો નાગરોને જ વરસે છે. કહેવાય છે કે નરસિંહ મહેતાને ભગવાને રાજી થઈને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે માગી લીધેલું કે મારી ન્યાતમાં કોઈ કદરૂપું ન હોય ને કોઈ ગરીબ ન હોય. અને ખરેખર એ નરસિંહા ભક્તની ન્યાતમાં કોઈ રૂપસૌંદર્ય વિનાનું નથી હોતું ને કોઈ ભૂખનું નથી રહેતું. ગૌરવશું, અવયવોની સપ્રમાણતા, કાળા વાળ, મોટી અને કાળા તેજસ્વી આંખો, રક્તઓષ્ઠ, પ્રલંબજાડુ, મોટું માથું, ભવ્ય ચહેરો અને ગંભીર મુખમુદ્રા એ નાગરોને બીજા કોઈથી તુરત જુદા પાડે છે. અને એ ગૌરવ તથા મોટાઈનું અભિમાન બોલીચાલી, પહેરવેશ ને મુખમુદ્રા ઉપરથી જોનારને તુરત જણાઈ આવે છે. નાગરો રાજદારી કામ છે. મુત્સદ્દીગીરી તો નાગરોના બાપની જ. મોટાં મોટાં રાજ્ય વસાવવાં હોય કે ઉથલાવી નાખવાં હોય તો નાગરો કરી શકે એમ છે. વિદ્યામાં ને રાજ્યટપટમાં નાગરો આગળ પડતા છે; નાગરોમાં કોઈ અભણ નહિ, નાગર સ્ત્રીઓ એકે એક ભણેલી હોય છે. અને કેટલીક તો સારી વિદ્વાન ને ગ્રંથકાર પણ થઈ ગયેલી છે—હાલ પણ છે. નાગર સ્ત્રીઓ ઘણી રૂપાળી હોય છે અને સાથે સુધક અને ચતુર પણ હોય છે. સ્ત્રી સન્માન અને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય નાગરોમાં જેટલું છે તેટલું બીજા કોઈ કામમાં નથી. નાગર સ્ત્રીઓ ડહાપણથી ભરેલી અને ઠાવકી હોય છે. તેમનો કંઠ મધુર હોય છે. અને તેઓ સંગીતમાં નિપુણ હોય છે. દીપકથી દાઢેલા અકબરના માનીતા ગર્વયા તાનસેનને મદદાર રાગ ગાઈ શાન્તિ આપનાર નાગર કુમારિકાઓ હતી. આચારશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ, વાણી શુદ્ધિ એમ સર્વ બાજતમાં શુદ્ધિ જળવી રાખી નાગરોએ સમાજમાં પોતાનું વર્ચસ્વ જળવી રાખ્યું છે. બીજા કોઈ જાતનું નાગરો જમતા નથી; અને એમ નહિ જમવાને લીધે જ નાગરો બીજા કોઈ કરતાં ઊંચા ગણાઈ ગયા છે. ન જમવાનું કારણ તેમની ચડિયાતી સુધરતા છે. હિંદુઓમાં એવો રિવાજ પડી ગયો છે કે જે જેના હાથનું રાંધેલું કે અડેલું ન ખાય તે તેના કરતાં ઊંચો ગણાય છે. જે કે નાગરોમાં હવે આવી કોઈ બહુ ઓછી થઈ છે. તો પણ તેમણે પોતાની સંસ્કારિતા જળવી રાખવાથી હજી તેઓની મહત્તા સમાજમાંથી ઓછી થઈ નથી.

કલમ, કડછી ને બરછી એ નાગરોનો પેશો છે. કલમ એટલે વિદ્યાને લગતા ધંધા-મહેતાગીરી, કારકુની અને હવે દિવાનગીરી પણ કરવાને નાગરો સમર્થ હોય છે. કડછી

એટલે રસોઈ કરવાની કળા. તેમાં પણ નાગરો પ્રવીણ. કોઈના હાથનું જમાવ નહિ એટલે બધા જ નાગરો સ્વયંપાકી. સ્વચ્છતા અને સ્વાદમાં નાગરો રસોઈ વખણાય છે. અને બરછી એટલે હથિયાર ધારણ કરનાં. નાગરો યુદ્ધ પણ બેઠી જાણે છે. નાગર યોદ્ધાઓની વાતો ઈતિહાસનાં પાનાંમાંથી જરૂર જાડી આવશે. લલિત કળાઓ—ચિત્રકળા, રંગપૂરણ, સંગીત, વસ્ત્રપરિધાન વગેરે કળાઓમાં નાગર સ્ત્રી-પુરુષો સ્વાભાવિક રીતે જ ચતુર અને પ્રવીણ હોય છે. નાગરીલિપિ એ નામ નાગરો ઉપરથી જ પડેલું હોવું જોઈએ.

નાગરોમાં આવી જનતા વિશિષ્ટ ગુણો છે તે ઉપરથી નાગર કવિ હર્ષદરાયે હિંદીમાં “નાગરબત્રીસી” નામે સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું છે.

નાગર નામ ધણી જૂના કાળથી જાણીતું છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નાગરોનો ઉલ્લેખ આવે છે. નાગરો પરદેશી પ્રજા હોય અને આ દેશમાં આવીને વસ્યા હોય ને પછી આર્યોમાં બળી ગયા હોય કે આ દેશના મૂળ આર્યો હોય, પણ આજે તો શુદ્ધ આર્યો ગણાય છે ને આચાર-વિચારે તથા વિદ્યાભ્યાસંગમાં આર્યો કરતાં ચડી જાય એવા છે.

નાગરોમાં પ્રાચીન કાળમાં ધણી સારા સારા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયેલા છે. અકબરના દરબારનો માનીતો ખીરબજ નાગર હતો. રાજા હખીલારામ અને દયા બહાદુર મોગજ રાજ્યના સરદારો નાગર હતા. જુનાગઢનું રાજ્ય જમાવનારા યોદ્ધાઓ અને રાજ્યનીતિ પુરુષો અમરજી દિવાન જેવા નાગર હતા. મનસુખરામ સર્વરાય, પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી જાલા

નાગરોના સ્વરૂપનો યોગ્ય ચિતાર આપતા તે કાવ્યમાંથી થોડાંક અવતરણો—

કવિત

પાદપેય પન્નપાન, કમરમેં કલમદાન,
નેન હુમેં મદેરખાન, માનપદ પાય કે;
મિષ્ટ મિષ્ટ હું જાણા, લેખન કમાન જૈસી,
ખાન ખિનુ ફર્જનકો, છેદન ઉઠાય કે;
બેદત હું મર્મબેદ, બાબન પ્રપંચ હું કો,
બાબન મહીન મન, મનજનતા દયાય કે;
કહે હરસિદ્ધ નૃપદારમે કિવાર જૈસો,
ગીરતિકો દાર પાયો, ચહુ એર ચહાય કે.
અસંકો ફિરાય જાને, સંજકો ઉઠાય જાને,
કવિના સુનાય જાને, જાને નીર તરીખો;
કહે હરસિદ્ધ રાજ રંગ રસ પાય જાને,
સંગરકે ખીચ જાને ચિત ચહૈ હરીખો;
હુકમ ઉઠાય જાને, નોકરી બળય જાને,
સાધુ સંત સિદ્ધ સેવા ચાહે અનુસરીખો;
રાજદંડ જૈસો આજા નાગર નરેશ દાર,
જૈસો ગુન હોઇ તમે નાગર પદ મરીખો.
પ્રાત ઉઠ રનાન ધ્યાન સંયમ પ્રકાર કરે,
યજ્ઞ બ્રહ્મ કર્મ ધર્મ માર્ગ સરસાયા હૈ;
અષ્ટ બ્રહેષપન સુગંધ અષ્ટ જામ ધૂપ,
તેજ યુક્ત બ્રહ્મભાવ, ભરમ હુ લગાયો હૈ;

કહે હરસિદ્ધ કો ઉપાધિરો સદિત માનો,
પુરત પ્રતાપિક અગત્ય સમ બાયો હૈ;
નાગર નહીન ચિત્તરંજન કહેજો તખ,
એ તે ઉપચારવારો નાગર કહાયો હૈ.
છત્રીનકો ધર્મ ખિત્ર ગૌવનકો પાલવે કો,
રાસ્રબસ બાંધ કે સંગ્રામમેં કટાયખો;
કહે હરસિદ્ધ કહુ બનિકકો ધર્મ સોતો,
બનજ બ્યોપાર માર્ગ દ્રવ્યનકો લ્યાયખો;
બૈરવનકો ધર્મ કૃષિ કર્મકો કહો કબિને,
ધર્મ નેમ પુન્યદાન પ્રેમસે ચલાયખો;
નાચરકો ધર્મ પટકર્મ ધ્યાન દાન ઔર,
ભૂપસૌન હોઇ નેક નોકરી બળયખો.
પાઇ તો ન પાઇ કબી સંતુલિ સવાઇ બાઇ,
આઇ તો ન આઇ કબી શીરતિ બચાઇ હૈ;
કહે હરસિદ્ધ બસુધાયો ફિર હૈ સંદાઈ,
તદપિ ન પાઇ પાઇ ચાહે કહું પાઇ હૈ;
કબદ પડાઇ દરિ પાછળી ચકાઈ ઔર,
કબદ સુપાપ બસ પાઇમેં બિપાઇ હૈ;
સુમતિ સદાઇ રખે, અંબિકા બવાની બાઇ,
નાગરજી જિત થો સતોતખે સ દાઇ હૈ.

અને નંદસંકર તુલસીસંકર જેમણે ધણું રાજ્યનાં કારભારો કરેલાં તેવા મહા મુત્સદ્દી નાગર હતા. ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા અને જૂના કવિઓમાં છેલ્લો રસમસ્ત કવિ દયારામ નાગર હતા. અર્વાચીન કાળમાં નરસિંદરાવ બોળાનાથ, દિ. બ. કેશવભાઈ દ્રુપ, મજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી, મણિલાલ નબુભાઈ અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીઓ તથા તત્ત્વચિંતકો નાગરોમાં ઉત્પન્ન થયા છે. અને હાલના જમાનામાં પણ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી તથા સર મનુભાઈ જેવા નાગરોએ મોટાં રાજ્યોની દિવાનગીરીઓ દીપાવેલી છે. હિંદના સાડા ત્રણ ડાહ્યાઓ—હૈદરાબાદના સરસાહાર જંગ ખંડાદુર, ઇંદોરના સર દિનકરરાવ, વડોદરાના રામ સર ટી. માધવરાવ અને અર્ધા બાવનગરના ગંગા ઓઝા; તથા દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈ, સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ અને રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ જેવા લાખોની ઉચ્ચપાયાલ કરનારા વેપારીઓ પણ નાગરોમાં છે.

નાગર નામ નગર ઉપરથી પડેલું છે. જે બ્રાહ્મણો નપોવનના આશ્રમોનો ત્યાગ કરી નગરોમાં રહેવા આવ્યા અને રાજ્યોના આશ્રિત યર્ષ રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેવા લાગ્યા તેઓ કાળે કરીને નાગર-નગરમાં વસનારા કહેવાયા, અને રાજદરબાર સાથે વધારે પરિચય થવાથી ને રોજના સહવાસથી કુદરતી રીતે જ તેમનામાં મુત્સદ્દીગીરી, ચતુરાઈ, સુધડતા વગેરે ગુણો આવ્યા.

નાગરોનું મૂળ વસતિસ્થાન વડનગર હતું. વડનગર નામ વૃદ્ધનગર ઉપરથી પડ્યું છે. એને વૃદ્ધનગર કહેવાનું કારણ કે એ જૂનામાં જૂનું-ધણા કાળથી વસેલું માટે વૃદ્ધ-ધરુ સહેર કહેવાતું. એ આનર્ત દેશમાં એટલે ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું છે. પુરાણમાં એવી વાત છે કે પૂર્વે એ દેશના અમલકાર નામના રાજ્યએ એ જગ્યાએ શહેર વસાવી તે બ્રાહ્મણોને વસવા આપ્યું હતું. એ સ્થળ નીચે પાતાળમાં હાટકેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન હતું. દેવોએ સોનાની પ્રતિમા બનાવીને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી અને ત્યાં જવા આવવાને માર્ગ પણ બનાવ્યો હતો; તેથી ધણા માણસો પાતાળમાં મહાદેવની પૂજા કરવા જતા ને તેના પુણ્યના પ્રભાવથી સીધા સ્વર્ગમાં ચાલ્યા જતા. આથી સ્વર્ગમાં વરતી વધી જવા લાગી એટલે ઇંદ્રે તે માર્ગ માટી નાખીને પૂરી દેવડાળ્યો. પણ પછી નાગોએ ત્યાં દર પાડ્યાં ને તે દરોમાંથી ધણા નાગ પૃથ્વી ઉપર આવવા લાગ્યા. એ નાગોના ત્રાસથી બ્રાહ્મણોને ગામ છોડવું પડ્યું. ઇંદ્રે તેઓ મહાદેવને શરણે ગયા ત્યારે શિવે તેમને કહ્યું કે હું તમને 'નગર' એવો મંત્ર આપું છું. એ મંત્ર બોલતા બોલતા તમે શહેરમાં જાઓ એટલે તે સાંભળીને જે નાગો ત્યાં હશે તે પાતાળમાં નાશી જશે ને જે નહિ ગય ને ત્યાં ને ત્યાં જ રહેશે તે વિપરદિત થઈ જશે. મંત્રનો અર્થ એવો છે કે ન એટલે નહિ અને જર એટલે વિષ, અર્થાત્ નગર એટલે વિપરદિત. તેથી એ નગર શબ્દના પ્રભાવથી નાગો જતા રહ્યા ને શહેર આવ્યાદ થયું માટે બ્રાહ્મણોએ તેનું નામ નગર પાડ્યું. દુનિયામાં એવો પહેલવહેલું નગર નામ ધારણ કર્યું તેથી એ સૌથી જૂનું, માટે વૃદ્ધ નગર કહેવાયું. તે જ વડનગર. આનંદપુર એનું પણ એનું નામ હતું.

આજે પણ વડનગર ગુજરાતમાં એક પ્રખ્યાત શહેર ગણાય છે. અસલ એમાં નાગરોની જ વસતી હતી. અને તે નાગરો શ્રીમંત તથા સુખી હતા. હાલ તો તેમાં નાગરોનાં

મેન્ત્રણ જ ધર છે. બાકીના બહાર દેશાવર આધ્યા ગયા અને જુદે જુદે દેશોએ જમ્યા બાંધીને રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વડનગરનો કિલ્લો બાંધ્યો ત્યારે નાગરોના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય ગામની બહાર બંધાવ્યું તેથી મહાદેવ તેમના પર ગુસ્સે થયા ને તેથી તેમની વસ્તી ગામમાંથી ધરી ગઇ. વડનગર આખા હનું પણ મુસલમાનોએ તેને પાપમાલ કર્યું, અને પછી મરાઠાઓએ એ વખત લૂંટ્યું તથા બાળી નાખ્યું તેથી નાગરો રાતવાસો લઇ નાસી છૂટ્યા તે પછી ગામમાં આવીને વસ્યા જ નહિ.

નાગરોનું મૂળ વસતિસ્થાન વડનગર. તેથી વડનગરમાં નાગરો રહેતા હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જુદી જુદી ન્યાતો બંધાયેલી નહોતી, પણ જ્યારે તેઓ જુદે જુદે ગામ જયા બાંધીને રહેવા ગયા ત્યારે તે તે ગામનાં નામ ઉપરથી તેમના જથાનાં નામ પડ્યાં. જે વડનગરમાં જ રહ્યા તે વડનગરા કહેવાયા.

નાગરોની ઉત્પત્તિને માટે જુદી જુદી દંતકથાઓ અને કલ્પનાઓ છે. કેટલાકનો મન એવો છે કે એ આ દેશના વતની નથી, પણ વિશ્વવિજેતા મહાન સિંદ્ધરત્ની સાથે તે ઝોંકા, સિથિપતે અને બાકદિયતો આ દેશમાં આવ્યા હતા ને પછી કાલમનો વસવાટ કરીને આ દેશમાં રહ્યા તથા આર્યોમાં લગી ગયા તેના વંશજો તે નાગરો છે. તેઓ ગૌરવર્ણના, કદાવર દેખાવના, બળવાન અને બુદ્ધિશાળી હતા: જે ગુણો હાલ પણ નાગરોમાં છે. વળી કનકસેન રાગની સાથે નાગજાતિના લોકો આવ્યા ને વડનગરમાં આવીને વસ્યા તે જ નાગરો એમ પણ કહેવાય છે. પુરાણમાં એક કથા એવી છે કે શિવનું લગ્ન થયું તે વખતે બ્રહ્મા લગ્નવિધિ કરાવતા હતા તે વખતે પાર્વતીનું સ્વરૂપ જોઈને બ્રહ્માનું મન ચલિત થયું તેથી તે શરમાઇને જતા રહ્યા. પછી લગ્નવિધિ પૂરી કરાવવા શિવે કપાળમાં ચોડેલા અક્ષતમાંથી જમીન ઉપર દાણા પાડ્યા તેમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા ને તે બ્રાહ્મણો પાસે લગ્નવિધિ પૂરી કરાવી. એ બ્રાહ્મણોને નાગકન્યાઓ પરણાવી વડનગરમાં વસાવ્યા. તે નાગર બ્રાહ્મણો કહેવાયા.

નાગરોના મુખ્ય છ બેદ છે. વડનગરા, વિસનગરા, સાઠોદરા, પ્રેક્ષોરા, કૃષ્ણોરા અને ચિત્રોડા. આ બેદો ગામબેદ પડેલા છે. આ ઉપરાંત કુંગરપુરા અને સીપાહી નાગરો પણ છે. બાક નામે નાગરોનો એક બેદ છે, તે સાઠોદરામાંથી કેઈ કારણથી બહિષ્કૃત થયેલા તેમનો છે. વડનગરા, વિસનગરા અને સાઠોદરામાં ગૃહસ્થ નાગર અને શિશુક નાગર એવા બે બેદ છે. જે નાગરોએ દાન લેવાનું છોડી દીધું અને રાજદરબારની નોકરીઓ કરવા માંડી તે ગૃહસ્થમાં ગણાયા અને જેઓ પદનપાકન સંખ્યા વંદનાદિ કર્મ કરતા રહ્યા તથા જેમણે દાન લેવાનું જરી રાખ્યું અને ગૃહસ્થ નાગરોને ત્યાં ગૌરવદુ કરવા માંડ્યું તે શિશુક નાગર કહેવાયા.

વડનગરા નાગરો તો વડનગરમાં કાલમનો વસવાટ કરીને રહેલા અને જેમણે રાત્રીઓ દાન નહિ લીધેલું તે વડનગરા નામથી જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. બધા પ્રકારના નાગરોમાં વડનગરા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેઓ સુખી તથા વૈભવી છે.

વિસનગરા નામ વિસનગર ઉપરથી પડેલું છે. વિસનગર શહેર અજમેરના વિસલદેવ રાજાએ શુભરાતના રાત્રી બીમદેવ સોલંકી ઉપર જીત મેળવી તેની માનગીરીમાં વસાવેલું

હતું. સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે રૂઢમાળ પૂરો કર્યો ત્યારે વડનગરના નાગરોને પાનના શીઝમાં જુદાં જુદાં ગામનાં નામ લખીને તે પાન દાનમાં આપ્યાં તે વખતે વિસનગર જેમનો મળ્યું તે નાગરો વિસનગરમાં જઈને રહ્યા ને પછી વિસનગર કહેવાયા. અને સાડોદ ગામ જેમને મળ્યું તે સાડોદમાં જઈને રહ્યા ને સાડોદરા નાગર કહેવાયા. વિસનગર ઉત્તર-ગુજરાતમાં વડનગરની પાસે આવેલું છે ને આજે મોટું આખાદ શહેર છે. સાડોદ ગામ ડોભોઈની પાસે આવેલું છે, ને નાનું ગામડું છે. ત્યાંના સાડોદરા નાગરો તો ડોભોઈ ને સાડોદમાં જઈને વસેલા છે, ને નડિયાદ તથા અમદાવાદમાં પણ તેમની ઘણી વસ્તી છે. તેઓ પેસેટકે સુખી તથા મોટા શીખંતો છે. રવ મગલાલ દાસિદાર તથા રવ. દિ. બ. કેશવ દર્પદ કુવ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો એમનામાં થઈ ગયા. અમદાવાદવાળા સર ચીનુભાઈ સાડોદરા છે.

પ્રશ્નોરા પ્રશ્નપુર અથવા અદિચ્છત્રપુર નામનું ગામ ઉત્તર-હિંદમાં હતું ત્યાં જઈને વસેલા તે ઉપરથી તેમનું નામ પડેલું છે. કૃષ્ણોરા તથા ચિત્રોડા નામ પણ કૃષ્ણપુર અને ચિત્રોડમાં તેઓ વસતા હતા તે ઉપરથી પડ્યું છે. ડુંગરપુરા નામ પણ ડુંગરપુર તરફ વસવાને લીધે પડ્યું છે. સીપાહી નાગર નામ તો તેઓએ સિપાઈગીરીનો-લશ્કરમાં મોકરી કરવાનો ધંધો કરવાને લીધે પડ્યું છે.

આમ મૂળ નાગરો એકજ જાતના પણ જુદા જુદા ગામોએ તેમનાં જુદાં જાદાં નામ પડ્યાં છે. પરંતુ એ બધા નાગરોમાં એક જાતની ગૌરવશીલતા છે તે તો એક શરણી જ મળતી આવે છે; ને તેથી બધી જ જાતના નાગરો એકજ છે એમ સદજ જોઈ શકાય છે.

પ્રેરકને—

પ્રભુલાલ શુક્લ

[૫મી]

હતું કવન - માહકું કૌંચક કાદવે કોહતું
સદા ઝરણુ શું : કુંધાયલ અન્નણ કો' સેતુથી;
ન'તો નવપ્રકાશ કે',
ન'તો ઉર પ્રભાવ કે',
નહીં યુગ પિછાણ કે સરવદેશી આયોજના.
હતી નહિ વિવિધતા, કલપના, કરી લાવના:
તમે ઉચકિયાં સજો, સકળ બંધનાં પાટિયાં
અને વહત કીધ સૌ યુગપ્રવાહ કાળ્યો તણા !

૫૨

* કેટલાક કહે છે કે વિસનગર વિસલદેવ વાણેશાએ વસાવેલું છે. તે એમ દોષ તો સિદ્ધરાજે એ ગામ દાનમાં આપ્યોને આપ્યું ત્યારે એનું નામ જુદું દોડું જોઈએ અને વિસલદેવ વાણેશાએ એને આખાદ કરી ચોતાના નામ ઉપરથી એનું નામ વિસનગર પાડ્યું હશે. પણ ત્યાં રહેનાર બ્રાહ્મણો વિસનગર કહેવાયા હશે.

સુષિતા આદિકાળથી જગતનાં રસિક સ્ત્રી-પુરુષો ને લક્ષ્મીવન્તો જેનાં
મોહમાં ગુલતાન બન્યાં છે, જેના કારણે યુદ્ધ ખેડાયાં છે-લોહી રેડાયાં છે તે—

જવાહિર

—તેના રોમાંચક ઇતિહાસ ને તેનાં
અવનવાં સ્વરૂપો.

નરસિંહ

ન્યુયોર્કના જગવિખ્યાત મ્યુઝિયમમાં ‘નેચરલ હીસ્ટરી’ નામે એક ખંડમૂલ્ય
વિભાગ રાખવામાં આવ્યો છે. એ વિભાગમાં અનેક મૂડીદારોના કિંમતી ખનીજ-સંગ્રહો
સચવાય છે. નામાંકિત કોટયાધિપતિ મોર્ગનનો જગતભરમાં અદ્વિતીય એવો રત્નસંગ્રહ પણ
ત્યાં જ રાખવામાં આવ્યો છે. અનેક રસિક યુગલો અને જવાહિરશોખી સ્ત્રીમન્તો એ
સંગ્રહના અવલોકનમાં આનંદ અનુભવે છે.

એક દિવસે એ સંગ્રહખંડમાં એક સ્વરૂપવાન રમણી સાથે એક યુવકે પ્રવેશ કર્યો. તે
વિભાગના ક્યુરેટર ડૉ. વ્હીટલોકને રમણીની ઓળખ આપતાં યુવકે કહ્યું, “આ મારાં
ભાવિ મહોરદાર છે. એને એટ આપવાને હું કિંમતી અલંકાર મઠાવવા ઈચ્છું છું; પણ તેમ
કરવાને ઝવેરીને ત્યાં જતાં પહેલાં આપનો સંગ્રહ અવલોકી તેની પસંદગી પ્રિયતમા પાસેજ
કરાવવાની મારી ઈચ્છા છે.”

“ઘણી જ ખુશીથી” ડૉક્ટરે કહ્યું. ને તે બંને પ્રેમીઓને જુદી જુદી જાતનાં રત્નો
ખતાવવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેઓ વાદળી કિરણોથી ઝળહળતા, જગતભરમાં મોટામાં
મોટા-૫૬૩ ‘ફેરેટના-’ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા’ નામે મણિ પાસે જઈ પહોંચ્યાં. બંને પ્રેમી-
ઓનાં નયનમાં તેજ ચમક્યું. યુવાન બોલ્યો, “ફેવો ભવ્ય, કેટલો રમણીય!”

યુવતીએ પૂછ્યું, “એ કેટલીક કિંમતનો ફેરો?”

ડૉક્ટરે બંનેને વિદાય આપી પોતાના મદદનીશને કહ્યું, “એ રમણી યુવાનને કે
એના પ્રેમને નહિ, પૈસાને પરણવાની છે. તેમનું લગ્ન પૂર્વે એક વર્ષ પણ નહિ નબી
શકે.” ને મદદનીશે હજાર મહિના પછી જાપામાં જપારે વાંચ્યું કે એ રમણીએ ખાર
લાખ રૂપિયા ફેરે મૂકાવી પોતાના પતિ સાથે છૂટાછેડા લીધા છે ત્યારે તે આશ્ચર્યમાં
ગરકાચ થઇ ગયો.

ડૉ. વ્હીટલોકે કહે છે, “રત્ન એ તો બહિષ્કર્ષણ છે. તે માનવીની ભાવનાઓનું
પ્રતિબિંબ પાડે છે. જેમ માનવી મૃત્યુની ક્ષણે ગુલ નથી છૂપાવી રાખતો, ગોદક જેવી
કેટલીક રમતોમાં જેમ એ પોતાની વૃત્તિઓ નથી ગોપવી શકતો એમ રત્નની સમીપમાં
પણ એની લાગણીઓ નથી છૂપાઈ શકતી. રત્નના પ્રકાશમાં માનવીનાં હૈયા વાંચી શકાય છે.”

રત્નો—કિંમતી પૃથ્વરોના અનેક પ્રકાર છે. હીરા, માલેક, નીલમ (મણિ), લીલમ
(પાનું), પોખરાજ, મોતી વ. દિલ્હી વર્તમાન પ્રગ્નનાં ભાગ્ય પારકે ખાસે બંધાયેલ હોઈ
એને એ ખંડમૂલ્ય ધ્રુવનાં અવનવીન સ્વરૂપોનો પૂરતો ખ્યાલ નથી પણ દિલ્હી આગ્રીન

પ્રગ્ન એ સંબંધમાં ખૂબ જાડી ઊતરેલી અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય પ્રગ્ન પણ એ વિસાઈ જ્ઞાન ધરાવે છે.

હિંદના પ્રાચીન સાહિત્યમાં રત્નના, જૈન ગણતરીએ, સુખ્ય મોર્ગ અને, હિંદુ ગણતરીએ બાવીસ પ્રકાર ગણાવેલા છે. જૈન ગણતરીએ—વજ્ર, વૈદ્ય, લોહીનાશ, મસારગણ, હંસગણ, પુલક, સોમન્ધિક, જ્યોતિરસ, અંજન, અંજનપુલક, નપુલક. જતરપ, સુગમ, વાંદ, સ્ફટિક ને રિષ્ટ. હિંદુ ગણતરીએ—વજ્ર, ઇંદ્રનીલ, મરકત, કર્કેતન, પદ્મારાગ, કુવિરાખ્ય, વૈદ્ય પુલક, વિમલ, રાગમણિ, સ્ફટિક, ચંદ્રકાન્ત, સૌગન્ધિક, ગોમેદક, રાગ મહાનીર, પુલ્પરાગ, બલિણી, જ્યોતિરસ, શાયક, મોતી, પ્રવાહ. એક જૈન ગણતરીમાં હિપરનાં સોળ કપરને ઇન્દ્રનીલ, સારયક, કર્કેતન, મરકત, પ્રવાહ અને ચંદ્રકાન્ત એમ છ નામ પધારાનાં પણ ઉમેરાયાં છે. એ જોતાં જૈન વિજ્ઞાન પણ રત્નોના બાવીસ પ્રકાર સ્વીકારે છે એમ ગણી શકાય. એ બાવીસમાં વજ્ર, મોતી, પદ્મારાગ અને મરકત એ ચારને વિશિષ્ટતા અપાયેલી છે. પાશ્ચાત્ય પ્રગ્ન પણ જમીન પરથી, ખાણોમાંથી, સમુદ્રમાંથી, ને જગતના જુદા જુદા ભાગમાંથી મળી આવતાં જુદા જુદા રંગનાં રત્નોનાં લક્ષણો અને તેના સ્વરૂપનો વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ ધરાવે છે અને તે દરેકને તેણે વિશિષ્ટ નામો આપેલાં છે.

પ્રાચીન હિંદી પ્રગ્નએ આ વિષયમાં દાખવેલી પ્રગતિની સાબિતી રૂપ ‘રત્નપરીક્ષા,’ ‘બૃહત્સંહિતા,’ ‘માનસોદ્ધસાસ,’ ‘કલ્પસૂત્ર’ વગેરે ગ્રંથો હજી પણ મોજૂદ છે. તે સમયે સર્વોગ-સુન્દર હોરાની જન્મભૂમિ વેણુતટ, કાળાની સુપારિક, તીલમત્તી પૌન્દ્ર દેય, પોખરાજની કશોગ, માણેકની સૌરાષ્ટ્ર ને હિમાચલ ને ચેત-પીળાં રત્નોની જન્મભૂમિ કોશલ ગણાતી.

તે યુગની પ્રગ્ન રત્નોના એ પ્રકાર પાડતી. કાગપત્ર કે એવાં બીજાં દ્રવિત લક્ષણોવાળાં રત્નો અશુભ ગણાતાં ન્યારે અવિરત પ્રકાર ફેંકતાં અને એકે અવટિત લક્ષણ વિનાનાં રત્નોને શુભ ગણવામાં આવતાં. શુભ રત્નોની કિંમત બહુ જ અંકાતી અને તે પહેરવાથી લાભ ખૂબી જાય ને કીર્તિ અને આયુષ્ય વધે એમ મનાતું.

આયુર્વેદમાં રત્નોનાં લક્ષણો સમજાવતાં હોરાને વાલજીની, માણેકને ક્ષત્રિયની, પોખરાજને વણિકની અને કાળા રત્નને ચંદ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

માનવીની જેમ રત્નોને પણ પોતાની જાતિએ હોય છે. જે રત્ન સારી રીતે ગોળ, હાંસાવાળું, તેજસ્વી, મોટું અને રેખા તથા છાંટ વગરનું હોય તે પુરુષ-જાતિનું ગણાય છે. જે રેખા અને છાંટ સહિત તથા છ હાંસાવાળું હોય તે સ્ત્રી-જાતિનું લેખાય છે. અને લાંબુ અને ત્રણ ખૂણાવાળું રત્ન નપુંસક-જાતિનું હોય છે. આમાં પુરુષજાતિનું રત્ન સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વભોગ્ય ગણાય છે. ન્યારે સ્ત્રીજાતિનું રત્ન સ્ત્રીઓને જ લાભદાયી થઈ પડે છે.

પ્રાચીન રોમનો યુદ્ધમાં જતી વખતે કાળા હાથે હોરા બાંધતા. રોમન રમણીઓ પૈર્વાત્ય મોતીની માળાઓ માટે લાખો સોનામહોરોના ઢગલા કરતી. ભારતીય સ્ત્રીઓ પણ કલ્યાણની વાંચનાથી રત્નો પહેરતી.

પ્રાચીન, અને અર્વાચીન યુગમાં પણ રત્નોને બૃહમૂલ્ય કોટિનું દ્રવ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. પરિણામે તેને માટે ખેડાયેલ યુદ્ધો કે સાહસોની પરંપરા ગણવા જતાં પાર પણ ન આવે. સિકંદરને ઇરાનની લૂંટમાં રત્નોના ઢગલા ઢગ મળેલા. નાદિરશાહ મથૂરાસનની સાથે હિંદમાંથી બીજાં પણ બૃહમૂલ્ય જવાહર ઉઠાવી ગયેલો. શિવાજીએ સરત લૂંટતાં તેને

ત્યાંથી વીસ વીસ શેર મોતીની માળાઓ મળી આવેલી. અયોધ્યા અને લખનૌની લૂટમાં મોતી બજારમાં વેરાયેલાં.

અંગ્રેજીમાં હીરાને કાયમન્ડ, નીલમ (મણિ)ને સેકાયર, માણેકને રૂબી, લીલમ (પાનું)ને એમેરલ્ડ, પોખરાજને ટોપેક ને મોતીને પર્લના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ઓપેલ, બેડ, બર્ગોન, ટુમેલાઈન, પેરીડાટસ, અલેક્ઝાંડ્રીટસ, જેસીન્થ, હાયસીન્થ વગેરે કિંમતી પત્થરો પણ જાવહરના જ પ્રકાર છે અને ઓછી કિંમતે તે રત્નની ગરજ સારે છે. પ્રાચીન દિંદની જેમ વર્તમાન જગત પણ રત્નોના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકાર પાડે છે. પણ તે રત્નોનાં મૂળભૂત લક્ષણોથી નહિ પણ તે તે રત્નોએ નીપજવેલી અસરના આધારે; અને એ અસરના કારણ તરીકે તેની વિચારપદ્ધતિ એવી છે કે રત્નો જે જે હાથમાંથી જે જે ઉદ્દેશથી પસાર થતાં હોય તેનું તેઓ પોતામાં પ્રતિબિંબ ગ્રીહી લે છે. જેથી શુભ હાથમાંથી સારા ઉદ્દેશો પસાર થતાં રત્નો શુભ પરિણામદાયી થઈ પડે છે અને અશુભ હાથે ખોટા ઉદ્દેશમાં વપરાયલ રત્નો અશુભ પરિણામ દાખવે છે. જગતમાં આજે એવાં પણ કેટલાંક રત્નો અને રત્નહારો છે કે જેની સામાન્ય કિંમત લાખોની હોવા છતાં એના પાછળ પૂર્વે લોહો રેડાઇ ચૂક્યાં હોઈ તે તેના માલિકને એવાં અશુભ પરિણામદાયી થઈ પડે છે કે એને અડધી કિંમતે સંધરવાની પણ કોઈ હિમત નથી કરી શકતું. કેટલાંક તો તો એટલાં અપશુકનિયાળ છે કે એ જેની નજરે પણ પડ્યાં હોય તે તે દ્રેકંતો તેમણે પકાળે ભોગ લીધાં છે.—

ફ્રાન્સની મહારાણી મેરી એક ઝળદળતા રત્નહાર પર મોહી પડી; પણ હાર વધારે કિંમતી હોઈ રાજ્યએ તે ખરીદવાની ના કહી. રાણીની સાથે મીઠા સંબંધ બાંધવા ઈચ્છતા બેક સ્વિસ્તી ધર્મગુરુને આ બાબતની ખબર પડતાં તેણે એ હાર ખરીદી મહારાણીને બેટ માપવાની યોજના વિચારી. આ બાબતમાં તેણે એક ઉમરાવજીની સલાહ લીધી અને ઉમરાવજીએ પોતાના બગીચામાં તેને મહારાણી સાથે મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. ઊંછ બાબુએ ઉમરાવજીએ એક સ્વરૂપવાન સુવતીને તૈયાર કરી જે મહારાણીનો વેશ ઈ બગીચામાં ધર્મગુરુ પાસેથી એ કિંમતી હારની બેટ સ્વીકારી લે. બધી યોજના પાર તો ઠી પણ ધર્મગુરુ પાસે હારની કિંમત પેટ ચૂકવવાનાં પૂરતાં નાણાં નહોતાં એટલે ઝવેરીઓનો કાઢો થતાં તેણે કહ્યું, 'હાર મહારાણીના કબજામાં હોઈ તેમણે તેની કિંમત સંબંધમાં ગભરાવાની કશી જ જરૂર નથી.' પણ ઝવેરીઓએ રાજમહેલમાં તપાસ કરાવતાં યોગળ ફૂટી ગયું તે હારકેસમાં સંડોવાયલા કેટલાક ઝવેરીઓ, ધર્મગુરુ, ઉમરાવજી વગેરેને સજા થઈ. થોડાજ વખતમાં એ હાર સાથે સંબંધ ધરાવનાર એકેએકનાં ખૂન થયાં જેમાંથી રાજા રાણી પણ બચી ન શક્યાં.

ગોર્મનના રત્નસંગ્રહમાં એક ઝળદળતા ઘેરા શુલાંખી રંગનું છંડાકારી રત્ન છે. તેના પર 'ક્રાઈસ્ટ જાગ્યો છે' એવા શબ્દ કોતરેલા છે. એ રત્ન મૂળ રશિયાના 'ઝારની' માલિકીનું હતું અને રશિયન રાજવંશીઓ ઇસ ૧૮૨૨ પ્રસંગે એવાં રત્નો પર ઇશુને લગતું કંઈક કોતરાવી એકમેકને તે બેટ આપતા, પણ આ રત્ન પર જે ગામમાં ઉપરના શબ્દો કોતરાયેલા તે જ ગામમાં એક વર્ષ પછી ઝારનું ખૂન થયેલું અને તે પછી પણ જે કોઈએ એના પર લાલસાભરી નજર નાંખી છે તેને તેનું પરિણામ ભોગવવુંજ પડ્યું છે. થોડાક વર્ષો પૂર્વે રૂપેનની

રાજકુવરી મેરી ક્રિસ્ટીનાએ એ રત્ન પ્રત્યે અતીવ મોહ દર્શાવતાં તેણે મહિનાઓ સુધી તેનાં અશુભ પરિણામ બોગવેલાં.

અમેરિકામાં નામાંકિત અનેલો હોપ મણિ મૂળમાં ક્રાન્સપતિ લુધ્ધ ચૌદમાની માલિકાનો હતો. લુધ્ધ પાસે તો તેણે કશોજ અમતકાર ન દાખવ્યો પણ હેળીય એ નામે એક શ્રીમતે દસ લાખની કિંમતે તે ખરીદી લેતા ત્યાં તેણે એવાં અશુભ ચિન્હો દાખવતા માંડ્યાં કે જિયારા શ્રીમતે તે તરતજ એ લાખની કિંમતમાં એક ઝવેરીને વેચી દીધો. પણ ઝવેરીએ સાલાકાઈથી તે સાડાસાત લાખની કિંમતે કીન નામના એક અમેરિકન કેટલાધિપતિને ત્યાં પધરાવી દીધો.

આ રીતે રત્નો તેના માલિકના ભાગ્ય ઉપર સારી-ખોટી અસર કરતાં હોઈ મોટાં રત્નોની કિંમત કેવળ તેના તેજ કે આંકર્ષણથી જ નથી ચંકાતી. આમ છતાં વૈજ્ઞાનિક વિચાર એણી તો એ અસરને વહેમજ ગણી કાઢે છે અને એ વિચારને અનુસરનારાઓ અશુભ ગણાતાં રત્નોનો ઓછી કિંમતે સારો મંથ્રહ જમાવી શકે છે. ઓપેલ નામે રત્ન, ઓકટોબરમાં ન જન્મ્યા હોય એવાઓને માટે, અશુભ ગણાતું હોઈ એ મુંદરમાં મુંદર છતાં એની કિંમત ઘણી ઓછી રહે છે. સ્વ. મોર્ગન પણ ઓપેલ પ્રત્યે વહેમની નજરેજ નેતા અને પરિણામે એમના અદ્વિતીય રત્નમંથ્રહમાં પણ ઓપેલની મંથ્યા તો ન જોવીજ હતી.

કેટલાક રસિકોને પ્રાચીનતા ઉપર ખૂબજ પ્રેમ હોય છે અને જ્યાંસુધી રત્નની ઐતિહાસિક મહત્તા પુરવાર ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ એની કશીજ કિંમત નથી આંકતાં. હોલીવુડની એક નામાંકિત નટીને રાજકુમારીનો પાક ભજવવાનો હતો. તેમાં સાચાં રત્નો પહેરવાં જરૂરી હોઈ તેને મ્યુઝિયમના રત્નભવનમાં લઈ જવામાં આવી. ત્યાં તેને લાખોની કિંમતનાં રત્નો કે રત્નહારો ખતાવાયાં પણ એકે ઉપર તેની પસંદગી ન જ ઊતરી. કાઢીને ઘાટ ન ગમે, કાઢીને પ્રકાર ન ગમે તો કાઢીને રંગ ન ગમે. આખરે ક્યુરેટરે એની આગળ એક અહુમ્દય પ્રાચીન હાર રજુ કર્યો.

“આમાં તો કશીજ વિશિષ્ટતા નથી જણાતી” નટીએ હારને હાથમાં ફેરવતાં ઉત્તર આપ્યો.

“વિશિષ્ટતા!” ક્યુરેટરે ચીડાઈને કહ્યું, “જગતમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ને કિંમતી હાર તો આ એકજ છે. આખા આદમે ધવને લગ્ન વખતે એ હેટ આપ્યો હતો.”

“ઝોહ, ધવનો હાર!” નટી ઊછળીને હાર કંઠમાં પરાવતાં બોલી, “જુઓ હવે હું કેવી શોભું છું?”

“ધવના જેવી” ક્યુરેટરે હસીને કહ્યું;—અદ્યત્ત નટીએ એ પછી ધગોજ મુંદર પાક ભજવ્યો.

સોનું કે ઘીનું કિંમતી દ્રવ્યોની જેમ રત્નોનું અબેઘ સંરક્ષણ કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. તેની લૂંટના પ્રયાસો પણ સ્વાભાવિક છે. પણ હીરાને કાપવાની કે તેને ઘાટ આપવાની હકીકતો ઘણી વખત રામાંચક હોય છે.

જગત સમક્ષ હીરા જે ઝળહળતા સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવે છે એજ સ્વરૂપમાં કુદરત તે નથી આપતી. કેટલીક વખત તો તે એવા ખેડાળ સ્વરૂપમાં મળી આવે છે કે સામાન્ય માણસો સમજી પણ ન શકે કે આ હીરા હશે. નિષ્ણતોજ એની કિંમત આંકી શકે છે.

એને પાસીને ચકચકતો ખનાવવામાં આવે છે તે હીરા તો મળી આવતા હીરામાંથી ઘણી મહેનતે ફેરી કઢાય છે. એના પર જામેલાં કદાચ ૫૩ તોડવામાં નિષ્ણતાની પણ કસોટી થાય છે.

આખા જગતમાં વધારેમાં વધારે કદાચ વસ્તુ હીરા છે. સંસ્કૃતમાં તો એને વજ્ર કહેવાય છે. એને ફાડવામાં કે તોડવામાં ઘણુ વપરાય છે. ઘણુનો ધા હીરા પરથી વધારાનાં ૫૩ ઉબેડી નાખે, તે પછી હીરાને ઘાટ આપવામાં આવે અને પાસીને ચકચકિત ખનાવવામાં આવે ત્યારે જ તે ઉપભોગ્ય બને છે. હીરાને ફાડતી વખતે તે ક્યાંથી ફાડવો તે સંબંધમાં એક લાઇન પસંદ કરવામાં આવે છે. પણ જો લાઇનની પસંદગી બરાબર ન થાય કે લાઇન પર ધા યોગ્ય સ્વરૂપમાં ન પડે તો લાખોની કિંમતનો હીરા વેંકાઇ જાય છે. આ સ્થિતિમાં કિંમતી હીરાઓ ફાડવાનું જોખમ ઝોરતાં નિષ્ણાતો પણ ગભરાઈ ઊઠે છે.

૧૯૦૫ માં પ્રીટારિયા પાસેથી એક મોટા હીરા મળી આવ્યો. શોષકના નામ પરથી તેને કુલીનના નામ આપાયું. મૂળ સ્થિતિમાં તેનું વજન ૩૦૨૫ કેરેટ હતું. ટ્રાન્સવાલની સરકારે તે હીરા સાતમા એડવર્ડને તેમના જન્મદિવસે બેટ આપવાને હેઠ લાખ પૌડની કિંમતે ખરીદી લીધો. ને તેને ફાડીને પાસવાનું કામ જોસેફ એશર નામના નિષ્ણાતને સોંપવામાં આવ્યું.

કામ માથે તો લીધું પણ બ્યારે હીરાને ફાડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જોસેફનાં હાથ ઝાગડી ગયાં. કામની શરૂઆત કરતાં તેણે પોતાની સમીપ એક ડોક્ટર ને જો નર્સ જીભાં વાખ્યાં. એક પળની માનસિક સ્વચ્છતા મેળવી તેણે ઘણુ ઉપાડીને હીરા પર ધા માર્યો ને બીજીજ દશ્યુ તે બેહોશ બની ગયો. ડોક્ટર ને નર્સોએ તરતજ તેને પોતાના જોળામાં લઈ લીધો, પણ મગજ ભ્રમિત થઇ જવાના કારણે તેને ત્રણ મહિના સુધી હોસ્પિટાલમાં પડ્યા રહેવું પડ્યું. છતાં હીરા પર ધા તો યોગ્ય સ્થળેજ પડ્યો હતો. ૩૦૨૫ કેરેટના મૂળ હીરામાંથી ગણતરી પ્રમાણેજ ૫૧૬ કેરેટના સુંદર હીરાઓ ફેરી કઢાયા જેમાંના મુખ્યનું વજન ૩૦૯ કેરેટ થયું. જગતનો તે એક અપૂર્વ હીરા ગણાયો ને સમય જતાં શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જ તેને સિટિશ પ્રજાની મિલકત ગણી 'સ્ટાર ઓફ આફ્રિકા' નું નામ આપ્યું.

બ્રિટનનાં મહારાણીની માલિકીનો કોહીનૂર હીરા ૧૦૬ કેરેટનો છતાં તેનો પ્રકાર અપ્રતિમ ગણાય છે. તેની કિંમત એક લાખ પૌડની અંકાય છે. તેની જન્મભૂમિ હિંદ છે. આજનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોના અભાવમાં તેને કઈ રીતે ફાડીને આવું અદ્વિતીય સ્વરૂપ આપાયું હશે તે સમજવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

૧૯૦૪ માં પ્રીટારિયા પાસેથી જોકાઇ યોન્કર નામના એક ખેડૂતને એક મોટા હીરા મળી આવ્યો. એ કુલીનના કરતાં પણ વધારે વજનદાર હતો. હેરી વીન્સ્ટન નામના એક અમેરિકન વેપારીએ એ સાત લાખ ડોલરની કિંમતે ખરીદી લીધો. મૂળ માલિકના નામ પરથી હીરા યોન્કરના નામે પ્રખ્યાત બન્યો.

ફેટલીક વખત મૂળ હીરામાંથી એક મોટા હીરા ફેરી કાઢવા કરતાં તેના કકડા ફેરી વધારે હીરા ખનાવવા એ વિશેષ લાભદાયી થઇ પડે છે. યોન્કર સંબંધમાં પણ ફેટલાકનો એવો મત છે.

ચોરાઇ જવાની ખીક, રત્નોનું વેચાણ ગહેર કરતાં ખાનગીમાં કેટલીક વખત વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. કેટલાંક વર્ષો અગાઉ ન્યુયોર્કના એક ઝવેરીએ સાડા સાત લાખની કિંમતના ૧૨૭ કેરેટના એક હીરાનું અને પંદર લાખની કિંમતના પદ્મ મોતીના એક દારનું એક શ્રીમંતને વેચાણ કર્યું, પણ એ શ્રીમંતનું નામ હજી ગહાર આવ્યું નથી.

હીરાનો મોટો ભાગ આજે આફ્રિકામાંથી મેળવાય છે. હિંદમાં પણ ગોવળકોડા વગેરે ઠેકાણેથી તે મળી આવે છે.

હીરા, મણિ, લીલમ કે પોખરાજ ઉપરાંત જવાહરમાં ખીજ પણ કેટલાક કિંમતી પથ્થરો અને મોતીનો સમાવેશ થાય છે—જે ઓછી કિંમતે મેળવી શકાય છે.

સાચાં મોતી સાગરમાંથી મળી આવે છે અને તેની કિંમત કેટલીક વખત લાખોની પણ થવા માય છે. પણ પ્રહેરવેશમાં જપાનનાં જનાવટી મોતી કોઈ પણ રીતે સાચાં મોતી કરતાં ઓછાં નથી ગિતરતાં.

જેક, એલેક્ઝાંડ્રીટસ, ટુમેલાઈન, જર્ગોન, હાયસીન્ય, જેરીન્ય, પેરીડોટસ વગેરે પણ રત્નોની સમાન જિભા રહે એવાં વિધવિધ રંગના ચક્રચક્રતા પથ્થરો છે. તે ૧૫થી ૨૦૦ રૂપિયે કેરેટના ભાવે મેળવી શકાય છે અને રત્નને ઠેકાણે પહેરી શકાય છે. પેરીડોટસને તો કેટલીક વખત ‘સંધ્યાનાં લીલમ’ની પણ ઉપમા અપાય છે.

મણિના વિષયમાં સાશ્વત્ય જગતે કહી પ્રાચીન હિન્દ જોટલો વિકાસ નથી સાધ્યો. ચન્દ્રકાન્ત મણિ, સૂર્યકાન્ત મણિ, જળકાન્તમણિ, પારસમણિ, તામ્રમણિ વગેરેના શુદ્ધ કે ચમત્કાર એવા અલૌકિક દાખવવામાં આવ્યા છે કે આજનું જગત એને કલ્પનાનું જ પરિણામ ગણી લે છે. પણ એ કેવળ કલ્પના હોવી મુશ્કેલ છે. દરેક મણિના વિશિષ્ટ ગુણોનો સંકેતો ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો છે.

પહેલાં રત્નોના જાળરમાં મણિ પછી માણેકની કીમત વધારેમાં વધારે અંકાતી, પણ પ્શીમેધીએ શ્રીમંત ઓઝોના પહેરવેશમાંથી લાલ રંગને વિદાય મળતાં માણેકનું દયાન લીલમે ખૂંટણી લીધું છે.

ફૂલડાંને—

નૌતમ

જીવ્યો ત્યાં લગી ગીત-કાવ્ય ગુંથી મેં સુહાવીયાં આપને
હાવાં ખીલી તમે જ્યાં કબરે ચહારી, સુહાવો મને;
મૂઝીઈ નહિ ભાવ, ખાત્રી સુજને, કોઈ કુમારી અહીં
આવી રોજ સવાર સાંજ સીંચશે અશ્રુની સંજવની !*

ગ્રામોદ્ધતિ

ગ્રામજીવનના પ્રદર્શનનો આછો ખ્યાલ

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ઘણી વખત ગ્રામજીવનને લગતાં પ્રદર્શનો જરવામાં આવે છે. ગામડાનું જીવન એ પ્રદર્શનોમાં વ્યક્ત થાય એવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. જે કે સમગ્ર ગ્રામજીવનનું દર્શન તેમાં થતું ન હોવાથી તેના ઉદ્યોગ કે ખેતીના પાકના નમૂનાઓ ભેગા કરી અંતોષ માનવામાં આવે છે. આવાં પ્રદર્શનો અંપૂર્ણ અને રસપ્રદ અને તે માટે ગ્રામજીવનને સમેટી લે એવી તેના અંગોની રૂપરેખાનું અવે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ગામડાની કુદરત સુંદર અને વિવિધતાભરી છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રામજીવનતા પણ ચિત્રવિચિત્ર મુખ, કેશ અને વસ્ત્રાલંકારોથી ગામડાને આકર્ષક બનાવી રહી છે. વળી ગામડાનાં દરથો પણ ગામડાની વિશિષ્ટ મુદતોને વ્યક્ત કરે એવાં હોય છે. આ બધાનો ખ્યાલ રાખી નકશા, ચિત્રો, વસ્તુઓ, પૂતળાં, ખનાવટો અને સજીવ માણસોની મુગ્ધવસ્થિત ગોઠવણી કાર્ધ પણ ગ્રામપ્રદર્શનને ઉપયોગી અને ગ્રામના પ્રતિબિંબ સરખું બનાવી શકશે.

૧. લૌગિક વિભાગો—

પ્રથમ તો આપણું ગ્રામજીવન લગભગ ચાર લૌગિક વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે. એના મુખ્ય વિભાગો ચાર પાડી શકાય એમ છે: ૧ કાઠિયાવાડનાં ગામો. ૨ ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડાં. ૩ મધ્ય-ગુજરાતનાં ગામડાં. ૪ દક્ષિણ-ગુજરાતનાં ગામડાં.

આ ચારે વિભાગોનાં ગામડાંની વિશિષ્ટતા અનેક રીતે પ્રદર્શનમાં લાવી શકાય એમ છે. જે તે વિભાગની જમીન, પાક, વરસાદ, જનવસો, પહાડ, નદી, જંગલ અને ખનીજના નમૂના આપી પ્રત્યેક વિભાગની વિશિષ્ટતા આપણે સમજી-સમજાવી શકીએ એમ છીએ.

૨. અંગ-શૃંગાર—

આ ચારે લૌગિક વિભાગનાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોને તેમનાં શરીર ઉપરથી જ માત્ર નહિ પરંતુ પહેરવેશ ઉપરથી પણ આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. ચોરણાવાળો કાઠિયાવાડી ખેડૂત, મારવાડનો પડોશ સ્વયંવરી ઉત્તર-ગુજરાતની ફરતા ધાધરાવાળી કાઠરી, મધ્ય-ગુજરાતનો સાદો ખેડૂત અને ધાતુનાં ધરણાંથી ખડકાયેલી દક્ષિણ-ગુજરાતની ચોધરણ એ બધાં વિવિધ પોષાકના નમૂના છે. પ્રદર્શનમાં આથી અંગશૃંગારને લગતાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકનાં નીચેનાં સાધનો થોડાં શકાય:

૧ પોશાક. ૨ ધરણાં. ૩ મુખશૃંગાર (Toilet)—જેમાં વાળની ટંબ, તેજલેલના પ્રકાર, કપૂરકાયેલી જેવાં અંગને સ્વચ્છ અને મુગ્ધિત બનાવનારાં દ્રવ્યો, કાળજી, હુંદણાં, રંગ વગેરે ગણાવી શકાય એમ છે.

૩ ધ્યાન ખેંચે એવા ધોષાકવાળાં લોક—

૭મી કે પૂતળાં દ્વારા પોશાકથી ઓળખાઈ આવતા નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના લોકોનો એક વિભાગ પણ પ્રદર્શનમાં રાખી શકાય:

(ક) જાતિ પરથી ઓળખાતા લોકો—૧ કાડી. ૨ ગરાસિયા. ૩ ભરવાડ-રબારી. ૪ વાઘેર. ૫ કોળી, બીલ, વસાવા, કાકરડા. ૬ ધારાળા. ૭ પાટીદાર. ૮ દુબળા, ગામીન, ચોધરા, ઘોડિયા વગેરે રાનીપરગના લોકો. ૯ મેમણ. ૧૦ ચોરા. ૧૧ વાણિયા-શાહુકાર. ૧૨ પારસી-શહેરી અને પીકાંવાળા.

(ઘ) ધંધાદારી લોકો—૧ ખેડૂત. ૨ મજૂર. ૩ સુતાર. ૪ લુહાર. ૫ વણકર. ૬ ચમાર. ૭ ગોવાળ. ૮ વસોણું વસોવતી સ્ત્રી. ૯ નટ. ૧૦ મદારી. ૧૧ લવારિયાં.

૪. ગૃહ અને ગૃહસ્થગાર—

આ વિભાગમાં નીચેની વિગતો આપી શકે—૧ પ્રદેશવાર ગામની રચનાના નમૂના. ૨ પ્રદેશવાર મકાનોની રચનાના નમૂના. ૩ પ્રદેશવારના તમેજા-ગમણની રચના. ૪ વાડા-ખાગ-kitchen gardens ૫ આંગણું. ૬ તુલસીકવારો. ૭ હોંચકો-ધરનો અગર ઝાડ ઉપર બાંધેલો. ૮ છાપાં-સાચિયા. ૯ ગણેશ, નાગ, માતા જેવાં ચિત્રકામ. ૧૦ હોંપણની ઓકળીઓ. ૧૧ પાણિયાં. ૧૨ કિતરડ. ૧૩ ખાટલો-સાંગામાચી. ૧૪ દીવી-શમેદાની. ૧૫ હોંચકાની સાંકળો. ૧૬ બળદની ધૂધરમાળ-શિંધોડી-ઓઢા. ૧૭ ત્રાંખાકુંડી. ૧૮ ચલાણાં, કાંસડી, આપના, કંકાવટી. ૧૯ ઉઢાણી.

૫ ગામને ઓળખાવતાં વિશિષ્ટ દ્રશ્યો—

ઉપર કરતાં આગળ વધીશું તો ગ્રામજીવનની સાથે ઓતપ્રોત થયેલાં છતાં ગામડાને સ્પષ્ટપણે ઓળખાવી દેતાં નીચેનાં દ્રશ્યો પણ આપણે પ્રદર્શનમાં યોગ્ય ગ્રામજીવનની તાદરશ્યતા લાવી શકીએ.—

૧ વિસામા. ૨ પરગ-પાણીશેરકું. ૩ તળાવ-ઓવારો-ખડિયાટ-બંધારો. ૪ કૂવો-હવાડો. ૫ વાવ. ૬ પરબડી. ૭ ચોરો. ૮ ચોતરો-ઝાડની આસપાસનો. ૯ મંદિર, દીપમાળ, માંડવી. ૧૦ ધર્મશાલા. ૧૧ શાળા. ૧૨ વાડી. ૧૩ ગૌચર. ૧૪ આંખાવાડિયું-વૃક્ષરાજ. ૧૫ ગંજ. ૧૬ સમાધિ. ૧૭ ખેતર-ખેતરનો માળો.

૬. સામાજિક જીવનનાં કલામય દ્રશ્યો—

ગ્રામજીવન રસહીન બનતું જાય છે, નિર્જીવ બનતું જાય છે એ ખરું પરન્તુ નિર્જીવ બનતે બનતે પણ તે હજી સામાજિક અને સમુદાયજીવનને વ્યક્ત કરતા કલામય અંશો સાચવી રહ્યાં છે. એના ઉપર ભાર મૂકવાથી, એને ખીલવવાથી, આપણે ગ્રામજીવનમાં રસ લઈ-લેવડાવી શકીશું. હજી પણ રમમ-ગમત અને ઉગાણી-મેળામાં સમુદાયજીવનનાં સુન્દર દ્રશ્યો ગામડામાં સચવાઈ રહ્યાં છે. ગ્રામજીવનનું પ્રદર્શન એ દ્રશ્યો વગર અગર એ દ્રશ્યોનાં પ્રતિબિંબ વગર હિલું-અધૂરું રહેશે. એ દ્રશ્યોની તારણો નીચે પ્રમાણે કરી શકાય—

૧ ઉગાણી. ૨ મેળા. ૩ બગ્ગર-હાટ. ૪ ગરબા. ૫ દાંડિયા-રાસ. ૬ લોકનૃત્ય-Folk Dance-જેને દાંડિયા, જૂંગળ, ટોલ, તૂર, રણશીંગ, શંખ, કે ચરણાઈ જેવાં સાધનો હજી પણ અજળ વેગ આપી શકે છે. ૭ રમતો—(ક) ગૃહરમતો : કૂકા, પાંચીકા, શોકટાંબાજી, ગંજકે. પાસબાજી, દીંગલા, અલ્લહલક, ભમરડાદોરી, લખોટિયો. (ઘ) ધરબહારની

રમતો: ગીલીદંડા, ગેડીદંડા, લકડીપટા, આમલીપીપળી, સાતતાળી, વાઘઅકરી, ડાહીનો ઘોડો, સંતાકૂકડી, તરવું, કુરતી, ઘોડેસ્વારી, ડમણી-રથ-માફા-બહેલ-ની ચરતો, તીર, પાટ, લંગડી, અકલિલુ. ૮ વરઘોડા. ૯ ધાર્મિક સરઘસ. ૧૦ ફૂલમંડળી, શીવકમળ વગેરે દેવ સમીપની યોજનાઓ. ૧૧ કથા-વાર્તા-ભજન જેમાં શાસ્ત્રી, ભાટ, ચારણ, માણલદ, ભજનીક મીર, ઢાઢી વગેરે મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. ૧૨ ઘાટ કે કૂવા ઉપરની પનિહારી. ૧૩ વાંસળી વગાડતો અગર ખજે લાકડી મૂકી તે લાકડી ઉપર હાથ ટેકવતો ગોવાળ. ૧૪ ભવાઈ-તૂરી-રામલીલા. ૧૫ નટ-મદારી-આમળેડા, પૂતળીઓના ખેલ કરનારા, સ્વર્ગનીસરણી, બતાવનારા-બહુરૂપી જેવા મનરંજન કરનારા ધંધાદારીઓ. ૧૬ રાવણા-કસુંઆ-ડાપરા. ૧૭ લસ. ૧૮ જૂવા.

ઉપર પ્રમાણે વિગતો આમજનતાનું આખું માનસ સમજવા માટે પ્રદર્શનમાં ઉપજાવતી જરૂરી છે.

નવો કવિ-

રમણલાલ લાટ

પેન્સિલું ઘસી, સ્ટીલું દેડી, કાગળ બગાડ્યા ખૂબ,
કવિ થયો હું કવિતા કરતો ઉપા, સન્ધ્યા ને ફૂલ:

લખું રોજ મુંદર ગાણું

લખું હું ને હુંજ વખાણું.

ગીતો મહારાં ખૂબ સારાં છે, અલંકાર અનુપ્રાસ,
તંત્રી છાપાના મિજાણ બધા ના સમજે મહારા રાગ;

લખે, “અહીં છંદ લંગાણું,

લંગાણું રે ગીતનું ગાણું.”

પ્રસિદ્ધિ પામવા કવિ તરીકે મોકલ્યાં છાપાં માંય,
કાગળ મહારા, ટિકિટ મહારી, -તોથે ન ગીત છપાય;

“નથી સારે શબ્દે મટાણું”

આવે પાણું એવે લખાણું.

આજ તો મારે સોના સૂરજ, હેમનો દિવસ આજ,
ઊઠને અલી, આવને બહેલી કૂદીને વચસે માળ;

જોને જોને છવટ પાણું,

એલ્યા એ સોનસ છાપાણું.

નહોતરૂં આજ હું મિત્ર મહારા, ને તું સૌ સખીઓ તેડ,
રમજું અમે સોગટે, તમે ફરજે ગરબે રેડ;

*“લાવશીનું તું સંધ્યે ખાણું,

આજે મારૂં ગીત છપાણું.”

રેલ્વેનું સંચાલન

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

રેલ્વે એટલે વિનિમય અને વ્યાપારનો વિસ્તાર. વર્તમાન જગતમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવનનો જે વિકાસ થયો છે તેમાં રેલ્વેએ ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. રેલ્વેનો અને આર્થિક ક્ષેત્રનો વિકાસ પરસ્પરને અવલંબી થયેલ છે; બંને અન્યોન્યાયી છે.

આજના સામાજિક અને રાજકીય જીવનના મૂળમાં આર્થિક કારણો રહેલાં છે; જીવનના સમગ્ર વ્યવસાયો આર્થિક વિચારણાને રંગે રંગાયેલા હોય છે. રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ વ્યાપક અને વિસ્તૃત થતી જાય છે. વ્યક્તિગત આર્થિક જીવનની સ્વતંત્રતાના વિચારનો (Policy of laissez-faire) લોપ થતો જાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર રાજ્ય કાબૂ મેળવતું જાય છે. આ પરિવર્તનની અસર રેલ્વેના સંચાલન ઉપર ચાલુ તે સ્વાભાવિક છે. રેલ્વે સમાજ અને રાજ્યનું એક મહત્વનું અંગ હોઈ જે પ્રકારનાં પરિવર્તનો સમાજ અને રાજ્ય અનુભવે તે પ્રકારનાં પરિવર્તનો રેલ્વેના સંચાલનમાં પણ અવશ્ય સંભવે.

રેલ્વેના સંચાલનનો પ્રશ્ન પ્રથમથી જ અર્થશાસ્ત્રના, સમાજશાસ્ત્રના અને રાજ્યશાસ્ત્રના એક મહત્વના પ્રશ્ન તરીકે ઊભાથેલો છે. અને જેમ જેમ સમય અને વિચારોનું પરિવર્તન થતું જાય છે તેમ તેમ એ પ્રશ્નની વિચારણામાં દરિજિંદુ બદલાતું જાય છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ રેલ્વેને જન્મ આપ્યો. મંયુક્ત મૂડીથી જરૂરિયાત ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિએ રેલ્વેને પાળી, પોષી, વિકસાવી. આજે જગતભરમાં રેલ્વેઓ પગભર બનીને પ્રૌઢ અવસ્થામાં આવી ગઈ છે. રેલ્વેના વિકાસના મૂળમાં વ્યાપાર અને વિનિમય રહેલાં છે. પરિણામે રેલ્વેનું સંચાલન શરૂઆતમાં મૂડીદારો, વ્યાપારીઓ અને ઉત્પાદકોના હાથમાં આગ્યું, બદલે આ લોકોએ જ, પોતાના વ્યાપારને અને વિનિમયને વેગ આપવાને માટે, પોતાની મૂડીને સદ્દર આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકવાને માટે, અને જરૂરિયાત ઉત્પાદન માટે કાચો માલ મેળવવાના સાધન તરીકે તેમજ પાકા માલને પરદેશોના બજારોમાં મોકલવાના સાધન માટે, રેલ્વેઓ બાંધી. રેલ્વે આર્થિક ક્ષેત્રને જોળીને સમાજ અને રાજ્યને સ્પર્શતી હોવાથી પ્રથમથી જ રાજ્યે ખાનગી મૂડીથી તૈયાર થતી રેલ્વેઓના સંચાલન ઉપર અમુક પ્રકારનાં નિયમનોંધી કાબૂ મેળવ્યો. સંચાલન મૂડીદારોને હસ્તકર રહેલું પણ તે રાજ્યથી નહીં થતું અને તેને અંગેનું નિયમન રાજ્ય તૈયાર કરતું. રેલ્વેની માલિકી મૂડીદારોની એટલે કે પનીઓની હોયને રાજ્યથી એની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર તેમજ આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર અસરકારક અંકુશ મૂકી શકતો નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં રેલ્વેના સંચાલનમાં મુખ્ય હેતુ આર્થિક હિત સાધવાનો રહેતો; સામાજિક અને રાજકીય હિતો ગોણુ બની જતાં. પરિણામે મૂડીદારો રેલ્વેમાંથી જેમ બને તેમ વધારે આર્થિક ફાયદો ઉઠાવી શકાય તેવી રીતે સંચાલન યોજતા. વર્ષો સુધી રેલ્વેમાંથી પુષ્કળ ધન મૂડીદારોએ મેળવ્યું. રેલ્વે તેમની મૂડીના રોકાણનું એક સુંદર સાધન બની રહ્યું અને એ રોકાણમાંથી મૂડીને ધણું સરસ વળતર મળવા લાગ્યું.

આજે સામાજિક અને રાજકીય જીવનની વ્યવસ્થાની વિચારણામાં જરૂરેરત પરિવર્તન થઈ ગયેલું હોવાથી, રેલ્વેનું સંચાલન કંપનીઓથી થવું જોઈએ કે રાજ્યથી એ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપરિચય થયો છે. સમય અને વિચારોના પરિવર્તન સાથે જ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ થતો જાય છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ રાજ્ય પોતાને હસ્તક કરતું જાય છે અને રેલ્વેઓનું સંચાલન ધણાંખરાં રાજ્યોમાં રાજ્યને હસ્તક થઈ ગયું છે. સંચાલન જ માત્ર રાજ્યને હસ્તક થયું છે એટલું નહિ પણ રેલ્વેની માલિકી પણ રાજ્યની થવા લાગી છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડમાં રેલ્વેઓની માલિકી મૂડીદારોની છે અને સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક છે પણ રાજ્યના નિયમાનુસાર તેમજ રાજ્યના કાજૂ નીચે આજે એ રાષ્ટ્રોમાં આ પરિસ્થિતિ ટાળી રેલ્વેની માલિકી અને સંચાલન રાજ્યે લઈ લેવાં કે નહિ તે ખૂબ જ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

રેલ્વેની માલિકી અને સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક રહે તેમાં રાષ્ટ્રને તેમજ પ્રજાને વધારે ફાયદો છે કે રાજ્યને હસ્તક રહે તેમાં તે પ્રજાની ઝંઘીર વિચારણા માટે અને પ્રકારની અને અને પદ્ધતિમાં રહેલા લાભાલાભની દલીલો જોવી જોઈએ.

રેલ્વેનું સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક રહે તો તેની વ્યવસ્થા ધણાજ ઉત્તમ પ્રકારની તેમજ સંગીન રહે તે સ્વાભાવિક છે પણ ઉત્તમ કોટિની અને સંગીન વ્યવસ્થા કંપનીઓ માટે ભાગે પ્રગતિના ભાગે પ્રાપ્ત કરે છે કારણકે જેમ અને તેમ રોકડી મૂડીમાંથી વધારે વળતર મેળવવાનો હેતુ તેમના લક્ષમાં હોય છે.

વ્યાપાર અને વિનિમયની દૃષ્ટિથી રેલ્વેનું સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક હોય તો વ્યાપારની અને વિનિમયની વધતી જતી માંગને સંતોષપૂર્વક કંપનીઓ પૂરી પાડી શકે. આ દલીલ બરાબર છે પણ અત્યારનો પ્રવાહ જ્યારે સમગ્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યમાં એકત્રિત થવાનો છે ત્યારે રેલ્વે એ પ્રવાહથી અલગ રહી શકે નહીં. રાષ્ટ્રનો વ્યાપાર, રાષ્ટ્રનો વિનિમય, રાષ્ટ્રનું ઉત્પાદન આજે રાજ્યથી નક્કી થાય છે અને તેથી સમગ્ર શકાય કે નક્કી કરેલા વ્યાપાર, વિનિમય કે ઉત્પાદનને યોગ્ય રીતે રેલ્વેની સેવાઓ મળી જાય તેનું સંચાલન રાજ્ય કરી શકે.

પ્રગતંત્ર ધરાવતાં રાષ્ટ્રોમાં રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્યથી થવું હોય તો રેલ્વેના કામદારોને વધારે પડતી સગવડતાઓ અને સુખસવલતો મળવાનો સંભવ રહે છે કારણ કે રેલ્વે કામદારો રાજકીય જીવનમાં પોતાના મતજગથી જરૂરેરત અસર કરી શકે છે. આમ થવામાં મૂડીદારોને નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે માટે રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્યને હસ્તક નહિ પણ કંપનીઓને હસ્તક હોવું જોઈએ એમ દલીલ કરવામાં આવે છે પણ એ દલીલ કરનારા જૂલી જાય છે કે દરે મૂડીદારોના દિવસો લારાઈ ગયા છે. રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને રાજ્યે પ્રત્યેક વ્યક્તિના આર્થિક જીવન ઉપર મેળવેલો કાજૂ મૂડીદાર સંસ્થાનાં વિનાશચિહ્નો છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોએ સ્વીકારેલ કરપદ્ધતિઓ ઝીણવટથી તપાસતાં ખાતરી થશે કે રાજ્ય ક્રમશઃ વિકાસ ક્રમના ધોરણ પ્રમાણે સમાન સંપત્તિ અને સમાન ઉપયોગના સિદ્ધાંતો અવલોક કરતું જાય છે.

રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્ય હસ્તક જતાં રેલ્વેના દરો, રેલ્વેની વ્યવસ્થા, રેલ્વેનો વિસ્તાર રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી નક્કી થવાની દહેશત રહે છે અને વ્યાપારિક તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિબિંદુઓની અવગણના થવાનો સંભવ રહે; એ દલીલ વલ્લુદ વિનાની છે કારણકે જ્યારે રાષ્ટ્રનું સમગ્ર આર્થિક જીવન રાજ્યને હસ્તક આવતું જાય છે, ત્યારે રાજ્યનું સ્વરૂપ આર્થિક રાજ્યમાં

પરિણમનું જન્ય છે ત્યારે રાજ્યથી કોઈ પણ પ્રકારના આર્થિક દૃષ્ટિબિંદુની અવગણના થઈ શકે જ નહિ.

રેલ્વેની માલિકી અને સંચાલન બંન્ને રાજ્યને હસ્તક હોય ત્યારે રેલ્વેનો મુખ્ય હેતુ પ્રગતી સગવડતા, પ્રગતિનું સુખ અને પ્રગતિનું હિત રહે છે જ્યારે કંપનીની માલિકી અને કંપનીનું સંચાલન હોય છે ત્યારે રેકેલી મૂકીના વળતર માટે વધારે ખ્યાન આપવામાં આવે છે;

રાજ્યને હસ્તક સંચાલન હોવામાં વ્યાપાર અને વિનિમયની બાબતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે કોઈ પણ કંપનીને અન્ય વ્યક્તિ તેમજ બીજી કંપનીઓને નુકશાન પહોંચે તેવી રીતે વિનિમયના દરમાં ખોટી રીતે લાભ અપાવાનો સંભવ રહેતો નથી; જ્યારે કંપનીના સંચાલનમાં મૂકીદારો પોતાના લાભાર્થે, પોતાના વ્યાપાર કે પોતાના ઉત્પાદન માટે વિનિમયના દરનો સંપૂર્ણ લાભ ઉઠાવી શકે છે. પરિણામે જે લોકોના હાથમાં રેલ્વેનું સંચાલન હોય તે લોકો પોતાના વ્યાપારના કે ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ દરીફને ટકવા દેતા નથી અને એ પ્રકારના વ્યાપાર તેમજ ઉત્પાદનને એકદમથી કરી લઇ પુષ્કળ નફો મેળવી શકે છે.

રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્યને હસ્તક હોય અને રેલ્વેની માલિકી રાજ્યની હોય તો રેલ્વે ઉદ્યોગમાંથી મળતો અસાધારણ નફો મૂકીદારોને નહિ મળનાં રાજ્યને મળશે અને તેનો ઉપયોગ પ્રગતિહિતનાં કાર્યોમાં થઇ શકે.

હિંદુસ્તાનમાં આજે અમુક રેલ્વેઓ રાજ્યની માલિકીની છે તેમજ તેનું સંચાલન પણ રાજ્યને હસ્તક છે; પણ લગભગ જોડલી રેલ્વે છે તેનો ભૈતૃતીયાંશ ભાગ રાજ્યની માલિકીનો હોવા છતાં તેનું સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક છે. કંપનીઓના હાથમાંથી સંચાલન નાબૂદ કરી રાજ્ય હસ્તક અર્ધું સંચાલન કરી લેવા માટે મજબૂત પ્રગમત છે. ૧૯૨૦-૨૧ માં જોડેલી રેલ્વે-સમિતિનો બહુમતી અભિપ્રાય બધી રેલ્વેઓ રાજ્યની માલિકીની કરી લેવા તેમજ સમગ્ર સંચાલન રાજ્યને હસ્તક કરી લેવાનો ચર્ચો અને આ અભિપ્રાયને પ્રગતિ મોટા સમુદાયનો તેમજ મધ્યસ્થ ધારાસભાનો પણ ટેકો મળેલો. રાજ્યે અમુક અંશે એ અભિપ્રાયને સ્વીકારવાની તૈયારી પણ જતાવેલી છે. હવેથી કંપનીઓના પટાની મુદત જેમજેમ પૂરી થતી જાય છે તેમતેમ રેલ્વેઓનું સંચાલન રાજ્ય પોતાને હસ્તક કરતું જાય છે; કંપનીઓને નવેસરથી પટા આપવામાં આવના નથી.

હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વેની વ્યવસ્થા અને રેલ્વેનું સંચાલન જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ રીતે રાજ્યને હસ્તક ન આવી જાય ત્યાંસુધી રેલ્વેની પરિસ્થિતિ સુધરવી શક્ય નથી. હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ રેલ્વેમાં સહન કરવી પડતી મુશ્કેલીઓ અસાધારણ છે. આ મુશ્કેલીઓ વિરૂદ્ધ ઘણી વખત મજબૂત પ્રગતિપ્રકાર થાય છે પણ જ્યાંસુધી હિન્દી પ્રગતિ અવાજ હિંદના રાજ્યકારણમાં અસરકારક ન નીવડે ત્યાંસુધી એ પ્રગતિપ્રકારથી રેલ્વે-સત્તાધારીઓના જ્ઞાન ઊંચાનીચા થવાના નથી. ઉપરાંત હિંદમાં રેલ્વે મધ્યસ્થ સત્તાને હસ્તક છે અને જ્યાંસુધી મધ્યસ્થ સત્તા પ્રગતિના હાથમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી રેલ્વેઓનો તેમજ પ્રગતિનો ઉદ્ધાર થવો શક્ય નથી. રેલ્વેની માલિકી રાજ્યની થઈ જાય, રેલ્વેનું સંચાલન પ્રગતિય રાજ્યતંત્રના હાથમાં આવે ત્યારે રેલ્વેમાં ભોગવવી પડતી વાતનાઓનો નિકાલ થાય. એ દિવસ ક્યારે આવશે ત્યારે રેલ્વેનો ત્રીજા વર્ગનો ડબ્બો નર્કભૂમી મટી સ્વર્ગસમાન થશે!

છત્રપતિ શિવાજી—લેખક અને પ્રકાશક:
શ્રી વામન સીતારામ મુકાદમ, ગોધરા. કિંમત
રૂ. ૫-૮-૦

દિંદિમાં જડ ઘાલી બેઠેલી મોગલ સહનગરો
જ્યારે હિંદુત્વને નિર્ભૂજ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી
ત્યારે એ સહનગરનાં મૂળ ઉપેક્ષી નાંખનાર
મહારાષ્ટ્રવીર છત્રપતિ શિવાજીના નામથી દિંદી
જનતા સુપરિચિત છે. દિંદના ઇતિહાસમાં
પૃથ્વીરાજ કે પ્રતાપસિંહ પછી શિવાજી જ એક
એવો વીર છે કે જેના સમરણ સાથે સાચા
દિંદીનું મરતક નમી પડે. દિંદના પાછલા
અંધારયુગનો ઇતિહાસ એ એકજ મણિના
પ્રતાપે ઉજળો છે. કચરાતા હિંદુત્વને એણે
લિગારી લીધું એટલું જ નહિ, હજારો વર્ષ સુધી
યુદ્ધનીતિ અને યશ્નોની મર્યાદા સાચી રાખનાર
દિંદી પ્રગ્ને એણે જ પુનઃ કૌશલ્યનીતિ-રાજ
પ્રતિ જાણે કુચાંતે વિગ્ધમંત શીખમ્યો.

એ વીરનું કોઈ પણ મુચ્ચ અવનચરિત્ર
દિંદી પ્રગ્ને મન આવકાર્યે હોયું મટે. એવાં
અવનચરિત્રોના પાનથી જ દિંદની નિર્ભૂજ ને
ચૂંચાઈ ગયેલી પ્રગ્ને શુદ્ધ મરકારનું બળ મળશે.

મરાઠી કે અંગ્રેજી ભાષામાં છત્રપતિ
શિવાજીનાં અનેક વિરત્ત અવનચરિત્રો છે.
પણ ગુજરાતીમાં તો એ વીરના તેજસ્વી
અવનનો પરિચય કરાવતો આ એકજ મન્ય
છે. તેની સંલી સરળ ને સુવાચ્ય છે; લેખન-
શક્તિ કેરમક અંશે એખટના નેપોશિયન-ચરિત્રને
નળની છે.

એકજ પેઢી પાંચી જનું ગમે એવું આ
૭૦૦ પાનાનું સચિત્ર અવનચરિત્ર ગુજરાતી
લિપ્તને વધ અપાવી શકે એમ છે. તે વાંચનાં

શિવાજીના બાળપણથી તેના અંત સુધીના
એકએક ભવ્ય અને રોમાંચક પ્રસંગો નજર
સમક્ષ તરી આવે છે સરળ ભાષા, ધીમે પ્રવાહ
અને સંવાદપ્રધાનતા કલાકૃતિ તરીકે કદાચ એને
પ્રથમ સ્થાન ન જીતી જવા દે તોપણ સર્વભોગ્ય
અવનચરિત્ર તરીકે એનું સ્થાન અબ્બેડ છે.

આ કૃતિમાં કેટલેક સ્થળે આપણા મુસંપનાં
દૃષ્ટાંતો ટાંકવામાં આવ્યાં છે એ કંઈક સુધારો
માગી લે છે. પૃથ્વીરાજના પરાજય સાથે જીમ
કે જ્યયંદને સાગતું વળગતું પણ નથી. તેકેવળ
શાદ્યુદિનની દુષ્ટતાને ટાંકવાને મુસલમાન
ઇતિહાસકારોએ ગોઠવી કાઢેલી અને અંદ બારોડે
સ્વીકારી લીધેલી કાલ્પનિક વાર્તા જ છે. મુસલ-
માનોને હાથે હિંદુઓના આંતરિક ઝગડાનું
સંશોધન અંગ્રેજોને હાથે હિંદુમુસ્લીમ ઝગડાના
સંશોધન સરીખું છે.

માનવ શરીર વિકાસ—લેખક: હોટાશાલ
બાલકૃષ્ણ પુરાણી. પ્રકાશક-ગુજરાત બ્યાપાર
પ્રચારકમંડળ-અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

આ મન્યમાં લેખકે માનવશરીરની ઉત્પત્તિ,
એનું સ્વરૂપ અને એનો વિકાસ સર્વભોગ્ય
ભાષામાં સમગ્રવધા પ્રવાસ કર્યો છે, અને એ
પ્રવાસમાં તે સફળ પણ થયા છે. શરીરનાં
આંતર અને બાહ્ય અંગોપાંગ, આહાર, શ્રમ
વગેરેનું સ્વરૂપ સમગ્રવી તેમણે શારીરિક ખીસ-
વણી અંગેધમાં જરૂરી માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે.
ગુજરાતમાં આ વિષયનાં બીજાં પુસ્તકો છે
પણ સાંગોપાંગ-સચિત્ર સ્વરૂપે આ પુસ્તક
ભોખારાનું સ્થાન શહેરે જીતી જઈ શકે. મન્ય
મર્વસામાન્ય જાતાં પ્રશ્નો વગેરેથી તેનું યાવો-
પયોગી મદસ્ત પણ વધારાયું છે. ગુજરાત

પોતાની જિવંતી પ્રગ્નને શારીરિક વિષયોમાં આપા પુરતકથી માર્ગદર્શન કરાવે એ જરૂરી છે. નિર્બળ ગુજરાતનાં એ સદ્ભાગ્ય છે કે એને આંગણે દૃઢ શરીર, વ્યાયામ કે શક્તિને કંઈક મહત્ત્વ આપતા લેખકો છે.

ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ—લેખક: શાસ્ત્રી રવાશંકર મેઘજી પુરોહિત દેલવાડકર; પ્રકાશક: શ્રી ઉનેવાળ સેવા સમાજ—અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧.

આ પુરતકમાં બ્રાહ્મણોની ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો, ઉત્પત્તિથી આજસુધીનો, પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. તેની શરૂઆતમાં ગૃહાયત્રાં ત્યાગ અને ચમત્કારનાં, શાયં ને સાહસનાં દૃષ્ટાંતો ભક્તિપ્રેરક છે. વિષય સર્વસામાન્ય નહિ તોપણ નિષ્પણ્ણપદ્ધતિ એના મોટા ભાગને રસિક અને સુવાચ્ય બનાવે છે.

રમૃતિ નિકુંજ—લેખક અને પ્રકાશક: મૂળજીભાઈ પીતાંબરદાસ શાહ, રાવપુરા; વડોદરા. કિંમત ૦-૮-૦

આ નાના છતાં સુશીલિત કવિત્ર-અર્થમાં 'રમૃતિ નિકુંજ' અને 'સમરાંગણનો સાદ' નામે બે કાવ્ય પ્રગટ થયાં છે. બંને કાવ્યોમાં અર્થ કરતાં શબ્દ, માધુર્ય કરતાં લય ને નૈસર્ગિક પ્રવાહ કરતાં તાલ વધારે આગળ તરી આવે છે છતાં એ શબ્દ, લય અને તાલ ત્રણેનો સંમેલન કાવ્યોમાં અનુભવની ગમે એવી મીઠાશ પૂરી તેમને એવાં ગેય અને આકર્ષક બનાવે છે કે અર્થમાધુર્ય આપોઆપ તરી આવીને કવિતાને, એાછા જળે પણ ગતિના કારણે અવનવા તરંગોથી રમ્ય લાગતી સરિતાની સમાંતર ખેં છે.

વીણાના સૂર—લેખક અને પ્રકાશક: શાન્તિલાલ એાઝા, એમ. એ., ધડિયાળી પોળ, વડોદરા. મૂલ્ય પાંચ આના.

'રસધારા', 'જ્યુલું' અને નવું સાહિત્ય' વગેરે કૃતિઓથી જાણીતા થયેલા ભાઈ એાઝાનો આ રાસસંગ્રહ ગેયકવિતાને પ્રાધાન્ય આપતી જન-

તામાં જરૂર આવકારપાત્ર થઈ પડશે. કવિ ન્દાનાલાલનું ભવ્ય ચિંતન કે બોટાદકરના હૃદય વલોવતા ભાવના અભાવમાં પણ સંરક્ષારી ભાષા, મીઠું પ્રવાહ અને રમઝુમતી શબ્દચૈત્રીથી રાસ આકર્ષક બની શક્યા છે.

હેમચન્દ્ર વચનામૃત—સંગ્રાહક: મુનિ શ્રી જયંતવિજયજી. પ્રકાશક: શ્રીવજ્યવધર્મસુરિ જૈનઅન્યમાળા, છોટાસરાફા, ઉત્તરજેન કિંમત ૦-૮-૦.

કલિકાળ સર્વત્ર શ્રીમદ્. હેમચન્દ્રાચાર્યની અમર કૃતિઓમાં પેરાવલ લુહાં લુહાં બોધ-પચતો કે સુવર્ણવાક્યોનો આ સંગ્રહ એક ઉપયોગી પ્રકાશન ગણી શકાય. ગુજરાતની અરિમતાના અવતાર સમા એ મુનિવરની શુદ્ધ પ્રચારશક્તિનો તે સારો ખ્યાલ આપી શકે છે.

જીવનચરિત્ર—સંપાદક: શ્રી. રતિલાલજી. પ્રકાશક: શ્રી. કલ્યાણચંદ્રજી જૈન અન્યમાળા, ગોંડળ.

લોકાગમજ્ઞતા જાણીતા યતિવર્ય શ્રી. કલ્યાણચંદ્રજી મહારાજનું આ પુરતકમાં જીવન-ચરિત્ર પ્રગટ થયું છે. તેમાં તે મુનિવરના જીવનમાંના અનેક સાહસિક અને બોધપ્રદ પ્રસંગો અપાયા છે. શૈલી સરળ છતાં ક્યાંક ક્યાંક તે સંદિગ્ધ બને છે અને વિશેષ પડતી ભક્તિના ભારથી દુષાર્થ જાય છે.

ચતુર્થ અંક—લેખક તથા પ્રકાશક: કવિ-કોવિલસણજીવંદાસ, પાટણ. આયમતી સામાન્ય શૈલીમાં લખાયેલાં નીતિબોધક ભજનો, ગાયનો અને રતવનોનો સંગ્રહ.

મુલાધિત-પદ્ય-રતનાકાર—(૫ મો ભાગ): સંગ્રાહક અને અનુવાદક શ્રી. વિશાલવિજયજી. પ્રકાશક-શ્રી. વિજયવધર્મસુરિ જૈન અન્યમાળા, છોટાસરાફા. ઉત્તરજેન. કિંમત ૦-૧૦-૦

પૂ. જૈન તીર્થંકરો વિષે ટૂંકમાં બધી જ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારને આ અન્ય ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. તેમાં અપાયેલી જીવનચરિત્રોમાં અપૂર્વ કવિત્વનો પણ ક્યાંક ક્યાંક ચમત્કાર જણાય છે.

દોરેલબોય—શું આપું શેઠ ? ચા-ચવાણું-ભજિયાં ?

શેઠ—વડોદરાનું શું વખણાય છે ?

બોય—હાથીખાનું, તોપખાનું, લક્ષ્મીવિલાસ પેસેસ, કમેટીખાગ, સુરસાગર તળાવ...

*

ગુરુ—ગ્રેમતો મંત્ર તો દેવો પણ નથી જાણુના.

શિષ્યા—હું તો જાણું છું ને ?

ગુરુ—હા હા, ઘણી જ મુંદર રીતે.

શિષ્યા—તો પછી આપ હવે એ પરમગ્રંથ એ ન જાણુનારને શીખવવા જાઓ તો ?

**

કાંઈ પણ સિદ્ધાંતને માટે મરી શીટવું એ કરનાં તેને સિદ્ધ કરવા જીવવું એ વધારે મુશ્કેલ છે.

ભાગ્યદેવીના હાથ સાચા જાની સુધી પહોંચી શકતા નથી.

મહત્તા અને મળનાવડાપણું જંને પરસ્પરવિરોધી તરવો છે.

ત્રણ સ્ત્રીજો એવી છે જેને હું ચાહું છું. પણ સમજતો નથી: ચિત્રકલા, સંગીત ને સ્ત્રી.
ફ્રાન્સેસ

મંદિરમાં ખૂબ જતી સ્ત્રીઓને જેમ શંકાની નજરે જોવાય છે એમ સમજીશી ન જતી
પણ એ જ નજરે જોવાવી ધરે.
કચુલેટ.

સ્વીકાર

અન્ય—નકાકારક દુનિયા.

દિપોત્સવી અંક—ગુજરાતી, નાગરઅંધ, શારદા, પેપાર-ઉદ્યોગ, ગાંડિય, બાલજીવન, બાલમિત્ર, બાળક, કિર્તોરકર.

ત્રિમાસિક—દાર્બેસ ત્રિમાસિક, Journal of Indian History, Journal of Mythic Society, Journal of Assam Research Society, S. L. D. Arts College Magazine

માસિક—પ્રસ્થાન, નવરચના, ગુજરાત શાળાપત્ર, શિક્ષણ-પત્રિકા, રકાઉટવીર, બાલવાડી, દોરમ, કિરમત, ક્ષત્રિયમિત્ર, બ્યાયામ, ક. દશા એ. પ્રકાશ, અનાવિલ જગત, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, કમર, જૈન સત્ય પ્રકાશ, આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન ધર્મ પ્રકાશ, સારસ્વત જીવન, ઉન્નતિ, વિશ્વવિજ્ઞાન, વિશ્વજ્યોતિ, અનેકાન્ત, ઉત્તેરાજ બન્ધુ, ગોતા, શિષ્ટ સાહિત્ય મેધ પત્રિકા, પંચરૂપનર. New Book digest, Journal of Indian Merchant's Chamber, જ્ઞાન.

પાસિક—કુન્ડુભિ, એસવાલ, પ્રબુદ્ધ જૈન.

અઠવાડિક—પ્રગત્યન્ધુ, ગુજરાતી, સ્ત્રી-સક્તિ, ગુજરાતી પંચ, નીકા, જૈન જ્યોતિ, જાગૃત્ત, રાષ્ટ્રસક્તિ, રાજસ્થાન.

પરસ્પરજી—મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો ચોવીસમો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા 'સર્વોદય'ના છેલ્લા અંકમાં, ગાંધીજીની ક્ષિતિને બિનશરતી મદદ આપવાની વલણને ખાલુએ રાખી મહાસભાએ અંગ્રેજોના ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતાની માગણી સાથે મશરૂતી મદદનું નિવેદન બહાર પાડ્યું તે સંબંધમાં લખનાં જણાવે છે કે, "લાકાઇની ખબરો સાંભળી સંતોડ્યાઓ જેમ તેજીમાંદોનો લાલ ઉડાવવા લાગ્યા તેમ કોંગ્રેસમાં પણ એક વખત પોતાનો દાવ અજમાવવાનો મોહ નગરો;" "અને મહાત્માજીએ એ નિવેદન સામે મૂંઝવી મુખ્ય દલીલ કે, "અહિંસામાં પ્રતિપક્ષીની કડેડી સ્થિતિનો લાલ ઉડાવવાની વલણનો સમાવેશ ન થઇ શકે,"—તેના ઉત્તરમાં મહાસભાએ કરેલો બચાવ કે, "મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ અહિંસાના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખ્યા છતાં વિકટ સંયોગોમાં એમને જેમ ગોળીબારની પણ છૂટ આપવી પડી હતી એમ દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તેના વિકાસ અને બચાવ માટેનાં દરેક પગલાં વ્યાજબીજ ગણાય;"—તે પર ટીકા કરતાં શ્રી મશરૂવાળા કહે છે કે, "ગોળીબાર કે ફાંસીની સજાના પ્રસંગોથી શુદ્ધ અહિંસકને દુઃખ તો થાય પણ એ હિંસા કાનુની છે. એક જોન મેગિસ્ટ્રેટ અહિંસામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે જેમ એવાં પગલાં લઈ શકે છે એમ મહાસભાવાદી પણ એ લઈ શકે, પણ મહાસભાની વર્તમાન વલણે તો ગાંધીજીના ત્રણેથી પોષેલા સિદ્ધાંતને ઉચલાવી નાંખ્યો છે."

શ્રી મશરૂવાળાનું આ નિવેદન ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે: મહાસભા પ્રત્યે સન્માન ધરાવતી કોઇ પણ વ્યક્તિને, દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં, મહાસભાએ વિશાળ બહુમતિએ સ્વીકારેલા સિદ્ધાંત ઉપર પાછળથી ટીકા કરવાની કેટલી હદે છૂટ ? કાનુની દિસાનો અર્થ શો ? જોન અહિંસા આ નિવેદન સાથે કેટલી હદે સંગત છે ?

મહાસભા એ વર્તમાન હિંદની બહુમાન્ય સર્વોપરી રાજકીય સંસ્થા છે. એની અમુક વલણ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડી ગયા પછી એ વલણ સંબંધમાં સંસ્થા પ્રત્યે સન્માન ધરાવતી કોઇ પણ જવાબદાર વ્યક્તિએ કડક ટીકા કરવી એ એ વલણને નહિ પણ સંસ્થાને અને પોતાના સન્માનને ધા મારવા સમાન છે. જેને એવી વલણ પસંદ ન હોય એણે કાં તો એ જાહેર થતાં પહેલાં જ કાર્યકર્તાઓને પોતાના મુદ્દા સમજાવવા જોઇએ અને એને જો એમજ લાગે કે એ મુદ્દાઓ ઝીલવાની કોઇનામાં શક્તિ નથી તો એણે એ સ્થિતિને દેશનું અને પોતાનું કમલાત્મ સમજી દુઃખદ મૌન સેવવું જોઈએ અથવા બળ હોય તો સંસ્થા પર કાબૂ જમાવવાને બદલે આવવું જોઈએ. પણ જે મુદ્દાઓ બુદ્ધિમાન કાર્યકર્તાઓના મગજમાં ન ઊતર્યા એ મુદ્દાઓ સામાન્ય પ્રગ્ન ઝીલી શકશે એવી આશાએ કડક ટીકા કરવી એ પ્રગ્નમત કેળવવા કરતાં કાર્યકર્તાઓની શક્તિમાં અવિશ્વાસના મૂલ્ય સાથે સંસ્થાને નુકસાન પહોંચાડવા સરખું છે. અને શ્રી મશરૂવાળા તો ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી ગણાયા

ગણિકા સ્વાર્થને ખાતર પોતાનાં જ અંગનો ઉપયોગ કરે છે, કલાકાર પારકાં અંગનો ઉપયોગ કરે છે.

કલા, સાહિત્ય કે શિક્ષણની દેવી સરસ્વતી છે. એ ત્યાંસુધી પવિત્ર કે કુમારી હોય ત્યાંસુધીજ એની કિંમત છે. એનો ઉપયોગ ન્યારે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે દેષને ખાતર થવા માંડે છે ત્યારે એનું સ્વરૂપ સ્વાર્થને ખાતર હોમાયલી કન્યા સરખું બને છે. એ સ્થિતિમાં લેખક કે કલાકાર કેવળ પુત્રીવિકેતાજ નહિ, પુત્રીની પવિત્રતાના વેચાણ પર નબળો લાડુતી બાપ બને છે.

x

x

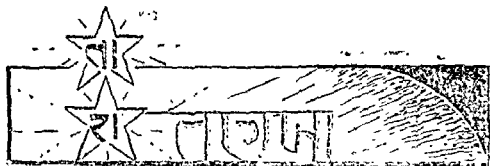
x

નાશિક મ્યુનિસિપલ સ્કુલબોર્ડના ચેરમેન શ્રી લાલની રાસલીલાએ શિક્ષણક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા જગવી છે. આ રાસલીલા એ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી-પુરુષના ચાલુ સમાગમનું સ્વાભાવિક પરિણામ હોય એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નથી. પણ આ દૃષ્ટાંતથી વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ કેઈકે ધડો લે એ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે.

શ્રી લાલ નાશિક મ્યુનિસિપલ સ્કુલબોર્ડના ચેરમેન; બોર્ડના હાથ નીચે ચાલતી અનેક શાળાઓમાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ; શિક્ષિકાઓની પસંદગીનું કામ શ્રી લાલ પોતાને માથે ઉપાડી લે; શિક્ષિકાઓ તેઓ મોટે ભાગે સ્વરૂપવાન, યુવાન ને ત્રોસ વર્ષની વયની અંદરનીજ પસંદ કરે; તેમના ચાલુ સંપર્કમાં રહેવાને શ્રી લાલ વારંવાર શાળાઓની મુલાકાત લીધા કરે; એક શિક્ષિકા સાથે ગેરકાયદેસર અને થોડીક શિક્ષિકાઓ સાથે તેઓ ગાઢ સંબંધ ધરાવે; યુવાન રૂપવતી શિક્ષિકાઓને આદિસમાં એકત્ર કરી મોડી સાંજ સુધી એતણે શિક્ષકો સાથે તેઓ કટા-મસ્કરી પણ ઉડાવે ને આ રીતે રાસલીલા રમાવા કરે—એવો એ રાસલીલાની તપાસ માટે નીમાયક્ષા અધિકારીનો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંને કુદરતનાં એવાં અડધિયાં છે કે ત્યાં એમનું જોડાણ પસંદ કરવા ચોગ્ય ન હોય ત્યાં એમને પરસ્પરના ચાલુ સમાગમમાં મૂકવાં એ અધર્મિત જોડાણનો માર્ગ મોકળો કરવા સરખું છે. આપણી ગુલામીનાં કલંકિત પરિણામોમાંનું અને પતનનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક એ સ્ત્રી-પુરુષનો સ્વચ્છંદવિહાર નીવડવાનું છે. એ ગુલામીએ પુરુષ પાસેથી બળ અને સંરક્ષણનો ધર્મ છોડાવી, સ્ત્રીને પવિત્રતાની મસ્કરી કરતી બનાવી એક એવો ચોક રમ્યો છે કે ત્યાં એ બંને સ્વધર્મ વીસરી પરસ્પરની બળવમાં હાથ પરાંતી નાચે છે—સ્ત્રી ગણિકાનો વેશ ભજવતી, પુરુષ નિર્ભય મવાલી જેવો જણાતો. મૃત્યુને આરે ભીમેલી દેવી ભારતી એની પ્રત્યેક પુત્રી પાસેથી ઉચ્ચતમ પવિત્રતા જંબે છે, એના પ્રત્યેક પુત્ર પાસેથી સોલીનું ટીપેટીનું માગે છે. પણ એ મૃત્યુપોકાર ગુલામ પ્રજાને કાને નથી પકોચતો. એને તો રાસલીલાઓ રચતી ગમે છે.

દિલ્લી માનસિક, શારીરિક અને દ્રવ્યવિષયક શક્તિનો પોણો ભાગ આજે એવા વિષયો પાછળ ખર્ચાઈ રહ્યો છે જે વિષયો દિલ્લી સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં કે જે કંઈ અસ્પષ્ટ બાકી રહ્યું છે એના ટકાવમાં જરીક પણ મદદગાર નથી બનવાના, ઊલટા બાધક બનવાના છે. દિલ્લી સરકાર જો ખરેખર દિલ્લી પ્રજાનો વિકાસ જ વાંચતી હોય તો ને દિલ્લી સ્ત્રીઓને નાયતી, કુદતી, પુરુષો સાથે હાથ મિલાવતી કે સદશાળાઓની પાટલીઓ શોભાવતી જેવાને જોડણી આનુરૂપ છે એટલી જ આનુરૂપ એ તે સ્ત્રીઓ પવિત્ર, પ્રેમાળ અને

સ્વદેશ—હિંદી મહાસભાએ જિંદગને યુદ્ધનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરવાની અને એ ઉદ્દેશને હિંદમાં પણ અમલમાં મૂકવાની કરેલી વિનંતિ; પણ હિંદી વચ્ચેને હિંદ હજી સ્વરાજ્ય માટે લાયક નથી જણાતું: [તો પણ એવા ગૌરવાચક પ્રદેશની મદદની પરવા પણ શા માટે દેવાની જોઈએ?] જિંદગ હિંદને સ્વરાજ્ય આપવા કરતાં હિંદની સમુદાયોને પીડામળ આપવાની ફરજ વધારે કિમતી જણે છે: [એ વિષયમાં જિંદગનું સ્થાન જાતના ઈતિહાસમાં અદ્વિતીય છે.] વાહસરોયના નિવેદને હિંદની આશા પર ફેરવેલું પાણી: [ના, વાહસરોયની રમત હમેશાં ખુલ્લાં પાનાંની જ હોય છે. મી. ડીબી, મહાત્મા ગાંધીજી વગેરેએ ના. વાહસરોયની ફરીથી લીધેલી મુલાકાત. દિલ્લીમાં હિંદ-મુસ્લીમ સમાધાન માટેના પ્રયાસો અને એની નિષ્ફળતા, લખનૌમાં મુસલમાનોએ જાણેલું આંતરિક દુશ્મન. મી. ડીબી કહે છે, 'હિંદના લોકો અસહ્ય, અજ્ઞાન, ને વહેમી છે માટે હિંદમાં પ્રગતંત્ર નબી શકે એમ નથી': [એમેજેની છત્રછાયા નીચે જ હિંદ સંબંધમાં આવા અભિપ્રાય પણ ચલાવી લેવાય છે એ દૃષ્ટિએ પણ એ છત્રછાયા જરૂરી દરો.] જિંદગની હિંદ પ્રત્યેની પ્રેરવાહ અતુલની મહાસભાએ સત્તા છોડી દેવાનો કરેલો નિર્ણય. મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ આપેલાં ક્રમિક રાજીનામાં. ગવર્નરે પ્રગતંત્રને અસહ્ય એ મૂકી સીવીલિયનોના હાથમાં સોંપેલી સત્તા. ઈંગ્લેન્ડને મદદ આપવામાં હિંદી રાજ્યોએ આદેશી દરિકાઈ. જિંદગની યુદ્ધ-કાઉન્સિલમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે જઈ પહોંચેલા સર મહમ્મદ ઝફરહાખાને કાવાયેલા યુદ્ધમંત્રિના ફર્શન. મુંબઈની ધારાસભામાંથી પસાર થયેલા શુમાસ્તા-બીલને મળેલી અવર્નરની મંજૂરી. શી વીરાવાળા ફરી રાજકોટના દિવાનપદે. મુંબઈમાં વિમાની અકસ્માત; વિમાનવીર ગાડગીલનું મૃત્યુ, જયપુર-નરેશને થયેલી હત્યા. એલોરમાં મળેલી હિંદી પત્રકાર-પરિષદ. કાશીમાં હિંદી-સાહિત્ય સંમેલન. મુંબઈની ધારાસભામાં પ્રધાનોને માટે ૯૯૦૦ ની માટેની ખરીદવાની

સચકત સંતાનોની માતાઓ અને એ જોવાને કેમ નથી જણાતી? એ સરકાર હિંદના પુરુષવર્ગને કોલેજોનાં પગથિયાં ધસતો જોવામાં જોડેલો રસ લે છે એટલો જ રસ એ તે પુરુષવર્ગને હાથમાં તલવારો ચમકાવતો, આંખોમાંથી તેજ વર્ષાવતો, જનની, જન્મજ્મિ, આ કે નિર્દોષનાં સંરક્ષણને ખાતર માયાં મૂકતો જોવામાં કેમ નથી દાખતી રાકતી?

કલા, શિક્ષણ અને સાહિત્ય એ પ્રગતિકાસના પરમ માર્ગ છે. પણ જ્યારે એ માર્ગો પ્રગતી વિકાસ જેને નથી રચતો એવા વર્ગને આધીન હોય છે ત્યારે એ માર્ગો પ્રગત્યવનમાં એરનાં ફેટલાંક એવાં ભુંડ પ્રવેશી જાય છે જે એ જીવનને અશુદ્ધ, હિતહિત ને માપકાંચનું કરી મૂકે. આજનું શિક્ષણ નીતિ, સંસ્કાર કે જ્ઞાન નથી સિંચતું, સમાનતા ને સ્વતંત્રતાના નામે સ્વચ્છંદ, ક્લાના નામે બ્રહ્મતા, ધર્મ અને માતૃવાતાના નામે નિમંજતા અને ભુદિ-વાદના નામે અંગ્રેજ વિચારપદ્ધતિને વિકસવાનું ખાતર સિંચે છે. એ શિક્ષણમાં જે મર્યાદા કે શુદ્ધિ નહિ જળવાય તો હિંદનો પવિત્ર સંસ્કૃતિને પછાદ્ય મરતો કાર્ષ જ નહિ અટકાવી શકે.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીરાજી મેધમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માનુષ્ય	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાપદમાં સ્ત્રીનું રચાવ	૦-૩	૩૮ સતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાંગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ બહેની પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરાગ્ય અને મુખ	૦-૬
૬ ખાંચણી (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટકી	૦-૪	૪૩ બલી બાબી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોરીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને આવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પદ્મગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૬
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીના શોખ	૦-૬
૧૩ દોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાતીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાજકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુમતી અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સામુત્રી શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૬
૧૯ જુલતા બાકો (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ ત્રિપરક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિવેક	૦-૪
૨૧ દારૂપકથાંપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી સોધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ પીર રોઝા (કાળે ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે બાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય કાળા (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા મોઢ મુકનો"	૧-૦	૬૧ મેદમ કેમીસ	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલ્લો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયક શિક્ષણી	૦-૧
૨૮ સખી પર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ બરેલ મુખ્ય	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાષ્ટ્રજાળા	૦-૩
૩૦ સોવીયતીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ સ્ત્રીના મેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભુમિમાતા આનંદમડ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતનનું સાત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સંહોદર	૧-૮

શ્રીરાજી મેધમાળાના આખો

મેદ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો

૨ પડ્યા છે. તે ૩૧. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો પૂરાં પડ્યાં મળી રાકશે. ૧૨. ૧૬.

अज्ञानतिमिरान्धानो ज्ञानोज्ज्वलशङ्करा ।
 क्षेत्रमुन्मीलिते येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

संवादा
 अतिशाय विभुवनदास शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

માર્ગશીર્ષ : ૧૯૮૬

અંક ૮

૧	કુદરત	૫	૩૪૭
૨	વનમાળીને— [કાવ્ય] ...	૬	ગૌતમ	૩૪૮
૩	મહાકવિ હરિચંદ્ર	૭	' ભિમિલ '	૩૪૯
૪	સમુદ્રને— [કાવ્ય]	૮	મોહન દક્ષર	૩૫૦
૫	ગુલામ [વાર્તા]	૯	ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	૩૫૧
૬	વિશ્વહનો બુગાર [કાવ્ય] ...	૧૦	મહેન્દ્રકુમાર દેમાર્મ	૩૫૮
૭	ગુજરાતનો સુકાયેલો સમુદ્ર ...	૧૧	અમૃતલાલ વ. પંડ્યા	૩૫૯
૮	નદી [કાવ્ય]	૧૨	' કુમાર '	૩૬૩
૯	જ્યથામંથ ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા	૧૩	નર્મદાશંકર દ. બામ	૩૬૪
૧૦	૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો	૧૪	શ્રી. કાશીનાથ અનન્ત દામલે	૩૬૭
૧૧	સ્વર્ગની સફર [વાર્તા]	૧૫	નરસિંહ	૩૭૧
૧૨	રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન	૧૬	બોગીલાલ જ. સાહેસરા	૩૭૬
૧૩	વૃક્ષ [કાવ્ય]	૧૭	' કુમાર '	૩૭૮
૧૪	વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક						
	ઉલ્લેખો		પં. લાલગદ બ. ગાંધી	૩૭૯
૧૫	જીવનસુવાસ	૩૮૩
૧૬	ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય	૩૮૭
૧૭	દૂધાં ફૂલ	૩૮૮
૧૮	નોંધ	૩૯૦
૧૯	તારા—તણખા	૩૯૩

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

૩-૪-૦

ખર્ચ—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કપર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૬	૮	કપર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કપર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	એ કપર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર હિંદુ મહિનાના પહેલા અષ્ટાદિયામાં [અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખ લગલગમાં] બહાર પડશે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના ગ્રાહકો વી. પી. ની રાહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવાં કે બાકી રહેતાં લવાજમો મનીઓર્ડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ કિતવાડી છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકોએ યાદ રાખવું ધટે કે—

દરેક વિષયના લેખને માટે ‘સુવાસ’માં સ્થાન છે; પણ તેમાં—

તલસ્પર્શતા, ભાષાશુદ્ધિ ને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે.

અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વગ્રાહ્ય, સુવાચ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના ડોરને અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહેલેય અપાશે. બાકીના લેખો, સાંચે ટપાલખર્ચ મોકલાવેલ હશે તો, તે જ મુદતમાં પાછા મોકલાવી દેવામાં આવશે.

‘સુવાસ’માં કવિતાનું સ્થાન ઘણું જ મર્યાદિત છે. સત્ત્વહીન લેખો, વાર્તાઓ કે કવિતાઓનું ટપાલમાં આવી પહોંચતું બહોળું પ્રમાણ કાર્યાલયને ભારરૂપ થઈ પડે છે અને લેખકોને પણ તે ખર્ચમાં ઉતારે છે. એ બધાથી લેખકો અમને બચાવી લે એવી આશા રાખીએ છીએ.

લેખક, ગ્રાહક અને સહાયક [મિત્ર કે વાચક] એ ત્રણે કોઈપણ સામયિકનાં આવશ્યક અંગો છે. એ ત્રણેના માર્ગ વધારે સરળ બને અને એ ત્રણે એકમેકને તેમજ માસિકને મદદરૂપ થઈ પડે એ ગણતરીએ, પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે, અમે એ ત્રણેનાં ખાસ મંડળોની સ્થાપના કરી છે.

લેખકમંડળ—

‘સુવાસ’ના અત્યારેસુધીના અંકોમાં જે લેખકનાં ઓછામાં ઓછાં પંદર પાનાં પ્રગટ થયાં હશે તે દરેકને સભ્ય ગણી શકાશે.

નવા લેખકોમાંથી જેઓ એમાં જોડાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે તે સંબંધી પત્ર સાથે પોતાને મનપસંદ વિષય પર એક સુંદર લેખ અમને લખી મોકલાવવો. એ લેખ યથાયોગ્ય જણાતાં તે ‘સુવાસ’માં પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લેખકને, જરૂરી પત્રવ્યવહાર પછી, ‘લેખકમંડળ’માં સ્થાન અપાશે.

એ મંડળ વધુમાં વધુ પચીસ લેખકોનું બનશે અને તેમાં જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણદોને જ સ્થાન અપાશે.

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

માર્ગશીર્ષ : ૧૯૯૬

અંક ૮

૧	કુદરત	૩	ચ	૫	૩૪૭
૨	વનમાળીને— [કાવ્ય] ...	૪	ગીતમ	૬	૪૮
૩	મહાકવિ હરિચંદ્ર	૫	‘ જિમિવ ’	૭	૩૪૬
૪	સમુદ્રને— [કાવ્ય]	૬	મોદન હક્કર	૮	૩૪૪
૫	ગુલામ [વાર્તા]	૭	ભાનુચંદ્ર નીલકંઠ આચાર્ય ...	૯	૩૫૫
૬	વિમલનો જુગાર [કાવ્ય] ...	૮	મહેન્દ્રકુમાર દેમાઈ ...	૧૦	૩૫૮
૭	ગુજરાતનો સુકાયેલો સમુદ્ર ...	૯	અમૃતલાલ વ. પડયા ...	૧૧	૩૫૬
૮	નદી [કાવ્ય]	૧૦	‘ કુમાર ’	૧૨	૩૬૩
૯	જઠ્ઠાખંધ ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા	૧૧	નર્મદાશકર દ. વ્યામ ...	૧૩	૩૬૪
૧૦	૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો ...	૧૨	શ્રી કાશીનાથ અનન્ત ત્રિભસે ...	૧૪	૩૬૭
૧૧	સ્વર્ગની સફર [વાર્તા]	૧૩	નરસિંહ	૧૫	૩૭૧
૧૨	શબ્દભાષાનો પ્રશ્ન	૧૪	ભોગીલાલ જ. માડેમગ ...	૧૬	૩૭૬
૧૩	પૃથ્વી [કાવ્ય]	૧૫	‘ કુમાર ’	૧૭	૩૭૮
૧૪	વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક	૧૬	૫ લાલચંદ બ. ગાધી ...	૧૮	૩૭૬
	ઉદ્દેશો	૧૭	જીવનસુવાસ	૧૯	૩૮૩
૧૫	જીવનસુવાસ	૧૮	ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય ...	૨૦	૩૮૭
૧૬	ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય ...	૧૯	ધૂલાં કૂલ	૨૧	૩૮૮
૧૭	ધૂલાં કૂલ	૨૦	નોંધ	૨૨	૩૯૦
૧૮	નોંધ	૨૧	તારા—તાણખા	૨૩	૩૯૩
૧૯	તારા—તાણખા	૨૨			

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

ફિદ—

૩-૮-૦

ખર્ચ—

૩-૮-૦

પરિણામ—

શિલ્પિ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવચ પેજ નં ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવચ પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવચ	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	એ કવચ	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ દેરવામાંથી દરેક વખતના ૧૨% વધારે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરવિંદશર ફરામચ ખજારદાર

વડોદરાથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા સુલેખકોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાસી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યયા નામા તથા યુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જોતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિના બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—દાનિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—મયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે. ૫૬.

—તંત્રી-દર્શીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિનાત્મક ગદ્યનો મંથોગ દાગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બી. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલકોમાં બાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય
આરામથી જીવન ગુજારવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય
— અને —

વગર પૈસે વેપાર કરવા હોય તો
છાયા ટેલરીંગ કૉલેજમાં

આજેના દાખલ થાવ, અને શીખજી તથા
વેતરણ શીખી લો.

વેતરણમના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘હોમટેક્સ’ કિંમત: રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ પરદેશ શિલ્ડિંગ ૭.

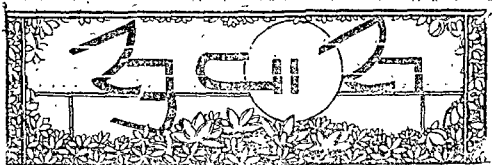
છાયા ટેલરીંગ કૉલેજ-વડોદરા

તા. ક. સવા આનાની ટિપ્પિ બીડી સચિપત્ર
મળાવે.

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ને ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે સુસાક્રીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

રાશિકાન્ત એન્ડ કું.
રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક રંભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : માર્ગશીર્ષ

[અંક ૮

કુદરત

૧૧.

સુંદરતામાં તે અંતુષમ છે. તેની નસેનસમાં અમૃતમય દૂધ હલકે છે. તેનાં નયનમાંથી વાત્સલ્યનાં કિરણો વર્ષે છે. તેનાં અંગેઅંગમાંથી તેજના કુવારા જાડે છે. તેના એક હાથમાં દંડ છે, બીજામાં અંમરવેલ છે. તેની ગતિ ગહન છે, તેની પરમ ભાવનાનાં દર્શન અસંભવિત છે. તેનાં ચરણે વર્ષોનાં તપ તપતાં તે એકાદ સ્મિતકિરણ ફેંકે છે—જે જો મળે તો માનવીનું હૈયું તેજ અને અમૃતથી હલકતું લાગે.

માનવી ક્યાંક કષ્ટ ભુજે છે, ક્યાંક ઉલ્કાપાત ભુજે છે, ક્યાંક લોહીની નદીઓ વહેતી ભુજે છે;—ને એ પ્રસંગે પોતાની ફરજ પીસરી, પોતાના સ્વાર્થને સુરક્ષિત રાખી આરામ ખુરશીમાં જોલા ખાતાં તે લખે છે: 'કુદરત નિષ્કુર છે.'

પણ કુદરત તો જગજ્જનની છે. નાનાં બાળ પ્રત્યે મોટાં સંતાન કેવો ભાવ દાખવે છે એ બારણા પાછળ છુપાઈને અવલોકતી માતા જેમ નિષ્કુર નથી, દૂધના કચોળાને તરછોડી જમીન કે ભીંતમાંથી માટી કોતરીને ખાતા સંતાનને દવા આપતી જનેતા જેમ નિષ્કુર નથી—એમ કુદરત પણ નિષ્કુર નથી. તે જે જે સ્વરૂપે દર્શન દે છે, જે કંઈ કરે છે તે તેનાં સંતાનના—પ્રાણીમાત્રના બધાને માટે. સરસ્વતી બનીને તે બીન બળવે છે, લક્ષ્મી બનીને સમૃદ્ધિ વર્ધાવે છે, રતિ બનીને પ્રેમ સિંચે છે, પ્રકૃતિ બનીને પ્રકૃષ્ણતા બહે છે, ચંડી બનીને તે તાપ પ્રગટાવે છે. તેનાં અંગ ને નયનમાંથી, આત્મા ને મુખમાંથી સદાય તેજ કે વાત્સલ્ય, જ્ઞાન કે માધુર્ય વર્ધ્યા કરે છે. પશુએકમેક પર ડોળા ધૂરકાવતા માનવીને એ જોવાનો અવકાશ નથી, તેમાં ઝીલવાની એને તમજા નથી.

કુદરતે જે જીવનસરવ બદલ્યું છે એનો ઉપયોગ માનવીએ એ પરમજનનીનાં સંતાનમાત્ર પ્રત્યે સહભાવ કેળવવામાં, પરસ્પરની શક્તિઓને ગૃધી લાઇ પોતે સુખી થવામાં ને અન્યને સુખી બનાવવામાં કરવો જોઈએ. પણ માનવીને એ નથી રચ્યું. એને તો જો શક્તિ મળી હોય તો નિર્બળને કચરવાં છે; તેજ મળ્યું હોય તો નિરતેજને ચૂસવાં છે; ઉચ્ચતા મળી હોય તો અદ્યપને ખેંચીવરાવવાં છે; સમૃદ્ધિ મળી હોય તો એનો દુનિયા રાખી ગરીબોને દાખવાં છે; જ્ઞાન મળ્યું હોય તો અજ્ઞાનીઓની ટેકડી ઉડાવવી છે; ભુદ્ધિ મળી હોય તો અભુષોને લૂંટવાં છે. એના જીવનપોષણ માટે કુદરત ધરતીના દેવામાંથી મધુર ફળફૂલ, વનસ્પતિ કે અનાજના ઢગ લાવો એની એને ભેટ ધરે છે. પણ માનવી એ તરછોડી જેમને જીવન છે, જેઓ વેદના કે આનંદની ઊર્મિઓ અનુભવે છે, જેમની છાતીએ કુમળાં સંતાન હોય છે, માનવજીવનને સુગમ બનાવવામાં જેઓ કંઈક ને કંઈક ફળો આપે છે એ પ્રાણીઓનાં શરીર ચૂંથી તેમને ભક્ષવા તાંડવનૃત્ય કરે છે. ને પછી જગજનની જો ભેટમાં ઉછાપ દાખવે તો કહે છે: 'કુદરત નિજુર છે.'

વિશેષમાં—કુદરત કેવળ જનની જ નથી; સાથેજ તે પરમેશ્વરી પણ છે. માનવીને જીવન બક્ષીનેજ તે નથી અટકતી; તેણે તો પ્રાણીમાત્રને પરમમંદિરે પહોંચાડવાની, તેમના આત્મા પર જીવાપલાં મેલાં પડને ઉમેડી તેમને રત્નની જેમ ઝળહળતા બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તેનો રમ્ય સદૈવ દોડ્યા જ કરે છે. એ દોડમાં ચક્રોની સ્થિતિ પલ્લટાયા કરે છે, પણ પસટાનો મૂળ આશય તો પ્રગતિ છે.

પ્રવાહીને શુદ્ધ કરવા તેને જેમ ગાળવામાં આવે છે, વસ્ત્રને વિશુદ્ધ બનાવવા તેને જળમાં ઝળોળા જેમ ઝીકવામાં આવે છે, ધાતુને સતેજ કરવા તેને જેમ તપાવવામાં આવે છે, માટીના તેલ કે સુવર્ણને જુદાં પાડવા તેને જેમ અવનવાં યન્ત્રોમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે એમ પ્રાણીઓને પણ પરમ વિશુદ્ધ ને સુક્ત બનાવવાને કુદરત તેમના મેલ ધૂએ છે; તેમને તપાવે છે, ગાળે છે; અવનવાં જીવનોમાંથી તેમને પસાર થવા દે છે—

પણ તે પરમ હિતસ્વીની માતા તરીકે; નિજુર દેવી તરીકે નહિ.

વનમાળીને—

ગૌતમ

[વસંતતિથિમાં]

મારા પ્રકુલ્લ ઉરથી કહિ ચારુ પુષ્પો
સોહી રહી જીવનને બરી હાસથી દે;
જાએ સુવાસ પ્રસરી મનુ-મંદિરોમાં
વા મહેક તેની પ્રસરી જગ છાઈ દે આ;
માની કૃતાર્થ સહુ જિન્દગીને પ્રસાદ
પુષ્પે પૂજી હું વનમાળી તને ઝૂકીશ.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મહાકવિ હરિચંદ્રનું નામ અજ્ઞાત નથી. જેની અદ્વિતીય કૃતિની ગદ્યાચાર્ય બાણ, વાકપતિરાજ તથા રાજશેખર આદિ કવિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રશંસા કરી છે, તેની પ્રતિભા તત્કાલીન અને યત્કિયિત ઉત્તરવર્તી કવિઓ પર પણ સારી રીતે છવાઈ હતી. જે બાણની ગદ્યલેખનક્ષમતાના સંબંધમાં ન મૂલો ન મવિચ્ચતિની કહેવત વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેજ બાણે ‘મહાર હરિચંદ્રસ્ય ગદ્યગ્ધો નૃપાયતે’ (હર્ષચરિત) લખીને હરિચંદ્રની ગદ્યલેખનક્ષમતા સ્વીકારી છે. આવા પ્રખર અને ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વશીલ વિદ્વાન કવિના સંબંધમાં એના નામથી અતિરિક્ત આપણા ગુર્જર સાહિત્યમાં અન્ય કશું પ્રસિદ્ધ નથી એ ખેદની વાત છે. અત્યારસુધીમાં એ કવિના સંબંધમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ જે કે અન્વેષણ કર્યું છે એથી કેવળ સંશય અને નર્તકતાજ વધ્યાં છે. મહામહોપાધ્યાય કૃષ્ણ સ્વામી શાસ્ત્રી તેમ એક અન્ય કોઈ શિવિદ્યાલયના અધ્યાપક સિવાય આ કવિના વિષયમાં કોઈએ ખાસ કંઈ લખ્યું નથી. આ લેખમાં ઉક્ત મહાકવિના સ્થાન, કાળ, કૃતિ તેમજ ઇતર વિશેષતાના સંબંધમાં યથાશક્ય પ્રકાશ પાડવાનો નમ્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઉક્ત કવિના વિષયક કે’ પણ લખતાં પહેલાં અમે પ્રથમ ઉક્ત નામના કવિદ્વારા પ્રણીત પ્રાપ્ત ગદ્ય વા પદ્ય-ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરીશું. વાકપતિરાજે એક સ્થળે લખ્યું છે:

માસે જ્વલનમિત્રે કુન્તીદેવે ચ યસ્ય રણુકારે । સૌવર્ગ્યવે ચ વગ્ધે હરિચંદ્રે ચ આનન્દઃ ॥

વાકપતિરાજના આ અભિપ્રાયને યથાર્થ સમજવા આપણે પ્રથમ “ધર્મશર્માભ્યુદય” અને “ભુવ-ધ્રુવચંપૂ” તરફ દૃષ્ટિ કરીશું. આ બન્ને ગ્રંથ મહાકવિ હરિચંદ્ર પ્રણીત છે એ હકીકત પ્રથમ ગ્રંથના નિમ્ન લિખિત અંતિમ શ્લોકથી સ્પષ્ટ છે:

બર્હત્પદામ્મોહદ્વંચરીકસ્તયોઃ સુતઃ શ્રીહરિચંદ્ર ભાસીત્ ।

શુક્રપ્રજ્ઞાદાદમલ્ય વમતુઃ સારસ્વતે છોત્તસિ યસ્ય વાવઃ ॥ —ધર્મશર્માભ્યુદય

, પ્રથમ ગ્રંથ પદ્યાત્મક મહાકાવ્ય છે. અન્ય ગદ્યપદ્ય-ઉભયાત્મક ચંપૂ છે. ઉભય ગ્રંથો કાવ્યદૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે. વર્ણનશૈલી, ચમત્કારપૂર્ણ કલ્પના અને શબ્દાર્થસાષ્ઠવ સર્વથા પ્રશંસનીય છે.

ઉપર લિખિત ‘ધર્મશર્માભ્યુદય’ના અંતિમ શ્લોકના આદિયરણ્યથી જ્ઞાત થાય છે કે હરિચંદ્રના સંબંધમાં મહાકવિ બાણનું જે પદ્ય છે તેમાં મહાર હરિચંદ્રસ્ય કહી બાણે હરિચંદ્રને જૈન દર્શાવ્યા છે. હદારપદ જૈનત્વ માટે મોઢક છે. એ શબ્દ ભારતમાં ઇતર ધર્મના વિદ્વાનોની સાથે પ્રયોગમાં નથી આવતો. કેટલાંક દાનપત્રોમાં મોજ, સિદ્ધરાજ

પોતાની વિવાહરી માયા દ્વારા તેને બચાવી લીધો હતો. પછી સમય મળતાં પોતાના મામાની સહાયથી તે કાણકાંગારને દરાવી-તેને નષ્ટ કરી પોતાનું પૈતૃક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. એ દર્પના ઉપસક્ત્યમાં મામાની એક છોકરી સાથે એનું લગ્ન પણ થાય છે. બધાં મળીને તેનાં આકે નવ લક્ષ થાય છે.'

ઉપરાંત કથા 'ઉત્તરપુરાણ'માંની કથાથી અનેક રીતે ભિન્ન હોઈ હરિચંદ્રે 'ઉત્તરપુરાણ' દ્વારા વસ્તુ-રચના નથી ગ્રહીત. જનશ્રુતિરૂપમાં પ્રચલિત કથાને જ તેણે કથનમાં મૂકી છે. ઉપરાંત એ કથા મૂળ્યુલીલાથી પણ અમુક અંશે સામ્ય રાખે છે. જનશ્રુતિમાં પ્રચલિત રહેવાના કારણે લોકરુચિ અનુસાર તેમાંની ઘટનાઓ તથા પાત્રોનાં નામનું પરિવર્તન થયું જ હશે. માળવાના ગામેગામ નળ-દમયંતીની કથાનો પ્રચાર છે. પરંતુ જનશ્રુતિમાં પ્રચલિત થવાના કારણે તેના કથામૂળમાં અનેક રીતે માલવીય સામ્યભાવો વા અંશરૂપિતનું અંમેલન થઈ ગયું છે. એટલે બન્નેએ સ્વતંત્ર રીતે યથાશ્રુત ફેરફાર સાથે ગ્રંથો રચ્યા હશે; કે પછી એકમાંથી બીજાએ જો લીધું જ હોય તો 'ઉત્તરપુરાણ'ના કર્તાએ જ હરિચંદ્રના ઉક્ત ગ્રંથમાંથી સહજ સંશોધન કરી વસ્તુ લીધું હશે.

ઉક્ત કથાના આધારે લખાયેલા, વાદીબ નામક એક અન્ય જૈન કવિના પણ, 'ગણચિંતામણિ' તથા 'ક્ષત્રચૂડામણિ' નામક બે ગ્રંથ મળે છે. આ વાદીબના ગ્રંથોનો ઉપયોગ હરિચંદ્રે કર્યો હશે એમ કોઈ શંકા કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ એના નિરાકરણમાં કહેવાનું કે રાજકેશરીવર્મા-ઉપાધિધારી રાજા કુલોત્તુંગના રાજ્યકાળમાં સેક્રિવર (તામીલકવિ) 'પિરિયાપુરાણમ્' ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં 'નિરૂતકદેવર' કવિદ્વિત 'જયકચિંતામણિ' નો સ્તોત્ર થયો છે. નિરૂતકદેવર પોતાના એ ગ્રંથમાં લખે છે કે 'વાદીબ દ્વારા પ્રારંભિત થયેલા આ ગ્રંથનો શેષ ભાગ અમે પૂર્ણ કર્યો છે.' હવે આ નરેશનો સમય અગિયારમી શતાબ્દનો ઉત્તરાર્ધ નિશ્ચિત છે. અતઃ વાદીબનો પણ એ જ સમય છે. આથી અતિરિક્ત ખાસ કરીને ખુદ વાદીબે પોતાના ગ્રંથમાં હરિચંદ્રના અનેક પદોને અર્પિતઃ રચાત આપ્યું છે એથી પણ વાદીબ હરિચંદ્રના પછી થયેલા સિદ્ધ થાય છે. આમ ઉક્ત સંદેહ કે હરિચંદ્રે વાદીબ દ્વારા કથા લીધી હતી એ નિર્મૂળ છે. પરંતુ હરિચંદ્રથી બિલકલ વાદીબે લીધી હશે એ સંપ્રાયે કોઈ મન્ય છે.

હરિચંદ્રના બંને ગ્રંથોમાં દાસિદાસ, માધ તથા ભર્તૃહરિના ગ્રંથોનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખી આવે છે. એ કવિઓના ભાવો તથા શબ્દરચનાનું ચિત્ર હરિચંદ્રના માનસપટલ પર એટલું દૃઢ ચિત્રિત થઈ ગયું છે કે કેટલેક સ્થળે તો શબ્દ અને અર્થ પણ સરખાજ આવે ગયા છે. માધનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો દશમી વા અગિયારમી શતાબ્દનો માનતા હોઈ તેઓ હરિચંદ્રને પણ તે પછી થયેલા માને છે. પણ દારમીરના આનંદવર્ધનાચાર્યે, જે નવમી શતાબ્દના ઉત્તરકાળમાં નિશ્ચિતરૂપે વિદ્યમાન હતા, પોતાના 'પદ્યાલોક'માં માધનાં કેટલાંક પદો (પ, ૨૬, ૩, ૫૩, ૧૧૨ આદિ) ઉદ્ધૃત કર્યા છે. એટલે વધુમતે મનાય છે એ પ્રમાણે માધનો સમય તો છઠી શતાબ્દના મધ્યભાગમાં હોવો એજ સર્વથા સંભવિત વા સિદ્ધ છે.

હરિચંદ્રે પોતાના 'ધર્મશર્માબુદ્ધ'ના ગ્રંથમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેઓ કાવચ વંશના

હોઈ તેમના પિતાનું નામ આદ્રદેવ તથા માતાનું નામ રથ્યા હતું. જ્ઞાત થાય છે કે તેમનો વંશ લક્ષ્મીસંપન્ન હતો. નીચેના પદ્યથી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે:

હસ્તાવલ્મ્બનમવાપ્ય યમુલ્લસન્તી । જુદાપિ ન સ્થલતિ દુર્ગપથેષુ લક્ષ્મીઃ ॥

હરિચન્દ્રનાં માતાપિતા કદાચ જૈન નહિ હોય. તેઓ સ્વયં બ્રહ્મગતરૂપે જૈન હશે. પોતાના વંશ તથા માતાપિતાની પ્રશંસા તેમણે લક્ષ્મીસંપન્ન તથા ન્યાયનિપુણતા આદિની દૃષ્ટિથી કરી છે. પરંતુ ધર્મ યા સદાચારની દૃષ્ટિથી કશું કશું નથી. પોતાની પ્રશંસામાં “અર્હત્વદામ્બોદ્દચ્ચરીક” કહ્યું છે. અર્થાત્ ‘જિનેન્દ્રના ચરણકમળો રસિક જમર હતું હરિચન્દ્ર’. આ શબ્દોથી વૈશ્યોનો પ્રભાવ એમના પર અધિક માલુમ પડે છે. સંભવિત છે કે તેમના વંશની સ્વતંત્ર વૃત્તિ વ્યાપારજ હશે. જૈનધર્મ રાજાઓના આશ્રયમાં બહુજ અસ્પ રહ્યો છે. અધિકતર એ વૈશ્ય જાતિમાંજ સ્થાયીરૂપ પામ્યો છે. એટલે હરિચન્દ્રનો વૈશ્ય ભાવાનુરાગ ઉચિત જ છે. આ કથન વિષયક અનેક પ્રમાણ છે. ખાસ કરીને એમાંનું એક આ છે. હરિચન્દ્રે પોતાનો નાયક ‘જયન્ધર’ ક્ષત્રિય હોવા છતાં તેનું પાત્રનપોષણ એક વૈશ્ય દ્વારા કરાવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વૈશ્ય પુત્રીઓ સાથે એનું લગ્ન પણ કરાવ્યું છે. ગ્રંથના અધિકતર ભાગમાં પણ વૈશ્યોના મહત્વનુંજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

‘જયન્ધર’નું એના મામાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે એ દાક્ષિણાત્ય પ્રથા છે. અન્યત્ર એ પ્રથા પ્રચલિત નથી. આ પ્રથાનો સુપ્રસિદ્ધ શ્રી માધવાચાર્યે પણ પોતાના “જૈમિનીય ન્યાયમાલા”માં ઉલ્લેખ કરી એને શ્રુતિસ્મૃતિના વિરૂદ્ધ દર્શાવી એનું ખંડન કર્યું છે. દક્ષિણભારતની આ બહુજ પ્રાચીન પ્રથા છે. આજ પણ કદાચ ત્યાં આ પ્રથા પ્રચલિત હશે. આ કારણને અંગે કદાચ હરિચન્દ્ર દક્ષિણ-ભારતીય હશે. વળી ‘ધર્મશર્માબ્યુદય’માં એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે “—રાજા પોતાના દરબારમાં વિખિન્ન દેશના કવિઓનાં કાવ્યોનું રસપાન કરી રહ્યો હતો પણ દાક્ષિણાત્ય કવિઓની કવિતાથી તે સૌથી અધિક પ્રસન્ન બન્યો.” દાક્ષિણાત્ય કવિના આ સ્નેહવિશેષનું કારણ કેવળ કવિનું દેશભિમાન જ માલુમ પડે છે. એ પદ્ય નીચે પ્રમાણે છે:

દાક્ષિણાત્યકવિચક્રવર્તિનાં હૃદયમત્કૃતિગુણમિદક્ષિમિઃ ।

વૃત્તિધૃતિસિરોવિષ્ણુચન્નેત્તુમન્તરિવ તદ્રાજાન્તરમ્ ॥ —પર્વ ૫, ૧૩

આમાં દક્ષિણાત્ય કવિઓની ઉક્તિને ખૂબ ચમત્કારિણી તથા મધુર દર્શાવી છે. આવા પ્રકારના દેશાભિમાનથી હરિચન્દ્ર દક્ષિણ-ભારતના જ સિદ્ધ થાય છે. એ સમયે ભારતમાં પાંચ રાજ્ય બળવાન હોવાં જોઈએ. હરિચન્દ્ર એ રાજ્યોનો આ ક્રમથી ઉલ્લેખ કરે છે: માલવ, મગધ, અંગ, કલિંગ અને પાણ્ડ્ય. માલવાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. એથી પ્રતીત થાય છે કે માલવા એ સમયે પણ બળવાન રાજ્ય હતું. ગુપ્ત રાજ્યનો એ અંતિમ સમય હોવો જોઈએ. હરિચન્દ્રના વર્ણનથી દક્ષિણમાં પાણ્ડ્ય રાજ્યની સારી શ્રીતૃદ્ધિ માલુમ પડે છે. પાણ્ડ્ય રાજ્યના વર્ણન માટે હરિચન્દ્રના નિમ્ન લિખિત પદ્યો જોઈએ :

લીલાચલતુક્કુલમણ્ડિતાસ્યઃ પાન્ડ્યોડ્યમુદ્ગમરહેમકાન્તિઃ ।

આમાતિ દ્વંગોમયપક્ષતર્પતૂર્લેન્દુરુદ્ધૈરિવ કાષ્ઠનાદિઃ ॥

નિર્મૂલમુન્મૂલ્ય મદીપરાણાં વંધાન્દોષાનપિ વિક્રમેણ ।

તાપાપનોદાર્મમૌ ધરિપ્યામેકાતપત્રં વિદમે સ્વરાજ્યમ્ ॥

અનેવ કોદન્ડસલેનં તીર્થેર્થાગેરસંહયૈઃ સપદિ ક્ષતાઃ ।

સમાજનં ધીરસસ્ય ચક્રે કો વા ન સંહ્યેયુ વિપક્ષવોરઃ ॥

—ધર્મ ૦ સર્ગ ૧૭, શ્લોક ૫૮, ૫૯, ૬૦.

આ શ્લોકોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પાણ્ડવશન નરેશનું દક્ષિણમાં એકમુખ રાજ્ય હતું, કાઈ પણ રાજ્ય એનો સામનો કરી શકતું નહિ. જ્ઞાત થાય છે કે આ નરેશ અરિકેશરી મારવર્મા છે. બળવાન કેશરાજ્યને પરાસ્ત કરી તેણે નિજ રાજ્યને ખૂબ વિસ્તૃત કર્યું હતું. મદુરા એની રાજધાની હતી. અરિનતાયક મહાકવિ હરિયન્દ્રનો જે સમય અમે પૂર્વે નિશ્ચિત કર્યો છે, એજ આ નરેશનો પણ રાજ્યકાળ છે દક્ષિણના પાણ્ડવશનના ઇતિહાસના અવલોકનથી એ જ્ઞાત થશે. એ રાજ્ય જૈન ન હતો. વાસ્તે કવિ નિજ પતિવરા રાજકુમારીથી એનું વરન નથી કરતા. “એના દુસ્સહ પ્રતાપના પ્રસોભનથી રાજકુમારી એના તરફ આ કૃષ્ટ યર્ધ અને એનામાં કરો દોષ પણ બતાવી શકી નહિ.” આ શબ્દોથી કવિ હરિયન્દ્રનો પોતાના સ્વદેશીય રાજ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ જગરે છે. પણ કવિ જૈન છે અને રાજ્ય શૈવ હોવાના કારણે રાજકુમારીના હૃદયમાં એમ વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે કે એ સર્વ રાજ્યો જિનધર્મ બાહ્ય હોવાથી એની સાથે વરનું ઉચિત નથી.

મહીમુજો વે જિનધર્મવાદ્યાઃ સમ્યક્ત્વજ્ઞપ્તેવ તથા વિમુક્તાઃ ॥

—ધર્મ ૦ ૧૭, ૬૪

અર્થાત અજૈન રાજ્ય જેમ સમ્યક્બુદ્ધિથી શુન્ય હતા, તેમ એ રાજકુમારીના સ્વયંવરથી પણ શુન્ય રહી ગયા.

આ ઉક્તિથી પણ હરિયન્દ્ર જૈન અને દક્ષિણાત્મ સિદ્ધ થાય છે.

સમુદ્રને—

માંદુત હંકર

[ઉપજાતિ]

સમુદ્ર ! તારે ઉર કે યુગોથી
ધીખી રહ્યા આ વડવાનલો, છતાં
તું પ્રેરતો નૌતમ ભિમિ તાને
માધુર્ય લૂખાં જીવને ભરી રહ્યો !
જિન્દગિહિલી એ તપ ધન્ય પ્રેરો
મારે ઉરે એવી અદ્ભુત અંખના
કે હૃદય મારી ઉર-વેદના સૌ
ભારી દર્દને ઉરમાંજ, જાને
ગદાવતો નૌતમ ભિમિભાવો
માધુર્ય લૂખાં જીવને ભરી રહ્યો !

“ગુલામ ! પેલું ગીત ગા'ને.”

“ક્યું ?”

“દરરોજ ગાય છે તે.”

“કેમ, તે ગીત બહુ ગમે છે ?”

“હા.”

ગુલામે ગાતું શરૂ કર્યું :

“ડરતે કંઈ મુસાફીર

ઓ વખત આયે આયે

નજદીક હૈ...અંગમ,

ઝીંદગીને જો બતાયે.”

મુમતાઝે તેનો અંગમરોડનો અભિનય શરૂ કર્યો.

“પયગામ વો ખુદાકી

મુનસો જરાસા ભાઈ

પસ્તાયગા કરેંગે

માલિકસે ઠગાઈ” —ડરતે.

ગાન પૂરું થયું. સંગીતનું દિવ્ય તેજ માનવને પોતાનામાં લય કરી સુષુપ્ત દશામાં મૂકે છે. સંગીતના નાદમાં મસ્ત બનેલા માનવીને શુદ્ધિમાં આવતાં વાર લાગે છે. તાનના નાદમાં મસ્ત બની ડોલતી મુમતાઝ ગાન બંધ થવાનું જાણી શકી નહીં. ગુલામનું હાસ્ય તેને જાગૃતિમાં લાવ્યું. તે શરમાઈને એકદમ નીચે બેસી ગઈ.

“ગુલામ ! પેલી વાત કહેને.” થોડીવાર પછી તે બોલી.

“કઈ વળી ?”

“બાદશાહની ! ગુલામ, જોને બાદશાહને કેવી મજા હોય છે. મોટું બધું રાજ્ય, કેટલાએ નોકરો, ઘણી બધી રાણીઓ, કેટલું સુખ ! અબ્યાન્નનને કહેને કે તે પણ બાદશાહ બને.”

મુમતાઝની નિર્દોષ વાતથી ગુલામ હસી પડ્યો.

“કેમ, મસ્કરી કરે છે ? નહીં બોલું જા !”

“નહીં, જુઓ, બાદશાહ મરું હોય તો એક સરદાર જોઈએ. મોટું બધું લશ્કર જોઈએ. એ લશ્કર લડાઈમાં જીતે એટલે બાદશાહને રાજ્ય મળે.” ગુલામે ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે તું સરદાર બનજોને.”

ગુલામ ફરીથી હસી પડ્યો; તેણે ધીમેથી મુમતાઝના ગાલ પર વાતસલ્યભર્યું ચુંબન બરી લીધું.

x

x

x

એક દંતકથા છે. હુસેન આરબી ધોડાને એક સોદાગર હતો. ધોડાના વેપારમાં તેણે સાફ ધન મેળવ્યું હતું. અરબસ્તાન જેવા મુશ્કેલીમાં ન્યાં પાણી મળી શકે ત્યાં તે તંબુઓ તાણી રહેતો અને ધોડાઓને ઉછેરતો. સારી સંખ્યામાં ધોડાઓ થાય ત્યારે તે દિંદુરતાન અગરતો ઇરાનમાં જઈને ધોડાઓને વેચી આવતો. હુસેનને મુમતાઝ નામની એક પુત્ર સમોવડી પુત્રી હતી. મુમતાઝને જન્મ આપી બે માસમાંજ તેની માતા ગુજરી ગઈ હતી, જેથી માતાવિહોણી પુત્રીને બહુજ લાડમાં હુસેને ઉછેરી હતી. તેની સંભાળ રાખવા એક ગુલામને તેણે ખાસ રાખ્યો હતો. ગુલામ મુમતાઝને રમાડતો અને હમેશાં તેને આનંદમાં રાખતો.

માણસના સુખદુઃખને ઓગાળી નાખતો કાળ ઝડપથી વહી જાય છે. મુમતાઝ તેર વરસની થઈ. કૌમાર્યના નિર્દોષ ભાવોને રળ આપી યૌવનના તરલ ભાવોએ તેના દેહમાં સંચાર કર્યો. છતાં તે વિકારોથી દૂર જ હતી.

સોદાગરની પાસે ગુલામવિરૂદ્ધ વાત કરી બીજા ઇર્ષ્યાળુ નોકરો તેને ઉશ્કેરતા. ગુલામ મુમતાઝ સાથે વધારે પડતી છૂટ લેતો તેની ફરિયાદ તેઓ વારંવાર કરતા હતા. ગુલામે મુમતાઝને ચુંબન કર્યું તે સોદાગરે આજ્ઞા નજરે જોયું; અને તેની શંકા દૃઢ થઈ.

ગુલામને તેણે તંબુમાં બોલાવ્યો. ને ચારે તરફથી તંબુને ઢાંકી દઈને કાંઈ ન જોઈ શકે તેવી રીતે તેને તેણે અમાનુષી માર માયો.

ગુલામ તરફ શંકાની દૃષ્ટિથી જોતાં હુસેનને હવે સહેજ વાતમાં પણ તેના તરફ તિરસ્કાર છૂટતો; કાંઈક સાધારણ ભૂલના પરિણામે પણ ગુલામને અનહદ માર સહન કરવો પડતો.

અંધારી રાત્રી હતી. ચંદ્ર વિનાના આકાશમાં અનાય વિધવાની માફક તારકા પોતાના આછા તેજનાં આંસુ જગતની બેવફાઈ પર ટોળી રહ્યા હતા. ટાઢ પણ હંમેશા કરતાં આજ કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં હતી. પર્વનના સૂસવાટા સિવાય બીજા અવાજ વાતાવરણમાં સંભળાતો ન હતો. આવા સમયે મારથી અધમૂઓ થએલ ગુલામ તંબુની બહાર નીકળ્યો. હંમેશાને માટે ગુલામીની બેડી ફગાવી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ચૂપકીથી સોદાગરના તંબુમાં તે ગયો. થોડીવારે ઝવેરાનની પેટીની ચોરી કરી તે બહાર નીકળ્યો. આગળ ચાલતાં કાંઈક વિચાર થતાં તે પાછો ફર્યો. તે ધીમેધીમે મુમતાઝના તંબુમાં ગયો. બરબીચમાં ઘોરતી મુમતાઝ કાંઈક બડબડતી જણાઈ. તે નજીક ગયો.

“ત્યારે તું સરદાર બનજે ને!” સ્વપ્નાવસ્થામાં બોલાવવા શબ્દો તેને કાને પડ્યા. તેણે એકદમ શાસ ખેંચ્યો. મુમતાઝ ઉપર છેલ્લી દૃષ્ટિ ફેંકી તે બહાર નીકળ્યો. ધોડાઓની દારમાંથી એક સફેદ ધોડો લઈ તેના પર સ્વાર થઈ તે આગળ વધ્યો. થોડે જઈ મુમતાઝના તંબુ તરફ દૃષ્ટિ નાખી ધોડાને તેણે એડી મારી. રાત્રીના ઘોર અંધકારમાં તે દૂર અને દૂર અદૃશ્ય થઈ ગયો.

x

x

x

“જહાંપનાહ! એક ખૂબસૂરત ગુલામ ઓને મેં ખરીદ કરેલ છે. તે સંગીત બહુ સરસ જાણે છે. આપનો દુકમ હોય તો કચેરીમાં હાજર કરે.” નાવકાએ નમન કરી બાદશાહને કહ્યું.

“ ખુશીથી હાજર કર. ”

બાદશાહી હુકમ મળતાં એક અપ્સરા જેવી વીસ વર્ષની યુવાન સ્ત્રીને લઈ તે કચેરીમાં હાજર થઈ. ગાયન અને નૃત્ય શરૂ કરવાનો તેણે ગુલામ સ્ત્રીને હુકમ કર્યો.

ગુલામ સ્ત્રીએ મુખ પરનો પડદો દૂર કરી બાદશાહને નમન કરી મુજરો કર્યો. ગાયન શરૂ થયું:

‘ ડરતે કું મુસાફીર

ઓ વખત આથે આથે—

ગાયનની પહેલો કડી સાંભળતાં જ બાદશાહ ચોંક્યો. એકદમ તે ઊભો થઈ ગયો. તેણે કચેરી બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ કર્યો ગુલામ સ્ત્રીને ત્યાં જ રહેવાનું ફરમાન થયું.

મેં પરનો પડદો દૂર થતાં જ બાદશાહને તો કોઈકે પરિચિત વ્યક્તિને તે જોઈ રહ્યો છે એમ લાગ થયું હતું. પરંતુ ગાયન સાંભળ્યા પછી તેની ખાતરી થઈ કે ગાયન ગાનારી મુમતાઝ સિવાય અન્ય કોઈ ન હતી; કારણ કે પોતાની રચનાનું તે પ્રિય ગાયન મુમતાઝ સિવાય કોઈની પાસે કદી પણ તેણે ગાયું ન હતું.

“ બાઈ તું કોણ છે ? ” બધા માણસો આશ્ચર્ય પામી બાદશાહે પૂછ્યું.

“ એક ગુલામ ” બહુ જ શાંતિથી જવાબ મળ્યો.

“ તે તો હું પણ જાણુ છું. હું ત્હારું નામ પૂછું છું. ”

“ મુમતાઝ ”.

“ તું આ ગાયન ક્યાંથી શીખી ? ”

“ એક ગુલામ પાસેથી ”

“ ગાયન બહુ સરસ છે. વાર ! ત્હારો ઉસ્તાદ તે ગુલામ ક્યાં છે ? ”

“ મ્હારી સામે ” ઘેટડી જેવા અવાજથી મુમતાઝે ધીમેથી કહ્યું. બાદશાહ સાંભળી જ નોંધે રહ્યો.

“ ગુલામ ! તું વળી બાદશાહ ક્યારે જાન્યો ? ” મુમતાઝે કટાક્ષથી પૂછ્યું.

“ ગુલામ ! કોણ હું ગુલામ ! મુમતાઝ, ત્હારો ગુલામ તો મરી ગયો. હું તો ઈસ્પહાનનો બાદશાહ છું. ” કાંઈક રોષથી પણ મુખ પર હાસ્ય લાવી બાદશાહે કહ્યું.

મુમતાઝે માથું ધૂણાવ્યું.

“ મુમતાઝ ! તું આ હાલતમાં ! ”

“ હા ! હું મુમતાઝ ! એ જ મુમતાઝ ! ગુલામ, ત્હારા નાસી ગયા પછી ત્હારી પાછળ અજબાજબને બહુ જ તપાસ કરી પરંતુ ત્હારો પત્તો ન મળ્યો. છેલ્લા બે વર્ષના કુષ્કાળમાં જૂનમરુ અને રોગથી ઘોડાઓ મરી ગયા, હું અને અજબાજબન બગદાદ જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં લૂંટારુઓ મળ્યા. અજબાજબન તેમની સામે ચત્રાં ધાયલ થઈ મૃત્યુ પામ્યા. મને પકડી લૂંટારુઓ અહીં લાવ્યા, અને આ નાયકાને ત્યાં ગુલામ તરીકે વેચી. ” મુમતાઝે પોતાની આત્મકથા ટૂંકમાં જણાવી. તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં, અને બે ચાર બિંદુઓ ગાલ પર સરી પડ્યાં.

“ મુમતાઝ ! ત્હારા શબ્દોની પ્રેરણાએ મને કાંઈક અજબ ચેતન આપ્યું. કોઈ પણ જોખમે સરદાર બનવા મેં નિશ્ચય કર્યો. ત્હારું દર્શન કરી હું નાસી છૂટ્યો. અહીં આવી

લશ્કરમાં સિપાહી તરીકે જોડાયો. તહારા શબ્દો હું દરરોજ યાદ કરતો અને સરદાર બનતાં યત્ન કરતો. આખરે બે વર્ષ પહેલાં એક ટુકડીનો હું સરદાર થયો. ગઘસાલ લશ્કરી બજવામાં મેં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. બાદશાહને મારી નાખી મેં ગાદી પચાવી પાડી અને હું ગુલામ મટી બાદશાહ બન્યો.” ગુલામે પોતાની કથા પણ કહી. મુમતાઝ કાંઈ જ બોલી નહિ.

“મુમતાઝ! તું જ મહારી પ્રેરણાદાત્રી છો. તે જ મને ગુલામમાંથી બાદશાહ બનાવ્યો છે. મહારી બાદશાહીને હવે તું નહીં શોભાવે?” બહુ જ અધીરાઈથી બાદશાહ બોલ્યો.

“હું પોતે જ ગુલામ છું. તને શી રીતે શોભાવી શકું?” મુમતાઝે પ્રશ્ન કર્યો.

“હું તહારી ગુલામી દૂર કરીશ.”

“શી રીતે?”

“નાયકાને તેણે આપેલી તહારી કિંમત પાછી આપીને.”

“શું હું નાયકાની ગુલામ મટી એક ગુલામની ગુલામ બનીશ?”

“નહીં મેં તહારા અબ્યાખ્યાનનું ઝવેરાત ચોર્યું હતું. તે જ ઝવેરાત તહારી મુક્તિ માટે હું ખર્ચીશ.”

“પછી.”

“હં...”

x

x

x

“મુમતાઝ! આ શું!” એકદમ ગભરાઈને દોડી આવી બાદશાહે પૂછ્યું.

“અબ્યાખ્યાનના હુકમનું પાલન.”

“એટલે?”

“અબ્યાખ્યાને મરતાં મરતાં કહ્યું હતું કે, ‘બેટા, ગુલામ બનજો પરંતુ ગુલામની પત્ની ન બનજો.”

મુમતાઝની નસેનસમાં ઝેર વ્યાપી રહ્યું હતું. છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતાં તેણે જૂમ પાડી: “ગુ.....લા.....મ.”

વિગ્રહનો જુગાર

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[વસંત]

શસ્ત્રાસ્ત્ર ને શર તણા અદિતીય પાસા
નાંબે ધરી વિજયની, ભડવીર આશા,
પ્રાણો તણા પણ કરી કરતા વિહાર,
છવે રમે સમર વિગ્રહનો જુગાર.

ગુજરાતનો સુકાયલો સમુદ્ર

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

આખા એશિયાના ભૂગોળ અને ઇતિહાસમા ગુજરાતના આગળે એક અજોડ બનાવ બની ગયો છે. હાલ નવા કચ્છનું મુલ્ય છે, ત્યાં હજાર વર્ષ પૂર્વે દરિયાનાં મોઝા ઉઠાળા મારતા પૂર્વ દિશાએથી રૂપેણ કુવાગકા અને બનામના નીચે એમા કુવાતાં, ઇશાન ખૂણમાં લુણી પોતાના આગ પાણી એમા રેડતી અને ઉત્તરે, આખા આર્યાવર્તને પચાળતી આવતી સરસ્વતી આ સમુદ્રનો મંગમ સાધતી આ સમુદ્ર કચ્છને ફરતો વીંટળાઈ વળતો અને તેની એક પટી ઝાલાવાડના નીચા ભાગે અને ભાલને ઢાકતી ખભાતના અખાતને નર્મદે મળતી. ગુજરાત અને કાશિયાવાડને લુદ્ધ પાડનાર આ ગામુદ્ધુનીના અવશિષ્ટરૂપે નળ સંગેવર હાલ પણ મોજુદ છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમા કાશિયાવાડ આજની જેમ દ્વીપકલ્પ ન હતું રત્નદ્રુમનાં લુનાગઢના ખડક-લેખની ૨૪ મી લીટીમા સુગન્ધને દ્વીપ કહેવું છે. નળકકામાં હાલ પણ ન્યાત્યા વહાણોને લાગરવાના કાણાવાળા પથ્થરો મળી આવે છે. આમ ગુજરાતના દરિયાકાંઠાનું નાક ખભાત આગળ ન હતું પણ તેની ઉત્તરે છેક લુણીના મુખ નજીક હતું મારી માન્યના પ્રમાણે ‘અપગન્ત’ પ્રદેશનો વિગ્તાર શૂર્પારકથી લુણીના મુખ સુધી હતો શૂર્પારક અને ભસ્કચ્છના વહાણો નળની સામુદ્ર ધુનીમાં થઈ કચ્છના રણના વિસ્તારમા આવગ્ન કરતા. આ પ્રમાણે, કેવળ દક્ષિણ-ગુજરાત જ સમુદ્રકાંઠે હોય તેમ નથી પણ ઉત્તર-ગુજરાત (આનંત) પણ વહાણવટાનું કેન્દ્ર હતું.

કચ્છના રણના સમુદ્રની બીજી વિશેષતા એ હતી કે આર્ય જાતિની પવિત્રતમ નદી સરસ્વતી એમાં પોતાના નીચે હાવવતી એ જ કારણે પુગણકારોએ સરસ્વતી નદીને છેક ખભાત અને સોમનાથ પાટણ સુધી લાવી છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ સરસ્વતીના તીરે જ ફાળી હતી. એના પ્રવાહ મારફતે કચ્છના રણના મમુદ્રમાં ફરતાં ગુજરાતનાં વહાણો આખા આર્યાવર્ત અને સપ્તમિધુમા ફરી વળતા સિંધુ કરતાય પહોંચે એવો એનો સુક્રો પટ દક્ષિણ-પગ્નથી રજપુતાના અને સિંધની વચ્ચે પસાર થતો કચ્છના રણમાં સમાઈ જતો હાલ પણ દેખાય છે. દારકાથી હરિતનાપુરનો રાજમાર્ગ એના કાંઠે કાંઠે જતો હોવાની નોંધો મહાભારત અને ભાગવત પુરાણમા મળે છે.

આ સમુદ્રમા દેશદેશાવરોનાં વહાણો આવી ગુજરાત સાથે દિંદતી સમૃદ્ધિની આપ સે કરતાં પોણોસો વર્ષ ઉપર રણમા વવાણીઆ પામે રેતીમા દટાયવું એક જૂનું વહાણ મળી આગ્ય હતું કચ્છમા છેદડા સૈકામા થયેલા ધગતીકપો વેળા રણના વિસ્તાર પર જૂનાં વહાણોના અવશેષો બદાર ફેંકાતા જોવામા આવ્યા હતા અત્યાગ્રમીમાં આને કાંઠે ૧૭ પુરાનની બરોના અવશેષો શોધી શકાયા છે. કાશિયાવાડને કિનારે વવાણીઆ, મૂવવાદર અને ઝોંઝુવાડા; ઉત્તર-ગુજરાતના તટપ્રદેને કુરર (કોલાપતન), બોરોવ અને જૂનું પીપરાગુ; સિંધના કાંઠે વિરાવન, બાલીઆરી, વીનગઢ અને વેગાઉગઢ, કચ્છની ઉત્તરે બીટારો, છારી, નીરોના, સખપન અને સિંધડી; પચ્છમએટમાં ડોરટ, ડોહી અને ફાગવાડો.

આજથી હજાર વર્ષ પૂર્વે આ સમુદ્રમાં છીછરું પાણી હતું. સને ૧૦૨૦ માં મહમૂદ ગીઝની સોમનાથને બાંગી બીમને કેદ પકડવા કચ્છ ગયો ત્યારે આ સમુદ્ર તેને નડ્યો હતો. તે વેળા નળ સામુદ્રધુનીમાં પણ છીછરું પાણી હતું. મહમૂદ નહેરવાલાથી સોમનાથ ગયો ત્યારે આ તેને ઓળંગવી પડી હતી.

ઈ. સ. ૬૪૦ માં દિંદિમાં આવેલા ચીના મુસાફર યુવાન ઝ્વાંગને મહોકાંકાથી ગુજરાત તરફ જતાં આ સમુદ્ર દેખાયો હતો.

રણુની પહેલા તથા બીજા સૈકા (ક્ષત્રપકાળ)ની હકીકત પેરીપ્લસના યાત્રાવર્ણનમાં આપેલી છે. આ સમયે તેનો કેટલોક ભાગ છીછરો થઈ ગયો હતો તે છતાં તેમાં વહાણો આવગળ કરતાં.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ગુજરાત ઉપર ઓક મીનાન્ડર—જે બીજા યાત્રી મિલિન્દ કહેવાયો—રાજ્ય કરી ગયો છે. પાલીમંથ 'મિલિન્દ પદ્ય'માં સુરઠ, સુવીર અને ભરુકચ સાથે કોલાપતન નામનું એક વધુ બંદર ગણાવેલું છે. આ 'કોલાપતન' * બંદર હજી સુધી જડ્યું નહોતું. કચ્છના રણના સાગરકાંઠે પુરાતત્ત્વ સંશોધન કરતી વેળા પહેલવહેલું આ બંદર મને હાથ લાગેલું. સિદ્ધપુર અને અણહિલવાડ પાટણને સ્પર્શતી સરસ્વતી ઉદ્દે કુંવારકા નદી જ્યાં રણુનો સંગમ સાધે છે ત્યાં કુંવરગામ પાસે આ બંદર આવેલું છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં દિંદિ છોડતી વેળા આલેક્ઝાન્ડરનો કાફલો આ સમુદ્રમાં થઈ પસાર થયો હતો એમ તેના ઓક સાથીદારોના અહેવાલોમાં લખેલું છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦ આ સૈકામાં પેલેસ્ટાઇનમાં સોલોમન નામે એક પ્રતાપી રાજા થયો છે. આ રાજા ઓફીર નામના કાઈ દેશાવરના બંદરે સોનું લાવવા વારંવાર વહાણો મોકલતો હોવાની વિગત બાર્થજલમાં કેકેકેણે આપી છે ઘણાખરા વિદ્વાનો સિંધ પાસે આવેલા પ્રાચીન દેશ સૌવીરને ઓફીર માને છે. યુવેનઝ્વાંગની મુસાફરી, કામસ્ય અને મહાભારતમાં આપેલાં સૌવીરનાં વર્ણનો પરથી જણાય છે કે સિંધુ નદીની પશ્ચિમનો મુલક સિંધુદેશ અને પૂર્વનો સૌવીર કહેવાતો. મિલિન્દપદ્યઅંથમાં સૌવીર બંદરનું નામ આવે છે. મૂલસ્થાન (મુલતાન) સૌવીરમાં હતું એમ આલ્બેર્ટનીએ લખ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સિંધુ નદીના પૂર્વકાંઠે ઉત્તરે મુલતાનથી માંડી દક્ષિણે કચ્છના રણના સમુદ્ર સુધી સૌવીરનો વિસ્તાર હતો. પૂર્વ બાજુએ હુણીના પ્રવાહ પાસે એ આનંતને સ્પર્શતો. કર્નીમામે તે વળી સૌવીરની સીમાને ઘર સુધી લંઘાવી છે. સૌવીરની દક્ષિણ સીમા માત્ર સમુદ્રના કાંઠે (કચ્છના રણુનો સમુદ્ર) હતી માટે સૌવીર બંદર પણ ત્યાંજ હોય તે દેખીતું છે. આમ બાર્થજલમાંનું ઓફીર (સૌવીર) કચ્છના રણના સમુદ્રનું એક બંદર સિદ્ધ થાય એ વાત ઉત્તર—ગુજરાત માટે ઓછા ગૌરવની નથી. સોલોમનનાં વહાણો ઓફીરથી સોનું લઈ જતાં તે વળી જૂના પીપરાળા પાસે જે પુરાતન બંદર મને મળી આવ્યું છે ત્યાંથી પરદેશ સોનું ચડતું એમ લોકવાયકા કહે છે. અરાવલ્લીના પર્વતમાંથી પ્રવાહિત થતી નદીઓની રેતીમાં સોનું હોય છે. અગાઉ લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ સોનું કાઢતા. ઓક મુસાફરો પ્લીની

* 'કોલા' આ શબ્દ સંસ્કૃત નથી. દ્રવિડ બાષાઓ પ્રમાણે એનો અર્થ 'પશ્ચિમ દિશા' થાય છે. પતનનો અસહ અર્થ* બંદર હતો. સિંધ અને પંજબમાં ઢાંડાના ચૂકા પટ ઉપર જે વહાણ લાંગરવાની જૂની જગ્યાઓ છે તે દલ પણ પડણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કોલાપતનનો અર્થ 'પશ્ચિમ દિશાનું બંદર' એવો થાય છે.

અને હોરોડોટસે આ વિસ્તારમા મોનું નીકળતુ હોવાની વિગતો લખી છે હજુ પણ હિંન્ના મ્યુઝિયમોમા અગવલ્લીના આ મોનાની જૂની વસ્તુઓ જોવા મળે છે

ઇતિહાસસંશોધકો કહે છે કે ઈ સ પૂર્વે યાદમા કે પદમમા સૈકામા મહાભારતનુ યુદ્ધ થયુ હતુ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયમા ભાગ લેવા શ્રીકૃષ્ણ ગયેના ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમા આશુના પૃથ્વાભાગમા આવેના સાહવદેશના નૃપતિ સાત્વે દ્વાપરા નગરી પર હુલ્લો કર્યો હતો શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી આવી સાત્વ દેશપર ચડાઈ કરી આશુની નજીમમા પ્રસરેલા સમુદ્રમા સાહવનો વધ કર્યો હતો આખા મહાભારતમા આ એક જ ઇન્કારો કચ્છના રણુના સમુદ્ર વિષેનો મળે છે

મહાભારતકાળપૂર્વે આ સમુદ્ર રણુના હાલના વિસ્તાર કરતા વધારે વિસ્તૃત હતો. ઉત્તર-ગુજરાત, મારવાડ અને સિંધનો કેટલોય ભાગ તે વેળા એના મોઝનએ તલે ઢમયલો હતો * સ્કદપુગણાતગત શ્રીમાળમહાત્મ્યમા લખેલુ છે કે શ્રીમાળના પ્રેશ ઉપર અગાઉ સમુદ્ર હતો અર્જુદાસના પૃથ્વાભાગમા આવેલા આ નિતાર ઉપર ભૂયુ દત્તાદિ ઋષિઓની ઇચ્છા થઈ એટલે તેમણે સૂર્યને સ્તુતિ કરી સૂર્યે પોતાના પ્રખર તાપથી આ પ્રદેશપરના સમુદ્રને સૂકવી નાખ્યો પછી ભૂયુ, ગૌતમ ઇત્યાદિ ઋષિઓએ ત્યા આશ્રમે આપ્યા ને આમ ધીમેધીમે શ્રીમાળનગરી વસતી ગઈ શ્રીમાળની પાડોશના વિસ્તારોના ખડકોપર અઘાપિ દરિયાઈ પાણીના ઘસારાના ચિન્હો નજરે પડે છે

જે વેળા સિંધુની ઉપતિયકા મોઢે જોડેરો, જન્તુડેરો ઇત્યાદિ શ્રીગંપન્ન પ્રાગૈતિહાસિક નગરો વડે શોભતી હતી તે વેળા આ સમુદ્ર લુણીની ખીણમા છેક ચાલોના સુધી પ્રસરેલો હતો બાલોત્રાનુ ખાઈ સરોવર હાલ પણ એના અવશેષરૂપે મોલુદ છે. જૂના બાળમેરમા વદાણો લાગરવાના તેમ લુણીના પ્રવાહમા તેમની આવળ થતી હોવાના ચિન્હો એમોટને સાપડ્યા હતા ઉત્તરે આ સમુદ્ર સરસ્વતી અને સિંધુની ઉપતિયકાઓમા દૂર સુધી પેમી ગમેલો હતો મેજર હેગે માપણી કરી સરસ્વતી કાઢ્યુ છે કે સિન્ધનો ડેલ્ટા દર વર્ષે માધલની ગતિથી સમુદ્રમા આગળ વધી રહ્યો છે હૈદગબાદ-સિંધથી મારવાડ જકશન અને મહેમાણા થઈ દેનની જે લાઈન વીરમગામ આવે છે તે આ સમુદ્રનો પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો કાંડો દાખવે છે

રાગે પોતાના માણુ વડે સમુદ્રને સૂકવી નાખ્યો હતો આ રામાયણમાંની આખ્યાયિકા કચ્છના રણુના સમુદ્રને જ બધમેસની આવે છે યુદ્ધકાંડના ૨૩ મા સર્ગમા લખ્યુ છે કે ગમે જે સમુદ્રને સૂકવ્યો હતો તેના ઉત્તરે સિંધનો પ્રવાહ વહેતો હતો અને આભીગ્જાતિ વસત્રાટ કરતી હતી મહાભારત અને ઓકોની નોંધપોથીઓમા આભીશને કચ્છના રણુની ઉત્તરે સરસ્વતીની ઉપાત્વમા નિવાસ કરતા વખવામા આવ્યા છે

રામથી ૩૦ પેઢી પૂર્વે સૂર્યવગમા સત્યવત રાગ થયો હતો તેના મમયમા વિધામિત્ર પોતાના ગંજ્યનો ત્યાગ કરી સરસ્વતીના મુખ ઉપર કચ્છના રણુના સમુદ્રતીરે તપ કરવા લાગ્યા આ વેળા આખા આર્યાવર્ત ઉપર અનાટિના પગિણામે ૧૨ વર્ષના કાગમા દુષ્કાળના ઓળા પધરાયા સરસ્વતીનુ વહેણ સૂકાઈ ગયુ ઋષિઓ જુએ મરવા લાગ્યા ને તેમની પામેથી વેરો બોવાયા પગિણામે આયમરકૃનિએ પશ્ચિમ હિન્ધી પૂર્વ હિન્ધ તરફ પ્રવાણુ કર્યુ ને ગગા યમુનાના પ્રદેશો તેમણે આબાદ કર્યા આ દુષ્કાળ વેળા રાગ સત્યવતે વિશ્વામિત્રના કુટુમ્બનુ

* એચરાજીથી જનસના મુખ સુધી તથા પાટણની ઉત્તરે કારમૂમિએ આવેથી છે પુરાકાળમા ઉત્તર-ગુજરાત પર ફરી વળતા સમુદ્રની આ નિશાનીઓ છે એમ ભૂસ્વરાશાસ્ત્રીઓનુ માનવુ છે

પોષણ કર્યું હતું. એના બદલામાં વિશ્વામિત્ર પાસેથી વરદાન મેળવી સત્યવત સદેહે સ્વર્ગે ગયેયો હતો.

સત્યવતથી ૧૯ પેઢી પૂર્વે કુવલાશ્વ કરી મહાન રાજા થયો હતો. તેના રાજ્યકાળમાં કચ્છના રણના સમુદ્રતીરે આવેલા ઉજ્જવલક પ્રદેશમાં ઉત્તંગ આદિ ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હતાં. મધુવનમાં મંથુરાનગરી વસાવનાર મધુનો પુત્ર ધુંધુ તેના અપહૃત્યોને લઈ પ્રજામાં રાક્ષસ તરીકે પંકાયો હતો. પુરાણો કહે છે તેમ તે ઉજ્જવલક પ્રદેશના સમુદ્રમાં જન્મે પેઢી. એટલે એના આગમનથી ત્યાં પ્રયંક ધરતીકંપ થવા લાગ્યો. પર્વતો અગ્નિ વરસાવવા લાગ્યા ઋષિઓ સમગ્રતા કે આ ઉપદ્રવનું કારણ ધુંધુ છે એટલે તેમણે તેનો વધ કરવા મહારાજા કુવલાશ્વને વિનંતિ કરી. કુવલાશ્વે સમુદ્રની રેતીમાંથી ધુંધુને ઓળી તેનો વધ કર્યો અને ત્યારથી પ્રજામાં કુવલાશ્વ ધુંધુમાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ જનાવને પાછાંટર વગેરે બધા પુરાણસંશોધકો કચ્છના રણના સમુદ્રના સૂકાવાના કારણ તરીકે સ્વીકારે છે.

કુવલાશ્વથી ૯ પેઢી પૂર્વે મનુપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ થયો હતો. એનું પાટનગર આ સાગરને કાંઠે સિંધુના એક મુખ ઉપર પોટલક નગર હતું. ગ્રીકોના સમય સુધી એ આબાદ હતું અને એનું નામ તેમણે પાટલ (Patala-તેના ઉપરથી એના પ્રદેશનું નામ Patalene) બંદર લખ્યું છે. વિદ્વાનો કહે છે કે હાલ જ્યાં હંદ્રાબાદ-સિંધ છે ત્યાં એ હતું. તે વેળા આ પ્રદેશ દરિયાના કાંઠે હતો. તિબેટના બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નોંધેલું મળી આવે છે કે ઇક્ષ્વાકુના આ પાટનગરમાં જ શાક્યોના પૂર્વજોનો સૂર્યવંશમાં જન્મ થયો હતો ને આંતરકલહને અંગે તેઓ પોટલક છોડી ઉત્તર હિંદમાં નેપાલની તરાઈ (બેજવાળો પ્રદેશ) માં જઈ વસ્યા હતા.

સૂર્યવંશના શિરોબ્રહ્મણ એ જ ઇક્ષ્વાકુના એક પુત્ર કુશે સુરાબ્દ્રમાં કુશરચંદી નગરી ની તેને પાટનગર બનાવી હતી. આનર્ત, રેવત ઇત્યાદિ નૃપતિઓ એ જ કુશગતિના હતા. કચ્છના રણના સમુદ્રને કુશગતિએ પોતાના સાગરસાહસોનું કેન્દ્ર બનાવ્યો અને પરિણામે આ ગતિ છેક પશ્ચિમ એશિયા સુધી ફેલાવે પામી. બાઈબલમાં એમનો યશવિસ્તાર Cushites એટલે કુશના પુત્રો તરીકે મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતના આ અલોપ થયેલા સાગરના ઇતિહાસની ઊંડતી તપાસ છેક આર્યોના રાજ્યવંશના પ્રારંભ સુધીની લીધી. એની પૂર્વેની મહિતી ઘણી ઝાંખી મળી આવે છે. વેદો તથા પુરાણોમાં વરણને પશ્ચિમ સમુદ્રનો અધિપતિ કલો છે. વરણની સાથે સંબંધ ધરાવતાં તીર્થો મહાભારતમાં ગુજરાત, સુરાબ્દ્ર અને સિંધના સાગરકાંઠે દર્શાવેલાં છે. આ ઉપરથી સમગ્રતા છે કે વરણનું રાજ્ય આ પ્રદેશોમાં એટલે કે કચ્છના રણના સમુદ્રની આબુઆબુ પ્રસરેલું હતું. વરણના નામ ઉપરથી તેનો સમુદ્ર પણ વરણ સમુદ્ર કહેવાતો હતો. વરણનું પાટનગર બેબીલોનિયાની મુખાનગરીમાં હતું. લગભગ બધા પ્રાચીન પુરાણોમાં મુખાના અક્ષાંસો આપેલા છે. આ પ્રમાણે આપણને જણાય છે કે કચ્છના રણના સમુદ્રથી માંડી ઇરાની અખાત સુધીના પ્રદેશોનો શાસક વરણ હતો અને દરિયાનો આ વિસ્તાર વરણ સમુદ્ર રહ્યો હતો.

* કાઠિયાવાડ અને કચ્છના ગેઝીયટિંગમાં રણની વિગત વાંચનાં જણારો કે તેનો સમુદ્ર સુકાવાનું મૂળ કારણ આ પ્રદેશમાં અવારનવાર આવના ધરતીકંપો જ હતા. ટકરાણ કચ્છના પર્વતોના પેશાગમાં નવાળા બમકયા કરે છે. અથા વર્ષે એની અસરથી જ પાણિયાદમાં આવ્યા દત્તા આખ્યાનોની સત્યતા એવા પ્રસંગો ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે.

આની પૂર્વેનો ઇતિહાસ માનવનોધોમાં મળતો નથી. હા, જૂસ્તરશાસ્ત્ર તેને કષ્ટક અંશે પૂરો પાડે છે. સિંધ તથા રજપુતાના વચ્ચે આવેલું ચળપારકરનું રણ એક વેળા સમુદ્રનું તળિયું હતું એ સિદ્ધ થયેલી વાત છે. વળી રજપુતાનામાં સાંભર, આલોત્રા ધૃત્યાદિ ધણાં ખારાં પાણીનાં સરોવરો છે જે પુરાકાળમાં એ પ્રદેશોપર ફરી વળતા સમુદ્રના અવશેષ રૂપે મનાય છે. બ્લેન્ફોર્ડ નામના જૂસ્તરશાસ્ત્રીએ આ વિસ્તારોમાં ફરી આ અલોપ થયેલા દરિયાના અવશેષોની તપાસ ચલાવી હતી તેણે જણાવ્યું છે કે હિંદના જૂસ્તરશાસ્ત્રનો રજપુતાના-સમુદ્ર એ બીજું કંઈ નહીં પણ વધુ વિસ્તૃત કચ્છના રણનો સમુદ્ર હતો. રજપુતાના-સમુદ્ર અરાવલ્લી અને હાલા પર્વતો વચ્ચે હીલોળા લેતો ઉત્તર ગુજરાત, પશ્ચિમ રજપુતાના અને સિંધની જમિ ઉપર ઘૂઘવ્યા કરતો. એમાં ત્રણ મોટા અને અનેક નાના બેટો હતા. પારકર દીપકલ્પથી માંડી જેસલમેર સુધીનો ઊંચો પથરાળ પ્રદેશ, કચ્છ અને મુરખ્દ આ મોટા બેટો હતા પાવાગઢનો ડુંગર અને બીજા કેટલાક ન્હાના પર્વતો એના નાના બેટો હતા.

રજપુતાના-સમુદ્રના અસ્તિત્વવેળા હિંદમાં માનવનતિ હતી કે કેમ તે હાલ કહી શકાય નહિ. અવિનાશચંદ્રદાસે 'Rigvedic India' માં એમ પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયામ કર્યો છે કે આ રજપુતાના-સમુદ્ર વૈદિકકાળમાં પણ હતો તે વાત ખોટી હોઈ પાયા વગરની છે. આ સિદ્ધાંતને જૂસ્તરશાસ્ત્રનો જરા પણ ટેકો નથી.

કચ્છના રણના સમુદ્રના અસલ રૂપ એવા રજપુતાના-સમુદ્રની ઉત્પત્તિ તપાસવી પણ અહીં રસપ્રદ થઈ પડશે.

લાખો વર્ષ પૂર્વે ગંગા અને સિંધુનાં મેદાનો ઉપર એક મહાસાગર ઘૂઘવતો હતો. ઉત્તરે તે મધ્યએશિયા સુધી પ્રસરેલો હતો જ્યાં ગોખીનું રણ અને અરબ સમુદ્ર હાલ પણ તેના પૂર્વ અસ્તિત્વની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે પશ્ચિમે એનો વિસ્તાર કાસ્પિયન અને કાળાસમુદ્રના માર્ગે છેક મધ્યયુરોપ સુધી હતો. આલ્પસ, ટોરસ, કૅકેશસ અને હિમાલયની પર્વતમાળાઓ આને તળિયે હતી. જૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ આને Tethys—ટેથીસ સમુદ્ર કહે છે. એની દક્ષિણે અરાવલ્લીની હારમાળા હતી અને હિંદી દીપકલ્પ લેમુરીઆ ખંડ મારકૃત આફ્રિકા સાથે સંધાયેલો હતો. કાળાંતરે પ્રચ્છ ધરતીકોપની પરંપરાઓ આવી અને તેની અસરથી ટેથીસ મહાસાગરનું તળિયું ઊંચું આવતાં આલ્પસથી હિમાલય સુધીની પર્વતમાળાઓ રચાઈ પર્વતોની આ લીંતો જીલી થતાં ટેથીસ મહાસાગર અનેક ખડોમાં વહેંચાઈ ગયો. રજપુતાના સમુદ્ર પણ આમ જ રચાયા હતા.

નહી

‘કુમાર’

પાછું જોયા વગર સરતી સર્વદા સર્વ કાળે
ધોઈ મેલાં કુટિલ ઉરની કાલિમા, લબ્ય બ્રાજે,
હૈયે ચાંપી નિજ ઉદરમાં લેદ વિના સમાવે
આપે શુદ્ધિ પરત સરિતા સામ્ય દષ્ટિ સુહાવે.

જથ્થાબંધ ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઇંગ્લાંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની શરૂઆત થઈ, અને એ સદીના અંતસુધીમાં તેમજ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો એ ક્રાન્તિનું મોજું આખા યુરોપ ઉપર ફરી વળ્યું. નવી દુનિયાએ પણ એ ક્રાન્તિનાં આદિલનો અનુભવ્યાં, અને જૂની દુનિયા સાથે મળે દરિદ્રાર્થ થતી હોય તેમ અમેરિકા પણ ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં આગળ ધપવા લાગ્યું.

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ એટલે યાંત્રિક ઉત્પાદન અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદનના યુગની શરૂઆત. યાંત્રિક ઉત્પાદન હમેશાં જથ્થાબંધ ઉત્પાદનમાં પશ્ચિમે છે, અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદનનું વલણ હમેશાં ઔદ્યોગિક એકીકરણ તરફ કે ભૌગોલિક શ્રમની બેંચણી તરફ હોય છે.

ઔદ્યોગિક એકીકરણ એટલે કાર્ષિ પણ એક પ્રકારના ઉદ્યોગનું એક જગ્યાએ કેન્દ્રિત થવું, એ જ જગ્યાએ એ ઉદ્યોગનો વિકાસ થવો. જેવી રીતે અમદાવાદમાં સુતરાઉ કાપડની મીલોનો ઉદ્યોગ, કલકત્તામાં રણની મીલોનો ઉદ્યોગ અને જમશેદપુરમાં લોહાનો ઉદ્યોગ એકત્રિત થયો છે, વિકાસ પામ્યો છે અને મંગીનપણે સ્થિર થયો છે.

યંત્રના આગમન પહેલાં આ જાતનું ઔદ્યોગિક એકીકરણ લગભગ નહોતું. જેમજેમ યંત્રનો, શ્રમની બેંચણીનો, ઉદ્યોગોનો, જથ્થાબંધ ઉત્પાદનનો, વિનિમયનાં સાધનોનો અને આંતરરાષ્ટ્રિય વિનિમય અને વ્યાપારનો વિકાસ થતો ગયો તેમતેમ ઔદ્યોગિક એકીકરણ મજબૂત થતાં ગયાં. આજનો યુગ વિશિષ્ટતાપ્રધાન છે. વિશિષ્ટ પ્રકારનો શ્રમ, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં યંત્રો, વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉદ્યોગો અને ઉત્પાદનનું એકીકરણ એ અર્વાચીન આર્થિક ઉત્પાદનની વિશિષ્ટતા છે.

ઔદ્યોગિક એકીકરણના મૂળમાં યંત્ર અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદન રહેલાં છે, પણ એ એકીકરણની ભૂમિકા પાછળ પ્રાકૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય કારણો રહેલાં હોય છે. અમુક જગ્યાએ કયા પ્રકારનો ઉદ્યોગ એકત્રિત થશે તેનો આધાર તે જગ્યાની આબોહવા, કાચા માલનું ઉત્પાદન, પ્રાકૃતિક શક્તિની શક્યતાઓ, શ્રમની સંખ્યા અને ગુણ, બજારની મર્યાદા અને શક્યતાઓ, મૂડી મળવાની શક્યતાઓ, અને રાજકીય વાતાવરણ, રાજકીય પરિસ્થિતિ, આર્થિક ઉદ્યોગો તરફ રાજ્યની નીતિ અને વલણ, તથા વિનિમયનાં સાધનોની શક્યતા પર રહે છે. જે ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનની માંગ સર્વવ્યાપી હોય છે, સતત હોય છે અને સ્થિર હોય છે તેવા ઉદ્યોગોનું જ એકીકરણ અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદન શક્ય બને છે. જે વસ્તુઓનું બજાર માત્ર સ્થાનિક કે ઘણું જ મર્યાદિત હોય, વસ્તુ એકદમ બગડી જાય તેવી હોય, વસ્તુ માત્ર અમુક સમય માટે જ લભ્ય હોય તેવી વસ્તુના ઉત્પાદનનું એકીકરણ મંજૂર નથી.

ઔદ્યોગિક એકીકરણના કાયદાઓ તેમજ ગેરકાયદાઓ પણ છે. ઉત્પાદનની આ પદ્ધતિમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ મળે જ મંગીનપણે અને સ્થિરતાથી થાય છે. ઉદ્યોગ જામી ગયા પછી તેની સામે નવો ઉદ્યોગ દરિદ્રાર્થમાં ટપી શકતો નથી. પ્રૌઢ થઈ ગયેલા ઉદ્યોગની સાખ; તેમાં રોકાયેલ શ્રમના વિશિષ્ટ ગુણો; તેને મળતો મૂડીનો સતત પ્રવાહ કાચા માલ ઉપર જમાવાયેલ તેનો કાચું અને કાચો માલ સતત મેળવવાની તેની શક્તિ... પાન ઉદ્યોગ સાથે ખીસવેલા ગૌણ ઉદ્યોગોની દસ્તિ; ઉત્પન્ન થતા માલની નિકાસ માટે રાષ્ટ્રીય અને

આંતરરાષ્ટ્રીય અગ્નિ પર તેને મળેલું પ્રભુત્વ; તે ઉદ્યોગને લગતી શોધખોળો અને પ્રગતિની શક્યતાઓ—આ બધા જન્મચંદ્ર ઉત્પાદનના અને ઔદ્યોગિક એકીકરણના ફાયદાઓ છે. પણ આ પ્રથાની પાછળ મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને શ્રમજીવીઓ, ગરીબો તથા નિર્બળ રાષ્ટ્રોનું શોષણ રહેલાં છે. આ પ્રથાથી આંતરરાષ્ટ્રીય સુલેહ અને શાન્તિ ગ્રંથપાવાને બદલે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જીવલેણ હથિયાર અને વૈમનસ્ય ઊભાં થયાં છે. આજે જગતમાં જે અશાન્તિ અને દુઃખ વ્યાપેલાં છે તેને માટે ઉત્પાદનની આ પ્રથા એકી જોખમદાર નથી. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કોઈ પણ એક જ પ્રકારના ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રની અંદર અંતીમ એકીકરણ રાષ્ટ્રને માટે હાનિકારક છે; એકજ ઉદ્યોગનો આવો એકદેશીય વિકાસ રાષ્ટ્રને નિર્બળ અને પશુ બનાવનારો છે. તેનાથી રાષ્ટ્ર અન્ય રાષ્ટ્ર ઉપર અવલગતાઈ બને છે; માટે ન્યાંસુધી જગત આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના અને વ્યવહારના આદર્શને આંતરરાષ્ટ્રીય ભ્રાતૃભાવ, આંતરરાષ્ટ્રીય મમાનતા અને અનાકમણના આદર્શ સાથે એકરૂપ ન બનાવી શકે ત્યાંસુધી ઔદ્યોગિક એકીકરણો અને જન્મચંદ્ર ઉત્પાદનો વિશ્વકલ્પોનાં મૂળ રૂપે છે.

જન્મચંદ્ર ઉત્પાદન કેવી રીતે શક્ય બનાવવામાં આવે છે અને તેની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હોય છે તે પ્રશ્નની વિગતો પણ જાણવાજેવી અને રસમય છે.

જન્મચંદ્ર ઉત્પાદન એટલે જહોજા પ્રમાણમાં મૂડી અને મજૂરીનું રોકાણ. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પહેલાં માનવી પોતાના ઓળખાઈ મર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરતો. મૂડીના રોકાણનો પ્રશ્ન ખામ મંદત્વનોજ નહોતો અને મજૂરી ધણુંખડું કુટુંબનાં માણસોથી જ પૂરી પડી જતી; જ્યારે આજના જન્મચંદ્ર ઉત્પાદનમાં મૂડીનું રોકાણ ઘણી જ મહત્વની બાબત છે તેમજ શ્રમની મંખ્યા અને ગુણ પણ તેટલાંજ મહત્વનાં છે. જન્મચંદ્ર ઉત્પાદનની મૂળ શક્યતા યત્રમાં રહેલી છે પણ તેનો વિકાસ અને પ્રગતિ તો મંયુક્ત મૂડીની પ્રથા ઉપર ઉત્પાદનની અને વ્યાપારની જે યોજનાઓ ઘડાવા લાગી તેને જ આભારી છે.

મંયુક્ત મૂડીની પ્રથા એટલે, કોઈ પણ ઉદ્યોગ, ઉત્પાદન કે વ્યાપાર માટે મૂડીના જે ભંડોળની જરૂર હોય તે એક વ્યક્તિથી નહિ પૂરી પાડતાં, મમાજની અનેક વ્યક્તિઓ પાસેથી એકઠી કરવામાં આવે છે. આજના ઉત્પાદનમાં કંગેડોની મૂડીનું રોકાણ કરવું પડે છે. તેટલું મોટું રોકાણ એકજ વ્યક્તિથી શક્ય નથી અને કદાચ શક્ય હોય તો તેમાં અસાધારણ સાદસ અને જોખમ રહેલાં છે. સાધારણ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે એકજ ભાગીદારે આવું જોખમ ખેડવા તૈયાર થતા નથી. ઉદ્યોગને માટે જોઈતી મૂડી મંયુક્ત મૂડીની પ્રથાથીજ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં મૂડી આપનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિની જોખમદારી મર્યાદિત હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જેટલા પ્રમાણમાં મૂડી આપી હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને વ્યાજ અને ઉત્પાદન કે વ્યાપારમાંથી રહેતા નફાનો ભાગ મળે છે.

જન્મચંદ્ર ઉત્પાદન સામે નાના ઉદ્યોગો દરિદ્રાઈમાં ઊભા રહી શકતા નથી. શૂદ્રઉદ્યોગો યાંત્રિક ઉત્પાદન સાથે કદાપિ દરિદ્રાઈમાં ટકી શકે જ નહિ. જન્મચંદ્ર ઉત્પાદનમાં શ્રમની, મૂડીની અને વખતની બચત થાય છે. આ પ્રકારનું ઉત્પાદન ધણુંખડું વધતી જતી પેદાશના નિયમને બાધિત હોવાથી તેનો દિનપ્રતિદિન થતો વિકાસ અને પ્રગતિ એકી ને એકી ઉત્પાદન-કિંમતે માત્ર આપી શકે છે. શક્તિનાં પ્રત્યેક વધતાં જતાં પ્રમાણે તેની કિંમત ઘટતી જાય છે. કાચો માલ ખરીદવામાં અને ઉત્પન્ન થતો પાકો માલ વહેંચવામાં પુષ્કળ ફાયદો મળે છે. ખરીદી જન્મચંદ્ર થાય છે, અને ગમેતેટલે દુગ્ધી અને એકી કિંમતે યથા શકે છે. તેવીજ રીતે ઉત્પન્ન પણ જન્મચંદ્ર થાય છે, તેનું મોટા પ્રમાણમાં વેચાણ કરી શકાય છે, અને તે ફરફરના અગ્નિમાં મોકલીને એકી કિંમતે વેચી શકાય

છે. જાહેરખબરો પાછળ, પ્રચાર પાછળ અને નવી નવી શોધખોળો પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ કરી શકાય છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ સાથે ગૌણ ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાય છે. આ બધા ફાયદાઓ માત્ર જરૂરયાતો ઉત્પાદનથી જ અનુભવી શકાય છે, પરિણામે ગૃહઉદ્યોગો તેની સામે ટક્કર ઝીલી શકતા નથી; તે ધીમેધીમે ધસારા જાય છે અને નાશ પામે છે.

જરૂરયાતો ઉત્પાદનની ખીણ એક વિશિષ્ટ ઘટના એ છે કે તેનાથી એકજ પ્રકારના ઉદ્યોગનું એકીકરણ થઈ જાય છે તેટલું જ નહિ પણ તેનું સંયોજન પણ થઈ જાય છે. આ સંયોજનને અમેરિકામાં 'Trusts' કહેવામાં આવે છે, જર્મનીમાં તેને 'Kartels' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે; ઇંગ્લાંડમાં આવા સંયોજનને ઔદ્યોગિક સંગઠનોના સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે છે. આવાં સંગઠનો બે સ્વરૂપે થાય છે. એકજ પ્રકારના ઉદ્યોગો એકજ વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રિત થઈ જાય તે પહેલા પ્રકારનું—Horizontal combinations—સંગઠન છે; ખીજા પ્રકારના સંગઠનમાં કેઈ પણ એક પ્રકારના ઉદ્યોગમાં, કાચા માલથી તે છેલ્લે પાકા માલ સુધી, જે જે પગથિયાં અને પરિવર્તનો આવતાં હોય તે બધી કક્ષાઓ એકજ વ્યવસ્થા—Vertical combinations—નીચે લાવવામાં આવે છે. આ સંગઠનોને પરિણામે ઉત્પાદનમાં અસાધારણ કરકસર અને ફાયદો અનુભવી શકાય છે; એકજ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં પરસ્પરની દરિદ્રાર્થ નાબૂદ થઈ જાય છે; ઉત્પાદનની વેચાણક્રિમત સ્થિરપણે નક્કી કરી શકાય છે; તેનું પ્રમાણ પણ નિશ્ચિત તેમજ વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે; આંતરરાષ્ટ્રિય બજારોની બહેનચળી કરી શકાય છે. ઓગણીસમી સદીની છવ્વેલેણ દરિદ્રાર્થ વીસમી સદીમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના સંયોજનમાં અને સુવ્યવસ્થામાં, આ સંગઠનના માર્ગને પરિણામે પરિણમી છે. આ સંગઠનો પરત્વે શરૂઆતમાં શંકાની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું કારણ કે દરિદ્રાર્થના અભાવે અને સંગઠનથી પ્રાપ્ત થયેલા એકદંઢ્યુ ઉત્પાદનને પરિણામે તેના વ્યવસ્થાપકો ધારે તો

જને, ઉત્પાદનની કિંમત ઘણી ઊંચી રાખી જળરદસ્ત હાની પહોંચાડી શકે. માટે તે રાષ્ટ્રમાં આવાં સંગઠનો માટે સરકારથી ફાયદાઓ કરવામાં આવેલા છે, જેથી કાનુનની નિંદામાં રહીને સંગઠનો પોતાનો વ્યવસાય કરી શકે છે.

હવે આપણે ટૂંકાણમાં, આ અર્વાચીન ઉત્પાદન અને વ્યાપારની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે અને એ વ્યવસ્થા કેવી રીતે વિકાસ પામી છે તે જોઈએ.

વ્યવસ્થાના મુખ્ય છ પ્રકાર છે, અને પ્રત્યેક પ્રકારમાં વિકાસનું તત્ત્વ માણુમ પડે છે. પ્રથમ માત્ર એકજ વ્યક્તિથી વ્યાપારની કે પોતાના ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. આ વ્યવસ્થામાં વ્યાપાર કે ઉત્પાદન ઘણાંજ નાનાં અને મર્યાદિત પ્રમાણમાં રહેતાં, મૂડી શ્રમ અને વ્યવસ્થા એકજ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત થતાં. ખીણ કક્ષામાં એક વ્યક્તિમાંથી બે, ત્રણ કે ચાર ભાગીદારોના હાથમાં વ્યવસાયનું તંત્ર આવ્યું. પહેલી વ્યવસ્થા કરતાં આ વ્યવસ્થા વધારે પ્રગતિશીલ હતી; માત્ર એકજ વ્યક્તિની શુદ્ધિ, મૂડી ને શ્રમને બદલે, એક કરતાં વધારે ભાગીદારોની શુદ્ધિ, મૂડી અને શ્રમનો ઉપયોગ આ વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં થવા લાગ્યો. ત્રીજા પ્રકારની વ્યવસ્થામાં સંયુક્ત મૂડીની પ્રથાનો જન્મ થયો. હવે અમુક ઉદ્યોગ, વ્યાપાર કે ઉત્પાદન માટે જોઈતી મૂડી ઘણી વ્યક્તિઓ પાસેથી એકઠી કરવાની શરૂઆત થઈ અને વ્યવસ્થાનું તંત્ર, મૂડી આપનાર બધી વ્યક્તિઓના હાથમાં નહિ, પણ અમુકજ વ્યક્તિઓના હાથમાં આવ્યું—જેમણે અમુક પ્રમાણથી વધારે મૂડી આપી હોય. ચોથા પ્રકારની વ્યવસ્થા એકદંઢ્યુ સત્તા ને એકદંઢ્યુ ઉત્પાદનને માર્ગે, ઔદ્યોગિક સંગઠનો મારફત, જવા લાગી. પાંચમા પ્રકારની વ્યવસ્થામાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ

૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો

મૂળ લેખક—શ્રી. કાશીનાથ અનન્ત દામલે
બી. એસ સી., કલાભુવન, વડોદરા

અનુવાદક: ગા. પુ. સાને

વાંચકો માણે છે કે, મનુષ્યપ્રાણી એક જાતના વાનગ્રમાંથી ઉત્ક્રાંતિ પામેલો છે. હાલના માણસોના પૂર્વજો એક લાખ વર્ષ પહેલાં આ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા હતા એમ હાલની ગોધો ઉપરથી જણાય છે શિકાર કરવો, કાચુ માંસ ખાવું, નદીનું પાણી પીવું, ઝાડ નીચે કે ગુફાઓમાં પડી રહેવું રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ એવો તેમનો કાર્યક્રમ હતો. અનેક વર્ષો પછી તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા; પૃથ્વી ઉપર પડેલી અનેક વસ્તુઓનો

ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. શત્રુ માથે લડવામાં તેઓ ઝાડના ડાળાનો ઉપયોગ કરતા; કંઠથી છોડાવાળાં ફળો તેઓ પત્થરથી ફેડતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના વખતમાં પત્થર, મૃત પશુપક્ષીના દાંત, શિંગડા, હાડકા વગેરેથી અનેકાં હથિયારો (Tools) નો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા એમ પુરાતન-વસ્તુમંચોધકોએ ખતાવી આપ્યું છે.

પ્રથમ આપણે ઓળખે અને યંત્રો વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે માધોનો ઉપયોગમાં આવ્યા તેમને ઓળખે કહે છે. દાખલા તરીકે ચપ્પુ, કાતર, સોય, કુહાડી વગેરે. વસ્તુઓ ખનાવવાની શક્તિનું રૂપાંતર અથવા સ્થાનાંતર કરી શકે એવા માધોનોને યંત્ર કહે છે. જે શક્તિનું રૂપાંતર અથવા સ્થાનાંતર થાય છે તે મનુષ્યની હોય અથવા પવન, પાણી કે વગળ એમાંથી પણ કાઢી હોય.

દાખલા તરીકે શીવવાના ગંચામાં મનુષ્યની શક્તિનું રૂપાંતર થાય છે યાંત્રિક સાળ એ કુદરતી શક્તિ ઉપર ચાલનારા યંત્રો નમૂનો છે એમ કહી શકાય. યંત્રની ખામિયત એ છે કે જેના ઉપર યંત્રની ક્રિયા થાય છે તે વસ્તુ માથે, ઓળખેમાં આવે છે એ રીતે માણસ નિકટ ગંબધમાં આવતો નથી. યંત્રની કેટલીક ક્રિયાઓ યોગ્ય હોય છે. યંત્ર ચલાવવું કે નહિ એટલું જ ફક્ત માણસના હાથમાં હોય છે પણ કરેલી ક્રિયાઓ સિવાય વધાગતી ક્રિયાઓ એમાં થઈ શકતી નથી. ઓળખેમાં તેમ નથી માણસની ઇચ્છા પ્રમાણે ઓળખે કામ આપે છે.

આજના યંત્રયુગની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા સુમારે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ છે. એ માટે હવે પણ પુરાવા મળ્યા છે. તે વખતે પૃથ્વી ઉપર આર્ય, ચીની, ગ્રીક અને રોમન મંસ્કૃતિઓ વ્યક્તિમાં હતી. આર્ય મંસ્કૃતિ મૂર્ધન્ય સ્થિતિએ પહેલેલી યંત્રયુગની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા હતી. આર્યોએ વૈદ્યક, રસાયન, ગણિત, ન્યોતિય ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોમાં ઘણી શોધો કરી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પ્રખ્યાત હિરોએ પોતાના એક ગ્રંથમાં વજનો ઉચકવાના અને ખસેડવાના ઉપયોગમાં આવે એવાં પાંચ યંત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આપણે ત્યાં પણ એ યંત્રોની માહિતી હતી. યંત્રાર્થુવ ગ્રંથમાં નીચેનો શ્લોક છે.

દંડેચ્ચક્ર દત્તેચ્ચ સરણિ ધ્રમકાદિર્મિ. ।

શક્તે સંઘર્ધનં ફિવા ચાલનં યંત્ર મુચ્યતે ॥ ૧ ॥

બમક એટલે અગ્રિયમાં જોડે રહી કહે છે તે. ધંત્રાણુવધારાએ એક સુંદર વ્યવહારિક દર્શાવે આપી તેનું વર્ણન કર્યું છે:

ઘંટાપથાનુસારેણ સરળે: પરિવર્તનમ્ ।

મેરોરાદોદ્ધર્ણ તાવસ્ત્ અમમિત્યુચ્યતે વુદ્ધિ: ॥ ૧ ॥

ઘાટ જે પ્રમાણે એકાદ ડુંગરની પ્રદક્ષિણા કરતો હોય છે તે પ્રમાણે સરળી (Inclined plane) ધરીની આલુગાણુ દ્વરે છે તે વખતે તેને બ્રમ કહે છે.

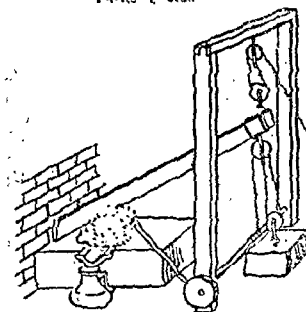
સર્વસાધારણ લોકોની એક બ્રમક સમજ એવી હોય છે કે, શાસ્ત્રિય શોધ એટલે ફક્ત ગયા તથ્યસાચારસો વર્ષનો ભાગ્યો છે. આ કદપના દર કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. પહેલાંના લોકો કંઈ એકાદા ભુદ્ધિમાન નહોતા એટલું જ નો આનાથી સમજાય તો બસ છે. હવે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં વંશો આ સેરાને પાત્ર થાય એવાં જે સાધનો ચાલુ હતાં તે વિષે થોડી માહિતી આપું છું.

કુલાહ જપાની
જરૂર નથી

ચિત્રાંક ૧ ઉદ્ધિ

ઉદ્ધિ:—કુલામાંથી પાણી કાઢવાનું સાધન, એવાં સાધનો હજી પણ કેટલોક સ્થળે જોવાય છે.

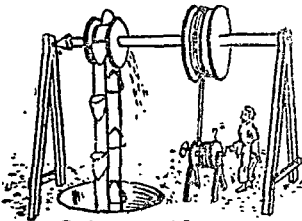
ચિત્રાંક ૨ પાણી કાઢવાના પેથ

ધાણી:—દારૂ વગેરે ગાળવા માટે અને તૈલી જિવામાંથી પીલીને તેલ કાઢવા માટે જૂના લોકો ચિત્રાંક ૨ માં બતાવ્યું છે એવું દખાણુ વાપરતા હતા. ધાણીનો બીજો પ્રકાર એટલે "રકુ પ્રેસ" છે. તેની નીચે તૈલી જિવાં મૂકી દખાવીને તેલ કાઢવામાં આવતું હતું.

પાણી કાઢવાનો પેથ:—એક મત એવો છે કે આ પેથ આર્કો-મિડોન શોધી કાઢ્યો હશે. બીજો એક મત એવો છે કે એવી જાતનો પેથ આર્કોમિડોન પહેલાં ધણાં વર્ષોથી ચાલુ હતો. અને આર્કોમિડોન તેમાં ફક્ત સુધારાઓ કર્યાં હશે. આ પેથને લીધે ખાણો, વહાણો વગેરેમાં બરા-

પણ પાણી કાઢવું સહેલું પડતું હતું મધ્યયુગના યુરોપમાં આવા પેચો ઘણી જ જગ્યાએ ચાલુ હતા. ઇજિપ્તમાં તો તે હજી પણ ચાલુ છે.

માટલાનો રહેંટ:—એવા રહેંટને નોરીઆ અથવા ઇજીપ્શિયન રહેંટ કહે છે. એમાં

ચિત્રાંક ૩ માટલાની 'માલા

માટલાં એક મોટા પેડા ઉપર બેસાડેલાં હોય છે. એવો રહેંટ નદીના પ્રવાહમાંથી પાણી કાઢવા માટે વપરાતો. પ્રવાહમાં માટલાનું પેડું એક ચતુર્થાંશ અથવા એક દ્વિતિયાંશ જેટલું ઊંડું બેસાડવામાં આવતું પ્રવાહ જોરવાળો હોય તો ફક્ત પ્રવાહના બળથી જ પેડું ફરી શકતું એવી ગતતંતુ વર્ણન જે માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે તેમાં છે; માત્ર ખરેખર જ એવી પરિસ્થિતિ હતી કે કેમ એ માટે શકા છે.

પાણી—ચક્ષીની કમ્પના માટલાનો રહેંટ ઉપરથી સૂઝી હોવાનો ધણો સંભવ છે.

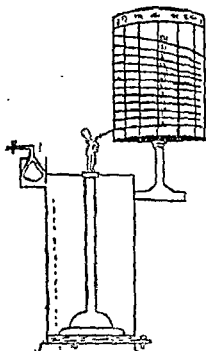
મોટા મોટા પથ્થર ફેંકી સ્થાપ એવા ધતુષના તત્ત્વ ઉપર બનાવેલાં યંત્રો તે વખતે પ્રચલિત હતાં. ભારતવર્ષમાં પણ એવી ગતતાં યંત્રો વપરાશમાં હતાં એવું “રાગવલ્લભ” ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે.

પંપ:—પાણી કાઢવાનો પંપ ટેમ્પીબ્સે કાઢ્યો હતો એવો મંશોધકાનો મત છે. પંપનું વર્ણન અને આકૃતિ બિટ્રુબિઅસના પુસ્તકમાં આપેલાં છે. આ વર્ણન ઉત્તરતથા સુરેલા રોમન નગરમાંથી હાલમાં જે પંપના અવશેષ જડ્યા છે તેની સાથે મળતું આવે છે. આ સિવાય મિલએસ્ટર બોલસેના અને સેંટ જર્મેન વગેરે ડેકાણે પણ પંપના કેટલાક ભાગ જડ્યા છે. જડેલા પંપમાંની નળીઓ, ઓઢના લાકડાને અંદરથી કાતરીને તેમાં સીસાની નળીઓ બેસાડેલી રિચિતિમાં છે. નળીઓની અંદરનો બાસ ત્રણ ઇંચનો છે.

દોંગલીઓનો નાચ:—એક સુન્દર ખાજક ઉપર બેસાડેલી દોંગલીઓ ગરગડી ઉપરથી ધીમેધીમે નીચે આવનારાં વજનોને સીધે એક પ્રકારનો નાચ અને દોલચાલો ફરી ખતાવે છે. એવી રીતની એક ગમ્મત તે વખતે અસ્તિત્વમાં હતી. રમતની શરૂઆતમાં ગરગડીની દોરીને સટકવેલાં વજનો, તળિયે વચ્ચેવચ્ચે જીભાં છિદ્ર હોય એવા, જીભી રેતીથી ભરેલા પાત્ર ઉપર ટેકવેલાં હોય છે. રમત શરૂ થતાં કાણા ઉપરનો પડદો કાઢી સેવામાં આવતો. એમ થતાં રેતી પાત્રના છિદ્રમાંથી ધીમેધીમે નીચે નીકળવા માંડતી અને વજનો પણ નીચે આવવા લાગતાં પડનારા વજનથી ચાલતાં ધડિયાળો પણ આ જ શોષ પછી નીકળ્યાં હશે એમ તમ સોંકાવું કહેવું છે.

કાલ-માપકો:—આ અરસામાં, એક જ તત્ત્વ ઉપર પણ લુદી લુદી મતનાં કાલ માપકો અસ્તિત્વમાં હતાં. સત્તરમી સદીના મધ્યભાગ સુધી જલ-ધડિયાળો ધણું જ લોકપ્રિય હતાં. હજી પણ હિંદુસ્તાનમાં મંગલ કર્મપ્રસંગે ધટિકાપત્રો વપરાતાં જોવામાં આવે છે. મલાયામાં એવા જ પ્રકારનાં ધટિક-પત્રો હજી ચાલુ છે. ત્યાં પિત્તળની વાડકીને બદલે કાચલીઓ વપરાય છે.

ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં કાલ-માપકો ક્યાં છે તેની થોડી માહિતી એવી છે કે કેટલાકમાં

ચિત્રાંક ૪ કાલ-માપક

તેના જ જેવી યોજના આવી રીતનાં કાલ-માપકોમાં હોય છે. (ચિત્રાંક ૪ માં પીપડાની ડાબી ખાલુએ ઉપલીમેર છટા રાખેલાં લુઓ.)

ક્રમિક માર્ગદર્શકો:—માર્ગિકમણ કેટલું થયું એ બતાવનારાં ક્રમિક માર્ગદર્શકો આ વખતે અસ્તિત્વમાં હતાં.

[અનુસંધાન પૃ. ૩૬૬]

વ્યવસ્થામાં મદકારી મોરણ ઉપર વ્યાપારની, ઉદ્યોગની કે ઉત્પાદનની યોજના અને નિયમન કરવામાં આવે છે. હજી પ્રકારનો વ્યવસ્થામાં વિદ્યાસનું છેલ્લું પગથિયું બરાતું હોય તેમ લાગે છે. આ વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રના સમગ્ર ઉદ્યોગો, વ્યાપાર, ઉત્પાદન તથા આર્થિક જીવનને સરકારને હસ્તક કરી દે છે. સમસ્ત પ્રજાના આર્થિક જીવનની ચાવી રાખતે હસ્તક આવે છે. આ પ્રથા તરફ દુનિયાનાં ધણાંખરાં રાષ્ટ્રો વળનાં જાય છે. આ પ્રથાના મર્મમાં સમાજવાદી વ્યવસ્થાનાં બીજ રહેલાં છે.—જે વ્યવસ્થાના આ વિભાગમાં જનનના આર્થિક કમ્પાલનું સોતેરી સ્વપ્ન રહેલું છે.

સ્વર્ગની સફર

નરસિંહ

પલંગના બને પડખે બે સ્વરૂપનાન મણીઓ બેલી હતી તેમના અગમાથી મીડી સુવાસ ફેરતી, તેમના નયનમાંથી મોહક કિરણો છૂટતા, તેમના હાથમાં મોતીના પંખા હતા, તેમના દેહ પર કસુબી ચીર ઝનતા.

આ અપૂર્વ દૃશ્યથી સ્તબ્ધ થઈ મ મારી આંખો ચોળી પણ મને કશ જ ન સમજાયું છેવટે થાકીને મેં પૂછ્યું “આપ કોણ છો ?”

“અમે સ્વર્ગની” મુખમાંથી ગળે ફૂન ઝગતા હોય એમ બને રમણીઓ એકબીજાં બોલી, ‘અપ્સરાઓ છીએ’

“ઓહ, તું મારી જીવનદોરી તૂંડી ગઈ ?”

“નહિ જી” એમની મધારે સ્વરૂપના અપ્સરા મારા મુખ પર મુગધી સ્માલ દબાવતા બોલી, “અમે તો આપને આમનણ આપનાને આવેન છીએ”

“શાનુ ?” મેં જરા હસીને પૂછ્યું

‘સ્વર્ગની મુલાકાતે પધાવાનું’

“વાહ હું તૈયાર છું” પતંગ પરથી ફૂદી, સામી ખીંગી પર વળગેલા કાટને ઝડપથી બેચી લઈ તે પહેંગતા મેં અપ્સરાઓને મારી અપળતાના દર્શન કરાવ્યાં

અપ્સરાઓએ ચતુર્થી ઝળહળતું સુનર્ણું એક વિમાન આણ્યું હું તેમાં ઈન્દ્રની અદાથી ચડી બેઠો બને અપ્સરાઓ માગ બને પડખે પંખા વીંઝતી બેલી રહી

વિમાન ઝડપથી બેસ્યું સ્વર્ગપન્થે વિહરતા કાલિદાસના મેઘરૂતે જે ગસગસતા ભારતના દર્શન કર્યા હતા તેનાથી જીવંતી રીતે—ઉજ્જડ ભૂમિ પર નજર નાખતા અમે આગળ વધ્યા મારા નયનમાંથી કેટલાક આસુઓ સવા પણ વગન ભૂમિની દબાવરાઈથી એ પૃથ્વી પર પડતા પહેલા જ સૂકાઈ ગયા હું યોતે પણ વિમાનમાંથી પ્દાય ગબડી પડત પણ રસધેલી અપ્સરાઓએ મને મધુર સ્મિતથી જગ્યાથી સીધો થોડી જ પગેમાં અમે અમરાવતીના આગણે જઈ જીલા

બને અપ્સરાઓ હાથમાં હાથ મિલાવી મને ઈન્દ્રલવન તરફ દોરી ગઈ અમરાવતીના ભવ્ય ગજમાર્ગો પર થઈ થોડી ક્ષણોમાં અમે સ્વર્ગપતિના ભવ્ય પ્રાસાદમાં જઈ પહોંચ્યા મણિમાણિક્યો ઝળહળતા એ પ્રાસાદે મને નવજીવન બદલ્યું અપ્સરાઓ મને ત્યાં જ છોડી આસપાસ ચાલી ગઈ

એ પ્રાસાદના મણિય દિવાનખંડમાં પ્રવેશતા મને લાગ્યું કે ઈન્દ્રની સોહામણી કન્યા માટે સ્વર્ગમાં કોઈ મુગધિયો ન મળવાથી મને તેડી મંગાવેા હશે પણ સામે મિહાસન પર નજર નાખતા જણાયું કે યદુકુલપતિ શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગપતિનું સ્થાન શોભાવતા હતા તેમને જોતા જ મને તેમની કુટિલતા મેંકડો ગણીઓનું સ્વામિત્વ વગેરે યાદ આન્યા તેમનું મુખ જોવાની પણ મને ઈચ્છા ન રહી

“નરસિંહ,” સ્વર્ગપતિએ હસીને કહ્યું, “અતડો કેમ જણાય છે? તારા નામે તો યુગરાતમાં જ મારો એક ભક્ત ચંદ્ર ગયો છે.”

“હશે, પણ હું તો સ્વતંત્ર અને ઔદિક યુગનો પ્રતિનિધિ છું. હું તમારો ભક્ત નથી.”

“એમ! પણ જો તમારો યુગ સ્વતંત્ર ગણાય તો પછી અમારા યુગ માટે અને પરતંત્ર શબ્દને જ પસંદગી આપીશું. પણ ભણા, તમારા આ દેવી સ્વતંત્ર યુગની ગણતરીએ મારા બંધાં કાર્યો તો અનુચિત જ ઠરતાં હશે.”

“કેમ ન ઠરે? તમે મુખ્યાંબંધ રાણીઓ પરણ્યા; અર્જુન જેવા મહાન અર્ધિસક અને માનવપ્રેમી પુરુષને તમે લોહીનો ધર્મ ઉપદેશ્યો; યુદ્ધમાં પણ કુટિલતાનો તમે આશ્રય લીધો.”

“યુદ્ધમાં મેં કુટિલતા અપનાવી કે રાજનીતિ દાખવી,” સ્વર્ગપતિએ પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં કહ્યું, “એ મને તમારી ચર્ચાનો વિષય નથી લાગતો. કેમકે તમારા મહાન પરદેશી શાસકોએ રાજનીતિનાં એટલાં યુદ્ધ તરવોની સમજ તમારામાં રહેવા દીધી હોય એ મને સંભવિત નથી જણાતું. પણ ગીતામાં મેં યુદ્ધ અને મંદારનો ધર્મ સમજાવ્યો છે એ ગણવા છતાં તમે ગીતાને મહત્ત્વ કેમ આપો છો? ને હું મુખ્યાંબંધ સ્ત્રીઓ પરણ્યો. એ તમને અનીતિ લાગતી હોય તો તમારા તેજસ્વી રાજપુરુષોને તમે હવે એક જ પત્નીમાં સંતોષ લેતા બનાવોને!”

મને સ્વર્ગપતિની આ વલણ પ્રત્યે તિરસ્કાર વણ્ટયો. પણ તેની સમામાં ધાંધલ મચાવતું અસંભવિત હતું. પરિણામે હું મૂંગો રહ્યો.

“ભાઈ,” ઇન્દ્રે દુહાતા હૃદયે છતાં હસતા મુખે કહ્યું, “તમને જુદા જ વિચારપ્રવાહે વાળી દેવામાં આવ્યા છે. એટલે તમારા સ્વતંત્ર કે સુવર્ણયુગની એક પણ હપ્તકત તમને વ્યાજબી નથી જણાતી. તમે જ્ઞાન કે ઇતિહાસથી નથી દોરાતા, કેળવણીતંત્રે ઉશ્કેરેલી લાગણીઓ કે અસુસી જાળથી દોરવાઓ છો. બહુપત્નીત્વમાં પાપ દર્શાવી તમારાં વીરા પ્રત્યે તમારામાં ધૂણ કેળવતા ઐતિહાસિક શાસકોમાંથી એકાદનું તો નામ આપો જેણે સેકડો કન્યાઓનાં શિયળ ન લૂંટ્યાં હોય, સ્વરૂપવતી સુંદરીઓને ભોગવવા એમના પતિઓને પરદેશ કે પરજગતમાં ન મોકલાવી દીધા હોય. તેમને એક પત્ની હોય છે—દુનિયાને દેખાડવાની. પણ એ દેખાવની પાછળ રંગલવનોમાં કેટકેટલી કન્યાઓનાં શરીર ચૂંચાતાં હોય છે, કેટકેટલી સુંદરીઓ બંદીખાને પૂરી રખાતી હોય છે એ ન ગણતા હો તો પૂછો જર્મનીના ફ્રેડરિકને, રશિયાના આરેને, બેલ્જિયમના લિયોપોલ્ડને, ફ્રાન્સની લુઈઓને, ઈંગ્લાંડના બ્યોર્ન, આર્લ્સ કે હેન્ડ્રીઓને, વેનેઝુએલાના પ્રમુખીય પ્રમુખોને. તેમને મન સ્ત્રી એ ભોગવવાની વસ્તુ હતી, ભોગવીને તેઓએ તેમને તરછાડી દીધી. અમારે મન એ પવિત્ર, પૂજ્ય, અમારા દેશનું ધન ને અમારાં સંતાનની માતાઓ હતી. અમે અંતઃપુરમાં અનેક સ્ત્રીઓ રોકી હશે પણ તેમને પરણીને, લગ્નના મંગલ બંધને સ્વીકારીને, તેમની જવાબદારી ઉઠાવીને, તેમને રાજપત્નીનું પદ સોંપીને એમનાથી અમે દેશને ચરણે સેકડો તેજસ્વી નરરત્નો ધરી શકતા...”

યદુકુલપતિના આ સ્ત્રીપુરાણથી હું કંટાળ્યો. તેમને વચ્ચે જ અટકાવતાં મેં કહ્યું, “તમે સ્ત્રીધિક્ષા છો. એટલે એ વાત તમે તમારી પાસે જ સાચવી રાખો. પણ મહાભારતની યુદ્ધમાં તમે સોહીની નદીઓ વહાવી એને પણ શું તમારે દૂધની ધારાઓ દર્શાવવી છે?”

“દૂધની જ નહિ, બલકે અમૃતની.” ને એ શબ્દો સાથે જ ઇન્દ્રના મુખ પર સૌનાપતિ

તરીકેની લાક્ષી તરી આવી. તે મંદુર વાણીમાં બોલ્યા, “અર્જુન તે દિવસે લાગણીપૂર્ણ બનીને સંહારનો ધર્મ ભૂલ્યો. મેં એને એ ફરી શીખવ્યો. એ જ મારા જીવનનું પરમ કર્તવ્ય હતું. મારે મન માનવદેહ એ આત્માને વિકાસ સાધવાને છેલ્લામાં છેલ્લું પગથિયું છે. એ જેમ વધારે વિશુદ્ધ ને વધારે પવિત્ર હોય તેમ આત્મવિકાગનો માર્ગ મોકળો બને છે’ માટે પોતાના-પરના ગમેતેટલા ભોગે પણ માનવસમાજને પવિત્ર, વિશુદ્ધ ને ન્યાયી રાખવો એ મને જરૂરી જણાયું. એમાં મંહારધર્મનો આશ્રય લેવો પડે તો તે પણ અદ્યતિત નથી. કેમકે સ્વ કે પરપક્ષના વીરો તો મૃત્યુથી ડગતા નથી. અને જેઓ ડરે છે તેઓ એવા ડરના કારણે જ વધ્યોગ્ય છે. પરિણામે અન્યાયને ચલાવી લેવા કરતા યુદ્ધનો આશ્રય લેવો એ અતેકગણું ખરેખર છે. અને યુદ્ધમાં વ્યાપક નીતિ અને રાસ્ટ્રની મર્યાદા જાળવીને ગમે તે ભોગે કરેલો મંહાર ધર્મ્ય છે. મહાભારત યુદ્ધમાં મેં એ માર્ગ અપનાવ્યો. પણ તમને એની કિંમત નહિ સમજાય. કેમકે તમને ધણી વસ્તુઓ ભુલાવી દેવામાં આવી છે. તમારી સમક્ષ કૃત્રિમ સિદ્ધાન્તો રજુ કરવામાં આવે છે, તમને એનાં થોડાંક મીઠાં ફળ ચખાડવામાં આવે છે ને તમે એને વળગી પડી સનાતન વસ્તુઓને વીસરી જાઓ છો. જીવન એ મંધર્પણ છે. જગત પર જીવવાનો હક્ક વીરોને જ છે. બાયલાઓ ઇશ્વરના દ્રોહી છે, કેમકે તેઓ દાનવી વૃત્તિઓનું સહેલાઈથી ભક્ષ બની દાનવોના વિકાસનો માર્ગ મોકળો કરે છે, એમની મંખ્યા વધારે છે. જેનામાં સદ્બુદ્ધિ વિકસી હોય એના પર બળને ખીલવવાની જવાબદારી વિશેષ પ્રમાણમાં આવી પડે છે. કેમકે જીવનનો અને તકરારી પ્રશ્નોનો ઉકેલ એક માત્ર બળથી જ સાધી શકાય છે. અને એ બળ દુષ્ટોમાં ખીલે એ કરતાં એ સદ્બુદ્ધિમાનોમાં ખીલે એ ઇશ્વરને વધારે સ્પષ્ટ છે. બળનો તિરસ્કાર જેમને જીવન પ્રિય નથી એવા યોગીઓ કરે છે અથવા મૂર્ખાઓ કરે છે. તમારી ધારાસભાઓ અને ન્યાયમંદિરોની સલામતિ પોલીસખાતાને—બળને આભારી છે. પોલીસખાતું કાચું હશે તો ન્યાયમંદિરો કે ધારાસભાઓની કિંમત કોડીની પણ નથી રહેવાની. જ્યાંસુધી પ્રાણીઓમાં તલભાર પણ નૈસર્ગિક અસમાનતા રહેલી છે, અને એ રહેવાની જ છે, ત્યાંસુધી મંધર્પણો મીઠાવવાં અસંભવિત છે. એ સધર્પણો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે હશે તો તેનો ઉકેલ રાજસત્તાના પોલીસખાતાના બળથી માન્ય થશે; ગાંધી વચ્ચે હશે તો યુદ્ધ તેનો નિકાલ લાવશે. ભાવિ યુદ્ધોને અટકાવવાનો એક માત્ર માર્ગ દરેક પ્રજાઓને સમાન લેખતું જગતગ્રાપી સામ્રાજ્ય છે, પણ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો આદિમાર્ગ પણ યુદ્ધ જ છે અને એ સ્થાપના પછી પણ સમાનતા ન જળવાય તો આંતરિક સ્વરૂપે પણ યુદ્ધ તો કાયમ જ રહે છે.”

“ત્યારે તો પ્રજાઓના ઉત્કર્ષનો દાવો કરતા ઇંગ્લાંડનો સામ્રાજ્યવાદ તમને સ્પષ્ટો હશે ?” મેં જરા મસ્કરીમાં પૂછ્યું.

“ઇંગ્લાંડ” ! ઇન્દ્ર તેજ વર્ષાવતી આંખે બોલ્યા: ‘સામ્રાજ્ય શું એની ઇંગ્લાંડને ખચર પણ નથી. પ્રજામાત્રને એક આંખે ન જોઈ શકે એ રાજધર્મ નથી. ઇંગ્લાંડ સામ્રાજ્ય નથી બાંધતું, રાષ્ટ્રોને નિર્જળ અને કાણાં બનાવીને પોતાની સાથે સાંકળે બાંધે છે. એક પ્રજાનો વંશવ પૂરવા તે અનેક પ્રજાઓનો રાટલો ઝૂટવે છે. પણ બુખી પ્રજાઓની નિર્જળતા જ ઇંગ્લાંડના નાશનું કારણ બનવાની છે.”

ભવિષ્યની વાતો ઉપર મને બહુ વિશ્વાસ નથી. એટલે તે બાંજુએ રાખી મેં જરા

મનુષ્યવાણીની ઉત્પત્તિ એ સંસ્કૃતિના વિકાસનું સર્વપ્રથમ છતાંયે કદાચ સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર સીમાચિહ્ન ગણાવું જોઈએ. કારણ કે વાણીનો વિકાસ યતાં ભાષા વ્યુત્પન્ન થઈ, અને તે માનવસંસ્કારોના વાહનનું સૌથી પ્રબળ અને સ્થાયી એવું સાધન બની. આજે માણસ હજારો પેઢીઓજૂના જ્ઞાનમંડારના વારસાને ભોગવી રહ્યો છે તે પ્રતાપ જો ભાષાનો નથી તો બીજા શેનો છે? જો વાણીનું અસ્તિત્વ ન હોત તો માણસજનને સંઘજીવન કેળવવાની તક મળી જ ન હોત, તેમ જો ભાષા ન હોત તો માનવજનનો ભૂતકાળ સાથેનો સંપર્ક સાવ તૂટી ગયો હોત અને સમગ્ર વર્તમાન સાથે સંપર્ક સાધવાનું પણ તેને માટે અશક્ય બની ગયું હોત.

પ્રાચીન પરિભાષામાં કહીએ તો, આ નામરૂપાત્મક જગત વાણીના પ્રભાવ વડે જ પ્રકાશિત થાય છે. આપણા પૂર્વજો પંક્તિ અનેકાએ વાગ્દેવતાની સ્તુતિ કરી છે, તે આ જ વસ્તુને અનુલક્ષીને: જગતની વિવિધતામાં એકતા પૂરવાનું જો અંતર્ગત-રેફ્લેક્ષ સામર્થ્ય મનુષ્યવાણીમાં રહેલું છે તેના પ્રભાવની પ્રશસ્તિરૂપે

પરન્તુ માનવીને વિવિધતામાં એકતા જોવાનું જોઈએ ગમે છે તેટલું જ એકતામાં વિવિધતા જોવાનું પણ તેને ગમે છે. ગ્રાણીમાત્રની પરસ્પરમાં નિવૃત્તિદ્વારા જેમ વિવિધતામાં તે એકતા શોધે છે તેમ વિવિધતામાં એ પરસ્પરની લીલાનો સાક્ષાત્કાર કરીને આનંદ પામે

સિદ્ધાન્તોના ભોગે માનવીના રક્ષણને મેં પાપ ગણ્યું છે, અને અર્જુનને પણ મેં એ જ ઉપદેશ આપેલો."

"એ ઉપદેશ તો અમે જાણીએ છીએ. પણ તે પછી જગતે પ્રગતિ સાધી છે એનો આપને ખ્યાલ નથી. જગતથી દૂર રહેવાથી આપના પર પ્રાચીન યુગોની પ્રાથમિક તેજભાવના પ્રભુત્વ જમાવી બેઠી છે. એટલે આપ ઉરકેરાઓ એ હદે આપના વિષયમાં વિશેષ પૂછવું હું સુલતવી રાખું છું. પણ આપને નથી લાગતું કે અમે આજે જેને પૂછ્યે છીએ એવા પ્રાચીન યુગના કેટલાય રહેવાતા પ્રભુઓ કે નરવીરોએ અધર્મ આચરેલા છે અને એનાં જ કડવાં ફળ અમે આજે ભોગવી રહ્યા છીએ."

"ચોક્કસ એવા વીરો કે એમના અધર્મનાં નામ તો આપો" ઇન્દ્રે મર્મમાં હસીને કહ્યું, "કે જો તેઓ અહીં હોય તો હું તેમની સાથે આપનો ભેટો કરાવી દઉં."

"પરશુરામ જેવાની સાથે ભેટો કરવાની મારી ઈચ્છા નથી." મારી નજર સામે પરશુરામની કુંડાળી તરી આવી.

"ગંભીર નહિ." ઇન્દ્રે હસીને બોલ્યા, "પરશુરામ અહીં સ્વર્ગમાં પરશુ સાથે રાખીને નથી ફરતા. એની જરૂર તો જગત પર હતી."

"તો વાંધો નહિ." મારા મનમાં જરા દિવસ આવો. [અપૂર્ણ]

છે. વ્યક્તિ માટે જે સાચું છે, લગભગ તે જ સમૂહ માટે પણ છે. એટલે દેશકાજાનુસાર જુદા જુદા માનવસમૂહોએ પોતપોતાની ભાષાનો વિકાસ સાધી લીધો, અને એ ભાષામાં જે તે પ્રદેશના વાતાવરણને અનુરૂપ એવું સાહિત્ય પણ એવી જ નૈસર્ગિક ચકુરણાથી ધરાઈ ગયું. વખત જતો ગયો તેમ જુદા જુદા પ્રદેશો અને તેમની ભાષા વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરતાં ગયાં, અને એમ કરતાં એવો પણ સમય આવ્યો કે જ્યારે એક સમૂહને માટે ખીજા સમૂહની ભાષા સમજવાનું પણ અશક્ય બની ગયું.

આ તો તદ્દન સામાન્ય વાત થઈ. પરંતુ એ પ્રાસ્તાવિક કથન લગભગ એ જ સ્વરૂપમાં હિન્દને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. ઉત્તર-હિન્દની ભાષાઓ અંગ્રૂતની પુત્રીઓ અને પૌત્રીઓ છે; અને દક્ષિણ-હિન્દની ભાષાઓ પણ કોઈ દ્રાવિડ મહાભાષાનાં જ મતાનો છે. એ સનાતો અમુક સંયોગોમાં એકબીજાને ખૂબ મળતાં આવે છે, જ્યારે ખીજા કેટલાક દાખલાઓમાં પરસ્પરથી અત્યંત દૂર પડી જાય છે.

પરંતુ જેમ એકવાર માનવઆત્માની જે સ્વચરકૃતિએ એક મહાભાષાના વંશદેવાને આપણા દેશમાં વિસ્તાર્યો તે જ સ્વચરકૃતિ એ વીખગાળને અસ્તવ્યસ્ત પથરાવલા વેલામાં એકતાના સંસ્કાર સીંચવાને તત્પર થઈ છે.

હિન્દુસ્તાન એક વિરાટ દેશ છે. તેમાં અનેક જાતિઓ વસે છે અને સેંકડો ભાષાઓ બોલાય છે. એમાં અનેક પ્રાન્તો છે અને પ્રત્યેક પ્રાન્તની પોતાની વિશિષ્ટ અસ્મિતા છે—છતાંયે આજે તો શું, જૂતકાળમાયે—જ્યારે હિન્દને એક રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વીકારવાની ભાવના નહોતી હારે પણ—એક વિશાળ સાંસ્કારિક ઘટક તરીકેના તેના અધિકારને કોઈએ પણ અસ્વીકાર કર્યો નથી. અનેક દેવદેવોએને જ નહીં, પરંતુ ન સ્તિક મતો સુદ્ધાંતે પોતામાં સમાવી લેતો હિન્દુધર્મ અને એ ધર્મના સમગ્ર અંગકાગલોળની અધિષ્ઠાત્રી સંસ્કૃત ભાષાએ ‘લંકાથી દિમાચલ લગભગ’ અને ‘કલકત્તાથી કચ્છ પ્રવેશ’નાં વિરાટ અંતરોને એકતાને દારે ગૂંથ્યાં હતાં.

હા, એ સાંસ્કારિક એકતામાં રાજકીય અસ્મિતાના અંશો નહોતા, પરંતુ રાજકીય અસ્મિતાનેયે પથાવવાની શક્તિ તો સત્તર હતી. આજે એક રાષ્ટ્રીય એકમ તરીકેનું હિન્દુસ્તાનનું આત્મભાન જો જાગૃત થયું હોય તો તેમા આપણી એ સાંસ્કારિક પથાઈભૂમિકાને હિરસો કંઈ જેવો તેવો નથી.

આમ છતાં, સંસ્કૃત ભાષાના મુખ્ય પ્રશંસકો મમેતેમ કહે તોપણ, આ દેશના બહુ જનસમાજને રાજકીય એકતાના સૂત્રથી સાંકળવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી, એ કોઈ પણ તદ્દરથ વ્યક્તિએ માનવું પડશે. અંગ્રેજ ભાષા ભણે દેશનો કેળવાયેલો વર્ગ બોલતો, વાંચતો અને લખતો હોય, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસજ્જા જેવી એકમાત્ર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનું કામકાજ ભણે મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં ચાલતું હોય, છતાં અંગ્રેજી એ આખરે તો પરભાષા છે. એમાં આપણા દેશજ સંસ્કારોનો ફારમ નથી; એ તો પરસંસ્કારોનો પ્રથમ આવેગ લઇને જ આપણી પાસે આવે છે. અને તેથી જ, કદાચ આપણા વિચારોનું વાહન માત્ર તે જાની શકે તોપણ જનસમાજ દને પહેંચીને તેમનાં સ્નેહા અંતરોને જાગૃત કરવાની શક્તિ તેનામાં નથી.

એ શક્તિ, આજે દસકાઓ પહેલાં સ્વીકારાયું છે તે પ્રમાણે, જેને ચાર કરોડ કરતાંયે વધુ હિન્દવાસીઓ બોલે છે અને લગભગ પચીસ કરોડ ફીક ફીક સમજી શકે છે એ હિન્દી—

અથવા હઠામઘી લઘુમતીને સંતોષવાને મથન કરતા આપણા કેટલાક નેતાઓના શબ્દમાં કહીએ તો 'હિન્દુસ્તાની'—ભાષામાં જ છે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની તેની યોગ્યતા સંબંધી ચર્ચાને સ્થાન જ નથી. એના સ્વીકારમાં પ્રાન્તીયતા આડે ન જ આવવી જોઈએ. કેમકે ભૂતકાળમાં નજર નાંખતાં પણ માલુમ પડે છે કે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાગલ્ભ્યને કારણે કોઈપણ પ્રાન્તના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અવરોધાતો નહોતો—અલકે એ વિકાસને વેગ મળ્યો હતો. ગંગાળી અને મહારાષ્ટ્રીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકાર પામવાનો દાવો અને મદ્રાસીઓનો હિન્દીપ્રચાર સામેનો વિરોધ આ રીતે અસ્થાને જ ઠરે છે.

મુસ્લીમ કામના એક વિભાગે પણ હિન્દીપ્રચારને મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ પરના હિન્દુઓના આક્રમણને નામે ઓળખાવી અંસ્કારના ક્ષેત્રમાં કેમીવાદનો હાથ ઝાલો કર્યો છે. દેવનાગરી લિપિ સામે પણ એવું જ ભુમરાણ મચાવવામાં આવે છે. પરંતુ ગાંધીજી જેવા પણ દેવનાગરી અને ઉર્દુ લિપિનો વિકલ્પ સ્વીકારે છે. 'હિન્દુસ્તાની'માં જે ફારસી અને ઉર્દુ શબ્દોનો ભરતો થઈ રહી છે તે જોઈને તો કોઈ ઉર્દુ પ્રચારકે જલદું રાષ્ટ્રીય મહાસભાને મન્યવાદ આપવા બહાર પડવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે મુસ્લીમ જનતા—Muslims are a nation within a nation—નો પોકાર કરનારા કેમીવાદી નેતાઓના પર્યસ્વધી પર થઈ રાષ્ટ્રીય એકતાના એક જરૂરી અંગ તરીકેનું પોતાનું સાચું સ્થાન જ્યારે જોઈ શકશે, ત્યારે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારને તે ખુલ્લા દિલથી આવકારશે.

જે દેશને વિશિષ્ટ સાંસ્કારિક કે રાજકીય અસ્થિતા ખીલવવી હશે તેને એક સર્વસામાન્ય ભાષાની જરૂર પડવાની; જેને વિવિધતામાં સુરમ્ય એકતા જોવી હશે તેને વિચારોના એક સામાન્ય વાહનની આવશ્યકતા રહેવાની. હિન્દીના સાંસ્કારિક અને રાજકીય અસ્થિતાનો વિકાસ ક્રમશઃ થયો છે. પણ એ વિકાસને જે કુટિત ન થતા દેવો હોય તો, રાષ્ટ્રને તેના અંતિમ ધ્યેય લગી પહોંચાડવું હોય એટલું જ નહીં પણ એ ધ્યેય સિદ્ધ કર્યા બાદ પણ સિદ્ધિનું જરાબર જતન કરવું હોય તો રાષ્ટ્રના વિચારો, અભિપ્રાયો અને આકાંક્ષાઓના એક સર્વસામાન્ય વાહન તરીકે રાષ્ટ્રભાષાનો સ્વીકાર કયું જ છૂટકો, કેમકે આપણા એક વેદકાલીન પૂર્વજના શબ્દોમાં કહીએ તો, “વાણી એ પરમદેવન છે.”

વૃક્ષ

‘કુમાર’

ઝીલી પ્રીતે જનકર થકી વજૂ-પાપાણવૃષ્ટિ,
વેડી પીઠે સ્વિકૃતિરણ કે મેઘ-મારૂતયણિ,
વૃક્ષો ઘાડાં પધિકજનને રમ્ય આનંદ આપે,
છાયા-પુષ્પો-ફલરસથકી, તીવ્ર સૌ તાપ કાપે.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[લે. પં. લાસચંદ્ર ભગવાન ગાધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૧૨]

બમલે વાગમેં ચાહ(ઠ)રૂ પગ પગ વેટકા વાહ(ઠ)રૂ,
વા(અન)મેં રહે(દ)ત અરમાનિ(ળી)ક જાતૌ વ(વા)હોત પરમાનિ(ળી)રૂ ૫૮
કાટે પાસકી વરિત(સ્તી)ક, ચિજા(અનસા) મિ(મી)લત હૈં સસ્તિ(સ્તી)ક,
વેંઝ સિ(સી)સ કસારાકૂ પથિ કરતે ઉતારાક ૫૯
પસેં વરત(ળ) અઢારાકૂ, ક્યોં(કો) રહે નયરકા પારાકૂ ?
વડોદા(વડોદા)નયર નગીનારૂ, પાવન ચરનસેં કરનાકૂ, ૬૦

—આ ગજલની ૧૨ કહી પ્રકટ થઈ ગયા પછી ૬૦ વર્ષની વયના રૂઢ સત્યુચ્ચ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મુનિરાજે બહુ પરિશ્રમ લઈ પાટણથી તપાસ કરી મેળવીને દીપજ્વારૂપ રજ હાથનો લાખો ચિત્રાકિત વિરૂપિત-લખ હા હીરાનદ શાસ્ત્રીજી દ્વારા મહેનેજોવા મોકલાવવા કૃપા દર્શાવી છે તેમાની ગજલનો પાઠ-એક () * આવા પૈસમા દર્શાવવા મે અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે. ખીકાનેર દાનસાગરજી બહારની પ્રતિને મળતી આ વડોદરા ગજલ વિ સ ૧૮૫ મા લખાયેલી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા મુબઈના હ લિ પુ ના સચ્ચદમા જણાય છે તેની પ્રકાશિત (સવત્ ૧૯૮૫) સવિસ્તર નામાવલિ(આ ૨ જા, ૫ ૨૬૧)મા આરબનો ચોરો અશુદ્ધ પાઠ દર્શાવી તેનો સ્થનાસવત્ ૧૮૫૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ ત્યાં સ ૧૮૫૨ હોવો જોઈએ ત્યાંપણ કવિ દીપવિજયજીનું નામ દર્શાવ્યું છે, પરંતુ પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજીના સચ્ચદમા ઉપર્યુક્ત ક વિરૂપિ લેખમા રહેલી તે જ ગજલમા કવિનું નામ જોવામા આવતું નથી, તે સબધમા વિચાર કરતા જણાય છે કે-કવિ દીપવિજયે જેવ વડોદરાની ગજલવાળો તેમના (તપાગચ્છ વિજયન દસરિપદના) પૂજ્ય શ્રીવિજયલક્ષ્મીસુરિ તરફ વડોદરાના સથે મોકલાવેલ મૂળ વિરૂપિ લેખ જાહેર હોવો જોઈએ, તેની નકલરૂપે સાગરગચ્છના સામે ઉદયસાગરસુરિ તરફ પાટણ મોકલાવવા આ બીજો વિરૂપિ લેખ તત્કાલ તૈયાર કરાવ્યો જણાય છે, જેથી નામ વિગેરે કેટલોક ફેરમાર કર્યો જણાય છે, તેમા કવિનું નામ પણ કાઢી નાખ્યું જણાય છે (૧) જેમના વિશિષ્ટ પ્રયત્નથી આ વિરૂપિનેખો પ્રબધ થયેનો જણાય છે, તે વિ સ ૧૮૫૧મા વડોદરામા ચોમાસુ કરનાર સુદર્શના-ચન્દ્રિન આદિનું વ્યાખ્યાન (જે સાબળી વડોદરાના સધવાએ ૧૨૦૦ માણસો અને ૧૧૫ વહેલો સાથે કાવો, બધાર અને દહેજનો સથ કાઢી જના કરાવી હતી) કરનાર વાચકજી સબધમા અતમા ઉલ્લેખ છે કે-

‘દુદા—તુમ આજાથી આવીયા, વાચકજી ચોમામ સાતિ શુભારી બહુશુભી, ધરતા મહા ઉન્સાસ ૧
(દાવ—માદરા ધણ સવાઈ દોલા—એ દેશી)

શ્રીચીરફેને જોઈ જોહવા, મોકલ્યા વાચકજી તેલવા હો પૂન્યજી’ તુમ આજા શીરધારી
ઉપાધિ નહીં લવનેસ, વીરગિનનો સોદાવે વેસ રે પૂન્યજી ૧
બુધિ બહુ ગુણના દરિયા, વ્યાખ્યાને અમ દીવ કરીઆ હો ૫૦
વાખ્યાન પધ્યન નિત્ય થાય બહુ ખાસા મનલ ગવાય હો ૫૦ ૨
શ્રીસુદર્શના-ચન્દ્રિન તે અથ, સાલવતા દોઈ સીવ-પય હો, ૫૦
તુમ આજાના અમે સગી, બીન અમે જાણ કુલગી હો ૫૦ ૩

વાહે મેઢ ગ્યું(ગ્યું) મોરક, વાહે નંદ ચકોરાક;

[ત્યોં] સંઘ સય ફરત અરદાસાક, આંના પૂજ(ગ્ય) ! ચોમાસાક. ૬૧

જે(પ)સી સોકકા(કિ) ઘરગ્યા(ઘાચરગ્યા)ક, દેહ્યાં વડોદા વ(વ)રના(ગ્યા)ક.

ગુનિ(ગી)જન હાંસી ન(ના) કરનીક. 'ગજ(જા)લ દીપતેં ઘરનીક. ૬૨

વાચકજી અમ મન ભાયા, તિથેં ગિન-મત પાણું સોદાળ્યા રે; ૫૦

ગીતારથ નેહવા નેહઈ, વીરફેચમે તેહવા સોદિઈ દો. ૫૦ ૪

શર્વ સાંધુનેં વંદના કહેલી, સાદળ પણુ અવસરેં લેહેલી રે;

ક'વીનન કહેં અરજ મુંજીચો, ધ્યાન અવસરેં રમૂતિ કરચો રે. ૫૦ ૫ ઇતિ શ્રીતત્ત્વ "

વિ. સં. ૧૮૫૨માં પાટણગા ચોમાસું પૂર્ણ કરી વિદાર કરે, તે પહેલાં તપાસગચ્છ-સાગરગચ્છના પુણ્યસાગરસુંદરના પદ્ધતર પૂન્ય શ્રીહૃદયસાગરસુરિ તરફ વડોદરાના સાગરગચ્છના 'અધે(નેમાં) આધી -સંઘવાં ગોપાકચંદ ગલાકચંદ, સંઘવી નરસીદાસ, સંઘવી દયાકચંદ, નૈનાચાર્યનું સ્થાગત, સંઘવી ભગવાનદાસ વિગેરે આપકા અને આવિકાઓનાં નામે તથા સહીઓ વડોદરાનાં દરયો. છ) વિ. સં. ૧૮૫૨ના માગ. શુ. ૧ મોકલાવેલ પાંચ પાંચ સિદી લાલ

શાલીથી અને પાચ પાચ સિદી કાળી શાલીથી લખાયેલ મનોહર ચિત્રાંકિત એ વિજ્ઞપિયેખમા આરોપેલાં તત્કાલીન વડોદરાનાં વિવિધ દરયાનાં ચિત્રો અદ્ધિ દર્શાવી રાકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર તેના સૂચનથી સતોપ માનીશું-પ્રારંભમાં જે બાલુ મોર, વચ્ચે કમલોનું દરય, મંગલકલસ, વાઘ, ગીત અને નૃત્ય કરતી નર્તિકા(નાચનારી)ઓનાં ૩ દરયો, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નો, હવેલી(મહાલય)મા ચૂતેલા શ્રીમતી રામબાઈ (ગચ્છનાયકની માતા !)ને ધાવવા હસુખાથી પ્રયત્ન કરતો બાળક, તથા માતાને પાંખો નાખતી અને પગ-ચાંપી કરતી દાસીઓ, મહાલયમાં ગાદી-તકીએ િરાજેલ શ્રીમાન (? ગચ્છનાયકના પિતા)એસવાલ શાહ શુમાનચંદ), પાછળ મોરચંદ્રસર સેવક અને તાજાં લેપી, સ્વપ્ન-પાઠક તથા ચોપદાર, લૈનચે, મંદિર, જે બાલુ આમરધરો સાથે શ્રીપાર્શ્વનાય, ઉપાધ્યયમાં ઉપદેશ કરતા, આરાન પર બિરાજેલા, ચોનેરી કિનારવાળા ચૈત અંબરમાં સત્તર ધવેલ શ્રીપૂન્ય, લેની પાછળ ૧ આમરધર અને યતિ-શિષ્યગંડળ, આગળ નકતથી હાથ નેડી ઉપદેશ સાંભળતા આપકા તથા બાલેક પર સ્વસ્તિક કરતી મુખ્ય શ્રીમતી સુધાવિકા તથા અન્ય આવિકાઓ, આશીર્વાદ ઉપદેશ આપતી પ્રવતિની મુખ્ય સાધવી, શિષ્યા સાથે, આગળ સુંદર વરો અને આશૂપજેથી સત્તર યઈ હાથ નેડી, બેઠેલી આવિકાઓ, વડોદરાની ઉપર્યુક્ત ગત્તરલમાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે વડોદરા નગરનાં રાજમાર્ગનાં, બાજરનાં, માંડવા, બદ્ધ વિગેરે શાગોના તથા સ્વાગત-સામ્રથાનાં વિવિધ દરયો-દર્શનીય ચિત્રો નેવામાં આવે છે. એક બાલુ સોનું ગાળતો સોની, કપડાના વેપારી, તોળતો કુહાદાર, રેશમના કહેતા બનાવનાર, હુકો પીતી ગણિકા, ધ્વજગો, અને બાજ સાથે બંગલામાં દાણના અધિકારી (૧) સામે હાથ નેડી રહેલા શ્રીમાન સોઠ, પાછળ છડીદાર, ફતેસિહની હવેલી, રાજકુમાર, નિર્ભય બેઠેલ બકરાં, મહારાજ ગાયકવાડ (૧), સરાશી, નાણાવડી પારોથી શ. લેતા શૂદ્રસ્ય, હવેલી-બંગલામાં બેસીને તથા જમા રહીને વાન કરતા શૂદ્રસ્ય, ફકાનદાર, કાપડ ખરીદવા આવેલી મહિલા, ગઠવા, લહેરિયાવાળા વેપારી, બંગલામાં રહેતી મહિલા, અધિકારી શૂદ્રસ્ય, શ્રીપાર્શ્વનાય(દાદા)આગળ દીપક, શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર

૧ ક. ગજલ કયીને x x ૫૧

પૂર્ણ) કીધ ગજલ(ચલ) અવલ્લ અઢારસેં યાયન [વિત્ત ઉઠામેં]

ચાવર વાર, મુગસીર માસ, તિથિ પડેં વીન, વસ ઉઝા(ઝા)મેં;

ઉદયો ઉદ્યસાગરસુરિ, પુણ્ય(પૂન્ય)સાગ[ર]સુરિ તળા સીલ ઊતેં,

રાજ(ગ્ય)રાજેતર થીઉદ્યસાગરસુરીતર રંગ[રાજ]રાજેં. દ્રવી ધીગજલ(લ) યમાતમ્

કલશ-સવૈયા(ઓ)

પુન કિલ્લ ગજલ અવજ અદારસે વાવન ચિત્ત ઉભાને,
ચાવર વાર, મુગસીર માંસ, તિયિ પ્રતિપદ, પક્ષ ઝગાસ,
ઉદયો મહે ઘાટ ઉદયસુરિ-પાટલ્ લક્ષ્મીસુરી જિમ્ માન આકાસે,
પ્રેમેય રત્ન-સમાન વરનન સેવક દીપવિજય ઇમ માસે ૧

इति गजल [बी दानसागर म व न ६, पत्र २]

(નરસિંહજી) આગળ પૂનરી ખીજ બાલુ કરિયાણાનો વેપારી, મરજદમ કુતાન પડતા મૌલવી, વ્યસની માણસો, દારૂની દુકાન, છડીદાર સાથે વાત કરતા શ્રીમતી પાણીનો ઘડો માથે મૂકી વઈ જતી સુદરી, તેલ-અત્તરવાળો, બદ્ધકધારી ટોપીવાળો ગોરા સોલજરો, ઝડપામાથી જોઈ રહેલ મહારાજ (૧), પાટા પર પખાવ નાખી લઈ જતો પખાલી ધધાદારો-વેપારીઓ આગળ ખરીદનારા જૈનમંદિર-મૂર્તિ, વચ્ચે સામેયાનુ દશ્ય-શક્તિમાર્ગેલા હાથી, ઉપર અકુશધારી મહાવત, છગદાર, મોપદાર, ડાપ, હવેલી, મુદરી, ચોણી કરતો આરખ, દરવાજા પર બાવાવાળો, હાથી પર બેઠેલ ઝડાવાળો, ઘોડેસ્વાર, ઘોડોદોરી જનાર, ધ્વજ-મતાકા (હરી-પટકા)વાળો, છડીદાર, નિશાનદાર, ટોપીવાળો, વાલવાળો, રાણુ મારેલા હાથીની અબાડીમા શ્રીમત મહારાજા ગાયકવાડની સ્વારી, પાટળ આમરધર તથા આગળ ટાળા હાથમા અકુશ રાખી જમણા હાથે આમર ઢોળતો મહાવત, આગળ છડીદાર, તથા બદ્ધકધારી ગોરા પલ્દન, આબહાગિરી, પાલખીનું માન પામેલા તથા ઘોડેસ્વાર માનવતા સંહારો, સદૃશ્યદસ્થો, સરૌવર, પનઘટ પરથી પાણીનો ઘડો ભરી લઈ જતી સુદરી ઘડો ભરતો માણસ, વૃજો મંદિરો, દેરીઓ વિગેરેના દરયો, રાણુમારેલા હાથી પર મહાવત પાટળ કેમરીયા ઝડાવારી, છડીદાર, ઘોડા પર લાનઝડાધારી, નોખતવાળો ઘોડેસ્વાર, મુદંગ, ડકા કસીનેડ, સત્ત્વાઈ બળવતા વાલવાળો, પૂનના (ખાસા) ઘોડાને દોરી જતા સેવકો, ઢોળક, કાસીવાળો સાથે સુરિના સામેયામા જતા જૈન આગેવાન શ્રાવમે, માન-સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કરી વડોદરામા પ્રવેશ કરાવાતા શ્રીપૂજ્ય(મિનેરી કિનારવાળો શ્વેત વજ્રમા સન્નય થયેલ), જેની પાછળ આમર ધરનાર અને શ્રીપૂજ્ય ઉપર ધરી રાખેલી દુપટાની સાદગીના છેડાઓ લઈ ચાલતા સદૃશ્યદસ્થો, પાટળ યતિ-મંડલ, શ્રાવિકા-મહિલામંડલ, તથા જોડેલ શૂદ્રસ્થ, દડધારી, પાટળ લીટ પર નોખતવાળો, વ્યવસ્થાપક, પાટુકાને વદન કરતો બક્ષા, મકાનો, વૃજો વિ વિ ચિત્રો દર્શાવ્યા છે ચિત્રો પછી મગવાચરાણુ, લેખપદ્ધતિ પછી પાટણુ(મુજરાત)નું વર્ણન કરતા જૈન-પ્રાસાદોનો પદ્યોમા ઉલ્લેખ કર્યા પછી ત્યાંના મહારાજા શ્રીમત ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનો છંદમા ઉલ્લેખ છે—

“શ્રેણીબધ દટ્ટા મોઢે મટ્ટા, ભરિઆ મટ્ટા, બહુ કીરિઆણે,
બહો ચીજ ગિકતે, વીણળ કરતે, ગરજે શીરતે મન જાણે,
રાજેસ્વર રાજે, અતિહિ છાજે, ગાયકવાસ સૌરદાર,
દેશા [સીર દેશ અરિ ન પ્રવેશ, જિન ઉપદેશ અતિ કીર] ૭

અગ્ર-મતીપાલો, છેલ છાગાનો, રદિઆનો, ગોવિંદરાવ સિરે,
કમઝા બારે, જસ દરબારે, સેવક લારે, હકમ કરે;
ગોવિંદરાવ સનુગે, ન્યાયક પૂરો, રૂપ અનુરો, જૂઝાર, દેશા” ૮

ત્યારપછી ઉદયસાગરસુરિ ગચ્છરાજ સબંધમા પણ ૧ થી ૧૦૮ સખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ રાખ્દો અને સદૃશ્યુવાચક વિગેષજોદારા બહુ વિસ્તારથી ગ્રુણ-સ્તુતિ કરી વિનમિત્ત કરતા

‘ અવ શ્રીવટપદ્ર નયરથી, આજ્ઞાકારી દાસ, દુકમી મેવક પૂજ્યના, રજ-રેણુ-સંકાસ
અથ શ્રીવટપદ્ર-વીરક્ષેત્રવર્ણનમાહા અથ ગજગલ ઉચ્ચતે ” નજાવ્યા પછી પૂર્વોક્ત ગજગલ મૂકી છે

ઉપર્યુક્ત વિજયલક્ષ્મીસુરિનો જન્મ વિ. સં. ૧૭૯૪માં ચૈત્ર શુ. ૫મે પાલ્લી(મારવાડ)તા પોરવાડ વણિક શાહ હેમરાજને ત્યાં આણંદભાઈ ખાતાની કુલિથી થયો હતો. આ સૂરચંદ (પૂર્વનામ)ને તપાગચ્છ વિજ્યાનંદસુરિપદના વિજયસૌભાગ્યસુરિએ વિજયલક્ષ્મીસુરિ સીનોરમાં વિ. સં. ૧૮૧૪. માધ શુ. ૫ શુક્રવારે દીક્ષા આપી પં. ત્રેમવિજયને સોંપ્યા હતા, અને તે જ વર્ષમાં સ્વર્ગ-ગુમન કરતાં પહેલાં ચૈત્ર શુ. ૧૦ સુરવારે આચાર્યપદ આપી પોતાના ભાવી પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશિત કરતાં 'વિજયલક્ષ્મીસુરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

તેઓ વિ. સં. ૧૮૨૦માં સાણંદમાં ચોમાસું રાક્ષયા હતા અને તેમના આત્મકિત સિખ્ય પં જિનવિજયચ્છ આદિનું ચોમાસું ખંભાતમાં હતું, તે પૂર્ણ થવા આવતાં વિ. સં. ૧૮૨૧માં કા. શુ. ૫મે પંચાસ જિનવિજયચ્છની પ્રેરણાથી ખંભાતના સંઘે પોતાને ત્યાં પધારવા વિજયલક્ષ્મીસુરિને ભક્તિભાવભર્યો કલામય વિત્તમિલેખ સાણંદ મોકલાવ્યો હતો (જેનું વિસ્તૃત વર્ણન અહિં ચર્ચ શકે નહિ), તે ૮૧ હાથ લંબાઈવાળું ટીપણું સીનોરના જૈનજાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં રસાણુંદ, ખંભાત અને સુરિ-સ્વાગતને લગતાં તથા બીજાં સારાં ચિત્રો હોવાં જોઈએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે હાલ તો માત્ર, મગર, વદાણુ સાથે સમુદ્રના દરશવાળું એક અર્ધ કપાળેહું ચિત્ર બાકી રહેલું જણાય છે!!

પોતાની ગ્રંથ-રચનામાં સૌભાગ્ય-લક્ષ્મી શબ્દ દ્વારા પોતાના ગુરુનું અને પોતાનું નામ સૂચિત કરનાર, વિજયસૌભાગ્યસુરિના વિનેય આ વિજયલક્ષ્મીસુરિએ વિ. સં. ૧૮૪૩માં કા. શુ. ૫ રવેલ ૨૪ થાંભલાવાળો, વિવિધ કથામય ૩૬૦ વ્યાખ્યાનોવાળો, ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સરળ મંસ્તૃતગદ્યમય ઉપદેશપ્રાસાદ નામનો મહાન્ ગ્રંથ જૈન-સમાજમાં સારી રીતે પ્રિય થયેલ છે, મુનિરાજો તેનું વ્યાખ્યાન વાંચે છે અને શ્રોતાઓ તેનું શ્રવણ કરે છે. તમજ તેમણે રવેલ કા. શુ. ૫ જાનપંચમીના દેવ-વંદનની વિધિ તરફ વર્તમાનમાં પણ આદર જ્ઞેવાય છે. તથા વિ. સં. ૧૮૪૫માં વિજયલક્ષ્મીએ ખંભાતમાં ભાવિક શ્રાવક શ્રાવિકાઓના આમહથી વિવિધ દેશીઓમાં(રાગોમાં) રવેલ વીશસ્થાનક—પદ-સ્તવન(કુસુમ)—પૂજાદ્વારા જિન-પૂજન વર્તમાનમાં પણ પ્રચલિત છે. તેમણે રવેલ અષ્ટાદશિકા સ્તવન (ગ. ૧૮૩૪), રોહિણીસ્વાખ્યાય વિગેરે બીજી કેટલીક કૃતિયો પણ આદર પામી છે.

વિ. સં. ૧૮૪૬માં સીરોહીમાં ઉદયસુરિના પદ પર તેમની રધાપના થઈ હતી. ખંભાતમાં ૧૮ અને સૂરત બંદરમાં અધિક ચોમાસાં થયાં જણાય છે. તેમણે રાનેર, સીનોર, કેરવાડ, આગોદ, છાયાપુરી, ગાંધરા, જંજૂમર વિગેરે અનેક સ્થળોમાં જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા અંગન-શલાકા કરી હતી.

આ શ્રીપૂજ્ય(વિજયલક્ષ્મીસુરિ) વિ. સં. ૧૮૫૨માં હરેજી(મારવાડ)માં ચોમાસું રત્ના હતા—તેમ જણાય છે. આ ચોમાસું પૂર્ણ થવા પછી તેમનો વિદાર થાય તે પહેલાં—વિ. સં. ૧૮૫૩ના માગસર શુ. ૫ રાજનગર(અદમ્ભદાવાદ)ના જૈનસંઘે આગામી ચોમાસા માટે પધારવા ભક્તિ-ભરપૂર સચિત્ર ગદ્ય-પદ્યભાષામાં વિસ્તૃત વિત્તમિલેખ તેમના તરફ મોકલાવ્યો હતો. “સંવત્ અઢાર ત્રેપત્રે, માગસર સુદ રવીવાર; તિથિ પંચમી સુકરત વિજય, લેખ લિખ્યો ધરી પ્યાર.” તેમાં મુખ્ય પ્રેરણા, તેમના આત્મકિત સિખ્ય પં. માન-વિજયગણિ વિગેરેની જણાય છે; જેઓ તે ચોમાસું ચીતાવ્યા પછી પણ તે સમયમાં ત્યાં વિદ્યમાન હતા. “શ્રીહના આદેશથી, માંતવિજય પંચાસ, જપ તપ પચ્ચખાણે કરી, ઉત્તમ થયો ચોમાસ.” [અપૂર્ણ]

જવન સુવાસ

પંજાબકેમરી ગણતરમિહે શીખ ધમની આરાને ઉદ્ધવી એક વંશ્યા સાથે લગ્ન
તો કર્યું, પણ પછી એમને પશ્ચાતાપ થયો તરતજ તે પોતાના પાટનગર નાદોગથી નીમળી
શીખોના ધર્મનગર અમૃતસર જઈ પહોંચ્યા ને ન્યાયાધીશ કુત્નારિહને આગે જઈ તેમને
એ અપકૃત્ય માટે માફી માગી

“માફી?” કુત્નારિહે ગદ્ગદિત કંઠે કહ્યું મને એ આપનાતો ખરો અધિમા
નથી. શીખોની ધમમના તમને અપરાધી ઠેરવે એ પહેલા જ જન-અપગાધી તરીકે તમે
ન્યાયમંદિરમા આવી પહોંચ્યો ત્યાં તમારો ન્યાય ચૂકારો ”

ખીજે દિવસે સ્થિતિશ મતનતને પ્રગવનાર પગવનો મિદ્ધ અમૃતમગની ન્યાયમસામા
અપગાધી તરીકે એક પાગંગમા જઈ લામા ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

તમે કોણ છો ? — શીખ ધમનો અપગાધી

“તમારું નામ ?” — ગણતરમિદ્ધ. ”

“શો અપરાધ કર્યો છે ? — વંશ્યા-વંશનો ”

ન્યાયાધીશ કુત્નારિહે થોડીરાત નિચાગ કર્યો પછી તે રાત છતા મક્કમ સ્વરે
બોલ્યા, “ગણતરમિદ્ધ, શીખોના શિગતાજ છતા ધર્મ તમને માફ ન કરી શકે એવો તમે
ગુનોદ્ધ કર્યો છે તમારે એકીશ દિન સુધી ધમમભાજના મળ્યો માટે દાના કાપવા
પડશે, એના જ સમ સુધી એમના જોડા ગાફ કરવા પડશે પેક જાખ રૂપિયાનો દડ
લગવો પડશે, અને જાડ માથે બાધી તમને ઉઘાડા બગડા પર સો કોડડા માગવામા
આવશે બોલો મન કબૂલ છે ”

“કબૂલ છે ” ગણતરમિદ્ધે શાંતિથી કહ્યું

તરતજ પગવનો એ વીંગના ગજવશી વસ્ત્ર ઉતારી એને ખુદના નિમે એક જાડ
સાથે બાધવામા આવ્યો એક પ્રયત્ન શીખ સૈનિક હાથમા કાગડો લઈ તેની મગીપ
પહોંચ્યો પણ એ કાગડો ગણતરમિદ્ધની પીઠ પર પડે એ પહેલા જ ન્યાયાધીશે તેને
અટકાવતા હર્ષભેગ કહ્યું.

“ધન્યવાદ મગન ! આ પણ તમે તમાન અપોર કૃત્યની માફીને લાયક બન્યા છો
ન્યાયનો મામનો કરીને લોદીની નદીઓ વહાવી શકેન છતા મૂંઝે મોઢે તમે આખરી મન
કબૂલી લીધી એ જ ધર્મ અને ન્યાયના વિજયને માટે પૂરતું છે. હવે ધ્યાન રાખજો ”

પ્રગવના દર્પના વચ્ચે ગણતરમિદ્ધને છોડી મૂકવામા આવ્યા ને ભાગવના એ
મદાનમાં મદાન મેનાપતિએ આકેન બધનગાથી છૂટી ન્યાયાધીશના ચગજમા પોતાનું
મરતક મૂક્યું

મહારાષ્ટ્રપતિ રઘુનાથરાવ ન્યારે એથી હજારનું સૈન્ય લઈ યવનપતિ હૈદરનો સંઘા કરવાને પુનાતી બહાર ચાલ્યો ત્યારે નગરના દરવાજા તેણે નગર કરી તો જણાયું ? ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રી ત્યાં પોતાનો હાથ જોડી કરીને બિલા હતા.

તે તરત તેમની સમક્ષ જઈ પહોંચ્યો. પૂછ્યું, “દેવ આ સમયે કંઈ ?”

“તમને અટકાવવાને!” રામશાસ્ત્રીએ શાંતિથી ઉત્તર દીધો.

“શો અપરાધ છે?”

“તમારા પર ભગીનના ખૂનનો આરોપ છે. એના નિરાકરણ પહેલાં તમે પુના ન છોડી શકો.”

“પ્રભુ, અત્યારે હું યવનોને મંદારવા જઈ રહ્યો છું. ત્યાંથી પાછો ફરું ત્યારે આપ આપની ફરજ બજાવજો.”

“યવનોના મંદાર કરતાં ન્યાયનાં સૂત્રો વધારે પવિત્ર છે.”

“એમ?” રઘુનાથરાવે સ્ફુટિ ચડાવતાં પૂછ્યું, “આપનાં એ સૂત્રો આ પ્રસંગે હું માન્ય ન ફરું તો?”

“તો આપનો આ ન્યાયદડ.” ને એ દરવાજા પર જ ન્યાયાધીશ તરીકેની પદ્ધતિ છોડી રામશાસ્ત્રી પોતાને ગામ ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

એક શ્રીમન્તે લોકનને પોતાના વકીલ તરીકે રોકી નેને સારી કમાણી કરાવી આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પણ લોકને એ શ્રીમન્તેનો કેસ સંભળી કહ્યું, “આપનો કેસ ધંધાદારી ગણતરીએ સારો છે. હું તેમાં કાવદાની આંટીઘૂંટીથી સફળ પણ બની શકું. પણ માફ હૈય જરા લીધું છે. આ કેસ ચલાવતાં હું વિચારતો જ હોઈશ કે, “લોકન, તારો કેસ ખોટો છે; તું ભુલ્યો છે.” ને કદાચ એ શબ્દો મારાથી મોટે પણ બોલી જવાય ને આપને હારવું પડે. માટે, દિલગીર છું કે હું આપનો કેસ હાથ નથી ધરી શકતો.”

x

x

x

જંગલમાં એ સાથીદારો સાથે લૂટ ચલાવવા નીકળેલા વનવાસી વનરાજને ચાંપો નામે એક વણિક આમો મળ્યો. ચાંપાના માથે ઘીનું એક કુદ્દું હતું, તેની બેટમાં કંઈક નાણું ને પાંચ તીર હતાં. વનરાજ ને તેના સાથીદારોને જોતાં જ તેણે પોતાનાં પાંચ તીર માંથી બે તોડીને ફેંકી દીધાં.

“એ તોડી કેમ નાખ્યાં?” વનરાજે ચાંપાની સમીપ પહોંચી બેદરકારીભરી પ્રશ્નતા દાખવતાં પૂછ્યું.

“તમારો ઉદ્દેશ મને લૂટવાનો જણાય છે. એટલે મારે તમને મારવા તો પડશે. પણ તમે ત્રણ હો, તીર પાંચ હતાં. એટલે બે નકામાં ગણી તે તોડીને મેં ફેંકી દીધાં છે.”

“વાહ બહાદુર” પાસેના એક વૃક્ષ તરફ આંગળી ચીંધતાં વનરાજે કહ્યું, “જો પેલા વૃક્ષ પર યશ્ન એક ચકલી ઝડપથી બેઠી રહી છે. તું એને વીધી શકે તો તારી બાણવિદ્યા આગળ અને હાર કબૂલીયું.”

“ચકલી નિર્દોષ છે,” ચાંપાએ ગર્વભરે કહ્યું; “સદોષ તમે બનવા માગો છો. તમારો દોષ હાંકવા હું એ નિર્દોષને નહીં વીધું. દોષ તમે કરી છુઓ. પછી તમારા ત્રણ લેવા એ મારી ફરજ બજાશે.”

“શાખાશ વીર” વનગજે આપાની ન્યાયભાવનાની પ્રશંસા કરતાં તેની પીઠ ચાખડી ને પછી પોતાની ઝોળખ આપતા ઉમેર્યું “હું લાવિ ગુજરાતનો જૂખ્યો રાગ છું. મને શી મદદ કરીશ?”

“બળથી માગો છો કે મિત્રભાવે?”

“મિત્રભાવે.” વનગજે આખોમાથી રૂનેહ વર્ણવતા કહ્યું

‘તો મધુજ આપના ચગણે છે’ આપાએ વનગજને વીનું કુલ્લુ આપ્યું, પાસેનું નાણું સોંપ્યું, તે પોતે એનો સેતડ બની ગયો

x

x

x

પ્રેસીડેન્ટ લીંકનના ટ્રાન્સાખડમા એક દિવસે એક સ્વરૂપવાન બાલકન્યા આવી બિભી તેના મુખ પર નિર્દોષતા ને આખમા આસુ ફાંટા

‘કેમ બહેન?’ પ્રેસીડેન્ટે વાતમલ્યભાવે પૂછ્યું

“મારો ભાઈ જ્યેમા છે એના છૂટકાગ માટે હું આપને વિનંતિ કરું છું” લીંકનના ચરખાને આસુથી ઘોતા કન્યા મોલી

“કાઈની બનામણ લાવી છે?”

“ના હું”

‘હીક,’ પ્રેસીડેન્ટે કન્યાને એના ભાનના છૂટકારાનું આશાપત્ર સોપતા કહ્યું, “તું કાઈની બનામણ નથી લાવી એ તારી ન્યાયપ્રિયતા અને તારા આત્મવિશ્વાસની સામિતી છે. ને તારી નિર્દોષતા એ તારા ભાઈની નિર્દોષતાની પૂરતી જામીનગીરી છે”

x

x

x

અમેરિકન આતરવિગ્રહમા મે ડોડગાઓએ તેમના માયાપની ના છતાં મૈનિક તરીકે નામ મેઘાવી દીધા પુત્રોને પાછા વાળવાનો માયાપ પામે એકે ઉપાય ન ગણ્યા છે. પરંતુ તેમણે પ્રેસીડેન્ટ લીંકનને પોતાની એ હકીકત જણાવી લીંકને તેમને સેનાપતિ પર એક ચીટી લખી આપી, “સેનાપતિ, માયાપની આશા તોડનાર મૈનિકાની આ પવિત્ર યુદ્ધમા જરૂર નથી”

x

x

x

એક યુવકે લોકમાન્ય તિલક પાસે જઈ કહ્યું, “શુરેશ્વર, મારે નૈષ્ઠિક સ્વહત્યય પાળી દેશસેવા કરી છે તે મળધમા આપની સલાહ માગુ છું”

‘હું સલાહ આપુ છું કે,’ તિલકે શાંતિથી કહ્યું, “તમે ધેગ જઈને તરતજ યગ્ન કરી નાખો નૈષ્ઠિક સ્વહત્યય સેવકા ઇચ્છનારને પારકાનો સનાહની જરૂર ન હોય.”

x

x

x

ઇંગ્લાન્ડનો રાજા ચાર્લ્સ બીજો એક ખાનગી શાળાની મુલાકાતે ગયો શાળાના અધ્યાપક ડૉ બીરુમીએ એ પ્રસંગે માથેથી હેટ ન ઉતારતાં રૂવામથી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ આપવા માંડ્યા પણ આખના નમ્ર પલકારે એણે રાગને આ અવિનય માટે ક્ષમા આપવાની વિનંતિ કરી રાગએ હસીને એની પીઠ ચાખડી

જ્યારે રાજવી બહાર નીકળ્યો ત્યારે એ મનીએ રાગને આ અવિનય ચવાવી લેવાનું કારણ પૂછ્યું આદર્શ હસીને જોડ્યો, ‘એ ગિચાગને એના વિદ્યાર્થીઓના મન પર

એ હાપ ચાહુ રાખવી છે કે જગતમાં હો. બીરખી કરતાં મહાન પુરુષ બીજે કોઈ જ નથી. મારે એ હાપ શા માટે બૂંસવી જોઈએ ?”

x

x

x

કલાકાર કેનોવા સ્વરૂપવાન ઇટાલિયન શાહજનદી બર્ગેસની આરસ-પ્રતિમા ધડતો હતો. એ પ્રતિમાને સર્વાંગસંપૂર્ણ બનાવવાને શાહજનદી હમેશાં કલાકારની સામે કલાકો સુધી નગ્નસ્થિતિમાં બેસતી.

એક ચારિત્રસંપન્ન ઉમરાવજનદીને આ સમાચાર મળતાં તેણે શાહજનદીને પૂછ્યું, “પણ તમે નગ્નસ્થિતિમાં એક મિનિટ પણ બેસી શી રીતે શકો છો ?”

“એમાં આમ ગભરાવાની કશી જરૂર નથી,” બર્ગેસે હાસ્ય વેરતાં કહ્યું, “મારે બંને પડખે હું સગવળ સગડીએ રાખીને જ બેસું છું.”

x

x

x

કાશ્મીરના બહુમૂલ્ય કેશરની ૨૧૬ ગુણો ભરી એક શ્રીમન્ત વેપારી દેશવિદેશમાં ફરતો હતો. એકજ બ્યક્તિ ત્યાં બધું કેશર ખરીદી લઈ શકે ત્યાં જ તે વેચવાની તેની પ્રતિભા હતી. વખત જતાં તે અવતી જઈ પહોંચ્યો.

અવતીને પાદર તેને એક વણિક મળ્યો. તે વણિકને તેણે પોતાની હકીકત જણાવી.

“ઓહ, એમાં કંઈ મહત્વની વાત છે ?” વણિકે શાંતિથી કહ્યું. ને પછી ઉમેર્યું, “હું એ બધું જ કેસર ખરીદી લઉં છું. નાણાં તમે મારી પેટી પરથી તરતજ લઈ જઈ શકો છો.”

તે કેશરનો વેપારી જ્યારે પેટી પર નાણાં ગણતો હતો ત્યારે તેના એક માથાસે તેને ખબર આપી કે કેશરની ગંધી જ ગુણો વણિકનું નિવાસમંદિર આંધવાને ત્યાં ચૂનાની ચક્રી ચાલતી હતી ત્યાં ચૂનાની સાથે બેળવો દેવામાં આવી હતી.

x

x

x

દાથની બંગડીઓ વેચી માતા ભગવતીદેવીએ શૂખ્યા અતિથિ જમાવ્યા. પુત્રના હૃદય પર આ કૃત્યની અદ્ભુત અસર થઈ. તે આપમેળે વિકાસ સાધી ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચ્યો. માને પૂછ્યું, “માતા, હવે તમારા અલંકાર પાછા ધડાવીશું ?”

“એટા” માતાએ પુત્રના શુભ પર વાતસલ્યભાષાં નગ્ન ઠેરવી કહ્યું, “મારે ત્રણ અલંકાર જોઈએ; અમણેને કેળવવાને નિશાળ; શેઠીઓને નિરોગી બનાવવા દવાખાનું; શૂખ્યાઓનાં પેટ સંતોષવા અન્નશાળા.”

તે પુત્ર ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરે એ ત્રણે કાર્યો પાર પાડી માતાની ઇચ્છા સંતોષી.

x

x

x

અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં એકપ્રસંગે વોશિંગ્ટનની ટુકડી પાસે એક યજ્ઞ તોપ ન રહી. વોશિંગ્ટને યુક્તિ વાપરીને તરતજ લોકડાની સંખ્યાબંધ તોપો બનાવવાની લીધી, અને તેને સૈન્યના આગળના ભાગમાં ગોઠવી. અંગ્રેજ સેનાપતિ રીગ્ઝી એટલી બધી તોપો જોઈ દરથીજ નાસી ગયો.

ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય

ગુજરાતી પ્રજાને ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે જે અભિપ્રાય આપવાનો હોય તો તેમનો મોટો વગ તરતજ કહી દેશે કે “એ સાહિત્યમા તો કંઈ નથી” પણ જે એમને પૂછવામાં આવે કે, “ગુજરાત તમારું છે તમે એના સાહિત્યને ખીલવવામાં શો ફાળો આપો છો?” તો તે તરત જ પૂઠ ફેંચશે.

સાહિત્ય તો બાગ છે. તેમાં અનેક પ્રકારના મીઠા ફૂલો કે ફળો વિકસવાને તકલ્પતા હોય છે. પણ પાગકા સાહિત્યથી આરંભાયેલ પ્રજા પોતાનાને પાણી પાવાને પણ તૈયાર નથી. ને પછી કહે છે, “અમાગ બાગમા તો કંઈ નથી” - ધણી વખત તો આવો અભિપ્રાય આપનાર ને માથે જ પોતાના ખીલતા સાહિત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા દાખવનાર એવા વિદ્વાનો, શ્રીમંતો ને જવાબદાર વ્યક્તિઓ હોય છે કે જેમને માબગીને સાહિત્યપૂજકની આંખો શરમથી નીચી જ ઢળી જાય.

ગુજરાતમાં કેટલાંય મામયિકો જન્મે છે ને તરત મૃત્યુ પામે છે. કેટલાય ઊગતા લેખકો પોપણુના અલાવે જ કરમાઈ જાય છે જેનામા કંઈક મર્જનશક્તિ હોય છે તેઓ પોતાનું હોય નથી વગાડી શકતા. ને પ્રજા જ્યારે એમના પ્રત્યે બેવડાઈ દાખવે છે ત્યારે શુદ્ધ સાહિત્ય મર્જન ઊગતાં પહેલાં જ આશમી જાય છે.

‘સુવાસ’ શરૂ થવાને પોણામે વર્ષ થયા ઊગતા લેખકોને આગળ આણુવા, પ્રજાને શુદ્ધ સાહિત્ય આપવું ને જીવનનો આદર્શ સમગ્રવરો એ એનું ધ્યેય. વિદ્વાનોએ એને વખાણ્યું, વાચકોએ પ્રશંસા કરી, પત્રકારોએ વધાન્યું, એના લેખોના અનેક પત્રોમા ઉતારા થયા લાગ્યા. છતાં પ્રજાએ એને આર્થિક ટેકો આપતા તો એવી પીછેહઠ કરી કે શી રીતે ટકવું એ પણ એક પ્રશ્ન યાદ પડ્યો.

છતાં નથી અમે પ્રજા પામે બીજા માગી, નથી અમાગ આકાશ મૂક્યા. અમને સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ છે, અને અમારું માનિક અમે ગમે તે ભોગે ટકાવીશું જ પણ પ્રજા પામેથી કાંઈપણ જાનના ભોગ વગરનો એક મુદ્દાજ અમે માગીએ છીએ અને એ અમને પ્રજાએ આપવો જ જોઈએ. જે જે બંધુઓને અમે નમ્રતાતા ચરેા મોકલાવીએ છીએ તે તે બંધુઓની માસિકમા આહત થવાની ઇચ્છા હોય તો એ અંક માથે જોડેલા અમારાજ કાર્ડમા તેઓ હા લખી મોકલે, ઇચ્છા ન હોય તો ના લખે, અને ‘હા’ કે ‘ના’ કશુંજ લખવાની ઈચ્છા ન થાય તો પછી બીજા અંકનો સ્વીકાર ન કરતાં તેઓ તે પાછો મોકલાવી દે. અમારી આ વારવાગની વિનંતિ છતાં ઘણાંજ બંધુઓ મક્ત અંક વાતી લેવાના લેખમાં એના પ્રત્યે ધ્યાન નથી આપતા અને અમને નાકડની મુશ્કેલીમાં ઉતારે છે.

‘સુવાસ’ના જે જૂના આદર્શ હોય તેમણે નવા વર્ષે તરત દાનના જણાવી દેવી. જેમને નનુનાના એકો મોકલાતા હોય તેમણે, આહત જનવાની ઇચ્છા ન હોય તો, અંક તરત પાછો મોકલાવવો, અને એ અંક જોઈ જવાની ઇચ્છા હોય તો સાથે જોડેલા કાર્ડમાં દાનના લખી મોકલવો. આટલોજ અમારી ગુજરાતી સાહિત્યજનના પાસે માગણી કે વિનંતિ છે અને એ પણ જે ધ્યાનમાં ન ગણે તેને શું કહેવું એ અમે નથી મમગતા.

‘Fortnightly Review’ ના ઉલ્લાસ અંકમાં, શ્રી. ભવાની બદાચાર્ય ‘Youth of India at Bay’ નામના લેખમાં, હિંદના વિદ્યાર્થીઓ તથા યુવકોના સંગોગો, તેમનો અભ્યાસ, માધ્યમિક શિક્ષણ પછેરે વિષયોની ચર્ચા કરી તેમની કોલેજ-ગિરિદગીના પ્રશ્નને સ્પર્શતાં, સહશિક્ષણ સંબંધમાં, કહે છે: ‘અભ્યાસખંડમાં કન્યાઓના પ્રવેશે કોલેજ-ગિરિદગીમાં તેજ પૂર્યું. પ્રેક્ષિસરોના ગણગણાટથી સુખદીન લાગતા કોલેજના ઉદારીન વાતાવરણમાં વીજળીનો ચમકાર પ્રગટ્યો. કુમારો ને કન્યાઓ વચ્ચે બાલ્ય સંબંધ તો ઘણો જોડો જન્મ્યો, પણ તેમનાં મગજને તનમનાટ અનુભવી રહ્યાં. આજાં નયનકિરણો, સ્મિતની પ્રભાવ ભરી છાયા, વૃકુટિની કમાનના વળાંક—એ બધાંની એક મીઠી ભાષા જાની ગઈ. કુમારોની રોમાંચક કલ્પનાઓ ઊછાળે ચડી. કન્યાઓની વધુ ને વધુ દાજરી તેમની લાગણ્યોએ ઉત્કેરવા લાગી. કુમાર-કવિઓએ બૌદ્ધિક સુંદરતાની કવિતાઓ રચવા માંડી. ફેટલાક વિશેષ વ્યવહારોએ કન્યાઓની સાથે સંબંધ જમાવવા-મિત્રતા બાંધવા યુક્તિઓ યોજવા માંડી. ને મિત્રતામાંથી પ્રેમ પ્રગટ્યો, પ્રેમમાંથી લગન જન્મ્યાં. પરિણામે જીવનનો શાંત પ્રવાહ ગૂંચવાયલ પ્રશ્નોના વમળરૂપ બની ગયો.’

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શ્રી અમીય ચક્રવર્તી ઉપર એક પત્ર લખી હિંદની વર્તમાન સ્થિતિ પર આકંઠ વર્ણવતાં કહે છે:

‘એક બાલુએ સત્તાનો મદ—જે દુષ્કાળના બધા જ સાજસણગાર સાથે પોતાના જુરજમાં સજ્જ થઈ બેઠો છે; કદાચ કાયદાઓ ને રાત્રી પાઘડીઓનાં ઝુંડ જેવું રક્ષણ કરી રહ્યાં છે. આ રીતે જ દેશને કબજે રખાય એવી એમની માન્યતા છે. બીજી બાલુએ ખાલી હાથે ને ખાલી ખીણે ટાળે મણેલો માનવસંઘ-મુક્તિ અને રચાથી સલામતિના એકમાત્ર ઓસડ તરીકે જેને બિનઆક્રમણવાદનો સ્વીકાર કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. પણ તે સંઘ પોતાના વિશ્વાસને આ નવા વાદમાં સ્થિર નથી કરી શકતો. કેમકે જગતમાં ક્યાંય, બલા કે જુરાને સારૂ પણ, એ પદ્ધતિ અમલમાં નથી મૂકાઈ. માનવપશુના પંચમાંથી માનવીને બચાવવાને આક્રમણકારી સાધનો જ અનિવાર્ય છે—આ સિદ્ધાન્તને જ સર્વત્ર યોગ્ય સાધનો ને જરૂરી વસ્તુસંપ્રદથી અનુસરવામાં આવે છે. પણ, જ્યાં માનવીને વિદ્યાના ધણીખરા માર્ગેથી અટકાવી દેવામાં આવે છે ત્યાં તેને આ ખાસ વિષયથી પણ દૂર જ રાખવામાં આવે છે. ને દરેક દિશાએથી ધેરાયેલા તેમને માટે હરણની જેમ નાસી છૂટવાનો પણ માર્ગ નથી રહેતો. રાજવંશી શિકારીઓના શિકાર માટે તેઓ તો અનામત જંગલોમાં જ પસે છે.’

નામાંકિત વ્યક્તિઓના હસ્તાક્ષરો મેળવવા માટે જગતના જુદામાન યુવકો મરી-ફોટતા આવ્યા છે. બટન બીનેટ, વોશિંગ્ટન, શેક્સપિયર, ડીઝરાયલી, પ્રીન્સ ગિરમાર્ક વગેરેના હસ્તાક્ષરોના દળરો પોન્ડ ઉપજે છે; ટેનીસન, ફ્રીફોર્ડ, ડીકન્સ, વેર્લોગ્ટન, મેટા

ગાંધી, બર્નાડ્ શો વગેરેના દસ્તાક્ષરો પણ સેંકડો પૌન્ડ ખેંચી લાવે છે. પણ કુનેદથી કે સસ્તામાં દસ્તાક્ષરો મેળવી લેવાને જે ચિત્રવિચિત્ર માર્ગો લેવામાં આવે છે તે કેટલીક વખત ખૂબ જ રસિક હોય છે.

૩૫૬ આંધ્ર વેલીંગ્ટનને એક યુવકે તેમની પુત્રવધૂ માઇર્વેસ આંધ્ર ડોરોનાં કપડાંના ધોવરામણનું બીલ મદિનાઓથી ન ચૂકવાયું હોવાની ફરિયાદ કરતો પત્ર લખ્યો. ૩૫૬ જે જવાબમાં જણાવ્યું, “મારા પુત્રે બીલ કેમ ન ચૂકવ્યું હોય એ મારાથી નથી સમજતું, પણ હું પોતે તો માઇર્વેસ આંધ્ર ડોરો નથી જ.”

૩૫૭ લેન્ડની એક ઉમરાવગદીએ પ્રીન્સ બિરમાર્ક પાસે દસ્તાક્ષરની માગણી કરી. બિરમાર્કે ઉત્તરમાં જણાવ્યું, “ઠાકાં થીમનીછ, હું કોઇને મારા દસ્તાક્ષર આપના જ નથી. પ્રીન્સ બિરમાર્ક.”

ક્રીપ્લોગ પોતાના લેખો શબ્દદોઃ શિલિંગના બાવે લખતો. એક યુવકે સસ્તામાં એની સદી મેળવી લેવાને એને બે શબ્દ લખી મોકલવાની સૂચના સાથે બે શિલિંગ મોકલાવી આપ્યા. ક્રીપ્લોગે ઉત્તરમાં લખ્યું, ‘Thank you.’

બર્નાડ્ શો તો ક્રીપ્લોગ કરતાં પણ વધુ વિચક્ષણ છે. તેનો સેખનનો દર પણ શબ્દદોઃ શિલિંગ પ્રમાણે છે એ જાણી એક યુવકે એને એક શબ્દ લખી મોકલવાની વિનંતિ સાથે એક શિલિંગ મોકલાવી આપ્યો. શોએ તેને તારથી જણાવ્યું, ‘Thanks’. બિચારા યુવકની દસ્તાક્ષર મેળવવાની ઉમેદ તૂટી પડી અને શિલિંગ ત્રીજે જ ઘેર પહોંચ્યો.

x

x

x

આ વર્ષે નોબેલ-પ્રાર્થના વિજેતાઓ—

પદાર્થવિજ્ઞાન-પ્રો. ઝનૅસ્ટ લોરેન્સ [કેર્લફર્નિયા]; સાહિત્ય-પ્રો. કાન્ઝ સીદ્ધાનથીને [ફોન્સેન્ડ]; રસાયણ-પ્રો. જુટેનાન્ડ [બર્લીન] ને રૂઝીક્કા [મુરીચ]. ૧૯૩૮માં મુલાનવી રખાવજ રસાયણ-વિભાગનું ઇનામ લીન્ડબર્ગ યુનીવર્સીટીના પ્રો. કુન્દને ફાળે ગયું છે. તેમાંથી ઉદ્દેશ પ્રજેએ રાજદ્વારી કારણોસર ઇનામનો સ્વીકાર કરવાની ના કહી છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૨]

પરસ્પરથી સ્વતંત્ર બનવાને પોતાનું સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય અંગ્રેજોની કાયદાપોથીને વેચી રહ્યાં છે. સમય જતાં, એ કાયદાપોથી ઓ-પુરુષના પ્રશ્નને દિદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્ન કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટગતો બનાવશે એની આજે કોઇને પરવા નથી. કેમકે લશ્કરી અને શિક્ષણવિષયક યુદ્ધામો જાણે પચી ગઇ હોય એમ પ્રશ્નમાં આંતરિક યુદ્ધામોની જૂખ ગતી છે. તે જૂલી ગય છે કે પારસ્પરિક સ્વાતંત્ર્યની આ વાતો પ્રશ્નને સાચા સ્વાતંત્ર્યથી દૂર લઈ જવાને ખોલવવામાં આવી છે, આંતરિક પ્રશ્નોના ઉકેલની વાતો મદાપ્રશ્નને દબાવી દેવાને જગવવામાં આવી છે. તે સમજતી નથી કે મૂળનાં એર મટશે તો નદીનાં પાણીને ગાળવાની પણ જરૂર નહિ રહે. જળનો વિકાસ ને સંસ્કારસ્વાતંત્ર્યના પરિણામે સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય પ્રગટતાં બધે જ પ્રકાશ પથરાશે. અંધારામાં ઘેનતરી આંખે ન્યાત્યાં મશાલો લઇ દોડતાં દોગળાઓ પ્રગટશે.

યુદ્ધ—

પૃથ્વી પર માનવીના વસવાટને કરોડો વર્ષ થઇ ગયાં છે. પણ એ ગાળામાં એવો એકાદ સૈકો પણ નથી ગયો જેમાં માનવીએ મહાબીપલ્લ યુદ્ધ ન એભ્યાં હોય. ઇતિહાસની ત્યાં નજર પહોંચી શકે છે એવાં રામાયણ—મહાભારત કે ઇંદ્રપ્રસ્થની આદિ મસ્કૃતિના મમથથી આજસુધીમાં એવો એકાદ દશકો પણ નથી વીત્યો જેમાં એક યા ખીજા કારણે પૃથ્વી પર યુદ્ધ ન એભ્યાં હોય.

આમ માનવસ્વભાવ અને ઇતિહાસને યુદ્ધ સરૂઆતથીજ પચી ગયું છે. જમદગ્નિથી માંડી યુદ્ધ, કે યુદ્ધથી ગાંધીજી સુધીના મંખ્યાબધ માનવપ્રેમીઓએ યુદ્ધને અટકાવવા પોનાથી અનનુ બધું જ કર્યું છે, પણ આજસુધીમાં તો કોઇને એમાં સફળતા નથી મળી. ગાંધીજીને એ મળે છે કે કેમ એ લવિષ્યની પ્રશ્નજો માપશે.

સરૂઆતમાં માનવી હાથોહાથ, પાપાણથી કે માર્માન્ય શસ્ત્રોથી લડતો. તે પછી તેણે શસ્ત્ર-નિષ્ઠામાં ધીમેધીમે વિકાસ સાધવા માંડ્યો. રામાયણ—મહાભારતયુગમાં તે વિકાસ તેની હદનો દિવે પહોંચ્યો. મહાભારતના યુદ્ધમાં તો એ વિકાસે લાખો માણસોનો ધાણ કાઢી નાંખ્યો. એ યુદ્ધ પછી શ્રી કૃષ્ણે, અગ્નિની મદદથી વિકસતાં શસ્ત્રોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકી, શસ્ત્રમર્યાદા પ્રવર્તાવી. તે મર્યાદા હજારો વર્ષ સુધી જળવાઇ રહી. પણ સોમનાથ—પાટણમાં નિર્દય યવનો સામેની હાર પછી હિંદુ રાજનીતિજોને શસ્ત્રમર્યાદાનો પ્રશ્ન ફરી વિચારવો પડ્યો. અને દશક-ઓના ચિંતન પછી શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે, યવનો જે યુદ્ધમાં અગ્નિન્ય શસ્ત્રો વાપરે તો, હિંદુઓને પણ તેમની સામે, તેવાં શસ્ત્રો વાપરવાની છૂટ આપી. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ કે બીમસિંહે એ છૂટને વધારી લીધી. પૃથ્વીરાજ કે પ્રતાપ એ છૂટથી કંઈક વેગળા રહી યવનોના અપ-રમાં હોમાઈ ગયા. તે પછી શિવાજીએ છૂટનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો પણ તે વખતે હિંદુ સમાજ ને રાજકારણમાં છૂપાં ઝેર ને નિર્જનતા રોપાઇ ચૂક્યાં હતાં. પરિણામે થોડોક સમય ચમકાર દાખવી મરાઠી સત્તા આધમી ગઈ. હિંદુ યવનોના ને ગોરી પ્રજાના પંજમાં સપડાયું. ને હિંદુની મૂળ પ્રજાએને અવળા રસ્તે અથડાવી દઈ ગોરી પ્રજા કાયવા લાગી. શાણા રાજનીતિજો સ્વપ્નમાં પણ છૂટ ન આપી શકે એવાં શસ્ત્રોથી તેણે હિંદુનો કબજો લીધો, ને શુદ્ધ રાજનીતિ મરણાતે પણ ન સ્વીકારે એવી સુદ્ધિની રમતથી એ કબજાને તેણે સ્થાયી બનાવ્યો.

પણ કુદરત કોઇને નથી છોડતી. યુદ્ધ એ સુદ્ધિ કે બળની પ્રતિસ્પર્ધા છે. એ નીતિનો ભંગ કરી કોઈ પ્રજા જ્યારે એને કેવળ સંહારની પ્રતિસ્પર્ધા તરીકે કેળવવા માંડે છે ત્યારે, સમય જતાં, એ પ્રજાને પોતાનેજ એ નીતિનાં ભોગ બનવું પડે છે. ગોરી પ્રજાનો આજે

એ સ્થિતિ છે. એણે તરછોડેલી શસ્ત્રમર્યાદા કે વિક્રમાવેલી યત્નવાદ કદાચ એને જ ભક્તી જરો.

આ યદ્ય યુદ્ધ અને એના માર્ગો કે મર્યાદાની વાત પણ યુદ્ધના કાગળો એ પણ એ વિષયનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે. લશ્કરી યુદ્ધોની જ્યારથી શરૂઆત થઈ ત્યારથી યુદ્ધના સાચા અને જગમગેર કાગળો વચ્ચે હમેશા આસમાન-જમીનનું અનુરૂપ રહેતું જ આવ્યું છે. જ્યારે યુદ્ધમાં મંડોલાના પક્ષોને, સાર્યના મર્યાદા નગીકે કે નિર્મળ પ્રગ્નઓના ચોપણને માટે, યુદ્ધ અનિવાર્ય લાગે છે ત્યારે અને પણ, લશ્કરની અને પ્રગ્નની શક્તિને ઉશ્કેરવા તથા જગતની પ્રગ્નઓની હમદર્દી પોતાના તરફ વાળવા, પોતપોતાને યોગ્ય લાગતા દિલોત્તેજ કાગળો ઉપગતવી ઝાઢે છે અને જગતમાં એનો પ્રચાર કરે છે. ઝોગણીમમી સદીની મધ્યમાં ખેલાયવ ઝોગટ્ટો-પર્શિનન યુદ્ધ વિષે ઇંગ્લાંડના પર્ગેશીમત્રીએ પોતે જ કહેલું કે “એ યુદ્ધનું ખરું કાગળ જગતમાં ત્રણ જ જણ જાણે છે. પ્રિન્સ આર્ચર, ડેનીશ ગવર્નર ને દુ.” ગત મહાયુદ્ધનું જગતમાં કાગળ કેમગતી મદરનાકાકા કે મરિયાના ગવર્નરનાનું ખૂન, ગવર્નરોના મને એ કાગળ મોશાકો મંચધીનો ગવર્નર ને સાચું કાગળ તો જાણતા હશે અંગ્રેજ કે જર્મન ગવર્નરોના સુન-મચાપકો વતમાન યુદ્ધનું ખરું કાગળ પણ પ્રગ્નઓ દશકાઓ સુધી જાણી શકે એ અમખનિ છે.

આ સ્થિતિમાં, પાગકી મૃમિ પર એનાના યુદ્ધોની પાછળ પોતાની માનમિક શક્તિ ખર્ચો નાંખવાને બદલે ભારતીય પ્રગ્ન પોતાના પ્રશ્નોને વિશેષ ગ્વતત્વ દૃષ્ટિએ વિચારે એ વધારે વાલદાયી છે.

જીવન—

જીવનના મુખ્ય બે પાસા—એક મરદાંગ, બીજું બી મરદાંગથી બળ વિશુદ્ધ બને છે, બળના આશ્રમે મરદાંગ ટકી શકે છે બળ વાડ છે, મરદાંગ વેલ છે.

જે પ્રગ્નઓ આ બે પાસામાંથી એકને નિગેપ મદરવ આપવા ગઈ છે તેમણે બીજાને પાગળ બનાવી જીવન ગુમાવ્યું છે. પ્રગ્ન જ્યારે એકલા બળ પર મુસ્તાક બને છે ત્યારે તેની ગિયતિ દાનવ જેવી બને છે તેને બદાગની ગુલામી નથી જકડી શકતી પણ દસ, સરકાંગ ને ઉલ્લામથી હીન બની તે માનવજીવનની કિંમત ગુમાવી ગમે છે ને, સમય જતાં, યશુ જેવી બની તે આકાંક્ષ પ્રગ્નઓના દરિયા તરીકે ગદેમાઇ જાય છે ત્યારે તે કેવળ મરદાંગને બન્ને છે ત્યારે તેને બદાગના બળને આધીન-ગુલામ બનવું પડે છે તેનો ગમ નથી સકાતો, પણ ગુલામી તેની મરદાંગવિશુદ્ધિને છૂદી નાખે છે ને સમય જતાં ગમ પણ વિલામમાં પરિણમી પ્રગ્નને રોગી ને સરવહીન કરી મૂકે છે. સરકાંગને પ્રાધાન્ય આપવા જતાં જોનો પાસે આજે દશ લાખની પણ પ્રગ્ન નથી, બળને પ્રાધાન્ય આપવા જતાં મુસલમાનોની સખ્યા કંગોડોની બની છે પણ તેમાં રમ, ઉદવાસ, માધુર્ય, મમદૃષ્ટિ વગેરે વીસગઈ ગયા છે.

પ્રાથમિક, ડખીલી કે વેગ લેવાને ઝનૂને ચડેલી પ્રગ્નઓ બળપ્રધાન બની જાય છે, ગુલામ ગિલામી, વેલવડી કે આદર્શનાદી પ્રગ્નઓ સમગ્રપ્રધાન બને છે. મળપ્રધાન પ્રગ્નઓનું બળ પનુજામાં પગિણે છે, મરકાંગપ્રધાન પ્રગ્નના મરકાંગ વિવાસ, રાગ ને મરવહીતતામાં પગિણે છે. રામે વેલમમાં સ્વનત્રતા ગુમાવી, જગલી કે અધજગલી પ્રગ્નઓએ કેવળ બળને અનુમરગના જીવન ગુમાવ્યું.

જીવના જોખમે બચાવી લીધેલ છે. સરકારના દુલ્લહમાં એક મુસ્લીમ સ્ત્રીએ બચાવેલું એક હિંદુ કુટુંબ, એક હિંદુ વેપારીએ બચાવેલ દસ પડાણીના જન [હિંદીના હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નોની ખરી બાબતો આ છે. જગતદેર બાબતો પશ્ચિમમાથી આવેલી છે.] સરાઇશેખમા નવું સરકારી કનકખાનું શ્રી. લાવા લજપતરાયના પુત્રનું લંડનમા થયેલું અવસાન જાણીતા ઇતિહાસકાર અને જન મુનિવર શ્રી ચતુરવિન્ધજીને પાઠણમા થયેલો સ્વર્ગવાસ. નામાકિત મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન પ્રો. માધવ ગ્રથજ પટવર્ધનનું અવસાન. નામપુરમા હીલ્લરનું પૂતળું બનાવી તેને સજાનાથી મૂકવામા આવ્યું છે [એ પણ આપણી બહાદુરીનો એક નમૂનો છે.] લખનૌમા પડિન માવચિયાજીના પુત્ર પર એક સોલજર કૅપ્ટેન હુમલો [હિંદ મોલ્મનેનું છે એ વાત નવી નથી.] અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી ઇમ્પ્રોવિયલ બેંક પાસેથી રૂ. ત્રીસ લાખની લોન લેશે. મુખર્દી મરકારે વેચાણવેરો રદ કર્યો છે હિંદમા વધી ગયેલી મોલકારી ને મોલકારી લુટાડે.

પરદેશ-જર્મનીએ પશ્ચિમયુરોપને રશિયાના પત્તમાથી બચાવી લેવાના તડાકા હાકીને, રશિયા સાથે પશ્ચિમયુરોપની વિરુદ્ધમા જ કગર કર્યા, ને રશિયા સાથે જર્મનીની વિરુદ્ધ કરાર કરવામા નિર્ણય ગયા પણ પશ્ચિમ યુરોપ હવે જર્મનીને રશિયાના પત્તમાથી બચાવી લેવાના તડાકા દાખે છે [આનું નામ યુરોપીય સમજીતિ] મુસોલિની દાલિયન પ્રગતને કહે છે, “તમારા અગ્રેની સાથેસાથ પીસ્તોચે અમકતી રાખો. ઇટાલિની શાન્તિ એ નિર્જાળેની શાન્તિ નથી, રાજસત્ત્વ વીરોની શાન્તિ છે” [આ શબ્દો હિંદો અર્થિત ઉપહાસ સૂચવવાને તો નથી ને?] વેનેઝુએલાના તેલના વિસ્તારમા આજ લાગી ત્યારે તેમા જળી ગયેલ સેક્ટો સતાનેના માતપિતાઓ સીનેમાની મોજ માણતા હતા. અગાડના મુખ્ય જર્મન સેનાપતિ વોન બ્યોમર્ગને ને બીજા કેટલાક જર્મન અમલદારોની ધરપકડ. જર્મન સૈન્યમા બીજી કરવામા આવતી કુતરાઓની લશ્કરી ટુકડીઓ જિટનની રાવધર્મી અને ઉપરાત ખીજ પણ સપ્પાખંધ સ્કીમરો સૂરગો સાથે અથડાવને ફગી ગઈ છે. જિટિશ વડાપ્રધાન ને નૌકાપ્રધાન પાર્લીમેન્ટમા યુદ્ધનું અડવાટિક અવલોકન કરતા દર વખતે મોટાભાગે કહે છે, “દરો બાબતો વિજય સધાય છે, સૂરગો સાફ પછે રહી છે, હવામા અને સાગરમા આપણે વિજય વરી રહ્યા છીએ.” માછ વડાપ્રધાન લોહડ જ્યોર્જ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને જર્મની અને રશિયા સાથે સમાધાન કરી લેવાની સલાહ આપે છે અને જિટિશ જાનને તેઓ વિજયની આશા આપે છે બ્રિટિશ ટેનિકોના કુટુંબના લવાજમોમા થયેલ વધારો. બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મી. ચેમ્બરલેન, પરદેશમત્રી લોર્ડ હેલીફોર્સ વગેરે લગભગ દરેક બાજુમા યુરોપનાં મુખ્ય શાન્તિ ને સલામતિની બાવતાઓ દર્શાવે છે [યુરોપ સિવાય જગતમા બીજા મુલકો પણ છે એની જિટનના ભૂગોળશાસ્ત્રીઓને કહાય ખબર નહિ હાય.] જર્મન પ્રચારખાત કહે છે, “જગતનો જે બાજ જિટનને હુસ્તક છે એ બાજને સ્વરાજ્ય આપી દેવાય તો જર્મની જિટન સાથે સમાધાન કરે.” [ચાલે જગતની સ્વતંત્રતા માટે લડવા નીકળ્યા છે એવો દાવો એકતુ જિટન ખાત્રી બધ એ જર્મનીને શી રીતે પાવે?] આર્જેન્ટીનો કહે છે “ઇટાલિની તકસ્થતા ફરમનાવટ કરત. પણ વધારે બાંધકર છે. કેમકે ઇટાલિ એ ટોચ નીચે જર્મનીને લેકતો બરોજ માવ જગતના બાજરામાંથી ખરીદીને તેને પૂરો પાટે છે.” મ્યુનીચના રાસમત્ત્વમા ટીલવરનો જન લેવાના કારણ માટે પડાયવ-એસાર નામના યુદ્ધ એ કાવત્રાની પાગળ બ્રિટિશ કપી ગોવીસનો હાથ દોવાનું જગતી જોના દવાય તરીકે દર કોટો રફેસરનું નામ આપ્યું છે. બ્રિટિશ સમ્રાટીઓ કહે છે, “જર્મન પ્રજા તીવરને હુસેલી મૂકે નો અમે તેની સાથે માનખર્ચુ સમાધાન કરીએ” [કમનસીમી છે કે જર્મન પ્રજા એ સલાહ માન્ય કરતી નથી.] જર્મન નિકારને અટકાવવા જતા બ્રિટન તકસ્થ દેશોના વેપારને જે નુકસાન પહોંચાટે છે ને સામે જાપાન, રશિયા દોલાર વગેરે દર્શાવેલો રાષ્ટ્ર વિરોધ મી એંગની એક પ્રશિયાની લશ્કરી બાવનાને વખોળ કહારે છે રશિયા અને ફીન્લેન્ડ વચ્ચેનો સંબંધ તુરિને બને વચ્ચે જામેલું યુદ્ધ. ફીન્લેન્ડની સરકારનું રાજનાતુ ને નવી મરકારની સ્થાપના ફીન્લેન્ડ પોતાનો અદ્યુત વચાવ કરી રહ્યું છે. પોતાનો પ્રસ તે રાષ્ટ્રસંઘ સપક્ષ રમ્યુ કરે છે. ઇટાલિની શાન્ત કાક્રન્સીલની લેક, તેમા જર્મનમૈત્રીનું પુતકચ્ચાસત્ત્વ. રશિયાએ દરેરિયન સ્વતંત્રતાની આપેલી પાત્રી [ખાત્રીએ આપરામા ગોરી પ્રલ્લઓ ખૂબ જ આગળ વધી ગયેલી છે] ગરિપૂય દોસ્પીટાલ સર્વોચ્ચ આદર કરવાને લોર્ડ ન્ડ-ફીલ્ડે સાદામાર લાખ પાઉંડ આપ્યા છે

अज्ञानतिमिरान्धानां धानांगनशलाक्या ।
नेत्रमुग्धमीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

संयालक

रतिलास त्रिभुवनदारा शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

પૌષ : ૧૯૮૬

અંક ૬

૧	સ્ટી અને પુરુષ	૩૬૫
૨	કમ્પેસિટ— [કાવ્ય]	...	પ્રભુલાલ શુક્લ	૩૬૭
૩	અભિલાષા [વાર્તા]	...	મ. દેસાઈ, ચ મંધવી	૩૬૮
૪	બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદુનું સ્થાન...	...	પ્રાણશંકર જોષી	૪૦૩
૫	રાષ્ટ્રભાષાનું ભાવિ	...	અમૃતલાલ વસંતરામ પડયા	૪૦૭
૬	યુદ્ધના અમરણીઓ	...	ચમનલાલ	૪૧૨
૭	સ્વર્ગની સફર	...	નરમિહ	૪૧૭
૮	મૂલ્યાંકન	...	નર્મદાશંકર લ. વ્યામ	૪૨૪
૯	શાને ? [કાવ્ય]	...	ગૌતમ	૪૨૭
૧૦	છવન ઝરણું	૪૨૮
૧૧	કૃતમ્ [કાવ્ય]	...	દેવજી રા. મોહા	૪૩૨
૧૨	અક્ષરજ્ઞાન અને આહિત્યસર્જન...	...	વસંતાનુજ	૪૩૩
૧૩	ગોચરી	૪૩૬
૧૪	તારા—તણખા	૪૩૯

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

૦-૪-૦

ખર્ચ—

૩-૮-૦

પરેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચનો ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢ ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ " "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ " "	૧૬	૧૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ નિવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : અભિલાલ પુ. મિશ્રી બી. એ.
મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય પ્રેસ, રાવખડ, અમદાવાદ.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર દિવ્વ મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં [અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખ] લગભગમાં] બહાર પડશે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના આદર્શ વી. પી. ની રાહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવા કે બાકી રહેતાં લવાજમો મનીઓડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ દિલ્લવાહી છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકોએ યાદ રાખવું ઘટે કે—

દરેક વિષયના લેખને માટે ‘સુવાસ’માં સ્થાન છે; પણ તેમાં—

તલસ્પર્શતા, ભાષાશુદ્ધિ ને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે.

અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વમાલ્ય, સુવાસ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

નોંડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કોશને અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહેાંચ અપાશે. બાકીના લેખો, સાથે ટપાલખર્ચ મોકલોવેલ દરો તો, તે જ મુદતમાં પાછા મોકલાવી દેવામાં આવશે.

‘સુવાસ’માં કવિતાનું સ્થાન ઘણું જ મર્યાદિત છે. સરવહીન લેખો, વાર્તાઓ કે કવિતાઓનું ટપાલમાં આવી પહેાંચવું બહોળું પ્રમાણ કાર્યાલયને ભારરૂપ થઈ પડે છે અને લેખકોને પણ તે ખર્ચમાં લિતારે છે. એ બધાથી લેખકો અમને બચાવી લે એવી આશા રાખીએ છીએ.

લેખક, આદર્શ અને સહાયક [મિત્ર કે વાચક] એ ત્રણે કોઈપણ સામયિકનાં આવશ્યક અંગો છે. એ ત્રણેના માર્ગ વધારે સરળ અને અનો એ ત્રણે એકમેકને તેમજ માસિકને મદદ રૂપ થઈ પડે એ ગણતરીએ, પ્રાથમિક જુમિકારૂપે, અમે એ ત્રણેનાં ખાસ મંડળોની સ્થાપના કરી છે.

લેખકમંડળ—

‘સુવાસ’ના અંત્યોરસુધીના અંકમાં જે લેખકનાં ઓળામાં ઓળાં પંદર પાનાં પ્રગટ થવાં હશે તે દરેકને સભ્ય ગણી શકાશે.

નવા લેખકોમાંથી જોએ એમાં નોંડવા ઇચ્છતા હોય તેમણે તે સંબંધી પત્ર સાથે પોતાને મનપસંદ વિષય પર એક સુંદર લેખ અમને લખી મોકલાવવો. એ લેખ ધ્યાયોગ્ય જણાતાં તે ‘સુવાસ’માં પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લેખકને, જરૂરી પત્રવ્યવહાર પછી, ‘લેખકમંડળ’માં સ્થાન અપાશે.

એ મંડળ વધુમાં વધુ પચીસ લેખકોનું બનશે અને તેમાં જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણતોને જ સ્થાન અપાશે.

‘લેખકમંડળ’ના સભ્યોને ‘સુવાસ’નો દરેક અંક વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવશે.

‘સુવાસ’ની પુસ્તકારની યોજનાનો લાભ, પ્રથમ લેખ પ્રગટ થઈ ગયા પછી, કેવળ એ સભ્યોને જ મળી શકશે.

પ્રગટ થતા લેખની પાંચ પ્રીન્ટ્સ દરેક લેખકને મોકલાશે. પણ સભ્યોને વિશેષ નફો નોઈતી દશે તો, પત્રવ્યવહારથી નફો કરી લેતાં, કાગળના ખર્ચમાં જ તેમને તે માટે વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે.

તેમને દર વર્ષે એક મુંદર પોકેટ-ડાયરી બેટ અપાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા લેખોની ચૂંટણી કરતાં તેમને પ્રથમ સ્થાન અપાશે.

તે મંડળમાંથી એ પ્રતિનિધિઓને ‘સુવાસ’ના સલાહકાર-મંડળમાં લેવાશે.

એ સભ્યોને, ધીમે ધીમે, તેમનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં કે પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોના વેચાણમાં મગવડતા કરી આપવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત તેમને બીજા પણ અનેક લાભ મળી શકે એવી યોજનાઓ ક્રમિક ધોરણે વિસ્તારવામાં આવશે.

મિત્રમંડળ—

એક કે એક કરતાં વધુ ગ્રાહકો બનાવનાર વ્યક્તિઓ ‘સુવાસ’ના મિત્રમંડળમાં જોડાઈ શકશે.

તેમને મુંદર-સુશોભિત પોકેટ ડાયરી બેટ અપાશે.

એક કરતાં વધુ ગ્રાહકો બનાવનાર મિત્રોને, તેમના કામના પ્રમાણમાં, જુદે જુદે ને જુદી જુદી બેટો અપાશે.

માત્ર ગ્રાહકો મેળવનાર મિત્ર વિના મફતે ‘સુવાસ’ મેળવવાના અધિકારી થઈ શકશે.

નોંધ—

‘સુવાસ’ના વાર્ષિકમંડળમાં તેના લેખકો, ગ્રાહકો ને મિત્રો જોડાઈ શકશે.

આ મંડળના સભ્યો દર વર્ષે ત્રણ ત્રણ મહિને પાછલા ત્રણ અંકો વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી શકશે અને એ અભિપ્રાયમાં જોનો અભિપ્રાય વધારેમાં વધારે સફળ ને તટસ્થ વિવેચનરૂપે દશે તેને રૂ. ૫ થી ૧૦ નું ઇનામ અપાશે. ને એ બધા અભિપ્રાયોમાં જે લેખકના લેખને વિશેષ પસંદગી અપાઈ દશે તેને ગુજરાતી સાહિત્યની ગમે તે એક મુંદર કૃતિ બેટ આપવામાં આવશે.

આ યોજનાથી તંત્રી, લેખકો, ગ્રાહકો, વાચકો, મિત્રો વગેરે એકમેકના ગાઢ મેષમાં આવી શકશે અને પરસ્પર લાભદાયી બની શકશે.

ઉપરની યોજનાઓ મેષમાં મેળવ સૂચનાઓ પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધો દિંમતે ૧-૮-૦૦ + ૦-૪-૦૦ પોસ્ટના મળી રૂ. ૧-૧૨-૦૦માં આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા :..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરદેશર પ્રરામજી ખખરદાર

વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રભસને આવકારે, પોષે અને મપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવું પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરમાયલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીરામ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો મયોગ ટાંગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના ક્ષાપિણ્ય સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતા ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કંઈક મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

બેંકાર દુનિયાને માહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે ઇવન બાળક હોય
આરામથી ઇવન ગુજરક હોય
કોઈના નાખેદાર ન રહેક હોય
— અને —

વચર પૈસે વેપાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કૌશલ્યમા

આજેના દાખલ થાય અને શીવલ તથા

વેતરલ ગીખી લો

વેતરકામના શિક્ષક માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘લોમટેલર’ કિંમત રૂ ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૫-૦ પરદેશ શિર્ષાંગ ૭

છાયા ટેલરીંગ કૌશલ્ય-વડોદરા

તા ૬ મવા ગાતાની પ્રિન્ટ બીજી સુવિધા
મળાશે

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘મુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે, અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ગાહુ કેન્વામર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

રાશિ કાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તમ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : પોપ

[અંક ૯

શ્રી અને પુરુષ

૪

શ્રી ચન્દ્ર છે, પુરુષ સાગર છે. ચન્દ્ર મધુર ચાંદની વર્ષાવે, સાગર મોર્ચા ઉછાળતી મર્ચનાંઓ કરે. ચન્દ્ર પ્રકાશનાં પૂર વેરતા-સોજે કળાએ ખીલીને સાગરને મળવા તલપે; સાગરના જળમાં પ્રતિબિંબિત થઈ તે દૂધકા મારે. માગર એને ભેટવા આહુ લખાવે— ભરતીએ ચડે, ચન્દ્રના મુખમાથી વર્ષતી ચાંદનીને સ્પર્શવા જ્યાં જ્યાં ચાંદની પથરાતી હોય ત્યાં ત્યાં ફેલાઈ જવા તલસે; નદીઓનાં જળ પર ચન્દ્રનાં કિરણો નાચનાં નિહાળી નદીએનદીનાં તીરને તે પાછાં ધકેલે, પોતે પણ છૂપા વેશે એની સાથે ભળી જાય.

જડ કે ચેતન-પ્રકૃતિનાં અંગ, ચન્દ્ર અને માગરની જેમ, ભેગ છે: શ્રી અને પુરુષ. જોતે પ્રસ્પર્શતે જોવા મળતા કે સ્પર્શવા તલમે છે પ્રેમ એ બનેને સાંકળે છે. એ મંડલનમાથી જીવનનું અમૃત વર્ષે છે; નવમર્જન થાય છે.

પણ ઘડાતા યુગનો માનવી પ્રેમના દર્શનને ઘણું કઠોર બનાવી રહ્યો છે. તે પ્રાણીઓ- માં જ પ્રેમ કહે છે, અને એ પવિત્ર પ્રેમની એણે પતિપત્નીના દૈહિક પ્રેમમાં જ સ્થાપના કરી દીધી છે. તે ધારે છે કે સ્ત્રીને તેની દેહબૂખ ભાંગવા પુરુષ કે પુરુષો મળ્યા-મર્વસ્વ મળ્યું; પુરુષને એની દેહબૂખ ભાંગવા સ્ત્રી કે સ્ત્રીઓ મળી—મર્વસ્વ મળ્યું ને એ માન્યતા પર તે આવતીકાલના મંસારની રચના કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવે છે.

તે બૃહી ગય છે કે પતિપત્નીનો પ્રેમ કે નરનારીનો કેવળ દૈહિક મેનધ એ જ સ્ત્રી- પુરુષના પ્રેમનું મર્વસ્વ નથી. પણ ભાઈ અને બહેન, પિતા અને પુત્રી, માતા અને પુત્ર, દિયર ને બોભઈ, સાસુ અને જમાઈ, પુત્રવધુ ને સમરો; નારી અને કલ્પનાનાં, સાહિત્યનાં

કે સ્થાપત્યનાં નરપાત્ર; નર અને કલ્પનાનાં, સાહિત્યનાં કે સ્થાપત્યનાં નારીપાત્ર—સર્વેન સ્ત્રી-પુરુષનો પારસ્પરિક પ્રેમ રમી રહ્યો છે. પ્રેમનાં એવાં વિશેષ ને વિશેષ રમણીય કે મંગલ સ્વરૂપો જ સ્ત્રી-પુરુષની પ્રેમભૂખ ભાંગી શકે છે. પણ એ પ્રત્યેક અંગેની સ્વયંવિશુદ્ધિ માટે પતિપત્નીનો પ્રેમ નિર્ભંગ અને અદ્વર હોવો જરૂરી છે. પતિ જ્યારે પત્નીમાં જ કે પત્ની પતિમાં જ દેહપ્રેમ જામે ત્યારે જ બીજા પ્રેમોની વિશુદ્ધિ જાળવાઈ રહે. પતિ-પત્નીના પ્રેમની સુંદરતા માટે પણ એ જરૂરી છે. કેમકે પતિપત્નીની પરસ્પરમાં જ ગૂંથાઇ જવાની-પરસ્પર માટે બોગ આપવાની તમજા જેટલી ઊંડી, એટલું જ એમના પ્રેમનું શિખર ઊંચું.

સર્જનનું મૂળ પ્રેમ છે, અને એ પ્રેમ સ્ત્રી અને પુરુષતરવો વચ્ચે જ સંભવી શકે છે. જેવાં સ્ત્રી અને પુરુષના બાવ એવો એમનો પ્રેમ; જેવો આજનો પ્રેમ એવું આવતીકાલનું જગત. પ્રકૃતિમાં કેવળ સૌન્દર્યપ્રેમ છે, એ નવું સૌન્દર્ય જન્માવે છે. પ્રાણીઓમાં દેહપ્રેમ પ્રધાનપદે હોય છે, એ દેહ જ જન્માવે છે. માનવી જ્યારે પ્રેમમાં શુદ્ધિ, નિર્ભંગ રસ, ભાવના કે માંગલિકતા કેળવે છે ત્યારે તે સંસ્કાર ને વિશુદ્ધ મંત્રિત જન્માવે છે; દેહપ્રેમમાં જ એ સર્વસ્વ જોતો અને છે ત્યારે તે પણ પ્રાણીની જેમ કેવળ દેહ જ જન્માવે છે.

ભાઈ અને બહેનનો મંગલપ્રેમ, પિતા અને પુત્રી કે માતા અને પુત્રનો વાત્સલ્યપ્રેમ, જમાઈ ને સાસુ કે સસરા ને પુત્રવધૂનો ઊર્મિલ પ્રેમ, દિયર ને બોજાઈનો લલિત પ્રેમ, પ્રકૃતિ કે ઇશ્વર સાથેનો તાદાત્મ્ય પ્રેમ, પતિ અને પત્નીનો દેહપ્રેમ—રસપ્રેમ—સમર્પણપ્રેમ, —પ્રેમનાં પ્રત્યેક અંગે જ્યાં પરસ્પર ગૂંથાઈને વિકાસ સાથે; સ્ત્રી ચન્દ્રની જેમ ચાંદની વર્ષાવે, પુરુષ સાગરની જેમ ઉછાળા મારે; ચન્દ્ર બ્યોમની રાણી, સ્ત્રી ગૃહસંસારની રાણી; સાગર પૃથ્વી પર પથરાય, પુરુષ જગતની જગાજદારીઓ ઉઠાવે; ચન્દ્રને જાંખું કલંક પણ શરમાવે; સાગર પૃથ્વીના ક્ષાર પોતાના પેટાલમાં સમાવે—સ્ત્રીપુરુષનું જે સંસારમાં આ સ્વરૂપ તે સ્વર્ગ. પુરુષપ્રાણી રાટલાના દુકડા માટે દોડે તો સ્ત્રીપ્રાણી પણ એજ દુકડા માટે પાછળ પડે; પ્રેમ જ્યાં વિશુદ્ધિ ને સમર્પણભાવને તણ વ્યાપાર ને વ્યવહારના માર્ગે વળે એ પ્રાણીઓનું જગત.

ખોળામાં હસતા સંતાનને રમાડતાં રમાડતાં મજૂરી કરીને નિર્ભંગ પતિનું પણ ભાવથી પોષણ કરતી સ્ત્રી, કે સવારે મજૂરી કરીને સાંજે માંદી પત્નીના ખાટલા પાસે બેસી એને અને સંતાનને હાથે રાંધીને સ્નેહથી જમાડતો પતિ—એ સ્વર્ગની કંગાલિયતનાં દર્યો. લાખોની કમાણી કરતી, જગતની પ્રશંસા પામતી પણ સંતાન વગર તલસાટ અનુભવી હમરોની કિંમતે પારકાં સંતાન ખરીદતી અને પછી એમના ઉછેર માટે બીજા હમરો ખર્ચતી, છતાં હૈયાને તો ખાલી માનીને તેને ભરવા જ્યાં ત્યાં લખખી મુંદરી એ પ્રાણીજગતના ઐશ્વર્યનું દશ.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંને જ્યાં પૈસાનેજ માટે ચયતાં હોય ત્યાં પૈસો જ એકમાત્ર સાધ્ય વસ્તુ બની રહે, જે કંઈ જોઈએ તે પૈસાથી જ મેળવી શકાય, અને પૈસાથી જ મળે તે બખડ ચીજ—એમાં પ્રેમ, ભાવના કે સમર્પણની જાંખતા સેવતી એ અરથાને ગણાય. સ્ત્રી કે પુરુષ જ્યારે પ્રેમમાં અદ્વિત્યઅદ્વિતની નીતિ સ્વીકારે ત્યારે પ્રેમ એ ભાવનાનું અમૃત મટી વ્યાપારનો વિપ્લવ બને, વ્યાપાર એટલે શુદ્ધતા અને શુદ્ધતા જગતને જડ બનાવે; કેમકે, વિલાસનું મળે તેવું લલિત સ્વરૂપ પણ માનવીને રસાનુભવ નથી કરાવી શકતું; એ અનુભવ

કર્મસંત —

પ્રભુલાલ શુક્લ

તમે પદપદે પડી જીરણ તોડીને શૂંખલા,
સમાજ ગૃહનાં બધાં જીવન—બંધનો પાંગળાં
ઉથેડી, નવકાન્તિની પ્રલય—ફૂંકનાં ચેતને
ધર્યાં વસન સુક્રિતાનાં:

ભૂરી સકલ અંગમાં અભય પ્રાણ પૌરુષનો,
અને ઉર મહીં પુરી પ્રણવ ગાન વિરાટનું;
તમે અડગ નિશ્ચયે મનનભોમને પ્રેરોને,
ગયા પથ નિમંત્રણે તિમિર માર્ગની દેડોએ.
ત્યજી જગતની બધી સુખદ સ્વપ્નની અંખના,
અનેક કુસુમો ભર્યા પ્રમથરંગી આલુપણો
જલાવો, સ્મૃતિ ચિત્તની ભજનભજંત ભૂતાવળે
સજ્યાં નવલ આયુધો:

કરાલ યુગકાળના દુઃખિત પીડિતો દૂંઠવા,
કંઈક અબલો મહીં પ્રબળ ચેતના પ્રેરવા;
અને જગતમિસ્રમાં નવપ્રકાશ ફેં પૂરવા
મશાલ સળગાવી દ્યાં:

તમે નવ ખમીરના સરવ સંતને નહોતરી,
રમ્યો કરમ—યજ્ઞ કો' અજળ રાષ્ટ્ર સંક્રાંતિનો;
મહા જીવન ભગૃતિ પ્રબલ પ્રાણ ઉત્થાનની
દિસે સકલ વિશ્વમાં: નવપ્રભાત જોને, ઉગ્યું !

હોડે હોડે પણ કંઈક સમર્પણભાવ અંખે છે: ગમે તેવી ગણિકાઓ પણ કંઈક ભોગ આપ્યા
વિના પુરુષના રનેદને નથી આકર્ષી શકતી, ચક્રવર્તી રાગ્નઓ પણ કંઈક સમર્પણ કર્યા વિના
ઓને સુખી નથી બનાવી શક્યા. સ્ત્રી કે પુરુષ ત્યારે દેહપ્રેમને સર્વસ્વ માને ત્યારે મંગલ
પ્રેમના અભાવે અતૃપ્તિ અને વાસના જ જગત પર કાળ, જમાવે; કેમકે, સાગરમાં સરિતાની
જેમ, મંગલ પ્રેમની ધારાઓ જ જીવનને જલકરું રાખી શકે છે; અને દેહપ્રેમમાં રસામૃત
અનુભવવાને, એ પ્રેમની સગવળતી લાલસાને મર્યાદિત રાખવાને, તેના ખુદ્ધા માર્ગોને સોનેરી
સાંકળે બાંધી લેવાને એ જલકાટ અનિવાર્ય છે.

અભિલાષા

મ. દેસાઈ

ચ. સંઘવી

દિવસો યયાં મહારાણી અસલ દર્દથી પીડાતી હતી. તેની શુદ્ધાબી કાપા કરમાઈ ગઈ હતી. છતાં જ્યારે રાત્રી તેના પલંગ નજીક આવતો-તે ખેડી ચતી, તેની આંખોમાં તેજ અમકતું, નીચી નમીને તે પાનિના પગ પર માથું મૂકતી.

રાત્રીનો સ્નેહ પણ એટલો જ ઊજળો હતો. સમરાંગણમાં સેકડોનાં માથાં ઉતારનાર એ વીર માંદી પત્નીના પલંગ પાસે જતાં જ દીન બનતો, તેની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં, તેનો કંઠ ગદ્ગદિત ચતો. ઊભી ચવા જતી પત્નીને તે પ્રેમભર્યા હાથથી ઝીલી લેતો. બંનેની આંખો મળતી, તેમાંથી મધુર પ્રેમના અંધાર વર્ષના.

વૈદ્યો રાણીની આ માંદગીથી દંટાળી ગયા હતા. રાત્રી વારંવાર તેમની પાસે આવતો, ને નાના હોકરાની જેમ પૂછતો, “તે સાજી થશે ને?” ફરી કહેતો, “કાઈ પણ ઉપાયે એને બચાવો; તમે માગશો તે આપીશ.” જતાં જતાં ફરી પોકારતો, “એને બચાવો, બચાવો.”

પ્રભુના મંદિરમાં પણ તે સદચરીના પ્રાણની જ યાચના કરતો. પૂજારીને કાગતું કે, ‘મહારાણી નહિ બચે તો રાત્રીનું મગજ ચસકાઈ જશે.’

પણ છેવટે વૈદ્યોની વિદ્યા ફળી, રાત્રીની પ્રભુપ્રાર્થના પણ ફળી. રાણી મંદવાડમાંથી ઊઠી. પ્રિયતમના ચરણમાં તેણે માથું મૂક્યું. રાત્રીએ તેને બૂજવુગણમાં લીધી.

“પણ તમારા મુખ પર મને વ્યથા કેમ જણાય છે?” બુજ્જમાંથી છૂટતાં રાણીએ સ્નેહભરે પૂછ્યું.

“કંઈજ નથી”—કહી રાત્રી હસીને બહાર ચાલ્યો ગયો.

રાણી બાકુળ બની. તેને લાગ્યું કે રાત્રી પોતાથી ચોક્કસ કંઈક છુપાવે છે. તેણે સેવકોને પૂછગાળ કરી. પણ કાઠએ સંતોષજનક ઉત્તર ન આપ્યો. છેવટે તે પોતાની એક વિશ્વાસુ દાસી પાસેથી જાણી શકી કે, ‘દુરમનોએ નગરને ઘેરો બાંધ્યો છે. પણ રાણીની નજાણી કાપા પર એ સમાચાર કંઈ અધટિત અસર ન કરી દે એ ખાતર રાત્રીએ તેને તે જણાવવાની મના કરી છે.’

“પણ,” રાણીએ વિશેષ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, “મારો કુમાર ક્યાં છે? હું માંદગીમાંથી ઊઠી છતાં તે મને મળવા પણ નથી આવ્યો!”

“એ તો મને ખબર નથી”—દાસી તરત ચાલી ગઈ.

રાણી વધારે અકળાઈ. તે એટલું તો સમજી જ ગઈ કે કુમાર ગ્રંથાંધમાં પણ કંઈક માઠો બનાવ બન્યો છે. પણ રાત્રીની મનાથી કાઠ તેને કંઈ કહેતું નથી. તેણે પોતાના વિશ્વાસુ સેનાપતિ ને ધર્મભાઈ કેશરીસિંહને પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. ને જાણે પોતે બધું જાણતી જ હોય તેમ શાંતિથી પૂછ્યું:

“પણ તમે કુમારનો પત્નો કેમ નથી મેળવતા ?”

“પત્નો તો મેળવ્યો છે; બહેન” સેનાપતિએ સહજલાયે કહ્યું, “તેમને દુશ્મનના મુખ્ય સેનાપતિના તંત્રમાં રાખવામાં આવ્યા છે.”

રાણી સમજી ગઈ. તેનો પ્રિય પુત્ર દુશ્મનો સામે જતાં ગમે તે રીતે કેદ પકડાયલ હોવો જોઈએ. પણ આ સમાચાર સાથે જ તેનામાં પુત્રને મળવાનો તલસાટ બન્યો. તેણે પૂછ્યું, “એના છૂટકારા માટે દુશ્મનોએ શી શરત રજુ કરી છે ?”

“સત્તાવાર રીતે તો કંઈ જ નહિ.”

“સત્તાવાર નહિ તો ઇનસત્તાવાર. પણ તમને કુમારના મિત્ર માની કંઈક તો કહાવું જ હશે ને ?”

“નગરમાં પ્રવેશવાનો શુભ માર્ગ બતાવી દઉં તો તેઓ કુમારને છોડવા તૈયાર છે.” સેનાપતિએ કંઈક કચવાટ દર્શાવતાં કહ્યું.

“તમે શો ઉત્તર આપ્યો ?”

“ઉત્તર ?—કહાવું છે કે કુમાર કરતાં અમે નગરની કિંમત વધારે આંખીએ છીએ.”

રાણીએ એક દીર્ઘ નિસાસો નાંખ્યો. કેશરીસિંહ એ જોઈ ચમક્યો. રાણી બોલી, “કેશરીસિંહ, તું પુરુષ છે. સ્ત્રીનું હૈયું, માંદગીમાંથી જીડીને પુત્રને મળવા તલસતી માનો વલોપાત તને ન સમજાય. પણ બહેનની એક આરા માનીશ ?”

“શી ?” સેનાપતિ વિશેષ ચમક્યો.

“દુશ્મનોને શુભ માર્ગ બતાવી દે. મારો કુમાર મને પાછો લાવી આપ.”

સેનાપતિના મસ્તકે જાણે વીજળી પડી. તે ઘેનમાં હોય એમ બોલ્યો, “શુભ માર્ગ બતાવું ? રાજદ્રોહ કઈ ? મારી ઉજ્જવળ કીર્તિને કલકિત બનાવું ? રાજનજી આ જાણે તો મોતની સજા પામી નહીં જઈ ?”

“કેશરી,” રાણીએ હૈયાના બાવ પ્રકાશતાં કહ્યું, “એ બધું કડીન હશે. પણ તલસતી બહેન કે માનું હૈયું મનેાપવું એના પુણ્ય આગળ એ કંઈ જ વિસાતમાં નથી. રાજનજીને તારા પર શંકા આવી શકે જ નહિ. ને દેશદ્રોહ રવાર્યને ખાતર કંઈક કરવામાં છે, પરાય. કારમાં નહિ. તું શુભ માર્ગ બતાવે એથી જ કંઈ દુશ્મનો છૂટી નથી જવાના. એ લોકો એ માર્ગ બીજા ઉપાયથી જાણી લે તો તમે ગફલતમાં કદાચ દારી પણ જન્યો. પણ તમે જ જ્યારે એમને એ માર્ગ દર્શાવ્યો હોય ત્યારે એ માર્ગે આવતાં તમે એમને સહેલાઈથી છૂટી શકો.”

રાણીના આ શબ્દોએ સેનાપતિ પર જનદુર્ભ અસર કરી. છતાં એના હૃદયને તો એનાથી ઠંબ જ લાગ્યો. રાણીએ મૃચ્ચનેશ માર્ગે કુમારને પાછા મેળવી શકાય, છળ ક્યાંયો કદાચ વિજય પણ વરી શકાય છતાં શુદ્ધ ક્ષત્રિયવંશને તો એનાથી કલંક જ ચોટીએ તે ન બૂલી શક્યો. પણ તેને એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો; દિવસો પહેલાં તેનો પોતાનો પુત્ર ગુજરી ગયેલો; તેની પાછળ તેની માએ જ્યારે તરફડીને પ્રાણ કાઢ્યા ત્યારે પોતાને મોતમાંથી બચાવી લેનાર આ રાણીમાતાજી હતી; તેણે જ આજમુધી પોતાના હૈયાને જાગીનીરોહથી ભર્યુંભર્યું રાખ્યું હતું. બહેનની વાત તેણે તરત કબજી. કહ્યું, “પણ દેવી, યાદ રાખજો, મારી કીર્તિને કલંક ન લાગે.”

“એકીકર રહે, બાઈ,” રાણીએ રોદ દર્શાવતાં કહ્યું, “તારો કાંઈ નામ પણ નહિ લે.”

રાજરાણી અંતઃપુરમાં હતી. રાજા રાણીના મુખ પર સ્નેહચેલી આંખે તાકી રહી હતો. ત્યાં દુરથી બંદૂકના અવાજ આવ્યા. રાણીએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, “આજે શું છે?”

“એક દેશદ્રોહીને તેના અપરાધને યોગ્ય સજા થાય છે.”

“દેશદ્રોહી? કોણ?” રાણીએ ચમકીને પૂછ્યું.

“કેશરીસિંહ” રાજાએ કંઈક ગ્લાનિ અનુભવતાં કહ્યું. પણ રાણીના મગજ પર તે એ શબ્દ સાથે જ જાણે વજ્ર પડ્યું. તે ટગર ટગર તાકી જ રહી.

“કેશરીસિંહ!” રાજાએ ભાવવાહી સ્વરે ઉમેર્યું, “કેટલો બહાદુર વીર!” પણ કોણ જાણે ક્યાં કારણે એણે વૈરીઓને નગરપ્રવેશનો મુખ માર્ગ બતાવી દીધો. કુમાર દુશ્મનો પાસેથી છૂટી તમારાં દર્શને આવ્યો તે જ પળે દુશ્મનોએ નગર પર પાછળથી હલ્લો કર્યો. કેશરીસિંહ પોતાની લશ્કરી હુકડી સાથે તે માર્ગ પર દુશ્મનોને કાપતો જિભો હતો છતાં જનસુસીખાતાના વડાએ જણાવ્યું કે દુશ્મનોને એ માર્ગ કેશરીસિંહ પોતે જ બતાવ્યો છે. મેં તરત કેશરીસિંહને કેકાણે ખીચી સેનાપતિની નિમણૂક કરી, કુમારને દુશ્મનો પર પાછળથી હલ્લો કરવાને કેટલીક લશ્કરી હુકડીઓ સાથે નગર બહાર મોકલ્યો. કેશરીસિંહની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેણે પોતાનો મુનો કબૂલી લીધો. ને લશ્કરી ન્યાયાધીશે તેને મોતની સજા ફરમાવી છે.”

રાણીએ રાજાની વાત તો સંજગતા હૈયે પણ સાંભળી લીધી. પણ તે પૂરી થતાં જ તે બેહોશ થઈ પડી.

રાજા ચમક્યો. તેને કશી સમજ ન પડી.

રાણી બેહોશ સ્થિતિમાં જ બચી: “કેશરીસિંહ નિર્દોષ છે; મુન્હેગાર હું છું. કુમારને મળવા હું તલપતી હતી. દુશ્મનોની એજ શરત હતી. મેં કેશરીસિંહને આજ્ઞા આપી હતી.”

“એમ!” રાજાની આંખો ચમકી જઈ; તે રાણીને દાસીના હાથમાં સોંપી તરત ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો.

થોડીવારે રાણીને ન્યાયમંદિરનું તેજું આંખું. તે એકાદ ઘડી પહેલાં જ શુદ્ધિમાં આવી હતી, પણ તેડાનો ભાવાર્થ તે સમજી ગઈ. એક દાસી સાથે તે તરતજ ન્યાયમંદિરમાં જઈ પહોંચી. તેને આરોપીના આસને બેસાડવામાં આવી.

સામે સિંહાસન પર રાજવી બેઠો હતો; મુખ્ય આસને લશ્કરી ન્યાયાધીશ બેઠો હતો. આસપાસ ગંબીરવદને મંત્રીમંડળ ગોઠવાયું હતું.

“આપના પર” રાણી સામે નેઠ, આંખમાંથી આંસ લૂછતાં લશ્કરી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, “સેનાપતિ કેશરીસિંહને રાજદ્રોહી દોરવણી આપવાનો આરોપ છે. આપ તે કબૂલો છો?”

“હા.”

“એ લશ્કરી મુન્હો છે;” ન્યાયાધીશે ઉમેર્યું, “તેની સજા મૃત્યુની હોય છે.”

“સ્વાભાવિક છે.”

“આપને કંઈ કહેવું છે?”

“ના.” નીચાં નમ્રજેઝ રાણીએ ઉત્તર દીધો.

“તો પછી” ન્યાયાધીશે પરાણે શાંતિ સાચવતાં કહ્યું, “લશ્કરી નિયમન આપને મોતની સજા ફરમાવે છે.” ને એકાદ દષ્ટિ થોભી ઉમેર્યું, “પણ ન્યાયમંદિરના વડા તરીકે

રાજવીને, ન્યાયાધીશની વિનંતિથી, એવી સજાઓ માફ કરવાની છૂટ રહે છે. હું આ પ્રસંગે એમને ચરણે એ વિનંતિ શુનકરું છું.”

“યોગ્ય છે” મુખ્ય મંત્રીએ ન્યાયાધીશને સાથ આપ્યો.

“ન બને” રાજાએ આંખમાંથી પ્રતાપ વર્ષાવતાં કહ્યું, “રાજદ્રોહીને યોગ્ય સજા થવી જ ધટે.”

“પણ આ શુંદા માટે સવારેજ કેશરીસિંહને સજા થઈ ચૂકી છે.” એક મંત્રીએ દલીલ મૂકી.

“ને એથીજ એ શુંદો બેવડાયો છે,” રાજાએ એટલાજ પ્રતાપથી કહ્યું, “કેશરીસિંહનું સવારે ખૂન થયું છે. અને એ ખૂનનું કારણ મહારાણી છે.”

ન્યાયાધીશે વિનંતિઓ કરી, દલીલો કરી. પણ રાજા માને એ છેવટે તો તેને અમંત્રાવિતજ લાગ્યું. અને મહારાણીને તેણે આંસુઝરતી આંખે પૂછ્યું, “આપની કંઈ ઈચ્છા?”

“મારા પતિનાં ચરણને ઉશ્વેદો સ્પર્શ કરી લેવાની” રાણીએ રાજાના મુખ પર સ્નેહભર્યા નયન ડેર્યાં.

રાજા સિંહાસન પરથી ઊભો થયો. હાથમાંનો રાજદંડ ને માથા પરનો મુગટ તેણે સિંહાસન પર મૂકી દીધો. તે સામાન્યવેશે ભોંય પર જઈ ઊભો. રાણીએ તેની સમીપ પહોંચી તેનાં ચરણ પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. રાજવીએ એ મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. તેની આંખમાંથી સરતી આંસુની ધારાઓ એ મસ્તકને ભોંજવી રહી.

રાણી પોતાના આસને પાછી ફરી. રાજા સિંહાસન પર ગોઠવાયો.

“આપની અંતિમ અભિલાષા?” ન્યાયાધીશે રાણીને પૂછ્યું.

“જ્યાંસુધી મારો મારો કુમાર જીવતો હોય,” રાણીએ સ્નેહભરી વાણીમાં કહ્યું, “ત્યાં સુધી હું ક્યા કારણે મરી છું તે અહીં છો એ સિવાયનું કામજ ન જાણે. ન મારો પુત્ર મારા કારણે જરીકે દુઃખી બને.”

“અમે આ પ્રસંગ શુભ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ” મંત્રીઓ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા.

બીજે દિવસે રાજાએ રાણીની ભસ્મને કપાળે ચોપડતાં પોતાના સ્થપતિને એ સ્થાન પર એક લગ્ન સ્મૃતિમંદિર બાંધવાની આજ્ઞા ફરમાવી.

પાંચેક દિવસ પછી વિજયી રાજકુમાર પોતાના સૈન્ય સાથે નગરમાં પાછો ફર્યો. નગરજનોએ તેને યુક્તિદાતા તરીકે વધામ્યો. પણ કુમારે એ વધામણીમાં પણ ગમગીની પથરાયેલી જોઈ. તેને ક્યાંય એન ન પડ્યું. તે માને મળવા દોડ્યો. બારણેજ તેને પિતા સામા મળ્યા. તે તેમના ચરણે નમ્યો.

“માતાને મળવા જતો હતો ને?” રાજાએ સ્નેહથી પૂછ્યું.

“હા” — કુમાર અંદર દોડવા ગયો.

“તારી માતા ત્યાં નથી,” રાજાએ વેદનાભર્યા સ્વરે કહ્યું; ને પછી ઉમેર્યું, “તે ક્યાંક બીજે ગઈ છે. સાક્ષ હું તને બતાવું.”

કુમારને કંઈ સમજ ન પડી. છતાં માને મળવાની હોંશમાં તે પિતાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

થોડીવારે તેઓ રાજમહેલના બગીચાના એક એકાંત ભાગમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આડધું ચણાયેલું એક મંદિર ઊભું હતું. રાજાએ પુત્રને તે મંદિર બતાવતાં કહ્યું, “તારી માતા અહીં સૂતી છે.”

“હા!” વસ્તુસ્થિતિ સમજતાંજ કુમાર બેહોશ જવો બની ગયો.

“હા” રાગએ શાંતિથી કહ્યું. “તારી માતા સ્વર્ગવાસિની બની છે, પણ તેનું મૃત્યુ નગરમાં કહેવાય છે તેમ અકસ્માતથી નથી થયું.”

“ત્યારે?” કુમાર વિશેષ ચમક્યો.

“તેનું ખૂન થયું છે.”

“ઝેમ!” કુમારની આંખોમાંથી ક્રોધની ધારાઓ વર્ષાવા લાગી. તેનો હાથ તરવારની ખૂંડ પર ગયો.

“અને એ ખૂન મેં કર્યું છે.”

“આહ”—કુમાર બેઠોશ બની ભૂમિ પર પટકાઈ પડ્યો.

“કુમાર” રાગ પુત્રની સમીપ બેસી, ધીમા પવનથી એને હોશમાં આણતાં બોલ્યો, “કર્તવ્યમૂઠ ન બન. પવિત્ર ધર્મને જાળવતાં તારી માતાએ આત્મભોગ બોલ્યો. રાજધર્મ સાચવવા જતાં મેં એ નિશુદ્ધ આપાને સ્વર્ગ વળાવી. પણ મારું હૃદય જળી રહ્યું છે. એ સગ્ન માગે છે. તું તારી માતા પુત્ર છે. મને સગ્ન કર.”

“પિતાજી” કુમાર કંઈક હોશમાં આવતાં બોલ્યો, “ક્યા કારણે મારી માતાએ ભોગ આપ્યો?”

“એ જાણવું જવા દે,” રાગએ કહ્યું. “તારી માની અંતિમ અભિલાષા હતી કે, ‘એનો પુત્ર જીવનમાં કદી દુઃખી ન બને; માના મૃત્યુનું કારણ જાણવા ન મથે. માની મૃત્તિની પૂજા એ બલે કરે, પણ એના કારણે એ તલવાર પણ અશાંતિ ન અનુભવે.’ તું સાચો મુખી બન. તારી મા સ્વાભાવિક કારણે મરી છે એમજ માન. ને તોજ તું તારી માતાની અંતિમ અભિલાષા પૂરી શકીશ.”

કુમારની આંખમાંથી થોડાંક અશ્રુઓ સરી પડ્યાં. પણ પછી એ આંસુઓ પોતાની ની અભિલાષાને કચરી રહ્યાં છે માની કુમારે તરતજ એ લૂછી નાંખ્યાં. પિતાને મૂં પૂછ્યું:

“આપની શી ઇચ્છા છે?”

“મારે તારી માની સોડમાં મરવું છે. પણ તે પતિ તરીકે મેં કરેલાં પાપની સજા પામ્યા પછી.....”

“ને એ સગ્ન આપનાર તરીકે હું જ આપને મળ્યો?”

“હા,” રાગએ હેઠલો પ્રભાવ દર્શાવતાં કહ્યું, “તું તારી માનો પુત્ર છે. તેના વેરનો અધિકાર તને છે. મૃત્યુથી વધારે બંધકર સ્થિતિમાં મેં પાંચ યુગ જેવા પાંચ દિવસ વીતાવ્યા છે—યોગ્ય વ્યક્તિના હાથે સગ્ન પામવાને, યોગ્ય પુરુષના મસ્તકે રાજમુગટ મૂકી જવાને. હું તને રાજમુગટ સોંપું છું, તું મને સગ્ન આપ. બંને સરખાં છે.”

“આપની અંતિમ ઇચ્છા?”

“મારી પ્રિયતમાની અંતિમ અભિલાષાનું તું પાલન કરે તે. ને મને એના જ સ્મારકમંદિરમાં સુવાડજો.”

“જેવી આતા.”

x

x

x

ને તે પછી તે નગરે એક દિવસ પણ એવો નથો બોલ્યો, જે દિવસે ત્યાં રાજદંપતીએ એ સ્મારક પર હસના મુખે રૂઠ ચડાવીને ઘડોઓ કૂધી એની પૂજા ન કરી હોય.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન

૪

ગ્રેટબ્રિટનનો બોળો

પ્રાણશંકર જોશી

સોળમી સદીમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો જન્મ થયો. તે એક કેવળ અકસ્માત હતો. આર્થિક વાતનાઓ વડે પીડાતી બ્રિટિશ પ્રજા દરિયાપારનો વેપાર દૃઢની હતી. લોકોએ સ્વતંત્ર સાહસો ખેડ્યાં અને સરકાર પાછળથી વહારે ધાઈ. વેપારરક્ષણે રાજકારણને જન્મ આપ્યો; રાજકારણે યુદ્ધો ખેલાવ્યાં; યુદ્ધોએ દેશોને પરાધીન કર્યા અને પરાધીન દેશોના માળખાંએ સામ્રાજ્ય સર્જવું.

બ્રિટિશ ઇતિહાસના દયુડર-યુગમાં દરિયાપારના સામ્રાજ્ય માટે કેવળ ફાંફાં જ મરાયલાં હતાં. પણ રુટઅર્ટ-યુગે આ સામ્રાજ્ય શોધ્યું અને ખીસવ્યું. રાણી ઈસીઝાબેથના સમયમાં અંગ્રેજ વિદેશ-વસવાટનીતિ અખત્યાર થઈ. તે વસવાટનીતિને સ્થાનિક વાતાવરણે વેગ આપ્યો. આઠમા હેનરીના વખતમાં ઇંગ્લાંડની વસતી વધી રહી હતી. લિક્સુકો, ધાકુ-પાકુઓ અને ખેડારોનો ત્રાસ પણ જન્મ્યો હતો.

બ્રિટિશ વિદેશ-વસવાટને જન્મ આપવાનો યશ સર હમ્ફ્રી ગિલ્બર્ટને જાય છે. મિ. ગોઝલીંગે કૃત “લાઈફ ઓફ ગિલ્બર્ટ” માં વિદેશ-વસવાટની આવશ્યકતાનું ચમકાવનારું ચિત્ર રજુ થયું છે. અત્યાચારી ગુન્હેગારો અને દેશને સંતાપનાર હાંડગાઓને વિદેશમાં વસાવવામાં આવે તો હીક થાય એમ પ્રથમ મિ. ગિલ્બર્ટને જણાયું. તેણે પોતાની વિદેશ-વસવાટની યોજના આ પ્રમાણે રજુ કરી:

“આપણે પેલા દેશોનો ક્રાઈક લાગ લાઈ લાઈએ અને આપણા દેશને રંજાડનાર, ઉરક-રાંટમાં અધાર ગુન્હાઓ કરનાર અને પ્રતિદિન ફાંસીને લાકડે ચડનાર સંકટગ્રસ્ત માણસોને ત્યાં વસાવીએ તો સારું.”

ગિલ્બર્ટની આ યોજનાનો સ્વીકાર થયો, અને તે સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્યનો આધારબૂત દસ્તાવેજ બન્યો. ગિલ્બર્ટને આવા દેશો વસાવવાનો હક્ક મળ્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં તેણે ફોલોની શોધવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો. પછી તેણે ધાર્મિક યુદ્ધથી આક્રમક ધેરાયલા રોમન કથોલીકોને ‘ગ્રેટર-ઇંગ્લાંડ’ માંથી વિદેશ ખસેડી વસાવવાની યોજના વિચારી. ૫ ઓગસ્ટ ૧૫૮૪ ના રોજ તેણે ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ કબજો કરી અંગ્રેજ-રાસન સ્થાપ્યું. તેણે એક જોઇન્ટ સ્ટોક કંપની પણ બની કરી અને તેનું નામ “સર હમ્ફ્રી ગિલ્બર્ટના ગ્રંથાથી વેપારી સાહસિકો” આપ્યું. ગિલ્બર્ટ અને તેની ટોળાંએ સોળમી સદીમાં કરેલ વિદેશ-વસવાટનો પ્રયાસ લોકોના વિશ્વાસવાત અને સ્પેન સાથેના વિગ્રહને અંગે અશ્વજતાને જ વર્ષો.

સર ગિલ્બર્ટની યોજના તેના પોતાના હાથે તો ખર ન આવી. પણ સત્તરમી સદીમાં સામ્રાજ્ય ખીલવણીની સાથે સાથે વિદેશ-વસવાટનીતિને જોમ મળ્યું. પહેલી વસવાટ વર્જનિયા અને મેરીલેન્ડમાં થઈ. પછી તો ધર્મયુદ્ધમાં થાકી પુરીટન ખીલમી કાધર્સ પશ્ચિમીમાં જઈ વસ્યા. ત્યારબાદ અમેરિકાનો આખો સાગરકાંઠો ઉત્તર દક્ષિણ ઉલ્લેચાગે; અને મેસેચુસેટ્સ, રોડ આઈલેન્ડ, કનેક્ટીકટ, ન્યુહેવન, હાંડુરાસ, વેસ્ટ ઈન્ડીઝ, બરમ્યુડાસ, બારબેડોઝ, સેન્ટ ક્રિસ્ટોફર, એન્ટીગુઆ વગેરે દેશોમાં પ્રવેશ થયો.

આ પ્રસંગે વિદેશ-ઝૂંટવણી અને સ્વ. રાષ્ટ્રજનોના વસવાટનાં સાહસો કેવળ પ્રયોગો હતા, છતાં સરકારે ય હવે જરા રસ લેવા માંડ્યો હતો. તેના ઉત્તરે તો નિઃશંક વેપારનો હતો, છતાં સાહસને ઉત્તેજન આપતું એવી જાણના તો હતી જ. સાતમા હેનરીએ ગાદી પર આવતાં જ બીજા રીચર્ડના સમયમાં ધડાવણી વેપારનીતિના સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂક્યા હતા. મિ. જોમ્સ. એ. વિલિયમ્સન પોતાના ગ્રંથ “A short history of British Expansion” માં આ વેપારીનીતિનું ચિત્ર નીચલા શબ્દોમાં રજુ કરે છે:—

“ટયુડર-યુગની વેપારી નીતિ પાછળ ધ્યેય આ હતું;—સરકાર સમુદ્રજળને ખીલવવા સહાય સચેત અને; તે વિદેશીઓનાં હિતોનું તળિયાઝાટક કાઢી પોતાનાં જ અનન્યનોના લાભો નિહાળે; તે કિંમતી ધાતુઓ મંદિરે; અને જરૂર જણાય તો કૃત્રિમ ઈલાજો લઈ ને પણ, રાષ્ટ્રીય હોલતને વૃદ્ધિ કરનાર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજે.”

વિદેશીઓનાં હિતોનો ઉલ્લેહ કરવાની આ નીતિ દ. અમેરિકામાં રચેન સાચેની અયડામણમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આવી હતી. અમેરિકાની શોધ રચેનના પ્રયાસને આભારી હતી. તેના નાવિકોએ સાગરકાંઠાના અનેક દેશો પર રચેનનો વાવટો ફરકાવ્યો હતો. તેણે કબજો કરેલા દેશો પર તેનો જ ઇમ્પરો હોઈ શકે એ સમજ શકાય એવું છે. પણ પચાસ વર્ષથી નિષ્ફળ ફાંફાં મારી રહેલ, ને રચેન અને પોર્ટુગલની પ્રગતિથી ઈર્ષ્યામાં બળી રહેલ સ્પિટને રચેનનાં અમેરિકન સંસ્થાનોમાં ઘૂસવાની અને તેણે મેળવેલો દોષલ લૂંટી લેવાની નીતિ અખત્યાર કરી. રચેનના પ્રદેશોમાં ન ઘૂસાય એવો કોઈ આંતર-રાષ્ટ્રીય કાયદો નથી એવો વિચિત્ર દાવો ઈંગ્લાંડે કર્યો.

સ્પિટનની વેપાર-બૂખ, સત્તા-બૂખ, અને સ્વાર્થ-લોભપતા આ વર્ગોમાં વધી રહ્યાં હતાં. નવીન દેશો પડાવી લેવા પાછળ પણ એક જ ધ્યેય કામ કરી રહ્યું હતું. ઈંગ્લાંડે સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયી બનવું જોઈ એ; રાષ્ટ્રજનની દરેક વસ્તુઓ પોતે જ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

સ્પિટન નવા દેશો ઝૂંટવતું હતું; પણ ત્યાં વસવા ગયેલા અંગ્રેજોનું ખાસ કસબ વિચારતું ન હતું. તે વેપારી સામ્રાજ્ય હતું અને નવા દેશો ઈંગ્લાંડને વેપાર દારા સમૃદ્ધ કરે એ જ તેનું લક્ષ્યનિદુ રહ્યું હતું. કાલોનીસ્ટોને કાવે કે ન કાવે, તેઓ રોગ કે સંકટથી ઘેરાય, પણ ઈંગ્લાંડના રાજદક્ષ પુરુષો તે પ્રત્યે સહતર બેદરકાર હતા. તેઓ કયે વેપારને માટે સમુદ્રજળ ખીલવવામાં પ્રેરવાયા હતા.

સત્તરમી અને અઠ્ઠાસમી સદીનું ઈંગ્લાંડ વેપારી સામ્રાજ્ય બન્યું. તે સામ્રાજ્યે યશુદ્ધ બળતો વારસો આપ્યો. પણ મંત્રધાનવાસીઓ માટે તો એ બેદરકારી યુગ હતો. ખીજ બાજુથી સંસ્થાનોની વેપાર-ખરીદી પર પણ નિષ્કુર અને અયોગ્ય અંકુશ મૂકાયો હતો.

સરકાર પાસેથી કોલોનીના કારભારનો હક મેળવનાર કમ્પનીઓ કોલોનીસ્ટોને મોટી રકમો ઇંગ્લાંડ ન મોકલવા માટે ધમકાવતી. કોલોનીઓ જે ઇંગ્લાંડમાં જ માલ ન ખરીદે અને તેને ન વેચે તો સરકાર લાલચોળ થતી.

સત્તરમી સદીના પ્રથમ ભાગમાં, આમ છતાં, વેપારી દષ્ટિએ, હોલાંડ નિઃશંક સમુદ્ર-રાણી હતું. તે દુનિયાના લગભગ દરેક ભાગમાંથી યુરોપના મુખ્ય દેશોમાં પોતાના વહાણો દ્વારા માલ પહોંચાડતું. ઓસ્ટિવર કોમ્પેલે આ ડચ-સાહસનો સામનો કરવા પહેલાં પગલાં ભર્યા. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં નેવીગેશન એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. અને તે દ્વારા બ્રિટિશ માલિકીનાં વહાણો સિવાય કોઈ પરદેશી વહાણોનો માલ ઇંગ્લાંડને કિનારે લેતરી ન શકે એવો પ્રબંધ થયો. પાછળથી એક બીજા કાયદા દ્વારા બ્રિટિશ કોલોનીઓમાં બ્રિટિશ વહાણો સિવાય માલ મોકલી ન શકાય એવું જોડવામાં આવ્યું. ડચ લોકોએ આ પગલાં સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. એક પ્રસંગે ડચ એડમિરલ ફ્રાન્સ ટ્રોમ્પ પોતાના વહાણોના કૂવાચંબ પર ઝાડુ બાંધી ચેનલની સફરે નીકળ્યો. આ ઝાડુ ઇંગ્લાંડને સમુદ્રોમાંથી વાળીઝૂડી સાફ કરી નાંખ્યું છે તેનું સ્વયંક હતું. પણ ઇંગ્લાંડનું સમુદ્રગળ વધી રહ્યું હતું. અને હોલાંડે વિલિયમ ઓરેન્જ ગાદી પર આવતાંની સાથે જ બ્રિટન સાથે મૈત્રી સાધી હતી.

આ અરસામાં બ્રિટિશ કોલોનીઓનું અગત્ય ક્ષિતિજ પર ડોકિયું કરી રહ્યું હતું. કોલોનીઓ વેપારી દષ્ટિએ સદતર પરાધીન રહે એ ખાતર તેઓનો કારભાર 'મોડ' ઓફ ટ્રેડ' ને સોંપાયો હતો. ઇંગ્લાંડ આ જ કોલોનીઓ પ્રત્યે સુવાંગ વેપાર માટે નગર ફેંકતું. વળી ઇંગ્લાંડના વેપારને લેશમાન ફટકો આ કોલોનીઓ દ્વારા ન લાગતો. જોઈએ એ ખાસ કરીને તે જોતું. ઈ. સ. ૧૭૧૬માં ઇંગ્લાંડે કડક ગંકુશનીતિ અખત્યાર કરી. કોલોનીઓથી ઇંગ્લાંડને માલ વેચી ન શકાય, પણ તેનો માલ તેમને ખરીદવા જ પડે એનું નિયત કરવામાં આવ્યું. કોલોનીઓનો મેન્યુફેક્ચર કરવાનો હક પણ અટકાવ્યો. જે કોલોનીઓ વેપારી દષ્ટિએ લાભ ન કરી આપે તો તેઓ શનુવટ જ વહોરી લેતાં. આ નીતિ કોલોનીઓના રાજદ્વારી હક પર લક્ષ ન આપે એ સમજી શકાય એવું છે. અમેરિકાનાં કોલોનીઓ ઇંગ્લાંડના આ પાપે સામાન્યથી અલગ થયાં ત્યારે જ બ્રિટિશ પ્રજાનાં સહેજ પડળ ખૂટ્યાં.

આમ છતાં બ્રિટિશ માનસ કોલોનીઓ તરફ હતું એક ખરચાળ બોજ રૂપે જ નિહાળતું. તે પ્રગતિમાન કોલોનીને રાજદ્વારી અધિકાર આપવા આત્મકાની ન કરતું, પણ તેમાં જોડા રસ લેવા તે પ્રેરાયું ન હતું. ઇંગ્લાંડને કોલોનીઓનો માત્ર ખપ કેદીઓનાં ચાણાં રાખવા પૂરતો હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ કોલોનીઓ અને કોલોનીસ્ટો પ્રત્યેની ધૂણોનો જ્વલંત દાખલો છે. અમેરિકાનાં કોલોનીઓ બોવાયાં તો એસ્ટ્રેલિયામાં ખૂનીઓનાં ચાણાં સ્થપાયાં. કેપમાં લાંકર કેદીઓ મોકલવાનો અખતરો પણ થયો હતો. આવી ખેદકાર નીતિ છતાં ઇંગ્લાંડનું સમુદ્રગળ લશ્કરી પ્રતિષ્ઠાને ખાતર અવનવા વિવિધ દેશો કબજે કરી રહ્યું હતું, અને વેપાર જમાવી રહ્યું હતું. છેક ઓગણીસમી સદી મુધી કોલોનીઓ ફેબ્રિયાં છે, કેવળ ખર્ચનું મૂળ છે, અને અસહ્ય બોજરૂપ છે એ લાવના પ્રયત્નિત હતી.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ અને ૧૮૫૫ વચ્ચેનાં વર્ષોમાં કોલોનીઓનો કારભાર બ્રિટિશ યુદ્ધ ખાતું લડનથી ચલાવતું. યુદ્ધ ખાતું કુદરતી રીતે જ લશ્કરી માણસોને ગવર્નર તરીકે મોકલતું અને આ ગવર્નરો સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણુંખરું લશ્કરી શાસન ચલાવતા. તેઓ કોલોનીઓનાં

વધતાં જતાં હિતો અને પલટાતી આવશ્યકતાઓ પ્રત્યે કવચિત જ લક્ષ આપતા. તેને પરિ-
ણામે ઇંગ્લાંડનો કારભાર લોકપ્રિય થવાને બદલે અજાણ્યાઓ બનતો ગયો. બીજી બાજુથી
ઇંગ્લાંડની સરકાર ગવર્નરને કોલોનીઓની પ્રગતિ માટે ઉત્તેજતી પણ નહિ. કોઈ ગવર્નર
કોલોનીનું હિત હૈડે ધરે તો તેને ઉપરી અમલદારો ધૂતકારી કાઢતા. કોલોનીઓ પ્રત્યેનો
રોષ અને દુર્લક્ષતાનું એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત છે; તે એક રાજદક્ષ પુરુષે ઇંગ્લાંડથી ગવર્નર
તરીકે વિદાય થતા પુરુષને આપેલો અર્થસૂચક સંદેશો છે. તેણે કહ્યું, “સાહેબજી, દોસ્ત તારા
તરફથી જેટલું ઓછું સંભળાય તેટલું સારું. કંઈ ન સંભળાય એવું જ કરવું.”

કોલોનીઓએ આ બેદરકારનીતિનો પછો સખળ સામનો કર્યો હતો. બ્રિટિશ સર્વોપરી-
વાદે કોલોનીઓમાં અસંતોષની તીવ્ર જ્વાળા પ્રકટાવેલી હતી. આ સમયે કોલોનીઓ
માતૃભૂમિ ઇંગ્લાંડથી-બેશક છૂટાં પડી ગયાં હોત, પણ સાત્રાન્યનાં મૂલ્યાંકને તેમને તે પ્રસંગ ન
સાંપડ્યો. બાકી તો મિ. ટર્ગોટના શબ્દોમાં બ્રિટિશ રાજદારીઓ “કોલોનીઓ કેવળ ફળ
જેવાં છે; પાકાં થાય ત્યાંસુધી જાડને બાજી રહે પણ પછી ખરી જાય” એમ માનતા.
સામી બાજુએ કોલોનીરોડો ઇંગ્લાંડની કોલોનિયલ ઓફિસને, મિ. ચાર્લ્સ જુલરના શબ્દોમાં,
“ધ મધર કન્ટ્રી”ને બદલે ઓફિસના અગ્નિવ્યા મામુલી કારકુનને નામે “મિ. મધર કન્ટ્રી”
કહી સંબોધતા.

આગણીસમી સદીનો આરંભ થયો ત્યારે બ્રિટનને ભાન થયું કે કોલોનીઓને અપાયેલો
જાતરતો દરજ્જો તેઓને વેપારના અંકુશ કરતાં વધારે સાલે છે; કોલોનીઓના રાજદાનનો
વિકાસ બ્રિટિશ બેદરકારનીતિને વખોડે છે. બ્રિટિશ રાજદારીઓએ હવે નિહાળ્યું
કે કોલોનીઓ તરફની ધૂણા છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; બ્રિટનને “જગતનું કારખાનું”
બનાવવા માટે, બ્રિટનનું આર્થિક સાત્રાન્ય સંગઠિત કરવા માટે, માન્ચેસ્ટર સંપ્રદાયની

૫ એટલે સ્વદેશ પર અર્ચનો બોળે અને દેશાન્તરમાં સપડામણ અને ભયંકર
જવાબદારી”ની માન્યતાને તિલાંજલિ દેવી ઘટે છે, અને ગ્લેડસ્ટનવાદીઓની દલિતોને ઉન્નત
કરવાની, ન્યાય અને સ્વાધીનતા ટકાવવાની શાહો શક્તિ તરફ આંખમીંચામણ કરી
નવા પ્રદેશો કબજે ન કરવાની ઠંડી નીતિને પણ ત્યાગવી ઘટે છે. વળી સાત્રાન્યની જળ
પૃથ્વી પટપર પાથરી એક પણ કોલોનીને છૂટાં પડવાની તક ન આપવી અને સમગ્ર વસ્તીને
બ્રિટિશ રાજની હુંફમાં સાચવી જમતે કોઈ કાળે નહિ જોયેલું એવું સર્વઅંકબાપી
સાત્રાન્ય હસ્તગત કરવું એમ બ્રિટનને હવે હસી ગયું.

આ નીતિએ કોલોનીઓને સાચવવા માટે બ્રિટનને પ્રેરણા કરી, એટલું જ નહિ પણ
તેણે એ કોલોનીઓ પર બીજાં સાત્રાન્યો નજર ન કેંક્રી શકે અને તેઓનો જળમાર્ગ કોઈ બીજું
મહારાજ્ય મૂંઢથી ન શકે, એટલા ખાતર એના વચ્ચે પડેલા ટાપુઓ અને પડોશમાં
પથરાયેલા પ્રદેશો પર સાત્રાન્યવાદી પાંખ પ્રસારવાની અગત્ય હસાવી.

આ અરસામાં વળી કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ-આફ્રિકામાં સોનાની ખાણો
નીકળી. આ દોલતનાં દર્શને લક્ષ્મીદાસ બ્રિટનની ધૂણાનીતિને સદંતર દંનતાવી દીધી અને
કોલોનીઓના આંતરિક તેમજ પરદેશી સંબંધના પ્રશ્નોમાં ઇંગ્લાંડ ઉત્સાહભરે રસ લેવા લાગ્યું.

હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રંગ જેમજેમ વધુ સળગતો જતો ગયો તેમતેમ રાષ્ટ્રીય એક્યની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નને પણ મહત્ત્વ આપાનું મળ્યું. હાલના રાષ્ટ્રીય તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક મોટામાં મોટી નુટી છે. તે પ્રચાર અને ચળવળદ્વારાજ દરેક સામાજિક પ્રશ્નના ઉકેલની શક્યતામાં માને છે. કયાં વિકાસમાર્ગ ઘટ્ટ છે તે કયાં પ્રચારમાર્ગ તેની રાષ્ટ્રીય તત્ત્વજ્ઞાનને પડી નથી હોતી. એજ કારણ છે કે ફેટલાંક કાર્યોમાં તેને સફળતા મળતી નથી. હિંદની રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન જે રીને હાથ ધરવામાં આવ્યો છે તે આ કાર્યપદ્ધતિની નુટીમયતાનું એક જીવનું ઉદાહરણ છે. આ પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય હોય તેના કરતાં સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક વધુ પ્રમાણમાં છે એટલે આ બે તત્ત્વોને અવગણી રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારમાંથી ધાર્મિક પરિણામ કાઢવાની આશા ઝાંઝવાનાં જળ સમાન છે.

હિંદી એક કૃત્રિમ ભાષા

હિંદી ભાષા વિષે આપણને તેના પ્રચારકો ગમે તે કહેતા હોય પણ તેનો પાછલો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે આ એક કૃત્રિમ ભાષા છે ને હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ધર્મનસ્ય જગાડવાના હેતુથી અંગ્રેજ સરકારે એની રચના કરાવી હતી.^૧ હિંદના કોઈ પણ પ્રાંત કે જિલ્લાના ગ્રામ્યવર્ગની એ માતૃભાષા નથી. વસ્તીપત્રકમાં ઉત્તર—હિંદની જે બે ભાષાઓને 'પૂર્વો હિંદી' તથા 'પશ્ચિમી હિંદી' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે આ હિંદી નથી કે જેને

* 'સુવાસ' ના ગત્રાંકમાં 'રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન' નામે એક લેખ પ્રગટ થયેલ. તે ઉપરાંત ગુજરાતના દરેક ભાગમાં અને હિંદના એકેએક પ્રાંતમાં પણ એ પ્રશ્ન આજે ખૂબ સ્પષ્ટરૂપે ધસી રહ્યો છે અને એના પ્રચારને વિરોધ મહત્ત્વ અપાઈ રહ્યો છે. આ સંવેગોમાં સંસ્કૃતિ પર ઝીંટી વચસર કરતા આ અગત્યના વિષયને બીજું પણ પાસું છે એની પ્રતીતિ કરાવતો આ લેખ, એ વિષયના જાણીતા અધ્યાપી તરફથી, અમને પ્રકાશન અર્થે મળતા અમે એને તદ્દસ્થમાને અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ.

તમી

1 During the first centuries of its existence Urdu literature was entirely poetical. Prose Urdu owes its origin to the English occupation of India, and to the need of the text books for the College of Fort Williams. The Hindi form of Hindustani was invented at the same time by the teachers at that college. It was intended to be a Hindustani for the use of Hindus, and was derived from Urdu by ejecting all words of Arabic and Persian birth, and substituting in their place words borrowed from the indigenous Sanskrit.

હિંદી તરીકે આપણે પીઝાણીએ છીએ.^૨ ચોપડીઓ અને છાપાઓમાં નજરે પડતી હિંદી એ હિંદના કોઈપણ જનસમાજની માતૃભાષા નથી. હાલમાં એના પ્રચારની અસરથી જે સહેરામાં વસતા હિંદુઓ પરસ્પરની વાતચીતમાં તેને વાપરે છે તેઓની સંખ્યા માંડ ૫-૬ લાખની હશે.^૩ હિંદી કે જેને હિંદી તરીકે હિંદ હાલ ઓળખે છે તે ખરેખર ૧૦ કે ૧૫ કરોડ લોકોની માતૃભાષા છે એવાં ગણમાં ફક્તનારા પ્રચારકોને મારી એવેન્જ છે. મૂળ ઉર્દુ ભાષા હતી તે તેની ઉત્પત્તિથી આ પ્રમાણે છે.

ઉર્દુની ઉત્પત્તિ

મોગલોના સમયમાં પાટનગર દાસ્દીની નજીક તુર્કી-ફારસી લશ્કરની એક મોટી ઓવણી હતી જેનું નામ હતું 'ઉર્દુએ મુબ્તલા.' આ વખતે દાસ્દીના પ્રદેશમાં વર્ગભાષા બોલાતી હતી. ઓવણીમાં ધણા દેશી ભોક્ષો કામ કરતા હતા તે ત્યાં પરસ્પરના સંસર્ગથી વર્ગભાષા અને ફારસીના મિશ્રણથી એક નવી ભાષા સર્જાઈ ગઈ. આ 'ઉર્દુ' એટલે ઓવણીની ભાષા કહેવાવા લાગી. પહેલાં લશ્કરી અને દેશી લોકો પરસ્પરની વાતચીતમાં એને વાપરતા પણ પાછળથી મોગલ ક્ષેત્રીઓમાં કામ કરતા મંસ્કારી કાયસ્થ અને ખત્રીઓમાં પણ એનો પગ પેસારો થયો. આ લોકોએ એને વધુ વિકાસ આપ્યો ને તેમાં સાહિત્ય પણ લખવા લાગ્યા. તે જમાનાનાં પ્રચલિત લિપિ ફારસીમાં એ લખાતી. આમ ઉર્દુનો પ્રારંભિક વિકાસ હિંદુઓને આશાથી છે.^૪ હિંદમાં જેમજેમ મુસલમાનોને વધુ વખત રીતવા લાગ્યો તેમતેમ હિંદીત્વની છાપ તેમના પર વધારે પડવા લાગી. ને તેની સાથે તેમની ભાષામાં પણ પરિવર્તન થાય એ સ્વભાવિક છે. ધીમે ધીમે ઉર્દુ સંસ્કારી હિંદુ અને મુસલમાનોની માતૃભાષા બની ગઈ. આ જન્મે કોમોના સહકારથી તેનાં વ્યાકરણ, શબ્દલેખાણ અને સાહિત્યમાં ઝડપી વિકાસ થવા લાગ્યો.

હિંદમાં ઉર્દુના પ્રચાર

મોગલોની પડતીના કાળમાં ઉત્તર હિંદના મુસલમાનો હિંદના પ્રાંતમાં વિસ્તરવા લાગ્યા. તેઓની સાથે ઉર્દુ પણ પ્રાંતપ્રાંતમાં પહોંચી. દક્ષિણમાં નિઝામશાહી સ્થપાતાં હોવા મોગલો

૨ To avoid the introduction of a strange terminology, these are here called Eastern Hindi and Western Hindi respectively. They are two quite distinct languages.

"Ibid, vol. I p. 355".

૩ હિંદી અને ઉર્દુ (ખરેખરી હિંદુસ્તાની) બનેના મળી એકંદર બોલનારાઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં ૧૯૦૧માં કેટલાં દેશો તેના વ્યાપક સર ન્યોર્થ ઓસ્ટિને પોતાના પ્રમાણે ભૂત્રાંશમાં ૧૧ લાખ ૩૫ હજાર આપેલા છે. એટલા ૧૦ વર્ષમાં આ સંખ્યા વધી દુરો પણ જુદામાં જુદા જગ્યાઓ તે નહિ ન થઈ હોય. અને એ સંખ્યા પણ ઉર્દુ અને હિંદી બનેના બોલનારાઓની છે ને ઉર્દુ બોલનારાઓ હિંદી બોલનારાઓ કરતાં વધુ સંખ્યામાં છે.

"Linguistic Survey of India, Vol. IX p. 42."

૪ The extreme persianization of Urdu is due to Hindu rather than to Musalman influence.

પછી ત્યાં ઉદ્ભવે રાજ્યાશ્રય મળ્યો. ઉત્તર તરફના હિંદુઓ ઇતર પ્રાંતોમાં ગયા ત્યાં તેમણે પ્રાંતીય ભાષાઓ અપનાવી લીધી પણ મુસલમાનોએ આજસુધી ગમે તેવા રૂપમાં પણ પોતાની માતૃભાષાને સાચવી રાખી છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, નેપાળ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોના લોકો 'હિંદુસ્તાની' ભાષાથી જે થોડા ઘણા પરીચિત હોય છે તેનું કારણ આ મુસલમાનોનો સંસર્ગ છે, નહિ કે મુસલમાનોના સંત કવિઓનાં કાવ્યો.

ઉત્તર હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તા જામી ત્યાંસુધીમાં ઉર્દુ રાજભાષા થઈ ચૂકી હતી. હિંદુ અને મુસલમાનોને તેમાં જ કેળવણી આપાતી. અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિનો મુદ્દાલેખ છે—Divide et empera (Divide and rule) આ શમન મન. હિંદી મનનું ધારણનસુચ હાથમાં આપતાંની સાથે ફાટફૂટ પાડવાની વિચારણામાં તેઓ પડ્યા ને તેના ખદેલા પ્રયોગ તરીકે ઉત્તર હિંદના હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ભાષાભેદ બિરો કરવાની નૈયારીઓ કલકલના શરૂ થીલિયમ્સમાં થવા લાગી. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને આર. ના બે પંડિતો લલુલાલ તથા સદાશિખર મારફત ઉર્દુમાં અરબી-ફારસી શબ્દોને બદલે સંસ્કૃત શબ્દો મુકાવી એક નવી ભાષા રચવામાં આવી. તે બાળબોધમાં લખાય એવો હુકમ થયો. આ પ્રમાણે હિંદી ભાષાનો જન્મ થયો. તેમાં સાહિત્ય લખવા ને હિંદુઓમાં તેનો પ્રચાર કરવા કાશીના ધર્મ-પ્રેમી પંડિતોને સરકારે ઉત્તેજ્યા. રાજા શિવપ્રસાદ નામનો સરકારી વ્યક્તિ પાસે આ નવી ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો લખાવ્યાં ને સરકારી નિશાળોમાં હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે તેને દાખલ કરવામાં આવી.

મોગલાઈની પડતીના જમાનાથી જ પંજાબ, રજપૂતાના, સંયુક્તપ્રાંત, મધ્યહિંદ, મધ્યપ્રાંત અને બિહારની કચેરીઓમાં રાજભાષા તરીકે ઉર્દુ ચાલે છે. આ પ્રાંતોના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ધર્મપ્રેમને વશ થઈ હિંદી બણે છે પણ જેને સરકારી ગોદરી મેળવવી હોય તેને ઉર્દુ લખવા વગર છૂટકો જ નથી. ઉર્દુ ક્રિપિ અધુરી હોવાથી લોકોને અગવડ વેડવી પડે છે એટલે તેને બદલે નાગરોલિપિ દાખલ થાય આ ઉદ્દેશથી કાશીમાં નાગરી પ્રચારિણી સભા સ્થાપવામાં આવી. સરકાર એક બાલુએ તેને પોષતી આવે છે ને બીજી બાલુએ તેના ઉદ્દેશને ટોકરે મારતી આવે છે. એક બાલુથી તે હિંદીને ટોકા આપતી આવી છે ને બીજી બાલુથી ઉર્દુને. એવે ઉત્તર હિંદનો પ્રજામાં ભાષાભેદ બિરો કરવાની સરકારની બાજુ આજાદ ફાવી.

રવામો દવાનહે ઉત્તરમાં નવો પંથ સ્થાપ્યો. ને આર્યસ્ત્રના ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ તેમણે 'આર્યભાષા' નામ આપી હિંદીને વધુ બળ આપ્યું. પછી ધીમે ધીમે જેમ જેમ હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે પૈમનસ્ય વધતું ગયું તેમ તેમ આ ભાષાઓમાં પળ ક્રોમોવાદ દાખલ થતો ગયો. હિંદી હિંદુઓમાં લોકપ્રિય અને તે ઉદ્દેશથી તેના પ્રચારકો આકાશપાનાળ એક કરવા લાગ્યા. પણ રાજભાષા ઉર્દુ હોવાથી તેઓને ધારેલી સફળતા મળી નહિ, અસળત મધ્ય દિદ અને રજપૂતાનાનાં ગણ્યાગાંઠ્યાં દેશી રાજ્યોએ પોતાની કોરોમાં બાળબોધ ક્રિપિ દાખલ કરી છે, પણ ભાષા તો ઉર્દુ જ રાખવામાં આવી છે. જનસમાજને ઉર્દુ કરતાં હિંદી સમજવું વધુ અર્થકં થઈ પડ્યું છે.^૧

^૧ Nine-tenths of the Sanskrit words which one meets in most modern Hindi books are useless and unintelligible excrement.

આ બધી ધમાલ ચાલતી હતી તે જ વેળા મહાસભામાં પણ રાષ્ટ્રભાષાને લગતો પ્રશ્ન કાંઈક ચર્ચાને પાત્ર બન્યો હતો. હિંદી પ્રચારકોએ આ તક ઝડપી લઈને માલવિયાજીના પ્રયાસથી ગાંધીજીને હિંદી સાહિત્ય-પરિષદના સભાપતિ નીમ્યા. હિંદી પ્રચારકોએ સરકારી ક્ષેત્રોમાં ચળવળનો ત્યાગ કરી મહાસભા ક્ષેત્રમાં તેનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પરિણામે મહાસભાજીએ હિંદીને રાષ્ટ્ર ભાષા તરીકે સ્વીકારવાની મંજૂરી આપી દીધી.

હવે ઉર્દુથી ચૂપ બેસી રહેવાય તેમ નહોતું. તેના સાહિત્યના પ્રમાણમાં હિંદી સાહિત્ય કાંઈ બીસાતમાં નથી. અકબર અને ઇકબાલ જેવા જગપ્રસિધ્ધ મદાકવિઓ તેમાં પાક્યા છે. જોરમાનિયા અને અલીગઢ યુનિવર્સિટીઓ અંગ્રેજીને બદલે M. A. સુધીનું શિક્ષણ તેની મારફત આપે છે. જ્યારે હિંદીનો ભાવ મેટ્રિકમાં હજુ હવે પુછાતો ચર્ચો છે. ઉત્તરના બેટલા હિંદુઓ હિંદી સાહિત્યને પોષે છે તેના કરતાં અનેકગણા હિંદુઓ દાલ પણ ઉર્દુમાં લખી રહ્યા છે. પ્રેમચંદ, સુદર્શન વગેરેએ મોટે ભાગે ઉર્દુમાં જ લખ્યું છે ને તેમના લખાણોનો પાછળથી તેમણે હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. મોટે ભાગે ઉર્દુએ જ તેમને પોષણ આપ્યું હતું ને હિન્દી કરતાં ઉર્દુના ક્ષેત્રમાં તેઓ વધુ લોકપ્રિય છે. નિઝામ, બોપાલ, રામપુર, આવલપુર અને શીખ રાજ્યો દર વર્ષે ઉર્દુની પ્રગતિ માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. સરકાર પણ ઉર્દુને જ પોષણ આપે છે. રેડિયોમાં હિન્દીના નામે આવતા પ્રોગ્રામોને કાંઈ 'હિંદી' કહેશે? અત્યારસુધીમાં ઉર્દુના સાહિત્યકારોને જ રેડિયો ઉપર આમંત્રણમાં આવ્યા છે. હિંદીના એક પણ સાહિત્યકારને આ તક મળી નથી ને તેનું કારણ છે હિંદીના સાહિત્યની કંગાલિયત. હિંદી સામયિકો એમ ભલે લખે કે તેમને ત્યાં હિંદના સર્વ શ્રેષ્ઠ કવિઓ છે ને તેમનું કાવ્યસાહિત્ય જગતમાં અગ્રેય છે; પણ ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ બહુથી હોય તો Indian Art and letters ત્રીમાસિકના ૧૯૩૯ ના પ્રથમ અંકમાં આવેલ Recent Hindi Lit. લેખ વાંચી જવો. ગુજરાત તથા ધર્તર પ્રાંતોમાં ઉર્દુને, લગતું અજ્ઞાન તેની લિપિને આભારી છે.

ઉર્દુનો વિરોધ મહાસભાથી ખમાયો નહિ, એટલે તેણે પોતાના રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. 'હિંદી નામ ઉડાડી દઇ તેને હિંદુસ્તાની' નામ આપ્યું ને આજ બોધ તથા ફારસી આ બ લિપિઓ એના માટે સ્વીકૃત ચર્ધ. ગાંધીજીએ તો એટલી દહે કહ્યું કે દરેક હિંદુએ ઉર્દુ અને દરેક મુસલમાને હિંદી ભાષા શીખવી જોઈએ.

આ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નની પૂર્વા ચર્ધ; તે દાલના સંજોગો જોતાં તેનું ભાવિ થું હોખ શકે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચેના મુદ્દાઓમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧. હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોનો કેળવાયલ વર્ગ પરસ્પર અંગ્રેજીમાં વાતગીત અને પત્રવ્યવહાર કરે છે. સરકારીપણાની છાપ તથા ફેશનગ્રંથિ તેમાં જોર વધારો કરતી બધ છે. મહાસભાવાદીઓમાં પણ આ વૃત્તિ ખૂબ જોવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારનું ભાવિ એના ઉપરથી ક'ળી શકાય છે.

૨. હિંદી પ્રજાનો કેળવાયલો વર્ગ રાષ્ટ્રભાષામાં શ્રદ્ધાવની વ્યાજબી માગણી કરે છે. પણ એનો તેમાં અભાવ છે. ગંગાળી, મગડી, ગુજરાતી, તૈલંગી અને તામિલનાં સાહિત્યો તેના કરતાં વિશાળ અને શ્રેષ્ઠ છે. વળી આ ભાષાઓ કુદરતી રીતે વિકાસ પામી છે એટલે તેમાં ઊંડા વિચારોને બેટલી સરળતાપૂર્વક વ્યક્ત કરી શકાય છે તેટલી સરળતાપૂર્વક હિંદી કે હિંદુસ્તાનીમાં નહિ. તેને પોતાનો શબ્દબંડોગ નથી; તેના માટે તે મરફૂત કે ફારસીનો આશ્રય લે છે.

૩-તેના પ્રચારથી પ્રાંતીય સાહિત્યોને આંચ આવે છે એટલે પ્રાંતો તે સહન કરી શકવાના નથી. રાષ્ટ્રભાષા હોય કે ન હોય, પણ પ્રાંતીય ભાષાઓનું અસ્તિત્વ મટી જવાનું નથી. વળી કેળવણી તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસર્ગને માટે અંગ્રેજી કે બીજી કોઈ ભાષા દરેક પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ માટે અનિવાર્ય છે. થીમતી સરોજની નામક જેવાં પણ અંગ્રેજી ભાષા સંબંધમાં એ જ મત ધરાવે છે. એવા સંજોગમાં જનસમાજની માનસિક શક્તિ તથા ભાષાઓના ભારને ખમી શકશે ખરી? ઇતિહાસમાં હલુ એવા એકેય દાખલો અન્યો નથી કે જ્યારે કોઈ પ્રગ્ન તથા તથા ભાષાઓના માનસિક જોગબને ખમી શકી હોય. એનો એક અખતરો યદ્ય ચૂક્યો છે. ૧૯૩૨ માં ગાયકવાડ સરકારે ૧૯૩૫ થી હિન્દીને રાજભાષા બનાવવાની વિનંતિ કરી હતી તે અગાધથી તૈયારીઓ પણ થવા લાગી હતી. પરંતુ એનો શો કરણ અંગમ આચ્છા તે સૌ જાણે છે.

૪-હિંદ એક દેશ નથી, ખંડ છે. તેના જુદા જુદા પ્રાંતો જુદી જુદી સાંસ્કારિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ધરાવે છે. એ બધા વિભાગોમાં જનસમાજની એકજ ભાષા સંભવી શકે? જો એ સંભવિત હોય તો સંખ્યાબંધ ભાષાઓ ધરાવતા યુરોપને એક ભાષાની વિશેષ જરૂર છે; છતાં ત્યાંનો કોઈ પણ સંસ્કૃતિવિધાયક એવી વાતને ટેકા કાં નથી આપતો?

૫-કોઈ પણ મહારાષ્ટ્રમાં એક ભાષા તરીકે જે જોળખાય છે તે તો રાજદારીઓ કે સાહિત્યકારોની ભાષા હોય છે. પણ સામાન્ય જનસમાજની ભાષા તો પ્રાંતે પ્રાંતે ભિન્નજ હોય છે. આ પરિસ્થિતિ પૂર્વે હિંદમાં હતી, વર્તમાન જગતના સ્વતંત્ર દેશોમાં છે. રશિયામાં જંગમણીતી રશિયન ભાષા તો અમુક પ્રદેશોમાં જ પ્રચલિત છે, ને મોટે ભાગે તે સાહિત્યકારોમાં વપરાય છે. પણ તેના પ્રાન્તોમાં તો જુદી જુદી જ ભાષાઓ બોલાય છે. પૂર્વે હિંદમાં સંસ્કૃત ભાષા જેમને આંતરપ્રાંતીય સંબંધની જરૂર હતી એવા રાજદારીઓ, વિદ્વાનો, કે અભ્યાસીઓ જ જાણતા. સામાન્ય જનસમાજની ભાષા તો પ્રાન્તેપ્રાન્તમાં જુદી હતી. પ્રાન્તવાર ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં લખાયલા સમ્રાટ પ્રિયદર્શનના શિલાલેખો એ એનો ઐતિહાસિક પૂરાવો છે.

૬. આમ રાષ્ટ્રીય ભાષાના પ્રચારની જરૂર હોય તો તે જેમને આંતરપ્રાન્તીય સંબંધની જરૂર છે એવા આગેવાનોમાં અથવા વિદ્વાનોમાં. પણ એને જનસમાજની ભાષા બનાવવાનો પ્રયાસ તો પ્રગ્નશક્તિનો ક્ષય જ કરી નાખવાનો છે. કેમકે સમય જતાં તો એ એક ભાષામાંથી પણ અનેક ભાષાઓ જ ફૂટી નીકળવાની છે. આજની ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રીઓ હશે તો આવતીકાલની ભાષાઓ હિંદીની પુત્રીઓ બનશે, અને એ પરિવર્તનમાં પ્રગ્નશક્તિનો જે ક્ષય થશે એ વિશેષમાં.

૭-સામાન્ય પ્રગ્નમાં પણ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારને વિશેષ મદત્ત અપાયાથી પ્રાન્તિક ભાષાઓને કૂટેલા લાગશે. એક બાલુ પ્રાન્તિક ભાષા, બીજી બાલુ રાષ્ટ્રભાષા, ત્રીજી બાલુ માધ્યમિક કેળવણી અને બેઝીક ઈન્જીનીયરના પ્રચારથી કૂટે અને જૂસડે આગળ વધેલી અને વધતી આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાજભાષા અંગ્રેજી. આ ત્રણ ભાષાઓનો ભાર તો પ્રગ્ન સહી શકવાની જ નથી. એમાંથી એકાદ-બેને તૂટતું પડશે અને એ તૂટનાર તરીકે અંગ્રેજી તો નહિ જ હોય.

૮-એક બાલુએ હિંદી અને બીજી બાલુએ ઉર્દુ ભાષાનો પ્રચાર હિંદની પ્રાન્તિક ભાષાઓને તોડી નાંખશે. અને પ્રાન્તિક ભાષાઓ તૂટતાં હિંદનું ભાષાવિષયક ભાવિ એકજ જણાય છે. ઉર્દુ અને હિંદીની અધ્યામણમાંથી બચવાને પ્રગ્ન આંતરરાષ્ટ્રીય, અને રાષ્ટ્રીય તરીકે પણ ચાલી શકે. એવી એક માત્ર અંગ્રેજી ભાષાને જ અપનાવી લેવાનું વધારે યોગ્ય માનશે. હિંદી કે ઉર્દુ તો આખા જનસમાજ પાસે પ્રાન્તિક ભાષાઓ છોડાવી એમને અંગ્રેજી પર લઈ જવાને મોટે ભાગે પૂલ તરીકે જ બની બેસશે.

હીટલર—આજે નવ કરોડની જર્મન પ્રજાનો સરમુખત્યાર, તારણદાર ને દેવ-પરવર્ષ પૂરે ઓરડિયાના એક નાના ગામડામાં, સામાન્ય જકાતો અમલદારની નાનકડી મદૂલીમાં એણે સૂર્યના પ્રથમ કિરણો જોયાં. તેનું બાલપણ, નેપોલિયનના બાલપણની જેમજ, મેંધન અને ચારિત્રના ઘડતરમાં વીતેલું. તે સમયે તેના ઊંડા અંતરમાં મહત્તાત્મ્યને પ્રભાવનાં બીજ વિકસતાં હતાં પણ બહારથી તો તે શરમાળ ને અતડો હતો. શરમના કારણે જ તે કેટલીક નાનીશી સુંદરીઓના મોહપાશમાંથી છટકી ગયેલો. તેને કલા પ્રત્યે પ્રેમ હતો ને ખંતથી તેણે ચિત્રકલાનો અભ્યાસ કર્યો.

ગત મહાયુદ્ધમાં તે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયેલ. તે વખતે ગેસના ઝપાટામાં આવી જવાથી તેને થોડાક મહિનાનો અંધાપો મળ્યો.

તેની કુમારવય કંગાલ સ્થિતિમાં વીતેલી. પિતાના અવસાન પછી વિયેનામાં તે ચિતારાનું કામ કરવા લાગ્યો; પણ તેનું મન તો પ્રજાઓનાં પતન કે વિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો, રાજકારણ, સૈન્યરચના વગેરે વિષયોની આસપાસ ભ્રમતું. હલકા કામમાં તેનું ચિત્ત ન પડેતાવું. પરિણામમાં, દિવસો સુધી, અનાયાસમાં તેને બૂખ્યા પેટે પડ્યા રહેવું પડતું. એ સ્થિતિમાં તેણે મહદીઓનો હળાહળ દ્રવ્યલોભ જોયો, યુદ્ધમાં હારેલી જર્મન પ્રજાની કુશળ સ્થિતિ જોઈ. તેનો ઉગ્ર ને તેજસ્વી આત્મા ભચૂકી ઊઠ્યો. તેણે જર્મન પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે એક ની રચાપના કરી. ને થોડાં જ વર્ષમાં વાણીની અદ્ભુત છટાથી તેણે એ મંડળના સભ્યોની અંખ્યા હજારોની બનાવી દીધી. સમય જતાં એ મંડળ નાઝીસંસ્થા તરીકે જગવિખ્યાત બન્યું.

વિજયી રાજ્યો એ અરસામાં જર્મનીને પોતાના પાણીએ રંગી રવાં હતાં. લોકશાસનની સોનેરી જાળ નીચે જર્મન પ્રજા અતેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. જર્મન સત્તાધીશો વિજયી રાજ્યોનું એક પણ વેણ ન ઉઘાપી શકતા. હીટલરે એ સ્થિતિમાં પોત્તર ઉઠાવ્યો. તેણે વિજેતાઓની વિજયસંધીઓને કુણ્ણ રાખવાની ચોકખી ના સંજાળી. ૧૯૨૩ માં તેણે તે સમયની જર્મન સરકારને ઉથલાવી પાડવા બળવો જગાવ્યો. તેને તરતજ લીડઝર્ગના કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યો ને સરકારે તેના મંડળને વિખેરી નાંખ્યું.

૧૯૨૫ માં તેણે જેલમાંથી છૂટી નાઝીમંડળની ફરી રચાપના કરી. મંડળના હજારો સભ્યોને તેણે લશ્કરી તાલીમ આપવાં માંડી. તે સમયના જર્મનીના પ્રમુખ હીન્ડનબર્ગે હીટલરના આ ઉત્થાન પ્રત્યે દેખાવપૂરતી લાલ આંખ કરી પણ આડકતરી રીતે તો તેણે તેને હર્ષભર્યા દ્વેષે વધાવી જ લીધું. ને હીટલર ધીમે ધીમે ત્યારે જર્મન વીરોના દેવાના દેવ તરીકે સ્થપાઈ ચૂક્યો ત્યારે ચાલક પ્રમુખે વિજેતાઓને તુચ્છકારી કાઢનાર એ વીરને ૧૯૩૩ માં જર્મન પ્રતિનિધિસભાનો નાયક બનાવ્યો.

જ્યાંસુધી પ્રમુખ હીન્ડનબર્ગ જીવ્યા ત્યાંસુધી હીટલરે તેમનું સંપૂર્ણ સન્માન જાળવ્યું.

આંતરિક રીતે લશ્કરી વિકાસ સાધતાં છતાં બહારથી તો તે પ્રમુખની સંધીઓ સાચવી રાખવાનો નીતિને વળગી રહ્યો. પણ પ્રમુખનાં અવસાન પછી તેણે નવાળામુખીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

જર્મન પ્રજા પાસે પોતાની ફરી ચૂંટણી કરાવી તે જર્મનીનો ફરજીબંધ બન્યો. પ્રજાને તેણે પ્રભાવશીલ લશ્કરી ધ્યેય તરફ દોરવા માંડી. શરૂઆતમાં તેણે આંતરિક શુદ્ધિ આરંભી. જુદા જુદા પક્ષોને વિખેરી નાંખી આખી જર્મન પ્રજાના બળને તેણે એકજ પક્ષમાં કેન્દ્રિત કર્યું. પોતાના ધ્યેયને સમજીને તેને અમલમાં મૂકાવી શકે એવા નરવીરોને શોધીશોધીને તેણે પ્રકાશમાં આણ્યા. ‘મેઈન કેમ્ફ’—(મારા પ્રયત્નો) નામની, લૅન્ડ્ઝર્ગના કેદખાનામાં લખાયેલી, તેની આંતમકથાએ પણ પ્રજાને નિશ્ચિત રાજકીય દોરવણી આપી. કરોડોની જર્મન પ્રજા એકજ વ્યક્તિ ને એકજ તત્ત્વ પર કેન્દ્રિત બનવા માંડી.

તે પછી તો હાઇનસેન્ડ ને સારપ્રદેશ, પ્રજાસંઘ ને લશ્કરી મર્યાદાનો ત્યાગ, એપીસીનિયન યુદ્ધમાં ઇટલિ સાથેની મિત્રતા, ઓસ્ટ્રિયાની હજમગીરી ને જાપાન સાથેનો સ્નેહસંબંધ, સ્પેનના આંતરકલહમાં પોતાના પક્ષકારનો વિજય, સુડેનલેંડ ને એકોરલેંડકિયા, મેમલની પ્રાપ્તિ ને રશિયા સાથેની મિત્રતા—દરેક પ્રસંગે તેના રાજદ્વારી વિજયની કલગીને વધુ ને વધુ તેજસ્વતી બનાવી રહ્યો છે.

તેનામાં વીરતા અને મુત્સદ્દીગીરી બંનેનો વિરલ ગંથોગ થયો છે. તે ઉપરાંત પ્રભાવશીલતા, પ્રજાપ્રેમ અને લાગણીનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પણ તેને પ્રભુત્વ અર્પે છે. તેની પ્રજા તેને દેવની જેમ સન્માને છે અને પૂજે છે. ગયા એપ્રિલમાં ઊજવાયેલ તેની એકાદશમી જન્મજયંતિ પ્રસંગે જર્મનીમાં અને જર્મનીની બહાર વસતા કરોડો જર્મનોએ તેનામાં પોતાનો ઇશ્વરી વિશ્વાસ જાહેર કરી તેને કિમ્તી બેટોથી નવાજ્યો.

તેનું ખાનગી જીવન વૈભવી છતાં સાદું છે. માંસને તે કાર્ડ દિવસ સ્પર્શે પણ નથી કરતો. ચારિત્રશુદ્ધિનો તે વિશેષ પક્ષપાતી છે. જીવનમાં અશુદ્ધિ જણાય તો તે પોતાના મંત્રીઓને પણ શિક્ષા કરતાં નથી અચકાતો. લોહીશુદ્ધિનો પણ તે ખૂબ આગ્રહી છે. તેના શાસન નીચે યદ્દહીઓએ જે સહું છે તે તેમણે ક્યાંય નહિ સહું હોય.

દૈવે તેને વિરલ સાનુકૂળતા આપી છે. તેની અખંડ વીરતાએ પ્રતિસ્પર્ધી મુત્સદ્દીઓને માથ કાઢતા જ રહેવા દઈ અમરકારિક વિજયો મેળવી લીધા છે. તેની કુનેહજારી શુદ્ધિએ જગત વર્ષો સુધી ન સમજી શકે એવા દાવ ખેલ્યા છે. રાજદ્વારી જગતમાં ગાંડાનો લાગ ભગવી તેણે ડાહ્યાઓને ગાંડા બનાવ્યા છે. રશિયા પર ગાળોની સતત ધારાઓ વર્ષાવી તેણે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓના મનમાં પોતે રશિયા સાથે અયડાઈ જ મરવાનો છે એવો વિશ્વાસ જમાવ્યો, બ્રિટને રશિયા અને જર્મનીને અયડાટાં જોવાની હોંશમાં તે બંનેના દિનપ્રતિદિન વધતા લશ્કરી બળ સામે આંખમીઆમણાં સેન્યાં ને ન્યારે તેણે જોયું કે હવે બંનેનાં લશ્કરી બળ જરૂરી દરે પહોંચી ચૂક્યાં છે—તે રશિયા સાથે જાહેર રીતે જોડાઈ ગયો. જગત આંખો ફાડીને જોના એ ગાંડાપણુને જોઈ જ રહ્યું.

હાઈનથી માંડીને મેમલ સુધીના બધા જ વિજયો એણે લોહીનું એક ટીપું પણ રેડવા વિના અજળ કુનેહથી મેળવી લીધા છે. આજસુધીના જગતના ઇતિહાસમાં એક હાદેલી પ્રજાએ સુદ્ધ વિના આટઆટલા વિજયો વર્ષાવું નથી નોંધાયું. કેન્ઝીગના છેલ્લા પ્રજા પર

એણે જગતયુદ્ધ સળગવા દીધું છે પણ તે પોતાની જાડી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને સંતોષવા ખાતર. જો તેને કેવળ ડાન્કીંગ જ નોંધતું હોત તો તે પણ તેને યુદ્ધ વિના મળી જાય તેમ હતું. પણ પોતાનાં લબ્ધ સ્વપ્નોને મૂર્તિમંત કરવાની એણે એ અવસરે તક નોંધી અને તે તેણે ઝડપી લીધી.

આજે તે જર્મન પ્રજાને યુદ્ધમાં દોરવણી આપી રહ્યો છે, જગત પર લોહીની નદીઓ વહાવી રહ્યો છે. છતાં જે યુગમાં દુરમનની પણ કિંમત અંકાતી એવો યુગ હોત તો એના વિશે કહેવાત : “ એ વીર છે. જેની સાથે લડવામાં પણ આનંદ આવે એવો એ મહાન પ્રતિસ્પર્ધી છે. ”

ચેમ્બરલેઈન—ઈંગ્લાંડના મહામંત્રીનું પદ ભજવતા આ વૃદ્ધ અને મહાન રાજદ્વારી કુનેહયાજની ખરી કિંમત હજી જગતે નથી આંકી. તેના લક્ષણો કેટલીક નિષ્ફળતાઓ લખાઈ છે એ જગત નોંધી શકે છે, પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી ઈંગ્લાંડ એનાજ પ્રભાવ અને કુનેહથી શાંતિ ભજવી શક્યું છે અને એની જ દોરવણી નીચે એ યુદ્ધનાં લયંકર પરિણામોમાંથી ખચી જઈ શકે એમ છે એ આજે સહેજે સમજાવું મુશ્કેલ છે.

સન ૧૮૯૯માં બર્મિંગહામમાં એનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા જેસેફ ચેમ્બરલેઈન ઈંગ્લાંડના નામાંકિત મહામંત્રી ગ્રેડસ્ટનનો ઉગ્ર રાજદ્વારી પ્રતિસ્પર્ધી અને મહાન વેપારી હતો. પુત્રને તેણે નાનપણથી જ વ્યાપારી તાલીમ આપી, તેને રાજકીય સંસ્કારથી રંજ્યો. ને એ રીતે, ઈંગ્લાંડની નામાંકિત વિદ્યાપીઠામાં જે ન મળી શકે એવું રાજકીય અને વ્યાપારી જ્ઞાન નેવીલ ચેમ્બરલેઈનને પોતાના પિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યું.

યુવાનીનાં સાતેક વર્ષ એણે વેસ્ટ ઈન્ડીઝમાં વ્યાપારી તાલીમમાં વીતાવ્યાં. ત્યાંથી પાછો નેનાં પછી તેણે લંડન કર્યાં. ૧૯૧૫માં તે બર્મિંગહામનો મેયર બન્યો. તે પછી તેને નેશનલ ડાયરેક્ટરની જગા આપવામાં આવી પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તે વિશેષ નૈપાર બનવાને પોતાના જન્મનગરમાં પાછો ફર્યો.

૧૯૧૮ માં તે પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ્યો. ૧૯૨૨માં તેને પોસ્ટ-માસ્ટર જનરલનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. ૧૯૨૩માં તે પે-માસ્ટર જનરલ ને પછી તંદુરસ્તી ખાતાના મંત્રીને હોદ્દો અડ્યો. આમ દરેક ખાતામાંથી પસાર થતો નેવીલ વધુ ને વધુ પ્રકાશતો ગયો. ૧૯૨૪માં તેને નાણામંત્રીનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો જે તેણે ૧૯૩૭ સુધી ભોગવ્યો. ચૌદ વર્ષ સુધી તેણે આ જવાબદાર હોદ્દાને અજબ કુનેહથી ભજવી રાખ્યો. ૧૯૩૦-૩૧ ની જગતવ્યાપી આર્થિક આંદોલનમાં તેની જ શક્તિએ ઈંગ્લાંડની આબરૂ જાળવી. તે પછી ઈંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન બાલ્ફોર જતાં ખરે વડો-પ્રધાન તે જ બની રહ્યો.

૧૯૩૭માં બાલ્ફોરની નિવૃત્ત બનતાં તે ઈંગ્લાંડનો વડો-પ્રધાન બન્યો. તે સમયે ઈંગ્લાંડની સ્થિતિ ખરેખરી ગંભીર હતી. ગત મહાન યુદ્ધના પ્રત્યાઘાતનો ઘેરા પરિણામદેશ પર ઝૂમી રહ્યાં હતાં. જપાન ચીન પરના આક્રમણથી એશિયામાં આગળ વધતું હતું. ઇટલિમાં મુસોલિની, જર્મનીમાં હીટલર, રશિયામાં સ્ટેલીન ને સ્પેનમાં ફ્રાન્કોનો દિનપ્રતિદિન વધતો પ્રતાપ ઈંગ્લાંડના તેજને ઝાંખું બનાવી રહ્યો હતો. ગત મહાયુદ્ધથી કંટાળેલ અમેરિકાની મિત્રતા નવા યુદ્ધમાં સતેજ અને એ અસંભવિત જણાતું. આ સંપોગો સામે, ઈંગ્લાંડ પાસે પોતાનું જગતવ્યાપી સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખવાને જરૂરી સંન્ય કે યુદ્ધસામગ્રીનો પણ અભાવ

હતો. વૈભવી પ્રગ્ન યુદ્ધને માટે પૂરતી તૈયાર નહોતી. આ સ્થિતિમાં પણ ચેમ્બરલેઇનને ઇંગ્લાંડના મહામંત્રીપદની જોખમદારી સ્વીકારી એ જ તેની દેશભક્તિનું પ્રભાવભર્યું ચિન્હ છે.

તેને માટે આ પદ ફૂલની નહિ, કાંટાની રેયા બન્યું છે. તેણે વડા-પ્રધાનનું પદ સ્વીકાર્યું ત્યારે યુવાન રાજદ્વારીઓ જર્મની, ઇટલિ, જાપાન ને ફ્રાન્કો સામે ઠક્ક પગલાંની હિમાયત કરી રહ્યા હતા, પણ ઊંડા ભવિષ્યને તેઓ માપી ન શકતા. નાઝી કે બોદેશ્ટવિક બેમાંથી એકાદ બળ છૂંદાઇ જાય એ સ્થિતિ ઇંગ્લાંડને માટે ભયભરી છે એ ઘણાના ધ્યાનમાં ન ઊતરતું. જર્મની અને રશિયા એક દિવસે તો પરસ્પર અથડાઇ જ મરવાનાં છે એમ માનીને બ્રિટિશ રાજદ્વારીઓએ બંનેના લશ્કરી બળને વધવા દીધેલાં પણ એ વધેલાં બળ ખરી પણ તો જોડાઇ જ જવાનાં છે એ પહેલવહેલું ચેમ્બરલેઇનને જોયું. એને અનુસરીને તેને પોતાની પરદેશનીતિ ઘડવી પડી. પણ પ્રગ્ન આગળ આ વાતો ખુલ્લી કરવી લાભદાયી નહોતી. પરિણામે તેની ગણના દીકરા અને શાંતિચાહક મંત્રી તરીકે થવા લાગી.

પણ તેણે એક બાબુએથી શાંતિની નીતિ સ્વીકારી, બીજી બાબુએથી ઇંગ્લાંડની 'યુદ્ધ શક્તિ'ને વિકસાવવા માંડી. હોટલર આ જોઈ ચમક્યો. તેણે પોતાના માર્ગને ઉગ્ર અને ઝડપી બનાવ્યો. પણ ચેમ્બરલેઇનને સ્પેન કે સુડેન, એડરલેવેકિયા કે ચીન-દરેક પ્રશ્નમાં સમાધાનભરી વલણ જળગતી રાખી. ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી તે યુદ્ધના જ્વાળામુખી પર ઢાંકણું ઢાંકી તે પર ઊભો રહ્યો. ને જ્યારે તેણે જોયું કે પોતાનો દેશ હવે વર્ષો સુધી યુદ્ધમાં ટકી રહી શકે એમ છે-તેણે એ ઢાંકણાને ખૂલવા દીધું; હાથમાં યુદ્ધનો વાવટો લઈ તે બહાર પડ્યો.

રટેલીન—માનવી આદર્શ ગમે તે સ્વીકારે પણ વાસ્તવ તો માનવ-લક્ષાટે એક જ લખાયું છે એનું જગતને જાન કરાવનાર રશિયાનો આ લોખંડી પુરુષ નામાંકિત તો એક જંગી લૂટથી બનેલો. ૧૯૦૭માં રશિયાના ક્રાન્તિવીરોએ જ્યારે ઝારશાહીની એક જંગી તિભેરી લૂટવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે તે નિર્ણયને કુનેહથી પાર ઉતારનાર રટેલીન હતો. તે દિવસથી તેનું નામ રશિયન પ્રગ્નને મોટે ચડી ગયું છે.

ઝારનું લોખંડી તંત્ર રશિયન પ્રગ્નને ક્ષુદ્ર પાણીની જેમ કચરી રહ્યું હતું. એ સમયે રશિયાના કેટલાક વીરોએ પ્રગ્નને એ તંત્રમાંથી યુક્ત કરવાનું બીડું ઝડપી ક્રાન્તિકારી દળની સ્થાપના કરી. લેનીને એ દળની આગેવાની લીધી. રટેલીન તેમાં લેનીનના એક વક્તાદાર સાથી તરીકે જોડાયો.

તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૮માં કોકેશસની દક્ષિણે આવેલા એક ગામડામાં સામાન્ય કુટુંબમાં થયેલો. તેના બાપે તેને ધાર્મિક શાળામાં અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો પણ ત્યાંથી પાણીચું મળતાં તે ક્રાન્તિને પંથે વળ્યો. તેણે કાર્લમાર્ક્સના આર્થિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો. ને ૧૯ વર્ષની વયે તે ક્રાન્તિકારી દળમાં દાખલ થયો. તે પછી તે દેશવિદેશ રખડ્યો. કેટલીક વખત ઝારની પોલીસના સપાટામાં આવી જતાં તેને દેશવટો પણ મળ્યો. ધીમે ધીમે તે લેનીનનો વક્તાદાર ને વિશ્વાસુ સાથી બન્યો. ક્રાન્તિકારી દળમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધી. પણ રશિયન પોલીસે ૧૯૧૩ માં તેને સાઇબીરિયાના રણમાં હાંકી કાઢ્યો. ને ક્રાન્તિની સફળતા સુધી તેને ત્યાં જ રહેવું પડ્યું.

૧૯૧૭ માં રશિયન ક્રાન્તિને સફળતા વરી લેનીનના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવ્યાં. તેણે ઝારના કેદીઓને યુક્ત કર્યાં. રટેલીન પણ સાર્લબોરિયાથી પાછો ફર્યો. તેણે મોસ્કોમાં આવી જોયું તો જણાયું કે ક્રાન્તિને સફળતા મળી હતી પણ આદર્શવાદી લેનીનમાં રાજતંત્રને નિયમનમાં મૂકવાની કે વિરોધીઓને ડાંબી દેવાની લોખંડી દક્ષતા નહોતી. પરિણામે અતે

પક્ષો રાજતંત્ર પર કાબૂ જમાવવા મથી રહ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાક પરદેશીઓને પણ ફૂટી ગયા હતા. લેનીન આ બધાથી યાદીને ગામડામાં ભાગી ગયો હતો.

લોખંડી સ્વભાવના વિરોધીઓ આગળ તો લેનીનનું કંઠ જ ન ફાળ્યું. પણ તેમનું બળ નરમ પડતાં તે પાછો સત્તાસ્થાને આવ્યો. તેણે સ્ટેલીનને યાદ કરી તેને પણ રાજતંત્રમાં અગત્યનો હોદ્દો આપ્યો. સ્ટેલીન ધીમે ધીમે લેનીનનો વધુ ને વધુ વિશ્વાસ સંપાદન કરતો ગયો. ને તેની ગણના પણ લેનીનના મુખ્ય શિષ્ય ટ્રોટસ્કીની લગભગ થવા લાગી. ૧૯૨૪માં જ્યારે લેનીન મોટા પડ્યો ત્યારે જગતે માન્યું કે ટ્રોટસ્કીને તેનું સ્થાન મળશે, પણ જ્યારે સ્ટેલીનની કુતેહ ને ગુરુભક્તિ એ પદ છૂટી ગયાં ત્યારે જગતમાં આશ્ચર્ય ફેલાયું.

સત્તા પર આવતાં જ સ્ટેલીને ધીમે ધીમે છતાં લોખંડી હાથે વિરોધીઓને કચરવા માંડ્યા. ટ્રોટસ્કીને તેણે દેશપાર કર્યો ને તેના અનેક અનુયાયીઓને મારી નાખ્યા કે જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દીધા. લશ્કરમાં તેણે સાફસુરી આદરી. પંચવાર્ષિક યોજના દ્વારા રશિયાના ઉત્પાદન બળને તેણે વધારી મૂક્યું અને એ બળ પર રશિયાના મધ્યસ્થ તંત્રનો કાબૂ જમાવ્યો. તેણે જેયું કે જગતનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો કાન્તિ પછી રશિયન મદારાજ્યની કિંમત એક ક્ષુદ્ર કે ચુકામ રાજ્ય કરનાં પણ બોલી આંકી રહ્યાં હતાં. ને તેણે આદર્શને બાળુએ મૂકી વાસ્તવનો સ્વીકાર કર્યો. રશિયન કાન્તિએ પોતાના આદર્શવાદમાં યુમાવી દીધેલા રાજકીય અગત્યના કેટલાક પ્રદેશો પાછા મેળવી લેવાની તેણે યોજના ઘડવા માંડી.

શરૂઆતમાં તો તેણે જગતનાં મદારાજ્યોનો બોક્ષ ખાળી રાખવાને પોતાના પરદેશ મંત્રી તરીકે આદર્શવાદી લીટવીનોફની પસંદગી કરી. લીટવીનોફ યુરોપનાં એકામ રાજ્યોને હાથે અનેક અપમાનો સહી રહ્યો. ને એ બાલ હેખાવની પાછળ સ્ટેલીને રશિયામાં વિરોધીઓની જડ ઉખેડી નાંખી કેવળ એજેન પક્ષમાં રશિયન બળને કેન્દ્રિત કર્યું. જર્મનીમાં લોખંડી નરવીર હીટલરના ઉદયે તેને તેની મિત્રતા સાધવા લગ્યાગ્યો. તેણે તેમ કરવાને રાજદ્વારી પાસા નાંખ્યા. એ પાસા સફળ થતાં જ તેણે લીટવીનોફને હારસેલી મૂંઝી આગ્રાહ ને વાસ્તવવાદી મોલોટોવને એ પદ નીચ્યો. ને પોલેન્ડના વિજયમાં પોતાનો દિરસો પડાવી એકાદશીક રશિયા સાક્ષીવાદી રશિયા તરીકે જગતનેહેર બન્યું.

આ નીતિપરિવર્તનમાં જગતે વાસ્તવવાદની નમ્ર ભગ્યતા નિહાળી. આદર્શવાદી રશિયાની સાથે વાતચીત ચલાવવાને જગતનાં મદારાજ્યો સામાન્ય અમલદારોની નિમાગૂક કરતાં; એ રશિયા વાસ્તવવાદી બનતાં એને આંગણે પોતાના પરદેશમંત્રીઓ મોકલવાને એ જ મદારાજ્યો તૈયાર થઈ ગયાં.

જર્મની સાથેની મિત્રતા પછી તો સ્ટેલીને લોખંડી ભગ્યતા જ દાખવવા માંડી છે. ફ્રંકે દિશાએથી તેણે રશિયન સલામતિને નક્કર બનાવવા માંડી છે. શીન્લેન્ડને રસ્તે રશિયાં પરનું આક્રમણ અંભવિત લાગતાં જ તેણે શીન્લેન્ડની પવિત્ર સ્વતંત્રતા પર પણ તલપ મારી છે. હીટલર જેટલો તે પ્રાગપૂજ્ય નહિ હોય તો પણ રશિયામાં એનાં સત્તા ને સન્માન તો જર્મનીમાં હીટલરના જેટલાં જ છે. તેનું ખાનગી જીવન શાંત અને સાદું છે. કુલાનો તેનો શોખ ન જોવો જ છે. આરામનો સમય તે રમતગમનમાં પીતાવે છે. તેને એકાંત ખૂબ પ્રિય છે. રશિયાને મમે તે રસ્તે મદાન અને પ્રતાપી રાજ્ય બનાવવાની એને ઉમેદ છે. એ ઉમેદને સિદ્ધ કરવા તે દાનવી પગલાં ભરી રહ્યા છે.

સ્વર્ગની સફર

નરસિંહ

૨

“કાણુ છે એ? મને કાણુ સંભારે છે?” દૂરના એક આસન પરથી, આંખોમાંથી તેજના અંધાર વર્ષાવતા પરશુરામ આગળ ફેદી આવ્યા. તેમની પ્રયંદ કાયા બેઠે મને કંપ વણ્ણવે. બેહોશ બનીને હું ભૂમિ પર પટકાર્ધ પડ્યો.

ઘોડીવારે મને શુદ્ધિ આવી. મેં બેથું કે ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી પરિચિત અપ્સરાઓ મને પવન નાંખી રહી હતી. પત્થર હું શરમાઈ ગયો. પણ ખીલુજ પળે સ્વસ્થતા મેળવી મેં કહ્યું, “હું કંઈ ગભરાયો નહોતો. પણ મંદારકોની લોહીતરસી આંખો અમારા યુગને પરિચિત નથી. એટલે ભગવાન પરશુરામનું દર્શન મને જરા અરુચિકર થઈ પડ્યું.”

“હું સંહારક?” પરશુરામ ગભ્યાં, “પાંચ-પચીસ લાખ ક્ષત્રિયોને પૃથ્વી પરથી મેં દૂર કર્યા હશે. પણ તે વર્ણવ્યવસ્થાના સનાતન આર્ય સિદ્ધાંતમાં યોગ્યત્વ વ્યાજ્ઞાના સ્થાન અને સન્માનને જળવી રાખવાને મેં લોહી રેડીને પણ સિદ્ધાંત બચાવ્યો, અનીતિને આવતી અટકાવી. તમને એ કામ ખૂંચે છે? તમે એને લોહીનો તરસ કહો છો! સિદ્ધાંત કે નીતિ કરતાં તમને શું લોહી વિશેષ વધારું છે?”

“તમારે મન લોહી ને પાણી સરખાં હશે.”

“લોહી જ્યારે અશુદ્ધ બને છે,” પરશુરામે પ્રભાવભરી વાણીમાં કહ્યું, “ત્યારે મારે મન તો તેની કિંમત પાણી કરતાં પણ ઘણી ઓછી રહે છે. પાણીના બચાવને ખાતર તમે જેમ ગંદા પાણીને માટલીમાં નથી નાખતા પણ તેને ભૂમિ બેથું કરી ફૂવામાંથી શુદ્ધ જળ ભરી લાવો છો તેમ મારા જેવા જગતવિધાયકો માનવજાતના બચાવને ખાતર અશુદ્ધ લોહીને સંસારમાં નથી ભળવા દેતા; તેને ભૂમિ બેથું કરી શુદ્ધ વીરોને નિર્મળ સંતતિ જન્માવવાનો આદેશ આપે છે. ભૂમિ પર ફેંકાયલ ગંદુ પાણી પૃથ્વીથી ગળાઈ ને પુનઃ જેમ ફૂવામાં આવી શકે છે; એમ અશુદ્ધિના કારણે દૂર કરાયલ માનવઆત્માઓ શુદ્ધ સંતતિ-ક્રમમાં પુનર્જન્મ લઈ શકે છે.”

“તમારી વિચારપદ્ધતિ ભયંકર છે.” મેં જરા હિંમત લાવી કહ્યું, “અમારાં એ ધનભાગ્ય છે કે તમારા જેવાઓ અમારા ભારતથી દૂર છે. પણ હજી એટલાં કમભાગ્ય ભોલેલાં છે કે અમારે તમારી પૂજા કરવી પડે છે.”

“મારી પૂજા તો તમે ક્યારનીયે બંધ કરી દીધી છે,” પરશુરામ કંઈક હસ્યા: “તમારા મહાયુગમાં તો દિવસે દિવસે નવા દેવો જન્મી રહ્યા છે; જૂનામાં તો બિચારાં રામ-કૃષ્ણ કે બુદ્ધ-મહાવીર જેવા કોઈક જ રહી ગયા છે.”

“પણ એ રહ્યા છે એમને દૂર કરવા કહીન છે તો!”

“એમાં કહીન કંઈજ નથી,” પરશુરામ વ્યથિત અંતરે બોલ્યા, “તમારી નવી કેળવણી એ મહામાનવોએ જે કંઈ કહ્યું હશે એના પ્રત્યે તમારામાં અપ્રીતિ ઉપજાવી કાઢશે, ને પછી પૂજન આપોઆપ તૂટી પડશે.”

“તમારાં અપકૃત્યો ઢાંકવાને તમે અમારા પર હોય દોષી રહ્યા છો,” પરશુરામના સંસર્ગથી મારામાં પણ કંઈક નેમ અગટયું હોય એમ હું જોઈયો, “તમે એમ માંતો છો કે અમે જે કંઈ નવીન કરીએ છીએ તે અમારા શાસ્ત્રોએ પાથરેલી કેળવણીની જાળના પરિણામે. પણ એવું કંઈ જ નથી. રામે નિર્દોષ ને તપસ્વી શમ્ભુકનો વધ કર્યો કે સીતાને તથા એમાં અન્યાય હતો એ સમજવાને કેળવણીની જરૂર નથી; દષ્ટિની તટસ્થતા જોઈએ.”

“કાણ છે એ મારા પ્રિયતમને અન્યાયી કહેનાર?” ભવનના એક ભાગમાં વિશુદ્ધ કાન્તિથી ઝળહળતા આસન પર બેઠેલ એક દેવી બોલો છાંયો.

મેં એ ભાગમાં નજર નાંખી. દેવીનું નિર્મળ રૂપ જોતાં જ મને જણાયું કે એ સીતાજી છે. હું ગભરાયો—રખેને દેવી શ્રાપ આપી દે. મેં દોડીને એમના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું; કહ્યું, “ક્ષમા કરો દેવી. આ પતિપ્રેમ કે લાગણીનો વિષય નથી; ચર્ચાનો વિષય છે.”

“ચર્ચા!” વાણીના પ્રભાવથી સમાને આંજતાં સીતાજી ગર્વ્યા, “તને ને તારા યુગને ચર્ચા સિવાય ખીજું આવડે છે શું? મારા રામને અન્યાયી કહેવા નીકળતાં પહેલાં તું તારા હૃદયને તપાસી જો કે રામ જેવા નિર્મળ રત્નેદથી એ પત્નીને ચાહે છે? સીતેમા—નંદીઓના કે રવરૂપવતી સુંદરીઓના ખભે હાથ મૂકી ફરતા તારા યુગના રસિકવરોને જરા પૂછી તો આવ કે રામ જેટલા ભાવથી પત્નીને પૂછે છો? સ્ત્રી—હક્કનાં બણાંની પાછળ પત્નીઓનાં આંસુને છૂપાવતા તારા યુગના સમાજસુધારકોને પૂછી તો જો કે આ બધું ધાંધલ અવનવી સુંદરીઓનાં નયનકિરણો કે તાળીઓના ગડગડાટ ઝીલવાને તો નથી માંડ્યું ને!”

સામે પુરુષ હોત તો નો હું ઉત્તર આપી દેત કે, ‘એમ હોય તો પણ શું?’ પણ દેવી પાસે મારે મૂળા રહેવું પડ્યું. ને દેવીએ આગળ ચલાવ્યું:

“અમારા યુગનાં સ્ત્રી—પુરુષોએ, સંસારને સ્વર્ગ સમાન રાખવાને, પરસ્પરને સાનુકૂળ ને નૈસર્ગિક ધર્મોની વહેંચણી કરી લીધેલી. સંસારશુદ્ધિનાં મૂળ એ છે: સંસ્કાર ને સંસ્કૃત્વ. અમારા પુરુષવર્ગે સંસ્કૃત્વની જવાબદારી ઉપાડી, સ્ત્રીએ સંસ્કારની. મારું રહણ જ્યારે જોખમીયું, રામે સર્વસ્વના બોગે મદાયુદ્ધ વહોર્યું; મારી સંસ્કારશુદ્ધિ પ્રત્યે જ્યારે પ્રગમમાં શંકા પ્રગટી, તેણે મને દેશવટો દીધો. પણ યુદ્ધ કે દેશવટો બંને પ્રમંથે હું એને વદાલી તો પ્રાણથી મેં વિશેષ હતી. પણ મારા કે પ્રાણના ફરતાં પણ એને ધર્મ વધારે વદાલો હતો. વધુ જવાબદારી ન હોત તો સંસ્કારશુદ્ધિને ખાતર મને દેશવટો. દર્મ બીજાજ પળે એ પ્રાણ તજત. પણ એને એનો રાજધર્મ સાચવવાનો હતો. ને એ ધર્મને ખાતર મૃત્યુ ફરતાં વધારે ભયંકર લાગતા જીવનને એણે આંસુની સતત ધાર નીચે પણ ટકાવી રાખ્યું. બ્યક્તિ ફરતાં સિદ્ધાંતની કિંમત વિશેષ અંકાય ત્યારે જ પ્રગ્નઓ જીવી શકે છે. અને એ સિદ્ધાંત રક્ષાને ખાતર એણે પોતાનો અને મારો બંનેનો બોગ આપ્યો. એ સમયે એની એ ગાદીના, સ્વાર્થને ખાતર હું, રાજપિ જનક, બ્રહ્મપિ વસિષ્ઠ, કે દેવી અંદાધતી જેવાં પણ ન સમજી શક્યાં. હંતાં અમે એના આદર્શ આગળ શીથ સુકાયાં. ને ધીમે ધીમે એની કિંમત સમજ્યાં, આજે એને પૃથ્વીએ ધીએ. પણ તમારા યુગનાં વિલાસી માનવવહેતિયાંએ વધારે એ રાજ્યોપાસીને અમારે ખાતર નિંદવા નીકળે છે ત્યારે તો અમને ખરેખર તમારા પ્રત્યે ધૂણા જ પ્રગટે છે.”

“બપોરે આપજી રામને પંક્ષ હશે છે, “મેં કંઈક હસીને કહ્યું, “તો મારે એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવાનું નથી રહેતું. પણ શમ્ભુકનો વંધ એ તમને જ રામના જીવનનું એક કલંક નથી લાગતું!”

“સુદિને ગોરી પ્રગ્લને ખીલે બાંધી આવેલા શુભામયુગના એ પ્રતિનિધિ” ઈન્દ્રની લગોલગ બેઠેલા ચુકુલરત્ન શ્રી રામને પવન નાંખતો શમ્ભુક ગળ્યો, “મારે ખાતર મારા ભગવાનની તું નિંદા કરે છે? તારા માલિકાના સેનાપતિને જરા પૂછી તો આવ કે રણભૂમિ પર એક સેનિકને માનવલોહો-રેડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય તે વખતે મૈનિકને એવા દલકટ કામ કરતા એના ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનું વિશેષ મને ને એ બદ્ધને બાલ્ય એ મૂકી બાઈબધ લઈ તે વાંચવા બેસી ગયે તો એને શું કરશો?”

શમ્ભુકને જ રામનો પક્ષ લેતો બોઈ મારી દિગત કંઈક ઓગળવા તો લાગી, છતાં ગર્વ સાચવવા હું બોલ્યો, “એમાં મેનાપતિને પૂછવાની કંઈ જ જરૂર નથી. ચુદ્ધભૂમિ પર સોંપવામાં આવેલા કામ પ્રત્યે બેદરકારી એ લશ્કરી ગુનો છે. એવા પ્રમંથે તો મૃત્યુન્મુખ એક માત્ર માર્ગ છે. પણ તમારા વધમાં એવો પ્રમંથ નહોતો.”

“મેં તારી સલાહ નથી પૂછી” શમ્ભુક એના શુદ્રસ્વભાવ પર ગયો, “હું તને કર્તવ્યની કિંમત સમજાવવા માયું છું કર્તવ્ય કરતાં બીજે કોઈ પવિત્ર ધર્મ નથી. અમારા યુગે પ્રગ્લના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એમ ચાર વર્ગ પાડી દેરેને પોતપોતાને ચોગ્ય કર્તવ્ય સોંપ્યું. તેમાં જે વ્યક્તિ પોતાના કર્તવ્યને તણ દઈ બીજા વર્ગના કર્તવ્યમાં માયું મારે તે વર્ગવ્યવસ્થા પર ધા કરે છે; બીજા વર્ગની એક વ્યક્તિનું સ્થાન ખૂટવી લઈ તેને કર્તવ્યહીન—નિષ્પ્રાણ કરી મૂકે છે. શુદ્ર તરીકે મારું કર્તવ્ય હતું. તે તણ હું બ્રાહ્મણની જેમ તપ કરવા દોડ્યો. બ્રાહ્મણે ચારે વર્ણના મંરક્ષક શ્રીરામને બારણે જઈ પોકાર કર્યો: “શુદ્ર-બ્રાહ્મણનું કામ કરે છે; એક બ્રાહ્મણપુત્ર એથી નિષ્પ્રાણ બન્યો છે.” રાગે શુદ્રને મારવા હાથમાં તલવારે લીધી. કેમકે વર્ગવ્યવસ્થાની જાળવણીમાં શુદ્રનો એ મર્યાદાકોમ લશ્કરી કરતાં પણ વધારે બંધકર ગુનો હતો.”

“આટલું બધું જાણતા હતા તો પછી શુદ્ર મરી બ્રાહ્મણ બનવાને કેમ દોડ્યા હતા?”

“પ્રભુના હાથે મરવાનો મોહ લાગ્યો હતો એટલે” ને શમ્ભુકે પારો બેઠેલા રામના મુખ પર ભક્તિભર્યા નવન દેરવ્યાં.

આ ભક્તિલાવે-મતે-શરમોદિ બંનાવ્યો. મને લાગ્યું કે પ્રાચીન યુગના તીરે વર્તમાન યુગ ધારી લે છે એટલા સ્વાર્થી કે દિસક તો નહોતા જ, તેમના કર્તવ્યની પાછળ સિદ્ધાંતનું બળ હતું, અને એ સિદ્ધાંતને ખાતર મરી ફોટવાની એમનામાં તેમના પશુ હતી. પણ છતાં જ સો સ્વાતંત્ર્યમર્દિ નું સત્ત માનાર મનુ પ્રત્યેનો મારો-ધિકાર તું હું ન જોપરી ચક્રગો. ને મેં, બેપરવા બનીને, એ સ્વર્ગસાધામાં, મનુ જેવા પ્રાચીનોના-ઓગા-પ્રત્યેના અન્યાયની ઝાટકણી કાઢી નાંખી.

“ભાઈ,” દૂરના એક ખૂણામાં બેસી માળા ફેરવતા વૃદ્ધ રાજાંધિ મનુ બોલ્યા, “તારા જેવા મૂર્ખ પ્રત્યે કડકે બનવું એમાં પણ અમે નાનમ-સમજાએ-હીએ. યુગોની તપશ્ચર્યા પછી અમે જીવનનો એકદ અણુમૂલ સિદ્ધાંત શોધના. એને મિદિસી-કસોટીએ ચડાવના ને પછી જ એ મિદાન્તને પ્રતજીવનમાં વણતા. તમારા શુભામયુગનાં સમાજ-

વિધાયકો અમારાં એ તપ ને સિદ્ધાન્તને અમારા અતિરવાઈ તરીકે ઓળખાવે છે। અમે પુરુષ હતા માટે સ્ત્રીઓને અમે અન્યાય કરી નાંખ્યો એવા અભિપ્રાયોથી પ્લેટોનો ગંભીરે સ્ત્રીઓની તાળીઓ ઝોલના નવયુગના એ સમાજવિધાયકો પુરુષો નથી એ વિષે તમારા યુગની સ્ત્રીઓ શું એકમત પાતી ગઈ છે? અમને સ્વાર્થો કદીને પણ એટલું તો કબલશે ને કે અમારા પાસે તપ હતું. સ્વતંત્ર માનસ હતું. માનવજીવનનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનું જ્ઞાન હતું. તમારા અંડાધારીઓની પાસે પરદેશી શાસ્ત્રોએ પ્રગળે. ખાદ્યમાં પટકવાને આપેલી કેળવણી ઉપરાંત બીજું શું છે? ન સ્ત્રી દ્વાતંત્ર્યમર્દતિ કહેનાર અમે છીએ એમ ત્રણ નાઈસ્ટ પૂજ્યતે રમન્તે ત્રણ દેવતા કહેનાર પણ અમે જ છીએ. સ્ત્રી અમારે મન પૂજ્ય, પવિત્ર, મંત્રકારની દેવી, તે આવતીકાલના જગનની માતા છે. દેવમૂર્તિની જેમ એનું સંરક્ષણ થવું ધટે. અમારા એ આદર્શનીએ સ્ત્રીને કદાચ ઠોકરે ચડવું પડતું હશે તો પણ તે જ એને ચાહે છે એવા પિતા, પુત્ર, ભાઈ કે પતિની ઠોકરે ને એમ કરનાર દુષ્ટને પણ એનું રક્ષણ ને પોષણ તો કરવું જ પડશે. પણ પુરુષને જ્યાં એનું કાંઈ જ નથી એવા જગતની ઠોકરો ખાવાની છે. તમે સ્ત્રીને જવાબદાર પુરુષની છાયામાંથી દૂર કરીને જગતની ઠોકરે દસેલી રહ્યા છો. ચારિત્રમાં ઓટ આવવાથી તમને સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ ધણે વધારો થઈ પડ્યો છે. પરિણામે એક બાલુએ સ્ત્રીને લલચાવવાને સીસમાનંતાનાં લાપચો ને બીજી બાલુએ નિર્દોષ કુમારીઓની ઠેકડી કે મશકરી અને એમનાં પવિત્ર અંગોની ચર્ચા-જમાંથી બચવાને કન્યાઓને લોતોની પાછળ છૂપાઈ જવું પડે કે લગ્નમંથી દબાઈ જવું પડે—એ તમારાં કેળવણીમંદિરોનો સ્ત્રી-સ્ત્રાતંત્ર્યવાદ બન્યો છે. અમારા યુગમાં આ સ્થિતિ પુરુષને તરવારની ધાર નીચે લાવત. પણ તમે સલામત છો. કેમકે તમને ચારિત્રમાં પતનને માર્ગ દોરવાના છે. તમારાં સ્વતંત્ર સામાજિક બંધનોને છિન્નભિન્ન થવા દઈ તમારા શાસકોને એ પોતાને દસ્તક કરવાનાં છે. સ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર હોડે તો તમે તાળીઓ પાડો છો કેમકે એ એ હોડે તો જ દિંદની સોનેરી સંસાર તૂટવાનો છે. સ્ત્રીના અવિધ્યને આ સ્થિતિ ધણે કારમું બનાવી રહી છે. સ્ત્રીને પ્રેમ જોઈએ, કલા જોઈએ, મંત્રાન જોઈએ. ઘરમાં એને, પતિ મજૂરી કરીને દશ રૂપિયા કમાતો હશે તો પણ એ બેઠું મળી રહેશે. બજારમાં પેસાનો વરસાદ કે પુરુષોની તાળીઓ પણ, સ્ત્રીનો ક્ષણિક આવેગ એથી સંતોષાવ તોપણ, એના હૈયાને તો નહિ જ ભરી શકે.”

“પેસો જગત પર શાસન ચલાવે છે. એ પુરુષને આધીન રહેવાથી સ્ત્રી આર્થિક ગણતરીએ શુદ્ધાત્મ બની. એ શુદ્ધાત્મોએ એને પાંગળા બનાવી દીધી છે.” મેં હમેશાં ગોમેલાં મતો ઉચ્ચાર્યા.

“સ્ત્રીને જો પેસો જ જોઈતો હોય તો,” મનુએ હસીને કહ્યું, “પેસા કરતાં પુરુષ એને વધારે સહેલાઈથી આધીન થઈ શકે એમ છે. ને પુરુષની પાછળ પેસો આવવાનો જ છે. સ્ત્રી જો પૃથ્વી બની જાય તો વાદળ જેવા પુરુષો બહેને સાગરમાંથી ગમે તેટલું પાણી ભરી, એમને એ પૃથ્વી પર વર્ષાએ જ છૂટકો છે.”

“એ થઈ કલ્પનાની વાતો. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદી જ છે. તમારાં આકર્ષણોએ દિંદની સ્ત્રીને કંગાઈ પ્રાણી બનાવી મૂકેલ છે.”
એમણે। ઉછળતા હૈયે મનુદેવ બોલ્યા, “દિંદની સ્ત્રી આજે જો કંગાઈ હોય તો એ અમારા નિયમોનું પરિણામ નહિ, પણ જો એ નિયમોને દીલા થવા દઈ દિંદ પર

શુભાશીની જંજીરે ઊતરવા દીધી એવા નાયકોની એ દીક્ષાશનું પરિણામ છે. સરિતાની જેમ પ્રજાઓ પણ યુગે યુગે પરિવર્તન માગે છે. પણ અમારા કેટલાક અંધપૂજકો એ સ્થિતિને ન સમજી શક્યા; કેટલાક ધમંડીઓ પરિવર્તન કરવા ગયા પણ તે આર્થ સંસ્કૃતિના નાશમાંજ જેનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે એવા પરદેશીઓની આંખે. અને માર્ગે પ્રજા પડતી ચાલી. છતાં જીવનની સાથે યુક્તિથી વણી લીધેલા અમારા ઊંડા આદર્શોએ એને સૈકાઓની શુભાશી છતાં હજી ટકાવી રાખી છે. પણ ગોરી કેળવણીએ ખુલ્લા કરેલા માર્ગે સ્ત્રી અને પ્રજા બંનેનો હું નાશ જોઈ રહ્યો છું.”

“એ શી રીતે?”

“નવી કેળવણી સ્ત્રી અને પુરુષમાં તેમના સ્વાર્થ એક અને અખડ નહિ પણ જુદા અને સ્વતંત્ર છે એવી ભાવના જન્મવગે. એ ભાવના પ્રગ્નજીવનનાં એ બંને અધિવાસી એક વ્યક્તિ તરીકે તોડી નાંખી જુદા વર્ગ રૂપે વહેંચી નાંખશે. જીવનને સુખમાં વીનાવવાંને જે જે જરૂરિયાતો હોય તે બધાની, સ્ત્રી અને પુરુષે, પોતપોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ અનુસાર વહેંચણી કરી લેવી જોઈએ. સ્ત્રી ભવિષ્યની પ્રજાને જન્મ આપે, એને સાચવે ને એનામાં સરકાર રેડે, ઘર અને ઘરકામ સલાજે; પુરુષ જીવિતો કે શરીરનો શ્રમ કરી પૈસો રળી લાવે ને એ રીતે ઘરની આર્થિક જરૂરિયાત પૂરી કરી બધા સુખ અને મંતોષમાં રહે. પણ તમારી કેળવણીમાં પૈસો માધન મટીને સાધ્ય બની રહ્યો છે. પરિણામે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને પૈસાને જ માટે મથશે. સ્ત્રી ઘર છોડીને બહાર આવતી થશે. પણ સ્ત્રીએ ધન, રસોડું કે મંતાન છોડી દેવાથી એ બધાની જરૂરિયાત નથી મટી જવાની. કોઈકે તો એ કામ કરવું જ જોઈએ, અને ધીમે ધીમે એ કામ પૈસાને ખાતર એવા કામ કરવા તૈયાર હોય એવા ગરીબ વર્ગને હસ્તક જશે. પરિણામે એ જીવનવર્ધક કામની પાછળ પ્રેમ, ભક્તિ, આત્મા ને રમ આલવાયને પૈસો આવી બેસશે પુરુષ મહિને દળર કમાતો હોય કે દશ કમાતો હોય—સ્ત્રી એને સુખી કરવા પોતાની બધીજ શક્તિ ખર્ચી નાખે. પણ રસોડો કે કામ કરનારી તો જ્યાં સારા પગાર મળતો હોય ત્યાં જ વધારે સારું કામ કરી શકશે. આમ ઘર સ્ત્રી અને પુરુષની બંનેલી એક વ્યક્તિનું મટીને માલિક અને નોકરો વચ્ચે વહેંચાઈ જશે; અનેક અનાયાદોનું એ મૂળ બનશે. રસોડા અને ઘરકામને લગતી કલાની પણ સરકારી શાળાઓ નીકળશે. તેમાં તે તે નોકરવર્ગને શિક્ષણ લેવું પડશે. પરિણામે તેમની જરૂરિયાત ઘણી ઊંચે જઈ પહોંચશે. એ સ્થિતિમાં તેમને શકતા તે પૈસાદારોને જ પરવડી શકશે ગરીબોને તો પૈસા આપીને શેઠલાના હુકમ વેચાતા લેવાના રહેશે. ખીજા બાજુ રાષ્ટ્ર, સમાજ કે જાહેર જીવન સ્ત્રી અને પુરુષના પ્રતિસ્પર્ધી વર્ગો વચ્ચે વહેંચાઈ જશે. તમારા પુરુષવર્ગને ઉચ્ચ કેળવણી સરતિકલાકો બનાવવા માટે આપવામાં આવી છે એ તમે જાણો છો પણ એ જ કેળવણી તમારા સ્ત્રીવર્ગને સાચા સ્ત્રીજીવનથી દૂર ખેંચી એને પુરુષવર્ગ સાથે વધુ ને વધુ અયોગ્યતામાં લાવવાની છે એ તમે હમણાં નહિ સમજો સ્ત્રી અને પુરુષ પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક માટે આગ્રહવા છતાં એમને એકમેકનો સહચાર તો જોઈશે જ. સ્ત્રીએ પુરુષની જેમ જગતની ટોકરે ચડવાનું સ્વીકારી લેવાથી કુદરત એની મંતાનપાલસા નહિ બોલવાવા દે. એને મંતાનને જન્મ આપવો જ પડશે, અને એ પુરુષના સહચારથી જ અપારો; પણ એ સહચારની પાછળ શુદ્ધ પ્રેમ-કે ભક્તિનું બળ ન હોઈ એ મંતાન આવતીકાલનું પ્રજાજન નહિ, પ્રાણી બનશે.

માતાનો પ્રતિદક્ષે ઝરતો બોદપ્રેમ કે સંસ્કારસિંચનના અભાવે એ સહૃદય માનવી નહિ, સ્વાર્થી પણ બનશે.”

“પણ હિંદમાં આવાં પરિણામ અસંભવિત છે.”

“શરૂઆતમાં તો એમજ જણાય, ” મહર્ષિ ભવિષ્યવેતાની ઢબે બોલ્યા, “પણ રાજદારી કુનેહઆત્મે સેકાઓ પછીનાં પણ પરિણામ માપી શકે છે. હિંદમાં વર્ણુઅવસ્થા પર ધારકરનાર હિંદીએ એ નહિ કહ્યું હોય કે એ ધાંથી હિંદનું સંરક્ષણ તૂટી જશે, વિદ્યા પૈસાની શુભામ બની દેશને વેચી નાંખશે.”

“પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આવું કંઈ જ નથી છતાં એ દેશો ઉત્તતિની ટાચે છે.” એ મુખ્ય દલીલ કરી.

“જીવનના વિલાસો પૂરવા જે પ્રગ્નને,” મહર્ષિ કંઈક ઉમ્મતાથી બોલ્યા, “કરોડો માનવી કે અંબલો પ્રાણીઓનાં લોહી ચૂસવાં પડે છે તે પ્રગ્ન ઉત્તતિની ટાચે છે એમ માની એનું અનુકરણ કરવું એ દેવનું નહિ, દાનવનું અનુકરણ છે. રાક્ષસી યંત્રોની વળથી એ પ્રભુ ભલે આજે પ્રભાવશીલ જણાય, પણ એ પ્રભાવની નીચે એની ખાઈ તો ખોદાઈ જ રહી છે. ને એ લોહો તમારે મન દેવ હોય તો પણ તેમનો સ્વાર્થ જ્યારે તમારા નાશમાં રહેલો છે ત્યારે એમની જ છત્રછાયા નીચે, એમની જ આડકતરી પ્રેરણાથી, એમની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ એ શુદ્ધામીને યુગો સુધી લંબાવવાનો મહા માર્ગ છે. અંધ અનુકરણ જેવું એ કે વિષ નથી. છિટનને તમારા પર અનન્તકાળ સુધી શાસન ચલાવવાની મહત્વાકાંક્ષા છે. એ માટે હિંદનો સંસ્કૃતિપત્રોત્તર આવશ્યક છે. જ્યારે તમારી સંસ્કૃતિ કેવળ એમને અનુસરવા મંડે ત્યારે જ તમે ખરા શુદ્ધામ કહેવાઓ. તમારે સ્વતંત્ર નીતિજ ન હોઈ શકે. તમને અનુસરવા સિવાય બીજું કંઈ આવડી જ ન શકે. જ્યારે એમને તમારી વર્ણુઅવસ્થા તોડવાની હતી ત્યારે એમની જ આડકતરી પ્રેરણાથી તમે બોલવા લાગ્યા, “બ્રાહ્મણોનાં હિંદો બ્રાહ્મણ જ શા માટે?” પણ તમે એ ન સમજ્યા કે, ‘સંતાનને લોહીમાં મુખ્યત્વે એ જ સંસ્કાર મળે છે—જેવો તેનાં માતૃપિતાનો વ્યવસાય હોય; વિદ્યાર્થોને સારામો સારી કેળવણી એનાં માળાપ જ આપી શકે છે અને માળાપ તેને એ વિષયની કેળવણી આપી શકે જે વિષયમાં તેઓ પોતે નિપજાત હોય; પ્રત્યેક ભાષિ પ્રગ્નજનને જ્યારે એના ધરમાં જ કેળવણી મળી રહેતી હોય ત્યારે કેળવણી પાછળ ખર્ચાતું દેશનું કરોડોનું દ્રવ્ય બચાવી શકાય છે અને કેળવણીને માટે કુમારો કે કુમારીઓના ધર છોડવાથી પ્રગટી નીકળતા સેંકડો દોષો અટકાવી શકાય છે.’ પણ એજેને દેશનાં ભગતાં પ્રગ્નજનોને એમના માળાપના નહિ પણ પોતાના શિક્ષણે રંગવાં હતાં. એ તમે એ રીતે રંગાયાં. જ્યારે એમને તમને શુદ્ધામ તરીકે પરદેશ ખેંચવા હતા ત્યારે તમે દેશાટનનાં કીર્તિશાન ગાવા લાગ્યા. જ્યારે એમને તમારી રમેરગમાં એમની મહત્તા ભરી દેવી હતી ત્યારે તમે ગાવા લાગ્યા: ‘દેખ ગિયારી ગઝરીનો પણ કોઈ ન જ્વાનાં પકડે જ્વાન.’ જ્યારે તમારી સંસ્કૃતિ ઉચ્ચગામી નાંખવાને એમને તમારા ઇતિહાસ ને સંસ્કારનાં પ્રેરક બળોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર હતી ત્યારે તેઓ વિદ્વાન ચંદ્રને તમારી પાસે આવ્યા ને તમે તમારું અખમ્મ જ્વાન એમના ચરણે મૂક્યું. એમાંથી તેમણે પોતાના લાજનું માળણ તારવ્યું ને તમે એને જ્વાન કે ઇતિહાસ માની એમના સિધ્ધ બન્યા. જ્યારે એમને તમારા સ્ત્રી-પુરુષને પોતપોતાના ધર્મે વીસરાવી દેવા છે ત્યારે તમે બોલો છો, ‘સ્ત્રી

ગૃહદેવી જ શા માટે ?' પણ સમજતા નથી કે વહ્યો તોડીને એમણે તમારો વ્યાપાર તોડ્યો, સંસ્કારી જ્ઞાન તોડ્યું, સરસંક બળ તોડ્યું; સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મે તોડી તેઓ તમારો સંમાર સળગાવશે. પણ એમની ગૃહ નીતિને તમે સમજી શકો એમ નથી. ચાલુ યુદ્ધમાં તમે કહેવાતા લોકશાસનવાદી દેશોની તરફેણ કરો છો. એ દેશો શા માટે લડે છે એનો ખ્યાલ તો તમને હોઈ શકે જ નહિ પણ તમને એમના પ્રત્યે હમદર્દો છે કેમકે લોકશાસનવાદી ત્રિચાત્રેણીને ખિટને તમારી રંગેરંગમાં ઊતરવા દીધી છે. ખિટનના દરેક દુશ્મનને તમે તમારો દુશ્મન બનાવી રહ્યા છો. તમારી આ વલણ સ્વતંત્ર દષ્ટિએ વિચારેલા તમારા સ્વાર્થને અનુસરીને નથી, ખિટને મૂડેલા એક શિષ્ય તરીકે છે. લશ્કરી અને આર્થિક જીતે તો તમારા હાથને વળગેલી જ નહિ; માર્કસીક જીતે જોરવાની તમને ઘેલછા લાગી છે. ને ત્યાંજ ખિટનનો વિજય છે."

"તમે જુદા જ તર્ક પર ચાલ્યા ગયા છો. હું તમને એટલું જ પૂછવા માગતો હતો કે આપણી સંસ્કૃતિ સડી રહી હોય ને એમનો મુંદર જણાય ત્યારે એને અપનાવતાં સકાય શા માટે ?"

"એમની સંસ્કૃતિ મુંદર હોય કે નહિ પણ તમારી પાસે એ સ્વીકારવાને એને મુંદર ખતાવવામાં આવે છે. તમારી સંસ્કૃતિ મડી ગઈ છે કેમકે તમારો પાસે તે છોડાવી દેવાને એનાં પોષકતત્ત્વોને અટકાવી દઈ એના મૂળમા પહેલેથી ઉધાર્ષ નાંખી દેવામાં આવી છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ રોમન સંસ્કૃતિની પુત્રી છે, તમારી સંસ્કૃતિ શુદ્ધ આર્ય મંદ્રિતિની પુત્રી છે. આર્ય સંસ્કૃતિ રોમન કરતા વિશેષ પ્રાચીન, વધારે મહાન ને જાડી તત્ત્વદષ્ટિ ધારી હતી. સીમેરો જેવા રોમનવીરોએ આર્યોની અનેક સામાજિક રીતિનીતિઓ આગળ શીશ ઝુકાવ્યું છે. પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને હમરો વર્ષની સ્વતંત્રતાનું પોષણ મળ્યું છે, એટલે તે સીનેમા સુંદરીની જેમ તેજસ્વતી લાગે છે; આર્ય સંસ્કૃતિ પર હમરો વર્ષની ગુલામીના ઝેર વર્ષ્યો છે એટલે તે પતિવિરહે ઝૂરતી, જુખથી તન્દુરસ્તી દેવી જેવી લાગે છે. તમે દેવીને છોડી સુંદરીને ચરણે જઈ રહ્યા છો. એ તમારા ત્રણ માલિકની પુત્રી છે. માતા કરતાં માલિકની પુત્રીના ચરણ સેવવા તમને વધારે ગમે છે."

"આપને જે લાગે તે ખરું; " એ શાંતિથી કહ્યું, "હતાં આપને એટલું તો કબૂલનુંજ પડશે કે અમે મૂર્ખ હોઈશું તો પણ ચાણક્ય જેવા કુટિલ કે પાપી તો નથીજ. અને એથી પણ અમને સંતોષ છે."

"ઉર્વશી," પૂર્વપરિચિત એ અપ્સરાઓમાંની એકને ઉદ્દેશી મહર્ષિ બોલ્યા, "રાત વીતવા આવી છે. આજે તો આ ગિચારાને પૃથ્વી પર મૂકી આવ. આવતીકાસે એને લગવાનું દૌરિત્યના દરબારમાં લઈ જાજે."

"જેવી આજ્ઞા" કહીને ઉર્વશીએ હમીને મારા ગામે જોયું. ખેદાબાસે જડ ખનેડ અપિઓ ગાયેની ચર્ચા કરતાં ઉર્વશીની નજર મને વધારે મીઠી લાગી. હું તેની સાથે વિમાનમાં જોડાયો. તેની સખી મારા પડખે બેઠી રહી.

માનવીના આર્થિક જીવનનું નિર્માણ શ્રમની વહેંચણીથી થાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાને યોગ્ય શ્રમનો ભાર વહેન કરે છે અને એ પ્રમાણે સારાએ સમાજનું સંપૂર્ણ અને વિવિધ આર્થિક જીવન આર્થિક વિનિમયદ્વારા શક્ય બને છે. શ્રમની વહેંચણી સાથે જ વિનિમયનો જન્મ થાય છે, અને જેમ જેમ વહેંચણીનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ વિનિમયનો પણ વિકાસ થતો જાય છે. આજે વિનિમય રાષ્ટ્રની ક્ષેત્રમર્યાદા ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપમાં પણ ખૂબજ વ્યાપક બનેલ છે, કારણ કે ભૌગોલિક શ્રમની વહેંચણી તેમજ ઔદ્યોગિક એકીકરણોનો દિન પ્રતિદિન વિકાસ થતો જાય છે.

વિનિમય એટલે પરસ્પરની આપ-લે. સામસામા એ પક્ષ-લેનાર અને દેનાર, માંગનાર અને પૂરા પાડનાર—ની હરતી શિવાય વિનિમય શક્ય બનતો નથી. વિનિમય સાધતા બંને પક્ષો, સમાન ધોરણ ઉપર અને ન્યાયપૂર્વક આપ-લે કરવા તૈયાર હોય તો જ વિનિમય વારતવિક રીતે શક્ય બની શકે છે. અસમાન ધોરણ ઉપર કરવામાં આવતો વિનિમય ન્યાય-પૂર્વક તો નથી હોતો પણ હંમેશાં શોષણમાં પરિણમતો હોય છે.

ન્યાસુધી જગતની અંદર વિનિમયના સર્વ સાધારણ સાધન તરીકે નાણાંની શોધ કરવામાં નહોતી આવી ત્યાંસુધી વસ્તુ-વિનિમયથી બધી આપ-લે થતી. પણ વસ્તુવિનિમયની પ્રથામાં વસ્તુઓની કિંમતનો આંકણી કોઈ દિવસ સ્થિરપણે સમાનપણે કે ન્યાયપૂર્વક થઈ શકતી નહોતી. વસ્તુ-વિનિમયનો અંદર ખીલ ઘણી ભાંગજોડા અને મુશ્કેલીઓ હતી, જે નિવારવાને માટે માનવીએ નાણાંની શોધ કરી. આ મુશ્કેલીઓનું સ્વરૂપ અને નાણાંની શોધ કેવી રીતે થઈ તે આપણે આગળ ઉપર 'નાણાં' ના લેખમાં જોઈશું.

નાણું પ્રાપ્ત થવા પછી, વસ્તુની ઉપયોગિતાની આંકણી, કિંમત, મૂલ્ય અથવા તો ભાવના અર્થમાં, નાણાંની અંદર ચલા લાગી. કોઈ પણ વસ્તુની ઉપયોગિતા નક્કી કરવી મુશ્કેલી છે પણ તે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવી તેટલી મુશ્કેલી નથી. મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નમાં ઉપયોગિતા ઉપરાંત ઉપભોગ-માંગ Demand અને ઉત્પાદન-પૂરતી-Supply નાં અંગોનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. તે ઉપરાંત માત્ર માંગ અને પૂરતિનો નહિ પણ અંતિમ માંગ અને અંતિમ ઉત્પાદન અર્થ—Marginal demand or utility and marginal Cost of production—નો, હુંક મુદતની કિંમતનો, તેમજ લાંબી મુદતની કિંમતનો; સ્થાનિક બજાર, રાષ્ટ્રીય બજાર, તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારનો, નાશવંત વસ્તુઓની કિંમતનો; ઉત્પાદનના ત્રણ નિયમમાંથી—(૧) વધતી જતી પેદાશનો નિયમ (૨) ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ અને (૩) સમાન રહેતી પેદાશનો નિયમ—કયા નિયમ પ્રમાણે વસ્તુનું ઉત્પાદન થાય છે તેનો; વસ્તુનું વેચાણ અનિયમિત છે કે ધ્રુવરૂપ પદ્ધતિ પ્રમાણે છે તેનો;—વગેરે અનેક આર્થિક ઘટનાઓનો વિચાર કરવો પડે છે. આ તોતાં સહેજ ખ્યાલ આવી શકશે કે મૂલ્યાંકનનો પ્રશ્ન કેટલો સંયુક્ત (અટપટા)—Complex છે.

કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવામાં પ્રથમ તો તેની ઉપયોગિતા કેટલી અને કેવા પ્રકારની છે તેનો વિચાર કરવો પડે છે. ઉપયોગિતા નક્કી થયા પછી તે વસ્તુનું પ્રમાણ કેટલું છે અને તે કેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, તેનો ઉત્પાદન-ખર્ચ કેટલા પ્રમાણમાં તેની પૂરતિ ઉપર અસર કરે તેમ છે, એ નક્કી કરવું પડે છે. જો માંગ અને પૂરતિ સમાન અને મમતોલ હોય તો વસ્તુની વાસ્તવિક કિંમત સ્થિરપણે નક્કી થઈ શકે છે, પણ જાગ્યે જ કોઈક વસ્તુની માંગ અને પૂરતિ સમાન અને સમતોલ અવસ્થામાં મારુમ પડે છે. માંગ અને પૂરતિની અસમાનતા તથા અસમતોલપણને પરિણામે જ મૂલ્યાંકનનો પ્રશ્ન સંયુક્ત, અટપટો અને વિવાદાસ્પદ બનેલો છે.

વસ્તુની માંગ તેની અંતિમ ઉપયોગિતાથી નક્કી થાય છે, તેથી જ રીતે વસ્તુની પૂરતિ તેના અંતિમ ઉત્પાદન-ખર્ચથી નક્કી થાય છે. જો અંતિમ ઉત્પાદન-ખર્ચ અંતિમ ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં હોય તો વસ્તુની કિંમત યરાયર વાસ્તવિક રીતે નક્કી થઈ શકે છે પણ આવો સપ્રમાણ સુમેળ ઘણો જ દુર્લભ છે. પરિણામે કેવી રીતે જુદા જુદા મંજોગોમાં જુદી જુદી રીતે વસ્તુઓની કિંમત નક્કી થાય છે તે વિસ્તારપૂર્વક જોવાનું આવશ્યક બને છે.

જો વસ્તુની માંગ વસ્તુની પૂરતિ કરતાં વધારે હોય તો વસ્તુની કિંમત વાસ્તવિક કિંમત normal price કરતા વધારે રહેશે. અને તેમાં પણ જો માંગ અસ્થિતિસ્થાપક હોય તો કિંમત વધવાનો જ સંભવ રહેશે તેનાથી ઊંચકું જો વસ્તુની પૂરતિ વસ્તુની માંગ કરતાં વધારે હોય તો વસ્તુનો ભાવ વાસ્તવિક કિંમત કરતાં ઓછો રહેશે, અને તેમાં પણ જો વસ્તુ માત્ર સ્થાનિક બજારની જ હોય, નાશવત્ હોય અને તેની માંગ અસ્થિતિસ્થાપક હોય તો તેની કિંમત વધારે ને વધારે ઓછી થવાની શક્યતા રહેશે ત્યારે માંગના પ્રાધાન્ય પણાથી વસ્તુની કિંમત નક્કી થાય છે ત્યારે તેને Demand price કહેવામાં આવે છે; ત્યારે પૂરતિના પ્રાધાન્યપણાથી નક્કી થાય છે ત્યારે તેને Supply price કહેવામાં આવે છે. કુદરતી રીતે જ Demand price હમેશા વાસ્તવિક કિંમત કરતા ઊંચી હોય છે ત્યારે Supply price નીચી હોય છે પણ જો વસ્તુની માંગ સતત હોય છે તે વસ્તુની કિંમત અમુક વખતે સ્થિર થયા વિના રહેતી નથી. થોડા સમય પૂરતુ કિંમતનું વધવું ઘટવું ખતમ થઈ ગયા પછી માંગ અને પૂરતિનું સમતોલપણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને વાસ્તવિક કિંમત પણ સ્થિર થાય છે.

મૂલ્યાંકનની અંદર માંગ અને પૂરતિના અંગો બેટલું જ સમયનું તત્ત્વ ઉપયોગી છે. ઉપર બતાવેલ Demand price કે Supply price માત્ર ટૂંક મુદત પૂરતી જ હોય છે. લાંબે ગાળે તો હમેશાં વાસ્તવિક કિંમત—Normal price જ નિશ્ચિત થઈને રહે છે. માધારણ રીતે નાશવંત વસ્તુઓની અને માત્ર સ્થાનિક બજારની વસ્તુઓની કિંમત કાંતો માંગથી નક્કી થયેલી કિંમત એટલે ટૂંક મુદતની Short period price—કિંમત હોય છે. તેનાથી ઊંચકું અનાશવંત વસ્તુઓની અને રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારની વસ્તુઓની કિંમત માંગ અને પૂરતિના સમતોલપણને પરિણામે સ્થિર થયેલી કિંમતને વાસ્તવિક કિંમત અથવા તો સમયાન્તર કિંમત—long period price—કહેવામાં આવે છે.

મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નમાં જેવી રીતે સમયનું તત્ત્વ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેવી જ રીતે બજારની વિશાળતા અને વ્યાપકતા પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અર્થશાસ્ત્રની અંદર બજારનો અર્થ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. બજાર એટલે માત્ર સ્થળની મર્યાદા નહિ, પણ સ્થળની

મર્યાદારહિત વસ્તુની માંગની વ્યાપકતા પ્રમાણે નક્કી થતો વિશાળ રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય પ્રદેશ. આ સર્વ પ્રદેશની અંદર-સ્થળાંતર કરવાનો અર્થ બાદ કરતાં-વસ્તુની કિંમત એકધારી હોય છે. માંગની વ્યાપકતા અને વસ્તુની કિંમતનું એકધારાપણું બજારની વિશાળતા તેમજ મર્યાદા નક્કી કરે છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિને પરિણામે આજે તો નાશવંત વસ્તુઓ પણ રથાનિક બજારની વસ્તુઓ. મટી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારની અનેક છે. પ્રાયેક વસ્તુનું બજાર દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે વિશાળ અને વ્યાપક બનતું જાય છે. જેટલું બજાર વધારે વ્યાપક અને વિશાળ તેટલી કિંમત વધારે સ્થિર અને નિશ્ચિત.

વસ્તુની કિંમત નક્કી કરતાં, ઉપરની બધી આર્થિક ઘટનાઓનો વિચાર કરવા ઉપરાંત, વસ્તુ અનિયંત્રિત બજાર-competitive market, ની છે કે ઈજારાપદ્ધતિ નીચે આવતી બજાર-monopoly market ની છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. હરિક્ષાધના બજારમાં વસ્તુઓની કિંમત-ભાવ ઓછાવત્તા થતાં થતાં લાંબે ગાળે, માંગ અને પૂરતિના સમતોલ પણાનાં આવિર્ભાવને પરિણામે, સ્થિરપણે નિશ્ચિત થાય છે. પણ ઈજારાપદ્ધતિમાં આવતી વસ્તુઓ માટે માંગ અને પૂરતિના સમતોલપણાના આવિર્ભાવનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. ઈજારાપદ્ધતિ એટલે કોઈ પણ વસ્તુનો એકદશ્યુ વ્યાપાર.

જે વસ્તુનો વ્યાપાર એકદશ્યુ હોય છે તે વસ્તુની પૂરતિનો કાબૂ સંપૂર્ણપણે જેને હસ્તક વ્યાપાર હોય છે તેના હાથમાં હોય છે. તે ધારે તે પ્રમાણે વસ્તુને બજારમાં વિનિમય માટે રજુ કરે છે. આ પદ્ધતિમાં વસ્તુની કિંમત માંગ-અને પૂરતિના સમતોલપણાના સિદ્ધાંતથી નક્કી નથી થતી; પણ ઈજારદાર પોતાની સ્વેચ્છાએ વસ્તુનો ભાવ નક્કી કરે છે. અલગતે આ સ્વેચ્છા એટલે મનસ્વીપણું નહિ પણ આર્થિક સિદ્ધાંતોથી વ્યવસ્થિત બનેલ કિંમત નક્કી કરવાની આવડત કે કુનેહ.

પ્રથમ આપણે ઈજારાઓના પ્રકારો ટુંકાણમાં જોઈ લઈએ અને પછી એ પ્રકારની અંદર આવતી વસ્તુઓની કિંમત કેવી રીતે નક્કી થાય છે તે જોઈએ.

ઈજારાઓના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. (૧) નૈસર્ગિક-જેમકે બંગાળગૌં, ચણ, ઉનઈમાં ઉના પાણીના ઝરા વગેરે. (૨) સામાજિક-જેવા કે રેલવે, તાર-ટપાલ, ગેસ-સપ્લાય, વોટર-સપ્લાય, ટ્રામવે વગેરે. (૩) કાયદેસર-જેવા કે પેટન્ટ, કોપીરાઈટ, ટ્રેડમાર્ક વગેરે અને (૪) મરજિયાત-જેવા કે ઔદ્યોગિક સંયોજનો-Kartels, Trusts, & Industrial combines વગેરે. ઈજારાઓનું વર્ગીકરણ તેની વ્યાપકતા પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે જેમકે રથાનિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય.

ઈજારાની પદ્ધતિમાં તેમજ એકદશ્યુ વ્યાપારમાં વસ્તુઓની કિંમતનો નિર્ણય વિશિષ્ટ રીતે થાય છે. આ પદ્ધતિમાં મૂલ્યાંકન જે પ્રકારનું હોય છે. પહેલા પ્રકારની કિંમતમાં એકજ વસ્તુને માટે એકધારી કિંમત હોય છે. બ્યારે બીજા પ્રકારની પદ્ધતિમાં એકજ વસ્તુને માટે જુદી જુદી-કિંમતો-Discretionary prices-હોય છે.

જેટલો બને તેટલો વધારે નફો પ્રાપ્ત કરવાનો માનવીનો સદજ આર્થિક સ્વભાવ છે. ઈજારદાર પોતાને હસ્તક જે વસ્તુની પૂરતી હોય છે તેનું પ્રમાણ અને કિંમત એવી રીતે નક્કી કરશે કે જેથી વધારેમાં વધારે નફો મેળવી શકાય. જે ઈજારાની વસ્તુનું ઉત્પાદન થતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે થતું હોય તો ઇજારદાર હમેશાં તે વસ્તુની પૂરતીનું

પ્રમાણુ ઓછું કરશે અને વસ્તુનો ભાવ જેટલો શક્ય હશે તેટલો ઊંચો રાખશે. ભાવ ઊંચો રાખવામાં આવે એટલે માંગ ઓછી થાય—જો વસ્તુની માંગ સ્થિતિરથાપક હોય તો—અને જેટલી માંગ ઓછી થાય તેટલું ઉત્પાદન ઓછું કરવું પડે. ઘટતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે થતું ઉત્પાદન અમુક પ્રમાણમાં જ લાભકારક હોય છે. ઇજ્ઞારદાર એવી રીતે ભાવ નક્કી કરે છે કે જેથી આ પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

વધતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે જો ઇજ્ઞારાની વસ્તુનું ઉત્પાદન થતું હોય તો ઇજ્ઞારદાર એવી રીતે વસ્તુનો ભાવ નક્કી કરશે કે જેથી માંગ વધે. માંગ સ્થિતિરથાપક હોય અને જો ભાવ નીચો રાખવામાં આવે તો માંગ પુષ્કળ વધે છે; માંગના વધવા માથે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારવું પડે અને વધતી જતી ઉત્પાદનના પ્રમાણે, ઉત્પાદનખર્ચ ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે; જેથી ઇજ્ઞારદારને નીચી કિંમત રાખવા જતાં વંધારે નહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી સમજી શકાશે કે જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ—જેની માંગ અસ્થિતિરથાપક હોય છે—નો તેમજ ઘટતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે થતા ઉત્પાદનની વસ્તુઓનો ઇજ્ઞારા કે એકદંત્ર વ્યાપાર ન હોવો જોઈએ.

ઇજ્ઞારાની વસ્તુના મૂલ્યાંકનની વિશિષ્ટતા બીજા પ્રકારની કિંમતમાં છે. એકજ વસ્તુની કિંમત જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પાસેથી જુદી જુદી લેવામાં આવે છે. અહીં વસ્તુની કિંમત એકધારી નથી હોતી અને કિંમત નક્કી કરવામાં લેનાર વ્યક્તિની ખરીદશક્તિનો ખ્યાલ કરવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના ઇજ્ઞારાને Discriminating monopoly કહેવામાં આવે છે. ડોક્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો વગેરે આ પદ્ધતિથી પોતાની સેવાઓની કિંમત નક્કી કરે છે. રેલવેનું તૂટ અને વિદ્યુતશક્તિના ભાવ પણ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે.

મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નનું આટલું સ્પષ્ટીકરણ વસ્તુઓની કિંમત તેમજ ભાવ કેવી રીતે નક્કી થાય છે તેનો ખ્યાલ આપશે. મૂલ્યાંકનનાં ગ્રીણાં અને technical અંગો જેવાં કે મંયુક્ત માંગ અને મંયુક્ત પૂરતિ, સોદાઓ અને વાયદાઓના ભાવ વગેરેની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી નથી.

શોને ?

‘જોતમ’

વને ખીલ્યાં ફૂલો મલકી ઘડી એ પૃથ્વી ઢળતાં,
સુગંધી પુષ્પોએ વિકસી પમરીને ખરી જતાં;
પરન્તુ શાને આ અધખીલી કળી આમ ખરતી !
ઉજળી સૃષ્ટિને નવજીવન દે સૂચં સરતો,
કરી લોકોઃ ઘેલાં રજતરમ રેલી શશી જતો;
પરન્તુ મંદિરે પ્રગટી દીવી આ કેમ ઠરતી ?

જીવન ઝરણા

સંગીત જીવનમાં અમૃત સિંચે છે એ સદૃશ કાંઈ જાણે છે, પણ કેટલેક પ્રસંગે એ અમૃત પણ ઝેર બને છે.—

પૃથ્વીરાજને હાથે સાતસાત વાર હાર્યા પછી શાહજુદીન આઠમી વાર જ્યારે, એશિયાનાં બધાં જ મુસ્લીમ બજો સાથે દિલ્હી પર અકસ્માત ચડી આવ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજ વિરલ ઝડપે તેને યુદ્ધ આપવા તૈયાર થઈ ગયો. શાહજુદીન ચક્રાગ્રે. તેણે વિજયની આશા છોડી એક અજબ યુક્તિ લગાવી.

પૃથ્વીરાજના અશ્વરક્ષક અને સંગીત-વિશારદને જાહેશાહી લાલચો આપી તેણે ફેડી નાંખ્યા. તે પછી મધ્યરાત્રે દિલ્હી સૈન્ય જ્યારે સૂતેલું હતું ત્યારે તેના પર તેણે હાથો માર્યો.

પૃથ્વીરાજ તત્કાલ સજ્જ બન્યો. પણ સંગીત-વિશારદે તે પહેલે યુદ્ધ-સંગીતને બદલે નાટ્યસંગીત લલકાર્યું, અશ્વરક્ષકે લશ્કરી ઘોડાને બદલે સહેલગાહી ઘોડો આગળ આવ્યો. જોવા પૃથ્વીરાજ એ ઘોડા ઉપર બેઠો, એવોજ ઘોડો સંગીતના નાદથી નાચવા માંડ્યો. પૃથ્વીરાજના મગજ પર પણ સંગીતની જાદુઈ અસર જામી ગઈ; તે વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી ગયો.

તે જ્યારે શાહજુદીન સૂતેલા સૈન્યની કતલ કરી તેના તંત્ર સમીપ આવી પહોંચ્યો ત્યારે જ પૃથ્વીરાજને સમજ પડી કે પોતાની કેવી દશા થઈ હતી. સૈન્યરહિત બનેલા એ વીરને શાહજુદીને પાછળથી ઘેરી લીધો. ને બીજે જ દિવસે એને ફિલ્લામાં જીવંતો ચણી દેવાયો.

x x x

કિંમતી રેતીની સેંકડો ગુણો ભરી એક વેપારી અવંતીને પાદર આવ્યો. તે રેતી વેચવાની તેણે મુખ્ય શરત મૂકી: “સવળા માપે તેલ ભરી આપે તે અવળા માપે આ રેતી લે.”

“ઠીક મહાશય” પાસેથી પસાર થતી એ ગણિકા આ શરત સાંભળી બોલી, “હું હમણાં જ માપ લેતી આવું છું. આપ શીકર ન કરો.”

થોડીજ ક્ષણોમાં તે એક મોટા અરિસો લઈ આવી. ને વેપારીને કહ્યું, “વેપારીજી, આના અવળા ભાગથી તમે રેતી આપો. ને જેટલા અવળા ભાગ રેતી થાય એટલા જ સવળા ભાગે તેલ માપી લ્યો.”

x x x

દેરઅલી એક દિવસે પૂર ભાપકામાં ફરવાને નીકળ્યો. રસ્તે તેણે એક ડોશીને પોતાના માર્ગમાં આડી મુતેલી જોઈ; તેણે તરતજ તે ડોશીની સમીપ જઈ પૂછ્યું: “કમ મૈયા?”

“મારી છોકરીનું તમારો જૂનો જમાદાર આગામોદમ્મદ દરજ્જા કરી ગયો છે.”

“પણ આગામોદમ્મદને તો અદોથી ગયાંને એક મહિનો થઈ ગયો. ને ફરિયાદ તમે આજે કરો છો?”

“મહારાજ,” ડોશીએ ગળગળાં થતાં કહ્યું, “ફરિયાદ તો કેટકેટલી કરી. પણ તમારો નવો જમાદાર તમને મારી અરજી પહોંચાડે તો ને?”

“એમ !” આંખમાંથી તેજ વેરતો હૈદર ડાશીને સાથે લઈ ત્યાંથી જ પોતાના મહેલે પાછો ફરી ગયો. ને શાંતિથી તેણે ડાશીની હકીકત સાંભળી.

મંત્રીઓએ ત્યારે આ વિગત જાણી ત્યારે તેમણે બંને વક્ષાદાર જમાદારો પ્રત્યે દયા દાખવવા તેને વિનંતિ કરી. પણ હૈદરે કહ્યું, “એ બંને મને ગમે તેટલા વક્ષાદાર હોય; પણ હું જેમનો સેવક છું એ પ્રગ્નના તો તેઓ દ્રોહીજ છે. એકે કન્યાનું હરણુ કર્યું છે. બીજો મારી અને મારી પ્રગ્નની વચ્ચે પર્વતની જેમ આડો ઊભો રહ્યો છે એ પર્વતને હું ઝોગાળી નાંખીશ, કન્યાનું હરણુ કરનારના રક્તથી હું ભૂમિને રંગી નાંખીશ. ને ત્યારેજ અમલદારો ન્યાયનો પ્રતાપ સમજશે.”

બીજો દિવસે હૈદરે ડાશીની સાથે એક મંત્રોને મોકલી તેની પુત્રી તેને પાછી સોંપાવી, જમાદારનું માથું કાપી મંગાવ્યું. ને અરજી અટકાવનાર જમાદારને તેણે શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ છૂટે એ રીતે હરસભામાં બસો કારડા મરાવ્યા.

x

x

x

શીખગુરુ યમુનાતટે એક ટેકરી પર પ્રભુની લીલા નિહાળતા હતા. તે સમયે એક શિષ્યે તેમની સમીપ આવી, તેમનાં ચરણે હીરા-માણેક જડેલાં બે સુવર્ણકંકણ મૂકતાં કહ્યું, “ગુરુદેવ સેવકની આ અદ્ધ બેટ સ્વીકારો.”

ગુરુએ હસીને તે કંકણ સ્વીકાર્યાં, ને તે એક બાલુએ મૂકવા હાથ લંબાવ્યો; પણ તેમ કરતાં એક કંકણ સરકીને નદીનાં દોડતાં જળમાં જઈ પડ્યું.

શિષ્ય ગભરાયો. તેણે હાંફાંફાંફાં પૂછ્યું, “ગુરુદેવ, કંકણ ક્યા રચણે પડી ગયું? કૃપા કરી જણાવો તો અદ્રાટ જળમાંથી પણ હું તે કિંમતી કંકણ શોધી લાવું.”

“આ ઠેકાણે”—કહીને ગુરુએ બીજાં કંકણ ઉપાડી હસતાં હસતાં તેને ભમરી ખાતાં જળમાં સરકાવ્યું.

x

x

x

ઈંગ્લાંડનો રાજા વીલિયમ ત્રીજો શાહી દબદબાથી નગરની મુલાકાતે નીકળ્યો. રસ્તે એક યુવતી તેના સામે નેછ બોલી ઊઠી, “આ રાજા ! આના કરતાં તો મારો ધણી વધારે સુંદર છે.”

“માયાળુ દેવી,” રાજાએ કંઈક હસીને કહ્યું, “જરા ધીમેથી બોલો. મારે હજી પત્ની શોધવાની બાકી છે. તમારું આ જાહેર પ્રમાણુપત્ર એમાં મને બારે ચર્ધ પડશે.”

x

x

x

રાજા આદર્શને ગમે તેવા મદાન પુરુષોની પણ ટેકડી ઉડાડવામાં આનંદ આવતો. રોચેસ્ટર નામના એક સાહિત્યકારે રાંબને એની એ ખોડ બુલાવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસે રોચેસ્ટરે રાંબને કહ્યું, “મહારાજ, આજે તો લંડનના એક ગુપ્ત બોયરામાં યુરોપભરની સ્વચ્છંદી અપ્સરાઓની સભા મળવાની છે.”

“વાહ, એમની સાથે પરિચય સાધવામાં તો ખૂબજ મજા આવશે.” રાંબએ હર્ષમેર કહ્યું. ને રોચેસ્ટર એને ગુપ્તવેશ રાંબની એ બોયરામાં લઈ ગયો. ત્યાં બંનેએ કેટલીક યુવતીઓ સાથે ટેબલ પર કિંમતી દારૂના બાટલા ઉડાવ્યા.

તે સમયે રોચેસ્ટરે એક મોહક યુવતી સાથે રાંબનો બેટો કરાવી દીધો. રાંબ એના મોહમાં ગુલશન બન્યો. યુવતીએ મુક્તિથી રાંબના ખીસામાંથી પાકીટ તફાવી લીધું. x

થોડીક ક્ષણો પછી રાજ રાએસ્ટરને શોધવા લાગ્યો. પણ તેનાં ક્યાંય દર્શન ન થયાં. રાજ ભોંયરાની બહાર આવ્યો. પણ મેનેજરે તેને યાદ આપી કે દારૂનું બીલ હજી ચૂકવાયું નથી. રાજ ખીરામાં હાથ ઘાલી પાકીટ કાઢવા ગયો પણ તે તો બિડી ગયું હતું. છેવટે તેણે કહ્યું કે તેનો મિત્ર રાએસ્ટર એ બીલ ચૂકવશે.

“પણ એ મિત્ર તો બીલ સંબંધમાં તમને અહીં અડાણવટમાં મૂકીને પછી જ પૈસા લેવાને બહાર ગયા છે. ને જતી વખતે કહેતા ગયા છે કે” પૈસા લાવતાં એક-બે દિવસનું મોઢું થાય તો ગણરાવાની જરૂર નથી. કેમકે મારા આ મિત્ર ત્યાંસુધી અહીંજ ઠેરશે.”

x

x

x

લોર્ડ ક્રાયનર સ્ત્રીઓને ધિક્કારે છે એવી માહિતી મળતાં વૃદ્ધ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ક્રાયનરને પરજીવવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને તેને માટે યોગ્ય સ્ત્રીની શોધ ચલાવવા માંડી.

“પણ હું એક સ્ત્રીને તો ચાહું છું ને !” ક્રાયનરે મહારાણીના એ કામ પ્રત્યે અણગમો દર્શાવતાં કહ્યું

“એ કોણ છે ?” મહારાણીએ સહર્ષ પૂછ્યું.

“આપ નામદાર.”

ઇંગ્લાંડની વોર-ઓફિસનો હવામણુ-પત્ર લઈ એક અંગ્રેજ અમલદાર ક્રાયનર પાસે પહોંચ્યો.

“ઇંગ્લાંડ જવાની વહેલામાં વહેલી સ્ટીમર ક્યારે જાપડે છે ?” ક્રાયનરે હળવી ઁમે પૂછ્યું.

“એ તો મેં નથી જોયું નામદાર.”

“હીક” ક્રાયનરે શાંતિથી કહ્યું, “તમે એ જોઈ લો, અને એ જ સ્ટીમરમાં ઇંગ્લાંડ પાછા રવાના થઈ જાઓ.”

એક સિપાઈને ક્યો રોગ છે એની એક અંગ્રેજ દાકતરને પૂરી સમજ ન પડતાં તેણે બીજા બે દાકતરોને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. ક્રાયનરને આ સમાચાર મળતાં જ તેણે દાકતર સમીપ પહોંચી કહ્યું, “સિપાઈને ઈસ્પીતાલમાં પધરાવો. ને તમે તરતજ ઇંગ્લાંડ પાછા પધારો.”

જર્મન જોગ્યમારા પછી ક્રાયનર અંગ્રેજ સંરક્ષક-દળની મુલાકાત લેતો હતો. તે પ્રસંગે તે દળના કેપ્ટને તેને પૂછ્યું: “નામદાર, જર્મનો પાછા ચડી આવે તો અમારે ક્યો યુનિફોર્મ પહેરવો ?”

“જે યુનિફોર્મમાં તમે કબરમાં દટાવા માગતા હો તે.” ક્રાયનરે કંઈક ગંભીરના સાચવોને કહ્યું.

x

x

x

લોર્ડ લીટનનો એક પુત્ર ઘણો જાઓ હતો. એક દિવસ તે જર્મોગદામમાં અમુક સ્થાનની શોધમાં હતો, પણ સ્થાન તેને મળતું ન હતું. રસ્તામાં એક છોકરાને બિબેલ ભેઈ તેણે તેને તે સ્થાનની માહિતી પૂછી.

“એ સ્થળ તો ઘણું જ પાસે છે.” છોકરો બોલ્યો.

“એમ !” લીટનના લાડીલા પુત્રે સહર્ષ પૂછ્યું, “આશરે કેટલુંક દુરો ?”

“ તમે જો જમીન પર સૂઈ જાઓ, ” છોકરે હસીને કહ્યું, “ તો અડધું અંતર તો એ રીતે જ કપાઈ જાય ”

x

x

x

જોસ્તનના એક સાહિત્યકારે ઇંગ્લાંડના વડા-વજીર ઝવેડ્જનને રોડમપિયર વિષે એનો અભિપ્રાય પૂછ્યો

‘ આહ ! ’ ઝવેડ્જનને ગભીર વદને કહ્યું ‘ કેટલો મહાન પુરુષ ! આ નગરમાં એવા દશ માણસો પણ નહિ હોય જે એના જેવી અજન્મ કૃતિઓ ગયા શકે ’

x

x

x

રશિયાના એક યુવાન કવિએ રશિયન સામ્રાજીના હિમરાવો સાથેના વ્યભિચાર મંબધી એક ઉત્તેજક કાવ્ય લખ્યું એ કાવ્ય પ્રગટ થતાજ તેને દેશના કાયદા પ્રમાણે દેશનિકાલની સજા કગવામાં આવી

રાગને આ ખબર મળતા તેણે યુવાન કવિને પોતાના મહેલમાં નહોતર્યો. ગણીના આરિત્ર પર તેને મપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તે ગણીની સાથે એક માદા ઓગડામાં બેઠો. ને અતેક લખ્ય ખડો નટારી કવિ જ્યારે એ ઓગડામાં જઈ પહોંચ્યો ને ગજલપતીના પ્રેમ ને ગણીની નિર્દોષતા પર એની આખો ફરી ત્યારે તેન પાતાના કૃત્ર માટે કંઈક પશ્ચાત્તાપ થયો

“ કવિ ” ગણીએ દુઃખભરી શાંતિથી કહ્યું, ‘ આપનું કાવ્ય ગાઓ મારે તે સાંભળવું છે ’
કવિના પગ ધૂણી હોંક્યા તેના મોમાથી એક સખ્ત પણ નીકળી ન શક્યો રાગએ તેને માફી ગણી પણ કવિ તે દિવસથી પ્રતિષ્ઠિતોને વગેરવાની પોતાના સ્વભાવની ખોડ તદ્દન ચીસરી ગયો

x

x

x

નેપોલિયન-યુગના ફ્રાંસને એક નવા રાષ્ટ્રગીતની જરૂર હતી પેરીય-વિશ્વનિદાલયને એ ગીતની પમદગીનું કામ સોંપાયું નિદાનયે અનેક કવિઓના મજબાબધ કાવ્યો તપાસી એક માગાન્ય કવિના અપૂર કાવ્યની ચૂટણી કરી ને તે કવિને બાગસો ફ્રાન્ડનું ઈનામ આપવાનું ઠરાવ્યું પણ તે કાવ્યમાં નેપોલિયનની સ્તુતિ ન હોવાથી નિદાલયના કેટલાક માખણદાસોએ એ કાવ્ય તગછોડી કાઢ્યું

નેપોલિયનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે રાષ્ટ્રગીત તરીકે એ જ કાવ્યને પસંદગી આપી ને માખણદાસોના તુરંજારથી કવિને પહોંચેના અપમાન માટે તેણે તેને ૧૨૦૦ ને બાંહે ૧૫૦૦ ફ્રાન્કનું ઇનામ આપવાની આજ્ઞા ફગમાવી

x

x

x

અમેરિકામાં ગુલામોના છૂટકાગના પ્રયત્ન પર આતંકિ બળત્રો ફાગી નીડળ્યો ઉત્તરનાં ગળ્યો દક્ષિણના વર્જનિયા વગેરે ગળ્યો સામે યુધ્ધે ચડ્યા પ્રેસીડેન્ટ લીંકને ગુલામોની દયા અને ધર્મને ખાતર ઉત્તરના ગળ્યોનું સુકાન સમાબ્ય

એક દિવસે વર્જનિયાનો એક કન્યા પ્રેસીડેન્ટ પાસે આવી પહોંચી. તેનો ભાઈ ઉત્તરના ગળ્યોની કેદમાં હતો ભાઈને મળવા દેવાની તેણે પ્રેસીડેન્ટને વિનંતિ કરી

પ્રેસીડેન્ટે પૂછ્યું, ‘ તું વફાદાર છે ? ’

“હા,” કન્યાએ ગર્વભરે માથું ઊંચકતાં કહ્યું, “હું વર્જનિયાને વફાદાર છું.”
 હોંકન પગભર આ પ્રભાવને નોંધે રહ્યો. ને ખીજીજ પહે એ કન્યાને તેણે પોતાના જ
 હસ્તાક્ષરે તેને દરેક પ્રકારની સગવડતા મળે એ આશયની ખાસ ચીટી લખી આપી.

x

x

x

૧૮૭૬માં રશિયાના શિશિરમુવનને આગ લાગી. એ લવનમાં ગમે તે ભોગે પણ
 બંધાવી લેવા જેવી કોઈ વસ્તુ છે કે કેમ એ અંબંધી જારને પૂછવામાં આવતાં રશિયાના
 એ જગવિખ્યાત સમ્રાટે કહ્યું, “હા, મારી પત્નિપેટી.”—એ પેટીમાં રાણીએ મુગધવવમાં
 લખેલા પ્રેમપત્રો હતા.

x

x

x

ફ્રાન્સમાં એક ધારાસભાથી સુંદર રીતે કામ ચાલતું નેવા છતાં વોશિંગ્ટને અમે-
 રિકામાં જ્યારે એ ધારાસભાએ નીમી ત્યારે તેના ફ્રેન્ચ રાજદ્વારી મિત્ર જોક્સે આ પીતાં
 પીતાં વોશિંગ્ટનને એ માટે હપકા આપ્યો.

“હીક,” વોશિંગ્ટને હસીને કહ્યું, “તમે આ કપમાંથી સીધીજ પી જવાને બદલે
 રકાખીમાં કાઢીને તે કેમ પીઓ છો?”

“તેને ઠંડી ગનાવવા.”

“જેમ તૈયાર થયેલ ચાને પીવાને,” વોશિંગ્ટને શાંતિથી કહ્યું, “કપ અને રકાખી બંનેની
 જરૂર છે એમ નિશ્ચિત ધોરણે ધડાયલા રાજતંત્રને ચલાવવાને એ ધારાસભાઓની જરૂર છે.”
 એ દિવસેજ જોક્સે પ્રગતંત્રનાં મૂળ સમજી લીધાં.

કૃતદ્ર

દેવજી રા. મોદા

જલ રેડયું રેતી ઢગલા પર,

કણકણમાં એ ઊતર્યું અંદર;

પણ રેતાળધરા એ આંખર

ઢોરી ને ઢોરી !

એની દીન-દશા મેં જાણી,

સીંચી સારપની સરવાણી;

પણ એની મરૂભોમ હયાની

ઢોરી ને ઢોરી !

અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન

૧ વસંતાનુજ

નિરક્ષરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં નિરક્ષરોને કઈ રીતે શીખવવું, શું શીખવવું અને કઈ જાતનું વાચન તેમને આપવું એ પ્રશ્નો સહેજે ઊભા થાય છે. મતઝખ કે શિક્ષણનો વિચાર આવતાં તેની પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમ અને ઉપયોગી સાહિત્યનો વિચાર પણ સાથેસાથ આવે છે.

ગુજરાતમાં નિરક્ષરતા-નિવારણની યોજના ઘડાઇને તે મારફત સક્રિય અને મંગીન કામ થયું હોય તો તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા મારફત એ સંસ્થાના બાલવિભાગના આચાર્ય સ્વ. ગિણુભાઈના પ્રયાસથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં મંખ્યાબંધ અક્ષરજ્ઞાન-શાળાઓ વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ થઇ હતી, પરંતુ પાછળથી સંસ્થાના તે વિભાગની આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે તેમજ તે વખતના સિટિશ તથા દેશી-રાજ્યના કેળવણી-અધિકારીઓએ નિરક્ષરતા-નિવારણના કાર્યને ઉત્તેજન ન આપતાં તે વખતની અક્ષરજ્ઞાનની શાળાઓ બંધ થઈ.

નિરક્ષરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની વાત ચર્ચામાં સહેજે સ્વ. ગિણુભાઈ યાદ આવે છે અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં નિરક્ષરતા-નિવારણના એ ખજાંચારીના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આપણે આપણી ફરજ બજાવ્યા સિવાય કશું વિશેષ કરતા નથી.

સ્વ. ગિણુભાઈને નિરક્ષરતા-નિવારણની યોજના હાથમાં લીધા પછી પ્રથમ અને મુખ્ય મુશ્કેલી પાઠ્ય-પુસ્તકોની આવી હતી. સામાન્ય પ્રાથમિક શાળાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો પ્રૌઢો માટે ઉપયોગી ન હોઇને 'ચાલો વાંચીએ' અને 'આગળ વાંચો' નામની પુસ્તકમાળા લખાઇ.

એ વખતે અક્ષરજ્ઞાન પામેલાઓ પામે ચાલુ વાચન કઈ જાતનું મૂકવું અને તે માટેનાં પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે કે નહિ તે પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવેલો. પરંતુ એ યોજના લાંબો વખત અમલમાં ન રહી તેથી પુસ્તકોનો પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો જ રહ્યો. જો કે તે વખતે અક્ષરજ્ઞાન પામેલ પ્રૌઢો પાસે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનાં કેટલાંક પ્રકાશનો મૂકવામાં આવતાં અને તેથી કાર્ય અમુક અંશે સરતું.

આપણા સાહિત્યસમ્રાટો ઊંચી કોટીનું-પુસ્તકાલયોમાં મંથનવા લાયક સાહિત્ય સર્જના હોઇને તે આમગ્રજ માટે કોઇ રીતે બંધબેસતું નથી આવતું. પરંતુ હવેના સમાજવાદી-લેખકો અને પ્રગતિવાદી સાહિત્યસેવકો કાર્ષ્ણિક સહેલું અને સામાન્ય માણસ સમજી શકે તેવું, સામાન્ય જીવનને સ્પર્શે તેવું માહિત્ય સર્જવાં મંડ્યા છે ખરા, પરંતુ એ માહિત્ય હજી બાંધીજીએ સાહિત્ય-પરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું તેવું, ગામડાનાં જીવનને સ્પર્શે તેવું, ગામડાના કાસ હાંકનારને આકર્ષે તેવું નથી.

ગાંધીજીએ નવજીવન શરૂ કર્યું ત્યારે અને પછી પણ નવજીવન લખતાં એ જ આદર્શ સેવેલો કે નવજીવનની ભાષા એક સામાન્ય સ્ત્રી સમજી શકે, હઠમ સમજી શકે, ધોળી સમજી શકે અને ગામડાનો ખેડૂત સમજી શકે તેવી હોવી જોઈએ. એ આદર્શને કટલે સુધી નવજીવનની ભાષા પહોંચેલી એ તો તે વખતના નવજીવનના વાચકો જ કહી શકે, પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે 'નવજીવન'ની શરૂઆતમાં ગાંધીજીની ભાષા બહુ જ સાદી, સીધી અને આડંબરરહિત હતી; પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિ અનેકગણી વધતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં લખતું આખું કરી નાંખ્યું અને પરિણામે જે અંગ્રેજી લેખોનાં ભાષાંતરો 'નવજીવન'માં છપાતાં તે ગાંધીજીની ભાષાની સરખામણીમાં જરૂર ઓછાં ઊતરતાં. આજે તો "હરિજન બંધુ"માં મોટે ભાગે ગાંધીજીનાં અંગ્રેજી લખાણનાં ભાષાંતરો હોઈને જિમાંની ભાષા ઘણી વખત ક્લિષ્ટ, લાંબાં અને સ્ત્રી, હઠમ, ધોળી અને ખેડૂતને સમજતાં મુશ્કેલી પડે તેવાં વાક્યોવાળી હોય છે.

લખાણોમાં આવી ઝાપ પાડવાનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે લખનાર તથા ભાષાંતર કરનારની ભાષા ઉપર આસપાસના સંજોગો તથા વાતાવરણની અસર થાય છે. જેમ સુરતમાં રહેનાર કાકિયાવાડીની બોલીમાં સુરતી ઉચ્ચારની અસર હોય છે અને કાકિયાવાડમાં રહેનાર સુરતીની બોલીમાં કાકિયાવાડી ઉચ્ચારની ઝાપ હોય છે અગર તો વડોદરામાં રહેનાર મહારાષ્ટ્રીયની ગુજરાતી બોલીમાં અને અમરેલી અગર દ્વારકામાં રહેનાર મહારાષ્ટ્રીયની ગુજરાતી બોલીમાં ફેર હોય છે તેમ અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરનારાઓ પણ મોટાં શહેરોમાં રહેતા હોય, સાહિત્યવિષયક સાક્ષરી ચર્ચા સાંભળતા તથા વાંચતા હોય અને સામાન્ય મજૂર કે ખેડૂતના સંપર્કમાં બહુ જ ઓછા આવતા હોય તેવાઓને કાંઈ થયેલા અનુવાદોમાં મજૂર, ખેડૂત કે સામાન્ય અભણ સ્ત્રીની ભાષાના શબ્દો ક્યાંથી આવે ?

આવી જ મુશ્કેલી પ્રૌઢ ઉમરે શિક્ષણ પામેલાંઓ પાસે રહી કરવાનાં સાહિત્યને અંગે રહી શકે છે. પ્રાંતોને-નિરક્ષરોને-શિક્ષણ આપનારા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને તેમને સલાહ, સૂચના અને દોરવણી આપનારા શહેરના વસનારા શિક્ષણ-સાહિત્ય-સમ્રાટો, શહેરમાં રહીને કલ્પનાનાં ખેતરો ખેડી ખેડૂતજીવનની કથા લખનારા સાહિત્યકારોને કાંઈ તૈયાર થયેલ સર્જન ભલે સાહિત્ય, કલા અને કલ્પનાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિમાં આવી જતાં હોય પરંતુ યાત્રુ જીવનની ભૂમિકા ઉપર ઊતરીને, સ્વાનુભવ સહિત અને પોતાની હૃદયશક્તિનો ઉપયોગ પોતાનાં વિષયોનો ખ્યાલ રાખીને કરતાં જે સાહિત્ય સર્જાય તે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ બહુ ઉત્તમ કોટીનું બનવાનો વધુ મંતવ ખરા.

આજે જ્યારે પ્રૌઢ-શિક્ષણનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડવામાં આવ્યું છે ત્યારે આનાં શિક્ષિતોને મોટે ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય બહુજ જરૂરી ગણાય. અને જે તેનું સાહિત્ય વેળાસર તૈયાર નહિ થાય તો એ શિક્ષણ અંગેની મહેનત અને વપરાયતાં નાણાં નકામાં જવાનાં છે. અને જે ઉપયોગી સાહિત્ય નહિ પીરસવામાં આવે તો રાજ્યપરોજી છાપાંઓ તથા ચોપાનિયાંઓ તરફ પ્રૌઢો આદર્શવાના અને મોટા ઝાકરે અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં છપાયેલી જાહેરખબરો વાંચી તન અને મનનાં આરોગ્યને નુકસાન પહોંચાડે.

'નવજીવન' સાપ્તાહિકે ૧૯૨૦ થી ૨૨ સુધી લોકોમાં સામયિક વાંચવા પ્રત્યે ફેની

કેળવી એ દિવસોમા ગાંધીજીની ભાષા વાચવા ખાતર પણ લોકો પાસે પૈસા આપી નવજીવન ખરીદતા સામાન્ય રાજકીય ખર્ચો રોજનાં ઝાપામાંથી મળી ગઈ 'નવજીવન'ના અગત્યના લેખો પણ તે વખતના દૈનિકો બીજા જ દિવસે ઝાપી નાખતા, તેમ જ લોકોને 'નવજીવન'મા છપાવવા લેખો વાચવાની લગની લાગી હતી એ વખતમા કેનાર માપ્તાદિકોએ લોકોને એવી લગની લગાડી હતી કે એના પ્રનાશનનો દિવસ ક્યારે આવે તેની લોકો ગદ્ ગદ્ થઈ ગયા હતા.

છાપાઓ માટે આટલો બધો રસ આ પહેલાં ન હતો. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ના મહાયુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી જે રાજકીય બનાવો દિન્દુસ્તાનમા મના તેને અંગે પણ છાપાઓનો પ્રચાર 'નવજીવન'ના પ્રચાર જેટલો ન હતો. પરંતુ ગાંધીજીની મ્લગમગથી નીતરેની શુદ્ધ અને માદી ભાષાએ લોકમાનસને હીંચી રાખે છે.

આમ છતાં ગાંધીજીના કાગળના પત્રો એ કનમ મધ થતા લોકોને જે વાચનની શૂંખ ઉઘડેલી તે મતોપાતી નહિ અને પરિણામે ગાંધીના જનતા જે માધ્યમેથી ધેનુ સાહિત્ય હાથમા આવે તે વાચતી થઈ ગઈ લોકોની વાચનશૂંખ જોઈને અનેક જાતનાં ચિત્રચિત્રિય માપ્તાદિકો શરૂ થયા, અને તેમા લોકોની લાગણીઓને ઉત્તેજે તેવી આડબરી ભાષા અને એવા જ લેખો આવવા લાગ્યા.

આમ થવાનું કાગળ માત્ર એટલું જ કે તન અને મનના આરોગ્યને અનુકૂળ આવે તેવા દૈનિકો, સાપ્તાહિકો અને માસિકોનો તે વખતે અભાવ હતો. આજે પણ એવા સામયિકોનો અભાવ રહેશે તો પ્રો. શિક્ષિતોના શિક્ષણ પાછળનો ઉદ્દેશ માર્યો જશે.

રેલવે-ટ્રેનોમા અને શહેરોમા વેચાતી 'નવ વર્ષો પત્ર' અને સોળ વર્ષની મતી' જેવાં પુસ્તકોની ખપત વધારે છે તેનું કાગળ પણ એક જ છે કે તેમા પુસ્તકને બદલે લોકમાનસને આકર્ષે એવા-માનસિક આરોગ્યનું રક્ષણ કરે તેમા પુસ્તકોનો આજે અભાવ છે. આવે અભાવ લાગે વખત ચાલુ રહેશે તો રાષ્ટ્રોત્થાનનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ જશે, ગરમી ફેફસો દેવા લાગે જાહેરખામગિયામાં સાહિત્ય વચાગે અને જુદા જુદા રાજકીય ધાર્મિક અને કોમી મતમતાનર ધગવતા પક્ષો પોતાનું પ્રચારલક્ષી સાહિત્ય ફેલાવી લોકમાનસને અડગ કરે દોરી જશે અને પરિણામે દિવાલખાંચી ચાપતા સગી જોડે તેવા સુખ ધામના દગના જેવો ઉપયોગ આવાં સાહિત્ય મારફત લોકસમુદાયને થશે.

પ્રજનમા ગરમી આવે એ જરૂરનું છે પરંતુ તે ગરમી પાડોશીઓને હેગનપરેશાન કરી મૂકે કે દગાડે તેની નહિ પણ તેમને દુઃખ આપે તેની ટોની જોઈએ. જો એ ગરમી અગ્નિનું રૂપ પડે તો ઘાસનું એક તણખડું સગમના આખી ગજા મળી જોડે તેમ કુપથ સાહિત્યના પ્રચારથી પણ તે સાહિત્ય વાચના જ આડે માર્ગે દોરવાઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનનો અપયો થતા આજુ માનમ વિકૃત બની જાય છે, જેમ ગાડો માથું પોતાની આસપાસના લોકોને પણ ત્રાસરૂપ બને છે તેમ ગખૂરિમસને આડે આવે તેનું સાહિત્ય વાચનારા રાષ્ટ્રના નિકામમા નહતર બની કરે છે.

આથી નિરક્ષરતા-નિવારણના કાર્યનું મહત્તર ગખૂરિમસને કેવું છે તે સનજીને એ યોજના પૂરેપૂરી સફળ થાય એટલા માટે પ્રજા સેનાની ભાવનાસાથ સાહિત્યમ્વાચીઓએ તન અને મનને આરોગ્યપ્રદ સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈએ.

ગોચરી

મુંઝવે યુનિવર્સિટી તરફથી કવિશ્રી અમરદાસે, ૬૬૨ વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા'—એ વિષય પર પાંચ અભ્યાસપૂર્ણ લાપણો આપેલાં. તેમાં કવિશ્રી. કવિતાના આત્માને અને એના દેહધ્વજતરને સ્પર્શતાં કહે છે—

'કવિતા એ કવિહૃદયનો રસાનુભવ છે. સંસારની કે સંસારથી' પર એવી કોઈ પણ વસ્તુના કે વિચારણાના સંસર્ગથી કવિહૃદયમાં જે આદોહિતો ઊભાં થાય અને તેમાંથી કવિને જે રસદર્શન થાય, તેનું વાણીના ખાસ નિયમન રૂપમાં કવિ જે વર્ણન કરે, તે કવિતારૂપે પરિણમે છે. કવિહૃદય પણ જ્યારે જોઈએ અને ગમે ત્યારે ઉત્તમ કવિતા કરી શકતું નથી, પણ બાહ્ય સૃષ્ટિના કોઈક અવયવ સાથે એનાં આંતરક્રિયણોનાં અમુક સ્થિતિમાં ઓળંગ થવા પામે, ત્યારે જ એ હૃદયની પ્રતિભા ત્યાં પોતાનાં અગદળતાં દર્શન કરાવે છે. સાચું કવિહૃદય હશે તો જ તેની એ કુદરતી પ્રતિભા સાચી કવિતાનું સૌંદર્ય ઉપજાવી શકશે. માટે જ કવિતા એ કવિહૃદયનું સ્વયંભૂ સર્જન છે. સાચા કવિની એવી પ્રતિભાવંતી કવિતા જોઈને કોઈ રસિકજન અભ્યાસે કવિતા કરી શકે છે, પણ તે ખરા કવિની કવિતા જોવી દિવ્ય રસાનંદ નથી આપી શકતી.

જેમ આત્માની વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી, એમ કાવ્યતત્ત્વની વ્યાખ્યા પણ બંધાઈ શકતી નથી.....કવિતાવાણીનાં શબ્દ, અર્થ, અલંકાર, વ્યાકરણ, કદમના, ભાવ વગેરે બધાં કાવ્યાંગોને બાદ કરતાં જે કોઈ અનિર્વચનીય શેષ રહે છે, અને જે 'શેષથી એ' વાણીની મુખમાં શક્તિઓ ખીલી ઊઠે છે અને કાંઈ અલૌકિક આનંદ આપે છે, તે શેષ તે કવિપ્રતિભા એટલે કવિતાનો આત્મા: એ આત્મા જ જીવંત રસનો ઉત્પાદક છે.

.....જેમ કાવ્યો મુખાર ઓગર સાથે લડે ને તેનો વાંક કાઢે, તેમ કાવ્યો કવિ જે પોતાની કળાના નિયમોનું યથોચિત્ત જ્ઞાન ધરાવતો નથી તે પછી વાણી સાથે, હૃદ સાથે અને કાવ્યશાસ્ત્ર સાથે જ લડે છે, અને અધૂરી કે અણકુદરતી વાણીમાં પોતાની ગમે તેવી પ્રતિભાને તે આખરે પૂરતી અગદળાવી શકતો નથી...

સંગીત તે ભાવદર્શનનું પરિણામ છે અને વાણી તે વિચારદર્શનનું સાધન છે.....
...સંગીતના મૂળમાં જ કવિતાનું મૂળ પણ રહેલું છે, કારણ કે કવિતા તે વિચારદર્શનનું નહિ પણ ભાવદર્શનનું પરિણામ છે.

હૃદાલંગ કરવો એ તો કવિતાના પ્રાણ પ્રત્યે જ કીધેલું પાપ છે. કવિતાનો મર્મ સમજનાર ખરો કાવ્યવિવેચક આવા પાપને ચલાવી લઈ શકે જ નહિ.....

કવિતા તો કીમ્બ્લે સ્વર્ગથી આજોલા પારિજાત વૃક્ષના ફૂલ જેવી છે.
જે વિવેચક એમ કહે છે કે કવિતામાં અર્થાનુસારી લયજ નોઈએ, તે કવિતાનું એકદેશી દર્શન જ કરે છે. કવિતામાં અર્થાનુસારી લય નોઈએ તેમ લયાનુસારી અર્થ પણ નોઈએ.'

x

x

x

વડોદરા-કોલેજમાં ગુજરાતી સ્નેહ-સંમેલનના પ્રમુખપદેથી કવિ શ્રી. ન્દાનાલાલ કહે છે:
'મું શિષ્ય જોયો નથી, જે શુરને નમે નહિ.....'

શુભ-શિષ્ય નિઝનિઝના ધર્મ પાળે તો આજે કલ્પિમાયે મત્યુગ પાછો પ્રવર્તે.'

ડોમોઈમાં 'ભગવદ્ગીતા'માંનું કાવ્યદર્શન'-એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કવિ કહે છે:
'શૃંગારરસનું રસાલેખન એજ કવિતા' એ અધૂરી ને એકદેશી કાવ્યવ્યાખ્યાનો કો
ઉપાસક ગીતાશ્રમાં કવિતા શોધવા જશે તો તે ભૂલભૂલેયો ભૂલો પડશે. મહાભારતમાં ને
મહાભારતના અંગ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં રસ, ભાવ, કલ્પના, માધુર્ય, પ્રસાદના કાવ્યસ્વામીની
મહાભાગ લોકસંપ્રદલક્ષી મહાકવિતા છે, ને શોધશે તેમને જડશે.

ગીતા કવિતામાં વીર છે, વિરાટ છે, જન્મોત્તરની વાર્તા છે. ગીતાશ્રમાં વારે ધરીએ
ક્રુવપદના ટેટાઓ ફૂટે છે કે-તસ્માત્ યુદ્ધયદ્વ ભારત.

• • x

x

x

ભુલભૂલે હિંદ શ્રીમતી સરોજની નાયકુ તાજેતરમાં ગુજરાતના પ્રવાસે આવી ગયાં. તે
પ્રસંગે વડોદરામાં 'પૂર્વ અને પશ્ચિમની કવિતા' પર બોલતાં તેઓ કહે છે—

'કેટલાક કવિતાને હૃદયના ભાવોનો પ્રવાહ કહે છે. કેટલાક આધ્યાત્મિક બદ્ધજમી
તરીકે તેના પર કટાક્ષ કરે છે. પણ કવિતા મનુષ્યહૃદયના ઊંડાણમાંથી નીકળી આવતી સાદાગરિક
ભાવિઓનો પ્રવાહ છે.'

'જીવન અને સાહિત્ય'—એ વિષયને સ્પર્શતાં તેઓ કહે છે—

'જીવનની પ્રગતિ અને મનુષ્યની સરકારિતા માટે વિદ્વદ્ભોગ્ય તેમજ લોકભોગ્ય
ઉભય સાહિત્યની જરૂર છે.

જે વાણી હૃદયમાંથી નીકળી આવે અને સામાના હૃદયમાં સોંસરી જાય, હૃદયના
તારોને હલમલાવે તે વાણી ગદ્ય હોય કે પદ્ય—તે સાચું સાહિત્ય છે અને તે જ મનુષ્યજીવનને
ઉત્કર્ષને પંથે ટ્રેરે છે. એવા સાહિત્યથી રાષ્ટ્રોનો જ નહિ પણ જગતની માનવગતિનો પણ,
તેને મુક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય મળી, સાચો ઉત્કર્ષ થશે.

વડોદરા કોલેજમાં—'યુવાન વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ કરીને સાથી વિશેષ માનસિક
મંથન અને શિસ્તપાલનની જરૂર છે.'

ગુજરાત કોલેજમાં—'આજે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં જાય છે અને કેદીઓ કેદખાનામાં
જાય છે તે બંને સરખા છે. બંને લાંબી મુદતની સજા પછી બહાર આવે છે ત્યારે જીવનમાં
ઉપયોગી એવું કંઈ જ શીખીને આવતા નથી.'

x

x

x

મહાત્માજીની એક વખતની અમેરિકન શિષ્યા શ્રીમતી નીલનાગિણીદેવીએ તાજેતરમાં
'માય રોડ ટુ ઇન્ડિયા' નામે પુસ્તકમાં હિંદની પોતાની અનુભવકથા આલેખી છે.
તેમાં તે જણાવે છે—

'ગંધીજી સમા કદરૂપા માનવી તો મેં મારા જીવનમાં પણ નથી નિહાળ્યા...તે
બોક્કતી વખતે તો તે બિલ્લટા વિશેષ કદરૂપા જણાય છે...' હું રોમિયોની શોધમાં મેંડું છું'
એવો પત્ર લખી, તે ખડમાં મૂકી, હું તરત જ અગાશીનાં પગથિયાં બિતરી ગઈ...તેઓ
મને ગાંડી કહે તેની મને પરવા નહોતી...મેં કાઢને કહ્યું ન હોય કોઈ માની શકે એમ
નહોતું કે મેં પ્રેમપૂર્વક માટે નહિ, પણ વી કૃષ્ણને લગવાને આશ્રમ છોડ્યો હતો. મેં ધણા
જીવનખેલ ખેડ્યા હતા; પતિતા ગણાવા સામે મને જરીકે વાંધો નહોતો. સૌન્દર્યની મનો-
કામના એ પાપ ગણાય તો જગતની વિશેષમાં વિશેષ પાપિણી હું હતી.'

‘ફાઈ’ નામદૂસી રીતુ’ ના છેલ્લા અંકમાં ‘ધી ન્યુ વર્લ્ડ ઓર્ડર’ નામની લેખ-
માળામાં નામાંકિત સાહિત્યકાર એચ. જી. વેલ્સ નેચુરે છે:—

‘યુગવાસ’ નું ખિસ્સા ધારતો માનવી આજે તો માદક પાનની અસરથી ક્ષયના
માર્ગે દોડતો નીતિહીન ભૂટારો બન્યો છે.....તાજેતરની રશિયન હીક્કયાલ એ તો મંદરા-
ણાત્મક અગમચેતી છે.....અસ્પ માનવોના હાથમાં ફસાઈ પડીને નીતિયાગી ને કીકું
બનેલું બ્રિટિશ રાજતંત્ર સૈકાઓની આર્થિક સાનુકૂળતાથી અનૈતિક ખેરાતો વેરીને અસ્પ
સમયની સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિ મેળવી શક્યું છે. તે મનુરૂપક્ષના આગેવાનોને એ હંમર
પાઉન્ડના વર્ષાસને ખરીદી લઈ શકે છે. નાઝી કે ફેસીસ્ટોનાં કૃત્યો કે યુજો વિશે આપણે
ગમે તે માનીએ, તેમના નાયકોની મૂર્ખતા કે લોખંડી શાસન પ્રત્યે આપણે ગમે તેવો
અણુમતો ધરાવીએ તો પણ એટલું તો કળુલવું જ પડશે કે તેઓ સંયુક્ત ધોરણે પ્રાંતો
જીવનવિકાસ રચવા મથે છે, અને એટલા પ્રમાણમાં તેઓ બ્રિટનના રાજકર્તા વર્ગ કરતાં
વધારે આગળ છે. બ્રિટિશ શહેનશાહતે તો પોતાની જગતને બધાં જ રાજતંત્રોમાં ઓછામાં
ઓછી રચનાત્મક દાખવી છે.....પોલાંક સરમુખત્યારીનું રાજ્ય હતું અને લીંગ ઝોફ
નેશન્સની અવગણના કરીને તે લિથુઆનિયા પાસેથી ખૂંટવી લીધેલ વીદનાને, રશિયા પાસેથી
જીતેલ બિનપોલીશ પ્રદેશને અને ઝેકોસ્લોવેકિયાની કાપડપથી મળેલ કેટલાંક ટુકડાને કબજામાં
રાખી રહ્યું હતું. ૧૯૩૯ ના સપ્ટે. ની અચકામણ પહેલાં, થોડા જ સમયને માટે, તે કેવળ
બંધારણ ગણતરીએ, લોકશાસનવાદી બનેલું-જ્યારે મી. ચેમ્બરલેઈને ઝોના કારણે બ્રિટિશ
શહેનશાહતને ખચાળ અને નેપમી યુદ્ધમાં હારેલી મૂખી... આપણા યુગમાં ‘શાંતિ’ એ
મૂર્ખતાભર્યું આત્મઅભિનંદન એ બ્રિટિશ રાજદારી અગ્રણીઓનો મૂળભૂત મિદ્ધાન્ત છે, ને
તે તે નૈસર્ગિક લાલસા છે જે સાડીમાં દરેક માણસના હૈયા પર કાબૂ જમાવી બેસે છે...
યુરોપની એકતા કરતાં જગતવ્યાપી સમાન ને સંયુક્ત રાજ્ય માટે મથવું એ વધારે મંદર છે.’

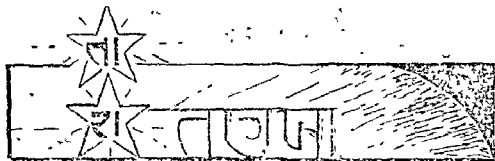
પત્રકારોને વિનંતિ—

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા કેટલાક લેખો કેટલાંક પત્રોમાં ખુનખુદ્રિત માય છે. તેમાં
કોઈક વખતે નીચે ‘સુવાસ’ સચવવામાં આવે છે, કેટલીક વખતે કેવળ લેખકનું નામ
મુકાબ છે જે ઘણી વખત તો કંઈ પણ સૂચન વિના આખો લેખ કે લેખનો મોટો ભાગ
ઉતારી લેવાય છે.

જ્ઞાન એ ગંગા છે. તેનો લાભ જેમ જેમ વધુ માણસોને મળે તેમ તેમ અમે આનંદ
પામીએ છીએ. જ્ઞાનનો છાંયો અમને પસંદ પણ નથી. એટલે ‘સુવાસ’ ના લેખો અન્યત્ર
પ્રગટ થાય એ સામે અમને જરીકે વિરોધ ન હોઈ શકે. પણ એ લેખો મેળવવામાં કે
તૈયાર કરાવવામાં ‘સુવાસ’ કાર્યાલયને તન, મન અને ધન ત્રણેનો ભોગ આપવો પડે છે.
પરિણામે એ લેખો ગોચર સૂચન વિના જ બીજાં પત્રોમાં પોતાના તરીકે ઉઠાવી લેવાય એ
ભોગ આપનારના ઉપહાસ સમાન થઈ પડે છે. આ કારણે અમે એટલું જાહેર કરવું
જરૂરી માનીએ છીએ કે—

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા લેખોનો લાભ ગમે તે પત્ર લઈ શકે. પણ એવા લેખની
નીચે દ્વેષી લેખકનું નામ ને ‘સુવાસ’ ના ક્યા અંકમાંથી તે લેવાયો છે એટલું સૂચન
અનિવાર્ય લેખકનું નેત્ર એ.

અમારી આ વિનંતિ પ્રત્યે પ્રત્યેક પત્રકારમંદુ પૂરવું લક્ષ આપે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

કલા-સાહિત્ય—નાશિકમાં 'ભગવાજડા' શીટ્મ સામે વિરોધ દર્શાવતાં મરાઠાઓએ તોફાન મચાવી ફાડી નાંખેલો પડો. અમદાવાદમાં રંગરંગનું કાર્યક્રમ દક્ષિણ-આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીના જીવનને લગતી શીટ્મ જીનરી રહી છે. એક સમયે વાર્ષિક ૫૦૦૦૦ પાલિકાની આવક ધરાવનાર, સીનેમા-સૃષ્ટિના નામાકિત નટ ડગ્લાસ ફેબેકમનું અવમાન. સીનેમા સ્ટારોની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પૂજા, 'પુકાર'ના નટોને અમનવાદની પ્રજા અને પત્નોએ આપેલું બેનમૂન સન્માન. કરાચીમાં કોલેજિયતોએ ડ્રેસી લીલા દેમાઇની પગવણી: [એ પણ વર્તમાન સ્ત્રી-સન્માનનો એક પ્રકાર છે] ચીરકા પ્રોડક્શને પોતાનાં બે આગામી ચિત્રો માટે શાન્તા આપ્ટેને રૂ. ૭૫૦૦૦માં રોકી છે હોલીવુડ દલે દિલ-વિરોધી ફીલ્મો નહિ હિતારે. મુંબઈના મસ્કાર-મંમેયનમાં બોલતાં શ્રી હરીન્દ્રનાથ ચટોપાધ્યાય કવિતાને દેશકાળથી સાપેક્ષ લેખી તેનું હાર્દ મમનવે છે. લખનૌમાં અખિલ દિલ કેળવણી-પગિવદના પ્રમુખસ્થા-નેથી સર રાધાકૃષ્ણ ગાંધીગણ કળા કેળવણીની કિંમત વધારે આકે છે: [શુભામ પ્રગ્ગો કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત વિશેષ આકી રહે છે- શૌર્ય, માદમ અને રાજકારણ બાદ કરીને.] ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ શ્રી મોરારજી દેસાઈના પ્રમુખપદે ને વડોદરા-કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ કવિ શ્રી. ન્દાનાસાલના પ્રમુખપદે સ્નેહ-મંગેલનો ઝગવે છે. નવચેતન મામિડના લાભાર્થે પ્રકાશ પીકચર્સે એક દિવસ માટે પોતાની 'અંસાર લીલા' નામે શીટ્મ ધીરી જે કલકત્તાના થિયેટરમાં ગતાવાતાં 'નવચેતન' ૧૦૦૧ કમાયું. ગમનગરના જૈન બાલમંદિરમાં બાલસાહિત્યનું પ્રદર્શન. મદ્રાસમાં હિંદી વિજ્ઞાન-પરિષદના પ્રમુખપદેથી દિ. બ. રંગનાથ કહે છે: " સરકાર ને મંરકૃતિ એક નથી. " વીલેપાર્લે સાહિત્યમલા સમક્ષ શ્રી. અંબાલાલ જુવાઓરામ જનીએ 'આચીન કવિતાને મુકાબલે અર્વાચીન કવિતાની અ-લોક પ્રિયતા' પર કરેલું વિવેચન. વડોદરામાં સહવિચારીણી સભા તરફથી જગતવાસ વકતૃત્વોત્તમક હરિકાઈના કાર્યક્રમમાં સુવરાજ અને રાજકન્યા પણ પોતાનો ફાળો નોધાવે છે. કરાચીમાં ૫૦૦ રૂપમુંદરીઓ વચ્ચે રૂપની રૂપધા; તેમાં મીસ મુલીગન નામની સત્તર વર્ષની કન્યાને ૧૯૪૦ની સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપમુંદરી તરીકે મળેલી પસંદગી ઈલી હેલન જોન નામની ૨૮ વર્ષની કન્યા સાથે હીટલરનો વિક્રમતો પ્રેમ. ઇંગ્લાંડના કેન્ટ પરગણામાંથી પુરપો યુદ્ધે જતાં દમનમનનું કામ પણ સ્ત્રીઓ સંભાળવા માંડી છે: [ત્યાં ભાવનિયમન થયું તો પ્રગ્ગ પણ એનો વિરોધ કરશે.] ભટ્ટી નામે પુતક પ્રગટ કરવા માટે અમનવાદની કિશોર-પ્રીન્ટરી પાસે મંગાવલ 'સ. ૧૫૦૦ની જમીનગીરી: [પણ આમ કરીને સરકારે પુસ્તકના નામને તો માર્ક જ બનાવ્યું છે.] એક બાલુએ કિશોર-પાકક મડળી અને બીજી બાલુએ બજારદાર મેંજી વચ્ચે વિકસતું વાગ્યુદ્ધ. કિંમતી, શીણાં ને રેશમી વસ્ત્રોની ખરીદી અંગેના કડક નિયમનું

સામે સત્યાગ્રહ તરીકે વિચેનાની ફટલોક મુંદરીઓએ નમ્ર ફરવાનું પસંદ કર્યું છે. શ્રી. સવાજી સ્મારક ફંડમાં સર હોમી મહેતાએ રૂ. ૧૦૦૦૦ ને સર કૃષ્ણમાયારીએ રૂ. ૬૦૦૦ લખ્યાં છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ પર કાપ મૂકવાની વિચારેલી યોજના: [પ્રાન્તિક ભાષાઓએ મરવું જ નેમ્નું એ દિદનું સર્વસામાન્ય સ્વ ગોખવામાં યુનિવર્સિટીએ પણ પોતાનો ફાળો નોંધાવવો જ નોંધ્યો.] સિંધ-કોલેજની એક કન્યા સાથે પ્રોફેસરે કરેલાં દ્વિતીય લગ્ન : [અભિનંદન] શનુંજય પર્વત ઉપર આવેલા કિલ્લાની નજીક રામચોળની પારીવાળા ગાળામાં એક મોટી ગુફા હાથે લાગી છે. શનુંજય પર્વતની તલેટીમાં એક નવું જોનનગર વસાવવાને ફટલાક જોન શ્રીમંતો યોજના ધડી રહ્યાં છે. ટીપુ સુલતાનની નરેવાર દિંદ પાછી ફરે છે: [કારણ કે એનો વાપરનાર હપે દિંદમાં ડાઘ નથી.]

સ્વદેશ—દિંદી વઝીર લઘુમતિઓની ઢાલને આગળ ધરી દિંદના સ્વરાજ્યની વાતને નકારે છે: દિંદ પધારેલા મેથિરા મહેમાન સર રોડેઈ ક્રીસ્ટ કહે છે: 'કામવાદનું જીંદુ જીતેલું એર દિંદને નુકસાન કરે છે': [ઉતારેલું શબ્દ વધારે બંધમેસનો બનતો.] પ્રો: હેરાલ્ડ લાર્કી વગેરે દિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની વાતને ટેકા આપે છે: [ઇંગ્લાંડના એકેએક માનવીનો દિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની બાબતમાં ટેકા જ છે—ન્યાયસુધી એ સ્વરાજ્ય આપવાની સત્તા એના હાથમાં સુપ્રત ન થાય ત્યાંસુધી.] નામદાર વાઈસરોય મુંબઈમાં શ્રી. મુનશીને કોતવાની સલાહ આપે છે. મુંબઈના ના. ગવર્નર જાલગૃહની સ્થાપના માટે શ્રી. મુનશીને ધન્યવાદ આપે છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં અમેરિકન મીશનરીએ રાજદારી અગવેશમાં લાગ લેતાં તેના ઉપરીઓએ તેને અમેરિકા પાછો બોલાવી લીધો છે: [અમેરિકાએ દિંદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાનો છે, ખ્રિસ્તને સત્તા ચલાવવાની છે—કામની એ મુંદર વહેંચણીમાં લક્ષ્મીની નજ અક્ષતી લેવાય.] કલકત્તામાં દિંદ મહાસભાનું અધિવેશન; પ્રમુખપદેથી રેસ્ટર સાવરકર દિંદુત્તની ગર્જના કરે છે; દિંદુદગ સ્થાપવાનો ઠરાવ; જગતજરમાં એક ન સ્વતંત્ર દિંદુ પ્રદેશ—નેપાળના મહારાજાને એ અધિવેશન માનપત્ર આપે છે. કલકત્તામાં પા. મુસ્લીમો મુસ્લીમ લીગ અને મહાસભા બંનેનો વિરોધ પોકારે છે: [દિંદમાં કોણ તો વિરોધ નથી કરતું?] પાંચમી અખિલ દિંદ મુસ્લીમ શિક્ષણ-પરિષદ. અદલાખાદમાં ડા. પ્રાંતપેના પ્રમુખપદે વિનીત મહામંડળની બેઠક; જોધપુરમાં અખિલ દિંદ આયુર્વેદિક પરિષદ. કોટચક નગરમાં ખડાપત્તા પરિષદ; અદલાખાદમાં દિંદ આર્થિક પરિષદ; લાહોરમાં રાજકોષ વિજ્ઞાન પરિષદ; વડોદરામાં સ્ત્રી-મંડળની વાર્ષિક બેઠક; લાહોરમાં મહિલા-પરિષદ: [આટ આટલી પરિષદો પણ ઇંગ્લાંડને બીતિ નથી ઉપગમવી શકતી.] તાગપુરમાં અખિલ દિંદ ક્રિશ્ચિયન પરિષદે ખ્રિસ્તને પિતશરતી અને સંપૂર્ણ મહદ આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે: [આનું નામ ધર્મજાન્યવત્તા.] દિંદીમાં શ્રી. સુભાષ બોઝાના પ્રમુખપદે ઝોલ ઇન્ડિયા સ્ટુડન્ટસ ફેરેશનની પાંચમી બેઠક. શ્રી. સુભાષબોઝને રેડિયાંથી સ્વરાજ્ય એ દાયેગીનો ઘાંદ લાગે છે. સર મોરિસ ગ્રાપર, શ્રી સુભાષબોઝ, અને મુસ્લિમલીગમંત્રી જનાબ નવાજ મહા લોકપ્રતિનિધિ-સભાની સફળતા સંબંધમાં બીતિ દાખરે છે. માઇસોરના દિવાન સર મીરજા ઇન્દ્રમાંદલ આદીને ઢામી ઐક્યના મૂળ તરીકે વર્ણવે છે. મુસ્લીમ ફેગવણી-મંડળે નામંજુર ફેરેલી વંધગિજના. શ્રીમંતી વિંબોવંદમી પંડિત અમદાવાદની મુલાકાતે. દરબેસમીત અને શેરે અફઘાન બે જર્મવિખ્યાત મસ્તો વચ્ચે અમદાવાદમાં બેલાવણો. કુસ્તીજંગ દિંદ અને

સીલોન વચ્ચે જગડતો. સંબંધ. મુઝમ્મીમાં તેજમંદીનાં વિષાદ પર મુકાયેલો પ્રતિજ્ઞા. દિંદમાં ઠેર ઠેર મોંઘવારી ને લૂંટફાટ. જળવપુરમાં હુલ્લડ ને ગોળીઆર મુમઘમાં ખાધાખોરાંકીની વસ્તુઓનું ભાવનિયમન; તેની સફળતા : માટે મરકાર ૧૪૦૦૦૦ મંજુર કરે છે મહાર હુલ્લડમાં ૭૦૦ની ધરપકડ. મદ્રામ ખાદીપ્રદર્શનમાં અને નાગપુરમાં લાગેલી લાંબકર આગ. સિંધના વડાપ્રધાન-જનાય અલ્લાહઅલ્લ, સિંધનાં ગામડાંઓમાં મરકાર - દિંદુઓને નસલ આપવાને અમમથ છે એમ કહી, દિંદુઓને ગામડાં છોડી દેવાની મનાહ આપે છે: [મુઝમ્મીના કાષ્ટક દિંદુ પ્રેધાનેને દિંદુ ગામડાંઓમાં વમતા મુમેલમાનોને એવી મલાહ આપવી પડી હોત તો ?] સરદદમાં અશાતિ, દંરણ, હુલ્લડ ને લૂંટફાટ. અંમદાવાદ અને સાંચુદની પ્રેલમાં, મુઝમ્મીના ગવર્નરે સાલું નજીક પોન્જેલી શિકારસ્ત્રીયા શામે પ્રખી નીકળેલો. ગેવ: ગવર્નરે એ રોષને કે વિરોધને અવગણીને ચલાવેલી શિકાર-મહેલગાદ: (આનુગ નામ ખિટનનો લોકચામનવાદને ?) મથુરાનું કસાર્ધખાનું બધ કરવામાં આવ્યું છે. મથિપુરમાં સિપાઈઓએ ઓઓ પર ચલાવેલી ગઈફલ: (એ પણ બદાદુરીને એક પ્રકાર છે.) કલકત્તામાં ઈંગ્લેન્ડ દિંમનેલાલનું, લાહોરમાં રાયબદાદુરે બેલીગમ ધાવનું. પેશાવરમાં એક શોખ આગેવાનનું, રણમાં એક અવેરીનું ને મુમઘમાં એક હોટલ-માલિકનું ખૂન : [દિંદમાં આ શહેર એવાં છે કે જ્યાંની પોલીસ વિશેષ ચળગત ગણાય છે] વળામાં એન્-સીનો દારબાર રથપાયા પછી ઉપરાઉપરી ખૂનો. તૂટી ગયેલી ત્રાવણકોર એકના માણ અધિકારીઓને સંખત સંજ્ઞાઓ. રામદુર્ગના હુલ્લડકેસના આર આરોપીઓને મોતની ગમ્ત, ને પંજને સખત સંજ્ઞાઓ. મદ્રામ નજીક એક હોડી ઉંધી વળતાં ૪૦ ખલારીઓ તણાઈ ગયા. લાલિ સ્વામ-લાલનું અવમાન. બંગાળના નાણામત્રી શ્રી. નલીનીરજન મરકારનું રાજનામું અને મહાત્માજીનાં એમને અલિનદન. જનાય ઝીલ્લાની પ્રત્યાધાની વલણ મામે દિંદવરમાં પ્રગટી નીકળેલો રાય. બંગાળના પ્રધાનમંડળે મુમલમાનો માટે અમુક જગ્યાઓ અનામત રાખી પણ એટલા મુમલમાનો પરીક્ષામાં પસાર ન થતાં એ પ્રધાનમંડળ પબ્લીક સર્વિસ કમીશનને પૂછે છે: "પરીક્ષામાં મુસલમાનોને નાપાસ કર્યા જ કેમ ?" શ્રી. ઝીલ્લા માથે મગવન ચંવાવવાને સર સિફ્ટર મુઝમ્મીની મુસાકાતે મુમલમાનોના ઘોડાક વગે ઊજવેલો જનાય ઝીલ્લાનો મુક્તિદિન; અવીગંટ મુનિવર્મિ-ટીએ પણ એમાં નોધાંવેલો પોતાનો ફાળો. સર સિફ્ટર કહે છે ' ખિટ્ટને દિંદીઓ સ્વનંત્ર પ્રજા તરીકે મદદ કરી શકે છે ' [દિંદ સ્વતંત્ર છે એવી મહા શોષ કરનાર મરે સિફ્ટરને આવંતા, વર્ધનું નોએલ પ્રાઇઝ અંપાતુ ઘટે.] મુસ્લીમ લીગના સિંધ વિભાગના એક આગેવાને ખાલકોનાં નાણા ઉચાપત કર્યા છે: [એથી મુસ્લીમ લીગની કીર્તિને કલંક લાગવાનો ભય ધણોજ ઓઠો છે.] એમને રટીમ નેવીગેશન કંપની ને મિધિયા કંપનીનું નેજાણુ. તા. ૨૬ મી. જન-ચુઆરીએ ઊજવાનાર સ્વલગ્નવદિન અને તે અંગે ઘડાયેલ ખાદી અને અદિસ્તાને પ્રાધાન્ય આપનારી નવી પ્રતિજ્ઞા. જગાળ પ્રાન્તિક સમિતિ અને મદ્રામજાની મધ્યરથ કારોગરી વચ્ચે વધતી કડવાસ. પ્રાન્તિક મમિનિશ્રી સુમાપમાશુને દસ દળર રૂપિયા સોપે છે. દિંદ-પ્રવાસે નીકળેલા ના. વાર્મમરોય નાગપુર પાસે અખ્યપ્રગતી મુસાકાત લે છે: [પ્રજા પર પ્રભાવ જમાવવાના પણ અનેક પ્રકાર હોય છે.] મુઝમ્મીમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની લાલચ આપતા તેમજે દિંદના પ્રજાજાળ અમરૂંઓ પાસે કરેલી સદકારની માગણી: [દયેલીમાં ચાંદ જતાવવાની રીતો દિંદમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ માધી ગઈ છે.] જુવાનાઈ-વાર્મસરોય મુસાકાત. ના. વાર્મમરોય વડોદરામાં.

પરદેશ—શી-લેન્ડ-રશિયા યુદ્ધ પ્રત્યે વળેલી જગતની આંખો. એ યુદ્ધમાં રશિયાની ધાર્મિક કરતાં વિશેષ ખુવારી. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, સ્વીડન, અમેરિકા વગેરે ફ્રો-લેન્ડને ખતતી મદદ કરી રહ્યા છે. [પારકે આંગળે લડી લેવાની નીતિ યુરોપનાં વંશી રાજ્યોને ક્રીક ફાવી ગયું છે.] મદદો ફ્રો-લેન્ડને મદદ કરવા જતાં, જર્મની તેને અટકાવે છે. ઈટલી અને હંગેરી વચ્ચે આંદોલન-સ્થિતિના કારણે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ યુદ્ધમાંથી હોર ખેલીવા અને માહિતીખાતાના પ્રધાન લોડ મેકમીક્લેન આપેલ રાજ્યમાં. નવાં યુદ્ધમાંથી તરીકે મી. ઓલીવર રેન્ડલી તે માહિતીખાતાનો પ્રધાન તરીકે સર જોહન રીય નીમાયા છે. લેન્ડની એક જગ્યામાં થયેલું રમખાણ. સ્વિટ્ઝરલેન્ડની કારતીમાં યુવાનોની ઉંમર ૨૮થી ઘટાડી ૧૯ની બનાવી છે. આ નિયમથી વીસ લાખ નવાં ઓગ્રેજ યુવાનો યુદ્ધમાં જંગમાં આવશે. થેવ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રીમરો દુશ્મણ પછી ધવાઈને જર્મન પેકેટ લગાયક બારકુસ 'આફ રપી' ઓટોમોબાઇલ આપે છે. ૩૨૫૮૧ ટનની જર્મન સ્ટીમર કાલમસ પશુ દુરમનોથી ઘેરાતાં રવેચિલ્ડ જળસમાધિ લે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ટાપુઓ પર જર્મન વિમાનોએ સલાવેલ બોમ્બમારો. જર્મન નિકાસને અટકાવવાનાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડનાં પગલાંની અવગણના કરી જાપાનીઝ સ્ટીમરો જર્મન માસ જીવંતી બંધ છે. સોવિયેટ અને જાપાન વચ્ચે સમાધાની. જાપાનીઝ પ્રધાનમંત્રીનું રાજીનામું. ચીન-જાપાન યુદ્ધમાં, જાપાનીઝ ટુકડીઓની વિશેષ ખુવારી. ડચેસ આફ-વિસર ફેન્ચ એબ્ડુલ-સ ટુકડીમાં જોડાય છે. [હવે એ ટુકડીનાં સંખ્યોની સંખ્યા વધી જવાતી.] ઇટલીનાં રાજરાણી પોપની સુલાકાને પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ, કી-વેલેરા ને ના. પોપનાં શાંતિ મારેના પ્રયાસો. દાંસવાદમાં જનરલ હર્ટઝોગનો પક્ષ એશિયાવાસીઓ સામેના કાયદાને વધુ ડક બનાવવા મથે છે. ગિરી પ્રજા અંદરોઅંદર ગમે તેમ આથડે પણ જગતનો ઇતિહાસ થયે ગિરી પ્રજાને જ સાંપે છે એ જાણતમાં તે તેમના પુત્ર્ય તથાબાર પણ મતભેદ થી.] જનરલ સ્મર્ટ્સ કહે છે કે દક્ષિણ-આફ્રિકા જર્મનીને દરતેક જશે તો તે સુલીમ નશે. [અદ્યપર્યાંય ગોરાઓ સિવાયની ખીજ કષ્ટ કષ્ટ પ્રગતે માટે એ પ્રદેશ સ્વતંત્ર છે તે પણ મળે સાથે જ જણાવવું જોઈતું હતું.] ટુર્કિસ્તાનમાં લર્બકર ધરતીકંપ ને જળપ્રવલન-૬૦૦૦ લગભગ માનવોની ખુવારી. ૧૯૪૦માં ફ્રાન્સ યુદ્ધ પાછળે ૨૫૦ અબજ ફ્રાન્ક ખર્ચશે. ૧૯૪૦-૪૧ ના બળેટમાં અમેરિકન પ્રમુખે રાષ્ટ્રિય સંરક્ષણ એજેન્સી એક અબજ એરી કરોડ ડોલરની માગણી. લરકરી નૌકાખાધકામને વધારવાનો અમેરિકનો ઇરાદો. તે માટે એક અબજ નોડ કરોડ ડોલરનો માગણી. [આંદોલન નવાણું ટકા લાગ યુદ્ધ એજે ન ખુલાય ત્યાંસુધી તાંડવે ચડેલી પ્રગત્યોનો ઉન્માદ ઓલવાનો પણ અસંભવિત છે.] ફ્રાન્સ-સ્વિટ્ઝરલેન્ડ આવતા વર્ષમાં અમેરિકા પામેથી દમરો વિમાનો ખરીદશે. સ્વિટ્ઝર ૨૦૦ બોમ્બરોનો અને ફ્રાન્સે ૩૦૦ બોમ્બરોના ૧૭૦ બોમ્બરોનો જોડેર નોંધાવી દીધો છે. [નવારે આ બોમ્બરો ઉપયોગમાં આવશે ત્યારે જ જગત વિજ્ઞાનની ખરી લીલાં સમગ્રશે.] કીટલર-યુરોપિની પરકરને નવા વર્ષનાં અભિનંદન પાડે છે. અમેરિકાએ જર્મન-સ્વિટ્ઝરલેન્ડ નહથના બંધ સામે નોંધાવેલો વિરોધ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જર્મની જતાં વદાઓ. સ્વિટ્ઝર-અંદરોએ હાથ જવામાં આવે કે તેમની ટપાલ તપાસવામાં આવે તે સામે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકાર વિરોધ નોંધાવે છે. અમેરિકામાં આંતરવિપ્રદના બજારના પ્રમુખાસનવાદને ઉમેડી નાંખી સરખુપ્તવારીવાદ પ્રગટાવવાની બદાર આવતી સુખ વિગતો. [જર્મન-પ્રમુખાસનવાદથી માફી તો નથી ગયું તે.]

सुधासु

२५६ १०

१२० २०

भा.व. १८८६
६-१-१९०६

१५५

गतिज्ञान त्रिभुवननाथ गार

અનુક્રમણિકા

પૃ. નં	માધ : ૧૯૮૬	અંક ૧૦
૧ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ	૪૪૩
૨ માનવ-મંત્રીસે [કાવ્ય] ...	ગમણ બામ...	૪૪૫
૩ આપઘાત મારે માનવજાતિની તૈયારી - ..	અમૃતલાલ વ. પડયા ...	૪૪૬
૪ લીલા [વાર્તા] ...	ત્રિશક્તિ ...	૪૪૭
૫ વટપદ [વડોદરા]ના ઐતિહાસિક દિલ્લેખો ...	વાલચન્દ્ર ભ. ગોંધી ...	૪૪૮
૬ મોઢ જાતિનું મૂળચતન- મોહનજી રેડે ...	મૌ. ચન્દ્રકલા મા. જેઠ ...	૪૪૯
૭ અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન...	વમતાનુજ ...	૪૫૦
૮ ધરતીકૃપ [કાવ્ય] ...	મૂળશક્તિ ભોળી ...	૪૫૧
૯ મારો પ્રેમી [વાર્તા] ...	મૌજીન્ય ...	૪૫૨
૧૦ નાણું... ...	નર્મદ શંકર દ. બ્યાસ ...	૪૫૩
૧૧ ગોલીશ્ચિત્ક રમતગમતો ...	નર્મદ ...	૪૫૪
૧૨ વસન્તે વધામણાં [કાવ્ય] ...	મહેન્દ્રકુમાર કેમાર્ડી ..	૪૫૫
૧૩ શુવન શરણ	૪૫૬
૧૪ ગાયરી	૪૫૭
૧૫ અન્ય પરિચય...	૪૫૮
૧૬ તારા-તણખા	૪૫૯

લવાજમ

અંકો અને ભેટના દપાલખર્ચ સાથે--

લિટ--

ખર્ચા--

પરદેશ--

૩-૪-૦

૩-૮-૦

ગિલ્ડિંગ

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં ૩	દોઢ ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં ૪	ખમ્બો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫૬ વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨½% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.
મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાણપુર, અમદાવાદ.

નિયમો

‘સુવાસ’ હવે પછી દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થશે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના ગ્રાહકો વી. પી. ની રાહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવાં કે બાકી રહેતાં લવાજમો મનીઓર્ડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ હિતાવસ છે.

ગમે તે મહિનીથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકો માટે—

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાશે પણ તેમાં તલસ્પર્શતા, ભાષાશુદ્ધિ અને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે. અભ્યાસપૂર્ણ, છતાં સર્વશ્રદ્ધા, સુવાચ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કૌશલને અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહોંચ અપાશે. બાકીના લેખો, સાથે ટપાલખર્ચ મોકલાવેલ હશે તો, તે જ સુદતમાં પાછા મોકલાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાવું જરૂરી છે. [‘લેખકમંડળ’ની યોજના માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અંક-૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.]

દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંકો મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ‘સુવાસ’ વિના લવાજમે આપવામાં આવે છે અથવા આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. [બંને યોજનાઓ માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અંક-૧૮, ૧૯; ૨૦, ૨૧.]

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા કોઈ પણ લેખ કે લેખના અમુક ભાગને પુનર્મુદ્રિત કરનાર સામયિકના સંચાલકે સૌજન્યનિર્દેશ કરવો જરૂરી છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી રૂ. ૧-૧૨-૦માં આપવામાં આવશે.

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી :
સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં
અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કાં
મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા એ
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોયું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક
વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

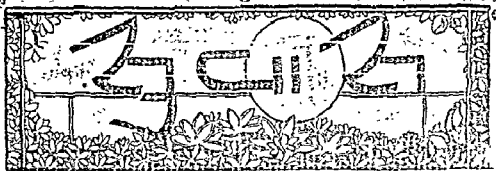
‘નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે અશ્માનો નખર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેન્સ, ફ્લીન્ટ, કાઉન્ટ ટ્રીસ્ટલ કુકમ, બ્લુ. મોડ, એન્ટેકીન, કલોરોફોસ, ફ્યુઝલ, એન્જર, પુંકટાલ, ઉરો. ઉમ્મખાત. કુકામંદ, પીટ્ટેકમ, કયો ફાવદાકારક ?
- (૨) એવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ડોસ (લોંગ, નીચર) કુકમ્યુ, એક્ટેગોનલ, હેગ્ગોગોનલમાં કયો ખર્ચ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્ટોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોમીલીન્ડર, આઇફોક્સ, સ્પીટ, મુન, કર્વડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, કોપ્પીક, ફુકો, એટ્યમેન્ટ ઈન્ડમાં કયો સગવડાલો ? આ બધું મળ્યું હોય અને અશ્મા ખરીદનાં હેતુવાવાની બીકમાંથી અચી જવું હોય તો

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં ધાનાંજનશલાકયા ।
 નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : માઘ

[અંક ૧૦

શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ

ચ

“ મને ખ્યાલો. માફ હેયું નીરસ બની રહ્યું છે. શાળા-કોલેજોમાં મેં વર્ષો વીતાવ્યાં છે. તેજસ્વી બુદ્ધિમાન તરીકે પ્રજા મને સન્માને છે. પણ મારે શ્રદ્ધાનું તેજ નોંધ્યે છે. સાચું કે ખોટું પણ મને કંઈક એવું તત્ત્વ બતાવે જેની ચોગ્યાચોગ્યતા વિચારવાનો મારી બુદ્ધિને હક્ક ન હોય; જેની પાછળ હું સંતુષ્ટ ને અભીમય હૈયે જીવનનું સર્વસ્વ ધરી દઉં.” ત્રણેક વર્ષે પરં અમેરિકાના એક નામાંકિત ને જાહેર વિનંતિપત્ર બહાર પાડેલું.

પુરાણોમાં એક કથા આવે છે.— એક પુરુષને પ્રભુનું નામ પણ ન ગમતું. કોઇક સાધુએ એને કહ્યું, ‘હીક, તું કોઈકે એવી વ્યક્તિ તો શોધી કાઢ કે જેનાં તું હંમેશાં અચૂક દર્શન કરે.’ પુરુષે સામે વાસણ ધડતા કુંભારને જોઈ ગમ્મતમાં કહ્યું, “આ મારો પ્રભુ. હું એનાં હંમેશાં દર્શન કરીશ.” “સાફ. વચન પાળજે”—કહી સાધુ ચાલ્યા ગયા. પુરુષ વચનથી બંધાઈ હંમેશાં કુંભારનાં દર્શન કરવા લાગ્યો. પણ એ ક્રિયાએ એનામાં શ્રદ્ધાનું બળ ખીલ્યું. અને એ બળે એ પુરુષને ઐશ્વર્ય ને ઈશ્વર બંને અપાયાં.

જર્મનીમાં એકતાનો અભાવ જોઇ પ્રોન્સે બીસ્માર્કને કોઇક પૂછ્યું, “જર્મનીની રિયતિ આવી કેમ છે ?”

“કારણ કે જર્મનીમાં બે વ્યક્તિઓ પણ એવી નહિ મળે કે જેમના અભિપ્રાય મળતા આવે.” પ્રોન્સે બોલ્યા અંતરે ઉત્તર દીધો.

“એનું કારણ ?”

“કારણ શ્રદ્ધાનો અભાવ.”—ને એ પછી બીસ્માર્કે જર્મન કેળવણીમાં શ્રદ્ધાનું બળ વધારતાં તત્ત્વો ઉમેરી.

સ્વતંત્ર દિલના નરવીરો સાચી કે ખોટી પણ વચનશ્રદ્ધા આગળ જીવનોની કશી

દિમ્ભત ન ગણતા. સ્વતંત્ર જન્મેનીનો પ્રચારમંત્રી ડૉ. ગોખલસ કહે છે: "ચારિત્રના ધારતરમાં નારિકે જુદિનો વિકાસ નકતરરૂપ છે."

જુદિવાદની જગ્યામાં લપેટાની પ્રજ્ઞ આગળ આ સબ્દો કંઈક અસ્થાને છે. પણ પ્રજ્ઞજ્ઞપનને દોરવામાં અદ્વા અને જુદિ બંને તત્ત્વોની અસર એટલી વ્યાપક હોય છે કે પ્રજ્ઞનો જોઈ જોરવાની ખીકે એનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપોને રબુ કરતાં અટકવું એ પ્રજ્ઞનો વિશ્વાસવાત બને છે.

અદ્વા અંધ દેવી છે; જુદિ પાંગળી નારી છે. અદ્વા દેવાને રૂપસો છે; જુદિ મમળને કસે છે. અદ્વા સાચો કે ખોટો પણ સંતોષ ગ્રેરે છે; જુદિ શંકા પ્રગટાવે છે. અદ્વા એક વ્યક્તિ કે એક જ તત્ત્વમાં અનેક બળોને કેન્દ્રિત કરે છે; જુદિ એકાદ તત્ત્વને પણ અનેક ગળણે ગળે છે. કેવળ અદ્વા દુરુપયોગ જન્માવે છે; કેવળ જુદિ અસ્થિરતા પ્રેરે છે. અદ્વા સાકરનો સ્વાદ માણતાં કોઈક પ્રસંગે એર પણ પી જાય; જુદિ એરથી ચેતે પણ એરની સતત શંકા એને સાકરનો સ્વાદ જ ન માણવા દે.

પાંગળો આંધળાના ખમે ચડી માર્ગ દર્શાવે, આંધળો દોડે-ને એમ જન્મતની મંદજ્ઞ ક્રપાય. એટલો આંધળો કયાંક અયડાસ મરે, એકસો પાંગળો જાળોજ ન થઈ શકે. અદ્વા અને જુદિની પણ આ જ રિયતિ છે. આંધળા-પાંગળાના ધોરણે એને જો પરસ્પર ગૂંથી લેવામાં આવે તો પ્રજ્ઞ વિકાસ સાધે; કેવળ અંધતા કે કેવળ પાંગળાપણને જો પસંદગી આપવામાં આવે તો પ્રજ્ઞ કાંતો અયડાસ મરે, કાં તો તે કીબીજ ન થઈ શકે.

અદ્વાને આંખો નથી હોતી, જુદિને પણ નથી હોતા-આ વસ્તુસ્થિતિ એટલી અમળ ને સનાતન છે કે કોઈ પણ યુગ એને હજી દેરવી નથી શક્યો. અદ્વાણું સમાજને નાપક કપડી નીવડે તો આખા સમાજને તે ખાઈમાં ધરેલી દેશે; જુદિવાદી સંમાજની એ ચિંતિ નહિ ચાય. પણ અદ્વાણું લક્ષ્યાધિપતિ નિઃસ્વાર્થ સેવમાં એટલું નાણું ખર્ચેથી જેટલું દિવાદી ક્રોટ્યાધિપતિ પણ નહિ ખર્ચો શકે. અદ્વાના બળે સ્ત્રી-પુરુષ ચારિત્ર ને વફાદારી પળી શકે; જુદિવાદ જરૂર પડતાં વફાદારીને શુદ્ધામી પણ ઠેરવી શકે. અદ્વાણું સેવક વિક્રના રક્ષણમાં ગાયું મૂકે, જુદિવાદી સેવક એક ધા ખાતાં પણ પોતાની જ સંધામતી ચારશે. જગતના હનિહાસમાં અદ્વાના ઝનૂનથી સામાન્ય પ્રજાઓ પણ જે વિજયો પરી ગઈ છે એવા વિજયો ગમે તેવી મદાન પ્રજાઓ પણ જુદિવાદી લડકરથી નથી પરી શકી.

અદ્વાણું જોતો નથી; માસે છે. જુદિમાન ચાલતો નથી, જોવાજ કરે છે. અદ્વાણું કોઈક કપડી પ્રજ્ઞ, વ્યક્તિ, વફાદારી કે ધર્મતા નામે નર્કમાં પણ ખેંચી જઈ શકે; જુદિમાન પ્રજ્ઞ અને ધર્મતા મૂળમાં એટલો ઊંડો જાતરે કે એને બધુંજ અપવાકર જોવાય, એ કોઈ પણ તત્ત્વની પાછળ ફનાગીરી ન અપનાવી શકે. અદ્વાણુંને આંખો જેવું જુદા જણાતો એ જરીઓ પર નજરે મારે; જુદિવાદી એવું જુદા નજરે ચંડાળ એ આંખો છે કે કેમ એનો

શ્રદ્ધા અને શુદ્ધિ અને તત્ત્વોના સુમેળ એકજ વ્યક્તિમાં લગભગ અસંભવિત છે. યુગદષ્ટાઓ કે પુરુષવરો એ અને તત્ત્વોના ચાર્ય સ્વરૂપને સમજી જીવનમાં એને વણી શકે છે. પણ જનસમાજ કે પ્રજાઓને તો એમાંથી એકનાજ પ્રાધાન્યે કેળવી શકાય છે.

પ્રજા-કેળવણીનો સિદ્ધાંત ઘડતાં તેના નિર્માતાઓને એકજ વસ્તુ વિચારવાની હોય છે, - કે લાખો આંધળાઓ ને થોડાક પાંગળા સારા કે લાખો પાંગળા ને થોડાક આંધળા સારા. આંધળાની સંખ્યાને પસંદગી આપનાર નાયક પ્રજાને શ્રદ્ધાવાદના ધોરણે કેળવે છે, પાંગળાની સંખ્યાને પસંદગી આપનાર તેને શુદ્ધિવાદના ધોરણે કેળવે છે.

નરુપીરો કે પ્રમદિત-ચિત્તકો હંમેશાં શ્રદ્ધાવાદના ધોરણને વિશેષ પસંદગી આપના આવ્યા છે. તે પસંદગીની પાછળ તેમની વિચારશ્રેણી એ હોય છે કે લાખો આંધળાઓને દોરવણી આપવાને અમુક પાંગળાઓ પૂરતા છે. તેમ કર્યાથી આંધળાઓનો બોલો ઓછો બને; પાંગળાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોવાથી તેમની આંખોના પ્રકાશને વધારે સતેજ ને એકધારે કરી શકાય, તેમની દોરવણી વિશેષ પ્રમાણમાં પરસ્પરવિરોધી ન બને. પણ જ્યારે પ્રજાને અનેક વર્ગોમાં વહેચી નાખવાની હોય છે ત્યારે ત્યાં શુદ્ધિવાદી કેળવણીને પ્રાધાન્ય અપાય છે. પાંગળાઓની સંખ્યા એટલી વધી જાય છે કે આંધળાઓ તેમના ભારને વહી શકતા નથી. અને પાંગળાઓ પોતે તો સલાહ અને દોરવણી આપવા ઉપરાંત બીજાં કંઈજ કરી શકવાને અસક્ત હોય છે. પરિણામે પ્રજા ગમે તેવી પવિત્ર વસ્તુની પાછળ પણ સામુદાયિક બળ નથી અજમાવી શકતી.

માનવ-મંજીલે

રમણ વ્યાસ

(અનનિ)

આશાના અંધાર પિછોડે,
જીવન-દીપના ઝાંખા તેજે,
સમય-સરિતના વહેતા નીરે,
દોડી જતો ક્યાં ? - ૧

કુટિલ કાળની મહા ચક્ષીમાં,
ક્ષણેકમાં પછડાવું પાછા,
ક્યહીં મુધી યાવું જગ સામા,
પડતો પાછો હાં ! - ૩

જિભિ આ ભીજળે છે રોમે;
દૂર-દૂરે કહી વાદળ-વ્યોમે,
લબ્ય મહા ઉડી કંઈપન-ભોમે,
વાંચું જાવા ત્યાં ? - ૨

સંધ્યાની સુરખી ના ગાહું,
કંઈપન-સરિતામાં ના ન્હાવું,
'માનવ-મંજીલે' હું આહું,
વસવું માનવમાં ! - ૪

આપઘાત માટે માનવજાતિની તૈયારી

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

માનવતા એટલે શું ?

‘Man is a thinking animal’ આ વાક્યમાં યુરોપના એક ફિલ્સોફરે માનવતાની વ્યાખ્યા સમજાવી છે. મને આ વ્યાખ્યા અધૂરી લાગે છે. માત્ર વિચારશીલતા જ માનવતાનું લક્ષણ નથી. વિચારણા વગર જીવન જીવાય જ નહિ; એટલે જગતમાં પ્રાણીમાત્ર વિચારશક્તિ ધરાવે છે. વસ્તુતઃ, વિચારણાને જીવનમાં ઉતારવામાં જ માનવતા સમાવશી છે. પ્રાણીઓના સ્વભાવમાં આઘાત તથા પ્રત્યાઘાત આ બે પ્રકારની પરસ્પરસંકલિત લાગણીઓ હોય છે. આઘાત થયા પછી વળતા પ્રત્યાઘાતના પગલાને જેટલો વધુ સમય લાગે છે, તેટલી જ વધુ વિચારશક્તિ પ્રાણીમાં રહેલી હોવાનું મનાય છે. એટલે કે વિચારશીલ પ્રાણી તત્કાલ પ્રત્યાઘાતી પગલું ભરતું નથી. પણ ચોગ્યાચોગ્યનો વિચાર કરીને જ ઘટતું પગલું લે છે. સ્વભાવમાંથી પ્રત્યાઘાતીપણાના નાશનું જ નામ માનવતા છે. શુદ્ધ, મહાત્મીર, કાષ્ટર અને ગાંધીનાં જીવનો પરથી આ તત્ત્વ સારી રીતે સમજાય છે.

માનવતા અને શુદ્ધ

આ ધોરણે જેતાં હાલનો માનવી તે કહેવાતો જ માનવી થયો. તેનો પાછલો ઇતિહાસ તપાસતાં તેના સ્વભાવમાં માનવતાના વિકાસને બદલે હાસનાં જ દર્શન થાય છે. સંસ્કૃતિના શ્રીગણેશ મંડાયા ત્યારથી માંડી, છેલ્લી ધડી પર્વતનો માનવઇતિહાસ તપાસી જવ; તે આખો ખૂનખરડો અને શુદ્ધોથી લોહિયાળ થયેલો દેખાય છે. અને શુદ્ધ એ અવિચાર શીલતામય પ્રત્યાઘાતીપણાનું લક્ષણ છે. જ્ઞાત ઇતિહાસનો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે જેમ જેમ માનવજાતિ કાળમાં વધુને વધુ આગેકદમ માંડતી જાય છે તેમ તેમ તેનામાં દિસાનિતરૂપે પાશવિકતા વિશેષ તીવ્ર બનતી જાય છે. આ વૃત્તિ હવે તો પરાકાષ્ઠાએ આવી પહોંચી છે. આજનો માનવી જાન બૂસરી આપઘાત કરવા વિનાશના ખાડા તરફ એકાદ દોડી રહ્યો છે. અન્ય પ્રાણીઓ દરતાંય તે નીચો બની ગયો છે. તેઓ માત્ર સ્વરક્ષણ ખાતર શુદ્ધ કરે છે અને માનવી સ્વવિનાશ ખાતર શુદ્ધ માંડે છે. એમાં કોણ ચઢે; પશુ કે માનવી ?

માનવસમાજની પડતી

માનવજાતિમાં માનવતાએ દેખા ન દીધી હોય તેમ નથી. પ્રાચીનગ્રાંથોનું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય પ્રારંભના એક એવા કાળનું સૂચન કરે છે કે ત્યારે મનુષ્ય સર્વ રીતે સુખી હતો; મૃપન્ન હતો. પણ કુદરત (ઈશ્વરની આજ્ઞા) વિરુદ્ધના વર્તનથી તેની પડતી દયા ધર્ષ, ને તે દુઃખી થયો, અદ્યપણી જન્મો ને અંદર અંદર લડવા લાગ્યો. આઈબક, ફરાન અને બેનીસોનીઅન પુરાણનું આદમ તથા હવાનું આખ્યાન, આર્યોનું નડગ્વેદ, મિસરનું ‘મુતકનું પુરતક, મેક્સીકોનું પોપોલવુહ અને અન્ય પ્રાચીન ગાંતિઓનાં કંઈક સાહિત્યમાં પણ

તરીકે સમાજની એ સ્થિતિનો ચિતાર મળી આવે છે. આપણી ચતુર્થા કાળભાવના એનું જ એક પ્રમાણ છે. તે સમાજની ઉત્તરોત્તર પડતીનો ઇશારો કરે છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં યુદ્ધો

સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ હિંદ, ઇરાક તથા મિસરમાં થયેલો હોવાની સાક્ષીઓ મળે છે. હિંદની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવતા મોહેન્જોડેરો નગરના અવશેષોમાં યુદ્ધનાં હથિયારો પ્રાપ્ત થયાં નથી. મિસર તથા બેબીલોનીઅન સંસ્કૃતિના સૌથી જૂના લખાવશેષો વિષે પણ તેમજ છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ થયું છે કે એક કાળે માનવતાને યુદ્ધો પ્રત્યે ઘૃણા હતી. એ જ કારણે પ્રાચીનકાળમાં માનવજાતિ એકવેળા માનવતાની ઉચ્ચકોટિએ જઈ પહોંચી હતી અને તેની સાથે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ હાંસલ કરતાં વિશેષ માધી રહી હતી.

સમાજની પડતી અને યુદ્ધ

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સમાજની પડતી સુખસમૃદ્ધિમાધી થાય છે. ઐતિહિક સુખની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા પછી તેના પ્રમાદમાં સમાજના બંધનો દીલા પડવા લાગે છે; પરિણામે સમાજની અમુક જવાબદારી ઉપાડનારા સદસ્યો આપણુદ બની બેસે છે. સામાજિક હિત માટે તેનું નિયંત્રણ કરવા ઉદ્દેશ્યથી નેતાગીરી એવી તક સાંપડતાં નિરંકુશ રાજસત્તામાં પલટાઈ ગઈ; અને સમાજરક્ષણનાં સાધનો (મૈન્ય વગેરે) કે જેની લગામ સામાજિક હિત માટે તેને સોંપવામાં આવી હતી તેના અનુચિત તથા દ્વિસક પ્રયોગવડે સમાજને ડરાવી તેમને તેના અંગત ઉપયોગ તથા ઉપભોગનાં માધનો બનાવી દેવાયાં નિરંકુશ રાજસત્તા પોતાનું લશ્કરી બળ વધારતી ગઈ અને સમાજ તેની દ્વિસક ડરામણી નીચે વધુને વધુ દબાતો ગયો. સમાજ બંધારણના મૂળ નિયમો ભૂલાયા અને ગંસારમાં રાજન ઇશ્વરનો પુત્ર કે અવતાર લેખાયો. શું હિંદ, શું ચીન કે સુ મિસર, સર્વ દેશોના પ્રાચીન ગમ્મઓએ એવાં ગિરદો ધારણ કર્યા છે. રાજ્યોનાં નિરંકુશ માનસોમાં જાતજાતનાં પ્રલોભનો ઉત્પન્ન થયા પછી આ વૃત્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ને રાજકર્તાઓના મનમાં ચક્રવર્તીસમ્રાટો થવાના કોડ જાગ્યા. એમની કૃપા પર સમૃદ્ધ બનેલા અને પ્રજાના વિશ્વાસનો પરંપરાગત ઈજ્જતો ભોગવતા ધર્મચુરઓએ રાજધર્મ ઉપજાવી કાઢ્યો, એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મચુરઓએ મૃત્યુ પછીનાં સ્વર્ગ અને નરકનાં પ્રલોભનો તથા લયો સરજી, સમાજને ગમે તેમ દોરી, માનવજાતિના મૂળસમાજ બંધારણના મુક્કા ઉડાવી દઇ તેને ક્યાંકે દાટી દીધું. બેલગામ રાજસત્તાએ પોતાની ગૌરવવૃદ્ધિ માટે પેટનો ખાડો પૂરી આપવાની સગવડે લાખો નિર્દોષ માનવીઓનાં જીવન વેચાતાં લીધાં. સમ્રાટો દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડ્યા ને પોતાની આ હવિશની વેદી ઉપર એ લાખો નિર્દોષ માનવીઓને સામસામા લડાવી સગીઆંબે તેમનાં ખૂનો કરાવ્યાં. આ જાણીબૂજીને કરાવવામાં આવતાં સામુદાયિક ખૂનોને યુદ્ધ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યાં ને ધર્મચુરઓએ તેની ધર્મમાં સ્થાપના કરી.

માનવ ઇતિહાસમાં યુદ્ધ

પ્રાચીન ભારતમાં ઘણા રાજ્યો ચક્રવર્તીસમ્રાટો થયા છે ને તેમના દિગ્વિજયો પ્રખ્યાત છે. ચીનમાં સામ્રાજ્યવાદ કદી ફાટ્યો નથી. બેબીલોનિયન અને સુમેરિયન સમ્રાટોએ નામ્પવની ઉપલ્લિધમાં શાંતિનો સૂર આલાપી રહેલા મિગરના દેરાઓને જઈ મંતાપ્યા. ખીજી બાબુ બોગાજ કવેઈ (એશિયામાઈગર)ની રાજમહેલાતોમાં વિલસતા ખત્તી રાજાઓએ

એકાસાથે એથીલોનિયા અને મિસર ઉપર ત્રાપ મારી. આ મંજેગામાં મિસરે પણ માયું જાવું કરી આખા પશ્ચિમ એશિયાને તાબે કર્યો. પણ અંતે સર્વત્ર એશિયામાઇનરના ખતીઓનો ખવજ ફરકી રહ્યો. કાળાંતરે તેમાંથી આયોનીઆ, ગ્રીસ અને કોટનાં અનેક રાજ્યો જન્મ્યાં અને આસીરીઅન રાજવીઓને હાથે ખતો સત્તા નાશ પામી.

હિંદ લૌગોલિક દૃષ્ટિએ એક ખંડ છે. આ ઉપલબ્ધતા દરમ્યાન ત્યાં અનેક આંતરિક સામ્રાજ્યો સ્થાપાયાં તે પંડી લાંબાં. અંતે કુરુક્ષેત્રની રણરથક્ષી ઉપર મહાભારતનાં મેદાણ મળ્યાં. આ યુદ્ધે હિંદી પ્રજાનું સર્વ દરી લીધું. પશ્ચિમએશિયાના સામ્રાજ્યવાદી અગ્નિને હોલવાવડો. નેહ હિંદી આયોના સાવધભાઈ ધરાનીઓએ આસીરીઆનું ઉચ્છેદન કરી છેક ગ્રીસ સુધી પોતાની પાંખો લાંબાવી. તે વેળા ખૌદ તથા જૈનધર્મના રૂપે હિંદી પ્રજા માનવતાના બોધપાઠ જીલવા માંડી. પછી તો ગ્રીસના એક નાનકડા રાજ્યમાંથી અચાનક જ આલેક્ઝાંડર ઊભો થયો. તેણે ધરાની સામ્રાજ્યના ભૂક્ષા કરી નાંખ્યા તે હિંદ સાથે પણ અચડાયો. તે પછી ઉપરાકત ધર્મોના રૂપે હિંદમાં માનવતાનાં મૂળ જાડાં જાન્યાં, અને જગતને તેનો બોધપાઠ આપવા લિમ્બુઓ સાગરો તરી છેક ગ્રીસ, મિસર, સીરીઆ અને ચીનમાં જઈ પહોંચ્યાં. જગત-દત્તિકાસમાં માનવતાના સ્થાપન અર્થે હિંદનો આ ફાળો અન્યેડ મનાયો છે. પણ ત્યાં તો પશ્ચિમ-એશિયાની રક્ષણ પહેલી અને મધ્યએશિયાની જંગલી એવી તરફવાર પ્રજાઓ ઉતર-હિંદનાં મેદાનો પર કાઢી પેઠે ઉભરાવા લાગી. સ્વરક્ષણ માટે હિંદને સસ્ત્રો ઉપાડવાં પડ્યાં. જતાં એ ટોળીઓનો ધસારો અટક્યો નહિ. યવન, સક, પાર્થિયન, જૂથુ, છત્વાદિ અનેક પ્રજાઓ સાથે હિન્દી પ્રજા શૈકાઓ સુધી અચડાઈને આ અચડાઅચડીમાં તેની અહિંસક પ્રતિભા સ્વાભાવિક રીતે વિનાશ ઘટી ગયો. રાજપૂત જાતિ આ અચડામચડું જ પરિણામ છે. એણે મુસલમાનો સાથે હજાર વર્ષ સુધી મોરચા લીધા અને અંતે અંગ્રેજોના હાવાદાવાએ નમી.

પુરાતન અમેરિકાની શાંત પ્રજાઓ

પૂર્વ ગોળાર્ધની પ્રજાઓ ન્યારે આમ અંદર અંદર કપાઈ મરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડી હતી તે વેળા પશ્ચિમ-ગોળાર્ધની અનેક પ્રજાઓ મેક્સિકો, મધ્ય અમેરિકા તથા પેરુની જમિ ઉપર શાંતિ સાથે એક અન્યેડ સંસ્કૃતિ સ્થાપી રહી હતી. એ દત્તા જંગલીઓના નામ હેડળ ચૌદમા શૈકામાં યુરોપીઅન પ્રજાઓની ગોળીઓના ભેગ અનેકા રૂઝ મન્ડીઅનો. પણ આજનું યુરોપ એમણે રમેલી સંસ્કૃતિના અવશેષો નેહ એમની તોલે પોતાને પછાત તરીકે સ્વીકારી લે છે. મેક્સિકોના પીરામીડો મિસરના પીરામીડોને શરમાવે તેવા છે. ત્યાંના પ્રાચીન રાજ્યોનાં કળાપૂર્ણ રાજમહેલોની નેહ હુનિયામાં નથી.

મેક્સિકોથી સ્વતંત્રપણે એક મહાન સંસ્કૃતિ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં જ પેરુ (દક્ષિણ અમેરિકા)માં સ્થાપાઈ ગઈ હતી. પોતાને સર્વપુત્રો તરીકે બોળખાવતા છંદાઓ એના સર્વ દત્તા. લોખંડને ટેકણે તેમના વિશાળ રાજ્યમાં સોતું વપરાતું. એતીવાડી માટે પંપો વડે નદીઓનાં વહેણોને દિગ્માલવધી ઊંચાઈમાં બીજા ગણાતા એન્ડીઝનાં ચિખરો ઉપર ચડાવ્યાં હતાં. ચાર ચાર હજાર માઈલ લાંબા તેમના પાયાજૂના રાજ્યોએ આજે પણ જીવાને તેવા વપરાઈ રહ્યા છે. એમની કળા-સમૃદ્ધિ અને એમનાં સાહસિક કાર્યો નેહ પુરોષ આજે હજાર વર્ષો છે. એમના સમાજનું ગંધારણ શુદ્ધ સામ્યવાદી ધોરણે રચાયેલું હતું. પ્રકૃતિ,

બાળઉદ્ધર, કેળવણી અને લગ્નની જવાબદારી રાજ્ય ઉપાડતું અને દરેક વ્યક્તિને તે સમૃદ્ધ રીતે રહી શકે તેટલી સ્થાવર અને જંગમ મિલકત રાજ્ય આપતું. ઉત્પાદન કરવું એ રાજ્ય મુદ્દાની ફરજ હતી. રશિયન સમાજવાદ પર ક્રીમ ક્રીદા થનારાઓ જરા આ પ્રગતિ સમાજજંધારણને તપાસી જુઓ. જગત-ઇતિહાસમાં માનવતાનું જીવન તો ખરેખર આ એક જ પ્રભુ હતું ગઈ છે. યુદ્ધની કળાથી આ લોકો અગમ્ય હતા. એટલે જ સ્પેનીશો તેઓને કમ્પરબાણ વાળી શક્યા.

યુરોપનો લોહીરંગો ઇતિહાસ

યુદ્ધના રૂપે મનવસ્તુવાની હિંસકવૃત્તિ પગકાઢાએ તો યુરોપની ભૂમિ ઉપર જ પહોંચી છે. ઈ. મ. પૂ. ૧૪૭૦થી ઇ. સ. ૧૯૩૯ સુધીનાં કુલ ૩૪૧૦ વર્ષોમાંથી કેવળ ૨૮૭ વર્ષો યુરોપની શરી પ્રજાએ શાંતિમાં ગાળ્યા છે. આ સમય દરમિયાન ત્યાં ૯૦૨ યુદ્ધો ખેલાયાં છે. યાવજ્ઞ્યદ્રવિવાહરો માટે ૮૦૦૦ સંધિપત્રો લખાયાં પણ મરેલાસ દરેક સંધિ-પત્રનું આયુષ્ય કેવળ ૨ વર્ષનું જ નીવડ્યું છે.

યુદ્ધનું નીતિશાસ્ત્ર

પ્રાગૈતિહાસિક કાળને બાદ કરતાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં દિંદમાં પણ ઘણાં યુદ્ધો ખેલાયાં છે, પણ પ્રમાણમાં યુરોપના જેટલાં તો નહિ જ. સ્વરક્ષણના અર્થમાં દિંદે યુદ્ધને ધર્મમાં સ્થાન આપ્યું છે. ઈરાન કે ગ્રીસના રાજવીઓ પેઢે દિંદના નૃપતિઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના હેતુથી વિદેશ પર આક્રમણ કર્યાં હતાં જાણવામાં નથી. હિન્દી પ્રજાએ તો, યુદ્ધમાંથી નીપજતાં અનાવશ્યક પરિણામો ને સંહારને અટકાવવા, યુદ્ધને લગતું એક નીતિશાસ્ત્ર રચી કાઢ્યું હતું, ને દરેક સૈનિકે તેને માન આપવું પડતું. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર રાજ ન ઉગામવું, નબળા શત્રુ સાથે લડવું નહિ, નહાસતા શત્રુની પુંક પકડવી નહિ, શરણે ચલુ શત્રુનો વધ કરવો નહિ, ઇત્યાદિ આ નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો હતા. અંગ્રેજો સાથેનાં છેક છેવટનાં યુદ્ધો સુધી આ સિદ્ધાંતો દિંદી સૈનિકોએ પાળ્યા છે. એથી કાલકું, યુરોપની સંસ્કારી (?) શાસનમતાઓ આજે સ્ત્રી અને બાળકો પર બોળ વરસાવી રહી છે, દગો તથા ફટકો આપી યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિઓમાં જોતજોત હોય છે. આ દષ્ટિએ આજનું સંસ્કારી કહેવાતું જગત રાક્ષસી બની ગયું છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સમાજનીતિનો હોડેચોક બંધ કરી રહી છે, ને પાછલા ઇતિહાસના અનુભવે રહી શકાય કે એમની માદકારચળીના દિવસો આવી લાગ્યા છે. નાઝી કે ફ્રીસોએ આદરેલા માનવજાતિ પરના અત્યાચારની જોડ જગત ઇતિહાસનાં પાનાં ઉચલાવતાં ક્યાંય મળતી નથી. દુષ્કાર્યોને લઈ ને પ્રજાઓને આપણે રાક્ષસો કે દાનવો રહી મંબોધતા તે તો એમની દાનવતાની તોએ કુછ બિમાતમાં નથી.

રાસાયણિક ગેસોના પ્રયોગનો ઇતિહાસ

રાજ્ય એટલે હાથમાં લઈ યુદ્ધ કરવાનું હથિયાર ને અજ્ઞ એટલે ફેંકીને મારવાનું હથિ-યાર. અતિ પ્રાચીન કાળમાં દિંદમાં અગત્યની વેળા અગ્નિના શત્રુની ઈ. તોપો યુદ્ધમાં વપરાતી. પછીના કાળમાં હથિયારો બનાવવાની કળા પર પ્રતિબંધ મૂકાયો. જેને chemical warfare [ગેસ-પ્રયોગ] કહેવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં દિંદીઓએ કરી કર્યો નથી. સૌ પહેલાં અગિયારમી સદીમાં મોગોલોએ આનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો હતો. યુરોપની ચડાઈ વેળા જંગીસખાનનું લશ્કર લોખંડના તાળાઓમાં એક રાસાયણિક પદાર્થની પૂણી

કરતું કે જેની અસલ વાસથી દુસ્મનો મોરચા પર ટકી શકતા નહિ, ત્યાર પછી ગેસનો પ્રયોગ છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જ થયો હતો. એની સિદ્ધિને માટે જાતજાતના ગેસોના ૩૦૦૦ અખતરાઓ અથા જેમાંથી ૧૨ સફળ નીવડ્યા હતા. આ પ્રયોગે કરેલો માનવસંહાર જોઈ ૧૯૨૧માં વોશિંગ્ટન-કોન્ફરન્સમાં એની વિરૂદ્ધ કરાવ કરવામાં આવ્યો ને તેના ઉપર બધા રાજ્યોએ સહીઓ કરી હતી.

આ કરારનામાનો લંઘ કરી સૌ પહેલાં ઇટાલીએ એખીસિનિયાના આક્રમણમાં ઝેરી ગેસનો પ્રયોગ કર્યો. આ પછી જાપાન ચીનના યુદ્ધમાં તેના દ્વિતીય પ્રયોગ કરી રહ્યું છે ને જર્મનીએ એકેરલોવાઈયા તથા પોલાંડ ઉપર તે વાપરેલો અને રશિયનો ફ્રીન્ડેન્ડમાં તે વાપરી રહ્યા છે તે સૌ જાણે છે.

દારૂગોળો

દારૂગોળાની શોધ પહેલગ્દેલી છઠ્ઠા સૈકામાં ચીનાઓએ આતશખાજ માટે કરી હતી ને યુદ્ધમાં એનો સૌથી પહેલો ઉપયોગ ૧૨૩૦માં મંગોલ કુખસાઈખાને કર્યો હતો. યુરોપમાં પહેલ પ્રથમ ૧૨૪૭માં Sevilleના ઘેરામાં એનો વપરાશ થયો હતો. હિન્દમાં સૌ પહેલાં ખાખર બંદૂકો લાગ્યો હતો ને ત્યારથી આપણે ત્યાં બંદૂકો અને તોપો વપરાવા લાગી હતી.

દારૂગોળાની શસ્ત્રકળામાં યુરોપે ઘણી ઝંપી પ્રગતિ કરી બતાવી છે. જર્મનીમાં કપે ૧૮૫૬માં ૬ માઈલ દૂર ગોળો ફેંક એવી તોપ બનાવી હતી. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીનો Big Bertha તોપે ૮૦ માઈલ દૂર સુધી ગોળો ફેંક્યા હતા. દરેક ગોળો ૪૩૦ રતલ વજનનો હતો ને દર સેકન્ડે ૫૦૦૦ ફૂટની ઝડપે ગોળાઓ ફેંકાતા હતા. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં ૧૯૧૭માં ફ્રાન્સના કારખાનાઓમાં ૨ લાખ તોપના ગોળાઓ બનાવાતા હતા.

યુરોપનાં યુદ્ધોનો માનવસંહાર

૧૬૧૮થી ૧૬૪૮ સુધી સતત ત્રીસ વરસ સુધી યુરોપમાં થયેલા યુદ્ધમાં અનુક્રમે જર્મની અને સેક્સોનીના ૧૨૦ લાખ અને ૯ લાખ સૈનિકો મરાયા હતા. ફ્રેન્ચ રાજકીય અને નેપોલિયનનાં યુદ્ધોએ ફ્રાન્સની વસતીમાં મોટા પટાડો કરી મૂક્યો હતો. નેપોલિયનનાં બધાં યુદ્ધોમાં કુલ એક કરોડ સૈનિકો કપાયા હતા. ૧૮૧૨માં ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં ૫૭૫ હજાર સૈનિકોનો સંહાર થયો હતો. ૧૯૧૪ના જગતમહાયુદ્ધમાં એક કરોડ સૈનિકો મરાયા તથા બે કરોડ ધાવલ થયા હતા. કુલ સાત કરોડ સૈનિકોએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.

હિંદના સૈનિકગળાનો ઇતિહાસ

હિંદના ઇતિહાસમાં ખેલાયલાં બધાં યુદ્ધોને લગતા એવા આંકડા મેળવના મુશ્કેલ છે. છતાં મોટાં મોટાં યુદ્ધોને લગતી કાંઈક વિગત મળી આવે છે. ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલા રાજા સુદાસ તથા અન્ય દશાવતારો વચ્ચે દારારાગ યુદ્ધ નામનું મહાયુદ્ધ થયું હતું. તેમાં માત્ર વિરોધ પૂરના અનુ અને દ્રુહ્યુ પાસે ૬૬ હજાર સૈનિકો હતા. આ દિસાએ કેવળ વિરોધપૂર્ણ પાસે ૩૦ લાખનું સૈન્ય હતું. રામ રાવણ યુદ્ધના આંકડા મળતા નથી. મહાભારત યુદ્ધમાં ૧૮ અસૌહિણી સૈન્ય યુદ્ધે ચડ્યું હતું. નંદ રાજાના સૈન્યમાં ૨ લાખ પાવદળ તથા ૮૦ હજાર ધોરેસ્વારો હતા. ચંદ્રગુપ્ત પાસે માત્ર પાટલીપુત્રમાં જ ૬ લાખ પાવદળ તથા ૩૦ હજાર ધોરેસ્વારો હતા. આલેક્ઝાંડર અને પોરસ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમાં પોરસના ૧૨ હજાર પાવદળ

તથા ૩૦૦૦ ધોડેસ્વારો મરાયા હતા. અશોકે કર્ણાટના આક્રમણમાં કર્ણાટરાષ્ટ્રના એક લાખ સૈનિકોને યુદ્ધમાં માર્યા હતા ને દોઢ લાખને કેદ કર્યા હતા. દક્ષિણના આધ્રવર્ગી રામઓ પાસે ૧ લાખ પાયદળ તથા બે હજાર ધોડેસ્વારોનું સૈન્ય હતું હવેના લશ્કરમાં એક લાખ પાયદળ અને સાઠ હજાર હાથીઓ હતા.

ગુજરાતનું સૈનિકબળ

મહમદ ગીઝનીએ સોમનાથને ઘેરો ઘાલ્યો તે વેળા ગુજરાતના બે લાખ રજપૂતો તેના બચાવ માટે આવ્યા હતા.

મુહમદ ધોડી અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચેના છેલ્લા યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજના સૈનિકોની સંખ્યા દોઢ લાખની હતી. બાળર અને ઈલાહીમ લોદીના યુદ્ધમાં બે લાખ સૈનિકો રણે ચડ્યા હતા. અકબરનું સૈન્યબળ ચાર લાખ પાયદળ તથા એક લાખ ધોડેસ્વારોનું હતું દક્ષિણના સામ્રાજ્યોમાં વિજયનગરનું બળ સોળમાં સૈકામાં ઘણું વધી ગયું હતું. ૧૫૧૯ માં કૃષ્ણદેવે સાત લાખ ત્રીસ હજાર પાયદળ તથા પાંત્રીસ હજાર ધોડેસ્વારોનું લશ્કર લઈ રાયચુર ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. પાણીપતને રણમેદાને મરાઠાઓ તથા આમદશાહ અબ્દાલી વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમાં મરાઠાઓનું સૈન્યબળ અઢીલાખનું હતું.

હાલના જગતનું સૈન્યબળ

હાલના મહાયુદ્ધના શ્રીગણેશ મહાયા તે પૂર્વે દુનિયાનાં મોટા રાષ્ટ્રોનું સૈનિકબળ આ પ્રમાણે હતું:

	રથસૈન્ય	નોંકાસૈન્ય	વાયુસૈન્ય
ઇંગ્લાંડ	૫ લાખ	૨૮૦ લડાયક બારકસ	૧૭૫૦ લડાયક વિમાનો
ફ્રાંસ	૭ લાખ	૧૭૪	સંખ્યા પ્રકટ થઇ નથી.
જર્મની	આંકડા બહાર પાડવામાં આવ્યા નથી.	પણ રશિયા પછી સૈનિકશક્તિમાં તે પહેલું છે એ વાત ચોક્કસ છે.	
રશિયા	૧૩ લાખ	૧૦૦	૩૦૦૦
અમેરિકા	૨ લાખ	૪૨૫	૫૫૦૦
ઈટાલી	૫ લાખ	૨૭૫	૨૦૦૦
જાપાન	૬ લાખ	૨૫૦	૪૦૦૦
ચીન	૨૫ લાખ	સત્તાવાર આંકડા મલતા નથી.	
હિંદ	૨૧૦ હજાર	૧	

કયા દેશે યુદ્ધની તૈયારી પાછળ છેલ્લાં ચોક્કસ વર્ષોમાં કેટલી રકમ ખર્ચી છે તેના અડસદો આ પ્રમાણે છે.

૧૯૩૨ માં લડાયક તૈયારી માટેનું આખી દુનિયાનું ખર્ચ ૨૦૦ અબજ રૂપિયા હતું આ રકમ ૧૯૩૭ માં વધીને બમણી થઈ છે. છેલ્લા યુદ્ધની પહેલાં માત્ર એના ત્રીજા ભાગની રકમ ખર્ચવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી જણાય છે કે છેલ્લા યુદ્ધ કરતાં હાલના યુદ્ધની તૈયારી ત્રણ ગણી વધુ છે.

અંધેરી નગરી જ્યાં ગંડુ રામ
ટકે શેર જાણે ટકે શેર ખાના

ઉપરની પંક્તિઓ ગાતા ગાતાં ઊંટ પંથી જતરી જ્યારે મેં રામપુરના મેળામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મધ્યહ્નના તાપથી મારું ગળું નમ્રાઈ રહ્યું હતું. તરસ છીપાવવા હું પાસેની પરબ પર ગયો. એક ફૂટડી કન્યાએ મને પાણી પા્યું. મારા પાસેથી પાણીનો ખાસો ખાજો લેતાં તે બોલી:

“ભણેલા છયો ?”

તેના રૂપતું પાન કરતી આજો પકડાઈ ન જાય એ ખાતર મેં નીચા મુખે જ જવાબ દીધો, “હા.”

“તાર તો ચોપડી-કોઈડીમા હમજતા હો;” દરતાં દસતાં તે કન્યા હાથ લંબાવી બોલી,
“પણે ભગમણી દશે એક આંડી છોકરી બેઠી છે, તેની પાહે એક ચિતરેલી ચોપડી છે.”

“એમ !” ગામડામાં ચોપડી અને તે પણ ચિતરેલીની વાત સાંભળી મને હસવું આવ્યું.

“હાં હાં, પડી હોઢે આપવારીની,” જલકન્યા લહેકા કરતાં બોલી, “મેળામાં વેચવા નીકળી છે. દારાં દારાં ચિતર ભાળી વાણિયે જે આના ધામ્યા. પણ વેચતી નથી. ઇને તો પાંચ રૂપિયા લેવા છ છોકરાં તાળીઓ પાડે છે.”

મારી નિઃશ્વાસ વધી. જલકન્યાએ ખતાવેલા માર્ગે હું આગળ ચાલ્યો. થોડીજ વારમાં છોકરાંઓની તાળીઓના અવાજથી મેં સ્થળ શોધી કાઢ્યું.

ત્યાં, એક વૃક્ષ નીચે, ઊર્જશીર્ષુ વચ્ચેમાં, બૌવનનો પમરાટ છૂપાવતી એક કન્યા બેઠી હતી. તેના મુખપર દીનતા ને તિરસ્કાર પથરાતા હતા. તેના બોળામાં એક પુસ્તક પડ્યું હતું.

“જરીક ખતાવશે” કન્યાની મગીપ જતાં તેના મંસ્કારી વદનને નિદ્રાળી મેં માનભેર પૂછ્યું.

“ભુજોને” કન્યાએ ગેપરવામ્નથી હાથ લખાવ્યો.

હાથમાં પુસ્તક લેતાં જ હું ચમકી ગયો. તે સામાન્ય પુસ્તક નહોતું, પુસ્તક-રતન હતું. મહાકવિ કાલિદાસ કૃત ‘મેઘદૂત’ની એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ હતી. તેનાં પાનાંની જમણી બાજુએ ગુપ્ત-લિપિમાં લખાવણ ‘લોક’ હતા; ડાબી બાજુએ ધાતુના રસે આકેશાં એ ‘લોકો’ને અનુરૂપ સુરભ્ય ચિત્રો હતાં.

“શી કિંમત લેશે ?”

“પાંચ રૂપિયા.”

મને કમકર્માં આવ્યાં. લાખોની કિંમતના ગ્રંથને પાંચ રૂપિયામાં વેચવા નીકળેલી આ સંસ્કારી કન્યા ગ્રંથને સમજતી હોય એ મને અસંભવિત લાગ્યું. “મેં સદગ પૂછ્યું:

“આ પુસ્તક કેવું છે, મણો છો ?”

“મારી રીતે” કન્યાના મુખ પર સ્વમાનની છાંટ પથરાણી.

“ને તે તમે પાંચ રૂપિયે વેચવા નીકળ્યાં છો ?”

“ જાએ નીએ સતત ફરતી ભાગ્યની ચક્રવાર ” સમજ ને મુદ્દલ ચવાળે કન્યાએ મેધદૂતની એ અમર પંક્તિ ઉચ્ચારી.

“ બહેન, ” ખીચામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢતાં એ કહ્યું, “ પુસ્તક ખરીદવાની મારી શક્તિ નથી. પણ મને લાગે છે કે તમે પાંચેક રૂપિયાની જરૂરતમાં છો. પુસ્તક પાછું લઈ જાઓ. એનાં દર્શનના મૂલ્ય તરીકે હું તમને પાંચ રૂપિયા ધરું છું. ”

“ ને માનવી ” કન્યા સંતુષ્ટ વદને બોલી, “ આ અન્યમણિના દર્શને પાંચ રૂપિયા ધરી શકે છે એ જ એ પુસ્તકનો ખરો માલિક બની શકે છે. હું આપને આ ગ્રંથ ભેટ ધરું છું. ”

“ એ ભેટનો સ્વીકાર તો જ થઈ શકે, ” એ કંઈક ગંઠાય અનુભવતાં કહ્યું, “ ને તમે મને તમારી રિશ્તિ સમજાવો. ”

કન્યા ક્ષણભર તીક્ષ્ણ નજરે મારા સામે તાકી રહી. પછી શાંતિથી બોલી, “ ઘણી જ ખુશીથી, ચાલો. ”

તે બહોળે આગળ ચાલી. આસપાસ બિભેલાં માનવી અવાજ યદ્ય ભેદ રહ્યાં. કોઈ દરજી, કોઈએ તાળીઓ પાટી, કોઈએ એને ગાંડી ગણી. હું ધીમે પગલે એને અનુસર્યો. લોકોએ પરસ્પર આંખો મિલાવી

ચોડીવારમાં અમે ગામને પાદર જઈ પહોંચ્યાં. કન્યાએ ત્યાંથી નજીકના ગામનો માર્ગ લીધો. રસ્તે હું બાણી શક્યો કે કન્યાનું નામ લીલા છે; તેને એક ભાઈ છે, બાબી છે, નાનો ભત્રીજો છે. કુટુંબની સ્થિતિ કંગાલ છે. ભત્રીજો ગિમાર પડ્યો છે. તેને જ્યાનવાને દાકતરની જરૂર છે. પણ પૈસા સિવાય દાકતર આવે એમ નથી. તે માટે પાંચેક રૂપિયાની જરૂરિયાત છે. ભાઈએ બહેનને આગળના મેળામાં એ કાગળે પુસ્તક વેચવા મોકલેલો.

“ પણ આનું કિંમતી પુસ્તક પાંચ રૂપિયામાં ફેંકી દેવું ? શરૂરના કોઈક વિદ્વાનને એ મોકલાયું હોત તો એના હાથે જ ઉપજત, ”

“ અમારે હાનગેની જરૂરિયાત નહોતી ” કન્યાએ પૈસા પ્રત્યે તિરસ્કારમયક ભાવ દર્શાવ્યો.

“ આવો કિંમતી અન્ય, ” વાત ફેરવવાનો પ્રયાસ કરતાં એ પૂછ્યું, “ આપની પામે આગ્યો સી રીતે ? ”

“ એ બધું ભાઈ પાસેથી જ જાણ્યું. ” ને કન્યા ઝડપથી આગળ ચાલી.

ચોડીવારમાં અમે કન્યાના ગામની સમીપ જઈ પહોંચ્યાં. ગામનું નામ મણિપુર હતું. ભાગેળે દશે બાણીએ રાખ ને કચરાના ગંજ ખડકાયા હતા. હરિયાળો કુળે કે દોડની સરિનાનું સ્વપ્ન પણ ત્યાં સંભવિત નહોતું. ગીમાડે એક ગંદુ તળાવ હતું ને તેમાં ચોડીક બેંસો ખરાડતી. તળાવને કિનારે કેટલાક નાગાં સુકડકડી છાકરાં દિંદની આમ્રસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં.

કન્યા એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં ચાલતી હતી. પણ મારે તો એ નગરની શરીરો વટાવતાં નાકે રૂમાલ દબાવેલા પડ્યો. કન્યાની પાછળ મને ચાલનો ભેદ ગામનાં લોક કુતુહલથી ભેદ રહ્યાં. એ નગર ને આસપાસના વાતાવરણમાં મને નરકનો આંબાસ જણાયો.

આમ ચાલતાં અમે ચોડીક ક્ષણોમાં એક સ્વચ્છ ઘરના ઝોટલે જઈ બિઝાં. કન્યા એ ઝોટલા પર ચડતાં જ બિઝાં ફરે બોલી, “ વાઈ. ”

“ લીલા ” એરડામાંથી એટલા જ મધુર સ્વરે બોલતા એક પુરુષ બહાર આવ્યો. ને મારા પ્રત્યે સદાજ પણ વિરિમત વાચ દર્શાવતા ચિનાજ બોલ્યો, “ પપારો. ”

તેની ઉંમર ત્રીસેક વર્ષની લાગતી. તેની આંખો મંદ પ્રતાપ સ્પષ્ટતી. તેના કેટલાક

વાળ સફેદ થવા આવ્યા હતા. સૌમ્ય મુખ ગ્લાનિને છુપાવવા મથતું. તેનું નામ કમળ હતું. લીલા તેના પર એક સ્નેહભરી નજર ઠેરવી બોલી, “ભાઈ, આ ભાઈ પુસ્તક સ્વીકારતા નથી. એના દર્શન પેટે જ તેઓ પાંચ રૂપિયા આપે છે.”

“એમ !” કમળે સહજ ચમકાર અનુભવ્યો. મેં એને નમન કરી એનાં ચરણ પર પાંચ રૂપિયા મૂક્યા.

“વીરો,” રૂપિયાના સ્પર્શથી પગ પાછા ખેંચતાં કમળે પાસે બેઠેલા એક પુરુષને સંબોધી કહ્યું, “આ રૂપિયા લઈ લે, ને દોડતો જઈ તરત ઢાકતારને બોલાવી લાવ.”

“હીક” —કહી વીરો ઝડપથી ત્યાંથી દોડી ગયો.

“આપનું નામ ?” મને ધરના અંદરના ભાગમાં લઈ જતાં કમળે પૂછ્યું.

“કિશોર” આસપાસના સ્વચ્છ ને શાંતિપ્રેરક વાતાવરણની મીઠાશ અનુભવતાં મેં ઉત્તર દીધો.

ખે-પાંચ પળમાં અમે અંદરના ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં, ખાટ પાસે બેસી, વાતસલ્યધેલા વદને ગિમાર પુત્રને પવન નાંખતી, એક સ્વરૂપવતી સ્ત્રી અમને જોતાં જ માનભેર બોલી થઈ. નિસ્તેજ કુમારની આંખો સચક ને સ્નેહભરી બની. તે ક્ષીણ છતાં ઊર્મિશ સ્વરે બોલ્યો, “પિતાશ.”

“હા, ભાઈ” બાળકની સમીપ બેસતાં કમળે કહ્યું, “આ ભાઈ તારે મોટે જીવન લાવ્યા છે ?”

બાળકે મારા સામે મદ સ્નેહભરી નયન ફેરવ્યાં. તેની માતાના વિષાદભર્યા મુખ પર મેં આનંદની જ્યોત પથરાતી જોઈ. આ સ્થિતિએ મને શરમોદા બતાવ્યો.

“બૂલ થાય તો માફ કરજો.” મેં સહજ સંકાયભાવે કહ્યું, “પંજુ તમારી સ્થિતિ મને નથી સમજતી. ગ્રામજીવન છતાં તમે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મંદકાર ધરાવો છો. દરિદ્રતા તં લાજોની કિંમતના અન્યને તમે પાંચ રૂપિયામાં વેચ્યા મોકલો છો.”

“વિમલા” પત્ની સામે જોઈ કમળે સ્નેહભર કહ્યું, “તું શાંતિને જરા સંભાળ તો; કિશોરભાઈને સ્થિતિ સમજાવું.”

વિમલાએ પ્રેમ ને બક્ષિતભરી નયને પતિના પ્રશ્નનો મૂક ઉત્તર દીધો. હાથમાં પંખો લઈ તે પુત્રની સમીપ બેસી ગઈ. તેનાં વિશાદધેર્યાં નમણાં અંગમાં મેં સ્વરૂપ ને સતીત્વનાં મંગલ કિરણો નિહાળ્યાં; તેના મુખ પર અંજાની જ્યોત પથરાતી અવલોકી.

“રહેજ અવિશ્વાસ દાખવું તો દુઃખ તો નહિ થાય ને !” વિમલે હાથમાં રૂમાલ સાથે પૂછ્યું. મને કંઈ સમજ ન પડી. પણ મેં તરતજ ઉત્તર દીધો, “જરીકે નહિ.”

“તો હીક,” મોં પર મદ સ્મિત ફરકાવતાં કમળે ખૂસ મારી, “લીકુ.”

“ભાઈ” કહેતી લીલા એક બીજા નાના ખંડમાંથી કણકથી ખરડાયેલા હાથસહ આવી પહોંચી.

“તું કિશોરભાઈને આપણા મંદિરમાં લઈ જઈશું. વીરો આવે તો મને ઢાંક મારજો.”

“જેવી ઇચ્છા” —કહી લીલા મંદ પગલે પાછી ફરી ગઈ. હું તેના અદરપ થતા દેવાંથી રૂપને તીચાં નયણે પળભર જોઈ જ રહ્યો.

ઘોડીકવારમાં અમે એક બીજા ખંડમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં નિર્જન શાંતિ જોઈ કમળે કહ્યું. “આ રૂમાલ આપનાં નયનની આસપાસ બાંધી શકું ?”

“ખુશીથી” મને વિષાદભરી સ્થિતિમાં પણ ગમ્મત પડી.

કમલે ઝટપટ મારી આંખે પાટા બાંધી દીધો. ને ઝડપથી તે મને દોરવા લાગ્યો. થોડાજ સમયમાં ફેટલીક ભૂમિ કે ભોંયરા વટાવી અને કોઇક વિશાળ ખંડમાં જઇ પહોંચ્યા.

તે ખડ કોઇ સામાન્ય ભોંયરું ન હતું, પણ ઈન્દ્રના જ્ઞાનમંદિરને પણ શરમાવે એવો એ પુસ્તકભંડાર હતો. જગતનો કોઇ પણ વિદ્વાન જે ભોંયાં જ ધેલો બની નવ એવાં અસંખ્ય પુસ્તકોની હારમાળા ત્યાં સૈકાઓથી સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જળવાઈ રહી હતી. ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, વિદ્યાન ને વૈદક, ગણિત ને ન્યોતિપ, કવિતા ને અલંકાર, કલા ને સાહિત્ય... પ્રત્યેક વિષયને લગતા અદ્ભુત ગ્રંથોનું એ સંગ્રહસ્થાન જણાતું, એ મંદિરની એક પછી એક અભરાઈઓ અવલોકનાં હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

“આની કિંમત ફેટલીક આંકો છે?”

“જગતનાં મહારાજ્યોની કિંમત પણ આની આગળ કશી વિમાતમાં નથી?”

“ને છતાં અમે ગરીબ છીએ!” કમલે કંઈક હસીને કહ્યું.

“એજ આશ્ચર્ય છે તો!”

“એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈજ નથી.” કમલે ઊંડી સ્મૃતિઓ સાથે દૃષ્ટિને સાંધતાં કહ્યું, “મહાકવિ કાલીદાસની એ વ્યાજ્ઞ છે. એનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અક્ષરશઃ પાલન એ અમારો ધર્મ છે.”

“કવિ કાલિદાસ! એને આ સાથે શો સંબંધ?”

“કાલિદાસ અમારા આદિ પુરુષ છે.” ઊર્મિ ભર્યાં સ્વરે બોલતાં કમળ વર્તમાન સ્થિતિને જ વીસરી જતો જણાવ્યો. “આ પ્રદેશમાં તેમનું વસંતમંદિર હતું. અહીં તેમને એક મહર્ષિનો સમાગમ થયેલો; મહર્ષિએ કવિને કહ્યું, “કાલિદાસ, ભવિષ્યમાં દષ્ટિ દોડાવતાં ભારતનું, તેની સંસ્કૃતિનું ને તેના સાહિત્યનું લાગ્ય ધણું કડીન જણાય છે. સૈકે સૈકે એને ધા સહેવા પડશે અને કારમી કુટિલ નીતિનાં એમને ભોગ બનવું પડશે.”

“એમાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાય?” કવિએ લાગણીભર્યાં સ્વરે પૂછ્યું.

“લાગ્ય ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી,” મહર્ષિએ શાંતિથી કહ્યું, “છતાં એની સામે ઉપાય યોજવા એ પુરુષનો ધર્મ છે. દેશના બચાવ માટે વિક્રમ ઉપાય લઇ રહ્યો છે, મંસ્કૃતિના બચાવ માટે અમે મથી રહ્યા છીએ, સાહિત્યના બચાવની જવાબદારી તારે શિર રહે છે.”

“આપ મને માર્ગ દર્શાવો; હું એનું અક્ષરશઃ પાલન કરીશ.” કવિએ શ્રદ્ધાભર્યાં સ્વરે કહ્યું.

“રાજ્યના વિચક્ષણ સ્થપતિઓ અને તીક્ષ્ણ ધંત્રવિશારદોની મદદ લઇ,” મહર્ષિએ શાંતિથી કહ્યું, “તું પરસ્પરસંકલિત બે ભવ્ય ભોંયરાં તૈયાર કરાવરાવ; અને જગતના કોઈ પણ ભાગમાં મળતા આર્થ સાહિત્યના પ્રત્યેક ગ્રંથની બધે નકલો મેળવી લે. તેમાંની એક પ્રતને તું ઊંડા શુપ્ત ભોંયરામાં રાસાયણિક મદદથી એવી રીતે ગોડાવરાવ કે યુગો પછી પણ એ ભોંયરાને ઉઘાડવામાં આવે તો પ્રત્યેક પાનું અદ્ભુત સ્થિતિમાં મળી આવે. એ ભોંયરાને બંધ કરાવી દે અને એને ઉઘાડવાની રીત બીજા ભોંયરાની ભીંતના અચુક પત્થરમાં ચણાવ. બાકીની એક પ્રત તું બીજા ભોંયરામાં ગોડાવ અને એનો ભેદ તારા મુખ્ય વારસી સોંપ. એ ભોંયરાની રચના તું એવી રીતે કરાવ કે એનો ભેદ જાણનાર મિત્રાય બીજા કોઇ ઉઘાડવાને મથતા જાય તો કેમકે એરી કે દાદક સક્તિ સાથે અચઘઈ તે તત્ક્ષણ મૃત્યુ પામે, તારો પ્રતિવારસ આ ભોંયરામાં પોતપોતાના યુગના

આદર્શ ગ્રન્થો ઉમેરતો ગ્હે એથી તું બચસ્થા કર. તાગ વારસો આ બોધગાની મુક્તતા બનજીની ગણે એના પર હિદી સાહિત્યના રક્ષણનો આધાર છે."

કમલ દશ્યલર થોભ્યો. ને પછી ઉમેર્યું, "મહાકવિએ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. તે મમયથી આજસુધી તેમનો પ્રત્યેક વારસ તેમની એ આત્માનુ અક્ષરશઃ પાલન કરતો આવ્યો છે."

"પણ મહાકવિએ એ વ્યવસ્થાના દકાવ માટે કંઈક આર્થિક બંદોબસ્ત તો કર્યો જ હશેને?" કમળની ગરીબાઈને સ્પર્શ કરતાં મેં પૂછ્યું.

"કર્યો જ હતો." કમલે કંઈક વિપાદભર્યા સ્વરે કહ્યું, "આ બોધરાને મળ્યાનાર કવિના મુખ્ય વાંસને આસપાસના પશ્ચિમ ગામ યાત્ર્યકોનાકગૈ દુનિામમાં લખી આપવામાં આવેલાં. તે ઉપરાંત કવિની લખાલુટ મંપત્તિનો વારસો અને પ્રત્યેક વારસનુ સ્વયં રક્ષાતર-આ બધી આર્થિક સહરતા આ વ્યવસ્થાના દકાવ માટે પૂરતા હતા."

'ત્યારે?'

"પણ આ ભારતીના કમલાએ જ્ઞાનશત્રુ યવનોએ દેશનો કબજો લીધો. અમારાં દુનામી ગામ પડાવી લેવાયા. મારા પૂર્વજોને લાગ્યું કે જો તેઓ પોતાનો વમવાદ અહીં કાપમ રાખશે તો યવનોને મોડી-શ્લેહો પણ બોધગાની ગધ આવી જશે. તેઓ પોતે તો જીવનના જોગે પણ એ બેદ ન જ બતાવે પણ કંપીલા યવનો પોતાની તુષ્ટા મનેાપરા આખા પ્રદેશને પણ દકાવ સળગાવો મુકે ને એ ભયે અહીંનુ મકાન પડાવી નાખી તેઓ દૂર જઈ વસ્યા."

કમળના મુખ પર બચ્ચાની હાયા વધતી ચાલી. પણ એને દજાવતા તે હસીને આગળ બોલ્યો, "પણ ભાગ્ય કોમળને છોડે છે? બહારના વમવાદમાં મંપત્તિ ખૂગી ગઈ. યવનોનો ભય દૂર ચતા માગ વકવાઓ અહીં પાછા ફર્યા. રહીસહી મંપત્તિ અર્થો નાંખી તેમજો આ જોગડા ચાલ્યાના ને જ્ઞાનમદિગમાં કેટલાક નામ પુરતકો ઉમેર્યા તે પડી તો અમારી ગરીબાઈ દિનપ્રતિદિન વધતી જ ચાલી છે. કેટલાક ગમચથી તો અમે લગભગ સામજીનોની લિજ્જા પર જ નબીએ છીએ."

'હિદી સાહિત્યના રક્ષણનો જનાગદારી તમારે શિર છે," મેં સહાયતાને કહ્યું, "એટલે આ મન્દિગાની એકાદ પ્રત તો તમે જીવનના જોગે પણ ન વેચી શકો એ હું સમજી શકું છું. પણ કેટલાક અમૂલ્ય ગ્રન્થોની નકલ કરી તે વેચના રહો તો?"

"જો પચું કરી નેયુ દતું." કમલે બાધિત અંતરે ઉત્તર દીધો, લીતાને ગ્રન્થો વાંગતાં વચિર્તા એનાં ગિતો અને અક્ષરોની આમેદમ નકલ કરવામાં ગમ્મત પડે છે. એએક વર્ષ પર એની એક નકલ વર્ષ હું શહેરમાં ગયેલો. એક વિદ્વાનને મેં એ નકલ જોરાને આપી કેટલાક દિવસની ઉપરાણી પછી મને મમાચાર આપવામાં આવ્યા કે એ નકલ વિદ્વાનના ઘરમાંથી ચોગાઈ ગઈ છે, ને એ વિદ્વાન એક દમદહીં તરીકે મને દરેક રૂપિયાની મદ કરવાને તૈયાર છે. બીજે દિવસે એક બીજા વિદ્વાનને મને કહ્યું કે ચોરીની વાત બનાવટી છે ને મારી નકલ પહેલના કોર્મક ચોચાંગવનને દશ દાગર રૂપિયામાં વેચી નાખવામાં આવી છે, પણ જો એ બીજા વિદ્વાનને હું હવે એની કોર્મક નકલ બનાવી શકું તો તે મને પૂરતી કિંમત ચૂકવવા તૈયાર છે ત્રીજે દિવસે એક વકાસે મને જળાબધું કે એ મને વિદ્વાનો ચોર છે ને તેમની સામાન્ય દી ચૂકવવામાં આવ તો તમે વિદ્વાનોની આગ લઈ નાખવા તૈયાર છે. એ આ વિગત પહેલા વિદ્વાનને જણાવી તો તમે કહ્યું કે બીજો વિદ્વાન દેખાઈ છે ને વકાસ રવાનાં-ધ છે. હું આ પધા સમજીનોને પ્રશ્નમ કરી ગામમાં પાછો ફર્યો."

“અમારા ચોર-જગતમાં આ વસ્તુ સ્વાભાવિક છે. પણ આપે વધુ સાવચેત રહી બીજા વખત પ્રયાસ કર્યો હોત તો તે કંઈ ખોટું નહોતું.”

“ખોટું નહિ ?” કમલ જળતા અંતરે બોલ્યો, “અમારે મન સરસ્વતી કન્યા છે. એને વેચતાં અમને કન્યાને કે આત્માને વેચતાં થાય એ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ થાય છે. છતાં, મારા કે કુટુંબના નહિ, પણ આ સરસ્વતી-મંદિરના નભાવને ખાતર હું કન્યાને વેચવા દોડ્યો. પણ જ્યારે મેં જોયું કે મારી એ પવિત્ર કન્યાનું પરદેશમાં પુનર્વેચાણ થવાનું છે એટલું જ નહિ પણ એના નામ પર ચોરી ને વિશ્વામઘાત પણ અડવાનાં છે ત્યારે મારી છાતી તૂટી ગઈ. મેં મર્વ કંઈ લાગ્યું પર છોડ્યું.”

“આપના આંદર્શવાદને પહેલેથી શકવાની મારી શકિત નથી,” મેં સહેજ હિંમનથી કહ્યું, “પણ આપનું પુરતક પરદેશ વેચાય એથી આપે આટલું બધું દુઃખ પામવાની જરૂર નથી. હિંદની આર્થિક સ્થિતિ એટલી કંગાલ છે કે કલા પ્રેમાર્ત્તની અમૂલ્ય કૃતિઓનું વેચાણ મોટે ભાગે પરદેશમાં જ થાય છે.”

“ગરીબ સ્થિતિમાં રવરૂપવતી કન્યા કે માની કિંમત પરદેશીઓ સારી આંકી શકે તો તમારા વિદ્વાનોએ એ કિંમત પણ ઉપગમવી લેવી જોઈએ.” કમલે કંઈક કંઈક સખ્તોમાં કહ્યું.

અમૂલ્ય કૃતિઓની નકલોના વેચાણ પર આ કુટુંબને નભાવવાની મારી આશા આ રીતે નષ્ટ થતાં મને દુઃખ થયું. ઉવટે છેલ્લો ઉપાય અજમાવતાં મેં કહ્યું, “મારી એક વિનંતિ માન્ય ન રાખો ?”

“શી ?”

“મારી જે કંઈ અદ્યપ આવક છે તેનો આપ સ્વીકાર કરો.”

“તમારા હૃદયને હું સમજી શકું છું.” કમલ બચાને દયાવર્તા બોલ્યો, “તે માટેજ મેં તમારામાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે. મારો એ વિશ્વાસ મરઘાને નીવડ્યો છે.” તે જ્ઞાનમંદિરની દશે બાજુએ પ્રસંસક નજર ફેંકતા એણે ઉમેર્યું, “મદાકલિના વારસો સિવાય તમે ત્રીજા જ માણસ છો કે જેને આ જ્ઞાનમંદિરના દર્શનનો લાભ મળ્યો હોય. પહેલો અવતીપતિ બોજ જેણે પોતાનો સરસ્વતી ભંડાર અહીં દાન્યો; બીજો ગુર્જગપતિ મિદ્ધગજ-જેણે તત્કાલીન ભારતનાં ઉપલબ્ધ પુરતકો આ મંદિરને ચરણે ધર્યાં; ત્રીજા તમે-જે મદાકલિના વાગસને બચાવવા સર્વસ્વ અર્પવા તૈયાર છો. પણ તમારી માગણીનો સ્વીકાર અમંબવિત છે.”

“કારણ ?”

“કારણ કે અમે ચૂંચાઈ ગયા છીએ. અમારું એકનું એક સંતાન આજે મોતના ચુખમાં બીજું છે. મારી આંખો લલિખાને પણ દુરથી જોઈ શકે છે. અવતીકાલના પ્રભાતમાં હું મદાકલિના છેલ્લા વારમનો, એની ગાતાનોને એના પિતાનો સ્વર્ગવાસ જોઈ રહ્યો છું. પ્રભુની લીલા અગમ્ય છે.”

“પણ તમે તો દાકતરને જોતાવરાઓ છે ને ?” મેં કંઈક અમકીને પૂછ્યું.

“કેટલીક વખત રોહીઓનાં હૈયાં પણ અંતોષવાં પડે છે.” કમલ ઊર્મિલ સ્વરે બોલ્યો, “પંદરેક દિવસ પર કુમાર મારો પડ્યો. અમે ઔષધિઓના ઉપચાર કર્યા પણ કંઈ ન વળ્યું. કોઈક પાસેના ગામમાંથી દાકતરને બોલાવવાની સલાહ આપી. મને વિશ્વાસ નહોતો પણ બહેન ને પત્નીનું હૈયું અંતોષવા મેં મારા વક્ષાદાર માધી વીરાને દાકતરને તેડવા મોકલ્યો. દાકતરે પાંચ રૂપિયાની ફી વિના આવવાની રોકડી ના સંજગાવી. પૈસાને તો અમે વર્ષોથી સ્પર્શ્યાં પણ નહોતાં. અલંકાર અમારી પાસે એક પણ નહોતો. ગામમાંથી અમને બિહા

મળતી, 'પણ રૂપિયા મળે એ અમંભવિત હતું. ને છેલ્લા ફેરફાર વખતથી તો ગ્રામજનો પણ અમ જેવાં જિખારીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં બન્યાં હતાં. પણ લીલાએ હઠ લીધી. તેણે પોતે નક્કલ કરેલું સચિત્ર 'મેઘદૂત' વેચવાની આજ્ઞા માગી. ને મેં તેને રામપુરના મેળામાં જવા દીધી."

"જો પુસ્તક વેચવાને ઇચ્છ્યું તો પછી એને યોગ્ય ઠેકાણે જ વેચવું હતું ને."

"એટલે અવકાશ નહોતો, ને હોત તો પણ મારા વિચાર નહોતો." કમલ મક્કમતાથી બોલ્યો, "પૈસાની મને જરૂર નહોતી મારે તો પત્ની ને બહેનને મંત્રાપત્રાં હતાં ને તે માટે પાંચ રૂપિયા પૂરતા હતા. ચિત્રોના આનંદ કે પુસ્તકપ્રેમને ખાતર અકસ્માતથી કાષ્ઠક સદગુણાવે પાંચેક રૂપિયા આપી દે તો ઠીક. એનું પરદેશમાં પુનર્વિચાર કરવાની ગણતરીએ કાઢ એને પૈસા આપીને કે છૂંટથી ગીધની જેમ ઝડપાવે એ મને પસંદ નહોતું."

"એ ગણતરીએ તો હું પણ ગીધ ગણાઉં."

"અમારી આંખો દર્પણની જેમ જોઈ લે છે," કમલે કંઈક દસીને કહ્યું, "ને પ્રથમ અનુભવ પછી તો અમે ખૂબજ ચેતતાં રહીએ છીએ. તમે પુસ્તક જોઈ ચમક્યા એજ વખતે લીલાએ તમારી આંખોમાં જોડે જોયેલું, તમારા હૃદયને માપવા એ 'મેઘદૂત'ની પંક્તિ બોલેલી ને ત્યારે એને લાગ્યું કે તમે ગીધ નથી જ ત્યારે તેણે તમારા પર વિશ્વાસ મૂકેલો."

"એ વિશ્વાસ માટે તમારો ને લીલાનો ઋણી છું." કંઈક સંતોષ અનુભવતાં હું બોલ્યો, "પણ મને કંઈક એવી સેવા તો બતાવો જે હું તમારે ચરણે ધરી શાંતિ મેળવી શકું."

"મારી એક વિનંતિ સ્વીકારવાનું વચન આપી શકો છો?" મુખ ઉપર નવીન પ્રદાશ સાથે કમલે ઝડપથી પૂછ્યું.

"હા."

"ઠીક," કમલના મુખ પર સંતોષની છાંટ પથરાણી. "મંથરાત્રે....."

"ભાર્ગવ," દૂરથી લીલાનો અવાજ આવ્યો, "દાક્તર આવ્યા છે."

"આવ્યો" કહી કમલે મારી આંખે ફરી પાટા બાંધ્યા, ને મને તે ઝડપથી ઉપરના ખંડમાં દોરી ગયો.

થોડીક પળોમાં અમે કુમારના ખંડમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં મુખ પર સ્તેદની જ્યોત સાથે વિમલા પુત્રની સોડમાં બેઠી હતી, ગ્લાનિને હૃદયમાં છૂપાવી દર્ધ વદન પર સ્મિતનાં ફિરજો પાથરી લગ્નજીવને રીઝવતી લીલા એના પગ પાસે બેઠી હતી. બંનેની નજરમાં અમી હતું, જે જોતાંજ પ્રેમલ ભક્તિ રહુરે એવું વાતસલ્ય હતું. પાસે ધીરો લીંગો હતો. ને રબ્બરની બૂગળાને ખીચામાંથી કાઢી ફાટપાટલુનની અંત્રી કડક છે કે કેમ તે તપાસના દાક્તર શાન્તિની નજીક ધસતા હતા.

"કેમ છે, દાક્તર? કેવુંકે લાગે છે?" દાક્તરની સમીપ જઈ પહોંચતાં મેં પૂછ્યું.

"કંઈક ઠીક છે" બૂગળાને છાતી પરથી ઉઠાવતાં દાક્તર 'બોલ્યા, પણ મને કંઈક વહેસો બોલાવ્યો દોત તો કેસને આંગળાને ટેરવે નયવી શકત."

"પણ તમારી નજર કેમ કરતાં દેશબોધક પર વધારે ગ્હે છે તો?" કમલની બિવિધવાણી પછી દાક્તરની મને વિશેષ પરવા ન જણાવતી.

"હા...હા...હા..." તે પોતે પણ જેનું કારણ ન સમજી શકે એવું હમનાં હમનાં દવાની બલામણુ કરી દાક્તર ચાલ્યા ગયા.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

[પં લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી : પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

[૧૩]

પ્રવર્તકજી ક્રાંતિવિજયજી મુનિરાજની દૃષ્ટાંતી મંદને જોવા મળેલ ઉપર્યુક્ત ખીન્ને ચિત્રાંકિત વિગ્રહિલેખ, બંને જાળૂ બોર્ડર વેલ્ડ-જૂટી વાળો, લખાઈમાં ભગભગ ૨૨ હાથ પ્રમાણનો છે. તેમાં મગલકવચ, મગલવાદ, ગીત નૃત્ય કરતી નર્તિકાઓ, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નોનાં ચિત્રો સિવાય હરજી (ભારવાડ), અમદાવાદ(ગુજરાત) અને ઉપર્યુક્ત શ્રીપૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસુરિજીના સ્વાગત-માર્મયા માથે ગંગાધ પરાવતાં ઘણાં ચિત્રો જે. માતા, ધાવમાતા, દાસીઓ, રાજમહેલ, રાજ, જ્યોતિષી, છડીદાર, હાથી, ઘોડા, વિગેરેની શણગારેલી સેતા, પાર્શ્વનાથ જિન-મંદિર, વદન કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન કરતા સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રવણ કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, પશુ-પક્ષીઓનાં દર્શનો, રાજ-દરબાર, જૂદો જૂદો ધંધો કરતા લોકો, કાંટે તોળતા, કપડાં વેચતા વેપારીઓ, સોની, નર-નારીની નાડો જોતા વૈદ્ય, રંગરેજ, સીપાઈઓ, ઢાંઢ, તરવાર અને બાલાવાળા પાયદળ અને ઘોડેસ્વારો, બળદ પરની પખાલમાંથી પાણી આપતો પખાલી, વાપના ચામડા પર સાધના કરતા જોગી, પાણી સિંચતી પનિહારી, મરજીદમાં કુરાન વાચતા મૌલવી, પદ્દતન, હાકર, વાજવાળા, પાંખ-પતાકાવાળા, સ્વારીનો દેખાવ, ચેતાંજર (મદદ વસ્ત્રવાળા) શ્રીપૂજ્યજીનું શિષ્ય માથે માન-સન્માનપૂર્વક કગતુ સ્વાગત, શ્રીપૂજ્ય ઉપર જતની જોગ રાખેલ વસ્ત્ર-ચાંદનીના ચારે છેડાને લઈ ચાલતા ગૃદસ્થો, ચામર વિગેરેનો ઠાક, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ, રથમાં બેઠેલાં શ્રીમતી, પાછળ બેંટ પર નોખતવાળો તથા કમળો, વેલ્ડ-જૂટી વિગેરે દર્શો છે.

એ પછી મં. ૫ પત્રોમાં મગલાચરણ, લેખપદ્ધતિ, ૮ મંગલ દ્વા ૫છી ગુજરાતી બાષામાં (નાગરી-બાળબોધ લિપિમાં) ગામનું વર્ણન કર્યા પછી એક અંખ્યાથી ૧૦૮ સંખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ પદાર્થો દ્વારા ગજરાજની ગુણ-પ્રશંસા કરી તેમના પ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. એ ગજરાજવર્ણન(ગા. ૬)માં અને અંતિમ ગુર-વિગ્રહિ-ભાગ ગા. ૧૩)માં પણ તેમને વિજય ઉદયસુરિના પદ્ધર તરીકે વર્ણવ્યા છે—

“ શ્રીવિજય ઉદય સુરિગણ, તમગજ્જપતિ તેજ સવાયા હો; માં

તમ પાટે સૂખ-દાણ, શ્રીવિજયલક્ષ્મીસુરી હાથા રે. માદરા પરમસુગાની પૂજ્યજી.”

કવિરાજ દીપવિજયજીએ ખારેજમાં ચોમાસું રહેતાં ત્યાંના મંથના અને કુંચરજી શાદના કથનથી, જ્ઞાન-દાતા ઉપકારી આ પૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસુરિની રચેલી સ્તુતિમાલામાં અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં સુરતમાં રચેલ * સોદમકુલ-રત્ન-પદ્માવતી-રાસ-પ્રગંધમાં વિજયલક્ષ્મી સુરિના આગમ-મિદાંત અખ્યામ સંબંધમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે—‘નાહુના મોટા સાતસે’ એ અર્થ લખ્યા ગજરાજ’ અને તે તેમની કૃતિયો પરથી જણાઈ આવે છે.

* આ અંધની સં. ૧૮૭૮માં લખેલી પોથી ન્દને જોવા—કપણા કરવા—આપવા મટે માસતર સહમીચંદનો આમાર માનવો અદિ કચિન ગણ્યો.

સોનને સુગંધ, જુઓ પુણ્યતણા પ્રતિબંધ રે; યાત્રા માત્રા કખાણો, મારે સરસ મધ્યો છે ટાણો રે. સ.
શ્રીરીસદેસર ભેટું, દુઃકૃત સઘળાં એ મેટું રે; અયમ જિનેસર ભેટ્યા, દુઃખ દાણીદ્ર દૂરે મેટ્યા રે. સ.
એમ ઉશી સોરઠ-ગમ્મા, રાત્ર માત્ર મોલે બહુ માત્રા રે; અધિકારી શેઠ નેહી, મન-વંછિત કૃણ સહુ સીધ્યા.
અન્ય રાજ્ય સરપાવ તે બાપે, કિરત-કમળા તરા બાપે રે; સ.

હામાણ-રત્નએ ધર આવે, ફરી કામ પડે તવ નવે રે. સ. પુ. ૧૮
જુઓ શેઠ તણી પુણ્યાર્થ, રાજ-કાજધુરંધર બાઈ રે; સ.

ગાયકવાડ પેસુવા અંગ્રેજ, રાજ-ચાણૂં મોડલે ગેય રે. સ. પુ. ૧૯
દિન દિન દોલત સવાઈ, દિશે દિશા તેહ બવાઈ રે. સ.

રાજ, વૃદ્ધિ, લક્ષ્મી, કલ્યાણ, પુણ્ય, ઉદયથી કરી નહિ ન્યૂન રે. સ. પુ. ૨૦
આણુંદ શાંતિ સદાઈ, એ સાગર-ગચ્છ સુખદાઈ રે;

શાંતિ, લખમી, ખુશાસ, વખતચંદ-ગુણ-માળ રે. સ. પુ. ૨૧
સરસ સંબંધ ભેઈ બાપું, જેણું હીકું તેણું દાખું રે; સ.

હીરવર્ધન કહે ખેમ, સુણો શ્રોતા ધરી પ્રેમ રે. સ. પુ. ૨૨
વડોદરેથી મોકલે, રાજનગર હેઈ રાજ; શેઠ વખતચંદ પૂજીને, રડાં કરાવે કાજ. ૧

ફતેસંગ મહારાજ એમ, રાખે હેત વિશેષ; પત્ર લખી પ્રમોદશું, ભલ-સલામણુ દેશ. ૨

‘ધીસવારા ખરે છે તુમ તણો, રખે ઉવારો હેત; ગુજરાત-સલામણુ તુમને, પાળો રૂંદે વેશ.’ ૩

શેઠ વખતચંદ બલી પડે, દીનિયાની કરે સાર; પર-ઉપગારે આમળા, છવ-દયા બિચ્છ ધાર. ૪

સોબાગી સો લીએ, પુત્ર પૌત્ર પરિવાર, દુહવે નહિ ઠાઈ જવને, જિન-આણુ સિર ધાર. ૫

પાનાભાઈ પ્રેમે કરી, શેઠ નિચિંતા કીધ; રાજ-કાજ સમજણુ સવે, કરતાં બહુ તરા લીધ.” ૬

અમદાવાદ પરના અધિકાર(સુબાનિરી)સંબંધમાં નવમી ડાળમાં જણાવ્યું છે કે-

“ વખતચંદ વખતે કરી રે લો, કાકાજ લેઈ રાજ ને;

અમદાવાદ-સુબાગરી રે લો, આવે સઘળે સાજ ને. ૫. ૧

ફતેસંગ ખીન વળી રે લો, માનાજ મોવિંદરાવ ને;

રાજ-કાજ સમર્થ રાવે લો, ફરી ધણો પસાખ ને. ૫. ૨

શુભ મુદ્દર્ત નયરમાહે લો, આજવશું ધરી ખ્યાર ને;

ચતુરંગી સેના કરી રે લો, લશ્કર મોઢે ઉદાર ને. ૫. ૩

મલવા નામ સોદામણા રે લો, કાકાજ-ઢીવાન ને;

મતિ તેહની અતિ નિર્મળી રે લાલ, વાત સવે સાવધાન ને. ૫. ૪

બહરમા તખ્તે જઈ રે લો, બેઠા તે ગુણવંત ને;

નગરશેઠ લેઈ ભેટણું રે લો, આવી તેહ મીઠંત ને. ૫. ૫

પૂછે લકીડત રાદેરની રે લો, કાકાજને બૂપ ને;

શેઠ વખતચંદ દાખવે રે લો, નગરી-તણો સ્વરૂપ ને. ૫. ૬

એમ મોઢો દિન પ્રતે રે લો, પ્રીત જંધાણી તાસ ને;

અક્ષવંત નહો કરી લો, શેઠને કહે એમ બાસ ને. ૫. ૭

‘આગેવાન થઈ તુમે રે લો, દુનિયામાં કરે સુખ ને;

રાજ-કાજ-સ્થિરતા કરે રે લો, આંબે સદુનાં દુઃખ ને.’ ૫. ૮

શેઠ કહે તિમ તે કરે રે લો, લરાગ કીધી દૂર ને;

દેઈ દલાશો રેયોતને રે લો, દિન દિન ચરતે નૂર ને. ૫. ૯

શેઠ તણી માત્ર ધણી રે લો, કાકાજનું રાજ ને;

રાકળ સીમાસા વશ કરી રે લો, નિર્કંટક શુભ સાજ ને. ૫. ૧૦

મોહનજો ડેરો-

મોહ જાતિનું મૂળ વતન

સૌ. ચન્દ્રકલા માલુકસાલ શેઠ

અમાથી દુનિયાની પુરાતન સંસ્કૃતિઓ પર પોતાની છાપ પાડનાર સિંધુ સંસ્કૃતિનો કાયદો હજી ઉઠેલાયો નથી. પણ આપણાં પુરાણો એના પર સુંદર પ્રકાશ પાડી શકે એમ છે, ને વિદ્વાનોએ એ વાત તરફ લક્ષ આપનું ઘટે છે.

બેબીલોનીઆના કાળક્રમ-chronology-ને આધારે મોહનજો ડેરો નગરનું સ્થાપન ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૫૦ માં થયું હતું એમ સર માર્શલ અને ડૉ. મેકેએ પોતાના અંધેમાં જણાવ્યું છે. પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૫૦ માં એ નગર વેરાન થયું. તેનું કારણ જણાવ્યું નથી. ફરી વખત એ નગર વસ્યું અને જાંદકાળ સુધી ત્યાં વસવાટ હોવાનાં પ્રમાણો મળી આવ્યાં છે. એક ટેકરા ઉપર કનિષ્ઠના સમયની એક ઈમારત મળી હતી. એમાંથી આ રાગના ઘણાં સિક્કાઓ પણ હાથ લાગ્યા હતા.

સિંધ પ્રદેશની પ્રાચીન ભૂગોળ

હાલ ત્યાં મોહનજો ડેરો છે તે પ્રદેશ સપાટ રણ છે અને સિંધુ નદી પટ બદલીને ત્યાંથી ૩-૪ માઇલ દૂર જતી રહી છે. પણ પુરાતનકાળમાં એ પ્રદેશ જંગલ હતો. સીધો પર હાથી, વાઘ અને બીજાં જંગલી પ્રાણીઓની આશ્રિતિઓ મળી છે તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. પ્રાચીનકાળમાં મોહનજો દ્વા આખા સિંધ અને બલુચિસ્તાનપરથી પસાર થતી હતી અને ત્યાંનાં જંગલોના બેજાંથી ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ થતો. મોહનજો ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ ખસતી આવે છે અને એથીજ બલુચિસ્તાન, સિંધ અને કચ્છના પ્રદેશો આજે સુકાં રણોમાં પસારાઈ ગયા છે. એક વેળા કાકિયાવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ થતો પણ આજે આખામંડળ, હાલાર અને જાલાવાડ પણ એજ દશાને પ્રાપ્ત થયા છે. સિંધ પ્રદેશ લીલોહમ હતો તેનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે તેની પૂર્વે સરસ્વતી નામે સિંધુ કરતાંય મોટી નદી વહેતી હતી. એ જલપ્રસવણ તીર્થ (શોવાલીક પર્વતમાળા)માંથી નીકળી, દક્ષિણ પંજાબ અને રાજપૂતાનામાંથી પસાર થઈ, કચ્છના રણમાં સમુદ્રને મળતી હતી. હાલ પણ હાકડાં તથા મીઠીરાતની ચક્રી નદીઓના રૂપમાં પંજાબ અને સિંધમાં સરસ્વતીની યાદગીરી જળવાઈ રહેલી છે. પ્રાચીનકાળમાં કાંઈ મોટા ધરતીકંપને પરિણામે, સરસ્વતી જે પ્રદેશોમાંથી પસાર થતી હતી તેની રાપાડીમાં ફેરફાર થવાથી એ નદી સુકાઈ ગઈ. એજ કારણે સિંધુ પણ પોતાનો પટ પશ્ચિમ તરફ બદલતી ગય છે. એકવેળા તે કચ્છમાં ચમને વહેતી હતી. પણ આજે તે પશ્ચિમમાં ખસી ગય છે એટલે કચ્છ સુકો પ્રદેશ બની ગયો છે. માત્ર તેની એક શાખા કારી નામે હાલ લખપત પાસે ચમને વહે છે.

બ્રહ્માવર્ત અને ધર્મારણ્ય

વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં લખ્યું છે કે મિથ અને સરસ્વતી વચ્ચેનો પ્રદેશ આર્ય ઋષિઓ અને દેવો માટે વણો પવિત્ર મનાતો હતો, એને તેઓ 'બ્રહ્માવર્ત' કહેતા હતા કારણ કે બ્રહ્માએ ત્યાં તપ કર્યું હતું.

બ્રહ્માવર્ત મિથુ નદીની પૂર્વે હતું અને ઉત્તરે પશ્ચિમમાં છેક લાહોર સુધી ગંધી નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ જંગલવાળો હતો. ગંધીને કાંઠે લાહોરથી ૧૧૦ માઈલ દક્ષિણે હરપ્પામાં પણ મિથુ મસ્કૃતિનું નગર મળી આવ્યું છે. ચોરાક વિદ્વાનોને હરપ્પા એ 'ઋગ્વેદ'માંનું હરિપિપ્પા નગર અથવા હિન્દુ શબ્દ સાથે મળવાયેલી ખીજત કોઈ નામવાળા શહેરનો અપભ્રંશ જણાયો છે.

મોહનજોડેરો નગર અને મિથુ મસ્કૃતિની વિગત સાથે જયપ્રેમતી નક્ષત્રિત કોષ પુરાણમાં મળે છે કે કેમ તેની મારીક શોધખોળ કરતા જણાય છે કે મોહ-પુરાણમાં આ નક્ષત્ર મળી આવે છે તે સ્કદ-પુરાણાતર્ગત એક ઉપપુરાણ છે અને પદ્મપુરાણની અમુક અમુક આવૃત્તિઓમાં પણ તે મળી આવ્યું છે. પુરાણોની સખ્યા ૧૮ મનાય છે પણ એ માન્યતા ખોટી છે, એ ઉપરાંત યીજ્ઞ ઘણા પુરાણો છે જે હવે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે અને ઘણા પુરાણો તો વેદોના શાખાઓની પેઠે નષ્ટ પણ થઈ ગયા છે. આમજે ખસો વર્ષ પૂર્વેની અનેક હસ્તલિખિત ગતિઓ પરથી જિવાન પદ્માદુર ગોવિંદદાસજીએ આ મોહ પુરાણને હાવાની બહાર પાડ્યું હતું.

આપણા ધર્મ ગ્રંથોએ એ પ્રકારના પ્રવચો છે, પ્રવચ અને મહાપ્રવચ. પ્રવચ એ દરેક ચતુર્યુગીને આરો આવે છે અને મહાપ્રવચ ઈસવી આપણે મહાપ્રવચ આવતા શ્રી વિષ્ણુ જળમાં પોદી ગય છે એ આપણિકાંત. આ જનાવ ઉપરથી ગ્યાય તે તો ઘણી ઠણાવટ અને વાદવિવાદ પછીજ કહી શકો.

છેલ્લા કલ્પની આખરે આવતા મહાપ્રવચ પછી જનારે નવમગ્ધી સૃષ્ટિ રચવાનો પ્રગમ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્માએ તપ કરવા માડ્યું અને જે પ્રદેશમાં તેમણે તપ કર્યું તેનું નામ બ્રહ્માવર્ત પડ્યું. બ્રહ્માના પુત્ર કશ્યપ ઘણા, કશ્યપના સૂર્ય અને સૂર્યના વૈવસ્વત મનુ સૂર્યનું ખીજ્ઞ નામ વિવસ્વાન પણ હતું એટલે જ છેલ્લા મનુ વૈવસ્વત કલ્પાયા છે દરેક મનન્તરનો મનુ જુદો જુદો હોય છે. આ પૂર્વેના મનન્તરોમાં સ્વયં, આત્મપ વગેરે અનેક મનુઓ થઈ ગયા છે.

વૈવસ્વત મનુનું ખીજ્ઞ નામ 'યમ ધર્મ' પણ હતું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે. એણે બ્રહ્માવર્તની જાણીએ આવેલા વન્ય પ્રદેશમાં તપ કરવા માડ્યું એટલે આ ધર્મના નામ પાડી તેનું નામ ધર્મારણ્ય પડ્યું. તામયુગમાં મિથુ નદીને કાંઠે લાહોર સુધીનો પ્રદેશ જંગલવાળો હતો આ ઉપરથી જણાય છે કે આ જંગલનું નામ 'ધર્મારણ્ય' હતું એમાં કમવારો ગણાયા પછી રોષાએ તેના ઘણાખરા ભાગને માફ કરી ત્યાં ખેતીવાડી ગર કરી દીધી હતી. એથી તેનો દખાલ પળીનાના જેવો થતા તેનું નેક નામ 'હિજાન' પણ પડ્યું હતું. હિજાન ઘણે ભાગે ધર્મારણ્યના સાથે રધે પળીનાના ભાગનું જ નામ હતું એટલેજ મોહનજોડેરોના મોલો ૧૦ કર્નાક વાડેલે એ પ્રદેશનું નામ 'અદિન' (ઉત્તરન દખ્ખનો પ્રાકૃત અપ્રદેશ)

વૈચું છે. સુમેરીઅન લોકો એને 'સુ-અદિન-હમ' એટલે 'સારા-અદિન-પ્રદેશ' કહેતા હતા. ચીની મુસાફર હુએન-સાંગે સિધનું નામ 'ઓઈતીઅન' લખ્યું છે જે તેના મૂળ નામ ઉદ્યાન અથવા અદિનનો અપભ્રંશ છે. 'પાર્થિવ અને કુરાનમાં લખ્યા પ્રમાણે માનવજાતિની ઉત્પત્તિ 'અદનના બગીચા'માં થઇ હતી. બદ્લા અને મનુએ નૂતન સૃષ્ટિ માટે ધર્મારણ્ય-નર્ગત 'ઉદ્યાન'માં તપ કર્યું હતું. આમ આ આખ્યાયિકા હિંદુ, યજુરી, ખ્રિસ્તી તથા ઈસ્લામ ધર્મને પરસ્પર સાંકળે છે.

મોહનજો ડેરાની ઉત્પત્તિ.

વૈવસ્વત મનુના તપથી ઈદ્રનું આસન ડાલવા લાગ્યું અને તે બનું ન રહે એવા બળથી તેણે મનુના તપબંધ માટે ઉર્વશી નામે અપ્સરાને મોકલી. તેણીએ મનુ સામે ગાન અને નૃત્ય કરવા માંડ્યા. પણ યમધર્મ (મનુ) પર તેની કશી અગર થઈ નહિ. એટલે ઉર્વશી નિરાશ થઈને પાછી વળી. એ સ્થળનું નામ મનુએ અપ્સરા-તીર્થ પાડ્યું અને ત્યાં 'દેવ મોહનક' નામે નગર પણ વસાવ્યું. તપથી મનુ પર શિવ પ્રસન્ન થયા અને તેની વિનંતીથી શિવે ત્યાં એક શિવલિંગ ઉત્પન્ન કર્યું અને આમ પોતે ત્યાં સ્થાપિત થયા. આ લિંગ ભૂતનાથ અને ધર્મेश્વર કહેવાયું. પાસેજ એક કૂપ પ્રગટ થયો જે 'શિવકૂપ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યો.

ઉર્વશીએ ત્યાં નૃત્ય કર્યું હતું તે 'દેવમોહનક' સ્થળ એજ મોહનજો ડેરા હતું એવી મારી માન્યતા છે; કારણ કે એ સ્થળના અસલ નામમાં 'મોહન' શબ્દ હતો, અને એની તોંધ ભેવાઈ ગઈ છે. મૂળ નામ દેવમોહનક હશે પણ કાળાંતરે અથવા જાહેરમાં તે 'મોહન'ના ટુંકા નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હશે. આ નગર નાશ પામતાં એનાં ખંડિયેરા થયાં અને પછી આ સ્થળ મોહનજો ડેરા કહેવાયું. મોહનજો ડેરામાં શિવલિંગો મળી આવવાથી સર જોન માર્શલે તેને શેવધર્મનું સૌથી પ્રાચીન સ્થળ માન્યું છે. અને લિંગ-પૂજની ઉત્પત્તિ ત્યાંથી જ મઘ હશે એવી માન્યતા પ્રદર્શિત કરી છે. મનુ પર શિવ પ્રસન્ન થઈ ત્યાં ભૂતનાથ લિંગરૂપે સ્થાપિત થયા તેની 'સત્યતાને એથી પુષ્ટિ મળે છે. વળી કર્નલ વોડલે પોતાના મંથ (Indo Sumerian seals Deciphered)માં ચોધા સીલનો જે અર્થ આપ્યો છે તેમાં સૂર્યની દેવદાસી 'ઉશીજ'નું નામ લખેલું છે. સુમેરીઅન ભાષામાં 'ઉશ'નો અર્થ 'પેશામ લાવતી અપ્સરા' થાય છે. વળી ઉશીજ અને ઉર્વશી એ બંને નામો ઘણાં મળતાં છે. માટે કદાચ, એ સીલ, ઉર્વશી સૂર્યપુત્ર મનુ પાસે ઇન્દ્રનો જે પેશામ લાવી હતી, તેને લગતું હશે. એ સીલો પર ઘણી આખ્યાયિકાઓનાં ચિત્રો અને વિગતો જણાયાં છે. દેવમોહનકમાં શિવના પ્રાકટ્ય સાથે જ એક કૂપ થયો. કદાચ એ કુંડ હશે. મોહનજો ડેરામાં જે મોટામાં મોટો ઈંટોના ચણતરવાળો કુંડ મળ્યો છે, તે કદાચ આ હોય શકે.

ધર્મेश્વર મહાદેવની પશ્ચિમ બાજુએ સૂર્યની સ્ત્રી સંરાએ તપ કર્યું અને ત્યાં સૂર્ય પ્રકટ થયા. વળી 'નાસત્ય અને અશ્વિની' એવા બે અશ્વિનીકુમારો ઉત્પન્ન થયા. એ બંધાના ત્યાં કુંડો ઉત્પન્ન થયા જે સૂર્યકુંડો કહેવાયા. આ જાહેર વાત છે કે મોહનજો ડેરામાં ઘણા કુંડો મળી આવ્યા છે. ત્યાંના વતનીઓના મુખ્ય દેવ સૂર્ય હતા એમ સીલો પરની આકૃતિઓ પરથી પુરવાર થયું છે. સૂર્યપૂજને માટે તામ્રચુગના લોકો કુંડો વાપરતા હતા એમ સુમેરિયન આખ્યાનો પરથી જણાય છે.

મોઢા બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ

પક્ષાની રતુતિથી ત્યાં વિપ્લુ પ્રગટ થયા અને શિવસહિત ત્યાં ત્રણેય દેવોથી અદાર હનર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા. વિપ્લુએ ઉત્પન્ન કરેલા ૭ હનર સાત્ત્વિક, બ્રહ્માએ કરેલા ૭ હનર રાગસ અને રૂદ્રના ૭ હનર તામસ પ્રકૃતિવાળા થયા. એ બ્રાહ્મણો દેવમોહનકમાં વસેલા હોવાથી 'મોહનક' કહેવાયા. દેવમોહનક (મોહનને ઉડે)ના નાશ પછી એ બ્રાહ્મણો આગળ જણાવેલા કારણરાર ઉત્તર ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા. એ સમય સુધીમાં તેમની વ્વત્તિનું નામ અપદ્વંશ થઇ 'મોહનક'માંથી 'મોઢ' થઇ ગયું અને ગુજરાતમાં તેઓ જ્યાં આવીને વસ્યા તે સ્થળનું નામ મોઢેરા પડ્યું.

મોઢપુરાણમાં આ બ્રાહ્મણોના વસવાટ પછી દેવમોહનકનું બીજું નામ મોહોરાકપુર પણ પડ્યું હતું એમ લખ્યું છે. પણ વિદ્વાનેા એને મોઢેરાનું અસલ નામ માને છે. પણ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મોહોરાકપુર એ દેવમોહનકનું બીજું નામ નહોતું પણ તેને છોડીને જ્યારે મોઢ બ્રાહ્મણો અને વાણિયાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે મોહોરાકપુર (હાલનું મોઢેરા) વસાવીને રહ્યા. આ પ્રમાણે દેવમોહનક અને મોહોરાકપુર એ એક ગામનાં બે નામ નહોતાં.

મોહનને ઉડેની નગરરચના ઉપરથી સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે એ શહેરને ખાસ ચાહીને વસાવવામાં આવ્યું હતું. કાર્મ પ્રાચીન ગામડામાંથી નગરરૂપે તેનો વિકાસ ન્હોતો થયો. ત્રિદેવો (બ્રહ્મા, વિપ્લુ અને રૂદ્ર) એ અદાર હનર બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કરી વસાવ્યા તેનો અર્થ એમ સમજવો જોઈએ કે જ્યાં ત્યાં (કાર્મ અન્ય જગ્યા)થી એ લોકોને લાવીને વસાવ્યા હતા અને તેમના માટે મોહનને ઉડેની રચના કરવામાં આવી હતી.

આ લોકોની તેમના જોત્ર અને પ્રવર પ્રમાણે અનેક દેવીઓ થઈ; જેવી કે શાન્તા, સુબદા, બદારિકા, ક્ષત્રગ્ન ઇત્યાદિ. માટીની ન્હાની ન્હાની દેવીઓની ઘણી મૂર્તિઓ મોહનને ઉડેમાં મળી છે.

ત્રિદેવોએ જોયું કે બ્રાહ્મણો તો પોતાના ધાર્મિક કાર્યમાંથી મુક્ત થતા નથી એટલે તેમણે રૂદ્રની માતા અને સૂર્યની બહેન કામદુધાને બોલાવી. તેણે પોતાની ખરીના અમ બાગથી પૃથ્વીને બોહી અને તેમાંથી ગાત્રોના વિના ૩૬૦૦૦ વાણિયા ઉત્પન્ન થયા. એજ મોઢ વાણિયા કહેવાયા. તેમને પરણાવવા માટે વિશ્વાવશુ ગાંધિયે ૩૬૦૦૦ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી. એ વાણિયાઓને ૧૮૦૦૦ બ્રાહ્મણોની સેવા, જેતી અને ગાયોનું પાલન કરવાનું મેંપવામાં આવ્યું. આમ દેવમોહનક (મોહનને ઉડે) અંપૂર્ણ રીતે વસ્યું.

સુમેરિયન અને રાગવશ પૂર્વેની મીસરની મંસ્કૃતિઓ-Predynastic Egyptian culture-એ અને સિંધુ મંસ્કૃતિના જેવી છે. સુમેરિયનોનાં પ્રાચીનતમ નગરો કિસ, ઉર અને નિપુર કરતાં મોહનને ઉડે વધુ પ્રાચીન સિદ્ધ થયું છે. હવે તો એ પાત સ્વીકારાઈ ગઈ છે કે સિંધુ મંસ્કૃતિવાળા લોકો જ મેસોપોટમિયામાં આવીને વસ્યા અને સુમેરિયન કહેવાયા. જળી પ્રજ્ઞમાં પણ તેઓ જન્મને વસ્યા. એ લોકો શા માટે ત્યાં ગયા તે તો કહી શકાય નહિ પણ પરિણામ એ આવ્યું કે મોહનને ઉડે વેરાન થયું. તેનાં ચિહ્નો ખેડિ-મેરોમાં જણાયાં છે. પુરાતત્ત્વવિદો એમ માને છે કે દુષ્કાળો પડવાથી જ મોહનને ઉડે વેરાન થયું હશે. આમ એ નગર ત્રણ વખત વેરાન થવાનાં ચિન્હો ત્યાં મળ્યાં છે.

[અનુસંધાન ૫. ૪૫૮]

સાંજે વાળુની કોઈને ઈચ્છા નહોતી, પણ પરસ્પરને ખાતર સૌએ કંઈક લીધું. તે પછી વિમલા ને લીલા શાન્તિની નજીક સ્થળ ગયાં, અને પાસેના ઓરડામાં સૂતા.

કમલ સાદી પર આડો પડ્યો, પણ તેની આંખો એકાદ પણ માટે પણ બેગી ન થઈ. તે જોડી બધા અનુભવતો જણાયો.

“શું થાય છે?” મેં મીઠાશથી પૂછ્યું.

“મારા પૂર્વજોની આશા છે,” કમળ દુઃખદ સ્વરે બોલ્યો, “કે મુખ્ય વારસા મિત્રાચ આ જ્ઞાનમંદિરનો ભેદ કોઈને જ ન જણાવાય. આજે હું ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો છું.”

“શું?”

“આવતીકાલે અમારા વંશનો છેલ્લો અવશેષ એક લીલા જ રહેશે. આજ રાત્રે જ મારે તેને મંદિરના માર્ગનો ભેદ જણાવી દેવો જોઈએ. પણ તે કન્યા છે. તેને પરજીવું જોઈશે. તેના પતિને તે એ ભેદ ન જણાવી શકે. એ કારણે યંત્રીની એકતાનતા જોખમાય તો?”

“એ અસંભવિત છે.”

“તમે પોતે એવા પ્રસંગે શું કરો?” કમલના શબ્દોમાં નવું તેજ પૂરાયું.

“હું આ પ્રશ્નથી ચમક્યો. પણ વધુ વિચાર વિના તરતજ ઉત્તર દીધો, “હું તો એને મદદતાનું એક અંગ લેખું.”

કમલ તરત જોભો થઈ બહાર ચાલ્યો. ને ફટકોક સમય વીત્યા પછી તે લીલા સાથે પાછો ફર્યો. મને જાગતો જોતાં જ તે બોલ્યો, “લીલાને બધો ભેદ બતાવી દીધો છે.”

“આશા રાખું છું કે, “મેં કંઈક કંપતા સ્વરે કહ્યું. “લીલાજીને પણ તમારા વંશપરંપરાગત ધર્મને જાળવી રાખે.”

“એ તો જાળવશે જ” કમલે કહ્યું. “પણ તેનો કંઈક આધાર તમારા પર પણ છે.”

“એ શી રીતે?”

“મેં તમારા પાસે વચન માગેલું છે.”

“પણ એનો પ્રકાર નથી જણાવ્યો.”

“પ્રકાર આ” કહી કમલે લીલાનો હાથ મારા હાથમાં મૂક્યો.

હું ચમકીને સ્તેષ્ટ રહ્યો. આનંદાશીની કંઈક દેખાવ કરવા ગયો, પણ તે જ પળે વિમલાની ખૂસ સંભળાતાં અને ત્રણે ત્યાં દોડ્યાં.

કુમારનો સંભિપાત વધતો હતો. તેની આંખો ટગર ટગર નાચી રહી હતી. આંખોને પણ વિસરાવતી વિમલા એના હાથને છાતી પર દબાવી રહી હતી.

મેં એ માતા અને સતિના ચરણે ભરતક મૂક્યું. તેણે મારા માથે હાથ મૂક્યો. લીલાનો હાથ હાથમાં લઈ તેણે તે પર હોક દબાવ્યા. ને થોડી જ પળોમાં તે નિસ્તેજ બાળકની સોડમાં ઢગલો થઈ પડી.

x

x

x

તે પછી અમારા આંત્રનો ઇતિહાસ મૂકતા માગે છે. પણ અમે પ્રતિદિન જ્ઞાનમંદિરનાં દર્યને જઈએ છીએ; ત્યાં કમલ, વિમલા ને શાન્તિનાં લીલાએ દોરેલાં ચિત્રોને પૂજીએ છીએ. અદ્ભુત મન્યોનું અધ્યયન કરીએ છીએ. લીલા પ્રતિદિન મારી આંખે પાંચે બાંધતાં છોડતાં કહે છે, “મારશે તો નહિને?”

ને હું તત્કાળ એના હાથને હાથમાં લઈ લઉં છું.

અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન

‘વસંતાનુજ’

૨

ગુજરાતમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રવાસો છૂટાછવાયા થયા તે પછી મુંબઈ ઈલાકાનો વહીવટ મહાસભા-પક્ષના પ્રધાનોના હાથમાં આવતાં આ પ્રધાનોએ તેમના કાર્યક્રમમાં નિરક્ષરતા નિવારણનાં કાર્યને અગત્યનું સ્થાન આપેલું.

તેમણે જે અનેક લોકહિતનાં કામો હાથ ધર્યા તેમાં નિરક્ષરતા-નિવારણનું કાર્ય પણ તાત્કાલિક હાથમાં લીધું. મહાસભાવાદી સરકારે પ્રૌઢ-શિક્ષણને અંગે સરકારને સલાહ આપવા એક સમિતિ નીમી. તેમાં શ્રી. ગિજુભાઈને પણ લેવામાં આવ્યા હતા. એ સમિતિનાં કામકાજ પછી ઈલાકાના જુદી જુદી લાપાવાળા પ્રાંતોમાં અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો અમલ કરવા માટે જુદા જુદા પ્રાંતિક સંઘો રચ્યા. એમાં ગુજરાતપ્રાંત-પ્રૌઢશિક્ષણસંઘની અવરજા ગુજરાતના પ્રખર ગ્રામસેવક અને શિક્ષણપ્રેમી શ્રી. જુગતરામ દવેને સોંપવામાં આવી. પ્રાંતના પ્રૌઢ-શિક્ષણમંથની સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મુજબ કામ કરવા માટે પ્રાંતના સંઘના તે તે જીલ્લાના સભ્યો મારફત જીલ્લાઓમાં જીલ્લા પ્રૌઢ-શિક્ષણસંઘો થયા. અને એ રીતે તાલુકાના તથા ગામોના સંઘો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. શ્રી. જુગતરામ દવે જેવા અનુભવી અને કસાયલા લોકશિક્ષક અને સેવકના હાથમાં ગુજરાતમાંથી નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવાનું કામ સોંપાયું હોય તેથી તેમના કામમાં તેમના અનુભવોનું પ્રતિબિંબ પડે એ બનવાયોગ્ય છે.

અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો અમલ કરવામાં શરૂઆતથીજ તેમને પાઠ્યપુસ્તકોની મુશ્કેલી જણાઈ. ૨૫. ગિજુભાઈએ ગુજરાતમાં આ પહેલાં આજ પ્રકારનું કાર્ય કરેલું હોઈને કેટલીક ભૂમિકા યોજનાના અમલ માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી તૈયાર હતી. શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા શિક્ષણમાં પડતી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ જેમણે આ કાર્ય પહેલાં કરેલું તેમને હતો. તેમની પાસે ગિજુભાઈએ તૈયાર કરેલ પાઠ્યપુસ્તકો પણ હતાં.

આથી શરૂઆતમાં પાઠ્યપુસ્તકની મુશ્કેલી ઓછી જણાય તેટલા માટે ધણીખરી પ્રૌઢશાળાઓમાં ગિજુભાઈએ તૈયાર કરેલી ‘આસો વાંચોએ’ નામની પુસ્તિકા ઉપયોગમાં લેવાઈ. પરંતુ પાછળથી શ્રી. જુગતરામ દવે અને શ્રી. નરહરિ પરીખ તરફથી એક લોક-પોથી તૈયાર કરવામાં આવી અને ગુજરાત પ્રૌઢ-શિક્ષણસંઘ તરફથી તે પ્રસિદ્ધ થઈ. આ લોકપોથી આજે ગુજરાતભરમાં પ્રૌઢશાળાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આ ઉપરાંત શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’એ પણ પ્રૌઢ-શિક્ષણમાળા શરૂ કરી છે. અને તેમાં ‘આપણે આ જણીએ’ નામથી નાની પોથી, પહેલી ચોપડી અને બીજી ચોપડી પણ તૈયાર થયેલ છે, અને તે અમદાવાદના ‘ગુર્જર અંધરતન કાર્યાલય’ તરફથી ગદાર પાટનામાં આવે છે.

આ બધાં પુસ્તકો કેવાં છે, અને પ્રૌઢ-શિક્ષણના કાર્યમાં કેટલે સુધી ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે તે જોઈએ.

‘આલો વાંચીએ’માં સામાન્ય જીવનને લગતા પાઠો છે. તેમાં સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત ગામડાંમાં વધુ અનુકૂળ આવે તેમ છતાં શહેરમાં પણ ચાલી શકે તેવા પાઠો છે. શ્રી. ગિજુભાઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી ઉપરાંત મનુષ્યસ્વભાવના અકંગ અભ્યાસી હોઇને તેમણે સહુને ગમી જાય અને અભણ માણસોને થોડું લણ્યા પછી લણુવા તરફ અભિરુચી વધે તેવા પાઠો તેમાં દાખલ કર્યા છે.

આ ઉપરાંત, ‘આગળ વાંચો પહેલી’ બીજી’ અને ત્રીજી’ ચોપડી પણ સ્વ. ગિજુભાઈએ તૈયાર કરેલ. જે તેમના હસ્તકર્તું નિરક્ષરતા-નિવારણનું કાર્ય તે વખતે અટકી જવાને બદલે વધુ કૃદ્યું-ક્રાદ્યું હોત તો ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડી પણ તૈયાર કરવાની યોજના હતી. પરંતુ ‘આદર્શ ધૂઅરાં રહે, હરિ કરે સો હોય’ એ ઉક્તિ મુજબ શ્રી. ગિજુભાઈનું કામ અધૂરું રહ્યું અને તેઓ આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયા.

આ પછી આપણે શ્રી. જુગતરામ દવે અને નરહરિ પરીખની ‘લોકપોથી’ જોઈએ. બંને લેખકો જીવણીદાર છે, કસાયલા લોકસેવકો છે અને શ્રી. ગિજુભાઈના સંપર્કમાં પણ સારી પેઠે આવેલા હોવાથી તેમની પોથીમાં ખાસ ખામી હોઈ ન શકે. પરંતુ જેમ લેખકના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ તેનાં લખાણમાં પડે છે તેમ લોકપોથીમાં પણ તેવું જ જન્યું છે. લોકપોથી કોઈ તટસ્થ શિક્ષણશાસ્ત્રી શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જુએ તો તેમાં પ્રથમ રાષ્ટ્રીયતાના પ્રચારનો ભાવ સ્પષ્ટ-દેખાઈ આવે. અક્ષરજ્ઞાન આપવા સાથે વર્તમાન કાળમાં વિશેષ ઉપયોગી જ્ઞાન પણ આપી દેવાની હેંશ સહુ કોઈને યાય તે સ્વાભાવિક છે. અને એ હેંશ પૂરી કરવા માટે ખાદીના, રેટિયાના, દારૂનિષેધના પાઠો આપ્યા હોય એમ લાગે છે. અદાગત નૈતિક દૃષ્ટિએ આ પાઠો ન હોવા જોઈએ એમ તો ન જ કહેવાય પરંતુ આ વિષયો ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલો ન મૂક્યો હોત તો વધુ સારું હતું એમ રહેજો કહેવાઈ જાય છે. પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રચારક પાઠો મૂકવાને બદલે જે લખતાં વાંચતાં શીખેલા પ્રૌઢો પાસે રજુ કરી શકાય તેવું પ્રચારસાહિત્ય ઈતર વાંચન તરીકે મૂક્યું હોય તો તે વધારે યોગ્ય કહેવાય. લોકપોથીમાં ૬૮મો પાઠ ગીતસંપ્રદ-રજો છે. તેમાં ‘ત્રણું જાણતી જોડી’ મથાળાંવાળા કવિતામાં શાહુકાર, જમાદાર અને દારૂના ઈજારદારને એકજ કોટીમાં મૂક્યા છે. મતલબ કે લોકપોથીના લેખકો આ ત્રણેને એક જ દક્ષામાં મૂકે છે. ત્રણેનું અસ્તિત્વ અનિષ્ટ હોય એમ કહે છે. પરંતુ ગાંધીજીના સ્વરાજ્યમાં દારૂના ઈજારદારને સ્થાન નથી એ સર્વ સ્વીકૃત સત્ય હોવા છતાં શાહુકાર કે જમાદારને પણ સ્થાન તેમાં નથી એ એકદમ ગળે ઊતરે તેવું નથી. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઊતરે અને તેમાં સામ્યવાદીઓની કલ્પના મુજબનું તંત્ર હોય તો શાહુકાર અને જમાદારની જરૂર ન પડે, પરંતુ આ દુનિયામાં અત્યારના સંજોગોમાં પ્રજાસલાહ માટે પોલીસ અને પ્રબળ ધનના સામ્યવાદીઓને તદ્દન જૂસી નાખવાનું અશક્ય છે. હા, એટલું સાચું કે આગળના જમાદાર અને શાહુકારની મનોદશા બદલાવાની જરૂર છે અને તેઓ પ્રગતિદિનચિતકો છે એવી લાગના તેમનામાં આવવાની જરૂર છે. તેમ છતાં શાહુકાર કે જમાદાર પ્રત્યે શરૂઆતમાં જ ચાણુગમે પેદા કરેલો એ ઠીક ન કહેવાય. જમાદાર અને શાહુકાર કેવા હોવા જોઈએ અને કેવા ન હોવા

નેહએ એ દર્શાવનાર પાઠ હોત તો યોગ્ય કહેવાત. ગીતનું મથાણું પણ સાવાની દૃષ્ટીએ ખૂંચે એવું છે. નોડી એ જણની હોય. તથા જણની નોડીને ખદલે એમ, ત્રિપુરી કે એવો કોઈ શબ્દ પ્રાથમિક પોથીમાં અમરો જણાતો હોય તો બેથી વધારે વ્યક્તિઓ માટેનો સમૂહવાચક 'ટાળી' ચાલી શકત.

આવા જુદા જુદા પાઠો વિષે લખવા એસતાં બહુ લાંબું થઈ જાય તેથી તેમ ન કરતાં એકંદરે ઔદશિશાસ્ત્રની શરૂઆતમાં આ જનતાનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ બાળદશામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. સમયના વહેવા સાથે શિક્ષણના અનુભવીઓને હાથે આવાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં બધી પ્રગતિ થશે. વળી આ પાઠોના ચોક્કામાં રહીને જ શિક્ષણ આપવું એવો હેતુ લેખકોનો જણાતો નથી. લેખકો એવા મતાગ્રહી નથી એ કેટલાક પાઠો નીચે શિક્ષકોને જે સૂચનાઓ અપાઈ છે તે ઉપરથી જણાય છે. ફક્ત જેમને શું શીખવવું એવી મૂંઝવણ થતી હોય તેમને માર્ગદર્શક લોકપોથી આપવાનો ખાસ હેતુ લેખકોનો હોય એ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષક પોતાની અંકુશનો ઉપયોગ કરી નવા નવા પાઠો ઉપજાવી શકે તો તેમાંથી પણ ઘણું નવું સર્જન તૈયાર થાય.

આરે કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિ તરફ જેઓ દુહરતી રીતે આકર્ષાય તેઓ તે પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા પોતાનો ફાળો આપવા પ્રેરાય છે. તેમ શ્રી 'ધૂમકેતુ'એ ઔદશિશાસ્ત્ર માટે તેમની દૃષ્ટિએ યોગ્ય લાગ્યા તેવા પાઠો તૈયાર કરી નાની પોથી, પહેલી અને બીજી ચોપડીની રચના કરી છે. શ્રી. 'ધૂમકેતુ'નું શિક્ષકપણું આ પુસ્તકોની રચનામાં દેખાઈ આવે છે. અને શ્રી. 'ધૂમકેતુ' સ્વભાવે લોકશિક્ષક હોય એમ દેખાય છે. તેઓ વર્તમાન આદિત્વકારોમાં પ્રથમ પક્ષિમાં ગણી શકાય તેવા સાક્ષર છે. અને સંસ્કૃત લેખકો પોતાનું સર્જન પ્રગતે સન્માર્ગે દોરે તેવું બને એ ઈચ્છના હોય એટલે તેઓ લોકશિક્ષક આપ બની જાય છે. પરંતુ આ પુસ્તકોની રચનામાં શ્રી. 'ધૂમકેતુ' જૂના જમાનાના હેતાશનું માનસ ધરાવતા જણાય છે. તેમ ન હોય તો નાની પોથીમાં મૂળાક્ષરો આપવાની જે ઉતાવળ કરી છે તે તેમણે કરી ન હોત. જો નાની પોથીમાં જ મૂળાક્ષરો મૂકવાની જરૂર તેમને લાગતી હતી તો પોથીને અંતે અગર પૂઠાં ઉપર મૂળાક્ષરો રજૂ કરી શકાત. મૂળાક્ષરો પાઠ તરીકે રજૂ કરવા કરતાં જિજ્ઞાસુની નજરે ચડે તેવી રીતે કોઈ સ્થળે મૂકી દીધા હોય તો જિજ્ઞાસુનું ધ્યાન તે તરફ જતાં કન્વર્ગ, ચ-વર્ગ, ટ-વર્ગ વગેરેના બેદનો આપોઆપ ખ્યાલ આવી જાય અને શિક્ષક પણ કોઈ વાર ચાહુ કામમાં વૈવિધ્ય લાવવા ખાતર જુદા જુદા અક્ષરોના ઉચ્ચારો ઉપરથી તેનું વર્ગીકરણ કરે. — ઔદશિશાસ્ત્રમાં શિક્ષકનું કામ ફક્ત જ્ઞાનરૂપી આંખો વગરનાની આંખો ઉઘાડવા પૂરતું જ હોવું નોંધએ, અને અંધાપો દૂર થયા પછી ઉમ્મરના પ્રમાણમાં થયેલ માનસિક વિકાસનો ઉપયોગ થવા દેવો નોંધએ, અને શિક્ષકે ફક્ત જરૂર પડે ત્યાં જ માર્ગદર્શક બનવું નોંધએ.

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની પહેલી ચોપડી તેમની નાનીપોથી પછી હીક હીક આગળ વધી છે. સહેલાં વાંચકોવાળા પાઠો ઉપરાંત ચાહુ જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવા બોધપ્રદ પાઠોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરેલો છે. પહેલી ચોપડીના શરૂઆતના પાઠોમાં મથાળે બંજન સાથે જુદા જુદા સ્વર મળતાં જનતા અક્ષરો મૂક્યા છે તે અરથાને હોય એમ જણાય છે. જોગદારો આ રીતે રજૂ કરવા એ ઈચ્છવાયોગ્ય ખર્ચ. પણ કોઈ અક્ષર વાંચવાથી તેના કોઈ અર્થની છાપ મગજ ઉપર ન પડે ત્યારે તેનું વાંચન કંટાળો આપનારું અને બેમારૂં થઈ પડે.

દાખલા તરીકે ડા, ડે, ડો, દી, દૂ વગેરે અક્ષરોના વાંચનથી કોઈ પણ જાતનો અર્થ સમજતો નથી. તેને ખદ્દે આ અક્ષરોવાળા શબ્દો આપ્યા હોય અને પછી શિક્ષક નવા અક્ષરો તરફ ધ્યાન ખેંચે તો શીખનાર તથા શીખવનારને તેમાં રસ પડે છે.

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની બીજી ચોપડી પહેલી ચોપડી કરતાં સારી પેઠે આગળ વધી છે. જો તેઓ આ દખની ઉત્તરોત્તર બીજી ત્રણ-ચાર ચોપડીઓ તૈયાર કરશે તો તેમને હાથે શિક્ષણ લેતા પ્રૌઢો માટે સારાં પાઠ્યપુસ્તકોની ઉણપ પૂરી થકશે.

પ્રૌઢ-શિક્ષણને માટે પાઠ્યપુસ્તકોમાં વૈવિધ્ય હોવું આવશ્યક છે. એકજ ટંકશાળાના ચલણી સિક્કાનો માફક પાઠ્યપુસ્તકમાંના પ્રૌઢશાળામાં ચલાવવી અનુકૂળ ન આવે એ બનવાભેગ છે. ટંકશાળામાંથી નીકળેલું નાણું ગરીબને તેમજ અગીરને, ખેડૂતને કે શાહુકારને, ગામડામાં કે શહેરમાં સર્વ સ્થળે અને સર્વ વર્ગને એકસરખું ઉપયોગી છે. સ્થળોત્તર થતાં પણ તેની ચલણી કિંમત દેશમાં જરાય ઘટતી નથી. ચલણી સિક્કા ગામડાં અને શહેર માટે, મજૂર અને શ્રેષ્ઠ માટે જુદી જુદી જાતના પાકવામાં નથી આવતા. પરંતુ પાઠ્યપુસ્તક કોઈ ચલણી નાણું નથી. શીખનાર બ્યક્તિસમૂહની આસપાસનાં વાતાવરણ અને પ્રકૃતિ અનુસાર પાઠ્યપુસ્તકો પણ જુદી જુદી જાતનાં હોવાં જોઈએ.

શહેરના મજૂરને શીખવતી વખતે તેનાં દૈનિક જીવનને લગતા પાઠો તેની પાસે રજૂ કરવામાં આવે તો શિક્ષણ રસપ્રદ લાગશે. એજ પ્રમાણે ગામડાંના બીજ કે ભંગી પાસે તેનાં શોષદાં જીવનને લગતા પાઠો રજૂ કરવાથી તે હોંશે હોંશે શીખશે.

શરૂઆતમાં પાઠ્યપુસ્તકની ઉણપ હોય અને જુદા જુદા સમૂહો વચ્ચે ચલાવવા માટે તેવાં અનુકૂળ પાઠ્યપુસ્તકો ન હોય તો તે જાતના પાઠો શિક્ષકે તૈયાર કરીને રજૂ કરવા જોઈએ. હોંશે હોંશે શીખવા આવનારને પણ જો કંટાળો આવે એવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેનો ઉત્સાહ મંદ પડી જશે. પ્રૌઢ-શિક્ષણની સફળતાનો આધાર પાઠ્યપુસ્તકો અને શિક્ષકની પોતાની આવડત ઉપર વધુ રહે છે. શિક્ષક બનવું આજે રહેલું ગણાઇ ગયું છે. શિક્ષકનો દરજ્જો પણ આજે હલકો ગણાયો છે. પરંતુ શિક્ષકની કળા જોણે હસ્તગત કરી છે તેવા શિક્ષકો પોતાની સામે વિદ્યોપાન્યન માટે બેઠેલા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં સોંસકે બિતરી જાય એ રીતે ભણતર ભણાવે છે. આવી કલા જે શિક્ષકે હસ્તગત કરી છે તેનો દરજ્જો કોઈ દિવસ હલકો નહિ થાય અને તેવા શિક્ષકો પ્રજા સમસ્તની પ્રગતિમાં જ નહિ પણ કાંતિમાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ધરતીકંપ

મૂળાંકર જેથી.

[૫મી]

જ્યે પ્રભુ પ્રતીકશાં મનુજ ઉર બ્યાપી જતી
અંચલ્ય ભર કર્મની કુટિલ ધર્મની ભાવના
ઝીલાય નવ પાપભાર ધરણી થકી વિશ્વનો
તયે પ્રબલ આંચકા ધરતીકંપના લાગતા.

મારો પ્રેમી

“સૌજન્ય”

એ પ્રસંગને આજે એક વરસનાં વહાણાં વહી ગયાં. છતાં જાણે ગઈ કાલેજ એ પ્રસંગ બન્યો હોય તેમ કાંઈકવાર તો મનમાં ચમ્પ જાય છે. એનું મ્હાન મોં, વિષાદપૂર્ણ આંખો અને કારુણ્યની મૂર્તિ જેવો તેનો દેહ મારી નજર આગળ તરે છે. એ મારી સાથે ભાગ્યેજ બે વાક્યો બોલ્યો હશે તોએ એના શબ્દો કાણ જાણે કેમ મારા મનમાં ચુંબ્યા કરે છે. તે મારા સ્મૃતિપટ પરથી જૂંસાતો નથી છતાં કાણુ જાણે કેમ અને તેને માટે પ્રેમ જાગતો નથી. મારા હૃદયને છેતર્યા વગર કહેવું હોય તો સ્પષ્ટ કહું કે મને તેને માટે મમતા છે, સદાનુભૂતિ છે પણ પ્રેમ તો નથી જ. તેનું કારણ શું છે તે તો હું પોતે જ જાણતી નથી તો કહી તો કેમ શકું ?

જુઓને-મારે અને સુરેશને પહેલી ઓળખાણ ચમ્પ બી. એ.માં. મારું અને તેનું ગુપ્ત એકજ. એટલે અમારે સાથે પીરિયડ ઘણા આવે. શરૂઆતમાં તો તેની હાજરી કંઈ ખ્યાન ખેંચતી નહિ. હું માત્ર એટલુંજ જાણતી કે એ મારી સાથે બણે છે. પણ થોડા દિવસમાં તો હું તેની સાથે વાતો કરતી ચર્મ્ ગઈ. કંઈ પૂછવાનું હોય તો તેનેજ પૂછું. કાંઈ ચોપડી કે નોટ લેવાની હોય તો તેની જ માયું. લખવામાં તે હોશિયાર હતો એટલે તેની નોટ લાગવાનો પ્રસંગ મારે ઘણા આવતો અને તે પણ વિના સંકોચે મારી સાથે વાત કરતો. તેના જેવાં પુસ્તકોની ભલામણ કરતો અને હું માયું તો ગમે ત્યાંથી પણ મને લાવીને આપતો. આમ હું તેની સાથે છૂટ લેતી તેનો અર્થ એમ ન હતો કે મને તેને માટે પ્રેમ ચમ્પ ગયો હતો. હું માનું છું કે તે પણ એવો અર્થ નહિજ કરતો હોય.

પણ સમય જતાં હું જોતી ગઈ કે સુરેશ કંઈક અંશે ગંભીર બને જતો હતો. તેની મુખમુદ્રા જે હંમેશાં પ્રફુલ્લિત લાગતી તે હવે કંઈક વિષાદમય લાગવા માંડી. તેની આંખમાં જે નૈસર્ગિક ચમક હતી, જે નિખાલસતા હતી તેની સાથે કંઈક ઝટ ન ચમ્પગય તેવો ભાવ આગ્યો હોય તેમ મને દેખાવા લાગ્યું. એટલુંજ નહિ પણ મારી સાથે વાત કરતાં તેના અવાજમાં પણ મને ક્યારેક કંઈ સંભળાતો અને મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે સુરેશ ચાહુ વર્ગમાં પણ મને ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. ક્યારેક તો અનિમેષ નયને મારી સામે ટાંપી રહેતો અને બૂલથી મારી નજર મળી જતી તો લજ્જામય રીતે તેની આંખો ઢળી પડતી. હવે સુરેશ મને કંઈક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યો. છતાં એનામાં એવું કંઈક હતું જે મને તેના તરફ તિરસ્કાર લાવવામાં શકતું હતું. જાણી મને આવા પ્રકારના પુરુષો તરફ ખૂબ તિરસ્કાર છૂટે છે. તેઓ એમ માને છે કે સ્ત્રી એ પ્રેમ કરવાનું રમકડું છે. કોઈ છોકરીએ સદંજ વાત કરી હોય તો એનો અર્થ કંઈને કંઈ કરી મૂકે. કોઈ કામ પ્રસંગે છોકરી સાથે વાત ચર્મ્ હોય તો પોતાની જાતને અહોભાગ્ય માને, અને પોતાનું મદત્ત પધારવા તેમના મિત્રમંડળમાં જાહેરાત કરે કે, ‘મારે તો પેલાં બેન સાથે મિત્રતા છે.’ અને મિત્રમંડળ પણ

તેમને ધન્યવાદ આપતાં કહે, 'વાહ! ફાળ્યો દોસ્ત, હવે ક્યારે ફીસ્ટ આપે છે?' અને આ ફાલેલી દોસ્ત ગમે તે બંદાનાં કાઢી 'બેન'નો પીછો છોડે જ નહિ. બેનના મનમાં કંઈ હોય નહિ છતાં આ લાઇ તો મોટી મોટી ધમારતો ચણવા મંડી પડે અને એ બેનને પોતાની જ માની બેસે. મારા જીવનમાં પણ આવા એક જે પ્રસંગો આવી ગયા છે. હું બરાબર નાણું છું કે આજના વિદ્યાર્થીને છોકરીની ખુશામત કરવી ઘણી ગમે છે. અને એ ખુશામત કરવામાં પોતાની જાતને તે ધન્ય માને છે. કાલેજ-જીવનને તે ગ્રેમપુરાણમાં જ સાર્થક ગણે છે. ઘણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓની આંખો જ જૂખ્યા વડે જોવા લાગે છે. છોકરીઓને જોઈ એ આંખોમાં હકકવા આવતો હોય એવું પણ મને લાગે છે. વિદ્યાર્થીઓના આવા વર્તનથી કંટાળી મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે બનતાંસુધી તો દાર્ઢિ વિદ્યાર્થી સાથે બોલવાનો પણ સંબંધ ન રાખવો.

પણ સુરેશ તો મને બધાથી જુદોજ લાગેલો. વર્ગમાં તે મારી સામેજ બેસતો. મને તેના મોં પર સંસ્કારિતા લાગતી. તેની આંખોમાં નિષ્કાલસતા નીતરતી. તેના વર્તનમાં ગમી જાય તેવી શિષ્ટતા અને સંયમ હતાં. અને આજે અનુભવ પછી પણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે સુરેશ બધાથી જુદોજ હતો. એની સંસ્કારિતાએ મને તેની સાથે બોલવા પ્રેરેલી અને પહેલા જ અનુભવે મને લાગેલું કે તેની સાથે બોલવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ભય ન હતો.

પણ આ શું? સંસ્કારી સુરેશ મને ધારીધારીને કેમ જુએ છે? તેની સંયમી નજર આમ સ્વચ્છંદી કેમ બને છે? હું તો આજી બની સુરેશનું પરિવર્તન જોવા લાગી. બે-ત્રણ દિવસ પછી સુરેશ મને બોલાવી.

'સુમનબેન!' હું તરત જ ઊભી રહી.

'કેમ?'

જવાબ આપ્યા વગર સુરેશ જાણે મને પીતો હોય તેમ તેની નજર મારા મોં પર જગાઈ ગઈ હતી. તેની આંખના ખૂણામાં પાણી આગળું હતું. હું તેની સામે નજર ન જોડી શકી. અને તે એકદમ સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો:

'હા, જુઓને પેલી નોટ જો લાંચી રહ્યાં હો તો કાલે લાવજો હો.'

મને લાગ્યું કે સુરેશ આટલું પણ દુનિતા અવાજે મહા મહેનતે બોલી ગયો. અને બીજા દિવસે મેં નોટ આપી દીધી. તે પછી સુરેશ પાસેથી કાંઈ એપકી કે નોટ ન માંગવાનો નિશ્ચય કર્યો, એટલું જ નહિ પણ સુરેશથી હું દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરવા લાગી.

છતાં સુરેશ તો ચાલુ વર્ગમાં પણ મને પ્રેમલીનાં નયને જોઈ રહેતો. એ મારી સામે જુએ છે કે નહિ તે જોવા હું ક્યારેક ક્યારેક તેની સામે જોતી અને વિના અપવાદ મને માલમ પડતું કે સુરેશની આંખો મારા પર જામેલી જ રહેતી. મને ભય રહ્યા કરતો હતો કે હમણાં કદાચ ગ્રેફેસર સાહેબ આ નાટક જોઈ જશે! પણ એ 'પ્રેમવીર'ને તો એનો ભય જ ન હતો.

સુરેશ મને આમ ધારી ધારીને જોતો એટલે નાઇજાએ પણ મને તેના વિચાર આવી જતો. મારામાં એવું તે શું છે કે તે આમ મને ધારી ધારીને જોતો હશે? અને રાજ રાજ આટલું આટલું જુએ છે, છતાં કેમ ધરાવતો નહિ હોય? મારામાં એવું તો સૌન્દર્ય નથી

એ પ્રસંગને આજે એક વરસનાં વહાણાં વહી ગયાં. છતાં જાણે ગઈ કાલેજ એ પ્રસંગ બન્યો હોય તેમ કાર્ષ્કવાર તો મનમાં ચમ્પ જાય છે. એનું મ્હાન મોં, વિષાદપૂર્ણ આંખો અને કારુણ્યની મૂર્તિ જેવો તેનો દેહ મારી નજર આગળ તરે છે. એ મારી સાથે ભાગ્યેજ બે વાક્યો બોલ્યો હશે તોએ એના શબ્દો કોણ જાણે કેમ મારા મનમાં ગુંજ્યા કરે છે. તે મારા સ્મૃતિપટ પરથી જૂંસાતો નથી છતાં કોણ જાણે કેમ મને તેને માટે પ્રેમ મળતો નથી. મારા હૃદયને છેતર્યા વગર કહેવું હોય તો સ્પષ્ટ કહું કે મને તેને માટે મમતા છે, સહાનુભૂતિ છે પણ પ્રેમ તો નથી જ. તેનું કારણ શું છે તે તો હું પોતે જ જાણતી નથી તો કહી તો કેમ શકું?

જીઓને-મારે અને સુરેશને પહેલી ઓળખાણ ચમ બી. એ.માં. મારું અને તેનું સુખ એકજ. એટલે આમારે સાથે પીરિયડ ધણા આવે. શરૂઆતમાં તો તેની હાજરી કંઈ ધ્યાન ખેંચતી નહિ. હું માત્ર એટલું જ જાણતી કે એ મારી સાથે બણે છે. પણ થોડા દિવસમાં તો હું તેની સાથે વાતો કરતી થઈ ગઈ. કંઈ પૂછવાનું હોય તો તેનેજ પૂછું. કોઈ ચોપડી કે નોટ લેવાની હોય તો તેની જ માગુ. બજારમાં તે હોશિયાર હતો એટલે તેની નોટ મવાનો પ્રસંગ મારે ધણા આવતો અને તે પણ વિના મંકાએ મારી સાથે વાત કરતો. યવ્વા જેવાં પુસ્તકોની ભયામણ કરતો અને હું મારું તો ગમે ત્યાંથી પણ મને લાવીને આપતો. આમ હું તેની સાથે છૂટ લેતી તેનો અર્થ એમ ન હતો કે મને તેને માટે પ્રેમ થઈ ગયો હતો. હું માનું છું કે તે પણ એવો અર્થ નહિજ કરતો હોય.

પણ સમય જતાં હું જોતી ગઈ કે સુરેશ કંઈક અંશે ગંભીર બને જતો હતો. તેની મુખમુદ્રા જે હમેશાં પ્રકૃત્સ્થિત હાગતી તે હવે કંઈક વિષાદમય લાગવા માંડી. તેની આંખમાં જે નૈસર્ગિક ચમક હતી, જે નિખાલસતા હતી તેની સાથે કંઈક ઝટ ન સમગ્રય તેવો લાવ આપ્યો હોય તેમ મને દેખાવા લાગ્યું. એટલું જ નહિ પણ મારી સાથે વાત કરતાં તેના અવાજમાં પણ મને ક્યારેક કંપ મેળાતો અને મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે સુરેશ આડું વર્ગમાં પણ મને ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. ક્યારેક તો અનિમેષ નયને મારી સામે ટાંપી રહેતો અને જુલથી મારી નજર મળી જતી તો લજ્જામય રોને તેની આંખો ઢળી પડતી. હવે સુરેશ મને કંઈક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યો. છતાં એનામાં એનું કંઈક હતું જે મને તેના તરફ તિરસ્કાર લાવવામાં શક્તું હતું. આપ્તી મને આપા પ્રકારના પુરુષો તરફ ખૂબ તિરસ્કાર છૂટે છે. તેઓ એમ માને છે કે સ્ત્રી એ પ્રેમ કરવાનું રમકડું છે. કોણ છોકરીએ સદજ વાત કરી હોય તો એનો અર્થ કંઈને કંઈ કરી મૂકે. કોઈ કામ પ્રસંગે બેઠકો સાથે વાત થઈ હોય તો પોતાની માનને અહોભાગ્ય માને, અને પોતાનું મહત્વ વધારવા તેમના મિત્રમંડળમાં જાહેરાત કરે કે, ‘મારે તો પેલાં બેન સાથે મિત્રતા છે.’ અને મિત્રમંડળ પણ

—એ સુરેશ માટે મને સર્વથા પ્રેમ ન જાગે તેમાં હું શું કરું ?

કોઈકારે તો જ્યારીમાં પડે પડે જીવિ અને હૃદય કુચ્છી સહ્યાં?

‘એને માટે બીની લાગણી રાખે તો હમણાં પ્રેમ થાય.’

પણ એવું રૂઝિયા રીતે બીની લાગણી રાખી શકાતી જ નથી. એ તો સ્વયં જાગતી

‘બાની જાગે તે ? એની પાસે મોહર નથી રે ! અને બંજલો ક્યાં છે તે ?’

‘તો ના...પ્રેમને અને પૈશાને સંબંધ જ નથી.’

‘એ તો હું એ જાણું છું. પણ તે તમારે વોચમાં મૂકીને છોડીએ માટે નહિ. આજનું પ્રેમ-પ્રેમને તો મોહરમાં સંદેહ કરવા જોઈએ, બંધવામાં એવ-આરામ જોઈએ. એ જોઈને સુરેશ તને મોહરમાં ક્યાંથી બેસાડો શકે ? પછો સાનો પ્રેમ થાય ?’

‘જે રણ કહ્યું કે મારે મોહર જોઈએ છે ?’

‘હા હા, તે કહ્યું નથી, પણ મનમાં સંધ્યું છે. સાચું બોલજો—તારા મનમાં એમ માટે મોહરવાતો મને તો આરે ! મજા કરવાની હોય, મોહર-આહર હોય, જસ એવ-આરામ જોઈએ, અને.....’ જીવિએ અટકાવ્યું કહ્યું.

‘મારા મનમાં.....હા હા મારા મનમાં મને તે હોય તે તારે જાણવાની કી જરૂર ?’

તો એટલું જાણું કે મને તેને માટે પ્રેમ નથી.’

‘એને તેને માટે પ્રેમ નથી...હા...હા...હા’ કહી જોડતી કાનના પાછા ચોરી નાંખે. જીવિએ હાસ્ય વેશ્યું અને હું રંગાર્થ બોલી, ક્યાંકે હાથ મૂકી પડી રહી.

એ સુરેશ માટે પ્રેમ ન હોય એથી હું તેના પ્રેમ સમગ્ર શરી ન હતી એવું કહું જ ન હતું. એની વિષમ સ્થિતિ હું સમગ્ર સહતી હતી તેથી તો મને તેને માટે તિરસ્કાર નહિ પણ સંકલ્પસંકલિત, રોય નહિ પણ ક્યા જાગતી હતી.

આમ અંતઃમયલ કરતાં કરતાં તો પરીક્ષા ચર્ચ મર્ચ. એ તેની સાથેના સંબંધ મનથી તોડી નાંખ્યા હતા. તે પણ હવે મારી સામે ચોરી-જોગણી જોતો હતો, અને મારી દૃષ્ટિએ તે દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ કરણ બનતો ગયો. રીસેસમાં પણ એટલો એકત્રી પાંચે માટે કરતો. કોઈની સામે વધુ બોલતોએ નહિ. પહેલાં વર્ષમાં પ્રકાશની ખમખસ તલાવી પ્રેક્ષકોને મંડવતો, પણ હવે તો હરી ગયો હતો. આવા દિવસો વચ્ચે અમારે મનમાં પડી. તેના મનમાં શું ચલું હશે તે તો તે જોઈ પણ હું તો રંગબોયી પુષ્પપુષ્પ મર્ચ મર્ચ. કહેલા દિવસે તે મને ખૂબ અપીરાધથી જોઈ રહી હતો, —મર્ચે જીવનમાં ફરીવાર મળાસી જ નહિ. હું બહાર નીકળી મોહરમાં બેઠી ત્યાંસુધી તે મને જોઈ રહ્યો અને મારી—

પછી ચોરી નવાજની વચ્ચે બે દિવસ પછી તે મારે ત્યાં આવ્યો.

‘કેમ હો ?’ મહા મુશ્કેલીએ તે બોલ્યો હોય તેમ લાગ્યું.

‘હીક.’

‘હવે ઘેર જઈશ; તમે તો અહીંજ રહેવાની હતી.’

‘હા.’

ચોરીવાર ચાંતિ જવાઈ રહી હું અને તે સતપ્રહર ચોરી... મને તો ખાતરી હતી કે સરેરાશ મુશ્કેલી જ અમલ્યની વાત દેહેવાની છે. પણ તે કહી મારીમાં પાવ્યું જીવે, ને પાછો ધરતી જોતરે. ચોરીવાર રહી છે.

‘સુમન બેન’

‘હા’ મેં તેની સામે જોયું. તે કપાળેથી પસીનો લૂછતો હતો. મોં કાળું પડી ગયું હતું. આંખો ઝીણી અને શ્રમિત લાગતી હતી.

‘મને તમારો ફોટો આપશો?’ તે સાદસ કરી એકદમ બોલી ગયો. હું સાંભળી રહી, તેની સામે જોઈ રહી. શો જવાબ આપવો? મને લાગ્યું કે સુરેશ વધુ રોકાશે તો મારી ઢાંચરીમાં જ રહી પડશે એટલે મેં તરતજ પતાવ્યું:

‘માફ કરો. હું નહિ આપી શકું?’

‘બસ ફોટામાંએ જા પાડી!’ તેની આંખોએ કપકા આપ્યા.

‘હીક, આપણે હવે નહિ મળી શકીએ’—હીક તે બોલો થયો. હું પ્રજ્ઞ બિભી થઈ. ટેબલ પર મારી કરમાયલી વેણી પડી હતી તેના પર તેની નજર ગઈ, અને હાથ લંબાવી તેમાંથી કરમાયલાં બે ફૂલ લઈ લીધાં અને ફોટના ગળવામાં મૂકી દીધાં. છેલ્લી બાવપૂર્ણ, મારા હૃદયમાં સોંસરી બિતરી જાય તેવી નજર નાંખી તે ચાલતો થયો. હું પારણામાં બિભી રહી તેની પીઠ જોવા લાગી. જાણે જોવામાં ન ધરાયો હોય તેમ છેલ્લીવાર તેણે મારી સામે નજર કરી. તેની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી. તેના પગ લથડિયાં ખાતા હતા. અને તે મારે લીધે?—મને કંપારી આવી ગઈ. એ દશ્ય સામે જ ફરજી હતું. માર્ક હૃદય પણ ફલી બિઠ્યું. મને સુરેશને બોલાવી આશ્વાસનના બે શબ્દો કહેવાનું મન થયું, પ્રજ્ઞ જીવંતિપડે જ નહિને. એ ચાલ્યો ગયો: મારી નજરમાંથી, હૃદયમાંથી નહિ.

મારા હૃદયમાં તેનું સ્થાન છે છતાં તેને માટે મને પ્રેમ નથી. આ વસ્તુ કદાચ તમે નહિ માને. એ પછી મેં તેને જોયો નથી. જ્યારે જ્યારે હું તેના વિચાર -કરું છું ત્યારે ત્યારે મને આવે જ તેને માટે દયા આવે છે: ‘બિચારો સુરેશ! દેવાના બાર ક્યાં હળવા કરશે?’—મારા મનમાં પ્રણીવાર થઈ જાય છે. મને લાગે છે તેણે તેનું હૃદય કોઈ આગળ બોલ્યું નહિ.

આ પ્રસંગ મારા હૃદયમાં ફોતરાઈ ગયો છે. અને એમ પણ થઈ જાય છે કે માર્ક હૃદય તે કેવું કે સુરેશ સાથે પ્રેમ ન કરી શક્યું?

નાણું એટલે વિનિમયનું સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન. વિનિમયના સાધનનો સમાજની આર્થિક પ્રગતિ સાથે ધણોજ નિકટ સંબંધ છે. સમાજની આર્થિક પ્રગતિ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે વિકાસ પામેલો તેટલા પ્રમાણમાં વિનિમયનું સાધન વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું, સગવડતાવાળું, સ્થિર અને વ્યવસ્થિત. પ્રાચીન કાળમાં વિનિમયનું સર્વસાધારણ સાધન કંઈ નહોતું. પ્રત્યેક માનવી પોતાની જરૂરિયાતો પોતાના શ્રમથીજ પૂરી કરી લેતો. ધીમેધીમે સમાજજીવનની ભાવના ખીલવા લાગી, વ્યક્તિઓના શ્રમની પરસ્પર આપ-લેની શરૂઆત થઈ, સમાજ વિનિયમસાધ્ય થવા લાગ્યો. શ્રમ વિનિમયમાંથી વસ્તુ વિનિમયની શરૂઆત થઈ. વસ્તુ-વિનિમય-Barter system-ધણો અગવડતાભર્યો જણાતો હતો, કારણ કે જે વસ્તુનો એકને જરૂર હોય તેની ખીજને જરૂર ન હોવી જોઈએ; અને જે વસ્તુ બજારમાં આપવાની છે તેની આપનારને જરૂર ન હોય અને લેનારને આવશ્યકતા હોય તોજ વિનિયમ શક્ય બને છે. આવી પરિસ્થિતિ સરળ રીતે મુશ્કેલ થતી નથી. પરિણામે કાંઈ પણ એકજ વસ્તુને વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે ચોધી કાઢવાની અને સ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા જણાણી. ધણી વસ્તુઓને વિનિમયના સાધન તરીકે વાપરવાના અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા; છેવટ કિંમતીમાં કિંમતી ધાતુઓ જેવી કે રૂપું અને સોનું વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવી.

રૂપું અને સોનું જગતના આર્થિક વ્યવહારની અંદર નાણાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યાં, કારણ કે વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની જે ચોખ્ખતા અને લાયકાત જોઈએ તે આ ધાતુઓમાં ધણેખરે અંશે માલુમ પડી. નાણા તરીકે કાંઈ પણ વસ્તુને સ્વીકારવાની હોય તો તેની માંગ અને સ્વીકૃતિ જગત વ્યાપક હોવાં જોઈએ; તેની કિંમતમાં સ્થિરતા હોવી જોઈએ; વસ્તુ અનાશ્વંત હોવી જોઈએ; થોડા જગ્યામાં વસ્તુની કિંમત વધારે હોવી જોઈએ; સુખાન્ય હોવી જોઈએ; સહેલાઈથી અને સરળતાથી પારખી શકાય તેવી હોવી જોઈએ; તેમજ તેના સિક્કાઓ પાડી શકાય અને ઝોગાળી શકાય તેવી હોવી જોઈએ. નાણું બનનાર વસ્તુની અંદર આ ચોખ્ખતાઓની આવશ્યકતા નાણાનાં બધાં કર્તવ્યો સરળતાથી પાર પાડવા માટે ખાસ જરૂરી છે.

નાણાને વિનિમયના સાધન તરીકે; કિંમતના માપ તરીકે; ઉપયોગિતાના ભંડોળ તરીકે; દેણું પતારવાના સાધન તરીકે; તેમજ દિસાખના સાધન અને અંશ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. આ બધાં કર્તવ્યો સંપૂર્ણ રીતે પાર પારી શકાય એટલા માટે નાણાને પદાર્થ અનાશ્વંત અને સ્થિર કિંમતવાળો હોવો જરૂરી છે. રૂબરૂની પતાવટમાં કિંમતની સ્થિરતાથીજ વિનિમયનું સમતોલપણું પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

સોનું કિંમતી. અને અનાસવંત ધાતુ હોવાથી નાણાનાં બધાં આવશ્યક કર્તવ્યો બરાબર બાળવી શકશે એમ સમાજે માન્યું. તેની કિંમતમાં સ્થિરતા રહેશે એમ માની તેને વિનિમયના સર્વસાધારણ સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું. ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન સોનાએ બહુ સુંદર રીતે નાણાનાં બધાં કર્તવ્યો પાર પાડ્યાં, સોનું નાણાના આદર્શ સાધન તરીકે મનાવા લાગ્યું. પણ છેલ્લા મહાન યુદ્ધ વખતે અને તે પછી સોનાની કિંમતમાં જે અસ્થિરતા અને ચંચળતા અનુભવાણું, તેને પરિણામે આજે જગતના આર્થિક વ્યવહારમાં સોનાનું આદર્શ અને અન્વેષ્ટ સ્થાન અસ્થિર બન્યું છે. આનું મુખ્ય કારણ અમેરિકા, ફ્રાન્સ, અને ઇંગ્લાંડનો સોનાનો અસાધારણ સંચરો છે. નાણાના સાધન તરીકે સોનાને શક્ય બનાવવું હોય અને ટકાવી રાખવું હોય તો જગતના કોઈ પણ રાષ્ટ્રે સોનાનો સંગ્રહ કરવો ન જોઈએ. અને જે સંગ્રહ કરવામાં આવે તો સોનું નાણાનાં બધાં કર્તવ્યો સુંદર રીતે પાર પાડી ન શકે.

નાણાના મુખ્ય બે પ્રકારો છે: (૧) ધાતુનું નાણું—અને (૨) કાગળનું નાણું. ધાતુના નાણાના બે વિભાગ છે: (૧) એકજ ધાતુનું નાણું Monometallism, અને (૨) બે ધાતુનું નાણું અથવા દ્વિધાતુ ચલણ—Bimetallism. બન્ને વિભાગોની અંદર સિક્કાઓ બે પ્રકારના હોય છે: (૧) મુખ્ય સિક્કાઓ જેનું ભરણું અમર્યાદિત હોય છે—Standard Coins which are unlimited legal tender money; અને (૨) પરચુરણ સિક્કાઓ જેનું ભરણું મર્યાદિત હોય છે—Token Coins which are limited legal tender money.

એક ધાતુનું નાણું કંતો સોનાનાણું હોય છે, અથવા તો રૂપાનાણું હોય છે. પણ આજે જગતભરમાં સોનાને જ આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી પ્રથમ આપણે સોનાના નાણાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે તે જોઈએ.

Gold standard—આ પ્રકારમાં રાષ્ટ્રની અંદર ફરતું નાણું તેમજ આંતર રાષ્ટ્રીય વિનિમયને માટે સોનાનો ઉપયોગ થાય છે. ગત મહાન વિગ્રહ પહેલાં દુનિયાનાં ઘણાંખરાં રાષ્ટ્રોમાં (હિંદ સિવાય) આ પ્રકારનું સોનાનાણું પ્રચલિત હતું. આ પ્રકારમાં મુખ્ય સિક્કાઓ સોનાના હોય છે અને સિક્કાની કિંમત અંદરની ધાતુના જેટલી જ હોય છે, જેથી સરકારી ટંકશાળા ગમે તે વ્યક્તિને ધાતુના-સોનાના બદલામાં સિક્કાઓ પાડી આપતી.—આને Free Coinage કહેવામાં આવતું. આ પદ્ધતિમાં ખૂબ પ્રમાણમાં સોનું શકાર્થ રહે છે કારણ કે સમાજમાં ફરતું બધુંયે નાણું સોનાનું હોય છે. બ્યારે સોનાની પૂરતિ—supply—માં તોટા પડે છે ત્યારે નાણાની કિંમત અસ્થિર થઈ જાય છે. સમાજનો તેમજ રાષ્ટ્રનો અને આંતર-રાષ્ટ્રનો આર્થિક વ્યવહાર દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. વધતા જતા આર્થિક વ્યવહારને પહોંચી વળવા નાણાની સંખ્યા પણ વધવી જોઈએ માટે આ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

સુધરેલી પદ્ધતિને—Gold exchange Standard—કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રની અંદરના વ્યવહાર માટે સોનાના સિક્કાઓ ફરતા નથી. આંતરિક વ્યવહારને માટે કાગળનું નાણું અથવા તો દલદળી ધાતુના સિક્કાઓ—Cheap token coins—વાપરવામાં આવે છે. દલદળી ધાતુના સિક્કાઓ તથા કાગળનું નાણું આંતરિક વિનિમયમાં વપરાતું હોવા છતાં નાણાની મૂળ કિંમત અને મૂળ ધોરણ સોનાનું જ હોય છે, એટલે કે કાગળના નાણાને

ખદ્દે સોનું આપવાને માટે સરકાર બંધાયેલી હોય છે. કાગળનું નાણું કે હલકી ધાતુના સિક્કાઓ માત્ર સોનાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ ફરતા હોય છે. આ પદ્ધતિમાં Free coinage નથી હોતું પણ સોનાનું શેકાણું તો પ્રથમ જોટલુંજ ચર્ચ રહે છે કારણ કે કાગળનું નાણું અથવા તો હલકી ધાતુના સિક્કાઓ માત્ર સોનાના પ્રતિનિધિ જ હોવાને અને એ કાગળના બંધલામાં ગમે ત્યારે સોનું આપવાનું હોયતે સરકારને સમાજની અંદર જોટલી નાણાની સંખ્યા હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં સોનાનું કંડોળ-Reserve-રાખવું પડે છે. ૧૮૬૮ થી ૧૯૧૫ સુધી હિંદુસ્તાનમાં અને યુરોપનાં લગભગ અર્ધાં રાષ્ટ્રોમાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી પણ ગતયુદ્ધ દરમિયાન તેમજ યુદ્ધ પછી સોનાની પૂરતિ-supply-ની બહુ મુશ્કેલી પડવા લાગી. પરિણામે આ પદ્ધતિમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો.

આજે દુનિયાનાં લગભગ અર્ધાં રાષ્ટ્રોમાં Gold Bullion standard સ્વીકૃત થયેલું છે. આ પદ્ધતિમાં આગળની પદ્ધતિ પ્રમાણે આંતરિક બ્યવહારમાં કાગળનું કે હલકી ધાતુના સિક્કાઓનું જ ચલણ રહે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બ્યવહારમાં સોનાનું ચલણ રહે છે. આગલી પદ્ધતિમાં કાગળને ખદ્દે જેમ કાઢી પણ વખતે સોનું મળી શકતું હતું તેમ આ પદ્ધતિમાં સરકાર સોનું આપતી નથી. અમુક પ્રમાણમાંજ કાગળની નોટોના ખદ્દલામાં જો સોનાની માગણી કરવામાં આવે તોજ સોનું મળી શકે. આ પ્રમાણ ઉચ્ચ દરજ્જાનું રાખવામાં આવે છે જેથી સોનાની માંગ ભાગ્યે જ શક્ય બને છે.

આ ત્રણે પદ્ધતિમાં ફરમાન, વિનિમયના સાધન તરીકે સોનાનો ઉપયોગ કરવો કે ન કરવો તેટલા પૂરતોજ છે, નાણાંની પદ્ધતિના મૂળમાં સોનુંજ રહે છે.

જે ધાતુઓનું ચલણ-By metalism-આ પદ્ધતિમાં ચલણી સિક્કાઓ જે ધાતુના હોય છે. બન્ને ધાતુના સિક્કાઓને-Standard coins-તરીકે અને legal tender money-તરીકે વાપરવામાં આવે છે; બન્નેનું free coinage હોય છે. જે ધાતુઓની કિંમતનું પ્રમાણ સરકારથી નક્કી થયેલું હોય છે. આ પદ્ધતિને અખતરો અમેરિકા તથા ક્રોન્સમાં ઘણાં લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવ્યો હતો, પણ એ અખતરોમાં આ પદ્ધતિની અમુક મૂળભૂત ખામીઓ માલુમ પડી અને પરિણામે એ પદ્ધતિને સંદાને માટે છોડી દેવામાં આવી.

‘ત્યારે સારા અને ખરાબ સિક્કાઓ એક સાથે ચલણમાં હોય ત્યારે માત્ર ખરાબ સિક્કાઓ જ ફરતા રહે છે અને સારા સિક્કાઓ ચલણમાંથી દૂર ચર્ચ જાય છે.’ એલી-ઝાબેથના વખતમાં હેનરી આઠમાના વખતના ઓછી કિંમતના સિક્કાઓ સુધારવાને માટે નવા સિક્કાઓ પાડવામાં આવ્યા. ત્યારે જૂના-ઓછી કિંમતના અને નવા-પૂરી કિંમતના સિક્કાઓ એકસાથે ફરવા લાગ્યા ત્યારે અતુલવધી જણાણું કે બ્યવહારમાં માત્ર ઓછી કિંમતના સિક્કાઓ જ ફરે છે, અને સારા સિક્કાઓનો લોકો સંગ્રહ કરે છે, અથવા તો તેને ઓગાળી ધાતુ તરીકે સંઘરે છે. આ પરિસ્થિતિ પરથી ગ્રેશામે નાણાં સંબંધી ઉપર બતાવેલ નિયમ શેધી કાઢ્યો. “Bad money drives away good money out of the circulation”. સમાજમાં ત્યારે નાણાંની બહોળપ હોય ત્યારે આ નિયમ પૂરે પૂરો સાચો ફરે છે. પણ નાણાંનો જથ્થો જોટલી સમાજની માંગ હોય તેટલોજ હોય તો આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે સાચો ફરતો નથી. સારા અને ખરાબ બન્ને જાતના સિક્કાઓ બ્યવહારમાં ફરતા જણાય છે.

કાગળનું નાણું—Paper Money—ત્રણ પ્રકારનું હોય છે: (૧) સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ વાળું નાણું—Representative paper money; (૨) ધાતુમાં ફેરવી શકાય તેવું Convertible paper money; અને (૩) ધાતુમાં ન ફેરવી શકાય તેવું Inconvertible paper money.

પહેલા પ્રકારનું કાગળ-નાણું માત્ર સોનાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હોય છે. તેના બદલામાં સોએ સો ટકા સોનાનું હંડોળ રાખવામાં આવે છે. આ નોટોના બદલામાં ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલા પ્રમાણમાં સોનું મળી શકે છે.

બીજા પ્રકારના કાગળ-નાણા માટે સોનાનું હંડોળ સોએ સો ટકા નહિ રાખતાં ટકાવારીના ધોરણ ઉપર રાખવામાં આવે છે. જેટલી નોટો સમાજમાં ફરતી હોય છે તેટલી બધી નોટોના બદલામાં સોનાની માગણી કદાપિ થતી નથી. એટલે બધી નોટોના બદલામાં સોનાનું હંડોળ રાખવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, પણ માત્ર થોડા પ્રમાણમાં સોનાનું હંડોળ રાખવાથી ચાલી શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું કાગળ-નાણું માત્ર અપવાદરૂપે જ હોય છે. સાધારણ રીતે અને સાધારણ સંજોગોમાં આ પ્રકારનું નાણું કાઢવામાં આવતું નથી. પણ જ્યારે લગાઈને પરિણામે કે એવા બીજા અસાધારણ આર્થિક ઉચ્ચપાથલના સંજોગોમાં ધાતુનો જથ્થો મળી શકતો નથી ત્યારે જ માત્ર આવી નોટો કાઢવામાં આવે છે. આ નોટોના બદલામાં સોનું મળતું નથી. આવી નોટોના પ્રચારથી નાણાની કિંમત-ખરીદશક્તિ બિલકુલ ઓછી થઈ જાય છે. સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર અને આર્થિક વ્યવસ્થા અસમાન અને અસમતોલ થઈ જાય છે. આ પદ્ધતિમાં નાણાને કૃત્રિમ રીતે વિસ્તૃત—Inflate—કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક સમાજને પોતાનો આર્થિક વ્યવહાર ચલાવવાને માટે અમુક પ્રમાણમાં નાણાની જરૂર પડે છે. સમાજની નાણા માટેની જેટલી માંગ હોય તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રાખ્ય તરફથી નાણું કાઢવામાં આવે ત્યારે નાણું વિસ્તૃત થયેલું ગણાય—Inflation. જ્યારે નાણાને વિસ્તારવામાં આવે છે ત્યારે નાણાની કિંમત-ખરીદશક્તિ ઘટે છે અને વસ્તુઓના ભાવ વધે છે, ઊંચા જાય છે. નાણાની આવી બહોળાપ સાધારણ રીતે કાગળના નાણાથી થાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે ધાતુમાં ન ફેરવી શકાય તેવી નોટો કાઢવામાં આવે છે ત્યારે વિશેષ કપરાં પરિણામો આ બહોળાપનાં અનુભવાય છે. નાણાની બહોળાપના સમયમાં મજૂરવર્ગને, નોકરિયાતવર્ગને, નિશ્ચિત આવકવાળાં લોકોને તથા લેણદારોને સહન કરવું પડે છે, જ્યારે વ્યાપારીવર્ગને, ઉત્પાદકવર્ગને અને દેણદાર લોકોને લાભ થાય છે. કારણકે વસ્તુઓના ભાવ ઊંચા જતા હોય છે.

તેનાથી ઊલટ, જેટલા પ્રમાણમાં સમાજનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે નાણાની માંગ હોય તેના કરતાં જો નાણાનો જથ્થો ઓછો હોય તો નાણાની અછત અનુભવાય છે—Deflation. નાણાની અછતના સમયમાં વસ્તુઓના ભાવ ઘટી જાય છે, કારણ કે આર્થિક વ્યવહારને પૂરું પડી શકે તેટલું નાણાનું હંડોળ નહિ હોવાથી, હોય તેટલાજ નાણાથી વ્યવહાર પૂરો કરવો પડે છે. સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર ઘટતો નથી. નાણું ઘટી ગયેલું હોય છે, એટલે થોડા નાણાથી બધાંજે આર્થિક વ્યવહાર પૂરો કરવો પડે છે. નાણાની કિંમત વધે છે, નાણાની ખરીદશક્તિ વધે છે, અને વસ્તુઓના ભાવ ઘટે છે, ઓછા થાય છે. નાણાની

ઓલીમ્પિક રમતગમતો

નરસિંહ

યુદ્ધની મંદારલીલા કેવળ માનવીના ખૂનોથી જ નથી અટકતી, પણ કલા, સાહિત્ય કે રમતગમત જેવાં પ્રગવિકાસનાં અનેક ઝરણોને પણ તે રોકી રાખે છે. રશિયા અને ફોન્લેન્ડ વચ્ચેના ચાલુ યુદ્ધે પણ એવા એક ઝરણુને રોકી રાખ્યું છે. એ ઝરણુ તે જગવિખ્યાત ઓલીમ્પિક રમતગમતો. ચાલુ વર્ષમાં તે ફ્રીન્ડેન્ડમાં રમાવાની હતી પણ યુદ્ધના કારણે તે અટકી ગઈ છે. આ રમતગમતોનો ઇતિહાસ રસિક અને મજાવાળેઓ છે.

ઓલીમ્પિકન ઝીડિસ ગ્રીસનો શક્તિદેવ મનાતો. તેના માનમાં ઇ. પૂ. ૭૭૬ માં ગ્રીસના એલીસ પ્રાંતમાં આ રમતગમતોની શરૂઆત થઈ. બીજા એક માન્યતા એવી પણ છે કે ધણા પ્રાચીન સમયમાં મહાન હીરોકલીસે એલીસના રાજાને મારી એ પ્રાંત કબજે કર્યો ત્યારે તેણે આ રમતગમતોની શરૂઆત કરી. મેગેસ્થીનીસના કહેવા પ્રમાણે હીરોકલીસે એ શ્રીહરિ-કૃષ્ણ જ હોય તો જગતની આ પ્રાચીન અને લઘુ રમતોના સ્થાપક હિંદી નર-યુગલ જ કરે છે. તેમણે એ રમતોની સ્થાપના કર્યા પછી ગ્રીસમાં ફેટલાક સૈકાઓ સુધી તે રમાઈ અને પછી તે કંઈક ઠંડી પડી ગઈ. પણ ગ્રીસની પડતી થતાં આકાશવાણીએ કહ્યું કે, “બંધ પડેલી રમતગમતો ફરી શરૂ કરો તો જ ગ્રીસનો ઉદ્ધાર થશે.” ને એ રમતગમતોને પુનર્જીવન આપવામાં આવ્યું. બેમાંથી ગમે તે માન્યતા સાચી હોય, પણ આ રમતગમતો ગ્રીસમાં સૈકાઓ સુધી રમાઈ, કરોડોની પ્રજાઓને મન તે એક સ્વર્ગીય વિષય બની રહી, તેમાં વિજેતા બનનારાઓના કંઠ સ્વરૂપવતી કન્યાઓએ પહેરાવેલ કુસુમમાળથી શોભવા લાગ્યા.

આ રમતગમતોનો મુખ્ય અખાડો ‘અલ્ટીસ’ના નામે ઓળખાતો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૫૦×૫૫૦ હતું. તેમાં ઝીડિસ અને બીજા ગ્રીક દેવોની મૂર્તિઓ હતી. અખાડાની સમીપ-અછતના સમયમાં સાધારણ રીતે મજૂરોને, નોકરિયાતવર્ગને, નિશ્ચિત આવકવાળા લોકોને તથા લેણુદારોને ફાવેલા થાય છે. અને વ્યાપારીઓ, ઉત્પાદકો તથા લેણુદારોને સહન કરવું પડે છે.

નાણાની બહોળપનો તથા નાણાની અછતનો સમય નાણાની અસ્થિરતાનો સમય ગણાય છે. નાણાનો અવહાર અસમતોલ બની જાય છે. નાણાની કિંમત તેમજ વસ્તુની કિંમત ઓછાવતી થવા કરે છે. બજારભાવની અસ્થિરતાને લીધે સમાજનો આર્થિક અવહાર ડગમગી જાય છે. અને ખાસ કરીને સટોડિયાઓ આર્થિક ક્ષેત્રમાં મોખરે આવે છે.

નાણાની સ્થિરતાનો આધાર તેની સંખ્યા-જરૂર ઉપર રહે છે. નાણાની સંખ્યાનો સિદ્ધાન્ત વિનિમયના ક્ષેત્રમાં ખાસ મહત્વનો છે. જેનું નિરૂપણ શરાદી પેટીઓ અને શાખ-Banking and credit-ની ચર્ચા કર્યા પછી કરવામાં આવશે.

માં જ એક લઘુ પ્રાસાદ હતો અને તેમાં રમતગમતો પર દેખરેખ રાખવા જુદા જુદા પ્રતિભાંધી નીમાયલા પ્રમુખો બેસતા.

આ રમતગમતો દર ચાર વર્ષે [લીપ ધિર] રમાતી. તે પરથી ચાર વર્ષનો ગાળો સૂચવવાને ગ્રીકમાં ઓલીમ્પીયડ શબ્દ રચાય ગયો છે. એ રમતગમતોમાં ભાગ લેવાને જુદાં જુદાં નગરોમાંથી અનેક ઉત્સાહી યુવકો આવી પહોંચતા. રમતગમતોમાં વિજયી નીવડનારાઓને શરૂઆતમાં આકર્ષક ઇનામો અપાતાં. પણ પછી એ વિજયની કિંમત અમૂલ્ય ઘડાવવાને વિજેતાઓને વન-ઓલીવની કુસુમમાળાઓ પહેરાવવા લાગી. આ રમતગમતોમાં વિજયી બની આવનાર યુવકોને તે તે નગરો જુદાઈ બાંધી અપાતાં.

શરૂઆતમાં તો આ રમતગમતો પ્રાન્તનું જ આકર્ષણ રહેલી, પણ પછી ધીમે ધીમે વિકાસ સાધી, તે વ્યાપક બનવા લાગી. પ્રજામાં સ્પર્ધા વધી. સમય જતાં પ્રજાનો મોટો વર્ગ એ રમતગમતોમાં જ સર્વસ્વ ખાનગો બની ગયો. ને ઈ. સ. ૩૯૪ માં મેદાન થીઓડોસિયસે તે રમતો પર પ્રતિબંધ મૂકી તેને અટકાવી દીધી.

તે પછી સૈકાઓ સુધી આ રમતગમતો વીસારે પડી ગઈ. પણ ૧૮૭૫ માં એ પ્રકરણે જર્મન પુરાતત્ત્વવિદોને આકર્ષ્યા; તેમણે રમતગમતોના સ્થળનું જોદકામ કરાવ્યું. ને એ જોદકામ પછી જ જગતને એ રમતગમતોની સાચી અને પ્રમાણભૂત લખ્યતાનો ખ્યાલ આવ્યો.

આ રમતગમતોના મેદાનમાં મુખ્ય ભાગ ચાર હતા: ૧-મલ્લ-કુસ્તીઓનો અખાડો; ૨-થોડોડ તથા દોડનારાઓ માટેનો લાંબો રેસમાર્ગ-જેની બંને બાજુએ ૪૦૦૦૦ માણસોને બેસવાની સગવડતા હતી; ૩-રથોની દોડ માટેનું મેદાન; ૪-હરીફાઈમાં ઊતરનારાઓની પૂર્વતૈયારીનું સ્થળ.

આ મેદાન પર અનેક જાતની રમતો રમાતી હતી. તેમાં મુખ્ય ચાર હતી: ૧-પગે દોડવાની લાંબી તથા ટૂંકી રેસ; ૨-રથોની દોડ; ૩-મલ્લકુસ્તી અને મુઠિયુદ્ધ; ૪-લાંબા અને ઊંચા કૂદકા.

રમતગમતોના મેદાનની આ શોધખોળ પછી ફરીવાર એ રમતો જગતનું આકર્ષણ બની. એક ફ્રેન્ચવાસીના મનમાં તેમને પુનર્જીવન આપવાની ભાવના જન્મી; તે માટે તેણે ૧૮૯૪ થી પ્રચાર ને પ્રવૃત્તિ આરંભ્યાં, તેને અનેક ટેકદારો મળ્યા. અને છેવટે ૧૮૯૬ માં આ રમતગમતોને પુનર્જીવન અપાયું.

નવેસરથી જન્મેલી આ રમતોનું પ્રથમ સંમેલન એથેન્સમાં ભરવામાં આવ્યું; તે પછી ચાર વર્ષે-૧૯૦૦ માં તે રમતો પેરીસ ખાતે ને ૧૯૦૪ માં સેન્ટ લુઇઝ ખાતે રમાઈ હતી. આમ આ રમતને પુનર્જીવન તો મળ્યું પણ તેને જોધએ તેટલી લખ્યતા ન સાંપડી શકી. પણ જ્યારે ૧૯૦૮ માં એ રમતગમતો માટે લંડનનો વારો આવ્યો ત્યારે લોડ્સ ડરબરના પ્રવાસાધી એ રમતગમતો જગતઆપી કીર્તિ મેંપાદન કરી શકી. એ પ્રસંગે લંડનમાં રમાયેલ રમતગમતોમાં વિજેતા તરીકે સંયુક્ત-સંસ્થાનો (U. S. A.) ના પ્રતિનિધિનો નંબર સૌથી પ્રથમ આવ્યો. ૧૯૧૨ માં આ રમતો સ્ટોકહેલ્મમાં રમાઈને તેમાં પણ U.S.A. ને જ વિજેતાપદ મળ્યું.

૧૯૧૬ માં આ રમતો જર્મનીમાં રમાવાની હતી પણ યુદ્ધના કારણે તે બેલ્જિયમમાં રમાઈ અને તેમાં પણ સંયુક્ત-સંસ્થાનો જ મોખરે રહ્યાં. ૧૯૨૪માં તે પેરીસમાં રમાઈ અને તેમાં ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રતિનિધિઓએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયમાં વિજય મેળવ્યો. ૧૯૨૮ માં તે એમસ્ટર્ડામ ખાતે રમાઈ અને તેમાં વિજયનો મોટો દિસ્સો સંયુક્ત-સંસ્થાનો અને ફ્રી-લેન્ડને ફાળે ગયો.

આમ આ રમતો દિવસે દિવસે વિકાસ સાધતી રહી. અકસ્માતો ઘટ્યા ને ભવ્યતા અને આકર્ષણ વધ્યાં. સ્ત્રીઓએ પણ હવેથી તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

૧૯૩૨ માં એ રમતો સંયુક્ત-સંસ્થાનો (U. S. A.) માં રમાઈ. આ વખતે તરવાની હરીફાઈ અને ખીજી કેટલીક રમતોમાં જાપાન મોખરે રહ્યું.

૧૯૩૬ માં આ રમતો જર્મની ખાતે રમવામાં આવી અને તે એથેન્સથી જર્મની સુધી લઈ જવામાં આવેલી સળગતી મશાલથી વિખ્યાત બની. હિંદી મહારાજાએ પોતાની વિજયકૃત્ય સૂચવવાને એ મશાલપદ્ધતિનું અનુકરણ કરેલું.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી હિંદ પણ આ રમતગમતોમાં ભાગ લેતું બન્યું છે. પણ તેમાં તેને તેની પ્રાપ્તિને સુધટિત વિજય નથી મળ્યો. ૧૯૨૮-૩૨ ને ૩૬માં તે ફક્ત હોકીની રમતમાં મોખરે આવેલું છે.

અત્યારસુધી રમાયેલ આ રમતોમાં એકંદરે વિજયમાં પ્રથમ સ્થાન સંયુક્ત-સંસ્થાનોનું ને ખીજું ફ્રી-લેન્ડનું આવે છે.

ચાલુ વર્ષે આ રમતગમતો પ્રથમ તો જાપાનમાં રમાવાની હતી, પણ જાપાને ચીન સાથેના પોતાના વિગ્રહના કારણે ના ફહી. તે પછી ચાલુ વર્ષના જુલાઈની ૨૦ થી ૨૮ સુધી તે રમતો ફ્રી-લેન્ડ ખાતે રમાય એવો નિર્ણય થયો પણ રશિયા-ફ્રી-લેન્ડ યુદ્ધના કારણે ફ્રી-લેન્ડ હવે એ રમતગમતોની વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ નથી. અને પરિણામે આ વર્ષે રમતગમતો માટે મોટે ભાગે ખાલી જ જશે.

વસંતે વધામણાં—

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[(૧) જ્યજ્ઞવલ્કી (૨) પીકુ]

સુજન વધાલું પુણ્યસુહાગે, (૨)

અનુપમ અંતરના અનુરાગે....સુજન૦

વસંત આવે, ફૂલફૂલ લાવે

કોકિલ ગાવે રસ રેલાવે,

મધુર વસંતની વેણુ વાગે....સુજન૦

અનેત યૌવન મુજ જીવનવન

પ્રકુલ હૃદયે કલિદલ શોભન,

અરપત ચેતનગચેત જાગે....સુજન૦

જીવન ઝરણા

સુર મોસ્ટર રેલેએ કેદમાં જગતનો ઈતિહાસ લખ્યો.

એક દિવસે તેણે બે માણસોને લડતાં લડતાં કેદની નજીક થઈ દોડતા જોયા... થોડીક પળો પછી જોયેનો અમલદાર—મિત્ર તેને મળવાને આગ્યો. રેલેએ પૂછ્યું, “પેલા બે ઝગડતા માણસોનું શું થયું?”

“આટલામાં કેાક માણસ વચ્ચે ઝગડો થયો જ નથી.”—અમલદારે રેલેને ખાતરી આપી. પણ રેલેનો આગ્રહ કાયમ રહ્યો. મિત્રે કહ્યું કે તે પોતે કલાકાથી એટલામાં જ ફરતો હતો અને તેણે કેાક પણ માણસને ત્યાં લડતાં કે દોડતાં જોયેલ જ નથી.

“એમાં!” રેલેએ પોતે લખેલા ઈતિહાસના ખીજ-ગીજ ભાગની પાસે પહેલી હસ્તપ્રતોને સગડીમાં પધરાવતાં કહ્યું, “મેં નજરે જોયેલી હકીકત પર તમે જ ‘ન્યારે મળતા નથી’ યતા ત્યારે હજારો વર્ષની વિગતો પર આખી પ્રજા શી રીતે મળતી થઈ શકવાની હતી?”

x

x

x

રાજા બોલે પોતાની કીર્તિલાલસા સંતોષવાને ધનપાલ કવિને ન્યારે તેણે રચેલી કથામાં અમુક ફેરફાર કરવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે કવિએ એ આગ્રહને વશ થવાની ચોકખી ના સંમતિ આપી. ચીડાયેલ રાજાએ પાસે પહેલી કવિની એ અમર કૃતિને અગ્નિને સ્વાધીન કરી દીધી.

“પિતાશુ!” કવિની પુત્રી તિલકમંજરીએ ઘેર આવેલ પિતાને નિરાસ જોઈ પૂછ્યું, “આમ કેમ? તમને કંઈ દુઃખ થાય છે?”

કવિએ તેને રાજા સાથેનો પ્રસંગ કહી બતાવ્યો.

“ઐહો!” તિલકમંજરીએ હસીને પિતાને સાન્ત્વન આપતાં કહ્યું, “એમાં શું?”

“એમાં શું!” કવિએ અમત્રીને કહ્યું, “એ કથા તો મારા જીવનનું નર હતી.”

“પણ કેાકને એ આખી કથા મોઢે હોય તો?”

“તો તો મને જાણે ગયેલું જીવન પાછું મળ્યું.” કવિએ પુત્રી પર મુગ્ધ નયન ઠેરવ્યાં.

“જેમ જેમ તમે કથા લખતા દતા,” તિલકમંજરીએ હસીને કહ્યું, “તેમ તેમ તમે રીતે વાંચી જઈ દૂં તે કથા મોઢે કરી લેતી હતી.”

“વાહ, દિકરી,” કવિએ દસીને પુત્રીની પ્રશંસા કરી. ને પોતે લખેલી કથાને પુત્રીના મોઢેથી પુનર્જીવન આપતાં તેને તેમણે ‘તિલકમંજરી’ નામ આપ્યું.

ગોચરી

‘Life and Letters’ ના છેલ્લાં અંકની અગ્રતોંધમાં તેના નામાંકિત તંત્રી લેખકો અત્યેની પ્રકાશકોની અને પત્રકારોની ફરજ દર્શાવતાં કહે છે—

‘આ યુગમાં લેખકોની દરકાર રાખનાર કોઈ જ નથી—સિવાય કે જોઓ (પ્રકાશકો) સારા સમયમાં એમને પ્રધાદારી ગણતરીએ સન્માનતા. જ્યારે સમય કપરાં અને ત્યારે તેઓ જો લેખકોને હિતજતા અટકી ગય તો સારો સમય આવી જ શી રીતે શકે? કાળને સબ્દોમાં જડી લેતા લેખકો નહિ હોય તો સ્મૃતિઓ શી રીતે જળવાશે? ને રૂમઝૂમતા વાર્તાકારો વિના—જે વિશ્રામમાંથી નવી તાજગી, જન્મે એવો વિશ્રામ શી રીતે સંભવશે?’

x

x

x

જાપાનના એક પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિકમાં રીઓ આસાનો પ્રેસીડેન્ડ રૂઝવેલ્ટને ખુલ્લો પત્ર લખતાં જણાવે છે—

‘મહારાજ, એ સ્મૃતિઓ તાજી કરો—જ્યારે આપણે એકાન્ત જલવિદારે નીકળતા... જાપાન કોઈને લૂટવા નથી માગતું, સ્વયં વ્યક્તિત્વ ટકાવવા માંગે છે. ૧૬૦૦ થી ૧૮૬૮ સુધીના ૨૬૮ વર્ષના લાંબા ગાળામાં જગતના ઇતિહાસમાં અમૂલ્ય એવી અમે શાંતિ જળાવેલી. પણ અમારે અમારા રક્ષણ માટે સશસ્ત્ર બનવું પડ્યું છે. જો અમે શસ્ત્ર ન સંભાળી હોત તો હિંદુ, જોરૂસિયા, શીલીપાર્સિસ કે ચીનની જેમ અમે પણ ચઘદાઈ જાત... ચીન સ્વતંત્ર છે જ નહિ; યુરોપીય પ્રજાએ એને ચૂંચીને ફેંકી ખાધું છે. અમારે શુદ્ધ ચીની પ્રજાનો નહિ પણ યુરોપીયનોએ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર હોળીવું નાજીયેર બનાવેલી પ્રજાનો સામનો કરવાનો છે, એશિયાઈ સંસ્કૃતિના અમે રક્ષણદારો છીએ.’ (૧)

x

x

x

જગપ્રસિદ્ધ હિંદી નવલકથાકાર શ્રી. મુક્તરાજ આનંદ, એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી પત્રમાં, કારં રાધાકૃષ્ણ સંપાદિત ‘Mahatma Gandhi’ ની સમાલોચના લખતાં, તે ગ્રંથમાં વેરાયલ પ્રશંસાનાં પુષ્પને વિશેષ ધડતાર જણાવી કહે છે—

‘મહાત્માજી ધીમે ધીમે રંગલવનનું રમકડું મટી રાજદારો સંત તરીકે પરખાઈ રહ્યા છે. તેમને સમર્પિત કરવાના ગ્રંથ અંગે જગનામાંકિત લેખકોને આમંત્રવાની સાથેસાથ તેમના સહવાસીઓ પણ આમંત્રાયા હોત તો તે વધારે મુંદર બનત.’

x

x

x

પરોચી ત્રણ પૂર્વે લખાઈને પ્રગટ થયેલ ‘The Country of the Blind’ નામના એચ. જી. વેલ્ડસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકની તાજેતરમાં નવી આવૃત્તિ નીકળી છે. આ આવૃત્તિમાં ૨૮૦ નકલો જ કાઢવામાં આવી છે ને તેમાં ૩૦ નકલો પર લેખકે પોતાની સહી કરી છે. સહી વગરના પુસ્તકની કિંમત બે ગીની છે, જ્યારે સહી સાથેના પુસ્તકની કિંમત પાંચ ગીની રાખવામાં આવી છે.

x

x

x

ગ્રે. હેરોલ્ડ લારકી તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા પોતાના ‘સદ્ગૃહસ્થપદનાં ભવસ્થાનો’ નામના નિબંધમાં લખે છે—

‘અંગ્રેજ પ્રજાનો મોટો વર્ગ પ્રજાતંત્ર માગતો નહોતો. તે ભોગવવા માટે તે ઘણો આળસ હતો. રમતગમતમાં વિદ્વક્તા યદિ પડે એવા રાજદારી પ્રશ્નોની ઊણાવટમાં ગૂંચવાવું તેને પસંદ નહોતું. તેથી તેણે તે કામ યોગ્ય એવી વ્યક્તિઓ કે જે સદ્ગૃહસ્થ તરીકે ઉદ્દેશ્ય હતી તેમના હાથમાં સોંપી દીધું. પણ હવે તે વર્ગ જાગવા માંડ્યો છે.’

x

x

x

એમ. કે. સ્પેન્સરના જણાવ્યા પ્રમાણે સોવિયેટ રશિયાએ પોતાની સામ્યવાદી કૃત્યમાં નીચે પ્રમાણે ભોગ લીધો છે—

૧૭ રાજવંશીઓ; ૩૧ ધર્માધિકારીઓ; ૧૫૦૦ ખ્રિસ્તી સાધુઓ; ૧૬૩૬૭ શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ; ૩૪૫૮૫ ડોક્ટરો, વકીલો ને ન્યાયાધીશો; ૫૬૩૪૦ લશ્કરી અમલદારો; ૬૫૮૯૦ અગ્નિરવંશજો; ૭૯૯૦૦ બિનલશ્કરી અમલદારો; ૧૯૬૦૦૦ મજૂરો ને મજૂરણો; ૨૬૮૦૦૦ સૈનિકો ને ખલાસીઓ; ૩૯૦૦૦૦ ખેડૂતો. કુલ-૧૬૦૮૬૩૦.

x

x

x

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક ને જ્યોતિષી સંકેલ એન્ડ્રીયોના જણાવવા પ્રમાણે ૨૫૨૧ ના એપ્રિલની છઠી તારીખે ઉત્તર-અમેરિકા દરિયામાં ગરક થઈ જશે ને સાથેસાથ કદાચ યુરોપની પણ એજ રીતિ થાય.

સર લીયોનાર્ડ હીઝ જગતમાં વધુમાં વધુ કિંમતી લેખાતા રેડિયમને તદ્દન નિરૂપયોગી પદાર્થ માને છે.

જર્મન વિમાનોની પેટ્રોલ-ટાંકીને એવાં બે પડ રાખવામાં આવે છે કે જેમાંના પહેલા પડ પર ગોળી વાંગતાં જ તે આપોઆપ સંધાર્ધ જાય.

અમેરિકામાં ડોક્ટરો ગર્ભપાત કરાવીને વાર્ષિક દસલાખ ડોલરની કમાણી કરે છે.

x

x

x

બ્રિટને અદારમી-ઝોગણીસમી સદીમાં હિંદમાંથી ખેંચેલ નાણાનો મોટો ભાગ તેણેલિયનને કચરવા યુરોપને આપ્યો; વીસમીમાં ખેંચેલ નાણું ફ્રેંસરને પાડવા યુરોપ ને ‘અમેરિકાને આપ્યું ને હીટલરને દાખવા લશ્કરી ખરીદીના બહાને અમેરિકાને આજે અપાર્ધ રહ્યું છે. જગતની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ હિંદને છે. ઇંગ્લાંડે હિંદમાંથી ખેંચેલ નાણાને પાછું લાવી દિંદી પ્રજાને એ વહેંચી આપવામાં આવે તો દરેક હિંદી કુટુંબને અઢેક લાખ રૂપિયા આપી શકાય. ૧૭૫૭ થી ૧૮૧૫ સુધીના ૫૮ વર્ષના ગાળા દરમિયાન જ અંગ્રેજોએ હિંદમાંથી ૧૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની સમૃદ્ધિ ખેંચેલી.

x

x

x

તાજેતરમાં સર જ્હોન કર્નિંગ સંપાદિત ‘આકર્યોશિષ્ટ ઈન ઈન્ડિયા’ નામે ગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે. તેમાં જુદા જુદા જગવિખ્યાત મંત્રોધિકાના લેખો પ્રગટ થયા છે. તેની પ્રતાપના આફ્રિક ફાયરે લખી છે. તેમાં ૧૮૬૨ થી માંડી ૧૯૩૮ સુધીના દિંદના સંશોધનનો નિદાસ આપવામાં આવ્યો છે. વિશેષ પ્રશંસા સર જ્હોન માર્શલને ફાળે ગઈ છે.

‘હિંદુસ્તાન રીન્યુ’ના છેલ્લા અંકમાં ડૉ. ત્રિપેદીએ મહાભારત પૂર્વેની મગધની રાજવંશાવળી પ્રગટ કરી છે-તેમાં મહાભારતનો સમય તેમણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૩૭ ઠેરવ્યો છે.

શ્રીજિનપ્રભાસુરિ અને સુલતાન મહમદ—લેખક: પં. લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી.
પ્રકાશક—શ્રીજિનહરિસાગરસુરિ-જ્ઞાનભંડાર, લોહાવટ, (મારવાડ). કિં. ૦-૮-૦. પૃ. સં. ૨૦૦.

હિંદુ પ્રજા ને બાદશાહો વચ્ચેની મધુર એકતાનું સ્મરણ કરાવતો આ ઐતિહાસિક અન્ય અનેક અણુભણુ વિગતોને પ્રકાશમાં લાવે છે. મહાન જ્ઞેન આચાર્ય શ્રીજિનપ્રભાસુરિએ કૂર લેખાતા સુલતાન મહમદ તથાલકના જીવનમાં આલેખ્યા અદ્ભુત પરિવર્તનની આ હકીકત આચાર્યો તેમ જ રાજવીઓ બંનેને એકસરખી બોધક નીવડવા સંભવ છે. દુર્લભ ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી પ્રામાણિક વિગતોને તારવી તેને આ રીતે ગૂંથવામાં લેખકે જૈન સમાજની સુંદર સેવા કરવા ઉપરાંત હિંદુ-મુસ્લીમ એકબી બુઝિકાને પણ રસસિંચન કર્યું છે.

દેવનાગરી લિપિ અને અન્તમાં મૂકાયલ ઐતિહાસિક નામોની સચિ ને સાલવારી અન્યની વિશિષ્ટતામાં કિંમતી ઉમેરો કરે છે.

આર્ય હિન્દનો વિશેષ ઉત્કર્ષ—મૂળ લેખક : ડી. એસ. હેચ; અનુવાદક—ગોકળદાસ મયુરાદાસ શાહ. પ્રકાશક—શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળા, પુણે ૨૬૧ મું કિંમત ૦-૪-૩ પૃ. ૨૨૨.

આમવિકાસને લગતું ઉપયોગી સાહિત્ય યોગ્ય કિંમતે પ્રજાના હાથમાં મૂકવાની સ્વ. શ્રીમંત સયાજીરાવ નરેશની ઈચ્છાને અનુસરી આ પુસ્તક તૈયાર થયેલ લાગે છે. મૂળ લેખક દક્ષિણ-હિંદમાં ગામડાંઓના ઉત્કર્ષ માટે શ્રમ લઈ રહ્યા છે, અને આ પુસ્તક એમના શ્રમ અને અનુભવોનું નવનીત છે.

આમવિકાસની યોજનાઓ, માર્ગદર્શન વગેરે વિષયોમાં અનેક રીતે ઉપયોગી છતાં આ પુસ્તકમાં ગૂંથાયલ પદ્ધતિ લાખો વર્ષની સંસ્કૃતિ ધરાવતી હિંદી પ્રજાને અનુકૂળ આવી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. હિંદુ ગાંધિકારિક જીવન જોને અકાર્ય તરીકે લુચ્છે છે એવી કેટલીક પદ્ધતિઓ અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તરવરતી ખ્રિસ્તી ધર્મની મદદતા હિંદના આમજીવનને સાચો ઉત્કર્ષ આપી શકે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાને બદલે હિંદુ લેખકે એમાંની ઉપયોગી માહિતી તારવી લઈ તેમાં પ્રાણ પૂરી સ્વતંત્ર પુસ્તક તૈયાર કર્યું હોત તો તે આમસેવકો અને આમપ્રજા દરેકને એક સરખું ઉપયોગી થઈ પડત.

લેખ સંપ્રદુ—[ભાગ ૧લો]—લેખક: સ્વ. મુનિવર્ધ શ્રી કપૂરવિજયજી. પ્રકાશક: શ્રી કપૂરવિજયજી સ્મારકસંમિતિ, ગોપાલજીવન, પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત ૦-૫-૦ પૃ. ૩૨૦.

મદ્યજીનાનુરાગીના વિશેષજીથી જૈન સમાજમાં ગણીતા થયેલ સ્વ. મુનિવર્ધ શ્રી. કપૂરવિજયજીએ લુહે લુહે પ્રગટે લખેલ ને 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં ૭પાયલ ઉપયોગી લેખોના આ રીતે પુસ્તકરૂપે થતો સંગ્રહ આપકાર્ય છે. સામાન્ય જનનાને તે વિશેષ લાભદાયી થઈ પડવા સંભવ છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં લેખકનો વિરતન જીવન-પરિચય કરાવાયો હોત તો તે પ્રજાને વધારે ઉપયોગી થઈ પડત.

નવાખર્ચા ને જાહેરાતપુરમાં કેમી રમખાણ. રંગુનમાં દુલ્લડ. કાનપુરમાં સ્વાતંત્ર્યદિન અંગે રમખાણ. રાયપુરમાં વિદ્યાર્થીઓની દડતાળ ને બૂખખરો. નડિયાદ નજીક ન્યાયાધીશ ને પોલીસ પ્રોત્સાહકચુર લૂટાયા છે. [લૂટારાઓ પણ અન્ય ભેજના હોય છે.] સરહદમાં અપહરણ, લૂટ ને આગ લગાડવાના બનાવો. રાજકોટના દિવાન શ્રી. વીરાવાળાનું અવસાન ને એરિસ્ટર ચિનાઈની એ પદે નિમણૂક. દેશી રાજ્યોમાં સૈન્યને અપાતી લડાયક તાલીમ. ચરોદરોની પ્રબળ અપાયલ સુધારા. મહેસાણા પ્રાન્તને ૨૮ લાખની રાહત. ખીન્ડિયાના દરબારની ધરપકડ. ત્રાવણકોરના દિવાન આધીજ્ઞના અદ્યુત વ્યક્તિત્વને અનુભવિ આપે છે. જુનાગઢના નવાબે યુદ્ધકંડમાં ૩. અડી લાખ આપ્યા છે. [કોણ કહી શકશે કે ચિત્રને દેશી ગંજાઓની જરૂર નથી.] તુર્કી રાહતકંડમાં નિઝામે તેર લાખ શાંક ભર્યા છે. [કાઠિયાવાડની પ્રબલ ધરતીકમ કરતા પણ વધારે ભયંકર દુષ્કાળથી પીડાય છે.] લીબી પ્રભ-પરિવૃત્તિ બાર્થિક સંગેસન. બંગાળનું ન્યુટ-એરોસીએશન પ્રીન્સેન્ડને રૈતીના દસલાખ કોષળા ભેટ આપે છે. અમદાવાદમાં ઇન્ટર-નેશનલ બેંકની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. હિંદી સરકારે નવા નફા પર નોખવા ધારેલો 'ગંબર ટેક્સ' [નુકસાનમાં મદદ કેટલી?] એ વિધાનસભા ચોંટાળા સામે ડેરેટર પ્રગટી નીકળેલો વિરોધ. યુદ્ધના અંગે સરકારે ટૂંક ટેલીફોનખાતાની મારિશ્ક જે લાખની વધેલી આવક. ગિહારમાં મળી આવેલી 'લોખંડની ખાણ'. મોઘારી ભર્યા અંગે અમદાવાદમાં તમ બનેલો મીલ-મામલો. મધ્યસ્થ ધારાસભાએ હિંદમાં વિમાની તાલીમ આપવાનો સર રાજાઅલીનો ઠગવ પસાર કર્યો છે. રેલવેના દરેમાં ચનાર વધારો. રામઝ-મદારાવાના પ્રમુખ તરીકે મીશાના આગ્રહની વરણી.

પદ્દેશ-રશિયન-ચીનીસ યુદ્ધમાં રશિયાને અમતું પડતું બેઠક નુકસાન. ચીન્સેન્ડની જીવારી છતાં બંદાદુરીભર્યો ટકાવ. તેને જગતના દરેક ભાગમાંથી મળતી મદદ. પણ ધીમે ધીમે કિલિબંધી તોડતુ રશિયા આગળ વધે છે. જર્મન વિમાનોએ ચિત્રનના રોટચેન્ડ ટાપુઓ પર મારેલો ચક્રાવેલ. બ્રિટિશ ઇસ્ટ્રાયર 'મેનવીલ' અને બીજા પણ કેટલીકની જળસમાધિ. પેર નજીક બંધાતું જર્મન નૌકા-મથક. જર્મનીએ રત્ન કરેલી કહેવાતી સુલેહની સારતો તટસ્થ સ્વીડનના રજ વહાણો જર્મનીનાં હાથે ડૂબી ચૂક્યા છે. [વર્તમાન યુદ્ધની એ જ મહત્તા છે ને.] ચિત્રન પચીસ કરોડ પાઉંડની સામગ્રી અમેરિકા પામેથી ખરીદશે; સ્વીડન અમેરિકા પાસેથી દોઢસો વિમાનો ખરીદશે. [પણ આ બધા પૈસો લોહીને નદિ બહાવ] ચીને અમેરિકા પાસે સાડાસાત કરોડ ડોલરની લેન માગી છે. એટલાટિકમાં અમેરિકન નૌકા-કાફલો વધારવાને નૌકામ-તિએ સેનેટ પાસે કરેલી ૧૩૦ કરોડ ડોલરની નવી માગણી. [પ્રથમ પાસે જ આવશે છે.] ફ્રાન્સ ત્રણ પ્રાંતીયપાપીસ દબાર ટનની અને બીજા પણ નાની મોટી યુદ્ધનૌકાઓ આને છે. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટમાંથી સામ્યવાદી સભ્યોને કેપ્ચર: [આનું નામ પ્રભસ્વા-ત અપવાદ.] એન્ગ્લો-રૅલ ધારાસભાકીય મટ્યોનું જોડાણ. જાપાન અને રશિયા વચ્ચે સમાધાનના પ્રયાસો. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે એક અખત માર્કની લેવટદેવટના નવા ત્રેપારી કરાર. જાપાની રટીમરને અટકાવી ચિત્રને તે પાથી ૨૨ જર્મનને ઉતારી લીધેલા તે રાંબધી નવપાને સખન વિરોધ દર્શાવતાં ૯ પાછા સોંપાય છે. પટપં ૬ લાખ પાઉંડના ખર્ચે જાપાનની નવી શસ્ત્રસન્નત્વની તૈયારી. [વિજ્ઞાનના શિર્ષોદ.] ચીન-જાપાન યુદ્ધે અત્યારસુધીમાં હીએલો ૧૫ લાખ જાપાનીઝ સૈનિકોને બોળ. જાપાની મદારાજનની ૨૯૦૦ની જર્મનિના પસંગે આળીસ દબાર લનભગ કેલીઓને મળેલો છટકારો. હિંદી ચીનની ફ્રેન્ચ રેલ્વે પર જાપાની વિમાનોનો બોમ્બાર્ડો છટાલિ જાપાનને ચીનની પુનર્જનનામાં મદદ કરવાનું વચન આપે છે. જર્મન-ઇટાલિયન મિત્રતાની પરસ્પર બાદેખરી. બાદકન રાજ્યોને રશિયા સામે રણ્ય અપારો. ગોરા-કાળાંમાં સંયુક્ત લશ્કરી નીપજતી પ્રબળે ઇટાલિએ કાળી (દેશી) બહુવાનું કરમલ બદાર પાડયું છે. દક્ષિણ-અફ્રિકામાં જનરલ ડર્ટલોખના પત્રો ઉપારેતું યુદ્ધવિરોધી આદોલન. જનરલ રમટલ કહે છે, 'ચિત્રનની સદાય વિના દક્ષિણ-અફ્રિકા માટે ટકી શકું મુરદેવ છે.' [એમાં વાંક કેનો? -પણ ત્યાં જ બ્રિટિશ ગેરેપોલનીનિનો વિજય છે.] દર હીટલર, મી. ગેમ્બરનેઈન, લોર્ડ દેલોફેક્સ,

सुधास

२ : २०३-११
मि. २०३-११

सं. २०३-११

रतिलास विभवमहाशय शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨	ક્રાંદ્યુન : ૧૯૬૬	અંક ૧૧
૧ સત્ય અને અસત્ય ...	વ ...	૪૯૧
૨ પ્રતિકાબો ...	નોતમ ...	૪૯૩
૩ અકાસે મિલન [કાવ્ય]	દેવજી રા. રોડા ...	૪૯૬
૪ છવન ઝરણુ	પ્રમા ...	૪૯૭
૫ રેલવે ...	અમૃતવાસ વ પેડ્યા ...	૫૦૦
૬ સત ઊર્મિ [કાવ્ય]	મરોદ ...	૫૦૫
૭ મુદ્દના અગ્રણીઓ ...	અ. ...	૫૦૬
૮ સંગીત [કાવ્ય]	મૂળશર જોષી ...	૫૦૮
૯ અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન વખેતા પુસ્તક	૫૧૦
૧૦ નોકર [વાર્તા]	ઈ. ન. ...	૫૧૩
૧૧ વામાચારનો પુનર્જન્મ	નગમિદ ...	૫૨૧
૧૨ શ્રામદેવી [કાવ્ય]	મૂળશર્મા પી. શાહ ...	૫૨૬
૧૩ અંગત	૫૨૭
૧૪ એકજ કણ [કાવ્ય]	રમણ વ્યામ ...	૫૨૮
૧૫ સૂંધાતી માતાઓ	ચમનલાલ ...	૫૨૯
૧૬ ગોચરી	૫૨૨
૧૭ અન્ધ-પરિચય...	૫૩૪
૧૮ તારા-તણખા	૫૩૭

લનાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

ફિદ—

૩-૬૦

ખર્ચ—

૩-૮૦

પસંદ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	રોડા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમ્બો ભાવ
૨ ..	૨૭	૧૪	૫	જોડ કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ ..	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી ફ્રેક વખતના ૧૨.૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિશ્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, ગયખંડ, અમદાવાદ. ૧૫-૨-૪૦

નિયમો

‘સુવાસ’ દર મંથ્રેન મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના ગ્રાહકો શ્રી. પી. ની સહ જોવાને બદલે ચોતાનાં નવાં કે બાકી રહેતાં લવાજમો મનીઓડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ દિતાવહ છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકો માટે—

દરેક વિષયના લેખકને આ માગિકમાં સ્થાન અપાશે પણ તેમાં તત્તરપર્યાય, વાપાશુદ્ધિ અને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે અભ્યાસપૂર્ણ છતાં ગર્વગ્રાહ્ય, ગુનાચ ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના દોશને અનુમરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહોંચ અપાશે. બાકીના લેખો, માથે ટપાલખર્ચ મોકલાવેલ હશે તો, તે જ મુદતમાં પાછા મોકલાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાવું જરૂરી છે. [‘લેખકમંડળ’ની યોજના માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અક-૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.]

દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના માલુ અંગે મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘નિવમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ‘સુવાસ’ વિના લવાજમે આપવામાં આવે છે અથવા આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. [બંને યોજનાઓ માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અક ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧]

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા કોઈ પણ લેખ કે લેખના અસુક લાગને પુનર્પ્રિંટ કરનાર સામયિકના સચાલકે મૌજન્યનિર્દેશ કરવો જરૂરી છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી રૂ. ૧-૧૦-૦માં આપવામાં આવશે.

બાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે

જોવાયેલું નં

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ
સીધી બાપા હોઈ આજના પ્રાદ-શિક્ષણન-
અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી
મળી રહેશે.

છતાં લંબાજમ વરસનાં ફક્ત રૂપિયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક
વાંચવા ધણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ બાળક ’ કાર્યાલય, સમષુરા-વડોદરા

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર ફાલી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

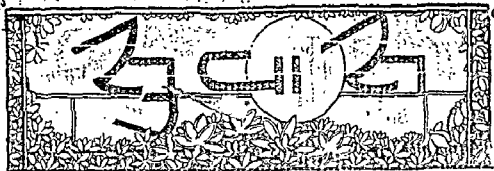
- (૧) પેબલ, ફ્લીન્ટ, કાકિન ફીટલ નકમ, બ્લુ, રમેક, એન્ટીકીન, ક્લોરોફોર્મ, ફ્લુઝલ, એબર, પુકટાલ, ઉરો, ઉન્ચાલ, કુકમાર્કટ, વીટ્રેકલ, કયો હાલદાકારક ?
- (૨) એવલ, સકિન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટાસ (લોંગ, નીચર) કુલબુ, ઓક્ટોમોનલ, મેન્ડામોનલમાં કયો પગલ કરવા ચોખ્ખો ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપિક, ફોરીક, સીલીન્ડર, સ્ટેરીકલ, સ્ટેરોસીલીન્ડર, ગાઇડાઇસ, સ્પીટ, મુન, ક્લેન્ડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટક, ક્રીપ્ટાક, ફ્રો, એટ્યમેન્ટ ક્લોમાં કયો સમવડાવો ? આ બધું બુબુનું દોષ અને ચરમા ખરીદનાં હેતુસાધવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

તું પ્રસાદ જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મેંચાવી દેવો.
મુંજર્ સરકારના કેળવણી, ખાનાએ વાઇબેરી, પ્રાયમિક કેળવણી, કન્યા વિગેરે માટે
૫૫ મેંચુર કર્યું છે.

પાકું પૃષ્ઠ, ૪૦ ગિઓ, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : સમષુરા : વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ જી]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : ફાલ્ગુન

[અંક ૧૧]

સત્ય અને અસત્ય

ચ.

સત્ય એ કુદરતનું પરમ સત્ત્વ છે. જીવનનો એ મંગલદીપ છે. પ્રભુનાં નયનનું એ તેજ છે.

સત્યહીન જીવનની કિંમત ચન્દ્રહીન રજની જેવી છે.

રજની ન્યારે શુકલપદ્મમાં પ્રવેશે-ચન્દ્ર ધીમેધીમે વિકાસ પામે. એ જ રજની જો કૃષ્ણપદ્મની પાંખમાં જાય-ચન્દ્ર ધીમેધીમે ક્ષીણ બને.

એમ જીવનનો પ્રવાહ જો પ્રભુના-પ્રેમના-આત્માના-ન્યાયના માર્ગે વહે, સત્ય ધીમે ધીમે વિકાસ પામે. એજ પ્રવાહ જો પ્રભુ, પ્રેમ, આત્મા કે ન્યાયથી વિમુખ બને-સત્ય ઢંકાઈ જાય.

પણ રજની ક્ષરતા જીવનના પ્રવાહને એક વિશેષ લાભ છે:

રજની કૃષ્ણપદ્મમાંથી શુકલપદ્મમાં જાય છે; એમ તે શુકલપદ્મમાંથી કૃષ્ણપદ્મમાં પણ પ્રવેશે છે. પણ જીવનનો પ્રવાહ અધર્મ કે અન્યાયની ખીણમાંથી પ્રભુ, પ્રેમ, આત્મા કે ન્યાયનાં ગિરિશૃંગ શોધી શકે છે. પણ એ જૂંઘ પરથી એને ખીણમાં પાછું પ્રવેશવાનું નથી હોતું. એનો પ્રકાશ અમર બને છે. એના પર સદૈવ સૌભાગ્યની આંદની વર્ષે છે.

સત્ય એ અમૃત છે, કારણ કે સત્ય એ સત્ય છે-એમ નહિ. અસત્ય એ ઝેર છે, કારણ કે અસત્ય એ અસત્ય છે-એમ પણ નહિ. પણ સત્ય એ અમૃત છે-કેમકે સત્યમાં સુખ ને સલામતિ છે; અનેક આત્માઓને અને વ્યક્તિઓને તે સુવર્ણની સાંકળે સાંધી શકે છે; તે પ્રેમ અને વિશ્વાસનું મૂળ છે; આત્મસંતોષનો એ રાજમાર્ગ છે, અસત્ય એ ઝેર છે-કારણ કે

એના આશ્રયે એ વ્યક્તિઓ પણ એક નથી બની શકતી; અવિશ્વાસનું એ આદિકરણ છે; આત્માને એ સતત ડંખ દે છે.

જગતમાં સત્ય કરતાં અસત્ય વધારે પ્રચલિત છે, કારણ કે વ્યવહારમાં સત્ય કરતાં અસત્યનો વિજય વધારે ત્વરિત છે—એમ નહિ. પણ જગતમાં સત્ય કરતાં અસત્ય વધારે પ્રચલિત છે, કારણ કે માનવીની દીર્ઘદષ્ટિ ધીમેધીમે ક્ષીણ બની રહી છે. અસત્ય વિજયી હોતુંજ નથી. તે બમણો પરાજય હોય છે. કેમકે વિજયના આભાસ પાછળ એ પરાજયની વધુ ને વધુ ઊંડી ખાઈ ખોદી શકે છે. પણ માનવી એ ખાઈને જોવા જોટલી દીર્ઘદષ્ટિ નથી દોડાવી શકતો. ને પરિણામે એને અસત્ય વિજયી જણાય છે.

હિંદો કબજે લેતાં અંગ્રેજ કંપનીએ અસત્યનો આશ્રય લીધો. એ આશ્રયે એને વિજયનો આભાસ જણાયો. એ આભાસની પાછળ હિંદનાં આજનાં અગણિત દુઃખદર્દ એણે જોયાં હોય તોપણ એ દુઃખદર્દની નીચે ખોદાઈ રહેલાં પોતાનાંજ આવતીકાલનાં અવધૂર્ય દુઃખદર્દો એ ન જોઈ શકે, કેમકે માનવીની દીર્ઘદષ્ટિ ક્ષીણ બની રહી છે. પોતાના સ્વાર્થને સમજી શકવા જોટલી પણ એનામાં મૂઢમ છુદ્ધિ નથી રહી. એ અસત્યના ત્વરિત વિજયમાં માને છે...પણ જ્યારે આવતીકાલ જાશે, એની આંખ જાંઘડશે. એને જણાશે કે, ‘અસત્યનો આશ્રય લઈ મેં મારાજ સ્વાર્થ પર કુહાડો માર્યો; મારે માટે જગતમાં મેં દ્રોષ ને અવિશ્વાસનાં ખીજ રોપ્યાં; માનવીનાં હાડપિંજરાથી પાયો પૂરતાં મેં મારાજ વિનાશની ઈમારત ઘણી; મારી સામે અસત્યથી વર્તવાનો જગતની પ્રજાએને મેં માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો.’—પણ એ પશ્ચાતાપ ધણો મોડો હશે.

ભારતની આર્થ પ્રજા સત્યને ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી દેતી. કેમકે તે પોતાના મૂઢમ સ્વાર્થને પણ સમજતી હતી. સત્યની ખાતર હારતા કે જીવન સમર્પતા માનવીની જગત પ્રશંસા કરશે; દુસ્મનના હૈયામાં પણ તે પોતાનું અમર સ્થાન મૂકી જશે; એવી પ્રજા સાથે મેંત્રો સાધવા દેવો પણ લલચારો. અસત્યથી ક્ષણિક વિજય વરી જતી પ્રજા જગતના યોદ્ધામાં ઈર્ષાનાં ખીજ વાવશે; લય ખતાવી એ મિત્રો મેળવી શકશે પણ એ મિત્રો પણ એનાં છિદ્રની શોધમાં રહેશે; ને જ્યારે હેવટે એ હારશે—જગત તાળીઓ પાડશે, એના નામ પર શીટકાર વર્ષાવી એને વીસરી જશે.

પોતાનો પુત્ર યુદ્ધમાં હણાયો છે કે કેમ એનો ખુલાસો પૂછવાને દ્રોણાચાર્ય સ્વપક્ષને છોડી પરપક્ષમાંથી પણ એક યુધિષ્ઠિરનેજ પમદ કરે છે, કેમકે યુધિષ્ઠિર વેરી છતાં એમના સત્ય પર દ્રોણાચાર્યને વિશ્વાસ છે. પણ યુધિષ્ઠિર જ્યારે ‘અશ્વત્થામા હણાયો છે—નર કે કુંજર’ ઠહો સત્યને છુપાવવા યુક્તિ ખેડે છે ત્યારે તેમનું તેજ જાંખું થઈ જાય છે, એમનો દિવ્ય રથ પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે. કેમકે સત્ય કરતાં ક્ષણિક વિજયની કિંમત એ પછે વિશેષ અંકાણી છે. પણ કુદરત એ વિજયને વિપાદની ધેરી છાયા ને એકલતાથી નિષ્ફળ બનાવતાં હસીને લખે છે—

સત્યં શિવં સુન્દરમ્

પ્રારંભિક:—

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એટલાં તો જૂજ પ્રતિકાવ્યો લખાયાં છે, અથવા કહો કે એટલાં તો જૂજ પ્રતિકાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, કે આપણે ત્યાં પ્રતિકાવ્યનું મહત્ત્વ હજી નહિ જેવું જ સમજાયું છે એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નહિ. છેલ્લા ચાર-પાંચ દાયકાથી ‘સોનેટ’ જેવા વિશિષ્ટ યુરોપીય કાવ્ય-પ્રકારને અપનાવી તે પર નિત નવા અખતરા કરવામાં આપણા આધુનિક કવિ-વિવેચકોએ જે ઉત્સાહ અને ઉદ્દમ દાખવ્યાં છે એના દસમા ભાગના ય એમણે ‘પેરડી’ માટે દાખવ્યાં નથી સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં આપણે અપૂર્વ વિકાસ સાધી રહ્યા છીએ, ત્યારે પ્રતિકાવ્યની દિશા હજીય લગભગ અણખોડાયેલી જ રહી ગઈ છે.

‘ પ્રતિકાવ્ય ’ તરફની આપણી આ ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષાનું કારણ શું હશે? પ્રતિકાવ્ય સાહિત્ય કાવ્ય જેટલું ચિરંજીવ નથી; એ પ્રતિ-કાવ્ય રહ્યું એટલે એમાં કાવ્ય જેટલી મૌલિકતા નથી: આવાં એકાદ બે કારણો આગળ કરી શકાય ખરાં; પરન્તુ જો આ કારણોને લીધે જ આપણે ‘ પ્રતિકાવ્ય ’ ની આવી ઉપેક્ષા કરતા હોઈએ તો મારે કહેવું પડશે કે આપણી ઉપેક્ષા બ્યાજખી નથી. પ્રતિકાવ્ય એ પણ આખરે તો કાવ્ય જ છે: કાવ્ય જોમ એમાં પણ ભિન્નિ, ભાવના, કલ્પના, ગેયતા અને વિચાર-ગંધલના પણ હોય છે. પ્રતિકાવ્ય મૂળ કાવ્ય જેટલું સ્વયંસ્ફુરિત ન હોય એ કખૂલે રાખ્યા પછી ય, પ્રતિકાવ્ય પણ એક કલા છે, એમાં પણ સમકાલીન જીવન અને સાહિત્યનાં પ્રતિબિંબ ઝીલાયાં હોય છે, એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે ત્યાં પ્રતિકાવ્યના સિદ્ધહસ્ત પ્રયોગકો, પ્રતિભાશાળી પ્રતિકાવ્યકારો જ બહુ વિરલ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તો પ્રતિકાવ્યને “ a department of pure criticism ” લેખવામાં આવે છે. અને ત્યાંનાં શ્રેષ્ઠ પ્રતિકાવ્યકારોની અગ્રગણ્ય સાહિત્યસ્વામીઓમાં ગણના થાય છે. પ્રતિકાવ્ય સાહિત્યનું આ બહુમાન મોટે ભાગે ત્યાંના પ્રતિભાશાળી પ્રતિકાવ્યકારોને જ આભારી છે.

ગુર્જરીના સાહિત્યોદ્ધાનમાં આ વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકારની કલમ રોપાયानે આજ બે દાયકા ઉપર થયા છતાં હજી આપણે ત્યાં એના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષે પણ કેટલું બધું અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે! આદર્શરૂપ ગણાય એવાં સુંદર પ્રતિકાવ્યોના જ ન્યાં વાંખા હોય, ત્યાં એ પરનાં અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનો તો આપણે ત્યાં શાનાં જ સંભવે? આપણે ગુજરાતીઓ આમે અભ્યાસના કાચર તો છીએ જ ને! પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યનું મહત્ત્વ બહુ મોડે સુધી લગભગ અણખીજ જ રહે એમાં નવાઈએ શી?

પણ ત્યારે આપણી આ ઉદાસીનતા, આપણાં આ અજ્ઞાન ઝોઝાં કરવાનો શું કાઈ માર્ગ જ નહિ હોય?

વાત એમ છે કે આપણામાંના બહુજ થોડા લોકોએ પ્રતિકાવ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પારખવા, એનું સાચું રહસ્ય પામવા ખરા દિલથી પ્રયત્ન કર્યા હશે. આ પરિસ્થિતિમાં, 'પ્રતિકાવ્ય' ને વિશેષ આપણે ત્યાં જે બ્રામક ખ્યાલો ફેલાઈ રહ્યા છે એને ટાળવા હોય તો એકજ માર્ગ છે: એકનિષ્ઠ અભ્યાસનો. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં અનેક પ્રતિકાવ્ય-સંગ્રહો અને એ વિષેના વિવેચનગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. હિંદની બીજી ભગિનીભાષાઓના સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યો લખાય છે કે કેમ એ તો નથી જાણતો, પણ આપણા પાઠશાળી મહારાષ્ટ્રમાં "વિડંબન કાવ્યો" પુષ્કળ લખાય છે એટલું જ નહિ, એની તલસ્પર્શી ચર્ચાઓ પણ અનેક થાય છે. આ બધાના અભ્યાસમાંથી આપણે ઘણું જ શીખી શકીએ, જે શીખવા માગતા હોઈએ તો.

ઉત્પત્તિ:—

આપણે ત્યાં અંગ્રેજી Parody (પેરડી) ના અર્થમાં 'પ્રતિકાવ્ય' શબ્દ હવે તો લંગભંગ ફેલ ચલ ગયો છે એમ કહી શકાય. આ Parody નું મૂળ છે ગ્રીકમાં. Para=beside, ode=song. Parody=a song sung beside—આ થઈ એની વ્યુત્પત્તિ. આ રીતે જેતાં Parody નો મૂળ અર્થ 'અનુકરણાત્મક કાવ્ય' આટલો જ થાય છે.

માનવી માત્રમાં અનુકરણ કરવાની, અને અનુકરણમાંથી વિનોદ મેળવવાની વૃત્તિ એવી તો સહજ હોય છે કે સૌ પહેલો ગાયક પોતે જ, કદાચ સૌ પહેલો પ્રતિકાવ્યકાર (Parodist) હશે.

યુરોપમાં, મહાકાવ્ય (Epic) અને ગીર્મિકાવ્ય (Lyric) તેમ પ્રતિકાવ્ય (Parody)નું જન્મસ્થાન પણ ગ્રીસ જ મનાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક કાવ્યગીમાંસક ઍરિસ્ટોટલ આ વિશિષ્ટ કાવ્ય પ્રકારનું પગેરું કાઢતાં યાસોજના હેગમન (Hegemon of Thasos) ને ગ્રીસનો સૌ પહેલો સલામ પ્રતિકાવ્યકાર લેખે છે. ચર્વાચીન સંશોધકોને મતે, હેગમનથીયે ઈર્ષ વર્ષ અગાઉ થઈ ગયેલો મેટ્રન (Matron) એ સ્થાન અને માનનો ખરા અધિકારી હરે છે. યુરોપના આદિ મહાકવિ હોમરની લવ્યગંભીર શૈલીમાં મેડક અને મુપક વચ્ચે થયેલા મહાભારત શુદ્ધનું એણે એવું તો આખાદ વર્ણન કર્યું છે કે હલ્લુ મર્ધકાલ સુધી વિદ્વાનો એને ખુદ હોમરની કૃતિ માનવાની ખૂદ કરતા હતા. ઈફેસસના હેપોનેક્સે (Happanax of Ephesus) મહાકવિ હોમરના Iliad નું પ્રતિકાવ્ય રચેલું તેની ચર્ચાઓની ચાર લીટી આજ પણ સોજૂદ છે. પણ આ બધા ગ્રીક પ્રતિકાવ્યકારોને જ આટલે એણે તો ઍરિસ્ટોફેનિસ (Aristophanes) જ! પોતાના સમકાલીન લખ્યપ્રતિષ્ઠ નાટકકાર ઍસ્કાઈલસ (Aeschylas) અને યુરીપીડિસ (Euripides) ની શૈલી અને સંકલનાનાં જ નહિ, પણ એમનાં વ્યક્તિવિશિષ્ટ સ્વભાવવિશેષ (manners) અને વિચારનાં પરિહાસમય અનુકરણો કરી એણે ગ્રીક સાહિત્યમાં અત્યંત પ્રતિકાવ્યકાર તરીકે નામના મેળવી. તાકયું તીર મારી હૃદય સોસરવાં વીધી જનાર પ્રતિકાવ્યો તો ઍરિસ્ટોફેનિસનાં જ!

રોમન સાહિત્યમાં પરસીઅસ (Persius)ના ઉપદાસો વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક પ્રતિકાવ્યો ચમકી જાય છે ખરાં, પરંતુ એ સિવાય બીજા કોઈ પ્રતિકાવ્યકારનું નામ બહુ જાણીતું નથી.

મિલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' નામના મહાકાવ્યની શૈલીમાં "રેપેન્ડીડ શીલોંગ" લખનાર જ્હોન ફિલીપ 'બીન્ને મિલ્ટન' કહેવાયો હતો! પણ આંગ્લ સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યોનો

સુવર્ણયુગ તો એકો રિમ્મથ બિરાદરોના સહિવાર. Rejected Addresses (નાપમંદ થયેલાં મંગલાચરણ) બહાર પડ્યાં ત્યારથી. ઈ. સ. ૧૮૧૨માં લંડનના 'કુરી લેઈન થીએટર' નું વાસ્તુ થનાનું હતું એ પ્રસંગે વાંચવાયોગ્ય સૌથી સુંદર મંગલાચરણ લખી મોકલનારને મોટું ઈનામ આપવામાં આવશે એવી એ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેરાત કરેલી. આ પરથી જેમ્સ અને હોરેસ નામના બે લાઇબ્રેરિયે એક ટીખળ સૂઝયું; તે સમયના વિદ્યમાન કવિઓ વડેસર્વથ, સંધી, કાલરિજ, સ્કોટ, કેમ-ની શૈલીમાં એ પ્રમંગલે અનુરૂપ મંગલાચરણો લખી એ બધાં 'નાપમંદ થયેલાં મંગલાચરણો'નો ગ્રંથ એમણે પ્રગિદ્ધ કર્યો-નનામો જ! આ ગ્રંથમાંનાં એક સિવાયનાં બધાં જ મંગલાચરણો હાસ્યનિમિત્ત જ લખાયાં છે એ વ ધણાં ઓછાં જણ કળી શક્યા! કેટલાક લોકોને તો આવાં સુંદર મંગલાચરણો નાપમંદ કેમ કયાં એનું જ આશ્ચર્ય થયું! આ સગ્રહમાં જે પ્રતિકૃતિઓ હતી તે બધી એવી તો નિર્દોશ અને રમૂજભરી હતી કે પ્રતિકૃત કવિઓને એથી માહુ તો ન લાગ્યું, પણ કેટલાકને ઊલટું એમાંથી પુષ્કળ રમૂજ મળી! Rejected Addresses એટલું બધું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું કે બે વરસ જેટલી ટૂંક મુદતમાં તો એની બહાર આવૃત્તિઓ ખપી ગઈ! રિમ્મથ બિરાદરોની આ સફળતાથી પ્રેરાઈ એક બીજા પ્રતિકાવ્યકારે વળી એક નવો જ તુલ્કો લગાવ્યો. રાજકવિ સંધી (Southey)નું અવસાન થતાં એની ખાલી પડેલી ગાદી માટે દરિદ્રાર્થ કરતા કવિ-ઓની એણે એક કાદપનિક સાઠમારી યોજી! એ. સીમેને પણ એને પગલે ચાલી 'એટલ એક્ બે' નામની પ્રતિકાવ્યમાળા રચી. અને ત્યારથી કેદવર્લો ને ડોન્સન, કવીસર કૂચ ને બેરી પેઈન, મેક્સ બીરબ્લોમ ને ઇ. વી. નોક્સ-આમ એક વાચીએ ને બીજો બૂલીએ એવા એક એકથી ચડિયાતા પ્રતિકાવ્યકારોની લાખી કારવાં ચાલી જ આવે છે. તેમાંય ચાર્લ્સ લેન્ગ, ચેકર, અને ટેયલર જેવા કોઈ કોઈએ તો વળી પોતાનાં જ કાવ્યોનાં પ્રતિકાવ્યો રચી, પોતા પર જ હસવા ને હસાવવામાં અનેરો આનંદ અનુભવ્યો છે!

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા રસોને મુકાબલે હાસ્યરસને બહુ ઓછું મહત્વ અપાયું લાગે છે. આમ તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંય છેકાપહનુતિ જેવાં ચમત્કાર અને ચાતુરીભર્યા વિનોદ કાવ્યો અનેક મળે છે. અનુકરણ કાવ્યો વ 'ગવ્યાં ગણાય નહિ' એટલાં હશે. પણ અંગ્રેજીમાં આપણે જેને parody કહીએ છીએ એવું પ્રતિકાવ્ય-સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં નથી. 'શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા' અને 'મેઘદૂત'નાં અનેક સફળ-નિષ્ફળ અનુકરણો થયાં છે. પણ 'પ્રતિકાવ્ય' થયાં નવવાં નથી. હા, એક 'કાકદૂત' નામનું પ્રતિકાવ્ય સંસ્કૃતમાં હોવાનું સાંભળ્યું છે ખરૂં, પણ ન્યાયસુધી એ વિશે કશી ચોક્કસ માહિતી ન મળે ત્યાંસુધી એને વિશે કોઈ પણ જાતનો અભિપ્રાય ન આપી શકાય. એ બધું ગમે તેમ હો, અંગ્રેજીમાં છે એવા પ્રતિકાવ્ય સંગ્રહો અને એ પરના વિવેચનગ્રંથો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથી, એટલું તો આપણે વિના-સંકોચે કહી શકીએ. પ્રતિકાવ્યનું તંત્ર (Technique) પણ અંગ્રેજીમાં જ નિર્માણ થયું છે.

દિલ્લી ખતર લાપાઓ-દિલ્લી, ગંગાળી, તામીલ, મરાઠી ઈ. માં 'પ્રતિકાવ્ય' કે 'પ્રતિકાવ્ય'ને મળતો એવો કોઈ કાવ્યપ્રકાર છે કે કેમ, અને હોય તો એને કાણે ક્યાંથી અને ક્યારે અપનાવ્યો, એના વિકાસક્રમમાં શી શી મર્યાદાઓ નહી, શાં શાં ઉત્તેજનો મળ્યાં, એ બધાંની તપાસ ખૂબ જ રમિક થતો સંભવ છે; પણ અત્યારે આપણી પાસે એ બધા માટે ખૂબી સામગ્રી નથી. જે કઈ અદ્ય મામગ્રી આપણી કને છે એ પરથી

આપણે ઝાઝી માહિતી મેળવી શકીએ એમ નથી.

હિંદીમાં* પ્રતિકાવ્યો જવલે જ જોવા મળે છે, અને તે સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યનો એક અનોખા કાવ્યપ્રકાર તરીકે કશો વિકાસ થયો નથી.

અંગાણી સાહિત્યમાં 'પેરડી' સારા પ્રમાણમાં લખાય છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં અંગ્રેજીની જેમ, એ "વિશુદ્ધ વિવેચનાનું એક અંગ" લેખાય છે.

આપણા પાઠોણી મહારાષ્ટ્રમાં પણ (પ્રતિકાવ્ય) વિડંબન-કાવ્યની દિશા ઠીક ઠીક ખેડાઈ લાગે છે. કવિ વિનાયકે કાઈના પ્રિયાવિરહના કાવ્યમાં બે ચાર જગ્યાએ નહિ જેવા ફરકાર કરી એ આખું વર્ણન 'અક્ષમ વિરહ' ને લાગુ પાડી, સંસ્કૃતમાંના 'છેકાપદ્ધતિ' ને મળતું એક વિડંબન-કાવ્ય બનાવેલું, ઘણું કરીને તો અગ્નિજ્વલતાં જ-એઓ 'પેરડી' કરે છે એવા કશા ભાન વિના! રા. અન્ને કૃત "એકુંચે ફૂલ" અને રા. ઉપાખ્યાનું "પોપટ પંચી" આ બે વિડંબનકાવ્ય-સંગ્રહો મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ બંનેમાં અંગ્રેજીમાં જેને 'પેરડી' કહીએ એવા 'પરિહાસમય અનુકરણ' કરતાં ઉપદાસ અને 'વ્યાન્નૈકિત' નું તત્ત્વ જ મુખ્ય છે એમ શ્રી. વા. મ. જોશી માને છે. મરાઠી સામયિકોમાં પણ અવારનવાર 'વિડંબન કાવ્યો' દેખા દે છે ખરાં.

[ચાલુ]

* પ્રતિકાવ્ય—પેરડી—ને હિંદીમાં 'પરિહાસ' કહેવાય છે.

અકાલે મિલન

દવજી રા. મોહા

ફૂલના ભારે કુંજ લચી'તી,
મંડપ—શોભા ઓર રચી'તી,
પ્રકૃતિની મહેફિલ મચી'તી:

ત્યારે એ ના'બ્યા !

કળીઓના હોઠે સ્મિત ઝરતાં,
પાંખડીમાંહી પરાગ પમરતા,
નિતનિત રંગ નવા ઉઘડતા:

ત્યારે એ ના'બ્યા !

આજ હવે સ્થિતિ પલટી ગઈ છે,
કુંજનિકુંજો ના કંઈ રહી છે;
હરિયાળી વેરાન થઈ છે:

ત્યારે એ આ'બ્યા !

અકબરે તાનસેનને ખરા મધ્યાન્હે દીપક રાગ ગાવાની સૂચના કરી. તાનસેને કહ્યું, "જહાંપનાહ, એ રાગ મીઠી ઠંડક અને શાંતિમાં રાત્રે ગવાય. ખરા બપોરે તો તે ગાનારની નસેનસમાં ગરમી પૂરી છે."

"ગમે તેમ," અકબરે આગ્રહ કર્યો, "તું ગવૈયો છે. કઈ રીતે થાંનિ કરવી તે તું જાણે. તારે દીપક રાગ ગાવો જ પડશે."

આખરે અકબરના આગ્રહ આગળ નમીને તાનસેને એ રાગ ગાયો, પણ તે ગાતાંની સાથે જ તેનાં અંગેઅંગ જળવા માંડ્યાં. તે ત્યાંથી દોડ્યો, સરિતામાં પડ્યો, પણ તેને થાંતી ન વળી. કાઈ દિવ્ય સંગીતકાર મદહાર રાગ ગાઇ તેને ઠારે એ સિવાય બીજો ઉપાય ન રહ્યો.

ને ગરમીથી દોડતો દોડતો તે પાસેના ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. ગામની હવેલીના ઝરખામાં બેઠેલી બે હિંદુ યુવતીઓ તાનસેનની આ રિયતિ જોઇ ચમકી. તેમાંની ટુમ નામની પહેલી યુવતી બોલી, "આ બિચારો દીપક રાગથી જળતો લાગે છે."

"હા, બેન," બીજી તાનાએ કહ્યું, "પણ એને બચાવવો એ આપણો ધર્મ છે."

"ધ્યાન રાખ," ટુમ બોલી, "એ અકબરનો ગવૈયો જણાય છે. અકબર આપણી કલા જણી જાય તો તેની પવિત્રતા સાચવવી મુશ્કેલ થઈ પડે."

પણ તાનસેનના કાને તો બંને બહેનોની વાતચીતના બણકાર પડી ચૂક્યા હતા. તે દોડીને ઝરખા નીચે આવી ભૂમિ પર પડતાં બોલ્યો "દેવીઓ બચાવો, આખા જગતમાં તમેજ મને બચાવી શકો તેમ છે."

બંને બહેનોએ પ્રથમ તો આનાકાની કરી. પણ પછી તાનસેનના કાલાવાલાથી પીગળી તેમણે તેને ઠારવાનું વચન આપ્યું. પણ તે પહેલાં તાનસેન પાસેથી તેમણે આ પ્રસંગની ગુપ્તતા જાળવી રાખવાનું વચન માગી લીધું. ને તાનસેને પોતાના ધર્મના નામ પર તે વચન આપ્યું.

બંને બહેનોએ મધુર ને સ્વર્ગીય મદહાર રાગ ગાઇ તાનસેનની પીડા દૂર કરી. તાનસેન તેમને વંદન કરી, થાંત ને સ્વસ્થ બની આગ્રા પાછો ફર્યો.

ત્યાં, અકબરે તેને રાગ શી રીતે મટ્યો તે સંખ્યા ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો કર્યા. તાનસેને તેના જુદાજુદા ઉત્તર આપ્યા, પણ માલાક અકબર અસત્યને તરત પારખી ગયો. તેણે તાનસેનને સખત ધમકી સાથે સાચો વિગત પૂછી. ને તાનસેને છેવટે તે કહી દીધી.

બંને બહેનોને જ્યારે તાનસેનના વચનલંગના આ સમાચાર મળ્યા, ને સાથેજ અકબરનો ઘોડેસ્વાર તેમને બોલાવવા આવી પહોંચ્યો ત્યારે બંનેના મુખમાંથી એકજ શબ્દ નીકળ્યો, "વિધર્મો."—

ને ખીજી પળે એ બંને સંગીત-દેવીઓએ કથાની અંતે પોતાની પવિત્રતા સાચવવાને ખાતર અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું.

છઝાંડનો નામાંકિત મહામંત્રી ઝેડરટન એક વખતે મંદિરમાં ગયો ત્યારે બધીજ બેઠકો શ્રોતાજનોથી ભરાઈ ગયેલી હતી. ઉપદેશ આપનાર નવો પાદરી મહામંત્રી માટે એક બેઠક ખાલી ન નિહાળતાં ગભરાયો. પણ ઝેડરટન તરતજ ગેલેરીમાં જઈ બાળકોની સાથે લોંબ પર બેસી ગયો ને તેણે શાંતિથી ઉપદેશ સાંભળ્યો.

ત્યારે ઉપદેશ પૂરો થયો ત્યારે પાદરી દિલગીરી દર્શાવવા ગયો પણ મહામંત્રીએ તેને અધવચ્ચે અટકાવતાં જ કહ્યું, “મારે તો બિલકુલ આપનો આભાર માનવો જોઈએ. જીવનની ખરી મંજૂ તો મને આજેજ માણવા મળી છે.”

ઝેડરટનના પ્રતિસ્પર્ધી મંત્રી ડીઝરાયલીને એક જિજ્ઞાસુએ કમભાગ્ય અને આપત્તિ વચ્ચેનો ભેદ પૂછ્યો. ડીઝરાયલીએ કહ્યું, “જો ઝેડરટન નદીમાં ગળડી ગય તો એ કમભાગ્ય કહેવાય, અને એને નદીમાંથી કાઢી જીવતાં જ પાછો ખેંચી લાવે તો એ આપત્તિ સમજવી.”

માર્કટવેઈન સાન્ડ્રાન્સીકોના એક વર્તમાનપત્રમાં નોકરીમાં જોડાયો. છએક મહિના પછી પત્રના માલિકે તેને પાણીચું આપ્યું. માર્કટવેઈન ને માલિક પાસે જઈ આવું કારણ પૂછ્યું. “તમે બાળસુ અને નિસ્તેજ છો.” માલિકે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“હું બાળસુ અને નિસ્તેજ છું એ જાણવાને તમને છ મહિના લાગ્યા,” માર્કટવેઈને તીક્ષ્ણતાથી કહ્યું, “એજ ખતાવે છે કે તમે બાળસુના પીર છો એમ હું પહેલેજ દિવસે સમજી ગયેલો એ વાત તદ્દન બ્યાજખી છે.”

છઝાંડનો એક ઉમરાવ, રાજ બાગળ જતાં પણ, માથેથી કાંઈ દિવસે હેટ ન ઉતારતો. એક પ્રસંગે રાજ ત્રીજો જ્યોર્જ કેટલીક ઝુંદરીઓ સાથે રંગભવનમાં બેઠો હતો. ઉમરાવ માથે હેટ સાથે તે ખંડમાં પ્રવેશ્યા. રાજએ હસીને કહ્યું, “નામદાર, તમારા રાજ બાગળ તો ટોપી બલે ન ઉતારો. પણ ઝુંદરીઓ આગળ તો ઉતારવી જોઈએ.”

ને ઉમરાવ એ જ દિવસે જીવનની ખોડ ભૂલી ગયો.

માં અલ્હાબાદના એક ચોકમાં એક અગ્રિજ અમલદાર ચુન્હેગારને ફાંસી પસંગે કાંઈક દિંદો તે રથગતી નજીક ફરતો જણાયો.

“કે ?” અગ્રિજ અમલદાર સજાતાઈથી પૂછ્યું.

કુન્ની દરો એ નેતાની ઇચ્છા છે. ” દિંદોએ ગમરાધને કહ્યું.

હરિયાણા આવે, ” અમલદાર હસીને જોડ્યા, “ એ તો

ફાંસીનો અનુભવ આપવા તત્કાલ

જોરાપુરના બાલરાજને ત્યારે બળવાખોર દુકડીના નાયક તરીકે કાળા પાણીની સગ્ન કરવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે તે નાનકડો રાજવંશી યુવાન બોલી બેઠો, “હું વીર છું. દુશ્મન તરીકે તમે મને તોપને ગોળે ઉડાડી શકો છો. પણ હું ચોર નથી કે જ્યો મને ફ્રાંસીની કે કાળા પાણીની સગ્ન કરાવ.”

x

x

x

પોતાની આખી સેનાને સહીસલામતીપૂર્વક ગંગા નદી ઝાળંગાવ્યા પછી ૮૧ વર્ષનો વૃદ્ધ રાજા કુંવરસિંહ પોતે પણ તે નદી પાર કરી જવાને છેલ્લી હોડીમાં બેઠો. પણ પાછળથી આવી પહોંચેલ અંગ્રેજ સેનાએ એ હોડી પર ગોળાનો મારો ચલાવ્યો, તે કુંવરસિંહના જમણા હાથમાં બે ગોળાઓ ચેસી ગઇ. વૃદ્ધ રાજાએ તરત જ શરીરમાં ઝેર ચડતું અટકાવવા જમણા હાથ કાપીને નદીમાં ફેંકી દીધો ને ડાબા હાથથી લોહીઝરતા જમણા અંગ પર પાટો બાંધતાં તેણે શાંતિથી ગંગા ઝાળંગી.

x

x

x

અમેરિકાના નામાંકિત વકીલ ચૈટે પાસે એક યુવાન કંઇક કામે આવ્યો પણ ચૈટે તે વખતે અગત્યના કામમાં રોકાયેલ હોઈ તેણે તે યુવાનને ઠેરવાનું સૂચવી બેસવાને એક ખુરશી ધરી.

“પણ હું બીથપનો પુત્ર છું.” યુવાન કડકાઈથી બોલ્યો.

“તો આપ બે ખુરશી રોકો.” ચૈટેએ પોતાના કામમાં જ આંખો પરાંવી યુવાન સમીપ બે ખુરશીઓ ધરતાં ધીમેથી કહ્યું.

x

x

x

ફ્રાંસના વૃદ્ધ રાજવીની દફન-ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિ પછી નવા રાજવીએ રાજાઓની અંતિમક્રિયા કરાવનાર ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુને એ ક્રિયા શાંતિથી પાર ઉતારવા માટે શાળાથી આપી.

“આ વખતે ઉતાવળમાં કેટલીક ઉણપો રહી ગઇ છે” ધર્મગુરુએ ગર્વ અનુભવતાં કહ્યું, “પણ હવે પછી તે માટે પૂરતી સંભાળ લઇ અંતિમક્રિયાને હું વધારે ભવ્ય બનાવી શકીશ.”

“એ ઠીક છે,” રાજાએ હસીને કહ્યું, “પણ તે માટે આપણને ખાસ ઉતાવળ નથી.”

x

x

x

ઇસ્લાંડનો રાજા ચાર્લ્સ રાજસભામાં બેઠો હતો ત્યારે એક ચોરે કોઇક ઉમરાવના ખીશમાંથી છીંકણીની રત્નજડિત ડબી તફડાવી લીધી. રાજાની એ તરફ નજર જતાં જ ચોર નાક પર આંગળી મૂકી રાજાને શાંતિ ગળવવા સૂચવ્યું.

ચોરના ચાલ્યા ગયા પછી ઉમરાવ ત્યારે ડબી શોધવા લાગ્યા ત્યારે રાજવી બોલ્યા, “ડબી મને એ સંભવિત નથી લાગતું. કેમકે હમણાં જ એક ચોર તે તફડાવી ગયો છે.”

“અને તે આપના દેખતાં?” ઉમરાવે ચમકીને પૂછ્યું.

“હા, હા.” રાજાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “પણ એણે મને પોતાનો વિશ્વાસસાથી બનાવેલો. એટલે મારાથી કંઈ પણ બોલી શકાય એમ નહોતું.”

ભાડાં શા માટે વધે છે ?

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી દિલ્લી રેલવેઓ પ્રસંગે પ્રસંગે ભાડાં વધારતી જ રહી છે. આ વધારો કરતી વખતે તે યોગ્ય છે કે કેમ અથવા તો ગરીબ દિલ્લી પ્રજા તે સહી શકશે કે કેમ એ વિચારવામાં આવતું હોય એ બહુ સંભવિત નથી જણાતું. દિલ્લી રેલવેનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે, કે દિલ્લીમાં રેલવાઇ-બજાર પાથરવામાં આવી છે અને એના પાથરનારાઓ માને છે કે પ્રજા એક વખત એ જગ્યામાં સપડાઈ ગયા પછી તેઓ તેના પાસેથી મનફાવતી રીતે નાણાં કઢાવી શકે એમ છે.

રેલવે એક મૂર્ખ માણસ પણ સહેજે સમજી શકે એવી વ્યાપારી સંસ્થા છે. છતાં દિલ્લી સરકાર તે નથી સમજતી. એ માને છે કે દિલ્લી-રાષ્ટ્રની જેમ દિલ્લી રેલવે, પણ પરદેશીઓને માટે સોના-મહોરો મૂકતી મુરખી છે. અને એના પાસેથી જોટલી વધારે મહોરો કઢાવી શકાય એટલી કઢાવી જ લેવી. પરિણામે રેલવેના બજેટને સ્વતંત્ર ન રાખતાં તેનો સામાન્ય બજેટમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે, અને બીજાં બજેટોની ખોટ રેલવાઇ-મુરખી-માંથી પૂરી કરવામાં આવે છે. આ કારણે રેલવે બે-પાંચ કરોડનો નફો કરતી હોય તો તે ઓછો માની પચીસ કરોડનો નફો શી રીતે ચક્ર શકે એ પ્રશ્નને સતત વિચારણામાં રાખવામાં આવે છે.

બીજું એક કારણ એ પણ છે કે દિલ્લી રેલવેના બાંધકામ ઉપર શરૂઆતના ગોરા એન્જિનિયરોના બનાડીપણાને લઈ લખાતૂટ દ્રવ્ય ખર્ચાંયું છે એટલે બીજા દેશોની રેલવેઓ કરતાં દિલ્લી રેલવે વધારે મૂડી ખાઈ ગઈ છે ને તેનું પરિણામ વધારે ભાડાં આપી ગરીબ દિલ્લી પ્રજાને ભોગવવું પડે છે.

દિલ્લીમાં રેલવેની શરૂઆત

ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ૬૦ વર્ષોમાં રેલવે બાંધકામની શરૂઆત થઈ ને એ પછી ૧૮૪૫માં દિલ્લીમાં પણ એ અખતરો કરવામાં આવ્યો. સૌ પહેલાં દિલ્લીમાં ત્રણ લાઈનો નાંખવામાં આવી. પહેલી કલકત્તાથી રાણીગંજ-૧૨૦ માઈલ લાંબી; બીજી મુંબઈથી કલ્યાણ-૩૫ માઈલ લાંબી; અને ત્રીજી મદ્રાસથી આરકોનમ-૪૦ માઈલ લાંબી. આ રેલવે-લાઈનો સંબંધમાં જાતજાતના વહેમો પ્રચારમાં આવતાં, શરૂઆતમાં લોકો તેમાં બેસતાં બીજાં લાગ્યાં. પણ પ્રજાના કલ્યાણ પાછળ ખર્ચ-પી મંડેલી રેલવાઈ-સરકારે સામા પૈસા આપીને પણ એમને એમાં બેસતાં બનાવ્યાં.

અંગ્રેજ એન્જિનિયરોનું કૃષિખાપણ

આખી દુનિયામાં બીજે જ્યાં રેલવેના પાટાની પહોળાઈ ૪ ફીટ છે ત્યારે દિલ્લીમાં

પાં ફોટ છે. ને એના પ્રમાણમાં હિંદી રેલવેએના ડબ્બા-એન્જીનો વગેરે પણ મોટાં છે. આ દષ્ટિએ હિંદી રેલવે વધારે મૂડી ખાત્ર ગઈ છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇંગ્લાંડથી શરૂઆતના જે મહાન રેલવે-એન્જીનિયરો હિંદમાં આવ્યા તેમણે એવું કે હિંદમાં વંટોળિયા ધણા જોરદાર આવે છે એટલે જે ઇંગ્લાંડના ચાર ફોટ પહોળા માપની રેલવે આંધવામાં આવશે તો દ્રેનો ઉથલાવી પડશે, માટે પાં ફોટ પહોળા પાટા રાખવા. એ ધોરણે જ હિંદમાં રાક્ષસી રેલવે આંધવામાં આવી. આજે હિંદમાં જે ફોટ પહોળા પાટા ઉપર દર કલાકે ત્રીશ ત્રીશ માઈલની ઝડપે દ્રેનો દોડી રહી છે પણ વંટોળિયાએ તેમને ઉથલાવી દીધાનો ખનાવ હજી નોંધાયો નથી.

રેલવેની જાળ .

૧૮૫૭ના બળવાએ હિંદમાં અંગ્રેજોને તોળા પોકરાવી. પરિણામે તેમને થયું કે જેમ અને તેમ તાખડતોળ હિંદના આખા ખંડ ઉપર રેલવેની જાળ બિછાવી દેવી, નહિતર ટકવું ભારે થઈ પડશે. એટલે ૧૮૫૮માં એકાદાથે પાંચ હજાર માઈલના પાટા પાથરી દેવા અંગ્રેજ વેપારી-કંપનીઓને કાંદાકટો અપાયા. સરકારે આ કંપનીઓને પાંચ ટકા ઉપજની બાંહેધરી ને મફત જમીન આપી. તે બંને વચ્ચે એવી પણ શરત થઈ કે અમુક મુદત પછી સરકારને યોગ્ય લાગશે તો તે રેલવે વેચાતી લઈ લેશે. પણ બાબત એમ બની કે પાટા ધણા પહોળા હોવાથી મૂડી ધણી ખર્ચાઈ ગઈ. વળી પાટાના પ્રમાણમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં રેલવેને ચલાવવાનો ખર્ચો પણ વધુ આવવા લાગ્યો; એટલે હિંદની રેલવે પાંચ ટકાની ઉપજ આપી શકી નહિ. પરિણામે ૧૮૭૦ સુધી સરકારને, બાંહેધરી પ્રમાણે ગાંધનાં નાણાં આપી, કંપનીઓને પાંચ ટકા પૂરા કરી આપવા પડ્યા. તે પ્રસંગે તપાસ કરી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે સાંકડા પાટાની રેલવે હિંદમાં ચાલી શકે એમ છે માટે સવાનજી શીટ પહોળી મીટરગેજ લાખના નાંખવી. પણ એ બધું રંડાઈ ગયા પછીનું હકાપણ હતું. કેમકે આ નિર્ણય થયા પૂર્વે જ હિંદના પ્રાંતે પ્રાંતને પહોળી રેલવે-લાઈનોએ સાંકળી દીધા હતા. એમને ફરી સાંકળી શકાય નહિ. કેમકે પાટાઓ સાથે એન્જીન-ડબ્બા વગેરે ભાગીને બધું નવેસરથી વસાવવું પડે અને એમ કરતાં તો ખર્ચમાં બિલટો વધારો થાય.

લશ્કરી દષ્ટિબિન્દુ

હવે એક બીજો ખનાવ બન્યો. પેંજડા પ્રસંગ-Penjdeh incident-ને અંગે અંગ્રેજો અને રશિયનો વચ્ચે ચક્રમ્ક ઝરી. ભય બિમો થયો કે રજોને રશિયા કાશ્મીર અગર અફઘાનીસ્તાનને માર્ગે હિંદ ઉપર હુમલો કરી દે. જે આમ બને તો તાખડતોળ સરહદ અને બલુચીસ્તાનમાં લશ્કરી જમાવટ કરી રશિયાને અટકાવવું જોઈએ. એટલા ખાતરજ સરહદ, ઉત્તર પંજાબ અને બલુચીસ્તાનના પથરાણ, ફુગરાણ તથા પહોળી નદીઓવાળા પ્રદેશો ઉપર પાટાઓની જાળ પાથરવામાં આવી. મધ્યકેમથક પાટા પહોળી ગયા. ને એ પણ પહોળા પાટા, કારણ કે લશ્કરી ગાડીઓ સળંગ દોડવી જોઈએ. રેલવેના જેજને કારણે ફેરબદલી કરવાનું તેમને ન પાલવે. આ લાઇનો આંધતાં પહોળા સોસરની હજારો લાંબી સુરંગો કારવામાં આવી. સિંધુ, જેલમ, અને કાશુલ જેવી પહોળી નદીઓ ઉપર ગ્રંખ્યા-બંધ પુલો આંધવામાં આગ્યા. એ લાઇનોની બંને બાજુએ પથરાઓને બદલે રૂપિયાઓ પથરાઈ રહે એટલો ખર્ચો એ લાઇનો પાછળ થયો. સોંપસન સુરંગની ૧૪ માઈલ લાંબી

લાઇનને બાદ કરતાં દુનિયાની કાંઈ પણ રેલવે પાછળ એટલી રકમ ખર્ચાઈ નથી. એજ ઉદ્દેશને લઈ બંગાળ-નાગપુર તથા સિંધ-પંજાબ રેલવે જે વચકા માપની હતી તેમને પણ પહોળા માપની કરી દેવામાં આવી. આ લશ્કરી દક્ષિણ-દુને લઈ રેલવે ચલાવવાનું જે ખર્ચ વધી પડ્યું તે પૂરવાને સરકાર બીજાં ખાતોઓની આવક વધારવા લાગી.

ઉપરે આ રેલવાઈ-આર્થિક સંયોજાને પહોંચી વળવા સરકારે વિચાર કર્યો કે પંજાબ અને સિંધમાં નહેરો કાઢી ખેતીની ઉપજ વધારવામાં આવે તોજ પંજાબ, સરહદ અને સિંધની રેલવેઓ પગભર બીબી થઈ શકે, અને થયું પણ તેમજ.

આ બાલુ સંયુક્ત પ્રાન્ત, બિહાર અને બંગાળની રેલવેઓને વાંધો આવ્યો નહિ. આ પ્રદેશો સપાટ હોવાથી એમની પાછળ મૂડી પણ ઓછી ખર્ચાઈ હતી. વળી ખેતીની ઉપજ પુષ્કળ અને વસ્તી ગીચ હતી. એટલે આ પ્રદેશોની રેલવે સરકારને માટે ફાણી ગાય જેવી થઈ પડી.

હિંદના મધ્યભાગમાં કાલસાની પુષ્કળ ખાણો છે તેમજ બંગલો પણ ઘણાં છે એટલે બી. એન. આર. તથા જી. આઇ. પી. સારી આવક આપવા લાગી. દક્ષિણ હિંદમાં મોટા ભાગની રેલવે મીટરગેજની નંખાઈ એટલે મૂડીનું રોકાણ તથા ચલાવવાનો ખર્ચ ઓછાં આવવાથી એ પણ સારી ઉપજ આપી રહી.

ગુજરાતમાં રેલવે

મુંબઈ પૂર્વે સુરત અંગ્રેજોનું વેપારી મથક હતું એટલે ગુજરાતમાં સૌ પહેલાં ત્યાંથીજ રેલવેના મંડાણ થયાં. પહેલી લાઈન વડોદરા રસ્તે અમદાવાદ સુધીની થઈ. તે પછી સુરતનું મુંબઈની સાથે જોડાણ થયું. અને પછી એ લાઈનને વીરમગામ થઈ વઢવાણ સુધી લંબાવવામાં આવી. એ આખી લાઈન મોટા માપની હતી. વઢવાણથી રાજકોટ સુધી મોરબી દરબારે દ્રામ બાંધી. પછી આણંદથી ડાકોર સુધી પાટા નંખાયા. અહીં એટલું જાણવા જેતું છે કે ડાકોરનું પ્લેટફોર્મ ૧૪૭૦ ફીટ લાંબું હોય દુનિયાનાં સૌથી લાંબાં પ્લેટફોર્મોમાં તે અદારમો નંબર ધરાવે છે. મુંબઈ ઈલાકામાં એ પ્લેટફોર્મની જોડ નથી. આ પછી ડાકોર લાઈનને ગોધરા અને ત્યાંથી દાહોદ-રતલામ-નાગદા થઈ ઉજ્જન સુધી લંબાવવામાં આવી.

રજપૂતાનામાં રેલવે બાંધવા રજપૂતાના-માળવા રેલવે કંપની બીબી થઈ. તેણે દિલ્હીથી જયપુર અને અજમેરને માર્ગે અમદાવાદ સુધી મીટરગેજ લાઈન નાખી દીધી. સને ૧૮૮૫ માં આ રેલવેને બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. સાથે જોડી દેવામાં આવી.

હવે પોનાને ધર-આંગણે રેલવે નાંખવા કાઠી બાપુઓએ પણ વિચાર કર્યો ને કરાવ્યું કે સોંધા મીટરગેજના પાટા કાઢિયાવાડમાં નાંખવા. આ ચર્યાચાતની રેલવેનું નામ હતું 'લાવનગર-ગોંડલ-જુનાગઢ-પોરબંદર રેલવે.' આ લાઈનનું ગુજરાત અને મુંબઈ લાઈન સાથે જોડાણ કરવા મોરબી દરબારે વઢવાણ-રાજકોટ વચ્ચે દોડતી તેમની દ્રામના પાટા ઉપેડી મીટરગેજ લાઈન નાંખી, ને વઢવાણથી માંડી છેક જુનાગઢ સુધી બાપુઓની ગાંઠિયું હડોડાટ દોડવા લાગી.

ગાયકવાડ સરકારે પહેલપ્રથમ કડી પ્રાંતમાં મહેસાણાથી ધ્યાંચ લાઈનના ચર્યા કરી. એમાં મુખ્ય મહેસાણા-વીરમગામ લાઈન હતી. આ બધીના પાટા મીટરગેજના હતા. પછી અંગ્રેજ સરકારે મુંબઈ-વઢવાણ રેલવેને વઢવાણ અને વીરમગામ વચ્ચે મીટરગેજ કરી નાંખી: ને એથી કાઢિયાવાડ અને રજપૂતાના વચ્ચેની ગેજની આડખીલી દૂર થઈ.

ગુજરાત સપાટ હોવાથી તેની લાઈનોએ વધારે મૂડી ખાધી નહિ ને શરૂઆતથી જ તે ધરખમ ઉપજ આપી રહી છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ગુજરાતની મુંઝવિ-વીરમગામ લાઇન હિંદની સૌથી વધુ કાર્યપ્રવૃત્ત લાઇનોમાંની એક છે પણ એ કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે જેટલાં ભાડાં બી.બી. રેલવે ગુજરાતીઓ પાસેથી વસૂલ કરે છે તેટલાં ભાડાં હિંદની બીજી રેલવેઓ બીજા પ્રાંતવાસીઓ પાસેથી લેતી નથી અમદાવાદથી મુંઝવિ ૩૦૬ માઇલ છતાં બી.બી. એ માટે જે ભાડુ વસૂલ કરે છે તે કરતાં એન. ડબલ્યુ. રેલવે દિલ્હીથી અમૃતસર સુધીના ૩૧૫ માઇલના અંતર માટે લગભગ અડધુંજ ભાડું લે છે. ઉપરાંત બીજી રેલવેઓ મેલ કે ફાસ્ટમાં મુમાફરી કરવા માટે બી.બી. ની જેમ વધારે ભાડું વસૂલ કરતી નથી.

અને આપુઓની ગાડિયુંની વાત કરવાની હોય જ નહિ. તેમને ત્યાં તો કલાકે ૨૦ માઇલ ધસડાતી અને સ્ટેશને સ્ટેશને ધામા નાખતી જતી ટ્રેનો મેલ કહેવાય છે. ને મેલનું ભાડું ઓછું હોય ખરું ?

મુસાફરોની સ્થિતિ

આખા જગતમાં પેસેન્જર-ટ્રેનોમાં વધુમાં વધુ નફો રળી જનાર તરીકે હિંદી રેલવેઓ નામચીન છે. બ્રિટનની કે બીજા બિનહિંદી પ્રદેશોની રેલવેઓની મુખ્ય આવક માલ-ટ્રેનો ઉપર આધાર રાખે છે. તે તે દેશોમાં ઉદ્યોગ-વધા વિપુલ પ્રમાણમાં વિકસેલા હોઈ માલ-ટ્રેનો સતત દોડતી જ રહે છે. પણ હિંદ ગરીબ છે. અહીં મુસાફરોએજ માલ (ગુડ્સ)નું સ્થાન પૂરવારનું હોય છે. પરદેશમાં પ્રજાજનો નજીક મુમાફરી કરે છે અને ઓછામાં ઓછું ભાડું આપી વધારેમાં વધારે સગવડતા માગે છે. જ્યારે હિંદની બેકાર પ્રજા ગમે તે બહાને રેલવેમાં રખડ્યાજ કરે છે ને જીવનધોરણના પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે ભાડું આપવા છતાં ઓછામાં ઓછી સગવડતા મળે તો તેને પણ સહભાગ્ય લેખે છે.

ગંદાં જાનજર, ટ્રેનોમાં પાણીનો અભાવ, ભિન્નભિન્ન પ્રકારની કનડગતો, મોટાં ભાગનાં સ્ટેશનોએ પાણીની તાણુ, ને કેટલેક ઠેકાણે પાણી મળે તો તે ઊનાળામાં ખરા ખપોરે પણ એવું મળે કે શિયાળાની પ્રભાતમાં જો એનાથી સ્નાન કર્યું હોય તો ટાઢ પણ ભીડી જાય, કેટલીક પ્લાય લાઈનોનો ગજગામિની ગતિ, ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત બરાબર ન બપ્યા હોય તો માથાં પરસ્પર અથડાઈ જવાનો ભય, 'રેલવેના દાદા'ના નામે ઓળખાતા બિનટિકિટિયા મવાલી વર્ગને અટકાવવાની રેલવાઈ-અસમર્થતાના કારણે ગાડીઓમાં ચાલતી બિલાત્સ શખ્દલીલા, 'કેટલેક' ઠેકાણે પ્લેટફોર્મોનો અભાવ, જુદી જુદી માલિકીના કારણે એક બીજી રેલવેઓ વચ્ચે ચાલતી અથડામણો-આ બધી હિંદની, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગુજરાતની રેલવેની વિશિષ્ટતાઓ છે.

ઝોન ટિકિટો, તહેવારો, રીટર્ન ટિકિટો, લમ્પો, મેળાઓ, યાત્રાઓ, પરિષદો, સરકારી રમ્પો-આ બધી હિંદી રેલવેની દુર્ગુણ ગણાય છે. બારે માસ તે રેલવેને ચિકાર રાખે છે. ઝોન ટિકિટો જેવા પ્રસંગે તો રેલવેના ડબ્બાઓ એવા બિલારાઈ જાય છે કે તે કલકત્તાની કાલ્પનિક કાળી કાટડીને પણ જુલાવી દે. કમાણી કરે રેલવે, સરતી મુમાફરીનો લાભ ઉઠાવે ઝોન ટિકિટ ખરીદનારાઓ ને મરે! થાય ચાલુ મુમાફરીનો. પણ હિંદની રેલવે હિંદી સરકારના જેવીજ જહાંગીરી ચલાવી શકે છે.

શ્રિલંકાની રેલવે સાથે સરખામણી

હિંદમાં ૮ અબજ ૪૬ કરોડના ખર્ચે ૪૩૦૭૪ (૨૧૧૯૬-મેટી લાઇન; ૧૭૭૫૭-ધંધલી લાઇન; ૪૧૨૧ નાની લાઇન) માઇલ જેટલી લાંબી રેલવાઈ-પાટાની જાળ પાથરી દેવામાં આવી છે. આ મૂડીનો મોટો ભાગ હિંદથી પરદેશ જઈ પરદેશીઓનો ખર્ચાને આધાર પાછો ફરેલો છે અને તેનો વધુમાં વધુ લાભ પરદેશીઓના જ નામે ચડે છે. હિંદની રેલવે મલાવવામાં સરેરાશ ખર્ચ માઇલે રૂ. ૩૭૫૦ આવે છે જ્યારે આવક માઇલે રૂ. ૫૭૫૦ ની છે, અને તે દિવસે દિવસે વધતી જ જાય છે. આ સાથે શ્રિલંકાની રેલવેને સરખાવવા જઈએ તો તે મુસાફરોને વધુમાં વધુ સગવડતા આપીને સરેરાશ ચાર ટકાનો જ નફો રજો છે-અને તે પણ મોટે ભાગે માલ-દ્રેનોમાંથી.

કેટલીક માહિતી

ઇલેક્ટ્રીક રેલવે

આખા શ્રિલંકા સામ્રાજ્યમાં હિંદ સૌથી વધુ લાંબી વીજળીની રેલવે-લાઇન ધરાવે છે. એ સમગ્રી જી. આઈ. પી. ની છે જે મુંબઈથી એક બાજુએ ઈગતપુરી સુધી તે બીજી બાજુએ પુના સુધી જાય છે. આ સિવાય બી. બી. ની પરાની રેલવે ૩૫ માઇલ વીરાર સુધી જાય છે. અને સાલિય ઇન્ડિયા રેલવેની મદ્રાસથી ટમ્પરમ સુધી ૨૦ માઇલ (મીટરગેજ) જાય છે. એમાં માત્ર જી. આઈ. પી. ઇલેક્ટ્રીકનાં એજનો ધરાવે છે ને બધી જાતની દ્રેનોમાં તેઓને જોડે છે.

દુનિયાના પહેલા નંબરના રેલવે-પૂલો

૧. એમ્મરસીનો પૂલ	(આફ્રીકા)	૧૨૦૬૪	ફીટ લાંબો.
૨. ટેયક્ષીજ	(રોકોટલેન્ડ)	૧૦૫૨૭	" "
૩. અપર સ્ટોન	(હિન્દુસ્તાન)	૧૦૦૫૨	" "
૪. ગોલાવરી	(")	૯૦૯૬	" "
૫. ફોર્થ	(રોકોટલેન્ડ)	૮૩૦૦	" "
૬. મહાનદી	(હિન્દુસ્તાન)	૬૬૧૨	" "

દુનિયાનાં પહેલા નંબરનાં સ્ટેશનમાર્ચો

૧. સોનપુર	(હિન્દુસ્તાન)	૨૪૧૫	ફીટ લાંબું.
૨. ખરગપુર	(")	૨૩૫૦	" "
૩. છુલાવાયો	(દ. આફ્રીકા)	૨૩૦૨	" "
૪. ન્યુલખનો	(હિન્દુસ્તાન)	૨૨૫૦	" "
૫. ગાન્વેસ્ટર	(ઇંગ્લેન્ડ)	૨૧૬૪	" "

દ્રેનોની ઝડપ

દુનિયાની સૌથી ઝડપી ટ્રેન જર્મનીની ફલાઇંગ-હેમ્પર છે, જેની સરેરાશ ઝડપ દર કલાકે ૮૨ માઇલની છે. બીજો નંબર ઇંગ્લેન્ડની 'સ્ટ્રીટનહેમ ફલાયર'નો છે, જે દર કલાકે ૭૧ માઇલની ઝડપ સાથે છે. આ પછી અમેરિકાની 'ટવેન્ટીથ સેન્ચ્યુરી લીડ'નો વારો આવે છે. એની ઝડપ ૬૦ માઇલની છે.

ઝડપની દૃષ્ટિએ હિન્દની મેલટ્રેનો કીક ચાલે છે એમ કહી શકાય. 'કન્ડીઅર મેલ' હિન્દની સૌથી વધુ ઝડપી ટ્રેન છે એ ખોટાં બલુગાં છે. મુંબઈથી દર અઠવાડિયે જી. આઈ. પી. નો 'ઇન્ડિયન ઇમ્પીરિયલ મેલ' કલકત્તે જાય છે એનો નંબર ૫૬૯૦ છે. બીજો નંબર જી. આઈ. પી. નો 'કલકત્તા મેલ'નો છે. ને ત્રીજો કન્ડીઅરનો છે. બીહટાના અકસ્માત પછી ઈ. આઈ. રેલવેએ પોતાની ગારીઓ ધીમી કરી નાંખી છે નહિતર એનો 'ગુફાન મેલ' ધણે ઝડપી હતો. જી. આઈ. પી. નો પંજાબ મેલ કન્ડીઅરના જેટલો જ ઝડપી છે પણ તેનો રસ્તો બી. બી. ના રસ્તા કરતા ૧૦૦ માઇલ વધુ લાંબો હોવાથી તે બે કલાક વધુ લે છે. એ સઘળી ટ્રેનો સામાન્ય રીતે ૫૦ થી ૫૫ માઇલની ગતિ સાધે છે ને કયાંક કયાંક ૬૦-૭૦ મુઠ્ઠી પહોંચી જાય છે. જી. આઈ. પી. ની ડેક્કન ક્વીન ત્યારે ચાલતી હતી ત્યારે તે આખા પૂર્વમાં સૌથી વધુ ઝડપી ટ્રેન મનાતી, ને મુગધ તથા પુના વચ્ચેના પાર્વત્ય પ્રદેશમાં ચડતાં-ઊતરતાં પણ તે ૬૦ માઇલની ઝડપે દોડતી હતી. પણ બી. બી. ની ફલાઈંગ રાષ્ટ્રી દલુએ ૫૦ થી વધુ જતી નથી

સો માર્ચલ ઉપરના સળંગ લાંબા રેનો હિન્દમાં માત્ર ત્રણ છે. કન્ડીઅર મેલનો ખસીનરોડથી સુરત વચ્ચેનો ૧૩૩ માઇલનો-ઝડપ ૪૩ માઇલ. જી. આઈ. પી. પંજાબ મેલનો ખંડવા અને ઇટારસી વચ્ચેનો ૧૨૦ માર્ચલ લાંબો-ઝડપ ૫૩ માઇલ. સિંધ પંજાબ મેલનો રાહરીથી રહીમયારખાન વચ્ચેનો ૧૦૫ માર્ચલ લાંબો-ઝડપ ૪૦ માઇલ.

બી. બી. ની ટ્રેનો મુંબઈથી વડોદરા સુધી તો કીકકીક ચાલે છે, પણ વડોદરાથી વીરમગામ સુધી તેઓની ગતિ ઘણી ધીમી હોય છે. વડોદરા અને વીરમગામ વચ્ચે કાઠિયાવાડ મેલ કરતાં અમદાવાદથી અજમેર તરફ જતા નાની લાઇનના મેલ અને ફાસ્ટની ઝડપ વધારે હોય છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દની ધીમામાં ધીમી ટ્રેનો બી. બી.ના પાટા ઉપર દોડે છે. તામી લાઇનની લોકલ ટ્રેનોની સરેરાશ ગતિ દર કલાકે ૧૦ માઇલ હોય છે. વડોદરાથી રતલામ અને છુદીકોટા તરફ જતી લોકલો દર કલાકે ૧૫ માઇલ પણ દોડતી નથી. એ દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડી રેલવેઓની ચર્ચા અરચાને લેખાશે, કારણ કે ત્યાંના રેલવે-ક્ષેત્રોમાં હજી ઓગણીસમી સદી ચાલી રહી છે.

સત ઊર્મિ

સરોદ

ફેલકે અતિ રયામ મેઘના
ચમકતી ચપળા છળી મરે;
મુજ જીવન—૩૬—કાર્યમાં
ઝળતી ચેતનની દણી દરે.
ફેલકે તનજન્ય કદમયે
ઝબકતી કરુણા ચળી મરે;
લખુ ઓપ અડાવી કાંધડાં,
સત ઊર્મિ ઉરની ડૂબે ઉરે.

યુદ્ધના અગ્રણીઓ

૨૫

જનરલ ગોઅરીંગ

‘હું જો યુદ્ધમાં ખપી જઈ’, તો જનરલ ગોઅરીંગ જર્મનીમાં સર્વસત્તાધીશ બને; મારામાં મૂકી છે એટલીજ એનામાં પણ શ્રદ્ધા મૂકજો. જર્મનીના તારણહાર મહાન હીટલરે યુદ્ધમાં ઝંપલાવતાં જો નરવીરને જર્મન પ્રજાએગતા ઉપરના શબ્દોમાં પોતાનો વારસ નીચો તે જર્મનીના લોખંડી એનાપતિની જીવનગાથા કંધક રામાંચક છે.

આજનું જગત એને ‘જર્મન બોરિંગ’ના નામે ઓળખે છે. ને ખરેખર તેનું સ્વરૂપ પણ બોરિંગના જેવુંજ છે. તે દુશ્મનને છોડતો નથી, વેરને વીસરતો નથી, બોરિંગના જેટલીજ એકતાનતાથી પોતાના પ્રદેશનું તે રક્ષણ કરે છે. હીટલર તો જર્મન પ્રજાને મન ઈશ્વરાવતાર છે. ને તેને બાદ કરતાં આઠ કરોડની શરવીર ને ડંખીલી જર્મન પ્રજાના લાડકવાયા વીર તરીકે પ્રથમ સ્થાન ગોઅરીંગનું છે.

૧૮૯૭ ની શરૂઆતમાં બ્વેરિયામાં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા કોન્સલ-જનરલને હોદ્દો હતો. પુત્રને તેણે યોગ્ય લશ્કરી તાલીમ આપાવી. ને વીશ વર્ષની ઉંમરે લેફ્ટેનન્ટનો હોદ્દો મેળવી ગોઅરીંગ લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો.

તેને સામાન્ય કરતાં હવાઈ યુદ્ધમાં વિશેષ રસ પડતો. પરિણામે ૧૯૧૪ ના મહાયુદ્ધમાં તેણે વિમાની લશ્કરી નોકરી પસંદ કરી. ને તે કલામાં વિરલ નિપુણતા દાખવી તે હવાઈ દળમાં ફેબ્ટનના હોદ્દે પહોંચ્યો. પણ દરમિયાનમાં યુદ્ધ તહકુબીના કારણ થયા. ને જર્મનીની ખોટી હાર અને શરમભર્યા કરારોથી નિરાશ બનેલો ગોઅરીંગ સ્વદેશ છોડી ચાલ્યો ગયો. યુદ્ધમાં જર્મનીને દગો દેનારાઓ પર પ્રસંગ આવ્યો વેર પાળવાની તેણે તે વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી.

પરદેશમાં રખડતાં તેને સ્વીડનના હવાઈ વેપારીદળમાં નોકરી મળી. ત્યાં તેણે એક સમૃદ્ધિસંપન્ન સ્વીડીશ યુવતી સાથે લગ્ન કર્યાં, ને ૧૯૨૨માં જર્મની પાછો ફરી તે બ્વેરિયામાં એશઆરામથી રહેવા લાગ્યો.

હીટલર તે વખતે જર્મનીમાં ઉદ્યાચ્ચે આવતો હતો. અત્યંત દેશપ્રેમથી ભરેલાં તેનાં બાપણે જર્મન યુવકોના હંધા સોંસરાં ઊતરી જતાં. ગોઅરીંગ પણ આ ચળવળ પ્રત્યે આકર્ષિત, ને થોડાજ સમયમાં તે હીટલરનો જમણો હાથ બની ગયો. બંનેએ મળી નાઝીવાદમાં પ્રાણ પૂરવા માંડ્યા.

૧૯૨૩માં નાઝીઓએ મ્યુનિચમાં બળવો પોકાર્યો. પણ તે બળવો નિષ્ફળ જતાં હીટલર કેદ પૂરાયો, ને નાઝીદળને વીખેરો નાંખવામાં આવ્યું. ગોઅરીંગ એ પ્રસંગે અન્ય અલાખીથી નાસી છૂટી પરદેશ ચાલ્યો ગયો.

ત્રણેક વર્ષ પરદેશમાં આયડી તે જર્મની પાછા ફર્યો. તે વખતે નાઝી આગેવાનોને કેદમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. ગોઅરોંગે તે બધાની સાથે જોડાઈ પક્ષને વ્યવસ્થિત બનાવ્યો. ફેટલાક પૈસાદારો પર લાગવગ જમાવી હોટલરને તેણે પક્ષના વિકાસ માટે જરૂરી નાણાં લાવી આપ્યાં ને ૧૯૨૮ની રીશ્ટેંગ (જર્મન પ્રજાપ્રતિનિધિ-સભા)ની ચૂંટણીમાં બાર નાઝી સભ્યોમાંના એક તરીકે તે પણ ચૂંટાઈ આવ્યો.

રીશ્ટેંગમાં પ્રવેશતાંજ તેણે જર્મન હવાઈ દળની ખીલવણીનો પ્રશ્ન ઉઠાડ્યો. શરૂઆતમાં તેને જોઈએ એવું વજન ન મળ્યું પણ જેમ જેમ નાઝી પક્ષ વધુ પ્રગળા બનતો ગયો તેમ તેમ તેની અને તેની યોજનાઓની કિંમત અંકાવા માંડી ૧૯૩૨ની રીશ્ટેંગની ચૂંટણીમાં નાઝી પક્ષના ૨૩૦ સભ્યો વિજયી નીવડતાં નાઝીઓનું બળ વધી ગયું. નાઝી પક્ષના મુખ્ય આગેવાન હોટલરે રીશ્ટેંગના પ્રમુખ તરીકે ગોઅરોંગની વરણી કરી. ગોઅરોંગે હોટલરને જર્મનીનો ચાન્સેલર બનાવવા કવાદાવા બેલવા માંડ્યા. ને છેવટે ૧૯૩૩માં ગોઅરોંગની ભાવના ફળી. પ્રેસીડેન્ટ હાઈન્ડનબર્ગને હોટલરને જર્મનીના ચાન્સેલર તરીકેનું ૫૬ સોંપવું પડ્યું.

હોટલર ચાન્સેલર બનતાંજ ગોઅરોંગનું માન વધ્યું. તેણે રીશ્ટેંગની આગ અને ખીજ પણ ફેટલીક એવી હુકિતઓ ગોઠવી જર્મનીના અને નાઝી દળના વિરોધીઓને ધીમે ધીમે શાંત કરવા માંડ્યા. જર્મન સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરી તેમાં તેણે પ્રાણ પૂર્યાં. જર્મન હવાઈ બળને અપૂર્વ બનાવવાની યોજનાઓ તેણે અમલમાં મૂકી. ચારવર્ષીય યોજનાથી જર્મનીને તેણે સમગ્ર ને સ્વાશ્રયી બનાવ્યું. પ્રત્યેક જર્મનના હૈયામાં હોટલર પ્રત્યેની ભક્તિ વિકસાવી તેણે ક્ષેત્રોની પ્રજાના વિરાટ બળ અને અદ્ભુત શક્તિને એક જ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત કર્યાં.

૧૯૩૮ માં તે જર્મનીનો શીલ્ડ-માર્શલ બન્યો. ને ૧૯૩૯માં તે આર્થિક ખાતાના વડા તરીકે, યુદ્ધ-સંભાના મંત્રી તરીકે ને છેવટે હોટલરના વારસ તરીકે જાહેર થયો.

હોટલરના અને તેના જીવન વચ્ચે પરસ્પરપૂરક તફાવત છે, ને તેથીજ એ બંનેની અજબ જોડી બની છે. હોટલર પ્રત્યે તે ભક્તિમય વફાદારી ધરાવે છે, હોટલર તેનું સંપૂર્ણ સન્માન સાચવે છે. હોટલર દેવ લેખાય છે, તો તે દૂત મનાય છે. હોટલર આદર્શવાદી છે, ગોઅરોંગ આદર્શને વાસ્તવમાં ઉતારવાની કલા જાણે છે; હોટલર યોજનાઓ ધડી જાણે છે, ગોઅરોંગ તેમને અમલમાં મૂકાવે છે. હોટલરનો શારીરિક આધાર સામાન્ય છે, ગોઅરોંગની કાયા સાડા ૭ મણુ વજનની છે. હોટલર શાકાહારી, સાદો ને લોકોત્તર પ્રકૃતિનો નરપુંગવ છે; ગોઅરોંગ ખાઉધરો, માંસાહારી, શોખીન, વ્યવહાર ને ક'ખીલો સૈનિક છે. હોટલર જર્મન તિબ્બેરીમાંથી પાછો પછ પગાર નથી લેતો; ગોઅરોંગ સંખ્યાબંધ મોટરો ને બેગલાઓ ધરાવે છે. હોટલર હજી પરણ્યો નથી, ગોઅરોંગે પ્રથમ પત્ની મરી જતાં એક રૂપવતી નટી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યાં છે. હોટલરને જર્મન પ્રજા દેવ તરીકે પૂજે છે, એના પર વિરલ શ્રદ્ધા ધરાવે છે; ગોઅરોંગ દેવના દૂત તરીકે એ શ્રદ્ધા ને પૂજતો ઉપયોગ કરે છે.

હોટલર જર્મનીનો આત્મા છે; ગોઅરોંગ તેનો દેહ છે.

મેનરહેઈમ

હોટલર જર્મનીમાં પૂજાય છે; સ્ટેલીન રશિયાનો લોખંડી વીર ગણાય છે; પણ મેનર-હેઈમનું શીન્લેન્ડમાં જે સ્થાન છે તે તે બનેથીયે પર-અદિતીય છે. તે શીન્લેન્ડનો સર્વસંતાપીશ

છે, સરસેનાપતિ-શ્રીફડમાર્શલ છે, તાજ વગરનો રાજા છે; એટલુંજ નહિ, તે શ્રી-લેન્ડનું સર્વસ્વ છે. જેના પર રશિયાની વિરાટ સેના મહિનાઓથી હુમલા કરી રહી છે તે શ્રી-લેન્ડની જગનામાંકિત કિલ્લેબંધીને પણ તેનું જ યશસ્વી નામ અપાયલું છે.

૧૮૧૬માં શ્રી-લેન્ડના એક રમણીય ગામડામાં તેનો જન્મ થયેલો. તે વખતે શ્રી-લેન્ડ રશિયાના ઝારની સત્તા નીચે હતું. બાળક મેનરહેષ્ઠમને નાનપણથી જ લશ્કરી ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ હોઈ અદાર વર્ધની વય થતાં તે ઝારના સૈન્યમાં જોડાયો.

ઝારની તેણે એકદિલથી સેવા કરી. ને સામાન્ય સૈનિકમાંથી તે સરદારને હોદ્દે ચડ્યો. ઝારની આંખ તે વખતે ચીન પર હોઈ મેનરહેષ્ઠમ સ્વામીના હુકમથી પુરાતત્ત્વવેત્તા તરીકે બે વર્ષ સુધી ચીનમાં રખડ્યો. અને તે દરમિયાન ઘોડા પર પાંચ હજાર માઈલની મુસાફરી કરી તે ચીનના લુદા લુદા ભાગના નકશાઓ ઉપરાંત બીજી પણ જરૂરી લશ્કરી માહિતી મેળવતો આવ્યો.

ગત મહાયુદ્ધમાં તે ઝારના સરદાર તરીકે જર્મની સામે લડ્યો. ઝારે તેને કિંમતી બેટાથી નવાળ્યો. પણ રશિયન ક્રાંતિના પરિણામે ઝારનું પતન થતાં મેનરહેષ્ઠમમાં પણ નવીજ મહત્વાકાંક્ષાઓ જાગી. તેને લાગ્યું કે ક્રાંતિથી નિર્મળ બનેલ રશિયાના પંજમાંથી મુક્ત થવાનો શ્રી-લેન્ડને આ મંગલ પ્રસંગ સાંપડ્યો છે. ને તે તરત જ રશિયન સૈન્યમાંથી નાસી છૂટી ગુપ્તવેશે શ્રી-લેન્ડ જઈ પહોંચ્યો.

શ્રી-લેન્ડની આમગ્રજના દેવામાં તેણે સ્વતંત્રતાની ઘોષણા જાગવી; અનેક સૈનિકા તેને આવી મળ્યા. સામાન્ય ગ્રજને પણ તેણે લશ્કરી તાલીમ આપી. ને ૧૯૧૮ માં તેણે રશિયન પંજમાંથી શ્રી-લેન્ડને મુક્ત કરવા યુદ્ધ આરંભ્યું. જર્મન કૈસર તરફથી તેને આ પ્રતિજ્ઞા પૂરતી મદદ મળી. ને છેવટે એજ સાલમાં તેણે શ્રી-લેન્ડને મુક્ત બનાવ્યું. કૈસરે તેને આર્પન કૌસથી નવાળ્યો. આ રીતે એક જ મહાયુદ્ધમાં મેનરહેષ્ઠમ, પોતાની જન્મ-ભૂમિની સ્વતંત્રતા સાથે જ, બંને પ્રતિપક્ષી શહેનશાહોનું સન્માન રળી ગયો.

શ્રી-લેન્ડ મુક્ત બનતાજ મેનરહેષ્ઠમનું સ્થાન અપ્રતિમ થઈ પડ્યું. તેને શ્રી-લેન્ડનો રાજા બનાવવાની પેરણીઓ. ચાલી, પણ એ મહાન સૈનિક એ બધું નકારી શાંત જીવન સ્વીકાર્યું. પાટનગર હેલ્સીન્કી નજીકના એક સુંદર પરામાં તેણે પોતાનો બધવ મહેલ બનાવ-રાખ્યો. ને ત્યાં પોતાની રશિયન પત્નીને સાથે રાખી સ્કેન્ડીનેવિયન સુંદરીઓના સહવાસમાં તે સમય વીતાવવા લાગ્યો.

વયે વૃદ્ધ છતાં તેનું જોમ સુવાનને પણ ચરમાવે તેવું છે. જગતનો તે એક મહાનમાં મહાન નિશાનબાજ છે. નેપાલનાં જંગલોમાં તેણે શિકાર ખેલેલો છે અને એ શિકારની ચાદગીરી રૂપે નેપાળના એક રાક્ષસી વાઘનું ચામડું તેના મહેલના દિવાનખંડમાં પથરાયલું રહે છે. તેને મોજશોખ ખૂબ પ્રિય છે; તે સંપૂર્ણ સૈનિક છે, ચિન્તાનો તેણે કાઈ દિવસ અનુભવ પણ નથી કર્યો. પરિણામે આજે બોતેર વર્ષની વયે પણ તેના માથાનો એક પણ વાળ સફેદ નથી બન્યો. તેનું પૂરું નામ શ્રીફડમાર્શલ બેરન કાર્લ ગુસ્ટાવ એમીલ વોન મેનરહેષ્ઠમ છે.

તેના જન્મ પહેલાં શ્રી-લેન્ડ એક સૈકા સુધી રશિયન ગુલામી અનુભવેલી, પણ તેના આગમન પછી શ્રી-લેન્ડ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે સન્માનિત બન્યું છે. સફેદ ભૂમિકા પર

વાદળી રેખાકિનનો શ્રીનીશ રાષ્ટ્રધ્વજ પશુ તેને જ આભારી છે. રશિયાથી તે જ્યારે બાગી છુટેલો ત્યારે તે ધ્વજ સેંટપીટર્સબર્ગની જલનોકા-કલગનો ધ્વજ લેખાતો. પશુ ક્રાન્તિ પછી એ કલગ બંધ પડતાં મેનરહેઇએ એ સુદર ધ્વજને પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજ તરીકે અપનાવી લીધો.

ફ્રીન્લેન્ડને સ્વતંત્ર કર્યા પછી તેના ટકાવ માટે તેણે પોતાનું બધું જ બળ અજમાવેલું છે. પરદેશોમાં તેણે માતૃભૂમિની લાગવગ જમાવી, સ્વદેશમાં તેણે પ્રજાને લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી, ઉદ્યોગ-ધધાને વિકાસમાર્ગે વાળ્યા. ફ્રીન્લેન્ડની રશિયન સરહદ પર તેણે કેટલાક નિષ્ણુતોની મદદથી એક લઘ્ય કિસ્લેબધી તૈયાર કરાવી ને પ્રજાએ તે કિસ્લેબધી સાથે તેનું નામ સાંકળ્યું. બે વર્ષ પહેલાં જ હીટલરે તેને નવો જર્મન ખિતાબ અક્ષેલો; ને બિટને પશુ તેને તે જ અરસામાં બચ્ચ ઇલકાબ આપ્યો.

એકવીશ વર્ષ સુધી ફ્રીન્લેન્ડે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી. જ્યાંસુધી જર્મની ફ્રીન્લેન્ડના પક્ષે હતું ત્યાંસુધી રશિયા એ સ્વતંત્ર દેશનું નામ લઈ શકે એ અર્મભવિત હતું. પશુ મ્યુનીચ-કરાર પછી રશિયા અને જર્મની વચ્ચે એકસંધી કેળવાતાં ફ્રીન્લેન્ડનું બાચ્ચ પરવાર્યું. રશિયન રીંછે તેની સામે પોતાનો પળે ઉગામ્યો અને જર્મની ફ્રીન્લેન્ડની રક્ષાને ખાતર રશિયન મૈત્રી તળે એ અર્મભવિત બન્યું. પરિણામે ફ્રીન્લેન્ડ રશિયા સાથે યુદ્ધમાં સંડોવાયું. ને રાષ્ટ્રભૂમિના આ વિકટ સયોગોમાં, વૃદ્ધ મેનરહેઇમ તરતજ પોતાની યાળ ખખેરી બહાર આવ્યો. તેણે દેશનું સુકાન સંભાળ્યું.

તે વીર કુટિલ મત્રણાઓ કરતાં યુદ્ધમાં વિશેષ સમજે છે, મંત્રી કરતાં સૈનિક તરીકે તે વધારે કુશળ છે. ગોરિલા પદ્ધતિનું યુદ્ધ તેને વિશેષ અનુકૂળ આવે છે. મહાન ભોગવ સંસ્તનત સામે ઝખૂમતા શિવાજીની ઢળે તે જગતના પ્રબળમા પ્રબળ રશિયન સૈન્ય મામે મહિનાઓથી ઝખૂમી રહ્યો છે. રશિયા સામે તેનો વિજ્ય લગભગ અસંભવિત છતાં શ્રીનીશ ભૂમિના તમુએ તમુને દુશ્મનોના બોહીથી રચ્ચા પછીજ તે પોતાના બાકી સૈન્ય સાથે કુશળતાપૂર્વક પાછો હડે છે.

સંગીત

મુજરાંકર જોધી

[મિત્ર]

સંગીત ગાતો કંઈ તાલબદ્ધ
સસુદ્ર ગાળે મહમત્ત યૈને
હદો દુઃખીનાં રકતા સ્વરો કે
ને આર્તનાદો જગપ્રાણીઓના
હૂબી જતાં સંગીત એ મીઠામાં.

અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન

‘વસંતાનુજ’

૩

પાઠ્યપુસ્તકોનો વિચાર કર્યા પછી અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ પ્રૌઢ જનતાનું જ્ઞાન બૃહદ્ભાઈ ન જતાં તે તેમના ચાલુ જીવનને સુધારવામાં-જીવનને જામી કક્ષાએ લાવવામાં-ઉપયોગી થાય તે માટે ઈતર સાહિત્યનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

ઈતરવાચન માટે આજે કંઈ સાહિત્ય છે કે નહિ તેનો જો વિચાર કરીએ તો પ્રૌઢ ઉમરે શિક્ષણ પામેલાઓને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય આજે બહુ જ થોડું છે એમ તરત જ જણાઈ આવશે. બાળકો માટે કે કુમારો માટે તૈયાર થયેલાં પુસ્તકો પ્રૌઢ ઉમરની જનતાને પણ ઉપયોગી થઈ જ પડશે એમ તો ન કહેવાય. વાચનની દૃષ્ટિએ બહે એ સાહિત્ય અનુકૂળ હોય પરંતુ ઉમર અને અનુભવના પ્રમાણમાં તમામ કુમાર સાહિત્ય અનુકૂળ પડશે એમ ન માની લેવાય.

ધાર્મિક પુસ્તકો જે સહેલી ભાષામાં લખાયેલાં હોય તે વધુ અનુકૂળ આવે એમ કહી શકાય. શ્રીદક્ષિણામૃતિ ચંચાનાં રામાયણ તથા મહાભારતનાં ‘પાત્રો’ ઉપરાંત ‘હજરત મહંમદ પયગંબર’ વગેરે તેમજ ગાંધીજીએ લખેલ ટોલસ્ટોયની વાતો, અનાસક્તિયોગ વગેરે લલામણ કરવા યોગ્ય ગણી શકાય ખરાં.

ઈતરવાચન માટેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં વાંચનાર જનતાનું સામાન્ય ભાષાજ્ઞાન, વાચનશક્તિ તથા માનસિક વલણનો વિચાર કરવો જોઈએ. જુદાં જુદાં માનસિક વલણનાં માણસો માટે જુદાં જુદાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા માટે ધાર્મિક પુસ્તકો રચાવાં જોઈએ. કાઈ માણસ અભણ હોય, પરંતુ શોધખોળની વૃત્તિવાળો હોય તો તેને વાંચતાં આવડ્યા પછી તે સમજી શકે તેવી સહેલી અને સાદી ભાષામાં લખાયેલાં વિજ્ઞાનના જુદાજુદા વિષયોને લગતાં પુસ્તકો પણ રચવાં જોઈએ.

અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો દૂર થયા પછી માણસની પાસે અખૂટ જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો થાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનભંડાર તેને ગભરાવી મૂકે એ રીતે રજૂ થાય તો તે નિરાશ થશે. પરંતુ એ ભંડાર તેનાથી સમજી શકાય એ રીતે રજૂ થાય તો તે હોશે હોશે વધુ જ્ઞાન મેળવવા માટે પોતાનું જ્ઞાનવર્ધક વધારવા માટે તે તરફ ખેંચાશે અને રૂચી અનુસાર તેનો આસ્વાદ લેશે.

આથી જુદાજુદા વિષયના પંડિતોએ આગજનતા-એક સામાન્ય સ્ત્રી, હનુમ, મનુર કે ખેડૂત સમજી શકે તેવું સાહિત્ય તૈયાર કરવા તરફ ધ્યાન આપવું પડશે.

આજે આપણા દેશમાં બહુમતિ નિરક્ષરોની છે. સાધારણ જ્ઞાન પામેલાઓ લઘુમતિમાં છે. પરંતુ પંડિતોની સંખ્યા તો તદ્દન નાની છે. આજે આપણે ત્યાં જે સાહિત્ય તૈયાર

માય છે તે મોટે ભાગે સુધરેલા અને બહુલા શહેરવાસીઓને ઉપયોગી થાય તેવું હોય છે. મામડામાં રહેનાર તેમજ કહેવાતા સુધરેલાઓની દૃષ્ટિએ નહિ સુધરેલા ગણાતા વર્ગો જે શહેરોમાં વસતા હોય છે તેમને માટેનું ઉપયોગી સાહિત્ય ખુબ જ ઓછું બલકે તદ્દન નહોતું પ્રમાણમાં બહાર પડે છે. આથી જ 'નવ વર્ષનો પતિ ને સોળ વર્ષની સતિ' નવાં મનને કુલ્લક આનંદ આપે તેવાં તથા વિકૃત મનોદશા કેળવે એવાં ગાયતો અને વાર્તાઓનાં પુસ્તકો ન્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. આવાં પુસ્તકોની નકલો પણ વધુ ખર્ચે છે, કારણ કે ખીન્ન રાષ્ટ્રિક સાહિત્યના અભાવે આ જાતનું હલકી વૃત્તિઆને સ્પર્શે તેવું સાહિત્ય લોકો પાસે રજૂ થતાં નહું જાણવાની અને વાંચવાની જગ્યાસાવાળો માણસ જે રીતે જગ્યાસા સંતોષાય તે રીતે તે સંતોષી લે છે.

શાસ્ત્રિય લેખો કે પુસ્તકો લખવાનું તથા તેવા લેખો અને પુસ્તકો ઉપર વિવેચન કરવાનું કામ સહેલું છે, પરંતુ આખાં જનસમાજને ઉત્તર બનાવે અને રાષ્ટ્રજીવનનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં પુસ્તકો સરળ ભાષામાં રચવાનું કામ અધર્ષ છે. જેમને માટે પુસ્તક લખવું હોય તેનો શબ્દકોશ કેટલો છે અને તેના મગજમાં કેટલું જલદી સમગ્ર જરો તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. એ ખ્યાલ ન રખાતો હોઈને જેમ આજે રચાતું ઘણુંખરૂં બાલસાહિત્ય બાલોપભોગ્ય બનવાને બદલે કુમારોપભોગ્ય હોય છે, તેમ ઔદો માટેનું સાહિત્ય પણ જે વર્ગને માટે તે રચવામાં આવ્યું હોય છે તેમને અધર્ષ પડે છે. અને વધુ માનસિક વિકાસ પામેલાઓને તે અનુકૂળ બને છે.

આમ અક્ષરજ્ઞાન પામેલા ઔદો માટે સાહિત્યસર્જનનું કાર્ય નિષ્ફળ ગણી શકાય તેવાઓને હાથે યવું જોઈએ.

ઈતરવાચનનો વિચાર કરતાં આપણા મગજમાં પુસ્તકોનો ખ્યાલ પહેલો આવશે. પરંતુ પુસ્તકોથી યે વધુ જરૂરિયાત તો રાજરોજનાં જીવનનાં ઘડતર અને વિકાસમાં મદદરૂપ થાય તેવાં સામયિકોની છે. સરળ ભાષામાં જુદાજુદા ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચા કરતાં માસિકો, દુનિયાના બનાવો તથા દુનિયાની પ્રગતિનો ખ્યાલ આપતાં તથા એ બનાવો અને પ્રગતિમાં વાંચનારનું સ્થાન ક્યાં છે તે દર્શાવનારા લેખોવાળાં પાક્ષિક કે અઢવાડિક છાપાંઓ પણ આ દેશની ધણી મોટા ભાગની પ્રગતિના જીવનઘડતર માટે ખુબ ઉપયોગી થઈ પડે.

આવા એક પાક્ષિકની યોજના સ્વ. ગિજુભાઈએ તૈયાર કરી હતી. એ યોજના કાચળ ઉપર લખાઈ હતી કે નહિ તે યાદ નથી પરંતુ એવા પાક્ષિકની જરૂરિયાત વિશે તેમણે અનેક વ્યક્તિઓ પાસે ચર્ચાઓ કરી હતી. પરંતુ એ યોજના પણ તેમનાં જીવન દરમિયાન અમલમાં મૂકી શકાઈ નહોતી; જો કે એનો અમલ કરવા માટે જુદાજુદા પ્રયત્નો થયા હતા પરંતુ એવું પાક્ષિક જન્મ લે તે પહેલાં જ તે પ્રયત્નો અટકી જતાં હવે ન્યારે નિરક્ષરતા-નિવારણના કાર્યને વેગ મળ્યો છે ત્યારે આવી કોઈ યોજના હાથ ધરવામાં આવે એ ધમ્મવાજે છે.

આપણો દેશ સ્વતંત્ર બન્યા પછી નિરક્ષરતા-નિવારણનું રચનાત્મક કાર્ય કોઈ અટકી જવાનું નથી. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટેના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ખાદી, ગરુષ્વત્તા-નિવારણ અને કોમી એકતાને સ્થાન છે તેમ હવે નિરક્ષરતા-નિવારણને પણ સ્થાન મળવા લાગ્યું.

છે. પરંતુ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કાંઈ દુનિયાના બીજા દેશોની હરોળમાં આપણો દેશ એકદમ નહિ મૂકાઈ જાય. ફક્ત સ્વતંત્રતા જ આ દેશ અને બીજા દેશોની પ્રજા વચ્ચે સામાન્ય અંગ હશે. સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી પણ બીજા પ્રજાઓની સાથે આપણે 'પંજુ બિયું' માથું રાખી એક હરોળમાં બીજા શક્ય એ માટે આપણે જહેમત ઉઠાવવી પડશે. બીજા દેશોએ આજમુદી જે કાંઈ પ્રગતિ કરી છે તેટલી પ્રગતિ આપણે પણ કરવી પડશે, અને તે પછી આપણે પ્રગતિમાં બીજા દેશો કરતાં પાછળ ન પડી જઈએ એટલું જ નહિ પણ બીજા પ્રજાઓને અનુકરણરૂપ થઈ પડીએ તે માટે સાવચેત રહેવું પડશે.

નિરક્ષરતા-નિવારણની યોજનાનો અમલ કરનારાઓની ફરજ ફક્ત વાંચતાં શીખવી દોષે પૂરી થતી નથી. પરંતુ યોગ્ય વાચનને અભાવે ફરી નિરક્ષરતા ન આવી જાય તે પણ જોવાનું છે. આથી આ જાતનું સાહિત્ય તૈયાર કરી શકે તેવા સાક્ષરોએ સાદી અને સરળ ભાષામાં જુદાજુદા વિષયો ઉપર પુસ્તકો રચવા તરફ ધ્યાન દેવું જોઈએ તથા શિક્ષકોએ તેવા સાહિત્ય તરફ આંખો ઝીંકી તે વાંચવા પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં એક જ પુસ્તકની જુદી જુદી કક્ષાના વાંચનારાઓને ઉપયોગી થાય તેવી આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે. એકની એક વાર્તા મૂળ લેખકની લખેલી પાંચસો પાનાની હોય તે જ વાર્તા ટુંકાવીને સહેલી ભાષામાં ૧૦૦ પાનામાં રજૂ કરી હોય છે અને તે જ વાર્તા કુમારો માટે મોટા અક્ષરે છાપીને વધુ ટુંકાવીને પચાસ પાનામાં છાપી હોય છે. આ જાતના પ્રવાસો આપણે ત્યાં બહુ જ થોડા થાય છે. મહાભારત કે રામાયણની 'લઘુ' અને 'સરળ' આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે, ગાંધીજીના જીવનચરિત્રની જુદા જુદા લેખકોએ નાની મોટી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે પરંતુ 'ચંદ્રકાન્ત' કે 'સરસ્વતીચંદ્ર' જે હજી પણ વાંચનારી આલમમાં મોકલ સ્થાન જાળવી રહેલ છે તેની સહેલી આવૃત્તિઓ તૈયાર નથી થઈ. પં. જવાહરલાલજીની 'આત્મકથા' પણ બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવી ભાષામાં તેમજ કુમારો અને જેમની ભાષાનો ચબ્દકોશ ટૂંકા હોય તેવા પ્રૌઢો માટે પણ ટુંકાવીને પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ.

આજે કેટલાંય માસિકો તથા અડવાડિકો પૂરતા માહકોને અભાવે બરાબર ચાલી શકતાં નથી. તેનું કારણ કે ટૂંકા સ્તંભમાં ઘણાં સામયિકો એકઠાં થઈ ગયાં છે. આપણે ત્યાં શૈલિક વિચારશક્તિનો અભાવ હોવાથી એક વ્યક્તિ કે સંસ્થાએ બાલ કે કુમારજાત માટે માસિક શરૂ કર્યું, એટલે તરત બીજા વ્યક્તિ કે સંસ્થા, તેની હરિકાઈમાં, તેનું જ બીજું માસિક શરૂ કરશે. પરંતુ ખેડૂત તેમ જ મજૂર-જગતને સ્પર્શે તેવાં માસિકો તરફ કોઈ ધ્યાન દેતું નથી. અમદાવાદમાં મજૂરો માટે 'સર્વોદય' માસિક નીકળે છે તે પણ અમદાવાદના બજેલા અને સુધરેલા મજૂરો બંને હોંસથી વાંચતા હોય પણ એ માસિક વીરમગામ, વઢવાણ કે વાંકાનેરના મજૂરોને અર્ધ પડશે. માનસિક વિકાસની જુદી જુદી કક્ષાએ પહોંચેલાઓ માટે જુદાં જુદાં પુસ્તકો, માસિકો, દૈનિકો વગેરે બહાર પડે અને તેના વાંચનારાઓ પાસે પહોં-ચાડવાની આવડત પ્રકાશકોમાં હોય તો વાચનશ્રુષ્ટી જનતાને વાંચન મળે અને લેખકો તથા પ્રકાશકોને કામ મળે.

અલ્પ જ્ઞાનવાળી જનતા-જે મોટે ભાગે ગામડાંઓમાં રહે છે-ને માટે જો એકાદ પાક્કું શરૂ કરવામાં આવે તો તેનો ઉઠાવ સારો થાય એ ચોક્કસ છે. એ પાક્કું આજનાં

“ગરીબ છોકરા છે.” વ્રજલાલે કહ્યું.

“કેવડો છે?” નૌતમલાલે પૂછ્યું.

“દશ-અગિયાર વર્ષનો છોકો.”

“ત્યારે તો દુકાનના કામનો બાર ન ઉપાડી શકે.”

“એ ખરું, પણ છટુંછટાયું કામ હોશે હોશે કરે તેવો છે.”

“હં.....” કંડો હોકારો આવ્યો.

“બિચારો અનાથ છે. તમારે ત્યાં ટાઢો દુકાનો ખાઈ પડ્યો રહેશે.”

“શું એવું નામ?”

“લાલુ.”

“હમણાં તો તમારી બેગો રહે છે, કાં?”

“હા, મને તો ઘણું એમ થાય છે કે હું એને મારે ત્યાં જ રાખી લઉં! બિચારાનાં માળાપ બે મ ગુજરી ગયાં છે. જગતમાં તેને ‘માશે’ કહે તેવું કોઈ છે નહીં. દયા આવે એવો ગરીબડો છોકરો છે. પણ તમે તો મારી

સ્થિતિ જાણો છો. મારે ત્યાં કાંઈ એનો ભર નય! અને આપનાં મોટાં ખાતાંમાં તો આવો એકાદ અનાથ સહેલાઈથી પોષાઈ શકે...”

“હીક, બેપ્રશ્ન!” નૌતમલાલે વાત પતાવી. વ્રજલાલ બીંધે નૌતમલાલ જેવા ધનાઢ્યનો આચરો બે લાલુને મળી જાય તો પછી તેને બિંદગીબરની નિરાંત થઈ જાય એ આશાએ વ્રજલાલ આવેશ. પણ જે છોકરા પાસેથી દુકાનના અન્ય નોકરો માફક અડધી રાત મુઠી કામ ન લઈ શકાય તેને રાખવો-પેટવડિયેય-લાભકારક કેમ બને તે પણ નૌતમશેકના મનમાં બેસતી ન હતી.

પણ છેલ્લા થોડા દિવસથી શેઠાણીએ હા પકડી હતી કે દુકાને કામ કરનાર પાંચ જણ છે, તો ઘેર કામ કરનારી એક બાઈ પણ ભેગા. પાણી-દળણું કરનારી બાઈ આવો દિવસ ઘેર ન રહેતી હોવાથી છટક કામમાં શેઠાણીને ઘણી અગવડ પડતી હતી.

દૈનિકાના એક પાનાના કદનું જ બંને બાલુએ છાપેલું હોય તો પણ ચાલી શકે. તેમાં વાંચનારના હિતને સ્પર્શે તેવા લેખો, માહિતીઓ, દેશપરદેશના ખબરો વગેરે આવી શકે.

પ્રગ્મણતરને વેગ આપે અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ થાય તેવું ઇતરવાચનનું સાહિત્ય તૈયાર કરવા લક્ષ નહિ અપાય તો ફરી બે પાંચ વર્ષે અત્યારનો ઉત્સાહનો ઉભરો સમી જશે અને ફરી કોઈ અક્ષરજ્ઞાન યોજનાને વેગ આપનાર વ્યક્તિ કે મંત્રચા નહિ નીકળે તો પ્રગતિ અટકી જશે. ઉપરાંત બે લેખાગ્ર લેખકો, વિકૃત સાહિત્યપ્રચારકો અને રાજકીય મતમતાંતરના પ્રચારકો ગમે તેવું સાહિત્ય રજૂ કરી થોડું ભણેલી પ્રજા સમક્ષ મૂકે તો પ્રગતિ પ્રગતિમાં અડચણો બીજી યશે એટલું જ નહિ પણ પ્રજા પોતાનો સાચો માર્ગ છોડી આડે માર્ગે ચડી જશે.

આથી ઇતરવાચનનો પ્રશ્ન પ્રગતિચિંતકોએ વિચારી લેવો જરૂરી છે કે જેથી શુદ્ધિભરે પેદા કરે તેવું વિકૃત સાહિત્ય પ્રજામાં દાખલ થઈ માનસિક સડો પેદા ન થાય.

એવી કામચાળી-કામવાળી રાખવાથી થતા નુકશાનનું દિગ્દર્શન શેઠે વસંત સમક્ષ અનેક વખત કરાવ્યું હોવા છતાં, વસંત તેના નિર્ણય-માંથી ચળી ન હતી, અને દરેક યોગ્ય પ્રસંગે કામચાળીની માગણી કર્યા જ કરતી.

મજલાલને 'ડીક, બેઈથ' કહેતી વખતે નૌતમના મનમાં એજ વિચાર આવેલ કે, જો આ છોકરાને રાખી લેવાની વાત કબૂલી વસંત કામચાળીની માગણી પાતી મૂકવા તૈયાર હોય તો એ છોકરાને રાખી લેવામાં કંઈ વધી ન હતો.

“ક્યાં ગઈ ?” ઘેર આવી નૌતમે દહેકા મૂલક વસંતને બોલાવી.

“કેમ ?” વસંતે રસોડામાંથી બહાર આવતાં કહ્યું.

“શું આલે છે ?”

“રંધુ છું.”

“એસને !”

“પછી કાણુ કામ કરશે ?”

“તને એક વાત કરવી છે.”

“શી ?”

“તું કામચાળી-કામવાળી કર્યા કરે છે. કામચાળી રાખ્યા પછી શરીરને કસરત મળે તો અનાજ કેમ ખચશે ?” કાપડની દુકાનમાં થકા પર બેસી રહી યુવાપરચામાં જ ચરખીના ચર પર ચર જમાવે જતા નૌતમે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સાચવવા કસરતની કેવી આવશ્યકતા છે તે સમજાવતું શરૂ કર્યું.

“તમારી આની આ વાત સાંભળીને તો હું દબે ધરાઈ ગઈ છું. અને આજ વાત કરવા માટે મને રસોડામાંથી બોલાવી ?” વસંતે રસોડા તરફ જવા ફરતાં કહ્યું.

“તું ઊભી તો રે !”

“શું છે ?” વસંતે ફટાળે દર્શાવી પાછાં ફરતાં પૂછ્યું.

“તારી ઈચ્છા જો સાચોસાચ કામચાળી રાખવાની હોય....”

“એટલે ? શું હું આટલા દિવસથી નાટક કરું છું ?” વસંતે હાથેકા કર્યો.

“ના...ના, પણ તો પછી હું સાચેજ વિચાર કરું.” શેઠે હસતાં કહ્યું.

“હજી તો વિચાર કરવાનીજ વાત છે, કાં ?”

“જો, વિશ્વાસુ કામચાળી મળવાં બહુ મુશ્કેલ છે.”

“આપણે ક્યાં એના હાથમાં તિંગેરીની ચાવી મૂકવી છે ?”

“બિલકુલ બોળી.”

“ભલે !” કહી વસંત ચાલવા માંડી.

“અરે, વાત તો સાંભળ ! આજે એક છોકરો કામે રહેવા આવ્યો છે. દુકાનમાં કામ નથી. તું કહેતી હો તો એને ઘરનું સટરપટર કામ કરવા રાખી દઉં.”

“મારે છોકરાનું કામ નથી. બેરાનાં કામ એને ક્યાંથી આવડે ?”

“તો તારી મરજી ! આ તો માળાપ વિનાનો નિરાધાર અનાથ છે એટલે મને થયું કે...પણ કાંઈ નહીં ! તારી ઈચ્છા નથી એટલે હું તેને ના કહી દઉં.” શેઠે વસંતના હૃદયની નખળાઈ પકડી પાડી, તેનો દયાભાવ જાનત કરી ખેલાતું ધાર્મ્ય કબૂલાતવા પ્રયત્ન કર્યો જનતજનતાનાં આલેખ સમજાવવામાં ઊંચતાં શેઠે માનસશાસ્ત્રનો વ્યવહાર અપાસી હતો. વસંતના હૃદયનું મર્મસ્થાન પકડી પાડ્યા પછી તેનો વિજય નક્કી હતો.

“નાનાં, એને અહીં લાવજો તો ખરા. કાંઈ બિચારા નિરાધારને રોટલો ન ટાળવો. પણ સાચેજ એ છે કેવડો ?”

“છે દરેક વરસનો.”

“મા કે આપ કાંઈ નથી ?”

“ના.”

“ત્યારે તો આપકાને જરૂર રાખજો.”

“પણ છોકરાને જો બેરાનું કામ ફાવે તેમ નહોતું તો પછી એને શા માટે રાખવો ?” શેઠે ગમ્મત કરતાં કહ્યું.

“ફાવશે-ફાવશે! અને નહીં ફાવે તોય હવે હું કામવાળી તો નહીં જ માગું, ખસ?” થોડો રકબક કરી શેઠે વસંત પર ઉપકાર કરતા હોય તેમ છોકરાને ઘેર રાખવાનું કખૂદ્યુ. વસંત ખુશ થઈ.

શેઠને સંતોષ થયો.

લાલુ બીજે જ દિવસે નૌતમને ઘેર આવી ગયો.

“ક્યાં ગઈ? લે, આ તે” કહ્યું ‘તું’ એ છોકરા આવી ગયો છે.”

“ક્યાં?” કરતી વસંત બહાર આવી

“આ રહ્યો,” શેઠે કહ્યું, “હવે તું એને જ કામકાજ સોંપવું થટે તે સોંપજે, હું તો દુકાને જઈ છું. મોસમ ટાણે મને ખોટી થવું ન પાડવે.”

“સાફ! તમે જાવ. હું બધું સંભાળી લઈશ.” વસંતે કહ્યું.

નૌતમ ચાલતો થયો.

લાલુ તો દિગ્મૂઢ બની ઊભો જ હતો. તેનો ગરીબરો અહેસાસો નોંધ નિઃસંતાન વસંતને તેના પર હેત ઉપજ્યું.

“તાફે નામ શું?” વસંતે લાલુને પાસે લઈ વહાલપૂર્વક પૂછ્યું.

“લાલુ.” માતા ગુમાવ્યા પછી પહેલી જ ધન્યતા માતાસમે રહેહલર્થો બોલ સાંભળતાં લાલુ ખુશ બની બોલ્યો.

“તારાં મા-બાપ બેય મરી ગયાં છે?” વસંતના ગળામાં થોડો ધ્રુમરી હતી.

“હા.” લાલુ વસંતમાં ગત-માતાની મૃતિ જોતો હોય તેમ તેની સામે નોંધ રહ્યો.

“કોઈ સંતુ ય નથી?” વસંતની આંખ બીની બની હતી.

“ના-ના.”

“મા ક્યારે મરી ગઈ? બાપ ક્યારે મરી ગયા?” લાલુના માથા પર હાથ ફેરવતાં વસંતે પૂછ્યું.

“બાપ તો યાદ જ નથી આવતા. મા જ મહિના પહેલાં મરી ગઈ.” લાલુની આંખ પથ્થુ, ધણા દિવસે તેનું દુઃખ સંદાનુશ્રુતિપૂર્વક સાંભળનાર મળવાથી, બીની બની.

“આટલા દિવસ મુઠી ક્યાં રહેતો હતો?”

“વળુભાઈને ઘેર.”

“ત્યાં ફાવતું?” વસંતે લાલુમાં આત્મીયભાવ અનુભવવા લાગી.

“ફાવતું.....પથ્થુ શેઠાણીને હું ન ગમતો.”

“હવે તો તારે અહીં જ રહેવાનું હોં! ગમશેને?”

“હા.”

પ્રથમ મુલાકાતે જ લાલુ અને વસંત ખૂબ જ નિકટતા અનુભવવા લાગ્યાં. વળુભાઈને ત્યાં શેઠાણીની સતત ગાળો ખાતો લાલુ વસંતનો આશરો મળતાં તેને ભાવપૂર્વક વળગતો ગયો. અને નિઃસંતાન વસંતના હૃદયમાં લાલુને નોંધ માનુભાવ જાગત થયો.

કામવાળા તરીકે રાખવામાં આવેલ લાલુ ધરના છોકરાનું સ્થાન પામ્યો. લાલુ પાસેથી કામ લેવાનું વસંતને જ ન ગમતું. તે તો લાલુને સ્વચ્છ રાખવામાં, પહેરાવવા-આઢાડવામાં, ને ખવરાવવા-પીવડાવવામાં કામ અનેરો આનંદ અનુભવવા લાગી.

દુકાન અને ઘર વચ્ચે રહેલ પહોંચાડવાનું, વસંતની સહિયરોને ત્યાં કંઈ ખચર કરવાનું અને દરરોજ સવારે શાક લાવવાનું કામ લાલુને ફાળે આવ્યું હતું.

દરરોજ પહેલોપહેલો નાહી લાલુ ઝોળી ઝુલાવતો ઝુલાવતો પૂછે, “મોટીબેન જઈ છું.”

“પથ્થુ શું શાક લેતો આવીશ?” વસંત હસતી હસતી કહે.

“હા, એ તો ભૂલી ગયો, શું લાવું?”

“જો આજે લીંણુ લેતો આવજો. વિમળા બેન આવવાનાં છે ને, તેમને શરદ્ધન કરી

પાવું છે. શાક તો રાજ જમ લાવે છે તેમ લેતો આવજો.”

“સારું!” કહી લાલુ પગ ઉપાડતો.

“અને...”

“શું?” લાલુ પાછો ફરી પૂછતો, ‘બોલો મોટી બેન?’

“સકરેટી હમણાં સરસ આવે છે, કાં?”

‘હોવે!’ લાલુ હોઠ પર જીભ ફેરવતાં કહેતો.

“ત્યારે બે સકરેટી લેતો આવજો.”

દુકાને જઈ લાલુ શું શું લેવાનું છે તેની વિગત કહી એક માણસને લઈ શાકપીઠમાં જતો અને થોડીવારે બે કંઈ લાવવાનું કહ્યું હોય તે લાવી હસતો હસતો વસંત સમક્ષ રજૂ કરતો.

તે તો વસંત લાલુને નોકરી કે આશ્રિત માનવી કે ન તો લાલુ પોતાને નિરાધાર કે પામર સમજતો. વસંતના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં લાલુ કુટુંબનું એક અંગ બની ગયો હતો.

“મોટીબેન કહે છે કે કાલે વીરચંદ-
‘એ કુરિયાં શીંગણાં મોકલ્યાં’તાં...આજે
મજાએ ઘરમાં એક પ્યાલો ફેડી નાખ્યો...
‘ધાભાઈ, આજે ચોખાની ગુણ એક
મોકલી દેજો. મોટાભાઈ, આજે જરા વહેલા
જમી જજો. બેનને બપોરે બેસવા જવું છે.”
એવા સંદેશાઓ દુકાને પહોંચાડતાં લાલુને એમ
તો કદીય લાગ્યું ન હતું કે તે તો અદનો
નોકર જ હતો.

પણ દુકાનના નોકરોને લાલુનું આવું વર્તન ખૂંચતું.

‘માદરપાટ ૪૦૪૭! અરે, લાવજો બે
થોડા! ...તારું કપાળ! આ માલ ફાલુ માગે
છે! એય ખૂખાં! નોકરી કરવાના આ ઢંગ
છે!’ ધમ્પાદિ ભાતભોતના કુકરો ને ગાંજોની
ચમચ વચ્ચે વસતા હુદ ગુમાસ્તા લાલુનું

પેટવડિયેય શેઠના ઘરમાં રહેવું સાંખી ન
શકતા. ‘ધાણીના બળદ માફક જીવન વીતાવતા
ગુમાસ્તા લાલુનું મુકત જીવન કેમ સહી શકે?

“વીરચંદભાઈ આજે બોડિ લાવવાનો
છે?” લાલુએ એક દિવસ કહ્યું.

“બોડિ?”

“હા.”

“સારું!”

“લાવી રાખજો. હું હમણાં આવું છું.”

“ક્યાં જવું છે? થોડી વાર અહીં બેસતો?”

“બેનનું કામ છે. ન બેસાય.” કહી લાલુ
જતો રહ્યો.

“શેઠ, હ આના આપોને!” વીરચંદ શેઠ
પાસે જઈ કહ્યું.

“શું કામ છે?”

“શાક લેવાનું છે.”

“તેમાં હ આનાની સી જરૂર છે?”

“બોડિ લાવવો છે.”

“આજ? માલ મહિને બોડિ?”

“લાલુ કહેતો ગયો.”

“લાલુ?” શાક જેવી ચીજમાં હ આના
વાપરવાની વાતથી ચીડાયેલ શેઠ રોષપૂર્વક
પૂછ્યું.

“હ, હા!” લાલુને શેઠના રોષનો ભોગ
બનાવી દેવા હિત્સુક વીરચંદ ઠંડે કહેજો કહ્યું.

“ઠીક, જવ,” શેઠે પૈસા આપતાં કહ્યું.
થોડા દિવસથી વસંતને કંઈ ખાવાનું ભાવતું
ન હતું. મોળ આવતી. અને તે સહેજ ફીક્કી
પણ પડી ગઈ હતી. આ બધું જાણતાં છતાં
શેઠ વસંતની ખમ્બા પૂરી ન પાડે તે બને તેવું
ન હતું.

વીરચંદ ગયો.

થોડીવારમાં દુકાને એક પછી એક ધરાક
આવવા લાગ્યાં. ગુમાસ્તા બધા આગ્રામ્યળા
યજ્ઞ ગયા હતા. એક શાક લેવા, તો બીજો

ન્યાયાધીશને ત્યાં બીજા દેવા તો ત્રીજા ગોસડી
સર્પ કપડાં બતાવવા ગયો હતો.

ગરમ કાપડના બે ધરાક હતા. એક પછી
એક તાકા મંગાવતા ગયા. ધરાક દરેક તાકા
નેવા પછી. રંગ, ડીઝાઇન, જડાર્ક, ભાવ
ધત્વાદિ બાબત વાંધા ઉઠાવી નવા માલ નેવા
માગવા લાગ્યા. શેઠને તેમને ખુશ કરતાં બરા-
બર આવડતું હતું.

“હું, આનો શું ભાવ !” ધરાકે પૂછ્યું.
“એના ચાર રૂપિયા છ આના.”
શેઠે કહ્યું.

બાલુમાં જ મુનીમ બીજા ધરાકને સમ-
જાતી રજા હતા. ત્રીજા ધરાકને ‘ચલ્લી’નો
તાકા નેવેલો હતો. તેને ફોફ જવાબ હતું
ન ‘તું’.

“શેઠ, ચલ્લીનો તાકા મંગાવી આપોને !”
ત્રીજા ધરાકે આકરા થતાં કહ્યું.

“વીરચંદ, ભાઈને ચલ્લી આપ,” શેઠે
પહેલા ધરાકને સમજાવતાં વચમાં બૂમ પાડી.
થોડી વાર થઈ તોય તાકા ન આવ્યો.

“શેઠ, તાકા કેમ ન આવ્યો !” ત્રીજા
ધરાકે ઉતાવળે કહ્યું.

“ક્યાં મરી ગયો, વીરચંદ ? ચા પીયે
છે કે શું ?” શેઠ ધૂંવાપૂર્વાં થયા.

“વીરચંદ મર્યો.” મુનીમે ધીમેથી કહ્યું.

“ક્યાં ગયો ?”

“શાક લેવા.”

શેઠ ઠંડા ચર્ષ ગયા.

ધરાકોને તો સમજાવીને પતાવી દીધાં.

“માણસ થોડા હોય ત્યારે લાલુ થોડી
વાર દુકાને રહેતો હોય તો લેવાદેવા તો કામ
આવે.” મુનીમે ઠરે કલેજે મૂચના મૂકી. લાલુ
તેનો પણ વાંક ક્યારેક કાઢેનો.

“ખરૂં છે.” શેઠે કહ્યું.

વીરચંદ શાક લઈને આવી ગયો. લાલુ
પણ હાજર થયો હતો.

“ક્યાં ગયો ‘તો’ ?” શેઠે લાલુને પૂછ્યું.

“મોટીબેનની સાડોની કાર જાવવા
દીધી છે, તે તૈયાર થઈ કે નહિ એ નેવા
ગયો હતો.” લાલુએ કહ્યું.

“માણસ શાક લેવા જાય એટલી વાર તું
અહીં બેસ તો તને શું ઝટકા વાગી જાય છે ?”
શેઠ તાડક્યા.

લાલુ રચ્ચી ગયો.

“જા, હવે જા ! તું ધરતો નોકર એટલે
દુકાનનું ખાસ કામ હોય તોય તારે દુકાન
સામે ન જોવું એમ ? નકામો ! ખાઇ બગાડે
છે તે !” શેઠે કહ્યું.

લાલુ બીજો જ રહ્યો. વલુભાઈને ત્યાં આથીય
કડવાં વેણ સાંભળતાં તેને વધુ અસર ન થતી,
પણ વસંતનું વાતસલ્ય માણ્યા પછી આટલી
કડવારા પણ તે ન સહી શક્યો. તે તો પોતે
નોકર છે એ વાત પણ બૂલી ગયો હતો.

“હવે શાક તો ઘેર પહોંચ્યા !” શેઠે
કહ્યું. અને લાલુ ચાલવા માંડ્યો.

લાલુનું રડવા જેવું મોં નેઈ વસંતે પૂછ્યું,
“શું થયું લાલુ ?”

“મોટાભાઈ ગુરસે થયા.”

“શા માટે ?”

“હું દુકાનનું કામ નથી કરતોને, એટલે.”
લાલુ વસંત પાસે છૂટથી વાંત કરી શકતો.

“તારે વળી દુકાનનું કામ શા માટે કરવું
નેઈ એ ? ત્યાં ક્યાં થોડા માણસો છે.”

“પણ મોટાભાઈએ કહ્યું.”

“તું એની બ્યાધિ કર મા, હું એમને
કહી દઈશ.”

બેનની શક્તિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતો
લાલુ બેન તરફથી આશ્વાસન મળતાં દળવે
મને પોતાને કામે લાગ્યો.

“લાલુને આજે કેમ ધમકાવ્યો ?” નીતમ
ઘેર આવતાં જ વસંતે તેને બપોડો લીધો.

“કાણે?”

“તમે.”

“મેં તો કંઈ કહ્યું નથી. મેં માત્ર એટલું કહ્યું ખરું કે દુકાનમાં જાણું કામ હોય તો તેણે દુકાને પશુ બેસવું જોઈએ.”

“લાલુ ધરના માણસ છે, એ દુકાનનું કામ શા માટે કરે?”

“ધરમાં તે કેવું કામ કરી નાખે છે તે હું જાણું છું.”

“એ જાણવાની તમારે લગીરે જરૂર નથી.”

“તું એ છોકરાને બોલેખોટા ચડાવીને ખગાડી દેશે.”

“તોય તમને શું તુકથાન થશે?”

દુકાનમાં માથાકૂટ કરી કંટાળેલા શેઠ ધેર માથાકૂટ કરવા લગીરે તૈયાર નહોતા. તેણે માથાકૂટ મૂકી દીધી.

વસંતની ટાલને અંગે દુકાનના ગુમાસ્તાનાં નિશાન લાલુને સ્પર્શી શકતાં નહીં. ખુદ નૌતમ પોતે પશુ લાલુને કંઈ કહી શકના અસમર્થ હતા.

*

વસંતને હોકરા આવ્યો. લાલુનાં પગલાં ચલા પછી એક જ વર્ષમાં પુત્ર-પ્રાપ્તિ થવાની નો વસંતે સ્વયં કહી. લાલુને તેણે અનહદ જાણ્યો. વસંતની એવી વેવલાઈ નૌતમને ખુદ ગમતી નહોતી, પરંતુ લાલુની વાત કરતાં વસંત જે ઉત્સાહ અને આનંદ અનુભવતી તે જોતાં તેને લાલુની પ્રશંસા ચાંતિપૂર્વક સાંભળી લેવાનું જ સહીસલામત લાગતું.

પછી તો લાલુનું મહત્ત્વ ઓર વધી ગયું. નવીનને સાચવવાનું તેના સિવાય કોઈને કશું નહોતું, કારણ કે નવીન બીજા કોઈ પાસે રાત રહેતો જ નહોતો. ખુદ વસંત પશુ નવીનને મન તો લાલુથી બીજે નંખે હતી. લાલુનું જીવન સર્વસ્વ નવીનને સાચવવામાં જ કેન્દ્રિત થઈ ગયું.

રાત્રે વસંતના ઓરડામાં નવીન રહે તો બહાર સૂતેલ લાલુ તરત જ પૂછતો, “શું

છે બાઈને?”

“કાંઈ નથી.” બાઈમાં ને બાઈમાં વસંત જવાબ આપી દેતી.

“તો રહે કેમ?” નવીન પર સંપૂર્ણ અધિકાર હોય તેમ લાલુ પૂછી શકતો.

“એ તો હમણું જાનો રહી જશે.” વસંત કંઈક કંટાળાને કહેતી.

“તે આ છોકરાને ખાંડ ચડાવી દીધો છે.” નૌતમ ધીમેથી કહેતો.

“કેમ?” વસંત પૂછતી.

“મા પાસે છોકરા હોય પછી તેણે પંચાત કરવાની શી જરૂર?”

“પશુ નવીનની ખરી મા તો લાલુ છે, એ તમને ખબર નથી?”

નૌતમને હસવું આવતું.

પશુ અડધી રાતેય જ નવીન કબિયે ચડી જતો તો લાલુને બોલાવવો જ પડતો.

લાલુ વસંત અને નવીનના જીવનમાં આળાદ રીતે વણાઈ ગયો. નૌતમને ક્યારેક લાલુના વધી પડેલ મહત્ત્વનો વિચાર થતો, પશુ પેટ-વડિયે આટલી બધી હાઈવોમ કરતો નોકર તેમની આર્થિક દૃષ્ટિએ સફળ સોદા જ લાગતો હોવાથી તે લાલુની કેટલીક નીતિરીતિ નવાનો લેતો.

નવીન જેમ મોટા થતો ગયો તેમ લાલુની ઉપયોગિતા અધિકતર વધી ગઈ. નાનપણમાં નવીનને બાબાગાડીમાં ફેરવતો લાલુ, નવીન ચાલતાં શીખ્યા પછી તેનો રમત-ગમતનો જોડીદાર બન્યો હતો.

“આલો, બાઈ.” વસંત કહેતી.

“ક્યા?” નવીન પૂછતો.

“કુધ પીવા.”

“મારે નથી પીવું.”

“કાં, બાઈ?”

“માલે લખવું થે.” નવીનને લાલુથી છૂટું પડવું ન ગમતું.

“દૂધ પીવું પડે.” કહી વસંત નવીનને તેડી લેતી.

“ના!” કહી નવીન માતાની કાખમાંથી બિતરી પડવા મથતો.

“લાલુમાં એવું બધું શું છે કે ખાવું-પીવું બૂલી ગય છે?” વસંત હેતથી પૂછતી.

“માલે લખવું થે.” નવીન એકનો એક જ જવાબ દેતો.

“મારે હવે લાલુને કાઢી જ મૂકવો છે.”

“ના મા...” નવીન રડતે રાગે કહેતો.

“તો ચાલો દૂધ પીવા.”

“હું ખાવું. પણ લાલુ?”

“ભાઈ, ચાલો હું પણ સાથે આવુ છું.” લાલુ કહેતો.

“લાલુ તને બળાડે છે. મારે હવે તેને નથી રાખવો.” વસંત હસતાં હસતાં કહેતી.

“તો મારે નથી આવતું.” કહી નવીન ધમાલ કરી મૂકતો.

લાલુ અને વસંત બંને હસી પડતાં.

“ભાઈ, મોટી બહેન તો ખોટું ખોટું કહે છે. મોટીબેન મને કોઈ દી કાઢી મૂકે જ નહીં.” લાલુ હસીને કહેતો. નવીનને પટાવવા માટે ઉચ્ચારેલું એ વાક્ય લાલુના હૃદયમાંથી જ ઉદ્ભવતું. મોટીબેન તેને કોઈ દિવસ કાઢી મૂકે જ નહીં તેવી તેને પાકી ખાતરી હતી.

પછી તો નવીન શેરીમાં રમવા જવડો થયો, પણ ત્યારે જ તેને લાલુ વિના ન ચાલતું. સતાકૂકડી રમતાં લાલુ રાગ થતો અને બધાં છોકરાં રમતાં.

પણ નવીન આરેક વર્ષનો થયો ત્યાં લાલુ સોળ વર્ષનો થઈ ગયો હતો. વસંતની શીળા છાંય નીચે વસતો લાલુ શરીરે હજીપુષ્ટ હતો. તેના બેગડિયા શરીરને અંગે તે તેની ઉમ્મર કરતાં વધારે મોટા લાગતો.

એવો જુનાન છોકરો ઘેર બાઈ માથુસ સાથે રહે તે શેકને ઠીક ન લાગ્યું. તેણે વસંતને

પરોક્ષ સૂચન કરી જોયાં પણ તે કંઈ ન સમજી.

એક વખત વસંત અને લાલુ સાથે બેસી નવીનનો તાબો પડાવેલ ફોટો જોઈ રહ્યાં હતાં. બંનેનાં મુખ પર ઉદ્વેગ હતો. વસંતની સાડી માથા પરથી બિતરી ગઈ હતી. લાલુ વસંતને ફોટાની કોઈ ખૂબી સમજાવી રહ્યો હતો. બંને ફોટામાં તન્મય ચર્ચે ગયાં હતાં. બંને નવીનની છાત્રી જોવામાં મશગુલ હતાં ત્યાં નૌતમ આવ્યો. કોઈયું જ ધ્યાન તેના પર પડ્યું નહીં. બેકે પણ શાત બિચા રહ્યા પછી નૌતમે ઉધરસ ખાધી. વસંત ચમકી, તેણે સાડી માથાપર ઝોટી લીધી, અને લાલુ પાસેથી જરા દૂર ખસી ગઈ.

વસંત અને લાલુના વર્તનમાં કંઈ જ અવધિત ન હતું. વસંતે લાલુને બચપણથી બેઠેયો હતો એટલે તેની નજીક બેસતાં તેને ક્ષોભ થવાનું કોઈ જ કારણ ન હતું. પણ નૌતમે જે રીતે ઉધરસ ખાધી તેથી ચમકવાની તેને ખાસ જરૂર હતી.

જમવા બેસતી વખતે નૌતમે કહ્યું, “હવે લાલુ આપણે ત્યાં રહે તે મને ઠીક નથી લાગતું.”

“કેમ?” વસંતે પૂછ્યું.

“મોટો થયો ને!”

“હા!”

“આપણે શા માટે લોકોને આડીઅવળી વાત કરવાની તક આપવી જોઈએ?”

વસંત શેકના વાક્યનો મર્મ સમજી ધૂળ બિડી. તેનાથી કંઈ બોલાયું નહીં.

“કેમ ચૂપ થઈ ગઈ?”

“લાલુને તો મેં મારો નાનરો ભાઈ-મારો દીકરો ગણ્યો છે.”

“એ ખરું. એ નાનો હતો ત્યાંસુધી કંઈ વાદો નહીં, પરંતુ હવે તો...આપણે દુનિયામાં રહેવું છે ને?”

“પણ નવીનનું શું થશે?”

“તેને થોડું દુઃખ તો થશે જ, પરંતુ ખીજું શું થઈ શકે?”

આખો ય પ્રશ્ન નૌતમે એવી વિચિત્ર રીતે રજૂ કર્યો હતો કે વસંતથી કંઈ ખોલી શકાયું જ નહોતું. અને વસંતની શાંતિને સંમતિ સમજી લઈ નૌતમે એક દિવસ લાહુને ખોલાવી ગડગડિયું આપી પણ દીધું.

“લાહુ.” નૌતમે ખૂબ પાડી.

“હા, મોટાભાઈ!” લાહુ દોડતો આવ્યો.

“તારે જવાનું છે.”

“ક્યાં?”

“મારા એક મિત્રને ત્યાં - વીરમગામ.”

“નવીનભાઈ આવવાના છે?”

“ના. તારે એકલાને જવાનું છે.”

“મારે એકલાને?” ન માની શકતો હોય તેમ લાહુ પૂછી રહ્યો.

“હા!” નૌતમે મક્કમ સ્વરે કહ્યું. વેવલાઈ નૌતમને ન રચતી.

“પાછું ક્યારે આવવાનું?”

“ત્યાં જ રોકાવાનું છે!”

“હે હા!” લાહુનું મોઢું ફાટી રહ્યું.

“હે શું! એમને વિશ્વાસુ માણસનું કામ છે. તને પગાર પણ આપશે.”

“મારે પગાર નથી જોતો. હું ન જાઉં.” લાહુ કરગરતો હોય તેમ બોલ્યો.

“હવે તું નાનો કાકલો નથી. ઉંમરલાયક થયો છે. તારે જવું જ પડશે.” નૌતમનો સ્વર તીવ્ર બની ગયો.

લાહુ ચૂપ થઈ ગયો. શેડના એવા અવાજનો જવાબ દેવાની તાકાત મુતીમર્માય ન હતી.

નૌતમ દુકાને ગયા પછી લાહુ વસંત સમક્ષ હરિયાદ કરવા ગયો, પરંતુ વસંતે તેની વાત કાન પર જ ન પડી. લાહુના વસંતએન સાથેના સંબંધમાં આ નવી જ વાત હતી. વસંત તેની વાત ન સાંભળે તે લાહુની કંપનામાં પણ ઊતરી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ આને

સાથોસાથ એવી પરિસ્થિતિ જોતાં તેના અંતઃકર્તાને અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. રહ્યા સિવાય તેની પાસે કોઈ માર્ગ ન હતો.

એ દિવસ મુઠ્ઠી તે અન્યમનરકની માફક કર્યા કર્યો. નવીન તેની સાથે ખેલવા આવતો, પરંતુ લાહુ તેની સાથે યં મુક્ત મને રમી શકતો નહિ.

વસંત છાને ખૂણે રડી લેતી પણ લાહુથી તો તે દૂર જ રહેવા પ્રયત્ન કરતી.

ત્રીજે દિવસે નૌતમે લાહુને વીરચંદની સાથે વીરમગામ મોકલાવી દીધો.

જતાં પહેલાં તેણે વસંતને મળી લેવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જ ગયો. રેલેને જવા માટે ગાડી આવી મઈ ત્યારે તેણે વસંતને શોધવા ચારે કાર આંખ ફેરવી પણ તે દેખાઈ જ નહોતું. લાહુને એમ ગાંઠાની માફક નજર ફેરવતો જોઈ નૌતમે જરા કરકા સ્વરે પૂછ્યું, “શું શોધે છે?”

“મારે મોટાંબેનને મળવું છે.” લાહુ જેમ તેમ કરી બોલ્યો.

‘કાલો ચા મા!’ શેડ તાડીક્યા. “ગાડીને મોકું ચાલ છે.”

એમ કહી નૌતમે લાહુને આવકું ગાડી ગાડીમાં બેસાડી દીધો. લાહુએ આંખમાં આવેલ અશ્રુ ખાળવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં બે અંધ તેના ગાલ પર રેલાઈ ગયાં.

વસંત ધરને ખૂણે રડી રહી હતી. નવીનને ઇરાદાપૂર્વક બહાર મોકલી દેવામાં આવેલ.

લાહુ એક દિવસ જેમ અચાનક જ આ ધરમાં આવ્યો હતો તેમ આને જતો રહ્યો. વસંત અને નવીનના હૃદયમાં લાહુએ કંઈ રચાવ મેળવ્યું હતું; પણ તેના જવાથી તેમને આઘાત થશે તેવા વેવલા વિચાર કરવાનું નૌતમ સમા દુનિયાદારીના માણસને પોતામ તેમ નહોતું.

વામાચારનો પુનર્જન્મ

નરસિંહ

‘ગામ ત્યાં ઢેડવાડો’ એ લોકાક્રિતાનાં મૂળ ધણાં ઊંડાં જાણાય છે. પુગળૂની મંસ્કાર-સરિતાઓ, પુરુષવરોનાં તપ કે ઇશ્વરી પ્રભાવ પણ એને ઉખેડવાને અસમર્થ નીવડ્યાં છે.

હિંદુ, જૈન ને બૌદ્ધ - આર્થાવર્તના એ ત્રણ પવિત્ર ધર્મોએ પ્રગતે વિકાસમાર્ગે દોરવાને નીતિ, સહાચાર ને સંપન્નાં પ્રભાવશીલ સૂત્રો ગૂંથ્યાં. પણ ઢેડવાડાના પ્રેમીઓને નગરનો મર્યાદાશીલ નિવાસ ન ગમે તેમ કેટલાક સ્વૈચ્છિકાદારીઓને જીવનશુદ્ધિના આ સૂત્રો ન રુચ્યાં. તેમણે તે સૂત્રોથી અવળાં જ સૂત્રો ગૂંથી પોતાનો એક વાડો સ્થાપ્યો ને એ વાડો વામા-ચારના નામે ઓળખાયો.

હિંદુ ધર્મ કહે - ‘જનની, જન્મભૂમિ, જન્મહવી, જન્મદેન અને જનક એ પચ જઠાર મુક્તિનાં ખીજ છે.’ વામાચાર કહે - ‘મત્સ્ય, મદિરા, માંસ, મુદ્રા અને મૈથુન એ પચ મકાર મુક્તિનાં ખીજ છે.’ બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મ કહે - ‘અદ્વિમા, રાત્ર ને ચારિત્રની નિર્ભજતાથી જીવનસિદ્ધિ સંધાય.’ વામાચાર કહે, ‘દિસા, અસત્ય ને દુરાચારથી જીવનમુક્તિ ખનાય.’

જગતમાં એવું કોઈ કાર્ય નથી જે વામાચારી કરી ન શકે; એવો કોઈ પદાર્થ નથી જે વામાચારી ખાઈ ન શકે; એવી કોઈ વાણી નથી જે વામાચારી વાપરી ન શકે; એવું કોઈ તત્ત્વ નથી કે જેનું વામાચારી ચિન્તન ન કરી શકે. રંજે ધોર હિંમત કરી શકે છે, અસત્ય બોલી શકે છે, ચોરી કરી શકે છે, મૈથુન સેવી શકે છે. ઝમા, બહેન કે પુત્રીની પણ એ કામના કરી શકે છે. જોમાસ, લોહી, વીર્ય, વિષ્ણુ, મૂત્ર વગેરેનું એ ભોજન કરી શકે છે. જોગવિલાસના ત્યાગથી મુક્તિ મળે એ અસંભવિત માની તેમાં રચ્યાપચ્યા રહીને મુક્તિ

૧. નાકાર્ય વિચતે શત્રુ નામક્ય વિચતે તથા ।

નાવાચ્ય વિચતે કિચિન્નાચિન્ત્ય વિચતે સદા ॥ ૫ ૧૫૬

૨. પ્રાણિત્વ સ્વયા ધાત્વા વક્ષ્ય ચ મૃવાવચ. ।

અદત્ત ચ સ્વયા પ્રાણ્યં મેવન ચોપિતામપિ ॥ ૧૨૦

૩. માતૃ-મગિની-પુત્રીંચ કામયેદ્ યસ્તુ સાધકઃ ।

ચ સિદ્ધિ વિપુલાં ગચ્છેન્ મહાયાનામ્પર્મતામ્ ॥ ૨૦

૪. મોર્માસ...અસુવ-પિશિતાહાર...વિન્મૂર્ગાહારકૃત્વા યૈ મધ્યાસ્તે ચન્ન સાધને ॥ ૫૬, ૧૨૬

વિન્મૂત્ર ચ સદા મધ્યમિદ ગુપ્ત મહાદ્ભુતમ્ ।

રધિરે શુક્રમયુક્ત સદા મધ્ય દૃઢવર્ત. ॥ ૧૨૮

૫. દુષ્કરંતિવમસ્તીર્થઃ સેમ્યમાનો ન સિપ્યતિ ।

સર્વકામોપગોર્ગેષુ સેવ્યદવાણુ સિપ્યતિ ॥ ૨૭

મેળવવાની તે વિચારધારાઓ દોડાવી શકે છે. ઈત્યાદિ; મારણ, રતંભન, અભીષ્ટ સ્ત્રીઓનાં આકર્ષણ, અપહરણ, વશીકરણ, નગ્નીકરણ વગેરે પ્રયોગોથી તે અનેક વ્યક્તિઓને દુઃખના સમુદ્રમાં હડસેલી દર્ધ શકે છે. ઓપુનઃ પુનઃ દારૂ પીવાથી પુનર્જન્મ જ ન મેળવે એમ માની જમીન પર પટકાર્ષ પડ્યા છતાં ફરીથી ઊડીને પણ તે વધુ ને વધુ દારૂ પી શકે છે. એને મન કરાડો તીર્થોનાં સ્નાન કરતાં પણ મૈથુનનું પુણ્ય વિશેષ હોઈ તે અવિરત મૈથુન સેવી શકે છે.

વામમાર્ગોઓનો આ અખાડો કાર્યસૂચક લિખલિખ નામે ઝોળખાય છે. શુદ્ધ ધર્મો કરતાં અવળા માર્ગે આલનાર હોઈ તેઓ વામમાર્ગો કહેવાય છે. આ અવળ સંપ્રદાયના સાધકોનાં જૂથ કુલના નામે ઝોળખાતાં હોઈ તે સંપ્રદાય કૌલમાર્ગ પણ કહેવાય છે. શક્તિ(સ્ત્રી-ગુહાંગ)-ની ઉપાસના કરવાથી તેઓ શક્ત તરીકે ઝોળખાય છે. ગુહા કર્મો કરનાર હોઈ તેમનો સંપ્રદાય ગુહાસમાજના નામે પણ પ્રખ્યાત છે.

હિંદુ, બૌદ્ધ ને જૈનધર્મના અમુક વર્ગો પર પણ આ સંપ્રદાયે આક્રમકરી અસર જમાવેલી છે. વામાચારના સિદ્ધાંતે કેટલીક વખત શિવ, તથાગત બુદ્ધ કે જિનના નામે ઝોળખાવવામાં આવે છે. અને તેમના જ કલ્પિત મોઢેથી બીજાસ વાતો કઢાવી તે ગણે પવિત્ર ધર્મોની મરકરી કરવા સાથે જ ભોળા લોકોને ભ્રમભળમાં ફસાવવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મના અમુક વિભાગોમાં તો આ માર્ગે અડો જમાવી દીધી છે. બૌદ્ધોમાં પ્રવેશોલા એ તાંત્રિક-વામાચારી સંપ્રદાયને વજ્રયાન ને મહાયાનના નામે ઝોળખાવવામાં આવે છે. અનેક ગુહા કુર્મો કરવાના કારણે તે ગુહાસમાજ કહેવાય છે. એ સમાજના મુખ્ય મન્થ 'ગુહાસમાજતંત્ર'માં ભગવાન તથાગત બુદ્ધના કલ્પિત મુખમાંથી શબ્દો કઢાવવામાં આવે છે કે, 'બુદ્ધ ભગવાનની માની કામના કર્યા છતાં જે સાધક લિખ ન બને તેનું બુદ્ધપણું ત્વરાએ સિદ્ધ થાય છે.'^{૧૮} શાકતોના મુખ્ય મન્થ 'શક્તિસંગમતંત્ર'માં ભગવાન શંકરને, રેવી પાર્વતીને આવી અનેક કુર્મલીલાઓનો ઉપદેશ આપતા ચીતરવામાં આવ્યા છે.

૧. દાત્રોઃ પ્રતિષ્ઠિતિ કૃત્વા વિમ્બુનેનામધર્મિણા ।

ઘટ્ટદામ્નો ગુહૈત્ મુદ્ધો ધ્રુવં મુરોડપિ મર્યતિ ॥ ૧૦૨

મુકદેશા વિવદ્ધાંગા વપ્રસત્ત્વમનુસ્મ(સ)રન્ ॥ ૮૬

—ગુહાસમાજતંત્ર

૭. પુનઃ પીત્વા પુનઃ પીત્વા પતિત્વા ધરણીતલે ।

અથાય ચ પુનઃ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિચતે ॥ ૫. ૧૭

—પારાનન્દસૂત્ર

૮. મૈથુને ત્વ કૃતે દેવિ ! ચત્ પુણ્યં જાણતે મુષિ ।

ન સત્પુણ્યમમં દેવિ ! કોટિતીર્થેષુ મળ્લજનાત્ ॥ ૩૦૬

—હંસ-વિલાસ

૯. માતરં મુક્તસ્ય વિમોઃ કામયજ્ઞ ચ તિપ્પતે ।

સિપ્પતે સસ્ય મુક્ત્યં નિર્વિકલ્પસ્ય ધીમતઃ ॥ ૨૦

—ગુહાસમાજતંત્ર

મધ્યયુગમાં આ વામમાર્ગીઓએ હિંદના અનેક ભાગોમાં પોતાના અડ્ડા જમાવેલા. હિંદના શુદ્ધ ધર્મોને બદનામ કરતા આ વર્ગો પ્રત્યે મુસલમાન સત્તાએ આખમીયામણાં સેવ્યાં ને કેટલાક હિંદુ રાજાઓ વામમાર્ગીઓની ગૃહ લીલામાં અટવાઈ ગયા. બંગાળ અને દક્ષિણમાં આ માર્ગે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું. દેવદાસીની પ્રથા, કાલીની ભૂતિ આગળ રડાતી લોહીની ધારાઓ વગેરે આ માર્ગના પ્રભુત્વમાંથી જન્મેલાં છે.

પ્રગ્ન પર જરૂરી કાળુ મળી જતાં જ વામમાર્ગીઓએ પોતાના સંપ્રદાયની વ્યવસ્થિત રચના કરી. તેમણે પોતાના દેવ સ્થાપ્યા, દેવીઓ સ્થાપી; ગુરુ ને શિષ્ય, સિદ્ધ ને સાધકના સંબંધ સ્થાપ્યા; પ્રચાર માટે જરૂરી સાહિત્ય ધરી કાઢ્યું. આવન ચીર ને ચોસક જોગણીઓ એ આ માર્ગનાં દેવ-દેવીઓ છે. તેમના મહાગુરુઓ ૧૦ હારવના નામે જોળખાય છે. તેમના પૂજ્યદેવ શિવ છે; તેમની મુખ્ય દેવી કાલિકા^{૧૧} છે. આ (કૌલિક) સંપ્રદાયમાં પ્રવેશવા ઇચ્છતા નવા શિષ્યો^{૧૨} કુલદ્રવ્ય, પોતાની પત્ની, રખાત, વેશ્યા તેમજ મિષ્ટ ભોજનો ગુરુને ચરણે ધરવાનાં હોય; નિપુલ દ્રવ્ય આપી ગુરુની અને ગુરુબધુઓની વેશ્યાઓને મુક્ત કરવાની હોય; ગુરુ એને પચ (મત્સ્ય, મદિરા, માંસ, મુદ્રા, મૈથુન) મકારનો મંત્ર આપે, ને ત્યારે જ નવો શિષ્ય આ સંપ્રદાયનો સભ્ય લેખાય.

શક્તિસમતત્ર, ગુણસમાજતત્ર, હંસવિલાસ, પારાનન્દસૂત્ર, કુલાર્ણવતંત્ર, સાધનમાલા, જ્ઞાનસિદ્ધિ, પ્રજોપાયવિનિષ્ઠયસિદ્ધિ, દ્વયામલ, કૌલોપનિષદ, દેવીરહસ્ય, શાક્તપ્રમોદ, શક્તિયામલ, શિવરહસ્ય, વામવેશ્વરતંત્ર, લિંગાચનતંત્ર, મૈરલીતત્ર, મૈરવનાયતત્ર, મૈરવસર્વસ્વ, પાશુપતાગમ, યગ્નલામુલી તત્ર, કાલિકાપુરાણ, કૌમારીતત્ર વગેરે આ સંપ્રદાયના પ્રમાણુભૂત ગ્રંથો છે. તેમાં ભયંકર મૈથુનલીલાઓ, વશીકરણના પ્રયોગો, બીજાત્મ ક્રિયાઓ, અલીલ કર્તવ્યો, મદિરાપાનની મહત્તા, મારણ-તાડન વગેરેનું મહત્ત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથોએ સૈકાઓ સુધી આ સંપ્રદાયની ભયંકર તાડવ-લીલાને પોષણ આપ્યું અને અનેક કુદર્મોને તેણે ધર્મના નામપર ટેકા આપ્યો. એમાં વર્ણવેલાં કર્મોને અનુસરી વામમાર્ગીઓએ અનેક બાળાં માનવીઓ પર પોતાની જળા પાથરી.

પણ હિંદની ચૂંચાઈ ગયેલી સર્વોપરી રાજસત્તા વ્યવસ્થિત જનતાં આ સંપ્રદાયનું બળ ધટવા લાગ્યું. પરિણામે વામમાર્ગીઓએ ધીમે ધીમે પોતાના જહોર અડ્ડા મોકલવા માંડ્યા. છતાં બંગાળના ને દક્ષિણના અમુક ભાગોમાં કે કેટલાક નિર્જન પ્રદેશોમાં તેની શાખાઓ હજી પણ રહી ગઈ છે. ને હિંદના શુદ્ધ સમાજોમાં પણ તેના સૂક્ષ્મ અંશો હજી સુધી યંત્ર-તંત્ર-મંત્ર-ભોગ-વશીકરણ વગેરે સ્વરૂપમાં દેખા દે છે.

સર જહોન ગુરૂફ, કુમોર્લસ વગેરે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વામાચારનાં મૂળભૂત તત્ત્વોના અભ્યાસ પછી પોતાની કૃતિઓમાં એ માર્ગની ભયંકર બીજાત્મલીલાનો નિર્દેશ કરી તે પ્રત્યે પોતાની ધુણ દર્શાવી છે. ને આવી બીજાત્મલીલાઓ તરત દૂર ચાલ એવી તેમણે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે.

પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતમાં વામાચારી સાહિત્યનો પ્રચાર વિશેષ પ્રમાણમાં

૧૦. જુઓ કૂટનેઠ ૧૭.

૧૧. શલિ સમપત્યેન્ કાવ્યે । ૬૧

જોગણીસમી સહીમા ત્રાસ વર્તાવી જનાર ક્ષોએ પણ પોતાની આત્મ્યદેવી તરીકે આ કાલિકાને જ સ્વીકારેલી.

૧૨. મન્નપૂત કુલદ્રવ્ય સ્વવેશ્યાં સ્વપરકીયાં વાપિ ।

સ્વપત્નીં ચ સુમોર્ચ્ય ચ દર્શાદ વૈ કુલયોગિને ॥ ૪. ૧૬ પારાનન્દસૂત્ર

યર્ષ રહ્યા છે. જે ગ્રન્થોમાં વામાચારની ભયંકર લીલાઓનાં શબ્દચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે; જેમાં મા, બેન કે પુત્રી સાથેનાં કુકર્મો, લોહી કે દારૂનું પાન ને ગોમાંસ અને અન્ય મહામાંસોનાં બક્ષણનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે એવા ગ્રન્થો આ પ્રદેશમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગટ થયા જ કરે છે. વામાચારના પ્રગતિયુગમાં પણ સભ્ય સમાજના અગ્રણીઓએ જે ગ્રન્થોને સદાચારી જગતથી દૂર રાખ્યા એ ગ્રન્થો આજે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે પ્રજના હાથમાં મૂકાઈ રહ્યા છે. ને નષ્ટ થતો વામાચાર આ રીતે સાહિત્યસ્વરૂપે પુનર્જન્મ લઈ રહ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતી સામાન્ય શૃંગારિક કૃતિઓ પ્રત્યે પણ સૂઝ દાખવતી પ્રમ આ કૃતિઓ કેવળ સંસ્કૃતમાં હોવાના કારણે જ તેના સંબંધમાં મૌન સેરે એ કાં તો તેના અજ્ઞાનનું અને નહિતર ભયનું પરિણામ ગણાય.

ગુજરાતમાં પ્રગટ યર્ષ રહેલા આવા વામાચારી સાહિત્યમાં નવેક ગ્રન્થો ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે :

૧ શક્તિસંગમતંત્ર (દાલિલંબ). ૨ હંસવિલાસ. આ બંને ગ્રન્થોમાં દુરાચારની અનેક લીલાઓનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં શિવ અને પાર્વતીનાં પવિત્ર નામોને અશ્લીલ સંવાદોદ્ધારો દ્વારા સ્પર્શસ્પર્શ બનાવવામાં આવ્યાં છે કામલીલા; આર વર્ષથી માંડી પચ્ચીશ વર્ષની વય સુધીની સુંદરીઓ સાથેના અયનવા સંયોગોનું વર્ણન; ૧૩મી ભત્રાંશ શૃંગાર; ૧૪થો નિલિંગ-માહાત્મ્ય વગેરે વિષયો પર તેમાં મોટાં પ્રકરણો રાકવામાં આવ્યાં છે. ૩ ગુપ્તસમાજ સંત્ર—આ ગ્રન્થ ઔદ્ધ તાનિક ગ્રન્થ ગણાય છે અને તેનું ઉચ્ચારણ બગવાન શુદ્ધના મુખમાંથી કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં^{૧૫} મા, બેન, પુત્રી વગેરે સાથે કુકર્મો કરવાના ઉપદેશો; ધોર દ્વિસા; લોહી, વીંધ, ત્રિષ્ટા વગેરેનું બક્ષણ; ગાય, અશ્વ, હાથી, બળદ, કુતરો વગેરેનાં માંસનું ઘૂણાળનકે બક્ષણ—વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪-૫. પ્રજ્ઞોપાયવિનિધયસિદ્ધિ, જ્ઞાનસિદ્ધિ—આમાં પણ ગુપ્તસમાજસંત્ર પ્રમાણે મા, બેન, પુત્રી, બાણેજી^{૧૬} વગેરે સાથેના

૧૩ શાલામાનીય ચાર્વર્તી સંશોધ્ય ન્યાસજાલતઃ ।

ઉઘર્ષીઠે તુ સંસ્થાપ્ય ચોર્નિ મુસગર્તાં ચરેત્ ॥

મુલેન ચોષ્ય સંજપ્ય પ્રવિદ્ધાસ્ય પ્રયત્નતઃ ।

તત્રત્યં વિલિહન્ દેવિ ! જપદિચન્તામર્ણિર્ભવેત્ ॥

શાલામાનીય ચપલાં મૈથુનાનન્દમાનસામ્ ।

ચોનોં ચર્કં સ્વલિપ્તં તુ સદ્ગોચદ્વ્યક્રેપતઃ ॥

લિપ્તિરથા વિપરીતાં તાં જપં કુર્યાદધઃ શિવે ।

ચોર્નિ સર્વાન્તે સ્વમુલે પૂર્વેવત્ ક્રમમાચરેત્ ॥

તદ્વ્યોનિલિપ્તનાદેવ મુસ્તાદુષ્ચાર્યતે ચ ચત્ ।

તદેવ સત્યં ભવતિ પ્રોષતઃ સ્પર્શઃ કિમિચ્છસિ ? ॥ ૧૦૫ ॥ શક્તિસંગમતંત્ર

૧૪ ભગસ્ય સ્મરણે પુણ્યં, ભગસ્ય દર્શને તથા ।

ભગસ્ય પૂજને પુણ્યં, ભગસ્ય સંયુને તથા ॥ ૩૦૬ ॥ હંસવિલાસ

૧૫ જુઓ ફાલ્ગુન ૧-૨-૩-૪-૫.

૧૬ જનચિત્રી સ્વપારં ચ સ્વપુત્રી માગિનેયિકામ્ ।

કામયન્ તત્ત્વયોગેન સપ્ત સિધ્યેત સાધકઃ ॥ ૬૩

પ્રજ્ઞોપાયવિનિધયસિદ્ધિ

અનાચારની વિગતો-આપવામાં આવી છે. ૬. પારાનન્દસૂત્ર-તેમાં વેસ્થાવિહાર, ૧૭ બ્રહ્મહત્યા, મદિરામાહાત્મ્ય, ૧૮ શિષ્યલીલા, કાલિતર્પણ વગેરે વિષયોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. વીર્ય અને રજસને અમૃત માની એના પાનમાં તત્પર રહેતો કાલિનું એમાં સહી પણ ન શકાય એવું બીભત્સ^{૧૬} સ્વરૂપ ચીતરવામાં આવ્યું છે. ૭-૮ સાધનમાલા (ભાગ ૧-૨) આ બે ગ્રંથોમાં આકર્ષણ, વશીકરણ, બંધન, તાડને, મારણ વગેરે સાધનાના પ્રયોગો^{૨૦} અપાયા છે. તેમાં કન્યાઓના આકર્ષણનો વિભાગ દુરાચારપ્રેરક બીભત્સલીલાનું પ્રદર્શન કરે છે. ૯-નિત્યોત્સવ-આ ગ્રંથમાં પૂર્વોક્ત પંચમકારદ્વારા સુવાસિની સ્ત્રીઓની પૂજાને મહત્ત્વ અપાયું છે.

આ તાંત્રિક ગ્રંથોમાં જે લયકર લીલાઓ વર્ણવેલી છે તે ગુજરાતીમાં ઉતારી જાય તેવી નથી. ઉપર જે પ્રસંગોચિત અવતરણો આપવામાં આવ્યા છે તે તો બહુ જ સામાન્ય ગણાય એવાં છે. લોહી અને શુક્રનું પાન કરતી સ્ત્રીઓ સાથેની લીલા; યોનિપૂજા; ઘોષી, ચાંડાળ, નટ વગેરે મહાત્માઓની બાલકન્યાઓ સાથે ગુપ્ત દુરાચાર; મૈથુનનાં લુદાં લુદાં ધૃણુસ્પર્શ સ્વરૂપો વગેરેને ભાષામાં મૂકવા એ દેવી સરસ્વતીના અપમાન બરાબર છે.

આ ગ્રંથો હિંદુ સમાજના અમુક વર્ગ પર ગળા બિછાવીને જ નથી અટક્યા, પણ હિંદના પવિત્ર ધર્મોને બદનામ કરવામાં પણ એમણે લયકર કાજો નોંધાવ્યો છે. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ એવા ગ્રંથોને ગમે ત્યાંથી ખોળી કાઢી તેમાના બીભત્સ અવરતણે લઈ હિંદના વિશુદ્ધ ધર્મોની અનેક રીતે મશ્કરી કરી છે ને એ મશ્કરીએ જગતના વિશાળ ચોક્કમાં હિંદી પ્રજા ને હિંદુ સમાજરચનાને ઉતારી પાડવામાં મહત્ત્વનો ભાગ લેજો છે; સંખ્યાબંધ હિંદુઓને એણે ખ્રિસ્તી બનવા લલચાવ્યા છે.

આવા ગ્રંથોનું પ્રકાશન હિંદી પ્રજાને બદનામ કરવા ઇચ્છનારાઓના હાથમાં સાધન-સામગ્રી બનીને જ નહિ અટકે, પણ સાથે જ તે વાચકવર્ગના માનમમાં વામાચારનાં બીજ વાવી દેશે. ને કોઇ પણ પ્રકારના સાહિત્યનો પ્રચાર એ તે તે સાહિત્યકક્ષી પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત બે સાચો હોય તો આ ગ્રંથો વામાચારને પુનર્જન્મ આપવામાં મહત્ત્વનો કાજો નોંધાવી શકે એમ છે.

એક બાલુએ જ્યારે આપણે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, દયા, ન્યાય, નીતિ, માનવતા ને દારૂનિષેધની પાછળ આપણી શબ્દીય પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય છે કે, બીજી બાલુએ અસત્ય, ધોર હિંસા, ચોરી, દ્રોષ, દુરાચાર, નિર્દયતા, અતીતિ અને દારૂ પી મત્ત બનવાના ઉપદેશ આપતા આવા ગ્રંથોને આવકાર આપીએ છીએ.

જે વ્યક્તિઓ આવા સાહિત્યને જાતીય કે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે ચલાવી લે છે તેઓ એ વીસરી જાય છે કે વિજ્ઞાન પરિણામ સૂચવે છે; ઉપદેશ નથી આપતું. માતાની

૧૬ સ્વેચ્છાશ્રુતમતી શક્તિઃ સાક્ષાદ્ મદ્ય ન સશયઃ । ૧૬

૧૭ હંદં પવિત્રમમૃત ગૃહ્ણીધ્ય ભવમેવજન્મ । પશુપાશસમુચ્છેદકારણં ચૈરવોદિતમ્ ॥ ૧૫

૧૭-૧૮ દેવં સ્મરન્ પિવન્ મય વેદ્યાં મચ્છન્ન દોષમાગ્ ॥ ૧૬

૧૯ મય-લિપ્તામૃતપ્રીત્તાં, -મયલિપ્તદાલનતોયતૃપ્તાં કાલીં તર્પયામીતિ । ૮૨ પારાનન્દસૂત્ર

૨૦ વશીકરણમંદલમાલિહ્ય દમશાનાંગારેણ પ્રતિકૃતિ કૃત્વા, શિક્ષાર્યાં તૌ, શુદ્ધે તૌ, પાદપો:

તિ, કરવીરુપૈર્મયં તાલયેત્ ॥ બનેન મંત્રેણ સા વદ્યા ભવતિ ॥

સાધનમાલા

થઈ રહ્યા છે. જે અન્યોમાં વામાચારની ભયંકર લીલાઓનાં શબ્દચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે; જેમાં મા, બેન કે પુત્રી સાથેનાં કુકર્મો, લોહી કે દારૂનું પાન ને ગોમાંસ અને અન્ય મહાભાંસોના ભક્ષણનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે એવા અન્યો આ પ્રદેશમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગટ થયા જ કરે છે. વામાચારના પ્રગતિયુગમાં પણ સભ્ય સમાજના અગ્રણીઓએ જે અન્યોને સદાચારી જાગૃતથી દૂર રાખ્યા એ અન્યો આજે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે પ્રજ્ઞના હાથમાં મૂકાઈ રહ્યા છે. ને નષ્ટ થતાં વામાચાર આ રીતે સાહિત્યસ્વરૂપે પુનર્જન્મ લઈ રહ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતી સામાન્ય શૃંગારિક કૃતિઓ પ્રત્યે પણ સરા દાખવતી પ્રજ્ઞ આ કૃતિઓ કેવળ સંસ્કૃતમાં હોવાના કારણે જ તેના ગ્રંથમાં મૌન સેવે એ કાં તો તેના અધ્યાનનું અને નહિતર ભયનું પરિણામ ગણાય.

ગુજરાતમાં પ્રગટ થઈ રહેલા આવા વામાચારી સાહિત્યમાં 'નવેક અન્યો ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે :

૧ શકિસંગમતંત્ર (શાલિહંદ). ૨ હંસવિલાસ. આ બંને અન્યોમાં દુરાચારની અનેક લીલાઓનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં શિવ અને પાર્વતીનાં પવિત્ર નામોને અશ્લીલ સેવાદોહારા દાસ્વાસ્પદ બનાવવામાં આવ્યાં છે. કામલીલા; બાર વર્ષથી માંડી પંચીશ વર્ષની વય સુધીની સુંદરીઓ સાથેના અવનવા સંયોગોનું વર્ણન; ૧૭બીભત્ત સ્તંભાર; ૧૪યોનિલિંગ-માહાત્મ્ય વગેરે વિષયો પર તેમાં મોટાં પ્રકરણો રોકવામાં આવ્યાં છે. ૩ ગુણસમાજ સંત્ર—આ અન્ય બૌદ્ધ તાત્ત્વિક અન્ય ગણાય છે અને તેનું ઉચ્ચારણ બગવાનુ સુદના મુખમાંથી કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં ૧૫ મા, બેન, પુત્રી વગેરે સાથે કુકર્મો કરવાના ઉપદેશો; ઘોર દિસા; લોહી, વીર્ય, વિષ્ટા વગેરેનું ભક્ષણ; ગાય, અશ્વ, હાથી, બળદ, કુતરા વગેરેનાં માંસનું ધૂણાજનક ભક્ષણ—વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪-૫. પ્રજ્ઞોપાયવિનિશ્ચયસિદ્ધિ, જ્ઞાનસિદ્ધિ—આમાં પણ ગુણસમાજસંત્ર પ્રમાણે મા, બેન, પુત્રી, ભાણેજ ૧૬વગેરે સાથેના

૧૩ શાલામાનીય ચાર્વર્તી સંતોષ્ય ન્યાસજાલતઃ ।

ઉચ્ચપીઠે તુ સંસ્થાપ્ય યોનિં મુચ્ચગતાં ચરેત્ ॥

મુલેન ચોષ્ય સંજપ્ય પ્રવિકાશ્ય પ્રયત્નતઃ ।

તત્રાત્યં વિલિહન્ દેવિ ! જપદિવન્તામર્ષિર્ભવેત્ ॥

શાલામાનીય ચપલાં મૈયુનાનન્દમાનસામ્ ।

યોનો ચક્રં સ્વલિપ્ત્વ તુ સહોચદ્રવ્યલેપતઃ ॥

લિસિત્વા વિપરીતાં તાં જપં કુર્યાદધઃ શિવે ।

યોનિં સર્વાન્તે સ્વમુલે પૂર્વવત્ ક્રમમાચરેત્ ॥

તદયોનિલિહનાદેવ મુસાદુષ્ચાર્યેતે વ ચત્ ।

તદેવ સત્યં ભવતિ પ્રોક્તઃ સ્પર્શઃ કિમિચ્છતિ ? ॥ ૧૦૬ ॥ શકિસંગમતંત્ર

૧૪ મગસ્ય સ્મરણે પુણ્યં, મગસ્ય દર્શને તથા ।

મગસ્ય પૂજને પુણ્યં, મગસ્ય મૈયુને તથા ॥ ૩૦૬ ॥ હંસવિલાસ

૧૫ બુદ્ધો કુટ્તેનાદ નં, ૧-૨-૩-૪-૫.

૧૬ જનવિદ્રી સ્વધારં વ સ્વપુત્રી માગ્નિવિક્રામ્ ।

ક્રામયન્ તત્ત્વયોગેન લઘુ સિધ્યેત સાધકઃ ॥ ૨૩

પ્રજ્ઞોપાયવિનિશ્ચયસિદ્ધિ

અનાચારની વિગતો આપવામાં આવી છે. ૬. પારાનન્દસૂત્ર-તેમાં વેસ્થાવિહાર,^{૧૭} બલદંતા, મદિરામાહાત્મ્ય,^{૧૮} શિષ્યલીલા, કાલિતર્પણ વગેરે વિષયોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. વીર્ય અને રજસને અમૃત માની એના પાનમાં તત્પર રહેતો કાલિનું એમાં સહો પણ ન શકાય એવું બીજાત્સ^{૧૯} સ્વરૂપ ચીતરવામાં આવ્યું છે. ૭-૮ સાધનમાલા (ભાગ ૧-૨), આ એ અન્યોમાં આકર્ષણ, વશીકરણ, બંધન, તાડન, મારણ વગેરે સાધનાના પ્રયોગો^{૨૦} અપાયા છે. તેમાં કન્યાઓના આકર્ષણનેા વિભાગ દુરાચારપ્રેરક બીજાત્સલીલાનું પ્રદર્શન કરે છે. ૯-નિત્યોત્તવ-આ અન્યમાં પૂર્વોક્ત પંચમકારદ્વારા સુવાસિની ઓઓની પૂજને મહત્તર અપાયું છે.

આ તાંત્રિક અન્યોમાં જે બંધકર લીલાઓ વર્ણવેલી છે તે ગુજરાતીમાં ઉતારી જાય તેવી નથી. છપર જે પ્રસંગોચિત અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે તો બહુ જ સામાન્ય ગણાય એવાં છે. લોહી અને શુક્રનું પાન કરતી ઓઓ સાથેની લીલા; યોનિપૂજા; ઘોળી, ચાંડાળ, નટ વગેરે મહાત્માઓની બાલકન્યાઓ સાથે શુભ દુરાચાર; મૈથુનનાં જુદાં જુદાં ધૃત્યુપદ સ્વરૂપો વગેરેને ભાષામાં મૂકવાં એ દેવી સરસ્વતીના અપમાન બરાબર છે.

આ અન્યો હિંદુ સમાજના અમુક વર્ગ પર જળ બિછાવીને જ નથી અટક્યા, પણ દિંદના પવિત્ર ધર્મોને બદનામ કરવામાં પણ એમણે બંધકર કાળો નોંધાવ્યો છે. ખિસ્તી પ્રચારકોએ એવા અન્યોને ગમે ત્યાંથી ઝોળી કાઢી તેમાંના બીજાત્સ અવરતણે લઈ દિંદના વિશુદ્ધ ધર્મોની અનેક રીતે મસ્કરી કરી છે ને એ મસ્કરીએ જગતના વિશાળ ચોકમાં હિંદી પ્રજા ને હિંદુ સમાજરચનાને ઉતારી પાડવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે; સંખ્યાબંધ હિંદુઓને એણે ખિસ્તી બનવા લલચાવ્યા છે.

આવા અન્યોનું પ્રકાશન હિંદી પ્રજાને બદનામ કરવા ઇચ્છનારાઓના હાથમાં સાધન-સામગ્રી બનીને જ નહિ અટકે, પણ સાથે જ તે વાચકવર્ગના માનમમાં વામાચારનાં બીજ વાવી દેશે. ને કોઇ પણ પ્રકારના સાહિત્યનો પ્રચાર એ તે તે સાહિત્યલક્ષી પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત જો સાચો હોય તો આ અન્યો વામાચારને પુનર્જન્મ આપવામાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવી શકે એમ છે.

એક બાજુએ જ્યારે આપણે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, દયા, ન્યાય, નીતિ, માનવતા ને દાર્શનિકોની પાછળ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય છે કે, બીજી બાજુએ અસત્ય, ધોર દ્વિસા, ચોરી, દેપ, દુરાચાર, નિર્દયતા, અનીતિ અને દારૂ પી મત બનવાના ઉપદેશ આપતા આવા અન્યોને આવકાર આપીએ છીએ.

જે વ્યક્તિઓ આવા સાહિત્યને જાતીય કે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે ચલાવી લે છે તેઓ એ વીસરી જાય છે કે વિજ્ઞાન પરિણામ સૂચવે છે; ઉપદેશ નથી આપતું. માતાની

૧૬ સ્વેચ્છાશ્રુતમતી શક્તિઃ સાક્ષાદ્ પ્રદ્યા ન સંચયઃ । ૧૬

૧૭ इदं पवित्रममृतं गृह्णीष्व भवमेवजम् । पशुपाशसमुच्छेदकारणं भैरवोदितम् ॥ ૧૫

૧૭-૧૮ देवं स्मरन् विघ्नं मय वेद्यां गच्छन्न दोषमागू । ૧૬

૧૯ भग-लिङ्गामृतप्रोता, -भगलिङ्गकालनतोयवृक्षां कालीं तर्पयामीति । ૮૨ पारानन्दसूत्र

૨૦ વશીકરણમંહસમાલિહ્ય રમદાનાંગારેણ પ્રતિકૃતિ કૃત્વા, શિષ્યાયાં સૌ, શુભે સૌ, પાદપો: તિ, કરવીરુપૈર્મયં તાઢયેદ્ । બનેન મંત્રેણ સા વશ્યા ભવતિ ॥ સાધનમાલાં

સાથે કુર્મ કરવાથી કેવી સંતતિ જન્મે કે કેવા શુભ-અવશુભ વિકાસ-પામે તેનું પૃથક્કરણ વિજ્ઞાન કરી શકે પણ માતાની સાથે દુરાચાર સેવવાથી મુક્તિ મળવા જેવું અલૌકિક કૃપા ભાખવું એ વિજ્ઞાનની મર્યાદાનો વિષય નથી. સ્ત્રી-પુરુષ સંયોગનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો સુચવી વિજ્ઞાન એનાં પરિણામ દર્શાવી શકે પણ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના ખીભાસ દુરાચારોમાં પરાવાવાથી તરત સિધ્ધ બની જવાય એમ વિજ્ઞાન ન કહી શકે.

ને છતાં જેઓ આને વિજ્ઞાનના નામે આદકારવા માગતા હોય તેમણે એ યાદ રાખવું ધરે કે વાંદરાને જેમ નીસરણી ન અપાય એમ પ્રજાના હાથમાં અનીતિનું વિજ્ઞાન પણ ન મૂકાય. જેમને એ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો હોય તેઓ ભોંયરાઓમાં 'જઈ દરતલિખિત પ્રતોની મદદથી એ કરી શકે છે. પણ જે ગમેત્યાં કે ગમે તેના હાથમાં, મૂઢી શકાય એવા સ્વરૂપમાં આ સાહિત્યને પ્રકટ કરવું એ તો વામાચારના પુનર્જન્મની જૂમિકા બની કરવા જેવું છે.*

આમદેવી

મૂળજીભાઈ પી. રાહ

સાખી]

અમોલ બિભી હું અને, અમોલ મહારૂં ઉર;

વન્દન કરતાં બહાલથી, ઉછળ્યું ચેતનપૂર.

મહેં તો દીક્રી'તી ખીલતે પ્રભાત રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

કેવી સોહન્તી મીઠડી માત રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

એના સાળુની સુદર ભાત રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

લીધું હાથે કમળ રળિયાત રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

સાખી]

જળકે જ્યોતિ આંખથી, નીતરે તેજ અપાર;

દર્શનથી હૈયું ઠરે, સુખી થતો સંસાર.

એ તો બિભી સરોવર માંવ રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

એને દેખીને દુઃખડાં વિલાપ રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

એ તો પ્રસારે સુખ તણી છાંય રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

જાણે આશાતો વીંઝણો વાય રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

સાખી]

માનવતા જગવે બધે, સંપન્ન-શાંતિના મંત્ર;

શીખવે નિજકલ્યાણના, જીવન તંત્ર સ્વતંત્ર.

મહારા ગામડાના શુભને કાળે રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

મહારા મનને મંદિરિયે આજ રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

આવી આવીને ઠરતી થું રાગ રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી:

એની સેવાએ આવશે સ્વરાજ રે ! શુષ્કિયલ આમદેવી.

* આ લેખમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ અવતરણો આપકવાડ ચોરિયવલ સોરીજનાં પ્રકાશનોને આભારી છે.

અં.....ગા.....ત

અનેક ભાવનાઓ, આશાઓ ને ઉમંગો સાથે, પ્રભાતમાં વિક્રમતી કુસુમકલીની જેમ, 'સુવાસે' જન્મ લીધો. એની ભાવના દત્તી-પ્રગ્નમાં જીવનસુવાસ રેડવાની. એને આશા હતી-પ્રગ્ન એને હર્ષભેર વધાવી લેશે એવી. એનો ઉમંગ હતો-સાસરે સીધાવતી કાઠીલી કન્યામાં હોય એમ, જીવનના ચતુર્થનાટનો.

એની ભાવના કૃણા છે કે કેમ એ પ્રગ્નના અભિપ્રાયનો વિષય છે. પણ એ અભિપ્રાયની તારવણી કરવાનો અમને કષ્ટ પણ દક્ષ હોય તો અમે સહેજે કહી શકીએ એમ છીએ કે, "સુવાસ"ની ભાવના કૃણા છે. એણે પ્રગ્નને સુરુચિભર્યું ને સન્માર્ગપ્રેરક સાહિત્ય આપ્યું છે. આર્ય મંસ્કારને વિકસાવવામાં એણે જીવનધર્મ જોયો છે. સાહિત્યના પરસ્પરદ્રેષી વાકાઓથી પર રહી એણે પ્રગ્નમાં રસ અને ભક્તિનું, તેજ અને રવતનું, જ્ઞાન અને ભવ્યતાનું પ્રાણુબળ સિંચવા અચાગ શ્રમ સેવ્યો છે. 'આ આત્મપ્રસાસ હોય તો પણ તે સાચી વસ્તુસ્થિતિ છે;-આત્મપ્રસાસથી આવી પડતી અનેક મુશ્કેલીઓની અવગણના કરી ઉચ્ચારણ સત્ય છે.

પણ 'સુવાસ'ની આશાઓ અધૂરી રહી છે. વટોળિયાના ઝંઝાવાતમાં તાણુકેલેલ પર વિકસતી કળીના જેવી એની સ્થિતિ યથા છે. એના ઉમંગો આશયી ગયા છે, સાસરે પહોંચ્યા પછી પ્રતિદિન પોપણ કરતાં ગોપણમાં પ્રગતિ સાધતી નવવધૂની જેમ એ કચરાઈ ગયા છે. છતાં, હજી 'સુવાસ' જીવે છે. કેમકે મરવામાં એ અધર્મ લેખે છે.

પ્રગ્નના મોટા વર્ગે 'સુવાસ'ને શબ્દથી વધારી લીધું છે. અમારે મન તો એ શબ્દો પણ કિંમતી છે પણ એની વાસ્તવિક કિંમત તો જૂખથી મરનારને પાણીનું દાન કરવા જેવી છે. કાંઈ પણ સામયિકના જીવનનો મુખ્ય આધાર એને મળતા પ્રગ્નના સહકાર અથવા તો આર્થિક મદદ પર રહે છે. અમે કોઈની પણ પાસે આર્થિક મદદ કોઈ દિવસે માગી નથી, માગતા પણ નથી. પ્રગ્નના સહકાર પરજ અમે અમારા પત્રને જીવાડવા ઇચ્છીએ છીએ. એ સહકાર પૂરતો મળી રહે એ અમારી ઝંખના છે. પ્રત્યેક વાચકને અમે, અમારી એ ઝંખનાને સિદ્ધ કરવામાં, પેતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવવાની આમ્રહબરી વિનંતિ કરીએ છીએ. એ વિનંતિ સફળ થશે તો ઠીક; નિષ્ફળ જશે તો અમારું છેલ્લું બળ ખર્ચો નાંખી, બંનશે તેટલા ગમ્ય સુધી અમારા પત્રને અમે ટકાવી રાખીશું-આખરે વિદાય લઈશું.

અમારે કોઈ પણ પ્રસંગે વિદાય લેવી પડશે એવી તો અમને કદપનાએ નહોતી; હજી પણ ખરી રીતે તો નથીજ, પણ વસ્તુસ્થિતિ અમને એવી કદપના તરફ ખેંચી ગય છે.

'સુવાસ' ને જે વર્ષ પૂરું થવા આવ્યાં છે. પ્રતિવર્ષે તેણે દોઢ દોઢ હજારની ખોટ વેલી છે. શરૂઆતનાં ત્રણેક વર્ષમાં કેટલીક ખોટ ખમવાની તો અમારી ગણતરી હતી, પણ તે આટલી દહે તો નહિ જ. અમને સાહિત્યપ્રિય પ્રગ્ન તેમજ અનેક પદ્મોધારકો પર વિશ્વાસ હતો. પણ સખેદ જણાવવું પડે છે કે અમારી બધી જ ગણતરીઓ ખોટી નીવડી

છે. અમારો વિશ્વાસ અરથાને ઠર્યો છે. અમારી કલ્પના પણ ન પહોંચેલી એટલી દરે અમારે વેદવું પડ્યું છે. ને આ સ્થિતિમાં પણ, નવા રૂપરંગ સાથે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશી તે વર્ષને પણ પાર ઉતારવાની અમારી ભાવના છે.

અમે પ્રગ્નને વારંવાર વિનંતિ કરીએ છીએ કે, “અમારામાં કંઈ ઉણપ હોય તો મુસવો.” ઉત્તરમાં બધેથી જાણાવાય છે કે, “ઘણું સુંદર છે.” ને અમારે લવાજમ આપવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે મોટા ભાગને એ નથી રુચતું.

અમારા માસિકને ટકાવી રાખવા અમારું બધું જ બળ વાપરવાની અમારી તૈયારી છે. પણ એ બળને પણ મર્યાદા હોય. ને પરિણામે, અમારી બધી જ શક્તિ વપરાઈ જાય ત્યાંસુધી પણ પ્રગ્ન ‘સુવાસ’ ને આર્થિક ગણતરીએ ને પોતાનું ન જ કરી લે તો છેવટે અમારે, ન હૂટકે, કદાચ વિદાય માગવી પડે. પણ એ કલ્પના ઘણી દારમી છે; ઘણી દૂરની છે. જગતમાં, અને તેમાં પણ ગુજરાતમાં તો ખાસ કરીને, કેટલાંય માસિકો જન્મીને તરત આયમી જાય છે—એ રાહ અમને પસંદ નથી. અમારે લાંબું જીવન જીવવું છે. એમાં અમે પ્રગ્નનો સહકાર માગીએ છીએ.

જેમને ‘સુવાસ’ ના નમૂનાના અંક મોકલાય છે એવા સદ્ગૃહસ્થો તરતજ ત્રાહક બનવા સંબંધી દા-ના નો ઉત્તર આપે. ને જેમને ‘સુવાસ’ પસંદ હોય એવા સન્નજનો પોતે ત્રાહક બનીને અથવા તો બીજાને બનાવીને સક્રિય સહકાર આપે. પ્રગ્નને ચરણે અમારી આ બંને વિનંતિઓ છે. ને એ વિનંતિઓ પ્રત્યે અપાતા લક્ષ પર અમારા ભાવિ જીવનનો આધાર છે.

સુદના રોયોગોમાં પણ અમે અમારું લવાજમ વધાર્યું નથી. જિલહું, નવા વર્ષથી નવા રૂપરંગ સાથે એએક ફોર્મ વધારે આપવાની અમારી ગણતરી છે. આ રીતે કદ અને સામગ્રી જોતાં લવાજમના રૂ. ૩-૪-૦ કોષ્ટને પણ વધારે ન જ લાગે. ને સામાન્ય પ્રગ્ન પણ એટલી ફાગલ તો સહેલે પાડી શકે. એક કરોડની પ્રગ્નમાંથી ૫૦૦ વ્યક્તિઓ પણ ‘સુવાસ’ ની આ આશા પ્રત્યે લક્ષ આપે તો અમે અમારા અને પ્રગ્નના પ્રિય માસિકને છેવટે ના ટકાવી શકીશું.

એક જ ક્ષણ—

રમણ વ્યાસ

જીવનમાં ક્ષણ એક જ ભગ્ય કૈ,

સરવ આયુ જ એ ક્ષણથી ભરું;

જીવન-સાગર દુઃખ ભર્યો જ છે—

સરવ સાગર શુન્ય અહીં કહું!

ચૂંચાતી માતાઓ

ચમનલાલ

‘બાઈની છેડતી,’ ‘બાલા પર અત્યાચાર,’ ‘સૂની ખૂન,’ ‘અનીતિનો અખાડો,’ ‘શિક્ષિકા સાથે અનાંચાર,’ ‘સૂએ પુરુષ સામે તોંધાવેલી ભરથુપોષણની ફરિયાદ,’ ‘...દેવીએ કરેલી છૂટાછેડાની માગણી,’ ‘બહેલી શોક્ય,’ ‘પુત્રી પર બળાત્કાર,’ ‘બાઈનું વેચાણ,’ ‘લોહીનો વેપાર,’ ‘ગ્યાસલેટ છાંટી બળી મરી,’ ‘ગર્ભહત્યા,’ ‘બાળકની લાશ’—હિંદમાં આજે એવું એક પણ વર્તમાનપત્ર નથી જેમાં ઉપરનાં મથાળાં નજરે ન ચડે. આ મથાળાં સૂની ઉત્પત્તિનાં સૂચક છે કે પતનનાં, તે તેની સ્વતંત્રતાનાં સૂચક છે કે અસ્થિત હાલતનાં, તે સમાજની પ્રગતિ સૂચવે છે કે પીછેહઠ, એમાં સૂ-પુરધની એકતા ફળવાય છે કે ભિન્નતા એ સંબંધી પ્રજામાં મતભેદ હોય તો પણ સૂ કે પુરુષ એમાંથી એકે વર્ગને આ રિયલિટી પસંદ નથી એટલું તો ચોક્કસ છે.

સકરના હુલ્લામાં ગર્ભવતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનાં પેટ ચીરી તેમને તરફડતા ગર્ભ સાથે જીવતી બાળી દેવામાં આવી; માંડલામાં એક ફળવણી-ઈન્સ્પેક્ટરે નાની વિદ્યાર્થીની પર, તો જી. આઈ. પી.ના એક સ્ટેશન-માસ્ટરે નાની મુમાફર—કન્યા પર બળાત્કાર ચુગવે છે; બંગાળમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર વર્ષો રહ્યા છે; મુંબઈના એક મુસલમાને પોતાની પુત્રી પર બલાત્કાર કર્યો છે, તો એક પારસીબાવા પોતાનીજ પરિણીતાને વેચ્યા લેખી અનીતિનો અખાડો ચલાવી રહ્યા છે; ઓરિસાનાં રાજ્યોમાં ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને નમ્ર કરી એમના પર અત્યાચાર ચુગરવામાં આવ્યો; બોન્ડામાં સોદગરોએ સ્ત્રીઓની આબરૂ લૂંટી; અમદાવાદમાં મારવાડી યુવતીઓને ચાલાક સૂ-શિક્ષારીઓ જળમાં ફસાવી રહ્યા છે; દલોલમાં એક વૈષ્ણવ સંસારજી પોતાની મુવાન પુત્રવધૂને જીવનસંગાથિની બનાવવા તત્પર બન્યા છે; ધંધાકર્તા મોટાં મોટાં શહેરોમાં જ્યાં ત્યાં અનીતિના અખાડા પર દરેક પડી રહ્યા છે; કેટલીયે કોલોનિમાં અનિચ્છનીય વાતાવરણ જામી ગયું છે, કેટલીયે શાળાઓમાં શિક્ષિકાઓની છેડતી ચાલે છે—આ બધી હકીકત એટલી તાજી અને એવી કારમી છે કે તેને બૂલી શકાય એમ નથી. વર્તમાન દાયે ફળવાયેલ પ્રજા પર આ રિયલિટી શી અસર થતી હશે તે તો પ્રશ્ન જાણે પણ હિંદના સ્વતંત્ર યુગનો કોઈક સામાન્ય પુરુષ પણ સૂની આ દશા જોઈ તરફડ્યાં મારત અથવા તો અત્યાચારીને બૂમચાટતો કરી વશસ્ત્રી બનત.

પૂજ્ય માતા તરીકે શોભતી સૂની આ દશા શાને આહારી છે?—હિન્દમાં એક એવો યુગ હતો જ્યારે લાખો પુરુષો સૂની સ્વતંત્રતા રક્ષાને ખાતર પોતાનાં માથાં ઉતારી આપતા; એક સીતાને ખાતર રામાયણનું મહાયુદ્ધ ખેલાયું. ચૂર્જરપતિ ચામુંડ એક રમણી પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરવા જતાં તેનીજ બહેને તેને ચુગરાતની ગાદી છોડવાની ફરજ પાડી. કહ્યું માધવપત્નીને ફસાવવા જતાં રાજપાટ ખોધ બેઠો. પશ્ચિણીના શિયળની રક્ષાને ખાતર હનરો નવયુવાનોએ પોતાનું લોહી રેડયું. એક અજણી સૂની રક્ષણને ખાતર લેખધરજીએ

સિંધના યવનસમ્રાટ સાથે જીવસેષુ યુદ્ધ એડ્યું. ને તેરજ વર્ષ પર, પોતાની દેશવાસિની રાજકુમારી પર ચુંબરેલા સીતમની હકીકત સાંભળી વીર અડ્ડગળદાદુર એ સીતમગારની છાંતીમાં ખજૂર દુલાવી દેતાં બોલ્યો, "નેપાથી બાળી પર હાથ નાખવો એ અગ્નિ સાથેની રમત છે." પણ છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી હિન્દુ સમાજે એવા બે-પાંચ પુરુષો પણ નથી જન્માવ્યા જેમણે અત્યાચારીની યશ્રીમાં પિસાઈ રહેલી હિન્દુ રમણીઓના બચાવમાં ખલિદાન લીધું કે દીધું હોય.

ઝીના સંરક્ષણમાં જેમ પુરુષ પહોત પડી ગયો છે એમ સ્ત્રી પોતે પણ પવિત્રતાની લાવના, સ્વરક્ષણજી અને સમર્પણની તમન્નામાં હીલી પડતી આવી છે. સ્વત્વની રક્ષાને ખાતર રજપૂત-રમણીઓ હજારોની સંખ્યામાં બળી મરતી. યુદ્ધમાં જતો પતિ ચિન્તાતુર જણાતાં સેકડો આર્યપત્નીઓ તેમના હાથમાં પોતાનાં લોહીનોતરતાં મસ્તકો મૂકી દેતી. જૈનસિંહ શ્રાદ્ધાળુની રાણી હીરાદેવી હિન્દુ સ્ત્રીની પવિત્રતાના ભક્ષકોના લોહીમાં દંમેશાં સ્નાન કરતી. પવિત્રતાની દસોરી માટે સીતા જેવી સેકડો સતીઓએ અગ્નિમાં અંપલાવ્યું છે. ખોટાં કલંક મૂકતાં જસલ જેવી હજારો સ્ત્રીઓ હસતાં હસતાં બળી મરી છે. બુદ્ધ-સાધ્વીની આંખ પર મોઢી પડેલા એક સુવકને સાધ્વીએ પોતાનાં બંને ચક્ષુ કાપી આપેલાં; પોતાના સ્તનોની પ્રસંગ કરતા યુવાનોને નગરાની ચારણીએ પોતાના બંને સ્તન ખંજરથી કાપી આપેલા. સ્વત્વની રક્ષાને ખાતર લક્ષ્મીબાઈએ રણમેદાનને રક્તરંગી બનાવ્યું. જગદીશ્વરની હજારો સ્ત્રીઓએ દુરમનના હાથમાં પડવા કરતાં પોતાને જ હાથે ચેતાવેલી તોપોના મોઢે બિડી જવું. પસંદ કર્યું. જમ લાખાજીએ મરકરીમાં 'ભાળી' રહેતાં કામબાઈએ પોતાની જાતી કાપી, તેને ચાળમાં ઢાંકી, તે લાખાજીને બેટ મોકલાવેલી. પારકે હાથ ચડવા કરતાં મૃત્યુને પસંદ કરનારી કે અત્યાચારીને સાંપી દેનારી આવી તો અનેક રમણીઓ. હિન્દુ ઇતિહાસના પાને પાને દેખા દે છે. ને અડ્ડગળદાદુરના યુગ સુધી પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ છેલ્લે છેલ્લે પણ પોતાની વિશુદ્ધ તેજસ્વિતા બતાવી ગઈ છે.

બંગાળના રાજરામપુરમાં, એક સાંજે, કોઈક ઘરમાં, નાના સંતાન સાથે એક હિન્દુ સ્ત્રીને એકલી જોતાં જ ચાર બદમાશોએ ઘર પર હુમલો કર્યો. રમણી પોતાના સંતાનને તરત જ ઘરમાં સરકાવી દઈ કમાડ વાસવા ગઈ પણ કમાડનો આગળો ચડાવોય તે પહેલાં જ એક બદમાશી પોતાનો બંદુકિયો બારણાની વચ્ચે બેરેલી દીધો. ચાર બદમાશોના હુમલા છતાં રમણીએ બારણાને બેરેલી દબાવી રાખ્યું. એટલામાં બંદુકિયો ફૂટ્યો ને રમણીનું મૂંઝ લગભગ બળી ગયું. છતાં, બળતાં બળતાં પણ રમણીએ એવું તોર અજમાવ્યું કે બંદુકિયો ઘરમાં પડ્યો, આગળો દેવાઈ ગયો ને બદમાશનાં આંગળાં બંને કમાડ વચ્ચે જ પિસાઈ રહ્યાં. એ આંગળાં તૂટી ગયા પછી જ બદમાશો ત્યાંથી પાછા ફરી ચડ્યા.

મોરબીમાં એક રજપૂતાણીના ઘરમાં દિવસે છપાઈ રહેલ ચોરે રાત્રે ત્યારે ખંજરની મદદથી રજપૂતાણીનાં ઘરેણાં કઢાવી લઈ તેના સ્વામી તરીકે બોજવ આશિગવાની ભાવના દર્શાવી ત્યારે રજપૂતાણીએ કહ્યું તેલ છાંટી ચોરની આંખો તો ફાડી જ નાંખી, પણ સાથેજ પાસે લટકતી તલવારથી તેણે તેનું મસ્તક પણ ફળનો જેમ ઉતારી દીધું.

પરછેગામની વીરાંગના રૂપાળી પર જંગલમાં જ્યારે સંખ્યાબંધ બદમાશોએ હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે એકલીએ, માથે વર્ષતી મારતી ઝડી અને શરીરમાંથી વહેતા લોહી વચ્ચે,

ગાડાના આડાથી સંખ્યાબંધ બદમાશોને પૂરા કરેલા ને બાકીનાને નસાડી મૂકેલા.

રામપુરમાં જ્યારે ઘાડ પડી ત્યારે હેમલા ગોપિનીએ વીશ વીશ બદમાશો સામે એકલે હાથે ટક્કર ઝીલેલી ને પોતાના ત્રણ ભાઈઓને શર ચડાવી તેણે વીશે બદમાશોને બાલાં ભોડીભોડીને મારી દડાવેલા.

પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોના ગાળામાં આંગળીને વેટે ગણાય એટલાં પણ એવાં દંડાંત નથી જડતાં કે જેમાં હિંદુ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રી રક્ષાને ખાતર જીવનનો ભોગ આપ્યો હોય કે લીધો હોય. હા, થોડાંક એવાં દંડાંત મળી શકે કે જેમાં છેડતી કરતા વિદ્યાર્થીના ગાલ પર વિદ્યાર્થીનોએ પોતાનાં સોનેરી પટીનાં ચંપલનો ઉપયોગ કર્યો હોય-પણ એવી ચંપલલીલા પુરુષને દબાવવા કરતાં ઉત્તેજવામાં વધારે ભાગ ભજવે છે.

આ રીતે, સ્ત્રીની વિશુદ્ધિ અને એના સ્વતંત્રતા મૂલ્ય, સ્વરક્ષિત કે પુરુષરક્ષિત, બંને માર્ગે ધટી રહ્યાં છે. સ્ત્રીઓ પર ગુજરતા અનેક અમાનુષી અત્યાચારોની દૃષ્ટિકત બાકીનાં સ્ત્રી-પુરુષો શાંતિથી સાંભળે છે, અથવા તો ઠૂંડે કલેજે વાંચી લે છે. જે વધુ લાગી આવે તો તેમાંનાં કોઈકે છાપામાં બે-ચાર ચર્ચાપત્રો લખે છે, અથવા તો એકાદ ભાષણ આપી દે છે. ને કાયદો તો, ગમે તેવા અમાનુષિક અત્યાચારોના વિષયમાં પણ, પોતાનો કાડીવેગ સારી રીતે બળવી રાખે છે. ને અત્યાચારીઓ જે સીનિકા કે સરકારી તોફારો હોય તો, બેન્ડામાં બન્યું તેમ, તેમની ફેરબદલીથી પણ સંતોષ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રી-શિકારીઓ આ કાયદાને, ભાષણપોરોને ને છાપાને પી જવાની કળા સારી રીતે સાધ્ય કરી બેઠા હોય છે. તેઓ સમજતા જ હોય છે કે પરાપકારી વકીલો ને કાયદાની અનેક બારીઓ તેમને મદદકર્તા બનવાની જ છે. પરિણામે તેઓ ઠૂંડે કલેજે પોતાની પાશવલીલાઓ ચલાવ્યે જ રાખે છે. પણ સમાજમાં જે જીવન કરતાં સ્ત્રીના સ્વતંત્રતા કિંમત વધારે આંકનારા સુવકો હોત; સ્ત્રી-શિકારીઓને જીવતા સળગાવી મૂકનારો ચાલુક્યનો કાયદો હોત કે સ્ત્રીની રક્ષામાં પુરુષને લેવાં પડેલાં ગમે તેવાં પગલાંને વધારી લેનાર રાજ્ય-પ્રજા હોત તો ગમે તેવા દાનવો પણ હિંદુ સ્ત્રી સામે આંગળી ચીંધતાં ચથરો જાત.

ને વર્તમાન હિંદુ સ્ત્રીની અવદશા માટે ઉપરનાં કારણો જોડે અંશે જવાબદાર. એથીએ વિશેષ તો તે સ્ત્રીમાં, કેળવણીની જાળ નીચે, સ્વતંત્રતાને નામે, ખીલવવામાં આવતો સ્વૈરવિહાર જવાબદાર છે, હિંદુ કન્યાને ગોદમાંજ અપાવા ભેદતા ‘ પવિત્રતા અને સમર્પણ ’ના સંસ્કારનો અભાવ જવાબદાર છે. સાંકળમાંથી છૂટા પડેલાં એકાડો જેમ પોતાને સ્વતંત્ર માને, બારામાંથી છૂટી પડેલી લાકડી જેમ પોતાને સ્વતંત્ર લેખે એમ વર્તમાન સ્ત્રીને પુરુષથી છૂટાં પડવામાં સ્વાતંત્ર્ય માનતાં શીખવવામાં આવ્યું છે. ને હિંદુ મુસ્લીમ એકમત માટે આકાશી કલ્પનાઓ સેવનારી પ્રજાને સ્ત્રી-પુરુષની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ એકતા સંબંધમાં વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી.

પિતાનો વાતસલ્યપ્રેમ, ભાઈનો મંગલપ્રેમ, પતિનો રસપ્રેમ ને પુત્રનો ભક્તિપ્રેમ -પ્રેમના આ ચારે સુવર્ણતાંતણે મંકળાતી સ્ત્રી દેવી છે. પણ સ્વચ્છંદ કેળવી એને પિતાથી છૂટી પાડવામાં આવે છે; વારસાદક્ષિના ઓઠા નીચે એને ભાઈથી છૂટી પાડવામાં આવે છે; છૂટાછેડાની જાળ નીચે એને પતિથી છૂટી પાડવામાં આવે છે; સમર્પણભાવ ધટાડી એને પુત્રથી છૂટી પાડવામાં આવે છે.

[ચાલુ]

પોતાના કેટલાક કક્ષા—મીઠા અનુભવો વર્ણવવા સાથે જ રેલવેના અવાસમાં મહત્વની નીચે એવી માહિતી આપી છે.

નોંધ—[વાર્ષિક અંક]

આર્થિક ગેરલાભના કારણે બંધ થતા દક્ષિણ હિંદના આ ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો છેલ્લો અંક વાર્ષિક અંક તરીકે પ્રગટ થયો છે. તેમાં વિદાય માગતાં પત્રનાં તંત્રીએ સાહિત્ય અને પત્રોત્તરી ક્ષેત્રી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરાવ્યો છે. આ દળદાર અંકમાં પ્રગટ થયેલ સંખ્યાબંધ લેખોમાંના કેટલાક કિમતી પણ છે. તેમાં દક્ષિણ હિંદને લગતી કેટલીક માહિતીઓ ગુજરાતી ભાષામાં તે પ્રથમ વાર જ મુકાય છે.

જૈન સિદ્ધાંત માસ્કર—[અવલુખેન્દ્રગોલ મસ્તકાભિષેક મુદ્દતિ અંક]

આરાથી પ્રગટ થતા આ પુરાતત્ત્વવિષયક ત્રેમાસિકનો માર્ગ મહિનાનો અંક અમલુખેન્દ્રગોલ વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થયો છે. તેમાં અમલુખેન્દ્રગોલ તીર્થ, ચન્દ્રગિરિ, ગોમ્મટેશ્વરની જગનામાંકિત પ્રસંગિક મુદ્દતિ વગેરે વિષયોને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા છે. ગયા મહિને એ મુદ્દતિનો મસ્તકાભિષેક થયો એ પ્રસંગ જગજાહેર છે. પણ તે સ્થાન અને વિષયને લગતી સંપૂર્ણ હકીકત તો આ અંકમાં જ પ્રગટ થતી જણાય છે.

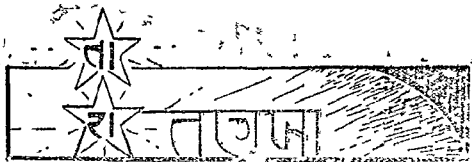
સ્વીકાર—

પુસ્તક—બૃહત્સમૃદ્ધી, રામજીનો ખજાનો, વરુનું સંગીત.

[પરિચય હોતે પછી]

સામયિક—માનસી, માધુરી, કુસુમ, દેશી રાજ્ય, કાર્યસ ત્રેમાસિક, બુદ્ધિ પ્રકાશ, વિજ્ઞાન માસ્કર, અસ્થાન, ગુણસુંદરી, શારદા, બાલમિત્ર, બાળક, બાલવાહી, બાલજીવન, ગાન, કિરમત, વ્રતન સિદ્ધાંત, શિક્ષણ પત્રિકા, ગુજરાત શાળાપત્ર, મોઢ જાગૃતિ, માત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, કચ્છી દશા ઓસવાલ પ્રકાશ, ગીતા, વ્યાયામ, વૈદ્ય ક્ષપતક, વેપાર ઉદ્યોગ, કમર, ક્ષત્રિયમિત્ર, અનાવિલ જગત, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, વિશ્વજ્યોતિ, નાગરબંધુ, ક્લિસ્ટર, ચાલક, કલ્યાણ, New book Digest, The Journal of the Indian Merchant's Chamber, કુન્દુલિ, ગાંડીવ, પ્રજ્ઞા જૈન, પ્રજ્ઞાબંધુ, ગુજરાતી, ગુજરાતી પંચ, સ્ત્રીરાક્તિ, જપ કચ્છ, જૈન, જૈન જ્યોતિ, રાજસ્થાન.

પરચુરણ—વાર્ષિક રિપોર્ટ: સો-બાળકોનું દવાખાનું અને પ્રસુતિ-ગૃહ; વહવાણ કેમ્પ, વ્યાધિદૂર પ્રયોગ. રાજસ્થાન પ્રો. માણિકરાવ હીરકમહોત્સવ સમારંભ અહવાલ. એકસેસ પ્રોશીટ ટેક્સ સંબંધમાં ઇન્ડિયન મર્ચન્ટસ એસોસિએશન (મુંબઈ)નો અભિપ્રાય તથા એ બીજાના વિરોધમાં એસોસિએશન પ્રમુખ શ્રી સુનીલાલ મહેતાનું ભાષણ (અંગ્રેજીમાં).

કલા-શિક્ષણ-સાહિત્ય—ખંભાળ શીશ્વ જર્નલીસ્ટ એસોસીએશને ૧૯૩૬ના સર્વોત્તમ ચલચિત્ર તરીકે 'આદમી'ને નૃ. બીજે નબરે બહીદીદી, પુઠાર, વૃલસીદાસ, વાલી, અધિકાર ને દુરમનને પસંદગી આપી છે. મુસ્લીમ કલ્ચર સોસાયટીએ સર્વોત્તમ મુસ્લીમ ચિત્ર તરીકે પુઠાર અને ગાંધી સલાહદીનને ચન્દ્રકો આપવાનું ઠેરવ્યું છે. બર્મીંગ્હમ અમેરિકન બાલનટી ચર્ચ ટ્રસ્ટના નાજીસ ૩૮ ગીનેમાસેનમાથી વિદાય છે. રજીસ્ટરનું આજીત ચિત્ર મુંબઈમાં સરદાર વલ્લભભાઈને હાથે, વડોદરામાં શ્રીમંત પ્રતાપ-સિંહરાવના હાથે અને અમદાવાદમાં મા માવલકરના હાથે ખુલ્લું મૂકાય છે [સંબંધિત છે કે આ નામાકિત વ્યક્તિઓના હાથ ચિત્રને જ 'આજીત' ખનગ્ર અટકાવવામાં મદદકર્તા થઈ પડે] બર્મીંગ્હમ નૃત્યકાર નટરાજ વશી ને બર્મીંગ્હમ શિક્ષણશાસ્ત્રી મોન્ડીસોરી ગુજરાતના પ્રવાસે શ્રી મુનશીનેવડોદરામાં સાહિત્યલક્ષી વાર્તાલાપ ને સુરતમાં એમણે ખુલ્લું મૂકેલું નર્મદનું ખાવલું વડોદરામાં સરકારમંડળની સ્થાપના, વાર્ષિક ૪૦૦ પાઈડની એવી બે રૂઢોદ્ધ શ્લોકરસીપો હિંદી વિદ્યાર્થીઓને અપાશે. પટણા નજીક ખોદકામમાં ૨૨૬૦ વર્ષની સિંહાઓ મળી આવ્યા છે. મુખ્ય સરકારે 'હિંદુસ્તાની' સાહિત્યને હોતબવા વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ની ગ્રાન્ટ મંજૂર કરી છે. મદ્રાસ સરકારે શિક્ષણક્રમમાંથી 'હિંદુસ્તાની' ના ફાજિયાતપણાને દૂર કર્યું છે. ગુજરાતમાં બે અગ્રવ્ય સાપ્તાહિકો વચ્ચે ફૂલગુલાળી રાખેલું ખેલાઈ રહ્યું છે. રામચંદ્રમાં આધીષ્ટના શબ્દ હરતે, મતલબ-હરિદાસમાં સર્વશ્રેષ્ઠ નીવડનારને, સોનાળી ફૂલદાની બેટ અપાશે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે મદ્રાસમાં અને, શાંતિનિકેતનની આર્થિક જવાબદારી લપાડી લેવાની તેમને વિનંતિ કરતો, એક પત્ર લખ્યો છે. મુખ્યમાં ઇન્ડિયન પીલસ રિફોર્મ લીગની સ્થાપના.

સ્વદેશ—

પટણામાં મહાસલાની કરોબારીની બેઠક તેમાં ખંભાળ પ્રાન્તિક સમિતિને રાસતપાવન અંગે સંસ્પેન્ડ કરવામાં આવે છે, અને બિરનથી છટા પડી ચકવાના હક્કની માગણી કરતો હરાવ પસાર થાય છે. બંધાળમાં મહાત્માજી પર ફેકાચલ જોડો, તે માટે શ્રી. રાસત બોલ મારી આવે છે. મહીકન્દ મામોદોલ પરિષદમાં તોફાન અને આજ લગાડવાના પ્રધાસ. ગાંધીસેવા-સંઘ રાજકાલણથી નિવૃત્તિ છે છે રોગાવને સેવામાં નામ અપાયું છે મહાત્માજી કહે છે 'હિંદી વલ્લરનું નિવેદન એ મહાસલા સાથે મુદ્દની બહેરાત છે... ...મિટિરોદોની બંદુકના દોરેજ મહાસલાવાહી પ્રધાનો સત્તાવદ્ દતા.' શ્રી. સત્યમૂર્તિ કહે છે "બિરનને મહાત્મા ગાંધી કરતા સારો મિત્ર બીજો કોઈ નહિ મળે." ૨૬ મી બન્ધુઆરીના સ્વાત અરિને ગુજરાતમાં ૧૯૬૧ વ્યક્તિઓએ સ્વાતગ્રામીની નવી પ્રવિષ્ઠા લીધી છે કેટલાક બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રોની કલ્પના પ્રમાણે રામચંદ્ર-મહાસલામાં પાર્લામેન્ટનું પ્રતિનિધિ-મંડળ આવશે. [કયા પ્રકારનું નિરીક્ષણ કરવાને ?] હનાવ-આમખુનઈટના ક્ષેત્રમાંથી ૧૭ કાર્યકર્તાઓ રાજનામાં આપે છે. સીલોનની સરકારનું રાજનામું સિંધનું પ્રધાનમંડળ લિડા ડાડવા ટકી અર્પું છે, તેનું સામાન્ય કોટિનું સમતોલ અદાળતપત્રક. હિંદી સરકારનું નવું બજેટ—જેમાં ખાડ અને પેટ્રોલ પર નવા કર નખાયા છે, રેલવેના ભાડા વધારાયા છે. નવું-વર્ષે ૬૨ કરોડ ૧૪ લાખની આવક અને ૬૨ કરોડ ૫૬ લાખના ખર્ચનો અડસટ્ટો—તેમાંથી ૫૩ કરોડ પર લાખ લરકરી ખર્ચ પાછળ દોમારો પચારા ટાનો નવો પ્રાશીટ ટકસ પણ મોટોકાળે સુધારાવધારા સાથે અમલમાં મૂકશે : [હિંદી પ્રલયે બમે તેવા લોખંડી ફરમાનો સાથે પણ મસ્તક ન નમાવવાનું છે એની આ બધી સાબિતીઓ છે.] હિંદી સરકાર સ્વર્ણ

દેનેને નવી રૂપી-લેનોમાં ફેરવી આપશે. સિધના વડાપ્રધાન અલ્લાહબાદ કહે છે : ' સકરના હુલ્લની જવાબદારી મુસ્લીમ લીગની છે.' સર સિકંદર બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવાને જંગે મુયદાનમા બીતરવાને તત્પર બન્યા છે. પચાસથી એછા પગાર મેળવતા મુંબઈના મ્યુનિસિપલ નોકરોને માસિક રૂ. ૧ નું વોર-એલાનન્સ મળશે. અમદાવાદમાં મીઠા માલિકોએ સવારી નિર્ણયને સ્વીકારી લેતાં હડતાલ અટકી ગઈ છે. મુંબઈની મીણોમા બચકર હડતાલ, આગેવાનોની ધરપકડ. સયુક્ત પ્રાન્તમાં મીન હડતાલના બાલુકારા [માનવીએ જે દિવસે ધાર્મિક વિજ્ઞાન સ્વીકાર્યું એ જ દિવસથી શાંતિને એણે દેશવટા દીધો છે.] રેલવે-મનુરોએ કરેલી પગારમાં વધારાની માગણી. ગેરકાયદેસર રીતે દારૂ રાખવા માટે અમદાવાદના મીઠા-એજન્ટ શેઠ ચીનુભાઈ લાલભાઈને કેટિ' ફરમાવેલી રૂ. ૧૦૦ ના હડની સત્ત, શ્રી. જયપ્રકાશની ધરપકડ, અમદાવાદ-મુંબઈ વગેરે રથેણી જાવણલ સંજીવી-દિન. ધોળપુરમાં સતીતમાર્ગે બાદશાહીલાના મતિભૂષે લગાઈ જમતા એકનું મૃત્યુ ને યોડાકને ઇત્ત. અમૃતસરમાં કેમ્પી હુલ્લડ પાલીતાણામાં આગ. સરહદની ગંભીર સ્થિતિ, દિનપ્રતિદિન વધતા અપહરણો. સરહદ સંબંધમાં મહાસભાના અસફળશી-અઢેવાલ સરકારને દોષધાન ઠેરવે છે. સકરમાં મોહરમના પ્રસંગે તોફાન; વડોદરામાં તે જ પ્રસંગે પોલીસ ને મીલીકરી વચ્ચે અયકામલ. મોઘવારીના કાણે પેશાવરની પ્રભુએ મ્યુનિસિપાલિટી પર કરેલો પ્રસારો. યરપાકમાં ફુકાળના કારણે માર્ચ ગણેલા આર લાખ ટોર. લાલા રયામલાલનું અવસાન.

પરદેશ—

મી. ચેમ્બરલેન, ચર્ચાઈ, સર સેમ્યુઅલ હોર અને સાર્દમનના, પોતાના રક્ષણબળનાં ગુણધાન આવા સાથે જ, ફરમનગી નિર્બળતાની વિગતો જાહેર કરતા બાળણો : [યુરોપની બાંધ સમરમૂર્તિ પર હજી તો શબ્દ-યુદ્ધ જ લેખાય છે.] હીટલર મુનીયમાં બાળણ કરતાં હિંદીઓ અને આરબોનાં ફરિયાદો ગાય છે : [એ પણ યુદ્ધની એક કલા છે બાકી બ્રિટન સાથે જર્મનીના લાલમાં સલાહ યઈ રાકી હોત તો હીટલરને હિંદ કે પેલેસ્ટાઈન ચાલ ન જ આવત.] સ્કીમર હોમાવા પરતા હવાઈ હુમલાથી ૮૮ હિંદી ખલાસીઓ માર્યા ગયા છે. સોવિયેટ અફઘાનિસ્તાનને માર્ગે હિંદ : પર આક્રમણ કરે તો અફઘાનો લડવાને તૈયાર થઈ બેઠા છે : [બેંસ બાગેબે, કાશ... ..] બ્રિટને અમેરિકામાં નોંધાવેલા ૨૫ કરોડ પાઉંડની લશ્કરી સામગ્રીનો ઓર્ડર, એક અબજ ડોલરના વિમાનોની ખરીદી માટેની વાટાઘાટ : [ખંત વિજ્ઞાનમાં વિકાસ અને મધુરી તટસ્થતા વિના અમેરિકાને બાળણે આ મુવર્જીસરિતા વહી શકત પણ જમીની] સોવિયેટ પત્રોના કહેવા પ્રમાણે અમેરિકા પોતાના લાભને ખાતર યુરોપના દેશોને અંદરઅંદર છે. બ્રિટનની નીસ કરોડ પાઉંડની નવી યુદ્ધ-લોન. શી-એન્ડ સબધી બ્રિટનના માછ યુદ્ધમંત્રી ત્ર્યે એક લેખલખતા તેનો કેટલોક ભાગ સેન્સરે કાપી નાખ્યો છે : [એ પણ બ્યક્તિસ્વાત ત્ર્યનો

પ્રકાર દરો] યુદ્ધની શરૂઆતથી આઠ મહિના સુધીમાં બ્રિટનને ૬૨૦૦૦૦ અને જર્મનીને ૨૭૧૦૦૦ ટનના વદાણોનું નુકસાન થયું છે. સાનડીઆગોની કોનસાની ખાલુમાં ગંભીર અઘરમાત થતા ૪૦૦ માણસો 'શાહ નયા છે. પેલેસ્ટાઈનમાં અશાંતિ અને ફેલાક નગરોમાં ફર્યુ ઓર્ડર. દિનપ્રતિદિન બચકર બનઈ રૂશી-રીનીસ યુદ્ધ. ઉષ્ટે સમાધાની નોર્વેજિયન સમુદ્રમાં જર્મન યુદ્ધનાૌકા 'આલ્ઝમર્ક' ને અટકાવી ને પરથી અમેરન-પ્રેડીઓને હથિધારના ઉપયોગનપૂર્વક લવારી લેવાના બ્રિટનના પગતિમે જગતના રાજદ્વારી મંડળોમાં જમાવેલી ચક્ષાર. ઇટલી અને બ્રિટન વચ્ચે વ્યાપારી ચક્રાક્ર. એક લાખ ટન નેટરો જર્મન ફાલસો લઈ જતી ૧૬ છાલિયન સ્કીમરોને બ્રિટને પરદેશ કરી છે જર્મન પરદેશમંત્રી રીખન્રોપ. મુસોલિનીની મુલાકાતે. અમેરિકન એલચા સુગર વેલ્સ રોમ, બર્લિન, પેરીસ થઈ હાંન જઈ પદોંચ્યા છે. ડચવેલ્ટના યુરોપીય શાંતિ માટેના કહેવાતા પ્રયાસ. અમેરિકન યુદ્ધમંત્રી તટસ્થતાની જાહેરાત કરે છે. ડચવેલ્ટ ત્રીજી વાર પ્રમુખપદની ઉમેદવારી કરશે. તેમના પુત્રવંશુએ લીધેલા પ્રહારોડા. યુદ્ધ માટે હેન્ડીનેવિધન રાષ્ટ્રોને અમેરિકા કરોડો ડોલરની લોન ધીરે છે : [હરથે રાખો, ધીતાર બેઠા બીએ] અમેરિકા અને જાપાન વચ્ચે તબ બનતો સામગ્રી. ચીનમાં ક્યપાનારી નવી તરકાર. જર્મનીએ ઇજીપ્ત પ્રાગે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ગેબિરેસે લલકારેલી અબિનવ સસ્ત્રીતિની મીઠી મીઠી વાતોડ. જર્મન વિમાનોએ પેરિસ પર મારેલો ચકાવો. પશ્ચિમ સમસંગળ પર જામેલું બચકર યુદ્ધ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

વૈષ : ૧૯૬૬

અંક ૧૨

૧	બળ	૫૩૯
૨	ગીત પિરાટનું- [કાવ્ય]	૫૪૦
૩	સાહ્યલિપિ તરીકે—
	બ્રાહ્મીનો પુનરોદ્ધાર...	અમૃતલાલ વ. પાયા...	...	૫૪૧
૪	એક વાત [કાવ્ય]	૫૪૪
૫	જાણ [વાર્તા]	૫૪૫
૬	ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ	સ્વયંચેતિ...	...	૫૪૭
૭	પ્રતિકાવ્યો	૫૪૮
૮	રમકડાં [કાવ્ય]	૫૫૧
૯	જીવન ઝરણું	૫૫૨
૧૦	બેન્ક...	૫૫૬
૧૧	સ્વપ્ન-માધુરી [વાર્તા]	૫૫૯
૧૨	સૂઝાતી માતાઓ	૫૬૩
૧૩	મહાવીર	૫૬૯
૧૪	સ્થાનપલટો [કાવ્ય]	૫૭૩
૧૫	ચલ-ચિત્ર	૫૭૪
૧૬	કવિતા [કાવ્ય]	૫૭૭
૧૭	મન્ય-પરિચય...	૫૭૮
૧૮	છૂટાં ફૂલ	૫૮૧
૧૯	તારા-તણખા	૫૮૫

લવાજમ

અંકો અને કોટના ટપાલખર્ચ સાથે—

ફિદ—

૨-૪-૦

ખર્ચા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોહા ભાવ
૧ પાન	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ „	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ „	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફરવામણી દરેક વખતના ૧૦% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રક અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાવખડ, અમદાવાદ.

૧૭-૪-૪૦

‘સુવાસ’ ભરત મેળવવું છે?—

નીચેનું લખાણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જાઓ

નિયમો

સૂચના

ચોજના

વિનંતિ

આપણું અંકુશી ‘સુવાસ’ તેના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તેની મહેરબાની લબ્ધ ને હૈંડી છે અને તેવા આર્થિક મંથોગોમાં પ્રજા ત્રીજી વર્ષે તો યશસ્વીક પાર ઉતારવાનો જ તેણે નિર્ધાર કર્યો છે એ વર્ષ દરમિયાન રૂપ, રંગ મલા ને સાહિત્યસામગ્રીમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ જણાશે એક વર્ષના એ ગાળામાં ‘સુવાસ’ ના લેખકો મિત્રો, શુભેચ્છકો ને આહકો ‘સુવાસ’ ને પોતાનું જ પત્ર ગણી તેને આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર બનાવી દેવામાં પોતપોતાનો ફાળો નોંધાવશે એવી આશા રાખીએ છીએ

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે

અને તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ ના આહક બની શકાય છે

‘સુવાસ’ તો નમૂનાનો અંક, પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે

‘આહક’ અને ‘સુવાસ’ ને સહાયક બનના ઇચ્છનાર પ્રચારકમિત્ર—અનેને લાભદાયી નીવડી શકે એવી અમે એક કુપન—ચોજના ધડી છે

આઠ આનાની કિંમતની એક એવી જ કુપનો ખરીદનારને ‘સુવાસ’ ની એક નકલ આપ્યા વર્ષ સુધી વિના લવાજમે મોકલાશે, એવી અગ્યાર કુપનો ખરીદનારને બે નકલ પંદર ખરીદનારને ત્રણ નકલ ને વીશ ખરીદનારને ચાર નકલ એ પ્રમાણે ક્રમ રહેશે આવી કુપનો ખરીદનારાઓ તે કુપનોનું વેચાણ કરી તેના નાણાં પોતાની માલિકીના ગણી શકશે, જ્યારે એવી એક કુપન ખરીદી લઈ આહક બનનારને ‘સુવાસ’ રૂ. ૨-૮-૦ પોતાના તરફથી લરવાથી આપવામાં આવશે આમ કુપન ખરીદી આહક બનનારને આઠ આના કુપનના અઢી રૂપિયા=૩ મા ‘સુવાસ’ પરવડશે [ને સામાન્ય રીતે તો લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦+૦-૪ ૦ પોસ્ટેજ ૬ મળી રૂ. ૩-૪-૦ લેવાય છે] જ્યારે કુપન વેચનારને એવી જ કુપનો વેચવાથી ‘સુવાસ’ તરફન મફત પરવડશે

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જો પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આનો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના લેખક મંડળ’માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો ભેટ, પ્રતિનિધિત્વ, પુસ્તક પ્રકાશન વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વિગમુદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે, પણ તેમાં તલસ્પર્શતા, બાધાશુદ્ધિ અને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે. અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વમાણ, સુવાચ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાર્થીકના કાચને અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની ‘સુવાસ’ના તરતના અંકમાં પહેલું અપાય છે. ખાસીના ફોનો, સાથે દપાલ ખર્ચ મોકલાવેલ હોય તો, તેજ સુદતમાં પાછા મોકલાય છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા ખીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ માહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ના મિત્રમંડળમાં જોડાઈ શકે છે ને ભેટ તથા ઇનામોનો લાભ મેળવી શકે છે. ‘સુવાસ’ના લેખકો, માહકો કે મિત્રો પ્રગટ થયેલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી ‘વાચકમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને તાકી ઇનામો પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના માહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધો ફિમતે ૧-૮-૦૦ + ૦-૪-૦૦ પૌરોજના મળી ૧-૧૨-૦૦માં આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રસેષો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ કેસારી

સેષો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક સખાયલા છે.

—અરદેશર દુરામજી ખખરદાર

ધ્રુવજીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—ભાતરશી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજી

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો દ્રાક્ષ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેફા દેવા જેવો નથી. ‘વંદ્યા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... સેષોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નૃતી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિને આપેલી છે.

—ખેતાવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે બ્લેઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંવાસોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ! અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ ચલા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાવલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સિદ્ધિ મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પ્રસ્તકાજય

વિદ્વાતભરેલા સેષો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધા પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના સેષોથી ભરપૂર છે.

—સાચાશવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રસેષોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—જ. મ. ચરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાદમિય સાહિત્યપ્રસિદ્ધને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નળર કાઢી આપશે
પણ પછી તમે શું કરશો ?

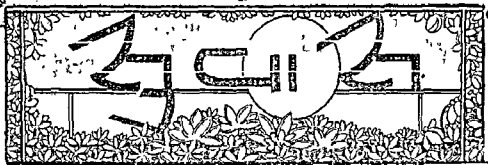
- (૧) પેનલ, ફ્લેન્ટ, કાઉન કીસ્ટલ કુક્સ, બ્લુ, રબોલ, એન્ટેડીન, ક્લોરોફોર્મ, ફ્લુઝલ, એબર, પુકટાવ, હિરા, ઉગ્ધાવ, કુકાઈટ, વીટ્રેકમ, ક્યો ક્વેલકારક ?
- (૨) ઓવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટામ (લોગ, નીપર) કુલબુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં ક્યો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, બાઈફોકલ, સ્પીટ, મુન, ક્રેડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીસ્ટાલ, કુદો, એટ્યુમેટ ઈન્મા ક્યો સગવડવાળો ? આ બધું બાળુ હોય અને ચશ્મા ખરીદતા છેતરાવવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

તું પ્રસન્ન ને-અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મનાવી લ્યો. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મળૂર કર્યું છે

પાક ૫૬, ૪૦ મિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધવાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
 નૈમ્નુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પ્રસ્તાવ ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : ચૈત્ર

[અંક ૧૨

બળ

ચ.

આત્મા, બુદ્ધિ અને શરીર-ત્રણ તત્ત્વોના સંયોગથી જીવન ધડાય છે. જળપાત્રમાં મડતા સૂર્યના પ્રતિબિંબ સમુ એવું સ્વરૂપ છે. તેમાં, આત્મા સૂર્ય સમા છે, બુદ્ધિ જળ સમાન છે, શરીર પાત્ર સરખું છે.

આત્માનું સ્વરૂપ જળપાત્રના સૂર્યની જેમ અમર, અલૌકિક ને તેજના અંધાર વર્ધાવતું છે. સૂર્યને કોષ્ટક પ્રસંગે વાદળ ઢાકી દે એમ આત્માના તેજને કોષ્ટક પ્રસંગે ભાગ્ય છાવરી દે છે, છતાં જલપાત્રમાં પ્રતિબિંબની મોહકતા જેમ જળની નિર્મળતા ને પાત્રની સુંદરતા પર આધાર રાખે છે એમ જીવનમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ મુખ્યત્વે શરીરની પ્રભુતા અને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા પર આધાર રાખે છે.

આત્માને જેમ ચૈતન્યના નામે, એમ બુદ્ધિ અને શરીરની પ્રભુતાને બળના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. એ બળ જો કાચું કે નિસ્તેજ હોય તો તેમાં આત્મા નથી પ્રકાશી શકતો. ને પરિણામે જ આર્ય ઋષિવરોએ ગાયું છે કે-નાયમાત્મા ઘલ્લીનેન લભ્યઃ ।

બળ જગતના મંચાલનની આવી છે. સર્જન, વિકાસ ને લય-ત્રણ સ્વરૂપે ખેલતી કુદરતે એ ત્રણેની શિક્ષિના મૂળમાં બળ યોજ્યું છે. શારીરિક સર્જન શરીરબળ-વીર્યને આભારી છે; તાત્ત્વિક સર્જન બુદ્ધિબળને આભારી છે. વિકાસ શારીરિક કે બૌદ્ધિક બળથી સંભવે છે. લય તો સ્વાભાવિક પછે જ બળને આધીન છે.

બળ ત્રણ સ્વરૂપે વિકાસ સાધે છે-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ.

દુષ્ટોના નાશને ખાતર યાત્રીથી પેતાનાં હાડકાં ખેંચી આપના દધીયિ; સેંકડોને સંકારવાનું બળ છતાં હસનાં હસનાં એરી નાગના રૂપ સહતા મહાવીર; મતા પ્રત્યે સ્નેહની

અમીધારાઓ વર્ષતા છતાં ફરજને વશ બની શાંતિથી એજ માતાનું મસ્તક ઉતારી લેતા પશુરામ; વિશ્વામિત્રને વિદારી નાંખવાની શક્તિ છતાં કેવળ હાથ ઊંચો કરી એનાં હિંસક શસ્ત્રોને જ ઠારી નાંખતા વશિષ્ઠ; ચક્રવર્તી ભરતને કચરી નાંખવાને ઉપાડેલ, મુદ્ધિથી પોતાનું જ મસ્તક મૂડતા બાહુબલિ-આ બધા સત્ત્વજનના નમૂના છે.

પિનાનું વૈર વાળવા ક્ષત્રિય માત્રને મંદારતા આગળબાહુ પરશુરામ; પ્રમંગે પ્રમંગે ધર્મયુદ્ધ ખેલતા રાજવીઓ; નવું સ્વર્ગ વસાવતા રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર; સાધ્વીની શિયળ-રક્ષામાં અવતીપતિને ઉખેડી નાંખતા મુનિવર કાલિકાચાર્ય; તરવારની ધારથી રમતી રાણી લક્ષ્મીબાર્ધ—આ રજસખળના નમૂના છે.

સગરપુત્રોને કૌપથી ભસ્મ કરતા મુનિ કપિલ; પ્રમંગે પ્રમંગે ધ્યાન આપતા દુર્વાસા; લોભને ખાતર પ્રજાઓને મંદાગતા માંધાતાઓ; શોષણની ચક્રીમાં લાખખોના દેહને પીસતા ને આત્માને રગદોળતા માત્રાન્મસ્યઓ—આ તમસખળના નમૂના છે.

બળના ઉપગૃહ્યત ત્રણે પ્રકારમાં સત્ત્વજન સર્વોત્તમ છે. કેમકે એમાં વ્યક્તિદ્વેષ નથી, સ્વરક્ષણ કરવા સાથે જ વાતાવરણમાં પ્રભુતા પાધરવાનું એમાં સામર્થ્ય રહેલું છે એનું સ્વરૂપ સુવર્ણના પાત્રમાં ભરેલા અમૃત સરખું છે. તેમાં આત્મા પોતાનું અદ્ભુત પ્રતિબિંબ પાથરી શકે છે એટલું જ નહિ, જે કોઈ એ અમૃત ચાખે તેને પણ તે અમર બનાવે છે.

સત્ત્વજનના અભાવમાં રજસખળ ઠીક છે. તેમાં દ્વેષની સંભવિતતા છતાં તે સ્વરક્ષણ કરી શકે છે, નિર્દોષ અને નિર્બળોને બચાવી શકે છે; સત્ત્વશીલોના સંસર્ગમાં આવી તે સત્ત્વ ગામે પણ વળી શકે છે, તેનું સ્વરૂપ ત્રાંબાના પાત્રમાં ભરેલા સામાન્ય જળ સમું છે.

સત્ત્વજન કે રજસખળના અભાવમાં તમસખળ ન છૂટે ચલાવી લેવા જેવું છે. તેનામાં દ્વેષ અને આક્રમણવૃત્તિ વિશેષ છતાં સત્ત્વશીલોના મંમર્ગ એને સ્પર્શી શકે છે. તેનું સ્વરૂપ લોખંડના પાત્રમાં ભરેલા ગદા પાણી સરખું છે. પણ સત્ત્વશીલના સંસર્ગથી પાણીમાંની ગંદકી દૂર થઈ શકે છે; લોખંડનું સુવર્ણ પણ બની શકે છે.

પણ ત્યાં ઉપગનાં ત્રણમાંથી એક પણ પ્રકારનું બળ નથી એની સ્થિતિ કારમી છે. નિર્બળતા એનામાં અસંતોષ ને ધર્ષ, ધમડ ને અસત્ય ફળવે છે. તેની સ્થિતિ માટીના કાચા પાત્રમાં ભરેલા જળ જેવી છે. જળ ગમે તેટલું શુદ્ધ હોય તોપણ માટીથી ડહોળામ જવાનું છે; પાત્ર ગમે તેની અડફેટે ચડી ફૂટી જવાનું છે, આત્માનું પ્રતિબિંબ ત્યાં અસંભવિત રહેવાનું છે.

ગીત વિરાટનું—

· પ્રભુલાલ શુક્લ

[અનુષ્ટુપ]

વારિધિ અંતરે જેમ ફૂટે સ્થિત પ્રભાતનું,
માનવ-પ્રાણમાં એમ જાગે ગીત વિરાટનું.

રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે બ્રાહ્મીનો પુનરોદ્ધાર

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

ઇતિહાસ એટલે પાછલો અનુભવ. એ પોકારી પોકારીને કહે છે કે જૂતકાળમાં અમુક સમાજને માટે એક કે વધુ વ્યક્તિઓ કદી બાપા કે લિપિ ધરી શકી નથી. સમસ્ત જગત તથા યુરોપને માટે એવા ઘણા પ્રયાસો થયા છે પણ તે બધા નિષ્ફળતાને જ વર્ષા છે. એસ્પરેન્ટો બાપા અને ફોનેટીક્સ લિપિ એના તાજા ઢાખલાઓ છે.

આમ બનવાનું કારણ શું? મનુષ્યની ચેતનશક્તિને બાહ્ય જગતના સંસર્ગમાં રાખનાર એક માત્ર માધ્યમ medium તે બાપા છે; અને લિપિ એ તેનું એક વાહન છે. મંસારની ખીજ બધી વસ્તુઓ કરતાં બાપા એ મનુષ્યની સૌથી નજીકની વસ્તુ છે; આ પછીની વસ્તુ લિપિ ગણાય; એથી, સ્વાભાવિક રીતે, આ બંનેનો પાયો માનવસ્વભાવમાં એટલો જીંડો પેસી ગયેલો હોય છે કે કોઇ પણ બાહ્ય પ્રયાસ તેને થોડા સમયમાં હચમચાવી શકતો નથી; ઉમેડવાની વાત તો દૂર રહી.

બાપા અને લિપિ દેશ-કાળ પ્રમાણે ક્રમિક પ્રગતિ સાધતાં આવ્યાં છે. વ્યક્તિગત પ્રયાસો કે ક્રાંતિ ખીજ બાજતોમાં ફાવી શકે પણ બાપા અને લિપિની બાજતમાં એ ફાવી શકતાં નથી, એમ પાછલા અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. બાપા તથા લિપિના પરિવર્તનનો વિષય સામાજિક માનસશાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત છે; એટલે પ્રચાર વડે એમાં સાફદૃષ્ટ મેળવી શકાય તેમ નથી.

ભારતવર્ષને આંગણે, ઇતિહાસની ગતિવિધિઓ તેમજ સામાજિક માનસશાસ્ત્રના તેમના અગાને થોડીક વ્યક્તિઓને ૪૦ કરોડની હિંદી પ્રજા માટે એક રાષ્ટ્રભાષા તથા રાષ્ટ્રલિપિ રચી કાઢવા પ્રેરી છે. તેમને મન પ્રચારકાર્યથી બંધુ સાધી શકાય એટલે આ હેતુને પાર પાડવા પણ એ જ કાર્યપદ્ધતિને અનુસરવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્ન ઉપર 'સુવાસ'ના એકવીસમા અંકમાં ચર્ચા થઈ ચૂકી છે. આને રાષ્ટ્રલિપિના પ્રશ્ન પરત્વે વિચાર ચલાવવાનો છે.

શરૂઆતમાં જુદી જુદી માનવજાતિઓએ પોતાના વિચારોને વહેતા કરવા માટે ચિત્રલિપિઓ ઉપજાવી કાઢી હતી. ચીનના લેક્ષિ આને પણ ચિત્રલિપિનો જ ઉપયોગ કરે છે. બાપાઓના વિકાસ સાથે તેમની લિપિઓનો પણ વિકાસ થતો ગયો ને અંતે ચિત્રલિપિઓના અંકુરમાંથી ઊગેલા વૃક્ષમાં અનેક લિપિઓની ડાળીઓ ફૂટી નીકળી.

હિંદમાં પણ પ્રારંભમાં એક પ્રકારની ચિત્રલિપિ વપરાતી હતી. સિંધુ મંસ્કૃતિના અવશેષોમાં એના લેખો ઉપલબ્ધ થયા છે. આ હિંદી ચિત્રલિપિમાંથી બે વર્ણમાળા -Phonetic લિપિઓ નીકળેલી હોવાનાં પ્રમાણો મળ્યા આવ્યા છે: *

+ "The Brahmi, Sabaeen, a portion of the Cypriote and a portion of the Phoenician Scripts are derived from Proto-Indian script of Mohenjodaro, due to commercial intercourse by sea via the Arabian Sea, the Red sea and the Mediterranean. It is possible that the Indians had monopoly of seafaring as far as the Gulf of Suez."

The Script of Harappa and Mahenjodaro, by Dr. Hunter. p. 22,

૧. હિન્દુસ્તાનની બ્રાહ્મી લિપિ.

૨. અરબસ્તાનની સેખીઅન લિપિ.

આ પ્રમાણે હિન્દ અને અરબસ્તાનની મૂળ વર્ણમાળા-લિપિઓ એક માતાને પેટ અવતરેલી બહેનો સાબિત થાય છે. બ્રાહ્મીમાંથી હિન્દની બધી આધુનિક લિપિઓ ઉદભવી છે. તેવીજ રીતે સેખીઅનમાંથી અરબી, ને અરબીમાંથી ફારસી તથા ઉર્દુનો જન્મ થયો છે. આ પ્રમાણે ઉર્દુ તથા બાળબોધ લિપિઓ એકજ વંશવેલામાંથી ઊતરી આવી છે. આપણે એમને જુદી જુદી લેખીએ છીએ એનું કારણ આપણું અજ્ઞાન છે.

અરબસ્તાન અને હિન્દ વચ્ચે પ્રાચીન કાળથી જ ધાર્ડો વ્યવહારિક સંબંધ ચાલ્યો આવે છે. એથી આ બંને દેશો એક બીજા પાસેથી ઘણું શીખ્યા છે. આંકડા અરબીમાં હિંદસા કહેવાય છે કારણ કે આરબો એ હિંદીઓ પાસેથી શીખ્યા હતાં. લિપિ વિષે પણ તેમજ બન્યું છે. હિંદીઓએ આરબો પાસેથી બગોળ, વૈદક વગેરેને લગતું ઘણું જ્ઞાન મેળવેલું છે. બંને દેશો વચ્ચે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની આ આપ-લેનો ઇતિહાસ બૌદ્ધકાળની પણ પૂર્વેનો છે.

બૌદ્ધકાળમાં આખા હિન્દની રાષ્ટ્રલિપિ બ્રાહ્મી હતી. આજ પણ આખા હિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાં વિસ્તરી રહેલા અશોકના શિલાલેખો આ વાતની સાક્ષી પૂરી રહ્યા છે. આ પછી બ્રાહ્મીના ઉત્તરી તથા દક્ષિણી એવા બે ફાંટા પડી ગયા. દક્ષિણ હિંદવાસીઓ તાડપત્રો ઉપર શાહી-કલમને બદલે ખીલાની અણીથી ફારીને લખતા. એમાં સીધી લીટીઓ દોરતાં તાડપત્રો ફાટી જાય નહિ એથી બ્રાહ્મી અક્ષરોના ખૂણાઓને તેઓ ગોળ આકાર આપવા લાગ્યા. આમ દક્ષિણની લિપિઓ ઉત્તર કરતાં અક્ષરાકૃતિઓમાં જુદી પડી ગઈ.

ઉત્તરહિંદમાં ગુપ્તોના કાળમાં બ્રાહ્મીના અક્ષરોને સુરેખતા આપવા તેમને માથે લેખકો લીટીઓ દોરવા લાગ્યા. આમ કુટિલા લિપિ અને તેમાંથી પછી નાગરી લિપિ ઉત્પન્ન થઈ; અને બ્રાહ્મી, બે ઢગર વર્ષના ગાળામાં, હાલની બાળબોધ, ગુજરાતી, ગુરુમુખી, બંગાળી વગેરે અનેક લિપિઓમાં બહેંચાઈ ગઈ.

કોઈ પણ પ્રાંત દેખીતી રીતે પોતાની યુગજૂતી લિપિને અમુક એકપક્ષી હેતુને પ્રેરણાથી થોડીક વ્યક્તિઓના કહેવાથી મુકી શકે નહિ. સામાજિક માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ જ આ વાતને બરાબર સમજી શકે છે. રાષ્ટ્રલિપિના પ્રચાર માટે હિન્દમાં જે પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે તેમાં વર્ધાની લિપિ-સમિતિનો પ્રયાસ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એના પ્રયોજક પોતાના શિષ્યો ઉપરના તેમના પ્રભાવને કાર્ષ્વ ગુજરાતનાં થોડાંક સામયિકો પાસે પોતે ચોગ્ગેલી લિપિમાંજ પોતાના લેખો છપાવે છે. એથી આ લિપિના પ્રચારને વેગ મળશે એમ તેઓ માનતા લાગે છે. પણ હિન્દના કોઈ બીજા પ્રાંત પાસે તેઓ તેમ કરાવી શક્યા નથી. પ્રજાની મંજુરી વગર મનગમતી લિપિમાં પોતાના લેખો છપાવવા એ પ્રજા તથા સાહિત્ય બંને માથે અન્યાય કરવા સમાન છે. પણ અહીં ભાવ પૂછનાર છે જ કોણ ? એટલે સહુ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે. આવતી કાલે ગુજરાતી સાહિત્યના બીજા મહારથીઓ પણ પોતાની મનગમતી લિપિઓમાં પોતાના લેખો પત્રો પાસે છપાવવાનો આમર રાખે એ શક્ય છે; કારણ કે હાખલો બેસી ગયો છે. ખૂબી તો એ છે કે આ લિપિના અક્ષરોની આકૃતિઓનું એના પ્રયોજક સહુ ધોરણ નક્કી નથી કરી શક્યા. સરઆતમાં ‘પ્રચાર’ વગેરેમાં એમના લેખો જે લિપિમાં છપાતા તેના કરતાં હાલના લેખોની લિપિના થોડાક અક્ષરોનો આકારપલટો થયો છે.

નહિ પણ તેને રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવાની યોજનાને હિંદ હોશે હોંશે વધારી લેશે, કારણ કે તે અગાઉ સેકડો વર્ષ સુધી હિંદની રાષ્ટ્રલિપિ રહી છે.

૬. મુસલમાનોની પવિત્ર લિપિ સેખીઅન (અરબીની માતા) કે જે હઝરત મહમદ પેગંબરના સમયમાં અરબસ્તાનમાં વપરાતી હતી, તે અને પાઠી એ બંને સગી બહેનો છે. બંનેના અક્ષરો ધણા જ મળતા આવે છે. આ બંને લિપિઓને જન્મ આપનાર મૂળ લિપિના કેટલાક અક્ષરો જે પાઠીમાં નથી તે સેખીઅનમાં સચવાઈ રહ્યા છે. આ અક્ષરોને સેખીઅનમાંથી લઈ પાઠીને સંપૂર્ણ બનાવવી જોઈએ. એ દષ્ટિએ મુસલમાનો તરફથી પણ તેના વિરોધની સંભાવના નથી જણાતી.

એક વાત

રમણ વ્યાસ

ઉરે તું એકલા આવી 'સાહેલડી,
 જીવન-આકાશમાં ઝબકી ગઈ;
 વિદ્યુત-અંજન કર્યા તારાં આ નેનથી,
 ઉરની સ્ત્રીતારી સર્વ ઝલકી રહી ! ૧

આયુ મરુમૃમિમાં ભાવિ વંટોળ એ,
 સર્વે ક્ષણેકમાં જાડી ગયા;
 લીલી એ કુંજ ચૈ ખીલ્યાં ઉર-પુષ્પ કે-
 ચક્ષુના રપસંથી ગહેકી રહ્યાં ! ૨

જીવન વન પિથૂપે સિંચન મધુરાં કર્યા—
 ખીલ્યાં કુસુમ-ફાલ અર્પી ગઈ,
 ઉરનાં શત પોયણાં પહેલાં આ ઉઘડ્યાં:
 જીવન કટોરી આજ છલકી રહી, ૩

'ભર્યા શાં લોચને જાડું સાહેલડી' ?
 મનમાં આ એક વાત ખટકી રહી;
 ભાગ મનુજને ઉર અગી સીંચતી,
 છોને મમ વાત ગૂઢ મનમાં રહી. ૪

ઝાલા

ત્રેમજી દુલેરાય દારાણી

ઈસ્વીસનૂની અગિયારમી સદીમાં થળ પરગણાના પાટનગર દીર્ઘદર્શમાં વિદાસ મહાજો રાજ્ય કરતો હતો.

વિદાસ ટેકીસો રજપૂત, વિજયી સેનાપતિ ને પ્રજાપ્રેમી શાસક હતો. તેણે સંખ્યાબંધ શત્રુઓને મંદાર્યો હતાં, આસપાસના રાજાઓને પોતાની મતામા આપવા હતા. કચ્છની લગભગ આવેલા સિંધ પ્રદેશને જીતી લઈ ત્યાંના રાજવીને પણ પોતાની સત્તા તેણે લાવવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

પણ એ મહત્વાકાંક્ષા પાર પડે તે પ્રહેલાં જ તે ભયંકર રોગના પંજમાં સપડાયો. તેની અંતિમ ધડીઓ નજીક દેખાવા લાગી. પણ હેઠ્ઠી પળે તેનો જીવ અચાંત દેખાયો. તેની આંખોમાં વૂટતી આશાની ગમગીની તરવરવા લાગી. તેનો જીવ કેમે કરતાં ખોળિયું ન છોડી શક્યો.

“પિતાજી,” પાસે બેઠેલા કુમારમાના એકે પૂછ્યું, “તમારો જીવ આટલો દુભાય છે કેમ ?”

“બેટા,” વિદાસ મંદ સ્વરે બોલ્યો, “સિંધમાં મારા શત્રુ હમીર સુમરાનું શાસન ચાલે છે. એ વિચારથી જ મારું હૈયું જળે છે એને જીતવાની મારી આશા અધૂરી રહી છે. એ આશા તો હું છોડી દઉં છું. પણ શત્રુવટ મારાથી નથી વીસરાતી.”

“શું કરીએ તો આપને શાંતિ વળે ?” પુત્રે વિનયભરી મીઠાશથી પૂછ્યું.

“એનું તબેલામાંથી,” વિદાસ થોથરાતી જીભે બોલ્યો, “સુંદરમાં સુંદર ૫૦૦ ઘોડા હરી લાવી, મારા તેરમાને દિવસે આજીને જો એ ઘોડાઓનું ફાન દરવાનું મને વચન અપાય તો મારો જીવ શાંતિથી છૂટો થાય.”

પુત્રોનાં મુખ ફીક્કાં બન્યાં. સિંધ—સમ્રાટ હમીરનો તબેલો ફેડવો એ રમતવાન નહોતી. બધા એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા. પણ તે પ્રયત્ને વિદાસના નાના પુત્ર કેશરનાં મુખ પર તેજ પથરાયું. તેણે હસતાં હમનાં કહ્યું :

“એમાં શું ?—પિતાજી. એ દામ તો હું રમતમાં કરી નાંખીશ.”

“બોલવું સહેલું.....” વિદાસે કેશરનાં મુખ સામે વાતચત્તભરી દષ્ટિ ફેંકતાં તુટક શબ્દોમાં કહ્યું.

“પિતાજી,” કેશરે વીરતાથી જળહળતા મુખે ઉત્તર દીધો, “રજપૂત પોતાનો ધર્મ સમજે છે. દીધેલું વચન તે જીવનના ભોગે પણ પાળે છે.”

“શા...ખા...શ” વિદાસે હેઠ્ઠી શ્વાસ લીધો. મૃત્યુની ગોદમાં પોતી ગયા પછી પણ તેના મુખ પર સંતોષનું સ્મિત અમઠનું દેખાયું.

પિતાની અતિમક્રિયા પતાવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં કેશર પોતાના વિશ્વાસુ સાથી-
ઓને લઈ સિંધ પર ચડી ગયો. તે હમીર કંઈ સમજી પશુ શકે તે પહેલાં તેણે સિંધ-
-સમ્રાટનો તબેલો કળજે કરી, તેમાંથી ઝુંદરમાં ઝુંદર ૫૦૦ થોડાઓ વીણી, ચારણોને તે,
પિતાના તેરમાને દિવસે જ દાનમાં આપી દીધા. તે હમીર સૈન્ય સજી તેને પકડી શકે
તે પહેલાં જ તે વીજળીવેગે પાછો કીર્તિગઢ આલ્યો ગયો.

કીર્તિગઢના નામાંકિત જોશીઓએ કેશરની ડુંડી જોતાં એક પ્રસંગે જણાવી દીધું
કે તે તેજસ્વી રાજકુમારની જીવનદોરી ધણી ટૂંકી છે. કેશરને જોશીઓના કથન પર
વિશ્વાસ હતો. એટલે પોતાના હૈયામાં ઊછળી રહેલી મહત્વાકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા તેણે
જીવનને હોડમાં મૂકી દીધું. જે જીવન ટૂંકું ને અર્પાદિત છે તે લબ્ધ દિવ્યપરંપરા અને
વિરલ કીર્તિથી નામને અમર કાં ન બનાવી જવું?

ને તેણે જનકરાત્રુ હમીરનો પીછો પકડ્યો. એક પ્રસંગે તે, મેની નહીં પર જઈ, ત્યાંના
જંગલમાં ચરતો હમીરની ૭૦૦ સારીને લોહીની ગંધ આપી ચાલાકાથી ખેંચી લાવ્યો. તો
બીજે પ્રસંગે તે દશેરાના પર્વ પર ઉપવનમાં રમવા નીસરેલી સિંધના રાજમહેલની રૂપ-
રમણીઓને ઉપાડી લાવ્યો.

હમીરને આ સમાચાર મળતાં જ તે ક્રોધથી કપી બેઠ્યો. તેણે કેશરને સંદેશ મોકલ્યો,
“ સિંધની રાજકુંવરીઓને પાછી મોકલાવી દે. નહિતર વગર મોતે માર્યો જઈશ.”

કેશરે એ સંદેશના ઉત્તરમાં, સિંધથી ઉપાડી લાવેલ કન્યાઓમાંની ધણીખરીને પાછી
મોકલાવતાં હમીરને લખ્યું, “ આપના રાજમહેલનાં અમારે ચોખ્ખ, ચારેક રૂપરતોને, અમે
અમારી પત્નીઓ તરીકે રોકી લીધાં છે. બાકી માલ અમે આપને પાછો ભેટ મોકલાવીએ છીએ.”

હમીરને કશી સમજ ન પડી. રાજકન્યાઓને ઉપાડી જઈ પરણવા છતાં કેશર હવે
સિંધનો જમાઈ બની ચૂક્યો હતો. તેને મારવામાં પોતાનો જ કન્યાઓ રંગતો હતી.
પરિણામે તેણે કેશરને યુક્તિથી પોતાના હાથ નીચે રાખવા જુદી જુદી યોજનાઓ મડી
પણ વીર કેશરે તેની એકે યોજનાને સફળ ન બનવા દીધી.

કીર્તિગઢમાં તો કેશરની બેલગાસા ચાલતી. આસપાસના પ્રદેશમાં તે વીર તરીકે પૂજાતો
થયો હતો. ચાર સુમરો ઓંઓથી તેને અઢાર સતાન થયાં હતાં. તે બધાને તે લશ્કરી
તાલીમ આપી રહ્યો હતો આખી પ્રજામાં તેણે વીરત્વનું નવું જોમ પ્રગટાવ્યું હતું.

છેવટે હમીર કંટાળ્યો. તેણે કાંઈ પણ ઉપાયે કેશરને કળજે કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે
જંગી સૈન્ય સાથે કીર્તિગઢ પર ચડી આવ્યો. કેશર પણ પોતાનાં સંતાન ને વિશાળ
સેના સાથે હમીરની સામે આલ્યો.

મદિનાઓ સુધી કેશર ને હમીર વચ્ચે અયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. પણ છેવટે સિંધના સમ્રાટ
આગળ કેશરનું સૈન્યખજ તૂટતું જણાયું. હમીરે કાતીલ સપાટો ચલાવ્યો. ને કેશર પોતાનાં
સત્તર સંતાન ને સંખ્યાબંધ સાથીઓ સાથે સમરભૂમિ પર ચૂતો.

આ યુદ્ધમાં કેશરનો હરપાળ નામે એક પુત્ર બચ્યો ગયો. તે કીર્તિગઢથી બાગી
અણહીલવાડમાં પોતાના મહિષાઈ કાંઈ પાસે આલ્યો ગયો. ત્યાં તેણે લમ કર્યા. તે લમથી
તેને સોદો, મર્ગી, શેખર ને ઉમાદેવી એમ ચાર સંતાન થયાં.

હરપાળ શક્તિદેવીનો ઉપાસક હતો. વીરતા અને ન્યાયમાં તે એકો લેખાતો. ગુજરાતમાં તેણે સારી સત્તા જમાવી. ધીમે ધીમે તેણે બે હજાર લગભગ ગામ કબ્જે કર્યા ને પાટડીમાં પોતાની રાજગાદીની સ્થાપના કરી.

એક દિવસે તેનાં બે છોકરાં મહેલની પાસે રમતાં હતાં. તેવામાં ભાગી છૂટો એક મદમસ્ત હાથી તેમના સામે ધસી આવતો જણાયો. આમખાસનાં મકાનોમા જોએલાં માનવી હાહાકાર કરી ઊઠ્યાં. રાજસતાનોના બચાવનો એકે ઉપાય ન જણાયો. પણ એ વખતે રાજમહેલની બારીમાંથી એક લાંબો હાથ બહાર આવ્યો ને તેણે બંને સંતાનને ઝાલી લીધાં. હરપાળની માન્યતા પ્રમાણે એ હાથ શક્તિદેવીનો હતો.

ને તે દિવસથી હરપાળના વંશને 'ઝાલા' ને નામે પ્રખ્યાત બન્યા.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ

સ્વયંજ્યોતિ

સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જ આપણે ત્યાં ઊલટી દિશામાં જાય છે. પશ્ચિમના વિલાસમય જીવન પ્રતિ લક્ષ્ય રાખી, મનોઆયસ્યના પરિણામમાંથી નીકળતો કેવળ ભાવોદ્રેકનો પ્રવાહ જ જાણે કાવ્ય અને વાર્તાઓનું પાત્રાલેખન થઈ પડ્યું છે. વિચારનો સંયમ અને સારાસાર વિવેકનું દષ્ટિબિંદુ જ ઊલટું છે. કાલિદાસની પ્રશસા કે એની પ્રેરણા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં એની અધ્યાત્મનિષ્ઠા કેળવવાનો કેટલા પ્રયત્ન કરતા હશે? અને લખાય તેટલું છપાવવા યોગ્ય હોય છે જ, એ દષ્ટિ મૂલમાં જ વિધાતક છે.

ગુજરાતની એક ખીજ સૈણ પ્રકૃતિનો નિર્બળતા વિચારવા જેવી છે. એણે હંમેશાં નકલીઆ જીવન જીવ્યું છે; પરપ્રાંતીય અને પરદેશીય સાહિત્યનું અનુકરણ જ એને નાશને માઝે લાઈ જાય છે. અત્યારે ત્યાં જુઓ ત્યાં રશિયા, ફ્રાન્સ કે ખીજ દેશોની સંસ્કૃતિના નકલિયા—તરબુમિયાં પુસ્તકોના ઢગલા ખડકાય છે. અને આમ જીવનની ગંભીરતા કશી કેળવાતી નથી.†

† સ્વામી શ્રી સ્વયંજ્યોતિ તીર્થના એક જિજ્ઞાસુ પાના પરમાથી.

ગુજરાતીમાં Parody (પેરડી)નો સૌ પહેલો ઉલ્લેખ અને એના સ્વરૂપની ચર્ચા થી. રમણલાલ નીલકંઠના “હાસ્યરસ” પરના નિબંધમાં જડે છે. ‘ઘાનસુધા’ માસિક પત્રના નવેમ્બર ૧૯૧૧ થી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ સુધીના અંકોમાં છપાવેલા આ નિબંધમાં હાસ્યમય કૃતિઓના પ્રકાર ગણાવતાં એમણે ‘પેરડી’- ‘પરિહાસમય અનુકરણ’ નો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે. “એ પ્રકાર એવો છે કે ગંભીર વિષયના કાંઈ લેખમાંનાં વચ્ચેના કે શૈલીની નકલ દલકા વિષયના વર્ણનમાં આવે છે. અને એ રીતે ગંભીરતા અને લઘુતાને પાસે પાસે મૂકીને તે એના વિરોધ વડે હાસ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે.” ઉદાહરણ તરીકે એમણે “જીવ ને આસતણી સગાઈ, ઘરમાં મડી ન રાખે બાપ” એ મૃત્યુના ગંભીર વિષયને માટે વાપરેલી શબ્દરચના અને શૈલીની નકલ “લાડુ ને દાળ તણી સગાઈ, મુખમાં મડી ન થાય જીવાઈ” જેવા મિથાનભોજનના સ્થૂલ વિષય માટે વાપરતાં એ એના વિરોધમાંથી કેવી રીતે હાસ્ય ઉપજે છે એ બતાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ‘પેરડી’થી અસહ પર કરાણ થયેલાં, પથ્થુ બિહતું અસહમાં ગુણોત્કર્ષ છે એમ પ્રદર્શિત થાય છે. — ‘વિદ્વ એન્ડ કુમાર’ ના નિબંધમાં લીધેલો ‘પેરડી’ માટે કરેલા આ વિધાનની સત્યાસત્યતા તપાસતાં, મૂળ કૃતિના દોષો પર કરાણ કરવા ‘પેરડી’ કેવું સચોટ માધન થઈ પડે છે એ “મારી મજાક” માંના એક ગંભીર કાવ્યનું ‘પરિહાસમય અનુકરણ’ કરી એમણે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે; કેવળ વિનોદાર્થ કરવામાં આવેલા શૈલીના અનુકરણનું દર્શાવતું પથ્થુ આપવું ચૂક્યા નથી! આમ આજથી આશરે અઢી દાયકા પર આપણા સાહિત્યોદ્ધાનમાં એક નવીન કવિતાપ્રકારની કક્ષમ શેષાઈ આ પહેલાં કોઈ પેરડી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તો તે આપણી જાણમાં નથી.

ત્યાર પછી ઠેક ૧૯૨૦ માં આપણું સૌ પહેલું પ્રસિદ્ધ બનેલું ‘પ્રતિકાવ્ય’ છપાયું. શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિના “ગુજરાતનો તપસ્વી”નું “કવિ મોટાલાલે” કરેલું “પ્રભાતનો તપસ્વી” નામનું એક પ્રતિકાવ્ય ‘સાહિત્ય’માં પ્રગટ થતાં જ સાહિત્ય-આલમમાં જખ્ખર ઉઠાવેલું જાણ્યું. આપણે ત્યાં parodyના અર્થમાં હવે તો લગભગ ૩૬ થઈ ગયેલો “પ્રતિકાવ્ય” શબ્દ પણ આ ‘પ્રતિકાવ્ય’ના રચનાર કવિશ્રી મોટાલાલે જ યોજેલો. આ પ્રતિકાવ્યમાં શ્રી. ન્હાનાલાલની “કાલન શૈલી” પર પરિહાસ અને કરાણ કરવામાં આવેલા.

એકલા એનો શબ્દ-કાં વાગ્યો
ને નિઃશબ્દ મુલક મરખાઓની

અંધ ગાકર-પ્રવાહ જેવી અરિ સેના

શુભરાતને કુમલે ચાલી. "

કવિશ્રીની "ડાહન દોશી" વિશે આવી આકરી ટીકા કરવાની હાથ બીઠનાર બહુવિધ કાવ્ય હશે એ વિશે અનેક તર્કવિર્તકો ઊઠ્યા ને શમ્યા, અનેક અટકળો બધાઈ: એકે આ કામો નરસિંહરાવ સિવાય બીજા કાઈનો હોય નહિ એવો તુક્કો ઉડાવ્યો. બીજાએ વળી બળવેતરાયનું નામ એમાં મડોવ્યું! આ બંને સાક્ષરવર્ણ્યોએ પોતે 'કવિ મોટાલાલ' હોવાની વાતનો જાહેર ઇન્કાર કર્યો આખરે "પ્રભાતનો તપસ્વી" સખનાર અને 'પ્રતિકાવ્ય' રાજના યોજક તરીકે કવિશ્રી ખબરદારનું નામ બહાર આવ્યું. અપદાગત વિશેની એમની ટીકા કવિશ્રી ન્હાનાલાલના કેટલાક નવા ચેલકાઓને હાડાહાડ લાગી ગઈ અને તેઓએ શ્રી. ખબરદાર સામે જખખર જેહાદ જગાવવા નિમ્મળ ફાંફા માર્યા, અને એના જવાબરૂપે આવ્યું "કુકુટ દીક્ષા!"

"એજ માર્ગ ખન્ધુ! એજ માર્ગ;

• •

બમણ વમળમા વિચરે છે,

પણ ગાકરિયા પ્રવાહનો એજ માર્ગ "

આ પછી તો આપણા સાહિત્યમાં સારા નરસા અનેક પ્રતિકાઓ લખાઈ ને પ્રસિદ્ધ થયાં. વચ્ચે એ જુવાળ કઈકે ઓસરવા આવ્યો 'તો ત્યાં વિશેષારસેથી "માધુરી" ત્રિમાસિક નીકળ્યું અને એમાં "પ્રતિકાઓ"નો ખાસ વિભાગ ખુલ્યો. ફરી એક વાર સાહિત્ય-આલેખમાં આ વિશે ચકચાર જાગી! શ્રી શેષનરી ગોવાળણીની ગરબી"ની "ગોકળગાયત્રી કરબી" થઈ. શ્રી. બળવેતરાયના "આરોહણ"નું "અવરોહણ" થયું ને ત્યાર પછી તો અનેક પ્રતિકાઓ પ્રગટ થતાં ગયાં!

આપણા ગણ્યાગાંડ્યા પ્રતિકાવ્યકારોમાં શ્રી. ખબરદારનો કાળો મૌથી બનેલો અને વિવિધ છે. આપણા સૌ પહેલા પ્રતિકાવ્યકાર ગમે તે હો, આપણા સૌ પહેલા સફળ પ્રતિકાવ્યકાર કવિ શ્રી. ખબરદાર છે એની તો કાંઈથીયે ના પાડી શકાય એમ નથી. ઉપર ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત શ્રી. નરસિંહરાવના 'ધ્રુવ'નું એમણે કરેલું 'શુવર' પણ ઠીક ઠીક જાણીતું થયું હતું. 'પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુકુટ દીક્ષા'ની બીજી આવૃત્તિમાં મંપાદક શ્રી. યચેશ શુક્લ દહે છે કે બીજા અનેક અપ્રકટ પ્રતિકાઓ એમની પાસે પડ્યા છે—આ બધોનો સમ્રહ વેળાસર બહાર પડે એવું આપણે સૌ ધ્ર્વંચીએ.

શ્રી. ખબરદાર સિવાય, શ્રી. કાલિદાસ શેલત, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી. મરતકુશીર, શ્રી. કોલક, શ્રી. નટવર પ્ર. સુય, શ્રી. નર્વલરામ ત્રિવેદી ઈત્યાદિ નામો આપણા પ્રતિકાવ્ય-સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

પર્યાયો:--

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ગ્રીકમાં, વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે, Parodyનો અર્થ 'અનુ-કરણાત્મક કાવ્ય' એટલે જ થાય છે. આ અતિ વિશાળ અર્થમાં-સેતા 'Parody' અને 'Imitation in Verse' એ બે વચ્ચે ફરી તફાવત જ ન રહે! પરંતુ મેટ્રન અને એરિસ્તોફિનિસની 'પેરડી'ઓ જોતાં લાગે છે કે ગ્રીકમાં પણ Parodyનો મૂળ અર્થ ધીમે ધીમે વીસરાઈ જઈ 'પરિહાસમય અનુકરણ કાવ્ય' આવા કઈક મર્યાદિત અર્થમાં જ એ રૂઢ થતો ગયો હશે.

કિરોદર રોને પોતાના Parody પરના નિબંધમાં Parodyની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે : 'A composition either in verse or prose, modelled more or less closely upon an original work, or class of original works, but turning the serious sense of such original or originals into ridicule by its method of treatment.' આમ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં Parody પણ તેમ ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે છે. 'Parody' એ કેવળ 'અનુકરણાત્મક કાવ્ય' છે એવા મૂળ અર્થ કરતાં અહીં ટાંકિલી વ્યાખ્યા પ્રમાણેનો અર્થ વિશાળ તેમ મર્યાદિત બંને છે : 'ચેરડી' એ કેવળ પદ્યમાં જ નહિ પણ ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે આ અર્થમાં વિશાળ, અને એટલે કેવળ અનુકરણ નથી પણ 'પરિહાસમય અનુકરણ' છે આ અર્થમાં મર્યાદિત.

આપણે ત્યાં Sonnet નામના કવિતા—પ્રકારને માટે 'સોનેટ' નામ પ્રચલિત છે તેમ બંગાળીમાં Parody માટે 'ચેરડી' શબ્દ જ વપરાય છે; આ સિવાય બીજા કોઈ પર્યાયો ત્યાં વપરાતા હોય તો તેની મને ખબર નથી.

મરાઠી વાક્યમયમાં સર્વમાન્ય થયેલા સાહિત્યચર્ચાવિષયક, પ્રો. રા. શ્રી. નેગકૃત, "અભિનવ કાવ્ય પ્રકાશ" નામના પ્રમાણભૂત ગ્રંથમાં "ઉપહાસાત્મક કિંવા વિડંબનાત્મક કાવ્ય" આ શબ્દોમાં Parodyનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી. નેગને મતે "પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ કે પક્ષનો બંગદ્વારા પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષપણે વિનોદગભ ઉપહાસ કરવો" એ ઉપહાસાત્મક કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. "વિડંબન એટલે હાસ્યાસ્પદ કે હાસ્યોત્પાદક અનુકરણ કવિતામાંના દોષ કે તેની કંદેપના કે વર્ણનપદ્ધતિમાંના અમત્કારિક વિશેષ (Mannerisms) ની ટોળ ઉઘાવવી" એ એનો મૂળ હેતુ !

ઉપહાસ માટે તો અંગ્રેજીમાં Satire નામનો નિરાલો સાહિત્ય-પ્રકાર અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ. Satire એ કંઈ Parody નહોતો. વળી, હાસ્યાસ્પદ અને હાસ્યોત્પાદક અહીં માનાર્થો તરીકે વાપર્યા છે તે પણ ખરોખર નથી. હાસ્યાસ્પદ અનુકરણ એ જ નો વિડંબન તો 'વિડંબન' એ Parody નથી. અલગત, 'હાસ્યોત્પાદક અનુકરણ' વિડંબનની આ વ્યાખ્યા લક્ષણાતી દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીમાંના Parodyના સ્વરૂપને મળતી આવે છે ખરી; પણ શ્રી. નેગે દર્શાવેલો ઉદ્દેશ Parodyના ઉદ્દેશને મળતો આવતો લાગતો નથી, કારણકે 'ટોળ' એ કંઈ Parody નથી.

આ કારણથી શ્રી. વા. મ. નેશી ઉપલા બંને પર્યાયો Parodyના અર્થમાં વાપરવા એને 'દિશાબૂલ' ગણી, એને બદલે 'લીલા (કે ક્રીડા) અનુકરણ', 'પરિહાસાનુકરણ' કે 'પરિહાસન' પર્યાયો સૂચવે છે. આ પર્યાયોમાંનો એક મરાઠી વાક્યમયમાં સ્વીકારાઈને લોકપ્રિય થયો હોય એમ લાગતું નથી, હલુમ ત્યાં 'વિડંબન કાવ્ય' પર્યાય જ સૌથી વધુ પ્રચલિત રહ્યો છે. કોઈ કાઠને મતે બીજો યોગ્ય પર્યાય ન-યોગ્ય કે શોધાઈને પ્રચલિત ન થાય ત્યાં સુધી 'ચેરડી' શબ્દ વાપરવો જ સૌથી વધુ સહામત લાગે છે.

આપણે ત્યાં Parody માટે સૌ પહેલો 'પરિહાસમય અનુકરણ' પર્યાય શ્રી. રમણ-ભાઈના 'હાસ્યરસ' પરના નિબંધમાં વપરાયો છે; શ્રી. વા. મ. નેશી. સૂચિત 'પરિહાસા-નુકરણ'ને એ કેટલો બધો મળતો આવે છે ! અંગ્રેજીમાં Parodyના અત્યારે ૩૬ થયેલા અર્થ અને ભાવનો આથી વધુ સારો વાહક કોઈ પર્યાય આપણા જાણનામાં તો નથી.

કવિ શ્રી. ખજરદારે Parody માટે યોજેલો ' પ્રતિકાવ્ય ' પર્વાય એમનાં પ્રતિકાવ્યો સાથે ઠીક ઠીક પ્રત્યક્ષિત થઈ પડ્યો, અને અત્યારે તો એ 'પેરડી'ના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. Para = પ્રતિ; અને ode = કાવ્ય. આમ Parodyના વ્યુત્પત્તિ અર્થને બીજા સૌ પર્વાયોમાંના વધુ વફાદાર લાગે છે; વળી 'Parody'નો પડ્યો પણ એમાં આગ્રાદગી છે. અંગ્રેજીમાં Parodyની બાબતમાં થયું એમ આ "પ્રતિકાવ્ય"નો શબ્દાથ જૂલાતો, મસાતો જશે અને 'પરિહાસમય અતુકરણાત્મક કાવ્ય' જેવો અર્થ રૂઢ થઈ જશે—કદાચ.

આ બધી શબ્દાર્થ ચર્ચામાંથી એક મુદ્દો રપષ્ટ થાય છે. મરાઠીની જેમ આપણે ત્યાં પણ 'પેરડી' માટે એના અર્થ અને બાવતો સંપૂર્ણપણે વાહક થઈ શકે એવા પર્વાયની ખોટ તો બીજી ને બીજી જુ છે; એવા કોઈ સાર્ય પર્વાયની ગેરહાજરીમાં આપણે સૌથી ઓછા બ્રામક પર્વાય વાપરીને ચલાવીએ એ લલે. પણ તો પછી આપણે Sonnet (સોનેટ) શબ્દ અપનાવી લીધો એમ Parody (પેરડી) શબ્દેય કા ન અપનાવી લઇએ ? [આણ]

ર મ ક ડાં

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

હતાં બાહ્યે બારી પ્રિય રમકડાં ઢોંગલી, હયો,
ગળે, માટી ફેરા કઢિ કચકડા દે રખરના;
રૂપાળાં ચોધીને ઢગ રમકડાંનો કરી કરી,
મને હું પુલાતો, બહુ રમકડાં છે મુજ કને.

માગે તે આયુ મિત્રોને, શિવાય મુજ ઢોંગલાં,
તલા ના વિશ્વમાં મોંઘુ પૂતળાંથી બીજુ કશું.

હું જ્યાં મોટો થાતો લઘુ રમકડાં ત્યાં જતી જતાં,
હતાં જેવાં બાહ્યે મધુર નવ તેવાં ય દીસતાં;
કહું સાચું ? પામી નવું રમકડું હું ધન તણું
જૂલું મારાં મોઘાં શિશુવય તણાં એ રમકડાં.

ભમુ રાત્રી દો'ટા ધન રમકડાં—નોટ, રૂપિયા,
હિરા, રત્નો માટે, વધુ વધુ મફતે ગર્વ વધતો.
હજી હું નાનો હું પ્રભુ ! અધિક મોટો કદિ થતાં,
જૂલાયે કેા શું આ, પણ રમકડું દિવ્ય મલતાં ?

ઈંગ્લાંડનો રાજા જ્યોર્જ બીજો એક પ્રસંગે ગાડીના અકસ્માતથી એક નાના ગામડાંની હોટેલમાં જઈ ગયો. હોટેલના મેનેજરે તેને માટે કોશી અને તાડીની વ્યવસ્થા કરી પંદરસો રૂપિયાનું ખીસ બનાવ્યું.

“અહીં શું કોશી અને તાડી આટલાં મોંઘાં છે?” રાજાના મંત્રીએ ખીસની રકમ જોઈ ચમકીને પૂછ્યું.

“કોશી કે તાડી તો અહીં મોંઘાં નથી, નામદાર,” હોટેલ-માલિકે હસીને કહ્યું, “પણ રાજાની પગલાં મોંઘાં ને અલગ છે તો!”

જ્યોર્જ બીજો એક પ્રસંગે ઈંગ્લાંડની રોયલ સોસાયટીના પ્રમુખ સર જોહન પ્રીગલ સાથે વાદવિવાદમાં જીત્યો. પ્રીગલે પદાર્થના અધિમાળા ભાગમાં ગુરુત્વાકર્ષણ ઇક્ષિત વિશેષ રહેલી છે એવા ફ્રેંચીનના સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કર્યું. જ્યોર્જે તેનાથી તદ્દન અવગણી જ મંત્ર દર્શાવ્યો.

“પણ નામદાર,” પ્રીગલે કહ્યું, “આં તો કુદરતી સિદ્ધાન્ત છે, આપણે તે શી રીતે ફેરવી શકીએ?”

“ઈંગ્લાંડનો રાજા જે કંઈ કહે,” જ્યોર્જે બધાં ચડાવી ઉત્તર દીધો, “તે હંમેશાં સાચું જ હોય છે.”

“બીજી બાજુમાં હશે, પણ કુદરતી બળ સંબંધમાં શી રીતે મનાય?”

“એમ ન માની શકે એ રોયલ સોસાયટીનો પ્રમુખ પણ શી રીતે રહી શકે?”

“જેવી નામવરની ઇચ્છા”—હઠી પ્રીગલે જ્યોર્જના હાથમાં પોતાનું રાજનામું મૂક્યું.

જ્યોર્જ બીજોએ પોલીસ-સ્ટેશનમાં આપેલા મહત્વના બાબતોને એક પત્રકારે મીડિયમનું લઘુરાષ્ટ્રી પોતાના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું. આ સંબંધમાં ઠામ ચાલતાં પત્રકારને લાંબી સગા આપવાનો નિર્ણય થયો. રાજાને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે બોલ્યો, “જોડો ડો એ પત્રકારને. મેં માફ પોતાનું અને એના બાપમાં પ્રગટ થયેલું અને બાપણ વાંચ્યા છે; ને મારા કરતાં મને એનું બાપણ વધારે સુંદર જણાયું છે.”

જ્યોર્જે મોઘાને નવીન સમાચાર આપતાં એક દિવસે લોર્ડ કેસલરે કહ્યું, “નામદાર, આજે આપના કદરમાં કદર દુરમનનું મોત થયું છે.”

“હા...શ. એ ક્યારે મરી ગઈ?”

“નામદાર,” કેસલરે હસીને કહ્યું, “હું રાણીસાહિબાની વાંત નથી કરતો. એ તો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.”

અંધ કવિ મિસ્ટનનાં એક સુંદરી વેરે લખેં થયાં. મિસ્ટન સમક્ષ તે સુંદરીની પ્રશંસા કરતાં મિસ્ટનના એક મિત્રે કહ્યું, “આપનાં મુઠ્ઠેની તો મુલાખ જેવાં છે.”

“દરી જ,” મિસ્ટન શાંતિથી બોલ્યો, “આખે નિરતેજ હોવાથી” હું એની મોહકતા તો નથી અનુભવી શક્યો, પણ એના કંટા તો ચોક્કસ અનુભવું છું.”

સવારે કાઉન્ટ બસ્ટની મુલાકાત લઈ ખોલે પ્રીન્સ ખીસ્માઈનાં દર્શને આવેલી એક જર્મન સુંદરીએ ખીસ્માઈ સાથે હાથ મીલાવતાં હસીને કહ્યું, “આજે તો મને જંગતના બે મહાનર્મા મહાન રાજદારી નરવીરોની મુલાકાતનો લાભ મળ્યો છે.”

“દેવીજી,” ખીસ્માઈ મોહક શાંતિથી બોલ્યો, “મને આપ નામદાર કાઉન્ટ બસ્ટ સાથે સરખાવી નકામે છાપરે ચડાવે છે. કેમકે બસ્ટ મહાશય એક દિવસમાં ચોવીસ નવાં સિદ્ધાન્તો ધરાવી શકે છે; જ્યારે હું ચોવીસ વર્ષથી એક જ સિદ્ધાન્તને વળગી રહેતો આવ્યો છું.”

ડબ્લીનનો એક ગેરીબ વકીલ મરી જતાં તેની અંતિમક્રિયા માટે વકીલોએ એક ફંડ જીત્યું હતું. તે ફંડમાં દરેકે એકે શિલિંગ આપવાનું હતું. જ્યારે વીકે જરટીસ નોર્બરી પાસે આં ફંડની વિગતો મૂકવામાં આવી ત્યારે તેમણે શાંતિથી કહ્યું, “જસ, એક વકીલને દાટવા માટે ફાળામાં એકેક જ શિલિંગ. મરણ જ સુંદર માર્ગ. જ્યો, વીસ શિલિંગ આપું છું. વીશેકને તો આજી કસા.”

રાણી ઈલ્ઝાબેથ નામાંકિત સાહિત્યકાર બેકનની મુલાકાતે ગયાં ત્યારે ઘરમાં પ્રવેશતાં જ તે હસીને બોલ્યાં, “ઘર ઘણું નાનું જણાય છે.”

“મહારાણી,” બેકને હસીને કહ્યું, “મારે માટે તો એ પૂરતું છે, પણ આપે જ મને એ ઘરનાં પ્રમાણમાં ઘણો મોટો બનાવી દીધો છે.”

હંગ ધનકે મુવાન વયે મત લીધેલું કે, “હું મારીશ હંમેશાં મીરને, ગરીબને કોઈ પણ પથ નહિ.”

એક બંધારે તે અમદાવાદની એક શરાદી પેઢી પાસે જઈ જીમો. પેઢીનો મુનીમ ગાદી પર બેસી સૌનાનો લગડીઓ જોખતો હતો. તેનાં હાથમાં સૂડો ને સોપારી દતા.

ધનકે રુબાબલર વાજિયાના વેશમાં હતો. સોપારી કાતરતા મુનીમ સામે જોઈ તેણે જ્યજ્ય કર્યા. મુનીમે તેને સોપારી ધાખી. ધનકે તે લેવા હાથ લંબાવ્યો, પણ તેમ કરતાં પહેલાં તેણે હથેળીના પાછલા બાગમાં મુક્તિથી ચીકણો પદાર્થ ચોડી દીધો. પરિણામે, મુનીમે જ્યારે લગડીઓ પર ઠરવેલી તેની હથેળીમાં સોપારીનો જૂકો મૂક્યો ત્યારે પાછલા બાગમાં એક લગડી પણ ચોંટી ગઈ. ધનકે શાંતિથી હાથ પાછો ખેંચી જૂકો મોંમાં મૂક્યો; લગડી બાંધમાં સેરવી દીધી. મુનીમને આ ચાલાકીની સમજ ન પડી; ને ધનકે હવે શું માન છે તે જોવા શાંતિથી ત્યાંથી સરખી જઈ, વેશમાં સહેજ પસરો કરી, છેડે જઈ જીમો.

લગડીઓ પર નજર જતાં જ મુનીમ ચમક્યો. તેણે આસપાસ તપાસ કરી; પણ તપાસ નિષ્ફળ જતાં તેનું મોં ફીકું પડી ગયું. તેણે શેકને વિગત જણાવી, પણ શેકે તો તેને જ હાથો દીધો. ચોરીનું આજ પણ તેને માથે મૂકાયું.

૪૬ મુનીમની આંખે જળજળિયાં આંખાં. તે ઘોડાક સમય ત્યાં ઠેરી વાળુ કરવાને ઘેર ચાલ્યો. છપાઇ રહેલ ધનકે તેનું મન માપી લીધું. તે મુનીમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો, ને જ્યારે મુનીમ જાગરમાંથી એક તોલો એર લઇ, ઘેર જઇ, તે ઘોળી પીવાને, મેડો પર ખારણું બંધ કરી સૂતો, ત્યારે ધનકે જોરથી સાંકળ ખખડારી.

“કાણુ છે?” દુઃખી મુનીમે અંદરથી જ પૂછ્યું.

“મિત્ર,” ધનકે શીઠાશથી ઉત્તર દીધો, “તરત ખારણું ખોલો.”

મુનીમે ખારણું ખોલ્યું. ધનકે તેના હાથમાં પોતે ચોરેલી લગડી મૂકતાં તેની માથી માગી, ને અચકાતા મુનીમને સમજાવી-સાથે લઇ તે પેડો પર પાછો ફર્યો.

“શોહ,” શેઠના મોં પર તીવ્ર નજર ઠેરવતાં ધનકે પૂછ્યું, “અક્કલ ક્યાં વેચી આવ્યા?”

“શું?” શેઠે ચમકાવે પૂછ્યું.

“૪૬ મુનીમ પર ચોરીનું આજ મૂકતાં શરમ ન આવી?” ધનકે કઠકાઈ દાખવી.

ધનકની લાલ આંખથી ડરતા શેઠ જામેથી બોલ્યા, “હું ક્યારનો દુકાનમાં બેઠેલ છું. બહારનો કોઈ માથુસ અહીં આવેલ નથી. લગડી ક્યાં જાય?”

“ક્યાં જાય!” હવેળામાં લગડી રમાડતાં ધનકે કહ્યું, “આ રહી.”

“હે...હે” શેઠ હર્ષથી બેબાકળા બન્યા.

“એ મેં ચોરી હતી.”—ધનકે શેઠને વધુ ચમકાવ્યા. પણ ખીંછી જ પળે દસતાં હસતાં શેઠ બોલ્યા, “અસંભવિત છે.”

ધનકે શેઠને ચોરીની વિગત સમજાવી, છતાં શેઠને વિશ્વાસ ન બેઠો.

“જુઓ શેઠ,” શેઠના અવિશ્વાસ પર ખીજાયલા ધનકે કહ્યું, “અનુભવ સિવાય આ હકીકત તમને નહિ સમજાય. માટે તમે મુનીમની જગ્યાએ બેસો; હું લગડીને એની મૂળ જગ્યાએ ગોઠવી દઉં; તમે મને સોપારી ધામે, ને પછી હું એ લગડી કેવી ચાસાડીથી ઉપાડું છું તે તમે અનુભવી જુઓ.”

શેઠ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. તે મુનીમની જગ્યાએ બેઠો, ધનકે સોપારી લેવા હાથ લેખાવ્યો, લગડી ત્યાં ચોરી ગઈ, શેઠ ‘વાહ...વાહ’ કરવા લાગ્યા, ધનકે પાછે પગલે ખસતાં ખસતાં શેઠને ચોરીનો પ્રયોગ સમજાવવા લાગ્યો, ને શેઠ ‘વાહ...વાહ’ના મંત્રમાંથી જામત બને તે પહેલાં જ તે તે લગડી સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

x

x

x

શિહોરની એક દેહ-કન્યાને બરવાળો પરણાવેલી. પણ પતિના અસહ્ય ત્રાસથી તે પિતાને ઘેર ખાછી ફરેલી. આમ છતાં બરવાળાના બે કાઠી સૈનિકો પોતાના દેહની મંદે આવી તે કન્યાને શિહોરથી જોરજુલમપૂર્વક ઉપાડી ચાલ્યા.

શિહોરમાં તે વખતે અખેરાજીનું રાજ્ય ચાલતું. કુંવર વખતસિદ્ધ મુવરાજપદે હતો. દેહ-કન્યાના દરજીના સમાચાર મળતાં જ તે કાઠી સૈનિકોની વાંસે જવા તૈયાર બન્યો.

પણ રાજ અખેરાજી આડે આવ્યા. મુવરાજના ઘોડાની લગામ પકડી રાખી તેમણે તેને આ પ્રશ્નો શાંતિથી નિકાલ કરાવવાની સલાહ આપી.

પુત્રે પિતાને વીનવ્યો, આજીજી કરી, રક્ષણનો ધર્મ સમજાવ્યો. છતાં રાજ ન માન્યો. તેણે શાંતિનો જ આગ્રહ કર્યો. ને વખતસિદ્ધ તરત જ પિતાના હાથમાંથી લગામ ખૂંટવી દઈ, તેને હડસેલતાં બોલ્યો:

‘દૂર હૈ, ભગતડા. રાજ્ય એમ ન ચલાવાય.’

ને તરત જ ઘોડાને ઝડપી વેગ આપી, કાઠીઓને પકડી પાડી, બંનેને પૂરા કરી, પોતાના જ ઘોડા પર તે દેહ-કન્યાને પાછી લઈ આવ્યો.

x

x

x

૪૬ ગુરુ મોતને બિછાને સૂતા હતા, યુવાન શિષ્ય તેમના ચરણ ચાંપતો હતો.

“ભાઈ,” ગુરુ બોલ્યા, “સવિતાનું થશે ?”

“કેમ, હું છું ને.”

“પણ તમે બંને યુવાન છો. યુવાની વિશ્વાસપાત્ર ન લેખાય.”

“ગુરુપુત્રીને પણ શું હું બહેન નહિ લેખી શકું ?”-શિષ્યની આંખો સજળ બની. તે તરત જ બહાર ચાલ્યો ગયો. ને બીજે દિવસે ગુરુની સમીપ આવી નમન કરી બોલ્યો,

“હવે તો વિશ્વાસ આવશે ને ?”

“હૈ.” ગુરુનો શ્વાસ ફાટી ગયો. સવિતા સજળ નયને શિષ્યના ચરણમાં ઢળી પડી.

ગુરુ-પુત્રીની બેખમદારી સેવા એ તેજસ્વી યુવાન શિષ્યે પોતાના પુરુષત્વ પર નરતર મુકાવી દીધું હતું.

x

x

x

સિંધના સમ્રાટની કક્કમરજીને બોગ બની નાસી છૂટેલા એક જત-કુટુંબને આશરો આપવાની બાબતમાં વીર લખધીરજીએ માની સલાહ પૂછી.

માતા ધીમેથી બોલ્યાં, “દીકરા, મને એક વાત યાદ આવે છે. એક પ્રસંગે મારી ગેરહાજરીમાં નાસીએ તને ધવરાવો દીધો. મેં તરત જ તને અવળે માથે લટકાવી એ ધાવણ આકાવી દીધેલું. પણ હવે લાગે છે કે એકાદ ટીપું રહી ગયું હશે.” ને આંખમાંથી ઠપકાવર્ણ તેજસ્વી સ્મિત વેરતાં એમણે ઉમેર્યું, “નહિતર રજપૂતાણીનો દીકરો સરણાગતને આશ્રય આપતાં માની સલાહ પૂછવા ન આવે.”

x

x

x

અવંતીપતિ બોળને લખલૂટ દાન આપવાની ટેવ હતી. તેની એ ટેવ સુધારવા તેના એક મંત્રીએ બોળનું ધ્યાન ખેંચાય એ રીતે તેના રંગભવનમાં લખ્યું. “ભાવિ વિપત્તિને વિચારી સંપત્તિનો થોડોક સંચય કરવો જોઈએ.” બોળે દસીને એ વાક્યની નીચે ઉમેર્યું, “ભાગ્યશાળીઓને વળી વિપત્તિ શી ?” મંત્રીએ તેની નીચે લખ્યું, “કાઈક પ્રસંગે ભાગ્ય વાંકું પણ બને છે.” બોળે ઉમેર્યું, “એવા પ્રસંગે તો સંચિત કરેલું પણ ચાલી જવાનું છે.”

વૃત્તમાન યુગમાં વિવિધ પ્રકારના રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવહારને પાર પાડતી સંસ્થા બેન્ક છે. આર્થિક લેવડ-દેવડનું કેન્દ્રસ્થાન બેન્ક છે. બેન્ક એટલે રાષ્ટ્રના આર્થિક દેહનું હૃદય.

બેન્કનાં મુખ્ય સાત કર્તવ્યો છે. આ સાત કર્તવ્યો આર્થિક દેહની સાત ધારી નસો જેવાં છે. આ કર્તવ્યો દ્વારા સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર શુચન્ત અને પ્રાણવાન બને છે. પ્રત્યેક કર્તવ્યને ટૂંકામાં બેઝંઝો.

બેન્કનું પ્રથમ કર્તવ્ય યાપણ સ્વીકારવાનું છે. સમાજમાં નાણાંની ખચત કરનારી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે. આ વ્યક્તિઓ પોતાની ખચત બેન્કમાં યાપણ તરીકે મૂકે છે. આવી રીતે બેન્કમાં લાખો અને કરોડો રૂપિયાની યાપણ આવે છે. બેન્ક આવી યાપણ માટે વ્યાજ આપે છે એટલે વ્યક્તિ હંમેશાં ખચત થતા નાણાંને બેન્કમાં યાપણ તરીકે મૂકી આવે છે.

યાપણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સ્થિર યાપણ-Fixed Deposit-અમુક નિયત સમય માટે મૂકવામાં આવતું નાણું સ્થિર યાપણના વર્ગમાં આવે છે. સમય પૂરો થયા પહેલાં આ યાપણમાંથી પૈસા પાછા લઈ શકાતા નથી. બેન્ક આ યાપણનો ઉપયોગ અન્ય લોકોને યાપણ આપવામાં કરી શકે છે. (૨) બીજા પ્રકારની યાપણને ખચતની યાપણ-Saving Deposit-કહેવામાં આવે છે. આ યાપણમાંથી પૈસા ઉપાડવા માટે સમયની મર્યાદા નથી. નિયમ પ્રમાણે અકવાડિયામાં એક વખત પૈસા ઉપાડી શકાય છે અને હંમેશાં એક વખત યાપણમાં પૈસા મૂકી શકાય છે. (૩) ત્રીજા પ્રકારની યાપણ એ ચાલુ યાપણ-Current Deposit-છે. આ પ્રકારની યાપણ મુખ્યત્વે કરીમે યાપણ મૂકનારના ઉપયોગ માટેજ હોય છે. યાપણમાં ગમે ત્યારે પૈસા મૂકી શકાય અને ગમે ત્યારે ગમે તેટલી વખત પૈસા ઉપાડી શકાય છે—એક દ્વારા. બેન્કથી આ યાપણનો ઉપયોગ નહિ થઈ શકવાથી તેનું વ્યાજ લગભગ હોતું નથી, અથવા કહાવિત હોય છે તે નામનું જ હોય છે. ખચતની યાપણ માટે વ્યાજનો દર સાધારણ હોય છે અને સ્થિર યાપણનો તેના કરતાં વધારે હોય છે. કારણ કે સ્થિર યાપણનો ઉપયોગ બેન્ક નિશ્ચિત રીતે કરી શકે છે.

બેન્કનું પહેલું કર્તવ્ય જેમ યાપણ સ્વીકારવાનું છે તેમ બેન્કનું બીજું કર્તવ્ય યાપણ આપવાનું છે. જેટલું પ્રથમ કર્તવ્ય ઉપયોગી છે તેટલુંજ આ કર્તવ્ય મહત્વનાળું છે. કેમકે બેન્કના આ કર્તવ્યને પરિણામે સમાજનું નાણું શુચન્ત અને ફરતું રહે છે. સ્વીકારેલી યાપણોમાંથી બેન્ક અમુક પ્રમાણમાં કરેલા ધોરણ પ્રમાણે ભંડોળ-Reserve-રાખી બાકીની પૈસા અન્ય લોકો—વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, કારખાનદારો, ઉત્પાદકો વગેરેને, તેમની માગણીની યોગ્યતા વિચારી, સોનના સ્વરૂપમાં આપે છે. આ સોન માટે બેન્ક

બાજ લે છે. સ્થિર થાપણ માટે અને બચતની થાપણ માટે બેન્ક નોટનું બાજ આપે છે તેના કરતાં લોનરૂપે આપેલ થાપણ માટે બેન્કનો બાજનો દર વધારે હોય છે. બાજના એ એ દરનો તફાવત એ બેન્કની મુખ્ય આવક છે. બેન્કના વિકાસ પહેલાં શાહુકારો તથા બાજખોરાનો—Money lenders—એક વર્ગ હતો, હજી પણ છે. આ વર્ગની કરજ આપવાની અને બેન્કની કરજ આપવાની રીતમાં ઘણો તફાવત છે. શાહુકારને ત્યાંથી કરજ લેનારને પૈસા એક માથે બધા મળી જાય છે તેમજ ઠાઈ પણ કારણને માટે મળી શકે છે, જ્યારે બેન્કમાંથી બેન્કને ચોખ્ખા લાગે તેવા નિશ્ચિત, ઉત્પાદક કાર્યને માટેજ લોન મળે છે અને તે પણ કરજ લેનારના હાથમાં શકડા પૈસા તો બિલકુલ મળતા નથી. બેન્ક કરજ લેનારના નામ ઉપર નોટલી લોન આપવાની હોય તેટલા પૈસા જમા કરે છે અને જે કાર્યને માટે લોન આપવામાં આવી હોય તે કાર્યના ખર્ચ માટે કરજ લેનાર વ્યક્તિ બેન્ક ઉપર એક મોકલ્યા કરે છે. પ્રત્યેક એકના પૈસા અદા કરતાં પહેલાં બેન્કર ખાસ જુએ છે કે જે કાર્યને અર્થે લોન આપવામાં આવી છે તે જ કાર્યને અર્થે પૈસા અદા કરવાના છે કે કેમ. બેન્ક હંમેશાં ઉત્પાદક જ કરજ આપશે, જાગ્યે જ ઉપભોગાત્મક કરજ આપતી હશે, અને તે પણ સંપૂર્ણ જામીનગીરી (Security) સહ. શાહુકારોની પેઢીએ બ્યક્તિગત સંસ્થા છે, તેમાં વ્યક્તિનો સ્વાર્થ રહેલો છે; જ્યારે બેન્ક સામાજિક સંસ્થા છે, રાષ્ટ્રની સંસ્થા છે અને તે હંમેશાં સમાજના અને રાષ્ટ્રના આર્થિક હિત અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જ કામ કરે છે.

બેન્કનું ત્રીજું કર્તવ્ય કાગળની નોટો કાઢવાનું છે. પણ મધ્યવર્તી બેન્કનો જન્મ થતાં આ કામ કેવળ એ એકજ બેન્કને હસ્તક મૂકાયું છે.

બેન્કનું ચોથું કર્તવ્ય લોકોનાં કિમતી ધરણીઓ તેમજ બીજી કિમતી વસ્તુઓ સાચવવાનું છે. બેન્કને પોતાના રક્ષણ માટે જાતો રાખવો પડે છે. અને તેને માટે ખર્ચ વેઠવો પડે છે. બેન્કધર સુરક્ષિત હોવાથી લોકો પોતાની કિમતી વસ્તુઓ ત્યાં રાખવા માટે વ્યયદાતા નથી. બેન્કમાં જુદાં જુદાં ખાનાંઓ બનાવેલાં હોય છે, અને આ ખાનાઓને અમુક બાંધાંથી લોકોને વાપરવા આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બેન્કને આવક ચાલે છે અને બેન્કના રક્ષણ માટે કરવા પડતા ખર્ચની બહેંચણી થઈ જાય છે.

બેન્કનું પાંચમું કર્તવ્ય કિપર જોચેલા બીજા કર્તવ્યને મળતું છે. ઘણી વખત ચાલુ થાપણમાં—Current Account—પૈસા થઈ રહ્યા હોય અને છતાં બેન્ક પોતાના માહકની એક સ્વીકારે છે. પણ આવા એક સ્વીકારતાં પહેલાં માહકની ચાલુ થાપણમાં થોડા પૈસા જમા કરે છે અને તેની ખજાર પોતાના માહકને આપે છે. આમ જમા કરેલા—over-draft—પૈસા ઉપર બેન્ક બાજ લે છે. તેમજ મકાન ઉપર, ધરણી ઉપર કે બીજી કોઈ securities ઉપર પૈસા ધીરે છે.

બેન્કનું છઠું કર્તવ્ય આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપારની લેવડ-દેવડ સંભાળવાનું છે. આ કર્તવ્ય પણ ખૂબજ મહત્વનું છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય હુડીઓ—International bills of Exchange—બેન્કની દારાજ આવે છે અને જાય છે.

બેન્કનું સાતમું કર્તવ્ય સરકારનો આર્થિક વ્યવહાર પાર પાડવાનું છે. જેવી રીતે બેન્ક બંધિતઓ, બ્યાપારીઓ, ઉત્પાદકો વગેરે આમાનિક સંસ્થાઓના એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે તેવી જ રીતે, તે સરકારના એજન્ટ તરીકે રાષ્ટ્રનો સમગ્ર આાયક વ્યવહાર મંજાવે છે. આ કર્તવ્ય માત્ર અમુક બેન્કને અથવા મધ્યવર્તી બેન્કને જ સોંપવામાં આવે છે. સરકારની આવકનાં નાણાં બધાં બેન્કમાં જમા થાય છે. અને સરકારનાં પ્રત્યેક ખાતાઓનો ખર્ચ બેન્ક દ્વારા અદા કરવામાં આવે છે. સરકારના ચોપડાઓમાં માત્ર હિસાબો રહે છે, નગદ નાણાં બેન્કમાં રહે છે.

બાજની આર્થિક દૃષ્ટિએ વિકાસ પામેલાં રાષ્ટ્રોમાં મોટે ભાગે મધ્યવર્તી બેન્ક હોય છે. મધ્યવર્તી બેન્ક રાષ્ટ્રની બેન્કીંગ પદ્ધતિનું કેન્દ્ર છે, તે Banker's Bank તરીકે અને સરકારના એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. કાગળની ચલણી નોટો ઠાડવાનું કાર્ય આ બેન્કને હસ્તક હોય છે. રાષ્ટ્રની તમામ વિવિધ બેન્કો, જેવી કે વ્યાપારિક બેન્કો—Commercial Banks, ઔદ્યોગિક બેન્કો—Industrial Banks, સહકારી બેન્કો—Co-operative Banks, ખેતીવાડી બેન્કો—Agricultural Banks, શહેરની બેન્કો—Urban Banks, ગામડાંની બેન્કો—Rural Banks, વિમાને બેન્કો—Insurance Banks—વગેરેનું ભંડોળ—Reserve—આ બેન્ક પાસે રહે છે. મુઅવરિયત અને સંગીન મધ્યવર્તી બેન્ક રાષ્ટ્રના આર્થિક અને નાણાં સંબંધી સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા માટે આવશ્યક છે. તે કાગળની ચલણી નોટો દ્વારા રાષ્ટ્રનાં નાણાં—currency—ને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કરે છે; બેન્કસંબંધી તરીકે સારાથે રાષ્ટ્રની શાખ—Credit ને મજબુત બનાવે છે—નાણાંની અને શાખનો સમન્વય સાધે છે; પરિણામે આર્થિક સમતોલપણ અને પૈસાની અને વસ્તુઓની કિંમતની સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે; તેમજ આંતર-રાષ્ટ્રીય લેવડ-દેવડની કિંમત સ્થિર બને છે. રાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવહાર મધ્યવર્તી બેન્કથી સુદર રીતે, સમતોલપણે ચાલી શકે છે, અને કટોકટીને પ્રસંગે, આર્થિક આપત્તિને સમયે મધ્યવર્તી બેન્ક રાષ્ટ્રની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા બજાવે છે. મધ્યવર્તી બેન્કને અભાવે પહેલાંના જમાનામાં રાષ્ટ્રોને આર્થિક વિપત્તિઓ સખત રીતે સહન કરવી પડતી, પણ આજે મધ્યવર્તી બેન્કના વિકાસને પરિણામે આર્થિક આપત્તિઓનું સંકટ લગભગ ટળી ગયું છે. રાષ્ટ્રને સાધારણ સંભોગોમાં મધ્યવર્તી બેન્ક અદ્ભુત સેવા આપે છે. આખાથે રાષ્ટ્રની બેન્કીંગ નીતિ—બાજના દર, ધપાતના દર—Discount rates—યાપણો આપવાની મર્યાદા વગેરે મધ્યવર્તી બેન્કથી જ નક્કી થાય છે.

સ્વપ્ન-માધુરી

ચુનોલાલ વર્ધમાન શાહ

આજે મને આજુમાં આન્યાને અઠવાડિયું પૂર થતું હતું પિતાજી લાંબો માંછી-માંથી સાગ થયા, અને તેમની મારવારમાં રોકાઈ રહેવાથી હું પણ ખૂબ યાદી ગયો હતો તેથી થોડા દિવસ આજુ જઈને આરામ લઈ એમ થયા કરતું હતું. પણ પિતાજીએ મમતાથી કહેલું કે, “બેટા! અઠવાડિયાથી વધુ રોકાઈશ નહિ હો.” એટલે મારાથી હવે વધુ દિવસ આજુમાં રહી શકાય તેમ નહોતું.

આજુમાં ટૂંકેવાની સગવડ તો સરસ હતી. મારો મિત્ર સુરેશ ઉનાજો ગાળવા માટે આજુમાં આવીને રહ્યો હતો. તેણે એક બગલો બાંડે રાખ્યો હતો, તેની સ્ત્રી સુશીલા અને એક આકર પણ સાથે હતાં, સુરેશ અને સુશીલા મમતાળુ હતાં, એટલે મને લાગતું કે બન્ને હું સ્વજનોની સાથે જ રહેતો હોઉં. હું આગ્યો ત્યારે સુશીલાએ પૂછ્યું: ‘મનુભાઈ! કહો, આજે જમવાનું શું બનાવું?’

“જમવાનું મને પૂછીને કરવાનું?” એ સામું પૂછ્યું.

“હા, તમને ખૂબ બાવે તે બનાવું, તમે ક્યાં પરાયા છો કે તમને પૂછવાથી અવિનય થઈ જાય?”

મેં કહ્યું: “ત્યારે તો સેવનો બિરંજ બનાવો, મને ખૂબ બાવે છે.”

સુશીલાએ હસીને કહ્યું: “આ કાંઈ અમદાવાદ નથી કે પારી વસ્ત્ર મળે શકે. અહીં સેવ ક્યાંથી હોય?”

તે દિવસે સુશીલાએ ચોખ્ખો બિરંજ બનાવ્યો હતો.

આજે મેં કહ્યું: “સુશીલા બહેન! સાંજે હું જવાનો છું, હોં! આજે અઠવાડિયું પૂર થયું, વધુ રોકાવાની પિતાજીની પરવાનગી નથી.”

“આજે તો હું તમને નહિ જવા દઉં.” સુશીલાએ કહ્યું: “અમદાવાદથી સેવ મંગાવી છે તે આજે સાંજે આવશે, કાલે તમને સેવનો બિરંજ ખતમ, પછી કાલે કાલે સાંજે જાશે.”

“ના, ના, સેવનો બિરંજ વળી બીજી કાઠવાર જમીશ, પણ આજે તો હું જમશન. ધોતીને કઢી દેજો કે સાંજ પહેલાં મારાં કપડાં આપી જાય.”

વળતો જવાબ સાંભળવાને થોડાં વિનાશ હું મારી ચિત્રપાટી લઈને નીકળી પડ્યો. પ્રભાતનો સમય હતો. સૂર્ય ક્ષિતિજમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો હતો. તેના રત્નપ્રકાશ પ્રકાશમાં પહાડોનાં શિખરો, ખડકો, દહેરાં અને વૃક્ષો રનાન કરી રહ્યાં હતાં. થોડું થોડું શ્વેત મેઘપટ્ટો આકાશમાં મંદ ગનિએ ચાલી રહ્યાં હતાં. નિકટમાં આવેલા એક તળાવના પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થતા બૂગ આકાશપર છંટાયેલા શુકાબી રંગ કેવો નયનરમ્ય લાગતો હતો! ચિત્રાલેખન માટે આજુમાંના આઠ દિવસના નિવાસમાં હું અનેક દૃશ્યો જોઈ ચૂક્યો હતો, તેમાંનાં કેટલાંકને મેં ચિત્રોમાં છિત્રાવી હતાં, પરંતુ અત્યારનું દૃશ્ય મને જોતું શુંદર લાગ્યું હતું તેવું બીજું એક દૃશ્ય લાગ્યું નહોતું. વધુ દૂર નહિ જતાં તળાવને કાંઠે જ એક

વૃક્ષ નીચેની શિલાપર હું બેસી ગયો અને ચિત્રપાટીમાં એ દશ્યને ઊતારવા લાગી ગયો.

બરાબર સામે એ મોટાં વૃક્ષો ઊભાં હતાં. વૃક્ષોની ડાળાઓ ઊંચીઊંચી વધીને ઉપર જતાં એકબીજાને મળીને જાણે એક કમાનદાર દરવાજો ખનાવી રહ્યો હતો. પસાર થઈ ગયેલી વસંતે વૃક્ષોને નવાં પાંદડાં બદલાં હતાં તેથી એક વૃક્ષો લીલાંછમ અને ઘટાદાર બન્યાં હતાં. અને એ એક વૃક્ષોના બનેલા દરવાજાની વચ્ચેથી સૂર્ય ધીરે ધીરે ઊગ્યો ચડી રહ્યો હતો, જળમાં સુવર્ણપટ પ્રસારી રહ્યો હતો.

સામે ઠાંઠે કાઠ પુરુષ આવી ધીતિયું ઘોવા લાગ્યો, પરંતુ ચિત્રાલેખનમાં એકાગ્ર મારા ધ્યાનને તે બાંધ કરી શક્યો નહિ. પક્ષીઓનો કલરવ ચાલ્યા કરતો હતો. પશુ તેમનું સંગીત સુણવા મારા કાન અત્યારે તૈયાર નહોતા. મંદ શીતળ વાયુ સ્પર્શસુખદ હતો. પશુ તેના સંવેદનનો આનંદ માણવાની મને પુરસદ નહોતી. મારે તો સૂર્યોદય સમયનું સુંદર-તેજોમિશ્રિત રંગદર્શન ચિત્રમાં ભૂતિમંત કરવાનું હતું, અને હું તે કાર્યમાં જ લીન બની ગયો હતો.

વિધિવિધ રંગોથી મંડિત રંગભૂમિપર નેપથ્યમાંથી કાઠ અપ્સરા એકાએક ઊતરી આવે, તેમ એક બાળાને મેં ઓચિત્તી એ દૃષ્યની વચ્ચે આવીને ઊભેલી જોઈ. તે બરાબર મારી સામે જ-સામે કિનારે વૃક્ષપટાની વચ્ચેવચ્ચે ઊભી રહી. તે મને જોઈ રહી હતી કે તે પશુ મારી પેડે તળાવમાંના જળમાં વેરાયલી રંગલીલા જોઈ રહી હતી તેના હું નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ; પશુ યક્ષકન્યા સરખી તેની મરોડદાર દેહપટ્ટિ એટલે દૂરથી એવી નયન-રમ્ય દેખાતી હતી કે મને એ જડ દશ્યમાં ઊભેરાયલી સજ્જ સૃષ્ટિએ ઉલ્લસિત બનાવી મૂક્યો અને મેં તેની આકૃતિને ચિત્રમાં ઊતારવા માંડી: અને અહા! સૂર્યે પશુ કેવો સુંદર ઉપદાર ધર્યો! તે ઊંચે ચડીને એ બાળાના મસ્તકની પાછળના પ્રભામંડળની જેમ ગોળાકૃતિમાં વિરાજ રહ્યો! 'અબ્બુત! અબ્બુત! સુંદર! અત્યંત સુંદર!' એવો મૌન ચિત્રકાર મારા અંતરમાં ઊઠ્યો અને મારી પીછી ભેરથી ચાલવા લાગી.

એ બાળા જેમ ઓચિત્તી મારા દૃષ્ટિપથમાં આવી ઊભી હતી, તેમ ઓચિત્તી તે અદશ્ય થઈ ગઈ. માત્ર એ-ત્રણ મિનિટનું દર્શન આપીને તે ચાલી ગઈ. પશુ મારા ચિત્રને તો તે બરાબર સજીવ બનાવી ગઈ હતી. ચિત્રની સુંદરતા સર્જવા માટે હું કોનો આભાર માનું? એ વૃક્ષોનો, એ તળાવનો, એ સૂર્યનો કે એ બાળાનો?

ચિત્રની રેખાઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી, રંગો સુંદર મેળ સાધતા ચોક્કસ ઊઠતા હતા, જો કે ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ હજી ચિત્ર અધૂરું હતું; તે પૂરું કરવાને હું મંથો રહ્યો હતો.

"હવે ચાલો! ગોકુ ત્રાપ છે!" મારી પીઠ પાછળ કાઠએ દૂરથી હાક મારી.

તુરત મેં પાછું વાળીને જોયું: અહા! એજ બાળા-મારી પાછળ આવેલા એક વૃક્ષના થડ આડે ધપાઇને મારું ચિત્રાલેખન જોઈ રહી હતી! તેના ઓઠ ઉપર મધુર સ્મિત હતું, નેત્રોમાં કૌતુક અને આનંદ હતાં, તેના હાથમાં દાંડલી સાથેનું સ્વેત સુંદર કમળ હતું; મારી દૃષ્ટિ તેની ઉપર પડતાં જ તે જરા પાછી હડી, ચોરીથી ચિત્ર જોઈ લેવા માટે ચરમાઈ અને પાછી પૂંક ફેરવીને દોડી ગઈ. દોડતાં દોડતાં તે જરા ચોક્કસ અને મારી બણી પાછું વાળીને જોઈ ચાલી ગઈ. થોડે દૂર પેલો પુરુષ તેની ત્રાહ જોઈને ઊભો હતો, તેની પાસે પહોંચી ગઈ. ક્ષણમાં એક અદશ્ય થઈ ગયાં. દૃષ્ટિમાંથી સદંતર દૂર ચતાં તે બાળા એક વાર ફરીથી મારા બણી દૃષ્ટિપાત કરશે એવી મેં આશા રાખી હતી. તે નિષ્ફળ નીવડી. હું એ દિશા બણી ફેરવીવવાર સુધી જોઈ રહ્યો. કાઠ ઊંચાણવાળા ભાગ ઉપર ચડીને આગળ

જતાં પુનઃ એ બાળાની પીઠની આકૃતિનું દર્શન થશે, તેની આસમાની સાડીનો જાડો પાલવ દેખાશે, તેના ચંપેરી વર્ણમાં બળી જતો કમખો અને ચંપાની ફલની બેણી જોવામાં આવશે, તેના હાથમાં રમી રહેલી કમળની ઢાંડી લહેરાતી દેખાશે; એ સુંદર દશ્યનું મધુર સ્વપ્ન હું રમી રહ્યો હતો, પણ એ સ્વપ્નનો સાક્ષાત્કાર ન થયો.

ચિત્રના આનંદનું સંવેદન અધૂરું રહી ગયું. મેં અમૃતોષધી નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ચિત્ર પૂરું કરવામાં ચિત્ત ન મોટયું. હું પાછો ફર્યો.

સાંજ પડ્યા પહેલાં ધોખી લુગડાં આપી ગયો હતો. સુશીલાએ માઈ બિસ્તર, બેઠ અને કપડાં બધું એકઠું કરીને એક સ્થળે મૂકી રાખ્યું હતું. મોટર-બસ નીકળે ત્યારે મારો સામાન તેમાં મૂકી દેવાને હોજર રહેવા તેણે નોકરને કહી રાખ્યું હતું પરંતુ આજે જવાનું માઈ મન નહોતું ! સુરેશે માત્ર વિનય ખાતર કહ્યું : “ એકાદ-બે દિવસ વધુ રહી જાય તો શો વાંધો છે ? પિતાજીની તબિયત તો હવે સારી છે. ” અને મેં તુરત એ આમ્રદને માન્ય કરી લીધો ! સુશીલાએ કદાચ માન્યું હશે કે સેવના બિરંજના રવાનનો એ ચમત્કાર હશે.

બીજા દિવસે રહવારે પાછો હું તેજ સ્થળે જઈને બેઠો. એજ સમય હતો, એજ સૂર્ય હતો, એજ વૃક્ષા હતાં, એજ તળાવ હતું, એજ દશ્ય હતું, પરંતુ આજે એ દશ્યને મંપૂલ્યતા આપનારી બાળા નહોતી ! ચિત્ર મેં પૂરું કરી રાખ્યું હતું. અને હું તે સાથે લખને આવ્યો હતો. જે ચિત્ર એ બાળા છુપાઈ ને જોઈ રહી હતી, તે ચિત્ર તેના હાથમાં મૂકીને તેના આનંદપ્રક્રુક્તિ વદનનું દર્શન કરવાને હું અધીરો બની ગયો હતો. હું તેના આગમનના માર્ગ તરફ જોતો, વૃક્ષપટા તરફ જોતો, ચારે પાસ દૃષ્ટિપાત કરતો પણ બધી પ્રતીક્ષા નિષ્ફળ જતી હતી.

એટલામાં પેલો પુરુષ ગર્ભકાલની પેઠે આવીને એજ સ્થળે ધોતિયું ધોવા લાગ્યો. હવે વૃક્ષપટા તરફજ હું મીટ માંડીને બેઠો. ગર્ભકાલ કરતાં સૂર્ય વધારે જાંચો ચડી ગયો. પેલો પુરુષ ધોતિયું ધોઈ, નાહીને જવા લાગ્યો. પણ એ બાળા ન દેખાઈ.

એટલામાં મેં મારી પીઠ પાછળ બંગડીનો રણકાર સાંભળ્યો અને મેં પાછું વાળાને જોયું; પણ તે બંગડીનો રણકાર નહોતો-એક ગાય ચરતી હતી તેની કાંટે ખીંચેલા ધૂધરો તુટક તુટક રણકાર કરતો હતો !

પેલો પુરુષ મારી તરફ આવતો હોય એમ મને લાગ્યું. મારા ચિત્તમાં વિચારમાળા ફરવા લાગી. તેની દ્વારા એ બાળાએ કાંઈ સંદેશો કહાવ્યો હોય વધુ નહિ તો માઈ પૂરેપૂરું ચિત્ર જોવાની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી હોય અને એ નિમિત્તે મને મળવાનું આમંત્રણ આપ્યું હોય એ મને બનવાનુંજ લાગ્યું. મારે એ સંદેશ કે આમંત્રણનો કેવો જવાબ વાળવો તેનો મેં ક્ષણાર્ધમાં વિચાર કરી નાંખ્યો...પણ...એ તો મારી બણી ન આવતાં બીજા બાળુએજ વળવા લાગ્યો !

કચો ફીકર નહિ; એક અબણી બાળા એવો સંદેશો કહાવતાં કે આમંત્રણ આપતાં સંકેતીય, પરંતુ કલાકારનો તો એ ધર્મ છે કે કવારસિકને પોતાની કલાકૃતિ બતાવીને તેને યથેચ્છ આનંદ લૂંટવા દેવો. એટલે તેવા સંદેશ કે આમંત્રણની રાહ જોવા વિના હું પેલા પુરુષ તરફ આવ્યો અને તેને મેં પૂછ્યું : “ ગર્ભકાલે તમારી સાથે એક બાઈ હતી, તે ક્યાં છે ? ”

“ તે તો મારા શેઠની દીકરી હતી, તે કાલે વતનમાં ગયાં; તમારે તેમનું શું કામ ? ”

“ કામ તો કયું નહોતું; આ ચિત્ર તે જોતાં હતી, પણ તે વખતે તે પૂરું થયું

નહોતું; આજે પૂરે થયું છે, એટલે જો તે અહીં આવી હોત તો હું તેમને ખતાવતં. વારં, તે કયે ગામ ગયાં ?”

“હજા માણસ છો કે શું ? રસ્તે પડો.” એમ કહીને તે મને કરડી નજરે જોતો જોતો ચાલ્યો ગયો.

હું મનમાં ચીડાયોઃ “કેવો જંગલી માણસ છે ! સંબતાનો તો તેનામાં છટાપ નથી. હશે કાંઈ બે બદામનો તોકર...”

હું પાછો ફર્યો, પણ કહેવાની જરૂર નથી કે એ અનુપમ લાવણ્યવતી બાળા મારા ચિત્તમાં રમી રહી હતી.

જે ચિત્ર મેં દોર્યું હતું તે તો એક સુંદર દશ્ય માત્ર હતું. તેમાં એ બાળાની મૂર્તિ હતી પરન્તુ તે સૃષ્ટિસૌંદર્યની સજીવતા પૂરતી જ. પરન્તુ એ નૈસર્ગિક દશ્યની સુંદરતા કરતાં વધારે મધુરી બાવ-સુંદરતા હવે મારા ચિત્તમાં વસી હતી. એ મધુર સ્મિત કરતાં ચોક્કસ એ દૌત્યકાંડભરિત નયનો, એ પ્રસન્ન વદનમંડળ, એ લજ્જાનાં ખજન, એ કમળ-દાંડલી પકડેલો હાથ, એ ચપળ ગતિ... ખરેખર, એ સૌંદર્ય-માધુર્યની દિવ્ય પ્રતિમાને ચિત્તમાંથી ખસેડી શકાય તેમજ નહોતું. એ સૌંદર્યની સમીપે મેં આલેખેલા દશ્યનું સૌંદર્ય કશી વિસાતમાં નહોતું.

અમદાવાદથી સેવ મંગાવીને બનાવેલો બિરંજ હું કેમ ખરાખર ખાતો નથી તે સુધીલા સમજી શકતી નહોતી. મારી ઈચ્છાથીજ હું એક દિવસ વધુ રોકાયો હતો, છતાં હું કેમ સચિત અને મૂગો રહ્યા કહી શું તે સુરેચ સમજી શકતો નહોતો.

સાંજસુધી હું ચિત્રપાટી પર લીટા દોરતોજ બેસી રહ્યો. સાંજે આશુથી નીકળીને બાળી રાત ટ્રેનમાં મેં એ બાળાની પ્રતિમાનું જ ધ્યાન ધર્ષા કર્યું, અને અમદાવાદે આવીને પુનઃ એ ધ્યેયમૂર્તિનું ચિત્ર દોરવા માંડ્યું. પેલું પૂર્ણ કરેલું દશ્યનું ચિત્ર નકામું હતું, મારી ધ્યેય મૂર્તિની સુંદરતા તેમાં સ્વરૂપ પણ ક્યાં હતી ? ચિત્ર આલેખવા અનેક કાગળો બગાડ્યા, અનેક અપૂર્ણ લાગતાં ચિત્રો ફાડીને ફેંકી દીધાં, પુષ્કળ દિવસો વીતાવ્યા, પણ એકે ચિત્ર તાર ન બીત્યું. ચિત્તમાં વસી રહેલું સૌંદર્ય ચિત્રમાં ઉતારવાના યત્નોને પુનઃ પુનઃ નિષ્ફળતાજી કરી. ચિત્તમાં જરાએ અરપટતા નહોતી; એના વદનમંડળની અને દેહલાવણ્યની જે એક રેખા સ્પષ્ટ હતી, પણ જેને કરતાં તે ચિત્રમાં બીતરી શકતી નહોતી. જે દર્શનમાધુર્યને મને મુગ્ધ બનાવીને ચિત્તની સ્વપ્નમાધુરી જન્માવી હતી તે ચિત્રપાટી પર બીતરવાની ના પાડતી હતી ! દર્શનમાધુર્યને જન્માવેલા આનંદસંવેદનનો અનુભવ ચિત્તની એ સ્વપ્નમાધુરી ઠરાવતી હતી, પણ એ આનંદસંવેદનને પુનઃ જાગૃત કરે એવું ચિત્ર મારી પોછી દ્વારા બીતરી શકતું નહોતું.

હું વિવશ બન્યો પોછી ફેંકી દેખને મેં પેન હાથમાં લીધી. રંગ અને રેખામાં જે ન બીતરી શક્યું તે હવે મેં કવિતાની વાણીમાં ઉતારવા માંડ્યું, પણ વાણીય મને જગો દેતી હોય એમ લાગ્યું. અનેક છંદોનો આશ્રય લીધો, અનેક શબ્દો ગોઠવી નેયા, અનેક અલંકારોનો ઉપયોગ કર્યો, પણ વાણીમાં એ માધુરી ખડી ન થઈ.

ઉપર મેં બે પંક્તિઓ લખી :

આનંદસ્વરુની પ્રાપ્તિ, નથી આનંદસમૃદ્ધિ,

દિન્ટુ છે માનવીચિત્તે, આનંદ સ્વપ્નમાધુરો.

અને પછી મેં પેન પણ ફેંકી દીધી.

ચૂંચાતી માતાઓ

ચમનલાલ

•

સરકાર, નાણું અને સંસ્કાર એ ત્રણ કોઈ પણ પ્રજાના જીવનટકાવનાં મહત્ત્વનાં અંગ છે, તેમાં સરકારનો આધાર શરીરબળ છે, નાણાનો આધાર વ્યાપાર છે, સરકારનો આધાર કેળવણી છે. સત્તાવનના બળવા પછી દિંદ સરકાર અને નાણું બને વિષયમાં તો મેપૂર્ણપણે ગુલામ બની ચૂકેલું. પણ એનું સરકારબળ હાંટું હતું. એની પ્રજાની શુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી, એની સ્ત્રીઓમાં પવિત્રતાની ભાવના હતી, એના પુરુષવર્ગમાં ધર્મ, સયમ ને સદાચારની કિમત અંકાતી, એના સ્ત્રી અને પુરુષ અતૂટ ઐક્યની સાંકળે ગૂંથાયેલા હતાં. આ સ્થિતિમાં એને સરકારના વિષયમાં સહેજે ગુલામ બનાવી શકાય એ અશક્ય બન્યું. પરિણામે ગોરી પ્રજાએ એક બાલુએ એને ધાર્મિક અને સારકારિક સ્વાતંત્ર્યનું વચન આપી એનાં સામાજિક નિયમનોને જાળવી રાખતા કાયદા ધડ્યા, ન્યારે ખીજી બાલુએ તેણે કેળવણીની એવી જાળ ગૂંથી કે એ જાળમાં સપડાયેલ પ્રજા પોતે જ પોતાના ધાર્મિક, સારકારિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યને ગોરી પ્રજાને ખીલે બાંધવાની માગણી કરે.

અને જોમ જોમ એ કેળવણીની જાળ વિસ્તરતી ગઈ-ધર્મ અને સંપ્રમતી ભાવના ઢીલી પડવા માંડી, સદાચાર ને પવિત્રતા તરફનો વિષય બન્યા, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે વિગ્રહનાં ખીજ વધવા માંડ્યાં. આર્ય સંસ્કૃતિનો કોઈ પણ અભ્યાસી એ સહેજે સમજી શકે એવી વાત છે કે પ્રજાને ન્યારે ધર્મ પરથી વિશ્વાસ ઊડી જાય છે, એની પવિત્રતાની ભાવના ન્યારે ફીણ બને છે કે એની સ્ત્રીઓ ન્યારે પતિની પ્રિયતામાં, મૃદુલતા અને જીગતી પ્રજાની પવિત્ર માતાના પદેથી ગણકી પડી પૈસાને ખાતર પગપુરોના હાથ નીચે કામ કરતી દાસીઓ બને છે-પ્રજા સરકારના શિખરેથી પટકાવા માડે છે, એની શુદ્ધિ કચરાઈ ગઈ તે હમેશની ગુલામ બને છે.

નવી કેળવણીએ શરૂઆતમાં સામાજિક બંધનો તોડ્યાં, પછી ધર્મભાવના તોડી ને છેવટે તેણે સંસ્કારનું નિર્મળ અને આદિ-ઋષ્ય એવી સ્ત્રીને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવી. સ્ત્રી ધાર્મિકીને ફસાવા માંડી. પ્રજામાં સાંસ્કારિક ગુલામી વિકસાવવાને તેને પુરુષથી છૂટી પાડવામાં આવે છે તે તે વીસરી ગઈ. તેણે સરકાર પાસે પુરુષથી સ્વતંત્ર હક માગ્યા. પોતાના પિતા, બાઈ, પતિ કે પુત્ર કરતાં પણ તે પરદેશી સરકારમાં વધારે વિશ્વાસ કેળવવા લાગી.

દિંદની પ્રજાને તેનું ટકા જોડેલો પુરુષવર્ગ ને ૯૮૦૮ ટકા જોડેલો સ્ત્રીવર્ગ નવી કેળવણીથી હજી વિમુખ રહેલો છે. તેમાંના મોટા ભાગને પોતાની સંસ્કૃતિ પર વિશ્વાસ છે. પણ નવા ધોરણે કેળવાયેલ વર્ગમાં એવો વિશ્વાસ રાખનારી પ્રજા લઘુમતિમાં આવી ગઈ

છે. ને હિંદુ ધાર્મિક કે સામાજિક યામન હિંદી પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ નવી રીતે કેળવવામાં આવેલી અલ્પ પ્રજામાં બહુમતિ ધરાવનાર વર્ગની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે. પરિણામે તે વિષયમાં અવનવા ધારાઓ પ્રતિદિન ઘડાતાજ રહે છે. હિંદના સ્ત્રીવર્ગ સંબંધમાં મોઢક ને મારક કાયદાઓ ઘડવા હશે ત્યારે ૯૮૦૮ ટકા સ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય નહિ પૂછાય; પણ જાળમાં સપડાયલ ૧૦૨ સ્ત્રીઓમાંનો અમુક વર્ગ શું કહે છે તેના પર જ પ્રજાની બહુમતિના નામે ધ્યાન અપાશે.

હિંદમાં કદાચ એક લાખ કન્યાઓ પણ એવી નહિ મળે જેમને સ્વાભાવિક સંયોગોમાં પિતૃકુટુંબમાંથી જે કંઈ મળવાનું હોય તે કરતાં વારસા-હક્કથી વિશેષ મળે. છતાં કેળવણી અમુક ધનિક કન્યાઓને ખાતર એવો કાયદો ઘડાય છે. કેમકે ભાઈ ઓ બહેન વચ્ચેના અત્યુદ્ધ અને નિર્મળ સંબંધમાં વિગ્રહનાં મૂળ નાંખવાનો એ એકજ ઉપાય છે. આજે ભાઈ ભાઈ વચ્ચે નજીવી બાબતોમાં જે કલહ ખેડાય છે તે આવતીકાલે ભાઈ અને બહેન વચ્ચે ખેડાશે. થોડીક ધનિક કન્યાઓના આર્થિક લાભને ખાતર હિંદની બહેનો એમના ભાઈથી છૂટી પડી જશે. આજે એમાંના મોટા વર્ગને જે સ્નેહભાવે મળે છે તે આવતીકાલે હક્કથી મેળવવા જતાં એને કોર્ટમાં દોડી વકીલોનાં ખીશાં ઘરવાનાં રહેશે.

આજના ગરીબ હિંદમાં લાખો જ નહિ બલકે કરોડની હરે પહેાંચતો એવો પુરુષવર્ગ છે જેને પિતૃકુટુંબમાંથી મળતું તો કંઈ જ ન હોય, ઊલટું પોતાને મજૂરી કરીને માતૃપિતાનું કે કુટુંબનું જરણપોષણ કરવું પડતું હોય, કે દેણું ચૂકવવું પડતું હોય. આવો વર્ગ આજે તો બહેનને પૂજ્ય ગણી તેને મજૂરીમાંથી પણ સ્નેહપૂર્વક ભેટ આપે છે. પણ જ્યારે તે તેને સમાન ગણતો બનશે ત્યારે પોતાની જવાબદારીમાં પણ બહેનને બાગીદાર લેખી તે તે જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવા બનશે. ને બહેન જો એવી જવાબદારી સ્વીકારી લે તો તે પૂર્ણ કરવામાં તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્યોપાર્જન કરવું પડે, ને એમ ચર્તા જ સ્ત્રી ગૃહદેવી મટી ને નોકરિયાત બનશે.

આ રીતે વારસા-હક્ક થોડાંક ધનિક કુટુંબોની કન્યાઓને, નજીવી વિધવાઓને કે મુક્તવિહારિણી સ્ત્રીઓને આર્થિક દષ્ટિએ કંઈક મદદકર્તા બનવાના બદલામાં કરોડો સ્ત્રીઓનો બહેન તરીકેનો પવિત્ર દરજ્જો ખૂંટવી લાખ, તેમને આર્થિક જવાબદારીઓમાં હાસેલી મૂકી, તેમની મક્કતાને ચૂંધી નાંખશે.

ને છૂટાછેડાનો કાયદો જેમને માટે ઘડાય છે તે હિંદી સ્ત્રીઓનો જે એ વિષયમાં સત પૂછવામાં આવે તો આઘો ટકા સત પણ તેની તરફેણમાં નહિ મળે. તેવું ટકા સ્ત્રીઓ તો એ નામ સાંભળતાં પણ કંપી ઊઠશે; છતાં થોડીક બજેલી સ્ત્રીઓની હોહાથી એવો કાયદો ઘડાય છે. પણ આ કાયદો તો સ્ત્રીને માટે વારસાહક્ક કરતાં પણ વધારે ઝેરી નીવડવાનો છે. તેના આશ્રયે સ્ત્રી જેમ પતિથી છૂટી બની ચકશે તેમ પુરુષ પણ પત્નીને પવિત્ર અર્ધાંગ નહિ, પણ કરારથી જોડાયલ રમકડું લેખશે. તે ગમશે ત્યાંસુધી એની ઇચ્છાઓ સંતોષશે, નહિ ગમે કે તરતજ તેને ગમે તેવા કુટિલ બદાના નીચે જગતની ટોકરે હાસેલી મૂકશે. ને આ રીતે અચડાતી સ્ત્રીનાં નિર્મળ પ્રેમ, પવિત્રતા, સદિષ્ટતા કે માર્દવનાં જરણ સુઝાવા માંડશે. ને મુકાતાં જ પુત્ર તરફથી પ્રેમભરી પૂછ પણ સ્ત્રીને માટે કેવળ દહનનાનો વિષય બની રહેશે. ને આ હરે પહેાંચેલી સ્ત્રીની કુશીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા એવા સંસ્કાર

હાઈ જન્મશે કે પિતા જેને પવિત્ર ને પૂજ્ય નારી તરીકે નહિ પણ મન રીઝવતા સંતાન તરીકે જ ઉછેરશે.

આમ પતિ, ભાઈ, પુત્ર ને પિતાથી છૂટી પડતી ને આર્થિક સ્વતંત્રતામાં રાચતી સ્ત્રી જગતની ઠોકરે ચડશે. આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય એને આંગણે આર્થિક જવાબદારીઓના પણ જંગ ખડકશે. એ જવાબદારીઓ અદા કરવા સ્ત્રીને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પુરુષ સાથે અચકામણમાં આવવું પડશે. જે દેશની સરકાર પોતાના પુરુષવર્ગના પોણા ભાગની પણ બેકારી નથી ટાળી શકતી તે પૈસાની પાછળ મંડેલ સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને શી રીતે સંતોષી શકવાની હતી ? પરિણામે, કદાચ, સરકારી નોકરીમાં જેમ આજે હિંદુ-મુસ્લીમ ટકાધારણુ છે તેમ સ્ત્રી-પુરુષ ટકાધારણુ પણ પ્રવેશે. ને ખાનગી નોકરીઓમાં તો જે માલિકને વધારે સંતોષી શકશે તેને જ પહેલું સ્થાન મળશે. ને સ્ત્રી-નોકરોને પસંદગી આપનાં માલિકોદ્વારા સંતોષના કેટલા સુંદર આશયો સેવકામાં આવે છે તે તો જગજગણીતી વાત છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ મળીને એક એવાં સંપૂર્ણ યુગલ બની જનું જોઈએ (પુરુષ અને પુરુષ કે સ્ત્રી અને સ્ત્રી વચ્ચે આવો યુગલભાવ કુદરત સંભવિત નથી બનવા દેતી, એટલે જ સ્ત્રી-પુરુષ લખતું પડ્યું છે.-એમાં સ્ત્રીહક્કના ધનકારનો આશય નથી) કે જે લગભગ પૂર્ણાંશ સ્વાશ્રયો (એટલી સ્ત્રી કે એટલા પુરુષથી આવો સ્વાશ્રય અસંભવિત હોવાના કારણે જ યુગલ અનિવાર્ય છે) હોય. દ્રવ્યોપાર્જન, રક્ષણ, બોજન, સ્વચ્છતા, કલા, સંતતિસર્જન ને ઉછેર, ધરકામ, વ્યવહાર, ધર્મ, ઉપભોગ વગેરે જીવનનાં અનિવાર્ય અંગોને એ બંનેએ નૈસર્ગિક શક્તિ અનુસાર ગૂંથી કે વહેંચી લેવાં જોઈએ. પણ આજના પાશ્ચાત્ય દેશે કેળવાયલ પુરુષને ઉપભોગ-સ્વાતંત્ર્યના આદર્શ નીચે જેમ પત્નીનું સતત બંધન નથી ગમતું તેમ સ્ત્રી-સમાનતાના આદર્શ નીચે તેને પોતાની પ્રિયતામાં ધરકામ કરતી હોય તે પણ નથી ગમતું-અલગત પારકી સ્ત્રી દારી બનીને પોતાનું ધનકામ મંજાળતી હોય તો તે તે ચલાવી લે છે એટલું જ નહિ, એમાં તો ગર્વ પણ અનુભવી શકે છે. આજની નવી સ્ત્રીને પુરુષ-ધર્માના કારણે જેમ પતિ પ્રત્યેની સતત વફાદારી નથી ગમતી, તેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના આદર્શ નીચે એને પતિ કે સંતાનને રીઝવવાં પણ નથી ગમતાં. અલગત નોકર બનીને રોકને કે સેફ્ટ-ગર્લ બનીને ધરાકને રીઝવવાનાં હોય તો તેમાં તો તે આનંદ જ અનુભવે છે. પણ બંને વીસરી જાય છે કે આ સ્થિતિ કેવળ સ્વાશ્રયને જ નહિ, એકય અને સદાચાર બંનેને પણ નષ્ટ કરી રહી છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને કુદરતે બિન્નબિન્ન શક્તિધારક ને પરસ્પરપૂરક બનાવ્યાં છે. સ્ત્રીના મગજમાં તેણે લાગણીપ્રધાન ગ્રન્થીઓ યોજેલી છે, પુરુષના મગજમાં પ્રતિભાપ્રધાન. પુરુષ સતત શ્રમ ખેડી શકે છે, ઝગડી શકે છે, રખડી શકે છે. સ્ત્રીને મહાવરદા, રજોદર્શન, સંતતિઉછેર, માધુર્યવિકાસ વગેરે શ્રમહીન ને શાંત નિવાસની જરૂરિયાતમાં મૂકે છે. માથુસને કુદરતે પેટ આપ્યું છે એટલે તેને બોજન તો જોઈશે જ. તે બોજનવિધિ સ્ત્રીની શરીરસ્થિતિ અને વૃત્તિને વધારે અનુકૂળ છે કે પુરુષની સ્ત્રી; અને પુરુષ બંને પૈસાની પાછળ દોડે ને ઘર નોકરો સહાજે તે વધારે અનુકૂળ કે એક દ્રવ્ય રહે અને બીજું ઘર શોખાવે તે-આ બધા પ્રશ્નો વિચારણીય છે. સ્ત્રી સ્વપુરુષની જનજાયા તજ પરપુરુષના સંસર્ગમાં આવતાં સ્ત્રી પ્રત્યેની પૂજ્યતા ગુમાવી બેઠેલા એવા પરપુરુષો તેના પ્રત્યે પાશવી લીલા દાખવે તો ?-જે સરકારે પાશવી અત્યાચારોના વિષયમાં વર્ષોની સુનાવણીઓ

અલાવે છે એમના વિશ્વાસ પરંજી સ્ત્રી નિર્ભયતા ડૂળવી રહી છે ! લટકા કરતી ગોરી બાળાને માનને ખાતર 'ગુડ-નાઈટ' કહેવા માટે ગોરખપુરના હિંદી સૈનિકને તરત જ પંદર દિવસની સખત સજા ફરમાવતી, ને બોડામાં ઘોળે દિવસે હિંદુ સ્ત્રીઓનાં શરીર ચૂંથી નાખનાર ગોરા સૈનિકાની ફેરબદલીથી જ સંતોષ અનુભવતી સરકાર પર એનો વિશ્વાસ વારી જાય છે ! સેંકડો પુરુષોએ જેમનાં શરીર ચૂંથી નાખ્યાં છતાં જેઓ પોતે પોતાનું રક્ષણ નથી કરી શકી, નથી કાર્ષ પુરુષ એમના રક્ષણમાં બંદાર આવ્યો, નથી સરકાર જેમનું સ્વત્વ રક્ષી શકી, શાંતિ માટે કબર સિવાય જેમને માટે ક્યાંય સ્થાન નથી એવી કથરો કે રૂદ્ધમણીઓનાં જીવનગ્રહેણુમાંથી પણ શું ધર હોડતી સ્ત્રી કંઈ અનુભવ નહિ લે ?

આજની આર્ય સ્ત્રીને પુરુષથી છૂટી પાડતી વખતે એમ માનતાં સ્ત્રીબવવામાં આવે છે કે સ્ત્રી પોતાના સ્વત્વની રક્ષા કરવાને સ્વયં શક્તિમાન છે. આ કદાચ સાચું નીવડી શકે પણ તે પવિત્રતા અને જીવન બંનેની ખાતરમાં તો નહિ જ. ક્યાં તોતેણે જીવનનો ભોગ આપવો પડે, નહિતર પવિત્રતાનો. ને વર્તમાન શિક્ષણ સ્ત્રીના આત્મા સાથે જડાયેલી પવિત્રતાની એકતાનતાને એટલી ઢીલી બનાવી દે છે ને પવિત્રતા જેવી ચીજની જંદગિયાત પ્રત્યે જ તેને એવી શંકાશીલ બનાવવામાં આવે છે, કે જીવનના ભોગે તેના રક્ષણની આશા અસ્થાને છે, ને જે પુરુષ પૂજ્ય સ્ત્રીના સંરક્ષણમાં પણ ઢીલો બની રહ્યો છે તેના પાસેથી સમાન બનેલી સ્ત્રીના સ્વત્વ-રક્ષણમાં ભોગની આશા રખાય જ શી રીતે ? પરિણામે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે શક્તિનાં સંઘર્ષણ જામશે તો પણ તે આર્થિક સ્વાધીનતા હોંનમાં, પવિત્રતા તો સગવડતાનો જ વિજય બનશે.

હિન્દની આર્ય સંસ્કૃતિને નષ્ટ કરવાને સંસ્કૃતિની માતા સમી સ્ત્રીને યુક્તિની ચૂંથી નાખતો જોઈએ. પરિણામે આ યોજનાને અમલમાં મૂકનાર કાર્યક્રમની ચાર શ્રેણીઓ પડાઈ. પ્રથમ સ્ત્રીને અને પુરુષને પરસ્પર પ્રત્યે અસંતુષ્ટ બનાવવાં; પછી સ્ત્રીને પુરુષથી છૂટી ને તે તર્કવિકાસથી એની પવિત્રતાની ભાવનાને ઢીલી કરી મૂકવી; તે પછી આર્થિક વર્તનતાના બંદાને એના પર આર્થિક જવાબદારીઓ ઢોળી દેવી અને એ જવાબદારીઓ અદા કરાવતાં એને પુરુષ સાથે અંધડામણમાં લાવવી. ને આ રીતે જન્મેલું સ્ત્રી-પુરુષનું સંઘર્ષણ હિંદનો પવિત્ર કુટુંબ-સંસાર તોડી નાખે એટલું જ નહિ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનું બળ પરસ્પરને દુઃખી બનાવવામાં જ પ્રવૃત્ત બને. પુરુષને મન સ્ત્રી ઉપભોગનું રમકડું બને, સ્ત્રીને મન પુરુષ દેખનું પાત્ર રહે. આમ ચર્તાજ દુરાચાર ને મુક્તવિહાર સ્વાભાવિક બને. પરિણામે નવી પ્રજા વર્ણુશંકર બને-ને એ રીતે આર્ય સંસ્કૃતિ પર નાશનાં પૂર કરી વળે. ને ખૂબી તો એ છે કે આ કાર્યક્રમ યુક્તિ-પુરઃસરનો છતાં તેને સ્વાભાવિક-કુદરતી વિકાસક્રમનો નામે ઓળખાવાય છે.

અસંતોષ, છટાપણું, સ્વતંત્ર આર્થિક જવાબદારી ને સંઘર્ષણ-આ માર્ગ પર આગળ વધી રહેલાં હિંદી સ્ત્રી-પુરુષોની એ પ્રગતિ આર્ય સ્ત્રીને, પ્રજાને, પ્રજાના આરોગ્યને, નવી સંતતિને કંઈ રિથિતિએ લઈ જાય છે તે આપણે, આજની હિંદી સમાજરચનાને જે દેશોના અનુકરણમાં પોતાનો માર્ગ ધડતી બનાવવામાં આવી છે તે જ દેશોના આંકડા પરથી અવલોકીએ.

લડનના પૂર્વ ભાગમાં ૮૮ ટકા, બર્લિનમાં ૫૧ ટકા અને વિયેનામાં ૫૮ ટકા વેસ્તાઓ કેવળ નોકરિયાત સ્ત્રી-વર્ગમાંથી જ આવેલી છે. [આધુનિક જર્મનીમાં હોટલર સ્ત્રીઓની આ દશ સુધારવાને એમને જાહેરક્ષેત્ર અને આર્થિક જવાબદારીથી મુક્ત બનાવી તેમને ગૃહદેવી અને પવિત્ર માતાના પદે સ્થાપવા પગલાં લઇ રહ્યો છે.] આવી સ્ત્રીઓ જ્યારે પૂરતું દ્રવ્ય નથી મેળવી શકતી ત્યારે મહેજ કેળવણી ગયેલી ચારિત્રની શિશુલતાથી તેઓ વેશ્યાવૃત્તિ તન્નુ લલચાય છે. થોડાક સમય પહેલાં બ્રિટિશ સરકારે એક નિવેદન બહાર પાડી યુવતીઓને નોકરીના બદલે કોઈ તેમને કમાવી ન જાય તે માટે કાળજી રાખવાને વિધિવિધ સૂચનાઓ આપેલી. જ્યાંજ્યાં છૂટાછેડાના કાયદા, સ્ત્રીઓના માથે સ્વતંત્ર આર્થિક જવાબદારી ને ચારિત્રની મહેજ પણ શિશુલતા પ્રવેશે છે ત્યાં સ્ત્રીને પારખી ગુલામી કંગ્વી પડે છે એટલું જ નહિ એ ગુલામીમાં તેને ગુપ્ત વ્યભિચાર પણ ચલાવી લેવા પડે છે. એમ કેળવણી તે દ્રવ્યલાભ મેળવી શકે છે એટલું જ નહિ, જો તે એમ ન કરે તો તેને નોકરી ગુમાવવાને પણ ભય રહે છે. મુક્તિદેશજનો રિપોર્ટોનાં સત્તાવાર વિધાનો અને હેવલોક એક્સીસ તથા લોગનની પ્રમાણભૂત કૃતિઓ આ હકીકતની માફો પૂરે છે.

સ્ત્રીને જ્યાં પુરુષના કેવળ સતત મપર્કમાં જ નહિ પણ તેની કૃપા નાચે છવવાનું હોય છે ત્યાં યુવતીની સુ-દગ્તા ઉપભોગનો વિષય બને એ નથી સ્ત્રીનો ગુનોદ કે નથી પુરુષની કુટિલતા. એ સમાગમનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. તેના કારણે જ હાની ઉત્પન્ન થાય છે તેની જવાબદારી તે તે સ્ત્રી-પુરુષને માથે નહિ પણ સ્ત્રીને તેના પિતા, ભાઈ, પતિ કે પુત્રની છત્રછાયાથી દૂર કરી તેને જગતની હડ્ડેટે હડમેલી મકનાર સ્ત્રીના કહેવાતા ઉદ્ધારકોને માથે છે.

તે દલે તો એક એવો વર્ગ પણ આગળ વધી રહ્યો છે, જે એમ માને છે અને કહે પણ છે કે સ્ત્રી એકજ પુરુષની સાથે સંકળાઈ રહેવાને બદલે મનપ્રમદ પુરુષોના સસર્ગમાં આવતી રહે એમાં કશી વાધો નથી. આ રિથિતિને તેઓ મુક્તવિહારના નામે ઓળખાવે છે. પણ એમની આ મુક્તલીલા પ્રગ્નના અધ.પતનનાં કેવા ઝેરી બીજ વાવે છે તે પણ તેઓ સાથે જ સમજના રહે તો કીક. તેમણે છત્તેલી રિથિતિ પ્રગ્નના આરોગ્ય, મંતરિત અને વિકાસ પર કેવી વિધાતક અસર કરે તેમ છે તે તેઓ તેમની આદર્શ પ્રગ્નઓના આંકડાથી જ વધારે સારી રીતે સમજી શકશે.

દોહસો વર્ષ અગાઉ કાલીકાક નામના એક અમેરિકન સૈનિકે બે લામ કરેલાં. પહેલું એક મુક્તવિહારિણી ગુંદરી સાથે; બીજું એક પવિત્ર કન્યા સાથે. પ્રથમ સ્ત્રીથી એનો વંશવેલો ફાલોને ૪૮૦ ની સંખ્યાએ પહોંચ્યો છે, બીજી સ્ત્રીથી ૪૯૬ની સંખ્યાએ. અમેરિકન સમાજશાસ્ત્રીઓએ આ બંને વંશવેલોના નિરીક્ષણ પછી પરિણામ જાહેર કર્યું છે કે પવિત્ર બાઈ માથેનું લામ દેશને અનેક રીતે લાભદાયો નીવડે છે; કેમકે મુક્તવિહારિણી સ્ત્રીનાં ૪૮૦ વંશજોમાંથી ૧૪૩ દુરાચારી, ૮૭ અદ્વાપુષી, ૩૬ અનૌગમ, ૩૩ વેસ્તાઓ, ૨૪ દારૂડિયા, ૩ અમાધ્ય રોગીઓ, ૮ વેસ્તાગૃહો ચલાવનારા અને ૩ ભયકર ગુન્હેગારો નીવડ્યા. જ્યારે નીતિમાન સ્ત્રીનાં ૪૯૬ વંશજોમાંથી ૨ દારૂડિયા ને એક જ દુરાચારી નીવડ્યો.

અમેરિકામાં કાલેજસના સૈનિકોએ તે અંદેશમાં મૂળથી વસતી સ્ત્રીઓ સાથે મુક્તવિહાર

એવો ને પરિણામમાં ફૂટી નીકળેલો લયંકર ઉપદંશ (Syphilis) રોગ આખા જગત પર ધીમે ધીમે પથરાઈ વળ્યો.

શ્રીએ પોતાનું નૈસર્ગિક સ્થાન તજી દેવાના કારણે વર્તમાન અમેરિકામાં વાર્ષિક પંદરથી વીસ લાખ (હોડસેના કહેવા પ્રમાણે પંદર લાખ, ને હીન આધુનિક કહેવા પ્રમાણે વીસ લાખ) ગર્ભદત્તાઓ થાય છે. જેમાંની એંશી હજાર તો એકલા ન્યુયોર્કને જ કાળે જાય છે. પ્રમાણભૂત રજીસ્ટ્રારોએ એ પણ નિશ્ચિત થયેલું છે કે અમેરિકામાં ગર્ભપાત કરાવતી સીન્ડીકેટો વાર્ષિક એાજામાં એાજાં દસ લાખ ડોલરની આવક કરે છે. બટ્રાંડ રસેલના કહેવા પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલેંડમાં પ્રતિવર્ષ ૭ લાખ ગર્ભદત્તાઓ થાય છે. નામાંકિત ગોરા સમાજશાસ્ત્રીઓને મતે આ સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ નોકરિયાત શ્રીઓને ચલાવી લેવો પડતો ગુપ્ત વ્યભિચાર અથવા તો મુક્તવિહારિણી શ્રીઓની સ્વછંદલીલા, અને પરિણામમાં એ બંનેની ગર્ભાવસ્થા, સુવાવડ, શાંતિ અને સર્તતિઉછેર માટે સમય તારવી કાઢવાની અશક્તિ છે.

આ સ્વછંદલીલાના કારણે ગુપ્તરોગોની વૃદ્ધિ બેહદ બની ગઈ છે. અમેરિકામાં ફેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે ત્યાંની પ્રજાને ૭૫ થી ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ પ્રમેહ રોગમાં સપડાય છે. એકલા ન્યુયોર્કમાં દર વર્ષે ૨૨૫૦૦ લગભગ વ્યક્તિઓ યૌનરોગમાં સપડાય છે. ૧૯૧૮ ના રોયલ કમિશનના રિપોર્ટ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ ને સ્કોટલેંડમાં દર વર્ષે આઠ લાખ વ્યક્તિઓ યૌનરોગમાં ઝડપાય છે જેમાંથી ૧૧૪૦૦૦ લગભગ તો ઉપદંશનાં ભોગ બને છે. એકલા લંડન શહેરમાં જ દરવર્ષે ૧૨૨૫૦૦ વ્યક્તિઓ યૌનરોગમાં સપડાય છે. સરસ્વતી-મંદિર લેખાતાં બ્રિટિશ જાનાલયોમાં ત્રીસ ટકા જેટલો વિદ્યાર્થીવર્ગ યૌનરોગમાં ઝડપાય છે. લૌટનના કહેવા પ્રમાણે રશિયન પ્રજાને મોટો ભાગ ઉપદંશ રોગથી ઘરત બનેલો છે. રેવરન્ડ ઉચરનાં કહેવા પ્રમાણે અંગ્રેજ પ્રજાને ૬૦ થી ૭૫ ટકા જેટલો ભાગ ઉપદંશ રોગને ભોગ બનેલો છે એનું મૂળ કારણ નીતિમય લખાવ્યસ્થાનો અમાવ છે. હેવલોક એલીસ અંગ્રેજ પ્રજાની અવનતિના મૂળ તરીકે દુરાચારના કારણે પ્રગટી નીકળેલા ગુપ્ત રોગોને જ નાબદાર લેખે છે.

અંગ્રેજ પ્રજા પોતાને હિંદીઓ કરતાં ગમે તેટલી ઊંચી ગણુતી હોય પણ ગાંડપણની બાબતમાં તો ઇંગ્લાંડ સાથે સરખાવતાં હિંદનું પ્રમાણ અઢારમા ભાગનું, પણ નથી; અને બ્રિટિશ સરકારના મદાસા પુત્ર જેવા ગોરા સૈનિકો જે પ્રમાણમાં યૌનરોગમાં ઝડપાઈ જાય છે તેની સાથે સરખાવતાં હિંદી સૈનિકોનું પ્રમાણ હજી દશમા ભાગનું જ છે.

પણ મુક્તવિહારી દેશોની આ સ્થિતિથી હિંદે કુલાવાનું નથી. કેમકે એ દેશો સ્વતંત્ર છે. તેમની પ્રજા પાસે દુરાચારને વિલાસમાં ફેરવવાને, રોગો પર ઇલાજ અજમાવવાને પૂરતી સાધનસામગ્રી છે. છેલ્લાં ફેટલાંક વર્ષોથી તેમના જવાબદાર રાજપુરુષો પોતાની પ્રજાનું સદાચારનું ધોરણ વિકસાવવાને ખ્યાન દોડાવી રહ્યા છે. હવે તો ત્યાં અલ્પ-વ્યવહાર, સગોત લમ કે છૂટાછેડાની બેદરતાને અટકાવવા પણ પગલાં લેવાય છે. પણ હિંદ ગરીબ છે. એનું કોઈ નથી. એક વખતે આ પ્રજા દુરાચારને પન્થે આગળ વધી—આખું જગત દસીને એના પ્રત્યે ફર આંગળી ચીંધશે. એને કે એની માતાઓને ગચાવવા કોઈ જ નહિ આવે. ને સદાચારના નાશ સાથે જ સંસ્કૃતિ ને પ્રજા બંને નષ્ટ બનશે.

અહિંસાની અમર જ્યોતિ

મહાવીર અને એમનો યુગ—

નરસિંહ

આ ચૈત્ર સુદ તેરશે એક અમર પ્રસંગને ૨૫૩૭ વર્ષ પૂરાં થાય છે;—જે દિવસે અહિંસામૂર્તિ મહાવીર જગત પર જન્મ લીધો. અનેક પૂર્વજન્મોનાં મન્યનો ને તપશ્ચર્યાથી તેમનો આત્મા દયા, પ્રેમ ને પ્રભુતાના શિખરે તો જઈ પહોંચ્યો હતો. આ જન્મમાં તો તેમને તે શિખર પરથી પ્રકાશવાનું હતું, જગતને તેમનું જ્ઞાનનાવવાનું હતું; પૂર્વજન્મોની તપપ્રધાન છતાં રોમાંચક હારમાળામાં થઈ ગયેલ જૂનોનાં બાકી પ્રાયશ્ચિતને અનુભવી આત્માને પરમ વિશુદ્ધ અને જીવનમુક્ત બનાવવાનો હતો.

તેમનો જન્મ પૂર્વ દિંદિમાં, ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં થયેલો. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ તે નગરના પ્રજાપ્રિય નૃપતિ, ધૃત્વાકુ વંશના તેજસ્વી વારસ ને ન્યાય અને નીતિના અવતાર મનાતા, તેમની માતા ત્રિશલા એકવચની ને અજન્મ બાણાવળી, પ્રતિભાશાળી નાયક ને મહાન શાસક વૈશાલીપતિ એટકનાં બહેન થતાં.

તેમનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું; તેમની ગર્ભાવસ્થાના સમયથી સિદ્ધાર્થના ઐશ્વર્યમાં એટલી અભિવૃદ્ધિ થયા કરેલી કે માતાપિતા ને કુટુંબીજનોએ તેમને 'વર્ધમાન' ના નામે વધાવી લીધા. શિશુવયમાં કરેલાં અપૂર્વ પરાક્રમોથી તેમને 'મહાવીર' ઉપનામ મળ્યું. તેમની ક્ષત્રિયગતિ 'ગાત્રિક' ના નામે જાણીતી હોઈ તેઓ માતપુત્રના નામે પણ ઓળખાતા.

પ્રતિભા, સાહસ, મહત્તા અને જ્ઞાનના વિષયમાં કેટલીક સિદ્ધિઓ તો તેમને જન્મથીજ વરેલી લાગત્રી. આઠ વર્ષની વયે, એક પ્રસંગે, રમતગમતમાં તેમણે વચ્ચે નડતા સાપને હમતાં હમતાં હાથથી પકડીને દૂર ફેંકાવી દીધેલો. કુમારવયે જ્યારે તેમને જીજ્ઞાસુ માટે અધ્યાપક પાસે લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે અધ્યાપક જ તેમની જ્ઞાનશક્તિથી ચમકી ઊઠેલો.

માતૃહૃદયના તેઓ મુદ્દમ પરીક્ષક હતા. પોતાની વૃત્તિ ત્યાગપ્રધાન છતાં માતાના અગાધ પ્રેમના દર્શને તેમણે માતપિતાની હયાતિ સુધી સંસાર ન છોડવાનો નિર્ણય કરેલો. સંસાર પ્રત્યે રાગ ન છતાં માતપિતાના રનેહને ખાતર તેમણે સમરપુત્રી યશોદા સાથે લગ્ન કરેલાં. ઉપભોગમાં આસક્તિ ન છતાં પત્નીના તેમણે મનોભાવ પૂરેલા. તે પત્નીથી તેમને પ્રિયદર્શના નામે એક પુત્રી થઈ.

તેમની અઠ્ઠાવીશ વર્ષની વયે માતપિતા અવસાન પામ્યાં. તે પછી તેમણે સંસાર તજી સંન્યસ્ત સ્વીકારવા ઈચ્છા સેવી. પણ વડીલ બાપ નંદીવર્ધને શોકને દૂર કરવામાં બાઈ નો સહકાર ઇચ્છ્યો. મહાવીરે વળી એક વર્ષ લંબાવ્યું. ને છેવટે, ત્રીસ વર્ષની વયે, એક વર્ષ સુધી દાનની ધારાઓ વર્ષાવી તેમણે સંસાર તજ્યો; દીક્ષા લઈ તેઓ સાધુ બન્યા.

તે અસારમાં હતા ત્યાંસુધી રાજકુમાર હતા, તેમને સુખી કરવા સર્વ કાષ્ટ તલપતું. પણ હવે તે એકલા બન્યા. એ સ્થિતિમાં તેમનાં બાકી રહેલાં કઠીન કર્મોએ પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. હસીને સર્વ કાંઈ સહી લેતા એ વીરની આસપાસ ઉપસર્ગો ને પીડાઓની જાળ ચૂંચાઈ ગઈ.

દીક્ષા સમયે તેમના અંગ પર મુગંધી દ્રવ્ય ચોળાયલાં. તેની રહી સહી સુવાસથી આકર્ષાઈ આવતા અનેક ભ્રમરો તેમના શરીરને ડૂબ દેવા લાગ્યા. મહાવીર તે ડૂબ શાંતિથી સહી લીધા.

એક પ્રસંગે તેઓ મૂક ખ્યાનમાં ઊભેલા. તે સમયે કોઈક ગોવાળિયો તેમને દૂરથી બળદ ભળાવી પોતાને કામે વાળ્યો ગયો. પાછા ફરતાં તેણે જોયું તો બળદ નાશી ગયા હતા. તે મહાવીર પર ખીજ્યો. તે તેમને મારવા દોડ્યો. વીર તેમના કોષમાંથી મુશ્કેલીએ બચાવી લેવાયા.

ગોરાક ગામમાં તેમને ચોમાસું ગાળવા તૃણની એક ખૂંપડી મળી. પણ આસપાસની ગાયો ખૂંપડીમાંનું તૃણ ખાઈ જવા લાગી. દયાળુ ને ખ્યાનમગ્ન વીર ગાયોને એમ કરતાં રોકી ન શક્યા. પરિણામે ખૂંપડીના તાપસ-માલિકા કંઈક ખીજ્યા. એ પછી મહાવીરે આશ્રય માટે સ્થાન પણ ન સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો.

અસ્થિક ગામમાં તેમણે એક કોથી વસતું પોતાની શાંતિ સહનશીલતાથી પ્રેમમાર્ગે વાળ્યો. તો એક ઘોર જંગલમાં તેમણે, નજરે ચડતી સર્વ ચીજોને ઝેરથી ભરત કરી નાંખતા એક ભયંકર અંડકૌશિક નાગને, તેના ડાંબ સ્થિતપૂર્વકે સહીસહીને, શાંત બનાવ્યો.

ગોશાળો નામે એક ચિત્રકાર મહાવીરની અનન્ય પ્રજ્ઞતાથી અંગત શિષ્યમેષે તેમની સમીપ આવ્યો. સંપૂર્ણ જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યા પહેલાં મહાવીર કોઈને ઉપદેશ આપે તે સંભવિત નહોતું. છતાં ગોશાળો તેમની પાછળ પાછળ ભ્રમવા લાગ્યો. કેટલીક વખતે તેના વિચિત્ર સ્વભાવથી તે મહાવીરને પણ મુશ્કેલીમાં ઉતારતો. છતાં મહાવીર હસીને તે સહી લેતા.

આ રીતે અનેક પીડાઓ અનુભવવા છતાં મહાવીરને ક્ષાત્તુ કે પૂર્વજન્મોની ક્ષતિ-ર્તિ ખરાં કર્યાં પણ તેા હજી તેમને અનુભવવાં બાકી છે. તે અનુભવવાને જ લોક—પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે તેવી પરીક્ષા આર્યભૂમિમાં એક સાધુ માટે સંભવિત નહોતી. પરિણામે તેમણે અનાર્થ પ્રદેશમાં વિચરવા માંડ્યું. ને ત્યાં, સાધુથી અલુપ્ત પ્રાણે તેમને અનેક દુઃખ દીધાં, બૂબે માયાં, ચિત્રવિચિત્ર ઉપદ્રવ કર્યાં. મહાવીરે અત્યેક જીવતું કલ્યાણ વાંછતાં એ બધાં દુઃખ હસીને સહી લીધાં.

પૂજન જેમ નરપુંગવોની ચાપ છે, તેમ શંકા પણ તેમની જ મહત્તા સંબંધી ધરાવાય છે. સંગમ નામે એક દેવે મહાવીરની પ્રજ્ઞતા પ્રત્યે શંકાશીલ બની તેમને કંક રીતે તાવવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે તેમને ડરાવ્યા, કનડ્યા, ભયંકર દુઃખ દીધાં; તેમનું મન ચળાવવા તેણે અપસરાઓનાં ટુંદ ઉતાર્યા—છતાં મહાવીર શાંત ને સમભાવશીલ રહ્યા. ન તે ખીજ્યા, ન આકર્ષ્યા.

એક પ્રસંગે એક ગોવાળે કુપિત બની તેમના કાનમાં દહીંના લાંબા ખીંચાં બોલી દીધા. એક એકીએ વેઘની મદદથી તે ખીંચા દૂર કર્યાં. પણ મહાવીરને ન ગોવાળ પ્રત્યે અભાવ પ્રગટ્યો, ન વેઘ કે એકી પર મોદ જન્મ્યો. તે તો તપ અને ખ્યાનમાં મગ્ન રહી રમણે રમણે વિહરવા લાગ્યા.

ને છેવટે તેમનું તપ ફળ્યું. બાર વર્ષની આકરી કસોટી પછી તેમનાં કર્મ શાંત થઇ ગયાં. તેમનો આત્મા સંપૂર્ણ તેજે પ્રકાશવા માંડ્યો. તેમનાં આત્મનયન ખુલ્લાં બન્યાં. તેમને સંપૂર્ણ-કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું.

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મહાવીરે પ્રજાને પરમમાર્ગનું દર્શન કરાવવા માંડ્યું. તેમણે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-એમ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી. ત્યાગની સંપૂર્ણ શ્રેણીએ સાધુ-સાધ્વીનાં જીવન નિર્માયાં. શ્રાવક-શ્રાવિકા પર ધર્મમાર્ગને જાળવવાની સામાજિક જવાબદારી ઉપરાંત-તેમને નીતિ, સદાચાર ને સન્માર્ગનાં સૂત્ર શીખવાયાં.

મહાવીરના પરમજ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્યારે યોગેર ફેલાવા માંડ્યો ત્યારે જ્ઞાનના વિષયમાં પોતાને જ સર્વસ્વ માનતા કેટલાક નામાંકિત બ્રાહ્મણ-પંડિતો તેમની સાથે વાદ કરવા ધસી આવ્યા. મહાવીરે તેમને શાંતિથી કાર્યા; મહત્તર જ્ઞાનથી આજ્ઞા નાખ્યા. તે સર્વે તેમના શિષ્ય બન્યા. મહત્તરી તેમાંના મુખ્ય અગ્યારને પોતાના પ્રધાન શિષ્ય-ગણધર બનાવ્યા.

સમૃદ્ધિમાં દેવોને પણ શરમાવતા સંખ્યાબધ શ્રેષ્ઠીઓ મહાવીરના શ્રાવક બન્યા. તેમાં નીતિ અને નૃતમાં વિશેષ પ્રભાવશાલી નીવડનાર અને સંપત્તિને વિશુદ્ધ અને પરાંપકારી સ્વરૂપમાં મર્્યાદિત કરનાર દસ શ્રેષ્ઠીઓ તેમના મુખ્ય શિષ્ય લેખાયા.

મહાવીરના સમયમાં આર્યજૂમિ સાડાપચીસ દેશમાં બહેચાયલી હતી: મગધ, અંગ, વંગ, કલિંગ, કાશી, કોસલ, કુર, કુશવર્ત, પાંચાલ, જંગલ, સૌરાષ્ટ્ર, વિદેહ, વત્સ, શાંડિય, મલય, મત્સ્ય, વજ્જ, દશાર્ણ, ચેદી, સિધુગૌવિર, શરસેન, બગ, માસ, કુષ્ણાલ, લાટ ને કેકઈ દેશ. આમાં કેકઈ પ્રદેશ અર્ધ આર્ય ગણાતો.

મગધમાં રાજા શ્રેણીકનું શામન ચાલતું. તે વૈશાલીપતિ ચેટકની ચેદ્દલણા નામે એક સ્વરૂપવતી કન્યાનું હરણ કરી ગયો. ચેટક બગવાન મહાવીરનો મામેા અને બકત હતો. પુત્રીમાં પણ પિતાના એ સંસ્કાર ઊતરેલા. પરિણામે, શ્રેણીક પર ચેદ્દલણાની જેમ જેમ વધુ અસર જામતી ગઈ તેમ તેમ તે પણ તે સંસ્કાર ઝીલવા લાગ્યો. ને છેવટે તે મહાવીરનો બકત બન્યો. તેના બે પુત્રોએ મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી.

બાળપણમાં શ્રેણીક રીસાઈને ધરથી ચાલ્યો ગયેલો. તે પ્રમંગે બેજાતદ નગરમાં તેણે સુનંદા નામે એક શ્રેષ્ઠીકન્યા સાથે લગ્ન કરેલાં. તે લગ્નથી તેને અબયકુમાર નામે એક પુત્ર થયો. તે પુત્ર પોતાનાં શુદ્ધિ-ચાતુર્યથી યુવાનવયે જ મગધનું મહામંત્રીપદ જીતી ગયો. તેણે પણ મગધમાં મહાવીર-બકત ફેલાવવામાં પોતાનો સુંદર ફાળો નોંધાવ્યો.

અંગ દેશમાં દધિવાહન રાજા રાજ્ય કરતો. કંઈક વર્ષો પૂર્વે તેની ગર્ભવતી પટગણી અકસ્માતથી જંગલમાં જઈ ચડેલી. ત્યાં તેણે કરકડું નામે એક પુત્રને જન્મ આપેલો. આ બાળુ વત્સપતિ શતાનિક અંગ પર ચડી આવતાં દધિવાહનને નાસી જવું પડ્યું. તેની બીજી રાણીએ સ્વત્વ સાચવવા જીવનનું બલિદાન આપ્યું; તેની પુત્રી વસુમતી વત્સની રાજધાની કૌસામ્બીમાં એક શ્રેષ્ઠીને ઘેર વેચાઈ. તે વસુમતીએ એક પ્રમંગે બગવાન મહાવીરને લાંબી તપશ્ચર્યાનું પારણું કરાવ્યું ત્યારથી તે મહાવીરને જ પૂજતી બની. ને મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉપજતાં તે તેમની પ્રથમ સાધ્વી-શિષ્યા બની.

કલિંગની ગાદી દધિવાહનના, વનમાં ઊઠેલા, પુત્ર કરકડુંના હાથમાં જઈ ચડેલી. તેને અણખણમાં પોતાના પિતા દધિવાહન સાથે જ મુદ્દનો પ્રસંગ આવ્યો. પણ સાધ્વી બનેલી તેની માતાએ વચ્ચે આવી પિતા-પુત્રને એ યુદ્ધમાંથી બચાવી લીધા દધિવાહન કરકડુંને પોતાની ગાદી સોંપી નિવૃત્ત બન્યો. ચેદી પણ કરકડુંને હાથ આવ્યું. પણ છેવટે તેણે નિવૃત્તિ સ્વકારી.

જગતમાં આજે એવો એક સીનેમા-શોખીન નહિ હોય, જેણે 'હોલીવુડ' નામ ન સાંભળ્યું હોય. એ હોલીવુડ આ વર્ષે શીસ્મ-ઉદ્દોગની પચાસમી જન્મતિ જીજ્ઞવનાર છે.

શીસ્મ પ્રગ્નઓને દિતકારી છે કે અદિતકારી એ પ્રશ્નને બાબુએ રાખીએ તોપણ એ જગતનો એક ધીરો ઉદ્દોગ છે, તેમાં લક્ષ્મીની ઊંજો જડે છે, કલાકારો પોતાની કિંમત આજે ત્યાંજ અંકાવી શકે છે, તેમાં ચમકનાર વ્યક્તિઓનાં નામો જગતની પ્રગ્નઓની જીભે રમે છે અને કરોડો માનવીઓ એની પાછળ ધેલાં બનેલાં છે તે દૃષ્ટિએ પણ તે વિભાગનું અવસોહન જરૂરી બને છે.

શીસ્મ-ઉદ્દોગને આજની સ્થિતિએ પહોંચાડનાર યત્ર કે કલાનાં સૂક્ષ્મ બીજ શોધવા જઈએ તો ફ્રાન્સો વર્ષના ગાળા કુદાચવા પડે એમ છે. પણ એને જો એના પ્રભાતથી અવસોટીએ તો ૧૮૯૧માં એડીસને ગતિમાન પદાર્થોનાં ચિત્રોને ઉતારી લેનાર કીનેટોસ્કોપની શોધ કરી ત્યાંથી જ એ ઉદ્દોગનાં મંગલાચરણ થાય છે.

તે પછી તો આ ક્ષેત્રમાં ક્રમિક છતાં ઝડપી પ્રગતિ થવા લાગી. પ્રગ્ન સમક્ષ દૂરનાં અને નુરક મૂક ચલ-ચિત્રો રજૂ થવા લાગ્યાં. ૧૮૯૭માં સ્ટુઅર્ટ પ્લેકટને પહેલપ્રથમ સળગ વાર્તાચિત્ર બહાર મૂક્યું. તે પછી એડીસને પણ વાર્તાચિત્રો બાબુ ધ્યાન દોડાવ્યું. ૧૯૦૩માં તેણે 'ગ્રેટ ટ્રેન રોયરો' નામે એક રોમાંચક વાર્તાચિત્ર બહાર મૂક્યું. નામાકિત બક્તિઓએ પણ તેની પ્રસંસા કરી. તે ત્યારથી સીનેમા પણ નાટકની જેમ રંજનનું એક મહત્ત્વનું અંગ બેખાતું.

આ પછી ગ્રીશીય નામે એક યશસ્વી અભિનેતાને સીનેમાક્ષેત્રે આકર્ષ્યો. તેણે 'એડવેન્ચર્સ ઓ ડોલી' નામે એક સાહસચિત્ર તૈયાર કર્યું. તે ચિત્રને સફળતા મળતાં ગ્રીશીયે એ વધુ ને વધુ ખીલ્યો તેને પ્રગ્નપ્રિય બનાવવામાં પોતાની શક્તિ અજમાવવા માંડી. અમેરિકન શીસ્મોમાં તેણે પ્રાણ પૂર્યો. ચાર્લો ચેપ્લીન, ને ડગલાસ ફેરબેક્સ જેવા જગનામાકિત નટોને તેણે એ બાબુએ આકર્ષ્યા. પરિણામે અમેરિકન શીસ્મ-ઉદ્દોગના પિતા તરીકેનું માન તેને ફાળે ગયું. ૧૯૧૫માં તેણે 'બર્થ ઓફ એ નેશન' નામે એક યશસ્વી ચિત્ર છોટાર્યું, જેની કીર્તિ આજના બોલપટના જમાનામાં પણ એવી ને એવી કાયમ છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં લશ્કરી પ્રવૃત્તિમાંજ જીવ પેરાવી બેઠેલાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોમાં શીસ્મ-ઉદ્દોગનો વિકાસ ધીમે પડતાં અમેરિકાને તેમાં ધમ્મરહાર બનવાનો મોકા મળ્યો. તેણે એ ક્ષણમાં ઝડપી પ્રગતિ સાધવા માંડી. પરિણામે યુરોપનાં યિયેટરોમાં પણ અમેરિકન ચિત્રોજ દેખા દેવા લાગ્યાં. ગ્રેટા ગાર્બો જેવી જગવશસ્વી યુરોપીય નટીને પણ અમેરિકાનો જ આશ્રય શોધવો પડ્યો. હોલીવુડ એ શીસ્મ-ઉદ્દોગ અને ચિત્ર-શોખીનેનું સ્વર્ગ બન્યું.

મુદ્દના અંત પછી યુરોપીય દેશોએ પણ એ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. ને તેમાં ધીમે ધીમે વિકાસ સાધવા માંડ્યો. રશિયા પ્રચાર-શીસ્મોને મહત્ત્વ આપવા લાગ્યું. તે પછી

અમેરિકા અને યુરોપ ઉપરાંત જગતના બીજા ખંડોમાં પણ એ ઉદ્યોગનાં પૂર લેકટપાં. હિંદે પણ તેમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો. દાદા સાહેબ ફાળદેએ સ્વતંત્ર હિંદી શીસ્મોને લોકપ્રિય બનાવવા પોતાનું ખર્ચ બજા ખર્ચવા માંડ્યું.

અત્યારસુધીનાં આ બધાં ચિત્રો મૂકે હતાં. એટલે તેમાં અભિનયનું પ્રાધાન્ય રહેતું; પણ સમય જતાં તેમાં અવાજ ઉમેરાયો. ને વાર્તા, મંગીત ને અભિનય ત્રણે પર શીસ્મોએ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું. નાટકોનું સ્થાન સીનેમાને કબજે ગયું. ને હવે તો ન્યુઝ—ફીલ્મો અખબારોના ક્ષેત્રમાં પણ પગપેમારો કરી રહી છે.

અવાજ પછી ફીલ્મોમાં રંગ ઉમેરાયો; ને આજે તો તેમાં સુગંધ ઉમેરવાની પણ આશાઓ સેવાઈ રહી છે.

આ રીતે પ્રચારમાં, કલામાં કે જગતના કોઈ પણ ભાગના દશ્યને આબેહૂથ રચવામાં ઝડપી લઈ એને ઘેર ઘેર પહોંચતું કરવામાં ફીલ્મ-ઉદ્યોગ અનન્ય બની ગયો છે. શીલ્મ—સ્ટારોના પૂજનમાં રંગભૂમિની અભિનેત્રીઓનો ભાવ નથી પુછાનો. ગમે તેવા મંગીત—વિશારદો કે વૃત્ત્યકારોને પણ નાણાં કમાવાને તો શીલ્મોનોજ આશ્રય લેવો પડે છે. લોકો આજે સંતનાં, પીરનાં, તીર્થોના કે રમણીય સ્થળોનાં દર્શન ફીલ્મની મહાપથીજ કરી લે છે. સાચા મંત્રને બદલે ફીલ્મના સંતના દર્શનમાં પ્રભુ વધારે રસ ધરાવે છે; માચી સતીને બદલે ફીલ્મની સતી પર લોક વધારે વારી જાય છે. જગતો કે અગમ્ય ભૂમિઓના પ્રવાસો કે ભયંકર પ્રાણીઓ સાથેનાં યુદ્ધ આજે ફીલ્મોમાંજ અતુલત્રાય છે. ગણિકાભવને મળી, શક્તિ અનુભવ આજે બોલપટના પડદાએ, પર મળી શકે છે. આમ અનેક રીતે અલ-ચિત્રોએ જગત પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી લીધું છે, અને દિનપ્રતિદિન તે વિકસતું જ જાય છે.

વર્તમાન ફીલ્મ-ઉદ્યોગની પાછળ ૬૦ કરોડ પાઉંડની મૂડી મેકાવલી છે અને દર વર્ષે ૩૫ કરોડ પાઉંડ લગભગના ખર્ચે ૫૮૫ ફીલ્મો તૈયાર થાય છે. ૨ લાખ ૮૭ હજાર લગભગ માણસો આ ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. જેમાં ૬૬૫ નામાકિત સ્ટારો, ૧૭૪ દિગ્દર્શકો ને ૩૫૭ લેખકો છે. ફીલ્મ તૈયાર કરવા પાછળ ૨૭૬ લગભગ ખાતાઓ ને ઉદ્યોગોનો ફાળો નોંધાય છે.

જગતમાં કુલ ૬૨૩૩૪ ચિયેટરો છે. જેમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ—૧૮૧૮૨; લેટીન અમેરિકા—૪૩૮૨; કેનેડા—૧૧૨૧; રશિયા ૨૬૦૦૦; જર્મની—૬૧૭૪; બ્રેટ—બ્રિટન—૫૦૦૦; ફ્રાન્સ—૪૫૦૦; ઇટલિ—૪૦૦૦; સ્પેન—૩૫૦૦; ઑસ્ટ્રેલિયા—૧૫૪૧; જાપાન—૧૭૧૭ ને હિન્દ—૧૨૪૭—વગેરે આંકડા ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે.

જગતમાં સીનેમા જ્ઞાનારાઓની સરેરાશ સંખ્યા અંકગણિતે ૨૨ કરોડ ૬૦ લાખ લગભગની હોય છે. ને સીનેમા—ઉદ્યોગની વાર્ષિક આવક ત્રણ અબજ રૂપિયા લગભગ થવા જાય છે.

સીનેમા—ઉદ્યોગમાં ઝંપલાવનારાઓ પોતાની આર્થિક મુશ્કેલીઓ વિષે ગમે તે કહેતા હોય પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જગતમાં આજે કોઈ પણ ધંધા કરતાં એ ધંધામાં કીર્તિ, સમૃદ્ધિ ને ઉપયોગને વધારે અવકાશ છે. ઘણી વખતે તો ફીલ્મ—સ્ટારોની આવક તે.તે. પ્રદેશની કોઈ પણ વ્યક્તિ—રાજા, મહારાજા કે પ્રમુખો—કરતાં પણ વિશેષ હોય છે. કેટલીક ફીલ્મોની પાછળ એટલું નાણું ખર્ચવામાં આવે છે એટલું કોઈક દેશના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ:

પાછળ પશુ નથી ખર્ચી શકાતું. તાજેતરમાંજ તૈયાર થયેલી Gone with the Wind નામની ફીલ્મ પાછળ ચાળીશ લાખ ડોલરનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. આવા ખર્ચોનું વળતર પશુ એટલું જ જગ્યર હોય છે. પ્રકટ થયેલ આંકડા નો સાચા હોય તો ઉપરનો ફીલ્મ બતાવીને ન્યુયોર્કના કેપીટલ થિયેટરે એકજ અંશવાડિયામાં ૧૦૦૦૦૦ ડોલર મેળવેલા છે.

ફીલ્મોની સામાજિક અસર પશુ એટલીજ વિશાળ હોય છે. ઉપરનો ફીલ્મ માટે કહેવાય છે કે તેના દર્શનથી હજારો સ્ત્રીઓએ છૂટાછેડા લીધા છે; સંકેત આપવાત થયા છે; હજારો કુટુંબોમાં વિમલનાં મૂળ રોપાયાં છે; ને કેટલીક કુવારકાઓ ઝટપટ પરણી ગઈ છે. હિંદમાં પશુ ધાર્મિક ફીલ્મો જોઈને કેષિક બાવા બની ગયાનાં દર્શાત મળી શકે તેમ છે.

વર્તમાન ફીલ્મો પ્રગતે હિતકર્તા બનવાને બદલે અહિતકર્તા બને છે એનું મુખ્ય કારણ પ્રગતો અભિપ્રાય છે. જે ફીલ્મોમાં પ્રેમદેવનાં વિલાસલયો ગાયનો, સર્વશીન મારશાડ, કૃત્રિમ હાસ્ય, લાગણીના અમર્યાદિત ઉછાળા, સમાજ ને સમાજનાયકોની નિન્દા કે પ્રગ્ન જે માર્ગ પર દોડતી હોય એ જ માર્ગ પર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હોય તેવી સામાન્ય ફીલ્મોની પશુ પ્રગતમાં બોલબાજા ચાલે છે. જ્યારે શુદ્ધ કલા, નીતિ કે જીવનના ભવ્ય આદર્શો ને તેનાં અવનવાં સ્વરૂપોને સ્પર્શતી મુદર ફીલ્મોનો પશુ લાભ નથી પુછાતો. 'સપેરા', 'મેરા હક્ક' કે 'બડીદોહી' જેવી ફીલ્મોને મળેલી આર્થિક નિષ્ફળતા ને 'તુલસીદાસ', 'અક્ષત' કે 'બલ્લચારી'ની સફળતા એનાં તાર્કિક દર્શાત છે.

જગતના દરેક દેશમાં ફીલ્મો પર કાબૂ રાખનાર સેન્સર-બોર્ડો હોય છે. સ્વતંત્ર દેશોમાં આવી સેન્સર-બોર્ડો પોતાનો આદર્શ ધરાવે છે. કઈ કઈ ફીલ્મો કયા વર્ગની કેટલી ઉમરની ને કયા પ્રદેશની વ્યક્તિઓ જોઈ શકે તે વિષે ત્યાં નિયમો ધંધાય છે. જાપાનનો અકેબોઅકેબ ફીલ્મો જિગતી પ્રગતે માટે પ્રતિબંધિતજ નીવડે છે. તુર્કસ્તાનમાં ફીલ્મ-સ્ટારોનું અનુકરણ કરવાની સખત મનાઈ છે. દક્ષિણ-અમેરિકાના અમુક પ્રદેશોમાં પ્રાદેશના દાર્ઢિને ફીલ્મો બતાવવી ગેરકાયદેસર ગણાય છે. ઉપરાંતમાં તેવા સ્વતંત્ર દેશોમાં પોતાની સમાજનીતિ અને રાજનીતિનું પશુ સંરક્ષણ કરવામાં આવે છે. પશુ હિંદમાં, પરદેશી કલાઓ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રગટાવતી હોય, જેમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં ગુલાંગો તદ્દન ખુલ્લાં થઈ હોય, ને કેષિક પ્રમંડે, જેમાં સમસ્ત હિંદની કારમી ટેકડી કરવામાં આવી હોય-તે ઉવાચની બધીજ ફીલ્મો બધાને જોવાને માટે મોકળા મૂકાય છે. એના પરિણામે પશુ કેટલેક અંશે, પરદેશ કરતાં હિંદમાં ફીલ્મો વધારે અહિતકર્તા નીવડે છે.

સર્વશીન અનુકરણ પશુ હિન્દી ફીલ્મોને કેટલીક વખત આડમાર્ગે ચડાવી દે છે. કેટલીક ફીલ્મ-કંપનીઓ નામમાં, પાત્રમાં, વાર્તામાં, દર્યોમાં કે પ્રસંગમાં 'પ્રભાત' કે 'ન્યુ' થેટર્સનું અનુકરણ જ કરવાનો ધંધો લઈ ખેડી છે. 'પ્રભાત' કે 'ન્યુથેટર્સ'ના કાષિક પાત્રને અમુક ક્ષેત્રમાં ઝગડાવી દે એટલે બીજા કંપનીઓ બીજા ક્ષેત્રને માટે પશુ એજ પાત્રને યોગ્ય ગણી બેસવાની. બીજા જ વુકારામ તરીકે ઝગડો જનાર વિખ્યપંત પાગલીસની તુલસીદાસ તરીકેની નિષ્ફળતા કંઈક અંશે આવીજ વરતુરિયંતિને આભારી છે.

ઐતિહાસિક ચિત્રો સંબંધમાં હિન્દી ફીલ્મ-ઉદ્યોગ હજી ધક્કોજ પડાત છે. નેપોલિયન બુમનો કાષિક માનવો ને 'મેરી વાલ્વેરેકા' ફીલ્મ જુએ તો ને દક્ષી પશુ ન સહે કે

આ ચિત્રમાં અમરનાર નેપોલિયન સાથે નેપોલિયન નથી. પણ દિન્દી ઐતિહાસિક શૈક્ષણિક ક્રેડીટ વખતે તે એવાં પાત્રો પસંદ કરવામાં આવે છે કે જેનું સ્વરૂપ મૂળ વ્યક્તિ કરતાં તદ્દન અવગણ્ય પ્રકારનું હોય. ને બધીક વખત તે કંપનીઓ યોગ્ય પાત્રો જ નથી મેળવી શકતી. 'પૃથ્વીવલ્લભ'ની બુમિકા અજગરનાર પાત્રની શોધ વર્ષો થયાં ચાલુજ છે.

સામાજિક ચિત્રોમાં દિન્દી ફોર્મ-ઉદ્યોગ પ્રમાણમાં મારી મરણના મેળવેલી ગણી શકાય. 'ફુનિયા ન માને', 'આદમી'; 'કોઈર'; 'પ્રેસીડેન્ટ', 'સ્ટ્રીટ મોગર', 'જવાની કી રીત', 'જિન્દગી'; 'મેગ હક', 'અર્ધાગી'; 'તલાક'; 'લક્ષ્મી' વગેરે એ વિષયનાં સફળ ને સુંદર ચિત્રો ગણી શકાય. પણ બીજી બાજુએ કેટલાંક ચિત્રો એવાં પણ જન્મે છે જે સામાજિક નિયમોના સ્વરૂપને અમજવાની દરકાર કર્યા વિના વાતોને ગમે તેવા સ્વચ્છંદી વર્ણાંક આપી સામાજિક બ્રહ્મનાની પોષક બને છે.

નામાંકિત સાહિત્યકારોની કૃતિઓ પરથી શૈક્ષણિક ઉતારવામાં દિન્દીમાં 'ન્યુઝિયેટર્સ' સિવાય બીજી એક કંપની સફળ થઈ ગણી શકાય નહિ.

વર્તમાન દિન્દી ફોર્મ-ઉદ્યોગની નિષ્ફળતાનું એક મુખ્ય કારણ અધર્મિત દરિદ્રાર્થ પણ છે. 'અમૃતમનન', 'તુકારામ' કે 'ગોપાલકૃષ્ણ'ને મળેલા આર્થિક વિજયથી દિન્દી ફોર્મ-ઉત્પાદકો એમ માનવા લાગ્યા કે દિન્દીમાં ધાર્મિક ફોર્મો માટે વિશાળ ક્ષેત્ર રહેલું છે. ને એક પછી એક ધાર્મિક નરવીરો પડ્યા પર રમવા લાગ્યા. પણ કેટલીક વખતે તે આ પ્રયોગ હાસ્યાસ્પદ જ નીવડે છે એમાં નવીનતાની જરૂર કમ નથી હોતી. આ ઉપરાંત બધી વખત એકના એક વિષય પર ચૂંચણાં ચૂંચવામાં આવે છે. ગોરખ-મઝેન્દ્ર પર તથા-આર ફોર્મો કિતરી ગઈ ને હજી પણ કદાચ કિતરશે. આનાતોલ ફાન્સની થેઇ નામની વાતોને 'ન્યુઝિયેટર્સ'ને 'ફોલમ ફોર્પોરેશન' બને એકસાથે જ કિતરી રહેલ છે. જ્યારે કેટલાય અદ્ભુત, રોમાંચક ને ઐતિહાસિક વિષયો અચુરપડ્યાં રહે છે એ બાજુ કોઈનું ધ્યાન પણ નથી ખેંચાતું.

અન્દગ્રુમ ને આલક્ય, વિક્રમ ને કાલિદાસ; શાલિવાહન ને કનિષ્ક, ભોજ, માધ, જયદેવ, શ્રી. હર્ષ કે જગન્નાથ; શુન્દરાતનો સોલકી રાજયુગ કે શિલાદિત્યયુગ-વગેરેને, તે તે ચિત્રો પ્રગ્લને કીર્તિ, રસ, હિન્નત ને વિજયને માર્ગે દોરે એ સ્વરૂપમાં પડ્યા પર ઉતારવાની કાર્ષ્ણિક ને ભાવના પણ નથી થતી. 'પ્રિય-પ્રિયા, બ્હાવો-બ્હાલા; હાથમે ફૂલ, ગલેમે માલા' એવાજ શબ્દો હજી પ્રગ્લ અને ફોર્મ-કંપનીઓના ચિત્રમાં રમી રહ્યા છે.

કવિતા

નોતમ

હેથે વસે જે કવિતા સુહામણી
કેમે કરી તે ઉતરે ન કાગળે;
લાભણુ નાણે લગતી લાભમણી !
સ્પર્શી જરી ત્યાં મુરઝાઈ નાય એ !

સ્વાધ્યાય [પ્રથમ ખંડ]—લેખક: પ્રો. કેશવલાલ દિ. કામદાર. ઉપોદ્ધાત-લેખક: રામનાગયથુ વિ. પાઠક. પ્રકાશક: આર. આર. ચૌકીની કું., પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ કિ. રૂ. ૨-૦-૦.

પૂર્વે જુદાં જુદાં સામયિકામાં પ્રગટ થઈને મર્યાદાયક બની ચૂકેલા સાત લેખોનો આ ખંડમાં સંગ્રહ કરાયો છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું રાજકારણ, ગુજરાતનું ઇર્ષકારિત્વ, ઇતિહાસનું પરિશીલન, ગુજરાતમાં ઇતિહાસનું અભ્યાસન, આપણા દેશનો ઇતિહાસ: એક 'સમર્થન', 'સમર્થન' નર્મદ, નર્મદનો 'રાત્નચંદ્ર', આ સાતે લેખમાં વિષયની વૈવિધ્યતા જળવાવા સાથે જ વિચારનો ગહન છતાં ચાંત પ્રવાહ, ઇતિહાસકારનું સક્ષમ ને તટસ્થ નિરીક્ષણ ને કામચ ને સંસ્કૃતિને સાંધતી સાંકળનો રણકાર એકધારાં વહે છે.

આ સંગ્રહમાંના પ્રથમ લેખ, ગુજરાતની અમર કાદંબરી 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં રાજકારણની જે ચર્ચા ગૂંથાઈ છે તેનું, રખડાનાઓ કે વિશિષ્ટતાઓના સચ્ચ સાથે, સુધટિત દર્શન કરાવે છે. તે પછીના ચાર લેખ ઇતિહાસને લગતા છે. તેમાં ગુજરાતના સાંસ્કારિક પ્રગતિ અને તેની ગુણવિશિષ્ટતાઓનું પૃથક્કરણ કરાયું છે. ઇતિહાસનું લક્ષણ આક્રિષ્ટ ઇચ્છનાર માટે આ લેખો એક કિંમતી ખજાનો ગણી શકાય. સાચો ઇતિહાસ શું હોઈ શકે તેનું તે સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે. છેલ્લા બે લેખો નર્મદ વિશેના છતાં તેમાં પણ તત્કાલીન ઇતિહાસનું જ નિરૂપણ તરવરે છે.

ગ્રામોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ—વડોદરા રાજ્ય—એક સમીક્ષા—લેખક અને પ્રકાશક: બીખાલાલ રૂપાસી (બી. એ.), સયાજીનગર, વડોદરા. કિંમત—પાર આના.

હિંદી ને પ્રગતિ સાધવી હોય તો પ્રથમ એણે એનાં ગામડાંને સજીવ બનાવવાં જોઈએ. હિંદી પ્રજાનો મોટો ભાગ ગામડામાં વસે છે, એનું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનબળ, ગામડાંઓ પર આધાર રાખે છે, એ ખેતીપ્રધાન દેશ હોઈ ગામડાં જ એના જીવનનો આધાર છે.

આ પુસ્તક કંઈક અંશે ઉપરની દૃષ્ટિએ ગામડાંઓના પ્રશ્ને સ્પર્શે છે ને મહદ્ અંશે તે વડોદરા રાજ્યની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજૂ કરે છે.

ગ્રામોદ્ધાર પ્રવૃત્તિના અહીં રજૂ કરવામાં આવેલા માર્ગો લગભગ અણૂિતા છે: શિક્ષણ, સ્વાખ્યાતી, સ્વચ્છતા, શાહુકારી પંચમથાંધી ખેડૂતોનો બચાવ, ઉત્પાદનબળમાં વધારો, શક્તિની સુધટિત વ્યવસ્થા, સહકારી મંડળોનો વિકાસ વગેરે રસ્તે ગ્રામપ્રજ્ઞના નિરાકરણનો માર્ગ શોધાયો છે.

વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા—આ પત્રિકામાં સદગત શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ત્રીજાના રાજ્યઅમલ દરમિયાન વડોદરા રાજ્યે સાહિત્ય અને સંસ્કારના વિષયમાં જે પ્રગતિ સાધી છે તેની ટૂંક વિગતો આપવામાં આવી છે.

વડોદરાને આંગણે આમંત્રાવલ સંમેલનોમાં ગુપ્તરૂપે પહેલી અખિલ ભારતવર્ષીય સંગીત

પરિષદ, ૧૯૦૬ માં મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય-મંમેલન, ૧૯૧૨ માં ગુજરાતી સાહિત્ય-મંમેલન ને ૧૯૩૩ માં પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિષદ ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા, પ્રાચ્યવિદ્યા ગ્રંથમાળા, સયાજી રાંત મેલુયા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસની ગાયકવાડ ગ્રંથમાળા, રાષ્ટ્રકથામાળા, પ્રાચીન કોવ્યમાળા, મહાગણ્ડ ગ્રંથમાળા વગેરે ગ્રંથશ્રેણીઓ દ્વારા, તે તે શ્રેણીને ચોખ્ખા ગ્રંથો, ૭૦૦ લગભગની મંખ્યામાં પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે.

લેખકોને તેમનાં પુસ્તકો ખરીદી લખ ઉત્તેજન આપવામાં પણ રાજ્ય વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦૦ લગભગ ખર્ચે છે.

રાજ્ય તરફથી અત્યારે ચાર પ્રકારની વ્યાખ્યાન-શ્રેણીઓ ચલાવાય છે: કીર્તિમંદિર વ્યાખ્યાન-શ્રેણી, પારિતોષિક ચોજનાતુમારની વ્યાખ્યાનશ્રેણી, ગુજરાતી સાક્ષર-મંમેલન ને મરાઠી સાક્ષર-સંમેલન. આ વ્યાખ્યાન-શ્રેણીઓ અંગે કનિવર ટાગોર, કે. પી. જયસ્વાલ, ગંગનાથ ઝી, સરોજીની નાયકુ, વેંકટ રામન, ડો. પ્રાંજયે, સ્વામી કુવલપાર્નદ, ડો. આનંદ-શકર દુવ, કેનૈયાલાલ મુનશી, કાકા કાલેશકર, ઝવેરચંદ મેઘાણી, મુનિ શ્રી જીનવિજયજી, પ્રો. પેટવર્ધન વગેરે વિદ્વાન ને વિદ્યુષીઓને આમંત્રી તેમના પાસે જુદા જુદા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવવામાં આવ્યાં છે. આ વ્યાખ્યાનો અંગે તે તે વ્યાખ્યાતાઓને, શ્રેણી અનુમાર રૂ. ૫૦ થી ૧૦૦૦ સુધીના પારિતોષિકો ને ત્રણ કે પાંચ વર્ષ સુધીને માટે સારાં ચર્ચાસભો અપાયાં છે ને એજ રીતે અપાવાં ચાલુ છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય, સંશોધન ખાતું વગેરે પણ રાજ્યની સાહિત્ય સેવાનાં સ્થાયી અંગ છે. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં ૧૩૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો જળવાઈ રહી છે. મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં ૧૩૨૧૯૩ પુસ્તકો છે. આખા રાજ્યમાં ૧૫૧૭ પુસ્તકાલયો છે ને તે પ્રવૃત્તિ પાંછળ વાર્ષિક એક લાખનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત કેળવણીના ક્ષેત્રમાં રાજ્યે સાધેલો વિકાસ પણ એક પ્રકારની સાહિત્ય સેવાજ ગણીવી શકાય.

શ્રી 'પૂલ્હસ'મહાશ્વી' મૂલમ્—અનુવાદક: પૂ. મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ વશોવિજયજી મહારાજ; પ્રકાશક: શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનભાલા-કાર્યવાહક-શાહ સાલચંદ નંદલાલ વડીલ, કોઠીપોળ વડોદરા, કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

૮૨૫ પૃષ્ઠ, ૭૦ ચિત્રો અને ૧૨૪ પંત્રોથી શીકતો આ જગદાર ગ્રંથ પ્રથમ નજરે તો અપૂટ પ્રશંસા આમંત્રી લે છે. પણ ન્યારે એનું સફળ અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે નજરે તરી આવતી કેટલીક ઉણપો એ પ્રશ્નસાને મહેજ ઠંપકો દે છે.

પરિચય, ઉપોદ્ધાત કે અનુવાદ-જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બાધાનો ઉપયોગ કરાયો છે ત્યાં ત્યાં તે આડખરી, કષ્ટમાલ, અને કયાંક કયાંક તો કિલ્લટ પણ બન્યો છે. મામાન્ય સ્વરૂપમાં વપરાયેલી ગુજરાતી બાધા ગદ્યન સરકૂત શબ્દો અને ઉપમાઓની દારમાળાને પચાવવામાં લગભગ નિષ્ફળ નીવડે છે.

પત્રીય વર્ષ પહેલા આ સંગ્રહણીસત્ર મૂળ ગ્રંથ અને શ્રીમદ્ દેવજીસરિની શ્રુતિ

સાથે દેવચંદ લાલભાઈ મન્યમાળામાં પ્રગટ થઇ ચૂકેલ છે. એ ઉપરાંત એક પા-ખીત સ્વરૂપમાં તેની બીજી પણ એ ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે. આમ છતાં વિસ્તાર, વિવેચન, લઘ્યતા, ચિત્રો, સુંદરતા વગેરે ગણતરીએ અમે આ મન્યને આવકારપાત્ર તો લેખીએ જ છીએ. પણ સાથે સાથે કેટલીક શંકાઓ પ્રત્યે પણ અનુવાદકનું ખ્યાન દોરીએ છીએ.

આ મન્યને 'બૃહત્સંમહણી' નામ અપાયું છે ત્યારે 'બૃહત્સંમહણી'ના કર્તા તો શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે અને આ મન્યના મૂળ લેખક શ્રીચન્દ્રસુરિએ તો પોતાની કૃતિને 'મંદિર સંમહણી' કે 'મંમહણીરત્ન'ના નામે જ ઓળખાવેલ છે.

ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીચન્દ્રસુરિના સમકાલીનોને ગણ્યાવતાં તેમના ગુરુમાર્ધ અને, 'સુપાર્જનાય ચરિત્ર' જેવા દસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ અદ્ભુત મન્યના કર્તા લક્ષ્મણગણિને વીસરી જ જવામાં આવ્યા છે.-જેમણે ચન્દ્રસુરિનો, પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મહાર્મત્રી તરીકે, પરિચય કરાવ્યો છે.

શુદ્ધ અર્થ ન સમજી શકવાથી પીટર્સને લખ્યું કે, 'શ્રીચન્દ્રસુરિના ગુરુ મલધારી હેમચન્દ્રનો સ્વર્ગવાસ શનુ'ન્ય પર થયો હતો.' 'અભિધાન રાજેન્દ્રકાશ'ના કર્તા અને પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ વગેરેએ એ વિષયમાં પીટર્સનનું અનુકરણ કર્યું છે. પણ શ્રીચન્દ્રસુરિએ જ લખેલ ૧૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'મુનિસુવનસ્વામી ચરિત્ર'ની પ્રશસ્તિમાં તો શ્રી. મલધારી હેમચન્દ્રની સ્મશાનયાત્રામાં સિદ્ધરાજે ભાગ લીધો હોવાનું જણાયું છે, જે પાટણનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. પીટર્સનની ઉપર્યુક્ત ભૂલ પ્રત્યે પંડિત હરગોવિન્દલાલે તેમજ પં. લાલચન્દ્ર ભગવાનલાલે વર્ષો પૂર્વે ખ્યાન દોરેલું 'હોવા છતાં એ જ ભૂલનું પુનરાવર્તન માથે એ સુધટિત નથી.

વાદિવસુરિ અને દિ. કુમુદચન્દ્ર વચ્ચે વાદવિવાદ ગોઠવાયો ત્યારે અખ્યસપદે મલધારી હેમચન્દ્રને માન્ય રાખવામાં આવેલા એમ કહેતો વખતે યોગ્ય ઐતિહાસિક પ્રમાણો રજૂ કરવાં જોઈ એ.

'જીવાનુશાસન', 'દર્શનશુદ્ધિ' ને 'ઉપદેશરત્નકાશ'ના [વવરણકાર તરીકે જે દેવભદ્રસુરિને ઓળખાવવામાં આવ્યા છે તે જ દેવભદ્રસુરિ હોવા સંબંધી સંદેહ છે. 'ન્યાયાવતાર', દેવભદ્રસુરિના નામ પર ચડાવાયું છે તે પણ એક ગંભીર ભૂલ છે. 'ન્યાયાવતાર'ના કર્તા તો શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર છે, એના પતિદાર શ્રી શ્રિદર્શિગણિ છે અને, દેવભદ્રસુરિએ તો એના પર દક્ષા દિપ્પણ જ કર્યું છે.

યંત્ર શબ્દ પુલિંગમાં નહિ પણ નપુંસકલિંગમાં વપરાવો ધટે. કેટલેક સ્થળે પ્રદેશશાસનમાં પણ ભૂલો રહી જવા પામી છે.

આવી થોડોક સ્ખલનાઓને ખાદ કરીએ તો એકંદરે તો આ મન્ય જિનદષ્ટિએ ચારે ગતિની પાદ્મલિક તેમજ ભૌગોલિક રિયતિ સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

છૂટાં ફૂલ

થોડાજ અંગ્રેજો હિંદના સાચા મિત્ર ગણાવાનું માન રળી શક્યા છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન આ મહિને અવસાન પામેલા શ્રી દીનબંધુ એન્ડ્રુઝનું હતું.

તેમનો જન્મ ૧૮૭૧ના ફેબ્રુઆરીની બારમીએ લંડનમાં થયેલો. તેમનાં માતાપિતા સહૃદય અને માનવતાનાં પ્રેમી હતાં. પુત્રને તેમણે કેંધીજ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ અપાવ્યું. અભ્યાસના સમયમીડ પછી ગરીબ પ્રજા દીનબંધુને હોયે વસેલી. અભ્યાસ પૂરો થતાં કેંધીજ વિદ્યાપીઠમાં જ એક આખ્યાતા તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ.

હિંદની દિનશયી સલામતી તેઓ ૧૯૦૪માં હિંદ આવતા લાપડયા. દિલ્હીની સ્ટીફન કોલેજમાં તેમને પ્રોફેસર તરીકે સ્થાન મળ્યું. તે કોલેજના ઉપકુલપતિ શ્રી સુશીલ રૂદ્ર સાથે તેમને મિત્રાચારી બધાણી. કેટલોક સમય જતાં તે કોલેજના કુલપતિની જગ્યા ખાલી પડી. તે જગ્યા પર અંગ્રેજ મીશનરી જ નીમાઈ શકે, અને એ હક્ક મી. દીનબંધુ એન્ડ્રુઝને ફાળે આવતો હતો. છતાં તે સ્થાન પર તેમણે શ્રી સુશીલ રૂદ્રની જ નિમણૂક કરાવી.

શિક્ષણ-આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ પ્રમંથે દીનબંધુનું એ બાલુએ ખ્યાન આકર્ષાયું. તેમણે પોતાની પાસેના ૧૫૦૦ રૂપિયા શ્રી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેને ચરણે ધરી દીધા. ગોખલેએ તેમને આફ્રિકા જવાની સલાહ આપી. દીનબંધુ એ સલાહને અમલમાં મૂકી મહાત્માજીના દિલ્લોજન મિત્ર બન્યા.

૧૯૧૪માં તે વિશ્વભારતીના ઉપકુલપતિ તરીકે શાંતિનિકેતન ગયા ત્યારે કવિવર ટાગોરે તેમને નીચેની અમર પંક્તિઓથી નવાજ્યા:

‘મિત્રવર્ધ, પશ્ચિમના મદિરમાથી તમે અંબારે માટે અમૃત લાવ્યા છો, અમે તમને પ્રેમ-કુસુમમાળથી સન્માનીએ છીએ, તે સ્વીકારો; અતિચિવર, તમારા પ્રેમે અમારાં હૃદયદાર ખોલ્યા છે, પધારો. તમે અમારી ઈશ્વરી બક્ષીસ છો, બહાસા મિત્ર! ને તે માટે ઈશ્વરને અમે પ્રણામીએ છીએ.’

ગરીબોના બેલી હોવા ઉપરાંત દીનબંધુ એક અચ્છા સાહિત્યકાર હતા. Modern Reviewના તેઓ ચાલુ લેખક ગણાતા. પોર્ટુગાલ જર્મનીએ લઈ લીધેલા કેબજ સંબંધમાં તે માસિકમાં તેમણે આંતરસારતી એક લેખમાળા લખેલી. એ જ માસિકના છેલ્લા અંકમાં તેમણે લાલા હરદયાળનું રેખાચિત્ર ને સર વેંકટ રત્નમ્તા છેલ્લા બે ગ્રન્થોનું અવલોકન લખેલ છે. એ અવલોકનમાં તેમણે દેવદાસીની કરુણકથાનો અનુભવ વર્ણવ્યો છે.

સંતતિનિયમનના ખૂબ જ પક્ષપાતી હોવા સાથે તેઓ ગામડાંમાં કોલેજો સ્થાપવાના ખાસ દિમાવતી હતા.

છેલ્લા થોડાક મહિનાથી તેઓ ગબીર માંદગીમાં સપડાયલા અને કેટલાક નિષ્ફળ ઓપરેશનો પછી તેમનો અમર આત્મા ૫ મી એપ્રિલની બપોરે આ નશ્વરદેહ છોડી ગયો. તેમના અવસાનના સમાચાર જાહેર થતાં જ હિંદના વડા ધર્મશિકારી, મહાત્માજી, કવિવર ટાગોર, અને હિંદના સંખ્યાબંધ જાહેરપુરુષો ને સંસ્થાઓએ તેમને અંજલિ આપી છે.

ઉત્પાદન પર અંકુશ મૂકે છે. [પશુબળી ન ભય કે યંત્ર એ બાબતે ભૂત છે.] બી. મધુસૂત્ર નિગ-
 મુંબઈના નવા મેયર તારીફ ચૂંટાયા છે. શ્રીમતી હીલાવતી મુનશી મ્યુનિસિપલ સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના પ્રમુખ
 તરીકે, મુંબઈમાં સેક્સચર્જની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી જાય છે; ગયે વર્ષે ૧૫૦૦ હતી, આરો
 ૨૦૦૦. [એ તો આપારની એક ગ્રામ ચાવી છે.] હાઈકોર્ટના ચૂકાનાથી દારૂબંધીના અમલ સંબંધી મદ
 પડનાર મુશ્કેલીને દૂર કરવા ના. મેવર દેવાપરેલી ખાસ સત્તા. આ વર્ષે બપોલ હિન્દમાં ૪૦ કરોડ વાર કપા
 મોકલશે: [માથે કોઠવા માટે] રાજ્યવામાં સંવતિ-નિયમનના પ્રચાર માટેના કાવ પટ્ટાર વાપરે
 [અભય છે કે હિંદી પ્રભુએ એકી પળે આપવાત કરી લેવાને કાવ પટ્ટાર નથી થતો.] રાજ્ય
 દવાઈ સાધનોવાળું જળ તૈયાર કરવાની ચોળના. કલકત્તા, મુંબઈ, અમદાવાદ, તામિલ નાડુ જેવે
 સળગાને ઓલવાઈ ને ઓલવાઈને સળગતું હડતાગિયું વાતાવરણ: [પ્રભુએ હું રાંધે માચણિય જે
 છે.] નમનગર રાજ્ય તેમજ કાનપુર, ઘોણપુર વગેરે ક્યલે હોળી અંગે તોફાન ને તારાફ: [હોળી
 નામ નળવવાને એ નરૂરી હતો.] માંડસા સ્ટેટમાં નંગલમાંથી બળતણ લેવાના નર્મના હક્ક પાસ
 પડવાં તોફાન, તે અંગે ગાળીબારમાં એક સ્ત્રી ને પાંચ પુરુષ મરાયા છે: [પુરુષ એવો પણ મરત
 સંભવ છે કે પ્રમુખશ્રી પાણી પીવાને પણ હિંદીએ મરતું નેહશે.] રાજકોટ હજી લખંડ જે
 અક્ષમાત. અમદાવાદ, મેરક, મુંબઈ ને કરાંચીમાં આગ. બિહાર [નિઝામ]ના ભરબભરમાં તોફાનીએ
 સગોરેલી આગ; મણીપુરના રાજકુમારનું ખૂન; ઓલવડમાં લૂટારાએ સીધેલા એક દપટીનો ભેદ
 [હિંદી સંરક્ષણ-બળના આ બધા નમૂના છે.] આણંદમાં એક દુરાચારી પુત્રનું પિતાએ ફેરું ચૂપ
 ચિધની ધારસલામાં બે સ્વધા વચ્ચે મારામારી: [મંમવાદ, પોલીસને મારી ઉઠોડામાંથી નાંધી ફેરકા
 નામદેહીએ.] હિંદમાં ઠર ઠર બપમરાથી આપધાનના બનાવો: [હિંદી રાજવંત્રી એ પણ એ જુદી
 છે.] પંભળમા ગેરકાયદેસર કરેલી ખાકસાત ચળવળ ને ગાળીબાર; સંખ્યાબંધ શ્રમુ ને મારપડો.
 સુશીમ લીંગ ખાકસોરની મદદે હોડે છે. અમદાવાદમાં કાંમી તંગદીલી. સરહદ પર તોફાન ને અપ-
 હોલો. બંગાળના ચુલમંત્રીના કહેવા પ્રમાણે બંગાળમાં હજી પણ તાસવાદ ગ્રામ દુશાનિ પાલે છે.
 પેશાવર નજીક પકડેલી વચ્ચે લયંકર તારામારી. સિધતા માલ વડાપ્રધાનને ભાન લેવાનું નિષ્ફળ કવર્ણ.
 નેહારની તિલેરી-ઓફિસમાંથી એક સાખની નેટાની ચોરી. શ્રી. ભયપ્રકાશ પ્રો. રંગા. સેનાપતિ બાપ
 વગેરેની ધરપકડ ને સખત સભ્યો. જાળાણ માડબહુસેન, કીનગંધુ એનું ને શ્રી. ધૈર્યશીતરાવ આચ-
 કવાડનાં અવસાન. ગુજરાત ને પશ્ચિમ હિંદમાં વધી રહેલો શીતળાનો દેર: [એ બધાએ શીતળા નહિ
 રંગાવ્યા હોય!] હુરોળમાં મુગેર વેલ્લની લેમ દિલ અને ચીનમાં પણ પોતાનો એક પ્રતિનિધિ
 મોકલવાની લંડનમાં વસતા દિંદીઓ અને ચીનાઓએ પ્રે. રુએદનને કરેલો વિનંતિ.

પરદેશ—ફ્રેન્ચ પ્રધાનમંડળનું રાજ્યભાષુ ને મો. રેનોડની સરકારી નીચે નવા પ્રધાનમંડળની
 સ્થાપના. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં કેલેક્ટ ફ્રેન્કફર્ટ ને મી. ચર્ચોલની સત્તામાં વધારો. બેનરમાં હીટલર-
 મુસોલિની મુલાકાત. મોલોટોવ, ચર્ચોલ, ચેમ્બરલેઈન, રેનોડ, હીટલર વગેરેના પ્રતિપક્ષીઓના હોલ સાથે
 પોતાનાં સમિતિ અને ગુણનાં દર્શન કરાવતાં લાપણો: [મરકતિ પરમાણુનું પર્વતીકૃત્ય નિવં.] રૂશો-
 રીનોડ સમાધાનથી રશિયાને કુલે ચોરેલી દોડ સાથે શ્રાવક માર્કિસ નર્મીન. નર્મીનમાં બહોસ આપીને
 મંદિરોના ધર ને હાકમાં સોખંડના દરવાજા ફાળે કરાશે: [મુહરેલાય સ્વાદા!] બોહોવિમા અને
 મોરેવિચનાં ચેટિહોડોમાંની લમામ તાગકીય સંસ્થાઓમાં તે તે સંસ્થાના પ્રમુખની સાથેસાથ હીટલરની
 કપી મરકાવવાનું કુમાન. નર્મીનમાં ગ્રુહ અંગે નરૂરી ધાન્યો સરકારને નહિ સીપનાર દેહાનદંડની
 શેરેલા નર્મન વિમાન. ... રૂશ્ય અંગે રમાનિયાનું ૧૦૬ અબજ લોનું બજેટ: ન્યુસીલેન્ડે મુહની સેવારી
 બ્રિટિશ વિમાનને રૂચ વિમાનિયે ... ચર્ચોલ છે; કટલિ આલ તણ મહિતાને માટે ૧૦ કરોડ ૮૧ લાખ પાઉંડના
 રાજ્યોએ તરફ નોર્વેના પ્રદેશિક ... આલ વર્ષના બીજ તણ મહિતા માટે ફ્રેન્ચ અંગે ૨૧ કરોડ ૨૦
 ૧૦૦૦. નોર્વેની સરકારે એવો કાળ ન કાળ આલ વર્ષના બજેટમાં એક કરોડ કોનનો ઉમેરો; બ્રિટનમાં સરકારી
 લાંબાના નોર્વેનિયન સામગ્રી આલ વર્ષના બજેટમાં એક કરોડ ૫૦ લાખ પાઉંડના નવા મેલેમ;
 બેમન અને બીહ પણ કેટલીક સ્ટીમરો ફ્રેન્ચ
 [અનુસંધાન પૃ. ૫૮૪]